

**V ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ
ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ
I ТОМ**

ЖАЛПЫ РЕДАКЦИЯСЫН БАСҚАРҒАН

Г. АЛДАМБЕРГЕНОВА

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЛАР:

Ж. СҮЛЕЙМЕНОВА, Г. БАЙТАШЕВА, А. ЧАНЧАРОВА, Н.КОРАҒ, Қ. ШАҒІН, Т. ДҮҒЕН,
П. ЕРТАЕВА, S.QASIMOV, N. HÜSEYNOVA

БЕТТЕУШІ:

Г. ДЖЕКСЕМБИЕВА

ДИЗАЙНЕР:

Н. ПОШАНОВ

ӘӨЖ 378

КБЖ 74.58

Б 48

ISBN

978-601-224-964-4

050000, Алматы, Гоголь көшесі 116 үй

© «Редакциялық баспа бөлімі», 2018

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
НИЙДЕ ӨМЕР ХАЛИСДЕМИР УНИВЕРСИТЕТІ
БАКУ ЕУАЗИЯ УНИВЕРСИТЕТІ
М.АҚМУЛЛА АТЫНДАҒЫ БАШҚҰРТ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

V ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ
1-ТОМ
11-13 қазан, 2018 ж

V ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ KİTABI
1. CİLT
11-13 Ekim 2018

V BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU
SİMPOZİUMUN MATERİALLARI
1. CİLD
11-13 Oktyabr 2018-Almatı

ТӨРАҒАЛАР/ONURSAL BAŞKANLAR

Профессор Гаухар АЛДАМБЕРГЕНОВА (Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ректоры)

Prof. Dr. Muhsin KAR (Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. R. M. ASADULLİN (M. Akmualla Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Nazim HÜSEYNLİ (Bakü Avrasya Üniversitesi Rektörü)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЛАР/SORUMLU EDITÖRLER

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Әділхан ШОРАБЕК

Гаухар БАЙТАШЕВА

Алия ЧАНЧАРОВА

Ömer Halisdemir Üniversitesi

Hikmet KORAŞ

Çiğdem ŞAHİN

Turgay DÜĞEN

Perizat YERTAYEVA

Bakü Avrasya Üniversitesi

Nigar Hüseynova

Səyavuş Qasimov

ҰЙЫМДАСТЫРУ КОМИТЕТІ

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Лаззат БУЛЕБАЕВА (Стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор)

Ербол ЖУРУНОВ (Әкімшілік және шаруашылық мәселелер жөніндегі проректор)

Әділхан ШОРАБЕК (Медиа департаментінің директоры)

Светлана ШАКИРОВА (Ғылыми жұмыстар және инновация жөніндегі департамент директоры)

Гаухар БАЙТАШЕВА (Ғылым бөлімінің басшысы)

Жанар ҚИЫНОВА (Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультетінің деканы)

Сайра ЖИЕНБАЕВА (Педагогика және психология факультетінің деканы)

Жамал АШИРБЕКОВА (Әлеуметтік-гуманитарлық факультетінің деканы)

Қажмұқан КІШІБАЕВ (Жаратылыстану факультетінің деканы)

Бекболат ТАШЕВ (Физика-математика факультетінің деканы)

Гүлнұр ӨМІРБАЕВА (Өнер және мәдениет факультетінің деканы)

Нұргүл ҚАЛИЕВА (Шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы)

Алия ЧАНЧАРОВА (Ғылым бөлімінің жетекші маманы)

Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Bekir ÇINAR (Eğitim Fakültesi Dekanı)

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Prof. Dr. Fatih Yücel (İktisat Bölümü)

Doç. Dr. Nevzat TOPAL (Tarih Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ŞAHİN (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Bayram POLAT (Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü)

Öğr. Gör. Perizat YERTAYEVA (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Arş. Gör. Turgay DÜĞEN (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü)

Arş. Gör. Adem YELOĞLU (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Bakü Avrasya Üniversitesi

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA (Bilim ve Disiplin İşlerinden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA (Eğitim İşlerinden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Günhan HÜSEYNLİ (Genel İşlerden Sorulu Rektör Yardımcısı)

Doç. Dr. Mütəllim RƏHİMOV (Bölgesel Çalışmalar ve İktisat Fakültesinin Dekanı)

Dr. Səyavuş QASIMOV (Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Rəşad Ahyev (Uluslararası İlişkiler Biriminin Başkanı)

Zəminə Rüstəmbəyli (Türk ve Yabancı Ülke Dilleri Bölümü)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

- Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Selen DOĞAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ziya AVŞAR (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Bekir ÇINAR (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mustafa TALAS (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Faruk ÇOLAK (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Fatih YÜCEL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Feyzan VURAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Jarkinbike SÜLEYMENOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Bolathan SARBASOV (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tınıştık YERMEKOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tınısbek KONIRATBAY (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Nurbala MIRZAHMETOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Saraş KONIRBAYEVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Siyavuş TALIŞLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Rūfət HÜSEYNZADƏ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Rövşən CAVADOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ədalət TAHİRZADƏ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mənsim MƏMMƏDOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Məmməd CƏFƏRLİ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Darhan KIDIRALI (Uluslararası Türk Akademisi Başkanı)
 Prof. Dr. Nazım H. POLAT (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. İbrahim MARAŞ (Ankara Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Necmeddin Erbakan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (Muğla Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)
 Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
 Prof. Dr. Halit ÇAL (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN (Erciyes Üniversitesi)
 Prof. Dr. Yıldırım ÖZBEK (Akdeniz Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mustafa ÜNAL (Erciyes Üniversitesi)
 Prof. Dr. Sami KILIÇ (Fırat Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
 Prof. Dr. Birol AKGÜN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN (Polis Akademisi)
 Prof. Dr. Murat ÇEMREK (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
 Prof. Dr. Haluk ALKAN (İstanbul Üniversitesi)
 Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER (İstanbul Üniversitesi)
 Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi)
 Prof. Dr. İrfan MORİNA (Priştine Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tsendin BATTULIK (Moğolistan Devlet Üniversitesi)
 Prof. Dr. Elena OGANOVA (Moskova Devlet Üniversitesi)
 Prof. Dr. Chong-Jin OH (Hankuk Üniversitesi)
 Prof. Dr. Alimhan JÜNİSBEK (A. Baytursunov Dil Bilimi Enstitüsü)
 Prof. Dr. Ş. KURMANBAYULI (Avrasya Milli Üniversitesi)
 Doç. Dr. Nevzat TOPAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Hatice İÇEL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Mehmet EKİZ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Recep ÖZKAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. M. Serkan TAFLIOĞLU (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Türkan BAYER ALTIN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Onur KÖKSAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Elvan YALÇINKAYA (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Bibigül İMANBEKOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

- Doç. Dr. Gauhar BAİTASHEVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Doç. Dr. Svetlana SHAKİROVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Salman SÜLEYMANOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfəddin RZASOY (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. İslam SADIQ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mayıl ƏSGƏROV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Səadət ŞIXIYEVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mutəllim RƏHİMOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Elmira MƏMMƏDOVA –KEKEÇ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim KAPLAN (Çukurova Üniversitesi)
Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL- (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Doç. Dr. İryna M. DRYGA (A. Krımskı Şarkiyat Araştırma Enstitüsü, UMİA)
Doç. Dr. Marija DHİNDJIC (Sırbistan İlimler ve Sanat Akademisi)
Doç. Dr. Liubovi CHIMPOESH (Moldova İlimler Akademisi)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Pristine Üniversitesi)
Doç. Dr. Vakur SÜMER (Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ŞAHİN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Salih ÖZKAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ramis KARABULUT (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi F. Özlem ALPER (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bayram POLAT (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sercan DEMİRGÜNEŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Suk Kyeong KANG (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hünkar GÜLER (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Atilla JORMA (Ardahan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yakup ÖMEROĞLU (Gazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan YALAP (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bağdagül MUSA (Ürdün Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Elsev BRİNA LOPAR (Ukshin Hoti Prizren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nuran MALTA-MUHAXHERİ (Pristine Üniversitesi)
Dr. Nurgül MAMİTOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Dr. Seyfeddin ALTAYLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Dr. Ablet SEMET (Göttingen Georg-August Üniversitesi)
Dr. B.C. İSHAN (Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi)
Öğr.Gör. Kuralay TURGANBAY (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)

ҚЫМБАТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫНА ҚАТЫСУШЫ ҒАЛЫМДАР!

Құрметті қонақтар!

Сіздерді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің атынан және өз атымнан 2014 жылы бастау алған дәстүрлі V Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының ашылу салтанатымен шын жүректен құттықтаймын!

Бүгін түркі елдері ғалымдары үшін тарихи күн.

Өйткені, әлемдегі ғылым, білім саласында түркі әлеміне қатысты зерттеу жасап жүрген ғалымдардың идеялары мен жаңаша ой-пікірлерін бөлісу үшін бас қосуда. Сондықтан да бұл – түркі дүниесінің әдебиеті мен мәдениетінің кеңеюіне ықпал жасамақ.

Қазіргі күнде білім мен ғылымның қарқынды өзгеру заманында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми әлеуетін арттыру – бәсекеге қабілетті елдер қатарына апарар басты баспалдақ. Олай болса бүгінгі Симпозиумның басты мақсаты да – ғылыми бағытта пікір алмасуды қамтамасыз ету, жаңа ғылыми зерттеулерге жол ашу.

Білім беру мен ғылымды бірге алып жүру – бұл үлкен еңбекті, төзім мен табандылықты қажет етеді. Сіздердің түрлі ғылым саласында пікір алмасып, келешекте түбі бір түркі әлемінде ортақ ғылыми жобаларды жүзеге асыруға серпін беретіндеріңіз – азаматтық және әлеуметтік жауапкершіліктеріңізді білдіреді.

Симпозиум түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының нығая түсуі, әлемдік деңгейде қолданылатын зерттеулер жүргізуге жаңаша бағыт береді деп ойлаймын. Осы жолда Сіздерге үлкен үміт пен зор сенім артамыз!

Құрметті әріптестер!

Симпозиум ұйымдастырушыларына зор алғысымды білдіре отырып, Симпозиум жұмысына шығармашылық табыс, ғылыми ізденіс тілеймін.

Ерлан САҒАДИЕВ,

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі

Алғы сөз

Асқақ Алтай мен Анадолының арасындағы кең байтақ аймақ – түбі бір түркі баласының қастерлі қонысы, қасиетті мекені. Қаншама дәуірлер алмасып, мыңжылдықтар өтсе де көк түріктің рухы өшпей, бабадан балаға мұра болған Күлтегіннің өміршең өсиеті санадан көшпей келе жатыр.

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастамасымен қайта дүниеге келген «Мәңгілік ел» мұратының да негізгі өзегі – Ұлы Дала елін түркі халықтарының ата жұрты ретінде қабылдауға негіздеу, тамыры терең ұлттық мәдениеттің сақталуын және дамуын қамтамасыз ету.

Жаңа мыңжылдық Еуразия кеңістігінде үлкен саяси өзгерістермен бастау алды. Түбі бір түркі мемлекеттері тәуелсіздік алды, бабалар арманы шындыққа айналды. Бұл өзгерістер – жаңа саяси-экономикалық және мәдени кеңістіктің пайда болуына жол ашты. Бүгінде Қазақстан туысқан халықтар ынтымақтастығының нығаюына негізгі ұйытқы болып келеді. Бұған негіз де жоқ емес. Өйткені, Қазақ жері – ежелден Шығыс пен Батысты, Еуропа мен Азияны жалғайтын алтын көпір саналып келген. Құрлықтар мен құндылықтар тоғысқан Ұлы Дала елі – түркі әлемінің алтын бесігі, қастерлі қарашаңырағы. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен тамыры бір туыс жұрт түгенделіп, үзіліп қалған алтын арқау қайта жалғанды. Көктүріктің атажұртындағы мемлекет бауырлас елдер арасындағы саяси-экономикалық, мәдени байланыстарды нығайтуға ұйытқы болып келеді.

Бүгінгідей аумалы-төкпелі заманда барша түркі жұртының алдында маңызды күрделі міндеттер туындап отыр. Бұл турасында Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастық кеңесінің Саммитінде Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев былай деп айтқан болатын: «Біріншісі – түркі әлеміне ортақ рухани, тарихи тұлғаларымызды бірлесіп дәріптеу, ортақ әдеби, мәдени кеңістік құрып, ортақ ғылыми зерттеулер жүргізу. Екіншісі – ортақ экономикалық сауда-саттық саласын дамытып, кеңеске мүше елдер арасындағы тауар айналымы көрсеткішін арттырып, инновациялық жобаларды бірлесіп жүзеге асыру. Үшіншісі – бүгінгі әлемнің бас ауруына айналған діни-экстремистік, лаңкестік топтармен күресте күш біріктіріп, өзге де мемлекеттердің жаппай қырып-жою қаруларынан бас тартуына қол жеткізу». Расында да қазіргі күнде тіліміз мен дініміз бір, рухани-мәдени құндылықтарымыз тамырлас ортақ негізімізді сақтап, оны ары қарай дамыту – маңызды һәм игілікті іс. Түркі халықтарының тұтастығы мен бірлігін, ынтымақтастығы мен достығын нығайту жолында, бүкіләлемдік адамзат өркениетінің тарихында түркі әлемінің алатын орнын көрсету орайында Түркі кеңесі, Халықаралық Түркі академиясы, Түркі Ақсақалдар кеңесі, ТүркПА, ТҮРКСОЙ сияқты іргелі ұйымдар ауқымды істерге ұйытқы болып келеді.

Күн астында жорытқан Күлтегін бабамыздың: «Егер сен, түркі халқы, өз қағандығыңнан бөлініп кетпесең, онда бақытты, қайғы-қасіретсіз өмір сүресің» деген түркі халқының мәңгі мақсат-мұраттарын көздейтін «Тұтас түрік елі» идеясы бүгінде жаңа белеске көтерілді. Түбі бір бауырлас елдердің ынтымақтастығын одан әрмен нығайту орайында 75 жылдық тарихы бар отандық жоғары білімнің қарашаңырағы – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті ұйымдастырған Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумы түркітілдес елдердің мәдениеті мен өнерінің, тілі мен әдебиетінің дамуына айрықша үлес қосуды көздейді. Бұл – түркі өркениетінің дамуына, дәуірлер жалғастығына алтын арқау болмақ.

Түркі дүниесіәлі сыры ашылмаған асыл мұраға бай. Осыған орай бүгінгі алқалы жиынға жиналған ғалымдар мен зерттеушілер түркі халқының бай рухани мұрасын, әдебиеті мен мәдениетін, тарихы мен тілін зерттеп-зерделеуге, бабалар дәстүрін жалғастыруға өз үлесін қосады деген сенімдеміз.

Құрметті Симпозиум қатысушылары!

«Ұстаздар ұстаханасы» атанған отандық педагог кадрлар даярлайтын негізгі орталық – Қыздар Университетіне қош келдіңіздер!

Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының жұмысына сәттілік тілеймін!

Гаухар АЛДАМБЕРГЕНОВА,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ректоры,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор

ÖN SÖZ

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumunun beşincisini düzenlerken, geriye dönüp baktığımızda aldığımız yolun ne kadar önemli ve kıymetli olduğunu görmenin gururunu ve onurunu yaşıyoruz.

Yola çıkarken ki amaçlarımız bugün hala gündemin başında yerini almakta ve bu durum bizim sorumluluğumuzu daha da artırmaktadır.

İlki 2014 yılında düzenlenen sempozyum, bütün Türk dünyası bilim çevresinden ve Türkoloji ile ilgilenen yabancı bilim insanlarından ilgi görmüştür. 2014 yılından beri benzeri pek çok organizasyonun Türk dünyası devlet ve topluluklarında düzenlenmeye başladığını görmek, bizi ayrıca mutlu etmektedir. Bu sempozyum Türk Dünyasında bir marka olmuştur, bu da sempozyumduzenleyen ortak üniversitelerin başarısıdır.

Türk dünyasının bu gün, her şeyden çok birliğe ve dayanışmaya ihtiyacı vardır. Üzerinde yaşadığımız coğrafya paha biçilemeyecek kadar kıymetlidir. Bütün dünya gözünü Türklerin yaşadığı coğrafyaya dikmiş durumdadır. Bu coğrafyada yaşayabilmek, bağımsız devletler olarak var olabilmek için bugünün dünyasıyla rekabet ve mücadele etme zorunluluğu doğmuştur. İşte tam da bunun için Türk dünyasının birliğe ihtiyacı vardır. Birleşirsek büyük oluruz, bölünürsek yok oluruz. İşte bir marka haline gelen sempozyum, düzenlendiği ilk günden bu güne kadar bu birliğin bilim camiasında sembolü olmuştur.

Türk dünyası coğrafyası enerjinin, kıymetli madenlerin, doğal zenginliklerin ve güzelliklerin merkezidir. Bu değerlere sahip olmak, bu değerleri işlemek ve aktif hale getirmek için birlik olmak, birlikte olmak çok önemlidir. Bu birliğin temeli, bilgiyi üretmek yanında bilgiyi paylaşmaktan da geçer. Bilgiyi paylaşmanın yolu da bugün bizi bir araya getiren bu sempozyum gibi bilimsel ortaklıklar ve faaliyetlerdir.

1990'lara kadar dünyada ağırlığını hissettiren iki kutup artık yok olmuştur. Dünyadaki ekonomik ve stratejik merkez hızla Asya'ya kaymaktadır. Türk topluluklarının yaşadığı coğrafya bu merkezin ta kendisidir. Ulaşım, ticaret ve kültür yollarının kesiştiği, enerji hatlarının bulunduğu, yer altı kaynaklarının işlendiği bu coğrafya, niçin bilginin üretildiği ve karşılıklı aktarıldığı yer olmasın?!

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan liberal küresel düzen birçok farklı boyuttan sorgulanır hale gelmiştir. Gelişmiş ülkelere kaynaklanan ekonomik sorunlar gelişmekte olan ülkelere de yayılmış ve dünya ekonomisi 1929 yılında yaşanan Büyük Buhrandan sonraki en büyük durgunluk dönemine şahitlik etmektedir. Ekonomik alandaki sorunların ağırlaşması, yabancı /islam düşmanlığı, ticaret savaşları, popülizm ve kırılğan jeopolitik merkezlerde hibrit savaşlar şeklinde sonuçlara neden olmaktadır. Bu durum bize, küresel ekonomik ve siyasi düzenin mevcut sorunların çözümünde yetersiz kaldığını ve birçok meydan okumayla karşı karşıya bulunduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Küresel ekonomik ve politik düzenin bu kadar kırılğan olduğu, küresel güç mücadelesinin bu kadar açıktan yapıldığı, belirsizliğin arttığı ve dünyanın kaotik bir küreselleşmeye doğru evrildiği bir dönemde birlik ve dayanışma hayati önem taşımaktadır. Küresel güç mücadelesinin merkezinde yer alan Türk topluluklarının menfaatlerini ortaklaştırarak birliği ve beraberliği koruması ve dayanışmasını çeşitlendirerek derinleştirmesi, tarihte Türk Topluluklarına karşı işlenen zulüm, katliam ve kültürel soykırımların tekrar etmemesi için bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilgi üreten ve teknolojiye dönüştüren milletler, bilgi üretemeyen milletleri idare etmiş ve sömürmüştür. Ortak akıl her zaman tek bir akıldan üstündür. Bizler, Türk dünyasının bilgi üreten ve ürettiği bilgiyi ürüne dönüştüren küresel bir aktör olması için çaba ediyoruz.

Ekonomik birlik için siyasi irade ve karar, siyasi karar için ise ciddi bir kamuoyunun oluşması gerekmektedir. Bu kamuoyunu oluşturacak en önemli unsur aydınlar, aydınlar içinde bu konuda en etkili olan grup ise bilim insanlarıdır.

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Türk topluluklarının sahibi olduğu bütün değerlerin masaya yatırılıp tartışıldığı, ortak kararların alınması, ortak projelerin hazırlanması, ortak politikaların belirlenmesi ver hepsinden öte ortak bilinç inşası için gereken bir bilimsel faaliyettir.

Türk devletleri en üst siyasi iradeyi hayata geçirerek, devlet başkanları düzeyinde ilk adımları 1990'ların başından itibaren atmaya başlamışlardır. Bunun en somut sonucu olan Türk Keneşi ve çatısı altındaki Türk Akademisi, TÜRKSOY gibi uluslararası kuruluşlara yol gösterecek, yön verecek olanlar ise; bu konuda çalışan, araştıran, bilgi üreten, geleceği inşa eden bilim insanlarıdır.

Bağımsızlığını kazanan Türk topluluklarından Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan birlik için Latin alfabesine geçmiştir. Kazakistan'ın bu konudaki niyet ve çalışmaları da takdire şayandır. Kazakistan'ın Kazakçayı en iyi şekilde ifade edecek bir Latin alfabesini kabulü, gelecekteki Türk Dünyası birliğinin en önemli adımlarından biridir. Bu konuda çalışan ve emeği geçen bilim insanları ve devlet adamlarını

gönülden destekliyor ve tebrik ediyoruz. Ortak hareket alanlarımızın daha da genişleyeceği, işbirliklerimizin daha da yoğunlaşacağı ve Türk dünyasının istediği an birlik içinde hareket edeceği günlerin yakın olduğuna inancımız tamdır.

Bu Sempozyumumuzun da öncekilerde olduğu gibi, Türk bilim dünyasına kapsadığı her konuda ışık tutup yol göstereceğinden şüphemiz yoktur. Katkılarınız ve katılımınız için teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Muhsin KAR
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü

MƏNƏVİ BİRLİYİMİZƏ DAHA BİR TÖHFƏ

2018-ci il oktyabrın 11-13-də Almatıda qardaş türk dünyasının elm adamları beşinci dəfə Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyumunda bir araya gəlirlər. Bundan əvvəl Türkiyə Respublikasının Niğde Ömer Halisdemir Universiteti, Qazaxıstanın Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universiteti, Azərbaycanın Bakı Avrasiya Universiteti və yenə qardaş Türkiyənin Ömer Halisdemir Universiteti türk dünyası alimlərinin görüş məkanı olmuşdur. İndi bir daha ulu qazax torpağı ağışunu üzümüzə açır.

Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universiteti, Niğde Ömer Halisdemir Universiteti, M.Akmulla Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti və Bakı Avrasiya Universiteti artıq davamlı ənənəyə çevrilən bu qiymətli təşəbbüsü qətiyyətlə dəstəkləyir, mənəvi birliyimizi praktiki addımlara söykənən birgə səylərlə qoruyub inkişaf etdirirlər. İki il əvvəl Bakıda keçirilən III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyumuğunun 82 bölməsində 13 ölkədən 413 elm təmsilçisi müasir biliyin müxtəlif sahələrinə dair yeni araşdırmalarının nəticələri barədə məruzə etdilər, müzakirə materialları dörd cildə çap olunaraq geniş elmi ictimaiyyətə çatdırıldı. Ötən il isə qardaş Türkiyənin Ömer Halisdemir Universitetində birgə səylərimizlə keçirilən IV Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyumu 15 ölkədən məruzə üçün 450 məqalə qəbul olunmuşdu.

Heç şübhəsiz, bu qəbildən olan beynəlxalq tədbirlərin qarşılıqlı əlaqələrimizin dərinləşməsi, alimlərimiz arasında anlaşma və təcrübə mübadiləsi baxımından olduqca münasib bir vasitədir. Öz tərəfimizdən biz bu istiqamətlərdə səylərin ardıcıl davam etdirilməsinə tərəfdarıq, eyni zamanda, belə tədbirlərin türk dünyasının müxtəlif bölgələrində təşkili ideyasını dəstəkləyirik. Qəti əminik ki, ictimai-siyasi həyatı son dərəcədə mürəkkəb olan müasir dünyamızda qarşılıqlı anlaşma olduqca vacibdir. Soykökü və taleyi bir olan xalqlarımızın fəaliyyət birliyi istiqamətində elmi müstəvidə çalışmaq hər birimiz üçün həyatı əhəmiyyətli vəzifədir, milli-mənəvi borcdur.

Şübhə etmirəm ki, Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universitetində keçirilən yeni - V Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyumu türk elm ictimaiyyətinin, eləcə də türk birliyinin növbəti nümayişinə çevriləcək, əməkdaşlığımızın daha da dərinləşməsində layiqli rol oynayacaq.

Prof. Dr. Nazim HÜSEYNLI
Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru

ҚҰРМЕТТІ СИМПОЗИУМ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ! ҚЫМБАТТЫ ҒЫЛЫМИ ҚАУЫМ!

2014 жылдан бері тұрақты түрде өткізіліп келе жатқан Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумының 5 отырысының ашылуымен баршаңызды құттықтаймын!

Түркі әлемі кем дегенде мың жылдан бері зерттеліп келеді. Қашқарлы Махмұдтың құнды еңбегі мұның нақты айғағы. Түркі және шетелдік ғалымдар мен зерттеушілер мың жылдан бері түрлі қырынан зерттеп келе жатқан түркі әлеміне деген қызығушылық ешқашан толастаған емес. Бұл бағыттағы жұмыстар түбі бір түркі мемлекеттері тәуелсіздіктерін алғаннан кейін жанданып, тереңдей түсті. Түркі елдері мен халықтары бір-бірін жақынырақ тануға, жалпы түркі әлемін бірігіп зерттеуге құлшына кірісті. Осындай талпыныстың нәтижесінде түрлі бағыттарда құрылымдар мен ұйымдар құрылды. Солардың бірі әрі бірегейі Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен ашылған Түркі академиясы. Ірі халықаралық ұйымға айналып, өзін іргелі ғылыми-гуманитарлық орталық ретінде таныта білген Халықаралық Түркі академиясы түркі әлемін ғылыми тұрғыдан зерттеуге бағытталған ауқымды жұмыстар атқаруда. Атап айтқанда, Академия соңғы екі жылдың өзінде шетелдік ғалымдардың қатысуымен түркология, алтаистика және моңғолистика бағыттарында көптеген іргелі ғылыми жобаларды жүзеге асырды, 40 халықаралық конференция мен форум, 30 семинар мен дөңгелек үстел ұйымдастырды, Моңғолия аймағындағы «Шивээт улаан», «Көше цайдам», «Хаяахудаг» және «Гүнбүрд» кешендерінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді, ағылшын, әзербайжан, қазақ, қырғыз, мажар, моңғол, түрік тілдерінде 100 ден астам жаңа кітап басып шығарды. Атқарылған жұмыстардан әсіресе 2016 жылғы 28 наурызда Біріккен Ұлттар Ұйымының Штаб-пәтерінде ұйымдастырылған «2030 Жоспары үшін Жібек жолы бойындағы синергия» атты халықаралық симпозиумды, 2018 жылғы 30 сәуірде Париждегі ЮНЕСКО-ның штаб-пәтерінде өткен «Рухани жаңғыру және мәдени мұра: қадымнан келешекке түркі тілі» атты халықаралық форумды, Астанада жыл сайын дәстүрлі түрде өткізіліп келе жатқан «Ұлы Дала» гуманитарлық форумын, түркі халықтарының жазба, фольклорлық және рухани-материалдық мәдениетіне қатысты бай мұра үлгілері жинақталған «Аталар мирасы» электрондық мультимедиалық қорын, мүше елдердің оқу бағдарламасына енгізілген «Ортақ түркі тарихы» оқулығын, түркі мемлекеттері тұрғындарының Түркі интеграциясына қатысты әлеуметтік көңіл-күйлерін, экономикалық, мәдени аспектілерге байланысты ой-пікірлерін зерттеп білу мақсатында 6 түркі мемлекетінің тұрғындары арасында алғаш рет жүргізілген «Түркі барометрі» әлеуметтік зерттеу жобасын, Түркі кеңесінің VI саммитінің қорытындысы бойынша қабылданған Түркі тілдес мемлекеттер интеграциясының тұжырымдамасын ерекше атап өткіміз келеді.

Дегенмен, Түркі академиясының әлі де атқарар жұмыстары аз емес. Өздеріңізге мәлім болғандай, жуырда ғана Қырғызстанның Шолпан-ата қаласында өткен Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің VI саммиті ұлттық спорт түрлері мен жастар саясатын дамыту тақырыбына арналды. Алқалы жиында мемлекет басшылары ғылым әлеміне нақты тапсырмалар берді. Атап айтқанда, басшылар қазіргі жаһандану заманында жастар саясатының ерекше маңызды екенін айтып, түркі жастарын жақындастырып, білімдерін тереңдететін іс-шараларды жиі ұйымдастыруды ұсынды. Осыған орай, бұдан кейінгі іс-шараларымызға, әсіресе жастарды, жас зерттеушілер мен ғалымдарды қатыстыруға көп көңіл бөлетін боламыз. Сондай-ақ, Симпозиумға қатысушыларды Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған «Түркі әлеміндегі 100 жаңа есім» және «Түркі әлемінің киелі жерлері» жобалары аясында бірлесе жұмыс істеуге шақырамыз.

Осы орайда, Түркі әлеміне қатысты зерттеулер жасап жүрген ғалымдар мен зерттеушілердің басы қосылып, педагогика, тіл, әдебиет, тарих, мәдениет, өнер, халықаралық қатынастар, экономика, философия, әлеуметтану, гендерлік және т.б. мәселелер мен ғылым салалары бойынша пікір және тәжірибе алмасылып, өзекті мәселелер талқыланып жүрген Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының 5 жиынында да түркі әлемінің сан-қилы мәселелері талқыланып, жаңа ғылыми тұжырымдар мен салмақты пікірлер алға тартылатындығына сенімдімін. Соған 5 жылдан бері мүмкіндік жасап жүрген Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетіне, Баку Еуразия университетіне, М.Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті мен Нийде Өмер Халисдемир университеттерінің басшылығына шексіз ризашылығымды білдіріп, Симпозиум жұмысына сәттілік тілеймін!

Құрметпен,
Дархан ҚЫДЫРӘЛІ,
Халықаралық Түркі академиясының (TWESCO) Президенті)

I-СЕКЦИЯ.

ЖАҒАНДЫҚ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ФИЛОЛОГ МАМАН ДАЯРЛАУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ

KAZAK DİLİ PROJE ÖNCESİ EĞİTİM TEKNOLOJİSİ-ÖĞRENCİLERE KALİTELİ BİR SEVİYEDE ÖĞRENMENİN ETKİLİ BİR YOLUDUR

Pedagoji bilimleri doktoru, Profesör **A.A.SATBEKOVA***
Ped.bil. master **A.A.SATBEKOVA****

Abstract

Pre-project learning technology enables the student to develop with practical skills together with skills and cognition. Intelligence and experience are born together, complementing each other. A student with a broad perspective of advanced cognitive skills can overcome the difficulties and situations of speech in life when doing projects using the rich skills of the Kazakh language. The intelligence or mental ability of man plays a major role in achieving vital accomplishments and adapting to life. A person's intellectual ability manifests itself in his / her strategies in various problematic situations. And the execution of the projects is built on a whole problem. The psychological principles and rules that design learning technologies will help students learn the detailed level of knowledge of problems that become objects during their specification from similar phenomena.

It serves as a system Builder by combining thinking, cognitive and emotional-will processes in a person's intelligence. Based on pre-project learning technology, students have the opportunity to develop "language senses" and "language skills".

Keywords: *Kazakh Language, Project Learning Technology, Mental Development, Intelligence, Personality.*

KAZAKH LANGUAGE PRE-PROJECT EDUCATION TECHNOLOGY-AN EFFECTIVE WAY OF LEARNING TO STUDENTS AT A QUALITY LEVEL

Özet

Proje öncesi öğrenme teknolojisi, öğrencinin beceri, biliş ile birlikte pratik becerilerle birlikte geliştirilmesini sağlar. Zeka ve deneyim birbirlerine doğarlar, birbirini tamamlar. Geniş bir bakış açısı gelişmiş bilişsel yeteneği olan bir öğrenci kazak dilinin zengin yeteneklerini kullanarak projeler yaparken hayattaki konuşma zorlukları ve durumları ile karşı karşıya gelerek bunların üstesinden gelebilir. İnsan-oglunun zekası veya zihinsel yeteneği, yaşamsal başarılarla ulaşmada, hayata uyum sağlamada büyük bir rol oynamaktadır. Bir kişinin entelektüel yetenekleri, çeşitli sorunlu durumlarda stratejilerinde kendini gösterir. Ve projelerin yürütülmesi bir bütün sorun üzerine inşa edilmiştir. İşte öğrenme teknolojilerini tasarlayan psikolojik ilkeler ve kurallar, öğrencilerin öğrenme teknolojisinin kullanımı, benzer fenomenlerden spesifikasyonları sırasında nesne haline gelen sorunların ayrıntılı bilgi düzeyini öğrenmelerine yardımcı olacaktır.

Bir insanın zekasında düşünme, bilişsel ve duygusal-iradeli süreçleri birleştirerek sistem oluşturucu olarak hizmet eder. Proje öncesi öğrenme teknolojisine dayanarak, öğrencilerin "dil duyuları", "dil yetenekleri" geliştirme fırsatı artar.

Anahtar kelimeler: *Kazak Dili, Proje Öğrenme Teknolojisi, Zihinsel Gelişim, Zeka, Kişilik.*

Eğitimin amacı - kapsamlı bir insan yetiştirme ve kaliteli eğitim vermektir. Modern eğitimin nihai sonucu sadece bilgi, beceri ve beceri oluşumu değil, yaşamlarında karşılaşılan çeşitli durumlarda doğru, bilinçli bir uygulama gerektiren yetkinliklerde öğrencilere oluşumu söz konusu olmaktadır. Daha sonra, gelecek öğretmenler sadece pedagojik enstitülerde, üniversitelerde birçok eğitim konusunun içeriğindeki bilgi tabanının asimilasyonunu değil, aynı zamanda faaliyetlerinde elde edilen bilginin nasıl kullanılacağını öğrenmeyi de anlamalıdır. Bilindiği gibi, profesyonel yeterlilik ve ustalık öğretmenler, özellikle modern piyasa sisteminde, özel bir ihtiyaç var. Çünkü 12 yıllık bir eğitim sistemi ve en geleneksel pedagojik sistem, devlet okulu veya eğitim süreci tarafından sağlanan bir emir veya talep çok yönlü gelişmiş, becerikli, yetenekli ve devlet dilinde ofis yönetiminden sorumlu, resmi olmayan ve resmi durumları üstesinden gelebilen bir vatandaşın yetiştirilmesi, yaşam özünü kendi davasından sorumlu tutuyor. Ve devlet tarafından belirlenen görevin kalite performansı kesinlikle kişisel nitelikleri ve öğretmenlerin mesleki beceri bağlıdır.

* KazDevKızPÜ, Almatı. E-mail: satbekova@mail.ru

** KazDevKızPÜ, Almatı. E-mail: aygul_ahmetkyzy@mail.ru

Yüksek mesleki beceri ve yetkinliğe sahip uzmanların eğitiminde “Kazak dili ” konusunun yadsınamaz önemi ve eğitim alanında belirlenen genel yeri olduğunu kimse şüphe edemezdir. Sonuçta, bu konu, yaşadığı ülkenin dili, kültürü ve gelenekleri için her vatandaşın saygısını oluşturur. Bu tür insan gerçekliği, diğer kültürler arasında, kazak dilinin sondaderini zamanla iletişim kurmak önemlidir, bu nedenle artacaktır. Dil, insan oluşumunun bir çubuğu, insan ruhunun aynasıdır, bir kişinin toplumdaki yerini belirler. Bu nedenle, dili öğrenmek ve psikoloji öğrenmek için yeterli geçiş noktası vardır.

Kazak dilinin bilimsel temellerini proje öğrenme teknolojisi yoluyla öğrenmenin psikolojik bilginin temelini oluşturmasının bir nedeni vardır. Zihinsel öğretim, öğrencilerin Kazakça öğrenmenin iç mekan mekanizmalarını açıklamak, Kazakça yazma ve konuşma becerilerinin geliştirilmesi ve oluşumunun kalıplarının derinlemesine öğrenilmesine yönelik gerekli metodolojik yaklaşımları bulmak için fırsat verir.

Her şeyden önce, öğrencilerin devlet dilinin derinlemesine ve kaliteli bir çalışma için motivasyonu psikolojik bilim yoluyla oluşmaktadır. Tasarım öğrenme teknolojisi, dünya görüşü ve öğrencilerin yeteneklerinin geliştirilmesi, farklı iletişim yeteneklerine ilgi ve eğilimin geliştirilmesi yoluyla kazak dili öğrenme ilgisi şu bilim yoluyla tanınmaktadır.

Geleneksel öğrenme sisteminde ampirik bir şekilde birikmiş pedagojik deneyimin teorik olarak tanınması ve analizi kararını gelecekte bekliyor. Çünkü geleneksel öğretim sistemin başarıları ve dezavantajları da az değildir. Dezavantaj dediğimiz, öğrenme sürecinin verimlilik göstergesine ulaşım ulaşamayacağı söz konusu olmaktadır. Açıkçası, uzun süre ve pahalı ekonomik fonlar gerektiren bir pazar döneminde eğitim süreci, hangi sonuçların elde edildiğini büyük ölçüde tahmin edemez. Aynı zamanda, eylem ve zihinsel gelişim teorisinin sahne rehberliğinde, yeni ve etkili bir öğrenme sistemi oluşturarak hem zaman hem de araçlardan tasarruf edebilirsiniz. Özellikle, şu anda olduğu gibi yetkinliğe ulaşmak isteyen bilgi sonuçlarının, öğrencinin oluşturduğu aşağıdaki başarılarla ortaya çıktığı açıktır:

- öğrencilerin entelektüel ve zihinsel gelişimini hızlandırır;
- her bir öğrenci, mesleki yetkinliğin temellerini bağımsız olarak öğrenebilir;
- öğrencilerin ilişkileri üzerinde olumlu bir etkisi vardır;
- öğrencinin ders dışında kendi kendine eğitim almasını teşvik eder;
- hayati eğitim sistemi oluşturmaya öğrencinin kendisini teşvik eder;
- öğrencilerin bilişsel aktivitesini artırır;
- öğrenciyi, hem kendini hem başkalarını tanımaya ve değer vermeye öğretir.

Bu durumda, eğitim sürecinin yükü öğretmen ve Öğrenci için aynıdır. Kazak dili öğrenmede kullanılan tasarım teknolojisinin dış sorunlarını düşünürsek, yalnızca kullanılan yöntemleri listeleyip özelliklerini ikiden fazla belirleyemeyiz.

Proje öğrenme teknolojisi ile kazak dili öğrenirken, çoğunlukla L.S. Vygotsky'nin kültürel ve tarihsel gelişim teorisi [1], A.N. Leontiev'in etkinlik teorisi [2], P.Galperin'in zihinsel gelişiminin periyodik teorisi[3] yönetime alındı. Eğer proje öğrenme teknolojisini uygularken zihinsel gelişim teorisi tarafından adım adım yönlendirilirse, tasarım teknolojisinin bütünsel doğası, iç ve dış süreç için büyük bir etkili araç olurdu. Zihinsel gelişimin periyodik doğası hakkında, psikolojik öğretimde temel bir çalışma yazan birçok deseni birleştiren - P. Galperin.

P.Galperin (1902-1988yy) zihinsel gelişimin periyodik gerçeklerini sistematik olarak inceledikten sonra, dünya psikolojisinin öğretilmesine büyük katkı sağladı. Bu teorisinin özelliği, pratik derslerde zihinsel gelişimin periyodik gerçeklerini bilmek ve oluşturmak için bir fırsat olmasıdır. Bilindiği gibi Kazak dili dersi farklı bir ortamda pratik bir konu olarak öğrenilir. Bu nedenle, gelecekteki öğretmenler devlet dilini mükemmel bir şekilde bilirler ve modern öğrencilere kaliteli eğitim vermeye başlayan bir süreç olarak bu dilin gelişimine katkıda bulunurlar. Gelecekteki öğretmenlerin Kazakça yeterli konuşmasını sağlamak için, bu dili öğrenmesine motivasyon ve odaklı bir sistem açıkça formüle edilmelidir.

Kazak dilini öğrenirken öğrencilerin fiziksel aktiviteler yapması, perceptif eylemler yapması ve zihinsel işlemler yapması tüm bu eylemler zihinsel aktivitenin bir sonucu haline gelir. Burada özel dikkatin verildiği bir sorun var. Bu neden bir kişinin bir şey öğrenme motivasyon seviyesinin yüksek olması, başka bir neden motivasyon seviyesinin düşük olmasıdır? Bu sorunu belirlemede zorluklar da vardır. Ancak tanımlamadan önce, eğitimin insancıl doğası, bağımsız çalışmanın önemi hakkında konuşmalıyız. Çünkü bilginin asimilasyonuna dayanan motivasyonların özünde, eylem konusunu etkileyen bilgiye dayalı hümanistik kökler vardır. Bu nedenle, bizim görüşümüze göre, projenin öğrenme teknolojisi aracılığıyla Kazak dili öğrenme sisteminin organizasyonunun gerçek özelliği, öğrencinin zihinsel faaliyetlerinin organizasyonunda dilin özünü belirlemektir.

Proje öncesi öğrenme teknolojisi, öğrencinin beceri, biliş ve pratik becerilerle birlikte geliştirilmesini sağlar. Zeka ve deneyim, birbirleriyle ortaya çıkan ve birbirini tamamlayan şeydir.

Kazak dili öğrenmede öğrencilerin istihbarat gelişimi sorunu önemlidir. Geniş görüş ve gelişmiş bilişsel yeteneklere sahip öğrenciler, hayattaki konuşma durumlarıyla çarpışarak, projelerin yürütülmesi sırasında Kazak dilinin zengin yeteneklerini kullanma yollarını öğrenebilirler. Bir kişinin zekası veya zihinsel yeteneği, yaşamsal başarıya ulaşmada, hayata uyum sağlamada büyük bir rol oynamaktadır. Bu zihnin oluşumu ve gelişimi konusunda farklılık ve büyüklerin görüşünde gözlemlenir. Bunun nedeni, gerçek bir işaret değildir ya da gelişimin doğru bir şekilde ölçülmesi için bir yol bulunmamasıdır. Örneğin, J. Balasaguni: "Zihin. Adam öğrenemez, öğrenilmez",- diyor [4], aynı zamanda, büyük filozof el-Farabi şunları söyledi: "Hayatlarının başından beri her kişi doğal yetenekli olabilir, böylece eylemleri ruh ve zihin etkileri sayesinde onun karakteri iyi ya da kötü olabilir. Bu yetenekler sayesinde bir kişi her şeyde güzel (de), doğal olmayan (da) eylemleri gerçekleştirebilecek bir kabiliyete sahiptir. Bu yetenek sayesinde iyi, kötü ve zihinselliğe sahip olabilir " diyor. [5].

Aslında, zihin ve yetenek birbirine yakından bağlı olsa da, ikisi de iki ayrı şeydir. Sadece zihin ve yeteneğin geliştirildiği durumlarda, bir kişinin varlığı geliştirilir. Çünkü "insan ve dünya ilişkisinin temel hazinesi ve başlangıcı-oluştur. Esasen, dünyadaki her şeyin ya da her şekilde var olmanın bir yolu ya da metodudur. Varoluşun tüm özel, bireysel formları için ortak olan felsefi özellik-varoldur. Değerler ve varlığın peşinde olmak için onları becermek için belirli bir yaşam biçimine dönüşebilecekleri şeydir " [6].

J. Aymautov'a göre, bir kişi kendi doğal nitelikleri, yetenekleri ile doğuyor. "Çocuğun kabiliyetini ve yetenek gelişimine ne kadar erken dikkat ederseniz, onu ortaya çıkarmak o kadar iyi olur. Çocuğun özel niteliklerini ona yakın büyüklerden biri olması iyidir çünkü yeterli değer verilmediği zaman çocuğun "herkes gibi" kalması mümkündür",-der[7].

Ancak kabiliyet ve yeteneğin en yüksek seviyesi-zekadır. Ve zeka hakkında el-Farabi şöyle açıklama yapar: «eğer insan kendi zekası hakkında sözkonusu etmek isterse, o zaman buna akıl denir. Bu durumda, ek bir örnek olarak, bazen bir kişi makul olduğunu ve bazen de ona uyduğunu söyler. Onlar "aklına güvenmelisin" derler ve akılda iyi niyet ile insanlığın olduğunu düşünüyorum.

Kimi iyilik yapmaya şefkatli ve kötülükten kaçmak mümkün ise, o zaman ben akıllı bir adam olarak adlandırılır» ve insanlar «istihbarat» bazen «kötülük», «kurnaz» ya da alışılmadık bir kötülük yapmak mümkün başka bir kabul edilebilir adı altında kullanılan insanlar diyor, - diye açıklar[8].

Kazak dili sözlüğünde "istihbarat" kavramından yaygın olan aşağıdaki kelimeler vardır : "Entelektüel-zihinsel, ruhsal olarak gelişmiş (insan)... Entelektüel-mükemmel, olgun, makul bir kahraman... Aydın-1. Düşüncenin felsefi önemi; düşünce, akıllılık. 2. İdealist felsefede akımlar; düşünce... Aydın. Yüksek kültürlü bir adam. Aydınlar. Kültür ve bilim, teknoloji alanında özel bilgiye sahip bir kişi; zihinsel işçi...» [9]

"İstihbarat (+lat.Intellectus-düşünce, sezgi, bilinç) - bireyin zihinsel yeteneklerinin önemli yapısı, algı seviyesi, bireyin yaşam koşullarına zihinsel uyum mekanizması, ilişkileri anlama, bireyin sosyal kültür uygulamasına dahil edilmesi" - psikolog M.I. Yenikeyev,"istihbarat" kavramının psikolojik tanımını verir [10].

Bir kişinin entelektüel yetenekleri, çeşitli sorunlu durumlarda stratejilerinde kendini gösterir. M.I. Yenikeyev: "bazı insanlar düşünceleri hızlı bir şekilde özetleyebilir, sezgisel olarak düşünebilir, aynı anda tüm olayları alabilir. Hipotezin hareketine ve doğruluğuna geçiyorlar. Diğerleri ilk düşünce hipotezi ile konjuge, onların düşünme dinamik hale gelmez. Bazıları rastgele sonuçlar elde etmek umuduyla, herhangi bir tahmin olmadan sorunu çözmek için çalışıyoruz. Onların düşünce, bu dürtüsel duygular ile ilişkilidir, sistem dışı - bireyin entelektüel ve gönüllü özellikleri başlangıç cihazları geri dönüşümünde elde etmek için bir amaç ve fon sistemi seçiminde kendini gösterir diyor, eylemlerin gereksinimlerini dikkate programın yeteneklerini uzatmak, olası sonuçları değerlendirmek için kriterler yerine getirilmesi» - diyor. [10].

M.I. Yenikeyev insan zekasının temel özellikleri, düşünce derinliğine, esnekliğine ve ileri hareketliliğine, mantık ve argümanlığa atıfta bulunur. Daha sonra, daha da gelişmenin aksine, çok yönlü bir fenomenin bilish arzusu. Bu düşünce özelliği aktif bilişsel faaliyettir.

Düşünce derinliği-önceliğin olasılığı uygulamasından kendini ayırabilme mümkünlüğüdür. Düşünce esnekliği ve ilerlemesi, bir kişinin bilgi ve tecrübeyi kullanma, yeni ilişkileri duyguların sünekliği ile bilinen konuları derhal keşfetme yeteneğidir. Bu özellik sadece düşünce çeşitli durumlarda bilgi, «teorik ölçümler» uygulamak mümkün olduğunu göz önüne alındığında değerlidir. Düşünme mantığı, çalışma biçimindeki tüm gereksinimleri ve olası tüm bağlarını göz önünde bulundurarak bir tartışma ile karakterize edilir.

Düşünce ölçüğü-yeni sorunları görme ve tüm verileri kaybetmeden tamamen sorunu kapsayacak şekilde yetenekli olmasıdır.

Bu tür ilkeler ve kurallar, öğrencilerin proje öğrenme teknolojisini uygulama sürecinde, takip edebilecekleri sorunu ayrıntılı olarak tanımalarına, benzer fenomenlerden özelliklerini öğrenmelerine

yardımcı olacaktır. Bu bağlamda, karşılaştırmalı, kanıtlayan, bilinçli bir çalışma yapılacaktır, sonuç verme yeteneklerini geliştirir. Bunu yapmak için, öğretmen proje ön sonuçları hakkında bilgi sağlar. Bundan sonra öğrenci açıkça bu sonuca yaklaşımların farkında ve makul faaliyetlere dahil olacaktır.

Bir insanın zekasında düşünme, bilişsel ve duygusal-iradeli süreçleri birleştirerek sistem oluşturucu olarak hizmet eder. Gereksiz çatışmalara karşı öngörü, uyarı ve gereksiz şeylerden kaçabilme yeteneği-zekanın ölçeğinin gelişimsel bir işaretidir

Kazakların "beyin dili düşünüyor"diyen deyiimi var. İnsan beynindeki düşüncelerin görünümü dilin temelinde gerçekleşir. Dil ve düşünce ilişkisi karmaşık bir fenomendir.

Doğrudan düşünce gerçeği- bir dil ise,dil – insan duygularını, düşüncelerini ifade eden düşünme aracıdır. Bir dil olmazsa, düşüncelerini ifade edemezsiniz.

A. Baytursınoy'un dilin ve düşüncenin ilişkisi hakkında konuştuğu gerçeğinden dolayı: "dilın görevi, her şeyden önce, hayal gücünün anlamını anlayana kadar zihni karakterize etmektir. Tüm bunları harcayabilecek bir kişi varsa, dil büyüklüğüne uygundur. Sadece diyebilecek bir kişi bulmak zor " dedi[11]. Bu nedenle, bir kişinin düşüncesinin temiz, sistemik olması ve konuşmanın farklılaşması ve bireyselleştirilmiş bir biçimde doğru olması için, düşünce operasyonları yürütmek için bir ihtiyaç duyulur.

Kazak dili, tasarım teknolojisi yoluyla öğrenme sürecinde, öğrencilerin istihbarat oluşturmadan önce zihinsel, bilişsel aktivitelerini artırmayı sağlar. Psikolojik sözlük şunları söylüyor: "eğitimin amacı sadece öğrencileri eğitmekle kalmaz, aynı zamanda düşüncelerinin geliştirilmesi, bağımsız bilginin öğrenilmesidir. Eşzamanlı gelişim ve düşünme aktivasyonu, öğrencilerin bilgi, beceri, öğrencilerin gelecekteki bilişsel ve pratik faaliyetlere hazırlığı için başarılı bir şekilde asimilasyonu için bir ön koşuldur" dedi"[12].

Sonuçlayarak Kazak dilinin derslerinde genelleme, öğrencinin zihinsel zekayı geliştirmek, teorik bir çalışmaya dahil etmek, yeni kurallar, gramer kalıpları, elde edilen bilgiyi pratikte uygulayabilme becerisi ve hayal gücüne dayalı olarak varoluşun gerçekliğini sanatsal olarak tasvir etmeyi öğretmek için bilişsel eylemler oluşturur.

Öğrenci proje öncesi öğrenme teknolojisi ile Kazak dilini kendi bilimsel bilgisi sayesinde pratik kullanımda mantıklı kullanma şansını kazanabilir. Böylece, metatik yeteneğin ilk belirtileri dil yeteneklerinin yüksek aşaması oluşur. Dil yetenekleri sadece doğru konuşmayı değil, aynı zamanda doğru dinlemeyi de oluşturur. Çünkü konuşma doğru dinleme sonucudur. Halk bilgeliğinde «su anası- kaynak, kelime anası – kulak " denir. Öğrencinin dil yeteneklerinin gelişimi, kazak dilinin teorik bilgisinin sistemik formülasyonunu oluşturan pratik önemi ile belirlenir.

KAYNAKÇA:

1. Vygotsky L.S. Kültür fenomeni olarak gelişim psikolojisi / Yaroshevskogo M.G. editörlüğü altında. - M.: Pratik psikoloji enstitüsü, 1996. - 265 s.
2. Leontiev A. N. Zihinsel gelişim sorunları. M: - MDÜ, 1981. – 584 s.
3. Galperin P. Psikolojiye giriş / ödenek. – M.: Yurait, 2000. – 336 s.
4. Balasağın J. Kudatgu bilig. Çev. Egeubayev A. – Almatı: Jazuşı, 1986. – 616 s.
5. El-Ferebi. Şehrin hayırsever insanlar hakkında tez // felsefi tezler. - Almatı: Bilim, 1987- 469 s.
6. Nısanbayev A., Abjanov O. Adamğa karay bet bursak (Kişiyе yüzümüzü çevirsek). – Almatı, 1997. – 176 s.
7. Aymauytov G. Psikoloji. Ders kitabı. - Almatı: Rauan 1995. – 312 s.
8. El-Ferebi. Müzik hakkında büyük bir kitap. - Almatı: Bilim, 1993. -455 s.
9. Kazak dili sözlüğü . –Almatı: Dayk-Press, 1999. – 776 s.
10. Enikeyev M.İ. Genel psikoloji. – M.: PRIOR, 2001. –400 s.
11. Baytursınoy A. Seçilen eserler. – Almatı: Alaş, 2006. –320 s.
12. Kısa bir psikolojik sözlük / genel ed. Altında Petrovskogo A.V., Yaroshevskogo M.G. – M.: Politizdat, 1985. –431 s.

ORHON YAZITLARINDAKİ TÜREMİŞ SÖZCÜKLERİN GÖKTÜRK HARFLİ UYGUR YAZITLARINA YANSIMASI

Aysel AHMEDOVA*

Özet: İkinci Göktürk İmparatorluğuna ait Orhon yazıtları ve Orhon-Uygur kağanlığı dönemine ait Eski Uygur yazıtları Türk dillerinin en eski yazılı örneklerindedir. Bu yazıtlar zengin söz varlığına sahiptir ki bunun da büyük bir kısmı çağdaş Türk dillerinde korunmuştur. Bu söz varlığına basit ve birleşik sözcüklerin yanı sıra, türemiş sözcükler de dahildir. Sözcük türetme Türk dillerinde sözcük yapımının en yaygın yöntemidir. Bu durum Orhon ve Uygur yazıtları için de geçerlidir. Köktürklerden sonra hakimiyet başına geçen Eski Uygurlar onların alfabe ve yazı üslubunu benimsemişlerdir. Bu onların dilineve yapım ekleriyle türetilmiş sözcükler de dahil olmakla söz varlığına da yansımıştır. Buortak türemiş sözcükler sırasındaisimleri, sıfatları ve özellikle de fiilleri sıralayabiliriz. Eski Uygur yazıtlarındaki türemiş sözcüklerden bir kısmının kökleri ve eklerinin Orhon yazıtlarında yer almasına rağmen bu sözcükler bir bütün olarak Orhon yazıtlarında geçmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, sözcük yapımı, kökler, ekler, sözcük türleri

THE REFLECTION OF DERIVATIVE WORDS OF ORKHON INSCRIPTIONS IN THE UYGUR INSCRIPTIONS WITH KOKTURK ALPHABET

Abstract: Orkhon Inscriptions belonging to the Second Kokturk Empire and Old Uygur Inscriptions belonging to the Orkhon-Uygur Kaghanate are among the oldest written monuments of Turkic languages. These inscriptions have a rich lexicon and great part of it is still preserved in the modern Turkic languages. This lexicon includes simple and compound words, as well as derivative words. Derivation is the most productive method of word-formation in Turkic languages. This statement is also true for Orkhon and Uygur Inscriptions. Old Uygurs succeeding Kokturks used their alphabet and their writing style. This reflected in their language and lexicon, in several words including the words formed with derivational suffixes. We can list nouns, adjectives, and especially verbs among these derivatives. There are also some derivative words in Old Uygur Inscriptions, although their roots and suffixes registered in Orkhon Inscriptions, the whole words did not took part.

Keywords: Old Turkic language, word-formation, roots, suffixes, parts of speech

GİRİŞ

Göktürk yahut Orhon alfabesi Göktürlere ait eski bir yazı sistemi olmakla beraber, yalnız Göktürlere mahsus yazıtlarda değil, Eski Uygurlar tarafından yazılmış bazı yazıtlarda da kullanılmıştır. Eski Uygurlara mahsus Göktürk harfli yazıtların çoğunluğu Orhon-Uygur Kağanlığı dönemine ait anıtlardır. Bunlara *Şine Usu (Moyun Çor)*, *Tes*, *Taryat (Terhin)*, *Süci* ve *Kara Balgasun (Üçüncü Orhon)* yazıtları dahildir.

Göktürk alfabesiyle yazılmış Eski Uygur yazıtları söz varlığı açısından Göktürlere ait Orhon yazıtları (*Kül Tigin*, *Bilge Kağan*, *Tonyukuk*, *Külü Çor*, *Ongi*, *İhe Ashete*, *Hoytu Temir*) ile Eski Uygurlara ait diğer yazıtlar arasında bir nevi geçit dönemi olarak görülebilir. Bu yazıtlardaki türemiş sözcükler, yani yapım ekli sözcüklerle ilgili de aynı görüş belirtilebilir. Şöyle ki Orhon yazıtlarında geçen birçok türemiş sözcük bu yazıtlarda da varlığını sürdürmektedir. Bunun yanı sıra Göktürk harfli Eski Uygur yazıtlarında yer alan bazı türemiş sözcüklerin kökü ve eki Orhon yazıtlarında çeşitli yerlerde kullanılmış olsa da sözcüğe bir bütün şeklinde Orhon yazıtlarında rastlanmaz. Bu da bahsi geçen sözcüklerin bir kısmının Göktürk döneminde de kullanıldığı ancak yazıtlarda yer almadığı, diğer bir kısmının ise Göktürklerden sonraki dönemde Eski Uygurlar tarafından oluşturulduğu kanaatini ortaya çıkarır.

Orhon yazıtlarında kullanılmış türemiş sözcüklerden aşağıdakiler Eski Uygur yazıtlarında da yer almıştır.

1. İSİMLER

Orhon yazıtlarında kullanılmış *atlığ* 'atlı' (Tonyukuk 4), *bodun* 'halk' (Bilge Kağan D 28-29), *bitig* 'yazı, yazıt' (Külü Çor 28), *buyruk* 'buyuruk (askeri rütbe)' (Bilge Kağan G 14), *sünüş* 'dövüş, savaş' (Külü Çor 9), *tutuk* 'askeri rütbe' (Bilge Kağan D 25), *kıyın* 'ceza' (Tonyukuk 32), *barım* 'zengin, sahip olunan hayvanlar' (Kül Tigin GB), *yazı* 'çöl' (Tonyukuk 33), *yelme* 'istihbarat' (Tonyukuk 34), *tabışgan* 'tavşan' (Tonyukuk 8),

*Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü, aysel_009@mail.ru

yadağ‘yaya, piyade’(Tonyukuk 25), *yarğan*‘rütbe’(Ongin Ön 1) isimleri Göktürk harfli Eski Uygur yazıtlarında da kullanılmaya devam etmiştir:

Atlığ‘atlı, süvari’ (TesK 3, TerhinK 2; Moyun Çor D 2, D 5):Uçuzkölkeatlığıntöke barmış (TesK 3) ‘Ucuz gölüne süvarileriyle birliktedöküb gitmiş’. *Ar*‘at’ ismi ve isimden isim ve sıfat yapan *-lığ* ekiyle yapılmıştır.

Bodun‘halk’ (TesK 4, D 5; TerhinD 7, G 4, G 5, B 3, B 4, B 5, B 6, B 9, K 1, K 2, K 3, K 4, K 5; Moyun ÇorK 3, K 4, K 5, K 10, D 1, D 2, D 5, D 6, D 7, G 2, G 9, G 10, B 4, B 8):Ol *bodunum*Kenkeresde... (TesK 4) ‘O halkım Keneres’te’. *Bod*‘kabile’ ismi ve çokluk anlamı oluşturan *-un* ekiyle ortaya çıkmıştır.

Bitig‘yazı, yazıt’ (Tes G 3; Terhin B 2; Moyun Çor D 8, D 9, G I 2):...belgüsin, *bitigin* bu urdı, bu yaratdı (Tes G 3) ‘...işarelerini, yazıtlarımı bu koydu, bu yarattı’. *Biti*‘yazmak’ fiili ve fiilden isim yapan *-ig* ekiyle oluşturulmuştur.

Buyruk‘buyuruk (askeri rütbe)’ (Tes G 4, Terhin G 4, B 6, K 2, K 3; Süci 3; Kara Balgasun II 2):...tokuz *buyruk* (Terhin G 4) ‘...dokuz buyuruk’. *Buyur*‘buyurmak, emretmek’ fiili ve fiilden isim yapan *-uk* ekinin birleşmesinin sonucudur.

Sünüş‘dövüş, savaş’ (Moyun ÇorK 9):Ekinti *sünüş* ...ki ay altı yanıkatokıdım... (Moyun ÇorK 9) ‘İkinci dövüşte, ...ayın altıncı günündeyendim’. *Sünüşde* tutup on er ıtım (Moyun Çor D 4) ‘Dövüşte tuttum, on asker gönderdim’. *Sünüş* sözünün burada iki kez isim olarak kullanılması Orhon yazıtlarından sonra da bu ismin kullanımının devamını göstermektedir. *Sünüş*‘dövüşmek, savaşmak’ fiilinin isme dönüşmesinin sonucu olarak görülebilir.

Tutuk‘askeri rütbe’ (Moyun ÇorK 11, D 5, D 11, G 11):...tay bilgetutukuğ... (Moyun ÇorK 11) ‘...Tay BilgeTutuğ’u...’. Genellikle ele geçirilmiş bölgelere atanan valileri belirten bu sözcük *tut*‘tutmak’ fiilinden *-uk* isim yapan ekiyle oluşturulmuştur.

Kıyın‘ceza’ (Moyun Çor D 2):...*kıyın* aydım (Moyun Çor D 2) ‘...cezasını verdim’. Bu ismin *kıy*‘cezalandırmak, kıymak’ fiilinden yapıldığı söylenebilir.

Barım‘zenginlik, sahip olunan hayvanlar’ (Moyun Çor D 3):...yılıksın, *barımın*, kızın, kuduzınkelürtim (Moyun Çor D 3) ‘...atlarını, büyük baş hayvanlarını, kızını, gelinini getirdim’. *Bar*‘var’ sözcüğünden yapıldığı söylenebilecek bu isim aslen ‘varlık, zenginlik’ anlamı taşıyor olmalı. Eski Türkler için zenginlik sahip olunan hayvanlarla ölçüldüğünden bu sözcük de ‘sahip olunan hayvanlar’ anlamı kazanmıştır.

Yazi‘çöl, açık, düz arazi’ (Moyun Çor D 4):...*yazıkıltım*(Moyun Çor (Moyun Çor D 4) ‘...çöle çevirdim’. *Yaz*‘açılmak’ fiiline fiilden isim yapan *-ı* eki getirilmiştir.

Yelme‘istihbarat’ (Moyun Çor D 6, D 12):...*yelmeeri* kelti, yağı kelirtidi (Moyun Çor D 6) ‘...istihbarat yapan askerler geldi, düşman geliyor, dedi’. *Yel*‘at sürmek’ fiili ile fiilden isim yapan *-ma* eki birleştirilmiştir.

Tabışğan‘tavşan’ (Moyun Çor D 8):*Tabışğan* yıl beşinçayka... (Moyun Çor D 8-9) ‘Tavşan yılının beşinci ayında...’. *Tabış*‘zıplamak, hoplamak’ fiiliyle isim yapan *-ğan* ekinin birleşmesiyle yapılmıştır.

Yadağ‘yaya, piyade’ (Moyun Çor G 9):...beş yüz kedimlig*yadağ* (Moyun Çor G 9) ‘...beş yüz silahlı piyade’. *Yad*‘yayılmak, açılmak’ fiilinden isim yapan *-ağ* ekiyle yapılmıştır.

Yarğan‘rütbe’ (Süci 2):...kırkız oğlu men boyla kutluğyarğan (Süci 2) ‘...kırgız oğlu ben Boyla KutluğYarğan’. *CodexCumanicus*‘dayar-‘mühakeme etmek, sorgulamak’ sözcüğüyle ilişkilendiriliyor (Erdal, 1991: 386).

2. SIFATLAR

Orhon yazıtlarında yer alan sıfatların dahir kısmı Eski Uygur yazıtlarına geçmiştir, örneğin, *uluğ*‘büyük, yaşlı’ (Tonyukuk 56), *bilge*‘bilge’ (Kül Tigin D 23), *yağız*‘kahverengi’ (Kül Tigin D 1), *yablak*‘kötü’ (Kül Tigin D 23), *içreki*‘iç, dahili, bağlı’ (Kül Tigin G 2), *ıduk*‘kutsal’ (Tonyukuk 38), *kedimlig*‘giyimli, silahlı’ (Kül Tigin D 33), *tirig*‘diri, canlı’ (Tonyukuk 33), *sansız*‘sayısız’ (Bilge Kağan G 12), *küçlüğ*‘güçlü’ (Tonyukuk 3), *kısğa*‘kısa’ (Külü Çor 23).

Uluğ‘büyük’ (TesK 1, Terhin B 6, K 1, K 3; Süci 10; Kara Balgasun I 1. 9):...böküuluğ kağan ermiş (TesK 1) ‘...kahraman, büyük bir kağanmış’.

Bilge‘bilge’ (Tes D 5; Terhin G 6, B 6, K 1, K 3, K 5, K 6; Moyun ÇorK 1, K 5, K 11, D 5, B 8; Kara Balgasun I 1. 4, 14 6): ...*bilgesin* için (Tes D 5) ‘...bilge olduğu için’. *Bil*‘bilmek’ fiili ve fiilden sıfat yapan *-ge* ekiyle yapılmıştır.

Yağız‘kahverengi’ (Terhin D 4, B 3; Kara Balgasun II 8):...üzetenri, asra yağız yer (Terhin D 4) ‘...yukarıda gökyüzü, aşağıda kahverengi yer’. *Yağ*‘yağmak’ fiiliyle ilişkilendiriliyor (Clouston, 1972: 909; Sevortyan ve Levitskaya, 1989: 65). *-ız* fiilden isim ve sıfat yapan işlek bir ektir.

Yablak ‘kötü’ (Terhin G 3, Moyun ÇorK 11, D 5):...üç karlukyablaksakınıp teze bardı (Terhin G 3) ‘...Üç Karluklar kötüdüşünüp, kaçıp gittiler’. *Yab* ‘kötü, zayıf’ köküyle ilişkilidir. *-lak* isim soylu sözcüklerden isim ve sıfatlar yapar.

İçreki ‘iç, dahili, itaat eden’ (Terhin B 6):Teñridebolmış el etmiş bilge kanım içreki bodunı... (Terhin B 6) ‘Gökyüzünden doğmuş devlet kurmuş bilgehanıma itaat eden halk’. *İç* sözcüğüne önce yer ve istikamet bildiren *-re* daha sonra da isim ve zarflardan sıfat yapan *-ki* ekinin getirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Iduk ‘kutsal’ (Moyun ÇorK 4, G 4). *Id-* ‘göndermek’ fiili ve fiilden isim yapan *-uk* ekiyle yapıldığı gösterilmektedir (Clouston, 1972: 46; Sevortyan, 1974: 649).

Kedimlig ‘giyimli, silahlı’ (Moyun Çor G 9):...beş yüz kedimligyadağ (Moyun Çor G 9) ‘...beş yüz silahlı piyade’. *Kedim* ‘giyim’ ismi ve isimden sıfat yapan *-lig* ekiyle yapılmıştır.

Tirig ‘canlı, can’ (Moyun Çor B 1):...tirigi barı... (Moyun Çor B 1) ‘...canı, malı...’. *Tir-* ‘yaşamak’ fiili ve sıfat yapan *-ig* ekiyle ortaya çıkmıştır. *Tir-* kökü *tirgüd-*, *tirgür-*, *tirgüz-* ‘hayata döndürmek’, *tirilgü* ‘hayat, yaşamak aracı’ (172, 562), *tirşilik* ‘ömür, hayat’ (168, 287) ve *tiril-* ‘dirilmek’ sözcüklerinde de görülmektedir.

Sansız ‘sayısız’ (Süci 5):...ağılım on, yılmım sansızerti (Süci 5) ‘...ahırım on, atlarım sayısızdı’. *San* ‘sayı’ ismi ve sıfat yapan *-sız* ekiyle yapılmıştır. *Sansız* sözcüğüyle ilgili dikkat edilmesi gereken bir husus Süci yazıtında sıfat olarak geçen bu sözcüğün Orhon yazıtlarında zarf olarak kullanılmasıdır: Edgüözlek atın, kara kisin, kök tiyinin sansızkelürüp kop kotı (BK G 12) ‘İyi cins atını, kara samurunu, mavisincabını sayısız getiriphepsinikoydu’. *-sız* ekinin isimden sıfat yapan bir ek olmasına dayanarak bu sözcüğün Göktürklerde de aslen sıfat olduğu fakat bazı yerlerde aynı eki kullanmış diğer sözcüklerde olduğu gibi zarf olarak da kullanıldığı söylenebilir.

Küçlüg ‘güçlü’ (Kara Balgasun I 14 5):...küçlüg boltu... (Kara Balgasun I 14 5) ‘...güçlü oldu’. *Küç* ‘güc’ + *-lüg* (sıfat yapan ek) şeklinde ortaya çıkmıştır.

Kısğa ‘kısa’ (Kara Balgasun II 7):...yağız yerde yolın kısğa boltı (Kara Balgasun II 8-10) ‘...kahverengi yeryüzünde yolum kısa oldu’. Kara Balgasun yazıtında sıfat olarak kullanılmış bu sözcük Küli Çor yazıtında zarf olarak ‘kolay, çabuk’ anlamıyla yer almıştır: ...özikısğakergekboltı (KülüÇor 23) ‘...kendi hemen öldü’. *Kıs-* ‘kısaltmak, azaltmak’ fiili (DLT, II, 11-9) ve fiilden sıfat yapan *-ğa* ekinin birleşmesinin sonucudur.

3. FİLLER

Orhon ve Göktürk harfli Eski Uygur yazıtlarında geçen fiiller arasında daha büyük benzerlikler vardır. *Olur-* ‘oturmak’ (Kül Tigin G 3), *kılın-* ‘yaratılmak’ (Kül Tigin D 1), *yarat-* ‘yaratmak, yapmak’ (Bilge Kağan D 16), *artat-* ‘zayıflatmak’ (Kül Tigin D 22), *içger-/içgir-* ‘itaat altına almak’ (Bilge Kağan D 26), *sünüş-* ‘savaşmak, dövüşmek’ (Kül Tigin D 18), *sakin-* ‘düşünmek’ (Kül Tigin K 10), *ötün-* ‘hitap etmek’ (Tonyukuk 12), *tokıt-* ‘kazıttırmak’ (Kül Tigin G 12), *yarlıka-* ‘bahş etmek, emretmek’ (Ongin 6), *etin-* ‘kurmak’ (Kül Tigin D 10), *yañıl-* ‘yanılmak’ (Kül Tigin D 23), *kubrat-* ‘toplamak, bir araya getirmek’ (Kül Tigin D 12), *tiril-* ‘toplanmak, bir araya gelmek’ (Tonyukuk 36), *kelür-* ‘getirmek’ (Bilge Kağan G 12), *içik-* ‘itaat etmek’ (Tonyukuk 2), *kışla-* ‘kışı geçirmek’ (Bilge Kağan D 31), *ayıt-* ‘demek, cezalandırmak’ (Bilge Kağan D 41), *taşık-* ‘isyan etmek’ (Bilge Kağan D 32), *kabiş-* ‘birleşmek’ (Tonyukuk 20), *kod-* ‘koymak, kurmak’ (Tonyukuk 2) fiilleri iki gruba ait yazıtlarda da gözlemlenir.

Olur- ‘oturmak’ (Tes B 6, K 1, K 2, K 5, D 1, D 4; Terhin D 1, D 3, D 4; Moyun ÇorK 2, D 10, B 3):...uyğur kağan olurmuş (Tes D 1) ‘...Uygur kağanı tahta oturmuş’. **ol-* ‘oturmak’ fiiline fiilden fiil yapan *-ur* eki getirilmiştir. **ol* köküne *olut* ‘(oturmakiçin) yer’ (Harrison ve Anderson, 2002: 60), *oltur-/oldur-* ‘oturmak’, *olğur-* ‘yerleştirmek’ (Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 366) sözlerinde rastlanır.

Kılın- ‘yaratılmak’ (TesK 1): ...teñrikalintukta... (TesK 1) ‘...gökyüzü yaratıldıkta’. *Kıl-* ‘yapmak’ fiili ve fiilden fiil yapan *-in* ekinen yapılmıştır.

Yarat- ‘yaratmak’ (Tes G 2, G 3; TerhinK 5; Kara Balgasun I 2. 1): ...çıt tikdi, örginyaratdı, yayladı (Tes G 2) ‘...sınırlarını çekti, tahtını kurdu, yazı geçirdi’. *Yara-* ‘yaramak’ fiili ve fiilden fiil yapan *-t* ekiyle yapılmıştır.

Artat- ‘zayıflatmak’ (Terhin D 5):...yılan yılmak türk elin antabulğadım, antaartatdım (Terhin D 5) ‘...yılan yılında Türk halkını orada karıştırdım, orada zayıflatım’. *Arta-* ‘bozmak, zayıflatmak’ fiilinin ettirgen çatısıdır.

İçger- ‘itaat ettirmek’ (Terhin D 8, G 3; Moyun ÇorK 7, G 4): Türk bodunuğanta içgertim (Terhin D 8) ‘Türk halkını orada itaat ettirdim’. *İçik-* ‘itaat etmek’ fiilinden *-er* ekiyle yapılmıştır.

Sünüş- ‘vuruşmak, dövüşmek’ (Terhin G 3; Moyun Çor D 1, D 3, D 4, D 6, G 5):...sünüşdüm antasançdım (Terhin G 1) ‘Savaşım, orada darbe vurduğum’. *Sünüş-* fiilinin işteşlik çatısı olarak değerlendirilebilir.

Sakin-‘düşünmek’ (Terhin G 3):...üç karlukyablak *sakinip* teze bardı (Terhin G 3) ‘...Üç Karluklar kötüdüşünerek kaçarak gittiler’. Bu sözcüğün kökü *sak-*‘düşünmek’ fiili olarak gösterilmektedir (Erdal, 1991: 612).

Ötün-‘hitap etmek’ (Terhin G 4):...kañımkanka*ötünti* (Terhin G 4) ‘...han babamahitap etti’. *Öt-*‘anlatmak’, ‘demek’, ‘konuşmak’, ‘cevap vermek’, ‘haber vermek’(Sevortyan, 1974: 556) fiilinden *-ün* ekiyle yapılmıştır.

Tokıt-‘kazıttırmak’ (Terhin B 2, B 3; Moyun Çor D 8, D 9):...tolkutaşkatokıtım (Terhin B 3) ‘...sert taşa kazıttırmak’. *Tokı-*‘dövmek, kazımak’ fiilinden türemiştir.

Yarlıka-‘bahş etmek, emretmek’ (Terhin B 3):Üze kök teñriyarlıkaduk için... (Terhin B 3) ‘Yukarıda mavi gökyüzübahşetti için...’. *Yarlık-*‘emir, bahşış’ sözüdür, isim soylu sözcüklerden fiil yapan *a* ekiyle yapılmıştır.

Etin-‘yapmak, kurmak’ (Terhin B 3):...elimin törüminetintim (Terhin B 3) ‘...devletimi, kanunumu kurdum’. *Et-*‘yapmak, kurmak’ fiili ve *-in* ekinde oluşmuştur.

Yañıl-‘yanılmak’ (Moyun Çor B 5; Kara Balgasun I 3. 8):...yazmayın tidi, *yañılmayıntidi* (Moyun Çor B 5) ‘...yanlışı yapmayın, dedi, yanılmayın, dedi’. *Yañ-*‘yanılmak’, ‘yanlıklık yapmak’ (Doğu Türkistan) fiilinden türemiştir. *Cansak, jansak-*‘yanlış’, ‘yanlılıkla’ (Kazak, Kırgız) (Sevortyan ve Levitskaya, 1989: 121) sözcükleri de aynı köktendir.

Kubrat-‘toplamak, bir araya getirmek’ (Moyun ÇorK 5):...Tokuz Oğuz bodunumıtirükubratıaltım (Moyun ÇorK 5) ‘...Dokuz Oğuz halkımı topladım, bir araya getirdim, hakimiyetim altına aldım’. *Kuvrā-*‘toplamak, bir araya getirmek’ (Clouston, 1972: 586) fiilinin ettirgen çatısıdır.

Kubran-‘toplanmak, bir araya gelmek’ (Moyun Çor D 1): Künkubranmış, tün *tirilmiş...* (Moyun Çor D 1) ‘Gün toplanmış, akşam toplanmış...’. *Kuvrā-*‘toplamak, bir araya getirmek’ (Clouston, 1972: 586) fiilinin dönüşlü çatısıdır.

Tiril-‘toplanmak, bir araya gelmek’ (Moyun Çor D 1, G 3, G 12):Künkubranmış, tün *tirilmiş...* (Moyun Çor D 1) ‘Gün toplanmış, akşam toplanmış...’. *Tir-*‘toplamak’ fiilinin dönüşlü çatısıdır.

Kelür-‘getirmek’ (Moyun Çor D 3):...yılıksın, barımın, kızın, kuduzinkelürtim (Moyun Çor D 3) ‘...atlarını, büyük baş hayvanlarını, kızını, gelinini getirdim’. *Kel-*‘gelmek’ fiilinin geçişli şeklidir.

İçik-‘itaat etmek’ (Moyun Çor D 5, D 6, G 10):...yana *içik* (Moyun Çor D 5) ‘...yine itaat et’. *İç-*‘iç’ sözcüğüne isim soylu sözcüklerden fiil yapan *-ik* ekinin getirilmesiyle türetilmiştir.

Kışla-‘kışı geçirmek’ (Moyun Çor D 7):Ötüken irin *kışladım* (Moyun Çor D 7) ‘Ötüken’ingüneyinde kışı geçirdim’. *Kış-*‘kış’ sözcüğüne isimden fiil yapan *-la* ekinin getirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Ayt-‘demek, cezalandırmak’ (Moyun Çor D 8):...tatarığayıtım... (Moyun Çor D 8) ‘...Tatarları cezalandırdım...’. *Ay-*‘demek, söylemek, cezasını söylemek’ fiilinin ettirgen çatısıdır.

Taşık-‘isyan etmek’ (Moyun Çor D 10, G 8):Siz *taşıkıñ* (Moyun Çor D 10) ‘Siz isyan edin’. *Taş-*‘dışarı’ sözünden yapılmıştır.

Kabış-‘birleşmek’ (Moyun Çor D 11, B 6):Kör Budakalıdakabışalımtimiş (Moyun Çor D 10-11) ‘Kör Budakalı’da birleşelim, demiş’. **kav-* fiilinin işteşlik çatısı olarak sunulur. **kav-* kökü aynı zamanda *kavır-*‘birleştirmek’, ‘toplamak’(Clouston, 1972: 585, 588), *kavla-*‘birleştirmek, görüştürmek’ (Erdal, 1991: 439), *kov^our-*‘toplamak’ (türkm.), *kabil-*‘görüşmek, birleşmek’ (qır.), *kavit-*‘karşılaşmak’ (Eski Türkçe) (Levitskaya ve diğerleri, 2000: 12-13) fiilerinde görülmektedir.

Kod-‘koymak, kurmak’ (Moyun Çor G 6):EbiminErsegünte Yula költe*kodtum* (Moyun Çor G 6) ‘KarargahımıErsegün’deYula Gölün’dekurdum’. **ko-*‘koymak’ fiilinden pekiştirme eki *-d* ile yapılmıştır.

Bunların yanı sıra, yukarıda da belirtildiği üzere, Orhon-Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtlarda kullanılmış sözcüklerden bir kısmının kökü ve eki farklı şekillerde Orhon yazıtlarında kullanılsa da, sözcüklere bütünlükle Orhon yazıtlarında rastlanmaz. Aşağıda verilecek sözcükler bu gruba dahildir:

Bazlan-‘itaat altına almak’ (TesK 5) Tabğaçkabazlanmış (TesK 5) ‘Çin’in itaati altına alınmış’. *Baz-*‘sakin, itaat eden’ sözcüğünden türemiştir.

Yayla-‘yazı geçirmek’ (Tes G 2, Terhin B 2; Moyun Çor D 9, v 2):...çıt tikdi, örginyaratdı, *yayladı* (Tes G 2) ‘...sınırlarını çekti, tahtını kurdu, yazı geçirdi’. Orhon yazıtlarındaki *kışla-*‘kışı geçirmek’ sözcüğü geçer fakat *yayla-* sözcüğünerastlanmaz. Bir ihtimale göre, Göktürkler *deyayla-* sözcüğünü kullanmışlar ancak bu sözcük yazıtlardayazı almamıştır. *Yay-*‘yaz’ ve *-la* ekinin birleşmesi sonucunda oluşmuştur.

Kağangı-‘kağana ait olan’ (Terhin B 5) ...bodunkağangı... (Terhin B 5) ‘...halkkağana ait olanlar...’. Aitlik eki *-ğikağan-*‘kağan’ sözcüğüne getirilmiştir.

Toktar-‘dövdürmek’:...antatoktardım (Terhin D 8) ‘...orada dövdürdüm’. *Tokıt-*‘dövdürmek’ fiilinin ettirgen çatısının *-ar* ekiyle pekiştirilmesinin sonucudur.

Yilla-‘yılı geçirmek’ (Terhin G 2):*Tağıyılıkayorıdım, yilladım* (Terhin G 2) ‘Tavukyılındasaldırdım, yılı orada geçirdim’. *Yıl* ‘yıl’ isim kökü ve isimden fiil yapan *-la* ekiyle türetilmiştir.

Taşğar-‘kovmak, dışarı çıkarmak’ (Moyun Çor D 10):...*çikigtaşğarıң*... (Moyun Çor D 10) ‘...Çikleri kovun’. *Taş* ‘dışarı’ isminden yapılmış *taşık*- fiilinin *-ar* ekli ettirgen çatısıdır.

Yoluk-‘karşılaşmak’ (Moyun Çor G 1):Bir yigirmineç ay sekiz yigirmike ...*yolukdum*... (Moyun Çor G 1) ‘On birinci ayın on sekizinde ...karşılaşmak’. *Yol* ‘yol’ sözcüğü ve genellikle mekan bildiren isimlerden fiil yapan *-uk* ekinen yapılmıştır.

Katığlan-‘güçlenmek, sert olmak’ (Süci 9):...*kanka tap, katığlan* (Süci 9) ‘...hana hizmet edin, güçlü olun’. *Katığ* ‘sert, katı’ sıfatına *-lan* eki getirilmiştir.

Yaratıt-‘yaptırmak’ (Terhin B 1, B 2, B 3; Moyun Çor D 8, D 9, D 10): ...*antayararatıtdım* (Terhin B 1, B 2) ‘...orada yaptırdım’. *Yarat*-‘yaratmak, yapmak’ fiilinin ettirgen çatısıdır.

Yağid-‘düşman olmak’ (Moyun Çor G 4): ...*basmiyağidıpebimerü bardı* (Moyun Çor G 4) ‘...Basmillardüşman oldular, evime doğru gittiler’. *Yaği* ‘düşman’ sözcüğünden *-d* ekiyle yapılmıştır.

Bazlan- ve *katığlan*- sözcüklerinde dikkati çeken olay *-lan* ekinin Orhon yazıtlarındaki gibi isme değil, sonraki döneme uygun olarak sıfata eklenmesidir. Halbuki Orhon yazıtlarında *-la* eki ve türevleri sıfata eklenmez. Bu da *katığlan*- fiilinin Göktürklerden sonraki dönemde yapılmış olmasını düşündürüyor.

Baz ‘itaat eden’ (Kül Tigin D 2), *yay* ‘yaz’ (Bilge Kağan D 39), *kağan* ‘kağan’ (Tonyukuk 10), *tokı*- ‘dövmek, vurmak, yenmek’ (Bilge Kağan G 8), *yıl* ‘yıl’ (Bilge Kağan G 9), *taş* ‘dışarı’ (Kül Tigin G 12) (ve *taşık*- ‘dışarı çıkmak’ (Bilge Kağan D 32)), *yol* ‘yol’ (Kül Tigin K 9), *katığ* ‘katı, sert’ (Kül Tigin K 11), *yarat*- (Bilge Kağan D 16), *yağı* (Ongin Ön 5) kökleri Orhon yazıtlarında yer almıştır. *-lan* (ad soylulardan fiil yapan), *-la* (isimden fiil yapan), *-ği* (isim ve zarflardan sıfat yapan), *-ar* (fiilden fiil yapan), *-uk* (ad soylulardan fiil yapan), *-ıt* (ettirgen fiil yapan ek), *-d* (addan fiil yapan ek) ekleri de bu yazıtlar için işlektir. *Yayla*-, *kağanği*, *yilla*- sözcüklerinin Göktürklerde de mövcut olduğunu ancak yazıtlarda yer almadığını, *bazlan*-, *katığlan*-, *toktar*-, *taşğar*-, *yoluk*- sözcüklerinin ise Göktürklerden sonraki dönemde yapıldığını düşünebiliriz. İlginç bir olay da şudur ki, bunlardan *katığlan*-, *yayla*- ve *yoluk*- sözcükleri çağdaş Türk dillerinde daha geniş kullanıma sahiptir.

SONUÇ

Böylece yazıtlarda 13 türemiş isim ve 11 türemiş sıfata karşılık 21 ortak türemiş fiil vardır. Bunlardan *yarat*- ‘yaratmak, yapmak’, *sakin*- ‘düşünmek’, *ötün*- ‘hitap etmek’, *tokıt*- ‘kazıttırmak’, *yañıl*- ‘yanılmak’, *tiril*- ‘toplanmak, bir araya gelmek’, *kelür*- ‘getirmek’, *kışla*- ‘kışı geçirmek’, *ayıt*- ‘demek, cezalandırmak’, *kabış*- ‘birleşmek’, *kod*- ‘koymak, kurmak’ sözcükleri bazı ses değişimleriyle çağdaş Türk dillerinde de kullanılmaktadır. Demek ki fiiller oluşturulduğu zamandan itibaren Türk dillerinde daha kalıtsal bir nitelik taşımakta ve çoğunlukla var olmaya devam etmektedir. Halbuki bu yazıtlar için ortak olan *bodun* ‘halk’, *sünüş* ‘dövüş, savaş’, *tutuk* ‘askeri rütbe’, *kıyın* ‘ceza’, *barım* ‘zengin, sahip olunan hayvanlar’, *yelme* ‘istihbarat’, *yarğan* ‘rütbe’ isimleri ve *içreki* ‘iç, dahili, bağlı’, *ıduk* ‘kutsal’ sıfatları çağdaş Türk dillerinde ya hiç kullanılmamakta ya da Türk dillerinin çok az bir kısmında varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKÇA:

Clauson, Gerald (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.

Наделяев В.М., Насилов Д.М., Э.Р.Тенишев, Щербак А.М.(1969), *Древнетюркский словарь*, Ленинград, Наука.

Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, 2 Vols, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Ölmez, Mehmet (2013), *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan’daki Eski Türk yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara, BilgeSu.

Рәсәбли, Әбүлфәз (2009), *Qədim türk yazısı abidələri*, I cild, I hissə, Bakı, Nurlan.

Харрисон, Девиди Андерсон, Грегори (2002), *Тыва-англи англи-тыва сөстүк*, Кызыл.

Севортян Э.В. (1974), *Этимологический словарь тюркских языков*, Итом, Москва, Наука.

Севортян Э.В. и Левитская Л.С. (1989), *Этимологический словарь тюркских языков*, IV том, Москва, Наука.

Левитская Л. С., Дыбо А. В., Рассадин В. И. (2000), *Этимологический словарь тюркских языков*, VI том, Москва, Индрик.

КЕЙБІР СӨЗДЕРДІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ЖАЙЫНДА

Ф.ғ.д., проф. Қ.С.ҚАЛЫБАЕВА*

Магистр-аға оқытушы П.А.БАЙТИМБЕТОВА**

Түйіндеме

Түркілік тамырымыздың сан ғасырлық тарихынан бастау алатын тектік өркениетіміздің сабақтастығын, дәстүр жалғастығын анықтауға негіз болатын деректердің бүгінгі күнге дейін жеткенін дәлелдейтін әдеби - мәдени, рухани – тарихи атрибуттар мен материалдық құндылықтар шектеусіз мол. Осындай құндылықтардың қатарында қолданыста сақталған көне тілдік деректердің орны ерекше. Жалпы тіл тарихында сөз мағынасының күңгірттену, көнеру процесі –үнемі орын алып отыратын құбылыс. Мұндай тілдік деректердің бірқатары бүгінде соншалық көнеріп, өзінің о бастағы мағынасынан айрылған. Ондай мағынасы күңгірттенген, не көнерген сөздердің мағынасының ұмыт бола бастауы –оларды қолданыстан не мүлде шығарып тастайды. Көбіне ондай көнерген сөздер белгілі бір тұрақты тіркестер құрамында, мақал-мәтелдердің, күрделі сөздердің құрамында ғана селбесіп келеді. Бұл мақаламызда біз осындай мағынасы мүлде ұмыт болған, немесе күңгірттенген бірқатар көнерген сөздердің сырын ашуға тырысамыз.

Тірек сөздер: этимология, көнерген сөздер, сөз мағынасы, көнетүркі сөздігі

ABOUT THE ETYMOLOGY OF SOME WORDS

Abstract

Literary-cultural, spiritual-historical attributes and material values that prove the continuity of our homeland civilization, starting with the centuries-old history of our Turkic roots, and the basis of which are the basis for determining the tradition of continuity, are unlimited.

Ancient linguistic data is unique in this value. In the general language history, the meaning of the word, the evolutionary process - is a phenomenon. Some of these linguistic data are so awkward today that they have lost their original meaning. The meaning of archaic words is that they are either used or abandoned. Such idiosyncratic are derived from certain regular phrases, proverbs, and complex words.

In this article, we try to disclose the pitfalls of a number of archaic words that we have forgotten.

Keywords: etymology, archaic words, word meaning, old Turkic dictionary

КІРІСПЕ

Түркілік тамырымыздың сан ғасырлық тарихынан бастау алатын тектік өркениетіміздің сабақтастығын, дәстүр жалғастығын анықтауға негіз болатын деректердің бүгінгі күнге дейін жеткенін дәлелдейтін әдеби – мәдени, рухани – тарихи атрибуттар мен материалдық құндылықтар шектеусіз мол. Осындай құндылықтардың қатарында қолданыста сақталған көне тілдік деректердің орны ерекше. Жалпы тіл тарихында сөз мағынасының күңгірттену, көнеру процесі –үнемі орын алып отыратын құбылыс. Мұндай тілдік деректердің бірқатары бүгінде соншалық көнеріп, өзінің о бастағы мағынасынан айрылған. Ондай мағынасы күңгірттенген, не көнерген сөздердің мағынасының ұмыт бола бастауы –оларды қолданыстан не мүлде шығарып тастайды. Көбіне ондай көнерген сөздер белгілі бір тұрақты тіркестер құрамында, мақал-мәтелдердің, күрделі сөздердің құрамында ғана селбесіп келеді. Бұл мақаламызда біз осындай мағынасы мүлде ұмыт болған, немесе күңгірттенген бірқатар көнерген сөздердің сырын ашуға тырысамыз.

Қазіргі қазақ тілі – көне түркі тілдерінің генетикалық негізін құрайтын бай тілдің бірі. Сөздердің төркінін зерттеу арқылы қазақ халқының өткен әмірін, бай мұрасын, тұрмыс-салтын, мәдени-рухани өміріндегі өзгерістерін, басқа ел-жұртпен қарым-қатынасын көруге болады. Тілдегі болған кез-келген өзгерістер сол кезеңнің, сол дәуірдің куәсі ретінде танылады. Оны айқындайтын этимология ғылымы. Тіліміздегі көнерген сөздер тарихи категория болғандықтан, өткен дәуірдің өмір шындығын, әдет-ғұрпын, шаруашылық, тұрмыс-жағдайын көрсететін деректер деуге болады.

* Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті. E-mail: kalamkas1965@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті. E-mail: perizat737@mail.ru

Сөздердің көмескіленуі туралы академик Ә.Қайдаров "Сирек қолданылуының салдарынан кейбір сөздердің лексикалық мағыналары күңгірттеніп, бара-бара этимологиялық объектіге айналады", - деп атап көрсетеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ұмыт бола бастаған сөз төркіні тіліміздің эволюциялық даму барысынан хабар береді. Сондықтан, сөз төркінін зерттей түсу - бүгінгі күннің кезек күттірмес міндеті. Осы орайда, ғалым Н.Уәлиев "Көмескі сөздердің мағынасы дәлме-дәл ашылмай жатса, байырғы жырлардың тіл кестесі танылмай, оқушыға эстетикалық әсері, әрі мен нәрі әлсіреп жететіні белгілі. Рухани қазынаны танып-білудің бір кілті сөзде жатыр", - деген пікір білдіреді. Сөз этимологиясын айқындау - өте күрделі мәселе. Әйтсе де, сөздердің этимологиясын айқындау барлық сөздерге бірдей қатысты емес. Тілдің сөздік құрамында шығу тегі мен жасалуы айқын сөздер және шығу тегі өте күңгірт, сондықтан да арнайы этимологиялық зерттеуді қажет ететін сөздер де кездеседі. Этимологиялық зерттеулер тіл біліміндегі ең бір күрделі сала болғандықтан, олар бір тілдің материалы аясында ғана жасалмайды. Ол бір тіл құбылысының шығу тарихын бір емес, бірнеше туыс тілдермен, кейде туыс емес өзге тілдердің деректерімен де өзара салыстыра зерттеуді талап етеді. Мысалы, сондай этимологиялық талдауды қажет ететін сөздің бірі «*жіті қарау*» тіркесінің құрамындағы *жіті* сөзінің мағынасына тоқталайық.

Қазіргі қазақ тілінде – қырағы, кергіш, байқағыш мағынасында, кебіне тек «көз» сөзімен тіркесе қолданылады. «*Күйшінің жіті көзі қыздың әр қимылын қапысыз бағады*» (Т. Ахтанов, Дала сыры). «*Жіті*» сөзінің қазақ тіліндегі қазіргі мағынасы тілдерінде өте ертеде пайда болған **тұрақты тіркестің** сақталғандығын аңғартады. Онда *йіті көзлүг — өткір көзді* мағынасында қолданылған (Ф.М.Ауэзовой, 263). Ал басқа заттың өткірлігіне «*жіті*» сөзі қазақ тілінде айтылмайтыны белгілі. Мысалы, көне түркі сөздігінде бұл сөзге қатысты мынадай деректер келтірілген:

ЖІТІ I 1. острый (ТТ X 348); bu menin jiti qilicimin koruniar смотрите на этот мой острый меч (Uig I 41-14); jiti qilicin bicir разрезая острым мечом (Uig II 86-48); 2. перен. острый, проницательный; oglari konullari jiti их мысли и чувств острые (Suz 529-21).

- **Jiti kozlug** имеющий острый глаз, взгляд; ntgu ter esigil jiti kozlug ер послушай, что говорит человек с острым взглядом (QBN 48-19); Jiti kozlug ol kor bagisi jirag смотри, тот, у кого острый взгляд, видит далеко (OBN 71-18); Яғни, сөздіктен көріп отырғанымыздай көне түркі тілдерінде «йіті», «йітіг» тұлғалы сөздер кесетін құралдың өткірлігін білдірген: «бу менің йіті қылышымын көрүңләр» (Ф.М.Ауэзовой; 263).—«мына менің өткір қылышыма қараңдар» немесе «*нечә йітіг бічәк ерсә өз сапын йонумас*» (сонда) - «*пышақ қанша өткір болса да өз сабын жона алмас*». Қазіргі кездегі кептеген түркі тілдерінде әр түрлі дыбыстық ауытқушылықпен «йіті» немесе «йітіг» сөздері «өткір» (кесетін заттар үшін) мағынасын осы күнге дейін сақтаған: Мысалы, **Әзірбайжан, түрік, қырым татарларында** – іті (В. Рад. Опыт..., I, 2, 1502); **түрікмендерде** – йити (Рус.-туркм. сл., 1956, 435); тува тілінде – чидиг (Рус.-тув., 1980; 346); хакасса – чітіг (Хак.-рус., 1953; 319), якуттарда – сытыы (Рус.-як., 1968; 377) және т. б. қорыта келгенде, ертеден мәлім, «йіті» сөзі қазақ тілінде тек көзбен тіркесте ғана сақталған да, қалған жағдайларда оны қазір қолданылып жүрген «өткір» сөзі ығыстырған. Демек, қазіргі тіліміздегі *көз жеткізу* тіркесінің құрамындағы *жеткізу* осы жіті *йітіг*, (**koz jitiq qil**) (Suz 529-21). сөзімен терең сабақтастықта болуы әбден мүмкін.

Осы көз сөзінің қызметімен сәйкес келетін – *жек көру* фразеологизмінің құрамындағы **жек** сөзі. Бұл кей философтардың айтып жүргеніндей «Жек көру – бейшаралықтың, кейде ақыл жұтаңдығының бетке ұстаған пердесі, жек көру дегеніміз – мейірімнің, ақыл мен адамдарды түсінудің жетіспеушілігінің белгісі. Жек көру, яғни ұнатпау мағынасын береді. *Жек көру* деген сөздің жалпы кез келген қолданыста беретін мағынасы барлық заттар мен құбылыстардан *жек* деген нәрсені көру дегенді білдіреді. Жоғарыдағы көне түркі тіліндегі мағынасында көрсетілгендей, сайтан деген мағынаны білдіріп отыр. *Мен сені жек көремін // Мен сені сайтан көремін* деген сөйлемдерді салыстыратын болсақ, *Көзіңе не көрініп тұр, Оның көзіне бірдеңе көрінген бе, Көзіңе жын көрініп тұр ма* деген секілді сөйлемдердегі *жын*, *сайтан* деген сөздердің қолданысындағы мағыналық байланысты көреміз. Ал *иттің етінен жек көру* деген фраземадағы мағынасы *иттің етінен де жаман көру* деген мағынаға сәйкес келеді. Демек, мағынасы алдыңғы мен сені жек көремін деген мағынадан өзгеше. Яғни екіншілік мағынаға ие болған. Көнетүркі сөздігін қарайтын болсақ, онда бұл сөздің «жын, шайтан» сөзімен сабақтас екендігін байқаймыз:

ЖЕК [ср.пр. jakkha] демон; *jekka tapintimiz ergar* если мы поклонялись демоном (МК II 236); *Jek qarualdi* демон был проклят (МК II 236); *bu dynia tukul jek tuzagi turur*: весь этот мир – сети демона;

(QBN 136); **ЖЕК ickak**; демоны и вампиры; *jekka ickakka...jikiutiimiz ersar* если мы поклонялись ...демовым и вампирам враги и не други, демоны и вампиры (Suz 325-22); о боже, много живых существ, поклоняющихся демоном, вампиром и шаманом (ТТ VI-17); находящиеся впещерах демонические существа (ТТ III 17); Көне түркі сөздігіндегі жек көру тіркесіндегі жек сөзінің мағынасы қазіргі кезде толық лексикалық мағынасы бар тілдік бірлік ретінде қолданылмайды. Ал көне түркі сөздігіндегі мағынасы жын, сайтан деп берілген. Ал қазіргі біздің тілімізде *жек көремін* деген тілдік бірлік сол *аданнан жынды, сайтанды көремін* дегенді білдіретін сияқты. Кейін келе, ренжіген, ұнатпайтын адамын жек көремін деп атау пайда болған.

Сонымен қатар қазіргі қазақ тілінде иттің етінен жек көру фраземасы бар. Осы фразама қалай пайда болды екен деген сұраққа да осылай жауап беруге болады. Қазіргі біздің тіліміздегі *иттің етінен жек көру* фраземасының мағынасы мынадай: Г.Смағұлованың «мағыналас фразеологизмдер сөздігінде» жек көру мағынасын беретін *Жаны //қаны// қас; Ит /-тің/ етінен жек көру; Суқаны сүймеу* секілді тілдік оралымдар берілген [5]. Қазақ тілінде жексұрын сөзінің, жек көру фразеологизмінің құрамында кездеседі. *"Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты"* мақалының құрамындағы *жік* пен көне түркі сөздігіндегі *йек* сөзінің мағынасы бір. Мақалда жын-шайтан, пері шықты деген ұғымда жұмсалып тұр. Осындай тілдік деректердің бірқатарына тоқталғмыз келеді. Мысалы, сөздіктен қазіргі қазақ тілінің қолданыс аясындағы мағынасы күңгірттенген көптеген сөздердің түп төркінін көруге болады. Айталық, біз сөздіктегі «ар» сөзінің адам мағынасында қолданылуына назар аудардық. Бұл сөздің этимологиясы жайлы түрлі пікірлер айтылып келгенімен, ғалымдар осы сөздің Қашқари сөздігінде адам мағынасында қолданылғандығына тоқталмағандығы таңқалдырады. Соған қарамастан атаулы сөз сөздіктің бас-аяғында тек адам мағынасында жұмсалған. Сөздікте «ар» сөзі «ер адам» мағынасында беріліп, көпше түрі «аран», яғни «ерлер» түрінде көрсетілген (Ф.М.Ауэзовой,2005;62).

Ғалымдар ар сөзін булгар, мадьяр, авар, хазар, мишар, сувар және татар сөзінің құрамындағы ар компонентімен түсіндіруге тырысады. Себебі, ар сөзі парсы тілінде адам мағынасында қолданылады екен. "Ар" считается словом персидского происхождения со значением "человек". Тюркское "ир" - мужчина - принято отождествлять с "ар". При такой этимологии кажется, что этноним "татары" тюркского происхождения. Как сообщает древнетюркский хронист Махмуд Кашгари, "татами тюрки называют тех, кто говорит на фарси", то есть на иранских языках. "Первоначально значение слова "тат" было скорее "иранец", "говорящий по-ирански", но затем этим словом стали обозначать всех чужестранцев, чужаков" (А-Б. Ижевск, 1988). Ол жайында М.Қашқаридың өзі де көрсеткен. Демек, татар сөзі парсы тілінде сөйлейтін адам мағынасында қолданылады. Ендеше, сонау Қашқари заманында осы парсы сөзі «ар» адам мағынасында түркі тілінде мықтап орын тепкен бе. Удмурд ғалымы В.К.Кельмаковтың ойынша ар этнонимі қазіргі ер сөзімен тамырлас болып келеді. «... этноним ар этимологически восходит к тюркским словам егі, ег, іг «человек», «мужчина». (Ф.М.Ауэзова, 2005;62). Махмұт Қашқаридың сөздігінде ерлік сөзі арлик түрінде қолданылған. Ал, қазіргі чуваш тілінде ар сөзі ер адам мағынасын береді. Мысалы, Усрем, усрем, ар пултсам. (Феодотов;54). Ендеше, шынында да атаулы сөздің о бастағы мағынасы осы ар этнонимінен шыққандығы дау туғызбаса керек-ті. Олай болса, қазіргі тіліміздегі әр (әркім, әрқашан, әрбір т.б.) шылауының түбі де осы ар сөзімен байланысып жатыр ма деген ойға жетелейді.

Қазіргі қазақ тілінде тамыры танылмай кеткен тағы біраз сөздерге назар аударайық. Мысалы, алдау сөзінің танылмай кеткен түбірі ал сөзі екендігін бүгінде әркім біле бермейді. Қашқари сөздігінде Ал- қулық жасау деп берілген.

AL I уловка, хитрость; хитростью можно льва поймать, а силой не поймать и пугала на огороде (МК -13). Ендеше, орыс тіліндегі алчный- қулық сөзінің түбірі осы көне түркілік ал сөзінен бастау алады. Ожеговтың сөздігінде бұл сөздің мағынасына назар аударсақ ойымыз дәлелдене түседі. АЛЧ-НЬИЙ, -ая, -ое; -чен, -чна. 1. Жадный, корыстолюбивый. Алчный к деньгам или до денег. 2. Страстно желающий чего-нибудь, выражающий такое желание. Алчные взоры (устар.).

ALCI обманчивый; хитрый; *bolu bermadim men sozun tutmadim\ bu alci acunga ozum butmadim* я не согласен, слов твоих не принимаю, [так как] не верю сам в этот обманчивый мир (QBN 143-); и еще надо быть хитрым, словно рыжая лисица (QBN 174-10); в четвертых, надо разбираться в хитром коварстве, человеку, знающему это коварство, поддается лев (QBN 175-10); Алдау сөзімен қосарласа қолданылатын арбау сөзінің түбірі де осы сөздікте орын тепкендігін көне түркі сөздігінен көреміз.

AR- обманывать, лгать, соблазнять; *sucig sabin jimsaq ayin araq boduniy anca jayutir ermis*; соблазняя сладкой речью "мягкими" драгоценностями, он так приближал [к себе] далеко живущие народы (КТм-5); обманул меня [этот] мирб звал [меня] с любовьюб я отдал [ему] сердцеб он жеотвернулся [от меня] (QBK 51g).

Қашқари сөздігінде тағы бір назар аударуды қажет ететін сөз УРИЛА-мақтану мағынасындағы сөз. Сөздікте Урила –мақтану деп көрсетілген. Мысалы: Ар урилади. «Урила –кричать, повышать голос» (305) деп түсіндірмесі берілген. Демек, бұл қазіргі орыс тіліндегі УРРАА!!! Тіліміздегі Ұрандату мағынасы осы сөзбен байланысты болса керек. Ожеговтің сөздігінде «Ура́ — восклицательное междометие, употребляющееся в качестве торжествующего восклицания, выражающего восторг, радость, общее воодушевление, а также в качестве боевого клича. (О. С. Иванович,1999). Бір қызық жері бұл сөз үндіевропа тілінің бірқатарында осы мағынада қолданылады екен. Мысалы, немісте hurra, ағылшын және француз тілдерінде hurrah. В. Дальдің сөздігінде бұл сөздің татар тіліндегі ұру, қырғыз тіліндегі ұран сөзімен байланысы болуы мүмкін деп көрсетуі оймызды дәлеледей түседі.

Ал, бүгінде танымал сөзге айналған «йогурт» атауы о баста түркілік сөз екендігін біз тағы да осы Қашқари сөздігінен танымыз. Йогурт- ул сиркани йогуртка катти. (647) Осыдан түркілердің о баста сүт өнімдерінің кейбірін «құрт» немесе «ғұрт» атағаны танылады. Ал, оған ұю сөзін қосатын болсақ, ұйы құрт сөзі шығады. М.Қашқари сөздігінен басқа да көптеген тілімізде танылмай кеткен сөздердің түп нұсқасын табамыз. Оған қатысты терең зерттеулер жүргізуіміз қажет. Тағы бірқатар мысалдар келтірейік. Мысалы:

АБМАК-нан. Қазіргі татар тілінде ЕТМЕК. Қазақ тілінің батыс говорларында өтпек нан деген сөздің тамыры осы сөзден бастау алатыны аңғарылады. Иңак-сиыр. Қазіргі бірқатар түркі тілдерінде ИНЕК сөзі қолданылады.

Убрул- сөздікте ішіп-жеу деп көрсетілген, яғни қазіргі тіліміздегі опыру-жеу мағынасындағы сөздің төркіні. Айман-ұялу. Ул манди бул ишта айманди (272) Сак-ойлау, (548) Ул манга азку сакинди. Ул мандин сакинди. Ол менен абайлады, сақтанды. Талкан-ашулану. Ул унар булганда талканди.

Біза кернеді, ашуы келді деген ұғымдарды білдіретін зығырданы қайнау тіркесі тілімізде зығыры қайнау деп те айтыла береді. Зығыр өсімдігіне ешқандай қатысы жоқ бұл тіркес "зығырданы қайнаудың" қысқарған түрі болу керек. - Атама! Еске алсам зығырым қайнайды. Әбдінің орағы Әзімбайдың қалтасын қырыкса, рауа ғой деп ем! (М.Әуезов, II т., 56).

Бұл тұрақты тіркестің этимологиясы тек зығырдан сезіне ғана байланысты анықталатынын көреміз, - дейді, - Ә.Қайдаров. Бұл жердегі зығырдан парсы тілінен енген заһардан > заһар+дан, яғни "зәһәр, у құйған ыдыс; ауыспалы мағынасында "өт жолы" ("желчный пузырь") деген мағына береді. Заһарданның зығырданға айналуы қазақ тілінің дыбыстық жүйесі тұрғысынан дәлелдеуге болатын құбылыс. Зәһәр сөзі [h] дыбысының ерекшелігіне байланысты бірде зэр (зэр қашад), бірде зығыр (h~ғ, ө~ы) түріне ауыса береді. Әрине, бұл мақаламызда біз тіліміздегі көнерген сөздердің бәрін саралап шығуды мақсат еткен жоқпыз. Ол мүмкін де емес. Тек біздің айтарымыз-тіліміздің тереңі тасасында жатқан осындай сөздердің көне мағынасын ашып-айқындау -ана тіліміздің қаншалықты бай да оралымды тіл екендігіне ғалымдардың назарын аударта түсер еді дегіміз келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қысқасы, бүгінгі тіліміздегі лексика қабатының тереңде жатқан құпия сырларын ғылыми лингвистикалық тұрғыдан саралау таптырмас құнды зерттеу болып қала береді. Сөз тарихы қызық әрі қиын. Түркі тілдеріне ортақ единицалардың көнерген сипатынан осыны байқадық. Себебі о баста бір ұлтқа тән болған ұғымның атауы ұлттар мәдени өмірінің даму сатысында жіктеліп, бір ұғымның төңірегінен алыс түсініктер арқылы "отау" алып семантикалық өзгерістерге ұшырап отырған. Ал этимология ғылымының көздеген мақсаты да осы, яғни сөз төркінін зерделей келе соңғы түбірді табу. Яғни, қоғам дамуына байланысты сөз мағыналарының өзгеруін және олардың алғашқы түп-төркінін зерттеу. Осыған орай, егер болашақта түркология саласында этимологиялық еңбектер көптеп жазылса, түбі бір түркі тілінің қызық қолданыс аумағы айқындала түсер еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қайдаров Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері - Алматы; 1998
2. Н.Уәлиев.Сөз мәдениеті,-Алматы,1984.
3. М.Қашқари Диван-Лугат ат-Турк. Перевод, предисловие и комментарии
4. Ф.М.Ауэзова.-Алматы, 2005.
5. Алатырев В.И. Этимологический словарь удмуртского языка. А-Б. Ижевск, 1988.
6. Древнетюркский словарь. Л., 1969.
7. Бес жүз бес сөз.– Алматы: Рауан, 1994
8. Кельмаков В.К. 1970. Происхождение и первые упоминания этнонима «ар» // Этнонимы. Москва
9. Древнетюркский словарь, Л.1969.
- 10.Ожегов С.И. Словарь русского языка. РАН, 1999.

АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҰЛЫНЫҢ «ТІЛДІ ҚОЛДАНА БІЛУ» ЖАЙЫНДАҒЫ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Ф.ғ.д., профессор М.С.АТАБАЕВА*

Түйіндеме

Дүниенің тілдік бейнесі тілдік бірліктер арқылы жасалып, тілдің ұлттық ерекшелігі ретінде лексикада көрініс табады, оны адамның қатынас құралына айналдыратын - грамматикалық амал-тәсілдер. Белгілі ұлттық ұжымда қалыптасқан тілді тұтынушының санасындағы грамматикалық құрылымнан әр тілдің өзіндік ерекшелігі, ұлттық дүниетанымы көрінеді, сондықтан әлемнің тілдік бейнесін жасауда грамматикалық категориялар маңызды болады. Осындай ерекшелігі мол категория қатарына септік категориясы жатқызылады. А. Байтұрсынұлы «тілді қолдана білу» мәселесіне ерекше көңіл бөлген екен, ғаламның пайымдауынша, тілді қолданудағы басты мәселе - «тілдің келісті болатын заңдарын, шарттарын біліп тізу». Ол шарттар мен заңдар сөз бен сөздің байланысы айналасына топтасады, мұнда маңызды қызмет атқаратын септік жалғаулары екені анық. Мақалада А. Байтұрсынұлының септік жалғауларын қолданылуының заңдылықтары жайлы ойлары мен септік жалғауларын қолданудың қазіргі жайы туралы сөз болады.

Кілт сөздер: септік жалғаулары, функционалды грамматика, әлемнің тілдік бейнесі

AKHMET BAITURSYNULY'S CONCEPTION ON ABILITY TO USE THE LANGUAGE

Abstract

The world language image is formed through linguistic units and is reflected the language as a national peculiarity in the lexis, and the grammatical ways and methods form them as a means communication of people.

The peculiarity feature of each language and the national outlook are reflected in the grammatical structures in consciousness of using language formed in a particular national society, that's why grammatical categories are important in the formation of linguistic image of the world. To such a number of categories with plural features are related to the category of declension. A. Baitursynuly paid particular attention to the question of "the abilities of use language", in his opinion; the main problem in the use of the target language is "correctly enumerate the relevant laws, the conventions of the language". These conventions and regularity are related to connection between the words, there is an important function is performed by declination. In this article the opinion of A. Baitursynov about the regularities of the use of case endings and the present state of their use are considered.

Key words: case endings, functional grammar, synthetic way (method), of language image of the world, world outlook

КІРІСПЕ

Антропоэлекті бағыттағы зерттеулерде адам сөйлеуші, өзіндік әлемі, өзіндік дүниетанымы бар саналы жан ретінде сипатталады. Тіл адамға таным құралы, қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етеді. Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлы адам баласын қоршаған ортаны «жаратынды» және «жасалынды» нәрсе деп топтайды, табиғатқа тән дүниенің бәрі - «жаратынды», ал адам қолымен жасалғанның бәрі «жасалынды», өйткені оның қалыптасуына адамның ақылы, әдіс-амалы, шеберлігі, өнер күші кіріскен. Тіршілік үшін жұмсалатын өнер - «тірнек өнері» де, көркемшілік үшін жасалатын өнер - «көрнек өнері». «...нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады. Өнердің ең алды - сөз өнері саналады». «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: ақылға, қиялға, көңілге. Ақыл ісі - аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі - меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі - тую, талғау» (Байтұрсынұлы, 1989: 137-138).

«Сөз өнері деп асылында нені айтамыз?» деген сұраққа «Сөз өнерінің ғылымы» еңбегінде жауап береді, сөз өнері - іштегі ойды «... тәртіптеп қисынын, қырын, кестесін келістіріп» сөз арқылы өрнектеу. Сөз өнерінің ғылымы - тіл ғылымы, тіл ғылымы «дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатын тіл өңінің жүйелерін танытады, ғылыми сөз өнерінен шыққан нәрселердің мазмұн жағының жүйелерін танытады» (Байтұрсынұлы, 1998, 148). Осыған орай, А. Байтұрсынұлы сөзді

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, e-mail: mereke.atabaeva@gmail.com

өнер деңгейінде қолдана білу үшін ең қажеттісі *тіл қисыны* санайды. «Тіл қисыны дегеніміз - асыл сөздің асыл болатын заңдарын, шарттарын танытатын ғылым». «Сөздің келісті болатын заңдарын, шарттарын біліп тізу - тіл қисыны». Тілдің қисынын келістіріп қолданудың басты ұстанымы - сөз талғау деп есептейді. Тілдің қисынын келістіретін әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Бұл үшін, *алдымен*, «сөздердің тұлғасын мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну; *екіншіден*, сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру; *үшіншіден*, сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орындастыру» (Байтұрсынов,1989,150),- деп атап көрсеткен екен.

Дүниенің тілдік бейнесі тілдік бірліктер арқылы жасалып, тілдің ұлттық ерекшелігі ретінде лексикада көрініс табады, оны адамның қатынас құралына айналдыратын - тіл табиғатын танытатын грамматикалық амал-тәсілдер, заңдар, шарттар. А. Байтұрсынұлы «Қазақша сөз жазушыларға» атты еңбегінде аталған ойларын таратып түсіндіреді. Ғалымның пайымдауынша, тілді қисынын келтіріп қолдану емлеге сүйенеді, ал емле тілдің табиғатына сай болу қажет. «Емле - жазу үшін шығарылған нәрсе, жазу - тіл үшін шығарылған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек». Сөйтіп, тілдің қисынын келістіретін әр сөздің, әр сөйлемнің білдіретін мағынасының көңілге қонымдылығы оны құрап тұрған сөздердің тұлғалық және синтаксистік жақтан үйлесімді қолданылуы екен. А. Байтұрсынұлы оның да жолдарын көрсеткен, ол - «сөздердің тұлғасын мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну». Бұл тұжырым сөйлемде сөздердің арасындағы алуан түрлі синтаксистік қатынастарды көрсетіп, өзі жалғанған сөзге әртүрлі грамматикалық мағына үстеп, сөз бен сөзді байланыстыруда үлкен орын алатын зат есімнің парадигмалық түрлену жүйесінің бірі - *сентік жалғауларына көбірек* қатысты болатыны белгілі.

Белгілі ұлттық ұжымда қалыптасқан тілді тұтынушының санасындағы грамматикалық құрылымнан әр тілдің өзіндік ерекшелігі, ұлттық дүниетанымы көрінеді, сондықтан әлемнің тілдік бейнесін жасауда грамматикалық категориялар маңызды болады. Осындай ерекшелігі мол категория қатарына септік категориясы жатқызылады. Септік категориясы болмыстағы нысандардың арақатынасы туралы білімдерге негізделеді, өйткені септік категориясы адамның қарым-қатынас барысындағы түрлі қатынастарды зерделеп құруы нәтижесінде пайда болады. О.Жұбаеваның пайымдауынша, септік категориясының мазмұны тілдік қатынастардың қалай пайда болғанын білдіріп, ғалам туралы білімді, олардың тілде қалай көрініс тапқанын, морфологиялық септік категориясында тоғысатын грамматикалық мағыналар мен көрсеткіштерді қамту, морфологиялық жолмен берілетін қатынас туралы энциклопедиялық білімдердің тілде қалай кодталатынын көрсету (Жұбанва,2014: 258-259).

Сөздердің синтетикалық байланысу тәсілдерінде септік жалғауларының рөлі басқа жалғау түрлеріне қарағанда күрделірек. Септік жалғаулары жалғанған сөздер өздері тіркесетін сөздермен біріншіден, сабақтаса байланысса, екіншіден, сол байланыстың нәтижесінде қосымша грамматикалық мағынаға ие болады. Сондай-ақ, септік жалғаулары сөз бен сөзді байланыстырумен қатар, алуан түрлі синтаксистік қатынастарды да білдіреді. Мағыналық қатынастар тек жалғау жалғанған сөздердің лексикалық мағынасының әртүрлі болуынан ғана тумады, тұтас сөз тіркесінің қарым-қатынасынан пайда болады.

Сөйлеу әрекетінде тілдік бірліктер қатысымдық бірліктерге айналып, сыртқы орта жайлы ақпаратты мазмұнына жинақтайды «Қазақ тіліндегі сөздердің морфологиялық құрылымы, олардың сөз тудыру және грамматикалық форма тудыру тәсілдері мен жүйелері мыңдаған жылдар бойына сол тілде сөйлеуші халықтың өзара сөйлеу үдерісінде қалыптасқан. Әр тілдің грамматикалық құбылыстарының қалыптасқан жүйелі тәртібі аз ғана жылдың жемісі емес, ол - сол тілде сөйлейтін халықтың өмір тарихымен байланысты мыңдаған жылдың жемісі.

Тілдің грамматикалық құбылыстары ұдайы бір қалыпта тұра бермейді, олар өзінің даму процесінде өзгеріп, сұрыптала түседі» (Маманов,2007:146-147),-дей келе, Б. Маманов тілдің морфологиялық құрылымының маңызын анықтаумен қатар, қазақ тілінде түбір сөздер мен сол сөздің грамматикалық формаларының ара жігін, шегін дұрыс ажыратуға бөгет болып жүрген нәрсе - қосымшалардың грамматикалық қызметіне қарай дұрыс топтастырылмауында деп тұжырымдайды. Грамматиканың осы аса күрделі мәселесіне қатысты ой-пікірлерді саралай келе: «...Мұндай пікір алалығын жою үшін түркі тілдерін зерттеуші авторлардың алдында тұрған басты міндет - морфологияға қатысты ең маңызды екі мәселенің басын ашып алу қажет сияқты. Оның біріншісі - қазақ тіліндегі қосымшаларды орыс тілінің үлгісімен сөз түрлендіруші (словоизменение), сөз

тудырушы (словообразование) және форма тудырушы (формообразование) деп үшке бөліп қарастыру керек пе, жоқ әлде, оларды жаңа мағыналы сөз тудыру және сөздің грамматикалық формасын тудыру қызметіне сәйкес *сөз тудырушы* және *форма тудырушы* деп екі топқа бөліп қарастыру керек пе? Қазақ тілінің материалы екінші принципті қуаттайды. Сөйлемде грамматикалық формалармен түрленетін толық мағыналы атауыш сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, етістік) тек қана екі түрде: не түбір сөз түрінде, не қосымша жалғанған формада қолданылады. Былайша айтқанда, қазақ тіліндегі қосымша жалғанған сөздер не тілдің сөздік құрамына енетін туынды түбір сөз (лексикалық бүтін), не белгілі бір сөз табына тән грамматикалық форма болып қалыптасады (Маманов,2007,147).

Сөйтіп, форма тудыратын қосымшалардың белгілі бір жиынтығы парадигмалық түрлену жүйесінің сыртқы көрінісі мен соған сәйкес ішкі мазмұн жағынан грамматикалық мағына білдіруі арқылы грамматикалық категория құрайды, енді бір тобы бөлігі бір сөз табының өз ішінде семантикалық топтарын жасайды. Қосымшалардың бұл негізгі мәні мен грамматикалық сипаты грамматикаларда **форма тудырушы** (немесе сөз түрлендіруші) **жұрнақтар** және **жалғаулар** деп аталып жүрген қосымша түріне тән болып келеді. Форма тудырушы жұрнақтар мен жалғаулардың грамматикалық мағына білдіруі мен сөз түрлендіру қасиеті жағынан айырмашылығы жоқ деп есептеледі, алайда жалғаулардың сөзге жалғану өрісі кең және де басқа форма тудыратын қосымшалардан синтаксистік қызметі жағынан үлкен айырмашылығы бар, жалғаулар сөйлем ішінде сөз бен сөзді байланыстырып, олардың сөзге үстейтін грамматикалық мағыналары сол байланысқан сөздер арасындағы қатынастар негізінде айқындалып отырады. Мұндай қызметтік қасиеттер жалғаулардан басқа форма тудыратын қосымшаларға тән емес. Сол себепті Ы. Маманов жалғауларды форма тудыратын қосымшалар қатарына қосқанымен, олардың синтаксистік-қатысымдық қызметінің маңыздылығына қарай, **жалғаулар** деп бөліп атайды (Маманов,2007:146-148). С. Исаев қосымшалардың сөздерді байланыстыра отырып, үстейтін мағыналары мен олардан туындайтын қызметіне қарай жіктемесін жасаған. Бұл жіктемеде форма тудырушы қосымшаларды, алдымен, **жұрнақтар** және **жалғаулар** деп, ал жалғауларды: **субстантивтік**, **субстантивтік-адвербиалдық** және **предикаттық** деп бөледі. **Субстантивтік** жалғаулар тек заттық мағынамен байланысты болады және өзге сөз таптарын заттандыру қасиетіне ие. Сол себепті С. Исаев субстантивтік жалғаулар қатарына **тәуелдік** жалғау мен **грамматикалық септіктерді** жатқызады **Субстантивтік-адвербиалдық** жалғаулар заттық мағынаға қоса үстеулік мағына жасайды, яғни үстеу тудырады және үстеудің қызметін атқарады. Бұл топқа көлемдік септіктер: барыс, жатыс, шығыс септіктері енеді (Исаев,1998,230).

Дәл осылайша синтетикалық байланысқа түсетін, сөз тіркестеріндегі дінгек компонент болып табылатын кез келген сөз өзге сөздердің онымен байланысқа түсу дәрежесімен санаса отырып, өзіндік семантикалық ерекшелікке ие болады. Қазіргі қазақ тіліндегі септік жалғау жүйесі негізінен алғанда, көне түркі тіліндегі және қазіргі түркі тілдеріндегі септік жалғау жүйесімен сәйкес келуі заңды құбылыс саналады, өйткені олардың төркіні, қалыптасу кезеңдері, сипаты көбіне ортақ болып келеді, сондықтан қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде *атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс* септік жалғауларының сыртқы тұлғалары да, мағыналары да, қызметтері де негізінен ұқсас болып келеді. С. Исаев оны қазақ тіліндегі септік жалғау жүйесінің өте ерте кезде қалыптасып, сөз түрлендіру, парадигмалық сипаты, тұлғалық түрлері, әрқайсысының мағыналық шеңбері, сөйлемде атқаратын қызметі мен сөздер арасындағы грамматикалық қатынастары тұрақталып, кейін жекелеген түркі тілдерінде үлкен өзгеріске түспей енгендігін байқатады деп есептейді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің өзіндік **ерекшелігі көмектес септігі** болып табылады (Исаев,1998,230).Сөйтіп, түркі тілдерінде септік жалғауларын **грамматикалық** және **көлемдік** септіктер деп екіге бөлуге болатын негіз: олардың білдіретін мағынасы, атқаратын қызметі, шығу, даму тарихымен бірге септік тұлғаларының сөздерді бір-бірімен байланыстырып, сөз тіркесінің типін құрау мәнінің ерекшелігінен де көрінеді. В. Севортян түркі тілдерінде септіктерді бұлай **грамматикалық** және **көлемдік** септіктерге бөлуді бір жағынан шартты санайды, сондықтан бұлай бөлуден бас тартуға да болады деп есептейді. Бұл екі топқа бөлінетін септік жалғаулары кейде **барыс-бағыттық** болып сәйкес келсе де, сонымен қатар әрі грамматикалық әрі көлемдік септік қатарында жүрсе де, өзіндік ерекшеліктері бары байқалады. Бұл оларды грамматикалық және көлемдік септік деп екіге бөлудің ғылыми негізі барын білдіреді деп тұжырымдайды (Севортян,1955,45). Э. В. Севортян септік жүйесіндегі бұл ерекшеліктермен қатар, көне түркі, көне ұйғыр, көне және жаңа өзбек ұйғыр тілдерінде **көлемдік** септік тұлғаларының есімдік сөз табында **грамматикалық** септік тұлғаларының үстіне жалғанатынын көрсете келе, осы аталған тілдер үшін **грамматикалық** септік тұлғаларының қалыптасуы - алғашқы, ал **көлемдік** септіктердің одан кейінгі құбылыс екендігін айтады (Севортян,1955,45).

Бұны қазақ тіліндегі өзіндік үлкен ерекшелігі бар көмектес септігінің қалыптасу жолы арқылы түсінуге болады. Басқа түркі тілдерінде көмектес септігінің мағынасы көбіне септеулік шылау арқылы беріледі. Қазақ тіліндегі көмектес септік тұлғасы: **-мен, бен, пен** септеулік шылаудан қалыптасқан: **бірлән, білән > бінән, мінән, бынан > -мынан, -менен, -пенен > -мен, -бен, -пен** (Исаев, 1998:96-97). С. Исаевтың пайымдауынша, «сыртқы тұлғасы жағынан бұл **мен, бен, пен** жалғаулық шылауларына ұқсас болғанымен, одан жасалмаған. Бәлкім, жалғаулық шылау мен септеулік шылау төркіндес болып, бір сөзден тарап, бөлек-бөлек қалыптасып дамуы мүмкін. Сөйтіп, көмектес септік жалғауы кейін ғана қалыптасып, септік жалғау жүйесіне кеш енді. Оның бұл ерекшелігін көмектес септік жалғауының сырт тұлғасы да аңғартады: *біріншіден*, сингармонизм заңына бағынбайды, жалғаулардың жуан буынды нұсқасы жоқ, *екіншіден*, дыбыс үндестігіне қарай нұсқалануы да ерекше... Көмектес септіктің осындай ерекшеліктері жіктеу, сілтеу есімдіктерінің септелуінен де көрінеді; көмектес септігі тікелей түбірге жалғанбайды: **мен** - мен + *i* + **мен**, **сен** + *i* + **мен** т.б. Бұл жердегі түбір мен көмектес жалғауының арасындағы **-ны, -ні** тұлғасы ілік септік сөздің түбіріне ғана емес, ілік септік тұлғасына жалғанған болу керек деген тұжырым тудырады» (Исаев, 1998:92-93). Бұл тұжырымнан септік жалғауларының қалыптасу үдерісі тарихының көріністері аңғарылады. Грамматиканың заңы бойынша, сөз түрлендіруші қызмет атқаратын қосымшалар сөзге бір рет жалғанады, бірінің үстіне бірі жалғанбайды, бұл олардың сөйлемдегі атқаратын қызметіне байланысты, грамматикалық мағына түрленгенімен, негізгі қатысымдық мағына шешуші роль атқарады. Мысалы: *Бөгенбай батырдың қанталаған дөңгелек көзінен от шашырағандай жалт-жұлт етеді. Әйтсе де баптап-таптап сөйлеген сөзі мен ажар-әлпетінен аса сабырлы-салмақтылық аңғарылады. Ұзақтың әңгімесі аяқталысымен жұрт гүлдесіп кетті. Айтқаныңның бәрі дұрыс. Екеуінің аузынан шыққан сөзді Жүсіп қағып алып, ерсілі-қарсылы аударып тұр (Қ. Жұмаділов).* Мұндағы бірінші сөйлемде шығыс септігі жеке сөйлем мүшесі бола алмайды, ол тұрақты тіркес құрамында тұр, ал екінші сөйлемде адамға тән «салмақтылықтың» нысанын көрсетіп, жанама толықтауыш жасап тұр.

Бұдан қазақ тіліндегі көмектес септік жалғауынан басқа септіктердің қатысым әрекеті қажетіне орай функционалдық қызметтерінің сараланғаны, ал көмектес септігінің қалыптасу үдерісінде екендігі байқалады деуге болады. Түркі тілдерімен шығу тегі бір бола тұра, қазақ тілі септік жалғаулары қалыптасуындағы бұл ерекшеліктер қазақ тілінің өзіндік табиғатын танытатын фактор саналады. Көмектес септігі көлемдік септіктерге қызметі жаңынан ұқсас болғанымен синтаксистік мағынасы жағынан ерекшеленеді, соған орай ол **құралдық септік** аталады. Сонымен қатар, қазақ тілінің септелу жүйесі: *жай септеу* және *тәуелді септеу* болып бөлініп, оның септелудегі ерекшеліктері айқындалып, емлесі қалыптасып нормаға түскені де белгілі. Септелу жүйесінде қазақ тілінің табиғатына қайшы келер жайт байқалмаған. Мысалы, жіктеу есімдіктерінің септелуі (мен, ме+нің, маған, ме+ні, менде, ме+нен, мен+i+мен), тәуелді септеудегі өзгерістердің (добым, добым+ның, добым+a, добым+ды, добым+нан, добым+мен; добың+a, добы+на, добы+n т.б.) себебі тарихи-семантикалық тұрғыдан түсіндіріліп келеді. Септік жалғауларының тіл иесі үшін үйлесімді, әуезді болуының себебі оның қазақ тілінің табиғатына бойынша емлеге түсірілгені екендігін тіл жанашыры А. Байтұрсынұлының мұраларын қайта-қайта зерделеп қарағанда, көз жеткізуге болатыны айқын. А. Байтұрсынұлының септік жалғауларына қатысты айтқаны да осы қазақ тілінің табиғатына сай емлеге үйлестіру болатын. «Қазақтың тілі өзгерген тіл деп айтуға жол жоқ болса, емлесін де қисық деп айтуға жол жоқ: қазақта тілінің табиғатына хилаф келетін емле жоқ» деп, сөзге **барыс** және **жатыс, шығыс** септіктерінің жалғану ерекшелігі туралы төмендегіше тұжырымдайды:

біріншіден, «... .. я болмаса «малдай», «малда» деп жазған соң, «малыдай», «малыда» деп жазсақ болмай ма деген сықылды... Сөздің ұшығы бірде дауысты дыбысқа тіркеледі, бірінде дауыссыз дыбысқа тіркеледі. Дауысты, дауыссыз дыбыстың ауанына қарай сөздің ұшығы да өзгереді. Қазақ бұл екі орнын да айырады. Тілдің табиғатынан қарағанда, қазақтың солай істеуі дұрыс: «мал»-«малдай» дегенде «н» жоқ; «малды» - «малындай» дегенде неге «н» қосылады? Әрине, «малы» деген сөздің аяғы дауысты дыбыс болғандықтан қосылып тұр. «Малы» дегеннен шыққан ұшықтарды «мал» дегеннен шыққан ұшықтармен бірдей істеу керек десек, тіл табиғатына дұрыс келе ме? Сондай-ақ «бала», «ана», «ата», «мал», «нан», «ат» деген сөздердің бәріне де «-лар» бірдей болу керек деген емес. Қазақта жазу-сызу болмаған соң, жалғыз-ақ табиғаттың заңына ерген, сондықтан тілі азбаған» дей келе, көптік жалғауының **-лар/-дар** нұсқаларының қолданысын салыстырады: «малдар» мен «маллар». «Малдар» дегенде тілде кідіріс жоқ, тек жеңіл өте шығады, «маллар» дегенде, «тертеге оралған шыбыртқыдай тілімізді қайтып алуымыз қиын», өйткені қос дауыссыз тіл таңдайдың алдына тіреліп, ауыз қуысын бітеп тастайды. «Қамаудағы дыбыс пен ашықтағы дыбыс екеуі бірдей

болмайды. Ашықтағы дыбыс ашық, көркем шығады, қамаудағы дыбыс ажарсыз шығады» (Байтұрсынұлы, 2007:91-94), - деп, тіл әуезділігі дыбыстың артикуляциясы мен акустикасында екеніне назар аудартады;

екіншіден, қазақ тілінің табиғаты бойынша тәуелді септеудің үшінші жағына барыс және шығыс септіктерінің жалғануы туралы дәлелдерінде А. Байтұрсынұлы: «Табиғатына қарамай, жолға түсіру керек болса: «атасына» демей, «атасыға» деп жазу керек, «атасынан» демей, «атасындан» деп жазу керек. «Атасыға» деп жазған татарларды көрмеген соң біз де «атасынан» деп жазып жүрміз. ... Татарлар неге «атасыға», «атасыдан», «атасыдай» деп жазбай, «атасына», «атасындан», «атасындай» деп жазады? Атасыға-атасыдан- атасыдай деп жазса, түсінбес пе? Әрине, түсінеді, бірақ солай жазбайды. Олай жазса, татарша болмайды. Қазақ та солай: -ның, -ны, -лар, -лық, -лы орынсыз жерде келсе, ол сөз қазақша болмайды; жөнге тілдің өзі табиғаты тартуынша әрқайсысын өз орнына қойған» (Байтұрсынұлы, 2007:91-94), -деп, тәуелі септеудегі барыс септігінің қалай жалғануы керектігін көрсеткен.

1) атасы - атасыға - атасы+**на**

аты - атыға - аты+**на**

қолы - қолыға - қолы+**на**

2) атасы - атасындан - атасы+**нан**

аты - атындан - аты+**нан**

қолы - қолындан - қолы+**нан**

Мұндағы үшінші қатар тіл «табиғаты қалауынша» қазақ тілінің заңдылығы екені анық, сонымен қатар, тіл «табиғаты тартуынша» ол берік байланыс саналатын матасуды құрайды, дыбыс үндестігі жалаң емес, тәуелдік жалғауының үшінші жағы (**-ы/сы**) білдіретін меншік мағынасы да бар, ол заттың үшінші жақтағы субъектіге қатыстылығын танытады. Ал қазіргі күні «қазақша болмайтын», тіл табиғатын түсінетін жандардың құлағына түрпідей тиетін, жас ұрпақтың тілін бүлдіретін, әсіресе, жасанды акцент жасап «сән» қуып жүргендерді мүлдем жат қылатын, қалыптасқан норманы бұзушылық байқалады:

біріншісі - жоғарыда аталған барыс, жатыс, шығыс септіктерінің қолданысы (*Елбасы+ға хат жолдады. Бірнеше отбасы+ға көмек берілді. Асуман ханым бүгін Рашидтің шарапханасы+на ән салады («Гүллі ханым») Отбасы+да ойдың ала-құлалығы шығып қалмай ма?*);

екіншісі - көмектес септігінің қолданысы (Стоматолгтар ассоциациясы+**мен** ұсынылған. Президенттің теле-радио кешені+**мен** әзірленген (Тележарнама);

үшіншісі - шығыс септігінің қолданысы (Ашуынды **мен+нен** алдың («Жүрек жарған», Астана). **Сен+нен** ұят болды («Көңіл күйі»);

төртіншісі - көмектес септігінің қолданысы (Мен+**і+мен** ересің («Жау жүрек мың бала»). Деректер көрініп тұрғандай, бұлардың бәрі де БАҚ құралдарынан алынған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тілдегі *әлем бейнесі* адамның сезім мүшелері қабылдайтын санасы арқылы түйсініп, ақпаратты өңдеу нәтижесінде түзіледі. Тіл - ақиқат болмыстың бейнесі, адамның әлем туралы білімінің қалыптасу және өмір сүру формасы. Әлем бейнесі – адам дүниетанымының басты элементі, шынайы болмыс туралы адамның түсінігі (Жұбаева, 2014:18-19), одан әлемнің ұлттық бейнесі түзіледі. Тіл - сол ұлттық бейне көрінісі. Тіл иесі қоғаммен бірге азды-көпті өзгеріске ұшырайды, көп жағдайда ол «тіл табиғаты қалауынша», белгілі заңдылықтар бойынша жүзеге асады. Ол - *ықшамдау* құбылысы екені белгілі. Осы құбылыстың бір ғана көрінісі -«барады ма? болады ма? келеді ме? т.с.с. Шаштарыңыз *түседі ме?* Олар үйге *келінті ме?*», қазіргі күні жаппай қолданысқа айналып барады деуге болады. Ықшамдау құбылысының да мақсаты - тіл әуезділігі, тілді қисынына келтіріп жұмсау жолы. Жоғарыда аталған сөздер - біреу-екеу болғанымен, актив қабатқа жататын сөздер, ал басқа қолданыстар - жастар күніне неше рет естіп, қолданылып жүргендер. А. Байтұрсынұлы: «Адам ана тілін жасынан естуінше үлкендерден үйренеді. Сонан соң, тіл танытқыш кітаптардан оқиды. Онан әрі үлгілі жазушылардың шығарған сөздерін оқып, өзі іс жүзінде іә ауызша айтып, іә жазып қолданумен біледі. Біздің қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды» демекші қазіргі ұрпақ кімнен үйреніп тіл иесі болар екен?

А. Байтұрсынұлы тәрізді ұлт жанашырының: «Тілдің өзінің қойған орнынан басқа орынға қойса, онда ол қойғанымыз ол тілше болмайды. Ол тілше болмаған соң оның түбі тілді бұзу, өзгерту болады. Қазақ тілін өзгертіп, татар тіліне қосу болса, онда солай деп ашып айтарға керек. Емлесін қата десек, тастап бізге келер деген ой - қата: ол жақсы мен жаманды, қисық пен түзуді айырарлық

қазақта көз жоқ дегендік болады» деп ашындан туған сөзі бүгін қазақ аспанында жаңғырып тұрған тәрізді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. (1989), Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер - Алматы: Жазушы, 1989.-320 б.
2. Жұбаевқа О. (2014), Қазақ тілінің когнитивтік грамматикасы.-Алматы: Қазығұрт, 2014.-392 б.
3. Маманов И. (2007), Қазақ тіл білімінің мәселелері,алматы:Арыс, 2007.- 488 б.
4. Исаев С. (1998), Қазақ тіліндегі сөздердің лексика-грамматикалық сипаты.-Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
5. Севортян Э.В. (1955), Фонетика турецкого литературного языка.-М.: Наука, 1955.- 38 с.
6. Байтұрсынұлы А. (2009)// Алаштың тілдік мұрасы.-Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009.- 15-96-бб.

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKTLƏRİNDƏ VƏ TÜRK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ORTAQ SÖZLƏR

Fidan YUSİFOVA*

Xülasə: Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan dillər leksik, morfoloji, sintaktik quruluşuna görə bir-birinə çox yaxındır. Türkiyə respublika elan olunduqdan sonra dilin leksik tərkibi alınma sözlərdən əsaslı surətdə təmizlənmişdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində və türk ədəbi dilində işlədilən leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəlidir. Azərbaycan və türk dillərinin lüğət tərkibində ad bildirən ortaq sözlər mühüm yer tutur. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq işlənən bəzi əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər Azərbaycan ədəbi dilində fərqli mənə ifadə edə bilər. Türk dilində özləşmə hərəkəti nəticəsində alınma sözlərin əksəriyyəti yeni sözlərlə əvəz olunub.

Açar Sözlər: Türk dilləri, dialekt, ortaq sözlər, lüğət.

AZERBAIJAN LANGUAGE DIALECTS AND COMMON WORDS IN TURKISH

Abstract: According to lexical, morphological and syntactical points the Turkic languages including to the Oghuz group are very close to each other. The lexical composition of the language was thoroughly cleaned after the declaration of the Republic of Turkey. Most of the lexical units used in the dialects of the Azerbaijani language and in the Turkish literary language are of Turkish origin. Common name in Azerbaijani and Turkish languages words are of considerable importance. Commonly used in Azerbaijani dialects and Turkish literary language some remarks and qualitative words in Azerbaijani literary language can express different meanings.

Keywords: Turkish languages, dialect, common words, vocabulary.

GİRİŞ

Oğuz qrupuna daxil olan türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin formalaşmasının tarixi qədimdir. Dilin tarixini xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Oğuz qrupuna daxil olan dillərin müxtəlif dövrlərdə qıpçaq, karluq dil qruplarının, eləcə də ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalması, ayrı-ayrı oğuz dillərinə təsir edən müxtəlif dilxarici amillərin olması onların fərdi xüsusiyyətlər kəsb etməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dili tarixi inkişafında aparıcı oğuz ünsürlərini qorumuş, xüsusi əlamətlər qazanmış, digər oğuz dillərindən (türk, türkmən, qaqauz) fərqlənən müstəqil bir dil kimi inkişaf etmişdir. Ayrı-ayrı türk dillərinin tədqiqi zamanı qohum dillərlə ümumi və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılması tədqiq olunan dilin spesifik xüsusiyyətlərini daha da dərinləndirən öyrənməyə geniş imkan verir. Azərbaycan dilinin dialektlərini türk ədəbi dili ilə qarşılaşdırmanın səbəbi ortaq elementləri aşkar edərək bu iki dilin tarixi əlaqələrini, qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaqdır. Türk dilləri ümumtürk kökündən təşəkkül tapıb formalaşsa da, uzun illər boyu fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır (Zeynalov, 2008:154). Ona görə də türk dillərinin hər biri, demək olar ki, fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən özünəməxsus ümumiləndirici əlamətlər əsasında qruplaşdırılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən və ya ədəbi dil üçün arxaikləşmiş bir sıra sözlər Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında və türk ədəbi dilində öz işləkliyini saxlayır. Dialekt leksikasının qohum dillərin leksikmaterialları ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Bir-birinə çox yaxın iki qohum dilin – Azərbaycan və türk dillərinin müstəqil inkişaf tarixində özünü göstərən spesifik xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının türk ədəbi dilinin leksikası ilə müqayisəli şəkildə araşdırılaraq iki yaxın qohum dilin ümumi və fərqli xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi vacib hesab olunur. Bir-birinə yaxın olan, tarixi kökləri ilə bir-birinə bağlı olan bu dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həm tarixi leksikologiya, həm tarixi dialektologiya, ümumiyyətlə, Azərbaycan və türk dilçiliyi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Türk dillərinin dialekt leksikasının onun ədəbi və ümumxalq dilinə, həmçinin qonşu türk xalqlarının ədəbi dillərinə və onların dialektlərinə münasibəti türkologiya elminin öyrənilməmiş sahəsinə aiddir. Bu baxımdan Azərbaycan dili dialektləri ilə türk ədəbidilinin qarşılaşdırılması türk dillərinin daha dərinləndirilməsi üçün faydalı ola bilər və bundan elmi mənbə kimi istifadə etmək mümkündür.

Türkiyə türkcəsi XIII əsrdən etibarən Anadoluda və digər Osmanlı torpaqlarında istifadə olunub və bu mərhələ Qərbi türkcə mərhələsi adlanır. Qərbi türkcə mərhələsi aşağıdakı şəkildə qrupla

*Bakı Avrasiya Universiteti, Türk və xarici ölkə filologiyası kafedrasının doktorantı, e-mail: fidu.fidos@mail.ru

1. Qədim Anadolu türkcəsi (XIII əsr – XV əsrin sonu).
2. Osmanlı Türkcəsi (XV əsr – XX əsrin əvvəli).
3. Türkiyə türkcəsi (XX əsrin əvvəlindən bu günə qədər olan mərhələ).

Türk dili 1908-ci ildən sonrakı dövrün adıdır. M. Ergin Türkiyə türkcəsi dövrünü Qərbi türkcənin dil baxımından ən təmiz dövrü adlandırır. Göründüyü kimi, müasir türk ədəbi dili uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Türk dilləri içərisində fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə daha yaxın olan Azərbaycan və türk dilləri ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində fəaliyyət göstərsələr də, türk dillərinin bir çoxuna xas olan ortaq dil elementləri əsrlər boyu qorunaraq müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Türk dilləri tarixən bir-biri ilə qohum olan, bir kökdən əmələ gələn dillər qrupuna aid edilir. Dialektlərini və türk ədəbi dilini tədqiq etdiyimiz zaman hər iki dildə mövcud olan türk mənəvi və alınma sözlərin bəzilərinə müasir türk ədəbi dilində eyni və ya fərqli mənalarda bugün də təsadüf olunur. Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifatını M. Şirəliyev tarixi-coğrafi prinsipə əsaslanaraq vermişdir. Həmin təsnifatda dialektlər 4 qrup ətrafında cəmlənir: şərq qrupu, qərb qrupu, şimal qrupu və cənub qrupu. M. Şirəliyev dialektlərin şərq qrupuna Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərini, Muğan və Lənkəran şivələrini, qərb qrupuna Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərini və ayrım şivəsini, şimal qrupuna Şəki dialektini və Zaqatala-Qax şivəsini, cənub qrupuna isə Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektlərini və İrəvan şivəsini daxil edir (Şirəliyev, 2008: 19). Son illərə qədər Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsinə M. Şirəliyevin bölgüsü əsas götürülmüşdür. E. Əzizov elmi şəkildə əsaslandırmışdır ki, M. Şirəliyevin təsnifatı Azərbaycan dilçiliyinin müəyyən bir mərhələsi üçün məqbuldur. Bu bölgü dilin dialekt bölünməsinə dolğun şəkildə əks etdirə bilməməsi baxımından bir sıra qüsurlara malikdir. E. Əzizov Azərbaycan dili şivələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Cənub ləhcəsi. Bu ləhcə Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan və Lənkəran regionlarının şivələrini əhatə edir. Cənub ləhcəsində bir neçə şivə qrupu fərqlənir: 1) Təbriz; 2) Ərdəbil; 3) Lənkəran; 4) Urmiyə; 5) Naxçıvan və s. Qərb ləhcəsi (orta ləhcə). Bu ləhcə Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasındakı ərazisinin qərb və cənub-qərb hissəsinin Qazax, Gəncə, Qarabağ, Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın və Gürcüstanın bəzi rayonlarının (Borçalı: Marneuli, Bolnisi, Dmanisi) şivələrini əhatə edir.

Qərb ləhcəsi bu şivə qrupuna bölünür: 1) Qarabağ; 2) Qazax-Borçalı; 3) ayrım şivəsi (Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər rayonlarında yayılmışdır).

Şimal-şərq ləhcəsi. Bu ləhcə Xəzərin qərb sahilı zonasının cəmləncə hissəsinin (Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan) şivələrini əhatə edir. Şimal-şərq ləhcəsi bu şivə qrupuna ayrılır: 1) Şamaxı-Bakı; 2) Quba; 3) Dərbənd.

Müəllifə görə, Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb bölgəsində yerləşən Şəki-Zaqatala regionunun şivələri qarışıq tipli şivələrdir. Dialektlərin lüğət tərkibi dilimizin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edib saxlayan zəngin və dəyərli leksik qatlara malikdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin özünə xas dialektləri vardır. Buna görə də Azərbaycan dilini digər türk dilləri içərisində, Türkiyənin bəzi tədqiqatçıları kimi, ləhcə adlandırmaq doğru olmaz. Yunanca “danışıq, şivə” mənasını verən dialekt termini bölünməzlik xarakterinə malikdir. Bu termindən həm ayrıca eivəni, həm onların qruplarını, həm də bütün ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar. Amma türk dilçiliyində israrla Azərbaycan və digər türk dilləri ləhcə adlandırılır. Bu vəziyyət əgər ümumtürk dilinin ləhcəsi olaraq dəyərləndirilsə, o zaman türk dilini də Türkiyə ləhcəsi adlandırmaq lazımdır. Bu şəkildə adlandırma heç bir elmi əsaslara dayanmır.

Azərbaycan ədəbi dili ilə türk dili arasında çox da böyük fərq yoxdur. Ancaq müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə türk ədəbi dili arasındakı fərqli məqamlar özünü göstərməkdədir. Belə ki, bu gün türk ədəbi dilində ielənən bir çox sözlər Azərbaycan ədəbi dilində ielənmir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunmayan bu sözlərə Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlinir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətlərində öz əksini tapmış bəzi sözlərə də Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunur: gəvəzə “çoxdanışan, boşboğaz”, çamır “palçıq, lil, lehmə”, bamiyə “bibərə bənzər bitki adı”, qaysı “ərək”, ağıl “yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer”, davar “qoyun-keçi; xırdabuynuzlu mal-qara” və s. kimi sözləri buna nümunə göstərə bilərik. Bu tipli sözlər dialektlərdə nisbətən daha geniş dairədə işlənir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına aid olan sözlərin müəyyən hissəsi daha məhdud dairədə, müəyyən hissəsi isə nisbətən geniş dairədə işlənir. Bu sözlərin bəziləri nisbətən geniş dairədə işləndiyinə, bəziləri isə termin səciyyəli olduğuna görə müəyyən məqamlarda ədəbi dildə də özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, bu leksik vahidlərə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində də yer verilməmişdir. Dialekt sözlərin bir qismi isə ədəbi dilə daxil olmamış, xalqın danışqmaieət nitqinin malı olaraq qalmışdır. Azərbaycan dilinin dialektlərində və türk ədəbi dilində qarşılaşdığımız leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti türk mənəvidir. Türk dilinin leksik tərkibinin əsas hissəsini, təbii ki, xalis türk mənşəli sözlər təşkil edir. Ancaq bu sözlər içərisində ərəb, fars, yunan mənəvi sözlərə də təsadüf olunur (Şabanova, 1985: 91). Tarixi-coğrafi şərait baxımından qeyd etdiyimiz

sözlərin bəzilərinin yunan mənşəli olması diqqətimizi xüsusilə cəlb etdi. Fars mənşəli – riçal “əncirdən bişirilmə mürəbbə”, vərdənə “yoğun oxlov mintənə” geyim, paltar adı”, dilbəstə “vurğun”, dilbaz “dilli-dilavər”; ərəb mənşəli – sahan “dərin mis qab”, əssah “dəqiq, səhih”, nüktəli “eyhamlı”, saqat “eikəst”; yunan mənşəli – anaxtar “açar”, balgöz “daş sındırmaq üçün çəkiç” və s. kimi sözlər bu qəbildəndir.

Prof. Fərhad Zeynalov qədim türk leksikasını üç qrupa ayırır: 1) ad bildirən sözlər; 2) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 3) hərəkət bildirən sözlər (Zeynalov, 1981:128). Biz də bu tədqiqatda qeyd olunan bölgünü əsas kimi götürərək Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq iclənən bu sözləri aşağıdakı qruplarda birləşdirdik: 1) Ad bildirən ortaq sözlər; 2) Əlamət və keyfiyyət bildirən ortaq sözlər; 3) Hərəkət bildirən ortaq sözlər.

Qohum olan dillərin müqayisəsi üçün əsas mənbə yazılı abidələrdir. Bununla yanaşı, bildirməliyə ki, konkret olaraq bir dil üzrə təhlil üçün ən doğru mənbələr dialektlərdir. Belə ki, işlək dildən tərklənən sözlər dialektlərdə və şivələrdə qorunub saxlanıla bilər. Bu cəhətdən də Orxon-Yenisey abidələrində mövcud olan leksik vahidlərlə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindəki vahidləri müqayisəli tədqiq etmək, onlardakı səs fərqlərini, sözlərdəki yaxınlığı, uyğunluğu araşdırmaq lazımdır. Orxon-Yenisey yazılı abidələri türk dillərinin əldə olan ən qədim yazı nümunələri hesab olunur. Azərbaycan və türk dillərinin lüğət tərkibində ad bildirən ortaq sözlər mühüm yer tutur. Bu qrupa qohumluq bildirən ortaq sözlər, adətənənə və mərasim adları ilə bağlı sözlər, insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, yemək, içki, qab-qacaq adları, quş adları, heyvandarlıqla bağlı olan sözlər, əmək alətləri və müxtəlif əşyaların adları, pul və ölçü vahidlərini bildirən sözlər, coğrafi şəraitlə əlaqədar olan sözlər, tikili adları, bitki adları, zaman məfhumunu bildirən sözlər, geyim və parça adları, bəzək əşyalarının adları, bağ və bostanla bağlı sözlər, xəstəlik adlarını bildirən sözlər, məicətlə bağlı olan sözlər daxildir. **Çölməg//Çölməx//Çölməy.** Azərbaycan dili şivələrində “xörək bişirilən saxsı qab; dibçək” mənalarını ifadə edir. Türk ədəbi dili üçün çömlək leksik vahidinin “süzülmüş palçıqdan bişirilən əldə edilən saxsı qab, bu cür qabların küpə bənzəyən, fəqət daha kiçik olanları” mənası səciyyəvidir. **Pağça.** Bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Axalsxi şivəsində “mayasız xəmərdən bişirilən çörək” mənasında işlənir. Türk ədəbi dilində poğça “içinə pendir, qıyma, kartof qoyularaq pişirilən bir növ çörək” mənasını ifadə edir (Nəsimi adına dilçilik institutu 2007:65). Az.dial. anaxdar “açar”, türkcədə anahtar “açar”; Az.dial. balgöz “daş sındırmaq üçün çəkiç”, türkcədə balyoz “ağır, böyük, uzun saplı çəkiç”; Az.dial. çapa “kətmən”, türkcədə çapa “bağça və tarlada torpağı belləmək üçün istifadə olunan, bir tərəfi düz digər tərəfi çəngəl şəklində olan bağban aləti, kətmən”; Az.dial. dağar “qoyun və ya keçi dərisindən hazırlanmış torba, kisə”, türkcədə dağar “dəri torba, yastı ağızlı torpaq qab, çanaq, küp, böyük saxsı, atə qoymaqda istifadə olunan torpaqdan manqal”; Az.dial. qazma//qəzmə “külüng”, türkcədə kazma “külüng”; Az.dial. mandal “cəftə”, türkcədə mandal “cəftə”; Az.dial. sürmə “cəftə”, türkcədə sürmə “cəftə”; Az.dial. mərtək “odun qırığı”, türkcədə mertek “uzun, çox qalın olmayan, dörd bucaq odun”; Az.dial. masat “bülöv”, türkcədə masat “bülöv”, Az.dial. məs//məst “xromdan tikilmiş yumşaq ayaqqabı”, türkcədə məst “ayaqqabının içinə geyilə bilən yüngül və yumşaq ayaqqabı növü”; Az.dial. mintənə “geyim, paltar adı”, türkcədə mintan “alt köynəyin üstünə geyilən, uzun qollu, düz yaxalı bir növ köynək; qollu jilet”; Az.dial. postdal//postal “çust”, türkcədə postal “çarıq kimi bağlanan bir növ ayaqqabı növü”; Az.dial. setrə “astarsız pencək”, türkcədə setre “keçmişdə rəsmi yerlərdə geyilən düz yaxalı, qabağı düyməli, ətəyi uzun, qərb dəbinə uyğun pencək formasında olan geyim” sözlər vardır. “Apa” sözü Azərbaycan dili dialekt və şivələrində özünəməxsus qədim və tarixi xüsusiyyətlərini mühafizə etmişdir. Belə ki, bir sıra türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz fonetik dəyişikliyə uğramışdır: apa < aba, yəni sözün kar samiti cingiltili samitə modifikasiya etmişdir. Bu fakt və xüsusiyyətlər digər türk dillərinə nisbətən oğuz dilərində cingiltiləşmə hadisəsinin güclü olması ilə bağlıdır. Qədim kitabələrdə “apa” sözü şimal-şərq dialekti olan Quba şivəsində “aba” şəklində “ata” mənasında işlənmişdir. “Apa” sözü eyni ilə bu məzmununda müasir türk ədəbi dilində “ebe” / “uşağı böyüdü - saxlayan” / şəklində işlənir: “ebe-nine”. O cümlədən bu sözə müasir türk ədəbi dilində geniş işlənən bir ifadənin tərkibində də rast gəlmək olur. Məzmun etibarilə “uzaq qohum” və ya “yaxın dost” mənasını ifadə edən “ahpabım” sözündə. Quruluş etibarilə “apa” sözündən fərqlənsə də, ifadə etdiyi məzmunu eyniliyini qoruyub saxlamışdır. Bar/var(maq) – feli tarixi baxımdan ən qədim türk feli olub bu günə qədər öz varlığını bir sıra törəmələrdə mühafizə etmişdir. Öksər türk dillərində (başq., qaz., kum., qırğ., tat., türkmən, tuv., noq., uyg., yak.) (11, 233) bu fel özünü – bar – formasında göstərir. Yalnız müasir türk ədəbi dilində və Azərbaycan dili dialekt və şivələrində “var”(maq) şəklində qalmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının mühüm hissəsini türk mənşəli sözlər təşkil edir və belə leksik vahidlər türk ədəbi dilində bu qəbildən olan sözləri aşkar etməkdə əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ərəb, fars dillərindən alınma əlamət və keyfiyyət bildirən ortaq sözlər də yaxın və ya eyni mənada əckar edilib. Azərbaycan dilinin Hamamlı

şivəsində “nahaq” mənəsində işlənən nafilə sözü türk ədəbi dilində “boş, faydasız, işə yaramayan; boş yerə” yaxın mənalarına təsadüf edilib. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində eyni mənəni (axmaq, sərsəri) ifadə edən ərəb mənşəli avdal, budala sözləri hər iki dildə bu gün öz əsl mənəsində işlənmir. Əlamət və keyfiyyət bildirən türk mənəli ortaqlar sözlər cərgəsindən dənsiz, xırsız sözlərini nümunə göstərə bilərik. Bu sözlər hər iki dildə, yəni türk və Azərbaycan dillərində yaxın mənəli söz kimi qeydə alınıb. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaqlar ielənən bəzi əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər Azərbaycan ədəbi dilində fərqli mənə ifadə edə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində təsadüf etdiyimiz alçax sözü “sadə” mənəsində işlənən keyfiyyət bildirən sifətdir. Bu sifət türk ədəbi dilində də eyni mənədə işlənilir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində bu söz fərqli mənələr ifadə edir. Türk ədəbi dilində “canlı, hərəkətli, cəld və bacarıqlı” mənəsini ifadə edən qıvrax sözü isə Azərbaycan ədəbi dilində “sağlam, möhkəm, gümrəh, səhhətə yaxşı; yüngül, kip, bədənə yapışan, hərəkətə mane olmayan (paltar, ayaqqabı və s. haqqında)” fərqli mənələr ifadə edir. Azərbaycan dili dialektlərində düzəltmə əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə də təsadüf edilir. Bu sözlər eyni və ya yaxın mənələrdə türk ədəbi dilində də işlənilir. Məsələn, dayanıqlı “davamlı, tab gətirən, səbirli” sözü dayan fəlinə qədim -ik, -ik isim düzəldən cəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlir. Buna alçax, qıvrax və s. ortaqlar sözləri də əlavə edə bilərik. Ümumiyyətlə, türk dillərində isim və sifət düzəldən şəkilçilər çox deyil. Lakin qədim türk dillərində bu şəkilçilərin çoxluq təşkil etdiyi ehtimal olunur.

Türk və Azərbaycan dillərində ortaqlar istifadə olunan fellər də az deyildir. Lakin bəzi fellər tamamilə fərqli mənə daşıyır: Azərbaycan dilində saxlamaq, türk dilində durdurmaq; Azərbaycan dilində durmaq, türk dilində kalkmaq; Azərbaycan dilində danışmaq, türk dilində konu etmək (türk dilində danışmaq sözü “məsləhət almaq” mənəsində işlənilir). Azərbaycan dilində vaxtilə ielənmiş bir sıra fellər artıq arxaikləşərək istifadədən qalmışdır (Şabanova, 1985:92). Azərbaycan dili dialektlərindəki fellərin tədqiqatı nəticəsində, türk ədəbi dilində də ielənən fellərin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq mümkündür. Azərbaycan dili dialektləri və türk ədəbi dilində ortaqlar işlənən fellərin eyni və ya yaxın mənələrinə təsadüf olunmuşdur: Az.dial. ağırırmaq “hörmətlə qəbul etmək”, türkcədə ağırırmaq “qonağı hörmətlə qəbul etmək”; Az.dial. arımmağ “təmizlənmək”, türkcədə arınmaq “təmizlənmək, təmizə çıxmaq, saf olmaq, nəfsini tərbiyə etmək”; Az.dial. arıtdamağ “təmizləmək”, türkcədə arıtdmaq “təmizləmək, yumaq, paklamaq, qarışıq olan şeylərdən ayırmaq”; Az.dial. baylamaq “ürəyi keçmək, özündən getmək”, türkcədə bayılmaq “hərəkət qabiliyyətini itirərək özündən getmək, ürəyi keçmək”; Az.dial. çalmaq “oğurlamaq, xəlvəti götürmək”, türkcədə çalmak “özünə aid olmayan şeyi xəlvəti götürmək, oğurlamaq” və s. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən yaxın mənəli fellər də aşkar olunub: Az.dial. aşırmaq “malı və pulu dağıtmaq, yersiz xərc etmək”, türkcədə aşırmaq “oğurlamaq, qapmaq, qapıb götürmək”; Az.dial. basmaq “hürmək, hürə-hürə hücum etmək”, türkcədə basmaq “basqın etmək (qəflətən hücum etmək)”; Az.dial. boğazdamax “boğazından tutub başını kəsmək”, türkcədə boğazlamak “heyvan kəsmək, qurban kəsmək, bir insanı vəhşicəsinə öldürmək” və s. Türk, xüsusilə Azərbaycan dilində hələ orta əsrlərdən etibarən bu fel həm işləklilik, həm də mənə çalarları və variantları baxımından o biri türk dillərindəki qədər geniş yayılmamışdır. İlk yazılı abidələrdən bəzi dilimizin inkişafı müddətində “var” feli yavaş-yavaş öz mövqeyini itirərək, müasir ədəbi dilimizdə isə müstəqilliyini itirərək semantik cəhətdən boşalma keçirmişdir.

Azərbaycan və türk dilçiliyində işlədilən bəzi terminlər eyni olsa da, onların ifadə etdiyi mənələr müxtəlifdir. Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ümumi türkologiyada dialekt, şivə, ləhcə terminləri altında müəyyən bir xalqın danışdığı konkret bir dilin məhəlli formaları nəzərdə tutulur. Türk (Türkiyə) dilçiliyində isə müxtəlif türk dillərinin müstəqil dil kimi qəbul edilməsi ilə yanaşı, ləhcə və ya şivə hesab olunması halları da özünü göstərir. Türk dilləri bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, bu dilləri ləhcə və ya şivə adlandırmaq doğru deyil. Bəzi dil birliklərinin müstəqil dil olub-olmaması mübahisəli olsa da, müasir türkologiyada müstəqil türk dilinin varlığından söhbət gedir. Həm Azərbaycan dili dialektlərində, həm də türk ədəbi dilində işlənən ortaqlar sözlərin əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir. Lakin yad dil elementlərinə də təsadüf edilir. Belə ki, hər iki dildə ərəb, fars, yunan mənşəli sözlərə də rast gəlinir. Azərbaycan dilinin ərəb, fars dilləri ilə əlaqədə olduğunu bilirik. Bu baxımdan Azərbaycan dilində ərəb, fars mənəli leksik alınmaların mövcudluğu heç bir şübhə doğurmur. Lakin Azərbaycan dili dialektlərində yunan mənşəli sözlərin mövcudluğumaraq doğurur. Araşdırmamız onu göstərir ki, müasir Oğuz ədəbi dilləri Orxon-Yenisey abidələrinin qrammatik xüsusiyyətlərini saxladığı halda, leksik xüsusiyyətlərini nisbətən az mühafizə etmişdir. Leksik xüsusiyyətlər Orta Asiya və Sibir türk dillərində daha çoxdur. Bir faktı da qeyd etməliyik ki, dilin leksik vahidləri xalqın həyatında baş verən iqtisadi-siyasi dəyişikliklərlə daha çox əlaqədə olur. Hər bir dilin leksik tərkibi qrammatik quruluşuna nisbətən substrat (yəni, çarpazlaşma zamanı məğlub olan yerli dilin qələbə çalan gəlmə dildəki izləri) təsirinə daha çox məruz qalır. Ona görə də, oğuz qrupu dillərinin müxtəlif dövrlərdə qıpçak-karluq təsirinə məruz qalması, ərəb və fars dillərinin güclü təsiri, ayrı-ayrı oğuz dillərinin müxtəlif dilxarici amillərə məruz qaldıqları dil əhatəsi onların fərdi xüsusiyyətlər kəsb etməsinə

gətirib çıxarır. Təhlil onu da göstərir ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivə materialları Orxon-Yenisey abidələrinin mövcud olduğu dövrlərin leksik xüsusiyyətlərini canlı şəkildə qoruyub mühafizə etmişdir. Digər tərəfdən, dialekt leksikasının Orxon-Yenisey abidələrinin dil materialları ilə qarşılaşdırılması, ayrı-ayrı leksik vahidlərin qədim xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə və semantik inkişafını izləməyə imkan verir.

NƏTİCƏ

Qeyd etdiyimiz bu sözlərin mənşəyinə görə hansı dilə məxsus olduğu etimoloji təhlilin köməyi ilə aşkara çıxarılıb. Azərbaycan dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən ortaqlıq leksik vahidlərin çoxu ümumtürk xarakterlidir. Onları bir-birindən yalnız bir sıra fonetik əlamətlərə görə fərqləndirmək mümkündür. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin tarixi, onun qədim dövrləri ilə bağlı olan bu sözlər müasir türk ədəbi dilində də eyni və ya yaxın mənada işlənilir. Dilin qədim qatlarına aid olan bəzi fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər müəyyən dövrlərdə ədəbi dildən çıxır, arxaikləşir, amma belə formalar canlı xalq şivələrində saxlanılır. Tarixən eyni coğrafiyanı paylaşan iki qohum dilin ayrı-ayrılıqda inkişaf yoluna qədəm qoyması bu dillər arasında nəzərə çarpacaq fərqlərin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- Bakı Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu (2007), "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti".
Şirəliyev, Məmmədağa (2008), "Azərbaycan dili dialektologiyasının əsasları".
Zeynalov, Fərhad (2008), "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası".
Şabanova, Firəngiz (1985). "Oğuz-səlcuq abidələrində qohumluq terminləri" // Türk dillərinin yazılı abidələrinə aid tədqiqlər.
Zeynalov, Fərhad (1981), "Türkologiyanın əsasları".
Rəcəbov, Əbülfəz; Məmmədov, Yəhya (1993), "Orxon-Yenisey abidələri".
"Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına araşdırmalar" (1990).

«АҚИҚАТ СЫЙЫ» ЕСКЕРТКІШІНІҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Ф.ғ.д., проф. С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА*
Ф.ғ.к., доцент Л.Н. ДӘУРЕНБЕКОВА**

Мақалада орта ғасырда жазылған түркі поэтикалық жазба ескерткішінің – А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» шығармасындағы ономастикалық кеңістігін зерттеу негізінде оним-дердің бірнеше разрядтарын: антропонимдер, топонимдер, теонимдер, этнонимкосмонимдер, қолданғаны анықталды. А. Йүгінеки өз шығармасының басты мақсаты – Алланы дәріптеу, яғни дидактикалық шығарма ретінде, теонимдерді көп қолданғаны, сонымен бірге онимдерді шығарма ішінде тірек сөздер ретінде мәтін түзушілік қызметте қолдана отырып, оқырмандарға өз ойын жеткізе білгені айқындалды.

Түйін сөздер: оним, ескерткіш, ономастикалық кеңістік, өзек, теоним.

ONOMASTIC SYSTEM OF MONUMENT "TRUTH OF TRUTH"

Abstract

In the article the monument of the Turkic poetry written in the Middle Ages -A. On the basis of the research onomastic space of the book "The Truth of Truth" of Yuginy it has been established that several categories of onyms: anthroponyms, toponyms, theonyms, ethnonym cosmonyms are used. A. Yuginy's main purpose was to make the reader understand his or her use of the theatricals as a didactic work, as well as the use of inyms in the text as a keyword in the work.

Key words: onim, monument, onomastic space, root, theon.

Тіл білімінің ономастика саласы бойынша зерттеулер саны өсіп келеді, мәселен, антропоним, топоним, этноним, космоним түрлері бұрынырақтан зерттеу нысанына айналып келсе, қазіргі кезде эргоним, прагматоним, ойконим сияқты түрлері де кеңінен зерттелуде. Антропоним ішінде лақап, бүркеншік аттары бойынша да кешенді зерттеулер жүргізілуде.

Қазіргі кезде шығарма ішіндегі, оқиғаның ұйытқысына айналған онимдер де назардан тыс қалмаған, оған дәлел ретінде соңғы кезде жарық көрген мақалалар мен кешенді зерттеулерді келтіруге болады [1-4].

А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» шығармасындағы ономастикалық кеңістік біздің зерттеу нысанымыз ретінде алынған. Ресей ғалымы А.А. Фомин: «Біздің көз алдымызда қалыптасып, әлі жалпы қабылданған және тұрақталған атауға ие болмаған ғылымды айтуға болады. Сөз шығарма ономастикасы туралы немесе оны поэтикалық ономастика, не көркем шығарма ономастикасы, не оним поэтикасы немесе атаутану деп атайды - бұл пәннің атауын тағы да жалғастыруға болады. Негізінен бұл ғылым көркем шығармалардағы жалқы есімдерді зерттейді» [5], – деп жазады. Біз прозалық емес, поэтикалық шығарма ономастикасын зерттейтін болғандықтан поэтоним терминін қолдануды жөн көрдік.

Сонымен, аталған шығарманың ономастикалық кеңістігін зерттеу үшін «ономастикалық кеңістік дегеніміз не?» деген сұраққа жауап беруіміз керек.

Ономастикалық кеңістік теориялық ономастиканың негізгі ұғымы болып табылады. Оның құрамына басқа разрядтың енгізілуі мен жалқы есім дәрежесін беру тұрғысынан бұл ұғымды зерттеушілер әртүрлі талдайды. Сол себептен де бұл ұғым Н.В. Подольскаяның ономастикалық терминология сөздігіне енген болар.

Бізді қоршаған болмысты зерттеу, атау беру принциптері және ақиқат, бейақиқат деп бөлуі, әртүрлі мәдениеттерді салыстыру, барлық реалийлерді (көне дәуірден бастап) таптастыру зерттеушілерге «ономастикалық кеңістік» ұғымын бөліп қарастыруға мүмкіндік берді.

Паляя топономастикасы туралы еңбегінде В.Н. Топоров палидің (көне үнді) топо-ономастикалық (ономастикалық) кеңістігінің көлемін анықтай отырып, оған географиялық объектінің (табиғи және жасанды), әртүрлі кеңселердің, жеке заттардың (сәнді, қару, музыкалық аспаптардың), уақыт кесінділері (күн, ай, дәуір, мейрам, ғұрып т.б.), мәтін мен оның бөлім, жанр, доктрина атау-

* С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті. imansaule@mail.ru

** Еуразия гуманитарлық институты. daurenbekova.laura@mail.ru

лары; жеке тұлға (адам, Құдай, шайтан, жануар және өсімдік т.б.) атаулары және кәсіп, конфессия, ұлт, қаста, жас т.б. белгілері бойынша жеке тұлғалардың топтық атаулары, титул атаулары мен лақап аттары т.б. жатады деп пайымдаған. Сонымен қатар В.Н. Топоров палидің топономастикалық кеңістігі буддалық әлемге көзқарас құндылықтары жүйесінде орын алған заттардың барлығы да жалқы есімдер қатарына енгізілгенін атап өтеді. Басқа тілдерде жалқы есім бола алмайтын немесе кей жағдайда ғана жалқы есім қызметін атқаратын көптеген заттар мен құбылыстардың атауы палиде жалқы есім қызметін атқаратыны палидің ономастикалық ерекшелігі болып табылады. Кез келген зат атауының жалқы есімге айналуы – будда әлемінің жаратылыстан тыс жоғары тұрған құндылықтармен байланыста болуында, ең алдымен, Будда мен Канон ұғымымен байланысты. В.Н. Топоров еңбегінде бір-біріне, біздің ойымызша, синоним ретінде екі – топономастикалық кеңістік және ономастикалық кеңістік терминдерін қолданған [6].

Басқа халықтар мен территорияның ономастикасына қатысты В.Н. Топоровтың қағидасын дамытып, А.В. Суперанская т.б. жалпылап, «белгілі бір тарихи кезеңде социум қолданатын жалқы есімдер жиынтығы ономастикалық кеңістікті құрайды. Белгілі бір кезеңде тілдік топтың атау таққан объектінің құрамына оның (ономастикалық кеңістіктің) көлемі мен ерекшеліктері байланысты» деген тұжырым жасайды [7].

Е.Ә. Керімбаев ономастикалық кеңістік пен ономастикон терминдерінің арасына теңдік белгісін қою керек деп санайды, соңғысы өз кезегінде жалқы есімнің жиынтығы деп анықталады, яғни белгі бір кезеңдегі этностың, социумның жалқы есімдер жасауы, олар онимге тең келеді [8].

В.И. Супрун ономастикалық кеңістікті күрделі көп аспекті әр компоненті көптеген ерекшеліктерге ие және ішкі құрылысының қатынасынсыз жалқы есімдер жиынтығынан тұратын көп объектіні құрылым деп қарайды [9]. Бұл анықтамада В.И. Супрунның ономастикалық кеңістік құрылымына қатыстыруға болмайтын ономастикалық кеңістіктің ішкі құрылымына қатысты айтқан пікірі маңызды (төменгіні қара.).

Барнаулдың орыс топонимдері материалдары негізінде топонимдік жүйенің онтологиялық және ментальдық болмысын зерттей отырып, Л.М. Дмитриева бір ауылдың ономастикалық кеңістігіне қатысты онимдік кеңістік дегені белгілі бір аймақта объектіні атау үшін тілде және сөйленісте қолданылатын жалқы есім разрядтарының кешені деп тұжырымдайды. Осы себептен бір ауылдың онимдік кеңістігі тұтас бір аймақтың онимдерінің дамуының жалпы қарқынын және нақты бір микрожүйе ішінде атау қызметінің ерекшелігін, сонымен қатар берілген аймақтың әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасу ерекшеліктерін көрсетеді. Сондай-ақ автор «бұл кеңістікке тек қана жалқы есімдер ғана емес, сонымен қатар парадигматикалық және синтагматикалық байланысы, тілдік жүйе иелерінің оларды қабылдауы кіреді» деп тұжырымдайды [10].

А.В. Суперанскаяның қатысуымен жасалған ономастика бойынша ұжымды теориялық еңбекте терминологиялық сөздікке енгізуге болатын ономастикалық кеңістік ұғымына нақты анықтама беріледі: «ономастикалық кеңістік – белгілі бір халықтың аймақтық, гипотетикалық және қияли объектілерді атау үшін тілде қолданылатын жалқы есімдер жиынтығы. Ол нақты кезеңде сол халықтың көзқарасындағы әлем моделімен анықталады, дегенмен онда алдыңғы дәуірлердің элементтері де сақталады. Әр мәдениетке, дәуірге, аймаққа жататын адамдардың ономастикалық кеңістігі әртүрлі. Сонымен қатар әртүрлі зат жалқы есімге ие бола алады. Шынайы болмыс заттар әлемі қияли және гипотетикалық заттар әлемімен толықтырылып, шынайы болмыс ретінде қабылданады» [11].

«Ономастикалық кеңістік – тілде қолданылатын ақиқат және бейақиқат онимдер кіретін жалқы есімдердің барлық жиынтығы. Ономастикалық кеңістік зоналы-шектік принцип бойынша ерекшеленді, олар адамның тұрмыстағы қолданыс қажеттілігіне қарай кеңейе түсуі мүмкін. Ономастикалық кеңістіктің өзі өзектік-перифериялық, семантикалық және құрылымдық қатынасына қарай шектік құрылымнан тұрады» [12].

Біз көріп отырғандай, ономастикалық кеңістік туралы зерттеушілердің пікірлері ұқсас, дегенмен олардың разряд арасына қатынасты енгізу, жалқы есімдердің жүйелілігін, жалқы есімдердің көптүрлілігі мен көп аспектілігін ерекшелейтін разряд пен түрлердің ішіндегі парадигматикалық және синтагматикалық байланысты ономастикалық кеңістікке енгізу туралы пікірлері әрқилы болып келеді.

Бұл қайшылықтарды жою үшін А.В. Суперанская әр разряд ішінде бөлінетін «ономастикалық шек» ұғымын енгізді, яғни ономастикалық кеңістіктің секторы. А.В. Суперанская жалқы есімнің ерекшелігін ескере отырып, «ономастикалық шек – бұл ең алдымен, атаудың нақты сәйкестік аясы» деп пайымдайды. Атау семантикалық шек кешеніне кіретін біртұтас ономастикалық кеңістікке енеді.

Бұл шек атау мен объектінің байланысына қарай: ономастикалық кеңістікті аяларға бөлуге сәйкес антропонимдік, топонимдік т.б. болып бөлінеді» [11].

В.Д. Болотов «жалқы есімді түсіну үшін оның ономастикалық шегін анықтау керек» деп санайды. Ол антропоним үшін сөйленісте жекелеуге қатысатын атаудың энциклопедиялық мағынасымен тығыз байланысқан әлеуметтік шек ұғымын енгізген. Жалқы есімнің энциклопедиялық мағынасы көп қырлы, себебі ол бір уақытта бірнеше әлеуметтік шекте өмір сүреді (отбасының әлеуметтік шегі – күйеу, аға, бала; атау иесінің жұмыс жасайтын нақты кәсібінің әлеуметтік шегі, адамның әртүрлі қызығушылық шегі т.б.) [12].

Шек құрылымына қатысты ой жалғасын В.И. Супруннан да табамыз. Ономастикалық шек төмендегі ерекшеліктерге ие нақты тілде ерекшеленетін құрылым болып табылады:

- өзекті-перифериялы қатынастың болуы;
- семантикалық жалпылық;
- ұқсас семантикалық құрылым (дифференциалды және потенциалды семалардың болуы /болмауы);
- жиілік;
- стилистикалық бояуы;
- сөзжасамдық белсенділігі. Бұл белгілер өзара байланысқан, олардың кейбірі өзектіленуі және бейтараптануы мүмкін [9].

Бұл белгілерге жалқы есімнің маңызды ерекшелігі – жүйелікті қосуға болады. Осыған қарамай кейбір зерттеушілер жалқы есімнің жүйелігін жоққа шығарады, дегенмен ономастика бойынша теориялық еңбектерде басқа лексикалық категориялар жүйелігінен ерекшеленетін антропоним мен топонимге қатысты онимдер жүйелігі тұжырымдалады (жалқы есімнің басқа разрядтары жүйелік тұрғысынан зерттеуді талап етеді).

Сонымен, бұл пікірлерден ономастикалық кеңістік шектерге (антропонимия, топонимия, зоонимия, космонимия т.б.) бөлінетін нақты денотаттарға қатысты жалқы есімнің жиынтығы деген ойды бөліп алу маңызды. Әр зонаның жүйелігі мен құрылымы жағынан ерекшелінетін шектік құрылымы бар. Өзекті-перифериялық, құрылымды-семантикалық т.б. қатынастардан тұратын шек құрылымынан ономастикалық кеңістік шығады. Зерттеушілердің бірауызды пікірлері бойынша, антропонимдер ономастикалық кеңістіктің өзегі болып табылады, антропонимге ұқсас құрылымдар (зоонимдер, теонимдер, мифонимдер) өзек тұсы кеңістігін алады, өзекке топонимдер, космонимдер, астронимдер тартылады, себебі адамның қызмет аясына кірген барлық географиялық және ғарыш объектілерінің жалқы есімі бар. Дегенмен бұл разрядтар әр түрі периферияда орналаса алады. Ономастикалық кеңістіктегі перифериялық орын жалқы есімнің басқа разрядтарына тиесілі (фалероним, эргоним, прагмоним).

Жалпы алғанда, ономастикалық кеңістік әлемге көзқарас, белгілі бір этностың әлем танымын білдіретін әлемнің ономастикалық бейнесінің және әлемнің тілдік бейнесінің кесіндісі болып табылады.

Ежелгі дәуірден жалқы есімдердің тілдегі ерекше орны мен олардың мәніне назар аударылған. Көне дәуір ойшылдары жалпы есімдер мен жалқы есімдерді бөліп қарастырған, атаулардың ақиқаттығы мен қажеттігі, зат пен атаудың тығыз байланысы, атаулардың мағынасы, атаулардың жекелік тұлғалығы т.б. жөнінде ережелер жасалды.

Ономастика саласы қалыптасқаннан бері ғалымдар көбірек көңіл бөліп, жалқы есімдердің түрлерін анықтаған. Соның негізінде «ономастикалық кеңістік» термині қалыптасқан, яғни онимдердің разряд түріне қарай ономастикалық кеңістіктің өзегін құрайтын онимдер (антропоним, топоним, космоним, зооним) және өзектен тыс шектік онимдер (эргоним, идеоним, библионим т.б.) деп ажыратылған.

Сонымен қатар зерттеу нысаны мен нысанасына байланысты ономастикада бірнеше бағыттар қалыптасқан. Біздің қарастырып отырған бағытымыз – поэтикалық ономастика.

Поэтикалық ономастиканың мақсаты көркем мәтінде поэтонимдердің қолданыс ерекшелігі мен заңдылықтарын, оларды жасау және шығарма жанрына қарай таңдау принциптерін, мәтінді лингвистикалық интерпретация жасауда поэтонимдердің мүмкіндіктерін, поэтонимдердің қызметін (мәтін жасаушы, ерекшелігін көрсетуші, стилистикалық, идеологиялық, экспрессивтік т.б.) анықтау. Поэтикалық ономастика әдебиеттанумен тығыз байланысты, оның ұғымдарын, терминдерін, әдістерін жалқы есімдерді толық және жан-жақты талдау, әдебиеттанудағы ерекшелігін анықтау үшін қолданады. Сонымен қатар көркем шығармалардағы жалқы есімдерді жүйелі түрде зерттеу нақты

автордың ойы мен эстетикалық белгілерін, оның және таңдаған жанрының көзқарасын ашуға мүмкіндік береді [13].

А. Йүгінеки онимдердің бірнеше разрядын қолданған, олар: антропонимдер, топонимдер, теонимдер, этноним, космонимдер, библионим.

Түркі халқы, соның ішінде қазақ халқы үшін құнды болып табылатын бұл еңбектердің онимдерін талдап анықтау автор заманындағы және одан бұрынғы кезеңнің экстралингвистикалық факторларын ашуға мүмкіндік береді. Ә.Нәжіптің анықтауы бойынша, бұл шығармалар X-XIV ғасырларда жазылған. «Ақиқат сыйы» шығармасының басты тақырыбы – «сұлулық», «махаббат», дегенмен бұл шығарманы арнау шығарма деп атаса да болады.

Сонымен қатар Алла тағалаға мадақ айтқанда, пайғамбарларды атымен атап, олардың Тәңірі алдындағы қызметін атау арқылы оның құдіреті мен пәрмені жеткізіледі. Кейіпкерлердің мінезін, бейнесін көрсеткенде жазушылар олардың есімдерінің мағынасын түсіндіруге жүгінеді. Мұның себебі салыстыру арқылы берілген есімдердің мағынасын түсіндіру тиімдірек және жеңіл қабылданады, сонымен бірге автордың көздеген мақсатына жетудегі ең басты құралы болып табылады.

Аталған шығарма ономастика үшін бізге жеткен үлкен дереккөзі екені даусыз. Ал шығармадағы ономастикалық кеңістікті әр қырынан зерттеп, қазіргі кездегі мәнін анықтау – тіл біліміне қосқан үлесіміз болып табылады.

Кесте 1 – Тарихи ескерткіштің ономастикалық кеңістігі

№	Онимдер	«Ақиқат сыйы»	
		саны	%
1.	антропоним	9	34,6
2.	топоним	2	7,6
3.	теоним	12	46,1
4.	этноним	1	3,8
6.	космоним	2	7,6
8.	библионим	1	3,8
Барлығы:		26	100

Бұл кестеде берілген онимдердің уәжі, одан әрі түрлерге бөлінуі келесі тараушаларда сөз етіледі. Негізінен бұл кесте арқылы біз А. Йүгінекидің ономастикалық шек өзегін құрайтын антропоним, топонимдерден басқа, сол өзекке тартылатын, өзектен тыс, шегінде орналасқан онимдерді де қолданғанын аңғарамыз. Осының негізінде сол кездің өзінде діни көзқарастағы дидактикалық мәнде жазылған шығарма болғанына қарамастан, антропоөзектік парадигма тұрғысынан алғанда кісі есімдері басым екенін, адамзатқа қатысты дүниелер, солардың бинарлы «жақсы» - «жаман» деп қабылдауынан туындаған өмірді суреттеу орын алғанын анықтауға мүмкіндік туындайды.

А. Йүгінеки шығармасының басты мақсаты – Алланы дәріптеу, яғни дидактикалық шығарма ретінде, теонимдерді көп қолданған, сонымен бірге онимдерді шығарма ішінде тірек сөздер ретінде мәтін түзушілік қызметте қолдана отырып, оқырмандарға өз ойын жеткізе білген. Мәселен, космонимдердің, кейіпкер есімдері т.б. онимдердің қолданысы арқылы «Ақиқат сыйы» арнау шығарма екендігін аңғартқан.

а) топонимдер:

А. Йүгінеки ескерткіште өзінің шыққан жерін көрсетуде *Йүгінек* топонимін қолданған.

Түркістан өңірінде *Жүйнек//Жөйнек* топонимі кездеседі, жергілікті өзбек диаспорасының тілінде *Иөйнак*. Бұл жер – түркіден шыққан философ, ақын Ахмед Йүгінекидің Отаны. Жергілікті диалектідегі *жүйек* (парсы тілді *жүй* + *ек* қазақ тілі affixсінің бірігуі арқылы жасалған) термині «геометриялық ретпен орналасқан өте ұзын, бірақ терең емес арықтар, суару арналары» мақта, жүгері және бақша өнімдерін суаратын шаруашылықтарда қолданылады. Яғни генетикалық тұрғыдан *Жөйнек//Йүгінеки// Иөйнак* және қазақ тіліндегі *жүйе//жүйек* парсы тіліндегі *джүй* лексемасымен жақын деуге болады [14].

Шайырдың жерінің аты *Йүгінек* деп аталады.

Ескерткіште қолданылған бұл топоним екі қызмет атқарып тұр, яғни негізгі мәтін түзуші және адрестік қызметін атауға болады.

ә) антропонимдер:

«Ақиқат сыйы» шығармасындағы антропонимдерді келесі топтарға таптастыруымызға болады:

а) *халифтердің лақап аты:*

Садық пен Фарух, үшіншісі Зу н-нураин.

а) халифтердің шын аты:

Төртіншісі Әли теңдесі жоқ батыр.

Бұқараға шапағатты, Сәлімнен жұмсақ,

Шариғат жолында Омар сияқты білгір.

Қолы ашықтығы Оспанға тең.

б) би, патша есімі:

Сезімталдығы Айаздың дәл өзінен асады,

Әділеттілігі жөнінен нағыз Наушарбан.

в) ақын (автор) есімі:

Атым шайыр Ахмет, сөзім – өнеге, өсиет

Әдіб Ахмет оның ұлы. Мұның еш шәгі жоқ.

г) ақынның әкесінің аты:

Атасының аты – Махмұд Йүгінеки.

д) шығарма арналған ел билеушінің есімі:

Мәртебелі әмір, ел билеуші және басқарушы Арыслан Қожа тарханның – оған алланың рақымы, нұры жаусын!

Кесте 2 – «Ақиқат сыйы» антропонимдердің статистикасы:

№	антропонимдер	қолдану жиілігі
1.	Зу н-нураин	1
2.	Фарух	1
3.	Садық	1
4.	Әли	1
5.	Сәлім	1
6.	Омар	1
7.	Оспанға	1
8.	Айаздың	1
9.	Наушарбан	1
10.	шайыр Ахмет	1
11.	Әдіб Ахмет	1
12.	Махмұд Йүгінеки	1
13.	Арыслан Қожа тархан	1

б) теонимдер:

А. Йүгінеки ескерткішті Ж. Баласағұн, Қ.А. Ясауи, Хорезми сияқты Аллаға мадақ айту, рұқсат сұраудан бастайды:

Бұл құдіреттің иесі ұлы бір Құдай

Өлгендерді тірілту оған оп-оңай.

Уа, Алла, кешіруші иемсің, кешір!

Қазаны жаратқан да, беретін де Құдай.

Саған реніш, оған қазына берген Құдай.

Алла, Тәңір, Құдай, Жаратушы теонимдерінен басқа исламға дейінгі наным-сеніміне байланысты түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқы белгілі бір пір, әулиелерге сиынған, соларды құрмет тұтып, қолдаушы ретінде қабылдаған.

X-XIV ғғ. түркі жазба тарихи ескерткіштердегі және қазіргі қазақ тіліндегі Алла, Тәңірі, Құдай онимдері бір ұғымда қолданылып, ұрпақ, мәдениет жалғастығының айғағы болып табылады. Бұл, әрине, еш күмән туғызбайтын ақиқат болып табылады.

в) космонимдер:

А. Йүгінеки шығармада Симак космонимін қолданған:

Симак жұлдызынан әрігірек қамқорлық етеді.

Бұл жұлдыз туралы бірнеше пікір қалыптасқан: М.Ө. Ысқақов «Халық календары» атты еңбегінде: «Балықтар – латынша *Пишес*, грекше *Иксиус*, еврейше *Дуг*, сирияша *Нуна*, арабша *әт-Хұт* немесе *әл-Самака*, парсыша Махи, орысша Рыбы», – деп келтіреді [18]. Сонда *әл-Самака* – балықтар шоқжұлдызы.

Б. Сағындықұлы т.б. ғалымдар Симак жұлдызын *Арктур* деп атайды [19]. Біздің пікірімізше, оның бірнеше себебі бар: 1) күннен 110 есе жарық, спектрдің инфрақызыл бөлігін ескергенде Арктурдың жарық шашуын 180 күн жарығын құрайды (боллометриялық); 2) ғарыш масштабы бойынша

жерге жақын орналасқан; 3) Арктур қозғалысы, басқа да үлкен жұлдыздарға қарағанда (Центаврды есептегенде) өте үлкен; 4) Арктур арабша *Харис-эль-сема «аспан қорғаушысы»*.

Сонымен бірге Бикештер шоқжұлдызындағы жұлдыз Ас-симақ араб тілінде «өрлеуші, биіктеуші» дегенді білдіреді [18].

Жоғарыда келтірілген пікірлерді ескере отырып, біз А. Йүгінекидің қолданған *Симақ* жұлдызы деп *Арктур* жұлдызын атаған деген пікірге тоқтауды жөн көрдік. Себебі, біріншіден, Арктур оңтүстік аудандарда жол нұсқаушы қызметін атқарады, оны жай көзбен бақылауға болады, екіншіден, Арктур арабша *Харис-эль-сема «аспан қорғаушысы»* деген мағына береді, яғни қамқорлық етеді. Ал А. Йүгінеки ыспаһсалар, бектерді мадақтауда: «Симақ жұлдызынан әрігірек қамқорлық етеді», – дейді.

г) этнонимдер:

А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» тарихи ескерткішінде тек бір этноним кездесті:

Мұның бәрі *араб* тілінен ғибрат.

Ақын шығармасының араб тілі негізінде жазылғанын көрсеткен, яғни ол өз білімін араб тіліндегі материалдар негізінде байытқан, бұл қосымша ақпарат.

ғ) библиономдер:

А. Йүгінеки шығарманың аталуы туралы ақпарат берумен қатар, сол ақпаратты автордың өзі туралы қосымша ақпарат ретінде жеткізген:

Әдіб Ахмет оның ұлы. Мұның еш шәгі жоқ.

Кітабының аты – «*Ақиқат сыйы*».

Бүкіл жаратылғанның патшасы – Алланың көмегімен «*Ақиқат сыйы*» аяқталды.

Басты назар аударар тұсы – автор. Сонымен бірге А. Йүгінеки барлық іс-әрекет, соның ішінде шығарма жазу тек бір Алланың қолдауымен жасалатын іс екенін мойындаған және мұны библиономді қолдану арқылы көрсете білген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жаппар К.З. Эстетические функции имен собственных в поэзии О.Сулейменова: автореф. канд. филол. наук. – Алматы, 2000. – 26 с.

2 Оразғалиева Г. Тюркоязычные топонимы в прозе А.С.Пушкина: автореф. канд. филол. наук. – Алматы, 1990. – 19 с.

3 Махпиров В.У. Собственные имена в памятнике XI в. «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского: автореф. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1980. – 25 с.

4 Керімбаев Д.М. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2004. – 24б.

5 Фомин А.А. Литературная ономастика в России: итоги и перспективы // вопросы языкознания. – М. – 2004. – № 1. – С. 108-120.

6 Топоров В.Н. О палийской топономастике // Топонимика Востока. – М.: Наука, 1969. – С. 31-50.

7 Суперанская А.В., Сталтмане Э. В., Подольская Н. В., Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – С. 197.

8 Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы, 1995. – С. 131-132.

9 Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград, 2000. – С. 156.

10 Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая). – Барнаул, 2002. – С. 156-159.

11 Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 276-284.

12 Болотов В.И. К вопросу о значении имен собственных // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С. 333-346.

13 Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики. – Алматы: «Қазақ университеті», 2003. – с. 31.

14 Рысбергген Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. – Алматы, 2009. – Б. 29.

15 Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алма-Ата, 1997. – С. 43.

16 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – Б. 54.

17 Ислам. Энциклопедия. – Алматы, 1995. – Б. 34.

18 Исақов М.Ө. Халық календары. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 318 б.

19 Ахмет Йүгінеки. Ақиқат сыйы. – Алматы, 1985. – 135 б.

«ДАСТАРҚАН» КОНЦЕПТІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ф.ғ.д. профессор м.а. **А.Т.ОНАЛБАЕВА***
Магистр, аға оқытушы **А.А.ЗАДАЕВА****

Түйіндеме

Мақалада қазіргі таңда тіл біліміндегі зерттеулердің көбі негізгі категория ретінде қарастырып отырған концепт ұғымы қарастырылады. Зерттеуде концепт ұғымының табиғаты қарастырылып, дастарқан концептісінің этномәдени ерекшеліктері айқындалады. Қазақ ұғымындағы отбасының береке-бірлігін, құтты, киелі қонақжайлықты, үй иесінің абыройын, ризық-несібесін білдіретін, үнемі барынша мол жайылуы иесінің пейілін көрсетеді деп саналатын қастерлі ұлттық мүлік- дастарқан, концепт ретінде зерттеледі. Дастарқан концептісінің күрделі де терең құрылымы ашылып ғана қоймай, салғастырмалы тіл білімінің тың нәтижелермен толықтырылған. Дастарқан қазақтар ұғымында аттап өтуге болмайтын қасиетті нәрсемен, бірлесіп тамақ ішу, біреулермен бір дастарқанда отыру таныстықты, жақындауды, достық қарым-қатынас орнатуды білдіреді. Дастарқанға шақыру біреулермен өте жақын, жылы қарым-қатынас орнату ниетін білдіреді.

Тірек сөздер: концепт, ұғым, мәдениет, лингвомәдениеттану, қонақжайлылық

NATIONAL CULTURAL FEATURES OF CONCEPT "DASTARHAN"**Abstract**

The article considers the notion of concept that many of today's linguistic studies view as a key category. The study examines the nature of the concept of concept and determines the ethnocultural features of the table conception. As a concept, it is considered as a conservative national treasure, which is considered to reflect the patriotism of the holder of the Kazakh identity, which reflects the well-being of the family, which reflects the unity of the family, the blessed, the hospitable, the prestige of the homeowner, the riches of the homeowner. The complex and deep structure of the lunch concept is not only discovered, but also complemented by the results of comparative linguistics. It is a litany of the Kazakhs' concept of sacredness, eating together, eating with friends, dating, and friendship. The invitation to the table signifies intimacy with someone very close to you.

Keywords: Concepts, intention, Culture, Linguistics, Hospitality.

КІРІСПЕ

Заманауи когнитология мен лингвомәдениеттанудың негізгі терминдерінің бірі концепт болып табылады, осы термин адамның ойлау үрдісінде жұмыс істейтін мағыналар туралы және адам тәжірибесі мен білімінің мазмұнын, оның бүкіл өмірінің мазмұнын және білімнің қандай да бір «кванттары» түрінде өмірді тану үрдістерін көрсететін ұғымдарға жауап бере алады.

Концепт бірқатар зерттеушілердің: Н.Ф. Алефиренко, Н.Д. Арутюнова, А.П. Бабушкин, В.В.Воробьев, В.И. Карасик, В.А. Маслова, Ю.С. Степанов, Ш.К. Жаркынбекова, А. Ислам, Н.Г. Шаймерденова және т.б. еңбектерінде, тіл мен мәдениеттің өзара әрекетіндегі олардың бірлігі ретінде қарастырылады, бірақ осы уақытқа дейін біз екі аралас мазмұндардың: ұғым мен концепт арасындағы мазмұнды айырмашылықтарға қатысты көптеген түсіндірмелерді байқаймыз. Мысалы, Ю.С. Степанов оларды келесідей дифференциациялайды: ... ұғым – ол заттар мен құбылыстардың жалпы және маңызды белгілерін көрсететін заттар мен құбылыстар туралы ой, ал концепт – ол тек абстрактті емес, сонымен қатар нақты-ассоциативтік және эмоционалдық-бағалау белгілері кіретін идея, концепттер тек ойға ғана келіп қоймайды, олар күйзеліске де ұшырайды... концепт – ол мәдениет әлемі мен жеке мағыналар әлемі арасындағы қиылысу нүктесі, ол адам санасындағы ұйысқан мәдениет және адамның өзі мәдениетке сол арқылы кіреді» [1, 41-42].

Д.С. Лихачев, концепт – ол сөзді жеке санада және белгілі бір мәнмәтінде ауыстыру, ол тұлғалық ойлау, мәннің мазмұнды минимумы ретінде объективті мән мен ұғымды түсіндіру, деп санайды [2, 281].

Қазіргі таңда тіл біліміндегі зерттеулердің көбі негізгі категория ретінде концепт ұғымын қарастырады. «Концепт – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, e-mail: a.onalbaeva@mail.ru

** E-mail: zadavaalmagul@mail.ru

тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі» [3, 267 б.].

Ю.С. Степанов мәдениетті түсінудің концептілік тәсілін көрсетеді, оның концептісінің негізгі ережелері келесіні меңзейді:

- мәдениет тұжырымдамамен берілген;
- мәдениетте таза материалдық та, таза рухани да құбылыстар жоқ, өйткені олар үнемі жұптасып жүреді;
- мәдениет концептілері эволюциялық және синхронды семиотикалық қатарлар құрады;
- эволюциялық семиотикалық қатарлар – уақыт бойынша бір-бірін ауыстыратын құбылыстардың дәйекті қатарлары, бұл ретте алдыңғыдан келесіге функциялар сабақтастық қағидасы бойынша беріледі;
- әртүрлі эволюциялық қатарлардан мәдениет концептілердің қатысуымен қалыптасатын синхронды семиотикалық қатарлар бір дәуірге жатады;
- әртүрлі эволюциялық қатарлардағы мәдениет концептілері, менталды изоглосса құра отырып, ортақтығымен, ұқсастығымен бірігуі мүмкін;
- концептілер мен олардың байланыстары жалпы қоғам мен жекелеген топтар үшін таратылуы және маңыздылығы бойынша дифференцияланады;
- мәдениет – ол әртүрлі қатарларда (ең алдымен «эволюциялық семиотикалық қатарларда», сондай-ақ «парадигмаларда», «стильдерде», «изоглоссаларда») көрінетін концептілері мен қатынастар арасындағы олардың жиынтығы [1, 21-38].

А.А. Залевская психоллингвистика тұрғысынан, концептіні адам санасында объективті болатын, ғылыми сипаттау (конструкторлар) өнімі ретінде емес ұғымдар мен мәндерден өзгеше динамикалық сипаттағы перцептивті-когнитивті-аффективті құрылым, деп сипаттайды [4, 39].

А. Соломоник концептіні нақты тұрмыстық ұғым базасында жасалған абстрактті ғылыми ұғым деп анықтайды [5, 246].

В.З. Демьянков, көркем әдебиет пен ғылыми тілде ұғым мен концепті талдай келе, ұғым – ол адамдар не туралы келіскені, адамдар оны мәселелерді талқылау барысында «ортақ тілке келу үшін» құрастырған; ал концептілер өздігінен өмір сүреді, оларды адамдар сенімнің (сенімсіздіктің) қандай да болмасын бір деңгейінде қайта құрылымдайды, деп санайды [6, 45].

В.В. Колесов, ұғым мен концепті келесідей ажыратады: тұжырымдама – ол өзінің мазмұнды формаларында – бейнеде, ұғымда және символда пайда болатын болмыс... Ұғым концептке жақындауды білдіреді, ол концептінің мазмұнды формаларының бірі ретінде оның көрінісі. Концепт – менталды генотип те, гендік жадының атомы да... архетип те, бастапқы бейне де, және тағы да көптеген басқалар, деп тұжырымдайды [7, 19-20].

С.Г. Воркачев, ұғым (intellectus) ақыл-парасатты және рационалдық біліммен (түсінумен) байланысты, концепт (conceptus) –мағыналарды шығармашылықпен көрсете алатын жоғары рухтың, ақылдың туындысы, деп санайды [8, 16].

С.Х. Ляпин: «... концепт – ол – дүниеде нақты жағдайларға байланысты әртүрлі мамандандырылған формо құраушыларға айналатын адам болмысының мағыналық кванттары, болмыстың «гештальттары»... концепттер мәдениет генотипіне кіретін және мәдениеттің феноменологиялық бетін анықтайтын ерекше мәдени гендер мәні, оның фенотипі...» [9].

Біз зерттеуімізде В.И. Красиктің: «ол тәжірибенің адам жадында сақталатын, маңызды танылатын типтелген фрагменттері болып табылатын менталды құрылымдар. Осы бірліктердің типтелуі әртүрлі стереотиптер түріндегі ұғымды бекітеді, олардың танылуы олар туралы ақпаратты басқа адамдарға беруге мүмкіндік береді, олардың маңыздылығы жеке және ұжымдық тәжірибеде болмыстың маңызды (сондықтан эмоционалдық күйзелетін) сипаттамасын бекітеді. Концептінің осы сипаттамалары олардың көркем-перцептивтік, ұғымдық және құндылық жақтарын білдіреді», - дейтін анықтамасын пайдаланамыз [10, 24].

Сонымен концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталатын, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттың мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым [11, 56 б.].

Дастарқан сөзі иран тілінен шыққан. Этнографиялық термин ретінде 15-томдық «Әдеби қазақ тілінің сөздігінде» ол келесідей түсіндірілген: «Қазақ ұғымындағы отбасының береке-бірлігін, құтты, киелі қонақжайлықты, үй иесінің абыройын, ризық-несібесін білдіретін, үнемі барынша мол жайылуы иесінің пейілін көрсетеді деп саналатын қастерлі ұлттық мүлік» [12, 512-б.].

Дастарқан сөзінің семантикалық құрылымы күрделі, ол «дастарқан» тұжырымдамасының ұғымдық құрамдаушысына кіреді. Осы тұжырымдаманың көркем-ассоциативті құрамдаушысы келесі түрде түсіндіріледі: *дастарқан* қазақтар ұғымында аттап өтуге болмайтын қасиетті нәрсемен салыстырылады (*дастарқаннан аттау фразеологизмін қараңыз*), бірлесіп тамақ ішу, біреулермен бір дастарқанда отыру таныстықты, жақындауды, достық қарым-қатынас орнатуды білдіреді (*дастарқандас болуды қараңыз*). Дастарқанға шақыру біреулермен өте жақын, жылы қарым-қатынас орнату ниетін білдіреді (*дастарқаннан дәм тату*):

Дастарқан сөзінің семантикасында үнемі жағымды баға бар: *дастарқаны мол, берекелі дастарқан, қасиетті дастарқан*. Алайда барлық сөздік анықтамаларда өте маңызды мезет пайдаланылмайды: дастарқан – ол тек белгілі бір мақсаттарда ұйымдастырылған сый, тамақ ішу ғана емес, ол сонымен қатар өте маңызды, асықпай жүргізілетін қатынас, үнемі дастарқан басында қонақтар үшін де, үй иесі үшін де қызықты да мәнді қарым-қатынас болады деп күтіледі. З.К. Сураганова, қонақжайлық институты әртүрлі тарихи этностық мәдениетте кеңінен тараған, деп атап өтеді [13]. Бүгінгі таңда ол мәдени әмбебаптық ретінде танылған. Әлеуметтік организм ретінде қонақжайлылықтың бірқатар міндетті құрамдаушысы бар: қонақты, сондай-ақ оның мүлігін қорғау және тиіспеу (белгілі бір уақытқа, ол біткеннен кейін қонақ ондай басымдықтан айырылады), баспана мен тамақ беру, оны біраз жолға дейін шығарып салу (үй иесінің немесе үй иесі жататын тектің, рудың иелігіндегі жерге), егер қонақты біреулер қуып келе жатса, көлікпен қамтамасыз ету, және соңында салтанатты түрде сыйлық алмасу.

С.Е. Толыбеков оны былай түсіндіреді: «Қонақжайлық институты үнемі әртүрлі оқиғаларға, аштыққа, суық пен аптап ыстыққа ұшырайтын көшпенділердің әскери-дала өмір салты жағдайындағы өте қатты қажеттілігінен туындаған, аш болғанда тамақ берген, суықта жылу берген, ыстықта су берген адамның жақсылығын ешқашан ұмытпау. Көшпенділер қоғамында тамақ берген адамға құрмет, сый мен көмек көрсету өте жоғары адамгершілік деп танылған» [14, с. 96]. С.Е. Толыбековтың ойын түсіндіре отырып, қонақжайлық институты қазақ халқының адамдарға деген қайырымдылық, тілектестік және достық, құрметпен қарау, оған көрсетілген көмегіне, тіпті ол аз болса да, ризашылық білдіру, сонымен қатар белгілі бір қорғаныс сезімінің қалыптасуына ықпал етті деуге болады, өйткені кез келген қазақ қиын жағдайда, әсіресе жолда көмек алуға құқылы.

Қонақжайлық дәстүрінің өзін және оның жекелеген аспектілерін қазақ паремияларынан көруге болады, солардың біреуінің – «Қонғанша қонақ ұялар, қонған соң үй иесі ұялар» (букв. в гостях гость стесняется, после его прихода хозяин стесняется) терең түсінігін біз орыс шенеунігі Владимир фон Герннің жазбаларынан табамыз. Автор, қонақтың ұялатыны ол үй иесін шығынға ұшыратады, оған «тамаққа қолданатын ең жақсы малы (қой немесе жылқы – қонақтың алатын қоғамдық жағдайына байланысты) кетеді және қонақ кетер кезінде өзінің жағдайына сәйкес сыйлық – бағалы шапан немесе тіпті ат алу керек». Үй иесінің қысылуы «келген қонақ оның қонақжайлылығына риза болмай қала ма, риза болмай қалса, жолда болсын, үйіне келгеннен кейін де өзінің туыстары арасында оның сараңдығы мен қонақжайлық дәстүрін сақтамағаны туралы айтып, масқара болып қаламын ба деген қорқыныш» [15, 211-б.].

С.З. Зиманов қонақжайлық дәстүрін патриархалды белгілердің қалдығы ретінде түсіндіріп, XIX ғасырдың өзінде-ақ осы «өз кезінде өндіріс құралдары мен өнімдеріне қоғамдық меншік базасында пайда болып, дамыған ескі дәстүр үлкен кідірістермен сақталған», - деп атап көрсетеді. Ғалым пікірі бойынша, осы дәстүрдің өміршеңдігі, бір жағынан, ол «әркімнің басқаға қарым-қатынасы» бойынша қоғамдық парызы болғандықтан, екінші жағынан, «қоғамның өзі осы дәстүрлі ғұрыпты сақтап қалуға мүдделі болғандықтан», - деп түсіндіріледі [16, 67-б.]. Басқа сөзбен айтқанда, қонақжайлық институты адамдарды бір тұтас қоғамға біріктіруге бағытталған. З.К. Сураганова осы ойды былай түсіндіреді: адам бақыты өткен ұрпақтарға (аруаққа), қазіргі аға ұрпаққа (ақсақалдарға) және болашақ ұрпаққа қасиетті қарым-қатынас дәстүріне байланысты.

Ол «*Аруақ риза болмай, тірі байымайды*» премиясында айқын көрінеді. Осы мақал аруақтар рухына құрбандық шалып, қанағаттандыру керек дегенді білдіреді, өйткені халық түсінігі бойынша, тірі адамдардың игілігі аруақтардың күшті рухына байланысты. Демек, дәстүрлі қазақ қоғамында қонақжайлық Алғашқы ата рухымыз Алашқа құрбандық шалу ретінде болады және реттеуші, рухани, этикалық және практикалық функцияларды атқарады [13, 98-б.].

Адам өмір сүру ортасын ұйымдастыратын барлық мәдениеттерде бастапқы құрылымдаушы рөлін табиғи тіл атқарады, оның көмегі арқылы адам белгісіз және бөтен әлемді, оны аттар әлеміне түрлендіру отырып, меңгереді. «Тіл барлық коммуникативтік үрдістердің өзегі болып табылады, олардың ішінде естілетін сөз басты рөл атқарады. Бірақ тек табиғи тілмен ғана қанағаттанатын бірде

бір қоғам жоқ. Оның өзі тек өзге коммуникация жүйелері аясында ғана толыққанды мәдениет институты ретінде дами алады. Бұл ретте ақпараттың белгілі бір түрлері арнайы ұйымдастырылған коммуникативтік жүйелерді талап етеді».

Түркі қоғамының дәстүрлері ең алдымен ауыз сөзге бағдарланған. Түркі дүниетанымы үшін міне осы сөйлеуші мен тындаушы арасындағы қарым-қатынас, ауызша диалогтік қарым-қатынас құнды болып табылады, ал ол түркі халықтарының сөз басымдығын қалыптастырған. А. Қайдаров: «Сөз басымдығы – көптеген түркі рулары мен ұлыстарының ортақ игілігі, міне көптеген сөздердің ортақ салттық мәндерінің, сөзге байланысты дәстүрлі ырымдар мен ғұрыптардың, сондай-ақ этнографиялық мазмұндарға толы ұқсас және балама сөз формулаларының, штамптар мен тұрақты сөз тіркестерінің болуы осымен түсіндіріледі... Біздің ертедегі ата-бабамыз өзінің ертедегі даму кезеңдерінде табиғат құбылыстары мен оларды қоршаған әлемді бір түсініксіз, құпия және ғажайып нәрсе ретінде қабылдаған, деп санауға болады. Әрине, осындай құбылыстардың бірі адам тілі болды, соның арқасында олар, өзара түсінісу мен табиғи апаттарға қарсы бірлескен күресті ұйымдастыра отырып, өзара тілдесіп қана қойған жоқ, сонымен қатар белгілі бір түрде қоршаған ортаны өзгертуге тырысты. Адамдар адам тілінің құдіретті күшіне, сөздердің ғұрыптық мәніне сеніп, одан кез келген табиғат құбылысы сияқты жақсыны да, жаманды да көрді. Біздің ата-бабаларымыздың санасында сөз көп түрлі және әмбебап, «барлығын жасай және түрлендіруге: тіріні өлтіріп, өліні тірілте алатын, ауруды емдеп, сау адамды ауру қыла алатын, қиындықтан қорғап, бәлеге ұшырата алатын, адамды көтеретін және кемсітетін, қорғай және жоя алатын және т.б. қабілетті» нәрсе ретінде қабылдаған. [14, 74-б.].

Сөз мәдениеті туралы айта отырып, тіл мен сөздің құдіретті функциясына сілтеме жасайды, оның барысында объект пен оның сөздік атағы теңестіріледі. Бірақ құдіретті ой тек сөз басымдығы ретінде ғана емес, сонымен қатар құдіретті әрекеттер ретінде де көрінеді.

Қазақтың сөз дегені тек сөзді, тілді ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынасты да білдіретіні жалпы барлығына мәлім. Біз сөз басымдығы туралы айтқан кезде, оны біз қарым-қатынасқа да, және А.Т. Қайдаров нақты және айқын сипаттаған өзінің барлық ғұрыптық функцияларын атқара алатын ауызша диалогтік қарым-қатынасқа да аударуымыз керек. Өзін дүниенің, табиғаттың бір бөлігі ретінде сезіне отырып, түркілер қарым-қатынасты, қазіргі уақытта біз оны – тұлғааралық өзара әрекет деп түсіндіретін сияқты тар және нақты емес, кеңірек – адамның қоршаған әлеммен, бөтен дүниемен өзара әрекеті деп қабылдаған, оны бірқатар тарихшылар да, этнографтар да биязы атап өткен. «Сөзге деген үлкен назар аударатын түркі мәдениетінің ауызша сипаты диалогты адамның сыртқы ортамен өзара әрекетінің әмбебап механизміне айналдырған. Қоғам өзінің табиғаттан объективті түрде бөлек екенін түсіне бастай сала, интуициялық түрде бұзылып бара жатқан бірлікті - ұқсастықты қалпына келтіруге тырысады, барлық мүмкін тәсілдермен байланысты ұзартуға ұмтылады. Адамдар әлемі мен өзге әлемнің екі жақты өзара қарым-қатынасының қиын да, драмалық үрдісі соңында ақпарат алмасу және оны түсінумен аяқталған» [8].

Түркілердің қатынас басымдығын, сөз басымдығын сипаттай отырып, біз *сөзді* → *мілді* → *қатынасты* жоғары құндылыққа жатқызу түркілердің тіл туралы және ең алдымен сый, жаңалық ретінде жоғары күш әсері нәтижесінде берілетін шешендік туралы ойын білдіретінін ұмытпауымыз керек.

Анық және айқын тіл адамдар қоғамына жататындықтың ең маңызды көрсеткіші болып табылатын, бұл ретте адам қарым-қатынаста қаншалықты сөз шеберлігін таныта білсе, ол соншалықты шешендік өнерін, тапқырлығын көрсетіп, қауымдастықта басқа адамдармен салыстырғанда деңгейі жоғары, құдай берген сыйға ие, құдай берген рақымға ие адам ретінде өте жоғары бағаланған. Ал сөзге шорқақ адам, керісінше, социум алдында беделі жоқ, құндылығы төмен адамдар қатарына жатқызылатын, яғни: *екі сөздің басын қоса алмайды, мақау, сөзге жоқ*, - деген бағаға ие болатын.

Адам қоғамының ерте даму кезеңінде шешендік пен мақаулық өзге әлем өкілінің белгісі ретінде бағаланған. Түркі халықтарында сөз басымдығы сонымен қатар, адам үшін сөз, қарым-қатынас жаңаны танудың ең бағалы мүмкіндігінің бірі ретінде танылғандығымен де негізделеді, ортада пайда болған әрбір қонақ, әрбір жаңа адам – ол жаңа ақпарат, жаңа жерлер, дәстүрлер, оқиғалар, жаңа идеялар көзі, деп қабылданған. Сондықтан жолаушы-қонақ үшін әзірленетін *қонақасыға – дастарқанға* үй иесінің барлық туыстары, көршілері, бір сөзбен айтқанда бүкіл шағын социум жиналады, олар жолаушының сөзін мұқият тыңдап, сұрақтар қойып, қажетті ақпаратты бүкіл құлақтарын салып тыңдап, өзіне керегін алып, кейіннен оны басқаларға айтады, сөйтіп ол суға түскен тастан тарайтын толқын сияқты бүкіл халыққа белгілі болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қарым-қатынас дұрыс болу үшін, үй иесі қонаққа, вербалды түрде де, *вербалды емес түрде* де өзінің бүкіл құрмет-сыйын білдіре отырып, оған барлық қажетті жағдай жасайды, ол өзгелерден басқа, қонаққа арналған *қонақасы–дастарқаннан* көрінеді, ол үшін, қонақтың өзінен бата сұрай отырып, арнайы ең семіз қойды сойып, бауырсақ пісіріп, үйдегі барлық тәтті-дәмдіні тартатын. Бұл ретте, қонақтың тоя тамақ жеп, шөлін қандыруға тырысқан, сондықтан әдетте *дастарқан қонақасы* бай, мол болатын. *Қонақасы* бойынша үй иесінің жомарттығын немесе сараңдығын, мейірімділігін немесе қаттылығын анықтаған, және ол баға кейіннен көптеген ауылдарға тарап кететін.

Сонымен, қонақжайлылыққа бірқатар компоненттер кіреді, олардың ең бастысы адам мен социум өмірінің ең маңызды оқиғаларын: адамның элеуметтендіру кезеңін, маусымдық өзгерістердің басталуын және т.б. белгілеу құралы ретінде көрінетін дастарқан болып табылады. Мақсатты да, мақсатсыз да *дастарқан* негізінде «адам және социум», «ұрпақ», «отбасы бақытының негізі ретіндегі өскелеңдік» сияқты басты мәдени константалар жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Степанов, Юрий (1997), *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*, Москва.
2. Лихачев, Дмитрий (1997), *Концептосфера русского языка//Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология*, Москва.
3. Оразалиева, Эльмира (2007), *Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография*. Алматы.
4. Залевская, Александра (1995), *Проблемы психоллингвистики*, Калининград.
5. Соломоник, Аврам (1995), *Семиотика и лингвистика*, Москва.
6. Демьянков, Валерий (2001), *Понятие и концепт в в художественной литературе и научном языке // Вопросы филологии*, Москва.
7. Колесов, Владимир (2004), *Язык и ментальность*, Санкт-Петербург.
8. Воркачев, Сергей (2004), *Счастье как лингвокультурный концепт*. Москва
9. Ляпин, Сергей (1997), *Концептология: к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центроконцепта*. Архангельск.
10. Ислам, Айбарша (2004), *Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті*, Алматы.
11. Ысқақов, Ахмеди (2007), *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. /жалпы редакция басқарған*, Алматы.
12. Сураганова З. (2006), *Основы и функции казахского обычая гостеприимства «Қонақасы» // Вестник КазНУ. Серия историческая*. Алматы.
13. Толыбеков С. (1959), *Общественно-экономический строй казахов в XVII-XIX веках*. Алматы
14. Зиманов, Салық (1958), *Общественный строй казахов первой половины первой половины XIX в.* Алматы
15. Кайдаров, Абдуали (1992), *Культ слова у тюркских народов*. Москва.

TARİHÎ TIP METİNLERİ ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DENEME

Hacı Veli BİŞKİN**

Özet: Tıp biliminin tarihi insanlığın geçmişi kadar derin ve insanoğlunun her daim üzerinde durduğu kapsamlı bir alan olmuştur. İnsanlar karşılaştıkları hastalıkları tedavi etmek için sürekli bir arayış içerisinde olmuşlardır ki tarihî sürecine baktığımız zaman tıp bütün toplumları ilgilendirdiği için Türkleri de ziyadesiyle ilgilendirmiş ve meşgul etmiştir. Bu ilgi tıp bilimine önem verilmesi sağlarken bu yolda eserler ortaya konmuş ve bu eserler de Türk Dilinin gelişimine katkı sağlamıştır. Uygur Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinin ilk dönemlerinde yazılmış tıp metinleri Türkçenin tıp dilinde kullanılması açısından oldukça önemlidir. Tıp alanında ve diğer pozitif bilim dallarında yapılan tercümelemler bir taraftan Türkçenin bilim dili olarak kullanılacağını gösterirken diğer taraftan da zamanla tıp dili, hukuk dili gibi özel dillerin ortaya çıkmasına da ortam hazırlamıştır. Bu çalışmada Türklerde tıp tarihi ve anlayışına kısa bir bakış, tarihî tıp metinlerinin özellikle tıp diline katkıları vebu zamana kadar Türk Dili ve Edebiyatı kürsülerinde yapılmış lisansüstü çalışmaları ve Türkiye Türkologlarının yayınlarının tablolar ışığında bir değerlendirmesi yapılarak çalışmaların maddeler halinde bir değerlendirmesi sonuç bölümünde yapılmıştır. Çalışma bundan sonra tarihî tıp metni çalışmak isteyen bilim adamlarına kaynaklık etmesi açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi, Eski Anadolu Türkçesi, Tıp Dili, Eski Anadolu Türkçesi.

AN ESSAY ON HISTORICAL MEDICAL TEXTS

Abstract: The history of medicine has been as deep as the history of mankind, and a comprehensive field of human beings on every occasion. People have been constantly searching for ways to treat the diseases they have faced. When we look at the historical process, since medicine deals with all societies, The Turks were also interested and engaged. While this interest has given importance to medical science, works have been put on this way and these works have contributed to the development of Turkish Language. Medical texts written in the early periods of Ottoman Turkish, Uyghur Turkish, Old Anatolian Turkish are very important in terms of usage of Turkish in medical language. Translations made in the field of medicine and other positive sciences show that the Turkish language can be used as a language of science, and also it has prepared an environment for the emergence of special languages such as medical language and legal language. In this study, a brief look at the history and understanding of medicine in Turks, the contribution of the historical medical texts to the medical language in particular, the graduate studies in the Turkish Language and Literature until this time and a review of the publications of Turkey Turkologists was made with tables and an assessment of the work was done in the conclusion section. The study is important in terms of its origin for scientists who want to study historical medicine.

Keywords: History of Medicine, Old Anatolian Turkish, Medical Language

GİRİŞ

İnsanlık tarihinde “*Astronomi ve Tıp*” bilim dallarının erken tarihlerden itibaren şekillendiği görülmektedir. İnsanlar yaşamlarını sürdürmek için doğada yiyecek ararken doğadaki vahşi hayvanların kendilerine zarar vermesi, onları yaralamalarına çözüm üretmek amacıyla çeşitli tıbbî, cerrahi tedavi yöntem ve metodları bulma arayışına girmiştir. (Kâhya, 2017:1)

Ali Haydar Bayat’ın da ifade ettiği gibi tıp, “*Bilimden ziyade bilimleşmiş bir sanat, teknik bir disiplin, yani fendir. Hekimin amacı hastasına faydalı olmaktır. Başka bir ifadeyle tıp bir bilim, hekimlik ise sanattır.*” (Bayat, 2016; 16)

Hekimi, en geniş anlamıyla “*hakikat dışı her şeyi men eden, cehalete engel olan, kişiyi sapık fikir ve inançlardan alıkoyan bilgi, irfan veya ikisinin adı*” olarak tarif ediyor Prof. Dr. İsmail Yakıt. (Yakıt, 2010:23)

Tıp ve tabib kelimesi de “*işinin ehli olma, bir işte usta, o işin ilmini bilen kimse*” anlamlarda kullanılırken (Yakıt, 2010:23) zaman içerisinde “*nezaket, yumuşaklık, sihir*” anlamlarında da kullanıldığını nazik ve yumuşak olanlara da tabib dendiğini görmekteyiz:

“*Tabib kelimesinin semantik olarak manasına zaman içinde yeni anlamlar da yüklendiğine şahit olmaktayız. Tıp kelimesine nezaket ve yumuşaklık anlamı yüklenirken nazik ve yumuşak olanlara da ‘tabib’ denmeye başlanmıştır. Bu arada kendini tabip gösterenlere de ‘mütetabib (tabib geçinen)’ dendiği de kaynaklarda yer almaktadır. Yine kaynaklarda görülen tıp kelimesinin ‘sihir’ anlamı da hastalığı iyiye, hay-*

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi SBE Doktora Öğrencisi, biskin1@hotmail.com

ra yorma işleminden doğan bir anlamdır. Araplar hayra yorarak, tıbbi sihirden kinâye olarak kullanmışlardır.” (Yakit, 2010:24-25)

Tarihî sürecine baktığımız zaman tıp bütün toplumları ilgilendirdiği gibi Türkleri de ziyadesiyle ilgilendirmiş ve bu yolda eserler ortaya konarken bu eserler de Türk Dilinin gelişimine katkı sağlamıştır. Türkler tıp bilimi alanında eserler kaleme alırken sadece insanların sağlıklarını tedavi etmekle kalmamış dillerine terminoloji, terim ve söz varlığı anlamında da sayılamayacak kadar dil hazinesi bırakmışlardır. Bu arada tıbbı kaynaklık eden eczacılık, halk hekimliği, botanik, tıp tarihi gibi bilimlere de katkı sağlamışlardır.

A. TARİHİ TIP METNİ ÇALIŞMALARININ DİL ARAŞTIRMALARI İÇİN ÖNEMİ

Bilindiği gibi Oğuz ağız özelliklerine dayanan ilk yazı dili olarak tarif edilen Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinden üzere telif ve tercüme pek çok tıp metni kaleme alınmıştır. Bu durum tıp metinlerini Eski Anadolu Türkçesi alanında çalışan araştırmacılar için cazip bir çalışma konusu haline getirmiştir. EAT'nin ilk döneminden Türk tıbbının yönünü Batı'ya döndüğü 18. yüzyıla kadar kesintisiz eser verilen bir tıp dili oluşmasına da zemin hazırlayan bu eserler üzerinde pek çok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam edilmektedir. EAT ve onun devamı niteliğinde olan Osmanlı Türkçesi araştırmalarında tıp metinleri oldukça önemli bir malzeme niteliğindedir. Bahse konu metinlerden dil çalışmalarında iki önemli alanda yararlanmak mümkündür. Bu metinler EAT ve Osmanlı Türkçesi gramer çalışmalarında, zamanlarının ölçünlü dil ürünleri olmaları hasebiyle, önemli kaynaklardır. Metinlerden hareketle başta fonetik, morfolojik ve sentaktik hususiyetler olmak üzere kaleme alındıkları dönemlerin pek çok gramer özelliğini görmek mümkündür. Metinlere anlam bilimsel yaklaşımla tıp dili penceresinden bakmak suretiyle farklı çalışmalar da yapılabilir.

Dilciler tarafından özel dillerin “toplumda bireyin içinde bulunduğu yaşa, topluluğa ve özellikle de mesleğe göre şekillendiği” (Üçok, 2004;171) tanımına göre tıp eserleri çerçevesinde oluşan tıp dilinin de özel diller grubunda yer aldığını söyleyebiliriz. Özel diller dillerin bünyesinden doğan, günlük hayatta kullanılan pek çok kelimenin yeni anlamlar kazandığı; bu kelimelerle birlikte alıntı kelimelerin de katılımıyla kendisine has bir terim örgüsüne kavuşup uzmanlık alan dilleridir. Bu dillerden birisi de hiç şüphesiz tıp dilidir. Anadolu Türk tıbbında İlk Türkçe tıp metinlerinin verilmeye başlandığı 14. yy.dan 18. yy.a kadar kesintisiz devam eden bir tıp dili oluşmuştur. Tıp metinleri üzerinde yapılan/yapılacak çalışmalarla bu özel dil bütün yönleriyle ortaya konmuş olacaktır.

Şimdiye kadar yapılan çalışmaların Türkçeye katkılarını “bitki, hayvan, organ, ölçü, hastalık adları, ölçü ve diğer sağlık terimleri” ile “söz dizimi” gibi açılardan değerlendirdiğimizde bitki adlarında ve ilaç yapımında kullanılan ölçü adlarında daha çok Arapça kökenli sözcükler tercih edilirken organ adları ve hayvan adlarında daha ziyade Türkçe kökenli sözcüklerin, hastalık adlarında ise Türkçe, Türkçeye aktarma ve alıntılama tercihinin başvurulurken söz dizimi açısından ise bu metinlerde tercüme olanları dışında genellikle bir aykırılığın görülmediğini söyleyebiliriz. Yine bu metinleri dili itibarıyla diğer tıp türleriyle mukayese ettiğimizde ise tıp metinlerinde alıntı sözcük sayısının fazla olmasına rağmen sade bir dille yazıldığını söylemek mümkündür. (Doğan,2010; 362-366)

Netice itibarıyla bu metinler hem kaleme alındıkları dönemlerin standart diline ait gramer özellikleriyle hem de tıp diliyle ilgili çalışmalarda kullanılan/kullanılması gereken son derece mühim metinlerdir. Bu metinlerin Antik Çağ tıbbından başlayarak insanlığın binlerce yıllık tecrübelerini içerdikleri ve bu yönleriyle pek çok farklı alanın ilgilendiği eserler oldukları; diğer alanlardaki çalışmaların daha sağlıklı olabilmesi için metinlerin Türkçeye dilciler tarafından kazandırılması gereği de meselenin bir başka önemli boyutudur.

B. TÜRKLERDE TIP TARİHİ VE ANLAYIŞINA BAKIŞ

Türklerde tıp tarihi ve anlayışına baktığımızda Türk Tıbbının “İslâm Öncesi Orta Asya Türk Tıbbı, İslâmî Dönem (Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı) Türk Tıbbı ve Batıya Yöneliş (Modernleşme) Dönemi Türk Tıbbı (Bayat, 2016: 236)” şeklinde üç ana aşamadan müteşekkil olduğunu görmekteyiz.

I. İSLÂM ÖNCESİ ORTA ASYA TÜRK TIBBI

Güney Sibirya, Doğu ve Batı Türkistan'ı içine alan Tanrı Dağları'nın güneyinde ve Cungurya bozkırlarının karşısında yer alan Orta Asya diye isimlendirdiğimiz coğrafyada Türkler göçebe olarak yaşamışlar, toprağa ve tabiata olan bağlarından dolayı da zaman içerisinde yaşadıkları sağlık sorunlarını bilimsel tıp yöntemleriyle çözmeyip genellikle halk hekimliği yöntemini kullanarak sıhhat ve sağlık bulmaya çalışmışlardır. Eski Türklerin vakti saatinde uyguladıkları halk hekimliği tedavi yöntemlerini “Misk otu ile dağlama yapmak, Bir taşın ısıtılıp hastanın üzerine konması, Toprak üzerinde ateş yakılıp torağı iyi ısıtıp ardından hastayı sıcak toprak üzerine bırakmak, Ağrılı yerlerdeki kan damarlarını çizerek kan akıtmak, Gök, yer, dağ ve ırmak ruhlarından meded ummak, şeklinde sıralayabiliriz.” (Türkler 3, 2002:429)

Ali Haydar Bayat'ın “İslam Öncesi Orta Asya Türk Dünyasında Tababet” adlı yazısından da öğreniyoruz ki tedaviler “Kam (şaman) ve baksı denilen Şamanizm'in büyüsel tedavi yöntemlerini uygulayan

büyücü hekimlerin yürüttüğü tıbbî anlayış ve Otacı, emci ve Atasagun denilen droglarla ve diğer maddi tedavi yöntemleri kullanılarak yapılan, dönemin maddi tıbbî anlayışını temsil eden hekimlik, (Türkler 3, 2002:450) olmak üzere iki yolla yapılmaktadır.

II. İSLÂMÎ DÖNEM (SELÇUKLU, BEYLİKLER VE OSMANLI) TÜRK TIBBI

II.1. Büyük Selçuklular Dönemi Türk Tıbbı

1040 yılında Gaznelilerle yapılan Dandanakan Savaşı'ndan sonra "Orta Asya, Hindistan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya" egemen olan Büyük Selçuklu Devleti ilim ve medeniyette, özelde ise 'tıp' alanında önemli hizmetlerde bulunmuş ve Sultan Sancar, Sultan Mes'ud ve Sultan Mahmud gibi Selçuklu hükümdarları hakimiyet kurdukları topraklarda darüşşifalar, bakımevleri ve hamamlar yaptırırken yanlarında bazı tıpçılara büyük değer vererek sağlık hizmetlerinde bulunmuşlardır:

"İbn Tilmiz, Sultan Sancar; Bağdatlı Ebu'l-Berekât, Sultan Mes'ud; İbn Cezele, Sultan Melikşah; Endülüslü Hekim Abdullah İbn el-Muzaffer el-Bahalî, Melikşah'ın oğlu Mahmud'un hekimliğini yaparken yine Selçuklu melikleri ve hükümdarları zamanında Nişabur, Bağdat, Şam, Kahire, Fustat, Akka, Ebher, Zencan, Gence, Arrn, Berdesir, Musul, Erbil, Şiraz ve Kirman gibi merkezlerde de darüşşifalar, bakımevleri ve hamamlar yaptırmışlardır." (Bayat, 2016:260-261)

II.2. Türkiye Selçukluları Dönemi Türk Tıbbı

1071 yılında Alparslan'ın Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu kısa bir süre içerisinde Türk vatani olmuş ve Avrupa dahi Anadolu'ya Türkiye demeye başlamıştır. XIII. yüzyıldan sonra başlayan ilk yüz elli yıllık dönemde Anadolu'da felsefe, astronomi gibi alanlarda eserler vücuda gelirken bu eserler içerisinde tıp metinleri özel ve önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde Ahiliğin de kurucusu olarak bildiğimiz "*İlm el-Teşrih*" adlı eserin de sahibi Ahi Evran dönemin aynı zamanda önemli tabiplerindendir. (Bayat, 2016:263; Tez, 2010:81)

Anadolu Selçukluları döneminde bilimsel tıbbî önem verilirken 'idrar tutamama ve çıbanlarda şeyhlerin telkinlerine başvurmak, çıbanların üzerine dua metinleri yazmak veya dua okumak, sıtma hastalığında üzerine ezan, izin ve besin yazılı sarımsak ve badem yedirmek veya dinî metin yazılı kağıdı suya atıp içmek, köpek tüyüyle tütsülemek, göz hastalıklarında şeyhin tükürdüğü parmaklarını hastanın gözüne sürmek veya dua okumak' gibi halk hekimliği uygulamaların da tedavi amaçlı uygulandığını görmekteyiz. (Bayat, 2016:264)

Bu dönemde medreselerde tıp derslerinin verilip verilmediğine dair elimizde bilgiler olmayıp hekimlerin darüşşifalarda hem tedavi yapmak hem de usta çırak ilişkisi yoluyla yetiştiklerini öğreniyoruz. Bu dönemin tarihi kitapları, münşeat mecmuaları, edebî eserler ve yazma metinlerinden hekimlerin görev yaptıkları yerleri, nereleri dolaştıklarını ve meşhur hekimlere 'melikü'l-hükemâ, sultanu'l-ettıbbâ, Eflâtû'd-dehr, Mesihû'z-zaman fahrû'l millet din' gibi unvanların verildiğini görüyoruz. Bu dönemde yaşamış ve görev yapmış önemli tabip ve cerrahlara baktığımız zaman da "*Hekim Bereket, Ekmeleddin Müeyyed el-Nahçivânî, Ebû Bekr bin el-Zekî el-Mutatabbib el-Konevî, Gazanfer Tebrizî, Hubeyş bin İbrahim et-Tiflisî, Necmüddün-i Nahçivânî, Abdullah Sivasî, Ali Sivasî, Tacüddin Bulgarî, Muhezzibiddin bin Hubel, Feridüddin Muhammed Câcermî, İzzettin ibn Safiyüddin, Rakkalı Rıdvân bin Ali, Resû'laynî Tahiyüddin Ebû Bekir, Erzincanlı Alâüddin*" gibi isimlerle karşılaşmaktayız. (Bayat, 2016:272-277)

II.3. Beylikler Dönemi Türk Tıbbı

Türkmen beylikleri XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ikinci yarısında etkili olmuşlar ve yaşadıkları yerlerde sosyal ve dinî eserler başta olmak üzere birçok eserle donatarak Türk mührünü buralara verme şerefine nail olmuşlardır.

Şüphesiz bu dönemin dikkate değer en önemli özelliği Türkçenin devlet ve yazılı edebiyat dili olarak kullanılması çabasıdır. Beylikleri idare eden beylerin Arapça ve Farsça bilmemeleri eser yazarları Türkçe yazmaya teşvikleri Türkçenin öneminin artmasındaki en önemli etkidir. Yazılan bu eserler arasında *Tuhfe-i Mübariz* başta olmak üzere "*Tercüme-i Müfredat-ı İbnü'l Baytar (İbnü Baytar); Tabiatname, Müntehab-ı Şifâ, Teshîl (Hacı Paşa); Edviye-yi Müfreda (İshak b. Mahmud); Kamilü's- Sınâ-a Tercümesi (Ali b. Abbas); İlyasiyye, Sultaniyye (Şirvânî); Tervihu'l- Ervah, Şifâ-i Müntehab (Şair Ahmedî); Kitabü'l- Müntehabfî't- Tib (Abdülvehhâb b. Yusuf ibn Ahmed el Mardânî); Tercüme-i Kânünçe (Çağmîni); Miftahu'n-Nûr ve Hazâinü's- Sürûr (Mü'min bin Mukbil); Bahnâme (Ali b. İshak); Bahnâme Tercümesi (Musa b. Mes'ud); Bahnâme Tercümesi (Salâhaddin); Yâdigâr-ı ibn Şerfi (İbn Şerif); eş-Şifâ fî Ahâdisi'l-Mustafa (Tifaşî); Kitab-ı İlm-i Tib (Mehmed b. Mahmûd-ı Şirvânî); Mürşid (Mahmûd b. Mahmûd-ı Şirvânî); Mecmûatü'l-Mücerrebât (Necmüddin Mahmûd b. İlyâs eş- Şirazi)*" gibi hekimleri ve eserlerini sayabiliriz. (Bayat, 2016:279-289)

II.4.Osmanlı Dönemi Türk Tıbbı

Osmanlıya kadar Kahire, Bağdat, Tebriz, Şam, Semerkant, Buhara gibi merkezleri bilim ve sanatın merkezi olarak görürken XV. yüzyıldan itibaren İstanbul önemli bir kültür, bilim ve sanat merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Türkçenin egemenlik alanı beylikler Dönemine göre biraz daha içe donerek saray ve divanda varlık bulmuştur. Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Tıp Tarihi adlı eserinde Osmanlı Dönemi tıbbını üç döneme ayırmaktadır.

İslam Tıbbının Devamı Olan Klasik Dönemde tıp eğitiminde mantık ve klasik tıp kitapları okutulurken hekim olmanın bir yolu da üstat hekimlerin evlerinde özel dersler olarak tıbbî yönden bilgilenmek, daha sonra hocanın verdiği icazetle hastanelerde pratik yapmak şeklinde olmuştur.

Bu dönemin hekimleri ve eserleri olarak ise“ *SabucuoğluŞerafeddin (Akrabâdîn, Cerrahiyetü'l-Hâniye, Mücerrebnâme), İbrahim b. Abdullah (Alâim-i Cerrâhîn), Ahî Çelebi (Risâle-i Hasâtü'l-Kilye, el-Fevâidü's-Sultaniyyefi'l-Kavâidü't-Tıbbiyye, Risale-i fi't-Tıb, Mesnevî-i fi't-Tıb), Nidâi (Menâfi'ün-nâs,el-Dürrü'l-Manzûm'Manzûme-i fi't-Tıb', Rebî'u's- Selâme), Şirvanlı Şemsettin İtakî (Teşrih-i Ebdân, Tercüman-ı Kibâle-i Netîcetü't-Tıb), Zeynelâbidin b. Halil (Şifâü'l-Fu'âdli—Hazreti SultânMurâd), İsâ (Devâu'l- Emrâz), Sâlih b. Nasrullah (Gâyetu'l-Beyân fi Tedbîr-i Bedeni'l- İnsan, Gâyetu'l-İtkân fi Tedbîr-i Bedeni'l- İnsan, Tıbb-ı Cedîdî'l-Kimyâ, Gâyefi't-Tıb), Hayâtîzâde Mustafa Feyzî (Resâilü'l- Müîfiye fi Emrâzi'l- Müşkile), Nüh (Tercüme-i AkrabâdinMeliku), Şaban Şifâi (Tedbîrü'l-Mevlîd), Kâtibzâdemehmed Refî' (İllet-i Sadriye, Evcâu'l- Mefâsıl, İllet-i mesâne, Padzehr-i Anber, Zafu'l- Bâh, Mevâni'ü'l-Cebel), gevrekzâde Hafız Hasan (Durretü'l-Mensûriyye fi Tercümeti'l- Mansûriyye, Netîcetü'l-Fikriyye fi Tedbîr-i Velâdeti'l- Bikriyye, Mürşidü'l-Libâ fi TercümetiSpagorya, Zündetü'l- Kühhâliyye fi Teşrihi'l-Basariyye, Mecennetü't-Tâ'ünve'l- Vebâ, Risâletü'l- Mûsikiyye Mine'd-Devâi'r- Rûhâniyye, Risâlet-i Nikris, Aslû'l- Usûl Tercümeti Faslû'l-Füsû'l, Düstûru'l- Amel fi Tedbîri's- Sihhave'l-İlel, Risâle-i Tıbbiyye, Risâle-i fi Marazi'l-İskorbüt)” görmekteyiz. (Bayat,2016:296-312)*

Batı Tıbbını Tanıma ve Tercüme Döneminde ise hekimlerin Avrupa'yla temas haline geçtiğini, bir yabancı dili iyi derecede öğrendiğini ve Batıdaki tıp anlayışını temsil eden eserleri tercüme ettiklerini veya eserleri yorumlayarak yeni eserler kaleme aldıklarını görüyoruz. Bu dönem yazar ve eserlerine de baktığımız zaman; “*Ömer Şifâi (Minhacü'ş- Şifâi fi Tıbbi'l- Kimyâ, Mürşidü'l-Muhtar fi İlmi'l-Esrâr, Cevherü'l- Ferîd fi Tıbbi'l-cedîd, ravzatü'n-Necât), Ali Münşî (Bidaâtü'l-Mühîtedî, Tercüme-i Akrabâdîn, Cerrahnâme, Kurâdatü'l-Kimyâ, Risâle-i Pâdzehir, Risâle-i Fevâid-i Narcîl-i Bahrî, Tuhfe-i Aliyye, Tercüme-i Zekerîyyâ-i Râzî), Abbas Vesîm (Düstûrü'l-Vesîm fi Tıbbi'l-Cedîdve'l-Kadîm, Vesîletü'l-Metâlib fi İlmü't-Terâkib), Subhizâde Abdülaziz (Kıta'at-ı Nekâve fi TercümetiKelîmât-i Boerhâve), ŞânîzâdeMehmedAtâullah (Mir'âtü'l-Ebdân fi TeşrihiAzâü'l-İnsan, Usûlü't-Tabî'a, Miyârü'l-Etubbâ, Kânûnü'l-Cerrâhîn, Mîzânü'l-Edviye)” gibi isimleri ve eserlerini görmekteyiz.(Bayat,2016:319-324)*

III. BATIYA YÖNELİŞ (MODERNLEŞME) DÖNEMİ TÜRK TIBBI

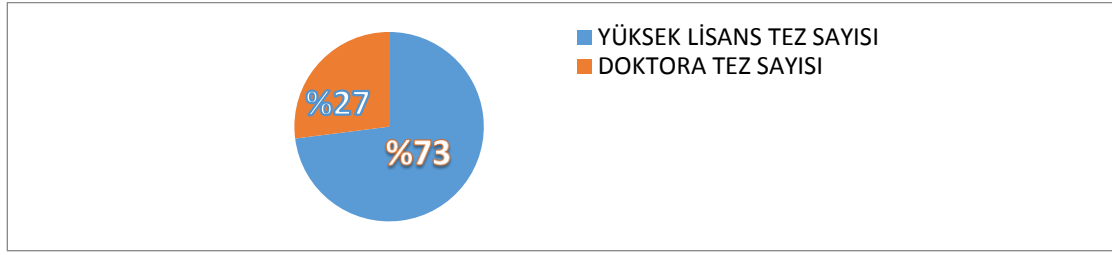
Bu dönemde Tıbhâne-i Âmiri adıyla ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak amacıyla bir okul kurulduğunu ancak modernlik anlamında istenen düzeyde eğitim verilemediğini görüyoruz. Bunun üzerine daha sonraki yıllarda Fransızcaya hakim hocaların ithal edildiği, Fransızcanın eğitim dili olarak kullanıldığı yine bu amaçlar çerçevesinde kurulan Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliye-i Şâhâne'nin ilk mezunlarını 1843'te verdiği görülmektedir. Ancak daha sonra Cemiyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye adıyla kurulan dernek sayesinde tıp eğitiminin Türkçe yapılması yönünde çabalar sarf edilmiş olup nitekim Türkçe tıp eğitimi veren Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye kurulmuştur. Bu dönemde “*Mustafa Behçet (Risâle-i Telkîh-i Bakârî, Vezâif-i Â'zâ, Tertîb-i Eczâ, Makâle-i fi Emrâzi'l-Frengiye, Kuşur-ı Leberîyye, Kolera Risâlesi, HezârEsrâr) ve Abdülhak Molla (Rûznâme)”* başta gelen hekimler olarak karşımıza çıkar. (Bayat,2016:324-330)

C. TARİHİ TIP METİNLERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmamızın bir diğer aşaması olan tarihî tıp metinleri üzerine yapılmış olan lisansüstü çalışmalar ve bu alanda yayınlanmış makale ve kitapların değerlendirmesine veriler ışığında bakarsak;

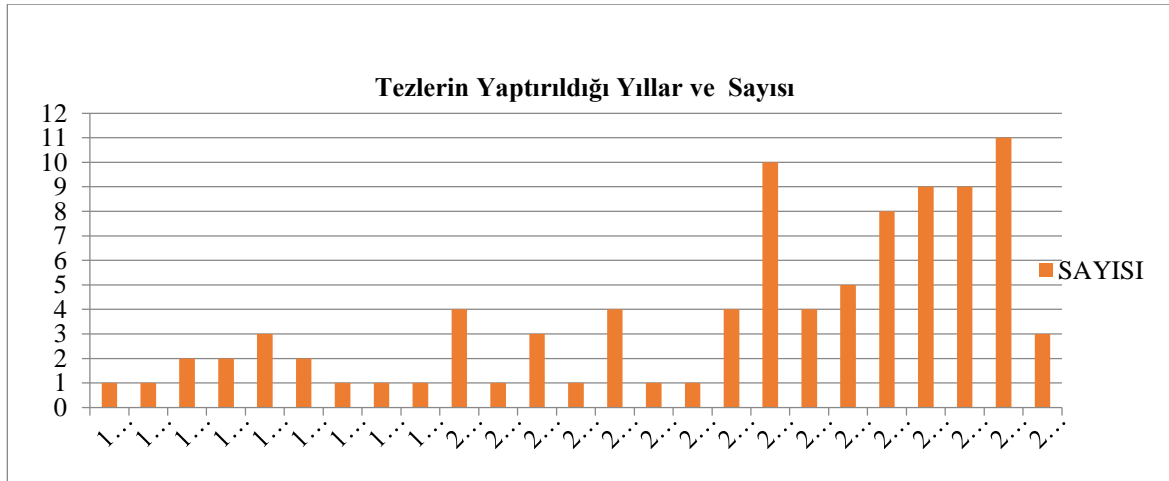
C.1. Lisansüstü Çalışmalara Bakış

YÖK'ün internet sayfasındaki mevcut verilere göre, 129 Devlet Üniversitesi, 72 Vakıf Üniversitesi ve 5 tane de Vakıf MYO bulunmaktadır. Yine bu üniversitelerin bünyelerinde de aktif durumda enstitüler akademik çalışmalarda hizmet vermektedir.

Tablo 1. Üniversitelerde Yaptırılan Tezler

Tarihî Tıp Metinlerini konu edinen çalışmalara baktığımız zaman çalışmalardan 73 adet yüksek lisans, 27 adetinin de doktora olmak üzere toplamda 100 adet olduğu görülmektedir. Bu tezlerinde tamamının Devlet Üniversitelerinde yapıldığı görülmektedir.

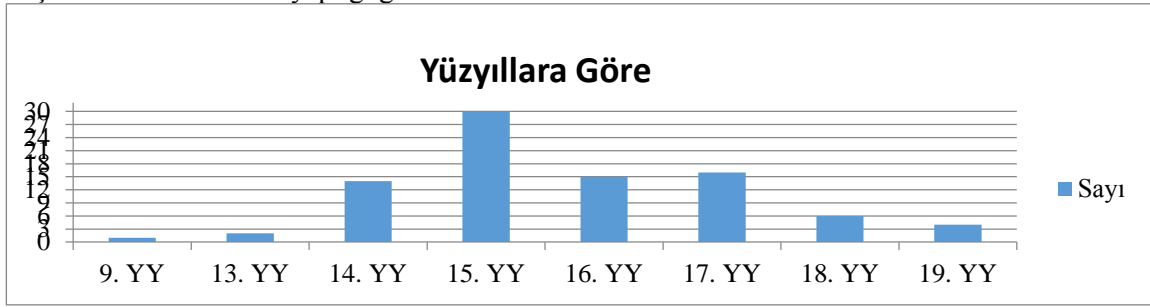
Tablo 2. Yıllara Göre Yapılan Tezler

Tarihî Tıp Metinlerini konu alan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımına baktığımızda 1981 yılından başlayarak 2017 yılına kadar bir dağılımın olduğunu görüyoruz. Ancak bu alandaki çalışmaların ana yığılma yılları olarak 2008-2017 arasını görüyoruz. Bu yıllar arasında toplamda yüz adet olan lisans üstü çalışmanın altmış üç adetinin bu yıllarda yapıldığı tespit edilmiştir.

NU.	TEZ ÇALIŞTIRAN ÜNİVERSİTELER	YAPTIRILAN ÇALIŞMA SAYISI	NU.	ÜNİVERSİTELER	YAPTIRILAN ÇALIŞMA SAYISI
1	Adıyaman Üniversitesi	1	15	İnönü Üniversitesi	4
2	Ankara Üniversitesi	2	16	İstanbul Üniversitesi	5
3	Bingöl Üniversitesi	1	17	Kırıkkale Üniversitesi	4
4	Bolu Üniversitesi	7	18	Kocaeli Üniversitesi	1
5	Cumhuriyet Üniversitesi	9	19	Marmara Üniversitesi	21
6	Çanakkale Üniversitesi	3	20	Mersin Üniversitesi	1
7	Çukurova Üniversitesi	1	21	Muğla Üniversitesi	1
8	Doğu Akdeniz Üniversitesi	1	22	Niğde Üniversitesi	1
9	Dumlupınar Üniversitesi	1	23	Pamukkale Üniversitesi	4
10	Erciyes Üniversitesi	3	24	Sakarya Üniversitesi	6
11	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	1	25	Selçuklu Üniversitesi	7
12	Fırat Üniversitesi	6	26	Süleyman Demirel Üniversitesi	2
13	Gazi Üniversitesi	3	27	Uşak Üniversitesi	1
14	Hacettepe Üniversitesi	3		TOPLAM	100

Tablo 3. Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Tarihî Tıp Metinleri konusunda çalışma yaptıran üniversitelere baktığımız zaman 21 adet çalışmayla en fazla çalışmanın Marmara Üniversitesinin, 9 çalışmayla Cumhuriyet Üniversitesinin, 7'şer çalışmayla Bolu ve Selçuk Üniversitelerinin yaptığı görülmektedir.

Tablo 4.Yüzyıllara Göre Dağılım

Çalışma yapılan tezlerin yüzyıllara göre dağılımlarına bakıldığında çalışmaların daha çok Eski Anadolu Türkçesi dediğimiz dönem eserlerinde (14,15,15. yy) yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu dönem eserleri çalışma yapılan eserler içerisinde 3/2'lik orandan fazladır. Bunda da o dönem Türkçesinin dilinin daha sade ve saf olmasının önemli etken olduğu düşünülebilir. Ancak yine de 17. yüzyıldan sonraki dönemde oluşturulan eserlerinde incelenmesi Türkçe Tıp dilinin daha netleşmesi açısından önemlidir diye düşünmekteyiz.

NU.	TEZ YAPTIRAN DANIŞMANLAR	ÇALIŞTIRDIĞI TEZ SAYISI	NN U.	TEZ YAPTIRAN DANIŞMANLAR	ÇALIŞTIRDIĞI TEZ SAYISI
1	Ahmet BURAN	2	26	Mesut ŞEN	15
2	Ahmet BÜYÜKAKKAŞ	1	27	Muhammet YELTEN	1
3	Ahmet TOPALOĞLU	1	28	Muhittin ELİAÇIK	3
4	Ahmet BİCAN ERCİLASUN	1	29	Muna YÜCEOL ÖZEZEN	1
5	Ali AKAR	1	30	Mustafa ARGUNŞAH	1
6	Ayşe Nur SIR	1	31	Mustafa CANPOLAT	3
7	Bilal AKTAN	1	32	Mustafa ÖZKAN	1
8	Bilal YÜCE	1	33	Nesrin AKINCI ÇÖTOK	1
9	Binnur ERDAĞI DOĞRUER	2	34	Nihat ÖZTOPRAK	1
10	Burhan PAÇACIOĞLU	2	35	Orhan YAVUZ	1
11	Ceyhun Vedat UYGUR	3	36	Osman Fikri SERTKAYA	1
12	Cemal AKSU	1	37	Osman Nedim Tuna	1
13	Çetin PEKAÇAR	1	38	Osman ÖZER	2
14	Emin EMİNOĞLU	3	39	Osman YILDIZ	1
15	Fatih KİRİŞÇİOĞLU	1	40	Paki KÜÇÜKER	6
16	Ferruh AĞCA	1	41	Serdar YAVUZ	1
17	Gülşen Seyhan ALIŞIK	1	42	Şaban DOĞAN	6
18	Gürer GÜLSEVİN	2	43	Şerif Ali Bozkaplan	1
19	H. Ömer KARPUZ	1	44	Tuncer Gülensoy	1
20	Hakan Behçet SAZYEK	1	45	Uluhan ÖZALAN	1
21	Halil İbrahim USTA	2	46	Ümit TOKATLI	2
22	Hatice EMİNOĞLU	2	47	Vedat KARTALCIK	1
23	Hürriyet GÖKDAĞI	1	48	Yakup KARASOY	6
24	İbrahim DELİCİ	1	49	Zafer ÖNLER	4
25	Mehmet AKALIN	3			

Tablo 5.Tez Yaptıran Danışmanlar ve Tez Sayısı

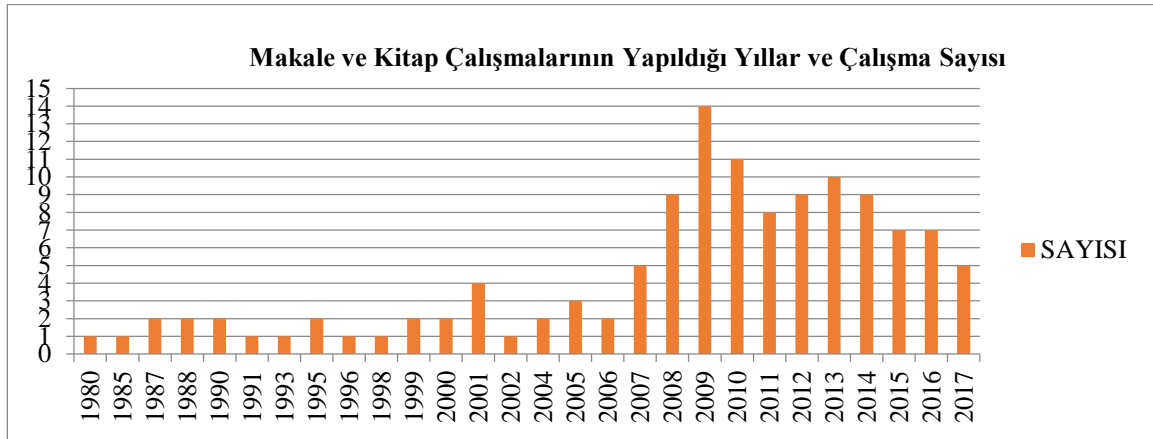
Tarihî Tıp Metinleri çalıştıran danışmanlara baktığımız zaman Mesut Şen'i 15 tez ile ilk sırada görürken onu PakiKüçükler, Şaban Doğan ve Yakup Karasoy 6'şar tezle takip etmektedir.

C.2. Makale ve Yayınlanan Kitaplara Bakış

NU.	YAZAR ADI	YAYIN SAYISI	NU.	YAZAR ADI	YAYIN SAYISI
1	Ahmet Tuna DOĞAN	3	11	Sibel MURAD	5
2	Şaban DOĞAN	8	12	Zafer ÖNLER	13
3	Muhittin ELİAÇIK	3	13	Sadettin ÖZCELİK	4
4	Meryem Sarman ARSLAN	2	14	Burhan PAÇACIOĞLU	2
5	Binnur ERDOĞAN	4	15	Hatice ŞAHİN	8
6	Emel KAYA GÖZLÜ(2'si ortak)	9	16	Feyza TOKAT(2'si ortak)	11
7	Gürkan GÜMÜŞADAM	6	17	İlhan UÇAR	6
8	Mehmet GÜRLEK	6	18	Serdar YAVUZ	2
9	Meriç GÜVEN	8	19	Muhammed YELTEN	3
10	Paki KÜÇÜKER(2'si ortak)	5	20	Mustafa CANPOLAT	2

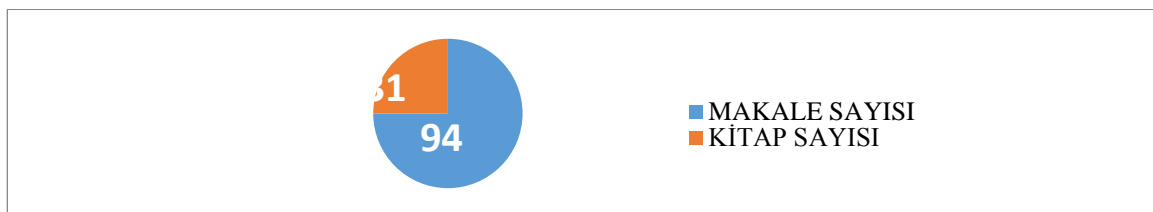
Tablo 6. Yayınlanan Makale ve Kitap Sayısı ile Yazarları

Tarihî Tıp Metinleri ile ilgili olarak bu alanda özellikle en çok makale yazan ve kitap yayımlayanlar arasında 13 yayımla Zafer Önlere birinci sırada gelirken –ki şunu da rahatlıkla söyleyebiliriz ki Türk Dili ve Edebiyatı kürsülerinde bu alanda ilk çalışma yapan sonrasında bu alan hocaları yönlendiren Zafer Önlere gözükmektedir.- ardından Feyza Tokat(11), Emel Kaya Gözlü(9), Meriç Güven, Hatice Şahin ve Şaban Doğan(8'er) takip etmektedir. Bu tabloda birer çalışması olanlara toplama dahil edilmemiştir.

Tablo 7. Makale ve Kitap Çalışmalarının Yapıldığı Yıllar ve Çalışma Sayısı

Bu alandaki yazılan makaleler ve kitapların yayınlanma yıllarına bakıldığında tıpkı tez çalıştırılan yıllarda olduğu gibi 2007-2017 yılları arasında yoğunluk olduğu gözlenmektedir.

Tablo 8. Yayınlanan Makale ve Kitap Sayısı

Tarihî Tıp Metinleri ile ilgili olarak yayınlanan makale sayısının (94) kitap sayısının (31) oldukça fazla olduğu dikkat çekmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Yapılan çalışmada da görüldüğü üzere farklı tıp metinleri üzerinde şimdilik yüz tane yüksek lisans ve doktora çalışması yapılırken yüz yirmi beş tane de makale ve kitap çalışması yapılmıştır. Dokuzuncu yüzyıldan yirmi yüzyıla kadar yazılmış tıp metinlerini diğer alanlarda yazılmış metinlerde karşılaştırdığımız zaman bu alanda tıp dili grameri, terminolojisi ve terimi açısından artık belli bir seviyeye geldiği düşünülmektedir.

Yine bu çalışmayı kendi özelinde değerlendirdiğimizde gelecekte bu alanda çalışma yapmak isteyenlere katkı sağlayacağını düşündüğümüz birtakım verilere de ulaşmaktayız:

a. Bu alandaki ilk doktora çalışmasını Zafer ÖNLER'in 1981 yılında “*Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-I Şifa - İnceleme-Metin-Dizinler*”, adlı çalışmasıyla Prof. Dr. Mustafa Canpolat nezaretinde yaptığını,

b. Bu alandaki ilk yüksek lisans çalışmasının Mehmet Emin AĞAR tarafından 1986 yılında, “*Baytaratü'l-Vazih: İnceleme - Metin – İndeks*”,adlı çalışmayla Prof. Dr. Mehmet Akalın tarafından yaptırıldığını,

c. Bu alandaki ilk makale çalışmasının 1973 yılında Mustafa Canpolat tarafından “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede” adlı çalışmayla yapıldığını,

d. En fazla çalışma yaptıran üniversite olarak yirmi bir çalışmayla Marmara Üniversitesi'nde yaptırıldığını(Tablo 3),

e. Çalışılan metinlerin yüzyıllara göre bir değerlendirilmesi yapıldığını da çalışmaların daha çok Eski Anadolu Türkçesi dönemi olarak adlandırdığımız on dört, on beş ve on altıncı yüzyıllarda olduğu (Tablo 4)

f. Tezlerin yaptırıldığı yıllara baktığımızda özellikle 2008 yılından 2017 yılına kadar olan yıllarda yoğunluk arz ettiğini en fazla çalışmanın ise 2016 yılında yapıldığını(Tablo 2) ,

g. Yüksek Lisans tez oranının %73 doktora tez oranının ise %27 olduğu(Tablo 1),

h. Tez yaptıranlarda ise Prof. Dr. Mesut Şen'in on beş tez ile ilk başta olduğunu(Tablo 5),

i. En fazla makaleyi ise on üç ile Prof. Dr. Zafer Önler'in yazdığını(Tablo 6),

j. Yayımlanan makale ve kitapların yıllara göre dağılımına bakıldığında 2007 yılında itibaren arttığını zirveye 2009 yılında ulaştığını(Tablo 7),

k. Yayımlanan makale sayısının %94, kitap sayısının ise %31 olduğu(Tablo 8) görmekteyiz.

KAYNAKÇA

Bayat, Ali Haydar (2016), *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 365 s, İstanbul.

Doğan, Şaban (2009), *Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri*, TurkishStudies, Volume 5/1, Erzincan, s. 313-373.

Güzel, Hasan Celal vd. (2002), *Türkler*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 449-460.

Kâhya, Esin (2017), Mustafa Behçet Efendi ve Türkçe ilk Fizyoloji Kitabı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Üçok, Necip(2004), Genel Dil Bilim, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Yakıt, İsmail (2015), *Tıp Etiği ve Felsefesi Üzerine*, Ötüken Yayınları, 229 s., İstanbul.

ИҒРАБТЫҢ МАҢЫЗЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АРАБ ТІЛІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ

PhD Қ.Т.САДЫБАЕВ*
магистр Ж.Ж.САРИЕВА**

Түйіндеме

Иғраб (الإعراب) - араб тіліндегі сөйлемнің тірегі. Иғраб арқылы сөйлемнің тұрлаулы мүшелері сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінен, изафеттік тіркес анықталушы мүше мен анықтауыштан құралған тіркестен, лепті сөйлем сұраулы сөйлемнен, жалпы бір-бірінен мағына жағынан ажыратылады.

Иғраб (الإعراب) болмаса мағына да анық болмайды, сондықтан ол сөздегі сыртқы түр мен құрылысының кемелдігі болып саналады.

Түйін сөздер: иғраб, мағына, сөз құрылысы, сөйлем, түсіну

(الإعراب) Igrab SIGNIFICANCE AND ITS PLACE IN ARABIC LANGUAGE

Abstract

(الإعراب) Igrab is the basis of the sentence in Arabic. Durable members of the sentence clause are separated from each other by the imprinted members of the sentence, an expression that is a sufficiently correlated member and an integer consisting of a determinant member and an attribute. If the meaning of (الإعراب) Igrab does not exist, then the meaning is not clear, and it is the perfection of the appearance and construction.

Keywords: (الإعراب) Igrab, meaning, word building, sentence, understanding

КІРІСПЕ

Мақала аясында араб тіліндегі иғрабтың негіздері мен жүйесі жайындағы ғалымдардың ой-пікірлері мен анықтама-ережелер жинақталынып, сараптау мақсаты тұтылды.

الإعراب 1) *бір нәрсеге* عن пікір білдіру, пікір айту, пікір; 2) *грам.* жалғауларын қосып толық оқу, жазу; 3) грамматикалық талдау; 4) *грам.* септеуліктердің өзгеруі (*есім сөзге қатысты*) немесе жалғаулықтардың өзгеруі (*етістікке қатысты*); флексия (*түбірдің өзгеруімен сөздің жаңа түрінің жасалуы*); *نقط ال* септеулік флексияларды көрсететін нүктелер; 5) синтаксис (Арабша-қазақша сөздік, 2016:466)

الإعراب 1) выражение, высказывание (чего *عن*); 2) *грам.* чтение, написание с полными окончаниями; 3) грамматический разбор; 4) *грам.* изменение по флексиям (*об имени*) или изменение по окончаниям (*о глаголе*); флексия, точки, обозначающие падежные флексии; 5) синтаксис (Баранов Х.К, 1977: 506)

الإعراب الذي في النحو ، إنما هو الإبانة عن المعاني بالألفاظ . (ابن منظور ، 2005 : 82/10)
الإعراب هو تغيير أواخر الكلم لاختلاف العوامل الداخلة عليها لفظاً أو تقديراً (أيمن أمين ، 2011 : 58)
الإعراب هو تغيير يلحق أواخر الكلمات من رفع و نصب و جر و جزم على ما هو مبين في قواعد النحو . (مجمع اللغة العربية ، 2011 : 612)

Иғраб (الإعراب) дегеніміз кейбір адамдардың ойлағанындай ешқандай мағынасы да, сыры да жоқ, жай ғана қалыптар мен қатып қалған формалар сияқты сөздердің соңындағы дамма (الضمة), фатха (الفتحة), кәсра (الكسرة) харақаттарының алмасуы немесе араб тіліндегі сөздердің соңғы әріптерінің харақаттары оның сөйлемдегі орнына қарай, оларға әсер еткен факторларға, себептерге байланысты өзгерулері (612 : 2011 , مجمع اللغة العربية). Бұл - жалпы сыртқы сипатына және өзгеру түріне байланысты берілген анықтама.

Ибн Жиннидің (Әбу Әл Фатх Осман ибн Жинни, 392 хижра жылы/ 1002 милади қайтыс болған) пікірінше, иғрабтың (الإعراب) мағынасы сөйлеушінің өз ойын сөздермен жеткізуі, яғни мағыналарды сөздермен айқындап көрсету. Егер мынадай сөйлем келгенде: *أكرم سعيداً أباه شكر سعيداً أبوه* бұл сөйлемдердің біріншісі рафғ (الرفع) түрінде, екіншісі нәсб (النصب) түрінде келгені көрінеді. Осы кезде сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін бір-бірінен ажырататын және тұрлаусыз мүшелерін бір-бірінен ажырататын айырмашылықтары байқалады. Егерде бұл айырмашылықтар болмаса, сөйлемнің жалпы мағынасы да түсініксіз, ашықталмаған болар еді.

* Нұр- Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, PhD, kursad74@mail.ru

** Нұр- Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, магистр, inra78@mail.ru

Яғни Ибн Жиннинің көз-қарасымен, иғраб (الإعراب) – сөздердің мағыналарын айқындаушы, баяндаушы және ашықтаушы. Егерде араб тілінде ол болмаса, мағынаны түсініксіз болар еді. Ибн Жинни иғраб (الإعراب) сөзінің жалпы тілдік мағынасы мен нақты термин ретіндегі мағынасын бір-бірімен байланыстырады. Иғраб (الإعراب) сөзі - (أَعْرَبَ) етістігінің масдары. (أعرب عن الشيء : أوضح عنه) бір мағынаны айқындау, ұғындыру, бір нәрсе туралы түсінік беру. (فلان معرب عما في نفسه) біреу өзіндегіні ашықтайды, не баяндайды, не түсіндіреді

(أبو الفتح عثمان بن جني، 1958: 35/1).

Бұл иғраб (الإعراب) сөзіне берілген толық анықтама тек Ибн Жиннидің берген анықтамасы емес, шын мәнінде бұл - араб тіліндегі ғалымдардың иғраб (الإعراب) сөзінің мағынамен толық байланысын көрсететін түйіндемесі. Ибн Жиннимен замандас болған болған ғалым Ибн Фәрис (Әбу Әл Хасан ибн Фәрис 395 ижра жылы/1009 милади жылы қайтыс болған) айтып өткен анықтамасын растап, (الصاحبي) кітабының арабтар қандай нәрселермен ерекшеленеді деген бөлімінде сөздің мағыналарын ажырататын ол иғраб деп атап өткен.

(أبو الحسن أحمد بن فارس، 1997: 144)

Иғраб сөйлемнің тірегі болған хабар айқындалады. Ол болмаса, сөйлемнің тұрлаулы мүшелері сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінен, изафеттік тіркес анықталушы мүше мен анықтауыштан құралған тіркестен, лепті сөйлем сұраулы сөйлемнен, анықтауыш нақтылаушы, күшейтпелі мағынадан, жалпы бір-бірінен ажыратыла алмас еді.

Содан кейін иғраб (الإعراب) сөзінің мағынасын түсіндіре келе, ол мағыналарды бір-бірінен ерекшелейді, сөйлеушілердің сөйлеу барысындағы мақсаттарына нақты тоқталатындығын атап көрсетті. Оны мысалы; егер сөйлеуші сөздерді нақты қаракаттарын қолданбайбылай десе: ما أحسن زيد، онда естуші оның мағынасын түсінбей қалуы мүмкін. Ал егер ол барлық қаракаттарымен айтатын болса, онда сөйлеушінің жеткізгісі келген мағынасы естушіге түсінікті болады. Мысалы: ما أحسن زيدًا немесе ما أحسن زيدٍ немесе ما أحسن زيدٍ.

бұл сөйлем Зәйдтің бір істі жақсы істемегендігін білдіреді.

бұл сөйлемде Зәйдтің қандай нәрсесі жақсы екендігі сұралып тұр.

бұл сөйлем Зәйдтің қандай жақсы екендігіне таңдану баяндалады.

Мұндай мысалдар араб тілі мен әдебиеті кітаптарында көптеп кездеседі. Оған мысал ретінде:

- Бір күні мүминдердің әмірі Әли ибн Әби Талибке бір кісі келіп, оған айтады: «قتل الناس عثمان».

Сонда мүминдердің әмірі: «Истеуші мен істелгенді айқында. Алла сенің жағыңды сындырсын,»- деген екен.

- Әбу Әл Әсуәд Әд Дуәли пен қызының хикаясы иғрабтың қатесі мағынаны өзгертетіндігіне дәлел болады. Бір күні қызы оған: «يا أبت ما أحسن السماء» сұраулы сөйлем ретінде айтады, бірақ қызының қалағаны аспанның әдемілігіне таңғалу еді. Сонда әкесі оның айтқанын түзеп: «ما أحسن السماء !» осылай деп айтасың деді.

- Ибн Қутәйбә риуаят еткен әңгімеде хауаридждерден болған бір кісі өз басшыларын, басшыларының есімі Шәбиб ибн Йәзид Әл Хариджи, мақтап қасида жазады. Ол қасидасында:

منا سويد و البطين و قتعب و منا أمير المؤمنين شبيب

Осы қасиданы естігенде Абдулмалик ибн Мәруәнның адамдары оны ұстап, халифаның алдына жеткізеді. Абдулмалик ибн Мәруән одан бұл өлеңді өзіне оқуын талап етеді. Сонда сол кісі: «Мен бұлай айтпаған едім. Мен бұлай айттым «منا أمير المؤمنين شبيب»- дейді. Сол кезде Абдулмалик ибн Маруан оны босатып жібереді.

«أمير المؤمنين» деген сөзді дамамен айтқан кезде сөйлемнің мағынасы: хауаридждердің көз-қарасымен олардың басшылары Шәбиб мүминдердің імірі болып саналады. Бұл дегеніміз Абдулмалик ибн Маруанның әмірлігін мойындамауды, оған бойсұнбаулықты, оны қолдамайтындықтарын көрсетеді.

«أمير المؤمنين» деген сөзді фатхамен айтқан кезде сөйлемнің мағынасы: «أمير» деген сөз қаратпа сөз болады да, оның қаратпа сөз екендігін білдіретін «يا» қосымшасы түсіп қалған болады, яғни «». Бұл «Уа мүминдердің әміршісі, біздің арамыздағы басшымыз – Шәбиб» деген мағынаны білдіреді. Осы арқылы бұл кісі бір үкімнен құтылады.

Осы мысалдар бір жай қараканың сөйлемдегі мағынаның қаншалықты өзгеруіне қатты әсерін көрсетеді және де оның құндылығы мен маңыздылығын баяндайды.

Али Ән Нәжди иғраб пен мағынаның байланысы туралы айтқан зерттеулерінде : 1957 (علي النجدي، 1957: 27-4):

- Бір риуаят етілген әңгімеде Әл Кисәи мен Әбу Юсуф Әл Қәди кездесіп, Әр Рашидтың алдына келеді. Сол жерде Әбу Юсуф النحو(грамматиканы) іліміне тіл тигізіп, мазаққа келтіре бастады. Мұны

естіген Әл Кисәи оған грамматиканың маңызын, артықшылығын, мәнін және оның алатын орнын көрсету мақсатында: «Бір кісі екінші бір кісіге: «أنا قاتلٌ غلامك» (Мен сенің қызметшіңді өлтірушімін) - десе, ал екіншісі: «أنا قاتلٌ غلامك» (Мен сенің қызметшіңді өлтіруші едім) - десе, әрқайсысына қандай үкімдер шығаратын едің?» - деп сұрайды. Сонда Әбу Юсуф: «Екеуіне де үкім шығарар едім,» - дейді. Оның сөзін естіген Әр Рашид: «Қателестің,» - деді. Ол араб тіліне байланысты ілімдерді оқыған болатын. Әбу Юсуф: «Ол қалай?» - дейді. Сонда: «أنا قاتلٌ غلامك» изафеттік тіркеспен, яғни قاتلٌ сөзін тануинсыз дамма түрінде, غلامك сөзін кәсрамен келтірген сөйлемді айтқан кісіге ғана жаза қолданылады. Өйткені ол қызметшіні өлтіруші болады. Бұл сөйлем істің өткен шақта болғандығын білдіреді,» - дейді.

Ал قاتلٌ сөзін тануинмен және غلامك сөзін фатхамен келтірген сөйлемді айтқан кісіге ғана жаза қолданылмайды. Өйткені ол қызметшіні өлтіруші болмайды. Бұл сөйлемде сөйлеуші іс-әрекеттің әлі болмағандығын, яғни келер шақтағы болмаған іс-әрекетті хабарлайды,» - дейді. Бұл сөйлемде сөйлеуші өліммен қорқытып сескендіреді. Демек қылмыс орындалмаған болып табылады.

- Құран Кәрімде: «و من يتوكل على الله فهو حسبه ، إن الله بالغ أمره ، قد جعل الله لكل شيء قدرا»

(سورة الطلاق: 3)

Бұл аятта «بالغ» сөзі даммамен және «أمره» сөзі кәсрамен оқылды. Сондықтан изафеттік сөз тіркесі болған кезде Алла Тағаланың талап еткен нәрселері және қалаған нәрселері болады деген мағына береді.

Сосын «بالغ» сөзі даммамен және тануинмен және «أمره» сөзі фатхамен оқылды. Бұл жерде изафеттік тіркес болмайды, және де мағынасы Алла Тағаланың әмірі орындалады, оны қайтаратын қайтарушы да, кедергі жасаутын кедергі де жоқ деген мағынаны білдіреді.

Сосын «بالغا» сөзін фатхамен оқылды. Бұл сөйлем Алла Тағаланың істерінің бірі ол – орындалу, өйткені ол әр нәрсеген белгілі мерзім, мөлшер белгіледі дегенді білдіреді.

Келтірген мысалдардан харакаттың ең бірінші сөзге әсерін, яғни сөздің айтылуын өзгертуі, сонымен қатар мағынасына да тікелей әсер ететіндігін көрсетеді.

Иғраб мәселесі мен оның маңыздылығын бұрынғы өткен ғалымдар да, қазіргі заманғы араб тілінің ғалымдары зерттеулері мен ізденістерінде қарастырды. Осы мәселені зерттеген ғалымдар екі топқа бөлінеді. Бірінші топ иғрабты семит тілдерінен сақтап алынған араб тілінің ерекшеліктерінен деп есептейді. Бұл топтың ғалымдары иғрабты сананың мақсаты, тек онымен ғана мағынасы тиянақталатын тілдің мәселесі екендігін растайды. Егер иғраб жоғалса, мағына да анық болмайтынын тұжырымдайды. Екінші топ болса, иғраб дегеніміз сөздегі сыртқы түр мен құрылысының кемелдігі деп есептейді.

Араб тілінің бұрынғы замандағы ғалымдары иғрабты семит тілдерінен өзгешеленген араб тілінің ерекшеліктерінен деп есептейді. Және иғраб пен мағына арасындағы байланыстың бар екендігіне келіседі. Тек бір ғалым ғана осы ойға өз ойын қосты. Ол Қутруб (Әбу Әли ибн Мустасир (206 хижра/821 милади жылында қайтыс болды)) еді. Ол: «Сөз мағынасымен өйткені біз олардың тілдерінде иғрабы жағынан бірдей, мағынасы жағынан әртүрлі сөздерді және иғрабы жағынан әртүрлі, мағынасы жағынан ұқсас сөздерді көреміз,» - деді.

Сөздердің бірінші түріне, яғни иғрабы жағынан бірдей, мағынасы жағынан әртүрлі сөздерге мысал: إن زيدًا أخوه ، لعل زيدًا أخوه ، كأن زيدًا أخوه .

Сөздердің екінші түріне, яғни иғрабы жағынан әртүрлі, мағынасы жағынан ұқсас сөздерге мысал: ما زيدًا قائمًا ، ما زيد قائم .

Осы сөзін нақтылап айқындау үшін ол: «Егер иғраб шын мәнінде сөйлемге мағыналарын айқындау үшін, ажырату үшін қолданылған болса, онда әрбір иғрабтың мағынасы болар еді де, ол нақты болып қалар еді. Арабтар сөйлемдерінде иғрабты қолданды, өйткені олар есім сөзге тоқтағанда сукунмен тоқтайды, егерде жалғастырып оқығанда сукунмен болса, тоқтағанда да, жалғастырғанда да сукунмен болады. Бір сөзбен екінші сөзді қосқанда баяулайды, сол себепті хараканы жалғастырған кезде қолданады. Біз көргеніміздей, ол сөздер харакалы әріптен кейін сукунды әріп келуімен немесе екі харакалы әріптен кейін сукунды әріп келуімен құрылады. Сөз ішінде екі сукунды әріп келмейді. Тіпті төрт харакалы әріп те келмейді,» - деді. Егер Қутрубтың мазһабына сүйенетін болсақ, онда фағилді жәр түрінде де, рафғ түрінде де, насб түрінде де келтіруге болады деп айтуымыз керек. Иғрабы жағынан бірдей, мағынасы жағынан әртүрлі сөздерді және иғрабы жағынан әртүрлі, мағынасы жағынан ұқсас сөздерге иғрабтың келуі етістіктерден кейін келгенде болады. Етістіктен кейін екі сөз келсе, оның біреуі фағил (فاعل), ал екіншісі мафғул биһи (مفعول به). Ол екеуінің мағыналары әртүрлі, сондықтан ол екеуінің арасында айырмашылық бар. Сосын басқа сөздерді де осындай жолмен жасайды. Шылаулар етістіктермен байланысты болады.

Осы мәселеде қазіргі заманғы ғалымдардың ойларына келетін болсақ, олар да екіге бөлінеді. Бірінші топ: олар тіл білімі мен грамматика ғалымдарының көпшілігін қамтиды. Олар иғрабтың маңыздылығы мен араб тілінің сақталуына үлес қосып, оның ерекшеліктерін айқындаушылар болып табылады. Екінші топ: шығыстанушылар мен араб ғалымдарының шағын ғана тобын құрайды. Олардың ойынша иғрабты көрсететін қаракаттың ешқандай мағынасы жоқ. Бұл ойды жақтаушылардан Ибраһим Мустафа және Ибраһим Әнис. Ибраһим Әнис иғрабты қисса ретінде санады (198 :1975 إبراهيم أنيس). Дегенмен бұл топтың ойы қарсы дәлелдер әкелінді. Семит тілдеріндегі иғраб әсерін және алатын орнын зерттей келе, ассириялық және арамей тілдерінде иғраб жоқ екендігін, иврит тілінде иғраб белгілі бір сөздерге ғана шектелген деген қорытынды жасады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Иғраб (الإعراب) дегеніміз кейбір ғалымдардың пікіріндегідей ешқандай мағынасы да, сыры да жоқ, жай ғана қалыптар мен қатып қалған формалар сияқты сөздердің соңындағы дамма (الضمة), фатха (الفتحة), кәсра (الكسرة) қаракаттарының алмасуы немесе араб тіліндегі сөздердің соңғы әріптерінің қаракаттары оның сөйлемдегі орнына қарай, оларға әсер еткен факторларға, себептерге байланысты өзгерулері ғана емес. Иғраб (الإعراب) - сөздің жалпы сыртқы сипатына және өзгеру түріне байланысты берілген анықтама болып табылады.

Араб тілі нақтылығымен ерекшеленеді. Әр қаракат бір мағынаны береді, сол себепті иғраб мұқияттылықты талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Арабша-қазақша сөздік (2016), Нұр-Мұбарак баспасы, Алматы
Баранов Х.К (1977), Арабско-русский словарь. Москва

- إبراهيم أنيس (1975) ، من أسرار اللغة . الأنجلو ، القاهرة
ابن منظور (2005) ، لسان العرب . دار صادر ، بيروت
أبو الحسن أحمد بن فارس (1997) ، الصحابي في فقه اللغة العربية و مسائلها و سنن العرب في كلامها . علق عليه أحمد حسن ، دار الكتب العلمية ، بيروت
أبو الفتح عثمان بن جني (1958) ، الخصائص . تحقيق محمد علي النجار ، دار الهدى ، بيروت
أيمن أمين (2011) ، الكافي في شرح الأجرمية . دار التوفيقية للتراث ، القاهرة
علي النجدي (1957) ، من قضايا اللغة و النحو . نهضة مصر
مجمع اللغة العربية (2011) ، المعجم الوسيط . مكتبة الشروق الدولية ، القاهرة

ЖОО ОҚЫТУШЫСЫНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІп.ф.д., проф. **Ж.Н.СҮЛЕЙМЕНОВА*****Түйіндеме**

Мақала ЖОО оқытушысының кәсіби құзыреттілігі жайында. Қазіргі білім беру жүйесіндегі қоғам талаптарына сай болып жатқан өзгерістер маманның әлемдік бәсекеге қабілетті болып, белсенді азаматтық ұстанымының болуын талап етеді. Осы тұрғыдан жоғары білікті маман ЖОО оқытушысына қойылатын талаптар жоғары.

Еңбек нарығын қанағаттандыруға бағытталған мемлекеттік стандарттардағы пәндер циклы бойынша таңдау компоненттерінің мазмұнын анықтауда болашақ маманның келешек кәсіби қызметі үшін маңыздылығы ескеріледі. Осымен байланысты ЖОО оқытушысының кәсіби құзыреттілігі жоғары мектепте білім беру мазмұнына байланысты қоғам дамуы заңдылықтарына сәйкес өмірмен тығыз байланыста болуымен, оқыту үдерісінің педагогикалық ынтымақтастыққа құрылып, ізгілік сипат алуымен, білімнің жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға бағытталуымен сипатталады.

Тірек сөздер: ЖОО оқытушысы, кәсіби құзыреттілік, жоғары мектеп, жоғары білім беру мазмұны.

PROFESSIONAL COMPETITION OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION**Abstract**

The article is about the professional competence of the university teacher. Changes that are in line with the demands of the society in today's educational system require the expert to have a world-class competitive and active civil position. From this point of view the highly qualified specialist is in high demand for the teacher of the university.

The cycle of disciplines chosen by the state standards aimed at the satisfaction of the labor market, takes into account the importance of the future professional for future professional activity in determining the content of the selection components. In this regard, the professional competence of a university teacher is characterized by a close connection with life in accordance with the laws of the social development associated with the content of education at the higher school, and the learning process is characterized by pedagogical cooperation and humane character, directed towards the comprehensive development of education.

Keywords: Teacher of higher education, professional competence, higher education, content of higher education.

КІРІСПЕ

Қазақстандағы білім беру жүйесінің түбегейлі жаңартылуының басты мақсаты - білім беру жүйесін жана әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге бейімдеу.

«ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» жоғары білім беру жүйесін дамыту міндеттері төмендегідей айқындалған: білім беру саласындағы үздік әлемдік тәжірибелерге сай келетін жоғары білім сапасының жоғары деңгейіне қол жеткізу; өмір бойы білім алу жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету; жастардың бойында белсенді азаматтық ұстанымды, әлеуметтік жауапкершілікті, отансүйгіштік сезімді, жоғары адамгершілік және көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру; жоғары білімнің еуропалық аймағына бірігуді қамтамасыз ету; білімнің, ғылымның және өндірістің бірігуін қамтамасыз ету; зияткерлік меншік пен технологиялардың өнімдерін коммерцияландыру үшін жағдай жасау; бейіндік мектептер үшін мұғалімдерді мақсатты даярлауға арналған мемлекеттік тапсырыс негізінде білім беру магистрлерінің бағдарламасы жетілдіру; модульдік білім беру бағдарламаларын әзірлеу [1].

Жоғары мектептегі білім беру жүйесінің әлемдік деңгейіне жету мақсатында Қазақстан Еуропалық білім кеңістігіне енді, Болон Декларациясына қосылды, әлемдік деңгейдегі беделді жоғары оқу орны – «Назарбаев Университетін» құрды, жоғары оқу орындарының академиялық еркіндігіне басымдық берілді: таңдау бойынша компонент бакалавриатта 40 %-дан 50 %-ға, магистратурада 50 %-дан 60 %-ға және докторантурада 70 %-дан 80 %-ға дейін ұлғайтылды, бәсекеге қабілетті

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, zharkyn123@mail.ru

мамандарды кәсіби даярлауды қамтамасыз етуде білім, ғылым мен өндірісті ықпалдастыру үрдісі жүргізілуде.

Бағдарламада қазіргі хал-ахуалын талдай келе, бірқатар кемшіліктер көрсетіледі: жоғары білім жүйесін қамтитын маңызды жасырын фактор жемқорлықтың болуы; жоғары оқу орындарының материалдық-техникалық ресурстары жеткілікті қарқынмен жанартылмауы; кітапхана қорын жаңартудың бекітілген нормаларының сақталмауы.

Жалпы алғанда, ЖОО-ның басты міндеті - жаһандық бәсекеге қабілетті маман даярлау. Осы тұрғысынан Президент Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» атты стратегиялық мақаласында «Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», - деп көрсетті [2].

«Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді», - деп ойын қорытады.

Қазақстанның білім берудегі басты мақсаты - көшбасы мемлекеттердің қатарындағы елдердің білім беру жүйесіне кірігу. «Қазақстан-2050» Стратегиясы, «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам», «ҚР Білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» жоғары білім беру жүйесінің мақсаты адами капиталды дамыту және ұлттық инновациялық жүйені қалыптастыру, ЖОО-ларды жоспарлы түрде автономды басқару жүйесіне көшіру мәселелері қарастыралған.

Мемлекеттік стандартта көрсетілген жалпы білім пәндері, базалық білім пәндері, кәсіптендіру білім пәндері циклдары бойынша таңдау компоненттерінің еңбек нарығында сәйкестендіріліп құрылуы, жұмыс берушінің талаптарын қанағаттандыратындай болуы жоғары білім беру жүйесінің білім беру мазмұнының үздіксіз жаңартып отыруды талап етеді.

Таңдау пәндерінің мазмұны болашақ маманның кәсіби құзыреттілігі заман талаптарына сай қалыптастыру үшін, үш басты цикл құрамынан да орын алады. Бұл мәселелер еңбек нарығын қанағаттандыруға бағытталған.

Бәсеке үдерісінде адам ресурсын сапалы дамытудың маңызы өте зор, сондықтан нарықтық экономикаға бейімделген бәсекеге қаблеті, жаңа заманда жаңаша ойлайтын, кәсіби құзыретті жеке тұлғаны дайындау шарт. Жоғары мектепте білім беру мазмұнының негіздері қоғам дамуы заңдылықтарына сәйкес өмірмен тығыз байланыста болуымен, оқыту үдерісінің педагогикалық ынтымақтастыққа құрылып, ізгілік сипат алуымен, білімнің жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға бағытталуымен сипатталады, яғни білім мазмұны қоғам мұқтаждығын өтеп, қоғам дамуымен біте қайнасуы қажет.

Күрделі міндеттерді шешуде болашақ маман даярлығындағы жоғары оқу орны (бұдан әрі – ЖОО) оқытушысының рөлін анықтау - аса маңызды мәселе. Білікті маман даярлау – жоғары мектептің біртұтас құрамдас бөлігі, оның негізгі субъектісі – ЖОО оқытушысы.

Қазіргі кезеңде жаһандануға байланысты ЖОО-да оқытудың кредиттік жүйесі негізінде білім беру кеңістігінің бірегейлену үдерісі үздіксіз жүруде. Осымен байланысты ЖОО оқытушыларына әлеуметтік-кәсіби топтардың бірі ретінде қоғамдық екі маңызды міндет жүктелген: қоғам мен өркениет мұрасын сақтап, қорғау және дамыту, тұлғаның белгілі бір қалыптасу кезеңіндегі әлеуметтенуіне үлес қосуы.

ЖОО оқытушысына қойылатын талап – өте ауқымды. Осымен байланыстыда оның атқаратын қызметі де көпқырлы. Атап айтқанда, оқытушылық, ғылыми-зерттеушілік, кәсіби, басқару, коммерциялық, әкімшілік-шаруашылық т.б. ЖОО оқытушысының ерекше сипаты - оқытушылық пен ғылыми-зерттеу қызметті қатар алып жүруі. Ресей ғалымы З.Ф.Есареваның зерттеулері бойынша, ЖОО оқытушысының ғылыми-зерттеу жұмысынан гөрі оқытушылық қызметінің жетекші рөлі басым [3].

ЖОО оқытушысы үшін ең маңыздысы – өз ісіне қалтқысыз қызмет қағидасын жүзеге асыруы, өз ісіне берілгендігі. Осы қасиеті арқылы оқытушының студент алдында абырой-беделі артады.

Оқытушы беделі студенттің табысты оқып, жетістіктерге жетіп, жеке тұлға болып қалыптасуына ықпалы зор. ЖОО оқытушысы кәсіби және жалпы мәдениетінің жоғары болуымен қатар, шыдамды, әдепті әділ, еңбекқор, табанды, ұстамды, байсалды, елгезек болуы тиіс. Бойында осындай қасиеттері бар оқытушы ғана жеке тұлға тәрбиелеп, оған жан-жақты білім бере алады. Оқытушы мен студент арасындағы сенімділік, ынтымақтастық студенттің шығармашылық ойлауы мен тұрақты оқу-танымдық уәжінің, кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына мүмкіндік береді.

Сонымен, білікті ЖОО оқытушысы - болашақ маман даярлау үдерісінде білім мазмұнын кәсіби бағдар беруге сәйкестендіріп, оқытудың жаңа формалары мен оқытудың жаңа технологиялары негізінде студенттердің білім алуға ынта-ықыласын оятып, білікті маман болуға, білімді саналы да берік игеруге мүмкіндік жасайтын тұлға.

ЖОО-да маман даярлау ісіне қойылатын жаңаша талаптар, негізінен, халықаралық талаптарға сәйкес әзірленген білім беру бағдарламаларына сәйкес болашақ мұғалімнің қоғамдағы әлеуметтік белсенділігін арттыру, маманның жалпы педагогикалық, әдіскерлік даярлығын қалыптастыру, өз бетінше білім алуға тәрбиелеу, педагогикалық шеберлігін үздіксіз арттырып отыру іскерлігін қалыптастыру. Оқыту үдерісін оқу іс-әрекеті деп танысақ, ол - оқытушының ұйымдастырушы, нұсқаушы, бағыттаушы, жанашыр ретіндегі басқару әрекеті мен студенттің білімді ұғуы, түсінуі, ой қорытындысын жасауы, тұжырымы және жүзеге асыра білу іскерлігі, дағдысы, яғни белсенді, саналы тұтастықтағы, оқу әрекеті. Болашақ маманның кәсіби-әдістемелік даярлығын қалыптастыру үшін өзі таңдаған мамандығына сәйкес арнайы ғылыми пәндерден терең, жан-жақты білімі болу қажет, білім беру саласындағы негізгі құжаттарды, Мемлекеттік білім беру стандарты, оқу жоспары, бағдарлама, оқулық, оқу-әдістемелік құрал, ғылыми әдебиеттерді, озық тәжірибелерді меңгеруі қажет, сондай-ақ білім берудің халықаралық стандартқа бағытталған кеңістігінде көптілді тұлға болуға талпынуы қажет. ЖОО-да білім мазмұнын құрайтын негізгі буындардың бірі – арнайы пәндер топтамасы. Арнайы пәндердің кәсіби бағытта оқытылуы, оның болашақ маманның жалпы даярлығын қалыптастырудағы рөлі мен мүмкіндіктерін ашу – жоғары мектеп дидактикасының негізгі мәселелерінің, қағида, талаптарының бірі.

ЖОО оқытушысы моделі концептуалдық, мазмұндық-технологиялық және тексеру-бағалау негіздерінен көрініс табады.

Концептуалдық бөлік маман қалыптасуының әдіснамалық негіздері - құзыреттілік, демократиялық, тұлғалық-бағдарлық, ізгілік тұжырымдарына негізделеді. Мазмұндық бөлігі оқыту қағидадтары мен технологиялары, оқыту формалары (дәріс, семинар, зертханалық, өздік, ғылыми зерттеу практикалық, жобалар, үйірме, стартап, ғылыми семинар, конференция, олимпиадалар т.б.) мен оқытудың жаңа әдістерінен (ми шабулы, проблемдік, пікірталас, ойын іскерлік, тренинг, ақпараттық-коммуникациялық құралдар т.б.), тексеру-бағалау бөлігі өзін-өзі немесе өзара бағалау, рефлексиядан, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі дамытудан тұрады. ЖОО-да педагогикалық үрдісі екі жақты әрекет негізінде болады, «педагогикалық іс-әрекет екі тұлғаның – оқытушы мен студенттің белсенділігін қажет етеді. Осыған байланысты педагогикалық іс-әрекет қарым-қатынас заңдары бойынша құрылады. Әрі студент кәсіби дайындау жүйесінде бір емес, бірнеше оқытушымен ақпарат алмасады, өзара әрекет пен өзара қатынас жасайды. Сонымен қатар, педагогикалық бірлескен іс-әрекетті оқытушылар арасындағы қарым-қатынас та сипаттайды. Себебі жоғары мектепте де болашақ маманды мақсатқа сай дамыту, оқыту, тәрбиелеу міндеттері педагогтардың өзара келісті әрекеттесуіне тәуелді болады» [4, 140-141].

ЖОО-да білім беру жүйесіндегі маңызды субъектінің бірі – оқытушы еңбегінің табысты болуы оның студентпен жан-жақты қарым-қатынас орнату шеберлігіне байланысты болады: «Кәсіби білім беру жүйесіндегі барлық оңды өзгерістер оқытушының психологиялық ерекшеліктерге, ойлау тәсілге, шығармашылық белсенділігіне, өзіне және басқаларға деген игі қатысына, тұлғалық, педагогикалық құндылықтарына байланысты» [4, 142].

Белгілі ғалым А.Ерментаева өз еңбегінде В.Ломоносов атындағы ММУ-де өткізілген психологиялық тәжірибеде оқытушылардың мына түрлерін анықтағанын ерекше атап көрсетеді:

- 1) «мәңгі студент» - студенттерді түсінетін, оларды жеке тұлға ретінде құрмет тұтатын, пікірталасты қолдайтын оқытушылар;
- 2) «бұрынғы теңіші» - әскери тәртіп орнатып, «құлдықты» бағалайтын, өз айтқандарын бұлжытпай орындалуын талап ететін, жаза қолданатын оқытушылар;
- 3) «енжар» - студенттердің тұлғалық ерекшеліктеріне мән бермейтін өз қызметін енжар орындаумен шектелетін;

4) «стандарт оқытушы» - өз пәнін білетін, қызметін талапқа сай орындайтын, тұйық мінезді оқытушы [4,143].

Осыларды ішінен қазіргі кезең талаптарына сәйкес оқытушы типі ретінде «мәңгі студентті» атар едік, себебі оқытушының студенттермен қарым-қатынастағы ашықтығы, белсенділігі, пікір-таласқа түсе алу қабілеті, өзекті мәселерді шеше алу қабілетінің болуы болашақ маманның қоғамның белсенді мүшесі болып қалыптасуына, оның кәсіби қызметіне сүйіспеншілігін арттыруға, оқу мотивацияларының тұрақтануына ықпал ететінін сөзсіз.

Сонымен қатар А.Ерментаева еңбегінде идеал оқытушы тұлғалық қасиеттерінен төмендегідей көрсетеді:

- ❖ студентті түсіне алады;
- ❖ өз пәнін терең біледі;
- ❖ әділ;
- ❖ студентті құрметте алады;
- ❖ студентпен қарым-қатынаста белсенділік танытады;
- ❖ білімі жан-жақты;
- ❖ ғылыми зерттеу жұмыстарында құзыреттілік танытады;
- ❖ тәуелсіз пікір, қылық таныта алады;
- ❖ психологиялық мәдениетті игерген [4, 156].

Игенбаева Р.Т. «Жоғары мектеп педагогикасы» атты еңбегінде ЖОО-да студент екі түрлі күрделі бейімделуден өтетінін көрсетеді: 1) ЖОО-да оқу үдерісіне адаптация; 2) әлеуметтік-психологиялық адаптация: «біріншісі студенттің оқу процесін ұйымдастырудың сипатын, мазмұнын оның талаптарын меңгеруге бағытталса, екінші түрі академиялық оқу тобындағы басқа топтар мен курстардағы жолдастарымен қарым-қатынас қалыптастыруға бағытталған». Сондықтан студенттің алғашқы кезеңде өз бетінше жұмыстарды орындай алмауы, лекция жазу, конспект даярлау, ғылыми терминдерді игеру, көлемді ақпаратты меңгеру, талдау жұмыстарын меңгер алмауы секілді көптеген қиындықтары кездеседі. ЖОО оқытушысының жауапты міндеті - осы мәселелерді шешуге көмектесуі [5, 169].

Автордың зерттеулер бойынша пайымдауында адамдар арасындағы мейірімділік, ізгілік негізінде қамтитын қарым-қатынас оқытудың тиімділігін 15-18 пайызға, ал керісінше, педагогтің нашар көңіл-күйі, оқу материалының ішпыстырар қызықты емес болуы оқытуды 10 пайыздан 37 пайызға дейін төмендететін айтады [5, 118].

ЖОО оқытушысының бойындағы маңызды белгі – педагогикалық мәдениет, яғни педагогикалық этика, әдеп, адамгершілік, іскерлік қарым-қатынас – оқытушы тұлғасының маңызды құрамдас бөліктері.

[5, 119]

Жалпы, педагогикалық еңбектерде оқытушының басқару стильдеріне авторитарлық стиль (оқытушының үстемдігі, студенттің белсенділігінің төмендігі, бір жақты, субъективті пікірдің басымдығы, оқудың жағымсыз мотивациясының жоғарылығы), анархиялық стиль «оқытушының немқұрайлығы, студенттің бақылаудан тыс қалуы т.б.), демократиялық стильдерді (шығармашылық, бір-біріне сенімділік, жеке тұлғаға бағдарланған т.б.) атайды. Осы тұрғыдан ЖОО оқытушысының демократиялық стильді ұстанғаны мақұлданады. Әрине, бұл қасиет жас оқытушыларда үйреніп, бірте-бірте қалыптасатын қасиет.

Сондай-ақ ғалым ЖОО оқытушысының бойындағы маңызды қабілеттерді көрсетеді: экспрессивті қабілет (ойын дәл, анық, әсерлі жеткізе білуі, дидактикалық қабілет (оқу үдерісін дұрыс құра білу), авторитарлық қабілеті (студенттер арасында беделге ие болуы) ғылыми-педагогикалық, ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындай алуы, перцептивті қабілет (әрбір білім алушының жеке-тұлғалық қасиетін түсініп, қабылдай алуы, дұрыс бағыт-бағдар беруі), коммуникативтік қабілет (оңтайлы қарым-қатынаста болуы, құрметпен қарап, әдепті сөйлеуі), тұлғалық қабілет (педагогикалық әдебінен көрініс табады), ұйымдастырушылық қабілет (оқу-тәрбие үрдісіне байланысты әрекеттерді анық, айқын өткізе алу, мажорлық қабілет (көтеріңкі көңіл- күй, оптимизм, әзілдей білу т.б.), психомоторлы қабілеті (қозғалыс, қимыл дағдылар), зейінін шоғырландыра алу қабілеті (зейінін аударта білу тетіктерін білуі), гностикалық қабілет (ұжымның хал-ахуалына талдау жасай білу, анықтау, конструктивті қабілет (жоспарлау, болжау, анықтаудың тиімді әдістерін білу) [5,123-126].

Сонымен, ЖОО оқытушының педагогикалық әрекетінің мазмұны білім алушыны оқытуға, тәрбиелеу, дамытумен сипатталды. ЖОО оқытушысының педагогикалық әрекетінің ерекшелігі – екі жақтылығы, яғни оның студентпен қарым-қатынас орнатуы.

Қазіргі кезеңдегі білім берудің жаңа үрдісі – ғылыми білімді жеткізуші ғана емес, ғылым ақпаратта қабылдауға бейімделуге үйрету, оның тиімді әдіс-тәсілдерін игерту. Осы тұрғыдан студентпен тең дәрежедегі субъект-субъектілік қарым-қатынас түрі оның шығармашылық қабілетін ашуға көмектеседі, ал оқытушының әрекеті студенттің шығармашылық әлеуетін дамытуға бағытталады. Дәріс оқуда, кеңес беруде, өздік жұмыстарын орындауда студенттің өмірлік құндылықтарын қалыптастыруға, оның мәдениеті мен адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға ықпал ету қажет. Сондықтан оқытушы тәрбие аспектісін де өзінің басты міндеті ретінде қарастыруы тиіс.

Оқытушының кәсіби құзыреттілігіне өз пәнін, ғылым саласын жетік білуі, әдістемелік мәдениеті ретінде оқыту әдістерін, оқытуды тиімді ұйымдастыру жолдары мен бағалау, оқу бағдарламаларын құрастыру, оқу құралдарын таңдау, ғылым жұмыстарына жетекшілік ету, ғылыми әрекетінің мәдениеті ретінде логикалық ойлау, ғылыми жұмыстарды талдау, зерттеп-зерделеу әдістерін білуі, ғылыми зерттеу нәтижелерін мақала монография, патент т.б. ғылыми жобалар түрінде көрсете білуі, ақпараттық мәдениеті ретінде ақпаратты таңдау, өңдеу, жинақтау ақпараттық-технологияларды білу, білімді бақылаудың автоматтандырылған түрлерін автоматты бақылау, бағалау әдістерін білуі қабілеттері жатады. Тәрбие жұмыстарын жүргізу мәдениеті ретінде тәрбиелеу әдістерін, оның мақсаттары мен міндеттерін білу, топтағы көшбасы, белсенділерді танып, олардың тәрбие жұмысына ұйымдастыра білу, өзінің бойындағы жақсы қасиеттеріме ықпал ете білуі, сөз бен іс арасындағы байланысты орнарту жатса, сөйлеу мәдениеті ретінде лингвистикалық дағды, іскерліктерінің болуы, әртүрлі пікірталастарға қатысу және тиімді ұйымдастыру, сауаттылығы, мәнерлеп сөйлеу, жақсы дикцияның болуы, және саяси мәдениеті ретінде: әлемде, еліндегі саяси ахуалды білу, талдай білуі, өзіндік белсенгі ұстанымының болуы, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезіну секілді қасиеттерді игеру қажеттігі шарт [6, 15-20].

Қорыта айтқанда, ЖОО оқытушысының кәсіби құзыреттілігі студенттің келешекте қоғамның әлеуметтік-экономикалық өзгерістеріне сай әрекет ете алатын білікті маман болып қалыптасуында маңызы рөл атқарады. Осы тұрғыдан, оқытушының кәсіби біліктілігі - жоғары білім беру жүйесінде өз саласында табысты болуының алғышарттары негізінде қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар - рухани жаңғыру //«Егеменді Қазақстан» газеті, - Алматы, 2017. - №10 (78). 1-б.
3. Есарева З.Ф. Особенности деятельности преподавателя высшей школы. М., «Знание», 2006.
4. Ерментаева А.Р. Жоғары мектеп психологиясы. Оқулық. А., Дәуір, 2012. - 492 б.
5. Игенбаева Р.Т. Жоғары мектеп педагогикасы. - А., - 169 б.
6. Преподаватель вуза: технологии и организация деятельности: Учеб.пособие /Под ред. д-ра экон. наук, проф. С.Д. Резника. - М., ИНФРА, 2010. - 389 с.

SUNQUR TÜRKLƏRİ: FOLKLOR VƏ DİL

Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV*

Xülasə: Məqalədə ilk dəfə geniş olaraq İranda yaşayan sunqurların tarixi, mədəniyyəti, adətləri, folkloru və bəzi dil xüsusiyyətləri araşdırılır. Məlumdur ki, sunqurlar\sonqorlar “Qur” tayfasının qalıqlarıdır. Onlar şimal ərazidə, sonra isə Cənubi Azərbaycanın Kermanşax vilayətində məskunlaşmışdılar. Sunqur şəhərində 40 min nəfərdən çox bu dildə danışır. Dil digər dillərin (fars, kürd və s.) təsirinin altında idi və sözlərin çoxu assimilyasiya olmuşdur.

Açar Sözlər: *Sunqurlar, Kermanşah vilayəti, sunqur dialekti, fars dili, kürd dili*

SUNQUR TURKS

Abstract: In article was researching in wide plan for the first time the history, culture, traditions, folklore and in some language features of Sunqur Turks living in Iran. It is known that the sunqurs/sonqors are remain of “qur” tribes. They were settled in the northern territory and later in the southern territory of Azerbaijan in Kermanshah province. More than 40 thousand people speaks in this language in Sunqur city. The language was affected by other languages (Persian, Kurdish, etc.) and were assimilated the most of the words.

Keywords: *Sunqurs, Kermanshah province, Sunqur dialect, Persian, Kurdish language.*

GİRİŞ

Sunqurlar türk dünyasının ulu boylarından (qur tayfaları) biri olub özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə hazırda İran ərazisində bir struktur daxilində təşəkkül tapan, keçmişin bir parçasıdır. Onların tarixi təşəkkülündə aborigen və gəlmə türklərin böyük rolu olmuşdur. Onlar tarixi Gırmanşah əyalətinin Sunqur şəhərində yaşayırlar.

İran türkcələrin bol olduğu, bol işləndiyi ölkələrdəndir. Azərbaycan dili İranın Tehran, Kərac, Savə, Qəzvin, Şiraz, İraq, Qum, Xorasan, Həmədan, Ərdəbil, Qərbi Azərbaycan (Urmiya), Şərqi Azərbaycan (Təbriz), Zəncan və s. diyarlarında danışılır. Böyük klinikalarda Azərbaycan dili mənşəcə fars olan həkimlərin də əsas danışığı vasitəsidir.

İrandakı türk dilləri haqqında İranda, Türkiyədə, Azərbaycanda və digər ölkələrdə tədqiqatlar aparılır. İrandakı türk dilləri haqqında tədqiqatlar ilk dəfə 1960-cı illərin sonunda başlamışdır. Gerhard Doerfer və tələbələri 1968-1973-cü illər arasında İranın türklər yaşayan bölgələrinə gəlmiş, əsasən xalaç və xorasan dilləri üzərində ciddi tədqiqatlar aparmışlar. Bu dialektlərə ərəb, fars, kürd və s. dillərin ekstralingvistik təsiri də göstərilmişdir. Tədqiqat aparan araşdırıcılardan Semih Tezcan, V.Hesche, S. Fazsy, M.F.Bozkurt, S. Tulu və başqalarının zəhmətini qiymətləndirmək lazımdır. G.Dorfer və tələbələri Xalaççayı hövzəsinin spesifik dilini kəşf edərək türkoloji aləmdə tanındılar (Dorfer, 1992: 264-266; 11)

İranda türk dilinin bir sıra dialektləri mövcuddur. Maraqlıdır, nüfuz etibarını ilə kiçik türk topluluqlarının (xalaçların, türkmənlərin, xorasanların, qaşqayların və sunqurların) dilləri İranda daha çox araşdırma obyektinə çevrildiyi halda, ən böyük türk topluluğu olaraq tanınan Azərbaycan türklərinin dili yetərinə tədqiq edilməmişdir. Bəllidir ki, İranda bu dilin araşdırılmasına imkan verilməmişdir.

Dialekt araşdırmaları, dil və xalqın tarixinə, mədəniyyətinə, etnomədəni mühitinə dair önəmli faktlar verə bilər. Məsələn, Xalaç türkcəsinin kəşfi, əski Anadolu türkcəsindəki dil əlamətlərini daha çox qoruyub saxlayan Xorasan türkcəsinə aid aparılmış tədqiqatlar türk dili və dialektlərini yenidən təsnif etmək məcburiyyətini ortaya atmışdır. Elbrus Əzizovun tədqiqatları bu cəhətdən önəmlidir (Əzizov, 1999: 34)

Tarixi xarakterli etnik yerləşim əraziləri və nüfuz sayımları ilə seçilən türklərdən biri də *sunqurlardır*. Sunqur türkcəsi 40 min sunqurlunun ana dilidir. Sunqur türkləri İranın Gırmanşah vilayətinin Sunqur bölgəsində yaşayan Azərbaycan türkləridir. Ana yurddan ayrı düşmüş bir bölüyüdür. Sunqurların yaşadığı ərazi əsasən dəniz səviyyəsindən 1700 km. yüksəklikdə yerləşir. Bu ərazi qədim Azərbaycan əyaləti olsa da, hazırda İranın Gürdüstan əyalətinə verilib. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti sunqur dilində danışır. Sunqurlular farslarla, kürdlərlə qaynayıb qarışmışlar. Bir-birinə qız verib, qız almışlar. Danışığı dili əsasən türkcədir. Onların 40 mindən çox cəmiyyətləri (əhalisi) vardır. Sunqur şəhəri İran-İraq müharibəsindən əvvəl türklərin şəhəri olub. Savaştan sonra burada kürdlər də məskunlaşmışlar. 1991-ci ilin statistikasına görə əhalinin sayı 37.772, sonradan ataraq 44.559 nəfərə çatmışlar. Sunqur şəhəri İranın 181-ci şəhəridir. Onlar Bəxtiyari

* AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri, cahid@ismayilglu.com

bölgəsinin quzey hissəsində yaşayırlar. Fərqli təbiəti, iqlim şəratiti vardır. Sunqur şəhəri ətraf Zaqras dağları ilə əhatə olunub.

Sunqurluların özünəməxsus adət-ənənələri vardır. Sunqurlularda belə bir adət-ənənə var. Təzə doğulan körpənin qulağına əzan oxunur, adı da elə oradaca verilir. Tayfa böyükləri bu mərasimdə hədiyyələr gətirirlər.

Ailə qurmaq mərasimi: qız bəyənmək, kəbin kəsmək, məsləhət aşısı, dəvətnamə, otaq gecəsi, xına yaxdı, ayaqaçdı, bayramlıq və s.

Yas mərasimi: yasdən çıxarmaq, qara bayram, mal-davar kəsmək, şərbət içmək, sarı şilə yeməyi, həlim paylanması, imamlara sevgi, ehsan və s.

Qara sunqurlar da var, onlar Ağ sunqurlardan fərqlənirlər. Sunqur\Sunqar-şahin, laçın. Tarixən bu tayfalar qoçaq, zirək, döyüşkən olmuşlar. Onların ad-sanı göylərə ucalmışdır.

Ağsunqurların Marağa hakimliyi barədə də tarixi məlumatlar mövcuddur. 1117-ci ildə əl-Əhmədili İsmaili təriqətinin radikal qollarından biri olan nizarit agentləri tərəfindən Bağdadda öldürüldü. Onun keçmiş qulu, türk mənşəli Ağsunqur əl-Əhmədili yaranmış bu əlverişli şəraitdən istifadə edərək Marağada hakimiyyətini ələ keçirib Ağsunqurilər sülaləsinin əsasını qoydu. O, Marağadan başqa, Rəvənduz qalasını da ələ keçirdi. İraq Səlcuq sultanı II Mahmudun sarayında böyük nüfuz malik olan Ağsunqur onun oğlanları Davudun və Məsudun atabəyi olmuşdur. 1131-ci ildə xəlifə əl Müstərcid yeni sultan Məsudun adına xütbə oxunması üçün əmr verdi. Tezliklə Sultan Məsud öz atabəyi Ağsunqur əl-Əhmədili və çoxlu türk əmri ilə birlikdə Aərbaycana gəldi. 1133-cü ildə Ağsunqur Həmədanda nizaritlər tərəfindən öldürüldü...1221-ci ilin əvvəllərində Marağa yenidən Ağsunqurilərin əlinə keçdi. 1227-ci ildə Süləfə xatunla evlənən Xarəzmşah öz əmrini Marağaya hakim təyin etdi və beləliklə, Ağsunqurilər sülaləsinə son qoyuldu (Bax: Tarix.info)

Dağlıq Sunqurlar haqqında da mənbələrdə müəyyən məlumatlara rast gəlinir.

Sunqur şivəsi ilk dəfə Vindir For tərəfindən öyrənilmiş İran türklərinin ləhcələrindən biridir. Girmanşahın şimal –şərq hissəsində və onun Fərhadxan qalasında bu dildə danışılar Bu bölgənin camaatı kürd və farsdırlar, amma türkdilidirlər.

«Varlıq» jurnalında Ərak (İraq) və Sunqur-Qurvə ləhcələri barədə bəzi dağınıq yazılara təsadüf etmək olur.

Girmanşahın qədim Azərbaycan ərazisi olub-olmaması barədə fikirlər dolaşır. Böyük Rəsullunun «Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri» məqaləsi 1997-ci ildə (22.06) «Ədəbiyyat» qəzetində çap edilmişdir. O, məlumat verir ki, bu ərazidə türk və kürdlərin kəndləri tamamilən türkləşmişdir. Fars dili danışıda öz nüfuzunu sanki itirmək üzrədir (Rəsullu, 1995)

Bu günkü İran kürdüstanına məxsus toponimik adlar və hətta şəhər nüfuzu (bicar, qürvə, sunqur) türkdür və fars rejimi neçə-neçə şəhəri Azərbaycandan qoparıb kürd əyaləti idarəçiliyinə verib.

Dr.Cavad Heyət «Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış». II, (Bakı, 1998) kitabında (Heyət, 2011: 352) Sunqur türkcəsi barədə də bəzi bilgiler vermişdir.

M.Musaoğlu yazır ki, «Sonkor dili və ya türkcəsi danışmaq dili səviyyəsində ana dili kimi işlənir, cəmi 35 min adam tərəfindən İranın Sonkor şəhərində və Fərhad Xan yaşayış yerində danışılır. Sözügedən dil və ya ədəbi dil səviyyəsinə malik olmadığından ümumtürk dilinin və ya oğuzcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər» (Musayev, 2012:39)

Sunqurların dili G.Dörferə, Tələt Təkinə və Məhmət Ölməzə görə əcdad dil türkcədən (prototürk) gələn bir dialektidir (Языки мира: Тюркские языки, 1997: 71, 168). Sunqur dilinin Azərbaycan dili ilə iç-içə olması və onun oğuz qrupu türk dillərinin arasında mövcudluğu sosiolingvistik baxımdan şərtləndirilir. Deyildiyi kimi, bu dil-dialekt ədəbi dil səviyyəsinə yüksələ bilmir. Bu əcdad dilin xüsusiyyətləri müəyyən kriteriyada bilavasitə qorunduğundan ümumtürk dilinin, oğuzcanın bir şivəsi-dialekti kimi dəyərləndirilə bilər.

Sunqurların dili də türk və kürd millətləri arasında ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə olunur. İranın digər türk dialektlərinin daşıyıcıları da bu dili başa düşür və bir-biri ilə danışılar.

Z.Bünyadov öz əsərində qeyd edir ki, XII əsrdə Arranın hakimi Qara Sunqur, Marağa (Cənubi Azərbaycan) hakimi isə Ağ Sunqur idi (Бунятов, 1978: 23). Mənbələrin birində 1139-cu ildə Gəncədə baş vermiş zəlzələ zamanı ölənlər arasında Arranın hakimi Qara Sunqurun ailəsinin də olduğu qeyd edilir (Гольцман, 1949: 35)

Sunqurların damğaları (onqonu) Ağ sunqurlardır; ağ sunqur quşu totemidir.

Sunqurun ikinci komponenti ümumhün etnik adı olan «qur»la (məşhur hun tayfaları: onoqur, saraqur, uyğur, utiqur, kurtiqur və s.) əlaqədardır (*Kazımov İ. Axisqa türkləri: Dil, tarix və folklor. Bakı, «Elm və təhsil», 2012, s.169*)

Nəsillərin yaddaşı sunqurluların etnik mədəniyyəti ilə də köklənir. Folklor onların həyat eşqi, dünya-görüşü, mənəviyyəti və canlı tarixidir. Ümumtürk mədəniyyətinin bir qolu olan şifahi xalq örnəklərində sunqurluların əyilməz ruhu, bitib-tükənməyən daxili enerjisi cəmləşmişdir.

İrana bir neçə dəfə səfərim zamanı, ümumiyyətlə, burada ölüb getməkdə olan türkcələrin taleyi ilə, xüsusən də sunqur türkləri ilə maraqlandığımı bildirdik. Hörmətli Hüseyn Məhəmməd oğlu Xoşbati onların yaşadığı ərazi ilə, məşğuliyyətləri ilə, tarixi ilə və bugünkü durumu ilə məni məlumatlandırdı. Hüseyn müəllim onların şifahi xalq örnəklərindən ibarət xeyli səs yazılarını, xalq mahnılarını, deyimlərini və s. toplayaraq bizə hədiyyə verdi. Bu örnəklər əsasən bayatı formasındadır. Sunqur türkcəsində olan mətnlərin bəziləri ilə hörmətli oxucularımızı tanış etmək istəyirəm.

Folklor mətni

Damnən damə damimiz
Yaxindi iyvanimiz
Sən ördə dur mən bürdə
Kür olsi düşmənimiz

Kükdə qarələn bulid
Rəngi saralən bulid
Yarı yarıldədən ayırdı
İndi aralən bulid

Damnən damə gəlmişəm
Gül dərməğa gəlmişəm
Bir cüt maralim itirmişəm
Əxtərmağa gəlmişəm

Ala gözli ceyranə
Axtarməğə gəlmişəm

Qızıl gül əbrim əbrim
Kəsili tabu tükənib
Yarım gəzən yerlərdərdədir
Qazılsın mənim qəbrim .

Gök at kişnədi gəldə
Buxa dişlədi gəldə
Qurban ulum qardaşə
Tüyüm başadi gəldi.

Gecələr yuxum gəlməz
Gündüz işimdən oldim.

Sunqurlu şairin şeirindən bəzi parçalar.

Qəzəl «Qərib toprax» adlanır, müəllifi Əli Məhəmməd Qurani İmranidir.

Bəhari tən bölən dünya
Açılmaz gül xəzanindən
Bu dünya bostanından
Mürvətsiz fələk çərxi
Vəfa afləatünə satmə
Ələ çatmsa
Bu dünyanın tikanından

Nə hasil gördü
Həsərət qaldı canından
tir ayrılmaz kəmanından

Keçər öz aşınayından

Bu dünyanın tikanından
 Nə hasil gördü
 Müsafir kərvanlərdə
 Qubadu- Cəm (şid)bu torpaxda
 Biləx fərman rəva imişlər
 Qardaş
 Hekayətlər deyər dünya
 Keçən günlərdə İmrani
 Görmədi heç kəs
 Bu dünya bustaninən
 Vəfa
 Əla çatmaz
 Bu dünyanın
 Ki həsrət
 Qanad
 Əcəl tip ayrılmaz kərvanindən
 Fələk
 Mühacir quş xəzanindən
 Pir ayrılmaz kamanından
 Bir sunqurlu şair də vətəninə bir uzun şeir yazıb. Şeir «Sunqurum» adlanır:
 Vətənim, sunqurum, sənin torpağın mənim məzarım
 Ey torpağımım sürmə
 Düzlərə
 Gülən üzülərə
 Sunqur, danış ürəkləri şad eylə
 Yıxılmış ürəkləri şad eylə
 Sunqur, aç qucağın
 Sunqur, ürək dərdi mənə
 Başda keçən günlərə
 Əyran içən günlərə
 Su içən günlərə
 Mərdanəlüx günlərə
 Çayda gələn qız açılan bəxtinə
 Damədə durar toya baxər
 Aqşəm başa baxmaqləri
 Yarı gecə xəmir çatan
 Çörək yapən gecələr
 Söz eşidən qulaxlər
 Dər bilən uşaqlər
 Həsrətəm
 Naməz vaxti
 Nənə otaq
Yekə nənə qapı-bəcəni sulardi.
 Biganəlik var idi.
 Qardaş qardaşa baxmazdi.
 Ay tutu alan gecələr və s.

Sunqurluların sevgi aləmi folklor örnəklərində belə tərənnüm olunur:
 Seni çok seviyorum
 Unutma sevgili beni
 Nereden aşık oldum sana
 Gecemde sensin gündüzümde
 Umrumda değılsin diyemiyorum
 Rüzgar esiyor uzaktan (Sunqurlara aid şeir)

Məsəl var deyərlər: «*Səncər durarsa, Sunqur durar*». Bu məsəl İran türklərinin nitqində tez-tez işlənir. Bunun əvəzində onlar *Səncər tursa Sonqur turqay kimidir* ifadəsindən də istifadə edirlər. Şərti cavabı şərti qabaqlayaraq «Sonqur turğay Səncər tursa demək də olar». «Keçmişdə şərt mənasının ifadəsi üçün «Səncər qalxmış olsa idi, Sunqur qaxmış idi» mənasında «Səncər turmuşmısa, Sonqur turmuşdı»-cümləsi də işləkdir. (Kazımov, 2011)

Sunqur sözü tarixi bir söz olduğu üçün onun tərkibi də fonetik cəhətdən mənbələrdə dəyişmiş formada təqdim olunur. T.Əhmədov (Əhmədov, 1991: 224) kitabında məlumat verir ki, Azərbaycan toponimiyasında qədim s-ş dialekt elementlərini qoruyan bir çox toponimik adlara rast gəlinir. Belə ki, istər qədim qırcaq –türk abidələrində və istərsə də müasir qırcaq qrupu türk dillərində s əvəzinə, əsasən ş səsinin işlənməsi (Ширалиев, 1965: 5-17) göstərir ki, toponimiyamızda əks olunan ş ünsürü məhz erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ümumxalq danışq dilinin formalaşmasında əsas rol oynamış qırcaq tipli savir-xəzər dil ittifaqlarının elementlərindəndir. Qədim Azərbaycan dilinin bu arxaik dialekt ünsürünə Qəbələ rayonundakı *Şonqar dağı* və *Şonqar bulağı* toponimlərinin (Гукасян, 1981: 76-84), respublika ərazisindəki Şalbuз dağı oroniminin, Qaradağ rayonuna daxil olan Şonqar kənd adının, Quba və Şabran rayonları ərazisindən axan Şabrançay hironiminin və həmin rayonların həmsərhəd zonasında mövcud olan qədim Şabran qalası xarabalığı adının əvvəllərində rast gəlinir. Bu cəhətdən Qobustandakı Süngürdağ və Şonqardağ oronimləri diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, həmin oronimlərin əsas komponentləri yerində işlənmiş süngür və şonqor sözləri əsasında formalaşan hər iki coğrafi adın eyni regionda, kiçik bir ərazidə mövcudluğu vaxtilə burada iki qohum dialektin fəaliyyət göstərdiyini əyani şəkildə sübut edir. Həm qədim türk abidələrində, həm də müasir türk dilləri və dialektlərinin bir çoxunda s-ş uyğunluğuna rast gəlinməsi də bu fikri əsaslandırmağa imkan verir: şonqar «şahin» abidələrdə songur (Древнетюркский словарь, 1969: 508), sunqur (Древнетюркский словарь, 1969: 514), sunğar (Древнетюркский словарь, 1969: 525), qırğız dilində: sunkar; türk dilində: şunkar *(Türkiyeden bir gün ucar Oğuz Şahın sunguru... (Nur, 1972: 349); özbək dində: şunkor/surkur/sunqlar; uyğur, altay dillərində: şunkar; qazax dilində: sunkar və s. (Гапаев, 1981:12)

Cəbrayıl rayonunda Diri dağının ətəyində yerləşən qədim və xarabalıqları qalmış qəbiristanlıq yerli əhalinin dediyinə görə şunqurların olmuşdur. Bu ərazinin tarixi (Mazannənə piri, ətraf qədim çinarlar, Aşıq Qurbanın, Pərinin qəbirləri və s.) öyrənilərsə, şunqurların da həmin ərazilərdəki izləri aydınlaşar.

Əslən Sungurlu olan bir türklə-müəllimlə klinikada tanış oldum. İlk dəfə eşitdiyim üçün sunqur türkləri barədə ondan məlumat almaq istədim: «Ağa, İranın Girmanşah şəhərindən 70 km. quzeyə doğru Sungur adlanan bir şəhər var. Bu şəhərin əhalisi Sungur türkcəsində danışırlar. Sungur türkləri monqollar dönməndə bu bölgəyə gələrək məskunlaşmışlar. Danışığımızda xeyli sayda monqol kəlmələri də qalıb. Məsələn, monqollar «*solqoy*» deyir, biz isə «*solaqay*» (Cəbrayıl keçid şivəsində «solaxay» (sol əlililə işləyən adam), onlar «buxa» deyir, biz isə «buğa», onlar «xonin» deyir, biz isə «koy», «qoyun» deyirik, monqollar «toqoruu» deyir, biz isə «turna» (durna) deyirik. Bu dil yoxolma təhlükəsi qarşısındadır. Yörədə yaşayan fars və kürdlər tərəfindən sıxışdırılır. Sungur türkləri deyərlər: *Ceyranlar qatar gələr, Dincəlib yatar gələr. Yataxtan su içmeye, Dözer gün batar gələr. Qaradağın alçası Döşenibdi xalçası, Bir gözəl qız semişem, Qızıl gülin qonçası*».

Bu fikrə əlavə olaraq göstərə bilərik ki, türk və monqol dillərinin müqayisəsi ilə məşğul olan alimlər müəyyən qədər söz kökünün hər iki dil qrupunda uyğun olduğunu üzə çıxarmışdır. Qazax alimi T.Nomınxanov 3 nitq hissəsi üzrə araşdırma apararaq, 938 isim, 145 sifət və 477 feil kökünün eyni olduğunu müəyyən etmişdir. (Номинханов, 1966:10)

Ə.Abdullayev də araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan dilində işlənən «mal güdən, mal saxlayan, malotaran, tarlaçı, kəndli, atçı, qoyunçu, çoban, sağıcı, suçu, su daşıyan, maldar, dəyirman, elçi, çiçəklik» və s. sözlərin bəzi dəyişmələrlə (mal xariulaq, malçı, tarlaçın, aduuçin, xonçin, saalçin, ueçin, malçin, teeremq, elçin, tsitsieqlek və s.) monqol dilində də işləndiyini müqaisə yolu ilə müəyyənləşdirmişdir (Abdullayev, 1992:282); (Kazımov, 2010:330)

İranda türk dialektləri bir-birindən əsas etibarlı ilə fonetik variantlara görə fərqlənir. Azərbaycan, sungur (sonkur), xorasan, qaşqay, xalaç türkcələri bu və ya digər dil cəhətinə, səviyyələrinə görə bir-birindən seçilir. Amma bunların arasında xalaçların dili ən çox fərqlilik kəsb edir. Hətta qaşqay və sungur türkcələri Azərbaycan türkcəsinin şivələri kimi qeyd və təsbit olunur.

Sözün düzü, İran azərbaycanlıların dialektləri, şivələri haqqında yazılan tədqiqatlardan xəbərsizik. Türkiyədə bu mövzuya maraq güclü olmuş, bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Təqdir olunasıdır ki, 2012-ci ildə Türkiyənin Hacitəpə Universitetində IV Uluslararası Türkiyat araşdırmaları Sempoziyumu «Dilləri və kultürləri yoxolma təhlükəsinə məruz türk topluluqları» adlı tədbir keçirilmiş, YUNESKO xətti ilə müəyyən olunmuşdur ki, dünyada 6700 dilin yarısı yox olmaq üzrədir. Onların içərisində qaşqay və sunqur türkcəsi,

xorasan və xalaç türkcələri də vardır. Odur ki, bu türkcələrin mətnlərini toplamaq, onların leksik-qrammatik incəliklərini öyrənmək yaxşı olardı.

Müşahidələrim göstərdi ki, bu dilin fonetik, leksik, qrammatik və s. xüsusiyyətlərini dərindən öyrənmək üçün Azərbaycanda mərkəz olan Dilçilik İnstitutunda xüsusi bir qrup yaradılmalıdır. Bu qrup İranın kəndlərində, əyalətlərində, şəhərlərində müxtəlif təbəqədən olan insanlarla görüşməli və onların söhbətləri əsasında ayrı-ayrı dialektlərin tipik və xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənməlidirlər.

İran toponimləri haqqında az yazılıb. Bu toponimlərin türk və fars layı tədqiq olunmalıdır.

Çatışmayan tədqiqatlara yol açılmalıdır. Quzey və Güney azərbaycanlılarının dil və dialektləri müqayisə olunmalıdır. Minilliklər boyu dilin dərin qatlarında özünə yer etmiş ümumi və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilməlidir. Mətnlər müxtəlif dialektlərdən toplanmalı və müqayisə edilməlidir. İranın Muğanı ilə bizim Muğanın şivələri qarşılaşdırılmalıdır.

Tarixi faktlar sübut edir ki, Azərbaycan coğrafiyasında bir çox tarixi adlarımız da əlimizdən alınmışdır. Bunların içərisində Sunqur, Qürvə, Bicar və s. Bunlar Azərbaycana qaytarılmalıdır.

Axısqalıların quzey ərazisində Azqur kəndi var. Bunun az (qədim türk tayfası, Orxon abidələrində adı keçən və Azərbaycan adındakı *az*) və **qur** (**quz****oqur****uqur** türk etnonimləri) hissələrindən ibarət olması göz qabağındadır (akademik Tofiq Hacıyev).

Dünyanın bir sıra yerlərində sunqurların adı qorunub saxlanmışdır. «Son ilərədək Ermənistan ərazisində *Sonqurlu* oykonimi (Artik rayonu) qalmaqda idi. Hal-hazırda bu yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilmiş, Ayreyants adlanır. Kəndin yaşlı sakinləri Sonqurlunun qədim adını izah edə bilməmişlər. Lakin tarixdə bu adda şəxs məlumdur. Toponimlər yaranmasında sunqur tayfasının da böyük rolu olmuşdur. Sitarə Mirmahmudova «Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər və onların erməniləşdirilməsi siyasəti» (TEAS PRESS Nəşriyyat evi, 2015, s.77-78) adlı kitabında yazır: «Ermənistan SSR ərazisində türk tayfaları ilə əlaqədar bir çox toponimlər də vardır: Qafan, Kəmərli, Sonqurlu, Samurlu və s.

Ehtimal ki, Sunqur sözü toponimiyada öz əksini tapmış ya tayfa, ya da şəxs adıdır. Görünür, bu tayfanın müəyyən hissəsi bir vaxtlar Ermənistan ərazisinə köçmüşdür (Mirmahmudova, 2015:81).

Sunqur «Kitabi-Dədə Qorqud»da Toğan quş kimi təsvir olunur. Toğan quş-sunqur-KDQ-də adı çəkilən quşdur. «Duxa Qoca Dəli Domrul boyu»nda Əzrayıl göyərçin donuna girib uçduqda Dəli Domrul öz ov quşu toğanıyla onu ovlamağa yollanır. «Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu»nda Qanturalı özünü toğan quşa bənzədir. Boydan bəlli olur ki, Selcan xatun izinsiz olaraq Qanturalıyla döyüşə gəlmiş yağıyla vuruşur. Bu isə Oğuzda adəti pozma deməkdir. Odur ki, Qanturalı Selcana deyir:

«Dəstursızca yağıya girmək

Bizim eldə eyib olur.

Mərə, yüri!

Toğan quş oluban uçayınmı?

Saqalınla boğazından tutayınmı?

Gafillüca başın mən kəsəyinmi» (D-196 -5)

Göründüyü tək, hər iki halda toğana ov quşu olaraq tanınılır: Boylarda dönə-dönə ov quşu şahindən söz açılrsa da («...yumruğumda talbinan şahin bənim quşumu alur gördüm» (D-42 -13), «Sıçrayıb şahin kibi kafirin boğazın ələ aldı» (D-252 -3), «Gördilər, bir süri qaz oturar. Qazan şahini saldı» (D- 272 -5) və s. həm də toğan eyni xidməti yerinə yetirən quş tək təqdim edilir.

Toğana quşunun başqa bir adı da Sunqurdur. Sunqur Kayı boyunun quşudur. Kayılar tarixdə tanınan tayfalardandır.

KDQ-də bir kərə ağ sunqurun adı çəkilir. Burada Qazan xan öz kökünün həmin quşla bağlılığını belə bildirir:

«Ağ sunqur quşu erkəgində bir köküm var,

Ala ördək, qara qazun uçurmaya». (D-280 12)

Qaynaqlardan öyrənirik ki, «toğan» bütövlükdə ov quşlarına verilmiş ümumi addır. Deməli, KDQ-dəki «toğan quş» da ümumi ad olub yəqin ki, daha çox şahinə aiddir (Bəhlul Abdulla)

İslam Sadiq yazır ki, Qazan xan özünü tanıdarkən maraqlı poetik kodlardan istifadə etmişdir ki, bunların kökləri məhz həmin qədim təsəvvürlərlə bağlıdır:

Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var.

Ağ sazın aslanında bir köküm var.

Ağ sunqur quşu erkəyində bir köküm var (Kitabi-Dədə Qorqud, 1978: 147) Bu kodlar vasitəsilə Qazan xanın kökünü-əcdadını tapmaq mümkündür (Sadiq, 2012: 52)

Hələ 50-ci illərdə V.S.Sokolova yazırdı ki, sunqurların danışıdığı dil qarışıqdır. Burada digər İran dillərinin (fars, türk, xorasan, kürd və s.) güclü təsiri olmuşdur. Bu təsir imkanları genişliyi ilə öyrənilməlidir» (Sokolova V.S. Oçerki po fonetike iranskix əzıkov, ç. 1, M., L., 1953, s.78).

Əsas dil xüsusiyyətləri türk və fars dillərində işlənən sözlərin interferensiya formalarıdır. Bu formalar Sunqur dialektinə özünəməxsusluq gətirir.

Sunqur türkcəsində 7 sait səs vardır. Yəni Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisədə qısa *i* və *ö* yoxdur, əlavə olaraq u saiti, o saiti u saitinə çevrilir: *ö- ü* saitinə çevrilir, *ö-ü*, *e-i-* yə çevirilib. Məs.: *qul* (qol), *göz* (güz), *gör* (gür), *gül* (göl), *güy* (göy); *ir* (ər), *iv* (ev) və s.

i saiti e saiti əvəz etmişdir: *bez* (*biz*), *sez* (*siz*); a-e əvəzlənməsi özünü göstərir: *beyrax* (bayrax), *qeynamax* (qaynamaq), *eyran* (ayran) və s.

A-saiti ə kimi tələffüz olunur: *qərqa*, *qərə*, *örtə* (*orta*) və s.

Ö- ü əvəzlənməsi: *qüdə* (*gödək*), *ürdək* (*ördək*) və s.

Danışıqda səs uzanmaları: *biiz*, *siiz*.

Samitlər: k samiti sözlərin sonunda xüsusilə incə saitdən sonra *ğ- x* kimi tələffüz olunur: *çörəh*, *gərçəğ*, *inəh*, *çux*, *çomağ*, *elex* (ələk) və s.

Sifətin müqayisə dərəcəsi: *rax*, *tər*. Sarıtər, ağrax; feillər: xəbər forması *mənəm*, *sənsə*, *uri* (*odur*) *bi-zax*, *ulardilə* (*onlardırlar*), *gəlmək* feili indiki zamanda; *gəlirəm*, *gəlləm* (gələrəm), *gəlisə* (gəlersən), *gəlisə* (gəlirsən), *gəlüri* (gəlürax, gəlarax, gəlürsüz, gələsüz, gəlurlar, gəllə, keçmiş zamanda: *gəllim*, *gəllu* (gəldin), *gəlli* (gəldi), *gəllux*, *gəlluz*, *gəllərə*, keçmiş nəqli zaman: *gəlmisən*, *gəlmişux*, *gəlmi*, *gəlmişax*, *gəlmişuz*, *gəlmişlə*; keçmiş davamedici zaman: *gəlürdüm*, *gəlurdi*, *gəlurdi*, *gəludux*, *gəluduz*, *gəllurə*; isim və əvəzlik formaları. Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi (kişi evi (kişinin evi), əlin bərmağı (əlimin barmağı), Mənsubiyyət şəkilçili söz: *men gəli*, *men gəldə*, *siz gəlün*, *gəlmüşüm*, *gəlmüşüx*, *gəlmüşdux*; yiyəlik şəkilçisi (əlim tut (əlimi tut), ikinci şəxsə aluvi tut, amma başqa hallarda samitərlən sonra *i-* və saitlərdən sonra *ni-* olur. Tamamlıq, lokativ tamamlıq həmişə *ə-dir*: *əlüvə*, *burdə* (burda), *əlinə* (əлиндə), *ödə*, *övdən* yerinə), bu kitabı evdə gəttim. Instrumental (vəsilə şəkilçisi)- *la*, *-ilə* (iynə şəkilçisindən istifadə qələminə (qələmiynə), passiv şəkilçisi *-im*, *əlim*, *-u* *-əlu* (əli), *i-əli*, *imiz- əlimiz*, *üz-ələz*, *ləri* (əlləri), şəxs əvəzlilikləri: *mə*, *sə*, *u* (*o*), *biz*, *siz*, *lar*; yiyəlik əvəzlilikləri: *səntün*, *sənu*, *unu*, *bizim*, *sizün*, *ulari* (onları)

Xəbər forması: *sənsə*, *uri* (*odur*), *bizax* (*bizik*), *sissiz*, *ulardilə* (*onlardırlar*), *gəlmək* feili indiki zamanı, *gəlirəm*, *gəlləm*, *gəlürsə* (gəlersən), *Ö* *gəlisə*, *gəluri*, *gəli* (gələr), *gəlurix*, *gələrax*, *gəlürsüz*, *gələsüz*, *gəlurlər*, *gələllə*, *Əmr* forması. *Gəlüm*, *gəlginən*, *gəə*, *gəsi*, *gələ*, *gəla*, *gəllux*, *gəlu*, *gəssə*, *gələcək* *z* şəkilçi *yox*, *gəsi*, *gəla*, *gəlu*, *gəzsilə*, *gələcək* zaman şəkilçiləri yoxdur, köməkçi feldən istifadə oluneur: *isimiyusan* *gələsən* (istəyirəm *gələm*), *isyu* *gələ* (istəyir *gələ*), *istüyürux* *gələsüz*, *isuyurlar* *gələlər*, *lazım* forması: *gəlməlu*, *gəlməlusə*, *gəlməlu*, *gəlməlusiz*, *şərt* şəkilçisi: *sa*, *-sə* (*so*); *gəlurdux*.

Sual ədatı, *-mi* yoxdur. Keçmiş zaman: *gəlmişdux*, *gəlmişduz*.

xanə-şəkilçili: *doktorxanə*, *karxanə*, *çayxanə*, *mərixanə*, *buzxanə*, *məmanxanə*, *dərmanxanə* və s.

ban\van şəkilçili: *baqvan* (*bağban*), *bərxvan* (*sürü gözləyən*), *qazvan* (*qaz saxlayan*), *aşvan* (*dəyirmançı*) və s.

Yiyəlik halda söz: *qıza* (*n*)-*qızın*, *mara* (*n*), *dara* (*n*), *küna* (*n*) və s.

Çıxışlıq halda söz belə işlənir: *evdəm* (evdən), *çöldəm* (çöldən) və s.

İctimai sözlər farsca ya ərəbcədir: *dada*, *aba*, *baci*, *qardəş*, *oğal* (*oğul*), *uşax*, *üz*, *üzgə*, *baş*, *güz*, *bırın*, *ağız*, *bil* (*bel*), *əmçək*, *ürəy*, *qarın*, *qul* (*qol*), *duz* (*diz bağarux* (*bağırmaq*), *işək* (*eşşək*), *balux* (*balıq*), *inni* (*indi*), *üs* (*üst*), *iv* *ev*, *yəxçi* (*yaxşı*), *günüz* (*gündüz*), *əşaği yaxçı* (*5,6,7,8 səs*)

Azərbaycan dili ilə müqayisədə bir sıra fars sözlərində səsartımı hadisəsi müşahidə olunur: *beyhuş* (*bihuş*), *beyçarə* (*biçarə*), *bədbəxt* (*bədbəxt*).

Fars mənşəli sözlərdə səs fərqləşmələri: *qölzar* (*gölzar*), *davət* (*dəvət*), *dendar* (*dindar*), *döşmən* (*düşmən*) və s.

nq qovuşuq səsin söz sonunda işlənməsi çox müşahidə olunur: *töfəng* (*tüfəng*), *zəng* (*zəng*), *cəng* (*cəng*), *savaş*, *müharibə*) *palanq* (*pələng*), *fişəng* (*fişəng*, *patron*) və s.

Bu dialekt Xorasan türkcəsinə yaxındır. Fonetik cəhətdən sözlərin tələffüz və yazılışında incələşmə müşahidə olunur. Məs.: *ərix* (arıq), *qərqa* (qarğa), *qərə* (qara), *xəlq* (xalq), *qiz* (qız) və s. Bəzən əksinə sait qalınlaşması özünü göstərir: *dada* (*dədə*), *gəla* (*gələk*).

Bəzən ətraf dillərin təsiri nəticəsində *o* şəkilçisi müraciət halını formalaşdırmışdır: *lavo!* (*oğul!*), *həvalo!* (*yoldaş!*), *bavo!* (*ata!*) və s.

Şəxs adları ilə müraciət: *Əliyö*, *Biviye*, *Əvdləli*, *Fatmə*, *Nurməməd*, *Şəms*, *Yaxşimurad*, *Ni-yazmamad*.

Peşələrin adları: *nalbənd*, *aşvan* (*dəyirmançı*), *nədəvan* (*çoban*), *şovan* (*çoban*), *xərat* (*xarrat*), *nəşar* (*dəmirçi*), *topçı* (*topçu*) və s.

Türk sözləri: *aram-aram*, *tez-tez*, *dəstə-dəstə* və s.

Farslarla qaynayıb qarışma nəticəsində sunqurların danışığında xeyli sayda kürd sözləri işlənir: *dər* (*qarı*), *mizan* (*payız-payız*), *novət* (*növbə*), *həd* (*sərhəd*), *piadə* (*piyada*), *pak* (*yaxşı*), *xani* (*ev*), *lnq* (*ayaq*), *dərənq* (*gec*), *şəve*, *şəv* (*gecə*), *joreda* (*yuxarı*), *xzanti* (*uşaqlıq*), *behodə* (*bihudə-havayı*), *zu* (*tez*), *sva* (*səhər*), *döh* (*ö*) (*aşxam*), *töro* (*üzüm*).

Mücərrəd isim yaradan şəkilçilər: *i*, *ti*: *batri* (*qəhrəmanlıq*), *dinşi* (*sakitlik*), *koçəri*/*köçər* (*köçəri*), *brati* (*qardaşlıq*) və s.

Söz birləşmələri: *kəvçye çaye* (*çay qaşığı*), *kəvçyene xarane* (*yemək qaşığı*).

NƏTİCƏ

Sunqurlara həsr edilmiş bu məqalə ilkin təəssürlərin nəticəsində yazılmışdır. Burada dəqiqləşdir-məyə, genişləndirməyə ehtiyacı olan məsələlər hələ çoxdur. Qurlardan sunqurlara gedən tarixi inkişaf prosesi günümüzə izlənəcək, maraq doğuran faktlar üzə çıxarılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

Gerhard, Doerfer (1992), İrandaki Türk Dilləri Üzerine Göttingende Yapılan Araştırmalar Üzerine. Türk Dili, Sayı 489, Eylül Ankara

Gerhard, Doerfer (1969), İrandaki Türk Dilləri. TDAY-Belleten, Ankara

Əzizov E. (1999), Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı

Kitabi-Dədə Qorqud (1978), Bakı, «Gənclik»

Sadıq, İslam (2012), Şumer və türk folklorunda günəş kultu.-Türkologiya, № 2

Rəsullu, Böyük (22.06.1997), Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri. «Ədəbiyyat» qəzeti

Rəsullu, Böyük (1995), Güney Azərbaycanda türk ləhcələri (ümumi baxış)

Heyet, Cevad (2002), Sungur Türkleri\\Türkler. Ankara, s. 675-678;

Cavad, Heyət (2011), Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I kitab, Bakı

Musayev M. (2012), Türkoloji dilçilik. Bakı: Mütərcim

Языки мира: Тюркские языки (1997), Изд-во Дом «Кыргызыстан», Бишкек

Текин Юлмез (2003), Түрк диллери. Эриш. Ыылдыз. Дил ве Едебийат 2, Истанбул

Бунятов З. (1978), Государство Атабеков Азербайджана. Баку

Голтьман, М. (1949), Иорический очерк города Гянджи. Ч.1, Баку

Mirmahmudova, Sitarə (2015), Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər və onların erməniləşdirilməsi siyasəti. (Rus dilindən tərcümə). Bakı: TEAS PRESS Nəşriyyat evi

Kazımov, Q. (2001), -sa,-sə şəkilçisi, onun praforma və derifatlarının, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi.- Dil, tarix və poeziya. Bakı

Əhmədov, T (1991), Azərbaycan toponimiksının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı

Ширалиев, М. (1965), Кыпжакские элементы в азербайджанском языке (на материале диалектов и говоров).- Исследования по грамматике тюркских языков. Ташкент: Наука

Гукасян, В. (1981), Об одной древнетюркской письменности.- СТ, № 5

Древнетюркский словарь (1969), Л., Наука

Dr. Riza Nur (1972), Türk tarihi (Birinci cild). İstanbul: Kutluğ yayınları

Гараев, Т. (1981), Историко-лингвистический анализ древнетюркского лексического пласта в азербайджанских говорах Грузинской ССР. Автореф. канд.филол.наук., Баку, 1981

Номинханов, Т. (1966), Исследования по тюркским и монгольским языкам. Алма-Ата,

Abdullayev, Ə. (1992), Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Univesiteti nəşriyyatı

Kazımov, İ. (2010), Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild, Bakı, «Təknur» nəşriyyatı

Соколова, В. (1953), Очерки по фонетике иранских языков, ч. 1, М., Л.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ АВТОРЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАР

ф.ғ.к., проф. м.а. **Ж.К.ОТАРБЕКОВА***
магистр, аға оқытушы **Б.Н.НУРЖАНОВА****

Түйіндеме

Қазақ тіл білімінде ақын-жазушы тіліне тән жаңа қолданыс, сөз жасау мүмкіндіктері мәселесі әлі назардан тыс қалып келеді. Абай тілі тілдік тұлға, окказионалдықы сипаты, жеке қолданыстық ерекшеліктері тұрғысынан жан-жақты қарастырылды. Дегенмен, ақын шығармаларының бүкіл сөз байлығын қамтитын «Абай тілі сөздігі» бойынша сөз мағыналарының түсіндірмелері мен қолданыстарына жасалған талдаулар бірқатар зерттеушілердің назарынан тыс қалып қойған тұстары бар екенін көрсетіп отыр.

«Абай тілі сөздігі» негізінде ақын Абай тіліне тән жеке қолданыстық ерекшеліктерді анықтау, функционалды-стильдік сипатын зерттеуді мақсат ете отырып, авторлық сөзжасам және сөзқолданыс, окказионализм мәселелерінің ара жігін ашуды, Абай шығармаларындағы авторлық сөздерді анықтап, бірқатар сөздердің сөздік мақалаларына талдау жасауды міндет етіп алдық.

Зерттеу нәтижесінде ақын тілінде бірді-екілі ғана қолданыстық сипатта болған сөздердің контекстік мағыналарына талдау жасалды; олардың «Абай тілі сөздігінде» сөздіктің реестрлік қатарын құрауы мен басқа сөздіктерде сөздік мақала түрінде берілу-берілмеуі, олардың қолданыстық семантикасы анықталды; түсіндірме сөздікке ақын тіліндегі жеке қолданыстардың, тіпті көптеген мысалдардың еңбегені байқалды. «Абай тілі сөздігіне» сүйене отырып, статистикалық мәліметтер негізінде лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеу қажеттігі дәйектелді.

***Тірек сөздер:** жеке қолданыс, авторлық сөздер, окказионализмдер, сөздік мақала, лексикография.*

AUTHOR'S WORD USAGE IN THE LANGUAGE OF ABAY'S WORKS

Abstract

The problem of the ability to use new words and phrases in Kazakh linguistics is still unclear. Abai's language was studied extensively from the point of view of the linguistic identity, the occasional character, the personality peculiarities. However, the analysis of the interpretation and interpretation of the meaning of the words "Abay language dictionary", which covers all vocabulary works of the poet, shows that there are some points left by the researchers.

For this reason, on the basis of Abai's dictionary, Abay works to identify the specific features of Abai's language, to study the functional-styled nature of the dictionary, to define the author's words and phrases, the problems of the occasionalism, to identify the words in Abai's works and to analyze the dictionary articles of a number of words. So we got it.

As a result of the research, the contextual meaning of the words in the poet's language was utilized in the same manner; their compilation of the dictionary in the dictionary "Abay language" and the presence of dictionary dictionaries in other dictionaries, their semantics were defined; There was a lack of personal use in the poetic language and even many examples of explanatory dictionary. Based on the "Abai language dictionary", it is argued that it is necessary to study the linguistic point of view on the basis of statistical data.

***Key words:** personal terms, author's words, occasionalism, literary article, lexicography.*

КІРІСПЕ

Авторлық сөзқолданыс мәселесі қазақ тілінде арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Тіл білімінде бұл мәселе окказионализм тұрғысынан, автор тілінің ерекшелігі тұрғысынан ғана зерттелген деуге болады. Оған А.Бейсенбайдың «Ә.Кекілбаев шығармаларындағы окказионалдықы қолданыстар», Л.Еспекованың «Қадыр Мырзалі поэзиясындағы окказионализмдер» тақырыбындағы зерттеулер секілді еңбектер дәлел. Ал Абай тіліне байланысты Рабиға Сыздықтың «Абайдың сөз өрнегі» атты зерттеуі бар.

* Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, e-mail: zhimi_ok@mail.ru

** E-mail: nur.botakoz@mail.ru

Көркем шығармаларда окказионализмдер автордың өз ойын бейнелі түрде жеткізуіне қажетті құрал деуге болады. Көркем шығармаларда окказионализмдер қандай да бір идеялық, эстетикалық мақсаттардан туындауы мүмкін. Сондықтан окказионализмдерді шығарма авторының сондай мақсаттарынан туындаған жеке авторлық сөздері мен сөз қолданыстары дегеніміз жөн.

Жеке авторлық сөз немесе сөзқолданыс болу үшін автор тілде бар сөздерді қолданады, бірақ ол сөздер қалыпты қолданысынан ауытқып қолданылады, семантикалық өзгеріске түседі немесе мүлде жаңа мәнде жұмсалады. Тіпті кейбір сөз зергерлері мүлде қабыспайтын сөздерді тіркестіріп, жаңаша сипат беруі де мүмкін. Ондай сөздер контексте жаңа мағынаға ие болып, жаңа, тың сөз түрінде көрінеді. Мұндай қолданыстар жеке автордың көркем шығармасында көрініс тауып, жазушы немесе ақынның өзіндік жазу стилін танытады.

Бұларды жеке қолданыс деуіміздің себебі, олар тілдегі бар сөздер секілді дайын бірліктер емес. Контекстік сипаты басым, мәтінде өзінің бастапқы мән-мағынасынан ауытқыған сөздер. Олардың бастапқы мағынасы мүлдем өшіп, жойылып кетпейді, тек стильдік, семантикалық өзгеріске түседі.

В.В.Лопатин «Рождение слова» атты зерттеуінде оған мынадай анықтама берген: «Сам термин показывает, что подобные слова созданы однажды, по случаю. Они созданы и живут лишь в определенном контексте и вне этого контекста не воспроизводятся» деп түсіндіреді (Лопатин, 1973: 256).

Жеке авторлық қолданыстар тіл білімінде И.С.Улуханов, А.Лыков, В.Лопатин, Е.Земская, Л.Киселева, Г.Мұратова, Л.Еспекова, А.Бейсенбай, т.б еңбектерінде окказионализмдер ретінде біршама қарастырылған. Бұл еңбектерде жекелеген ақындар мен жазушылардың шығармаларына тән сөз қолдану ерекшеліктері стильдік тұрғыда қарастырылған деуге болады. сонымен қатар бұл мәселе жаңа сөздер неологизмдер тұрғысынан да зерттелген. Мәселен, Қ.Қадырқұлов неологизм ұғымымен қатар жаңа сөз қолданыстар деген термин ұсынып, сөзқолданыстарын контекстен тыс өмір сүрмеуі мүмкін дейді (Қадырқұлов, 1995:236).

Зерттеуші С.Жиренов тосын қолданыстарды лингвокогнитивтік деңгейде қарастыру мәселесін көтеріп, «окказионалды бірліктер дүниені тілтанымдық әрекеттер арқылы қабылдаудың бір тәсілі» деп түсіндіреді. Ол: «Окказионалды бірліктердің когнитивтік семантикасы арқылы дүниенің ұлттық бейнесін көруге болады. Концептінің көрінісі болып саналатын дүние бейнесі – адам санасының абсолютті ақиқаты десек, адам оның қалыптасуын өмірде алдына қойған мақсатына сай орнықтырады. Адам шынайы әдіс-тәсілдері арқылы өзіне қарапайым әрі айқын дүние бейнесін тілтанымдық тетіктер арқылы қалыптастыруға ұмтылады. Демек, адамзат баласы ақиқат дүниені өз танымындағы дәрежеге, яғни өз санасындағы ойсуретке ауыстыруға тырысады. Аталған танымдық әрекеттер арқылы тілдік тұлға объективтік емес дүние бейнесін жасауға ұмтылады. Осындай дүние бейнесін жасауға адамның танымдық жүйесі қатынасады», - дейді (Жиренов, 2011:15-236).

Қазақтың бас ақыны атанған Абай Құнанбаев еңбектерінен осындай ақын дүниетанымы мен сөз зергерлігін, ассоциативтік ойлау әрекетінің мықтылығын байқаймыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ұлы Абай тілі туралы зерттеулер қанша көп болса да, ақынның мол тілдік қазынасын сарқа зерттеп болғанымыз жоқ. Абайтанушы тілші ғалым Р.Сыздық айтқандай, әдебиетшілер мен тілшілердің бірлескен зерттеулері, ақын тілінің тек көркемдік жағы ғана емес, сөзқолданыстық сипаты әлі де зерттеуді қажет етеді. Ғалым ұсынған лингвостилистикалық тұрғыда зерттеу қажеттігі күн тәртібінен түскен жоқ.

«Абай тілі сөздігі» – ұлы ақын шығармаларының тілін танып-білу саласындағы аса қажетті, қомақты жұмыстардың бірі. Ол Абайдың тілін, әсіресе, лексикасын зерттеймін немесе білемін деушілерге өте қолайлы, реттелген материал, белгілі бір сөздің немесе сөз тіркесінің қай мағынада қанша рет қолданылғанын, бір мағынада кейбір сөздерді Абай қалайша қатар жұмсағанын, оның ішінде қайсысын жиі, қайсысын сирек қолданғанын көре алады. Мысалы, Абайда тіршілік, тірлік, өмір, мағишат деген төрт сөз бір ұғымды білдіреді, бірақ, бұлардың қолданылу жиілігі, поэтик жүгі бірдей емес: тіршілік 6 рет, тірлік 11, өмір 113, мағишат 1 рет қолданылған.

Абай шығармаларының тілі әр қырынан зерттеліп, талданып келеді. Дегенмен, ақын қаламына ғана тән өзіндік ерекшеліктер ақын өлеңдерін оқыған сайын ашылып, таныла берері даусыз. Себебі, Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр тиеді. Бірақ ол ауырлық *Абайдың айта алмағанынан емес, оқушының түсіне аларлық дәрежеге жете алмағанынан болады* екен.

Ақын халық тіліндегі қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестерін, тұрақты тіркестерді қолданумен қатар олардың кейбіріне мақсатына қарай не қосымша мағына үстеп, не өзгеше рең үстеп,

шығармашылық тұрғыда қолданған. Сондықтан да Абай өлеңдерінде халық тіліндегі үйреншікті сөздер өзгеше реңк алып, басқаша сипатта қолданылған. Ақын сөз қолданудың ескі өрнегін сақтаумен қатар, оны жетілдіріп, жана, тың сөз өрнегін тудырып отырған. Осы жаңалықтар ақынның өзіне тән стиль тудырды. Абай өз шығармаларына ана тілін негіз етіп, сол тілдің нормаларына сүйеніп, тиісті образдар жасап, тіліміздің лексикалық қабатын байытты.

Тез сөзі жылдам, шапшаң деген мағынасымен қатар зат атауын білдіреді. Ол киіз үй сүйегін: уық, кереге жасайтын ағаштарды морлағаннан кейін түзейтін, иетін құрал. Осыдан барып, тезге салу деген (түзеу, жөнге салу) тұрақты тіркес қалыптасқан. Ал Абай қолданысында:

Түспей кетер деймісің,

Тәңірінің құрған **тезіне** (I.39)

Мұндағы **тәңірдің құрған тезі** деген тәңір бәрін сарапқа салып, әділдік орнатады деген мәнде жұмсалған.

Тұл сөзінің мағынасы: бекер, бос, түк емес. Ал «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» тұлдың ауыспалы мағынасы *отасқан ері өлген не ажырасып кеткен, баласы жоқ әйел*, ауыспалы мағынасы *бас иесіз, еркексіз* (ҚТТС, 9.269). Бұл мағына қазақ мәдениетінді «атты тұлдау» тіркесінде сақталған.

Біреу білмес, сен білсең,

Білгеніңнің бәрі **тұл** (42)

Қайратсыз ашу *тұл*,

Тұрлаусыз ғашық *тұл*,

Шәкіртсіз ғалым *тұл* (I,194).

Өлең жолдарында **тұл** сөзі негізгі, бастапқы бос, бекер деген мәнде қолданылғанымен, семантикалық тұрғыдан аталған осы сөздің бастапқы мағынасының экспрессивтік бояуын арттырып, айрықша семантика үстеліп тұр.

Бек сөзінің сындық мағынасының бірі мықты, берік болса, екіншісі өте, тым, аса, тіпті. (ҚТТС, I.108). Абай өлеңдерінде он жеті рет қолданылған:

Ағайын *бек* көп,

Айтамын ептеп,

Сөзімді ұғар елім жоқ (I.93).

Сенсіз де менің күнім,

Бек бітті халім,

Тағдырдан келген зұлым (I.97)

Телміріп тұрмайсың,

Бихабар жүргенсіп,

Бек қатты сынайсың (I.137)

Осындағы *бек* сөзінің орнына *minmi*, *өте* секілді синонимдерін қойсақ, дәл осындай реңк бермеген болар еді.

Бәс. Түсіндірме сөздікте бәс сөзіне зат есім ретінде *төмен, кейін, нашар* мәнін береді деп анықталған (I.104).

Күйлеме жігітпін деп үнемі ойнас

Салынсаң, *салдуарлық* қадір қоймас,

Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін,

Төбетке өлекшіннің бәрі бір *бәс* (I.36)

Ал «Абай тілі сөздігінде»: *бір бәс, бірдей, бір есеп* деп түсіндірілген. Мысалдарға назар аударсақ, Абай оны осы мағынада пайдаланған:

Жақсылық, жамандықпен оған бір *бәс*,

Дін ісін, құдай ісін айыра алмас (I.161).

Немесе:

Ол күндер өткен күнмен бәрі бір *бәс*,

Келер, кетер, артына түк қалдырмас (I. 211).

Құда. Абай тілінде бұл ағайындық, туыстық мәнімен қатар «құдай» сөзінің қысқарған түрінде қолданылған. Қазақта «Құдасын құдайындай сыйлаған» деген сөздің төркіні осыған саятын секілді.

Бір *құданың* хақы үшін мен тілеймін,

Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер (I.265).

Бұл сөз прозалық шығармаларда, ауызекі қолданыста *құдай ақы* түрінде қалыптасқан, ақын осы мәнде жұмсаған.

Асықсаң да шырағым,

Саған деген *құданың*,
 Жазылған қандай жарлығы,
 Есіткен жоқ құлағың (123)
 Немесе:
 Әйелмісің, жылама,
 Тәуекел қыл *құдаға*,
 Өлең айт, үйге қайт (II.90).

Қарасөзде:

Құданың бізге бұйырғаны, біз осыны қылсақ, мұсылмандық кәміл болады деп ойлайды.(II.209).

Ақын тілінде алла, тәңрі, жаратушы мәнінде *құдай* сөзі де қатар қолданылады. Мысалы, жақсылық, жамандықты жаратқан *құдай*, бірақ қылдырған құдай емес (II. 185).

Бұл жөнінде абайтанушы ғалым Р.Сыздық былай деген: Абай өлеңдерінде *замана – заман, қаса – қас, құдай – құда – хұда – құдая* варианттарын жарыстыра қолданған. Бұл сөздер ұйқас және өлең өлшемі қажеттерін өтеу үшін бірде бір буыны артық, бірде бір буыны кем келе береді. (Сыздық, 1970:876).

Біздіңше, бұл өлең өлшеміне бола қысқарған сөз емес. Себебі, қара сөзде де *құда* түрінде қолданылған. Сонымен қатар қазақта «Құданың құдыреті» деген тұрақты тіркес бар. Ол көбінесе ауызекі тілде, сөйленісте қолданылады. Демек, *құда* сөзі құдай сөзінің орнына бұрыннан қолданылып келген. Ақын соны өз тілінде шеберлікпен, әдейі қолданған болса керек.

Антұрған сөзін Абай өте көп қолданған. Бірақ «Абай тілі сөздігінде» бұл сөз ант ұру (құдай ату, ант ату, оңбаған) түрінде ғана берілген. Мысалы:

Пайда, мақтан өзінен,
 Артыла ма *ант ұрып* (I.108).
 Қылып жүрген өнері,
 Қарекеті әрекет.
 Өзі оңбаған, *ант ұрған*,
 Кімге ойлайды берекет? (I.60).

Абай шығармаларының II томында:

Антұрған ел көзіне тік қараймын,
 Сонымды сен сөгеді-ау деп ойлаймын (II.51).
Антұрғандық қылығын алла ісі деп,
 Нандырар қандай сопы, қандай молда? (II. 45).
 Онысы рас, басында тәуір болған,
 Сүйтсе де кімді бұзбас бақ *антұрған* (II. 71).

Мұнда ақын *оңбаған, құдай атқан* мәнінде жұмсап отыр. Дегенмен, бұл сөздерді антұрғанның орнына қолдана алмас еді, себебі семантикасы бірдей емес.

Ақын ант сөзінен *жақтас* деген мағынада «*анттас*» деген сөз жасаған:

Анттасын алқайды,
 Сен тентек демеске.
 Кім артын шайқайды,
 Амал жоқ жемеске (I. 158).

Мұндағы **алқайды** сөзі де көпшілік қолдана бермейтін сөз. Оның мәні қолдау, жақтау. Мысалы Абайда:

Қарғағанын жер қылмақ,
 Алқағанын зор қылмақ (I.91).

Тентірек сөзіне АТС-та тентіреушілік, сандалу деген түсініктеме берген.

Сенісерге жан таба алмай,
 Сенделеді ит жүрек,
 Тірілікте бір қала алмай,
 Бұл не деген *тентірек* (145)

Ақын тентіреу сөзін ықшамдап, заттық мәнде қолданған.

Тірілік. Тірлік. Тіршілік. Ақын мәндес үш сөзді де қолданған, бірақ олардың семантикасы бір бірінен бөлек. АТС дегі түсіндірмелері төмендегідей:

Тірлік - өмір, тіршілік, саулық. *Тірлікте* өзіне өзің қылмаған істі өлген соң саған балаң кәсіп қылып бере ала ма? (II. 167).

Тіршілік – өмір, күнделікті әрекет, тірлік. Кім жүрер *тіршілікте* көңіл бермей (I.178).

Тірілік – тіршілік, өмір сүрушілік. Ағайын мен туғанды, тірілікте мақтаған (І.185).

Осылардың ішінде тірілік сөзінің семантикасы басқаларынан өзгеше –тірі жүргендік, көзі тірісінде деген мәнде алынған. Бұл қолданыс қарасөзде де кездеседі: Артымнан құран оқысын десең, *тірілікте* өзіңнің жақсылық қылған кісің көп болса, кім құран оқымайды? Мұнда тірі сын есімнен зат есім жасап қолданған.

Саудыр сөзі ақын шығармасында **саудырсыз** түрінде бір рет қолданылған. Мағынасы - әлем-жәлемсіз, алпыншақ-салпыншақсыз, әшекейсіз деп берілген (АТС,559).

Самородный сары алтын,
Саудасыз берсең, алмайды.

Саудыраған жезіне
Саудырсыз сары қамқаны (І.39).

Бұл сөз *саудыраған*, *салдыраған* деген сөзден шыққан болуы керек. *Саудыр етті* сөзі сылдыр етті, салдырлады дегенмен барабар. Ал *саудыраған* деген сөзді ақын *құнсыз*, *бағасыз* деген мәнде жұмсаған.

Еркейтін сөзі ақын тілінде еркелету мәнінде қолданылған:

Бауырларын *еркейтін*,

Не сұраса қақпаған.

Білдіруші ең үндемей,
Істі қылған жақпаған (І.185).

Сонымен қатар *еркелету* сөзі де толық қалпында алынған:

Еркелетіп ат қойып,

Жапарқұл мырза атанған (ІІ. 143).

Еркейту сөзі ақынның жеке қолданысы деуге болады. Бұндай сөз түсіндірме сөздіктерде кездеспейді.

Осы секілді **тездік** сөзі де ақын еңбектерінде бір рет қана қолданылған, жылдамдық, шапшаңдық мәнін берген (АТС, 597).

Не көрдің, есіттің, әрнешік білдің, соны *тездікпенен* ұғып, ұққандықпенен тұрмай, арты қайдан шыға-ды, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп, қарамаққа тез қозғап жібереді (ІІ.217).

Бұндай қолданыс жалпыхалықтық тілде кездеспейді, сондықтан да болар, түсіндірме сөздікте берілмеген.

Бұл жөнінде Рабиға Сыздық былай деген: «Сірә да, -лық жұрнағы арқылы жаңа сөз жасауда сын есім түбірінің бірін актив пайдалану Абай қаламына тән нәрсе. Өзгелерде, әсіресе жалпыхалықтық тілде *жақсылық*, *жамандық*, *үлкендік*, *кішілік*, *жомарттық*, *сараңдық* тәрізді ертедегі қалыптасқан сөздер болмаса, сын есім түбірлерінен -лық арқылы туынды сөз жасау дәл Абайдағыдай дәрежеде емес... бұлардың көбі Абайдың өзі жасаған неологизмдер, әсіресе, тоқтаулылық, байлаулылық, арлылық, намыстылық тәрізді туындылар Абайдан өзге қаламгерлерден табылмайды (Сыздық,1970: 127б).

Тегіндік сөзін Р.Сыздық аударма үстінде туған неологизм деп бағалайды:

Айтшы, аға, нағып жеңілдік,

Мәскеуде емес *тегіндік* (ІІ.70). Бұл М.Лермонтовтан аударғанда «не даром» сөзінің аудармасы (Сыздық, 1970:126 б).

ҚОРЫТЫНДЫ

Шағын ғана талдауларымыздың нәтижесінде бірнеше тұжырымдар жасауға болады.

Біріншіден, «Абай тілі сөздігі» негізінде ақын тілінде бірді-екілі ғана қолданыстық сипатта болған сөздерді теріп алып, олардың контекстік мағыналарын, басқа ақын-жазушыларда бар жоғын, түсіндірме сөздікте болса, оның беретін мағынасын салыстырып қарастыру қажет.

Екіншіден, тілімізде бар сөздіктерде сол сөздер (ақын тіліне тән деп есептейтін) сөздік мақала қатарын құрайтын-құрамайтынын анықтау қажет. Талдаулар барысында кейбір жеке қолданыстардың (мысалы, мұндайлық) түсіндірме сөздіктерде беріліп, кейбірінің мүлде берілмегенін байқадық, соның себебін анықтау қажет. Абай шығармаларының тілі қазақ әдеби тілінің негізін қалады дейтін болсақ, түсіндірме сөздікке ақын тіліндегі жеке қолданыстардың, тіпті көптеген мысалдардың енбеуін қалай түсіндіреміз деген сауал туындайды.

Үшіншіден, жеке қолданыс, тосын сөздер, окказионал сөздер деген терминдердің аражігін ажыратып, жүйелеу қажеттігі туындап отыр. Біздіңше, ақын немесе жазушы тіліндегі жеке қолданыс пен окказионализмдер бір емес.

Қорыта келгенде, ақын шығармаларының тілін «Абай тілі сөздігіне» сүйене отырып, статистикалық мәліметтер негізінде лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Лопатин В.В. (1973), «Рождение слова». Неологизмы и окказиональное образование. – Москва.

2.Қадырқұлов (1995). Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа қолданыстар. Ф.ғ.к.дисс. –Алматы.

3.Жиренов Саян (2011). Окказионализмдердің тілтанымдық сипаты. Қазақ тілі мен әдебиеті. 4.10/2011. 15-23 бб.

5.Сыздық Рабиға (1970). Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы (монография). «Ғылым» баспасы. Алматы.

Шартты қысқартулар:

I .- Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Өлеңдер мен поэмалар. –Алматы, Жазушы, 1986.

II . - Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Екінші том. Аудармалар мен қара сөздер. – Алматы, Жазушы, 1986.

ҚТТС - Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 томдық.

АТС – Абай тілі сөздігі. –Алматы, 1968.

«ҚЫЗ» СӨЗІНІҢ ҚАТЫСЫМЕН ЖАСАЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Ф.ғ.к., аға оқытушы С.С.АЙТЖАНОВА*
Оқытушы Б.З.ЗАКЕНОВА**

Түйіндеме

Мақалада ұлттық тіліміз бен рухани құндылықтарымыздың қомақты бөлігін қамтитын қызға қатысты тілдік бірліктер сараланады. Бір-бірімен тығыз байланыстағы этнолингвистика, когнитивті лингвистика және лингвомәдениет саласындағы соңғы жетістіктер нәтижесінде бірқатар қызға қатысты тілдік бірліктердің этнос табиғаты мен рухани мәдениетімізді танытатын тұстары, олардың тіліміздің сөздік қорын байытудағы үлесі айқындалады.

Қазақ халқының тілдік санасындағы «Қыз» концептісін айқындайтын өрістер айқындалып, оның компоненттік құрылымы мен ақпараттық мазмұнына талдау жасалады. Қазақ халқындағы қыз қолөнеріне қатысты фразеологизмдердің шығу төркіні, олардың ұлттық, танымдық ерекшеліктері, лингвомәдени сипаты, олардың ұлт дүниетанымындағы орны, ұлттық көзқарастардың таңбалану жолдары мен ерекшелігі талданған. Қазақ қыз қолөнеріне қатысты тілдік деректер мен фразеологизмдерді жинақтап, жүйелеу және қазақ қыз қолөнеріндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне тоқталу, эстетикалық таныммен байланысты дүниенің образды тілдік бейнесін жасаудағы әр түрлі ұлт өкілдерінің қыз қолөнеріне қатысты мәдени-танымдық тілдік бірліктерін салыстыра отырып зерттеген.

Тірек сөздер: фразеологизм, рухани құндылық, лингвомәдениеттаным, концепт, ұлттық код, тіл тұтынушысы, т.б.

FRAZEOLJISMS WITH PARTICIPATION OF "GIRL" WORD

Abstract

The article analyzes the linguistic units of the girl, which includes a significant portion of our national language and spiritual values. As a result of recent achievements in ethnolinguistics, cognitive linguistics and linguistic culture, which is closely related to one another, the linguistic unity of a number of linguistic units reflects the ethnos nature and spiritual culture, and their contribution to enriching the vocabulary of our language

In the linguistic sense of the Kazakh people, the fields that define the concept of "Girl" are defined and analyzed in its component structure and information content. The origin of phraseology in the Kazakh folk crafts, their national, cognitive peculiarities, linguocultural character, their place in the world outlook, the ways and peculiarities of marking national views. Studying, systematizing and classifying Kazakh linguistic data and phraseology, and focusing on the national-cultural peculiarities of Kazakh women's craft, have been studied by comparing cultural and cognitive language units with respect to girls' crafts of different nationalities in creating a language image of the world associated with aesthetic cognition.

Keywords: phraseology, spiritual values, linguistic culturology, concept, national code, language consumers, etc.

КІРІСПЕ

Мемлекет тәуелсіздігімен қоса сана тәуелсіздігіне қол жеткеннен кейін қазақ ғылымының да көкжиегі кеңейгені рас. Әсіресе ұлт руханиятына байланысты тіл, әдебиет, тарих, мәдениеттану, философия т.т. салаларда зерттеудің жаңа парадигмалары бой көтеруі – заңды құбылыс. Әсіресе тіл ғылымының бұл санаттағы рөлі ерекше. Бұл жөнінде В. Гумбольдт былай дейді: «Ұлттың өзіне тән, іштей дамиды рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл» [1, 349 б.]. Тілде әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысаналары сақталады. Халықтың сондай ерекшеліктері мәдениеті, әдет-ғұрпы, әдеби мұралары тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отырады. Ғалым Ж.Манкеева: «тіл – мәдениетті тану кілті, рухани және материалдық мәдениеттің қалыптасуына қатысатын үлкен күш. Ол мәдениеттің жалпы сипатын анықтайды, негізгі ақпаратты жинақтайды, сақтайды және жеткізеді» деген ой айтады [2, 154 б.].

* Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, aitzhanova60@mail.ru

** Алматы халықаралық мектебі. bahytzhan72@mail.ru

Ұлттық код пен рухани жаңғыруға бет бұрған бүгінгі күнде танымдық, эстетикалық, тәрбиелік мәні бар көптеген құндылықтарды, соның ішінде фразеологизмдер, этнографизмдерге байланысты аса маңызды құндылықтарды жинап-теріп, анықтап, қайта бағалау қажеттігі туындап отыр. Өйткені негізгі нысанымыз болып отырған – **қыз** әлемдегі барлық халықтар үшін де өзіндік орны бар, нәзіктік пен әдеміліктің, жасампаздық пен даналықтың символы. Алтай мен Атыраудың арасындағы ұлан ғайыр қонысты мекен еткен көшпенді қазақ елі үшін, әр заманда қазақ қызы – ұлтының ары мен ардағы, мұңы мен зары, үміті мен аманатының символы болып қалыптасқан. Ұлт болып ұйысуда, жұрт болып жұмылуда, халық болып қайрат танытуда, қазақ қызының атқарар рөлі мен алар орны әрқашан тым ерек болған. Себебі қазақ қызы, ер етігімен қан кешкен, ат ауыздықпен су ішкен жаугершілік заманда қара шаңырақтың отын өшірмеді, елдің басына қара бұлт үйірілгенде, ер-азаматтармен қатар атқа қонды, дүние отқа оранып, оқ ауада зулаған тұста тылда еңбек етіп, белі қайысып, саусақтары майысып, аз елдің қамы үшін еңбек етті. Қазақ қызы әрдайым еңбекқорлығы мен өнерлілігінің арқасында бүгінгі жайдары, жомарт ұрпағына бағасын салмақтауға бір ғасыр ғұмыр жетпейтін құны бар әлем байлығымен өлшенбейтін, мәдениет пен өнер үлгісін қалдырды.

Ұлттық код пен рухани жаңғыруға бет бұрған бүгінгі күнде танымдық, эстетикалық, тәрбиелік мәні бар көптеген құндылықтарды, соның ішінде этнографизмдерге байланысты аса маңызды құндылықтарды жинап-теріп, анықтап, қайта бағалау қажеттігі туындап отыр. Өйткені негізгі нысанымыз – қыз әлемдегі барлық халықтар үшін де өзіндік орны бар, нәзіктік пен әдеміліктің, жасампаздық пен даналықтың символы.. Түркі жұртындағы қызға қатысты атаулар мен ұғымдардың кумулятивті мағынасын, уәждемелік сипатын, қолданысын, сөздікте орналасу тәртіптерін, өзге мәдениеттен қабылдаған салт-дәстүрлерді айқындау – бүгінгі түркі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі.

Қыз сөзінің этимологиясына тоқталсақ, бұл сөз түркі тілдерінің көбінде кездеседі. Оның негізгі білдіретін мағынасы–**«қыз баласы, бойжеткен қыз»**. Кейбір түркі тілдерінде қыз сөзінің қосымша мағынасы бар, туваша **қыз**–ұрғашы, шор тілінде қысқак– жиен қыз, қайын сіңлі. Якутша **қыыс** – немере қыз. Біздің ойымызша **қыз** көне түркі сөзі, оның негізгі түбірдегі **қыз** етістігі болуы мүмкін. Бұл етістік алдымен «жану, жарқырау» ұғымдарын білдірсе, кейін «қызыл, от, жылы» деген қосымша мағынаға ие болды. Қыз сөзі алғашқы кезде «жайнаған, жалтыраған, оттың жарқылы» деген ұғымды білдірсе керек.

Ал, түркологиялық зерттеулерге қарағанда **қыз** сөзі – қызу, бойын от жалын шарпу, басу (“быть горячим, пламенеть”) мағынасында болса, екінші мағынасы: **қыз** – от, жалын, ыстық (“жара, огонь; жаркий”) деген мәнді білдіреді. Қызға берілген осы атаудың өзінен-ақ көп нәрсені ұғуға болады.

«Қыз» сөзінің этимологиясы жайында «Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» атты тарихи еңбекте: «қыз» (гиасы) – «ханша» дегеннің орнына қолданылатын сөз. Ежелден хан, патша, тегін-тектілердің қыздары «қыз» деп аталып, қара халықтың қыздары «қырқын» делінген – деген түсінік беріледі.

Тіл білімінде қазақ ұлтының таным парасатын, жарық дүниені танудағы көркемдік көкжиегін, ой-қиялын жаңа ғасыр табалдырығында тұрған жас буын, келер ұрпақ алдында ұлттық мәдени ерекшеліктерін сақтау мақсаты тұр. Сонымен қатар, фразеологиялық тіркестердің қалыптасуына ұлт менталитетінің рөлі мен ұлттық мәдени ерекшеліктер үлкен қызмет атқарады [3, 5].

Фразеология – дүниенің тілдік бейнесінің көрінісі болып табылады. Олар субъектіге қатысты, яғни, дүниені суреттеп қана қоймай, оны түсіндіруге, бағалауға, талдауға мән береді. Фразеологизмдердің атауыштық бірліктерден айырым белгісі осында [4, 25-28].

Қазақ халқы «Қыз» деген сөздің өзін әдеміліктің, инабаттылықтың, сұлулықтың белгісі деп таныған. Атап айтқанда қазақ қызын *«Аспандағы жұлдызым, жағадағы құндызым», «Қызғалдағым», «Аққуым»* деп түрлі гүл мен сұлу жан-жануарларға теңеген. Қазақ қызына байланысты оның қайраттылығына, сұлулығына, нәзіктігіне байланысты қазақ халқында ақын-жазушылардың талай әсерлі өлең жолдары бар.

Соның бірі қыздың сұлулығын суреттейтін Мұрат Мөңкеұлының «Қыз» өлеңі:

Бұраңдап ақ моншақтай керілген қыз

Оздырдың салтанатты еліңнен қыз,

Сәулесі ақ жүзіңнен жерге түссе,

Реңкің сары алтындай көрінген қыз. [5,62]

дейтін жолдар қазақ тілінде қазақ қызын суреттейтін фразеологизмдердің мән-мағынасын керемет ашады. Мұндағы: *ақ моншақтай, ақ жүз, сары алтындай* деп берілген бейнелі сөздер қызға қатысты фразеологизмдердегі символдық мәнге ие өзек семаларға айналған.

Қазақ қауымында қыз баланың орны айрықша болған. Қазақ халқы тән сұлулығы мен жан сұлулығын қатар ұстаған. Мысалы, қыздарының жан сұлулығын арттыру үшін, оларға ең алдымен үлкенді сыйлап, кішіні аялаудан бастап бауырмалдық, әдептілік, білімділік тәрбиесін мұқият жүргізе отырып «қыз, ана, әже» деген қасиетті атқа лайық болуға үйретеді. Ал, тән сұлулығы тәрбиесінде қыздарының жүріс-тұрыс, қимыл-қылықтарына баса назар аударып, дөрекі іс-қимылдардан қатты шектеген. Сымбатты болып өсуі үшін әсем жүруге, әдемі сөйлеуге дағдыландырған.

Бұл тәрбие қыздардың мінез-құлық, жүріс-тұрыс, қимыл-қылығын түзеп, әсемдікке, мәдениеттілікке, ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелейді. Мінезді, моральды, мұратты, әдепті, ибалы, кеңпейіл, кешірімді болуға жетелейді. Әр жақтан ақаусыз жетіліп, есейгенде тал шыбықтай бұралған бұраң бел, аршын төс, ақылына көркі сай сымбатты да сұлу болып есейеді. Міне дана халқымыздың асқан байқампаздығының арқасында қазақ халқы өз тілінде қызға тән бар қасиеттерді жинастырып, сөздік қорында фразеологизмдерді өзге адамға ақыл, кеңес, мін, кемсіту, мадақтау, қалжыңдау, қағыту секілді т.б түрлі мақсатта қолданған. Мысалға:

Кесте 1. «Қыз» тілдік бірлігіне байланысты қалыптасқан фразеологизмдер

Фразеологизмдер	Мән-мағынасы	Мысалдар
<i>Қызда қырық есекке жүк болатын айла бар</i>	Қыз айлалы, қу қылығы, назы көп деген мағынада	Әлде... қызда қырық есекке жүк болатын айла бар дейтін еді, айлалап жүр ме екен? (Ғ.Мүсірепов)
<i>Жетім қыздың тойындай</i>	Елеусіз, берекесіз деген мағынада айтылады.	Сенің тойың жетім қыздың тойындай болмауына кепіл боламын. (А.Токмағамбетов)
<i>Қыз мінезді</i>	Мінезі жайлы, сызылып тұратын жас бала, я жігіт туралы айтылады.	Естемес екі аяқтың арғымағы, қыз мінезді, сұлу, шешен... Бұл енді арғымақтың арғымағы. (І.Жансүгіров)
<i>Қыз ойнақ</i>	Жастардың әр түрлі ойын-сауығы, көңіл көтеруі.	Аманға бұрынғыдай бәйге бозға мініп аңшылық етуге, түндерде алтыбақан теуіп, қыз ойнақтарды құр өткізбеуге уақыт қалмаған сияқты. (Ғ.Мүсірепов)
<i>Бір қыздың қос бұрымындай</i>	Бір-бірінен ажырамастай, бірдей немесе жақын құрбы-құрдас деген мағынаны білдіреді.	Бұл тілі бір, ділі бір, діні бір туыс екі халықтың тарихы жібектің тініндей, қыздың қос бұрымындай өріліп жатыр. (Егемен Қазақстан)
<i>Қыз теке</i>	1. Үнемі қыздармен қосылып ойнайтын ер балаға, еркекше киінетін қыз балаға қойылған ат, теңеу ат. 2. Гермафродит (қос жынысты адам)	Осының қыз теке ме деймін. Кейде үстіне еркекше киім киіп далаға шыға келгенде, еркек бала ма деп ойлап қаласың. (С.Мұқанов)
<i>Қыздан туған қиықсыз</i>	Жат емес	Еспенбеттің шешесі Ер Қосайға немере, қиық жоқ қыздан туғанға, Оны бөтен көрер ме? (Д.Бабатайұлы)

«Қыз тәрбиесі – ұлт тәрбиесі» деп қараған тәжірибелі аналар қыздарына ең алдымен кісілік, кішілік, мейірімділік, жанашырлық, бауырмалдық, биязылық, тазалық, пәктік, ар-ұят, адамгершілік тәрбиесін жүргізіп, сезімтал, сергек болуға үйретеді [6, 3-6].

Ата-бабамыз қызды қонақ деп есептеп, барған жерде бағының ашылуын үйде отырып қамдаған. Барынша ізетті, сыпайы, мейірімді де ісмер, қылықты да қырмызы болуын үнемі қадағалап отырып, тым еркінсітпеген. «Қыз – өріс, ұл - қоныс» деп білетін халықтың қыз балаға көңілі айрықша. Халқымыздың қыз тәрбиесі мен қадіріне байланысты қалыптасқан фразеологизмдер көптеп кездеседі.

Кесте 2. Халқымыздың қыз тәрбиесі мен қадіріне байланысты қалыптасқан фразеологизмдер

Фразеологизмдер	Мән-мағынасы	Мысалдар
<i>Қызға қырық үйден тыйым</i>	Қызды жөнсіз ешқайда шығармау туралы айтылады.	Ұлға отыз үйден тыю, қызға қырық үйден тыю. (мақал)
<i>Қыздың жиган жүгіндей</i>	Қыз қолынан шыққан дүниедей сәнді, тәртіпті, жинақы.	Алатауым әсемденген қыздың жиган жүгіндей (Қазақ әндері)

«Қыз» сөзінің қатысуымен жасалған фразеологизмдердің ішінде салт-дәстүрге байланысты қалыптасып, номинация процесіне ұшырағандары бар. Қазақ салтындағы қыз өміріне қатысты басты оқиға – кәмелетке жеткен қызды тұрмысқа беру. Дана халқымыз бұл мәселеге немқұрайлы қарамаған. Қазақ қызының бағасы мен сипатын, қадір-қасиетін дәл тауып, оны өзінің даналық сөздері, мақал-мәтелдері, тұрақты тіркестері арқылы өрнектеп, ұрпақтарына мирас етуші халқымыздың бітім-болмысы, тұрмыс-тіршілігі, асылы мен жасығы туралы көзқарасы аталған теңдессіз мұраларында айқын көрініс тапқан.

Сондай-ақ қазақ танымында қыз баласының болмысы қандай нәзік болса, оған қатысты мәселелердің барлығы да соншалық нәзік. Басынан құс ұшырмай, алақанында аялаған қазақ ұзатылған қызға барған жеріне *«тастай батып, судай сіңуін»* бар жүрегімен тілесе, шаңырағынан ұзамаған қыз жайлы жұмсақ қана *«оң босағада отыр»* дейді.

Кесте 3. Қазақ халқындағы қыздың тұрмысқа шығуы мен ұзатылуына байланысты салт-дәстүрлерге байланысты туындаған фразеологизмдер

Фразеологизмдер	Мән-мағынасы	Мысалдар
<i>Қыз айттыру</i>	Қызға құда түсті, атастырды, қызды алмақ болып уәде байласты	Қазақ арасындағы аңызға қарағанда, қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім деген ханның бұйрығы бойынша орнаған көрінеді. (Ы.Алтынсарин)
<i>Қыз қашар</i>	Қызды қашыруға себеп болған кісілерге күйеудің беретін сыйлығы.	Осы кеш сол ауылда бір үй әзірленеді. Оның қожасына күйеу ат мінгізуге, не шапан жабуға тиіс, бұл кәде «қыз қашар» деп аталады. (Ы.Алтынсарин)
<i>Қыз ұзатты</i>	Қызды күйеуге берді, қызды барар жеріне шығарып салды.	Осы қалада қыз ұзатылса, келін түссе... Абайдың сөзі, әндері көп жерде-ақ айтыла, атала жүретін. (М.Әуезов)
<i>Қыз танысу</i>	Қыздың ұзатыларда туған-туысқандарын қыдырып, төркіндеуі.	Қыздың туған-туысқандарымен қоштасуын қазақта «қыз танысу» деп атайды. (Қазақ ССР тарихы)

Адамның белгілі бір қасиетін, мінез-құлқын, белгісін сипаттау тілдік жүйеде және жазушы мен сөйлеуші аталған тілді тұтынушылардың өмір сүру жағдайына, мәдениетіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, дүниетанымы, таным-талғамына, күнделікті тұрмыс пен өмір тәжірибесінде бұрыннан қалыптасқан түрлі зат, құбылыстармен байланысты. Яғни, тілден халықтың рухани және материалдық мәдениеттерінің іздерін байқауға болады.

Қазақ тіліндегі қызға қатысты фразеологиялық тіркестердегі символдық мәнге ие компоненттер қыз баланың сырт келбеті, әдеті мен мінез-құлықтары, тіршілік ету салты, тұрмыстық ұғым-түсініктері, ырымдар мен наным-сенімдері, адам мінезінің ерекшеліктері, қасиеттері мен сапалары және т.б. сипаттарына тікелей қатысты. Мұндай ерекшелік тек қазақ тіліне ғана емес, әлемдегі тілдердің көбіне тән болып келеді.

Тіліміздегі фразеологизмдердің мағыналық астарында халықтың ерте уақыттан бергі өмірінің қыр-сыры жан-жақты сақталып суреттеледі. Халықтың күн-көрісі, тұрмыс-тіршілік негізінде өрбіген түсінік пайымдаулары, соған байланысты қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар тілдік қолданыстағы фразеологизмдерден көрініс табады. Сондықтан фразеологизмдер халқымыздың ұлттық менталдық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлығымыздың бірі болып есептеледі.

Фразеологизмдерде адамдардың күн көру, мәдени өмір салты ғана емес, халықтың тұтастай ұлттық ерекшеліктерінің көрінетіндігі ешбір күмән тудырмайды.

Қазақ танымындағы «қыз» ұғымының лингвомәдени мәні зор. Қыз балаға қатысты фразеологизмдерден халқымыздың қыздың тәрбиесіне, ортасына, тегіне, сұлулығына айрықша мән бергенін аңғарамыз. Дана халқымыз «Қыз тәрбиесі – ұрпақ, ұлт тәрбиесі» деген қағиданы берік ұстаған [7, 6.]

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, қазақ халқында қыз қолөнеріне қатысты тілдік бірліктер, тұрақты тіркестер қазақ дүниетанымында қалыптасып, тілде берік бекіген құбылыстар болып табылады. Қазақ қызының қолынан шыққан әрбір дүние, халық тұрмысынан берік орын алып, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер

арқылы тілде сақталып, этномәдениеттің көрінісі ретіндегі қыз бейнесін толықтырып, тілдік қабатта өз орнын даралап тұр.

Қай халықтың болмасын, тұрмысы мен танымындағы бар дүние сол халықтың жадында сақталып, тек тілінде ғана көрініс табады. Халықтың дүниетанымы негізінде қалыптасқан мәдениеттің кейбір құпия сырлары тілдегі символ сөздерде жасырынған. Бұдан біз қазақ тіліндегі қыз сөзіне байланысты қалыптасқан фразеологизмдерді талдай отырып, қазақ қызына тән мінез, қалып, қасиеттерді айқындауға мүмкіндік аламыз. Ал бұл өз кезегінде қазақ қызының өнерінен туындаған қазақ қыз қолөнеріне қатысты қалыптасқан фразеологизмдердің өн бойынан қазақ қызына ғана тән ерекше болмыс-бейнені байқауға негіз болады демекпіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // <https://egemen.kz/article26.04.2017>
2. Фон Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: 1985. С.349
3. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2008
4. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М.,1969. – 231с.
5. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері: док.дисс. – Алматы, 1998. – 292б.
6. Мөңкеұлы М. Шығармалары: Өлеңдер, жырлар, толғаулар, айтыстар, зерттеулер. – Алматы, 2013. – 288б.
7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы, 2007.–711б.
8. Ғабитханұлы Қ., Тоқтақынұлы Ж. Ағаш бесіктен жер бесікке дейін (Қыз сыны. Жігіт сыны) – Алматы, 2011.–128б.
9. Қазақ қызы: өткені, бүгіні, ертеңі. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институты, 2003. Ітом, 344б.

ҚАЗАҚ ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІНІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

ф.ғ.к., проф. м.а. С.А.АСАНБАЕВА*
ф.ғ.к., проф. м.а. Г.Қ.АБДИРАСИЛОВА**

Түйіндеме

Мақалада қазақ жарнама мәтіндерінің прагматикалық аспектісі жайында сөз қозғайды. Қазіргі уақытта жарнама әрбір қазақстандықтың күнделікті өміріне еніп отыр. Біз жарнамамен кез-келген бұрышта, бұқаралық ақпарат құралдарының барлығында, яғни теледидарда, радиода, көшеде, газетте, журналда кездесеміз. Кейде жарнама бізге кері әсерін де тигізеді. Оның басты себебі жарнаманың басты сапасының төмен болуы немесе оның берілген уақытының бізге сәйкес, ыңғайлы болмауы. Жақсы жарнаманы жасап, оны дұрыс қолдана білу үлкен кәсіби шеберлік пен ғылыми зерттеуді қажет етеді. Өйткені жарнама жасау мен жариялауда кеткен болмашы кемшіліктің өзі тұтынушыға кері әсерін тигізуі әбден мүмкін.

Тірек сөздер: *Жарнама мәтіні, жарнама прагматикасы, прагматикалық лингвистика, Мәтін лингвистикасы.*

THE MAIN ASPECTS OF THE ANALYSIS OF KAZAKH ADVERTISING TEXTS

Abstract

The article talks about the pragmatic aspect of Kazakhstani advertising texts. At present, advertising in everyday life of every citizen of Kazakhstan. We meet with advertising in all corners of the world, in all media, that is, on television, on the radio, on the street, in a newspaper, in a magazine. Sometimes advertising will have a negative impact on us. Its main reason is that the quality of advertising is low or its time is not convenient. Good advertising and proper work require great professionalism and research. In the end, the slightest lack of advertising and advertising can have a negative impact on the consumer.

Key words: *Advertising text, advertising pragmatics, pragmatic linguistics, textual linguistics.*

КІРІСПЕ

Адамзат қоғамында болып жатқан алуан түрлі өзгерістер мен жаңарулардан тіл де тыс қалмақ емес. Осымен байланысты қазіргі ғылымда орнығып келе жатқан антропоцентристік бағыт дәстүрлі құрылымдық лингвистикадан бөлек адам факторын түпқазық етіп алған білімнің жаңаша сипаттағы бірнеше саласы қатар дамып келеді. Олар: прагмалингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, лингвостилистика, т.б. Осылардың ішінде біздің зерттеу нысанымыз – прагмалингвистиканың орны айрықша. Бір кездері ғалымдар шеңбері анықталмаған, проблемалары нақты көрініс таппаған деп таныған аталмыш бағыт бүгінде біршама қалыптасып, тіл білімінің өзге салалардан іргесін ажыратып, дербестене бастады. Мысалы, адам факторының өзі мұнда адресант-адресат сияқты нақты категорияларға бөлініп, олардың арақатынасы, атап айтқанда, сөйлеуші-тыңдаушы рөл алмасуы жеке проблема ретінде қарастырылуда. Ал кез келген мәтіннің (ауызша да, жазбаша да) белгілі бір мақсатта айтылатыны белгілі. Қарапайым тілмен айтқанда, сөйлеуші ниеті деп түсінілетін бұл мәселе прагматикада кеңінен қарастырылып, адресанттың прагматикалық ұстанымы проблемасын құрайды.

Түптеп келгенде, дәстүрлі интралингвистикада тіл деңгейлік тұрғыдан (фонетика, лексика, грамматика) ішкі табиғи қасиеттері бойынша қарастырылса, экстралингвистикада оның функционалдық мәні, яғни қолданыстағы сыр-сипаты, яки оның «өмір сүруіне» тікелей ықпал етуші иесі – Адаммен байланысты зерттеледі. Аталмыш экстралингвистиканың өзегі ретінде – прагмалингвистиканы тануға негіз бар. Өйткені кез келген мәтіннің прагматикалық аспектісі айрықша маңызға ие. Сөйлеу актісінде бұл тіл ұстанушының тілдік бірліктерді өз түпкі ниетіне сай етіп іріктей білуі, қай сөзге баса мән беретіндігі, өз сөзінің тыңдаушыға қандай дәрежеде әсер етуін көздейтіндігі, соның нәтижесінде адресанттың қандай да бір әрекеттерге баруына түрткі болатындығы, сондай-ақ айналадағы адамдарға өз сөзі арқылы өзін белгілі бір қырынан таныстыруға, көрсетуге

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, e-mail: Astke-1970.25@mail.ru

** E-mail: ab.gulmira@mail.ru

тырысатындығы т.б. барлығы жинала келе оның түпкі ойының аудиторияға дұрыс, дәл, нақты күйінде жеткізілуін қамтамасыз етеді.

Тіл білімінде «прагматика» термині Чарльз Морристің енгізуімен қалыптасқан болатын. Перс ұсынған бағдарламаларды жалғастыра отырып, Ч.Моррис ең алдымен «синтактика», «семантика», одан соң «прагматика» ұғымдарын семиотиканың негізгі үш таңбалаушы компоненттері ретінде ғылымға енгізді [1].

Кең таралған анықтамалардың бірі – Т.А.Ван Дейктің: «Прагматизм – контекстегі тілдің зерттелуі», – деген тұжырымы. Автор прагматикалық компоненттер қасиетін төмендегіше талдап жіктейді:

а) прагматика – лингвистикалық теорияның ажырамас компоненті, оның статусы синтаксис пен семантика мәртебесімен тепе-тең;

ә) прагматика міндеттеріне сөйлесімнің жүйелік қасиеттерін тілдік және иллюкутивтік актілер ретінде айқындау жатады;

б) прагматикалық интерпретация тек синтаксистік тұрғыдан дұрыс, семантикалық қолданысқа ие белгілі бір шарттылыққа негізделген сөйлесімдерде ғана қолданылады;

в) прагматикалық интерпретациялар прагматикалық контекстерде айқындалады, яғни белгілі бір ой когнитивтік және әлеуметтік факторлар жиынтығы ретінде анықталады [2].

Прагматика семиотика мен лингвистиканың саласы, ол тілдегі белгілер қызметін зерттейтіндігі туралы, прагматика терминін ХХ ғасырдың 30-шы жылдарының соңында Ч.У.Моррис ұсынып, оның лингвистикалық зерттеу саласына айналуы 1960-70 жылдарда Ч.С.Пирс идеяларынан кейін басталғандығы Н.Д.Арутюнова [3], Т.А.Дейк [4], Р.С.Столнейкер [5], В.В.Богданов [6] сияқты ғалымдардың еңбектерінде айтылған.

Прагматикалық параметрлер қазіргі әдебиеттерде әртүрлі аталып жүр. Мысалы, лингво-психологиялық зерттеулерде коммуникация тізбегіне байланысты оларды реципиент, қабылдаушы десе (Т.М.Дридзе), әлеуметтік лингвистикалық еңбектерде сөйлеуші (говорящий), хабар жіберуші, адресант және тыңдаушы, ақпарат алушы, адресат (Р.Белла) делінеді. Ал В.Дрессельдің зерттеулерінде бұл терминге байланысты ақпарат жіберуші (отправитель), жасаушы (создатель), ұстанушы (потребитель), сөйлеуші, тыңдаушы, оқушы (читающий), мәтін интерпретаторы деген сияқты атауларды кездестіруге болады. Бұлардың барлығы қатысым актісіне байланысты әрекет иелеріне (субъектілерге) қатысты қолданыстар.

Мәтін лингвистикасы онтологиялық, гносеологиялық, лингвистикалық және психологиялық зерттеулер секілді сөйлеу әрекетінің нәтижелерін прагматикалық тұрғыдан қарастырады.

Прагматика міндеті – тікелей адресатқа ықпал етуге бағытталған тілдік қатынас коммуникациясын қолданудың заңдылықтарын реттеу екені мәлім.

Сонымен, мәтін прагматикасы деп тіл бірліктерінің функционалдық аспектісін мәтін иесінің (субъектінің) реципиенттерге ықпал ету ниетінен туындаған мақсатын, жағдаяттың әсерінен болып жататын сөйлесім актісінің жүзеге асуын түсінеміз.

Жарнаманың мәтін және жанр ретіндегі басты қызметі – ықпал ету қызметі (прагматикалық функция). Жарнаманың прагматикалық әсерінің жоғары болуы оның негізгі сипатының бірі болып табылады, сондай-ақ прагматика жарнаманың атқаратын функциясының ең бастысы болып саналады. Кез келген жарнама мәтіні осы фунуцияны толығынан атқаруға міндетті.

Прагматика – семиотиканың бір бөлімі, сөйлеушінің тілдік таңбаларға қатынасын зерттейтін сала; тілді қолдану теориясы; сөйлеушілердің тілді қолданылуын айқындайтын факторлардың жиынтығы [7].

Өркениетті елдерде жарнама, оның тілі, психологиясы жөнінде көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп, көптеген еңбектер жарияланды. Ал, бізде жарнама жөнінде оның тілі мен психологиялық әсерлері жөнінде ғылыми тұрғыдан зерттелген жұмыстар енді қолға алына бастады.

Жарнама мәтінінің құрастыруда, оның прагматикалық әсерін күшейту мақсатында тілдік құралдарды, әсіресе, салыстырулар, теңеулер, әр түрлі көрсем сөздерді тиімді, орынды пайдалана отырып жасалынған жарнамалардың әсері жақсы болып, тұтынушының тез, жылдам қабылдауына мүмкіндік береді. Тағы бір айта кететін мәселе – жарнама мәтіні қысқа әрі мәнді болуы тиіс. Бұл тұтынушының санасында тез қабылданып, ұзақ уақыт қалуына жақсы әсерін тигізеді.

Бір сөзбен айтқанда, жарнамада жалғыз сөздің өзі әсерлі болуы керек. Атақты орыс очеркісі В.Овечкин айтқандай: „В этом искусстве уметь единым словом, намеком вызвать у читателя много воспоминаний, ассоциаций, бурю чувств,, жалғыз сөз арқылы сезім құйынын ояту, биіктерге шақыру,

ойды өзгерту, әрине, бұл оңай нәрсе емес, сондықтан да жарнама өнер өзін осы жолға бағыштаған адамнан қажымас еңбекті, таудай талапты, көп ізденістерді талап етеді [8]

Соңғы жылдары тіл ғылымының дербес саласына айналған прагмалингвистиканың алғы шарттары қазақ зерттеушілерінің еңбектерінде бастау алғаны белгілі. Атап айтқанда, М.Оразов сөз семантикасының прагматикалық аспектісін қарастырса, А.Алдашева публицистикалық терминдердің прагматикалық ерекшеліктерін, Б.Момынова газеттік лексиканың прагматикалық аспектісін, З.Ерназарова сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісін, Д.Әлкебаева қазақ тілі стилистикасының прагматикасын, Г.Әзімжанова көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуетін, Ғ.Хасанов сөздің лексикалық мағынасы мен прагматикасын, Б.Райымбекова қазақ және орыс тіліндегі газет мәтінінің прагматикалық аспектісін қарастырса, Г.К.Ихсанғалиева тақырыптарға прагматикалық талдау жасаған. Т.Ш.Мырзахметова тыныс белгілердің, оның ішінде көп нүктенің қолданысын прагматикалық тұрғыдан зерттеген. Ал Р.А.Омарова неміс тіліндегі газеттер материалы бойынша баспасөз дискурсына прагмалингвистикалық талдау жүргізсе, С.Қ.Ережепова орыс және қазақ тілдеріндегі ресми-іскерлік стильдің прагмалингвистикалық аспектісін салыстыра қарастырады.

Республиканың мерзімді баспасөз беттерінде жарнама жөнінде, әсіресе қазақ тілінде жарияланып жүрген жарнамалар жөнінде сын мақалалар көптеп жариялануда. Бұл ең алдымен мемлекеттік тілге деген жанашырлықтың белгісі. Жалпы алғанда, қазіргі жарияланып жүрген жарнамалар сапасы өте төмен. Бұл жарнамалар әлі де болса үздіксіз жақсартуды, ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет етеді. Сондықтан жарнама беруші де, жарнама жасаушы да алдымен жарнаманың тілі мен стиліне және оның оқырманға қалай әсер ететіндігін басты назарда ұстағаны жөн. Жарнама мәтінін құрастыру кезінде мынадай қағидалар басты назарда болуы тиіс: 1.Жарнаманың алдына қойған мақсаты нақты әрі айқын болуы; 2.Құрастырылған мәтіннің оңай түсініліп, дұрыс қабылдануын ескеру қажет; 3.Жарнаманың өз қызметін айқын орындауына ерекше көңіл бөлінуі тиіс; 4.Жарнама мәтіні тұтынушыға психологиялық жағынан қалай әсер еткендігін бақылау керек; 5.Жарнама мәтіні тұтынушыға психологиялық жағынан қалай әсер еткендігін бақылау керек. Жарнама қоғамдық өмірдің қанша саласында қызмет етсе, оны соншалық зерттеу, тану соншалықты қиын іс.

Жарнама мәтіндерінде автордың ұйытқы ойы бір сөйлеммен де беріледі. Жарнама мәтінін зерттеуге талдау жасау барысында байқағанымыздай, қазіргі мемлекеттік тілде беріліп жүрген қазақы жарнамаларда тақырып пен ұйытқы сөз жөнінде ауыз толтырып айтарлықтай мәліметтер жоқ. Оның бір себебі жарнама тілі стилінің қалыптаспағандығы, екіншіден, жарнама мәтінін жасауда тілші мамандардың болмауы және тікелей аударма жұмысында тілдік ерекшеліктердің сақталмауы т.б. кемшіліктердің болуында.

Жарнама мәтінін құрастыруда алдымен тіл, оның әлеуметтік қызметі сияқты ерекшеліктер басты назарда болуы керек.

Тіл әлеуметтік құбылыс болғандықтан, адам қызметінің әр түрлі салаларымен байланысты бірнеше қызмет атқарады. Тілдің маңызды қоғамдық қызметтері мыналар: 1) қарым-қатынас; 2) хабарлау; 3) әсер ету.

Қазіргі кезде телеарналардан қоғамды өзгертуге бағытталған және қоғам ішіндегі әлеуметтік мәселелерді талқыға салатын **әлеуметтік жарнамалар жиі берілуде.** *Жалпы, қазіргі таңдағы әлеуметтік роликтер осы әлеуметтік жарнамалардың қарқынды дамуына өз әсерін тигізуде. Мысалы, «Таза қала/ел», «Жолдағы қауіпсіздік», «Жылдамдық», «Бала тәрбиесі» және «Суицид проблемасы», «Жетім балалар»* сияқты көкейкесті тақырыптарда берілген көптеген әлеуметтік жарнамалар бар. Осындай әлеуметтік жарнамалар жан түршіктірер көріністер арқылы адамдардың назарын қоғамдық мәселелерге көңіл аудартады. Әлеуметтік мәселелерді осындай әлеуметтік жарнамалар арқылы көпшілікке жеткізу оңай әрі тиімді. Осылайша адамдар өз көзімен көрген соң, қоғамдық сипаттағы мәселелерге, солардың ішінде жол қауіпсіздігіне, экологияға және басқа да мәселелерге жіті көңіл аудара бастайды. Осыдан барып адамдардың жүріс-тұрысы, мінез-құлқы жақсы жағына өзгеруі мүмкін.

Қазақ жарнамаларының ықпал ету және ақпарат беру қызметтерінде тілдік құралдар маңызды рөл атқарады. Қазақ жарнамалары - логикалық ой жүйеленген тілдік құралдардың лексикалық, грамматикалық, стильдік байланысынан тұратын, тиянақталған, белгілі бір аудиторияға бағытталған жазбаша мәтін. Мәтіннің шағын көлемді мәтін түрі ретінде жарнама – әдеби тармақтардың бірі. Жарнама мәтіннің лексикалық құрамында стильдік ренкі бар лексика кеңінен қолданылады.

Тауар өнімділігін арттыру, қызмет түрлерін ұлғайту үшін кешенді құралдардың жиынтығынан тұратын жарнамалау процесі жалаң түрде емес, бірнеше кезеңдерге негізделетіндігі байқалады. Нарықтық қарым-қатынас кеңінен дамыған елдерде жарнама ісінің алдында “Public Relations” – PR (Пи-

ар) тәсілі қалыптасқан. “Жұртшылықпен қарым-қатынас орнату”, “публикаға жұмыс істеу” деген түсінікті қамтитын Пи-ар тәсілінің негізгі мақсаты реципиентпен алдын-ала жұмыс жүргізу, жарнамалық коммуникацияның әлеуетін алдын-ала дәлелдеу, реципиенттің қабылдау стереотиптерін алдын-ала бағдарлап, осы бойынша шаралар жүргізіп, реттеп отыратын тәсілдер жүйесі. Қазіргі қазақ қоғамында PR тәсілдерінің нысандары бар. Бұл жүйе психологиялық, коммуникациялық аспектілерді зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі уақытта жарнама әрбір қазақстандықтың күнделікті өміріне еніп отыр. Біз жарнамамен кез-келген бұрышта, бұқаралық ақпарат құралдарының барлығында, яғни теледидарда, радиода, көшеде, газетте, журналда кездесеміз. Кейде жарнама бізге кері әсерін де тигізеді. Оның басты себебі жарнаманың басты сапасының төмен болуы немесе оның берілген уақытының бізге сәйкес, ыңғайлы болмауы. Жақсы жарнаманы жасап, оны дұрыс қолдана білу үлкен кәсіби шеберлік пен ғылыми зерттеуді қажет етеді. Өйткені жарнама жасау мен жариялауда кеткен болмашы кемшіліктің өзі тұтынушыға кері әсерін тигізуі әбден мүмкін.

Жарнама тілін зерттеу енді-енді қолға алына бастады. Ғ.Солтанбекова аталмыш проблеманы арнайы диссертациялық деңгейде қарастырып, біршама ғылыми нәтижелер берді [9].

Жарнамалық мәтіндер олар екі түрлі әсер ету қызметін қатар атқаратын материал болып саналады: біріншісі жалпы лингвистикалық құралдар арқылы жүзеге асыратын тілдің әсер ету функциясы болса, екіншісі белгілі бір ақпарат құралына тән айрықша медиа технологиялар көмегімен атқарылатын бұқаралық коммуникация қызметі. Жарнамалық мәтіннің басты мақсаты – аудиторияны қандай да бір тауарды немесе қызмет түрін пайдалануға үндеу, сендіру болғандықтан осы екі қызмет аталмыш мәтіндерде қатар көрініс табады. Жалпы бүкіл әлемдік ақпараттық кеңістікте жарнамалық мәтіндердің кеңірек таралғаны соншалық, оларды маңыздылығы жағынан жаңалықтармен қатар қоюға болады. Өйткені көпшіліктің бәрі бірдей аналитикалық материалдарды оқымағандықтан халықтың басым бөлігі күнделікті жаңалықтарды жібермеуге тырысатыны белгілі.

Қазіргі қоғамдық шындықтың өзекті коммуникативті-прагматикалық категориясының бірі – жарнама. Ол қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі кең және тың қолданысқа шығуын, қоғамдық қызметінің кеңеюін көрсетеді. Сондықтан оның да тілдік болмысы кешенді сипатта ашылмақ (мәтін лингвистикасы, психоллингвистика). Мысалы, жарнама үшін ең бастысы – психологиялық әсер, ал жарнама тілі оны жүзеге асырушы. Сондықтан жарнама мәтінін, оны құрайтын тілдік құралдарды пайдалану жолдары ұлттық таным мен мемлекеттік мүдде тұрғысынан дұрыс айқындауы қажет.

Жарнама мәтіндерінің прагматикалық қызметін арттыру мақсатында жаңа қолданыстарды қолдану ұтымды деген тенденциямен қатар, жарнама мәтінін «қазақыландыра түсуге» ұмтылу бағыты бар. Басқа жазба мәтіндерге қарағанда, жарнама мәтінінде жаңа қолданыстарды қолданудың жауаптылығы жоғары. Жарнама мәтініндегі жаңа қолданыстың тосын екендігі прагматикалық қызметті төмендетеді. Сонымен қатар кейбір жаңа қолданыстар өзінің семантикасы жағынан орыс тіліндегі сөздердің мағынасына сәйкес келмейді. Бұл да жарнаманың тілдік сипатындағы прагматикалық қызметіне әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Моррис, Чарлз У. Основания теории знаков // Семиотика. М., 1983.
2. Дейк Ван Т. Вопросы прагматики текста//НЗЛ. Вып. 8. - М., 1978.
3. Арутюнова Н.Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. Под ред. В.Н.Ярцевой – М.: Советская энциклопедия, 1990. 389-390-б.
4. Дейк Т.А. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 8. – М.: Прогресс, 1978.
5. Столнейкер Р.С. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 16. – М.: Прогресс, 1987. – 419-438-б.
6. Богданов В.В. Речевое общение. Прагматический и семантический аспекты. – Л.: ЛГУ, 1990. – 83-б.
7. Филосовский энциклопедический словарь. – М.: 1982.
8. Овечкин В. Сила успеха. М. 41-б.
9. Солтанбекова Ғ. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және оның ықпал ету қызметі: филол.ғыл.канд.дисс. - Алматы, 2001.

TÜRK DÜNYASINDA DİL SİYASƏTİ VƏ LATİN ƏLİFBASI

Prof. Dr. Mayıl B. ƏSGƏROV*

Xülasə: Latın qrafikasına əsaslanan əlifbalar dünyada çox geniş yayılmışdır. Türk xalqları tərəfindən latın qrafikasına əsaslanan vahid əlifbanın qəbul edilməsi onların müasir dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasının aktiv vasitələrindən biridir. Digər tərəfdən də vahid əlifbanın qəbul edilməsi türk xalqlarının daha da yaxınlaşmasında növbəti addımdır. Bu gün altı türk respublikasından beşi latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifbadan istifadə edir. Amma onlar arasında tamamilə identik olan əlifbalar mövcud deyil. Tədqiq olunan dillərdə 34 qrafemdən 16-sı eynidir. 18 qrafem və ya fonem isə fərqli yazılış və ya tələffüz şəklində malikdir. Əgər bu əlifbalar identifikasiya olunmasa, onlar türk xalqlarının daha da yaxınlaşmasına və Tolerant Türk Birliyinin yaradılmasına xidmət edə bilməz.

Açar Sözlər: Əlifba, latın, fonem, qrafem, dil

LANGUAGE POLICY IN TURKISH WORLD AND LATIN ALPHABET

Abstract: The alphabets, based on the Latin script, are very common all over the world. The adoption by the Turkic peoples of a single alphabet based on the Latin script is an active means of integrating them into the world culture. On the other hand, the adoption of the Latin alphabet is the next step in bringing the Turkic peoples closer. Currently, 5 of the 6 Turkic Republics use new alphabets based on the Latin script. But of these 5 alphabets, two identical or absolutely identical are not available. In the Turkic languages studied, 16 graphemes from the 34-th are absolutely identical. And 18 phonemes and graphemes in the studied languages have different outlines or sounds. If these alphabets are not identified, they can not serve the rapprochement of the Turkic peoples and the creation of Tolerant Turkic Unity.

Keywords: Alphabet, latin, phoneme, grapheme, language

GİRİŞ

Türk xalqlarının latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifbaya keçməsinə təbliğ edərkən, biz qəti əminliklə qeyd edirik ki, *latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifba türk xalqları qarşısında dünya mədəniyyətinin qapılarını açacaqdır* (Аскеров, 2018 : 91). Bu mülahizəni söyləyərkən biz ona əsaslanırıq ki, müasir dövrdə *elmin və mədəniyyətin ən son uğurları haqqında məlumatlar tam şəkildə və ya onların qısa icmalı latın qrafikasına malik olan Avropa dillərinə tərcümə olunur* (Комиссаров, 2018 : 9). Bu mövqedən yanaşdıqda, həqiqətən də, latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifbanın qəbul edilməsi türk xalqları qarşısında geniş üfüqlər açır. Türk xalqları tərəfindən latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifbanın qəbul edilməsi müasir Avropa dillərini və onların əlifbasını mənimsəmə prosesini asanlaşdırır. Əlifba eyniliyi əcnəbilər tərəfindən türk dillərinin öyrənilməsi prosesini də asanlaşdırır. Amma bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, latın qrafikalı əlifba sehrbaz çubuğu və ya istənilən daşı qızıla çevirən fəlsəfə daşı deyildir. Latın əlifbası *türk xalqlarının dünya mədəniyyətinə qovuşmasını o zaman təmin edə bilər ki, yeni əlifba qəbul edilərkən əlifba yaradıcılığının linqvo-psixoloji qaydalarına əməl olunsun, ən azı, türk xalqlarının yeni əlifbasına daxil edilən hərflər və qrafemlər aparıcı Avropa dillərinin əlifbalarındakı hərflər və qrafemlərlə yazılış və tələffüz baxımından eyni olsun.*

Türk xalqları müxtəlif tarixi dövrlərdə run, uyğur, ərəb, kiril, latın və başqa əlifbalardan istifadə etmişlər. Bəzi dövrlərdə məsələn, orta əsrlərdə əksər türk xalqlarının əlifbası ərəb əlifbası olmuşdur. Bu dövrdə bir türk xalqının nümayəndələri, məsələn, azərbaycanlılar digər türk dillərində, məsələn, qazax, türkmən və ya özbək dillərində ərəb əlifbası ilə yazılmış mətnləri asanlıqla oxuyub başa düşə bilərdi. Ərəb əlifbası dünyanın ən çətin və mürəkkəb əlifbalarından biri olmasa da, türk xalqlarının ortaq əlifbası olduğuna görə onlar arasında ünsiyyəti təmin edə bilərdi.

Biz qəti şəkildə əminlik ki, *türk xalqları tərəfindən latın qrafikasına əsaslanan vahid əlifbanın qəbul edilməsi bu xalqları daha da yaxınlaşdıracaq, son nəhayətdə onları eyni bir dildə danışan vahid millətə çevirəcək* (Аскеров, 2018 : 91) *və hətta Tolerant Türk Birliyinin yaradılması istiqamətində atılan ən vacib addımlardan biri olacaqdır* (Əsgərov, 2018 : 38-41). Türkiyə (Ист. Тур. Пис. : 1), Azərbaycan (Азерб. Пис. : 2), Özbəkistan (Узбек. Пис. : 2) və Türkmənistan (Туркменский язык, : 4) artıq uzun illərdir ki, latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifbadan istifadə edir. İndi də Qazaxıstan onlara qoşulur (Новый вариант казах-

* Bakı Avrasiya Universitetinin professoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistik və Dil Siyasəti şöbəsinin müdiri; mayil62@yandex.com

ского алфавита на латинице : 2). Amma böyük təəssüf hissi ilə bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu beş türk xalqının latin qrafikası əsasında qəbul etdiyi əlifbalar arasında tamamilə eyni və ya identik olan iki əlifba belə mövcud deyildir.

MÜZAKİRƏLƏR

Əlifbanın qəbulu və ya dəyişdirilməsi birbaşa dilə aid olan bir məsələ kimi görünə də, əslində bu, sadəcə dil ilə bağlı olan linqvistik bir məsələ deyildir. Hər hansı bir əlifbanın qəbulu və ya dəyişdirilməsi ilk öncə konkret məqsədə yönələn siyasi məsələ, daha sonra milli mentalitetə və düşüncə tərzinə əsaslanan etno-psixoloji məsələ və ən sonda linqvistik norma və meyarlara əsaslanan dil məsələsidir. Bu baxımdan əlifba yaradıcılığı prosesinə üç müxtəlif aspektdən yanaşmaq mümkündür: linqvistik, etno-psixoloji və sosial-siyasi yanaşma. Qeyd edilən yanaşma tərzləri ad baxımından fərqlidir. Amma bu, heç də o demək deyildir ki, linqvistik yanaşmada siyasi və psixoloji, etno-psixoloji yanaşmada linqvistik və siyasi, sosial-siyasi yanaşmada linqvistik və psixoloji xüsusiyyətlər mövcud deyildir. Onların hər birində siyasi, etno-psixoloji və linqvistik elementlər mövcuddur. Sadəcə olaraq hər bir yanaşma tərzində, adda qeyd edilən xüsusiyyətə daha çox diqqət verilir, digər cəhətlər isə arxa plana keçirilir.

Əlifba yaradıcılığı prosesinə **lingvistik yanaşma** zamanı siyasi və etno-psixoloji cəhətlərə o qədər də əhəmiyyət verilmir. Əsas diqqət qəbul edilən qrafika əsasında bütün fonemlərin ifadə imkanına yönəldilir. Dilə aid spesifik səs və fonemlər baza olaraq qəbul edilmiş qrafikada ən yaxın səs məxrəcinə malik olan hərfərlə verilir. İmkan daxilində qəbul edilmiş qrafika çərçivəsindən kənara çıxmamağa cəhd göstərilir. Eyni sistemə aid olan qrafemlərə müəyyən elementlər əlavə etməklə dildə mövcud olan bütün fonemləri ifadə etməyə cəhd göstərilir.

Keçmiş SSRİ məkanında yaşayan türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların kiril qrafikası əsasında qəbul etdiyi əlifbanı buna misal göstərə bilərik. Belə ki, Azərbaycan dilinə məxsus spesifik [ğ] səsini ifadə etmək üçün kiril əlifbasına məxsus [г] qrafeminin ortasına bir xətt əlavə etməklə düzələn [Ғ] qrafemindən, [c] fonemini ifadə etmək üçün kiril əlifbasına məxsus [ч] qrafeminin ortasına bir xətt əlavə etməklə düzələn [Ҹ] qrafemindən, [ə] fonemini ifadə etmək üçün kiril əlifbasının tərsinə çevrilmiş [е] qrafemindən və sairədən istifadə olunurdu.

Müasir alman əlifbasında da spesifik fonemləri bəzi qrafemlərə müxtəlif elementlər əlavə etmək yolu ilə ifadə etmişlər. Məsələn, [ə] və [ö] fonemlərini yazıda ifadə edə bilmək üçün [a] və [o] hərfələrinə umlaut işarəsi, yəni qoşa nöqtə əlavə etmişlər. Bu günlərdə latin qrafikası əsasında yeni əlifba yaradan türk xalqları da eyni metoddan istifadə etmişlər.

Əlifba yaradıcılığı prosesinə **etno-psixoloji yanaşma** zamanı məsələnin linqvistik və siyasi tərəflərinə az əhəmiyyət verilir. Spesifik səs və fonemlərin ifadəsi məsələsi daha çox qabardılır. Dilin özünəməxsusluğunu vurğulayan səs və fonemləri spesifik qrafemlərlə ifadə etməyə xüsusi diqqət ayrılır. Bu zaman baza olaraq qəbul edilən qrafika çərçivəsindən kənara çıxma halları müşahidə oluna bilər. Məsələn, müasir yunan əlifbasında baza olaraq qəbul edilmiş qrafikadan kənara çıxan qrafemlər kifayət qədərdir. Müasir gürcü əlifbasını yaradanların, böyük ehtimalla, tək bir məqsədi vardı: gürcü dilinin və əlifba sisteminin sırf özünə məxsus olan cəhətlərini və təkrarsızlığını nümayiş etdirmək. Bizcə, onlar bu məqsədlərinə nail olmuşlar. Belə ki, müasir gürcü əlifbası heç bir başqa əlifbaya bənzəməyən, sırf etno-psixoloji əlifba hesab oluna bilər.

Əlifba yaradıcılığı prosesinə **sosial-siyasi yanaşma** zamanı əsas diqqət sosial və xüsusilə də siyasi məqsədlərə yönəldilir. Spesifik səs və fonemlərin ifadəsi məsələsi vacib hesab olunsada, hədəf dil və ya dillərlə uyğunluq daha çox nəzərə alınır. Dilin özünəməxsusluğu və digər dillərə uyğunluq məsələsində seçim etmək lazım gəldikdə, üstünlük ikinciyyə verilir. Başqa sözlə desək, bu yanaşma tərzində əsas diqqət siyasi iradə tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədə yönəlir. Bu zaman əlifba yaradıcılığı prosesi milli siyasətin daxili elementi olan dil siyasətinin əsas vasitələrindən birinə çevrilir.

İstər Türkiyə Respublikasının, istərsə də keçmiş SSRİ məkanında yaşayan türk xalqlarının ərəb əlifbasından uzaqlaşdırılması tək bir siyasi məqsədə xidmət edirdi: türk xalqlarını İslam dünyasından qoparıb ayırmaq. Bu məqsədlə “ərəb cəhalətindən Qərb mədəniyyətinə”, “dini gerilikdən dünyəviliyə” kimi şüarlardan istifadə edən siyasət maşını müstəqil dövlət olan Türkiyəni də, keçmiş SSRİ-də yaşayan digər türk xalqlarını da İslam aləmindən qoparıb ayırdı. Türk xalqlarının öz ziyalılarını da bu siyasət ətrafında cəmləyən siyasi konyuktura ilk öncə bütün türk dünyası üçün latin qrafikası əsasında vahid əlifbanın yaradılması ideyasını ortaya atdı. Əslində bu, çox incə düşünülmüş siyasi bir oyun idi. Əgər bütün türk dünyasına vahid latin əlifbası təklif edilməsəydi, həmin xalqlar ərəb əlifbasından asanlıqla əl çəkməzdi, yəni İslam dünyasından qopub ayrılmağı qəbul etməzdi.

Bu səbəbdəndir ki, 1926-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi, bütün türk dö-

vlətlərinin və respublikalarının burada təmsil olunması Sovet dövlət orqanları tərəfindən dəstəkləndi. Birinci Türkoloji Qurultayın qərarı ilə bütün türk respublikaları üçün vahid latın əlifbası işlənilib hazırlandı. Türk xalqlarının ərəb əlifbası və İslam dünyasından tamamilə qopub ayrılmasını təmin etmək üçün latın qrafikasına əsaslanan bu vahid əlifbanın müəyyən müddət tətbiq olunmasına da imkan verildi. Amma qısa müddət sonra keçmiş SSRİ ərazisində yerləşən hər bir türk respublikası üçün ayrıca bir əlifba işlənilib hazırlandı. Təbii ki, bu əlifbalar artıq kiril qrafikasına əsaslanırdı. Hər bir türk xalqının əlifbasına “spesifik milli fonem” adı altında mümkün olduğu qədər fərqli hərf və səslər də daxil edilərək onlar arasında süni fərqlər yaradıldı. Keçmiş SSRİ məkanında yaşayan türk xalqlarının dilində bu gün müşahidə olunan fərqli danışıq səslərinin və fonemlərin varlığı, məhz Sovet sistemində tətbiq olunan dil siyasətinin nəticəsidir. Belə bir dil siyasətinin tətbiqi ilə keçmiş SSRİ daxilində yaşayan türk xalqlarının vahid millətə çevrilməsi prosesinin qarşısı alınmış oldu.

Bu günlərdə latın qrafikasını əsasında öz əlifbasını yaradan azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər, qazaxlar və digər türk xalqları hələ də Sovet rejimindən qalma dil siyasətinin təsirindən yaxa qurtara bilməyiblər. Bu dilləri bir-birindən uzaqlaşdırmaq, ayrı salmaq üçün sovet dil siyasətinin onlara sızdığı psevdo-milləti fonemlər bu dillərin müstəqilliyinin, sərbəstliyinin və suverenliyinin simvolu kimi bu gün də qorunub saxlanılır. Hətta psevdo-milləti fonemləri qoruyub saxlamağa müvəffəq olan xalqlar bununla qürur da duyurlar. Bunların, əslində türk xalqlarını bir-birindən ayırmağa xidmət edən tələ olduğunu anlamır və ya anlamaq istəmirlər.

Azərbaycan, türk, türkmən, özbək, qazax dillərinə aid əlifbaların analizi belə deməyə əsas verir ki, bu dillərə aid 34 fonemin və onları əks etdirən qrafemlərin 16-sı (*a, b, d, e, f, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, z*) həm bir-biri ilə, həm də latın əlifbasından istifadə edən Avropa dilləri ilə tamamilə identik və eynidir. Geri qalan 18 fonem və onları yazıda işarə edən qrafemlər isə tədqiqatə cəlb edilən dillərdə fərqli yazılış və ya tələffüz şəklində malikdir (*3, 4, 7, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 22, 24, 28, 31, 32, 33 sıra nömrəli qrafemləri müqayisə et*). Bu, o deməkdir ki, haqqında bəhs edilən türk dillərindən hər hansı birinin nümayəndəsi digər bir türk dilində yazılmış mətni oxuyanda bu 18 qrafemə görə həmin mətni başa düşə bilməyəcəkdir. Latın əlifbalı bir dili bilən əcnəbilər də türk dillərini öyrənərkən həmin 18 qrafemə görə böyük çətinliklərlə üzləşəcəklər.

“*Galacaya baxış: ictimai şüurun modernləşdirilməsi*” adlı məqaləsində Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev bir sıra yeniliklərdən bəhs edir və latın qrafikasına əsaslanan yeni əlifba ilə bağlı deyir “qazax dilinin mərhələli şəkildə latın əlifbasına keçməsi ilə bağlı işlərə başlamaq vaxtıdır. Biz bu məsləyə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşdıq. Bu işin sakit və mərhələli şəkildə icrası zəruridir” (Həzərətəv, 2018 : 3). Amma çox təəssüflər olsun ki, bir çox türk xalqlarının, o cümlədən də qazaxların əlifba yaradıcılığı prosesi sakit və mərhələli şəkildə deyil, inqilabi çevrilişlər və sıçrayışlarla baş verir. Belə inqilabi çevriliş və sıçrayışlar zamanı, təbii ki, əlifba yaradıcılığı ilə bağlı linqvo-psixoloji qayda və normalar mütləq şəkildə pozulur.

Nəzər almaq lazımdır ki, dil linqvo-psixoloji varlıqdır. Hər bir linqvistik vahid müstəqil psixoloji elementə ekvivalentdir və bir varlığın dərk olunmasını təmin edir (Əsgərov, 2011 : 76). Bu səbəbdən də əlifba yaradıcılığı prosesində linqvo-psixoloji qayda və normaları mütləq şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Qeyd edək ki, türk dillərinin latın qrafikasını əsasında yeni əlifbaları tərtib edilərkən 10 linqvo-psixoloji qaydadan 8-nə əməl olunmuşdur. Əslində bu böyük göstəricidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bir çox dünya dillərində bu göstərici daha aşağıdır. Məsələn, ərəb və fars dillərində 5, ingilis, fransız, alman, ispan və italyan dillərində 6, rus və ukrayn dillərində qaydaya əməl olunmuşdur. Məlumat üçün qeyd edək ki, əlifba yaradıcılığı ilə bağlı 10 linqvo-psixoloji qaydanın 6-sı əsas və 4-ü qeyri-əsasdır. Türk dilçiləri say etibarını ilə daha çox qaydaya əməl etmişlər, amma ən vacib və əhəmiyyətli 2 qaydanı nəzərdən qaçırılmışlar (daha ətraflı bax: Əsgərov, 2018).

№	Türk	Azərb.	Özbək	Türkmən	Qazax
1	Aa	Aa	Aa	Aa	Aa
2	Bb	Bb	Bb	Bb	Bb
3	Cc	Cc	Ch ch	Jj	Ch ch
4	Cc	Cc		Cc	Ch ch
5	Dd	Dd	Dd	Dd	Dd
6	Ee	Ee	Ee	Ee	Ee
7		??	(Aa)	Aa	Aa?
8	Ff	Ff	Ff	Ff	Ff
9		Gg	Gg	Gg	Gg
10	Gg	Qq		Gg	Gg
11	Gg	Gg	Gg?		Gg?
12	Hh	Hh	Hh	Hh	Hh
13		Xx	Xx		
14	I?	I?		Yy	Yy
15	Ii	Ii	Ii	Ii	Ii
16	Jj	Jj	Jj	Zz	Jj
17		Kk	Kk	Kk	Kk
18			Qq		
19	Ll	Ll	Ll	Ll	Ll
20	Mm	Mm	Mm	Mm	Mm
21	Nn	Nn	Nn	Nn	Nn
22			Nn	Nn	Nn
23	Oo	Oo	Oo	Oo	Oo
24	Oo	Oo	Oo?	Oo	Oo?
25	Pp	Pp	Pp	Pp	Pp
26	Rr	Rr	Rr	Rr	Rr
27	Ss	Ss	Ss	Ss	Ss
28	Ss	Ss	Sh sh	Ss	Sh sh
29	Tt	Tt	Tt	Tt	Tt
30	Uu	Uu	Uu	Uu	Uu
31	Uu	Uu		Uu	Uu?
32	Vv	Vv	Vv	Ww	Vv
33	Yy	Yy	Yy	Yy	Yy
34	Zz	Zz	Zz	Zz	Zz
35	?		?		

Çox yaxşı haldır ki, spesifik [ə, c, ç, x, ğ, ö, ü] fonemləri tədqiqata cəlb edilən əksər türk dillərində qorunub saxlanmışdır. Əlifbadakı hərflərin sayı da 40-42-dən 34-ə, bəzi dillərdə 30-29-a endirilmişdir. Dilin asan öyrənilməsi baxımından bu da müsbət haldır. Təəssüf ki, bəzi məqamlarda dilin əlifbasının ifrat dərəcədə “milliləşdirilməsinə”, spesifik fonem və səslərin tamamilə fərqli qrafemlərlə işarə edilməsinə cəhdlər göstərilmiş, bununla da vahid əlifba yaratmaq imkanı əldən verilmişdir.

İncə, dodaqlanmayan, açıq [ə] sait fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Türkiyə türkcəsindən başqa tədqiqata cəlb edilən bütün digər türk dillərində vardır, əslində, danışq səsi kimi Türkiyə türkcəsində də mövcuddur. Mahiyyət etibarını ilə bu fonem tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Amma çox qəribə də olsa bu fonem hər bir türk dilində tamamilə fərqli bir qrafemlə, Azərbaycan dilində [ə], türkmən dilində [ä], qazax dilində [a²] qrafemi ilə verilmişdir. Türk və özbək dillərində bu səsi və ya fonemi ifadə etmək üçün xüsusi qrafemə ehtiyac duymamış, türk dilində [e], özbək dilində isə [a] qrafeminin ikinci səsi kimi qəbul edilmişdir. Nəticə etibarını ilə eyni bir fonemi ifadə etmək üçün hər dildə ayrı bir qrafemdən istifadə olunmuşdur.

Qalın, dodaqlanmayan, qapalı [ɪ] sait fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Azərbaycan və türk dillərində [ɪ] qrafemi ilə, türkmən və qazax dillərində [y] qrafemi ilə işarə olunur. Özbək dilində bu fonemi işarə etmək üçün xüsusi qrafemə ehtiyac duyulmayıb.

İncə, dodaqlanan, açıq [ö] sait fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Azərbaycan, türk və türkmən dillərində [ö] qrafemi ilə, özbək və qazax dillərində isə [o⁴] qrafemi ilə işarə olunur.

İncə, dodaqlanan, qapalı [ü] sait fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Azərbaycan, türk və türkmən dillərində [ü] qrafemi ilə, qazax dilində [u²] qrafemi ilə işarə olunur. Özbək dilində bu fonemi işarə etmək üçün xüsusi qrafem mövcud deyil.

Kar, dilönü-dişarxası, [ç] samit fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Azərbaycan, türk və türkmən dillərində [ç] qrafemi ilə, özbək və qazax dillərində isə [ch] diqrafı ilə işarə olunur.

Cingiltili, dilönü-dişarxası, [c] samit fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Azərbaycan və türk dillərində [c], türkmən dilində [j] qrafemi ilə, özbək və qazax dillərində isə həmin [ch] diqrafı ilə işarə olunur.

Kar, dilönü-dişarxası [ş] samit fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Azərbaycan türk və türkmən dillərində [ş] qrafemi ilə, özbək və qazax dillərində isə həmin [sh] diqrafı ilə işarə olunur.

Kar, dilönü-dişarxası [j] samit fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Azərbaycan türk, özbək və qazax dillərində [j] qrafemi, türkmən dilində isə [ž] qrafemi ilə işarə olunur.

Cingiltili, dodaq-diş [v] samit fonemi tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eynidir, tələffüz baxımından heç bir fərqə malik deyildir. Azərbaycan türk, özbək və qazax dillərində [v] qrafemi, türkmən dilində isə [w] qrafemi ilə işarə olunur.

Kar, udlaq [h] samit fonemi və kar, damaq [x] samit fonemi Azərbaycan və özbək dillərində müvafiq olaraq müstəqil [h] və [x] qrafemləri ilə işarə olunur. Türkmən və qazax dillərində isə hər iki fonem sadəcə [h] qrafemi ilə işarə olunur. Türk dilində [x] fonemi mövcud deyil, [h] fonemi isə [h] qrafemi ilə işarə olunur.

Azərbaycan dilindən başqa tədqiqata cəlb olunan bütün digər türk dillərində [g] qrafemi ilə həm **gor** (məzar) sözündə işlənən cingiltili, damaq [g] samit fonemi, həm də **gor** (qor - alov, yananın kömür) sözlərində işlənən cingiltili, damaq [q] samit fonemi işarə olunur. Azərbaycan dilində isə **gor** (məzar) sözündə işlənən fonem [g] qrafemi ilə **qor** (alov, yananın kömür) sözündə işlənən fonem isə [q] qrafemi ilə, işarə olunur. [q] qrafemi ilə özbək dilində **qitab** (*kitab*) sözündə işlənən kar, damaq, yumşaq [k] fonemi işarə olunur.

Biz çox şadıq ki, tədqiqata cəlb etdiyimiz dillərdən hər biri artıq müstəqil bir ölkənin, müstəqil bir türk respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Bunu da nəzərə alırıq ki, hər bir dövlət daxili siyasətlə bağlı istənilən məsələdə tamamilə müstəqildir. Milli siyasət və dil siyasəti məhz daxili siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu səbəbdən öz dövlət dilinin əlifbasını qəbul etmək və dəyişməklə bağlı türk dövlətləri tərəfindən verilmiş qərarlara kənardan müdaxilə qəbul edilməzdir, bu qərarlara hörmət və anlayışla yanaşmaq zəruridir (Акерев, 2018 : 90). Məhz bu səbəbdən tədqiqat boyu biz “hansı fonemin hansı qrafemlə işarə olunması daha uğurludur və ya daha düzgündür” məsələsinə toxunmadıq. Çünki bu məsələ əlifba layihələri ölkə Pre-

zidentləri tərəfindən təsdiq olunana qədər müzakirə oluna bilərdi və belə məsləhətlər vermək o zaman doğru olardı. Artıq “filan dildə o qrafemi bu qrafemlə əvəz etmək lazımdır” demək doğru deyildir. Elmi cəhətdən müəyyən fikirlər söyləmək, təbii ki, mümkündür.

Məsələn, birmənalı şəkildə belə demək olar ki, 1) tədqiq edilən türk dillərində tamamilə eyni olan və tələffüz baxımından heç bir fərqi malik olmayan fonemlərin fərqli qrafemlərlə işarə olunması əlifbaların milliləşdirilməsi adı altında ifrata varmadan başqa bir şey deyildir; 2) qrafemdən sonra apostrof qoyulması yazı prosesini yavaşladır; 3) bir fonemin iki qrafemlə (diqrafla) işarə edilməsi həm anlaşılmaqlığa, həm də yazı prosesinin çətinləşməsinə səbəb olur; 4) eyni fonemləri ifadə edən qrafemlərin fərqli olması digər türk dillərindəki yazılı mətnlərin başa düşülməsini çətinləşdirir və s.

Amma bu yolla mövcud problemi həll etmək və ya nəzərdə tutulan məqsədə nail olmaq mümkün deyil. Belə davranış sadəcə sonsuz polemikalara, yersiz mübahisələrə yol açar. Çünki bütün türk dillərinin yeni əlifbalarının layihələri ölkə Prezidentləri tərəfindən təsdiq olunana qədər geniş şəkildə müzakirə olunub və layihə müəllifləri öz mövqelərinin düzgün olduğunu dəfələrlə sübut ediblər.

Buna baxmayaraq, biz ümid edirik ki, türk xalqlarının dil baxımından daha da yaxınlaşmasını təmin etmək üçün eyni fonemləri eyni qrafemlərlə işarə etmək olar. Bunun üçün ilk növbədə 3, 4, 14, 16, 28, 32 sıra nömrəli qrafemləri identifikasiya etmək zəruridir. 7, 10, 11, 18, 24, 31, 33 sıra nömrəli qrafemlərin identifikasiya edilməsi də çox yaxşı olardı. Bu səbəbdən arzu edirik ki, hər bir türk xalqı öz dilinə aid əlifbada 2-3 qrafemi dəyişməklə bütün türk dilləri üçün ortaq bir əlifbanın hazırlanmasına imkan yaratsın. Biz başa düşürük ki, sadəcə xahişdən və ricadan ibarət olan belə bir yanaşma elmi metodologiyalara uyğun deyil. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, qarşıda duran problem də artıq elmilikdən kifayət qədər uzaqdır və sadəcə xoş məram və niyyət yolu ilə həll oluna bilər.

Biz qəti şəkildə bildiririk ki, əgər əlifba birliyi təmin olunmasa, ayrı-ayrı türk xalqları tərəfindən latın qrafikası əsasında yeni əlifbaların qəbul edilməsi türk xalqlarının daha da yaxınlaşması baxımından heç bir məna kəsb etməyəcək və “Tolerant türk birliyi”nin əsası ola bilməyəcəkdir (Əsgərov, 2016 : 38). Buna da tam əminlik ki, əgər bütün türk respublikaları və topluluqları latın qrafikasına əsaslanan vahid əlifbaya keçsə, yaxın gələcəkdə onların vahid dildə danışan tək millətə çevrilməsi mümkündür. Bu səbəbdən “TÜRK MARŞI”nın sözləri ilə türk dünyasının bütün vətəndaşlarına, xüsusilə də türk dövlətlərinin və respublikalarının rəhbərlərinə üz tuturuq:

TÜRK MARŞI (Mayıl B.Askerov)

**Bir atanın evladıyız,
Birdir anamız, dilimiz!
Gücümüz birliktedir,
Birleşsin vuran elimiz!**

**Kırk elat, bir milletiz,
Bir köke bağlı elimiz!
Birleşsin ırmağımız,
Dünyanı sarsın selimiz!**

**Bir selin damlasıyız,
Ver elini, Türk Oğlu!
Biz gardaş olmalıyız,
Ver elini, Türk Oğlu!**

**Yüziller ayrılığı
Sardı bizi, yad olmadık!
Yabancı yalvarışa,
Hoş sözlere şad olmadık!**

**Ayrı düşmüş gardaşa
Zor anda imdad olmadık!
Toyunda davul sesi,
Yasında feryad olmadık!**

**Birliye dalmalyız,
Ver elini, Türk Oğlu!
Biz gardaş olmalýız,
Ver elini, Türk Oğlu!**

**“Türk” deme her ortağa,
Sofrada Türküm yiyene!
Sözümü söylüyorum
Yürekten “Türküm” deyene!**

**Türk odur destek ola
Bu şarkım, türküm deyene,
Kalbinin her atışı:
“Ne mutlu..., Türküm!”
deyene.**

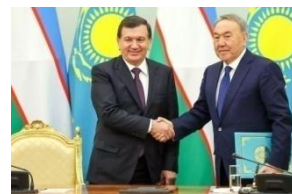
**Türkün, Türk kalmalyız,
Ver elini, Türk Oğlu!
Biz gardaş olmalýız,
Ver elini, Türk Oğlu!**

Ver elini, Türk Oğlu!

Ver elini, Türk Oğlu!

TANRI TÜRKLERİ KORUSUN !!!

NƏTİCƏ

1. Türk dillərinin spesifik fonemləri istisna olmaqla onların əlifbalarına daxil edilən bütün qrafemlər latın qrafikasının standartlarına uyğundur.
2. Türk dillərinin spesifik fonemləri əlifba yaradıcılığının linqvo-psixoloji qaydalarına uyğun olaraq xüsusi qrafemlərlə işarə olunmuş, amma bəzi məqamlarda ifrata varılmışdır.
3. Tədqiqata cəlb olunan türk dillərinin əlifbalarında 18 qrafemin latın qrafikasının ümumi strukturuna və eyni zamanda həmin əlifbaların özündə bir-birinə uyğun gəlməməsinin səbəbi odur ki, əlifbaları ifrat dərəcədə milliləşdirilməyə cəhd göstərilmişdir.
4. Tədqiqata cəlb olunan türk dillərinin əlifbalarında uyğunluğa və vahidliyə nail olmaq üçün ilk növbədə 3, 4, 14, 16, 28, 32 sıra nömrəli qrafemləri identifikasiya etmək zəruridir. 7, 10, 11, 18, 24, 31, 33 sıra nömrəli qrafemlərin identifikasiya edilməsi də çox yaxşı olardı.
5. “Tolerant Türk Birliyi”nin əsas müddələrinin tələblərinə uyğun olaraq hər bir türk xalqının dilinə aid əlifbada 2-3 qrafemi dəyişməklə bütün türk dilləri üçün ortaq bir əlifbanın əldə edilməsi mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

Əsgərov, Mayıl B. - 2011. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2011, 308 s.

Əsgərov, Mayıl B. - 2016. Tolerant Türk Birliyi»nin yaradılması tarixi zəruriyyətdir. // Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2016, s. 38-41.

Азербайджанский письменность. https://ru.wikipedia.org/wiki/Азербайджанская_письменность

Аскеров, М.Б - 2018. Латинский алфавит как очередной шаг в сближении тюркских народов и активное средство интеграции их в мировую культуру. Сборник материалов международной научно-практической конференции «Переход казахского алфавита на латинскую графику: развитие государственного языка в контексте глобализации», проводимой в рамках реализации программной статьи Президента РК «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» (5-6 июня 2018). Атырау, 2018, с. 90-93.

История турецкой письменности. <http://www.languages-study.com/turkce-alphabet.html>

Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение. <http://library.durov.com/Komissarov>

Новый вариант казахского алфавита на латинице. <https://informburo.kz/stati/>

Назарбаев, Нурсултан. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания <http://www.akorda.kz/ru>. Официальный сайт президента Республики Казахстан.

Туркменский язык. https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркменский_язык

Узбекская письменность. https://ru.wikipedia.org/wiki/Узбекская_письменность

НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАУДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МАҢЫЗЫ

ф.ғ.к., проф.м.а. А.Ғ. СЕМБАЕВА*
Магистр, оқытушы А.ДЖАММБЕТОВА**

Түйіндеме

Мақалада тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі нейролингвистика ғылымының қалыптасуы және нейролингвистикалық бағдарлаудың коммуникативтік маңызы қарастырылған. Нейролингвистикалық бағдарлау психотехникалық әдістер жүйесі ретінде адам психикасына тиімді әсер етуге бағытталған іс-әрекет екендігі көрсетілген. Тілдерді меңгеру саласындағы зерттеулер қазірдің өзінде кез-келген тілдік ортада туылған балалардың дамудың ұқсас және болжамды сатыларынан өтуі дәлелденді. Бала кезімізден бастап біз ана тілімізді ғана емес, өз заманымыздың, өз отбасымыздың барша қоршаған ортаның да тілін меңгереміз. Қарым-қатынастағы тіл мәселесі - танымдық үдерістер мен табиғи құбылыстар түрінде айқындалады. Ол адамның өзгелермен қарым-қатынасқа түсуіне, тіл табысуына, табысқа жетуіне ықпал ететін, бірнеше ғылымдардың тоғысында қарастыруды қажет ететін айрықша сала болып табылады.

Кілт сөздер: тілдік қатынас, нейролингвистика, нейролингвистикалық бағдарлау, коммуникация, тілдік модель, нейрон.

COMMUNICATIVE IMPORTANCE OF NEUROLOGICAL DEVELOPMENT**Abstract**

One of the new areas in linguistics is the formation of neurocognition science and the communicative meaning of neurolinguistic orientation. Neurolinguistic orientation is defined as a system of psychotechnological methods that acts as an effective tool for influencing human psychiatry. Studies in the field of language studies have already proven that children born in any linguistic environment have similar and predictable developmental stages. From childhood, we learn not only our native language but also the language of our own time and of our family. The language problem in communication is defined as the cognitive processes and natural phenomena. It is a special area that needs to be considered at the very heart of several sciences, which contributes to a person's ability to communicate, communicate and succeed with others.

Key words: language communication, neurolinguistics, neurolinguistic orientation, communication, language model, neuron.

КІРІСПЕ

Қарым-қатынас психологиясындағы тіл мәселесін зерттеу - қазіргі кездегі нейролингвистика ғылымындағы маңызды мәселелердің бірі. Бұл ретте нейролингвистикалық бағдарлау маңызды рөл атқарады.

Алғаш рет австриялық ғалым Ф.И.Галль 18 ғасырда ми бірыңғай функционалды мүше емес екендігін айтқан. Оның айтуынша, адамның түрлі әрекеттерін мидың әртүрлі бөлшектері атқарады. өзінің ашқан жаңалығын дамытып, адам бас сүйегінің формасы, ондағы әртүрлі ойыстар, ісіктер арқылы индивид мінезінің ерекшеліктерін айтуға болады деген болжамын айтқан. Бұл «Френология» деп аталады. Бір уақытта френологиямен Европада көп шұғылдана бастады. Френологтар адамның бас сүйегін ұстап тұрып болашағын айтқан. Ресейде де Галльдың жолан жалғастырушылар көп болды. Бірақ, кейін адамның бас сүйегінде ешқандай ойыстардың, ісіктердің болмайтыны дәлелденді. Френология өтірік/жалған теория болып шықты. Галль ілімінің жалғыз дұрыс болжамы – психикалық үдерістің тежелуі. Тек Галль тілдік қызмет мидың маңдай бөлігінде орналасқанын айтты. Адамның нейролингвистикалық әлемі оның ойлау әрекеті мен тәжірибесі арқылы анықталады. Адамның бұл әрекетін танытатын негізгі белгі – оның тілі. Себебі тіл – адамның қабылдаған ақпаратын өңдеп санада реттеген нәтижесін көрсететін құрал.

* Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, assotion@mail.ru

** aliya-2691@mail.ru

Тілдерді меңгеру саласындағы зерттеулер қазірдің өзінде кез-келген тілдік ортада туылған балалардың дамудың ұқсас және болжамды сатыларынан өтуін дәлелдеді (мысалға, сөйлеу алмау, ми қызметінің дұрыс жұмыс жасамауы сияқты). Кейбір нейролингвистикалық зерттеулер тілдерді меңгеру кезеңдері мен балалардағы мидың дамуының белгілі кезеңдері арасындағы байланыстарды іздеуге бағытталған, сонымен қатар басқа зерттеушілер ана тілін меңгерген кезде ересек адамның миында болған физикалық өзгерістерді (нейропластичтілік деп аталады) зерттейді. Нейролингвистикалық зерттеулер, нейролингвистикалық бағадарлаудың маңызы өте зор. Ол әсіресе тілдесу психологиясымен тығыз байланысты.

Қазіргі кезде жалпы психология мәселелерінің көптеген шешімі осы тілдестік қатынастарды зерттеуге байланысты болып отыр. Себебі психологиялық бейненің бір формадан екіншісіне өтуі (мыс: түйсіктің сезімге, сезімнің ойға, ойдың сөзге т.с.с.), адам психикасындағы ашық сана аймағы мен астар сана байланысы, адам көңіл шарпуларының ерекшеліктері, жеке адам заңдылықтары ж.т.б. осы тілдестік қатынастың негізінде жасалады.

Тілдесу деген не? Тілдесу – біргелікті іс-әрекет қажеттігінен туындаған адамдар арасындағы байланыстардың даму көзі. Тіл қатынасы негізінен әңгімелесушілердің өзара ақпарат алмасуынан қалыптасады. Бұл ақпарат алмасу тіл қатынасының коммуникативтік сипатын құрайды. Тілдесудің екінші тарапы- сөйлеушілердің өзара ықпалы, яғни сөйлесу барысындағы сөз алмасу ғана емес, сонымен қатар бір бірінің әрекетін, қылығын танып, оны өзгеріске келтіруі, жауап беруі. Үшінші, ақырғы тарапы – тіл қатынасы сөйлесу арқылы адамдардың бірін бірі қабылдап, өздерінің психологиялық бейнесін түзуі [1,102]

Сонымен, біртұтас тілдесу процесінде үш бағытты байқаймыз: коммуникативтік (ақпарат алмасу), интерактивті (өзара ықпалды әрекетке келу) және перцептивті (адамның бірін бірі қабылдап, түсінісуі). Осы үш бір біріне байланысты тілдесудің қырлары бірлікті қызмет орындауымен сол қызметке араласқан адамдардың өзара қатынасын ұйымдастырудың әдістерін құрайды.

Тілдесу мен іс-әрекет өзара тығыз байланысты екені сөзсіз. Бірақ, әңгімеге арқау болып отырған тілдесу қызметі іс-әрекеттің бір бөлігі ме, не бұл екеуі өз алдына дербестігі бар, теңдей құбылыс па? - деген сұрақ туындайды. Бірлікті іс-әрекет барысында адам қажетсінуден міндетті түрде басқа адамдармен қауым түзеді, сөйлеседі, пікір алысады, яғни байланысқа келіп, өзара түсінісумен ақпарат алысып, беріседі. Бұл жағдайда тілдесу қызметі іс-әрекеттің бір бөлігі сипатында қарастырылады, бірақ адам мұнымен шектеліп қалмайды. Тілдесе отырып адам басқаларға өзінің ерекшеліктерін, даралық қасиеттерін танытады (қазақтың «аузын ашса, көмекейі көрінеді» деген қанатты сөзі осыдан). Өндірілген зат (құрылған үй, отырғызылған ағаш, жазылған кітап, орындалған ән) – бұл, бір жағынан, іс-әрекет нысаны, ал екінші жағынан – адамның өзін-өзі қоғамдық тұлға ретінде көрсетуінің қажетті құралы, себебі өнім басқалардың мүддесіне бағышталған. Осы зат арқылы адамдар арасындағы қатынас тіке емес, жанама сипат алады да, өндіруші мен пайдаланушыға теңдей ортақ тіл байланысын туындатады.

Сонымен, іс-әрекет – тілдік қатынастың бір бөлігі, ал сезім – іс-әрекеттің құрам бөлігі, ал екеуі қосылып барша жағдайларда тұтас бірлікті құрайды.

Тілдесу әрекетінің сипаты, аймағы мен әдістері оған қатынасқан адамдардың әлеуметтік қызметтерімен, қоғамдық қатынаста тұтқан орнымен, қандай да қауымға мүшелігімен анықталады да өндіріс, өнім алмасу және оны пайдалануға байланысты жағдайларға, сондай-ақ қоғамда орныққан заңдар, ережелер, талаптарға сай әлеуметтік мекемелер тарапынан реттеліп барады.

Шынында да, қай тарапынан болмасын тілдесу процесіне қатыспайтын адамға тән психикалық құбылыстарды атау өте қиын. Іс-әрекетпен біртұтас байланысқан осы тілдесу арқылы адам бүкіл қоға жаратқан тәжірибені игереді. Жеке адам дамуы тұрғысынан тілдесу барысында бірінше-бірі қайшы екі диалектикалық бағыт өзара байланысқа келеді: бір жағынан, жеке адам қоғам өміріне араласады, адамзат топтаған тәжірибені игереді, ал екінші жағынан – адамның даралығы айқындалады.

1970 жылдардың басында нейролингвистикалық бағдарлау жобасы (НЛБ) пайда болды. НЛБ Калифорниядағы Санта-Круз университетінде лингвистика профессорының ассистенті Джон Гриндер мен сол университеттің психология мамандығының студенті Ричард Бэндлердің бірлескен еңбектерінен бастау алады. Ричард Бэндлер сонымен бірге психотерапиямен айналысқан ғалым. Олардың НЛБ туралы еңбектерін жазуына Фринц Перлз, отбасылық терапевт Вирджиния Сатир және әлемге әйгілі гипнотерапевт Милтон Эриксон сынды атақты ғалымдардың еңбектері ықпал етті.

Бэндлер және Гриндер теориядан гөрі таза практикаға, яғни тәжірибелік жұмыстармен айналысып, нейролингвистикалық терапияның модельдерін құрды десе де болады. Бэндлер және Гриндер осы паттерндерді ашып, іріктеп, тиімді коммуникацияда, тұлғалық өзгеруде, жылдамдатып оқытуда және өмірден ләззат алуда қолдануға болатын мықты модель құрды.

Осы алғашқы модельдерден бастап, НЛБ екі бағыт бойынша дамыды. Біріншіден, адам іс-әрекетінің кез-келген аймағындағы шеберлік паттерндерін табу процесі ретінде. Екіншіден, атақты адамдар тәжірибеден өткізген ойлау мен коммуникацияның тиімді тәсілі ретінде. Бұл паттерндер мен тәсілдер өз бетінше қолданылуы мүмкін, бірақ сонымен бірге моделдеу процесінде кері байланыс ретінде де қолданылады.

1977 жылы Бэндлер және Гриндер Америкада бірнеше табысты семинарлар өткізді. 1976 жылы Бэндлер және Гриндер өз жобаларын «нейролингвистикалық бағдарлау» деген атау берді. Ол үш қарапайым идеяға негізделеді. «Нейро» бөлігі неврологиялық процестерден бастау алатын көру, есту, иіс сезу, дәм сезу, сипап сезу және түйсінуден тұратын фундаменталды идеяны бейнелейді.

Біз дүниені өзіміздің бес сезіну мүшелері арқылы қабылдаймыз, ақпараттардың «мәнділігін» алып, онымен басшылық жасаймыз. Біздің жүйке жүйеміз тек қана көрінбейтін ойлау процестерінен ғана емес, сонымен бірге идеялар мен оқиғаларға деген көрінетін физиологиялық реакциялардан тұрады. Бірі екіншісінің қарапайым физикалық деңгейдегі бейнесі болып табылады. Тән мен ақыл адам мәнділігін көрсететін бірлікті құрайды. «Лингвистикалық» бөлігі біздің тілді өз ойларымыз бен іс-әрекеттерімізді тәртіпке келтіру үшін және басқа адамдармен коммуникацияға түсу үшін қажет екенін көрсетеді.

«Бағдарлау» - өз идеяларымыз бен әрекеттерімізде нәтижеге жетуге қажет ұйымдастыру тәсілдерін көрсетеді [2, 24]

«Нейро» - ми және ақылды көрсетсе, осыған қатысты біз өз ойлауымызды қалай ұйымдастырамыз «Лингвистикалық»-ол тілге қатысты, яғни біз оны қалай пайдаланамыз, ол біздің өзімізге қалай әсер етеді. «Бағдарлау» -мақсатқа бағытталған әрекеттердің іске асуын біз өз жүріс- тұрысымыздағы элементтерді қалай қалыптастыруға байланысты анықталады.

НЛП –кеңес беру когнитивтік-бихевиоралды модель. Қандай клиентпен жұмыс бастамас бұрын оның негізгі тапсырмалары анықталады: Оны былайша жіктеуге болады?

Жағдай және шартты рефлексстер

Жүріс-тұрысты басқару

Сенсорлық процестер

Аудиалды, кинестезиялық, ольфакторлық деген ұғымды білдіреді.

Бұл тұлғалық – бағыттылық тәсілдің моделі. Ол клиенттің сенсорлық – когнитивтік ерекше өзгешеліктерін, ішкі және сыртқы қажеттіліктері жағдайда қалай ойлайды немесе қобалжытынын анықтауға бағытталады.

Мысалы, тұлғаның мынандай бағалауы арқылы түсіндіріп көрейік. Ерлі-зайыпты жұптар (екеуі де зейнеткер) күйеуі зейнетке шыққаннан бастап бір- бірімен келісе алмай, ылғи сөзге келіп қалып отырады. Кеңес беруші жұмыс барысында бұлардың үйіндегі келіспеушілікке көне, барылдақ кір жуатын машина себеп болған. 6-ай бұрын зейнетке шыққан күйеуіне кіржуатын машинаның үздіксіз гүрілі оның нерв жүйесіне әсер етіп, өте тітіркендіріп отырады. Оған бұл дыбыс екінші дүние жүзілік соғыстағы дүмпүлерді елестетеді. Осы келіспеушілікті шешуге жаңа үлгідегі кір жуатын машинаны алу себеп болды. Бірақ әйелі оны мүлдем басқаша қабылдады. Оған «сенімді көне машина» қатты ұнайтын, дыбысы тыныштандырады, ерлі-зайыпты өмірдің асқақтаған немесе құлдыраған сәттерін бір ерекше ритмдік негізде ұзақ уақыт естіген әуен ретінде өзіне қабылдаған.

НЛП-да негізінен төрт қағидатқа сүйенеді, бұл барлық қайталап отырамыз. Бірінші (ең маңызды) принцип адамдар арасында өзара қатынас бар, бұл дегеніміз өзара түсінушілік және өзара сенім принципі. Мұны раппорт деп атайды [1, 24]

НЛП-дің бұл принципіне мақсатты таңдау негізінде нәтижені анықтау жатады. Мұнда бүтіндей ойлау технологиясы жатыр. Үшінші принцип – сенсорлық әсерге жоғарғы зейін қою қажеттілігі. Бұл дегеніміз, сіздің сезім мүшелеріңізді саналы түрде қолдануыңыз: қазір сізге не болып жатқанын көруіңіз, естуіңіз, сезінуіңіз. Тек осы қадам арқылы сіз өзіңіздің мақсатыңызға жылжығаныңызды сезесіз (когнитивтік нейролингвистика) Төртінші принцип және соңғы қадам мінездің икемділігі. Сізде мінездің стратегиялық таңдауы көп болған сайын, жетістікке жету мүмкіндіктеріңізде көбейеді. Сондықтан, оны біз бірнеше неврологиялық деңгейге бөліп қарастырылады.

Ғалымдар адамдар арасындағы қарым-қатынасты әртүрлі деңгейде қарастырады

Бірінші деңгей - қоршаған орта бұл- адамдармен қарым-қатынас жасайтын уақыт пен орын.

Екінші деңгей – жүріс-тұрыс (сіз не істейсіз) бұл-біздің нақты саналы әрекетіміз. НЛП-да жүріс-тұрыс ой мен әрекеттің бірге қосылуы. Үшінші деңгей - қабілеттілік, дағды, біздің әрқайсымызда дағдылар жиынтығы бар, қалай жүреміз, қалай сөйлейміз. Оларды спорттық дағдылар, математикалық дағдылар, музыкалық аспаптарды ойнау дағдылары т.б.

Үшінші деңгей – сенім мен құндылық. Бұл дегеніміз біз неге сенеміз және нені құнды деп ойлаймыз. Сенім мен құндылық біздің өміріміздегі маңызды қадамдарды анықтауға бағыттай отырып мотивтер анықталады.

Төртінші деңгей –индивидуалдылық, мұнда сіз өзіңізді өзгертуге, дамытуға, тұрақты болуға қадамдар жасай аласыз.

Бесінші деңгей – рухани деңгей, мұнда сіз өзіңізді сыртқы ортада және ішкі жағдайыңызды мағыналы байланыстыру қадамыңыз, оны былай көрсетуге болады. Осы деңгейдің нәтижесінде сіз өзіңіздің алға қойған мақсатыңды орындауға қол жеткізесіз бірақ осы іс-әрекет қалай орындалғанын кейде «бізден тыс» өтеді.

НЛП-да және қазіргі психологияның фундаменталдық зерттеулерге саналы және сана астарлы құбылысты қарастыруда бізді қоршаған дүниені, өзіңізді сезу-ол саналы әрекет, ал оны сезінбеу бейсаналық. Барлығы соған байланысты сияқты біздің санамыз шешім қабылдайды, ойлайды, талдайды, бағытымызды анықтайды. Бірақ психологиялық классикалық зерттеулерге сүйенетін болсақ, біз санамыз бестен- онға дейінгі бірліктегі хабарларды бір уақытта бірден қабылдай алады екенбіз, яғни жан- жағындағыларды естиді, көреді, аузындағы дәмді сезеді, қолының кітап ұстап тұрғанын, демалыс, тамыр соғысын т.б. Бірақ сіз саналы сенсорлы әрекеттің мүмкіндігі шектеулі екені сөзсіз.

Ал сана астары өте маңызды рөл атқарады. Ол санаға қарағанда әлдеқайда күрделі. Мысалы бұлшық еттің қозғалысы, өмірдегі болып жатқан барлық оқыған, білген құбылыстардың барлығын санастарлы деңгейде жүреді. Мысалы, Джозев өте көп мөлшерде темекі тартатын, ол өзінің күш жігерін салып оны саналы түрде тастағысы келді. Оның денсаулыққа өте зиянды екенін оқыды, ақшаны бекерге шашу деп ойлады, бірақ ол қоя алмады. Кейін оған болашақ өзінің жары болатын қыз кездесті, ол темекі шекпейді, бірақ оған темекі шегуді таста деп мәжбүрлеген жоқ. Ешқандай қиындықсыз темекіні тастап кетеді. Ол санаастарлы қызметтің көмегі.

НЛП лингвистикаға да тән, осы екі ғылымға да ортақ дүние ол- қарым-қатынастың вербалды жағы, сөздің құрылысы және сөйлеушілердің жеке қасиетті т.б. [3,153].

Тіл - адамға берілген баға жетпес сый. «Тілмен айта алмағаныңды, саусағыңмен шұқып көрсете алмайсыз» - дейді халық. Сондықтан НЛБ және психотерапия мұны «тілдесу өнері» деп атайды. Белгілі ғалым С.В. Ковалев НЛБ тілдің маңызы туралы: «Біздің тіліміздің басты мәні, оның ерекше жеңілдігінде, тіл арқылы біз барлығын: «шектелген ойларымызды, ішкі лирикалық сезімдерімізді, ашуымызды, құмарлығымызды білдіреміз»- деп жазады.

Тіл өзінің көп мағыналығымен ерекшеленеді. Мысалы, пантомима тілі. Мим арқанды тартып жатқанын, немесе жардың шетінде тұрғанын бейнелесе біз бірден түсінеміз. Бірақ оның бір пластикалық қимылын неге ұқсайтыны белгісіз. Егер ол өзінен біреуді қуса, артқа шегінетін еді, бетін қолымен жапса бұл қорқыныш болып саналады. Бірақ ол басқа нәрсе істейді. Біз толығымен түсінікті тілге аударып бере алмаймыз, бәрібір түсінеміз, сезінеміз. Біз тілді ақпарат тарату үшін қолданған кезде ол сөзге айналады. Сол себепті тіл мен сөз бір-бірімен тығыз байланысты, бұл екеуі тұтас бір нәрсенің екі аспектісі:

Сөздің негізгі сипаты оның мағынасында, семантикалық мазмұнда екені баршаға белгілі. Баяндалып жатқан сөзді тыңдағанымызда біздің назарымыз оның мәндік мазмұнына аударылады. Адам тілінің әрбір дара сөзі қандай да бір затты өрнектейді, оны атаумен біздің санамызда нақты бір заттың не құбылыстың бейнесі пайда болады. Осынысымен де адам тілі жануарлардың қысқа мерзімді, қылықтық күйін білдіретін аффектік тілінен ажырайды. Жануарлар тілі ешқашанда нақты бір затты белгілі дыбыстық өрнекпен таңбаламайды, таныта алмайды. Сөздің бұл қызметі – сигнификативтік қызмет деп аталады. Сөздің белгілеу қызметі нақты ұлт өкілі түсінікті сөздерден құралған тілдің қызметі. Осы қызмет нәтижесінде адам әртүрлі заттардың бейнесін жанама түрде санада тұрғыза алады, заттардың өзі жоқ болған кезде де олармен іс-әрекеттік қатынасқа түсе алады. Осыдан адам танымы еселеніп байиды, яғни адам өзіндік сана қорында заттың тікелей бейнесін сақтап, таниды, оған қоса сол заттың таңбалық баламасы-мен де байланысқа келеді.

Сөздің және бір күрделірек қызметі бар. Ол арқылы заттарды таңдап, олардың мәнді қасиеттерін ажыратып, заттарды белгілі категорияларға топтастыру мүмкіншілігіне ие боламыз.

Осыдан сөз дерексіздендіру (абстракциялау) мен нақтылау құралына айналып, қоршаған дүние заттарына байланысты тереңде жатқан байланыс-тар мен қатынастарды бейнелеуге қолданылады. Сөздің бұл екінші қызметі сөз мағынасы терминімен белгіленеді. Сөзді игеру арқылы нақты заттар араласатын адам-заттың көпғасырлық тарихында қалыптасқан байланыстар мен қатынастарды танымыз, зерттеп, үйренеміз. Сөйлесудің және бір қызметі- коммуникативтік-өрнектеу құралдары мен ықпал жасау құралдарының бірлігінен орындала-ды. Өрнекке, яғни дыбыстардың бірігіп, сөз және сөйлем формасына келуінен әлі сөйлеу баян шықпайды. Сөйлеу-заттық негізі бар мағына болғанда ғана іске асады. Әркандай сөздің (сөйлеу) белгілі зат жөнінде баяны болып, екінші біреуге бағытталса ғана, өзінің коммуникативтік қызметіне сай болады. Сөйлеудің мағыналық маз-мұнының өзiгi-өрнектеген заты. Бірақ, нақты белсенді сөйлесу барысында сөз өзінің белгілегенінен тыс көп хабарды жеткізе алады, себебі сөз ағымы сезімдік әрекет-термен толығыады: ым, ишара т.б. [4,67]

Адам тіліндегі көңіл-күй эмоция көрінісі үлкен маңызға ие. Сөзді тек ақыл-ой көрінісі деп тану оның өрісін өте тарылтып жібереді. Сөзде, әсіресе оның ауыз-ша түрінде көңіл-күй танытатын көптеген сөйлеу бірлік-тері қосылады іркініс, ырғақ, әуен жазба түрінде – ты-ныс белгілері, сөз орыны ж.т.б. сөйлеу барысында біз тек білген ақпаратымызды ғана хабарлаудан тынбастан, әңгі-ме арқауына болған, әңгіме тыңдаушыға болған өз көңіл толғаныс, қатынастарымызды білдіреміз. Сөз неғұрлым өрнекті, әсерлі болған сайын, одан сөйлеушінің келбеті, болмысы дәл әрі нақты көрінеді.

Сөз бір нәрсе жайында баяндаумен бірге ықпал жасау құралы да болып қызмет етеді. Адам тілінің ық-палдық қызметі- өте мәнді құбылыстардан. Ол тікелей әрекет-қылықты өзгертпегенімен, қалайда тыңдаушының ой-санасына, сезіміне қандай да өзгеріс ендіреді. Сөйлеу-әлеуметтік міндетті орындау, тіл қатынасының құралы бола тұрып, саналы ықпал қызметін орындайды.

Сөйлеу процесінің негізгі тірегі – түсіну, түсінісу. Сөз сөйлем қоғамнан тыс болуы мүмкін емес, сөйлеу тілдесуге арналған және тілдесуде пайда болатын-әлеуметтік өнім.

Сөйлеу саналы әрекетке айналуы үшін әңгіме арқылы шешілетін мәселе және оның мақсаты анық болуы қажет. Сонымен бірге, әңгіме барысындағы міндеттің шешімі сол әңгіме жүріп жатқан жағдайда да байланысты. Бұл жағдай әңгіме өзегі болған зат пен іңгіме бағышталған тыңдаушы қауымының сипатымен бірлікте қарастыра отырып, адам не айту керек, қалай айту керек екендігін барластырады, осыдан өз сөзін алдына қойған міндетін шешуге жарайтын саналы әрекетке айналдырады.

Сөз – ең маңызды тілдік бірлік (әсер ету, хабарлау, ойды жарыққа шығару). Ол коммуникативтік қызмет атқарады Біз сөздерді әр түрлі жағдайда түрліше қолданамыз: дауыстап айту, іштей сөйлеу, жазбаша қарым-қатынас, ым-ишаралар арқылы хабарлау [5.110]. Кей кезде тіл адамның шынайы бейнесін жасырады деп есептеледі. Сөйте тұра тіл сөйлеушінің еркінен тыс ойын көрсетіп беруі де ықтимал. Бала кезімізден бастап біз ана тілімізді ғана емес, өз заманымыздың, өз отбасымыздың барша қоршаған ортаның да тілін меңгереміз. Қарым-қатынастағы тіл мәселесі - танымдық үдерістер мен табиғи құбылыстар түрінде айқындалады. Мысалы, қарым-қатынас жасау, ақпарат қабылдаудың әр түрлі деңгейлерінде психологиялық кері байланыс, коммуникативтік кедергілер, коммуникативтік- эмоционалдық әсер т.б.

Қорыта айтқанда, нейролингвистикалық бағдарлау - бұл психотехникалық әдістер жүйесі ретінде адам психикасына тиімді әсер етуге бағытталған іс-әрекет. Ол адамның өзгелермен қарым-қатынасқа түсуіне, тіл табысуына, табысқа жетуіне ықпал ететін, бірнеше ғылымдардың тоғысында (психология, философия, логика, физиология т.б.) қарастыруды қажет ететін айрықша сала болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Бодалев А.А. Личность и общение. М., 1983. -272 с.
- 2.Ковалев С.В. Оснoлвы нейролингвистического программирования. М. : Флинта, 1999.
- 3.Михеева С.М. Психологическая совместимость и характер взаимодействия членoв группы.- В сб.: Вопросы психологии познания людьми друг друга я общения. Краснодар, 1978.кн.2, с. 135-143
- 4.Хомский Н. Язык и мышление. М. 1972 (12-121 беттер)
- 5.Самойленко Е.С. Основные направления экспериментального исследования речи в ситуации общения. // Психологический журнал №4,1985 с. 153-158.

ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЕТІСТІК ЖАСАУШЫ ЖҰРНАҚТАРДЫҢ ЖУАН ЖӘНЕ ЖІҢІШКЕ ВАРИАНТТАРЫ

Ф.ғ.к., қауымд.проф.м.а. **Ғ.Б. ШОЙБЕКОВА***

Ф.ғ.к., проф.ма. **Г.Қ. АБДИРАСИЛОВА****

Магистрант **Ш.Д. ДҮЙСЕНОВА*****

Түйіндеме

Мақалада орта ғасыр ескерткіштеріндегі етістік жасаушы жұрнақтардың жуан және жіңішке варианттары жайында сөз болады. Мұнда Қожа Ахмет Йасауи еңбектері, Алтын Орда мен мәмлүктік Египетте жазылған мұралары, М.Қашқари “Диуани хикмет” еңбегі, Сәйф Сараидің “Гүлістан” және “Хұсрау мен Шырын” шығармаларындағы етістік жасаушы жұрнақтардың жуан және жіңішке варианттарын мысалдар арқылы көрсітіледі. Мәселен, Йасауи хикметтерінде сын есімге *-a*, жұрнағы жалғану арқылы туынды етістіктер жасалған: сын есімге *-a* жұрнағы жалғану арқылы жасалған етістіктер, сын есімге *-ы, -і* етістік тудырушы жұрнақтар жалғанған етістіктер, сын есімге *-іл* жұрнағы жалғанған туынды етістіктер, *-ла, -ле* жұрнағының сын есімнен етістік тудыруы арқылы жуан және жіңішке варианттары мысалдармен берілді. Зерттеу барысында зат есімдер мен сын есімдерден туынды етістік жасаушы жұрнақтар өте кездеседі. Дегенмен, олардың беретін мағыналарында айырмашылықтар байқалмайды.

Тірек сөздер: *Орта ғасыр ескерткіштері, етістік жасаушы жұрнақтар, жуан және жіңішке варианттар, жазба ескерткіштер.*

THE THICK AND THIN VERSIONS OF THE VERB DERIVATIVES IN MEDIEVAL MONUMENTS

Abstract: In the article thick and thin versions of verbal derivatives in medieval monuments are considered. Here are examples of the works of Khoja Ahmet Yasawi, the heritage of the Golden Horde and the Egyptian heritage, the works of M. Khashkar, "Sophia Hikmet", as well as the thick and thin versions of verbs produced by the genres of Suif Saray "Gulistan" and "Khushrau and Shyrin." For example, Yassawi xikmetterinde connects to the adjective suffix *-A*, derived verbs: adjectives abuse the made compound, created by the suffix, verbs, adjective cent of students associated with the verb suffix causes verbs, verbs, adjectives related to the suffix *-il -la*, with exaggerated and subtle suffix variants, the suffix suffix. In the course of the study, nouns and adjectives are derived from the derivatives of nouns. However, there are no differences in their meanings.

Key words: *Medieval monuments, verb derivatives, thick and thin versions, monuments.*

КІРІСПЕ

Йасауи шығармаларының тілі туралы ғалымдар пікірі әрқилы болғанымен, бүгінгі күнде де толық зерттелді дей алмағанымызбен, қай тілде жазылды деген мәселе толыққанды басы ашық мәселе болып отыр. Әр түркі жұртының өкілдері өздерінің тілдік элементтеріне жақындатып, өз туындысы деп тану да кездесіп жатады. Дегенмен, Қожа Ахмет Йасауидің қазақ жерінде туып, шығармаларын осы жерде туындатып, осы жерде сүйегінің жатқаны да баршаға аян. Осы кезең туындыларының тілі туралы пікірлер де сан қилы. Тілші-ғалымдардың X-XII ғасыр жазба ескерткіштерін қараханид әдеби тілінің дәстүріндегі *j* тобындағы оғыз-қыпшақ тілінде (кей деректер бойынша шағатай тілі) жазылған туындылар деп қарайтын пікірлері де бар.

Түркітанушы ғалым Н.А.Баскаковтың айтуынша, X-XII ғасырларда кеңінен қолданыста болған тілдер тобына енетін тілде жазылған болуы мүмкін. [1, 304 б.]. Ал Қараханид дәуірінде басым қолданылған тілдерге тәжік, Орта Азияда иран тілдерінің элементтері көп қолданылған.

Орта ғасыр шығармаларын зерттеген түркітанушы ғалым Ә.Нәжіп Қожа Ахмет Йасауи еңбектерін зерттеп, хикмет тілінің қай тілге көбірек жақындайтыны жөнінде мынадай пікір келтіреді: “Известно, что в низовьях реки Сырдарья начала XI в. жили огузские племена. Когда они продвинулись вглубь Средней Азии, их место заняли кыпчаки” [2, 55 б.].

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

** e-mail: ab.gulmira@mail.ru

*** 1 курс магистранты

Ә.Нәжіп XI-XV ғғ. аралығындағы жазылған мұраларды терең зерттей келе, бұл кезеңде бір емес, бірнеше әдеби тілдердің болғанын анықтады. Ғалымның көзқарасы бойынша, қарахандықтар династиясы дәуіріндегі қарлұқ-ұйғыр әдеби тілімен қатар, XI ғасырда Сырдарияның төменгі ағысында тұратын халықтар қыпшақ-оғыз әдеби тілінде сөйлеген. Ал қыпшақ тілдер тобындағы бірден-бір тіл қазақ тілі екенін, сонымен бірге Қожа Ахмет Йасауидің қазақ жерінің азаматы, түлегі екенін ескерсек, хикмет тілінің де қазақ тіліне қатысы бар екендігі анық. Ендеше Ә.Нәжіптің түпкі ойы оғыз-қыпшақ, оның ішінде қазақ тіліне жақындығы бар деген ойдың ұшқыны байқалады. Ғалымның бұл пікірінің жаны бар. Орта ғасыр ескерткіштерін жүйелі, толық зерттеген ғалым ретінде пікірінің дұрыстығына көз жеткізуге болады. Алтын Орда мен мәмлүктік Египетте жазылған мұраларды да түбегейлі зерттеп, сол саладан докторлық диссертациясын қорғаған ғалымның “Диуани хикмет” еңбегі қыпшақ тілінің негізінде жазылған. Аздап онда оғыз тілінің де әсері болған. Ал шығыс элементтеріне келетін болсақ, кітаби тілдің әсерімен енуі мүмкін деген пікірін бізге дейінгі ғалымдар қолдаған болатын. Біз де осы пікірге тоқтағанды жөн санап отырмыз.

-a(-e) – етістік жасайтын байырғы тұлғалардың бірі. **-a** жалғану ыңғайына қарай **-ла** мен параллель қолданылады. Кейде мұндай параллелизм **-a** және **-да** тұлғалы етістіктердің бір ғана мағыналық мәнерде қолданылуынан байқалады. Бұл құбылыс **-a** мен **-ла** генезистік жағынан дербес аффикстер емес, бір аффикстің екі түрлі варианты деп қарауға мүмкіндік береді.

Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеуші ғалым Ғ.Айдаров туынды етістіктердің жасалуы негізгі түбір етістіктерге қосымшалар жалғану арқылы жасалатынын айта келіп, өзге ғалымдар секілді есім негізді және етістік негізді болып екіге бөлінетіндігін айтады. Есім сөздерге **-a, -e, -ла, -ле, -лан, -лен, -лат, -лет, -д, -ад, -ед, -ай, -ей, -к, -к, -ық, -ік, -шур, -шүр** сияқты жұрнақтар жалғану арқылы жасалатындығын көрсетеді [3].

М.Қашқари туынды етістіктер жасауға негіз болатын бірден-бір етістік – бұйрық етістік деп таныған. М.Қашқари қосымшалар жалғанған етістіктердің сыртқы тұлғалық өзгерісіне, мағынасына, сонымен бірге қызметіне, мәтін ішіндегі сөйлемдік қызметтеріне назар аударады. Түркі тіліндегі етістіктердің ерекшеліктері туралы толық мәлімет беріледі. Мысалы, етістіктерді екі әріпті: ал, іл – бұйрық етістіктері. Үш әріпті; төрт әріпті; бес әріпті бұйрық етістіктерді, мысалы, *берклә нәңні – нәрсені бекіт. Берклә* етістігін айтылуды төрт әріпті сияқты дейді. Себебі *берік* түбіріндегі *i* қысаң дауыстысы түсіп қалып, сондықтан төрт әріпті сияқты дейді.

Йасауи хикметтерінде *беркіту* етістігі екі жерде кездеседі.

Худайа рахм етіб йолұңа салғыл, Гунаһім беркітіб дәрдімні көргіл (10б, 1-2). Рахман тәңрім әйләбән кіргіз йолғә, Рахматындын муждә беркін 'асы құлғә (44а, 1-2). Беркіту етістігі өзге ғылыми әдебиеттерде, түркітанушылар *бек* сын есімінен туындатады. Біздің ойымызша, *беркіту* етістігі *берік* сөзінен туындап тұр. *Берік* сөзіне **-i** дауысты дыбыстан жасалатын қосымша жалғанғанда түбір құрамындағы *i* қысаң дауысты дыбыс ығысып, түсіп қалады.

Ескерткіштер тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтарды зерттеген Ә.Керімов Сәйф Сараидің “Түлістан” және “Хұсрау мен Шырын” шығармаларындағы етістік жасаушы **-ы, -и, -у, -ү** жұрнақтарының бар екенін *уды, (ұйықта), бәрки (бекі), қуры (құрғау)* деген мысалдар арқылы дәлелдейді. Осындай дәлелдер орта ғасыр ескерткіштерінің бірі Қожа Ахмет Йасауидің хикметтерінен де кездеседі. *Арыб, сауытмаса, қақылур, беркін, бақыласан* деген етістіктер – осының айғағы. Жоғарыда көрсетілген ескерткіштерде де **-ы** жұрнағы арқылы жасалған туынды етістіктердің саны аз екенін байқауға болады. Бүкіл туындының өн бойында бес туынды етістік кездесті. Махмуд Қашқари сөздігінде *берік, беркіну* сөздерінің мағынасы *мықты, жабық, бекем* деген мағыналарды береді екен, Махмуд Қашқари: “Бұл сөздің негізі бәк” деп көрсетіп, **p**-ның артық екенін айтқан болатын [4, 53 б.]. Осы *беркін* сөзі біздің тілімізде *бекін, мықты* болу деген мағынаны білдіреді – *Рахматындын муждә беркін 'асы құлғә (44а, 2)*. Қазақ тілінде *беркіну* сөзі қолданылмайды. Бірақ жергілікті тіл ерекшеліктерінде *беркіну* сөзін Махамбет шығармаларынан кездестіреміз. *Беркініп садақ асынбай, ерлердің ісі бітер ме?!* деген жолдардағы *беркіну* сөзі ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасыр басында қолданылғандығы белгілі. Жергілікті тіл ерекшеліктері де белгілі деңгейде тілдік өзгерістерді шешуге көмектеседі.

Р.Сыздық *бәркітіб* деген етістіктің хикметтер тілінде кездесетіндігін айтып, **-ит** жұрнағы арқылы жасалған етістік деп таниды [5, 142 б.].

Бұл сөздер “Хұсрау мен Шырын” туындысында *Нечә ким талбысам бәркир бу бағым – Талпынған сайын бекір бұл бауым (ХІІІ, 95 б.)* деген тұлғада қолданылса, М. Қашқаридың еңбегінде *Ол таварын бәркләди – ол малын бекітті (ІІІ, 448 б.)* тұлғаларында қолданылған. М.Томанов: “Байырғы етістіктер құрамынан кездесетін аффикстердің бірі **-ы, -і**. Алайда **-ы, -і** арқылы жасалған

етістіктердің саны қазіргі қазақ тілінде аса көп емес, бірақ олар сөздік қордың байырғы түріне жатады. *Бекі, тыншы, ренжі, (реніш есімінен), мүңкі (мүңк ескі түркі тілінде иіс) т.б.* [7, 261 б.]. Сонымен қатар қазіргі түркі тілдерінің материалдарын салыстырғанда **-а** және **-ы** аффикстері бірін-бірі алмастырып қолдану фактілері кездеседі: қазақша *сүйре*, түркіменше *сүрү, боса, позы* т.б. Тіпті қазақ тілінің өзінде *жана* (қасынан өту) және *жаны* (мысалы, оқ жанай өтті, оқ жанып өтті) секілді грамматикалық варианттар да кездеседі. Мұндай дерек Йасауи хикметтерінде де кездеседі.

Мысалы: *Мәнің төрт дәфтарым 'аләмға сығмас, Оқұб біткән кіші 'аләмға қарымас (10а, 8-9).* Біздің ойымызша, *қарымас* және *қарамас* деген сөздерге **а** және **ы** дыбыс алмасуы бар. Б.А.Серебренников пен Н.З.Гаджиеваның да еңбектерінде **-ы, -и** жұрнағы арқылы жасалған әзірбайжан тіліндегі *барки – мықты болу* сөздерін мысалға келтіруге болады. [6, 236 б.]. (236 б.).

Йасауи хикметтерінде сын есімге **-а**, жұрнағы жалғану арқылы туынды етістіктер жасалған

Сын есімге -а жұрнағы жалғану арқылы жасалған етістіктер:

Жаның қинаб заққум чайнаб 'ашиқ болғыл, Башың ойнаб ол жан сізләб садиқ болғыл (56б, 4-5). *Сахарлары жаным қинаб қан йыгламай, Алла дебан қанлар йүтүб зар енрәнмәй (60б, 8-9).* *Бәндә болсаң мәнмәнлікні зинһар ташла, Сахарлар жаның қинаб ынмай ішлә Йолдын азған бәндәләрни йолға башла, Бір ләхзада дилләріні сафа қылдым (101а, 12-13).*

Сын есімге -ы, -і етістік тудырушы жұрнақтар жалғанған етістіктер.

Рийазатта һарыб ачыб азыб қалсам, Дустлар, хожам мәні бәндәм дегәймукин (13б, 4-5). *Йолда өлүб көңліні сауытмаса биһрақ (29б, 11).* (күн суыды). *Күйдүргучі йақдүргучы һич тұрарың йоқ, От дек тұташыб бақыласан кәун-у мәкәндә (28а, 10-11).*

Сын есімге -іл жұрнағы жалғанған туынды етістіктер:

Он йашымда ол йол таптым тірілмәдім (44б, 12).

Йасауи хикметтерінде *тірі-л-мәдім, и-іл, өргүләйін* секілді **-іл** қосымшасы жалғанған етістіктер кездеседі. **-іл, -л** қосымшалары таза динамикалық қозғалысты білдіретін сөз тудырушы аффикстер қатарына жатады. Мысалы, *тірілу* етістігі, *йілу, өркүләйін* етістіктері көз алдымызға қимылды елестетеді. Қимылдың, динамикалық қозғалыстың елестеуін аңда, байқа, түсіну, білу қиялдау секілді етістіктермен салыстырып көруге болады. Бұл тілдік бірліктер де іс-әрекеттің мәнін білдіретін етістіктер болғанмен, олардың семантикалық ерекшеліктері өзгеше.

-ла,-ле жұрнағының сын есімнен етістік тудыруы:

Рухұм болғай аңа дәйим мәдәдкәр, Йүрәгін қан етіб йокласа һәр бар. (10а, 6-7). *Пирсіз хизмәт сәңә үшбу тамашалар керәк, Сән әгәр диуана сән тағдын өзүң ташла сән-а (98а, 8-9).* *Хошламайдур 'алимлар бізні айтған түркині, Ма'насыға барсалар йергә қойар бөркіні (32а, 4).* *Рахат ташлаб жан михнәтін хошләгәнләр, Мәүлім оны 'азизләб көкдә орын берді-йа (39б, 8).* *Оғлыны көб йоклады, Көзі йашиға толды-йа (105б, 8).* *Дустлар мәні йоклағай.*

Барлығы сын есімдерге **-ла, -лә** жұрнағы жалғану арқылы 7 етістік туындаған. Қожа Ахмет Йасауи шығармаларына жиілік талдау жасау барысында 4 сын есімге **-ла, -лә** жұрнағы жалғану арқылы етістік туындағаны анықталды. Біріншіден, жұрнақтар түбір сын есімдерге жалғанған. Екіншіден, түбір сын есім болғандықтан сапалық сын есімдерге жалпы түбір сын есім болғандықтан сапалық сын есімдерге жалғанған. Негізінен, аффикстің бұл тұлғасы **-ла, -ле** күйінде сапалық сын есімдерге жалғанатындығын, қалған морф тұлғалары қатыстық сын есімдерге жалғанатындығын қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктерді зерттеген ғалым А.Хасенова айтқан болатын. Ғалымның ойы өз түпнұсқасында былай беріледі: “**-ла, -ле** аффиксі сын есім тобына жататын сөздердің бәріне бірдей қосыла бермейді және бұл аффикс арқылы сын есімдерден жасалған туынды түбір етістіктердің бәрінің мағынасы бірдей болмайды. Сапалық сын есімдерге бұл аффикс негізінде **-ла, -ле** күйінде, ал кейбіреулеріне, қатыстық сындарға **...-дан, -ден** түрінде қосылады” [8, 53 б.]. Сын есім тұлғасына жалғануда ғана емес, барлық сөздерге жалғануына байланысты **-ла, -ле** ... жұрнақтары жалғануы жағынан, сөз тудыру қабілетінің жоғарылығына байланысты өнімді жұрнақтар қатарынан орын алады. Э.В.Севортян өзінің “Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке” атты еңбегінде әзірбайжан тіліндегі аталған жұрнақтың грамматикалық, сөзжасамдық ерекшеліктеріне толық тоқталып, көптеген талдаулар жасайды. Өзбек ғалымы А.Г.Гулямовтың, чуваш ғалымы О.И.Левитскаяның, якут ғалымы Л.Н.Харитоновтың, А.Хасенованың, сөзжасамдық тұрғыда жұрнақтардың парадигмалық сипатын берген А.Салқынбайдың еңбектерінде өте көп талданып, мағыналары көрсетіледі. Мысалы, сын есімдерге жалғанғанда туынды етістіктердің мағыналары былайша топтап беруге болады:

1) Субъектінің бір сападан екінші сапаға ауысу, өту процесін көрсетеді;

2) Бір сападан өздері жасалып тұрған сапаға ауыстыру процесін білдіріп, актив субъектінің іс-әрекеті болады [8, 53 б.].

3) Қазақ грамматикасында сын есім негізді **-ла, -ле** жұрнақтары жалғану арқылы жасалған туынды етістіктер заттың:

4) түсін,

5) көлемін,

6) дәмін,

7) сапасын білдіретін мағыналарды өз бойына жинақтайтыны айтылады [9, 381 б.].

Йасауи хикметтеріндегі **-ла, -лә** жұрнақтары жалғану арқылы жасалған туынды етістіктердің мағыналары мынаған келіп тіреледі:

Йоқласа етістігі белгілі бір бар нәрсенің, нысанның бұрын болғандығын, қазір ол нысанның орны бос екені, сындық тұрғыдан, адамның көзқарасы тұрғысынан білдіретін мағынада қолданылып тұр. Ал *тамашалау* етістігі семантикалық мазмұны жағынан көзбен көріп, көңілге тую, түйсіну арқылы сезіну етістігінің мағынасын беріп тұр. *Хошламайдур* және *хошләгәнләр* деген туынды етістіктердің мағынасы, біздің ойымызша, қазақ тіліндегі қостау мағыналы сөзбен тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да сәйкес келіп тұр. Адамның көңіл-хошы ұнатқан нәрсесін ғана қостайтындығын ойласақ, онда бұл етістіктің түбірінің мағынасы кеңейе түседі. Демек, мұнда адамның белгілі нәрсені ақыл, ой елегінен өткізіп, ақылға салып істейтіндігі аңғарылады. Тілімізде бұл етістік тудырушы жұрнақтардың беретін мағыналарын ғалымдар көптеп көрсеткенмен, біздің жұмысымызда бұл мағыналар шектеулі. Себебі сын есімге жалғанып тұрған етістік тудырушы жұрнақ арқылы туындаған қимыл атауы, яғни етістік саны Йасауи хикметтерінде де аз да, соған сәйкес шектеулі. Сонымен қорытындылай келе, сын есімдерге **-ла, -лә** жұрнағы жалғану арқылы мынадай мағыналар хикметтер тіліндегі етістіктерде кездеседі:

1) белгілі бір бар нәрсенің, нысанның бұрын болғандығын, қазір ол нысанның орны бос екенін, сындық тұрғыдан, адамның көзқарасы тұрғысынан білдіретін мағына;

2) семантикалық мазмұны жағынан көзбен көріп, көңілге тую, сезіну арқылы берілетін мағына

3) адамның белгілі нәрсені ақыл, ой елегінен өткізіп, ақылға салып істейтіндігі мағыналары бар сын есім негізді туынды етістіктер де кездесті.

Сын есімдерге аталған етістік тудырушы жұрнақтар жалғанғанда дыбыс үндестігі сақтала қоймаған. Негізінен, үндестік заңы біздің қазақ тілінде жақсы сақталғанмен, түркі тілдерінің өзге топтарында үндестік қатаң түрде сақтала қоймайды. Сондай үндестік заңы сақталмайтын тілдер қатарына Йасауи хикметтерінің тілі де жатады.

Осы пікірді қостай отырып, егер қазақ тілінің үндестік заңына сүйенетін болса, *йоқ+та, хош+та* болып үндестік заңына бағынуы керек еді. Демек, Йасауи хикметтерінің тілінде өзге тілдік белгілер байқалады. Ал *тамаша+ла* сөзінде үндестік заңы сақталып тұр. Оған қоса бұл тілдік бірлікте **-ла** тұлғасы толық қолданылып тұр деуге болады.

Сын есімге **-ай** жұрнағы жалғанған етістіктер:

Тынмай 'ашиқ дейур дәйим худаға йалбарыб, Йүрүр аның ишиқыда күндүзләрі сарғайыб (68а, 8-9). *Қызыл йүзні за'фаран дек сарғайтмайын, Йетмәсә 'ашиқ мурадыгә жан тартмайын* (86а, 7).

А.Ысқақовтың қазіргі қазақ тілінің морфологиясында есім сөздерге жалғану арқылы жасалатындығы айтылған: **“-ай (-ей, -й)”** жұрнағы арқылы жасалған *етей, күшей, мұңай, көрік-ей, құтай, отай, тарай, кеңей, қарай, қартай, молай, көбей, зорай...* тәрізді етістіктермен қатар, оның көне екендігіне айғақ боларлық ұл (ы) *ғай* (ұлғай), *үлк-ей* (үлкей), *сар* (ы) *ғай* (*сарғай*), *ұзын, ұз-ақ* (*ұзар*), *ұзай* сияқты байырғыланып кеткен етістіктер де бар [14, 234 б.].

Ал **-ай** жұрнағы “Гүлістан” мен “Хұсрау мен Шырын” ескерткіштерінде ғалым Ә.Керімов *ұлғай* деген бір ғана сөздің құрамында кездескенін айтады. Мысалы, “Гүлістан” ескерткішінде *Улғайдың мәним кәтимдә – ұлғайдың менің қасымда* дегенде және “Хұсрау мен Шырын” туындысында *Бираз улғайса тохиунлуқ унутқай – біраз ұлғайса, асаулықты ұмытқай* (XIII, 219 б.) деген мысалдарда ғана берілетіндігін ғалым айтып өтеді. Ғалымдардың пікірінше, **-ай** жұрнағының көне түркі тілдеріндегі көріністері өзгеше тұлғада кездесетіндігін айтады. Егер А.Есенқұловтың етістік тудырушы жұрнақтарының ішінде **-ад, -ед**: *башад, буңад, йегед, қутад, қулад, көнед* деген сөздерді мысалға келтіреді де, осы мысалдар **д-й** сәйкестіктері арқылы *құтай* деген мысалдарды береді. Бұл тілдік деректер **-ай, -ад** жұрнақтарының мәндес, мағыналас екендігін байқаймыз. Ғалымдардың үндес пікірін Ә.Керімов те жалғастырған: ғалым **-ай** жұрнағының көне түркі тілдерінде **-ад, ат, -аз** тұлғаларында кездесетіндігін, **д-з-й** дыбыс сәйкестіктері арқылы *ұлғам/ұлғаз* тұлғасында қатар қолданылғанын М.Қашқаридың еңбектерінен көруге болады. Біздің тарапымыздан түркі-

танушылардың пікірлерін мынадай мысалдармен толықтыруға болады: құтадғу, т.б. сонымен қатар - *ай* жұрнағының *-ар*, *-ғар*, *-ал* жұрнақтарымен де мәндес екендігін Ә.Керімов айтып өтеді. Мысалы, өзге түркі тілдерінде *сарғар* (тува), *сара* (гагауз), *сарал* (чуваш, түрікмен), *сарғай* (қазақ) тұлғаларында келіп, қосымшалардың дыбыстық өзгерістер арқылы келетінін байқауға болады. Қазақ тілінің тарихи грамматикасын зерттеуші М.Томанов есім түбірден етістік жасайтын ежелгі аффикстердің бірі – *-қар*, *-гер* жұрнағының Алтын Орда дәуіріне дейінгі жазба ескерткіштерде *баиғар*, *ішкер* тұлғаларында кездеседі. М.Қашқаридың сөздігіндегі *суғар*, *отғар*, *түзгер* етістіктері де етістік тудырушы жұрнақтардың даму эволюциясының күрделі екендігін көрсетеді. Біздің тілімізде *суар* = *суғар*, *теңер* = *теңгер*, *оңар* = *оңғар* т.б. секілді мысалдар қосымшалардың генетикалық байланысын байқатады. Осындай тілдік деректер етістік тудырушы *-ар* аффиксі мен *-ғар* аффикстерінің ертеде бір тұлға екенін дәлелдейді. *-Қар*, *-ғар*, *-гер* және *-ар*, *-ер* аффикстерінің түркі тілдерінде кездесетін *сарар*, *сарғар*, *сарғай* деген мысалдан өзге *тазар* *тазғар* деген тілдік бірліктер арқылы да анықтауға болады. М.Томановтың пікірінше: “*-ғар* аффиксінің әр түрлі фонетикалық өзгерістерге түсуінің нәтижесінде сөз құрамындағы аффикс бірде *-ар*, бірде *-ай*, бірде *-ғыз* сипатын алған да, бір ғана морфологиялық сипаттағы сөздер әр түрлі болып қалыптасқан”. Бұл жерде тілімізде көп кездесетін дивергенция, дәлірек айтсақ, фонетикалық дивергенция құбылысын байқауға болады. Ә.Керімов Гүлістан ескерткішінде *қарар*, чуваш тілінде *хурал*, қазақ тілінде *қарай* деген тілдік бірліктер орта ғасыр ескерткіштеріндегі қосымшалардың тұлғаларының тұрақтанбағанын көрсетеді. Мысалы, түркімен тіліндегі *ұлал* етістігі қазақ тіліндегі *ұлғай* етістігінің тұлғалық өзгеріске түскен формасы. *-ай-ар-ал* тұлғаларының дамуындағы *-ал* қосымша тұлғасының этимологиясын ашуға ұмтылған ғалым Ә.Керімов: “М.Қашқаридың сөздігінде кутатты // құталды – құтты болды (1 том, 138, 345 беттер). М.Қашқаридың этимологиясы бойынша, құталды етістігі құт алды – бақыт тапты тіркесінен қысқарған (2 том, 138 б.). Егер осы этимология дұрыс болса, онда құтай сөзінің түбірі – *құ*, *-ал* бөлшегі әуелде *ал* (*бері*) деген жеке сөз”. Әрине, қаншалықты шындыққа жанасымды екені белгісіз, дегенмен, тілімізді зерттеуде осындай пікірлер бар.

Негізінен, *-ғар*, *-ар*, *ай*, *-ал*, *-ғай* жұрнақтарының беретін мағыналары бірдей болғандықтан олардың қайсысынан қайсысы туындап тұрғанын анықтау қиын. Тілімізде *ғ* дыбысының тұрақсыздығы, түсіп қалуы *қ*, *к*, *г* дыбыстарының тұрақсыздығы қатар жүзеге асады. Ертеден бізге жеткен жазба ескерткіштер тілінде осы дауыссыз дыбыстардың сөз ортасындағы қолдану қазіргі түркі тілдерінде ала-құлалық байқалады. Мысалы, түркі тілдерінің оғыз, қарлұқ тобындағы тілдерінде, кейбір қыпшақ тобындағы тілдерде *ғ*, *г* дыбысының тұрақсыздығы байқалады. Мысалы, қазақ тілінде *құлақ* болса, көне түркі тілінде *құлғақ* тұлғасында кездеседі. *Емгек*, *құлғақ* т.б. сөздер кездеседі.

Түркітанушы ғалым Б.Сағындықұлының пікірінше, *шыңғыр*, *сыңғыр*, *даңғыр* т.б. сөздердегі *ғ*, *қ* дыбыстарының ерекшелігін түсіндіруге болады деп есептейді: “Көне =уқ // =уғ, жаңа =у жұрнағына аяқталған сөздер ертеректе конверсия тәсілі арқылы зат есімге яки сын есімге айналып кеткен. *Азуқ*, *йазуқ*, *шыжық* – көне заманда етістіктен есімге айналған сөздер. Бұларға ур= көмекші етістігі қосылғанда “азуқ ур”, “йазуқ ур”, “шыжық ур” типіндегі тіркестер жасалған. Уақыт өте келе “аз+ғыр=, жаз+ғыр=, шыж+ғыр=” формасында қайта қалыптасқан. Мысалдардан түбірдегі *ғ* дауыссызының қосымшаға ығысқандығы анық байқалады. *Тапсыр* = (бір істі біреуге міндеттеу, жүктеу, арту) етістігінің туынды түбірі – *табыс*. Оған =ыр жұрнағы қосылғанда морфологиялық құрамы өзгереді: тап+сыр=. ыр=(=ір) жұрнағының алдындағы барлық дауыссыздар осы сияқты пайда болған [10, 122 б.].

Сын есімге *-ар*, *-ер* жұрнағы жалғану арқылы жасалған туынды етістіктер:

Сачу саққал хуб ақарды көңұл қара, Рузи махшар рахм етмәсә хәлім таба (93б, 6).

Мысалы, Қожа Ахмет Йасауидің мына бір хикметінде *ақ* сын есіміне *-ар* жұрнағы жалғанып, етістік туындап отыр. Бұл жұрнақ алдында басқа позицияда болған жағдайды өзгерту мүмкіндігіне ие болып отыр. Негізінен, көп жағдайда сын есімдерге жалғанып, етістіктің туындауын қамтамасыз етеді. *Жасар*, *ағар*, *көгер*, *қысқар* дегендегі *-ар* жұрнақтарын Н.К.Дмитриев түр-түстер мағынасын беретін сын есімдерге жалғанатындығын айтқан болатын. [8, 178 б.]. Негізінен, шектеулі ғана сөздерде қолданылады, жалғанады. “Характерно, что принимая этот аффикс, основы прилагательных часто претерпевают фонетические изменения или разлагаются на составные части”, мысалы, *қызыл-қызар*, *ақ-ағар*, *сары-сарығар* = *сар* (*ы*) *ғ-ай* т.б. жасыл – *жасар*, *қара-р* = *қарай* т.б. Демек, *ар*, *-ай*, *-й* жұрнақтарының түп-төркіні бір. Тағы да Н.К.Дмитриевке жүгінсек, *-ай*, *-әй* қосымшаларын “Архаичный аффикс, который сохранился при немногих корнях. Образует глаголы среднего значения от прилагательных”.

Екі қосымша да сын есімдерге жалғанады, екіншіден, беретін мағыналарында бір позициядан екінші позицияға ауыстыру мағынасы бар. Мысалы, жоғарыдағы хикметте шаш пен сақалдың жас кезде қара болғаны, кейін жасы келе ағарғаны, яғни қара позициядан ақ позицияға көшкенін байқап отырмыз. *Қарт-ар = қарт-ай, тар-ыл = тарай, көп-әр = көбей* секілді мысалдар сөзіміздің дәлелі бола алады.

М.Қашқаридың *-ар, -ғар* аффикстерін талдауда “қызар етістігін қызыл ерді тіркесінің құрамындағы сөздердің бір-бірінен кірігуінің нәтижесінде жасалса керек”. Ғалым М.Томановтың пікірінше, М.Қашқари *-ар* және *-ғар* аффикстерін бөлек берген, сол себепті мұндағы назар аударатын жайт екеуі екі аффикс болуы мүмкін деген тұжырымы бар. Сөзбе-сөз келтірсек, “Қашқари заманында түркі тілдерінде *-ғар* және *-ар* аффикстері бір тұлғаның тарихи варианттары емес деп қарауға мүмкіндік береді. М.Қашқари көрсететін кейбір сөздердің дыбыстардың ауысу заңдылығының негізінде қазақ тілінде өзгергені соншалық, олардың алдыңғы сипатын айқындау қиын. Мысалы, Қашқари *-ар* аффиксті мына сөздерде көрсетеді: *көлер* – судың көп болып жиналуы, қазіргі қазақ тілінде бұл сөз *көлей* түрінде айтылады (р>з>й) да, бір нәрсенің шамадан тыс ұлғаюын, жайылуын білдіреді”. Жоғарыдағы *тарыл - тарай, қызылар - қызар, қартар - қартай, көпәр - көбей* секілді мысалдар тілімізде осындай тілдік бірліктердің бар екенін көрсетеді, дәлелдейді. Дегенмен, *-ғар, -гер, -ар, -ер, ыр, -ір, -р* қосымшаларының генетикалық жағынан байланысы бар екені сөзсіз. Оны тіліміздегі тілдік деректер дәлелдей алады. Дей тұрғанмен, М. Томановтың мына бір пікірінің де жаны бар: “Қазақ тіліндегі *-ар (-ер, -ыр, -ір)* аффиксі барлық жағдайда да *-ғар(-ғыр)* аффиксінің тарихи варианты деп қарауға келе бермейді. *-ғар* қосымшасының қазақ тіліндегі тарихи варианты бірде *-ар (-ер, -ыр)* болса, бірде *-а (-е, -ы, -і)* болуы да мүмкін. Екінші жағынан, кейбір сөздер *-ар* аффиксінің әбден қалыптасқан, осы күйге түскен кезеңінде жасалуы мүмкін”.

Зат есімдер мен сын есімдерден туынды етістік жасаушы жұрнақтар қайталанып та келе береді. Мысалы, *-а, -ә* жұрнақтары, *-ла, -лә* жұрнақтары қайталанып келгенмен, олардың жалғанған түбірлері екі түрлі сөздер тобына жатады. Дегенмен, олардың беретін мағыналарында айырмашылықтар байқалмайды. *-ы, -і, -іл, -ай, -ар* жұрнақтары арқылы жасалған сөздердің де беретін мағыналарында сол затқа, заттың сынына айналу мағыналары бар екенін көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва: Наука, 1979. 273 с.
2. Наджип А.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв.. М., 1989, 550 б.
3. Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, Мектеп. 1986, 180 б.
4. Керімов Ә. Түркі әдебиеті ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIV ғасыр). Алматы. Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999. 110 б.
5. Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. Алматы. Сөздік-Словарь, – 2004, 552 б.
6. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва. Наука, 1986 302 с. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. 784 б.
7. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: Мектеп, 1988, 264 б.
8. Хасенова А. Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер. Алматы. Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1959 б. 175 б.
9. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. 784 б.
10. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы. Санат, 1994. 168 б.

KARAMANLI NIZAMI'NİN DİVANINDA HARFLERİN ELE ALINIŞI

Nebahat ERDEM*

Özet:

Divan şairlerinin sıklıkla başvurduğu kaynaklardan biriside harflerdir. Eskiden mekteplerde harfleri öğretirken de çocuğun aklında kalması için o harfe benzeyenleri söyleyerek kavranması sağlanırdı. Şairler de, harfler aracılığı ile düşüncelerini dile getirmeye çalışmışlardır. Farklı kelimeleri harfler aracılığı ile anlatmaya çalışmışlar ve hatta bazen şiirlerinde harflerle yaptıkları söz oyunlarına da yer vermişlerdir. Yapılan bu çalışma da Karamanlı Nizami'nin Divanı esas alınarak, bu divanda geçen harfleri tespit edip bu harflerin şekil özelliklerini, hangi varlığa hangi yönüyle benzetildiği, bu şekil özelliklerinden yola çıkarak hangi harfe benzetildiği üzerinde durulmuştur. Okuyucular bu harfler ile hangi varlığa benzetildiği konusunda bir bağlantı kuramazlarsa anlamdan da mahrum kalacaklardır. Bu sebeptendir ki bu durumu somutlaştırmak adına hangi harfin şekil itibariyle hangi varlığa benzetildiğine de dikkat çekmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Karamanlı Nizami, divân, şiir, harfler, söz oyunları.

HANDLING LETTERS ON KARAMANLI NIZAMI

Abstract

Some of the sources that Divan poets often refer to are letters. In the past, while teaching the letters in the schools, the concept was provided by telling the letters that seemed like that letter to remain true to the child. The poets also tried to express their thoughts through letters. They tried to describe different words through letters and sometimes even included words in their poetry. In this study, it is emphasized that the Karamanlı Nizâmî is based on the Divan, determining the letters passing on this diva and comparing them with the figure features, which direction they are likened to, and from which of these features. If readers can not establish a connection with which these letters are compared to what they are, they will be deprived of meaning. For this reason, we tried to draw attention to what kind of asset it is in terms of which letter type in order to embody this situation.

Keywords: Karamanlı Nizâmî, divân, poem, letters, word games.

GİRİŞ

Yazının kullanılmaya başlanılmasından sonra, harflere verilen kutsiyet de artmış ve tarih boyunca harflere bir anlam yüklenilmeye çalışılmıştır. Mekteplerde harfler öğretilmeye başlanırken de öğrenen kişilerin hafızasında harfleri somutlaştırmak için benzetmelerden faydalanılmıştır.

Rakamlarla ve harflerle ilgili ilk felsefi telakkilerin Fisagor'la başladığı bilinmektedir (Yakıt 1992: 31).

Divan şairleri de kendi düşünce ve duygularını ifade etmek için şiirdeki kavramlar arasında benzerlik kurmak amaçlı harfler kullanmışlardır ve onların simgesel değerlerinden faydalanmışlardır (Yekbaş 2012: 2651).

Harflerin şekil özelliklerinin bazı varlıklara benzemesinden, o harfin kullanılmasıyla varlığın anlaşılması ortaya konmuştur ve bu nedenle harfler şairler için önemli bir simge haline gelmiştir (Tökel, 2003:13).

Divan şairleri divanlarında âşık ile maşukun bazı özelliklerini harfleri kullanarak anlatmaya çalışmıştır. Eserlerde sevgilinin güzelliğini anlatmak için başta elif harfi olmakla birlikte birçok harf teşbih ve mecazlara konu olmuştur (Pala, 1995:154).

Divan edebiyatında harfler üzerinde oluşturulan benzetme ve tasavvurlardan bazıları şu şekildedir: Elif: Allah'ın birliği, bir, âh, boy, burun, parmak, göğüste boylamasına yara, minare, sancak, tel, mum, çevgân, ok, kılıç, hançer, mızrak, yol, köprü, kalem; cîm: saç; dâl: bükülmüş boy, saç, kaş, hilal, hançer, ayak; râ: kaş, hançer, kılıç, hilâl, eğilmiş boy; sîn: diş, testere, tarak; sad: göz; ayın: göz, nal; kâf: bükülmüş boy; lâm: saç, bükülmüş boy; mîm: ağız; nûn: kaş, hilâl, nal, devat, bükülmüş boy, kâse; vâv: yaşlı insan vücudu; hâ: göz, ağız, ay, yara; lâmelif: eğri boy, Zülfikar; yâ: kaş, yay (Kaya 2013: 73).

15. yy şairlerinden olan Karamanlı Nizâmî harf ve kelime oyunlarına başvuran şairlerimizden biridir. Onun şiirleri incelendiğinde harfi bir simge olarak kullanması ve söz oyunlarına da yer vermiş olması şiirlere ayrı bir güzellik katmış ve bu şiirleri incelemeye değer kılmıştır. Bu sebeplerden dolayı Karamanlı Nizâmî'nin Divanı, harf ve kelime oyunları açısından taranmış ve tespit edilen örneklere yer verilmiştir.

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, n.erdem@outlook.com

ELIF

Sevgili için kendisine en çok benzetilen harf “elif” harfidir. “Elifin” ebcet hesabıyla bire tekabül etmesi, Allah lafzının “elifle” başlamasıdır. “Elifle” ilgili birçok tasavvurların oluşmasına sebep olmuştur(Tökel, 2003: 81). Allah lafzının “elif” harfi ile başlaması mutasavvıflar arasında “elifin” vahdetin simgesi olarak kullanılmasına yol açmıştır. “Elif” düz bir çizgiden ibaret olup noktanın uzatılmasıyla meydana gelmiştir. Kendisinden sonra gelen harfle bitişmediği için kesrete bulaşmamış kayıtsız ve hür olarak vasıflandırılmıştır(Tökel, 2003: 82). “Elif” harfinin düzgün oluşu divan şiirinde sevgilinin boyuna teşbih edilir. Bunun yanında boy simgesel olarak “elif”, “lam” ve “dal” gibi harflere de benzetilir.

Çün kadding elifdir dehening mimdir ey dost

Ol kadd ü dehendin umaram derdime emni

Karamanlı Nizamî (234/114/6)

CİM

“Cim” harfi, kıvrımlı ve çengel biçiminde olması nedeniyle şeklinden dolayı çoğunlukla sevgilinin saçına benzetilmiştir(Tökel, 2003: 147). “Cim” harfi bazı beyitlerde bazı harflerle kullanılarak (cim, elif ve nun) can, cemel ve ecel gibi kelimeler oluşturmaktadır. Karamanlı Nizami’nin beyitlerinde can kelimesini “cim”, “elif” ve “nun” harfleri ile oluşturmuşlardır. “Cim” sevgilinin saçına, “elif” sevgilinin boyuna ve “nun” ise sevgilinin kaşlarına benzetilmesiyle sevgili, aşkın gözünde can suretine bürünmektedir. “Cim” harfi çengele benzemesinin yanında kıvrımlı olması sebebiyle de saçta benzetilmektedir. Birçok şair, “cimin” göbeğinde yer alan noktayı sevgilinin benine, saçlarını ise bir tuzağa benzetmektedirler.

Cim zülf ü mim fem bâlâ elifsın turre lâm

Sende olmuşdur cemâl-i Hâlik-ı Bîçûniyân

Karamanlı Nizamî (208/88/3)

DAL

“Dal” harfi şekil özellikleri sebebiyle varlığın çeşitli şekillerini anlatmak için bir simge olarak kullanılır. Dal’ın bir teşbih unsuru olarak en çok kullanıldığı yer, aşkın, aşkın vermiş olduğu sıkıntılardan dolayı iki büklüm olmuş belidir, boyudur(Tökel, 2003: 153). “Dal” harfinin kendisine benzetildiği varlıkları veya biçimleri şöyle sıralayabiliriz: Aşkın boyu, birisine tazim için eğilen veya ibadet anında rükû yahut secde halindeki insan figürü, sevgilinin saçları ve kaşları, ay (hilal biçiminde), sevgilinin ayak tabanındaki na’çe ve hançer(Tökel, 2003: 153-154).

Gönül zülf ü dehânuñ dâl u mimin

Kaçan kim görse aydur dem bu demdür

Karamanlı Nizamî (131/12/3)

AYN

“Ayn” harfi şekil itibarıyla göze benzetilmiş olmakla beraber aynı zamanda bazı kelime oyunları ile birçok harfin simgeleriyle çeşitli varlıkların adlarını zikretmek için de kullanılabilir. Şairin “ayn” harfi ile yaptığı kelime oyunlarından bazıları şunlardır;

Şair sevgilinin gözlerini “ayn”a, boyunu “elif”e ve saçlarını ise “lâm” harfine teşbih eder. Bir diğer mısra da aynı mısra içerisinde ise bu simgeleri anlamlı bir kelime haline getirerek ‘âlem kelimesini oluşturur. Yani âşik için ‘âlem, sevgilinin gözleri, boyu ve saçlarından oluşmaktadır. Gözler ile birlikte en çok anılan harflerden birisi ise “râ” harfidir. “Râ” harfi ise sevgilinin kaşlarına benzetilmektedir. Yine bu kelimelerle yapılan kelime oyunlarına bakacak olursak. Şair iki göz için iki “ayn” ve iki kaş için de iki “râ” harfi kullanarak ortaya “ar’ar” kelimesini çıkartmaktadır. Karamanlı Nizami’nin yapmış olduğu kelime oyunlarından bir tanesi ise “adl” kelimesinde kendini göstermiştir. Çeşitli çağrışımlarla yapılan bu kelime ise beyitte adalet anlamına gelmektedir.

Gerçi dâl u lâme ayn olmuşsa olur ayn-ı adl

Ayn-ı zulm oldı dile aynı vü dâli Piriniñ

Karamanlı Nizamî (181/61/5)

LÂ, LÂM

“Lâm” harfi şekil benzerliği dolayısıyla, kıvrımlı oluşu sebebiyle sevgilinin kıvrımlı saçlarına benzetilmektedir. “Lâ” harfi ise bir “lâm” ve bir “elif”ten oluşur(Tökel, 2003: 189). Bilindiği gibi “lâ” harfi aynı zamanda bir kelimedir ve “hayır” anlamına gelmektedir. Şiirlerde de bu anlamıyla kullanılmaktadır(Tökel, 2003: 189). Bu harf de diğer harflerde olduğu gibi çeşitli söz oyunları içerisinde yer almıştır.

Seyr itdüğinden ol sanemiñ her levend ile

Maksûdı adı gelmek imiş lâ vülen dile

Karamanlı Nizamî (225/105/1)

MİM

Divan şiirinde benzetme amacıyla sık olarak kullanılan harflerden biri de “mîm”dir. Şekil özelliği itibariyle baş tarafının kapalı ve küçük bir daire(yuvarlak) oluşu, “mîm”in sevgilinin dudağına benzetilmesine sebep olmuştur. Sevgilinin ağzı da “mîm” gibi daracık ve ufaktır. Hatta bazen “yok” olarak düşünülür. Ağza teşbihin dışında “mîm”, içerisinde “mîm” harfinin geçtiği Muhammed, Ahmed, ben, medet vb. kelimelerin çeşitli şekildeki tasavvurları için de kullanılır(Tökel, 2003: 193). Bu harf de diğer harflerde olduğu gibi bazı kelime oyunları içerisinde yer almıştır.

Çün kadding elifdir dehening mimdir ey dost

Ol kadd ü dehendin umaram derdime emni

Karamanlı Nizamî (234/114/6)

NÛN

“Nûn” harfi birçok beyitlerde kaş için bir benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Kaşın dışında şekilsel benzerlik itibariyle “nûn” harfi hilâle, nala ve bazen de devâta benzetilmektedir(Tökel, 2003: 203). Bazı şairler beyitlerinde “nûn” harfinin üzerindeki noktayı ise sevgilinin benine benzetmişlerdir. Kaş üzerinde bir ben olarak da geçmektedir. Bunun yanı sıra “nûn” üzerindeki nokta sevgilinin gözleri için de kullanılabilir. “Nûn” harfi ile yapılan bazı kelime oyunlarından oluşan kelimeler ise şunlardır;

“An” kelimesi, “elif” ve “nûn” harflerinin yan yana gelmesiyle ortaya çıkar. Bu kelime, hem güzellik hem de “o” anlamına gelmektedir.

“Nem” kelimesi, “nûn” ve “mim” harflerinden oluşur. Burada “nûn” harfi yine sevgilinin kaşları, “mim” harfi ise sevgilinin dudağı için kullanılmıştır. Sevgilinin kaşları ve dudağı âşığı göz yaşlarına boğmaktadır, ağlatmaktadır.

“Cân” kelimesi, “cim”, “elif” ve “nûn” harfleriyle yazılır. “Cim” sevgilinin saçlarına, “elif” sevgilinin boyuna ve “nûn” harfi ise sevgilinin kaşlarına benzetilmektedir.

“Nass” kelimesi, “nûn” ve “sad” harflerinden oluşmaktadır. “Nûn” harfi şekil itibariyle kaşa benzetilmektedir. “Sad” harfi ise yine şekil itibariyle göz için kullanılır. “Nass kesin delil, âyet anlamlarına gelmektedir. Daha çok hakkında hiçbir şüphe olmayan uyulması zorunlu olan Kur'an ayetleri için kullanılmaktadır. Şairler bu “nûn” ve “sad”ı kullanmak suretiyle sevgilinin kendi hakkında verdiği hükmün nass derecesinde olduğunu ve ellerinden birşey gelmeyeceğini anlatmaya çalışmışlardır(Tökel, 2003: 210).

Bunlar dışında birkaç harfle oluşturulan bazı kelime oyunlarına da yer verilmiştir. Bunlar da ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Mihnet ü derd ile pür nemdür Nizâminüñ gözi

Tutalı gözde makâm ol kaşları nûn agzı mim

Karamanlı Nizamî (193/73/7)

BİRLEŞİK HARFLERLE YAPILAN KELİME OYUNLARI

Ey mâh-ı çâr-deh-şebe diyü hitâp öder

Hak saña anda kim Didi Kur'ân daha vü ta

Aşağıdaki beyitte sevgilinin boyu “elif”e, zülfü lama ağzı ise “mim”e teşbih edilmiştir. Böylece “elif”, “lam” ve “mim” harflerinden oluşan “elem” kelimesi oluşmuştur.

Kaddüñle zülf ü agzuña eyler işâreti

Kur'ânda her ne yirde elif lâm u mim ola

Karamanlı Nizamî (75/1/24-25)

Aşağıdaki beyitte zülf ucunun kıvrıklığı sebebiyle “dal” harfine dehan (ağız) küçüklüğü sebebiyle “mim” harfine benzetilmiştir. “Dal” ve “mim” harfi birleştirildiğinde “dem” harfi çıkmaktadır. Şair de ikinci mısradaki dem kelimesini vermiştir.

Göñül zülf ü dehânuñ dâl u mimin

Kaçan kim görse aydur dem bu demdür

Karamanlı Nizamî (131/12/3)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin saçları “dal” harfine dudakları ise “mim”e benzetilmiştir. Bu iki harfin birleşmesinden de “dem” kelimesi ortaya çıkmıştır. Bu kelimeyi ise şair ikinci mısradaki vermiştir.

Göreliden dâl-i zülfüñle dehânuñ mimini

Sofi-i âşufte vü şeydâyı her dem dem tutar

Karamanlı Nizamî (139/20/4)

Şair aşağıdaki beyitte gönül ve can kuşunu avlamaya yem yeter ise zülfün “dal”, boyun “elif” ağzın ise “mim” demektir. Şairin sıraladığı harflerde “dam” kelimesi çıkmaktadır. “Dam” kelimesi ise yem demektir.

Cân u dil murgını sayd itme gedâm ise yeter

Dâl zülfüñ vü elif kâmetüñ ü mim dehenüñ

Karamanlı Nizamî (178/58/6)

Aşağıdaki beyitte şair “ayn”, “dal” ve “lam” harfleriyle bir kelime oyunu yapmış böylece “adl” kelimesi ortaya çıkmıştır.

Gerçi dâl u lâme ayn olmuşsa olur ayn-ı adl

Ayn-ı zulm oldu dile aynı vü dâli Pirinüñ

Karamanlı Nizamî (181/61/5)

Şair kendi gözünün dert ve mihnetten pür-nem olduğunu dert ve sıkıntıdan çok ağladığını belirtmektedir. İkinci mısradan ise şair sevgilinin kaşlarını “nun” harfine ağzını ise “mim” harfine benzetmektedir. Ve böylece sevgilinin güzellik unsurlarından olan ağzı ve kaşları aşığın gözyaşına gark etmektedir. Bunu da “nem” kelimesi ile belirtmişlerdir.

Mihnet ü derd ile pür nemdür Nizâminüñ gözi

Tutalı gözde makâm ol kaşları nûn agzı mim

Karamanlı Nizamî (193/73/7)

Aşağıdaki beyitte şair sevgilinin boyunu “elif”e ağzını “mim”e benzetmekte ve sevgilinin boyunu ve ağzını derdine çare olarak görmektedir.

Elif ü mimdür agzun ile kaddün çü senüñ

Derdüme ol ikisin ben ne için em dimeyem

Karamanlı Nizamî (195/75/3)

Aşağıdaki beyitte sevgilinin zülfü kıvrımlı olması sebebiyle “cim” harfine, ağzı “mim”e, boyu “elif” harfine alına dökülen saçları ise “lam” harfine benzetilmekte. Böylece bu harflerin birleşiminden “cemal” kelimesi çıkmaktadır. Cemal yüz güzelliği demektir. İkinci mısradan da şair kelime oyunu olarak cemal-ı hâlik kelimesini vermektedir. Şair Allahın cemal sıfatının sevgilide aşıkâr olduğunu açığa çıktığını belirtmektedir.

Cim zülf ü mim fem bâlâ elifsin turre lâm

Sende olmuşdur cemâl-i Hâlik-ı Bîçûnyân

Karamanlı Nizamî (208/88/3)

Aşağıda beyitte birinci mısradan şair kamet, zülf ve dehan kelimelerini sıralamakta, bu sevgilinin uzuvlarına karşılık gelen harflerin kendisini eleme sürüklediğini belirtmektedir. Sevgilinin güzellik unsurlarına karşılık gelen harflerden kamet “elif”; zülf “lam”; dehan “mim” olduğu düşünülürse bu harflerin birleşiminden elem çıkmaktadır.

Görelî kâmet ü zülf ü dehenüñ harflerüñ

Ugradum fâriğ ü âzâde yürürken eleme

Karamanlı Nizamî (224/104/4)

SONUÇ

Şairler harfler aracılığı ile düşüncelerini dile getirmeye çalışmışlardır. Farklı kelimeleri, harflerin gerek şekil özelliklerinden yola çıkarak gerekse belli harflerin yan yana gelerek bir anlam oluşturması vasıtasıyla anlatmaya çalışmışlardır ve hatta bazen şiirlerinde harflerle yaptıkları söz oyunlarına da yer vermişlerdir.

Bu çalışmada Karamanlı Nizami'nin Divanında geçen harfleri tespit edip bu harflerin şekil özelliklerini, hangi varlığa hangi yönüyle benzetildiği tespit edilmiştir. Bu tespit edilen harflere ise bu benzerliklerden dolayı bir anlam yüklenmiş ve divanda geçen söz oyunlarına da rastlanmıştır.

Karamanlı Nizami'nin Divanında harflerle ilgili beyitleri tararken aslında poetikasıyla da ilgili birçok beyitte de rastlanıldı. Umarız bu hususta da çalışmalar ortaya konur.

KAYNAKÇA

Ağakay, Mehmet Ali(1959), *Türkçe Sözlük*, 3. Baskı, Ankara, Yeni Matbaa Yayınları.

Ahmet Talat, Onay(1992), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Haz: Cemâl Kurnaz), Ankara, TDV Yayınları.

Ahmet Vefik Paşa(2000), *Lehçe-i Osmânî*, (Haz: Recep Toparlı), Ankara, TDK Yayınları.

Bekiroğlu, Nazan(2002), *İsimle Ateş Arasında*, İstanbul, Timaş Yayınları.

Develioğlu, Ferit(1980), *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, Doğu Matbaası.

Doğan, Aksan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, İstanbul, Be-ta Yayınları.

Dursun Ali, Tökel(2003), *Divan Şiirinde Harf Simgeçiliği*, Ankara, Hece Yayınları.

Emin, Özdemir(1990), *Örneklerle Açıklamalı Edebiyat Bilgileri Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitapevi.

Karamanlı Nizamî Divanı(1974), (Haz: Haluk İpekten), Ankara, Sevinç Matbaası.

- Kaya, Hasan (2013). “Divan Şiirinde Harf ve Kelime Oyunlarına Dair Bir Tasnif Denemesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.XLVIII, S. XLVIII, İstanbul, s. 71-114.
- Kazım Kadri, Hüseyin(1928), *Büyük Türk Lügati*, C.II, İstanbul, Devlet Matbaası.
- Köprülü, Fuat(1986), *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, TTK. Yayınları.
- Levend, Agah Sırrı(1980), *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler- Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul, Enderun Kütüphanesi.
- Pakdil, Nuri(2003), *Ateş Hattından Harf Müfrezelerine*, İstanbul, Edebiyat Dergisi Yayınları.
- Pala, İskender(1995), *Divan Edebiyatında Müstesna Güzeller*, İstanbul, İnsan Yayınları.
- TÖKEL, Dursun Ali (2003). *Divan Şiirinde Harf Simgesiliği*, Ankara: Hece Yayınları.
- Türkçe Sözlük*(1998), 9. Baskı, C.1, Ankara, TDK Yayınları.
- YAKIT, İsmail (1992). *Türk-İslam Kültüründe Ebcad Hesabı ve Tarih Düşürme*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yavuz, Hilmi(1991), *Şiir ve Harfler, Dilin Dili*, İstanbul, Arma Yayınları.
- YEKBAŞ, Hakan (2012). “Divan Şiirinin Sessiz ve Gizli Anlatımı: Muavaşşah”, *Turkish Studies*, Vol. 7/3Summer, s. 2649-2700.

**ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ СОМАТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ**

Ф.ғ.к. Ж.А.АБИТЖАНОВА *
Магистрант С.Т.НАУРЫЗБАЙ **

Түйіндеме

Мақалада лингвомәдениеттану мәселелері, өзіндік ерекшеліктері, метафоралы ойлау, ауыспалы соматикалық атаулар сипатталады. Соматикалық атаулардың лингвомәдени сипаты Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің негізінде талданады. Көне түркі ескерткіштерінде кездесетін соматизмдер халықтың тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен байланысы бар. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі *Ұмай, бас, төбе, қол, тізе* т.б. лингвомәдени соматикалық атаулардың қолданыстары талданып, семантикалық сипаты ашылған. Түркі мәдениетінің көрінісін соматикалық тілдік бірліктер бере алады. Соматизмдердің айналасында бүкіл бір халықтың мәдени өмір сүру салт-дәстүрлерінен мол мағлұмат алынады. Ұқсату арқылы біз заттар мен құбылыстарға өз қатынасымызды, бағалауымызды, өлшемімізді, сезімдеріміз бен әуесқойлығымызды білдіре аламыз. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі дене мүше атаулары – абстрактілі ойлау жемісі, бейнелі тартымды образ. Олар адам танымымен тікелей қарым-қатынаста, әлемдік бейненің көрінісін таңбалаушы процесс ретінде бағаланады.

Тірек сөздер: ескерткіштер тілі, соматикалық атау, лингвомәдени сипаты, әлемдік бейне, метафоралы ойлау.

LINGUISTIC AND CULTURAL CHARACTER OF SOMATIC NAMES IN THE LANGUAGE OF THE ORKHON-YENISEI MONUMENTS

Abstract

The article describes the problems of linguistics, features, metaphorical thinking, passing somatic names. The linguocultural character of somatic names is analyzed on the basis of the language of Orkhon-Yenisei monuments. In ancient Turkic monuments somatism associated with the life and traditions of the people. Orkhon-Yenisei monuments in the language of Umai, bass, hill, hands, knee, etc. b. the application of linguistic-cultural somatic names is analyzed, semantic character is revealed. The type of Turkic culture can give somatic linguistic units. Around somatism get a lot of information about the traditions and customs of cultural life of only one people. Through processing, we can Express our attitude to objects and phenomena, evaluation, measurement, feelings and curiosity. Orkhon - the name of the body in the language of monuments of the Yenisei-the fruits of abstract thinking, figuratively attractive image. They are directly related to the knowledge of man, the visibility of the world image.

Key words: language of monuments, somatic name, linguocultural character, world video, metaphorical thinking.

КІРІСПЕ

Лингвомәдениеттану когнитология ғылымының қойнауында, оның тілмен және жеке адамның ментальдық құрылымында болып жататын психикалық процестермен өзара қатынасы негізінде пайда болды. В. Гумбольдт, Э. Сепир, Ф.И. Буслаев, А.Н. Афанасьев, А.А. Потебня, Н.И. Толстой, Н. Топоров, В.В. Иванов, В.А. Аврорин, В.Н. Телия, В.В. Воробьев, А. Вежбицкая, Е.М. Верещагин, В.Г. Костоморов, Ю.С. Степанов, А.Д. Арутюнова, В. Маслова т.б. ғалымдар зерттеулерінде ақиқат шындық болмыс, халық тарихы, ел тарихы, дүниетаным, рухани және материалдық мәдениет сияқты ұлттық құндылықтар сарапталды.

Қазақ халқының этникалық мәдениетіндегі өзіндік ерекшеліктерді оның образды ойлауымен, дүние-ғаламды тануымен, салт-санасымен сабақтастыра отырып “тіл” призмасында қарастыратын Ә.М. Қайдар, М.М. Копыленко, Е. Жанпейісов, М. Манкеева, Г. Смағұлова, С. Сатенова, С. Сағидолдақызы, А. Ислам, Р. Шойбеков, Ш. Сейітова, А. Жылқыбаева, К. Жантаева, Б. Дина, Қ. Ғабитханұлы т.б. тілші-мамандардың зерттеулерінің танымдық та, ғылыми-теориялық мәні ерекше. Лингвомәдениеттану тіл мен мәдениет фактілер жүйесіне сипаттама береді, “әлемнің тілдік бейнесін” зерттейді.

*ҚазМемҚызПУ, Қазақстан Республикасы, abitzhanova.zhanar@mail.ru

**ҚазМемҚызПУ магистранты, Қазақстан Республикасы, saya.nauryzbay@mail.ru

Ұлттық ерекшеліктер адамдардың өмірінде ғана емес, олардың материалды және рухани мәдениетінде, сондай-ақ тілінде, сөздік қорында көрініс табады. Көне түркі тілінде кездесетін кез-келген метафоралар халықтың ұлттық сана-сезімін, дүниетанымы мен әлемдік қабылдау түйсігін көрсете алады. Екіншілік бейнелі атаулар мәдени коннотацияны бере отырып, ұлттық-мәдени ерекшеліктерді көрсетеді. Лингвомәдениеттік құндылықта метафоралы ойлау, сөйлеу, ауыспалы атау белгілері ерекшеленеді. Қоғамдық тарихи тәжірибенің және қажеттіліктің ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып берілуіндегі адамның коммуникативті-прагматикалық әрекетінің нәтижесінде тамаша образдар пайда болады. Кейбір дене мүше атаулары тарихи дәуірге байланысты қалыптасса, екіншілері күнделікті тұрмыс-тіршілік қажеттілігінен, үшіншілері халық дүниетанымындағы адам психологиясына қатысты себептер нәтижесінде жасалады. Мазмұны мен құрылымы әрі күрделі, әрі қызықты болып келетін соматизмдердің пайда болу тарихы өткен заманалар тереңіне алып барады. Олардың образды-фондық негізінде тіл иесінің ақиқат шындық болмыс жайлы түсінігі, табиғаттағы сан алуан құбылыстар мен қоғам дамуының заңдылықтары туралы пікірі, түйген ойы, жасаған пайымы жатады. Соматикалық атаулар мағынасының дамуы әрбір қоғамдық даму кезеңдеріндегі дүниетанымдық көзқарастарға тікелей байланысты. Көне түркі ескерткіштерінде кездесетін соматизмдер халықтың тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен байланысы бар. Соматикалық тілдік бірліктерді халықтың салт-санасымен, әдет-ғұрпымен және ұлт мәдениетімен бірлікте қарауымыз қажет.

Орхон-Енисей ескерткіштерінде *Тәңір* атауына қатысы бар дене мүше атаулары *төбе*, *қол* т.б. берілген: қаңым ілтәріс қақаның, өгім ілбілгә катунық *тәңірі төпәсінтә тутып* jögärü көтүрміс әрінч Әкем Елтеріс қағанды, Шешем Елбілге қатынды *тәңірі төбесіне ұстап* жоғары көтерген екен (КТ 11) (Орхонские надписи, 2001: 75, 177); *Тәңірі* басмасар *төбеңнен тәңір баспаса* (КТүж 22) (Орхонские надписи, 2001: 76, 180). *Тәңір қолы* соматикалық қолданысы Енисей ескерткішінің Е 692 жолында кездеседі: *it(t)i tǎnri qoli adǎrlǎtm aza asizimǎ* Тәңірі қолынан айырылдым, әттеген-ай!

Түркі жазуларында көшпенділердің барлық жеңістері Көк тәңірімен байланыстырылған. Әрбір түрік өзін Тәңірінің үкімін орындаушысы ретінде сезінген. Оның рақымымен елді басқарған қағандарға “Аспанда туған және Күнмен, Аймен безендірілген” деген атақ берген. Түркілердің білген, көрген ең биік шыңы да тегіннен-тегін Хантәңірі деп аталмаса керек. Аспанды және оның шырақтарын қадірлеу белгілі бір заңды қажеттіліктен басқа, Аспанды Құдай мекені деп танудан, руханият әлемі деп есептеуден туындап жатыр. Евразия ғалымдары ең алдымен көне түркілер мен қазіргі түркі тілді халықтар арасында рухани байланыс бар деп қарастырған. Мәңгі аспанға және көк түске (мәңгілік символындағы) табыну желісі түріктердің өз атында “көк түрікте” бейнеленген. Ал көп уақыт өткеннен соң Қазақстанның ұлттық байрағының түсі көкке айналуында сабақтастық жатыр.

Көк түріктер танымында “Тәңір” ұғымына қатысты соматикалық көркем ойлау жүйесінің логикалық моделі – *тәңір Ұмай*. Тапгі ұғымына байланысты бейнелі оралымдар: *tanrı qoli*, *tǎnri töpäsintä туты*, *төбеңнен тәңір баспаса*. Аталған тілдік оралымдардың кейінгі, қазіргі сөз қолданыстарында сақталып қалғандары да, сол дәуірдің еншісінде қалып қойғандары да бар. Ғалым М. Ескеева «Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері» (2007) атты монографиясында мифологиялық-діни дүниетанымнан өрбіген «Тәңірлік» идеясы жөнінде былай дейді: «Тәңір – Жер-су», «Тәңір – Ұмай», «Тәңір – қақан», «Тәңір – будун (халық)» параллельдері төңірегінде сомдалған көне түркілік дүниетанымның мифологиялық негізі табиғатпен етене жақын көшпенділердің өмірлік тәжірибесімен астасып, діни-мифологиялық ілімге айналды, олардың этностық біртұтастығын қамтамасыз етуге, мәдени-эстетикалық болмысын қалыптастыруға, рухани-құндылықтарын арттыруға, әлеуметтік-саяси тұрмысын нығайтуға қызмет етті». Тәңірлік дін дегеніміз, түптеп келгенде, уақыт пен кеңістікті игеруге талпынған, қоршаған ортамен тіл табысуға ұмтылған адам баласының алғашқы таным түсінігі еді. Тәңірлік дін көшпелілердің өмір сүруінің кепілі болды (Таракты, 1994).

Ежелгі түркілер үшін Көк пен Жер, Судан кейін тұрған құдіретті күш – әйел, ошақ басы құдайы Ұмайға табынған. Ол бала-шағаны, үй берекесін қорғайды деп сенетін болған. *Umai* тілдік бірлігі әу баста «бала жататын орын, жатыр» мағынасын берген, даму барысында екіншілік «құдай» мағынасы жасалған, мына жолдарда көрініс тапқан: *Tanrı*, *Umaj*, *uduq jar sub basa bǎrti äginc* Тәңірі, *Ұмай*, қасиетті жер-су жеңіс берген екен (Тон 38) (Орхонские надписи, 2001: 115, 195, 196); Он жаста *Umai* текті шешемнің бағына Інім Күлтегін ер атанды (КТ_{үж}31) (Орхонские надписи, 2001:182). Жеке есім ретінде метафораланған орны бар: *bu atimiz umajbeg* *biz* бұл біздің атымыз Ұмай бек (Е 283) (Древнетюркский словарь, 1969: 104). «Көне түркі сөздігінде» *Umai* сөзінің мағыналары: *Umaj* I

послед, бала орны, (чрево матери) ана жатыры; Умай II жеке есім (Е 283), құдай есімі (Тон 38) (Древнетюркский словарь, 1969: 611). *Умай* сөзінің «бала орны, жатыр» деген түпкі соматикалық мағынасынан «құдай», «адам есімі» мағыналары уәжділігі екіншілік атау алған.

Ұмай атауы түркі танымында ең қасиетті ұғым саналғандықтан белсенді түрде жұмсалып, түркі халқының бүкіл болмысын танытты. Қ.Жаманбаева «Тіл қолданысының когнитивті негіздері. Эмоция, символ, тілдік сана» (1998) атты еңбегінде былай дейді: “Кейіпкер құпия сырлы бір сөзді үнемі қайталау үстінде болады. Жанның ішкі құпия йірімдері сол сөзге құйылады. Бір сөзді қайталау арқылы ішкі күйді күшейтіп қанықтыра береді де, бірте-бірте оны белгілі бір шегінен асырып, мистикамен ұластырып жібергенге дейін өршітеді. Ритм бір сөзді не фразаны іріктеп шығарады, эмоциялық салмақ бірте-бірте сол сөзге түсе бастайды, сол сөз бірте-бірте оны айтып отырған кейіпкердің тағдырын, бүкіл болмысын белгілейтін дара қуатқа айналады” (67). Тәңір – жоғарғы әлемнің құдайы, ортадағы әлем құдайы – Ұмай, ал төменгі әлем құдайы – жер-су. Автордың өзі өмір сүрген дәуірдегі наным-сенімі, дүниетанымы сөздердің құпия сырларынан көрінеді. Адамның әрекеті, болмысы, ойы, сенімі оның білімінде көрінеді, ал тілдік әрекетін – тілдік білімінің негізінде анықтауға болады. Тілді бейнелі жұмсау арқылы адам қандай нәрселерге қол жеткізгенін бағамдауға болады. Соматизмдер болмыстағы құбылыстарды терең түсінумен, ұғумен, қабылдаумен астасып, байланысып жатыр.

Қазақта осы күнге дейін жас келін үйге енгенде “От ана, Ұмай ана, жарылқа!” деген сөздер айтылған. Қазіргі Сібір түріктерінің фольклорында Ұмай ана бейнесі – аспаннан түскен алтын қанатты әдемі әйел түрінде қалыптасқан. Христиан мәдениетіне дейін Ұмай ана мен бала қамқоршысы, ұрпақ жебеушісі болған. Көне түркі кезеңінде Умай культінің қызметі өте кең болған. Руникалық жазбалар бойынша Ұмай тек әйелдердің ғана емес жалпы білімді адамдардың сақтаушысы да болған. Ұмайдың үлкен емес тостағанында қасиетті сүт бетінде балалардың жандары орналасқан деген түсінік болған. Бала ауырғанда дәстүрлі түрде Ұмай тостағанынан тамақтандырған. Бұл дәстүрлер жалпы түркілік түсініктен бастау алған дәстүрлі тостағанның маңызы болып табылады. Аталған түсініктің қайнар көзі скиф кезеңіне де барады, Геродоттың шығармалары бойынша тостаған аспан, тәңірден келген (Қарабалаева, 2005).

Бүгінде *төбе* дене мүше атауы фразеологизмдер құрамында белсенді түрде дамып, екіншілік номинацияға ие болды: Ат төбеліндей «аз топ», Алар демі бір төбеден соғып тұр «сөзі бір жерден шығып тұр», Төбесін тесу «маза бермеу», Төбеңе бұлт айналмасын «жаманшылық күн басыңа келмесін», Төбесінен тік тұру «аяғының ұшынан тұру», Төбесі көкке тию «бағы ашылды», Басқа төбеге шықты «менсінбеді, санаспады», Төбесіне ойнады «басынды, менсінбеді», Төбесін ғана көрсетті «тиіп қашты», Бір төбе «ерекше, өзінше бір бөлек», Екі қолын төбесіне қойып «Қуралақан қалып түңілді, безді», Жүрегі тас төбесіне шықты «жүрегі, зәресі ұшты», Көзі тас төбесіне шықты «зәресі ұшты», Төбе шашы тік тұрды «үрейі ұшты», Төбесі көкке жетті «қуанды», Төбесін тесті «қорлық көрсетті», Көзің тас төбеге шыққыр «көзің көрмей қалғыр» т.б. Соматикалық фразеологизмдер – бұл тіл атауының бәріне тән ортақ құбылыс, тек олардың пайда болуы, құрылымы, қолданылуы, бейнелеуіштік қасиеті тіл иесі халықтың мінез-құлқымен, салт-санасымен, әдет-ғұрпымен және дәстүрімен ұштасып, олардың көрінісін береді. Ал, әр тілдің тұрақты тіркестері қоршаған ортасымен, орналасқан жерімен ерекшеленуі заңдылыққа жатады. Адамның өзіндік болмысын, күрделі табиғатын, қимыл-қозғалысын, психологиялық күй кешуін, физиологиялық қалпын т.б. жай-күйді ой-санасымен қатысты ұғымдардың жүйеленуінен қалыптасқан соматикалық фразеологизмдер әуел бастан-ақ адамдардың өзін-өзі тануға ұмтылуынан пайда болған. Дене мүшелерінің атаулары – сөздік қордың өте ертеден келе жатқан көне тобы. Сол себепті де соматикалық атаулардың фразеологизмдер құрамында көптеп кездесуі қалыпты көрініс. Соматикалық фразеологизмдер жасалу жолында олардың арасында біріншіден логикалық байланыс, екіншіден, образ тұтастығы сақталған. Соматикалық фразеологизмдер көркем шығарма тілінде кездесіп, үйлесімділігі мен бейнелілігі айқын көрінетін тұрақты тіркестер болып табылады.

Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде *тәңір қолы*, *қол* (әскер) соматикалық қолданыстары кездеседі. *Қол* «әскер» тілдік бірлігі Күлтегін ескерткіші үлкен жазуының 28-ші жолында кездеседі: Түстікте – табғашқа қарсы Көп *қолмен* он екі жорық жасадым (Орхонские надписи, 2001: 181); Алып кісілер бізге шабуыл жасады. Сол мезетте өкініп, Күлтегінді шағын *қолмен* жібердік (КТ_{үж} 40) (Орхонские надписи, 2001:184); Шығыста – құтанға, Түстікте – табғашқа, Батыста – құрданға, Терістікте – оғызға Екі-үш мың *қолмен* бара аламыз ба? (Тон 14) (Орхонские надписи, 2001:190); Екі мың едік, Біз екі бөлек *қол* болдық (Тон 18) (Орхонские надписи, 2001: 191); Жарыс жазығында он мың *қол* жиылдық – деді (Тон 36) (Орхонские надписи, 2001:195). Қазіргі қазақ тілімен сабақтастықта

қарайтын болсақ *қол* сөзінің бүгінде семантикалық өрісі кең. Адамның дене мүшелерінің ішінде өлшем ұғымдарын құрауға белсене араласатыны, яғни өнімділігі жоғары болып саналатыны – *қол*. *Қол* сөзіне қатысты *қол созым*, *қол басындай* өлшем мәнді тілдік бірліктер бар: Кереге қылатұғын ағашының ұзындығын өзінің отырған бойынан *қол созым* биік қылып отырып қана, қолын жоғары созып, мөлшерін сондай қылып ағашты турап тастапты (М.Ж.Көпеев); – Менің биемнің тілінің түбіне тақалған жері *қол басындай* қап-қара еді (М.Ж.Көпеев).

Күлтегін ескерткіші үлкен жазуының 2-ші жолында *бастыны еңкейткен, тізеліні бүктірген* фразеологизмі мына жолдарда бар: *Бастыны еңкейткен, Тізеліні бүктірген*, ілгері Қадырқан қойнауына дейін, Кері Темір қақпаға дейін жайлаған (Орхонские надписи, 2001:175); *Тізеліні бүктірді, Бастыны еңкейтті*. Әкем қаған сөйтіп ел жұрт құрап (КТ_{үж}178) (Орхонские надписи, 2001: 178); *Бас-аяғы жиырма бес рет аттандық. Жиырма үш рет соғыстық. Елдігін әлсіреттік, Қағандығын қансыраттық. Тізеліні бүктірдік, Бастыны еңкейттік* (КТ_{үж}18) (Орхонские надписи, 2001: 179). Бүгінде, қазіргі қазақ тілінде *бас* соматикалық атауларына қатысты фразеологизмдер өз жалғастығын тауып отыр: *басы сау* “аман-есен”, *басы тең* “артық-кемі жоқ”, *басы түйісті* “бір жерге жиналды”, *басы шатасты* “қателесті” т.б. Қазіргі қазақ тілінде *тізе* соматикалық атауына қатысты мынадай фразеологизмдер бар: *тізе батырды/тізеге алды* “күш көрсетті”, *тізе бүгін, қол қусырар жайы жоқ* “бағынбайды, жалбарынбайды”, *тізе бүкті* “жеңілді, мойындап, бас иді”, *тізеден қан кешті* “үлкен қырғын майдан, сұрапыл соғыс”, *тізеден суға, белдентауба* “суға кеткенде және терең судан өтерде айтылады”, *тізе жазбады* “жұбы ажырамады”, *тізе қосты* “бірікті”, *тізесі жылып қалды* “қарт кісінің жас әйелмен көңіл қосуына орай айтылады”, *тізесін өткізді* “зорлық, күш көрсетті” т.б.

Тотемдік қасиеті бар ұғымдарды этногенезистік тұрғыдан, тарихи-этнографиялық тұрғыдан қарастыру өте маңызды. Тіл сананы қамтып көрсетеді, ал сана бізді қоршаған мәдениеттің әсерімен қалыптасатын болса, түркі мәдениетінің көрінісін ұлттық тілдік бірліктер айқындайды. Көне түркілер танымындағы тотемдік қасиеті бар *алтын басты жылан – адам* т.б. бейнелі оралымдар түркі мәдениетінің тілдегі көрінісі болып табылады.

Соматизмдер когнитивтік құрылымның – адамның санасы, ойлауы мен танымының бейнесі болып табылады. Ол сөздің екі мағынасын байланыстыратын тек образды амал ғана емес, ол екі түсінік өрісін біріктіретін және концептуалды жаңа өрістің бастауынан құрылған өрістің қолданылу мүмкіндігін тудыратын негізгі менталды операция. Дене мүше атаулары адам ойының ең терең түсіну жүйесінен табылады. Дене мүше атауларының танымдық өрісін құраушы тәсілдер: синонимдер, омонимдер, кірме сөздер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, эвфемизмдер, диалектизмдер, терминдер, жұмбақтар, поэзиялық-прозалық шығармалар т.б.

Соматикалық атаулар сөйлеу мәдениетінің көрінісі, образды ойымыздың дамуы мен қалыптасуының көрсеткіші. Соматизмдердің тарихы – халықтың тарихы, оның ой, сана тарихы, мәдениеттің көрінісі. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі дене мүше атауларында ғасырлар тұңғығындағы көк түріктердің тұрмыс-тіршілігі, таным-түсінігі, ой, сана тарихы бейнеленген. Көне тарихи-мәдени мәтін (контекст) болған соң, онда жанама-туынды соматизмдер көбірек табылуы заңды құбылыс.

Түркілер сөз құдіретін қадір тұтып, оны рухани күш ретінде таныған халық. Сөйлегенде бейнелі, астарлы тілмен қолдана білген. Олардың ертедегі ойлау қабілеттері соматизмдерде сақталған. Көне түркілердің соматикалық атаулары қазіргі түркі тектес халықтардың ортақ ойлау жүйесінің түпкі қазығы іспеттес.

Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі соматикалық қолданыстар жұмсалып, кейінгі дәуірлерде көркем әдебиет аясында белсенді қолданылып, әдеби нормаға айналғандары да, әрі сол дәуірдің еншісінде қалып қалғандары да бар. Орхон-Енисей дене мүше атауларының негізінде көне түркі дәуірінде жаңа семантикалық қабаттар ашылған. Сөздің сапа жағынан қаншалықты дамығандығын көрсететін бірден-бір белгі – оның соматикалық мағынада жұмсалып, түрлі ұғымдарды тудыруына себеп болуында. Соматикалық қолданыс туған сәтте, түпкі санада образды қатар, аналогиялар, аллюзиялар, ассоциациялар, символдар түзіліп шығады.

Сөздің тууы уәжділікпен тығыз байланысты. Сөздің ішкі формасында «халықтың рухы» көрініс табады. Уәжділік тілдегі туынды бірліктерге, екіншілік мағынадағы дербес сөздерге қатысты. Уәжді екіншілік атау сөз арқылы біз негізгі сөзді көре аламыз. Соматикалық атаулардың фонетика-семантикалық, синтетикалық, аналитикалық және семантикалық тәсілдермен жасалған уәжділігін көрсету арқылы екіншілік сөз тудыру жүйесін айқындаймыз.

Соматикалық бірліктер когнитивтік, номинативтік, көркемдік және мағына жасаушы қызмет атқарады. Көне түркі ескерткіштерінде жұмсалған соматизмдерді бағдарлай отырып, суффикстік

тәсіл дамығанға дейін сөз мағынасының дамуы арқылы туындағанын байқауға болады. Оған ескерткіш тілінде номинативтік соматизмдердің мол қолданылғаны дәлел. Көне түркі номинативтік дене мүше атаулары уақыт өткен сайын күңгірттеніп, атауыш, тура мағынаға ие болып кеткен. Олар өлі образға айналып, әдеттегі сөз қолданысы дәрежесіне жеткен. Ал кейбір образды соматизмдер өз бейнелілігін, көркем мағыналарын сақтаған. Соматикалық қолданыстарды семантикалық негізде тарихи таным зердесімен пайымдасақ қана оның образы қайта қалпына келеді. Образды соматикалық қолданысынан көк түрк танымының образды ойлау жүйесін көре аламыз. Қасиетті жағымды образдар мен жағымсыз образдар символынан ата-бабаларымыздың құндылықтарын бағамдаймыз.

Дене мүше атаулары – ядролық мағынаның семантикалық кеңеюі, кейде тіпті толық өзгеруі. Олардың тұжырымдық өрісін мақал-мәтелдер, кірме сөздер, диалектілер, терминдер, ақын-жазушылар шығармалары құрайды. Ескерткіштер тіліндегі лингвомәдени соматизмдер халықтың тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен хабар береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сөздің белгілері көп болған сайын соматикалық мән алу жеңіл болады. Сөздердің көп белгі – мағыналарын адам тәжірибесінде біртіндеп таниды. Жаңа ауыспалы мағына – жеке белгілерде көрініс табады. Жаңа ауыспалы мағынаның туындауы жаңалық емес, ол тек бастапқы мағыналарын сөздің өзге белгілерін табу болып табылады. Тілде бар сөздің негізінде жаңа шындықтың тілдік тұлғасы жасалады. Соматизмдер аты жоқ нәрсені белгілеу тәсілі ретінде екіншілік атауда көрініс табады. Екіншілік атау адам санасындағы заттардың образдарына сүйенеді. Ерте дәуірлердегі адамның ойлау қабілеттері, салыстыруларға негізделген сана көрінісі көне ескерткіштер соматизмдерінде сақталған. Көне түркі ескерткіштер тілі күңгірттенген соматикалық қолданыстарға толы, ол тілдің күрделі табиғатын, сөз құпиясын терең түсінуге жол ашады.

Сөздің ауыс мағынасы – ұқсату (ассоциация) жемісі. Соматизмдердің көп бөлігі ауыс мағына алған, түркі және қазақ тілдері метафоралану үдерісінен бүтіндей өткен деп есептеуге болады. Тарих қатпарларында соматизмдер тұрақты қолданыстан өз образдылығын жойғанмен, сөз ретіне қарай семантикалық қажеттілікті қанағаттандырып келеді.

Түркі мәдениетінің көрінісін *Умай, бас, төбе, қол, тізе* т.б. соматикалық тілдік бірліктер бере алады. Бір соматизмнің айналасында бүкіл бір халықтың мәдени өмір сүру салт-дәстүрлерінен мол мағлұмат алынады. Ұқсату арқылы біз заттар мен құбылыстарға өз қатынасымызды, бағалауымызды, өлшемдімізді, сезімдеріміз бен әуесқойлығымызды білдіре аламыз. Дене мүше атаулары – абстрактілі ойлау жемісі, бейнелі тартымды образ. Олар адам танымымен тікелей қарым-қатынаста, әлемдік бейненің көрінісін таңбалаушы процесс ретінде бағаланады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Орхонские надписи Кюль-Тегин Бильге-Каган Тоньюкук (2001) Семей: Международный клуб Абая, б. 264.
2. Тарақты, Акселеу (1994), Ауызша тарихнама. Қазақ, Алматы. - №6. б.-28-37.
3. Древнетюркский словарь / Под ред. В.М.Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М.Щербак (1969), Ленинград, б. 676.
4. Қарабалаева Салтанат (2005), Ұмай есімінің когнитивтік ерекшелігі. ҚазҰУ хабаршысы. Фил. Сериясы. Алматы, - №3 (85). б. 32-35.

ARTISTIC REFLECTION OF THE NATIONAL CHARACTER IN THE HISTORICAL NOVEL

Cand.phil.sc. exec.prof. **В.К. BAZYLOVA*****ТАРИХИ РОМАНДА ҰЛТТЫҚ СИПАТТАМАНЫҢ КӨРКЕМДІК БЕЙНЕСІ****Түйіндеме**

Әдебиеттегі көркемдік сипат ұлттық сипатты айқын түсіне білу мәселесімен тығыз байланысты. Ұлттық сипаттың ерекшеліктері тарихи үрдіс пен әлеуметтік сананың әртүрлі формаларында айқындалып, көркем әдебиетте кездеседі.

Ұлттық сипаттағы бейнені біз Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» атты дилогия-романын талдау арқылы қарастырамыз, себебі бұл еңбектер алдыңғы ұрпақтардың рухани-адамгершілік тәжірибесі мен қазіргі заман талабы тұспа тұс келіп, халықтың ежелден келе жатқан салт-дәстүрі туралы түсінікті қамтиды.

Ораз-Мұхаммед бейнесі арқылы тарихи тұлғаның сипаттамасын айқындауда, жазушы қазақ халқына тән батылдық, жомарттық, мейірімділік, адалдық сияқты ең үздік мінез-құлық ерекшеліктерін кескіндеп, айырықша бейнеледі. Онымен қоса, жазушы романның бас кейіпкерін сол заманға сай сәйкестендіріп, оның әлеуметтік ортасы мен рухын тарихи дәлдікпен шынайы бейнелеген.

Түйін сөздер: сипаттама, ұлттық ерекшеліктер, тарихи роман, авторлық ұғым

INTRODUCTION

An important component of the national mentality is the national character. The national character manifests itself in the type of thinking and behavior, which is determined by culture, in value orientations, norms and products of cultural development. V.K. Trofimov presents the national character as "the aggregate integrity of the most stable, basic for a given national community of the perceptions of the surrounding world and the forms of reaction to it" (Trofimov, 2008: p. 397). The national peculiarity of a person's character is one of the most important signs of his socio-psychological characteristics. In its main, leading features, it is determined under the influence of socio-economic and cultural-historical reality, this does not exclude the influence of biological, ethnic factors, the role of the natural, geographical environment.

Creating an artistic character, the writer usually gives him a character that can be both integral and contradictory, static and developing. The investigators such as N. Yu. Zheltova (Zheltova, 2004), Safina (Safina, 2010), and E.K. Kholodkova consider that the "national character is a historical concept and the dynamics of its development are revealed through the image of a literary hero endowed with those or other typical qualities that determine not only the transformation of the character, but also the being, and the self-awareness of the people" (Kholodkova, 2009: p. 3).

The artistic character in literature is connected with the problem of comprehending the national character. The features of a national character are determined in the historical process and in various forms of social consciousness, and their expression is also found in the literature.

Artistic reflection of the national character, we consider the example of the historical novel-dilogy Mukhtar Maguain "Spring snow" and "Time of Troubles." The author's interpretation in this novel incorporates the notions of the deep traditions of the people, the whole spiritual and moral experience of previous generations and the modern view.

Attention to the national characterization of their characters is necessary for the writer, since "if the artist depicts people in his work, then each of them must belong to a famous nation and to a certain epoch, because a person, outside nationality, is not a real being, but an abstract concept" (Belinsky, 1846: p. 642).

The national character of the hero appears fully in everyday situations, in social clashes, in the spiritual world. But character is first of all an image of personality, individuality. The character of the historical personality of the 17th century Oraz-Muhammad is a product of the social environment and life circumstances, as well as a nationally specific phenomenon.

Quietly, scrupulously considering the gradual accumulation of new qualities in the character and psychology of the protagonist of the novel, M. Maguain generalizes the phenomenon of time in this image. Recognizing in the Kazakh sultan familiar features of national character, such as nobility, courage, kindness, we notice here and new facets. Around the Kazakh prince live and act people who personify the best spiritual qualities of the people: the clever and educated Kadirgali Jalair, the capricious and brave Abalak Sultan, the

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

handsome and proud Aishek-begim, the courageous and generous Dilshat-khanum, the wise grandmother Az-khanum, persevering in business Kul-Muhammad.

Recreating the character of the historical personality in the image of Oraz-Muhamed, the writer embodied in him the best national features of the Kazakh people: courage, generosity, responsiveness, straightforwardness. At the same time, the author does not modernize the main character of the novel, preserves in him the spirit and concepts of his social environment and historical reality. The complex historical destiny of the people could not but affect the formation of the national character of the protagonist of the novel. M. Magauine depicts a man who, due to his worldview and human duty, serves unselfishly and honestly in a foreign land. As head of a detachment of Russian soldiers, the Sultan participates in the war against Sweden, defends the southern regions of Russia from the raids of the Crimean Khanate, and renders great help to the rebels Bolotnikov. The talented and intelligent Oraz-Muhamed could understand the essence of king policy and make the only true decision.

The history of the arrival of the descendants of Kuchum in Khan-Kermen testifies to the greatness of the soul and the true mercy of the Kazakh sultan, who extended a helping hand to his former enemy, whom he had been at odds with for many years. He was close to the state of the Kuchum family, because once he himself went through something like that. Oraz-Muhamed, having passed a number of life tests, suffering privations, having felt the share of a captive, noble by virtue of his upbringing, was able to understand the destitute people and take part in their destiny.

Religious views of the Kazakh Muslim are due to Oraz-Muhammad's struggle with drunkenness. Kasimov khan was not indifferent to the life of his people. He was troubled by the fascination of people with wine. He issues a special decree prohibiting the inhabitants of Khan-Kermen to drink vodka. A lot of troubles and problems brought him measures to combat drunkenness. Here the Sultan shows strength of character and great restraint.

The writer seeks to put the characters in such positions and situations in which their character comes out particularly clearly. This is the scene where Oraz-Muhamed one of the beks named Tokta, addressing with impressive weight, recalls the nationality of the Kazakh: "You are a free Kazakh! Even if the leg pops out of the stirrup, do not touch the knees of the earth. Let your head be cut down, but that you should stand on your feet!" (Magauine, 1989: p. 92). The reprimand of Oraz-Muhammad in this case does not look like an angry reproach. The Kazakh sultan reminds the batyr about the honor of the Kazakh, about his moral standards (from time immemorial, the Kazakhs did not have kneeling).

Revealing the formation of the character of Oraz-Muhamed, his outlook, M. Magauine shows his hero in action, in the establishment and development of Russian-Kazakh relations. Such an approach to reproducing the appearance of an outstanding personality was the only true one, since it gives the opportunity to most accurately represent her life as a reflection of the historical era. The attention of the author is drawn not only to external facts and events from the life of the Kazakh Sultan, but also to his inner world, his experiences and feelings connected with the image of his homeland.

History informs the facts, and the task of the writer is to clothe these meager contradictory and confusing information into living forms of a person's character. The artist primarily takes the psychological motivation of actions, the hidden meaning of the work of human consciousness, the process of the birth of his thoughts and feelings. The difficulty of his work on historical characters is the reproduction of a living image of distant times. The character of the historical personality is shown through his meditations and emotional unrest: *"And now Oraz-Muhamed tried, let for the shortest moment, to resurrect in his living pictures past days. The grief that was in them, the death that went through - all this, although nothing was forgotten, seemed to fade, as if turned into some sort of veil. And only the joys, happy moments of those days when memories were brought out on them, were forced to be touched with a sad, sad gratitude to shrink the heart. Oraz-Muhamed, with his whole being, clearly realized: there was a huge unknown life ahead of him, completely with other merriment and joys, with other sufferings. There was a time - he suffered, he yearned for the steppe. I wanted at such moments to scream with all my might, to run that there is urine where the eyes look. And this time I wanted to scream. But with the joy that overwhelmed him. I wanted to jump on a horse, rush on it at full speed. Not with a war cry, but with a cry of joy. Oraz-Muhamed sensed with a piercing clarity that for a not very long life he was already in the second, and most likely, for the third time, he seemed to be changing his skin, shedding that yesterday's his life was completely different from the present one, and that will be tomorrow, with this present, too, will have nothing in common"* (Magauin, 1989: p.8).

The attention of the author focuses on the character of the positive character - the leading character, in the smallest movements of his soul, which are recorded not only through external manifestations, but also

through tense internal monologues. The role of the internal monologue is especially significant, since a notable feature of them is the social, moral and psychological saturation. The very structure of narration is largely conditioned by the concept of personality, becoming a means of psychological analysis. And it is quite natural here to increase attention to the philosophical and moral comprehension of life.

The dialectic of the hero's inner world is given by the writer in two dimensions: the study of his ethico-psychological mechanism and through the consideration of this ethical assessment of the world, characteristic of the hero, in the context of other horizons. And this, as it were, integrates the moral problems, allowing to reveal its internal connections, establishing the moral relations of the heroes to each other and thereby to the world. The role of internal monologues in revealing the dynamics of the hero's consciousness and his moral feelings is significant, since an important feature of them is the social, moral and psychological saturation. And with this, the attention to philosophical and moral comprehension of life naturally grows.

For Magauin, the method of getting out from a concrete everyday plan to being, human, has a psychologically-intensive overtones. And this aspiration of the writer is explained by the peculiarities of the national outlook and Kazakh artistic traditions. After all, for the creativity of many Kazakh prose writers, a fusion of philosophy and deep immersion in the spiritual world of man is characteristic, and it is important for the artist to reproduce the character of a historical personality, to recreate the image of the world and human life in their inseparable unity. The author's thought proceeds from isolated observations to generalizations, by means of which it is possible to reveal the laws of life. And his fantasy, creating generalizations, highlighting common features, typifying, embodies them in an individual form of manifestation.

The scientist N. Gabdullin character Oraz-Muhamed noted as "proud, fair, strong" (Gabdullin, 1985: p. 63). The character of the main character is revealed not only in action, but also in intense reflections on the meaning of life, on the interconnectedness of his destiny with the fate of the distant Motherland, and the life of a new people: *"Once he believed that his happiness is possible only in his native land, he, it turns out, firmly attached to the land of Khan-Kerman and no longer thinks his fate outside of Russia. With all clarity, he realized that not only the people of Khan-Kerman, he serves, while remaining in Russia, and his native Kazakh people; because there, in the Kazakh steppe, many talented batyrs-military commanders, many large, extraordinary personalities capable of taking on the burden of the leaders of the people-there is, in general, who to protect the country from the enemy, to bear on its shoulders the whole burden of responsibility for its fate, but he, Oraz-Muhamed, the will of Allah, who knew the East and the West, equally well aware of the aspirations and hopes of both Kazakhs and Russians, is the only one, Oraz-Mukhamed, and so only in that If you live here, in Russia, he will be able to fulfill his life's duty to the end, to fulfill the destiny of his predestined Allah, only here he can pay for his father's blood, justify the mother's milk, nurturing him. He sincerely believed in the uniqueness of his destiny, in a special destiny"* (Magauin, 1989: 140). The Sultan is deeply aware of his new position as the ruler of Khan-Kerman. The Kasimov people, who lived in need and were tired of the oppression of the rich, had one hope, connected with the new ruler - young, energetic, strong-willed, behind whom stood a numerous people - to live better. Care for the people, about his fate makes the khan doubt. Reflections of Oraz-Muhamed about the fate of the ruler indicate that he is a man of his social environment, from a position of time assessing the events of the era. To create a full-blooded image of the characters, it was necessary for the writer to feel the spirit of the epoch and its specific features, to understand both the general laws of history and their qualitative specificity in this period, the way people think about a certain character, temperament, social group, political and social views. Consequently, the logic of the behavior of the historical character had to correspond to everyday life, concepts, customs of the depicted era.

M. Maguaina takes psychological motivation of actions, the hidden meaning of the work of human consciousness, the very process of the birth of his thoughts and feelings. After all, the artist's task is, first of all, to clothe the meager contradictory and confusing facts into living forms of the character of a person. Consequently, the difficulty of the writer's work on historical characters becomes clear. He reproduces the living image of a distant era, probing every word, listening to the intonation of each phrase, trying to imagine the nature of a specific historical personality more clearly. Gradually we see the majestic figure of a conscious citizen and patriot, a man who deeply realized his purpose: *"There is a road ahead, and only one road. The road is true, though not ripped ... You must go. You must return to your homeland. You have to become that diamond arrow that will adorn the huge combat quiver of the Land of the Kazakhs"* (Magauin, 1989: 430-431).

The author's conception of the historical personality in the novel coexists with the problem of the social environment, its circumstances and events, in the interaction with which the character's moves. For the depth of the depiction of the life truth, great importance is undoubtedly the skill of creating human characters, the disclosure of the features of the character's internal appearance through concrete actions and deeds. The writer is characterized by the ability with extraordinary force of persuasiveness to show the inner world of the hero, his inner state, the intimate movements of the soul. This can be clearly seen in the following example, which contains an author's explanation, combined with the internal monologue of Oraz-Muhammed: "*Although most of his life passed already here on Russian soil, he was born in other parts of the world, He looked at the world in different ways, and even here, in Russia, he still lived a special life, ruling the kingdom in the kingdom, and so he could look at everything happening a little detached ... and now every day it became clearer to him that the sky of the mighty Russia was clouded with clouds ... And if the vast the ocean will be seized by a storm, if the waves start boiling, foaming, then all the boats, all the ships that have gone far from the shore, will certainly be doomed. And your boat, the heart prompted, may be among them*" (Magauin, 1989: 234).

The basis of the artistic method of Magauin is the portrayal of the fate of Oraz-Muhammad in connection with the great historical events. The description of social reality in the writer is combined with an attempt to reveal the inner world of the protagonist. He shows the impact of external events on the mental system and the behavior of the hero. And as a result, the character develops in accordance with its internal laws and, depending on the circumstances. Images of characters in the novel, put face to face with the history, are outlined first of all by ethical qualities.

Creating an image of the Kazakh sultan, the writer aspires to comprehend his inner world, goes deeper, stops at a psychological analysis. One of the main means of revealing the psychology of the hero, along with dialogue, is the internal monologue. He conveys the current thoughts of the character about events, people, about himself, allowing to judge the attitude of the person, his mood. Having lost all close relatives, Oraz-Muhammed felt lonely and unhappy.

As the true son of his people, who lost interest in life, exhausted by the soul, he was able to revive the good news from the homeland about the victory of the Kazakh army over the bloodthirsty, formerly invulnerable, Abdullah Khan. The author with psychological fidelity transmits the state of the hero's soul. And through the perception of Peter Urusov, he shows for a few minutes the transformed sultan, who became another man. Sad thoughts, caused by dramatic events in Oraz-Muhammed's personal life, are intertwined with the painful experiences of him, who have often experienced hardship and deprivation of the stranger's fate, but complete indifference, indifference to himself. The writer reveals the dialectic of the character of the protagonist, showing his mental anguish, persistently reaching the goal through difficulties, doubts and disappointments.

In the first book of the novel M. Magauin showed the beginning of the formation of the personality of the protagonist. Here a psychologically profound image of his inner world plays an essential role. In the image of Oraz-Muhammed, the social and personal are inseparable, the social emerges in the personal, is refracted through personal perception by the hero of life, and at the same time, social conflicts determine his moods and feelings. The attitude of the hero of the novel to everyday problems, to the problems of personal life is emotionally colored in various ways. But the display of feelings, inner experiences, deep reflections reveals the character of the human soul.

Oraz-Muhammed's inner appearance is especially pronounced in his actions and actions, in his struggle for the ideas of the people and the state. These aspects of the character of the protagonist are revealed in the novel, primarily through his perception of Russian culture and friendship with various representatives of the Russian state, through strengthening ties with ordinary people. These motives increase their sound more and more. A tireless struggle for the meaning of life, for the triumph of justice, care for the fate of the distant Motherland, make the image of the Sultan truly humane and noble. For him, the consciousness of the high purpose of man is highly characteristic: "*Well, he served as he could. And if he did not justify bread and salt, the measure of his duty will be weighed on the scales of God. The people, who though hurt, but still finding their place under the sun, will somehow live without the former lord. And if Oraz-Muhammed somehow mentally called himself an ant, then he needs to look for his anthill, his path. He must return to his country, to his native land ... What a wide people! What a rich, heroic country! Behind him, such a large nation stands, so how does he dare to feel lonely?*" (Magauin, 1989: p. 412).

In the novel from the beginning to the end there is a breath of time, the fate of mankind. This sensation is transmitted through the image of Oraz-Muhammed and reaches its highest tension in the painting of the

epoch: "When the great ocean rages, chips, mud and other debris come to the surface. After the storm, the sea becomes even clearer, cleaner, blue ...

And it also happens that the bad prevails over the good, and he dies, chokes with blood, the unworthy celebrates the victory. Unless in a cruel massacre you will find right and guilty? How many great nations, whose glory has reached heaven, disappeared from the face of the earth, how many tribes still shadowed yesterday, rose and subdued half the world ... Is this the will of Allah, or the result of human deeds, or what other miracle? "(Magauin, 1989: p. 353). Here the image of the protagonist appears as an expression of the freedom of the human spirit, love of life, the desire for a dream, faith in the lofty ideals that they affirm.

More than once before the inner eye of Oraz-Muhamed stood the image of Kuchum, who had never been seen, but could visibly imagine the fate of the former lord of the inexhaustibly rich Siberian Khanate. The fate of Kuchum, the possessor of power and power, evokes a lively response in the receptive soul of the Sultan, and, exciting his thoughts and feelings, gives rise to vivid, visible images. He sees in the fate of Kuchum the way of life of a person, for whom the triumph of victory, strength, were more important than the groans of peoples. Kasimov khan in his imagination recreates the land of Siberia. This description gives an idea of the extraordinary power of the artistic imagination and the peculiarity of the vivid imagery, which distinguish Oraz-Muhamed's perception of the phenomena of the surrounding reality. In Kuchum, the Kazakh sultan sees an unbreakable, hard-headed ruler. He pays tribute to his ability to keep the remaining army in obedience. Admiration is caused by his unshakable pride and honor. This episode opens before us one more perspective of the writer's vision of the doomed thirst for power and the throne, the enslaver of the peoples. But for the author it was important to show through the fate of Kuchum the behavior, Oraz-Muhamed's reaction to the events of the surrounding reality and thereby to reveal the national features of the main hero, who express his feelings and understanding of someone else's pain, all those good qualities that are laid in the Kazakh man. Discovering the inner essence of the actors in the novel, exposing their heart and soul, the writer defines the most important thing in each of his characters: his involvement in the holy cause - the struggle for his freedom and independence. A quivering sense of love for one's native land, a desire for freedom of the human spirit evoke a lively response in the soul of the Kazakh sultan, stirring up his thoughts and feelings, giving rise to vivid and visible images.

The author in the image of Oraz-Muhamed emphasizes the essential character trait of a man who was torn from his native land by force of circumstances, but did not part with it in his soul. And this love for one's nation, for its history, helps to understand the tragic fate of another people. Fraternal friendship with the Russian people was preceded by the sources, beating the key from the depths of the centuries. The main idea of the novel is that the true relations of peoples have been and are at all times relations of peace and friendship. On Russian soil, the sultan matured, ruling the people, knew happiness, suffered deeply, but could not forget and overcome the longing for a distant homeland. He could not cease to love his motherland, to hurt his soul for her as a true son of the Kazakh people. Always and everywhere, deep love and a tender feeling for the motherland were the main stimuli for his life, revival and blossoming. Looking forward to a close long-awaited return home, the Sultan dreamed of a joyful meeting with the great Kazakh people. The hero is found in the whole range of social and psychological motives, emotional state, contradictory mood.

Conclusions

In this article we have considered the author's conception of the hero in the novel "Spring Snow" and "Time of Troubles", which is represented in the depiction of real historical personalities and events, it is also conditioned by its specific national identity. The character of the main character is based on the creative fusion of the real and fictional, he absorbed the best in the social types of the depicted era. The writer recreates the inner life of man as a dialectical process and not only conveys the smallest details of a person's spiritual life, but also traces the spiritual process of accumulating certain emotional experiences and on this basis shows a turn, the birth of a new quality in the human soul under the influence of some event in his life.

National traits in the character of the hero are revealed through his worldview and attitude to the environment. The artist creates a national character in his view of the world, penetrates into the deep layers of national psychology. Mukhtar Magauin, striving for a comprehensive depiction of characters, shows his characters not at once and not in one plane. He constantly and gradually acquaints with the characters of the novel and with each new meeting increasingly deepens the character of the hero. As a result, the character appears in all its completeness and versatility.

LITERATURE:

1. Gabdullin, Nygmet (1985), *Samgau*, Almaty.

2. Trofimov, Valery (2008), *The soul of Russia: the results, essence and sociocultural significance of the Russian mentality*: Izhevsk State Agricultural Academy, Izhevsk.
3. Kholodkova, Ekaterina (2009), *The concept of a national character in prose. V.P. Astafyev, V.G. Rasputin and B.P. Ekimov 1990's - early 2000's*: Author's abstract. Diss. philol. sc., Moscow.
4. Zheltova, Natalia (2004), *Prose of the first half of the twentieth century: poetics of the Russian national character*: author's abstract. dis. Doct. philol. sc., Tambov.
5. Safina, Alia (2010), *National character in the Tatar historical prose: the second half of the twentieth century*: author's abstract. dis. cand. philol. sc., Kazan.
6. Magauin, Mukhtar (1989). *Time of Troubles*. Novel. Trans from kazakh. Kn.2, Almaty

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE “+ҺЫЗ,+ҺЕЗ,+ҺОЗ,+ҺӨЗ” (+ҺИЗ,+ҺЕЗ,+ҺЎЗ,+ҺӰЗ) YAPIM EKLERİNİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ MORFOLOJİK GÖRÜNÜŞLERİ

Dr. Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU¹**Özet**

Bu ekler isimlerin kök ve gövdelerine eklenerek isim ve sıfatlara olumsuzluk anlamı katarlar. Hakaniye (Karahanlı) ve Harezmi-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurlular devrinde (1405-1502) kullanılan Çağatayca, Rusya Federasyonu içerisinde Başkurdistan'da kullanılan Başkurt Türkçesi ve Türkiye'de kullanılan Türkiye Türkçesinin gramer yapılarında bazı unsurlar benzerlik arz etmektedir. Makalede Başkurt Türkçesinde “+һыз,+һез,+һоз,+һөз” (+һыз,+һез,+һүз,+һүз) Yapım Eklerinin Çağatay Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki morfolojik görünüşleri incelenecektir.

Anahtar kelimeler: *Başkurt Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Türkiye Türkçesi, yapım ekleri.*

MORPHOLOGICAL APPEARANCES IN BASHKIR LANGUAGE AND CAGHATAY LANGUAGE AND TURKISH OF THE APPENDIXES OF THE “+ ҺЫЗ, + ҺЕЗ, + ҺОЗ, + ҺӨЗ” (+ ҺИЗ, + ҺЕЗ, + ҺҮЗ, + ҺҮЗ)

Abstract

These suffixes are added to the roots and bodies of the names to add a negative meaning to names and adjectives. Hakaniye (Karahanlı) and Timurid era in the continuation of Khwarezm-Golden Army written language (1405-1502) used the Chaghatay, Russian Federation to Bashkir language used in Bashkortostan in and the Turkish grammar structure used in Turkey to resemble some elements. In this article in Bashkir language “+һыз, + һез, + һоз, + һөз” (+ һыз, + һез, + һүз, + һүз) the morphological aspects of the construction supplements will be examined in Çaghatay and Turkish languages.

Keywords: *Bashkir language, Çaghatay language, Turkish language, affixes.*

GİRİŞ

Başkurtlar Ural dağlarının kuzey ve doğu kısımları ile İdil (Volga) havzasının kuzey kesimini teşkil eden bozkır arda yaşarlar. Yaşadıkları bölgeye Başkurdistan denir. Suranın başşehri Ufa'dır. Başkurt (Başkurt) Türkleri'ne mensup olan A. Zeki Velidi Togan'a göre Başkurt kelimesi Beş Ogur'dan gelmektedir. Başkurtlar'ın aslı Türkistan'ı terkederek kuzeye yönelen ve sonra batıya geçen Kıpçak Türkleri'ne dayanmaktadır. Hatta bir kaynağa göre bunlardan bir grup Macaristan'a kadar gitmiştir (Saray, 1992: 130).

1. BAŞKURT TÜRKÇESİNİN GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ

Rusya Federasyonu'na bağlı Başkurdistan'da yaşayan halk dilidir. Başkurtların toplam nüfusu bir milyon dört yüz elli bin civarındadır. Başkurtlar Rus alfabesi temelindeki alfabe sistemini kullanmaktadır. Türk dillerinin Kıpçak grubunda olan Başkurtların ayrı bir halk olarak ortaya çıkması da karmaşık dilsel ve etnik süreçlerle gerçekleşmiştir (Tüymebayev, Yeskeyeva, 2017: 145-146).

Başkurt Türkçesi kendisine has peltek ve sızıcı ünsüzlere sahip olması bakımından Tarihî Türk yazı dilinden ayrılmaktadır ve tıpkı Kazak Türkçesinde olduğu gibi ileri derecede ünsüz uyumlarına sahiptir. 12-13. yüzyıllar Türk dilinin tarihî gelişimi açısından son derece önemli bir dönüm noktasını olmuştur. Türk dilinin bünyesinde ses ve biçimbilgisi açısından en büyük gelişmeler bu dönemlerde meydana gelmiştir. 13. yüzyıldan itibaren Kıpçak gurubu içerisinde yer alan Eski Kazan Hanlığının bulunduğu İdil-Ural bölgesinde Türkistan edebî dili ile ortak unsurlara dayanan “Türkî” yazı dili, yani Çağatay edebî dilinin tesiri altında Türkistan'da meydana gelen edebî dil hüküm sürmektedir. Ekim devrimine kadar, “Türkî Til”i kullanan birçok Türk halkı gibi Başkurtlar da Arap alfabesini kullanmışlardır. Rusya'da 1710/11 yıllarından itibaren Arap harfleri ile basılan kitaplar yayımlanmaya başlamıştır. Bu yıllarda özellikle Türkî Til ile basılmış hükümet emirnameleri mevcuttur. Öncelikle Petersburg akademisi matbaasında başlayan yayın hayatı, 1809'da Kazan'da ‘Üniversite Matbaası’ ve daha sonra Asya Matbaası'nın açılmasıyla hız kazanmıştır. Böylece Tatar, Başkurt, Mişer, Nogay gibi çeşitli adlar altında İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk boyları arasında, hepsi tarafından kolaylıkla anlaşılabilir Kazan konuşma dili, 19. Yüzyılın ortalarından itibaren müşterek yazı dili olarak gelişmeye başlamış, Kayyum Nasirî, Şehabeddin Mercanî gibi daha birçok müellif tarafından modern edebî ve ilmî eserler verilmiştir (Ersöz 2014: 153).

2. ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Türkiye Türkçesi Batı Türkçesinin üçüncü devresidir. Bugün de devam etmekte olan bu devre, 1908 meşrutiyetinden sonra başlar. Bu yeni devrenin 1908 meşrutiyetinden sonra başlayan ve Cumhuriyete kadar

¹ Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Türkoloji Enstitüsü Müdürü, mehmedzade@gmail.com

devam eden ilk safhası Türkiye Türkçesinin başlangıç devri mahiyetindedir. Kısacası bu dönem Osmanlıca'nın son örnekleriyle Türkiye Türkçesinin ilk örneklerinin yan yana bulunduğu devirdir, Osmanlıca'nın bu son örneklerine yeni dil gittikçe fazla sokulduğu gibi, yeni dilin ilk örneklerinde de bazı Osmanlıca unsurlar, eskimiş bazı kelimeler, bazı terkipler görülmektedir. Yukarıda da söylediğimiz gibi değişiklik bir neslin hayatı içinde ortaya çıktığı için Osmanlıca'dan yeni dilin ilk örneklerine bu şekilde ufak tefek taşmalar olmuştur. Fakat yeni dil bu küçük taşmalardan bu ilk devre içinde kendisini süratle kurtarmış, temiz Türkçe'nin sayısız örneklerini vererek Osmanlıca'yı kısa zamanda gerilerde bırakmıştır. Öyle ki Cumhuriyet deri başlarken Osmanlıca artık çoktan ölü bir dil hâline gelmiş ve yazı dilinin bütün ufukları Türkiye Türkçesine açılmış bulunuyordu. Türkiye Türkçesini Osmanlıca'dan ayıran başlıca hususiyet onun yabancı unsurlar karşısındaki durumudur, Dilin iç yapısı, yani Türkçe bakımından Batı Türkçesinin bu iki devresi arasında bir devre farkı olmadığını, bu iki devrenin yabancı unsurlar bakımından ayrı devreler teşkil ettiğini yukarıda da açıklamıştık. Yabancı unsurlar bakımından bu iki devre arasında gerçekten çok büyük bir fark vardır (Ergin, 1980: 23).

3. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay dili tabiriyle XI. asırdan XIX. asrın sonuna kadar devam eden Orta Asya İslam Türk yazı dilinin gelişmesindeki üçüncü safhayı kastetmekteyiz. Hakaniye (Karahanlı) ve Harezmi-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurular devrinde (1405-1502) teşekkül eden Çağatayca bilhassa Nevai'nin eserlerinde klasik şeklini almıştır. Çağataycanın itibarı asırlar boyunca büyüktü: devlet, yazı hatta diplomasi dili olarak yalnız Orta Asya Türk devletlerinde değil, Avrupa Rusyasında yaşayan ve Oğuz grubu dışında kalan Müslüman Türklerinin de yazı dili olarak asrımızın başlarında kadar kullanılmıştır (Eckman 2017: 133).

4. EKİN ANLAMI VE KELİMEDE ALDIĞI GÖREVLER

Ek kelimenin içinde görülen, yalnız başına anlamı olmayan ve kullanılmayan ancak köklerle birleşmek suretiyle kullanılan ve anlamla ilgili bir görev üstlenen vazifeli şekillerdir. Kısaca ekler kelime bünyesinde gramer vazifeli şekillerdir. Bir kısım nesnelere ve hareketlerin karşılanması için kökler başka dil birlikleriyle genişletilirler. Sonra isim kök ve gövdeleri nesnelere tek tek, fiil kök ve gövdeleri de hareketleri mücerret olarak karşılarlar. Kainatta nesnelere yalnız tek tek, hareketler yalnız mücerret halde bulunmazlar. Nesnelere çeşitli durumları, halleri hareketlerin nesnelere bağlı çeşitli şekilleri vardır (Ergin, 2009: 114).

Ekler kelimenin yapısında yer alan ve yalnız başına kullanılmayan köklerle birleşerek yeni kelime gövdeleri oluşturan veya kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran görevli şekillerdir (Korkmaz, 2009: 15)

5. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE “+sIz /+sUz” YAPIM EKLERİNİN GÖREVLERİ

Yapı ve teşekkül bakımından, Türkçede ekler de kelimelere benzemektedir. Elder daima kelimenin sonunda bulunduğu için, eklerin yapısına giren sesler baş ve orta durum kayıtlarına bağlı olmadığından, kölelere nispetle, daha geniş bir teşekkül imkanına sahip bulunmaktadır (Arat, 1955:398).

İsimden isim yapım eki olan “+sIz /+sUz” adlarda eksiklik bildirmektedir. Sıfatlar türetmektedir, çok yaygın kullanılan bir ektir. Sahip olma kendinde bulundurma görevini yerine getiren ve sıfat türeten “+II, +IU” ekinin olumsuzudur. İsimlerden olumsuzluk, yokluk, eksiklik veya azlık kavramında sıfat türetir (Korkmaz, 2009: 64).

Zamirlerin yapım eklerini çok az almalarına karşın, isimden isim yapma eki diye bilinen “+sIz /+sUz” ekini bugün de rahatlıkla aldıkları görülür. Bu da, +sUz ekinin Eski Türkiye Türkçesinde çekim eki göreviyle kullanılışının şahıs zamirlerinde devam ettiğini gösterir. Bugün “benimle” ifadesinin olumsuz şekli olarak “bensiz” kullanılmaktadır. “+sIz/+sUz” ekinin isimlerden sonra yapım eki olarak yer aldığı “akılsız” gibi ifadelerin olumlu karşılığı “akıllı” ifadesidir (Üstüner, 2001: 183).

Örnek:

O hâlde **elverişsiz** törpülemek, kurutanı, kuruyanı budamak yahut hayâsız utandırmak, eğitmek; kısacası saat düzeneği gibi insanca yaşamaya kurulu “kusursuz düzen”e yaklaşmak, bilinç seviyesi yükseltilmiş toplumla mümkündür (Payam, 2017:3).

Dinlenmeden, ar için çarpışarak geçirdin hayatı
İçtenlikli, iyi niyetli mizacınla yakın kıldın uzağı,
Sırtlandın, bütün Kazak sanatının şerefini-arını
Üstadım, geldi mi seninle de vedalaşma sırası?
Sana yönelik hürmetin **uçsuz-bucaksız** miktarı,
Tabutuna baş eğiyor! Kazakların bütün dağları (Şahanov, 2015: 5).

Dille birlikte değeri, iyiyi ve kötüyü, güzeli ve çirkini, doğruyu ve yanlış, haklıyı ve **haksızı** da öğrenir; dille birlikte yaşamayı, dille birlikte hayata anlam ve değer katmayı da öğrenir (Taşdelen, 2017:7).

6. BAŞKURT TÜRKÇESİ ŞEKİL BİLGİSİNDE “+ һыз, + һез, +һоз, + һөз” (+ һыз, + һез, + һүз, + һүз) EKLERİ

Başkurt Türkçesinde isimlerin kök ve gövdelerine eklenen “+ һыз, + һез, +һоз, + һөз” (+ һыз, + һез, + һүз, + һүз) sıfat türeten eklerdir. Başkurt Türkçesinde “һıwhız, һawahız, zararһız” kelimelerini buna örnek olarak verebiliriz (Nuruşeva, 2015: 131).

Örnek:

Шунһыз Өмөтбаевтарзың эшмәкәрлеген аңлауы кыйын булып (Hüseeyenov, 1991: 23).

Şunһız Өmөtbayevtarzın işmekerlegen anlawı kıyın bulır.

Şunsuz Ümütbayevlerin faaliyetlerini anlamak çok zordur.

Күптән шулай кайғыһыз, тыныс, уйһыз халәте булмаған да (Dayanova, 2013:37).

Küpten şulay kayğıһız, tınıs, uyһız haläte bulmağan da.

Epeydir böyle kayğısız, kedersiz, sakin bir hâlet de olmamıştı da.

Ике йыл ғүмерен шул котһоз төбәктә үткәрзе (Alsınbayev 2013: 87).

İke yıl ғümeren şul kuthuz töbäkte ütkärze.

İki yıl ömürünü o uğursuz yörede geçirdi.

Йәшәй кеше оло донъяла.

Yәshәy keshе — ғorur, batır keshе,

Yәshәy ösөн hatмай, hatılmay.

Dönnyaля юк бүтән үлемһез йән (Bişiyeva, 1969: 39).

Yeşey keşе olo donyala

Yeşey keşе ғorur, batır keşе

Yeşew ösөн hatмай, hatılmay.

Donyala yuk bütün ülemһез yen.

Yaşıyor insan ulu dünyada

Yaşıyor insan, gururlu kahraman insan

Yaşamak için satmadan satılmadan

Dünyada yoktur hiç ölümsüz can.

7. ÇAĞATAY TÜRKÇESİNDE “+sız, +süz” EKLERİ

Çağatay Türkçesinde “+sız, +süz” şeklindedir. Eklendiği isme olumsuzluk anlamı katarlar. Küçsüz (güçsüz), meyvesiz, ruhsız (ruhsuz), yüzsüz kelimelerini buna örnek olarak verebiliriz (Eckmann, 2013: 142).

Başkurt Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Çağatay Türkçesi
һıwhız	susuz	küçsüz
zararһız	zararsız	ruhsız
һawahız	havasız	meyvesiz
kuthuz	uğursuz	yüzsüz
tuzһuz	tuzsuz	uyatsız

SONUÇ

Başkurt Türkçesinde “+һыз,+һез,+һоз,+һөз” (+һыз,+һез,+һүз,+һүз) isimden isim yapım eklerinin Çağatay Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki morfolojik görünüşlerini incelemeye çalıştık. Başkurt Türkçesindeki “+һыз,+һез,+һоз,+һөз” (+һыз,+һез,+һүз,+һүз) isimden isim yapım ekleri, Türkiye Türkçesinde “+sız, +süz, +suz, +süz”, Çağatay Türkçesinde “+sız, +süz” şeklinde görülmektedir. Çok sık kullanılan bir ek olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca çalışmayla ilgili araştırma yaparken Türkiye’de Fırat Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında Bilgi Sağlam tarafından yapılan “Çağdaş Türk Lehçelerinde Şekil

Bilgisi Ortaklıkları” başlıklı yüksek lisans tezine ulaştık. Bu tezi de inceledik. Bu tez bu alanda birçok yeni çalışmanın önünü açmaktadır.

Başkurt Türkçesinin tarihî gelişimi incelendikçe, Türk lehçeleri arasında mukayeseli ilmî yeni çalışmalar yapıldıkça yeni bilimsel bulgular ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Alsınbayev, Niyaz (2013), “İl Sigende Yeşegen Kartın Atı Yuğaldı”, *Agidel Dergisi*, Ufa, S.1077, s.80-99.

Arat, Reşit Rahmeti (1955), Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: IV, S: 43, , s. 396-401.

Biişeva, Zeynep (1969), *Haylanma Eserzer*, c.1, Üfü, Başkurtostan Kitap Neşriyatı.

Dayanova, Teskire (2013) “Feriştēm Menin”, *Agidel Dergisi*, Ufa, S.1077, s.32-53.

Eckmann, Janos (2017), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, Muharrem (1980), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ersoy, Habibe Yazıcı (2014), “Başkurt Türkleri ve Dilleri”, *Tehlikeli Diller Dergisi/JofEL*, Summer/Winter Volume 3, ISSUE 4-5, Ankara, s.147-189.

Hüseynov, Ğaysa (1991), *Muhammetselim Ümütbayev*, Başkurtustan Kitap Neşriyatı, Ufa.

Nuruşeva, Diana Amirovna (2015), “Slovoobrazovatelnyye Osobennosti Ekologičeskoy Leksiki v Başkirskom Yazıke”, *Filologičeskiye Nauki. Voprosı Teorii i Praktiki*, No: 8 (50), s.129-131.

Payam, Nazım (2017), Düş Gücü, *Bizim Külliye Dergisi*, Elazığ, Sayı: 73, s.3-4.

Saray, Mehmet (1992), “Başkurt Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, c.5, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.130-131.

Şahanov, Muhtar (2015), “Gabit Müsirepov” (Çev.Zafer Kibar), *Köroğlu Dergisi*, Eskişehir, Sayı: 1, s.5.

Taşdelen, Vefa (2017), “Lisan-ı Kesbî”, *Temrin Dergisi*, İstanbul, Sayı: 84, s.5-13.

Tüymebayev, Janseyit; Yeskeyeva, Magripa (2017), *Türkolojinin Tarihî-Dil Bilimsel Esasları*, Almatı, Kazıgurt Yayınevi.

Üstüner, Ahat (2001), “Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Fırat University Journal of Social Science*, Elazığ, Cilt: 11, Sayı: 2, Sayfa: 177-184.

Ф.ғ.к., проф. Г.Ж. БҮРКІТБАЙ*
Магистр, оқытушы М.З. БЕРКУТБАЕВА**

Түйіндеме

Мультимәдениет идеясы – Еуропа туындысы. Еуропа елдерінің ресми тілдері мен Ресейдің мемлекеттік тілі – орыс тілінің ахуалы мен біздегі мемлекеттік тіл – қазақ тілінің ахуалы бірдей емес. Әрқайсысының шығу төркіні де, өзегінде жатқан прагматикасы да әртүрлі. Қазақ тілі – түркі өркениетінің жауһары, ислами құндылықтармен байыған тіл. Орыс тілі – православия құндылықтарын дәріптеген тіл. Православияның негізінде кирилл жазуы шыққан. Ал ағылшын тілі христиан дінінің католик, протестанттық бағытындағы құндылықтардың жаршысы болған, қазіргі кездегі батыстық өркениеттің, тіпті жаһандандудың тілі.

Қазақстандағы мультимәдени қоғамның ұлттық құрылысын нығайтуда мемлекеттік тілдің маңызы өте зор. Өйткені өзге ұлыс өкілдері тілдік бірлік арқылы қазақ ұлтының айналасына ұйысқанда ғана ішкі тұрақтылық арқылы дамудың жаңа сатысына көтеріледі.

Түйін сөздер: *мультимәдениет, түркі тілдері, орыс тілі, ағылшын тілі, қазақстандық мультимәдени модель*

INFLUENCE OF LANGUAGE ON FORMATION OF MULTICULTURALISM

Abstract

The idea of multiculturalism is a European product. The situation with the official languages of European countries and the state language of Russia and our state language Kazakh are not the same. Each of them has different origins and pragmatics. The Kazakh language is the pearl of Turkic civilization, the language rich in Islamic values. Russian is a language that praises the Orthodox values. On the basis of Orthodoxy came the Cyrillic alphabet and English is the language of the modern Western civilization, even the world of the Christian religion, which is a pioneer of Christianity, Protestant values.

The state language plays an important role in strengthening the national structure of multicultural society in Kazakhstan, because, when representatives of other nationalities are connected to the Kazakh nation through linguistic unity, they rise to a new stage of development through internal stability.

Keywords: *multiculturalism, Turkic languages, Russian language, English language, Kazakhstan multimedia model.*

КІРІСПЕ

Этникалық негіздегі мультимәдениет бар жерде көптілділік те жүреді. Мультимәдениет жалпы алғанда мәдениеттердің бірігіуі немесе көптүрлілігі. Ол өркениетпен тығыз байланысты дамитыны сөзсіз. Мақала барысында қазіргі жаһандану кезеңінде мультимәдениет қалыптастыруда тілдердің әсері жайлы мәселелер қарастырылады. Әлемдік тәжірибені негізге ала отырып, қазақстандық мультимәдениет моделінің жасалу жолдары талданады. Қоғамдағы үштілділік жайындағы тәжірибелер сараланады.

Ең алғаш мультимәдениет ұғымы ХХ ғасырда Америкада пайда болды. Швейцариядағы саясатты сипаттау мақсатымен «мультимәдениет» 1957 жылы ғана толық ұғым ретінде қалыптасты. Ал ғылыми-саяси ортаға берілген термин 1971 жылы толығымен енгізілді, себебі, сол кезде Канаданың премьер-министрі Пьер Э. Трюдоның үкіметі мультимәдениет туралы ресми акт қабылдады. Мультимәдениет саясатының негізінде, үкімет иммигранттардың ұлттық болмысын, тілдік, мәдени, діни ерекшеліктерін сақтап қалу мақсатымен әртүрлі жұмыстар жасауда. Мультимәдениет саясатының міндетті шарттарының бірі байырғы халық ішінде шыдамдылықты насихаттау қолданылу аясын кеңейту.

Бүгінгі таңда мультимәдениет тақырыбында көптеген ғалымдар зерттеулер жүргізуде. Ч.Тэйлор, Н.Глейзер, Ф.О. Радтке, У.Кимлики, М.Уолцер, С.Бенхабиб, М.Вевёрки сынды сарапшылар мәдениеттің алуан түрлілігін, оның ерекшеліктерін, жаһандану шартындағы көкейкесті мәселелерін зерттеудің өзектілігін мойындауда. Американдық теоретик Н. Глейзердің пікірі де мультимәдениет тақырыбын қазіргі таңда көптеп зерттелуде екенін қуаттайды (Glazer, 1997).

* Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, gjbi@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, mako_7705@mail.ru

Дегенмен, отандық ғылымда мультимәдениетті тіл білімі бағытында зерделеген ғылыми жұмыстар тапшы.

Белгілі мультимәдениет теоретигі В. Малахов Ресейдегі мәдени плюрализм жоспарларына баға бере отырып, «мультимәдениет» терминімен байланысты мәселелер – бұл ортақ мәселе екенін атап көрсетеді (Малахов, 2001). Ғалым көпмәдениеттілік қоғамның парадигмаларын шынайы емес және өнімсіздігін растай алмайды, мәдени плюрализм шарттар негізінде бірлескен азаматтықты ұйымдастыру қажет. Осыған орай нормативті болашақ жоспарлар мәдени-плюралистік, көпмәдени қоғам, ішінде әмір ететін мәдениеттің болмауы және «мәдениет» деген түсінік «этнос» деген түсінікпен байланыстылығын пайымдайды.

Сэмюэл Хантингтон әлемдегі өркениеттерді топтап қарастырады: Син (Қытай), Жапон, Үнді, Ислам (мұның ішінде бірнеше субөркениет бар, олар – араб, малай, түркі, парсы), Православие, Батыс, Латын Америкасы өркениеттері. Бұлардың құндылықтары, салт-дәстүрлері мен ұстанымдарының бір-бірінен айтарлықтай дәрежеде өзгешеліктері бар, ал діннің өрістеуінің нәтижесінде олардың арасындағы айырмашылықтар тереңдей түседі деген болжам айтып, өркениеттер арасында болатын қақтығыстардың ықтималдығын жақындата түседі.

Ал, Ислам субөркениетіне жататын түркілердің бір тармағы қазақтар мекені Қазақстандағы мультимәдениеттің көрініс алуы елімізде көптеген этнос өкілдерінің қоныстануында. Олардың өзара қарым-қатынас жасайтын ортақ тілдері мультимәдениет қалыптастыруда әсер ететіні сөзсіз. Ұлт қалыптаспаған полиэтникалық қоғамның моноэтникалық мәдени негізге тез арада көшуі мүмкін емес. Көп жағдайда мәдениеттің дүние жүзінде таралуы жаһандану құбылысымен байланысты болып келеді. Ерекше атап өтетін бір жайт, дамыған елдерге қарағанда дамымаған және дамушы елдерде әлемдік мәдениеттің әсері үлкен қарсылықтарға тап болып отыр. Бұл құбылыс Батыс мәдениетінің үстемділігінің басым, мәртебесінің жоғары екенін түсіндіргісі келетін сияқты. Қазақ елінің тәуелсіздік алып, әлем мәдениетіне қанат жая бастаған шақта, бүкіләлемдік мәдениеттің елімізге пайдасынан гөрі зияны көп тиді. Кеңес үкіметінің қарамағынан енді шығып, қыспақтан көзімізді ашқанда жаһандану құбылысына тап болдық.

Жаңа полиэтникалық қоғамға жататын Қазақстанда ұлтаралық қатынастардың жаңаша реттелу тәсілдерін байқауға болады. Олардың бірі – мультимәдениет, бұл тәсіл – қоғамдағы барлық этникалық топтардың мәдени және әлеуметтік ресурстарға қол жеткізуіне бағытталған.

Мультимәдениет бағытының толыққанды қанат жаюына кедергі келтіретін негізгі жайттардың бірі: бұл посткоммунистік елдердің бәріне тән (Қазақстан соның ішінде) қоғамдық және әлеуметтік өмірде моноэтнизацияның беталысы. Моноэтнизация – бір ұлттың, көп жағдайда мемлекеттің негізгі ұлт өкілдерінің мүмкіндіктерін, әр түрлі салаларда дамытуға бағытталған құбылыс негізінен саясат саласында үлкен орын алады. Ал бұл болса бір ұлттың басымдығын көрсетіп, өзге ұлттарда қарсы көзқарастардың дамуына әкеп соқтырады. Бұл жағдаят мультимәдениет қалыптастыруда тілдің әсерінен де көрініс беретіні сөзсіз.

Моноэтнизацияның елдегі ұлтаралық қатынастардың тұрақты, бейбітшілікте дамуына кесірін тигізетіні осыдан-ақ байқалып отыр. Мемлекеттегі ұлтаралық қатынастардың тұрақты күйде сақталуын қамтамасыз ететін бірден-бір ұйым – Президенттік институт. Президенттік институттың негізгі бағыты – ұлтаралық тұрақтылық пен бірегейлік идеясын насихаттау.

Қазіргі Қазақстанда бейбіт ұлт қалыптастыру мәселесі шешіліп, мемлекет ішінде мультимәдениет туып отыр. Алайда ұлтаралық келісімдер, толыққанды бейбіт мемлекет қалыптастыруға жеткіліксіз. Ол үшін әрбір ұлт өкілі Қазақстан мәдениетін дамытуда белсенді қатысып, бірауыздан бір көзқарасты ұстану керек. Бүгінде атап өткен мәселелердің кері көрінісі қалыптасып отыр. Қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік және мемлекеттік теңдіктің дағдарысы, ел ішіндегі әлеуметтік ынтымақтастық дағдарысы көрініс табууда. Оның ішінде үш тілділік мәселесі жұртшылықты алаңдатуда.

Зерттеуші Анар Фазылжанның пікірінше, Қазақстанда білім беру жүйесіне жалпы үш тілді енгізуіміз керек деп айтыла бастаған алғашқы кезеңде бұл мәселемен біздің қоғамда көбіне орыстілді ғалымдар айналысты. Олар Еуропадағы, Ресейдегі полилингвизм, көптілділікті ресми қолдау жобалары керемет пайдалы деді. Бұл мәселе 2007 жылы тағы бір қырынан қарастырылды. Сол кезде Елбасының Жолдауында «ұлттық идея», «үштұғырлы тіл мәдени жобасы» деген мәселе көтерілді. Қоғамның ұлттық идеясын табу үшін сол қоғамның құрамын білуің керек. Қазіргі жаһандануда бірнеше ұсақ мәдениеттен құралған қоғам түрі басым. Мультимәдениеттілік, бір жағынан, түрлі мәдениет өкілдерінен құралған қоғамды сипаттайтын ұғым болса, екінші жағынан, сол құбылысқа жауап беретін мемлекеттің саясаты дегенді де білдіреді. Содан соң жер-жердегі көптілділікті

салыстырып қарадық. Сөйтіп, үштілді білім беру жүйесі және мультимәдениет тұрғысынан ұлттық бірегейлікті қалай сақтаймыз, нығайтамыз деген мәселені зерделедік. Әлемде бір ғана тілде сөйлейтін, бір ғана ұлттан құралған қоғам жоқ. Бір ғана ұлттан құралған қоғамның өзінде бірнеше ірі әлеуметтік топтан тұратын саяси амбициялары бар бірнеше топтар шығады. Немесе саяси амбициясы болмаса да, одан мәдени ықпалы күшті әлеуметтік топ бөлініп шығады. Сөйтіп, мәдени жағынан алуантүрлілік пайда болады.

Еуропа мемлекеттері болсын, басқа кез келген мемлекет болсын, өз еліндегі көптілділікті қолдағаны да, қолдамағаны да көптілділікті бір-ақ бағытта ғана ұстайтыны анықталды: көптілділіктің құрамындағы компоненттер негізгі тілді байытуға қызмет етеді. Қандай мемлекет болса да бәрібір негізгі ұлттық тіл болады. Ол қоғамдық-әлеуметтік, саяси өмірде доминант, яғни ол басым тіл болады. Кейбір елде оны мемлекеттік тіл, енді бірінде ресми тіл дейді. Қарапайым сөзбен басты тіл дейікші, сонда көптілділік басты тілді байытуға қызмет атқарады екен және солай болуға тиіс екен.

Еуропадағы Швецария немесе Канада сияқты мемлекеттердің жағдайы басқашалау. Ол жердегі мәртебесі салыстырмалы түрде алғанда тең түсетін көптілділіктің себебі кантондарында саяси, мәдени позициясы деңгейлес біртүрлі этноұжымның локальды (оқшауланып) отырғанымен байланысты. Мысалы, Швецарияда 4 тіл ресми тіл болып саналады. 4-інің де саяси мәртебесі бірдей. Француз тілділер шоғырланып, бір кантонда, ағылшын тілділері де солай отыр. Бірақ мұндай көптілділік Швецариядағы ресми тілдің қай-қайсысы үшін де қауіпті емес. Себебі ағылшын, француз, неміс тілі – гомогенді тілдер. Олар бір діннің айналасында дамыған, бір христиан өркениетінің тілдері. Барлығының айтылым-жазылымы басқа болғанымен, ортақ лексикасының түбірі бір. Барлығы біртекті, сондықтан бір тіл басымдық алып кетіп жатса, басқаларына айтарлықтай нұқсан келтірмейді. Өйткені олардың түп-төркіні, тамыры біреу болғанымен қоса, заманауи еуропалық мәдениет үлгісі жағынан да бір: бірдей киінеді, бірдей ойлайды, дүниені бірдей таниды. Арасында аздаған айырмашылықтар болады. Тура солардың саясатын алып келіп бізге көшірген дұрыс емес.

Біздің жағдайдағы көптілділікте басқаша саясат керек. Қазақ тілі – түркі өркениетінің жауһары, ислами құндылықтармен байыған тіл. Орыс тілі – православия құндылықтарын дәріптеген тіл. Православияның негізінде кирилл жазуы шыққан. Ал ағылшын тілі христиан дінінің католик, протестанттық бағытындағы құндылықтардың жаршысы болған, қазіргі кездегі батыстық өркениеттің, тіпті жаһанияттың тілі. Әрқайсысының шығу төркіні де, өзегінде жатқан прагматикасы да әртүрлі.

Қазақстандағы мультимәдени қоғамның ұлттық құрылысын нығайтуда мемлекеттік тілдің маңызы өте зор. Өйткені өзге ұлыс өкілдері тілдік бірлік арқылы қазақ ұлтының айналасына ұйысқанда ғана ішкі тұрақтылық арқылы дамудың жаңа сатысына көтеріледі.

Мультимәдени қоғам құруда Қазақстан өзге елдердің тәжірибесін ескеруі керек. айтуынша, қазір мультимәдени қоғам құруда ұлттық құрылысы аяқталған елдердің өзінде оған деген қарсылық күшейіп келе жатыр. Өйткені онда басқа елден қоныс аударып келген өзге ұлт өкілдері жергілікті халықпен ықпалдастыққа онша түспей жатыр.

Академик Әбдімәлік Нысанбаевтың пайымдауынша, Қазақстандағы мультимәдени қоғамның ұлттық құрылысын нығайтуда мемлекеттік тілдің маңызы өте зор. Өйткені өзге ұлыс өкілдері тілдік бірлік арқылы қазақ ұлтының айналасына ұйысқанда ғана ішкі тұрақтылық арқылы дамудың жаңа сатысына көтеріледі.

Ғалым Айдос Садуақасовтың пікірінше, ұлттың қалыптасуы мен дамуында негізгі рөлді тіл атқарса, сол ұлт мүшелерінің тілді білу деңгейі ұлттың одан әрі сақталуының критерийі болып табылады. Әлем тарихында орын алған отарлау саясатының салдарынан көптеген ұлттар өзге ұлттардың отарына айналып, нәтижесінде ұлттық тілдерін жоғалта бастады. Тарихқа шолу жасар болсақ, отарлық жағдайды бастан кешкен елдердің кейбір өкілдері ана тілін білмей, керісінше отарлаушы ұлттың тілін біліп өсті. Ал осы адамдар өз кезегінде ана тілін білмеу қасіретін өзінің ұрпағына қалдырып кетеді, яғни ол да ұрпағын бөтен тілмен тәрбиелейді. Осылайша бір ұлттың ішінде өз тілін білмейін адамдар саны арта бермек. Бұл құбылыс жалғаса берсе, ұлттық сәйкестілікке зор нұқсан келіп, ұлттың қауіпсіздігі қатерге ұшырайды. Ал өз ұлтының тілін білмеген адам өз ұлтының мәдениеті мен салт-дәстүрін, тарихы мен әдет-ғұрпын білмегені былай тұрсын, оны білуді өзіне міндет санамайды, тіпті бұл факторларға ескіліктің қалдығы ретінде қарайды. Санасында ұлттық құндылығы жоқ адам бөгде ұлттың тілін меңгеру арқылы сол ұлттың мәдениеті мен әдебиетін дамытуға, сол арқылы басқа ұлттың ұлттық сәйкестілігін күшейтуге атсалысып жатқанын аңғармауы да мүмкін. Бір ұлттың құрамындағы адамдардың ұлттық тілдің дамуы мәселесіне қатысты саяси-лингвистикалық ұстанымдарының әр түрлі болуы да жоғарыда аталған жайттарға байланысты. Бұл

теориялық тұжырымның мазмұнын Қазақстандағы тілдік ахуалға талдау жасау арқылы түсіндіруге болады.

Кейбір зерттеушілер мен зиялы қауым өкілдері Қазақстандағы қазақтарды әдетте өз ана тілдерін білу және білмеу жағдайына, сондай-ақ сөйлеу тілі ретінде орыс тілін таңдауына байланысты қазақтілді және орыстілді деп екіге бөліп жатады. Шындығына келгенде, Қазақстандағы қазақтарды қазақ және орыс тілдерін меңгеру-меңгермеу тұрғысынан қазақтілді (тек қазақша сөйлейтін, орысша білмейтін), екі тілді (қазақ және орыс тілдерін меңгерген), тек орыстілді (қазақша білмейтін) деп үш топқа бөлуге болады. Осы үш топтағы қазақтардың өзін қазақ және орыс тілдерін жеткілікті деңгейде білу-білмеу дәрежесіне қарай тағы бірнеше топқа бөлуге болады. Міне, бір қазақ ұлтының өзі тілдік факторға байланысты өз ішінде бірнеше топқа бөлініп отыр. Ал бұл ұлттық әрі мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шешуде Қазақстанда тұратын басқа этникалық топтардан бұрын қазақ ұлтының саяси ұстанымын бір арнаға тоғыстырудың оңайға түспейтіндігін көрсетеді.

Әрбір ұлт саяси ерік-жігер мен азаматтарының ұлттық саяси ұстанымдарына қарай түрліше сипатқа ие. Ұлттық қауымдастық мүшелеріне жалпылама тән жағымды және жағымсыз мінездердің жиынтығы белгілі бір ұлттың жалпы этнопсихологиялық стереотипін, яғни менталитетін (ділін) беретіндігін білеміз. Мәселен, неміс ұлтына – нақтылық пен тәртіп талап етушілік, жапон ұлтына – жасампаздық пен қиындыққа мойымаушылық, қытай халқына – еңбекқорлық пен рух мықтылығы, салқынқандылық, ағылшындарға – тәкаппарлық пен талғампаздық, француздарға – сыпайылық пен кірпияздық, америкалықтарға – бостандық пен шексіз еркіндікті көксеушілік, кәрістерге – бақталастық пен парасаттылық, түріктерге – қызуқандылық пен бауырмалшылық, өзбектерге – күн көруге икемділік пен ұлтжандылық, орыстарға – пысықтық пен күшке сенушілік, пандық, ал қазақтарға – қонақжайлылық пен шыдамдылық (толеранттылық) қасиеттері тән. Сонымен қатар, үлкен мәдениеттер кіші мәдениеттерді «жұтып» жатқан жаһандану дәуірінде әрбір ұлттың ұлт болып сақталуы мен дамуы олардың этностереотиптерінің деңгейіне тікелей байланысты.

Этникалық бөлініс критерийлерінің бірі – тілді негізге алар болсақ, онда Еуропадағы әрбір елге орташа алғанда 9,5 этнотілдік топтан келеді, ал бұл көрсеткіш Латын Америкасы мен Карибта – 21. Этникалық құрамы сан алуан мемлекеттер Африка, Азия және Тынық мұхит аймағында орналасқан, мұндағы әрбір мемлекетте орташа есеппен 50 немесе одан да көп этникалық топтар өмір сүреді. Кейбір елдерде жүздеген этностар өмір сүреді: Үндістанда – 407, Нигерияда – 470, Индонезияда – 712, Папуа Жаңа Гвинеяда – 817. Көптеген елдерде қандай да бір топ саны жағынан басымдыққа ие. Тіпті этникалық құрамы сан алуан Азияның өзінде бір топ 46 мемлекеттің 34-інде, ал Тынық мұхиты аймағында – 26 мемлекеттің 19-ында халықтың жартысынан астамын құрайды. Африкада, ұсақ арал мемлекеттерді қоспағанда, оңтүстік Сахарада бөлшектік этникалық құрылым басым: бір этникалық топ 34 мемлекеттің 12-сінде басымдыққа ие. Әлемнің бар-жоғы 12 елінде тұрғындардың 90 пайызын бір этнос құрайды (Ерохин, 2007:45). Зерттеуші О.Ерохин тұжырымының қазіргі жаһандану жағдайында көпэтносты мемлекеттердің барлығына да байланысты екенін айта кеткен жөн.

Отандық зерттеуші Айдос Садуақасов саяси-лингвистикалық ұстаным категориясы субъектінің ұстанымына қарай мынадай категориялық түрлерге бөлінетінін нақтылайды:

- 1) тұлғаның саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 2) қоғамның саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 3) ұлттың саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 4) мемлекеттің саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 5) диаспораның (этностық топтардың) саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 6) автономияның саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 7) аймақтың саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 8) одақтың саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 9) өркениеттің саяси-лингвистикалық ұстанымы;
- 10) әлемдік қауымдастықтың саяси-лингвистикалық ұстанымы.

Қазақстанда мультимәдениет қалыптастыруда тілдің әсерін анықтауда аталмыш ұстанымдарды бағытқа алған абзал.

Саяси модернизация теориясының көпэтностылық, көптілділік, мультимәдениет (мультимедиа), көпконфессионалдылық аспектілері мемлекеттің саяси-лингвистикалық ұстанымымен өзара тығыз байланысты болып келеді. Мәселен, көпэтносты мемлекетте осы аталғандардың барлығы тілдік фактормен қабыса орын алары сөзсіз. Бұл феноменді түсіну үшін көпэтносты, көптілді, көпконфессиялды және мультимәдениетті мемлекет болып табылатын Қазақстанды мысалға алсақ жеткілікті. Осы тұста аталған саяси факторлардың ішінде көптілділік факторының маңызы зор екен-

дігіне назар аударған жөн. Өйткені, көптілділік факторы көпэтностылықты, мультимәдениетті және көпдінділікті айқындаудың да маркері болып саналады.

Мәдениеттанушы Хоми Бхабха ұлт және ұлтшылдықты жазу дәстүрі негізіндегі нарратив пен дискурсты талдай келе, «өзінің ішкі ұлттық сәйкестілігіндегі» шынайы немесе табиғи нарратив секілді қарауға итермелейтін өзінің постотарлық тарихымен санасуға тура келеді» (Bhabha Homi K, 2007: 8) – дейді.

Либералды көзқарастарды ұстанған сыншылардың пікірінше, белгілі бір этникалық топтардың саясатта артықшылықтарға ие болуы, жұмысқа орналасудағы арнайы жеңілдіктер, дін саласында үлкен құқықтарды иеленуі – адам теңдігіне қарама-қайшы келеді. Әдеп-ғұрыптарды сақтаудағы міндеттер, мәселен индустриалды кастадағы иерархияның бұзылмауы, т. б осы сияқты іс-әрекеттер өз ұлтының мәртебесін жоғары қойып отыр деген шешімге алып келуі әбден мүмкін. Бүгінде осы тектес әрекеттерге қарсылық қойылуда, алайда мәдени бостандық әрдайым сақталуы тиіс. Бүгінгі қоғамда ұлтаралық қатынастар мәселелері соңғы кездерде аса маңызды проблемалардың бірі болып отыр. Алайда бұл жайтқа қарамастан, ғалымдардың болжауынша әртүрлі ұлттар арасындағы өзара теңдіктер, жылдан-жылға жақсарып, халықаралық қатынастардың өсуіне септігін тигізіп отыр.

Ұлттық консалидациялау саясаты тілі де, мәдениеті де әртүрлі этностардың өзара әрекеттесуін қарастырады. Ұлттық консалидацияның мақсаты өзімен бір тұтастығын көрсететін қоғам емес, бөлшектерден тұратын ортақ сана сезімі бар этникалық қоғамды қалыптастыру.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мультимәдениеттің жеке элементтерін бүгінгі Қазақстанның этносаясатынан да байқауға болады. Бірінші кезекте еліміздің этносаясатындағы заңгерлік аспектілерді атап өткен жөн, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясы ұлттық ерекшеліктерге қарамастан барлық этникалық топтардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Алайда, ұлтаралық қатынастардың реттестіру жолдары мультимәдениет талаптарына көп жағдайда сәйкес келмей жатады. Мультимәдениет моделі - бұл қоғам ішіндегі қандай да этностың мәдени өзгешеліктерін жоғары қоймайтын, барлық этностар тең дәрежеде екенін түсіндіргісі келетін модель. Бұл модельді дамытуда барлық іс-шаралар игі болады, себебі бұл модель бейбітшіліктің және тұрақтылықтың негізі болып саналады.

Қазақстанда мультимәдениеттің белгісі бұл ұлттардың қоғамдық тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайту мақсатында бүгінде этносаралық ықпалдастықтың басты тұтқасы деп заңды түрде танылып отырған Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы. Ол қазақтардың көне жерінде тұратын барлық этностар өкілдерінің бойындағы өзара түсіністік пен төзімділікке, отаншылдық пен ел тағдыры үшін азаматтық жауапкершілікке негізделген. Дей тұрғанмен, әрбір ұлттың өзінің тарихи орналасқан аумағында тілдік үстемдікке ұмтылысын ұлттық тілді сақтап, дамыту және сол арқылы ұлттық егемендікті нығайту шарасы екендігін уақыт көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Glazer N. (1997), *We Are All Multiculturalists Now*. Harvard Univ.
2. Малахов, Владимир (2001), «Скромное Обаяние Расизма» и Другие Статьи. Москва.
3. Ерохин, Олег (2007), *Политический национализм*. Москва.
4. Bhabha Homi K. (2007), *The location of Culture*. London: Routledge.

Ф.ғ.к. проф. М.Қ.ЕСІМБОЛОВА*

Түйіндеме

Мақалада тарихи лексиканың этнолингвистикалық негіздері ашып көрсетіледі. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен әдет-ғұрып, наным сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер арқылы ғана бізге жетуі мүмкін, әсіресе, жазу-сызу болмаған халықтарда осыншама мол дүниені тіл мен ауыз әдебиетінен басқа жадында сақтайтын тәсіл жоқ.

Этнолингвистиканың негізгі зерттеу объектісі этнографизмдер, кеңірек айтсақ этнографиялық лексика. Бұл лексиканың құрамында өткен өмірді бейнелейтін сөздер мен сөз тіркестері көптеп кездеседі. Бірақ олардың көбі күнделікті қарым-қатынаста айтылса да, бәрі бірдей бүгінгі ұрпаққа айқын бола да бермеуі мүмкін. Олардың арасында қолданыс аясы тарылып, о бастағы мағынасының күңгірттеніп, не мүлдем ұмыт болғандары да аз емес.

Қазақ халқының өткендегі мәдениетіне үнілсек, күнделікті тұрмыс қажетін өтейтін қолөнердің жете дамыған түрлі салалары болғандығын көреміз. Айталық киіз басу, киіз үйге қажетті бау-басқұр, алаша, киім, аяққап тоқу, сырмақ сыру, тері илеу, өрім өру, тас қашау, асыл тастардан сәндік бұйымдар жасау (зергерлік өнері), қара темірден тұрмыстық, шаруашылық құралдарын жасау (ұсталық кәсіп) т.б. қолөнерінің тамаша туындылары болып табылады. Бұлардың бірсыпырасы қазіргі гүлденген дәуірімізде де осы маңызын жойған жоқ. Қазақстан территориясында табиғат өзгешелігіне байланысты кәсіп шаруашылығының салалары да әр жерде әр түрлі. Осыған орай бұндай сөздердің таралуы да, қолданылуы да республика территориясы үшін біркелкі емес. Бұл топтағы сөздердің қай-қайсысы болмасын әдеби тілдің баюына қажетті сөздер.

Тірек сөздер: тарихи лексика, этнолингвистика, тарихи сөздер, диалектілер, қолөнер, этнография.

ETHNOLINGUISTIC BASIS OF TEACHING PROFESSIONAL LEXICS

Abstrakt

Ethnographism, namely ethnographic lexis is the main object of investigation of ethhnolinguistics. There are many words and phrases which describe the history of former life. Even though majority of these words are used in everyday life, many of such words might not be understandable for the today's generation. Some of these words are rarely used or were forgotten They had lost their original meaning.

If we look through at the history of Kazakh culture we can see that there were many developed branches of handicraft which met the needs of everyday life .

For example felt yurt, carpet, clothing, knitting ayakkap, weaving of syrmaк, leather, stone chisels, precious stones and decorative products (jewelry, art), in collusion with metal housing, economic instruments (carpentry business), etc. are the great works of applied art.

Even today many of them have not lost their importance. Kazakhstan has different branches of business in different parts due to the diversity of its nature. Therefore such words were not used and spread uniformly in the territory of the republic. Any of these words in this group are necessary for the enrichment of literary language.

Keywords: professional lexis, ethnolinguistics, historical words, dialects, crafts, ethnography.

КІРІСПЕ

Талай ғасырлар бойында жинақталып, өрбіп, өсіп келген сөздік құрамның арнасы да, аумағы да ұшан теңіз. Сөздік құрам тілдегі мыңдаған, сан алуан сөздерді қамтып, бірнеше салалардан, лексикалық қат-қабаттардан құралған. Сөздік құрамға негізгі сөздік қордағы байырғы сөздермен бірге туынды сөздердің, жаңадан пайда болған сөздердің басым көпшілігі, сондай-ақ арнаулы терминдер, белгілі бір кәсіпке, шаруашылықтың түріне байланысты сөздер (профессионалдық лексика) енеді. Бұдан басқа қазақ лексикасында басқа тілдерден енген көптеген сөздер (араб, парсы, иран, монғол, орыс тілінен), тарихи қат-қабаттар да бар.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, mia_ku9@mail.ru

Сөз байлығы – лексика қарастыратын негізгі және күрделі единица. Тілдің сөз байлығына тұрақты тіркестер де жатады. Бұлар замандар бойы біртіндеп туып қалыптасқан, ұзақ дамудың жемісі. Тілдің қаншалықты дамып жетілгендігі, сөздік құрамдағы сөздердің санымен де, мәнімен де (көп мағыналылығымен) өлшенеді. Сөздік құрам неғұрлым бай болса, тілде сонша дамыған болады. Бүгінгі қазақ тілі сөз байлығы жағынан дамыған тілдердің қатарына жатады.

Бір тілде қанша сөз болса, солардың тұтас жиынтығын тіл ғылымында лексика немесе сөздік құрам деп атайды. Сөздердің мағынасын, оның жалпы лексикалық жүйедегі алатын орнын, шығу төркінін, қолдану қабілетін, күнделікті қарым-қатынастағы көрінісін, түрлі стильдік мәні мен сипатын тексеретін ғылымды бір сөзбен лексикология дейді. Лексикология сөздерді тілдің, қазіргі тілдердің даму тұрғысынан да, сонымен бірге өткен тарихымен тығыз байланыстыра отырып та зерттейді.

Қазақ сөздері сан жағынан көп, сан-салалы болғанымен, бұлардың жасалуы мен шығу тегі, мағыналары мен қолданылуы, даму қарқыны белгілі белгілі бір заңдылықтарға бағынады.

Қазақ тілі лексикологиясы қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің осы заманғы даму қалпын, сөздердің экспрессивті-стилистикалық мәнін, қолдану аясын тексереді.

Тарихта лексикология – жалпы тіл білімінің сүбелі де күрделі салаларының бірі. Оның зерттеу объектісі - лексика және оның пайда болу жолдары мен даму заңдылықтары. Басқаша айтқанда, тарихи лексикология тіл тарихына сол тілде сөйлеуші этностың (халықтың, ұлттың) бастан кешірген қоғамдық формациялар мен басып өткен ұзақ өмірлік жолына қатысты тілдік фактілердің шығу тегін, қалыптасу кезеңдерін, туыстас тілдердің қатарынан алатын орнын, басқа тілдерге қатыстығын ғылыми–теориялық тұрғыдан зерттеуді мақсат етеді.

Тарихи лексикологияның зерттеу объектісі дегенде екі түрлі жағдайды ескергеніміз жөн. Біріншіден, ол алдына қойған мақсатына және тіл фактілерін талдау тәсілдеріне байланысты іштей сараланып, тікелей өзіне қатысты проблемаларды әр қырынан қарастыратын *этимология*, *семасиология*, *диалектология*, *ономасиология*, *этнолингвистика* сияқты тарауларды қамтиды. Екіншіден, оның тіл білімінің осы салаларында қол жеткен табыстары мен талдау әдістерін пайдалана отырып, этностың шығу тарихы (этногенезін), этнос тілінің пайда болуын, халық тілінің базистік структурасын, туыс, туыстас және басқа тілдермен қарым-қатынасты әр түрлі экстралингвистикалық факторлардың тіл дамуына тигізген әсерін т.б. тіл фактілері мен оның заңдылықтары негізінде қарастырып, тұжырым айтуға мүмкіндігі мол. Сондықтан да тарихи лексикологияның өзіндік объектілері мен қатыстық объектілері арасында тығыз байланыс, мүдделестік бар.

Тіл менен сол тілде сөйлеуші этностың (халықтың) қатыстығын, яғни бір-біріне әсер етіп отыратын лингвистикалық және этносқа қатысты факторларды өзара байланыстыра зерттеуші саланы тіл білімінде этнолингвистика деп атайды. Оның да өзіне тән зерттеу объектісі бар. Этнос және оның тілін біртұтас өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасақ, тіл қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір тіршілігін, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата-мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар.

Тілдердің дәл осындай, өткен өмірдің тәжірибесі мен өнегесін сөзбен өріп, жадына сақтау қасиеті болмаса, ешбір халықта дәстүр жалғастығы мен мұрагерлік болмаған болар еді.

Құбылыстар мен заттардың бәрі де белгілі бір сөздермен аталады. Атаусыз сөз жоқ. Сөз болмаған жерде атау да жоқ. Сондықтан, сөз тарихы тіл тарихымен, тіл тарихы халық тарихымен, халық тарихы қоғам тарихымен тығыз байланысты. Адам баласы өзінің жаратылысынан белгілі қоғамда өмір сүріп келеді.

Өмір сүруге қажетті заттарды өндіруді де олар бірлесіп атқарған. Осындай бірлесіп атқарған еңбектің өзі адамзатты ойлай білуге, сөйлеуге мәжбүр еткен. Тіл адам баласының қол жеткен табыстарын сөздер арқылы көрсетеді. Әрбір тілдің сөздік құрамындағы сөздер халықтың басынан өткен ұзақ сонар тарихын, оның саяси-әлеуметтік өмірін, тұрмыс-салтын, күнкөріс-тіршілігін, мәдени-рухани өмірін, бүкіл экономикасын айнытпай айқын бейнемен бере алады. Сөз байлығында біздің барлық білген біліміміз, ойымыз, идеямыз, ұғымымыз сақталған. Қазақ халқының да көне заманнан бері қарай өзімен қоса жасасып келе жатқан бай сөздің құрамы бар. Бұлар халқымыздың басынан кешкен бүкіл өмірінің, шаруашылығы мен кәсібінің, материалдық байлығы мен рухани қазынасының нақ айнасы. Сөз байлығы ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, бірден-бірге жоғалмай сақталып келеді. Белгілі бір тілдегі сөздердің тұтас жиынтығы сол халықтың басынан өткізген бүкіл өмір тіршілігін, жалпы өткен тарихын айнытпай дәл бейнелейтін таусылмас бай қазына, өшпес тарихи мұра екендігі даусыз. Қазақ халқының басынан кешкен көне тарихын, ақыл-ойын, тілек-мүддесін,

барлық кәсібі мен шаруашылығын, күллі мәдениетін, керек десеніз, оның өзіне тән сезімі мен эмоциясын да білгіңіз келсе, осы тілдің бай лексикасын түбегейлі зерттеу арқылы көз жеткізуге болады.

Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әр түрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шың мәніндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады.

Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарактың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен әдет-ғұрып, наным сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер арқылы ғана бізге жетуі мүмкін, әсіресе, жазу-сызу болмаған халықтарда осыншама мол дүниені тіл мен ауыз әдебиетінен басқа жадында сақтайтын тәсіл жоқ. Сондықтан да тіл факторы ретінде кездеспейтін заттар мен құбылыстарды, ұғымдар мен түсініктерді этнос өмірінде болмаған, ал болған ретте ол бүгінде халық жадынан шығып, із-түссіз жоғалған, ұмыт болған деп қарауға болады. Этнос пен оның тілі бірге туып, біте қайнасқан біртұтас дүние екендігін біз осыдан көреміз.

Этнолингвистиканың негізгі зерттеу объектісі этнографизмдер, кеңірек айтсақ этнографиялық лексика. Бұл лексиканың құрамында өткен өмірді бейнелейтін сөздер мен сөз тіркестері көптеп кездеседі. Бірақ олардың көбі күнделікті қарым-қатынаста айтылса да, бәрі бірдей бүгінгі

ұрпаққа айқын бола да бермеуі мүмкін. Олардың арасында қолданыс аясы тарылып, о бастағы мағынасының күңгірттеніп, не мүлдем ұмыт болғандары да аз емес. Бұлардың этнографиялық мазмұнын, дәстүрлік қолданысын зерттеу этнолингвистиканың үлесіне тисе, тілдік табиғаты мен даму заңдылықтарын этнолингвистика деректеріне сүйене отырып тарихи лексикология анықтайды.

Этнолингвистика жалпы тіл байлығын толық қамти отырып, қызығушыны этностың болмысына байланысты тілінде қалыптасып, оның қат-қабат қойнауларында сақталып келе жатқан көненің көзіндей сыры мол дүниеге тереңірек үңілуге бағдарлайды. «Тіл – тұла бойы тұнып тұрған тарих» деген сөздің мәнін сонда ғана түсінеміз.

Этнолингвистика тілімізде этнографиялық лексиканың ұшаң-теңіз байлығын қалай болса солай, кез-келген фактіге байланысты емес, белгілі бір жүйе бойынша мағыналық-тақырыптық топтарға бөліп, өзара жіктеп, саралап барып зерттеу керек. Олай болса әр қилы ұғымға байланысты өмірдің әр түрлі саласы қамтылып, әр қырынан көрінетін сөз бен сөз тіркесінің тілдегі орны мен қолданыс аясы, мағына-мәні толық ашылмаған болар еді. Сондықтан да этнолингвистикалық зерттеулер тіл байлығын макросистемалар мен микросистемаларға бөліп алып, оларды табиғи жүйе бойынша жіктеп, топтастырып, өзара байланысты сала-салаға бөліп қарастырады.

Бүкіл болмысты «Табиғат», «Адам», «Қоғам» деген үлкен үш салаға бөліп қарасақ, ғылымда идеографиялық классификация бойынша анықталатын микросистемалық ұғымдардың бәрі осы үш саланың аясына толық сияды. Кәсіпшілік кәсіптік өнердің («Зергерлік», «Кілемшілік», «Егіншілік», «Мақташылық», «Балықшылық» т.б.) барлық түрін қамтуы тиіс.

Қазақ халқының өткендегі мәдениетіне үңілсек, күнделікті тұрмыс қажетін өтейтін қолөнердің жете дамыған түрлі салалары болғандығын көреміз. Айталық *киіз басу*, *киіз үйге қажетті бау-басқұр*, *алаша*, *киім*, *аяққап тоқу*, *сырмақ сыру*, *тері илеу*, *өрім өру*, *тас қашау*, *асыл тастардан сәндік бұйымдар жасау* (зергерлік өнері), *қара темірден тұрмыстық, шаруашылық құралдарын жасау* (ұсталық кәсіп) т.б. қолөнерінің тамаша туындылары болып табылады. Бұлардың бірсыпырасы қазіргі гүлденген дәуірімізде де осы маңызын жойған жоқ.

Көне дәуір ескерткіштерінен түркі тектес ру-тайпалар тіліндегі киім-кешек, көрпе-төсекке байланысты сөздердің едәуірі белгілі.

Барқыт «жібек», торқу «жібек», себ «жасау», ісі «тігінші», кендір «кенеп» т.б. Бұл халық тұрмысындағы жүн, мақта, кенеп, жібек сияқты материалдарды халық біркелкі пайдалана алмады. Жібектен, кенептен тоқылған мата мен тері тек өз қолдарынан келген өнермен қажетті бұйымдарын табиғи түрде дайындап пайдаланған. Тарихи оқиғалар кешенінде тұрмыстық үй-шаруашылығына бірен-саран болмаса, көзге түсерлік әсер ете қоймаған. Өйткені, көшіп-қонуға жеңіл киім-кешек пен көрпе-төсектер болмаса, оларды көбейтіп, жүгін ауырлатуды, «аттың жалы, түйенің комында» жүрген халықтың жағдайы көтере бермеді. Киім-кешек, үй тұрмысына қажетті бұйымдары қолдан тоқылған, иленген, басылған жүн мен теріден даярланды. Олардың жасқа қарай түрлері, жиһаздың өрнек түстері өз ерекшеліктерімен дамып, халық шеберлерінің қолымен безендіріледі. Ою-өрнектердің аттары да көбейді. Кілем тоқу, өрнектеп алаша тоқу (терме алаша), құрақ құрау, кесте

тігу, қыз жасауын түрлендіру тәрізді қолөнер кәсіптері кең таралды. Халық қашанда алға иек артып, жақсыға ұмтылып, өткеннің өтімді дәстүрлерін сақтай келіп, өмірдің эстетикалық жағына ерекше мән беріп, әдемілікке құлшынып, қолынан келгенінше оны дамытуға, барынша қамтуға әрекет етіп отырады. Сәнді киініп, дәмді тамақтану ғана емес, үйімен де көрікті болуды аңсады. Сондықтан үй бұйымдарын жасандыруға, безендіруге аса көңіл бөлді.

Кәсіби мамандыққа байланысты сөздер – жасанды сөздер емес, белгілі кәсіптің ұзақ уақыт бойы даму нәтижесінде пайда болған сөздер. Олар халықтың тілі негізінде дамып, толығып отырады. Кәсіби сөздерді қолданушы – жергілікті халық. Сол себепті олардың халықтық сипаты, қоғамдық мәні бар кәсіби сөздер ұлттық әдеби тіл лексикасының дамып, жетілуіне, толығып отыруына үлес қосады. Мәселен, тек ауылшаруашылығы саласында қазіргі кезде әдеби тілге еніп, бүкіл халықтық сипат алып кеткен кәсіби сөздер аз емес. Мысалы, дақыл, диқан, жүйек, мұрап, атыз т.б. бір кезде шағын ортада ғана белгілі кәсіптік сөздер болатын.

Қазақ тілінің өз сөздерінен термин жасауда кәсіби сөздердің зор мәні бар. Кәсіби сөздер терминдік лексиканы қалыптастыруда негізгі арналардың бірі болып табылады. Мұның өзі кәсіби сөздер мен терминдер сипатындағы жақындыққа байланысты. Термин ретінде қалыптасып кеткен кәсіби сөздер де белгілі бір ұғымның нақты, дәл мағынасын анықтайды. Ұлттық тілде олардың мағынасын дәл беретін баламалары жоқ. Мысалы, *жылым, танап, бағбан, дақыл* сөздерін басқаша атауға, басқа сөзбен ауыстыруға болмайды. Бұған қарап екеуінің арасында айырма жоқ деп қарамау керек. Ұлттық тілдегі кәсіби сөздердің бәрі бірдей ғылыми термин болып қалыптаса бермейді. Олардың ішінен тек баспасөз арқылы әдеби сөзге еніп, ғылыми ұғымдарды білдіру талабын сай келетіндері ғана термин бола алады. Терминдер ғылыми негізінде, ал кәсіби сөздер халықтық негізде әр түрлі кәсіптің дамуымен байланысты қалыптасады.

Қазақ тілінің өз сөздерінен термин жасауда кәсіби сөздердің зор мәні бар. Кәсіби сөздер терминдік лексиканы қалыптастырудың негізгі арналардың бірі болып табылады. Термин ретінде қалыптасып кеткен кәсіби сөздерде де белгілі бір ұғымның нақты, дәл мағынасын анықтайды.

Ұлттық тілде олардың мағынасын дәл беретін баламалары жоқ. Мысалы, жылым, манап, бағбан сөздерін басқаша атауға, басқа сөздерге ауыстыруға болмайды. Бұған қарай екеуінің арасында айырма жоқ деп қарамау керек.

Кәсіби (профессионалдык) сөздер жергілікті жерде әр алуан кәсіптің, өндірістің туып, дамуымен қалыптасады, соларға байланысты заттардың, өндіріс, еңбек құралдарының, еңбек өнімінің, процесінің атауларын білдіреді. Мұндай сөздер белгілі кәсіппен шұғылданған адамдардың арасында қолданылады да, көбінесе, солардың өздеріне ғана түсінікті болады. Мәселен, Арал, Каспий балықшылары тіліндегі *шола* (балықтың азаюы), *ұйық* (балықтың бір жерге шоғырлануы), *әттік* (қармақтың тілі), *тартым* (ау тартатын жер), *қоқан* (үлкен балықты тізіп байлайтын арқан) т. б. Бұл сөздерді балықпен кәсіп етпейтін басқа жердің адамдары білмейді де, түсінбейді. Диқаншылыққа байланысты оңтүстік аудандарындағы *бәдірен* (қияр), *әбінауат* (үлкен сары қауын) сөздерін әркім біле бермейді. Әрине, белгілі кәсіп, шаруашылықпен байланысты сөздердің бәрін де халыққа түсініксіз деп қарамау керек.

Кәсіби (профессионалдык) лексика көркем шығармада да жиі кездеседі. Мысалы:

-Кәне, жігіттер, -Атаман сөзін қолымен көлегейлеп, жан-жағына ұзақ қарап алды, -бір шамаға келген шығармыз, дегенмен, байқап қаралық. Екі-үш жерден үкі ойып жіберіндерші.

-Уа, сүймен әкеліндер. *Сүзгіні* де ала түс.

- *Богар* да керек шығар?

-Керек. *Прогон* да ала кет.

Бұл аталған балықшы құралдарының көпшілігі маған да таныс болатын. *Үкі* дегеніміз - мұзды ойып ау салатын жер. *Сүймен* дегеніміз - басы жұмыр ағашқа сапталған, екінші басы үшкір, ұзындығы құлашқа жуық, қырлы темір. Ол мұз, не тоң ою үшін қолданылады. *Богар* дегеніміз - сырыққа сапталған бір бұтақты, бір қармақты темір.

Лингвистикалық терминдер жайында жарық көрген еңбектерде «кәсіби лексика» деп белгілі бір мамандық, кәсіп көлемінде қолданылатын сөздер танылып жүр.

Қазақ тіл мамандары соңғы жылдары кәсіби лексиканы жиып, зерттеуге баса назар аудара бастады.

Қазақ тілінің лексикасы жайлы жазған еңбектерінде (Кеңесбаев, Мұсабаев, 1975: 133). арнаулы лексика мен профессионалдык лексиканың айырмашылығын айта келе, бұларды профессионалдык және ғылыми терминологиялық лексика деп бөліп қарауды ұсынады. Профессиналдык лексикаға белгілі бір адамдар тобының қызметіне байланысты немесе бүтіндей бір ауданның шаруашылық

саласындағы ерекшеліктерді білдіретін жалпы лексиканы бір бөліміндегі сөздерді жатқызады. Ондай кәсіби лексикаларға етікшілікпен, аңшылықпен, балық шаруашылығымен, ағаш жұмысына байланысты яғни белгілі кәсіппен шұғылданып жүрген адамдарға тән лексика екенін көрсетеді.

Кейбір кәсіби сөздер бірнеше аудан, облыстардағы тұрғындар тілінде қолданылып, белгілі бір аймақта ғана айтылып, өзінің таралу шегі, изоглосы болады. Міне, осы іспеттес кәсіби лексиканы да терминдерден ажырата білуіміз керек. Мұндай лексикалық топтарды біреулер кәсіби лексикаға жатқыза, енді біреулер термин сөздер деп таниды. Ал Б. М. Юнусалиев мұндай лексика топтарын «диалектілік терминологиялық лексика» деп атайды да, оған туыстық атауларына байланысты сөздерді, құрылысқа, техникалық дақылдарға, бау-бақшаға байланысты терминдерді жатқызады (Юнусалиев, 1976: 229-230). Қазақ тіл мамандары кәсіби лексикаға шаруашылық, кәсіп ерекшелігімен байланысты ерекшеленетін мақта, балық шаруашылықтары, көкөніс, бау-бақша, кілем тоқу өнерімен байланысты пайда болған сөздерді жатқызады.

Егерде терминдер белгілі бір ғылым, техника саласындағы маман адамдарға ғана түсінікті болып, сол говорда сөйлейтін адамдардың бәріне бірдей түсініксіз болып келсе, кәсіби лексика, керісінше шаруашылық, кәсіп түрімен ерекшеленіп тұратын сол өңірдегі тұрғындар үшін таныс сөздер болып табылады. Олар белгілі кәсіппен шұғылданып жүрген адамдармен қатар, сондағы басқа тұрғындар үшін онша жат сөз болып табылмайды. Термин сөздер болсын немесе белгілі бір өңірде ғана қолданылатын кәсіби сөздер болсын, бұлардың қай қайсысы да барлық халыққа бірдей түсінікті бола бермейді.

Кәсіби сөздер белгілі бір аймақтың тұрғындары ғана айналысатын кәсіпке ғана байланысты сөздер болғандықтан, белгілі территориялық аймақпен шектелуі жағынан диалектизмге ұқсас болып келеді. Мұндағы бір ерекшелік диалектизм бір жерді мекендеген елдердің белгілі территориясындағы тұрғындарына үлкендерге, балаларға дейін түсінікті болса, профессионалдық лексика бір семьяның өзінде де бәріне бірдей түсінікті болмауы, олардың бәрі бірдей қолданатын сөз болмауы мүмкін.

Кәсіпке байланысты сөздердің белгілі аймақта ғана айтылатыны ескеріліп, қайсібір тұрғындар тілі жайлы мақала, монографиялық еңбектер жазылғанда, кәсіби лексика да жиналып, сол жайында диалектологтар еңбегінде айтылып та келеді. Бұның бәрі бұл лексикалық топтардың бір-біріне ұқсас жағдайларының молдығынан, әрі олардың ара жігін нақ басып бөліп айтпағандан туған жағдайлар еді. Тілімізде қолданылып жүрген кәсіби лексиканың барлығы бірдей көпшілікке танымал бола бермейді. Олардың бірқатары бұрын бір немесе бірнеше говорларда жұмсалып келді. Олардың ішінде жалпыхалықтық сипат алғандары бар. Бұндай кәсіби сөздер-шағын аумақты ғана қамтитын, таралу шегі онша көп емес, кейбір говорлар өкілдеріне ғана таныс, басқа өңірлерге тамырын кең жайып орнықтаған сөздер. Оған мысал ретінде *жүгері/борми/көмбеқонақ* сияқты бір атаудың бірнеше варианттарын келтіруге болады.

Кәсіби сөздер әдеби тілді байыту не шұбарлау, олардың әдеби тілге қажетті-қажетсіздігі негізге алынып, соңғы кезде жарық көрген еңбектерде прогрессивті, регрессивті деп екіге бөлініп, қарастырылып жүр (Сарыбаев, 1976: 167).

Прогрессивті диалектілік сипаттағы кәсіби сөздер әдеби тілді байыта түсетін қажетті, керекті сөздер болғанымен, қолданылу жағынан жалпыхалықтық сипат ала алмай жүрген бірақ өтуге тиісті сөздер. Бұл атаудың әдеби тілімізге кіріп орнығатын толық мүмкіндігі бар. Өйткені, прогрессивті диалектілік кәсіби сөздердің әдеби тілде ешқандай баламасы жоқ.

Қазақстан территориясында табиғат өзгешелігіне байланысты кәсіп шаруашылығының салалары да әр жерде әр түрлі. Осыған орай бұндай сөздердің таралуы да, қолданылуы да республика территориясы үшін біркелкі емес. Мақта шаруашылығы дамыған жерде *қоза* (мақта өсімдігі), *терімші* (мақта теруші) сияқты сөздер айтылады. Суармалы шаруашылығы дамыған Қазақстанның оңтүстік аудандарында арық-атыз түрлеріне байланысты атауларды мольрақ кездестіреміз. Арық – атыздың ғана *әнер*, *оман арық*, *жан*, *бау арық*, *жан арық*, *қол арық*, *желке арық*, *қолиық* тәрізді отыздан астам түрлерінің бар екені белгілі (О.Нақысбеков, 1965: 50).

Қазақстанның оңтүстік өңірінде бақша, күріш, мақта толып жатқан кәсіп дамығандықтан, әдеби тілімізді байытатын сөздер молынан кездеседі. Жүгері атауларымен байланысты қолданылып жүрген *сота* (*собық*), *саршая* (*күтімсіз қалған жүгері*), *сидамдау* (*жүгеріні шөптеу*).

Арал теңіздері мен Балхаш көлі маңында балық шаруашылығы дамығандықтан, ондағы тұрғындардың тілінде осы кәсіпке байланысты қолданылатын көптеген кәсіби сөздер бар. Жоғарыда аталған жерлерде *айнағөз*, *шоқыр*, *қаяз*, *құты балық*, *көкжан*, *аққайран* тәрізді балық атаулары, *балберкі*, *жұтпа*, *морда*, *шөктірма*, *абақ* сияқты балық шаруашылығы құрал-жабдығы мен оның бөліктеріне байланысты сөздерді көптеп кездестіруге болады. Сондай-ақ аңшылыққа байланысты,

бүркіт салумен байланысты жергілікті жерде көптеген сөздер қолданылады. Мысалы, *шырға* (бүркітті үйрету үшін қоян не түлкі терісінен жасалған алдамшы), *балақбау/аяқбау* (қайыстан жасалған бау), *ырғақ* (жана ұстаған бүркітті шаршату үшін қондыруға арналған бос керілген арқан) .

Бұл топқа жалпыхалықтық қолданылуынан орын ала алмай жүрген, қолданылуы жағынан кең аймақты қамтымайтын, белгілі бір өңірде ғана қолданылып, бірақ әдеби тілді байытуға аса қажетті сөздермен қатар әдеби тілде баламасы бар, сол себепті әдеби тілге кіре алмай жүрген сөздер жатады. Мұндай лексикалық топқа өзіндік ерекшелігі бар халық шаруашылығының жүзім, бау бақша, мақта балық шаруашылықтары мен ирригацияға байланысты атаулары жатады. Мұндағы атаулардың барлығы шағын аумақта қолданылып жүргендіктен, жалпыхалықтық сипат алып, көпшіліктің игілігіне айналу үшін едәуір уақытты, мерзімді керек етеді. Мысалы, қауын сорттарына байланысты *ақнабат*, (жұмсақ, тәтті қауын түрі), *гүрбүк* (шағын көлемді, қабығы қалың ала қауын), *болболды* (ерте, тез пісетін қауын), *мәлек* (кішкене қауын), *жәмбілше* (кішірек келген сары қауын) тәрізді атауларды жалпыхалықтық сипат алған әдеби тілге енген сөздер деп айта алмаймыз. Міне, сондықтан академик І. Кеңесбаев кәсіби сөздер туралы жазған еңбегінде олардың «диалектілік және жалпы халықтық» (Кеңесбаев, 1963: 28).

Әрине, жүзім, балық шаруашылық салаларына байланысты қолданылып жүрген сөздердің бәрі бірдей кәсіби лексика болып саналмайды. Олардың ішінде едәуір бөліктері терминалогияға енеді. Мысалы, бау бақшаға жататын *алмұрт*, *бәдірең*, *ләблеме*, *анар* сөздерін жүзім сорттарын білдіретін *арканд*, *алиготе*, *кулженика*, *байтур*, *конград* сияқты атаулармен қатар қоюға болмайды. Мұндағы алғашқы атаулар бау-бақша, жеміс ағаштары молырақ өсірілетін жердегі тұрғындар арасына түсінікті болып, сол өңірге кеңірек таралып, молырақ айтылады. Ал, соңғы сөздер шағын, аз ғана мамандар түсінетін, говор өкілдерінің бәрі бірдей біле бермейтін сөздер. Сондай-ақ қызылша, мақта жинайтын машиналардың бөлшектерін барлық адам бірдей біле бермейді. Сондықтан мұндай сөздер белгілі мамандықтарға қатысты болғандықтан арнаулы терминдер қатарына жатқызылып, белгілі бір аумаққа, говорға кеңірек тараған кәсіби атаулардан бөлек қарастырылады.

Кәсіби сөздердің белгілі бір өңірде айдалып, басқа жерде кездеспейтіндігі лексиканың бұл тобын кейбір зерттеушілердің диалектілік құбылыс деп тануына себеп болды.

Кәсіби сөздер әдеби тілді байыту не шұбарлау, олардың әдеби тілге қажетті- қажетсіздігін негізге алып, соңғы кезде жарық көрген еңбектерде қарастырылып жүр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, Қазақстанның жері қандай кең, бай болса, мұндағы кәсіп пен шаруашылықтың түрі де соншалықты мол. Халқымыздың ежелден ата кәсібі болған мал мен егінді атамағанның өзінде республиканың әр өңірінде балық, мақта, қызылша, темекі, бау бақша кәсібімен айналысады. Бұдан басқа да егіншілік, тігіншілік, қолөнерлік, омарташылық сияқты көптеген ұсақ кәсіптер де бар. Осы тәрізді кәсіптерге байланысты толып жатқан сөздерді жиып, сөздіктерге енгізіп, әдеби тілімізді байытуға атсалысып, жұртшылық кәдесіне асыру жолында тіл мамандарының біраз еңбек істеуін керек етеді.

Қазақ тіл мамандары соңғы жылдары кәсіби лексиканы жиып теріп, зерттеуге баса назар аудара бастады. Кәсіби лексика арнайы зерттеу объектісі болып, ғылыми еңбектер, диссертациялар жазылып, олардың кейбіреуі жеке кітап та болып шықты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. Алматы. 1975, 133-134б.

Юнусалиев Б.М. Қырғыз диалектологиясы. Фрунзе. 1976 229-230б [6,46б]

Сарыбаев Ш. Казахская региональная лексикография. Алма-Ата 1976, с. 167. [9,50б].

Нақысбеков О. Жергілікті халық тіліндегі арық атыз түрлеріне байланысты қолданылып жүрген сөздер. Қазақ диалектологиясы 1-шығуы. Алматы, 1965 [10,50б]

Кеңесбаев С.К. К вопросу изучения профессиональной лексики // Вопросы казахского и уйгурского языкознания. Алма-Ата, 1963. С. 28.

М.ҚАШҚАРИ СӨЗДІГІНДЕГІ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІ
(зерттелуі, тәржімалануы, басылымдары)

ф.ғ.к., проф. М.Ә.ЖҮНІСОВА*

Түйіндеме

XI ғасырдағы түркілерінің өмірі туралы: түрлі қызмет адамдарының титулдары мен аттары, тағам, сусындардың аттары туралы, үй жануарлары мен жабайы жануарлары және құстар, қалалар туралы, аурулар мен дәрілердің аттары, металдар және минералдар, әскери және әкімшілік терминологиясы туралы, түрлі тарихи және мифтік қаһармандарының есімдері туралы, балалардың ойындары және тағы басқалары туралы көп жағдайда бірден-бір деректеме болып табылатыны ғылымда бұрыннан зерттелген болатын. Махмуд Қашқари түсіндірме сөздікке ежелгі ауыз әдебиеті үлгілерінен, өзі өмір сүрген орта ғасырдағы поэзиялық шығармалардан аса құнды материалдар – түрлі өлең-жырлар, ертегі-аңыздар, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер тағы басқа көркем сөз үлгілерін енгізген. Сондықтан сөздік – *қазақ ауыз әдебиетінің орта ғасырлық үлгілерінің жинағы* деп ойлаймыз.

Тірек сөздер: *ауыз әдебиеті, ауыз әдебиет үлгілері, фольклортану, фольклор, деректеме, сөздік, ортағасырлық үлгі.*

**EXAMPLES OF ORAL FOLK LITERATURE IN THE DICTIONARY OF M.KASHKARI
(research, translation, publication)**

Abstract

The life turks in XI art: the life of material cultures and the associated laws, the people of different names, the name of the product, the animal husbandry, and the living animals and poultry, historical and mythical heroic games and many other things that are being erased from a single requisite in the nucleus in a perennial time. Mahmud Kashgari presented an explanatory dictionary with valuable materials from ancient oral literature, poetic writings that lived in the Middle Ages – various poems, fairy tales, sayings and other artistic examples. Therefore, the dictionary is a collection of medieval samples of Kazakh oral literature.

Key words: *literary literature, folklore, folklore, source, vocabulary, medieval painting.*

КІРІСПЕ

Әлемдік мәдениетке түркі халықтарының XI ғасырдағы тілін, әдебиетін, өнерін, тарихын таныстырып қана қоймай, қаншалықты парасаттылығының белгісіндей болған жауһар дүниені, осынау сөздіктің қазақ әдебиеттануы ғылымының өзекті мәселесіне айналғанына бір ғасырға жуық уақыт өтті. Осы асыл мұраның ғылыми-зерттеу нысаны болғанын зерттеп, ғылыми монография ұсындық, Қазақстандағы Қашқаритану ғылымының көшбасшысы, алғаш рет зерттеу еңбек жазып, елімізге таныстырып қана қоймай, оның түрікше аудармасына ғылыми сын айтқан – Алаштың зиялысы, қайраткер ғалым Халел Досмұхамедұлы («Шолпан» журналына жазған мақаласы) болатын.

Қазақ халқының атақты ғалымы Едіге Тұрсыновтың халқымызға ұсынған: «Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері» (1976); «Қазақ бақсы-балгерлері» (1997); «Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау» (1999); «Древнетюркский фольклор: истоки и становление» (2001); «Атамекен. Казахи. История. Этнография. Культура» (2002) деп аталатын тамаша еңбектері, яғни ғалымның *ғылыми мифологияға* қосқан рухани құндылығы жоғары, сапалы еңбектері талай жастарға үлгі-өнеге болары анық. Сондықтан да бүгіндері «М.Қашқари сөздігіндегі ауыз әдебиеті үлгілері» деген тақырыпты алғанда, айтар негізгі ойымыз, осы жазба ескерткіштің дер кезінде ғылыми еңбектердің нысаны болып қарастырылып жүргенімен, ендігі жерде әдебиеттанудың жаңа бағыттары бойынша адамға қандай құндылық сыйлайтыны жөнінде ғылыми еңбектер жазылуға тиіс екенін, сонымен қатар неге қол жеткіздік, енді нені қарастыру қажет дегендей ой тастағымыз келген болатын.

М.Қашқари сөздігін *орта ғасыр әдебиетінің үлгісі* ретінде қарастырған әдебиеттанушы ғалымдар: Ә.Құрышжанұлының осы еңбектің басылымдары мен аудармалары және түпнұсқасы жөніндегі ойлары 1958 жылғы мақаласында жарияланды. Ә.Дербісәлиев «Қазақ даласының жұлдыздары» деген еңбекті жазды. Н.Келімбетов «Ислам дәуірі әдебиеті», Б.Кенжебаевтың «Ұлы мұрасы», Х.Сүйіншәлиевтің «Алтын бастауы» мен «Өшпес мұрасы», Ә.Қоңыратбаевтың «Көне мәдениет жазбалары» еңбегі, А.Қыраубаеваның «Қарахан әдебиеті», үш томдығын аударған А.Егеубаев

* Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, zhmaira_71@mail.ru

«Әдеби жәдігерлердің» 3,4-томына енгізді, мақал-мәтелдерді А.Ибатов, А.Какимжанов қарастырса, сыншы ғалым Д.Ысқақұлының «Түркі әлемінің рухани жұлдыздары», С.Дәуіт «Айтысты алғаш хатқа түсірген ғалым» деп қарастырды. «Қазақтың қара өлеңдері» деп зерттеген Т.Ә.Ахметов, А.Хасан «Орта Азиядағы Түркі-Ислам әдебиетінің алғашқы туындылары мен олардың ықпалын», Берікболова П. «Алып Ер Тоңға жоқтауы туралы жазба дерек көздерінің маңыздылығын» жазды, т.б. ғалымдар лингвистикалық, философиялық, географиялық жағынан қарастырып келеді.

Махмуд Қашқари өз еңбегінің «Кіріспе» бөлімінде былай деп жазған еді: «Есімдерді - әуелі етістіктерді есімдерден кейін келтіріп, топ-топқа бөліп, өз орындарына қойып, өз кезегімен көрсетіп бердім. Түсінуге оңай болсын деп еңбекке арабша атауларды қолдандым. Кітапты жазар алдында Халил ибни Ахмадтың «Китаб ул' айн» деген еңбегінде ұстанған тәртібін тұтындым... Мен қолдануда жүрген сөздерді ғана бердім, қолданудан шығып қалған сөздерді бермедім. Мен ұстанған тәртіп туралау» [1, 9].

Кейбір мәліметтерге қарағанда, «Китаб ул' айн» («Айн кітабы») – Абу Абдур-Рахман ал-Халил бин Ахмад бин Айр-Тамим ал-Азди ал-Фарагиди ал-Ахмади ал Басри (717-791) жазған араб тілінің сөздігі [2, 28].

Автор-талантты ақын, дарынды ғалым, араб метрикасының негізін салған әдебиетші. Тіл өнері мен өлең құрылысы жайында бірнеше кітап жазған. Аталып отырған еңбегі арқылы ол өзінің үлкен лексиколог, ғұлама ғалым екендігін танытқан (кітаптың бұлай аталу себебі-ондағы сөздік «айн» әрпінен басталған). Басыра грамматикалық мектебінің көрнекті өкілі, араб тілін жүйелі түрде зерттеудің негізін салушы Сибайвейхидің ұстазы. «Китаб ул' айн» орта ғасырда жазылған лексикографиялық еңбектердің құрылысына үлкен әсер еткен.

М.Қашқари өз еңбегін араб тілінде осы автордың ізімен жазып, араб филологтарының терминдерін қолданған, осы сөздіктің құрылысын үлгі етіп алған. Бірақ бұл екі автордың сөз түзу әдістерінде өзара азды-көпті айырмашылықтар да бар. Ибн Ахмад көне сөздерді де енгізсе, М.Қашқари тек ауызекі айтылып жүрген сөздер мен халық өлеңдеріндегі сөздерді алған. Ол сөздердің сол кездегі түркі тайпаларына түсінікті болуы жағына баса назар аударған. «Әрине, тіл байлығын толығырақ көрсету үшін ибн Ахмад әдісі дұрыс болар еді, бірақ мен оқушы қауымның күнделікті пайдасына жарау үшін осы жол пайдалы деп ойладым», - дейді М. Қашқари. «Китаб ул' айн» - араб филологиясы мен түркітану тарихында өзіндік орны бар еңбек [1, 10].

Профессор Анас Халидов: «М.Қашқари өз еңбегін жазу үстінде Исхак әл-Фарабидің «Диуан әл-адаб» деген кітабын басшылыққа алған, оны өзіне үлгі тұтқан» - деп көрсетеді, бірақ М.Қашқари өз кітабында бұл авторды ибн Ахмад сияқты атап көрсетпейді [1, 18].

Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» (Түркі тілдерінің сөздігі) атты еңбегінің ауыз әдебиеті ғылымына қосқан үлесі өте зор.

Махмуд Қашқаридың ғылыми еңбегі «Түркі сөздерінің жинағы» 1074 жылы жазылған. «Түркі тілдерінің сөздігі» – қазіргі түркі халықтардың асыл мұрасы болып табылады. М.Қашқари – өз заманындағы түркі тілдерінің тұңғыш ғылыми грамматикасын жасаған ғалым.

Махмуд Қашқари ұзақ жылдар бойы зерттеген мәселесі – түркі тектес түрлі ру-тайпалардың тіл ерекшеліктері, әдет-ғұрып, салт-санасы, ауыз әдебиет үлгілері, өткендегі тарихы т.б. болды. Осындай ғылыми мақсатпен ол бір жағы Жетісу, екінші жағы Римге дейін ұлан ғайыр жерді мекен еткен көптеген түркі текті рулар мен тайпалар жерін аралап, олардың тұрмыс-салты, тілі, ауыз және жазба әдебиетінің тілі бойынша мол материал жинайды. Махмуд Қашқари түсіндірме сөздікке ежелгі ауыз әдебиеті үлгілерінен, өзі өмір сүрген орта ғасырдағы поэзиялық шығармалардан аса құнды материалдар – түрлі өлең-жырлар, ертегі-аңыздар, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер т.б. көркем сөз үлгілерін енгізген. Әдеби шығармалар мен халықтық фольклордан алынған үзінділерді Махмуд Қашқари осы сөздіктегі әрбір сөздің мән-мағынасын оқырманына тереңірек түсіндіру үшін мысалдармен түсіндіріп отырады.

Махмуд Қашқари алғашқы қауым адамдарының өмірін, тұрмыс-тіршілігін, еңбегін, сана-сезімін бейнелейтін ауыз әдебиетінің ғажайып үлгілері орта ғасырдағы дидактикалық сарында жазылған жазба әдебиет үлгілерін біз ұлы ғалымның осы кітабынан табамыз. Сөздікте орта ғасырдағы түркі ру тайпаларының бәріне бірдей ортақ алты мыңнан астам төл сөз бен жеке тайпаларға қатысты диалект сөздер бар. Бұл лексикалық жинаққа еңген сөздер, мақалдар, өлең жолдары т.б. түркі тілдерінің сол кездегі сөз тудыру, сөйлем құру жүйелерін, әдеби тіл мен көріктеу құралдарының өмірге келу жолдарын анықтай түсуге мүмкіндік береді.

«Түркі тілдерінің сөздігі» – тіл білімінің ең басты салалары бойынша теориялық тұрғыдан құнды түйіндер жасаған ғылыми еңбек, сондықтан бұл сөздік шын мәнінде энциклопедиялық туынды

деуге болады. Мұнда тек тіл мен әдебиетке ғана емес, сондай-ақ сол кездегі ру тайпалар мен халықтардың қоғамдық-экономикалық жағдайына, көне тарихы мен әдет-ғұрпына, салт-санасы мен наным-сеніміне тағы басқа қатысты дерегі бар аса бағалы еңбек.

М.Қашқари еңбегінің зор ерекшелігі энциклопедиялық мән-мағынасында және белгілі тілші ғалым А.Н. Кононовтың зергер сөзімен түйіндесек: «Мұнда XI ғасырдағы түріктердің өмірі туралы: олардың материалдық мәдениетінің бұйымдары туралы, тұрмыс жағдайлары туралы... этнонимдері мен топонимдері, ру-тайпалары туралы, туыстық және жекжаттық принциптері. түрлі қызмет адамдарының титулдары мен аттары, тағам, сусындардың аттары туралы, үй жануарлары мен жабайы жануарлары және құстар, мал шаруашылығы терминдері туралы, халықтық календарь, айлардың және аптадағы күндердің аттары туралы, географиялық және терминология мен номенклатура, калалар туралы, аурулар мен дәрілердің аттары, анатомиялық терминология туралы, металдар және минералдар, әскери және әкімшілік терминологиясы туралы, түрлі тарихи және мифтік қаһармандарының есімдері туралы, діни терминология, балалардың ойындары және тағы басқалары туралы көп жағдайда бірден-бір деректеме болып табылады» - дейді [3, 46].

Махмуд Қашқари сөздігінің әдеби мәні зор. Бұл кітапты белгілі бір дәрежеде «Көне түркі тілінің сөздігі» деуге болады. Себебі еңбекте сан ғасырлар бұрын өмірге келген халықтық мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің, көркем тенеулердің, фразеологиялық тіркестердің, т.б. ғажайып үлгілері бар. Махмуд Қашқаридің «Түркі тілдерінің сөздігінде» лингвистика саласына қатысты қанатты сөздер, көркем тенеулер, сөз тіркестері енгізілген. Бұл жөнінде Махмуд Қашқари: «Мен бұл кітапты арнайы әліппе тәртібі бойынша парасатты ғибрат сөздер деп аталатын әдеби үзінділермен көркемдедім» деп жазады. Әдеби шығармалардан алынған үзінділердің тілі мен жазу стиліне қарап қай дәуірдің әдеби туындылары екенін шамалап айтуға болады. Жинақтағы бірқатар өлеңдер автор өмір сүрген орта ғасырда туындаған қанатты сөздердің, көркем тенеулердің, фразеологиялық тіркестердің үлгілері екенін дәлелдей түседі. Бұл қанатты сөздердің, көркем тенеулердің, фразеологиялық тіркестердің үлгілері оқырманын сөз сырының терең мән-мағынасын түсінуге үндейді.

Үш кітапқа жинақталған сегіз бөлімнен тұратын «Түркі тілдерінің сөздігі» мазмұнына қарай қамтылған материалдарды академик А.Н. Кононов алты салаға бөліп қараған:

1. Белгілі бір тайпаға қатыстылығы көрсетілген сөздер қоры (лексикасы);
2. Түркі тайпаларының мекен-қоныстары жайындағы мәліметтер;
3. Түркі тілдерін топтастыру;
4. Түркілік тарихи фонетика мен грамматика туралы ереже, қағидалар;
5. Түркілердің тарихы, географиясы, этнографиясы, поэзиясы мен фольклоры жайындағы мәліметтер;
6. Сөздікте түркілердің ең көне картасы жасалып, берілген [3, 41].

Махмуд Қашқари еңбегінің энциклопедиялық сөздік екені жайында тілші-ғалым А.Н.Кононов: «Мұнда XI ғасырдағы түріктердің өмірі туралы, этнонимдері мен топонимдері, түрлі қызмет адамдарының титулдары мен аттары, тағам-сусын аттары, астрономиялық терминдер, халықтық календарь, айлардың және аптадағы күндердің аттары туралы, түрлі тарихи және мифтік қаһармандардың есімдері туралы, діни терминология, туралы көп жағдайда бірден-бір деректемелер болып табылады» - деп ой айтады.

Сөздіктің мазмұнын қазақ әдебиеттанушылары: Ерлік жырлары; Ғашықтық жырлары; Табиғат жырлары; Тұрмыс- салт жырлары; Аңшылық, еңбек туралы өлең-жырлар – деп бөліп берген.

М.Қашқари түркі тілдеріне алғаш рет классификация жасаушы ғалым. Ол - түркі тілдерін салыстыра зерттеудің көш басында тұрған тұңғыш тілші ғалым. М.Қашқари таза тіл деп өзге тілдің ықпалынан аман тілді атайды. Соған сай ол түркі тілдерін таза, өзге тілмен араласпаған және шұбарланған деп екіге бөледі.

Ал дыбыстық, морфологиялық белгілеріне қарай түркі тілдерін тағы да екі топқа жіктейді.

1. Шығыс тілдері: шігіл, тұхси, яғма, хақан-түрік;
2. Батыс тілдері: иемек, қыпшақ, оғыз, печенек, бұлғар, сувар.

Сөздікте араб, ұйғыр алфавиттері туралы қысқаша мәлімет берілген. Күллі түркі тілдерінде қолданылатын әріптердің санын он сегіз деп, оларды сөздігінде келтіреді.

Бұлардан бөлек және жеті әріп барын жазады. Жинақтағы сөздер әріп сандарына қарай жіктеліп берілген. Түркі тілдерінде жеті әріптен тұратын сөз жоқ екендігін ескертеді.

М. Қашқари – ХІ ғасырда өмір сүріп, еңбек еткен ұлы филолог, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеуші ғалым, белгілі саяхатшы. Ол «Диуани лұғат-ит түрк» атты еңбек жазып, өз заманындағы түркі тілдерінің тұңғыш ғылыми грамматикасын жасады.

Болашақ ғалым Баласағұн шаһарында туылған, кейін Қашқарға көшіп келген. Оның «Қашғари» атануының себебі осында. Ол өсе келе Самарқан, Бұхара, Бағдад шаһарларында оқиды. Араб философиясы және араб-парсы тілдеріндегі шығыстың классикалық поэзиясымен көбірек айналысады. М. Қашқаридың ерекше зейін қойып, ұзақ жылдар бойы зерттеген мәселесі-түркі тектес түрлі ру тайпалардың тіл ерекшеліктері, әдет-ғұрып, салт-санасы, ауыз әдебиет үлгілері, өткендегі тарихы т. б. болды. Осы жинаған, зерттеген материалдарының нәтижесінде ғалым тіл білімі мен әдебиетке қатысты көлемді де күрделі екі ғылыми еңбек жазды. Бірі – «Жавохирун-нахв фи луғотинт турк» («Түркі тілдерінің синтаксисі, қағидалары») деп аталады, бірақ бұл еңбегі бізге жетпеген. Екінші еңбегі – «Диуани лұғат-ит түрк» («Түркі сөздерінің жинағы»). Бұл еңбек 1074 жылы жазылған.

«Диуани лұғат-ит түрктін» – қазіргі түркі халықтарының бәріне ортақ мұра. Сөздікте орта ғасырдағы түркі ру-тайпаларының бәріне ортақ алты мыңнан астам төл сөз бен жеке тайпаларға қатысты диалект сөздер бар. Мұнда тіл білімінің ең басты салалары бойынша теориялық тұрғыдан құнды түйіндер жасалады. Сондай-ақ сөздікте тіл мен әдебиетке ғана емес, сол кездегі ру- тайпалар мен халықтардың қоғамдық-экономикалық жағдайына, көне тарихы мен әдет – ғұрпына, салт-санасы мен наным-сеніміне т.б. қатысты аса бағалы деректер берілген. Еңбектің осындай ерекшеліктерін ескеріп белгілі кеңес түркологі А. Н. Кононов сөздікті *энциклопедиялық туынды* деп бағалайды [4, 45-46].

«Диуани лұғат-ит түрк» – тіл білімінің ең басты салалары бойынша теориялық тұрғыдан құнды түйіндер жасаған ғылыми еңбек. *Көне түркі әдебиет ескерткіштерінің тілін үйренуге* бұл зерттеу көп көмек көрсетіп келеді. Мәселен, осы «Диуани лұғат-ит түрк» табылғаннан кейін ғана «Құтты білік» дастанын оқу, аудару және транскрипция жасау кезінде бұрын жіберілген қателіктер түзетілді.

«Диуани лұғат-ит түрктін» көшірме қолжазбасы ХХ ғасырдың бас кезінде табылды. Түпнұсқа сақталмаған. Қолжазбаның көшірілген бір нұсқасы Стамбулдың Фатих кітапханасында сақтаулы. 1915-1917 ж. Стамбул қаласындағы Ахмет Рифат баспасынан үш томдық кітап түрінде жарық көреді.

Шығыстанушы неміс ғалымы Броккельмен бұл шығарманы неміс тіліне аударып, 1928ж Лейпциг қаласында бастырып шығады.

Түрік филологы Басым Аталай оны осман түріктерінің тіліне тәржіма жасап, 1939-1941 ж. Анкарада үш томдық кітап етіп шығарды. Тілші ғалым С. Муталлибов сөздікті өзбек тіліне аударып, 1960-1968 ж. Ташкенттен үш кітап етіп шығарды [1, 47].

Көрнекті кеңес лингвист ғалымдары Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, А.К. Боровков, С. Муталлибов, В. Решетов т.б. осы сөздікке қатысты көптеген құнды зерттеулер жүргізді. Сөздіктегі өлең-жырлар мен мақал-мәтелдерді ақын Фариза Оңғарсынова қазақ тіліне аударды.

Сөздікке екі жүзден астам өлең, үш жүзге тарта мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, көркем теңеулер енген.

Мұндағы әдебиет үлгілері дидактикалық сарында берілген. Ондай өлең-жырлар оқушысын оқу-білімге, өнерге, әдептілікке үндейді. Адамгершілік, мораль, этика мәселелерін сөз етеді.

Сөздікте табиғат туралы, аңшылық жайындағы, еңбек тақырыбына арналған өлең-жырлар және қыс пен жаздың айтысы беріледі.

Алғашқы қауымда тіршілік еткен адамның ерекше назар аударған нәрсесі – табиғат құбылыстары болды. Қар, мұз еріді, тау суы аға бастады. Көгілдір бұлт көтерілді, ол суда жүзген қайықтай аспанда жүзіп бара жатты.

«Диуани лұғат-ит түрктегі» ауыз әдебиетінің үлгілері табиғат көріністерін бейнелейтін пейзаж лирикасы мен жыл маусымының ауысуына арналған өлең-жырлар болып келеді. Табиғат лирикасы да, жыл маусымын суреттейтін өлеңдер де, ежелгі заман адамдарының өзін қоршаған, өзі тіршілік ететін ортадағы табиғат құбылыстары жөніндегі түсінігін, сол жөніндегі наным-сенімін аңғартады.

«Диуани лұғат-ит түрктегі» ауыз әдебиетінің ғажайып үлгілері ішінде аңшылық, еңбек тақырыбына арналған өлең-жырлар көп. Мұндай өлеңдерде тайпа мүшелерінің бірігіп аң аулауға шыққаны, егін салғаны, мал баққаны жырланады. Әрбір қадамы қатерге толы ежелгі дәуір адамдары жүрек жұтқан ерлікті, батырлықты ерекше қастерлеп, жырға қосқан. Жан түршігерлік үрейлі аңдармен арпалыста немесе түрлі тайпалар арасындағы соғыста ерекше ерлігімен, қыруар күш-қуатымен, әскери айла-тәсілімен көзге түскен батырларды көкке көтере мадақтайтын өлең жолдары «Диуани лұғат-ит түркте» жиі ұшырайды.

М.Қашқари (ХІ ғ) – ұлы филолог, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеуші ғалым, саяхатшы. «Диуани лұғат ат-түрік» – түркі тілінде араб жазуымен жазылған түсіндірме сөздік.

Қазіргі түркі тілді халықтардың барлығына ортақ мұра. «Диуани лұғат ат-түрік» – тек сөздік қана емес, сонымен бірге орта ғасырдағы түркілердің қоғамдық, рухани, ғылыми, мәдени, әдеби,

саяси өміріне, көне тарихы мен әдет-ғұрпына, салт-санасы мен наным-сеніміне, т.б. қатысты бағалы деректері мол жинақ.

«Түркі сөздерінің жинағының» зерттелуі, тәржімалануы, басылымдары: «Сөздікті» зерттеуші түркі, Еуропа, орыс ғалымдары: А. Рифат, Бесім Аталай, К. Броккельман, Т.А. Боровков, А.Н. Кононов, В.А. Гордлевский, т.б.

М.Қашқари «Сөздігінің» қазақ тіл білімінің тұрғысынан зерттелуі: Н.Т.Сауранбаев, С.Аманжолов, А.Ысқақов, Ғ.Мұсабаев, Ә.Ибатов, Ә.Құрышжанов.

«Сөздікте» мысал ретінде келтірілген көркемсөз үлгілері: *бәйіттер, газалдар, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, гибират сөздер, сажыдар (ақ өлең), насыр (проза), т.б.*

«Сөздікте» аңшылық жайындағы өлеңдер. Алғашқы қауым адамдарының тіршілік көзі аңшылық бейнлейтін көркемсөз үлгілері, еңбек, егін салу, мал бағу тақырыбына арналған өлең-жырлар.

«Сөздікте» батырларды көтере мадақтайтын өлең жолдары. Алып Ер Тұңғаны (Афрасиф) мадақтау. «Сөздіктегі» тұрмыс-салт жырлары. Қадым заманда өмір сүрген адамдардың тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, кәсібін, готемдік түсініктерін танытатын өлең-жырлар.

М.Қашқари жинаған бәдік, бақсы өлеңдері, бата-тілек, бесік жыры, той бастар, жар-жар, жоқтау, естірту, т.б. жыр үлгілері. «Диуани лұғат ат-түріктегі» мақал-мәтелдер, гибрат сөздер, афоризмдер. Қазіргі қазақ тілінде қаз-қалпында қолданылатын мақал-мәтелдер, қанатты сөздер де баршылық.

XI-XII ғасырларда Шығыс Түркістан, Жетісу, Сырдария, Талас, Шу өңірлерінде Қарахан мемлекеті құрылып, орталығы: Баласағұн мен Қашқар қалалары болды. Ғылым мен әдебиеттің дамуы мен қала мәдениеті кте жоғары еді. М.Қашқари – тұңғыш түркі филологы, «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігін жазды.

Бұл кітаптың қазақ әдебиетіне, тіліне, тарихына, этнографиясына қатысты қайнарлардың бірі екендігі белгілі.

6800 түрік сөзіне араб тілінде түсінік бергендігі.

Жазба ескерткіштің зерттелуі: Стамбұлдан басылып шығуы (1915-1917). Неміс, түрік, өзбек, ұйғыр, қазіргі қазақ тіліндегі айдармалары.

«Сөздіктегі» ауыз әдебиеті үлгілері: Жырлар, мақал- мәтелдер, оның бүгінгі қолданыстағы қазақ мақалдарымен бірдейлігі. «Қонақ келсе, құт келер», «Екі бура үйкенісер, ортасында сона жаншылар», «Құрғақ қасық ауызға, құр сөз құлаққа жақпас», «Көсеуі ұзын болса, қолы күймес» т.б. көптеген мақалдардың бүгінге дейін айтылатындығы бұл сөздік материалының ауызекі сөйлеу тілінен жинақталғандығының белгісі.

«Жаз бен қыстың айтысы» өлеңі.

«Қазақ даласының мекен-жайлары туралы деректер»:

Окс (өгіз), Еділ Өзендері, Баласағұн, Испиджаб, Тараз, Сығанақ, Қарнақ т.б. жер-су атауларын келтіруі, түркі таупалары туралы көптеген деректер келтірілген.

Жиі кездесетін есімдер: *Құстегін, Алыптегін, Құлтегін, Атыш, Сәбит*, т.б. түркілердің жыл қайыруы, тағамдары.

Алып-Ер Тұңға – түркі көсемі туралы жоқтау жыры. М.Қашқаридің әлемге Фирдоуси «Шаһнамасы» арқылы мәшһүр болған Афрасияптың (Махмұт Қашқарида: Алып-Ер Тұңға) тарихи тұлға екенін анықтап бергендігі. Тұрған жері, жақындары туралы деректер: қызы – Қаз, ұлы – Барсхан. Алып-Ер Тұңғаның өлімнан қашуы туралы аңызбен басталады. Оның Қорқыт аңыздарымен ұқсастығы бар. Қашқари мысал ретінде алған халықтың орта ғасырдағы насихат – дидактикалық өлеңдері де бар.

Болашақта жастар М.Қашқари еңбегінің қазақ әдебиеттану ғылымындағы көрсеткіштерін жасап, ғылыми нысан етсе, рухани жаңғырудың үлкен нәтижесі болар еді [4, 18].

Қорыта айтқанда, Махмұд Қашқаридың теңдесі жоқ бұл шығармасы – жер жүзіндегі барлық түркі тілдес халықтарының бәріне бірдей ортақ асыл қазына, тілдік, әдеби, тарихи, этнографиялық т.б. тұрғыдан мейлінше бай мұра және оны қазақ ауыз әдебиетінің орта ғасырлық үлгілерінің жинағы деп сеніммен айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жүнісова М.Ә. Тіл тарихы: етіс категориясы (М.Қашқаридың сөздігі бойынша (XI ғ.)). // Монография. Үшінші басылым. – Алматы. 2014. 240б.
2. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы. 1995. 178б.
3. Кононов А.Н. Махмұд Кашгарский и его «Девони лугат-ит-тюрк» // Советская тюркология, 1972, №1. 12с.
4. Жүнісова М.Ә. Қазақстандағы Қашқаритану (қазақ, ағылшын тілдерінде) // Монография. 2018. 214б.

ƏCNƏBİ DİLLƏRLƏ ORTAQ TÜRK FEİLLƏRİ

Rəxşanə BABAZADƏ*

Xülasə: Dillərin qarşılıqlı təsiri hər hansı bir dilin ümumi inkişafında qanuni bir hal sayılır. Belə təsirlər birtərəfli olmur. Ümumiyyətlə, fərqli dillərdə ortaq sözlərin işlənməsi, sözlərin dildən-dilə keçməsi bilinən və təbii haldır... Eləcə də, əcnəbi dillərdə xeyli türk mənşəli və ya ortaq sözlər göstərə bilərik. Lakin əcnəbi dillərdə qədim türk feilləri (ir-, bar- / var-, tok-, de- vb.) ilə, hətta qrammatik şəkildə *açıq* və ya *gizli* bənzərliklər gördükdə və ya eşitdikdə təəccüblənməmək mümkün deyil. Nümunələrin sayı artdıqca istər-istəməz daha da maraqlanır və araşdırmağa başlayırsan. Üstəlik, bu sözlərin çoxluqla, fikrin ifadəsi üçün ehtiyac duyulan ilk sözlər olduğunu və əcnəbi dillərdə də qədim köklərə malik olduğunu düşündükdə, bir daha “Babil qülləsi” əfsanəsinin həqiqət olduğu qənaətinə gəlirsən. Necə ki, qohumluq bildirən sözlər və əvəzlilər bütün dillərdə, demək olar ki, eynidir... Maraq doğuran məqamlardan biri də dialekt və təqlidi sözlərimizə əcnəbi dillərdə müstəqil feil formasında rast gəldiyidir... Dünya dillərində eyni mənalı xeyli söz vardır ki, onlar tamamilə eyni olmasa da, diqqət yetirdikdə əsas səs tərkiblərinin eyni olduğunu görə bilirik.

Açar Sözlər: Ortaqlıq, feillər, təqlidi sözlər, səslər

COMMON VERBS BETWEEN TURKIC AND FOREIGN LANGUAGES

Abstract

Interaction between languages is considered as a regular process in the development of any language. These kinds of interactions are not one-sided. Generally, the use of common words in different languages, the transition of words from one language to another is a well-known and natural process... And we can show a lot of words of Turkic origin or common words between them. However, when we see overt and hidden similarities in foreign languages with Old Turkic verbs (ir-, bar- / var-, tok-, de-, etc.), and even inflectional affixes, it is impossible not to be surprised. As the number of examples is increased one is interested more and more and begins to investigate. Besides, if we think that these words are mostly the first words that were needed to express thoughts, and that also have ancient roots in foreign languages, we come to the conclusion that the legend *Tower of Babel* is true. Just like the terms of kinship and pronouns that are almost in all languages... One of the interesting cases here is the use of our dialect and onomatopoeic words as independent verbs in foreign languages... There are a lot of words with similar meanings, although they are not quite the same, if we look carefully we can see that their phonetic structures are the same.

Keywords: Coparcenary, verbs, onomatopoeic words, sounds,

GİRİŞ

Feillər (sadə) dilimizin özünəməxsusluğunu, saflığını, qədimliyini, təsiredavamlılığını daha çox göstərən sözlərdir. Məlumdur ki, feil dilimizin ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edib saxlayır. Bildiyimizə görə, Azərbaycan dilindəki birhecalı feillərin, hətta feil düzəldən şəkildə içərisində bir dənə də olsun alınma söz yoxdur, bunlar xalis türk, o cümlədən Azərbaycan sözüdür. İkihecalı sadə feillərdə də vəziyyət, əsasən, birhecalı feillərdə olduğu kimidir. Lakin bu feillər tarixən ya şəkildə, ya da söz kökünə başqa bir sözün birləşməsi ilə əmələ gəldiyindən feilin tərkibində alınma söz və ya onun ünsürü ola bilər. Dilimizin tarixini, lüğət tərkibindəki sözlərimizin tarixini müəyyənləşdirərkən feilləri araşdırmaq, feillərin qatlarını aç-aça qədim izləri aşkar etmək zəruridir. Feillərdəki çoxmənalılıq, onda məskən salan hər bir mənə neçə-neçə əsrlərin yadigarıdır. Feillərin lüğət tərkibində yer tutumu az olsa da, mənə tutumu çoxdur. Bunun əsas səbəbi odur ki, türk dillərində olan feillərin, xüsusən sadə feillərin yaranma tarixi çox-çox qədimdir. Hər bir sözdə, o cümlədən hər bir feildə yeni bir mənənin əmələ gəlməsi üçün əsrlərlə vaxt tələb olunur. Bu baxımdan təsəvvür etmək çətin deyildir ki, türk dilinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi, bu dildəki feillərin tarixi hansı dövrlərə gedib çıxır.

Feillərimiz dilimizin qədim sözlərini, qədim səslərini müəyyənləşdirməyə, ayrı-ayrı dövrlərdə türk millətinin, o cümlədən Azərbaycan xalqının etnik tərkibində, fizioloji quruluşunda, danışq üzlərində baş verən dəyişikliyi öyrənməyə, hansı tayfanın, hansı xalqın nümayəndələri ilə qaynayıb-qarışdığını dəqiqləşdirməyə kömək göstərir (Mirzəyev, 1986:14-22).

* AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, rbabazade.14@gmail.com

Odur ki, dilimizin tarixini, lüğət tərkibindəki sözlərimizin tarixini müəyyənləşdirərkən ən əvvəl feilləri araşdırmaq gərəkdir.

De (mək) // **söy** (lə) (mək) –dicere (Dictionnaire D'Étymologie Française, 1862: 96) // dire (fr.) // decir² (isp.) –demək. İspan dilində indiki zaman üzrə təsrifi: “digo, dices, dice, decimos, decis, dicen” / əmr: dime! [dí me] –de mənə! / danışıqda: [di mə:]; decid! –deyin!, es decir –deməli; dico me! / dic mihi! (latın) –de mənə! italyan (dimmi! – de mənə!) və fransız (“je / tu dis, il / elle dit, nous disons, vous dites, ils / elles disent” / əmr: Dis [di]! – de! (dis-moi! [di-mua] – de mənə! médire – mənə de! (Dictionnaire D'Étymologie Française, 1862: 96), Dison! – deyək! Dites! – deyin! dillərində: dire. Gördüyümüz kimi, “demək” feilinin kökü [di] bütün zamanlarda dəyişməz qalır.

Mürəkkəb sözlərin tərkibində: diseur – natiq, contredire – inkar, dédire – imtina etmək, rédire – təkrar(lama), praedicere (latın) // predict (ing.) // prédire (fr.) / predire (it.) // predecir (isp.) – təxmin, qabaqcadan söyləmə, benedicere (Dictionnaire D'Étymologie Française, 1862: 96) // benedizione (it.) // bénédiction (fr.) / benediction (ing.) // bendición (isp.) – xeyir-dua; dialect ... –dialekt // T.t.: diyelek, şivə, ləhcə, danışıq; dictionary –lüğət, sözlük, dictation // dictée // dictado (isp.) // Diktat (al.) // diktaturiko (bask) // диктант (rus) // dettado / dettatura (it.) – imla; dictate // dicter // dictar // dettare // диктовать (rus) –imla demək, yazdırmaq və s.

İr // **Er** (mək) // **Bar** / **Var** (maq) –əski türkcə getmək; çatmaq. İre, vadere (latın) // ir (isp.), ирти (rus), 行く [ikú] (yap.) –getmək. Yunan dilində: έρχομαι [érxome] – gəlmək, gəlib çatmaq; έρωέω² [éroe] – getmək; qaçmaq və s. (Дворецкий, 1958, I c.: 669, 670); έρχεται ήδη [érxete idi] – artıq gəlir, ήδη έρθει [ídi érthi] – artıq gəldi //gəlib; καλώς ηρθατε! [kalós írthate] – xoş gəlmisiniz! ερθη / ήταν [érthi / ítan] – idi. Bask dilində: iritsiko – çatmaq, iristeko – çatmaq, əldə etmək üçün, irist – əlçatan, iristen – çatır, iristiko – gəlməzdən əvvəl və s. İspan dilində indiki zamanda təsrifi: “voy, vas, va, vamos, vais, van”-dır ki, diqqət etsək, bu feil “varmaq” feilini xatırladır. Hətta qeyd edək ki, dilimizdəki v ~ b əvəzlənməsi bu dildə cari şəkildə görünməkdədir, daha doğrusu, bu hərfərin tələffüzü bir-birinə çox yaxındır. Məsələn, sadalananlar “v” ilə yazılsa da, tələffüzdə daha çox [be] eşidilir. Fransız dilində məsdər forması fərqli olsa da (“aller” – getmək), I və II şəxs cəmlərdən başqa, təsrifi eynidir: “vais, vas, va, allons, allez, vont”. Əmr: va! (fr.) // vetel! (isp.) // ite! (lat.) // иди! (rus) // go! (ing.) – get! / git!

Yeri gəlmişkən, *getmək* feili ilə bağlı İngilis dilində işlənmə yerinə görə təsadüfi görünən bənzərliklərə rast gəlirik. Məs.: I want to *get* there – mən ora *getmək* istəyirəm; I may *get* home early today – bu gün evə ertə *gedə* bilərəm; *get out!* // *get away!* – çıx *get!* rədd ol! uzaqlaş! ; *get in* – içəri girmək / *getmək*, *get out* – çölə çıxmaq / *getmək* (müstəqil şəkildə *get* – əldə etmək; olmaq; almaq (Rəhimov, 1992: 137), lakin 50-dən çox mənə çaları vardır); *is getting* ... – olur, getdikcə ...; Don't make me *get* there! – Məni ora *gətir*(t)mə! (kiməsə hirsələndə) və s.

Gəl (mək) –hind dilində: चलो [çalo / dzəlo] –gəl(in)! Yunan dilində: Έλα! [éla] – gəl!

Gül (mək) –yunanca: γελώ [yeló] –gülmək, γέλιο [yélio] –gülüş (Уотте, 2005: 213, 236); ingilis dilində: jolly [djöli] – şən, nəşəli, gülərlü;

Dad (maq) – dadına baxmaq. Somali dilində: *dhadhami* – dad, dadmaq ([youtube.com/watch?v=UnKMCXn8zCA](https://www.youtube.com/watch?v=UnKMCXn8zCA)); *dhadhansinno*, *dhadhanka*, *dhadhan*.

Yak / **yax** (maq) –Yapon dilində: ヤク [yaku] – yax, yandır! 焼きます [yakimasu] – sobada bişirmək; 火傷 [yakedo] – yanıq ... (astroset.com/bireysel/gelisim/kadim/k4.htm). Yake // Yaki – to burn, to be on fire; to roast, to bake ... (Нерburn, 1873: 311) – yan(dır)maq, qovurmaq; yanıb-yaxılmaq; bişirmək və s.

Kay / **Qay** (maq) – türk dilində “sürüşmək” mənasında işlənən bu sözə ispan və italyan dillərində “yıxılmaq, yıxılıb düşmək” mənalarında cadunt (latın) > *cadere* (it.) // *caer* [ka(y)er] (isp.) (d ~ y: “adak ~ ayaq, adığ ~ ayı” və s. türkmənşəli sözlərdə olduğu kimi) formasında rast gəlirik. Türk dillərində bu feil kökündən bir çox söz törəmişdir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində qar üstündə sürüşmək üçün istifadə edilən alətə “kayak” (sinonimi: “kızak” / “xizək”) deyirlər. Türklərdə gəmidən kiçik su nəqliyyat vasitəsinə kayak / qayıq deyildiyi məlumdur ki, bu sözün kökü şübhəsiz kaymak / qaymaq feili ilə bağlıdır (su üstündə qaydığı üçün). Dolayısı ilə, əminliklə deyə bilərik ki, artıq beynəlmilləşmiş söz olan “kayak” sözü də türk dilindən alınmadır. Bu sözün kökü bəzi mənbələrdə Qərbi Kanadaya aid edilirsə də (seslisozluk.net/kayak-nedir-nedemek/), həqiqət göz önündədir. Bu söz rus dilinə “каюк” [kayuk] (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1984, I c.: 524) şəklində keçmişdir.

Toq (maq) // **tox** (un+maq) –tocar (isp.) // toccare (it.) // toquer / touch(er) [tuş] (fr.) (Dictionnaire D'Étymologie Française, 1862: 323, 324) (“tuş gəlmək”) / touch [taç] və s. Qeyd edək ki, dilimizdə

² Qeyd edək ki, ispan, italyan və fransız feillərindəki “-ar, -er, -ir, -re, -are” kimi sonluqlar məsdər şəkilçisidir.

toqquş(dur)maq (bir-birinə möhkəmcə vurmaq), toqquşma (vuruşma) və toqquşmaq (ilişmək) sözlərində q/k samiti qalmaqdadır. Həmçinin Türkiyə türkcəsində bu feil “dokunmak” şəklində olsa da, eyni zamanda tokalaşmaq (əl ilə görüşmək), tokuşdurmaq (əl, yumurta toqquşdurmaq), tokat (şillə // sillə) sözü də işlənməkdədir. Rus dilində eynilə olmasa da, qarşılıq sözlərdə əsas səslər eşidilir: **трогать** – toxunmaq;

Toxu (maq) – sin. “hörmək”. *Texentes subtilia* (latın) > *textile* [tekstayl] (ing.) / *tessere* (it.) / *tisser* (fr.) / *tejer* [texer]; *tejido* [texido] – hörülmüş, toxunmuş (isp.) / **ткаль** (rus).

Ör / Hör (mək) – yaponca: 織 **oru** – 1. bükmək, qatlamaq (“origami” – yaponlarda ənənəvi kağız qatlama sənəti); 2. toxumaq, hörmək.

Ur (maq) > *vurmaq* sözünə italyan dilində *urtare* (vurmaq, çarpmaq), *urtarsi* (vuruşmaq, çarpışmaq) və *urto* (vurma, vuruş, çarpma) sözlərində rast gəlik (Gündüz, 1997-2004: 79);

Dur (maq) – *durare* (it.) / *durar* (isp.) / *durer* (fr.) – davam etmək, hələ də var olmaq mənasında **durmaq** (məs.: “filankəs və ya filan şey hələ də durur”, yəni salamatdır, yaşayır); *durabile* / *durabilis* (latın) // *durable* (isp., fr., ing.) // *durevole* (it.) – davamlı, möhkəm, dura bilən; *durus* (latın) // *duro*, -a // *dur* – **sabit**, sıx, sərt, qatı, bərk, ağır; *durante* (isp., it.) // *durant* (fr.) // *during* (ing.) – ərzində, müddətində; *duratio* (latın) // *durata* (it.) // *duration* (ing.) // *duración* (isp.) // *durée* (fr.) – müddət; davamlılıq; *endurar* (isp.) / *endurer* (fr.) / *endure* (ing.) – dözmək, səbr etmək, davam gətirmək və s. Qeyd edək ki, bu dillərə aid etimoloji lüğətlərdə sözün latın mənşəli olduğu bildirilir (*Dictionnaire D'Étymologie Française*, 1862: 100). Qeyd edək ki, bir sıra yeni yaradılan cihazların uzunömürlülüyünü, davamlılığını, möhkəmliyini vurğulamaq üçün də onlara ad verilərkən bu sözdən istifadə edildiyini görürük, məsələn, “duracell” (batareya, daş). Maraqlıdır ki, latın dilindəki *-is*, *-us* sonluğu da türk dillərindəki feildən isim düzəldən *-iş*, *-uş* şəkilçisini xatırladır: *durus* – duruş, *durabilis* – dura bilən, dura bilmə;

Biyle (mek) – qırğız türkcəsində: rəqs etmək, oynamaq [би (qazax) / бий (qırğız) – rəqs]. İspanca: *bailar* – rəqs etmək; *biyle!* (qırğız) / *baila!* (isp.) – oynat, rəqs et!

Boz / Poz (maq) – ispan dilində: *borr(ar)* [z ~ r (rotasizm) və ya r ~ z (zetasizm)] – silmək, yox etmək; *borra* – silgi, pozan.

Böl (mək) – fransız dilində: *ébouler* [ebule] (*Dictionnaire D'Étymologie Française*, 1862: 101) – doğramaq, parçalamaq, bölmək.

Bur (maq) – rus dilində: *бур* – bur, *буров* (qazıma maşını), *бурав(ить)* – burğu, matqab (burğu ilə deşmək, dəlmək), *буришь* – qazımaq, *бурение* – qazma, *буран* – boran, çovğun (*burulğan* – R.B.), *буревал* – boran, şiddətli külək (*Rusca-Azərbaycanca lüğət*, 1984, I c.: 107), *буря* – boran fırtına, tufan, *бурно* – coşğun, gurultulu, *буровой* – buruq (*Rusca-Azərbaycanca lüğət*, 1984, I c.: 108) və s.; Nisbi yaxınlıq: *bore* (ing.) // *aburrir* (isp.) – sıxmaq; oymaq, burub deşmək, deşik açmaq; İspan dilində həmçinin: *aburrirido* – sıxıcı, darıxdırıcı; *aburrimiento* – sıxıntı, kədər / qismən: halsızlıq, Türkiyə türkcəsində: “burukluk”, bunalım və s.

Bük (mək) – *boucle* [bukl] (fr.) // *bucle* [bukle] (isp.) // *buckle* [bakt] (ing.) – əymək; bükmək; halqa, sancaq və s.

Amra (maq) – uyğur: “sevmək”; *amrak* – sevgili, əziz; *amar* (isp.) / *amare* (it.) / *aimer* (fr.).

Haq (la) (maq) – sin. “tutmaq, yaxalamaq”. İngilis dilində: *hug* [haq] – bərk-bərk qucaqlamaq (Rəhimov, 1992: 151), ərəb dilində: *حاق* [haqə] – qucaqlamaq, sarmaq, bağına basmaq (Mutcalı, 1995: 204).

San (maq) – ərəb dilində: *ظَنَّ* [zann(ə)] – zənn etmək (z ~ s / s ~ z); yunan dilində: *σαν* [san] – kimi (*san-ki* – R.B.). *σαν εσενα* [san esena] – *san*in kimi / *sanki san*, *σαν δυο σταγόνες νερου* [san dio staqones neru] – iki su damlası kimi / *sanki iki su damlası*, *σαν τρελός* [san trelos] – dəli kimi və s.

Kap / Qap (maq) – ingilis dilində: *capture* [kəpçə] – yaxalamaq, ələ keçirmək; Türkiyədə qazan qaşığına – “çömçə”yə “kepçe” deyirlər. Ərəb dilində də *كَبْشَة* [kəbşə] sözü vardır ki, onun kökü *كَبَشَ* [kəbəşə] – bir ovuc almaq, ovucu ilə qavramaq, tutmaq, o(vu)clamaq sözündəndir (Mutcalı, 1995: 748); *captive* – əsir (Rəhimov, 1992: 510), *tutsaq*, *capacidad* (isp.) / *capacità* (it.) / *capacité* (fr.) / *capacity* – tutum, həcm (Türkiyə türkcəsində: *kapsama* (əhatə), *capable* – bacarıqlı, qabiliyyətli (Rəhimov, 1992: 50), “qapa bilən”, xalq arasında bir şeyi tez qavramaq, işarədən qanmaq mənasında “havada qapmaq” ifadəsi də işlənir; italyanca: *capire* – anlamaq, başa düşmək; *capisci* [kəpişi]? – anlayırsanmı? Başa düşürsənmi?

Kapa / Qapa (maq) – Yapon dilində: *カバ* – [kaba:] / “Kapai – to cover or shield from danger or injury, to keep in safety, to protect, to screen ...” (Hepburn, 1873: 100); yunan dilində: *καπάκι* [kapaki] < T.t. *kapak* / *qapaq*; *cap* (ing.) – örtmək, qapamaq; örtü, papaq (başlıq, *qapaq* – R.B.) // *die Kappe* / *das Käppi* (alm.) // *capuchon* [kapüşon] / *chapeau* [şapo] (fr.) // *кеп(ка)* / *шапка* (rus) // *coperchio* / *cappello* (ital.) və b.; *capillum* (latın) > *capelli* (it.) // *cabello* (isp.) və b. – (başı örtən) saçlar; *Qapatmaq* – *capote* (ital.) / *capot* (fr.) / *capucha* (isp.) → “kaput: 2. Otomobil, kamyon gibi motorlu taşıtlarda motoru örtən açılır kapanır biçimde yapılan kapak” (nedir.com/kaput). Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu sadalanan sözlər həmin

dillərdə “baş” (caput (latın) > cabeza (isp.) // Kopf (alm.) // κεφάλι [kefali] (yun.) // قفا [qafa] – ərəb: başın arxası, ənsə > T.t.: kafa) kökü ilə əlaqəli görünür, necə ki, türk dillərində həm *qaraq*, həm *paraq* mənasında eyni zamanda “başlıq” sözü də işlənmişdir.

Coprire (ital. // aprire – açmaq) // cubrir (isp. // abrir – açmaq) // couvrir [kuvğiğ] (fr. // ouvrir [uvğiğ] – açmaq) // cap // cover [kávə] (ing. // open – açmaq) – örtmək, qapamaq. Maraqlıdır ki, sadalanan dillərdə örtmək, qapamaq mənasında işlənən sözlərin ilk hərfələrini atdıqda, feilin antonimi olan “açmaq” mənası ifadə edilir. Başqa bir faktı da qeyd edək ki, bu dillərdəki bürümək, sar(ı)maq mənasında olan sözlərlə yaxınlığı ərəb dilində də görə bilirik: كَوَّر [kəvvərə] – 1. yuvarlamaq; 2. dolmaq [Baranov, 2006: 703].

İspan dilində q > t: *tapa(r)* – qapamaq, örtmək. Buradan çıxış edərək, “təpə, ən üst” mənasında işlənən “tapa” sözünün də semantikasını belə anlamaq olar: “hər şeyi örtən, qarayan, özündən aşağıda qoyan” / T.t.-də: təpələmək – başından basmaq, təpələmə – təpəsinəcən, ağzınacan.

Çap¹ (maq) – 1. çapacaq, balta, külüng və s. ilə parçalamaq, doğramaq (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, I c.: 445). Ərəb dilində: جَابَ (جوب) [cəbə] – 3. пробивать (deşmək, oymaq), рассекать (şaqqalamaq, yar(ala)maq, parçalamaq, çarmaq (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1983 : 57); 4. резать, кроить (kəsmək, biçmək) (Baranov, 2006), I c.: 147).

“و ثمود الذين جابوا الصخر بالواد” [Və Səməudə-İləzīnə cəbu-s-saxrə bil-vādi] – “və vadilərdə qayaları kəsib-biçən Səməuda (and olsun!)” (“Fəcr”: 9);

Çap² (maq) – 2. iti sürmək (atı), dördnala getmək, yüyürmək. Fars dilində: çapuk / çabuk – cəld, çevik; çapukseyr – qıvraq, cəld yeriyən; çapuksüvar – iti gedən atlı (Abdullayev və digərləri, 1966: 99);

Bas (maq) – ərəb dilində: بَصِمَ [bəsmə] – damğalamaq, iz buraxmaq / بَصِمَةٌ [bəsmə / basmə] (بصمة الاصابع [bəsmətul-əsabi] – barmaq izi) – damğa, dağ, möhür; basım, basma (Mutcalı, 1995: 58); b ~ v: وَسَمَهُ [vəsm(ə)] (Abdullayev və digərləri, 1966, II c.: 432) – 2. qaşa çəkilən qara rəng, boya;

Saldır (maq) // **Sülə** (mək) – atılmaq, həmlə etmək, hücum etmək. Ərəb dilində: صَالَ [sa:lə] (feil) / صَوْلَةٌ [saulə] (isim) – saldırı, hücum (Mutcalı, 1995: 495); bizlər bu sözü işlətsəydik, [sövlə > sülülə] kimi deyərdik, digər tərəfdən, sükun olmasa, [su:lə] kimi oxunar ki, bu zaman əski türkcə olan *süləmək* (sü – ordu, qoşun) – qoşun çəkmək sözünü xatırladır və s.

İncit (mək) // **Acıt** (maq) –ingilis dilində: injure [indzə] –incitmək, yaralamaq, injury [indzəri] –zədə, yara; incimə (Rəhimov, 1992: 160); ərəb dilində: اِجَاع [i:ca] – ağrıtmə (Abdullayev və digərləri, 1966, I c.: 293);

Çey (nəmək) –ingiliscə: chew [ç(y)u:] –çeynəmək / çiyənəmək (Rəhimov, 1992: 57);

Bil (mək) –ispan, italyan, fransız və ingilis dillərində cüzi fərqlə: abilis (latın) // ability [əbiliti] – bacarıq, able –bilən, qabil, bacarıqlı, *be able to* –edə bilmək (Rəhimov, 1992: 8). Məs.: durable / durabilis (latın) // durable (isp., fr., ing.) – davamlı, dura bilən; comprensible // comprensibile // compréhensible // understandable –anlaşıla bilən, probable // probable, posible // possible // possibile –mümkün, ola bilən və s.;

Dön (mək) – turn [tö:n] (ing. / turn to me! – mənə dön! Turn back! – geri dön! və s.) / tourner (fr.) / tornar (isp.) / tornare (it.) – dön(dər)mək, çevirmək, çevrilmək, qayıtmaq, fırlanmaq və s.;

Ye (mək) –rusca: еда [yeda] –qida (ər. غِذَاء [ğida]), yemək (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1984, I c.: 343); есть [yest] –yemək (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1984: 347); əmr: ешь [yeş] –ye! ешьте [yeşte] – yeyin!; ingilis dilində: yummy [yámi] – dadlı, ləzzətli (yemək; yeməli – R.B.); edible – yeyiləbilən;

Təp (mək) // **Tapdala** (maq) –rus dilində: *таптывать* (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1983, III c.: 306) // *топтать* [taptat] –ayaq altında əzmək, tapdalamaq (tap + dat –təp + vermək = təpi vermək / təpmək – R.B.); топтаться – tapdılatmaq, ayaqlarını yerə vurmaq (təpinmək – R.B.) (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1983, III c.: 332); тапка / тапочка (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1983, III c.: 306) – şapşap, tərlik; fars dilində: təpiş – 2. Ürək döyüntüsü / çırpıntısı; sarsıntı (Abdullayev və digərləri, 1966: 381), təpidən – döyünmək;

Taşı / Daşı (maq) – rus dilində: тащить [taşit] – çəkmək, sürmək, aparmaq, daşımaq; тащиться [taşitsya] – çəkmək, daşınmaq və s. Əmr forması: тащи! [taşi] – çək! daşı! (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1983: 309);

Səp (mək) –rus dilində: сыпать [sípət] // сыпнуть [sıpnút] (a ~ ı) – 1. tökmək, boşaltmaq; dağıtmaq; 2. səpmək, səpələmək / сыпать песок на дорожки – yollara qum səpmək; 3. məs. yağdırmaq (məs., sual); сыпаться – səpələnmək; сыпь – səpmə, səpgi (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1983: 299);

Çak / Çax (maq) – rus dilində (a~o): чокаться [çókatsya] / чокнуться [çóknutsya] – çaqıldatmaq, toqquşdurmaq, qədəh-qədəhə vurmaq; чоканье¹ [çókanye] – çaqıldatma, toqquşdurma; badələri bir-birinə vurma (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1983: 497);

Köç (mək) > rus dilində: кочевание [koçevaniye] – köçmə, köçərilik etmə; кочевать – köçmək, köçəri həyat sürmək; кочевник /-ца – köçəri (adam); кочевой – köçəri (həyat tərz; tayfalar); кочёвка // кочевье // кош¹ – köç, köç yeri, düşərgə (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1984: 579);

Çərt // Kərt (mək) – iti bıçağın və ya başqa iti alətə ucu ilə bir şeyin üstünü azacıq kəsmək; çərtik – çərtilmiş yer; *çərtik açmaq / çərtikləmək* (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, I c.: 470). *Kərtmək* – ağac üzərində kəsici alətlə kərtik açmaq; *kərtik* – kəsici alətlə ağacda, taxtada və s.-də açılan *çərtik*, nişan (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, II c.: 688). Rus dilində: чертить [çertit] – 1. Cizmaq, çəkmək (cızıq, xətt); cizgi çəkmək / черчение [çerçeniye] – çəkmə, cizgi çəkmə; rəsm-xətt; черта [çertá] – cizgi, cızıq, xətt; hədd; məs. xüsusiyyət, xassə, əlamət; məs. cizgi. *черты лица* [çerti litsa] – üzün cizgiləri (Rusca-Azərbaycanca lüğət, 1983: 490).

Təsadüfi bənzərliklərə, yəni sözün təsrif olunmuş forması ilə bənzərliklərə daha çox ərəb dilində rast gəlinir. Məsələn, *istə* (mək) – ərəb dilinin qrammatikasında “*istif*’al” babı bəzən feili istəmək, tələb etmək üçün işlənir. Məsələn, *istiğfar* –bağışlanmasını istəmə (*əstəğfirullah!* – Allahın bağışlamasını istəyirəm!), *istimhal* –məhlət istəmə, *isti’man*, *istimdad* –aman, imdad istəmə, *istirham* – rəhm istəmə, *istişfa* – şəfa istəmə, *istəzadə* –daha çox istəmək (Abdullayev və digərləri, 1966: 324-328) və s.;

qıs (maq) – قصار [qısar] (“qısa”lar, قصير [qasir]-in cəmi); *yaslan* (maq) – اسلنقى islənqə // يسلنقى yəslənqə – ənsəsi üstə uzandı, yaslandı // yaslanır; *yaşa* (maq) – عاش [a:şə] / يعيش [ya’i:şu] – yaşayır, ‘ayyəşə – yaşatmaq, ‘a:yəşə – birlikdə yaşamaq; *əyil* (mək) – ميل [meyl] > meyil (T.t.-də: əgəlim); **Əz** (mək) – ərəb dilində: عجز [əz’əcə] – darıxdırmaq, sıxmaq (əzmək – R.B.) və s.

-ma² –inkarlıq şəkilçisi: ərəb dilində “ma” (nə) sözü omonim səciyyəli olub, həm də feilin qarşısında işləndikdə feilin inkarını bildirir, məsələn: ما كتبت [mā kətəbtu] –yazmadım; ما ينصر [mā yənsuru] (ərəb qrammatikasında: “nəfyi-hal”, yəni indiki zamanın inkarı) –kömək etməyir və s.

Koreya dilində əmrin inkarı, feil kökü + “ci” hissəciyi + “malda” köməkçi feilinin əmrinin nəzakətli forması “masipsio” ilə ifadə edilsə də (Куроченко, Леонов: Урок 6,16), danışıqda qısa şəkildə, məsələn, 하지마 [hacima] – etmə! / T.t.: yapma! 가지마 [kacima] – getmə! və s. kimi deyildiyinin şahidi olur.

Yunan dilində: μη [mi] (Уоттс, 2005: 58-59, 218, 231) –qadağa, inkarlıq. Məs.: μημίλατε έτσι, κύριε [mi milate eçi, kirie] (Уоттс, 2005: 61) –belə danışmayın, cənab. Qeyd edək ki, yunan dilində inkarlığın digər ifadəçisi olan “de / den” sözü də “deyil” sözünü xatırladır: Δεν είμαι [den ime] – deyiləm, Δεν είσαι [den ise] – deyilsən, δεν είναι [den ine] – (o) elə deyil, δεν πειράζει [den pirázi] – mühüm deyil, Δε(ν) χρειάζεται [de(n) xriyázete] – vacib deyil, ehtiyac yoxdur və s.

Maraq doğuran məqamlardan biri də dilimizin dialekt sözləri, təqlidi sözlər və hətta uşaq dili təqlidi sözlərimizə əcnəbi dillərdə müstəqil feil formasında rast gəlinəyirdi. Daha doğrusu, bu hal bir daha dillərin söz yaradıcılığında orta qəhətlərdən birinin də səs təqlidinin olduğunu göstərir. Məsələn, bizdə körpə uşaqları yatızdırarkən “kuşş! kuşş!” deyər səslənirlər. Bu təqlidi sözdən də “yatmaq” mənasında uşaq dilində “kuş-kuş eləmək” ifadəsi yaranmışdır ki, bu söz fransız dilində müstəqil feil kimi qarşımıza çıxır: *coucher* [kuşe] – yuxu, se coucher [sə kuşe] –uzanıb yatmaq, yatağa uzanmaq; “je me couche [kuş]” –mən yatıram və b. Başqa bir fakt: bizdə, *kərtmək* feili və yenə uşaq dilində, *kəsmək* (qayçı ilə) mənasında “qırt-qırt [kirt-kirt] eləmək” // T.t.: “kıtır-kıtır kesmək” ifadəsi işlənir ki, bu sözə fərqli dillərdə rast gəlirik: 切り [kiri] (yap.) // court,-e (fr. qısa) / couteau [kuto] (fr. bıçaq) // cortar (isp.) // кроить (rus) // cut [kat] (ing.) // قطع [qata’a] (ə.). عول [’avvələ] (ə.) // howl [haul] (ing.) // aullido (isp.) // ululare / ululato // urlare / urlo (ital.) // hurler / hurlement (fr.) – ulama(q); ulumak, havlama(k) (T.t.); hürmə(k);

İngilis dilində: *hop* – sıçramaq; sıçrayış, atılma; hoppanmaq; *cackle* [kəkl] – qaqqıldamaq (eyni zamanda, “kəklik” quşunu xatırladır); *jingle* [cinql] – cingildəmək; *trill* – titrəmək, *dırılmaq* (səs).

Məna yaxınlığı baxımından mənşəyi mübahisəyə səbəb ola biləcək bir feil vardır ki, o da Türkiyə türkcəsində işlənən “diklənmək” (özündən böyüyə cavab qaytarmaq; asilik etmək) feilidir. İlk baxışda sözün kökünün türk mənşəli “dik” sifətindən yarandığı düşünəlsə də, əslində ərəb dilində mənası “xoruz” olan ديك [diik] sözündən yarandığını düşünürəm, çünki əks halda, “diklənmək” yox, “dikəlmək” ola bilərdi. Çünki Azərbaycan türkcəsində, həmçinin Türkiyə türkcəsində bu sözə qarşılıq olaraq “özünü dartmaq, təkəbbürlənmək, özündənrazılıq” mənasında “xoruzlanmaq” (yəni, xoruz kimi sinəsini önə vermək) ifadəsi işlənir. Yəni “diiklənmək”. Dolayısı ilə, habelə, “dik-dik baxmaq” ifadəsi ilə də məna yaxınlığı görmək olar.

Qeyd edək ki, türk dillərindən Türkiyə türkcəsində alınma sözlərdən bəhrələnməklə feil yaradıldığına şahidi olur. Məsələn, “*saptamak*” (ə. *səbt* + -a): ثبت [səbətə] – sağlam, sarsılmaz şəkildə durmaq / ثبت [səbbətə] – sabitləşdirmək, möhkəmlətmək, sağlamlaşdırmaq, gücləndirmək, dəqiqləşdirmək, doğrulamaq; (gözlərini) dikmək, dirəmək; (bir yerə) qeyd etmək (məs., kağıza) və s. (Mutcalı, 1995: 94-95) (eyni köklü: *sabit, səbat, sübut, isbat, təsbit*) / ثبت [səbt]– qeyd etmə, yazma, yazıb qeyd etmə (Abdullayev və digərləri, 1966, II c.: 262), hədəfi vurma; “*harcamak*” (ə. xərc > harç + -a) – xərcəlmək; “*Ekleme*” (ələvə etmək,

artırmaq / *ek* – əlavə; qram.: şəkilçi) < eke [e:k] (ing.) – 1. qoşmaq, artırmaq; 2. > “ek olaraq”, yanısıra, dahi – dəxi, həm də; “*afallamak*” (çaşmaq, çaşıb qalmaq) < appal(l) [apo:l] (ing.) – dəhşətə düş(ür)mək və s. Bunlardan başqa, danışıq dilində “*tırs(mak)*” (qorxmaq, çəkinmək < fars: ترس [tərs] – qorxu, hürkü, çəkinmə, ترسو [tərsu] // трус, трусливый [trus, truslivi] (rus) – qorxaq, ترسیدن [tərsidən] f. – qorxmaq, hürkmək, vahimələnmək (Миллер, 1960: 116), “*tırlat(mak)*” (ağlını itirmək, dəliləşmək < yunan: τρελαθώ [trelató] – dəli, çılğın, τρελαίνομαι [treléno] f.), *manya(mak)* və s. düzəltmə feillər də işlənmişdir.

NƏTİCƏ

“Babil qülləsi e.ə. II minilliyin əvvəllərində Babilistan dövlətində yerləşən yaşı bilinməyən bir qüllədir. Yəhudi-Xristian ənənələrinə görə, həmçinin İncildə haqqında bəhs edilənləri nəzərə alsaq, Babil qülləsi Babildəki Şinar düzündə Nuh peyğəmbərin nəslindən gələnlər tərəfindən göyə çatmaq, Tanrıya çatmaq üçün planlanmış bir tikilidir. Ancaq Allah (c.c.) qüllənin tikintisində iştirak edən insanları cəzalandıraraq onların dillərini qarma-qarışıq bir hala salır və insanlar bir-birlərini başa düşmürlər. Bundan sonra yarımçıq qüllə və planlanan şəhər həmin insanlar tərəfindən tərk edilir” (az.wikipedia.org/wiki/Babil_q%C3%BCII%C9%99si). – Bu inanc (“dillərin İlahi güclə qarma-qarışıq hala salınması”), dillər arasında əlaqənin araşdırılmasında səslərin də nəzərə alınmasına sövq edir. Yəni məqsədyönlü yanaşdıqda dünya dillərində tamamilə eyni olmasa da, diqqət yetirdikdə əsas səs tərkiblərinin eyni olduğu eyni və ya yaxın mənalı xeyli söz görə bilərik. Məsələn, *say* (ing.) – *söyləmək* (*sayıqlamaq*; əski türkcə: *sab / sav* – söz, nitq), *deny* (ing.) – *danmaq*, inkar etmək, *eliminar* (isp.) // *eliminar* (it.) // *eliminate* (ing.) // *éliminer* (fr.) – aradan qaldırmaq, *elemek /ələmək*, ələkdən /süzgəcdən keçirmək, *again* [əgen] (ing.) – *genə / yenə* [ə+gen // gen+ə] – *ξανα* [ksana] (yun.); *new* [nyu:] (ing) – *yeni*; *lie* [lay] (ing.) – *yalan*; *where* (ing) – *hara* // *nere*, *brain* [breyn] (ing.) – *beyin*; *جَاغ* [ca:‘ə] (ə.) – *acmaq*, *عَقْدَة* [‘uqdə] (ə.) – *dügün / düyün* (*dügmək*), *سَكِرْ* [səkir] / *سَكور* [səkur] – *sərxoş* (fars) – *əsrük* (əski türkcə), *سمين* [səmi:n] (ə.) – *semiz* (yağlı; kök); *llegar* (isp.) – *gəlmək / gəlmək*; *كسر* [kəsəre] (ə.) – *casser* (fr.) – *kırmak / qırmaq*, *sındırmaq*; *kəsmək* (məs., əlaqə); *סוף* [sof] (ivrit) – *soñ*, *bitiş* və s. və i.

Bu rəvayəti xatırlatmaqla nəzərə çatdırmaq istəyirəm ki, əslində bu araşdırmanın əsas məqsədi hər hansı bir sözün mənşəcə hansısa bir millətə aidliyini sübut etmək deyil, bəşəriyyətin ilkin ünsiyyət dilinin “Adəmin dili” olduğunu doğrulayan müxtəlif sistemli dillərdə diqqətimi çəkən uyğunluqların bəzilərini paylaşmaqdır. Bu məqalə isə, əsasən, türk dillərinin özəyini təşkil edən feillər ilə bənzərliklərə həsr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, “ilk insan – ilk lisan” müddəasına inanan dilçilər dillərə qərəzsiz, adil yanaşıb, qədim dillər əsasında bu istiqamətdə aparılan araşdırmaları da öyrənib aydınlaşdırmalıdır ki, bəşər dillərindən hansı “Ulu dilə” – “Adəmin dili”nə daha yaxındır. Bunun üçün köklü dillərin həqiqi bilicilərinin birgə əməyinə ehtiyac vardır.

“Rəbb Tanrı yerdəki heyvanların, göydəki quşların hamısını torpaqdan yaratmışdı. Onlara nə ad verəcəyini görmək üçün hamısını Adəmə gətirdi. Adəm hər birinə nə ad verdiysə, o canlı o adla anıldı; Adəm bütün evcil və yabanı heyvanlara, göydə uçan quşlara ad qoydu” (“Tövrat”/ “Yaradılış”: 2.19-20); “*Allah Adəmə bütün isimləri öyrətdi ... Adəm mələklərə isimləri anlatdı ...*” (“Qurani-Kərim” / “Bəqərə”: 31;33).

ƏDƏBİYYAT

Scheler, Auguste (1862), Dictionnaire D'Étymologie Française (D'Après Les Résultats de La Science Moderne), Paris.

Hepburn J.C., M.D., LL.D. (1873), Japanese-English and English-Japanese Dictionary, New York: A.D.F. Randolph & Company, 770 Broadway. London: Trübner & Co., Ludgate Hill. From F.R. Wetmore & Co., Booksellers and Stationers. Yokohama, Japan.

Дворецкий, Иосиф X. (1958), Древнегреческо-Русский словарь, 2 т., Москва.

Миллер, Борис В. (1960), Персидско-русский словарь, Москва.

Abdullayev B., Əsgərli M., Zərinəzadə H. (1966), Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, 2 c., Bakı, “Elm”.

Древнетюркский словарь (1969), Ленинград, Издательство “Наука”.

Clauson, Gerard (1972), An etimological dictionary of pre-thirteenth- century Turkish, Oxford, At The Clarendon Press

“Divanü lugat-it-türk” tercümesi (1985-86), 4 c., çevirən: Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Mirzəyev, Həsən (1986), Azərbaycan dilində fel, Bakı.

Rəcəbov Əbülfəz, Məmmədov Yunis (1993), Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, “Yazıcı”.

- Şükürlü, Əlisa (1993), Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, “Maarif”.
- Öztopçu Kurtuluş, Abuov Zhoumagaly – Kambarov Nasir, Azemoun Youssef (1999), Dictionary of the Turkic Languages, Routledge, London and New York.
- Этимологический словарь тюркских языков, (1974), I, Москва: Наука.
- Этимологический словарь тюркских языков, (1978), II, Москва: Наука.
- Этимологический словарь тюркских языков, (1980), III, Москва: Наука.
- Этимологический словарь тюркских языков, (1989), IV, Москва: Наука.
- Этимологический словарь тюркских языков, (1997), V, Москва: Языки Русской Культуры.
- Этимологический словарь тюркских языков, (2000), VI, Москва: Индрик.
- Этимологический словарь тюркских языков (2003), VII, Москва: Восточная литература РАН.
- Rusca-Azərbaycanca lüğət (1984), 3 c., red. Ə. Ə. Orucov, AMEA, İ.Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, I c. (A – K), Bakı, “Maarif”.
- Rusca-Azərbaycanca lüğət (1979), 3 c., red. Ə. Ə. Orucov, AMEA, İ.Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, II c. (L – P), Bakı, “Elm” Nəşriyyatı.
- Rusca-Azərbaycanca lüğət (1983), 3 c., red. Ə. Ə. Orucov, AMEA, İ.Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, III c. (P – Ş), Bakı, “Gənclik”.
- Rəhimov, İsmixan (1992), İngiliscə-Azərbaycanca lüğət, Bakı, Azər nəşr.
- Serrano, Roberto – Aparicio, Elena (1997), Euskara-Errusiera, Errusiera-Euskara Hiztegia (баскско-русский, русско-баскский словарь), Basque, Elhuyar Kultur Elkarte.
- Azərbaycan dialektoloji lüğəti (1999), 2 c., I c. (A-L), AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Türk dil kurumu, Ankara.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006), 4 c., tərtibçilər: Əliheydər Orucov, Vəhrüz Abdullayev, Nərgiz Rəhimzadə, Bakı, “Şərq-Qərb”.
- Шарбатов, Г. Ш. (1981), Арабско – Русский учебный словарь, М.: “Русский язык”.
- Mutcalı, Sərdar (1995), Arapça-Türkçe sözlük, İstanbul, “Dağarcık Yayın”.
- Gündüz, Engin (1997-2004), İtalyanca-Türkçe sözlük.
- Оскар, Перлин (2004), “Испанский язык”, Минск, “Современное слово”.
- Уоттс, Ники (2005), “Греческий” (за три месяца; упрощенный языковой курс; учебное пособие), Москва, АСТ-Астрель.
- Баранов, Х. К. (2006), Большой арабско-русский словарь, в 2 т., Москва, “Живой язык”.
- Куротченко К.Б., Леонов М. В., Самоучитель корейского языка / <http://choson2005.narod.ru/kl.htm>
- <https://www.youtube.com/watch?v=UnKMCXn8zCA>
- http://www.astroset.com/bireysel_gelisim/kadim/k4.htm
- <https://www.seslisozluk.net/kayak-nedir-ne-demek/>
- <https://www.nedir.com/kaput>
- https://az.wikipedia.org/wiki/Babil_q%C3%BCII%C9%99si

ҚАЗІРГІ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ КОМПОНЕНТ ТУРАЛЫ

Ф.ғ.к., проф. м.а. **Г.А. КАЖИГАЛИЕВА***
Ф.ғ.к., проф. м.а. **Ш.А. ТАЖИБАЕВА****

Түйіндеме

Мақалада қазіргі заманғы оқу үрдісінде «Орыс тілін оқыту әдістемесі» пәнінің оқу материалдарындағы шығармашылық көзқарастың жүзеге асырылуы қарастырылады. Шығармашылық оқыту орыс тілі мен әдебиетінің болашақ мұғалімдерін дайындаудың ажырамас бөлігі екені айқындалады.

Мақала авторлары шығармашылық әдістерді, яғни шығармашылық жобалар, рөлдік ойындар, барлау карталары, «тегін микрофон», шығармашылық сұрақтар, эссе, дизайн және т.б. қолдану тәжірибесімен бөліседі.

Олардың пікірінше, оқытудағы шығармашылық компонент, оқуға деген қызығушылықты арттырады, студенттердің шығармашылық ойлауын дамытады және ынталандырады. Шығармашылық оқыту әдістерін пайдалану болашақ мұғалімдер мен филологтарда орыс тілін оқытуға қатысты әртүрлі әдістемелік мәселелерді өздігімен шешуін және шығармашылықтарын қалыптастырады.

Осылайша, орыс тілін оқыту әдістемесін оқытудағы креативті тәсіл филологтардың кәсіби дайындық деңгейін арттыруға бағытталған.

Тірек сөздер: шығармашылық әдістері, орыс тілін оқыту әдістемесі, ынталандыру.

ABOUT THE CREATIVE COMPONENT IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS**Abstract**

The article deals with the implementation of the creative approach in the modern educational process on the educational material of the discipline «Methods of Teaching the Russian Language». Creative learning is defined as an indispensable component of the preparation of future teachers of the Russian language and literature.

The authors of the article share the experience of using such creative methods and techniques as inductor, creative project, role-playing game, intelligence cards, "free microphone", creative questions, essays, design, etc.

The creative component in teaching, in their opinion, increases interest in learning, enhances motivation and develops creative thinking of students. The use of creative teaching methods forms independent and creative creativity in future teachers and philologists in solving various methodological issues related to teaching the Russian language.

The creative approach in teaching the methods of teaching the Russian language, thus, is aimed at raising the level of professional preparedness of students-philologists.

Keywords: creative methods, Methods of teaching Russian language, motivation.

КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті мамандарды даярлаудағы маңызды құрамдас бөліктердің бірі - жылдам өзгеретін жағдайлар мен жағдаяттардағы түрлі мәселелерді шешу үшін шығармашылық қабілеттерін дамыту, интеллектуалды бейімдеу және білімді «бағажды» қолдану мүмкіндігі болып табылады.

Студенттердің шығармашылық ойлауының дамуы креативті іздеуді, ақпаратты талдау мен бағалауды, әртүрлі оқыту әдістерін қолдануды, оң, ыңғайлы психологиялық климатты, өзара түсіністік пен ынтымақтастық атмосферасын құруды талап етеді. Шығармашылық ойлау оны қалыптастыру үшін когнитивтік белсенділіктің субъективті жаңа өнімін және жаңа формацияларымен сипатталатын ойлаудың бір түрі ретінде қарастырылады. Бұл жаңа құрылымдар мотивацияны, мақсаттарды, бағалауды, мағыналарды қамтиды [1].

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, gulnaiman@mail.ru

** tazhibaeva_shinar@mail.ru

Сондықтан, оқытудың шығармашылық құрамдас бөлігінің бастысы - адамның жаңа нәрсе жасау қабілетінің қалыптасуына, проблемаларға шығармашылық шешімдерді табуға бағытталған бағыты. Шығармашылық тәсілді жүзеге асыру білім беру процесінде студенттердің ынтықсыз мүмкін емес. Шығармашылық табиғаттың жұмысы оқуға деген қызығушылықты арттырады,

көзқарасын кеңейтеді, аналитикалық дағдыларды жетілдіреді, ойлау қабілеттілігін арттырады, ойлаудың икемділігін, баламаларын көре білу қабілетін қалыптастырады.

Болашақ мұғалімдерді, әсіресе орыс тілі мен әдебиетінің мұғалімдерін оқытудағы тәжірибемізде шығармашылық компонент кәсіптік оқытудың ажырамас бөлігі болып табылады.

Атап айтқанда, шығармашылық көзқарас «Орыс тілін оқыту әдістемесі» негізгі пәні бойынша сабақтарда белсенді пайдаланылады. Оны іске асыру үшін бір жолы көрсетілген шарттар мен белгісіз деректермен бірге олардың жеке әлеуетін іске асыруға бағытталған тәуелсіз шығармашылық қызметі үшін студенттерге ескертулері бар, шығармашылық міндет білім беру ақпараттың нысаны ретінде анықталады [2].

Шығармашылық қабілеттерін дамытудың әртүрлі тәсілдерін іске асыру мысалдарын қарастырайық.

Жобалау. Бұл әдіснамалық әдіс, ол әр түрлі шығармашылық тапсырмалар мен белгілі бір секцияға арналған жаттығулардың студенттерін өз бетімен құрайды. Сіз белгілі бір әдіспен тапсырманы ұсына аласыз, мысалы: Эвристикалық әңгіме арқылы осы тақырып бойынша жаңа материалдың түсіндірмесін дайындаңыз.

Бұл техниканың көптүрлілігі келесі міндет болып табылады: зерттелген материалды біріктіруді дайындау, 1 жаттығу жасап, оны сипаттау (өнімді, аналитикалық, синтетикалық, аналитикалық-синтетикалық).

Индуктивті құрастыру. «Индукция» («нұсқаулық») - бұл семинар технологиясындағы бірінші кезең, эмоционалды көңіл-күйді қалыптастыруды, тақырыпты талқылауға дайындықты ұсынады. Индуктор - сөз, сурет, сөйлем, объект, дыбыс, әуен, мәтін, сурет және т.б. - сезімді оята алатын кез- келген нәрсе қауымдастықтар, естеліктер, сезімдер, сұрақтар туындайды.

Тапсырма. Белгілі бір тақырып бойынша индукторды дайындаңыз. Өзіңіздің таңдауыңызды түсіндіріңіз.

Студенттерге түрлі қызықты нұсқалар ұсынылады, мысалы: - Сабақты келесі ұранмен бастауға болады: «Қарауды емес, көруді үйреніңіз». Сұрақ қойыңыз: «Балалар, Шекспирдің бұл сөздерін қалай түсінесіз? Ол бүгінгі сабақтың ұраны бола ала ма? - Көзіңізді жұмыңыз, жарық көріп тұрғаныңызды елестетіңіз. Енді өзіңіздің қауымдастықтарыңызды жазыңыз (3-4). Менің сериялы қауымдастығым: жарық: өмір, жақсы, күн, білім, махаббат. Біздің ассоциацияларымыз бір-біріне сәйкес келді.

Өтінімді аяқтаңыз: Өміріміз жақсылыққа, жылулыққа және жарыққа толы болсын, ал сүйіспеншілік пен білім бізді... (шындық) әкеледі. Құрылымы жағынан бұл ұсынысты анықтаңыз. Тыныс белгілерін қойыңыз.

Аналитикалық кесте. «Орыс тілін басқа ғылымдармен байланыстыру». Тапсырма: Орыс тілін оқыту әдістемесі кестеде көрсетілген басқа да ғылыми пәндермен байланысын елестетіп көріңіз. Сізге ұсынылған кестені жаңалай аласыз, графиктеріңізді қосып, кеңейтуіңіз мүмкін.

Ғылыми тәртіп	Байланыс нүктелері, өзара әрекеттесу салалары			Белгілі бір ғылыммен қарым-қатынастың қысқаша тұжырымдамасы
	Білім	Біліктілік	Дағды	

Шығармашылық ойлауды дамыту - адамның ғылыми-зерттеу мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. Оның дамуының ең тиімді жолдарының бірі-жобалар мен рөлдік ойындар

Жобалардың әдісі - әртүрлі білім беру және когнитивтік әдістер, зерттеу, іздеу, проблемалық әдістер, шығармашылық, коммуникативтік және рефлексиялық.

Е.С. Полат «... осы нәтижелерін міндетті тұсаукесер оқушылардың тәуелсіз іс-шаралар нәтижесінде бізге нақты мәселені шешуге мүмкіндік береді және оқу-танымдық әдістемелер белгілі бір жиынтығын талап ететін әдіс» жобасын қарастырады [3, с.25].

Біздің тәжірибемізде жиі шығармашылық жобаға жүгінеміз, мысалы, телевизиялық сұхбат түрінде. Бұл әдіс студенттердің шығармашылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді.

Студенттер «Танымал инноватор педагогымен әңгімелесу» рөлдік ойындарын пайдалануда үлкен қызығушылықтарын көрсетеді. Жұптасып, олар сұхбат мәтінін құрастырады (сұрақтар мен жауаптар).

Әңгімелесу сұрақтарына қойылатын негізгі талаптар: 1) мәселелердің әдіснамалық бағыты; 2) ойын-сауықты, қызықты сипаттағы; 3) сұхбат алушының қызметін жан-жақты таныстыру.

Топтық жұмыс. Жұмыс ұйымдастырудың бұл түрі студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға және олардың зияткерлік әлеуетін ашуға жағдай жасай отырып, шығармашылық атмосфераны қалыптастырады.

Топтық жұмыс рөлдік ойындарды жоспарлау және өткізу кезінде тиімді қолданылуы керек.

«Тікелей эфирде-жаңалықтар» рөлдік ойын. Әрбір студенттің тобына жаңалықтар бағдарламасының мәтінін жасау үшін бес сөзден тұратын карта беріледі. Мәтін орыс тілінің оқыту әдістерінің өзекті мәселелерімен (инновациялық әдістер, интеграцияланған сабақтар және т.б.) танысуы керек. Дайындау уақыты - 10 минут.

Шығармашылық дағдыларын жетілдіру үшін тақырыптық зерттеу әдісі де бағытталған. Іс-шара пікірталас жүргізу қабілетін дамытуға, көзқарасты дәлелдеуге мүмкіндік береді.

«Қазіргі заманғы технологияларды дамыту» тақырыбында студенттерді қызықты және жемісті жұмыс жасайды.

Кейстегі сұрақтар:

1. Педагогикалық технологиялар дегеніміз не?
2. Сіз қандай заманауи педагогикалық технологияларды білесіз?
3. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялардың артықшылықтары мен кемшіліктері?

Тапсырма. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялардың бірін сипаттайтын сөз дайындау. Осы технологияда қандай артықшылықтар мен кемшіліктер бар екенін көрсету.

Сөз негізделген болуы керек, беделді дереккөздерге, бейне материалдарға бірнеше сілтеме болуы керек.

Зияткерлік карталар. Тапсырма. «Орыс тілінде оқу үрдісін ұйымдастырудың формалары» картасын құрастырыңыз. Ұсынылған диаграммада осы тақырыпқа көзқарасыңыз туралы түсініктеме жасаныз.

Күрделі тапсырма. Студенттерге «Синонимдер» тақырыбында оқушыларды нашар оқып-үйрену мәселесін шешуге мүмкіндік береді.

Жұппен жұмыс істеу. «Ассоциативті серия» қабылдау. Сөздік құру тұжырымдамаларын оқу әдіснамасының нақты принциптерінің әртүрлі бірлестіктерінің көмегімен ұсыну.

Қабылдау. «Жарнама». Топтық жұмыс. Жарнамалық ұран жасау. Студенттер диктант немесе презентацияны оқытудың бір түрін жарнамалау. Дайындық 5-10 минутты құрайды.

Шығармашылық сұрақтар. Бөлшектер бар «сұрақтар», конвенциялардың элементтері, жорамалдар.

Бұл әдіс зерек сөйлеу, бағдарлама сөзімен, мысалы, білім беру министрімен байланысты болуы мүмкін. Міндет келесідей болады: Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің кандидаты алдындағы сайлау алдындағы үгіт үшін «Егер мен Қазақстан Республикасының Білім министрі болсам» сөзінің мәтінін дайындау. Сіз бұл кандидатсыз.

Сөйлеуді үш үміткер дайындайды. Сонда номинанттар сұрақтарға жауап береді. Сабақтың соңында жабық дауыс беріліп, тәуелсіз сарапшылар үш бағдарламаның мәлімдемесі, олардың артықшылығы мен кемшіліктері туралы өз пікірлерін білдіруде.

Алдыңғы әдістемелік құрылғыға келесідей «Еркін микрофон» арқылы жарияланады.

Тапсырма. Заманауи мектепте орыс әдебиетін оқыту үдерісі қандай болуы керек екенін жеткізіп айту.

«Сарапшылар клубы» интеллектуалды ойыны.

Бұл әдіс бойынша шығармашылық компонент негізінен белгілі бір кезеңге бағытталған. Топ 2 командаға бөлінеді, әрқайсысы қарсылас командаға 10 сұрақ қоюы керек.

Білгірлерге арналған жуық сұрақтар («Тілді дамыту әдістері» тақырыбы бойынша).

1. Оқу бағдарламасында алғаш рет «Тілді дамыту» секциясы (жеке дара) қай жылы пайда болды? (1960 жылы)

2. Сөздерді дамыту әдістемесінің мақсаты? (Студенттерді ауызша және жазбаша түрде өз ойларын жеткізуге дайындау).

3. Ақпаратты қабылдау және түсінуге негізделген сөйлеу белсенділігінің түрі (тыңдау).

4. Мәтінді семантикалық қабылдауына байланысты сөйлеу әрекеттерінің қандай түрлері бар? (тыңдау және оқу).

5. «естілетін сөйлеу тіліне қайтадан кодтау процессі графикалық белгіленген мәтін, оны түсіну (дауыстап оқу), немесе тікелей семантикалық бірлік ішіне, дыбыстық әсерлері (өзіне оқу) жоқ» сөз қызметі түрлерінің бірі (оқылым).

6. Графикалық белгілердің көмегімен ауызша сөйлеуді кодтау үдерісі, яғни жазу, сөйлеу әрекеті (жазылым).

7. Іштен оқуды (сыртқы) сөйлеуге негіздейтін сөйлеу белсенділігінің түрі(айтылым).

8. Сөйлеу қызметінің нәтижесі жазбаша немесе ауызша нысанда, семантикалық құрылымдық толықтығын және бірлігін бар өнім әдебиет түсіндім (мәтін).

9. Сөз сөйлеудің қандай түрлері тиімді? (жазу, сөйлеу).

10. «Коммуникативті» және «құзыреттілік» деген сөз не? (коммуникативті құзыреттілік).

11. Ауызша және жазбаша түрдегі сөйлеуді дамытудың негізгі әдістері (презентация және жазу).

12. Оқу мәтін және оның сыни түсіндіру қамтылған ақпараттың ең толық және дәл түсінік береді(оқуға).

(Сөйлеу қызметінің әр түрлі оқыту оқушылардың сөйлеу лексика-грамматикалық құрылымын байыта орыс әдеби тілінің нормаларын меңгеру, - тыңдалым, оқылым, сөйлеу, жазу) жұмыс мазмұнын анықтау сөйлеу дамуындағы

13. Тілді дамыту бойынша жұмыс (орыс әдеби тілінің нормасын білу, білім алушылардың грамматикасын және сөздік қорын байыту, тілдік қызметтерін: тыңдалым, оқылым, айтылым бойынша оқыту) мазмұнын анықтайтын үш бағыт.

14. Студенттердің сөйлеуін дамыту үшін қандай сабақ жүргізілуде? (барлық).

15. Сөз түрлері (ауызша және жазбаша).

16. Сөйлеу түрлері (диалог, монолог, полилог).

17. Сөйлеудің функционалдық стильдік сорттары (сипаттамасы, әңгіме, пікірталас).

18. Сөз сөйлеудің негізгі бірлігі (мәтін).

Ұсынылған сабақты талдау. Қарап шығу әдісі. Студенттер екі топқа бөлінеді. Әр топ алдын-ала тапсырма алады, сөйлеуді дамыту бойынша сабақтың демонстрациялық нұсқасын дайындайды және ұсынады. Сабақтарды таныстырғаннан кейін, студенттер оларға: 1) таңдалған әдістердің тиімділігі; 2) сөйлеудің төрт түрін дамыту: сөйлеу, оқу, жазу, тыңдау.

Жазбаша көрініс.

Тапсырма. «Дәстүрлі емес сабақтар» кестесіне толтырыңыз. Кестедегі жолдардың саны және сабақтың түрлері студенттің көмегімен анықталады.

Сабақ түрі	Бұл сабақ туралы мен білемін	Бұл нысан туралы маған ұнайды	Мен оны практикада қолдана аламын (иә/жоқ)

Мини-аукцион. Сатуға арналған «Ұсынысты аяқтаңыз» партиясы. «Сөйлеуді дамыту бойынша сабақ әдістемесінде маңызды ...» деген сөйлем. Лот дұрыс және дұрыс негізделген жауаптар береді.

Лото терминдері. Оқытушы екі топқа әдістемелік терминдерді жасау үшін алдын-ала тапсырма береді. Студенттер лото сипаттамасын оқып және оның «фотосуретін» көрсетеді, өз кезегінде екінші топ терминді табады және лотоны жабады. Содан кейін екінші топ өзінің алғашқы лото әдіснамалық терминдерін білдіреді.

Терминдер анықтамаларының уақыты мен сапасын, сондай-ақ оларды визуалды ұсынуды (фото коллаж) ескеріледі.

Лото үшін мысал терминдері: емле білу, орфограмма, емле, емле ережесі, емле сауаттылығы.

Терминологиялық шығармашылық диктация. Студенттер сөздерді жазып, терминдердің мазмұнын анықтайды. Бұл шығармашылық диктанттың бір түрі. Мысалы, «Емлені тексеру әдістемесі» класында келесі мазмұн мен сипаттың диктанттарын дайындадық:

1) Студенттердің жазылу әрекеттерінің автоматтандырылған құрамдас бөліктері.

2) белгілі бір емле ережесіне сәйкес келетін сөзді жазу.

3) бір немесе орограммды таңдау үшін жағдайларды келтіретін арнайы қысқаша нұсқаулық.

4) қабылданған емле ережелеріне сәйкес сөздер жазу кезінде алфавиттік және алфавиттік емес графикалық құралдарды қолдану мүмкіндігі.

5) күші ережелерге барлық қазіргі уақытта пайдалану мүмкіндігі, сондай-ақ дәл тексеру мүмкін емес orthograms барлық сөздерді жазу қабілеті.

6) белгілі бір тізім бойынша үйренді тексеру мүмкін емес orthograms сөзден, соның ішінде мектеп Емле ережелері зерттеу, сәйкес сөздерді жазу қабілетін.

7) Қандай сыныптарда емлесін арнайы жүйелі түрде зерттеу керек?

8) 8-9 сыныптарда ... емле орфографиясы және тыныс белгілерін зерттеу кезінде орындалады

9) студенттердің интеллектуалды-моторлық әрекеттері: 1) сөздерде орфограмманы табу; 2) үйреніп алынған орфограмма түрлерімен сөздер жазуға; 3) орфограмманың негіздемесі; 4) қателерді табу және түзету.

10) Барлық орфограммаларды морфемикасын: префикстер, түбірлер, жұрнақтардың бірдей жазылуын талап ететін принцип. Мысалы: степной - степь, рябиновый - сосновый, подписать - подпись. Бұл орыс емлесінде жетекші принцип болып табылады.

11) Дәстүрмен бекітілген дұрыс емле ретінде танылатын принципі. Бұл, мысалы, орыс және орыс тіліне енген сөздер тексерілмейтін дауысты және дауыссыз дыбыстардың, дыбысталмайтын немесе түбірге дауыссыз екі еселенген дыбысты сөздер собака, топор, вокзал, футбол, здоровье, аллея және т.б. Бұлар мектеп практикасында сөздік деп аталады.

12) орфография құралдарымен бірыңғай дыбысталатын сөздерді ажырату үшін жазу ұстанымын сақтау керек: балл (оценка) және бал (танцевальный вечер), ожёг (глагол) және ожог (существительное), плачь (глагол) және плач (существительное).

13) сөздерді айтылуы бойынша жазу ұстанымы, мысалы: раз- (рас-) – роз- (рос-) приставкаларының жазылуы: разыскать – розыск, расписать – роспись.

14) Қазіргі заманғы әдістерде орфографиялық жаттығулар жүйесі жадтың бір немесе басқа түріне негізделеді. Жадтың 4 түрі бар...

15) ... мәтін көру деңгейінің қабылдауына негізделген. Мәтін тақтаға жазылған, студенттер зерттеу барысында заң бойынша сөздерді танып, орфограмманы талдайды. Мәтін жабылады. Тыңдалып жазылғаннан кейін олар мәтінді өздері тексереді.

16) ... студенттерді алдын-ала үйренуді талап етеді. Бұған дейін орфографиялық қиындық туғызатын тыныс белгілерді, түсініксіз ережелерге арналған сөздерді жазу. Содан кейін мәтін жабылып, студенттердің ойында қалғаны жазылады. Жазудан кейін мәтін ашылып, балалар өздерінің жазбаларын тақтаға жазылғанмен салыстырады. Бұл диктациялау түрі жады мен жазуды дамытады.

17) Мүмкіндігі ... болса, онда қателер мәтінді жазу ескерту болып табылады. Мұғалім мәтіндегі сөйлемдерді оқиды. Студенттер сөйлемді қайталап, нақты сөздерді қалай жазу керектігін түсіндіреді. Студенттер мәтінді есту арқылы қабылдайды, емледе қиын сөздерді айқындайды және оларды қалай жазу керектігін шешеді. Диктанттың бұл түрі ережені зерттеудің бастапқы кезеңінде қолдануға кеңес беріледі.

18) Күрделі сөздерді түсіндіруді орындау кезінде кейін беріледі.

Жазу. Оқушылар тақырыпқа жеткілікті түрде таныс болған кезде және практикада ережелерді өз бетінше қолдануы мүмкін.

19) нәтижесінде оқушылар бір грамматикалық форманы басқа формамен ауыстыруға және мәтінге қандай да бір грамматикалық категорияны (зат е., сын е.) қоюға жаттығады.

20) Мәтіндер ... толығырақ, бірақ қарапайым және оңай логикалық дайын бөлшектерге бөлінеді. Мәтін толығымен оқылмайды. Мұғалім екі бөлікке бөледі, содан кейін оқушылар есте сақтай отырып жазады. Мұғалім оларға үйренген орфограммалардан мәтіндік сөздерді сақтауды жөн көреді. ... диктация бақылаудың алдында, зерттелген материал жеткілікті түрде түсінікті болған кезде жүзеге асырылады. мұғалім 3 тұратын, Диктант бір бөлігін оқиды кейін - 4 сөйлем, ол өтуін қайта айту балаларды ұсынады. Диктанттың бұл түрі тек сауатты жазу дағдыларын жақсартуға ғана емес, сөйлеудің дамуына да ықпал етеді.

Ең күрделі, бірақ қызықты шығармашылық міндеттердің бірі - кез-келген орфограммаға қатысты өлең жазу.

Тікелей және ыңғайлы тағы бір әдіс - 5 минуттық эссе. Мысалға, «Сабақ - оқытудың негізгі түрі» немесе «Дәстүрлі емес сабақ» тақырыбын оқып болғаннан кейін білім алушыларға «Қазіргі замануи сабақ: оны қалай көреміз?» тақырыбын ұсынамыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда аталған шығармашылық әдістемелер мен әдістер ойын-сауық пен эмоционалдылықты біріктіреді, студенттердің танымдық белсенділігін ынталандырады және оның

өнімділігі. Білім алушылар оқытуға оң көзқарас қалыптастырады, белсенді өмірлік жағдай қалыптасады, бұл оқу үрдісінің тиімділігін арттырады.

Осылайша, орыс тілін оқыту әдістемелік жинағында, болашақ мамандарды оқытуда шығармашылық көзқарас олардың кәсіби біліктілігін және олардың әлеуметтену деңгейін арттыруға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тихомиров О.К. Общая психология. Словарь / под ред. А.В. Петровского // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь: В 6 т. / ред.-сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 251 с. [Электронный ресурс] // URL: <http://nashaucheba.ru/v13718/?cc=1&page=11> (дата обращения: 06.09.18).

2. Залесова Н.В., Башлыкова А.В. Творческие задания как средство развития познавательного интереса учащихся. [Электронный ресурс] // <http://shgpi.edu.ru/files/nauka/vestnik/2014/2014-2-29.pdf> (дата обращения: 06.09.18).

3. Полат Е.С. Как рождается проект. – М., 2005. – 233 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЫБЫСТАР ТҮРЛЕНІМІНІҢ ЗЕРТТЕЛІМІ

ф.ғ.к., проф.м.а. **Г.К.ҚАЙДАРОВА***
магистрант **Ұ.НОҒАЕВА****

Түйіндеме

Бұл мақалада қазақ тіліндегі дыбыстар түрленімінің зерттелуі қарастырылады. Қазақ тілінің дыбыс түрленімі күрделі фонетикалық құбылыс болып табылады. Қазақ тіліндегі дыбыс түрленімінің әрқайсысының өзіне тән ұғымдары мен атаулары болады. Мақалада дыбыстар түрленімін қарастыру үшін, алдымен қазақ тілі дыбыстарының құрамын анықтап алу керектігі жайында сөз етіледі. Мақаланың аса бір құнды тұсы деп дауыссыздарға қатысты ғалымдардың айтқан пікірін алуға болады. Түркі тілдеріндегі сингармонизмнің артикуляциясын талдай келіп, оның негізгі артикуляциялық көрінісі ретінде В.В.Радлов өзіндік белгілерді зерттеу нысаны етіп алады. Қазақ тілінің дыбыс түрленіміне келгенде зерттеушілердің тек жуан-жіңішкелікке мән беріп отырғанын байқауға болады. Дауыссыз дыбыстардың кездесіміне лайық фонетикалық белгілері анықталып, олардың өзара айырым, ортақ жүйесі салыстырмалы түрде көрсетіледі.

Тірек сөздер: дыбыс, дауыссыз, дауысты, түрленім, артикуляция, сингармонизм, фонетика, жуан, жіңішке, фонология.

STUDY OF THE SOUNDS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

This article discusses the study of the sounds in the Kazakh language. Sound reproduction of the Kazakh language is a complex phonetic phenomenon. Each of the audio editions in the Kazakh language has its own concepts and names. In the article, it is necessary to define the composition of the Kazakh language sounds to consider the sounds variation. One of the most valuable articles in the article can be the opinion of scientists who are not conscientious objectors. Analyzing the arithmetic of synchronism in Turkic languages, V.V.Radlov as the main articulation of its articulation is a form of self-study. When it comes to the sound of the Kazakh language, it is clear that the researchers are only focusing on the subtleness. Phonetic signs that are appropriate for the sounds of the noisy sounds are identified and their relative, shared system is relative.

Key words: sound, voice, voice, conversion, articulation, synarmonism, phonetics, thick, thin, phonology.

КІРІСПЕ

Н.И. Ильминский «үндесім (үндестік) заңы» деген атпен оған арнайы тоқталған және үндесім заңдылығын бүкіл түркі тілдеріне тән құбылыс ретінде атайды: «Закон созвучия по которому и известном слове, сколько бы оно длинно ни были, все гласные и согласные должны быть либо толстые, либо тонкие, - закон общий всем языкам тюркского семейства, существует и в киргизском наречий» (Ильминский, 1860:14). Бұл жерде сингармонизмнің түркі тілдерін топтаудың белгісі ретінде қабылданғанын көреміз. Үндесім құбылысын тілдік белгі ретінде алған ғалым қазақ тілін осы белгісіне сүйеніп түркі тілдерінің қатарына жатқызып отыр.

Қазақ тілі дыбыстарының құрамын анықтай келіп, дауыстыларды екі топқа жұптап берген, өйткені олардың айтылымы жоғарыда көрсетілген үндесім заңына сәйкес екіге жіктелетінін көрсетуге тырысқан: «Гласные – а, ә, е, ы, і, о, ө, ұ, ү. Согласные - п, б, м, у[w], т, д, н, ж, з, ш, с, р, л, й, қ, ғ, к, г, ң. Гласные расположены нами по-парно. Первую в каждой паре назовем толстою, вторую (и ә) тонкою. Толстые, в отношении степени толстоты, сходны с русскими, тонкие же все равномерно чужды остроты русских гласных, напр. *те* киргизское - русскому *тэ*» (Ильминский, 1860:6). Автор қолданған «жуан жіңішке» атауларының да сол кезде қалыптаса бастағанын көреміз. Ең бастысы орыс тілінің ықпалымен «твердый/мягкий» атауларының тікелей аудармасын іздемей, «толыстый/тонкий» атауларын алғанын байқаймыз. Бұл атаулар қазақ тілінде орнығып, тұрақты және үйреншікті зерттеу құралына айналып отыр.

Ғалым еңбегінің аса бір құнды тұсы деп оның дауыссыздарға қатысты айтқан пікірін алуға болады. Н.И.Ильминский қазақ тілінде дауыссыздардың да жуан-жіңішке болып айтылатынын аңғарған: «Подобно гласным согласные бывают толстые и тонкие. Гортанные различаются в этом отношении так резко, что нельзя

* Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, gulyaim.64@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті

было бы не дать им особого начертания; прочие же согласные все и каждая могут быть толстою и тонкою смотря по гласной, напр. ат, ет. И так как это определяется *системою звуков* (ерекшелеген – біз), то мы и не отличили этой двоякости согласных никаким значком» (Ильминский, 1860: 8). Бұл жерде ғалым пікірінің екі жағын атауға болады. Бірінші, дауыссыздардың жуан/жіңішкелігін дауысты дыбыстарға танып отыр. Өйткені ол кезде сингармонизм құбылысын «гармония гласных» деп ұғынған. Сондықтан дауыстылардың ықпалын зерттеушілер басым деп бағалаған. Екіншіден, дауыссыздардың жуан/жіңішке белгісін тілдің ішкі жүйесінен тауып отыр. Бұл сол кездегі фонетикалық теория деңгейі үшін өте жоғары нәтиже деп қарау керек. Шындығында да, қазіргі зерттеулердің нәтижесіне сүйенетін болсақ, онда дауыссыздардың жуан/жіңішкелік белгілері қазақ тілінің құрылымдық ерекшелігін көрсететін бірліктер болып табылады.

Белгілі ғалым В.В.Радлов өзінің неміс тілінде жарық көрген атақты еңбегінде сингармонизмнің фонетикалық сипатын «произносятся при одинаковом положении губ и языка» (Радлов, 1882: 2) деп берген болса, оның тілдегі қызметін «...причина возникновения гармонии гласных лежит в морфологии и теснейшим образом связана с внутренней формой урало-алтайских языков» (Радлов, 1882: 50-51) деп түсіндіреді. Ғалымның фонетикалық қорытындысы түркі тілдеріндегі сөз тіл мен еріннің тұрақты бір қалпымен айтылады дегенді көрсетсе, ал сингармонизмді морфологиямен байланыстыруын оның құрылымдық қызмет атқаратынын көрсеткені деп түсінеміз.

Ал В.В.Радлов қалдырған оның негізгі мұрасына келетін болсақ, ол туралы оның атақты «Опыты...» сөздігін қайта бастырып шығарушылар былай деп бағалаған еді: «Опыт словаря тюркских наречий» - итог полувековой работы выдающегося ученого, основателя отечественной школы тюркологии академика Василия Васильевича Радлова (1837-1918) – пользуется всеобщим признанием как единственное в своем роде богатейшее собрание лексики и фразеологии многочисленных живых и древних тюркских языков... материал по многим тюркским языкам и диалектам подчас можно найти только в этом словаре». Сол ғасырдағы үндесім құбылысынан жан-жақты мәлімет беретін мол мысалды осы сөздіктен таптық. Жоғарыда айтылғандай, сингармонизмнің бұзылмаған үлгісін сол күйінде қағазға түсірген зерттеушілердің ең беделдісі В.В.Радлов болғанын көреміз. Сондықтан да ғалым мұрасын өзіміздің зерттеу нысанымыз ретінде мольна пайдаланғанымызды айта кетуіміз керек. Оның атақты «Сөздігінен» қазақ тіліне қатысты аса бай материал табылып отыр. Ол табылған материалдың құндылығы сол кездегі қазақ сөзінің айтылым үлгісі таза ауызекі сөйлеу тілінен алынғандығында деп есептейміз.

Академик В.В.Радловтың теориялық тұжырымдарын проф. К.Ш.Хұсайыновтың еңбегіне сүйеніп талдадық, өйткені В.В.Радлов еңбегінің түпнұсқасын қолға түсіру аса қиын екені зерттеушілерге мәлім. Проф.К.Хұсайынов өзінің алдына қойған мақсаты туралы былай дейді: «Цель данной работы - рассмотреть теоретические положения В.В.Радлова, которые имеют непосредственное отношение к истории изучения казахского языка, а также для выявления особенностей развития казахской лексики в советскую эпоху, сопоставить лексические материалы по казахскому языку, собранные В.В.Радловым в начале второй половины прошлого столетия, с фактами современного казахского языка» (Хұсайынов, 1981: 4). Біз үшін, бір жағынан, В.В.Радлов еңбегіндегі лексикалық материалдың айтылым үлгісінің маңызы зор болса, екінші жағынан түркі тілдерінің дыбыс құрамын талдаған зерттеу нәтижелері маңызды болып табылады. Ендеше ғалым еңбегінің лексикалық және теориялық талдауларының нәтижелеріне бірдей назар аударуға тырыстық.

В.В.Радлов түркі тілдеріндегі сингармонизмнің артикуляциясын талдай келіп, оның негізгі артикуляциялық көрінісі ретінде өзіндік белгілерді ұсынады, олар: ауыз қуысының толық қалпы, яғни еріннен көмейге дейін; ауыз қуысының ықшамдалған қалпы, яғни тістен көмейге дейін; ауыз қуысының жартылай қалпы, яғни еріннен тіл алдына дейін; ауыз қуысының жартылай ықшамдалған қалпы, яғни тістен тілдің алдына дейін. Ол туралы «В.В.Радлов, разделяя классическую для тюркских языков восьмерку гласных на две группы – лабиализованные и нелабиализованные, последние, на наш взгляд, вполне обоснованно назвал зубными гласными, так как по его описаниям при воспроизведении нелабиальных гласных именно зубы выступают в качестве передней границы рото-плоточного резонатора» (Хұсайынов, 1981: 73) деп жазады проф. К.Хұсайынов.

Проф. М.Жүсіпұлы «Тілдің дыбыс қорын сингармонизм фонологиясының бағытында зерттеу үшін, біріншіден, ізденушінің алдында тұрған мәселелерге функционалдық (динамикалық) көзқарасты қалыптастыру керек; екіншіден, қазақша сөйлеу процесінде дыбысталу дағдысының және қазақ артикуляциялық базасының (дыбыстау мүшелерінің) сингармонизм заңына нық бейімделгенін анықтау керек еді. Ал, бұлардың ұйтқысы – сингармонизм заңы екендігі, сондықтан ол сингармониялық және бейсингармониялық (акцентті-фонемалық) дыбыстау дағдылары мен артикуляциялық базаларды салыстырып зерттегенде айқын байқалады» (Жүсіпұлы, 1995: 7) деп, болашақ зерт-

теушілердің алдына күрделі мәселе қояды. Егер сингармонизм мәселесін толық шешу керек болса, онда оны жеке бөліп қарамай, басқа тілдердегі өзі тектес тілдік бірліктермен жарыстыра қарастыру керек екенін ұсынады. Сонымен қатар сингармонизмді оның тілдік қызметі тұрғысынан байыптағанда ғана оның табиғатын дұрыс түсінетін боламыз. Басқаша айтқанда «Сингармонизм – сөздің фонетикалық және фонологиялық бейнесінің просодиялық таңбасы, сөз құрамындағы барлық дыбыстарды (дауысты, дауыссыз, жарты дауысты) қамтиды; сөзді акустикалық және мағыналық жағынан тура қабылдаудың кепілі... Сингармонизмнің тағы бір коммуникативтік қызметі сөздің құрамындағы дыбыстарды біріктіру.

Қазақ тіліндегі үйлесім түрленім дәстүрлі фонетикада арнайы зерттеу нысаны болмағанымен, бірлі-жарым талданған сәттерін кездестіруге болады. Бірақ ол талдаулардың негізгі мақсаты үйлесім белгілердің құрамы мен жүйесін анықтау емес, сол үйлесім дыбыстар «фонема ма, фонема емес пе?» деген сұрақтың жауабын іздеу болып қалады. Мысалы, қ-к, з-з дауыссыз дыбыстарының сыңарларының фонологиялық мәртебесі «фонема деңгейінде ме», әлде, керісінше, «вариант деңгейінде ме» деген сұрақтың жауабында бір пікір жоқ. Бір топ ғалымдар артикуляциялық ерекшеліктерін ескеріп, фонема деп қарайды: «...қ, к, з, з дауыссыздарын әзірше қалыптасқан түсінік-түйсік тұрғысынан танып баяндау керек болады», енді бір топ ғалымдар тілдегі фонологиялық қызметін ескеріп, варианттар деп қарайды. Соңғы пікірге орыс және қырғыз фонетистері де қосылады.

Екінші топтағы еңбектер қазақ тілінің төл дыбыстарын бөліп қарастырады да, кірме әріптер мен кірме дыбыстарды шығарып тастайды. Соның бір көрнекі үлгісі ретінде соңғы шыққан «Қазақ грамматикасын» алуға болады (Қазақ грамматикасы, 2002). Және бұл бағыттағы еңбектерде төл «әліпби» дыбыстардың түрленім варианттарына арнайы көңіл бөлінеді. Соның нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс құрамы сан жағынан «әліпби» дыбыстардың құрамынан артық болып шығады. Өйткені бір дыбыстың бірнеше әуез түрленімі қамтылады, сөйтіп дыбыс санының мөлшері дәстүрлі зерттеулер нәтижесінен артық болып шығады. Мысалы, А.Байтұрсынұлы қазақ тілі дыбыстарының құрамын 5 дауысты және 17 дауыссыз деп алып, олардың жуан-жіңішке үндесім варианттарын есепке алып, қазақ тілінде 43 дыбыс бар деп қорытындылайды. Бұл жерде А.Байтұрсынұлы айтқан 43 дыбыс пен қазіргі 42 әріпті сан жақындығына қарап өзара шатастырмау керек. Бұлар бір-біріне жақындамайтын, басқа-басқа мәселелер. Бұл қазақ тілінің жуан-жіңішке үндесім әуезін есепке алғандағы сан құрамы.

Егер Ә.Жүнісбек ұсынған жолмен қазақ тілінің дыбыс құрамын анықтайтын болсақ, онда қазақ тіліндегі негізгі дауыстылар 3 (ашық дауысты, қысаң дауысты және құранды дауысты) дыбыс, ал дауыссыздар 17 дыбыс, барлығы 20 дыбыс болып шығады. Енді ғалым қазақ тіліндегі төрт үндесім әуезді есепке алады, сонда 9 дауысты дыбыс, 66 дауыссыз дыбыс, барлығы 75 дыбыс болып шығады (Садуақас, 1999). Сонда қазақ тіліндегі үндесім дыбыстардың құрам саны шығады. Ал, егер, қазақ тіліндегі дыбыстардың үйлесім, шеп т.б. түрленім ретін саралап шығатын болсақ, онда дыбыс варианттары тағы да көбейіп кете береді.

Қазақ тілінің дәстүрлі фонетикасында дыбыс үйлесімі арнайы зерттеу нысаны болмағандықтан, дыбыстардың артикуляциялық сипаттамасы дыбыстардың негізгі белгілерін анықтаумен аяқталып отырды. Мысалы, дауыстылар үшін олардың жасалу орны, жақ қатысы мен ерін қатысы жеткілікті болса, дауыссыздар үшін олардың жасалу орны, жасалу тәсілі мен дауыс қатысы жеткілікті болды. Алайда, бұл белгілер дыбыстарды жалпылама сипаттауға жеткенімен, олардың түрленім варианттарын сипаттауға жеткіліксіз еді. Сондықтан да қазіргі қазақ фонетикасында, жалпы лингвистикадағыдай, негізгі және үстеме артикуляциялық белгілер құрамы ендірілді. Оның қазіргі үлгісін «Қазақ фонетикасының» сингармонизмге арналған бөлімінен көруге болады. Сонан соң дәстүрлі фонетикадағы басы ажыратылмай келген, сондықтан дыбыс анықтамасында араласып жүрген жасалым, айтылым және естілім атаулар жіктеліп берілетін болды. Мысалы, артикуляциялық «тіл арты» атауы мен естілім «жуан» атауы бір дыбыстың анықтамасында қатар кездесе береді. Кейде артикуляциялық атаудың орнына естілім атау қолданыла береді. Дыбыс сипаттамасының жүйеге түскен түрі артикуляциялық анықтама (тек артикуляциялық атаулар пайдаланылады), акустикалық анықтама (тек акустикалық атаулар пайдаланылады), естілім анықтама (тек естілім атаулар пайдаланылады) болып шығады.

Бұған ерекше тоқталып жатқан себебіміз бар. Әрі қарайғы дыбыс талдауын Ә.Жүнісбек ұсынған жаңа үрдісті басшылыққа алып, сол ретпен жүргіземіз. Соның нәтижесінде дыбыс варианттарының анықтамасы күрделеніп кетеді. Өйткені дыбыстың негізгі артикуляциялық белгілерінің құрамына үстеме артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық белгілер жалғасады.

Қорыта келгенде, қазақ тілі дыбыстарының түрленімі өте күрделі құбылыс болып табылады. Оның үстіне дыбыс түрленіміне арналған зерттеулер өте аз, бірлі-жарым ғана.

Өзірге белгілі зерттелімдер дауыссыздардың жасалым жіктеліміне қарай сараланған. Ал дауыссыздардың үйлесім түрленімінің дауыс желбезегінің (дауыс шымылдығының немесе дауыс жарғағының) қатысына қарай жіктелімі енді қолға алынып отыр. Дәстүрлі фонетикада дауыс желбезегінің қатысын «дауыс қатысы» деп те атайды. Бірақ «дауыс қатысы» деген атау акустикалық фонетиканың термині болып табылады, ал біз бірінші кезекте зерттеу нысанын артикуляциялық фонетика тұрғысынан талдап отырмыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. - Казань, 1860. -123 с.
2. Радлов В.В. Фонетика северных тюркских языков. - Лейпциг, 1882 (неміс тілінде). - 212 с.
3. Хусаинов К.Ш. В.В.Радлов и казахский язык. -Алма-Ата: Наука, 1981. -171 стр.
4. Джусупов М. Фонемография А.Байтурсынова и фонология сингармонизма. – Ташкент: ФАН, 1995. - с.
5. Қазақ грамматикасы.- Астана: Ел орда, 2002. - 783 б.
6. Сәдуақас Н. Профессор Құдайберген Жұбанов еңбектеріндегі қазақ тілі дыбыстары жіктелімінің фонологиялық негіздері. Филолог.ғылым.канд...дисс.авторефераты.–Алматы, 1999. -28 б.

İNGİLİS DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİ

Dos. Dr. **Sevda RZAYEVA**³**Xülasə**

Məqalə ingilis dilinin lüğət tərkibindəki türk mənşəli alınma sözlərə həsr edilmişdir. Məlumdur ki, ingilis dili dünya dilləri içərisində zəngin lüğət ehtiyatı olan dillərdən biridir. Alınma sözlərin tarixi göstərir ki, ingilis xalqının həmişə digər xarici ölkələrlə mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələri olmuşdur. Bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Alınma sözlər dilin lüğət tərkibinə həm yazılı, həm də şifahi formada keçmişdir. Məqalə Qədim Hun, skandinav, fransız, rus dillərindən, həmçinin Osmanlı türkçəsi vasitəsilə türk alınma sözlərinin tarixin müxtəlif zamanlarında ingilis dilinə daxil olmasından bəhs edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinə keçən türk alınma sözlərin əksəriyyəti əsasən həyat və məişət xüsusiyyətlərə aiddir və bu sözlər ingilis dili ilə zəif assimilyasiya olunub və türk xalqlarına məxsus olan anlayışları ifadə edir. Nəticə çıxartmaq olar ki, müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqələrin nəticəsində ingilis dilinə keçən türk alınmalar nəinki onu sözü gedən mədəniyyətə aid olmayan yeni anlayışlarla zənginləşdirir, həm də morfoloji və fonetik dəyişiklərə məruz olub öz əvvəlki görünüşünü itiriblər və ingilis dilin lüğətinin ayrılmaz hissəsi olublar.

Açar Sözlər: *Türk mənşəli, alınma sözlər, assimilyasiya, ingilis dili, türk xalqları.*

ADAPTATION PROCESS OF TURKIC ORIGIN WORDS IN ENGLISH**Abstract**

The article is devoted to the words of the Turkic origin in the English vocabulary. It is known that English is one of the languages in the world that is rich in vocabulary. The history of borrowings shows that the English people have always had cultural, political and economic relations with foreign countries. This has led to the enrichment of the vocabulary of the language. Loan words have been penetrated into the language both the written and verbal forms. The article stated about Turkic origin loan words in English languages borrowed from ancient Hun, Scandinavian, French, Russian and Ottoman Turkish at different times of history. It should be noted that the majority of Turkic loan words in English are primarily related to life and household characteristics and these words are weakened by the English language and express the notions belonging to the Turkic peoples. In conclusion it is possible to state that the Turkic loan words in the process of interculturalism not only enriched the language with new concepts, but also were exposed to morphological and phonetic changes, lost their previous appearance and became an integral part of the English language vocabulary.

Keywords: *Turkish origin, loan words, assimilation, English, Turkic peoples.*

GİRİŞ

İngilis dilinin türk dilləri ilə müqayisəli öyrənilməsi müxtəlif dil ailələrində leksik-terminoloji universalialarının da müəyyənləşdirilməsi, həmçinin də tutuşdurulan dillərin özündə mövcud olan bir sıra mühüm, aktual məsələlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır. “Bu və ya digər problemin kontrastiv, konfrantiv tədqiqi hər bir dilin spesifik cəhətlərinin, eləcə də müxtəlif sistemli dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin sinxron təsvirinə yardım edir.” (Ярцева, 1981:104)

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, sözlərin təbii prosesidir. Alınma leksika mütərəqqi prosesdir, bu proses bir dilin lüğət tərkibini başqa dilin sözləri hesabına zənginləşdirir.

Dilin dinamik xarakteri haqqında fikir linqvistik doqmalardan biridir. Ənənəvi hesab olunur ki, dilin leksik layı sosial fətorlərə məruz qalır və dəyişiklərə artıq dərəcədə həssasdır (Журавлев, 1982; s.9; Шеулин, 2007; s.92). Bəşəriyyətin inkişafı – onun tərkibində olan bütün mədəniyyətlərin inkişafıdır və müvafiq olaraq bütün dillərin. Mədəniyyətlər həm digər mədəniyyətlərdən asılı olmadan, həm onlarla qarşılıqlı əlaqədə olaraq müəyyən tarixi inkişafa məruz qalırlar. Əlaqələr bütün sahələrdə baş verir – siyasətdə, iqtisadiyyatda, incəsənətdə, gündəlik həyatda –həyat tərzində, dünya görüşündə, və təbiidir ki, dildə əhəmiyyətli dəyişiklərə gətirib çıxarır. Xalqlararası əlaqələr dillərarası əlaqələrsiz mümkün deyil. Mədəniyyətlər qarşılıqlı olaraq bir birindən hadisələr və anlayışlar alırlar, nəticədə dillərdə alınma sözlər əmələ gəlir. Alınma sözlər dillərin söz tərkibinin genişlənməsinə kömək edən inkişafın əsas faktorlarından biridir.

³Bakı Avrasiya Universiteti, “Tərcümə” kafedrasının müdiri sevda.rzayeva.1977@mail.ru

Dilə düşərkən alınma söz fonetik və qrammatik adaptasiyanı yaşayır. Çox vaxt alınma sözlərin tam assimilyasiyası baş verir, bu halda leksik vahidlər düşükləri dilin sisteminə qovuşurlar, fonetik, qrammatik qaydala tabe olurlar və orada o dərəcədə mənimsənirlər ki, dilin daşıyıcıları sözlərin mənşəyinə görə xarici dilə aid olmasını hiss etmirlər. Lakin digər hallarda onlar başqa xalqların adətlərini, məişətini, xasiyyətlərini təsvir etməkdə, müəyyən mətn koloriti yaratmaq üçün istifadə olunan, eləcədə leksik sisteminin periferiyasında “yad” ekzotizmlər kimi qalırlar (Мухин, 2007: 140). Dilçilərin məlumatına görə, ingilis dilində 400 yaxın türk mənşəli söz var (Биккин, 1998: 7). Yaddan çıxartmaq olmaz ki, istənilən tarixi əlaqə, istər bilavasitə, istərsə də vasitəli, dildə öz əksini tapır, və nəticədə - bunlar alınma sözlərdir. Bildiyimiz kimi, alınma prosesinin səbəbləri ekstralingvistik faktorlardır, hansılara ki, obyektin və ya dil-reseptorun bazasında hadisənin olmaması ilə şərtləndirilmiş həmin hadisənin adlandırması ehtiyacı və ekstralingvistik, daha dəqiq desək, sosial-psixoloji faktorları, həmçinin qloballaşma prosesi aiddir. Türk mənşəli söz və ifadənin ingilis dilində yaranma səbəbi ekstralingvistik faktorlar olmuşdur. (Власичева, 2010: 143)

Məlumdur ki, ingilis dili dünya dilləri içərisində zəngin lüğət ehtiyatı olan dillərdən biridir. Xalqın iqtisadi – siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişiklər, yeni istehsal üsulları, yeni texniki tərəqqi, elmi nailiyyətlər, kənd təsərrüfatındakı əsaslı dönüş, ictimai quruluşun dəyişməsi, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyatın inkişafı, dövlətin yaranması və s. bu kimi hadisələr ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsir edərək, onun daha da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. (Власичева, 2010: 83)

Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər öz əksini, ilk növbədə dilin lüğət tərkibində tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinin inkişaf prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Xalqın tarixini izləmədən lüğət tərkibindəki inkişaf meyillərini aşkar etmək mümkün. Bu dil nəsilən-nəsilə keçərək öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Müasir ingilis dili öz inkişafı prosesində uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir. Bir çox dillərdən sözləri qəbul edərək, özünükləşdirmişdir. Latın, yunan, fransız, italyan, rus, ispan, ərəb, fars və tədqiqatımızın əsas obyektini olan türk dillərinin adlarını çəkmək lazımdır. Lakin türk dilinin yeri xüsusiədir. Tarixə nəzər salıb, görə bilərik ki, Avrasiya kontinentinin müxtəlif yerlərində, müxtəlif vaxtda türk xalqları müxtəlif dövlətlər yaratmışdılar, o cümlədən, Hunn imperiyası, Türk kəhanat, Qızıl Ordu, Teymur imperiyası kimi güclü olanları. Türk xalqların dilləri müxtəlif dillərdə çoxlu izlər qoymuşdurlar. Bu sözlərin 55 % etnoqrafik realiyalar təşkil edir, 26% ictimai-siyasi leksikaya aiddir, 19% təbii realiyalardır. *Badian, beech, irbis, jougara, mammoth, sable, taiga, turkey* kimi sözlər ən məşhur təbii realiyalardandır. Həmin qrupa mineralların 18 adı aiddir, məsələn, dashkesanite, turanite və s.

İngilis dili etimoloji lüğətlərinin məlumatına görə, təxminən 30 söz material və parçaların adlarına: *karakul, shagreen, chekmak, geyim* adlarına: *burka, kaftan, dolman, yashmak, caraco* və s. aiddir. Ən çox mənimsənilmiş ictimai-siyasi realiyalar: *bashi-bazouk, begum, effendi, chiaus, cossack, ganch, horde, janissary, khan, lackey, mameluke, pasha, saber, uhlan*. Etnoqrafik realiyaların arasında həmçinin ingilis leksikanın ayrılmaz hissəsi olan sözlər də var: *caviar, coach, kiosk, kumiss, macrame, shabrack, shagreen, vampire* və s. Bizə məlum olduğu kimi, mənbə olan dil və alınma sözləri qəbul edən dilin arasında olan ara mərhələlərin mövcudluğuna görə alınma elementlər bilavasitə - yəni bir dildən digər dilə vasitəsiz keçən, və vasitəli – o hallarda ki, mənbə və reseptor arasında alınmanın əlavə mərhələləri olur.

1. HUNN DİLİ VASİTƏSİLƏ ALINMA SÖZLƏR

Türk sözləri ingilis dili tərəfindən həm bilavasitə, həm də vasitəli əlaqələrdə alınır. Bilavasitəli əlaqələrdə türk mənşəli sözlər ingilislərin əjdadların (angl və saksların) dilinə IV əsrin axırında keçməyə başladılar, həmin vaxtı onlar hunn-türklər tərəfindən fəth olunmuşdular. II-IV əsrlərdə hunnlar, alanlar və germanlar Qafqazkənarı, Qara dənizkənarı, Krım ərazilərində qarışıq yanaşı yaşayırdılar. Aparıcı rol hunnlarda idi. Məhz hunnlar I əsrin əvvəlində güclü dövlət ittifaq yaratmışdılar. Qərb hunnların dövlətinin çiçəklənmə və güclənmə pik nöqtəsinə IV əsrdə, Attila dövründə çatmışdır (şərq hunnlar da var idi) 376-cı ildə bütün mərkəzi Avropa hunnların tabeliyində olmuşdur və ancaq 449-cu ildə hunnların başçısı Atillanın ölümündən bir qədər öncə angllar, sakslar və yutların ilk dəstələri Britaniya adalarına köçməyə başlamışdılar. Bu köç prosesi 150 ilə yaxın çəkmişdir. Beləliklə, türklərin german tayfalarının üzərində üstünlük şəraitində qədim ingilis dilə türk leksikasının bilavasitə təsiri azı 73 il davam etmişdir. Həm mədəni, həm hərbi sahədə german tayfalarının üzərində o vaxtın türklərin üstünlüyünü nəzərə alsaq qədim ingilis dilinə çoxlu türk sözləri, xüsusilə hərbi, atçılıq terminologiyası, həmçinin dövlətçilik strukturu ilə bağlı anlayışları bildiren sözlər daxil olmalı idi. Bəzi tədqiqatçılar hun dövrünə aid olan türk sözlərə *beech, body, girl, beer, book, king* kimi sözləri aid edirlər. Maraqlıdır ki, Tapa – “baltalamaq” kökündən yaranmış söz, həmçinin ərəb, fars və rus, həm də şərq türk dilləri tərəfindən alınmışdır və bu günə qədər orada qorunub

saxlanılıb. Qərb türk, məsələn, türk və tatar dillərində isə o həməən mənada balta sözü ilə sıxışdırılmışdır, məsələn, tatar dilində yalnız tapanç formasında – “tərəvəzlər üçün doğranma” - saxlanılmışdır.

2.SKANDİNAV DİLİ VASİTƏSİLƏ ALINMA SÖZLƏR

İngilis dilinə türk sözlərin keçməsinin daha bir yolu – İngiltərə üzərində skandinavların hökmlüyünün dövrüdür (IX-XII əsrlər). Vikinqlər – dəniz köçəriləri, döyüşçüləri və tacirləri – öz ekspansiyasına 800 ildən başlanmış, hələ V əsrdən hunn qılınclarına xüsusilə qiymət verirdilər.VIII əsrdən vikinqlərin İngiltərəyə hücumları başlayır. IX əsrin ortasında onlar ölkənin yarısını işğal etmişdilər və bu ərazi XI əsrin 40-ci illərə qədər Danelaw adı altında mövcud idi. İngiltərənin üzərində hökmlük dövründə isə IX-XII əsrlərdə vikinqlərin dili ingilis dilinə böyük təsir göstərmişdir.

Bu dövrdə ingilis dili skandinav dillərin güclü təsirini yaşadı. Vikinqlər uzun müddət bolqarlarla, peçeneqlər, qırçaqlarla ünsiyyətdə idilər və çox guman ki, hansısa türk sözləri və anlayışları alırdılar: *ha(k)(gh)gan, hunn, gun, alp, oalaf, berserk* və s.. Sonra bu sözlərin bəziləri ingilis dilinə keçdi. (Биккинин, 1998: 8)

XI – XIII əsrlərdə ingilislərlə türklərin bilavasitəli əlaqələr başlayır, həməən vaxt ingilis feodallar öz döyüşçüləri ilə xaç yürüşlərdə iştirak edirlər. Haradaki əsas rəqiblər Qərbdə sarasinlər (“saracen”- sinonim qırçaq) adlanan türklər idi. Avropalılar bu tayfa adını bütün müsəlmanlara, o cümlədən, Suriya, Fələstin və Misir ərəblərə yaydılar, bunun nəticəsində etimoloji lüğətlərin çoxu bu adı ərəb mənşəli sözlərə aid edirlər, görünür bu məsələ mübaisəli olaraq qalır. Sarasinlərdən keçən sözlər *sabot, chabouk, chibouk, saber* və s.

3.FRANSIZ DİLİ VASİTƏSİLƏ ALINMA SÖZLƏR

O halda ki, türk mənşəli sözlər ingilis dilə bir neçə dildən keçirdi, çox vaxtı axırıncısı fransız dili idi. Fransızların türklərlə bilavasitəli əlaqələr xaç yürüşlərin dövrlərdə qeyd olunmuşdur (XI - XIII vv.). XI-XIII əsrlərdə türk mənşəli söz və ifadəri ingilis dilinə İngiltərənin ixtidarı danışdığı köhnə fransız dilindən keçirdi (Биккинин, 1998: 7). İngilislərin türklərlə bilavasitə əlaqələri ingilis feodallarla döyüşçüləri də iştirak etdiyi xaç yürüşlər zamanı başlamışdır. 1096-cı ildən 1270-ci ilə qədər üçün Fələstinə 8 xaç yürüşü həyata keçirilmişdir. Xaçpərəstlərin bu qarət, işğalçı yürüşlərin avropa mədəniyyəti üçün müsbət nəticəsi var idi. Qərbdə yeməkdən əvvəl əl yumağa, masa arxasında bıçaq-qaşıqdan istifadə etməyə, isti hamamlarda çimməyə başlamışlar, alt və üst paltarları dəyişməyi öyrənmişdilər. Avropalılar düyü, qarabaşa, limon, ərik, qarpız yetişdirməyə, yeməyə şəkər qamışdan istifadə etməyə başlamışdılar. Avropada ipək parçaları, güzgüləri istehsal etməyi, dəmiri daha yaxşı işləməyi öyrənmişdilər. Türk mənşəli söz və ifadəriin daxil olmasının 2-ci dalğası Osman imperiyası (XIV - XVI vv.) ilə bağlıdır, nə vaxt ki, fransızların çoxu, ispanlar və italyanlar kimi türk sultanın xidmətində idilər. Osman imperiyasının gücü və zənginliyinə olan heyran Avropada türkpərəstlik törədir, bu da, şübhəsiz, avropa dillərin çoxunun, o cümlədən, ingilis dilinin leksik tərkibinə təsir etməyə bilməzdi. *Caviar (1560), turban (1561), odalisque (1681) badian, caique, sabot, turquose, bergamon, bugger, cassock, cham, cosaque, gilet* və s. kimi sözləri misal kimi gətirmək olar.

XV-XVI əsrlərin dini qovulmaya və feodal istismarına məruz qalan avropalılar üçün Türkiyə dini dözümlülük, ədalət və xalqın maddi durumu ölkəsi idi. Türkiyəyə maraq o dərəcədə yüksək idi ki, artıq XVI əsrdə Avropada Türkiyə haqqında 900-dən çox elmi əsərlər ortaya çıxmışdır. Təbii ki, bu şəraitdə fransız və digər avropa ölkələrində xeyli türk mənşəli söz və ifadəri daxil olmuşdur. 1579-cu ildən Türkiyə və İngiltərə arasında dostluq münasibəti yaranmışdır. Türkiyəyə çoxlu ingilis tacirləri üz tutdular. Orada ingilis ticarət koloniyaları yaranmışdır və ingilis kilsələri tikilmişdirlər.

Türk mənşəli söz və ifadəri ingilis dilinə təkcə ingilis dilindən gəlmirdi. XVI – XIX əsrlərdə orta Asiyaya gündəlikləri türk mənşəli sözlərlə dolu olan (taiga (1888), from Rus. taiga, of Mongolian origin; Cossack- (1598) from Rus. kozak, from Turk. quazzaq "adventurer, guerilla, nomad." və s.) səyyahlar (Antoni Cenkinson, Tomas Atkinson), diplomatlar, tacirlər baş çəkmişdirlər. XIX əsrə qədər ingilis dilinə daxil olan türk sözlərin çoxu istifadədən çıxıb (Биккинин, 1998: 8).

Polyak dili vasitəsilə ingilis dilinə *hetman, horde, uhlan, kielbasa* kimi sözləri keçmişdir. Macar dilindən, alman və fransız dillərin vasitəsilə *coach, haiduk, kivasz, vampire* kimi türk sözləri daxil olmuşdur. İngilis dilində ən çox istifadə olan türk mənşəli söz *coach* –dur - əsas mənada “böyük açıq araba”. Etimoloji lüğətlərdən çoxu *coach* sözün ilk mənbəsi kimi Macarıstanda olan Kocs kəndin adını göstərirlər, harada, guya, ilk açıq araba yaranmışdır. “Kuç” türk mənşəli kökdən – “köçmək, keçmək” – müxtəlif dillərdə çoxlu düzəltmə sözlər yaranmışdır, o cümlədən “köçmək, köçəri, köç” rus sözləri.

4.ƏRƏB VƏ FARS DİLİ VASİTƏSİLƏ ALINMA SÖZLƏR

Türk sözlərinin çoxu ingilis dilinə ərəb, fars və hind dilləridən keçmişdir. Misirdə və Suriyada ilk türklər türkmənlərin oğuz tayfaları olmuşdur, hansıların bir hissəsi ərəb xilafətlər zamanı məskunlaşmışdılar. X əsrdən başlayarkən təcridən dil mühitini dəyişərək Misirə müxtəlif yollarla çoxlu qırçaqlar gəlir. Aybek mamlük sultanın hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində 1250-ci ildə Misirin dövlət dili qırçaq dili olmuşdur.

1517-ci ildə Mamlük dövlətin türk-osmanlar tərəfindən işğala qədər Misirdə ədəbiyyat Qızıl Ordu dövründəki tatar dilinə yaxın olan qıpçaq-oğuz dilində çiçəklənirdi. Qıpçaqlar Misirdə ərəb ədəbiyyatına, ərəb dilinin leksika və qrammatikasına güclü təsir yaratmışdılar. Fars dili, xüsusilə leksika hissəsi, həmçinin türk dillərin güclü təsirini hiss etmişdir. X-XVI əsrlərdə mövcud olan İran, Orta Asiya və Hindistan türk-fars dövlətlərin ərəzilərində özünəməxsus dil şəraiti yaranmışdır, nə vaxt ki, elm və din dili ərəb dili, ədəbiyyat və kargüzarlıq dili - fars dili idi, şaxlar və sultanlar yanında və orduda isə əsasən türk dili istifadə olunurdu. Bir neçə əsrlər ərzində İran və Hindistanda yaşayan türklərin çoxu fars və hindlərlə assimilyasiya olunmuşdur. Bununla yanaşı, təbii olaraq, fars və hind dillərinə çoxlu türk sözləri düşmüşdür. Azərbaycanlılar və türkmənlər istisna olmaqla İran, Afqanistan, Pakistan və Hindistanda öz doğma dilini yalnız bir neçə ayrı yaşayan tayfalar qoruyub saxlamışdılar, məsələn, xalacı. Ərəb dili vasitəsilə ingilis dilinə *coffee, pilaf, sherbet, kourbesh, kismet* və s., fars dilindən *agha, ordu, divan, hatun, pistachio, binbashı* və s. sözləri keçmişdir.

XVI əsrin Deli sultanatlığın Badraddin İbrahim tərəfindən yaradılmış türk dilin lüğəti Şimal Hindistanda danışılan bu dilin qıpçaq xarakterini aydın göstərir. Buna görə rus knyazların xidmətində tatarların dili olan qıpçaq dilini bilən məşhur səyyah Afanasiy Nikitin müsəlman adətlərinə riayət edərək sərbəst olaraq əvvəlcə İranda yaşamışdır, sonra isə Hindistana köçmüşdür, hardaki o özünü Xoca Yusuf Xorasani adlandırmışdır. Ona yerli dilləri xüsusi olaraq öyrənmək lazım deyildi, çünki XV əsrin ikinci yarısında, Afanasiy Nikitin İranda və Hindistanda olan zaman hər yerdə türk dilini başa düşürdülər.

İngilis dilinə türk sözlərin daxil olmağın yolların biri arasında türk mənşəli sözləri olan hind sözlərin alınması olmuşdur. XVI əsrdə Hindistanda ilk ingilis faktoriyalarən əsası qoyulmuşdur, lakin ingilis dilinə daxil olan hind sözlərin əksəriyyəti XIX əsrə düşür, nə vaxt ki, Hindistan Britaniya imperiyasının koloniyası olmuşdur.

Müxtəlif hind dilləridən ingilis dilinə 900 yaxın söz düşmüşdü, onlardan 40 öz növbəsində türk mənşəli sözlərdi, məsələn: *beebee, begum, cotwal, kajawah, khanum, soorme, topchee, bahadur, boyar, urdu* və s.

Rus dili vasitəsilə ingilis dilinə 60-dan çox türkizm daxil olmuşdur: *astrakhan, ataman, hurrah, kefir, koumiss, mammoth, irbis, shashlik, bagatyr, borunduk, bashlık, sevruga, burka, shashlık, boyar, bjarlıgvə s.*

5.XÜSUSİ İSİMLƏRDƏ VƏ İDİOMLARD A RAST GƏLİNƏN TÜRKİZMLƏR

İngilis yazıçıları şərq mövzusunda olan öz əsərlərində aktiv şəkildə türk sözləridən istifadə edirdilər. Xüsusilə çox türk mənşəli sözlərdən Kristofer Marlo, V. Şekspir, L.Bayron, V.Skott istifadə edirdilər.

The Scourge of God (Allahın cəzası) adlanan Atilla, Gengis Khan, Baber, Tamerlane kimi zəhmli işğalçıların türk xüsusi adları ümumi adlara çevrildi.

İnadkar, tərs oğlanı ingilislər *young Tartar* – “tatarçonok” adlandırma bilərlər. “Daha güclü rəqiblə qarşılaşmaq” ingiliscə *to catch a Tartar* səslənir, yəni “tatara rast gəlmək”. *To turn Turk* ifadəsi isə qəzəblənmək, əsəbləşmək mənasını daşıyır. İngilis frazeoloji birləşmə *the Father of the Faith*- inamin atası, “türk sultanı” mənası ilə - mədəniyyətlərin qarşılıqlı tamasın maraqlı misalıdır. Frazeoloji vahid tarixi İngiltərə və Türkiyə arasında ilk dövlət əlaqələr yaranma dövründə mövcud olan faktda əsaslanıb: türk sultanı istər siyasi, istərsə də dini hakimiyyətə malik idi, bir simada dünyəvi və ruhani hakimiyyəti birləşdirirdi. Bədii ədəbiyyətin bəzi əsərlərin təhlili həmçinin bizə nəticə çıxartmağa imkan verdi ki, türk alınma sözlər aşağıdakı hallarda istifadə olunur: 1) Şərq və Asiya ölkələrin koloritin spesifik xüsusiyyətlərini ötürən və qeyd edən müəyyən mühiti yaratmaq üçün; 2) tarixi vəziyyətin və tarixi realiyaların yaradıb və təsvir etmək üçün. İ.V.Arnoldun fikrinə görə, ingilislərin colonial fəaliyyəti ilə əlaqədar alınmış sözlərin əksəriyyəti istifadə olunur o halda ki, söhbət həmən ölkədən gedir ki, hardan ki bu sözlər alınıb, bu sahədən kənar onlar istifadə olunmur və xarici kimi hiss olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində ədəbiyyatda və danışq dildə yaxşı assimilyasiya olunmuş stilistik neytral türk mənşəli söz və ifadəri mövcuddur. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində türk mənşəli sözlərin istifadəsi onların assimilyasiyanın yüksək dərəcəsinə təsdiq edir. Türk mənşəli söz və ifadəriin leksik layı kifayət qədər yüksək tezlikliyi ilə xarakterizə olunur, bununla əlaqədar fikir sürmək olar ki, ingilis dilin inkişafın indiki dövründə bəzi türk mənşəli söz və ifadəri adaptasiya olunub və kifayət qədər tez-tez nitqdə istifadə olunur, onunla belə həmən dilin daşıyıcısının dünya təsvirini genişləndirir.

İngilis dilinə XIX əsrə qədər daxil olmuş türk mənşəli söz və ifadəriin çoxu artıq istifadədən çıxıb. Qalanları əsasən flora, fauna, məişət, adətlər, ictimai-siyasi həyatın və türk regionun inzibati-ərazi quruluşun təsvirində istifadə olunur. Lakin ümumişlək leksikaya aid olan türk alınma sözlər var. Bəzi türk alınma sözlər, məsələn, *bosh, caviare, coach, horde, jackal, kiosk*, onların etimonlarına məxsus olmayan yeni mənalar inkişaf edir.

Qeyd etmək olar ki, ingilis dilinə keçən türk alınma sözlərin əksəriyyəti əsasən həyat və məişət xüsusiyyətlərə aiddir. Ümumi 5000 alınma söz və söz birləşmələrdən türk alınma sözləri 54 % təşkil edir. Bu sözlər ingilis dili ilə zəif assimilyasiya olunub və türk xalqlarına məxsus olan anlayışları ifadə edir.

NƏTİCƏ

Bundan irəli gələrək, belə nəticə çıxartmaq olar ki, müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqələrin nəticəsində ingilis dilinə keçən türk alınmalar nəinki onu sözü gedən mədəniyyətə aid olmayan yeni anlayışlarla zənginləşdirir, həm də morfoloji və fonetik dəyişiklərə məruz olub öz əvvəlki görünüşünü itiriblər və ingilis dilin vokabulyarın ayrılmaz hissəsi olublar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrə qədər ingilis dilinə keçən türk mənşəli söz və ifadərin çoxu artıq istifadə olunmur. Qalanları təbiyyətin, məişətin, adətlərin, ənənələrin, ictimai-siyasi həyatın və Türkiyənin inzibati-ərazi quruluşunun təsvirində istifadə olunur. Dil tamaları əsrlər boyu dəstəklənirdi, buna görə leksikanın qarşılıqlı təmasında əks olunmaya bilməzdi. Bilavasitə dildən alınmış sözlərin əsas xüsusiyyətləri bir çox hallarda öz ilkin mənasını saxlanılmasındadır.

Beləliklə, ingilis dilinə türk sözlərinin daxil olması və istifadəsi haqqında danışırkən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

İngilis dilinin lüğət tərkibinə türk söz və ifadələrin daxil olması, sözlərin yeni məna "cildinə girməsi" və s. dil hadisələri bu xalqın tarixi izlərini lüğət tərkibində inikas etdirmiş və demək olar ki, möhkəmləndirmişdir. Türk söz və ifadələri ingilis dilinin orijinallığına, müstəqilliyinə əngəl törətməmiş, əksinə onun inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu söz və ifadələr artıq ingilis dilinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Birincisi, assimilyasiyanın kifayət qədər yüksək dərəcəsinə baxmayaraq türk formant və elementlərinin istiadəsi istiqamətləndirilmiş məqsədyönlü xarakter daşıyır və onlar çox güman ki ekzotik leksikaya aid oluna bilər.

İkincisi, ingilis dilində türk mənşəli söz və ifadərin sonrakı dövrlərdə öyrənilməsi doğma və xarici dildə mədəni və dil təsvirlərini daha da zənginləşdirməyə imkan verir.

Üçüncüsü, alınma leksika vasitəsi ilə ingilis xalqı türk xalqını yaxından tanıya bilmişdir.

Dördüncüsü, türk söz və ifadələrinin ingilis dilində yaxud əksinə intensivliyi bu xalqlar arasında tarixi-mədəni əlaqələrinin və dövlətlərarası münasibətlərinin, elmi-texniki tərəqqi və informasiya mübadiləsinin daha da genişlənməsini əyani şəkildə nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

- Биккинин, И. Тюркизмы в английском языке// Татарская газета.1998.25 декабря (№ 13), с.7-8
 Власичева В. (2010), Тюркизмы в современном английском языке. Вестник Волгоградского Государственного Университета. Сер.2, Языкознание. № 2(12)
 Ильиш Б. (1968), История английского языка. М.: Наука,316 с.
 Журавлев, В. (1982), Внешние и внутренние факторы языковой эволюции/ М: Наука, 327 с.
 Мухин, С. (2007), Соотношение понятий ассимиляции и натурализации заимствований/ С.В.Мухин // Вестник МГЛУ: теория и практика лексикологических исследований. Сер. «Лингвистика» Вып.532- С.140-148
 РасторгуеваТ. (1972),ЖдановаИ.Ф. History of the English language. М.: Высшая школа, 175 с.
 Смирницкий А. (1965), История английского языка. М.: МГУ, 285 с.
 Щеулин, В. (2007), Русский язык в историческом, социолингвистическом и этнографическом аспектах. В 2ч. Ч.1 /В.В.Щеулин – Липецк: Изд-во ЛГПУЮ, 507 с.
 УилсонМ. (1982), The Modern Russian Dictionary for English speakers. М.: Русский язык,715 с.
 Ярцева В. (1981), Контрастивная грамматика. Изд-во «Наука», М.6, 104 с.
 URL:http://tatarica.narod.ru/world/language/tat_eng/htm

ҚЫТАЙ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Т.ғ.к., доцент **А.Т.ТОХМЕТОВ***
Оқытушы **М.А.КЕБЕКБАЕВ****

Түйіндеме

Бүгінгі таңда заман талабына сай білікті маман дайындау еліміздегі маңызды мәселелердің біріне айналып отыр. Еліміздегі оқу-ағарту мен ғылым саласындағы түбегейлі өзгерістер жоғарғы оқу орындарының алдына жаңа талаптарды алға тартты. Еңбек нарығында бәсекеге қабілетті маман дайындаудағы талаптар маман адамның кәсіби біліктілігін қалыптастыратын компоненттік әдіс мәселесін алдыңғы қатарға шығарып отыр.

Университетте шет тілін оқыту үдерісінде лингвоелтанымдық компонентті енгізудегі басты мақсат ең алдымен сөйлеушінің және тілді қолданушыларға есептелген түпнұсқа мәтіндерді дұрыс қабылдауы арқылы коммуникативтік біліктілікті қамтамасыз ету болып табылады. Қытай тілі әлемдегі ең көп оқытылатын тілдердің бірі деп табылады. Автор мәдениаралық құзыреттілікті қалыптастырудың әртүрлі дидактикалық құралдарын қарастырып, дәстүрлі, сондай-ақ қытай тілін оқытудың жоғары технологиялық инновациялы құралдарын зерттейді, бұл құралдардың үйлесімі өз кезегінде қытай тілі сабақтары бойынша мәдениаралық құзыреттілікті қалыптастыруда оң нәтиже көрсетеді.

Рухани мәдениеттің қамтитын көлемі кең, ол қытай халқының идеялық мәдениеті мен жүйелік мәдениетін қамтиды. Идеялық мәдениет, жүйелік мәдениет деп отырғанымыз қытайлардың ұзақ уақыттық тарихи даму барысында біртіндеп қалыптасқан ерекше ойдың құрылымы, ойлау формасы мен құндылық көзқарастары. Сонымен бірге қытайлардың дүниеге көзқарасы әсерінен тарихта қалыптасқан әртүрлі саяси, экономика, заң, оқу-ағарту құрылымы сияқты өзіндік мәдениеті қалыптасқан.

Тірек сөздер: Қазақстан, қытай тілі, студент, мәдениет, әдістеме.

THE IMPORTANCE OF USING KAZAKHSTAN MATERIALS IN TEACHING CHINESE LANGUAGE

Abstract

Today, training qualified professionals according to modern requirements has become one of the most important issues of our country. Radical changes in the field of education and science of our country demanded new requirements from higher educational institutions. The requirements for training competitive specialist in the labor market lead to the issue of the component method, which forms the professional competence of a person.

The main goal of implementing the language and country awareness component in the process of teaching a foreign language at the university is to ensure communicative competence through correct perceiving the original texts provided to speakers and language users. Chinese language is one of the most common languages which are taught in the world. The author explores various didactic tools for developing intercultural competence, studied both traditional and innovative high-technology tools which are used in teaching Chinese language, these combination of tools show the positive result in forming intercultural competence at Chinese language lessons.

The volume of spiritual culture is wide, embracing the culture and systemic culture of the Chinese people. An ideal culture, systematic culture is the structure of a certain thought, the way of thinking and the value of ideas that are gradually formed during a long Chinese history. At the same time, in the history the Chinese world view has formed the political, economic, legal, educational culture.

Key words: Kazakhstan, chinese, student, culture, methodology.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, tokhmetov@mail.ru

** marat7709@mail.ru

КІРІСПЕ

Бүгінгі қоғамның кез-келген ғылым саласынан өз кезеңінің сұраныстарын қанағаттандыратын еңбектерді талап етуі заңды. Мәдениеттің тілдегі қырларын зерттеу, оның табиғаты мен қолданыс заңдылықтарын тереңірек тануға жол ашады. Қазіргі уақытта халық мәдениетінің тілдегі көрінісін зерттеу лингвистикада маңызды мәселе болып табылады. Лингвистикалық зерттеулердің көбісі кейінгі он жылдықта адамдық әрекеттің бір түрі ретінде тілдік қарым-қатынасқа өте қатты көңіл бөліп отыр, өйткені шетел тілінде қарым-қатынас жасау барысында қалыптасқан лингвомәдени дағдылары болашақ маман тұлғасын қалыптастырудың қажетті алғы шарттарының бірі болып табылады.

Шетел тілін меңгерту үрдісінде мотивациялық сипат беру қажеттілігі, шетел тілін мәдениетін меңгеру үдерісінде болашақ шетел тілі мұғалімдерінің мәдениетін жетілдіру мүмкіндігі, бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Бүгінгі таңда елімізде шетел тілін оқытудың басты мақсаттарының бірі - мәдениетаралық қарым-қатынасқа қабілетті, шетел тілін сол тілде сөйлеуші ұлттық тілдік және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктеріне сай, дұрыс қолдана алатын, білімді де мәдениетті мамандар даярлау болып табылады. Бұл мақсатқа жету үшін «тіл-ұлт-мәдениет» үштігін өзара тығыз байланыста қарастырудың, шетел тілі мұғалімінің мәдениет аралық қатысым құзыретін қалыптастыру өте маңызды болып табылады. Өйткені шетел тілін оқытудың бұл аспектісі тілді этностың мәдениетімен тығыз байланысты қарастыруды, соның негізінде студенттердің тілін үйреніп отырған халықтың салт-дәстүрі, наным сенімдері, тарихы жайындағы білімдерін қалыптастыруды талап етеді. Ал мұндай шынайы өмірге негізделген білім студентті көп мәдениетті орта жағдайында, әрекет ете алуға, жағдайға сай шешім қабылдауға, шетел тілін тек тілдік нормаларға ғана емес, сонымен қатар сол тілде сөйлеуші ұлт дәрежесінде қолдануға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ пен қытай халқының арасындағы мәдени және тарихи байланыстар бірнеше мың жылдық уақытты қамтитын күрделі процесс. Осындай экономикалық және мәдени байланыстардың арта түсуі Қазақстан азаматтары үшін қытай тілін үйренуге деген сұраныстарын арттыра түсті. Мұның басты себебі екі ел арасындағы байланыста ғана емес, әлемдік деңгейде де Қытай ықпалының арта түсуі. Қазіргі кезде әлем нарығын жаулап алған қытай тауарлары мен өнімдерін тұтынбайтын мемлекеттер кемде-кем. Соның арқасында әлемдік экономикадан ойып орын алып отырған әлеуетін қосыңыз. Сонымен қатар халық санының көптігі де өз әсерін тигізіп отыр. Осы себептерді ескере келгенде қытай тілінің маңызды орынға шығып келе жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Демек, қытай тілін үйрену заман талабы десек артық айтқандық емес.

Қытай тілі қанша қиын деп саналса да, сол қиындықтарына қарамастан бұл тілді үйренушілер саны күннен күнге артпаса кеміп отырған жоқ. Қазақстан мен Қытай арасындағы түрлі бағыттағы қарым-қатынастар қытай тілді меңгерген кәсіби мамандардың болуын қажет етеді. Осымен байланысты, Қазақстанның білім кеңістігінде екі шет тілі маманының аясында қытай тіліне деген сұраныста арта түсті.

Қытай тілін оқыту кезінде жаңа шешімдерді меңгеру мен іздену қажеттігі ХХІ ғасырда - компьютерлік технологиялар ғасырында – әсіресе өзекті және маңызды болып тұр. Қытай тілін негізгі тіл ретінде оқыту бүкіл білім саласындағы терең өзгерістер жағдайында жүзеге асуда: тілді оқытудың мақсаты, студенттердің қажеттілігі, оқу жағдайлары өзгерді. Қазіргі уақытта қытай тілін оқыту мақсаты мен міндеттері қоғам қажеттіліктерінен туындап отыр. Студенттердің басты мақсаты - кәсіби білім алу, әлемдегі ең күрделі тілдердің бірін меңгеру. Қазақстанның Бостон үрдісіне енуі мұғалімдердің алдына жаңа міндеттер қояды, солардың бірі қатал бәсекеге төтеп беруге және қазақстандық білім саласының жоғары деңгейін сақтап қалуға мүмкіндік беретін оқу үрдісіне жаңа технологияларды тезірек енгізу, оқытуда жаңа ыңғайлар мен әдістер ойлап табу болып табылады.

Президент Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы» Жолдауында белгіленген еліміздің әлеуметтік саяси дамуының басты аспектілері: қалыптасқан мемлекетіміздің жаңа саяси бағыты бірлік пен патриотизм сезімін одан әрі нығайтып, еліміздің келешек экономикалық және мәдени жаңаруының мықты алға жылжытушысы бола білді. Елбасымыз Қазақстан халқына арнаған Жолдауында «білім мен кәсіби дағдылар заманауи білім жүйесінің, кадрлар даярлау мен қайта даярлаудың басты бағыттары» екенін атап көрсетті. Республикамызда жеткілікті дәрежедегі күшті өндірістік базаның, қаржы-банктік жүйенің тиімді құрылымының болуы, елімізде ашық инвестициялық климаттың болуы, сондай-ақ, Қазақстанның Шанхай ынтымақтастық ұйымы, Азиядағы

өзара бірігіп қимыл жасау мен сенім деңгейі бойынша Кеңес сияқты аймақтық құрылымдар құру туралы бастамалары алыс және жақын шет елдердің республикамызға қызығушылығын туғызуда.

Қазіргі кезде Қытай әлемдік саясатта өзінің жетекшілік ролін көрсетіп келе жатқан, экономикалық артып отырған ел. Қытай басшысы Си Цзинпинь өзінің әлемдік көшбасшылыққа бастайтын стратегиялық «Бір жол, бір белдеу» атты үлкен жоспарын жариялағанын білеміз. Оны іске асырудың жолдарының бастысы «Ұлы Жібек жолын қайта жаңғырту» жобасы. Жібек жолы бойындағы елдерге қытай тілі мен мәдениетін тарату жоспарымен қатар, қытай тарапынан сол елдердің тілі мен мәдениетін терең зерттеуі де жолға қойылмақ. Оған мысал ретінде Қытайдың ірі орталықтарында қазақ мәдени орталықтары ашылып, қазақ тілін үйрену қарқын ала бастады.

Қазір республикамыздың жастары өздерінің болашақтағы жұмысын және болашақ өмірін қытай тілін білумен байланыстырады. Бұл жерде әр түрлі факторларды – экономикалық, әлеуметтік, мәдени - айтуға болады.

Соңғы жылдар мәліметтері қытай тілін оқытын студенттер санының көбеюі туралы хабардар етеді, ал бұл ерекше назар аудару мен зерттеуді қажет ететін объективті құбылыс. Әсіресе, ауылдан келген студенттердің қытай тіліне қызығушылығын ерекше атап өту керек, олар қызығушылық танытып қана қоймай, «қытай тілі көпірі», шешендік өнер, каллиграфия сияқты әр түрлі конкурстарда әжептәуір жегістіктерге де жетіп жүр. Студенттердің тілге қызығушылық формалары сан қилы. «Дөңгелек үстелдер» мен семинарлар, «Жастар және қытай тілі» пікірталасы, «Қытай тілін білесің бе?» викторинасы, қытай тілі бойынша олимпиадалар, әдеби музыкалық кештер «Қытай» ғылыми студенттік үйірмесінің ұйымдастыруымен тұрақты түрде өткізіліп тұрады. Жарысу, жеңіске деген құлшыныс тыңғылықты оқуға ынталандыра түседі.

Осының бәрі жоғары оқу орындарында қытай тілін оқыту әдістемелік толықтыруды қатты талап етеді, жергілікті қазақстандық түсініктерді ескерумен оқу құралдары мен көмекші құралдар жасауды қажет етеді.

Қазақстан қоғамы жағдайында қазақ және орыс тілдерінен біраз айырмасына қарамастан, қытай тілінің болашағы зор. Сондықтан оқу үдерісінде әр түрлі деңгейдегі тілдік жүйелердің айырмашылығын ескерген тиімді. Жоғары оқу орындарында студенттерге кәсіби тіл үйрету әлеуметтік мотивацияға және қытай тілінің ерекшеліктерін ескеруге бағытталған мәтіндерді дұрыс таңдап ала отырып, оқу үдерісін әбден ыңғайлап, әзірлеуді талап етеді.

Қазір көптеген дәстүрлі схемалар өз маңыздылығын жоюда. Әлем өзгерді, білім үдерісі үлгісі де күннен күнге өзгеруде. Таным үдерісінде мұғалім мен студент тең құқылы серіктестер болып табылады. Және мұнда шетелдік алдыңғы қатарлы технологияларға ғана арқа сүйеуге болмайды, өйткені біздің студенттеріміздің менталитеті басқаша, олар басқа құндылықтарға бағытталған. Қазіргі уақытта мұғалімдер оқытудың жобалық әдістерін, интерактивті технологияларды, оқу материалының схемалық және таңбалық үлгілерінің негізінде оқытуды белсендендіру тәсілдерін белсенді түрде қолданып жүргендері әбден орынды.

Кез келген шет тілін оқыту мақсаты құралы оқытудың мақсаты қойылған коммуникативтік міндеттер шегінде лексика-грамматикалық және синтаксистік тәсілдер жиынтығын меңгерту болып табылады. Шет тілін меңгерудің негізі оқу құралдарын, тәсілдерін, модельдерін қарастыратын методикалық жүйе болып табылады. Бұл жүйеде оқу құралы басты орындардың біріне ие.

Қазіргі қоғамда болып жатқан әлеуметтік экономикалық өзгерістер үдерісі методикалық ғылымды да қамтиды. Осы жағдайда шет тілін оқытудың жаңа ыңғайлары пайда болды, оның ішінде шет тілі ретінде қытай тілі де, бұл ыңғайлар оқытудың жаңа концепциялары мен технологияларын енгізуді, оқу құралдары мен көмекші құралдар жасауды білдіреді.

Мұғалімдер қытай тілінің әр түрлі аспектілері бойынша оқу құралдарын даярлаудан үлкен тәжірибе жинақтады. Олар әр түрлі халықаралық, республикалық және жоғары оқу орындары арасындағы методикалық семинарлар мен конференцияларда өз тәжірибелерімен белсенді түрде бөлісіп келеді.

Дегенмен, инновациялық технологияларды пайдаланумен студенттер мен магистранттарды қытай тіліне үйретудің ғылыми тереңдігі әлде де болса жеткіліксіздігі байқалады. Бұл мәселені зерттеу университетің алыс және жақын шет елдердің жоғары оқу орындарымен халықаралық ынтымақтастығын нығайту жағынан да маңызды.

Оқу құралдарын жасау ісі оқу құралдары теориясы, бұрыннан бар оқу құралдары мәселелерін қарастыратын арнайы әдебиеттерді, сондай - ақ, сабақ беру методикасының негізгі мәселелері бойынша ғылыми - методикалық әдебиеттерді зерттеуден басталды. Әдебиеттерді зерттеу барысында педа-

гогикалық және әдістемелік тәжірибе жинақталып, қорытындыланды, оқу құралдары авторларының өз ұстанымдары нығайып, кеңейді.

Оқу құралдарын жасай отырып, авторлар жеткілікті көлемде педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді зерттеді, студенттердің коммуникативтік қажеттіліктерін анықтау бойынша зерттеулер жүргізді, тұрақты түрде семинарлар мен консультацияларға қатысып жүрді.

Жинақталған тәжірибе аясында оқу құралдары авторлары негізгі мақсат - қарым қатынастың басты салаларында (ғылыми, қоғамдық - саяси және әлеуметтік - мәдени) әр түрлі тілдік әрекеттер бойынша: оқу, тыңдау, сөйлеу, жазуда біліктілік қалыптастыру екенін бөліп көрсеткен.

Қазіргі уақытта елімізде геосаяси және экономикалық түсініктер өзгерді, қоғамның әлеуметтік-экономикалық өзгерісі орын алуда. Бұл жағдайда қытай тілі бойынша қазіргі оқу құралдары мемлекеттің саяси және әлеуметтік - экономикалық түсініктерін білдіруге жұмсалуды тиіс. Сондықтан жаңа оқу құралдарына еліміздің өткені мен қазіргісіне қатысты елтану сипатындағы маңызды материалдар енгізілді.

Оқу құралдары авторлары Қазақстанның көрнекті қайраткерлері, ұлттық мейрамдар мен дәстүрлер, тарихи көрнекі орындар және т.б. сияқты тақырыптар кіретін нақты қазақстандық материал әзірлеу қажет деп санайды.

Ұсынылған тақырып осы материалды әр қырынан көрсететін әр түрлі жанрдағы бірнеше мәтінмен берілген. Түпнұсқадағы авторлық мәтіндер келесі әдістемелік талаптарға сәйкес келеді: олар ақпараттық танымдық және студенттерге түсінікті; қарым қатынас жасау қажеттілігін туғызады; эстетикалық маңыздылыққа ие және адамгершілік бағыттағы болып келеді.

Грамматикалық материалды таңдап алуда да оқу құралдары авторлары дәл солай студенттердің қажеттіліктерін басшылыққа алды. Оқу құралдарының әр бөлімі студенттерге маңызды коммуникативтік міндеттер мен осы міндеттерді шешуді қамтамасыз ететін қажетті лексикалық және грамматикалық материалдарды қамтитын сабақтар циклінен тұрады.

Лексиканы үйрету үдерісінде студенттерде тұрақты компенсаторлы стратегиялар қалыптасады, көбінесе, лексикалық құралдардың салыстырмалы-жүйелі талдау әдістері арқылы меңгерілетін лингвожүйелейтін түрі. Лексиканы үйретуге ұсынылып отырған әдістеме барынша тиімді деп есептеледі.

Қытай тілін үйрету кезінде студенттің ана тілінде жүзеге асатын ойлау-процесіне ғана сүйенуге болмайды, сондай-ақ, үш тілді талдау негізінде пайда болатын салыстыру процесіне де сүйену қажет. Бұл қазақ, орыс және қытай тілдеріне негізделген әдістемелік аспаптарды құру қажеттілігін меңзейді.

Ақпараттық технологияның жоғары деңгейде жаһандануы заманында білім көлемі көшкін тәрізді өсіп, өзгеріп және ескіріп жатыр. Адамның бейнесіне деген көзқарас та өзгереді. Таңбалы сипаттамаларда жиі құзыреттілік, бәсекеге қабілеттілік, мобильді, әрқашан өзін-өзі жетілдіруге дайын деген қасиеттерді көруге болады. Шығыс тілдері оқытушысы мамандығына да қатысы бар. Оқытушының кәсіби, психологиялық дайындығының деңгейінен көп жағдайда сабақтың сапасын көру ешкімге де құпия емес. Сондықтан да бүгінгі күні шығыс тілдері бойынша профессорлық-оқытушылар құрамының кәсібилігі өте маңызды мәселе болып есептеледі.

Қытай тілі оқытушыларын дайындау мәселелеріне нақты, ғылыми амал қажет. Ең алдымен оқытудың мақсаты мен міндетін қайта ойластырып, бағдарламалар, оқулықтар мен оқу құралдарының әдістемесін әзірлеу қажет. Нарықтық экономика шартына байланысты заманауи маман ой-өрісі кең, таңдаулы мамандықтар бойынша кәсіби дайындығы бар, жан-жақты білімді ғана емес, сонымен бірге өз ісінің менеджері бола білу керек. Әлемдегі білім көлемі әрқашан өсіп, дамып отырады, мұндай жағдайда тек есте сақтау амалдары тиімсіз болмақ, сондықтан да біз білімнің көзін табуы үйренуіміз қажет.

Қазіргі уақытта мақсат қоюға, педагогикалық жағдаяттарды талдауға қабілетті, өз қызметінің нәтижесін қадағалап, бағалай алатын, студенттердің сыни ойлауын дамытатын қытай тілі оқытушыларын дайындайтын жаңа формация негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Қытай тілін үйрететін оқытушы сауатты дұрыс сөйлей білуі керек, оқу материалын дұрыс таңдай білу керек: мәтіндер, көрнекі құралдар және т.б. Сонымен қатар, ол бойына сөйлеу,ым, ишара мәнері, сырт келбеті, студенттің жағдайын түсіне алатын, онымен қарым-қатынас орната алатын және тағы да басқа әр түрлі жағымды біліктер мен дағдыларды жинауы тиіс.

Қытай тілін оқытудың әлеуметтік-мәдени бағытының нәтижесі ретінде мәдениет диалогы оқыту мазмұнының мәдени танымдық аспектісінің нығаюына бағдарланады, мұнда студенттерді меңгеріп отырған шет тілі елінің мәдениетіне баули отырып, өз елінің мәдениетін тереңірек білуге және студенттердің бойында шет тілі арқылы көрсете білу біліктіліктерін дамыту.

Студенттерге қытай тілін үйрету барысында ең негізгісі мотивация (ынталандыру) керек, яғни әлеуметтік-мәдени алғышарттары мен ықпалдары. Қазақстанда қытай тілі келешегі бар тіл болып саналады, себебі республикамызда соңғы он жылда қытай тіліне деген қызығушылық өте жоғары. Оның үстіне туындап отырған қызығушылық тек ауызекі сөйлесу емес, кәсіби түрдегі қарым-қатынас орнатуға арналған сөйлесу. Сондықтан да жоспардың бірінші орнына әзірлеу міндеттері мен қолданыстағы бар тілдік, мәдени бағдарламаларды жетілдіру жұмыстары шығып отыр. Бұл студенттердің тез әрі тиімді білім алуы үшін жасалатын шара болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстан мен Қытай арасында барлық салаға қатысты байланыстар екпінді түрде дамып жатыр. Осы байланыстардың әрі қарай жүзеге асып, дамуы үшін, екі ұлттың тілін, мәдениетін, салт-дәстүрін еркін меңгерген адамдар сұранысқа ие. Шет тілін үйрену барысында (оның ішінде қытай тілін де шет тілі ретінде) студенттің ана тілі әрқашан салыстырар аясы, үлгісі болып табылады. Шет тілін үйренгенде ана тіл бір жағынан көмекші болса, екінші жағынан студенттерге негізгі ерекшелігін көрсететін уақыты болмақ.

Мұның бәрі қазақ (орыс) мәдениетін терең меңгерумен тығыз байланыста жүзеге асуы тиіс, себебі, қытай тілін үйрену кезінде лингвомәдениеттану үлкен рөл атқарады.

Заманауи қазақстандық қауымдастықта қытай тілінің болашағы зор екендігіне күмән келтіруге болмайды. Себебі, мұнда қазақстандық-қытайлық ынтымақтастық әр түрлі салада объективті факторлармен қамтамасыздандырылған. Сондықтан да, біздің көзқарасымыз бойынша, студенттерді оқыту үдерісі кезінде заманауи қазақстандық реалийлерді есепке ала отырып, әр түрлі деңгейдегі екі тілдік жүйенің айырмашылығын көрсету керек.

Студенттерді кәсіби сөйлеуге үйрету жете зерттелген қадам мен әлеуметтік ынталандыруға бағытталған дұрыс таңдалған мәтіндермен оқу үрдісінің әзірлемесін талап етеді. Болашақ білгір маманға қытай тілін үйрету барысында, тілдік және лингвомәдени құзыреттіліктер қалыптасады. Бұлар шет тілі еліне қызығушылық тудыратын білім өзегін құрайды. Алайда, кәсіби деңгейде сөйлесу студенттерді болашақ қызметі мен басқа мәдениеті бар елмен байланыстырады.

Оқулық, оқу құралы, сөздік құрастырудың көп жылдық тәжірибесі осы күні қытай тілін үйренуге бағытталған, ғылыми негізделген, жаңа шарттарды қабылдап, бар теориялық білімді қолдануға, үлкен тәжірибелік өтілін зерделеуге мәжбүрлейді, қытай тілін үйренуді жеңілдетеді.

Жергілікті ұлттық, көбінесе қазақстандық материалды пайдалану қытай тілін үйрету кезінде кең таралып, оқытудың тәжірибелік мақсатын іске асырады.

Қытай тілін шет тілі ретінде оқыту, заманауи оқыту технологияларының дамуын есепке ала отырып, аудио- және видео техникаларды, компьютерлік бағдарламаларды, қашықтан оқытуды (әрі қарай сол бағыт бойынша зерттеу жұмысын жүргізе алатын) кеңінен енгізу қажет. Ақпараттық технологияларды қолдану оқу үрдісін байыта түседі әрі кез-келген оқыту деңгейіндегі әр түрлі шарттарды белсендіреді.

Берілген оқу құралдарының мазмұны білім меңгеруді қамтамасыз ететін, білік пен дағдыны қалыптастыратын, білім беру бағдарламасын анықтайтын оқу материалдарының жүйесін құрайды.

Шет тілін оқыту әдістемесінің заманауи міндеттерінің бірі объективті және тәуелсіз түрде бақылау жүйесі болып табылады. Өзінің негізгі қызметінен басқа тілдік материалдың қиындығын тексеретін құрал – тестілеу әдісі. Тестілеу арқылы оқу үрдісінің жетістігі мен кемшілігін болжауға болады. Негізгі міндет – қытай тілін оқыту тиімділігін арттыру, ол тестілеудің әдістемелік, психологиялық және лингвистикалық принциптері бар оқытушылармен кеңінен таныстық жүргізгенде жүзеге асады. Әсіресе, қытай тілін оқыту кезінде жүзеге асырылады, себебі, Қытайда оқу нәтижесін анықтау үшін қолданылатын бақылау жұмыстарына үлкен мән беріледі.

Студенттердің білімін тек тестілеу қорытындысы бойынша ғана бағалау, толығымен студент деңгейін көрсетпейді, өз бетінше стандартты емес тапсырмаларды шешу қабілеті мен біліктілігін айқындамайды. Шынайы білім, білік, дағды жинау, өздігінен жұмыс істеу – заманауи оқытуда негізгі рөл атқарады. Бұл жоспарда студенттің білімі мен дағдысын тексеру жүйесін қайта қарау керек. Мұндағы мәселе жаттанды грамматикалық құрылымды, тұжырымдамаларды, сөздерді, сөз тіркестерін, таңбаларды тексеруге арналған тест тапсырмалары. Логикалық ойлауды қажет ететін, студенттердің қабілетін анықтайтын тест тапсырмалар жоқтың қасы. Алайда тест тапсырмалары барлық курсты қамтуы мүмкін емес. Тестілеу барысында студенттердің әр түрлі жағдайларда дұрыс шешім қабылдай алу біліктілігін көрсетпейді. Алайда, барлық пән бойынша тестілеу арқылы білімдерін тексеру мүмкін емес, себебі, негізгі шығыс тілі бойынша емтиханда студенттің сөйлеуін, тілінің тазалығын, сұрақтарға жауап беретіндігін анықтап, тексеру қажет. Білім берудің сапасын жақсарту мақсатында нәтижеге жұмыс жасау, оны бақылауға көңіл бөлінуі тиіс. Осы мәселелердің оң

шешімдері, біздің көзқарасымыз бойынша, қытай тілін үйрету деңгейін жоғарылатуды сапалы түрде жоғарылатуды болмақ.

Қытай тілін үйренуші өзінің меншікті мәдениетінің өкілі, ұстанушысы болып қала береді, алайда оның аялық білімдері тілі оқытылатын елдің мәдениетіне тән элементтерді алған сайын байи түседі. Сөйтіп ол, тұлға ретінде белгілі бір дәрежеде әлемдік мәдениетті ұстанушы болады да, өзінің бастапқы, нақ мәдениетін жақсырақ түсініп, дұрыс бағалай бастайды.

Қытай тіліне оқыту үдерісі кезінде студенттерді әдет-ғұрып өркениетін қабылдай білуге, қытай халқының эстетикалық сезімі мен қызығушылығын арттыратын конфуций ілімін де тани отырып мәдени алмасымға түсуге дайындау керек. Осылайша олар мәдениет айырмашылығынан туындайтын психологиялық әсерден алшақ болуына және қазіргі Қытай елінің адамдарының тұрмысымен тереңірек танысып, қытай мәдениетін жете меңгеруге мүмкіндік алады. Қытай тілі мен мәдениетті біртұтастықта оқыту арқылы мәдени шектеуден пайда болатын шетелдік мәдениетті қабылдай алмау туындауы да мүмкін, жалпы мәдениетаралық оқыту мәдени мәтіннен адамдардың ойлау ерекшеліктерін түсіне білуді жеңілдетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Студенттердің оқуға деген көзқарастарың, бұған дейін қалыптасқан принциптерін, психологиясын өзгертуге көбірек көңіл бөлуіміз керек. Студенттердің өз бетінше жұмыс істеуіне барлық жағдайды жасап дұрыс бағыт-бағдар беріп, студенттің өзіне деген сенімін арттыруға күш салғанымыз дұрыс. Студенттердің өздік жұмысына әр түрлі салаға қатысты қосымша мәтіндер көптеп берілуі тиіс. Қытай тілін үйрету барысында әлемдік тіл үйрету саласында соңғы кезде шығып жатқан әдіс-тәсілдермен уақтылы таныс болып, инновациялық технологияларды барынша кеңінен қолдануға күш салу керек.

Осыған байланысты шетел тілін, соның ішінде қытай тілін, оқып-үйреніп жатқан студенттердің, оқушылардың оқуға деген ықыласын, ынтымақ, құлшынысын арттыру үшін түрлі деңгейдегі тілдік олимпиадалар, шешендік өнер сайыстарын және шығарма жазу, әндерді орындау сияқты жарыстар ұйымдастыру мәселесіне көп көңіл бөлу қажет.

Қытай тілін оқытуда лингвоелтану компоненті басты нәрсе ретінде қарастырылды, мұнда шет тілінің құралдары мен білім беру меңгеріп отырған шет тілі елінің мәдениеті, тарихы, болмыс туралы түсініктері мен дәстүрлері туралы білімді, студенттерді мәдениет туралы диалогқа енгізу, жалпы адамзаттық мәдениет дамуында ұлттық мәдениет жетістіктерімен таныстыру, басқа халық мәдениетінің айнасынан өз ана тілінің орнын сезіне білуі қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гулия, Алиханқызы (2010), Қытай тілін оқытудағы негіздік білімдерді игерудің әдістері. Оқу құралы. Алматы.
2. Фарид, Оразақын (2010), Қазіргі қытай тілі мөлшер сөздері. Оқу құралы. Алматы.
3. Асылбек, Тоқметов (2010), Еркін, Нәсіпқазы (2010), Қытай тілі. Оқу құралы. Алматы.
4. Қытай тілі пәні бойынша 2-4 курс студенттеріне арналған рейтингтік (жазу, оқу тыңдау және сөйлеу) бақылау жұмыстарының жинағы. (2012), Алматы..
5. Еркін, Нәсіпқазы (2010), Қытай тіліндегі идиомалар. Олардың құрылымы және олардың қазақ тіліне аудару жөнінде, Алматы.
6. Фарид, Оразақын Қытай Халық Республикасындағы педагогикалық білім берудегі ұлттық тәрбие, Қазақстан мектебі. №3, 2011.

М.ӘУЕЗОВ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІН «ТІЛДІК ТҰЛҒА» ТЕОРИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ СИПАТТАУ

М.Қ.ҚАНАБЕКОВА*

Түйіндеме

Мақалада М.Әуезов көркемдік әлемін, яғни шығармашылық мұрасын «тілдік тұлға» теориясы негізінде талдаудың өзектілігі ашып көрсетіледі. «Тілдік тұлға» теориясына қатысты зерттеушілердің теориялық ой-тұжырымдары мен ғылыми көзқарастары сараланып, өзектілік дәрежесі мен ғылыми маңыздылығы сипатталады. Мұндай пайымдаулардың қазақ тіл біліміндегі тілдік тұлға теориясына қатысты ғылыми ұғым-түсініктерді толықтырып, белгілі дәрежеде антропологиялық тіл білімінің дамуына қосқан үлес-салмағы жайында зерделенеді. Суреткер-жазушы Мұхтар Әуезов тұлғасын танудың тілдік негіздері айқындалып, ғылыми деректермен тұжырымдалады. Нақты айтқанда, жазушы «көркемдік әлемін» бейнелейтін сөз қолданыстары «тілдік тұлға» теориясы негізінде талдауға алынып, соның негізінде жеке тұлғаның дискурстық әлеуетін танытатын тілдік бейнесі уәждеделді. М.Әуезовтің тұлғалық болмысын толық танудың, яғни Әуезовтануға дәйек болатын ғылыми-танымдық негіздің бірі – тілдік тұлға теориясы, оның рухани шығармашылық әлеуетін сипаттайтын тілдік құралдар жүйесі: этнографиялық тіл деректері мен ұлттық-мәдени атаулар, мақал-мәтелдер, окказионалды сөз қолданыстары екендігі айқындалып, мысалдармен дәйектеледі.

Тірек сөздер: *тілдік тұлға, антропоөзектік бағыт, дискурс, дүниетанымдық құндылық, тілдік бейне, прагматика, тіл тұтынушысы, т.б.*

DESCRIPTION OF AUEZOV'S ART WORLD BASED ON THE THEORY OF LINGUISTIC PERSONALITY

Abstract

The article focuses on the description of Auezov's artistic world and analysis of his works on the basis of the theory of "linguistic personality". Theoretical concepts and scientific views of researchers associated with the theory of "linguistic personality" are characterized by their relevance and scientific significance. It is said that such interpretations contribute to the expansion of scientific concepts related to the theory of linguistic personality in the Kazakh language, to some extent contribute to anthropological linguistic knowledge. Fundamentals of the language recognition of the personality of the writer Mukhtar Auezov are described and presented on the basis of some data. The use of the word "artistic world" by the writer is analyzed on the basis of the theory of "linguistic personality", on the basis of which the linguistic picture of the discursive potential of the individual is revealed. One of Auezov's scientific and information knowledge bases of researches about Auezov is a linguistic system that describes the theory of a linguistic personality, its spiritual creativity, ethnographic language data and national and cultural names, proverbs and sayings, phrases, etc.

Key words: *linguistic personality, anthropocentric orientation, discourse, worldview value, pragmatics, language image, speaker, etc.*

КІРІСПЕ

Түркі әлемінің қазіргі мәдени-рухани кеңістігінде қоғамдық сананың жаңғырып, елдігіміз бен болмысымызды, мәдениетімізді тануға деген құлшыныс ұлт тарихында орны бар тұлғалардың шығармашылық мұрасын дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесі негізінде зерттеп-зерделеумен тікелей сабақтастықта артып келеді. Әсіресе сөз әлеуетін (құдіретін) танудың ерекше деңгейі – жеке тұлғаның шығармашылық әлемі, яғни жазушының «тіл әлемін» түсіну мен түйсінуді, қабылдауды айқындау маңызды болмақ. Демек, жазушы танымы арқылы оның көркемдік әлемін бейнелейтін сөз-қолданыстарды «тілдік тұлға» теориясы негізінде талдап-таразылау – қазіргі тіл білімінде антропоөзектік парадигма аясындағы өзекті мәселелердің бірі.

«Тілдік тұлға» теориясының қалыптасуы жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толығуына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, жеке тұлғаның ой-санасы, дүниетанымдық көзқарасы, рухани-мәдени болмысы, шығармашылық қызметі нысанаға алынатын антропологиялық тіл білімінің қалыптасуына негіз болды. Жалпы тілді, оны тұтынушы тұлғамен байланыста зерттеу идеясы әлемдік тіл білімінде сөйлеу мен тілдің, жеке

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, menya.56@mail.ru

адам мен ұжым тілінің арақатынасы, тілдің әлеуметтік сипаты тәрізді мәселелерді талдаған В.Гумбольдт, А.А.Потебня, И.А. Бодуэн де Куртене, Ф. де Соссюр еңбектерінде танылып орныға түскен. Сол кезеңдердегі тарихи алғышарттардың негізінде пайда болған «тілдік тұлға» категориясы – антропоэзектік бағыттағы іргелі ұғымдардың біріне айналды. Антропоэзектік парадигма бағдарынан қарағанда шығармашылық әрекеттің зерттеу нысаны «тіл тұтынушысына» ауысады, яғни тілде көрініс беретін адам тұлғасы, адамның сөз саптамасындағы тілдік бейнесі талдауға түседі.

Жалпы тілтану ғылымында «тілдік тұлға» ұғымының лингвистикалық категория ретінде қалыптасуы мен жүйелі қарастырылуына Ю.Н. Караулов еңбектерінің ықпалы зор, ондағы теориялық пайымдаулары мен ғылыми тұжырымдарының мән-маңыздылығы айрықша екендігі даусыз. Зерттеушінің: «Тілдің шекарасынан аспай, ауқымынан алыстамай тұрып, тілді жасаушы мен тұтынушыға, яғни нақты тілдік тұлға – адамға назар аудармай тұрып, тіл құдіретін түсіну мүмкін емес... адамның әуелі тілін түсініп алмай немесе адамды тілінен танымай тұрып, өзін жете тани алмайсың» – деген ой-тұжырымы тілдік тұлға теориясының ғылыми негізін танудың бағдары болғаны даусыз. Дәлірек айтқанда, тілдік тұлғаны толық танудың негізі оның деңгейлік құрылымдарда сипатталуымен тікелей байланысты екендігі Ю.Н. Караулов зерттеулерінде айқындалып қалыптасқан: 1) белгілі бір мағыналарды, тілдік амал-тәсілдерді сипаттауды (тілдің лексикалық, грамматикалық, көріктеуіш құралдарын суреттеу) жүзеге асыратын *вербалды-семантикалық деңгей*; 2) тұлғаның құндылықтар дүниесін бейнелейтін (фрейм, фразеологизмдер, қанатты сөздер, метафоралар, т.б.) тұлға-бірліктерді, дискурсындағы «ғаламның тілдік бейнесін», концептілер жүйесін анықтайтын *когнитивтік деңгей*; 3) тұлғаның мақсатын, қызығушылықтарын, аргументация, бағалау және т.б. тәсілдерін зерттейтін *прагматикалық деңгей* (Ю.Н. Караулов, 2004: 42). Ю.Н. Караулов ұсынған «тілдік тұлғаны» айқындаудың деңгейлік құрылымдары қазіргі ғылыми ізденістерде одан әрі нақтыланып, жаңаша пайымдаулармен толықтырыла түсуде. Демек, жазушының сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің лингвокогнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық деңгейлерде сипатталуына, яғни жеке тұлғаның өзіндік тілдік әлемін (тезаурус) анықтауға зор мүмкіндік туады.

Қазіргі таңда жазушының жеке тұлғалық болмысы, тіл жүйесін өзінше пайдалану дәрежесі стилистикалық тұрғыдан ғана зерделеніп қоймай, «тілдік тұлға» теориясы аясында қарастырылып, бұл бағытта бірқатар зерттеулер жүргізіліп келеді. Бұл мәселенің кезінде қазақ тіл білімінде ақын-жазушылардың тілін арнайы талдаған Р.Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі», Е.Жанпейісовтің «М.Әуезовтің «Абай жолы эпопеясының тілі» тәрізді еңбектерінде негізі қаланған болса, қазіргі таңда ғылыми үрдістің жалғасы ретінде тілді зерттеу оны «тұтынушымен» тығыз байланыста қарастыратын антропоэзектік бағыт Ж.Манкеева, Б.Нұрдәулетова, Г.Мұратова, Ш.Елемесова, Ш.Ниятова, Ф.Қожахметова, Г.Имашева, Ж.Ермекова және т.б. ғалымдар зерттеулері арқылы өзіндік сала ретіне дамып келеді.

Айталық, белгілі ғалым Ж.Манкеева тілдік тұлғаның қалыптасу үрдісі адамның жалпы интеллектуалдық деңгейінен, парасат биігінен бастау алатынын айта келіп, сөз иесінің тұлғалық болмысын сипаттайтын ерекшеліктерді ашып көрсетеді, ол ерекшеліктердің негізін «тұлғаның ұлттық болмыс-бітімі, ұлттық-рухани құндылығы, ұлтжанды сезімі, қоғамдық ой биігі» тәрізді рухани қажеттіліктер құрайтынын тілдік деректер арқылы дәйектейді (Ж.А.Манкеева, 2013: 46). Абай, Х.Досмұхамедұлы, М.Жұмабаев, тағы басқа ұлы тұлғалардың шығармашылығы арқылы антропоэзектік парадигмадағы «тілдік тұлға» теориясы туралы түсінікті кеңейте отырып, оның танымдық дискурсын, концептуалды өрісін айқындайтын тілдік бірліктер жайында жан-жақты талдау жасайды. Бұл мәселедегі ғалымның ой-тұжырымдары тілдік ұжымның когнитивтік санасындағы ұлттық ғаламдық кеңістікке қатысты білімдер жүйесін айқындауға мүмкіндік береді.

Демек, тілді зерттеу оны тұтынушымен тығыз байланыста зерттейтін антропоэзектік (адам-танымдық) бағыт өріс алуда. Бұл жерде сөз иесінің тұлғалық болмысына (тілдік санасына) ерекше мән беріледі. Бұндай зерттеулерге арқау болатын – тіл арқылы ұлттың болмысы мен мәдениетін дәйектейтін ел тарихындағы тұлғалардың ісі мен сөзі, рухани шығармашылық мұрасы. Осымен байланысты сол рухани қазынаны «тудырушы» тілдік тұлғаның көзқарасы мен танымын, көркемдік әлемін жан-жақты танудың тамырын оның тілінен іздеу керек екенін бұл бағыттағы ізденістер дәлелдеп отыр.

Зерттеушілер жалпы тілдік тұлғаның қалыптасу үрдісі адамның жалпы интеллектуалдық деңгейінен, парасат биігінен бастау алып, оның тұлғалық мінезінің құрылымын, саяси, қоғамдық, психологиялық және т.б. ерекшеліктері түзеді. Бәрінің негізін тұлғаның ұлттық болмыс-бітімін, ұлттық-рухани құндылығын, ұлтжанды сезімін, қоғамдық ой биігін сипаттайтын рухани қажеттілік

құрайды деп санайды. Демек, М.Әуезов сынды ұлт перзенттерінің ұлттық тұлға болып қалыптасуы кездейсоқтық жайт емес. Қазақ тілінің өміршең рухани құндылығы «халқы үшін қызмет етуден басқа бақыт жоқ» деп түсінген Мұхтар Әуезов сынды тұлғалардың барлық қасиетін жан-жақты аша алады. Атап айтқанда, қаламгердің *ғалымдық, суреткерлік, ағартушылық, публицистік (көсемсөзшілік)* тұлғасының толық бейнесі адамтанымдық бағыттағы «тілдік тұлға» теориясы негізінде айқындалып жүзеге асырылады.

Олай болса, ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің тілдік әлемін (тезаурусын) сипаттауды қазіргі тілтаным ғылымындағы «тілдік тұлға» теориясымен бірлікте алып қарастыру аса маңызды деп түсінеміз. М. Әуезов тұлғасы – көркем шығармаларының ой тереңдігімен, айрықша тілдік-поэтикалық қуатымен, әдеби тілді байытудағы орнымен ерекшеленетін айрықша феномендік құбылыс.

Кез келген тілдік тұлға, ең алдымен, әдеби тілді дамытушы. Осы тұрғыдан ұлы суреткер жазушы Мұхтар Әуезовтің тілдік тұлғасының танымдық-шығармашылық нәтижесі ретіндегі нақты прагматикасы – «Абай жолы» эпопеясының тілі. Бұл көркем туындының поэтикалық тіл өрнегі, көркемдік-эстетикалық «қүдіреті» хақында академик Р.Сыздық: «Абай жолы» эпопеясының тілі» – шын мәнінде «ой мен сезімге бірдей әсер етерлік» айшықты да әсем тіл екендігі зерттеуші түгіл, қарапайым жай оқырманға да жақсы сезіледі. Әсіресе төлтума тіліндегі «Абай жолының» ғажайып тартымдылығы, сүйсіндірер қасиеті – тілінің поэтикалық феноменінде» деп зор бағасын берген-ді (Р.Сыздық, 2005: 9).

Абай шығармашылығы, зерттеушілердің тануынша, халықтың ауызша және жазба ескерткіштерінде сақталған көне қазақ мәдениетінен, шығыс мәдениетінің ұлы шығармаларынан – тәжіктің, азербайжанның, өзбектің поэзиясынан, орыстың классикалық туындыларынан, сол арқылы Европа мәдениетінен нәр алған. М. Әуезов көрсеткен осы «үш ұлы қайнар бұлақтың» ізін оның өз шығармаларында да, әсіресе, «Абай жолы» эпопеясынан анық аңғаруға болады. Жазушы «сөздік жағынан менің романдарымның Абай өмір сүрген тарихи дәуірге сәйкес ерекшеліктері мол. Оның үстіне мен Абайдың өз шығармаларының сөздік қорынан да мейлінше пайдаландым» дегенді сірә кемеңгер ақынмен өз арасындағы сол рухани сабақтастықтан шығарып айтса керек. Абай шығармаларында да, эпопеяда да халқымыздың ХІХ ғасырдың 2-жартысындағы өмірі суреттеледі. Абай да, М.Әуезов те сол кезеңдегі көне қазақ мәдениетін, яғни халық тілі байлығын, әсіресе, ондағы байырғы құбылыстарды, шешендік нақыл сөздерді, мақал-мәтелдерді, билер айтысындағы түрлі көне және дәстүрлі сөз қолданыстарды, афоризмдік орамдарды, аңшылыққа, халқымыздың тақпақ пен тапқыр жауаптарында қалыптасқан ежелгі тілдік дәстүрді, ас беруге, қыз ұзатып келін түсіруге, өліктің артын күтуге, той-томалақ түрлеріне, әр алуан этнографиялық зат атаулары мен рухани мәдениетке байланысты лексикалық бірліктердің қай-қайсысын да қажетінше кеңінен пайдаланды.

Әрине, М.Әуезовтің тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейін, мақсатын анықтайтын негізгі өзек – ұлтты сүю, оған насихат айту. Сонымен, жазушының тілдік тұлғасының табиғатын ашып, ғалымдық қабілетін, тілдік шеберлігін танытатын оның мұрасының ұлттық мазмұны мен көркем де түсінікті тілінің арқауы – көріктеу құралдары, архаикалық этнолексика, риторикалық сұраулар, мақал-мәтелдер және айқын мақсат. Ал бұл ұлы мақсаттардың іске асуының негізгі тетігін М.Әуезовтің шығармашылығынан табылатын асыл мұрасы, оны танытатын ұлт мәдениетінің ерекше қасиетін хабарлаушы танымдық ақпаратты, сонымен байланысты ХХ ғасыр басында пайда болған ағартушылық және ұлттық сананы оятушы өзіндік тілдік әлемі десек, соның негізінде оны дәлелдейтін – жазушы тілдік тұлғасы.

Ғылымда айқындалғандай, тілдік тұлғаның лингвокогнитивтік деңгейінде аялық білім мен авторлық ерекшеліктер, шығармашылық даралығы талдауға түсетіні белгілі. Жазушы тілдік тұлғасын дәйектейтін, оның дискурстық әлеуетін өзектейтін көркем сөз үлгілері, ұлттық мәдени құндылықтардан ақпарат беретін тілдік тұлға-бірліктер баршылық. Мәселен, автор дүниетанымына сай *үкі тағу, үкілі кәмшат, астау, бұғалық, бесік, шымылдық, торуылға шыққан қасқыр, ақ күндікті бәйбіше, ақ желекті келіншек* тәрізді этникалық ерекшелігі бар тіл деректері шебер кестеленген. Қазақ халқының ұлттық салт-санасы мен дүниетанымдық болмысын шынайы бейнелеуде мұндай этнографиялық сипаттағы тіл бірліктері стильдік-прагматикалық мақсатта тиімді қолданылған.

М.Әуезов дискурсын өзектейтін көріктеуіш сөздерді, бейнелі сөз оралымдарын жұмсауда жазушының өзіндік тілдік әлемін сипаттауға болады. Бір-бірімен тіркесе қоймайтын, мағыналық жағынан үйлесе қоймайтын сөздердің өздері Әуезов қаламына іліккенде, айрықша эстетикалық мәнге ие болып, кейіпкерлердің жан дүниесін ашуға айрықша қызмет етеді. Көп реттерде мұндай сөз қолданыстары жазушының окказионалдық үлгілері болып та көрінеді (*өмір аязы; сұрғылт топ, жұқа*

толқындай бұғақ; тоны жібімейтін әке; мөлдір үн, ыстық ермек; жұтаң қыста күн райын баққан бақташыдай; шыныланған қар, т.б.). Мысалы: *Енді, міне, өмір аязының алдыңғы болып, Жампейіс арқылы, қойшылар арқылы келіп жатқан сұм салқын сол зой деп ұққан-ды. Өңшең тон, шекпен киген сұрғылт топтың пішіні де қазіргі күздің сұрғылт, жабырқау аспаны сияқты күңгірт. Жұмсақ жұмыр иегінің астында жұқа гана бір болып нәзік бұғақ білінеді. Мөлдір нәзік үнмен ақырын күлді («Абай жолы», 1-том, 1979: 187). Бұл – Мұхтар Әуезовтің тілдік тұлға ретіндегі шығармашылығы мен шеберлігінің жемісі.*

М.Әуезов тілдік әлемінің бір көрінісі: дағдылы нормадан тыс қосымшалар жалғап немесе тосын тіркес жасау мәнері «Абай жолында» жиі кездеседі (*төртті-бесті, бойға биік, кісілікті кісі; өскелеңдеп қалу, тартыныңқы еді; іс жеңілдейсің; бата оқырышылар; ырзалау, қашаңдау жол, малқор, қонағуар, тоқтамды ана; сөйлей бара жатыр; бейбітсу; қызғын жай, шығыса бастау*, т.б.): Жұмабай – кісілікті кісі. Биыл денесі *өскелеңдеп* қалған баласы мінезі жағынан да ересек тартқан сияқты. Бөжейлер алған кезде тасты біреу алып, біреу алмай, *тартыныңқы еді*. Қатты кеткен күйменің шұбыра бұралған шаңы ішінен шылдыраған қоңырау көпке шейін *ойнай, сөйлей барады* («Абай жолы», 2-том, 1979: 239).

М.Әуезовтің өзіндік танымдық әлемінде оның тілдік тұлғасын айғақтайтын көркем сөз үлгілерінің шешендік сипаты назар аударады. Тіл кестесінің шеберлігі мен даралық болмысы сол, біріншіден, қазақтың әдеби тілінің, көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр-сипатын өз туындыларында молынан қамтып көрсете білсе, екінші жағынан, жазушының өзі солардың жаңа соны үлгісін жасады. Демек, М.Әуезов шығармалары тіліндегі ең басты ерекшелік, өзіндік қасиет, ол – шешендік сөйлеу үлгісі. Бұл, әсіресе, «Абай жолы» романынан айқын көрінеді. Тіліміздегі көп кездесе бермейтін, кездесе де ұмытыла бастаған сөздерді қайта жандандырып, қолданысқа енгізді, тыңнан тіркестер жасады. Оның тіліндегі жеке бір лексемаларға, сөз тіркестеріне зер салсақ, олардан үлкен бір терең мағыналы ой түюге болады. Мысалы: *құйықтыру, озғындау, бақас, мезгіл жүдеулігі, қысас сын, шыншыл мысқыл, үнді дауыс, күйкі жүдеу күй, баяу мінез, сөздің жесір қалуы, нәрсіз көретін кісісі және т.б.* Бұл тіркестердегі тұнып тұрған поэтикалық сөз өрнегі Әуезовтің көркемдік әлемін бейнелейді.

Сондай-ақ жазушы тілдік тұлғасын сипаттайтын көріктеу құралдары да, метафоралық қолданыстар да М.Әуезов шығармашылық жүйесінің өзіндік танымы негізінде қалыптасып, тілдік әлемін анықтайды. Мәселен, метафоралар ерекше бейнелілігімен қатар танымдық қызмет те атқарады. Олар дерексіз ұғымдарды анықтап түсіндіреді. Сол арқылы жазушының немесе кейіпкердің ойын дәл жеткізуге көмектеседі. Мысалы: *ұйқының ауылы, сезім ұшқыны, көңіл толқыны, сөздің салмағы* сияқты метафоралар М.Әуезов шығармаларында кейіпкер тілінде қолданылып, кейіпкердің болмысын, оның шешендігі мен тапқырлығын ашып көрсетеді: *Бүгінгі шырғалаң – шалшық су, кешесің де өтесің. Ертеңгі дүрбелең – айналып өткізбес ми батпақ болып шықпасын* («Абай жолы», 1-том, 1979: 64). Демек, метафора кейіпкер бейнесін, оның мінез-құлқының сан қилы қырларын бейнелі әрі әсерлі етіп суреттеуде қолданылған.

Автордың тілдік тұлғасын сипаттайтын ерекше сөз қолданыстары – мақал-мәтелдер. М.Әуезов дискурсындағы мақал-мәтелдердің көбі халықтың дүниетанымын, өмірлік тәжірибесін, әр түрлі философиялық танымдық ұғым-түсініктерді қамтиды. Қазақ халқының ертеден қалыптасқан дүниетанымында «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп, ар, ұят, иман қасиеттерін жаннан артық бағалап, «өлімнен ұяттың күшті екендігін» қоғамда, тәрбиеде басты қағида етіп ұстанған. - *Дүниенің бәрі де жан садағасы. Мал да, жер де аманышылық, тыныштықта, ер азаматтың аманышылығында жақсы шығар. Олардың басына күн туған соң дүниенің, қазынаның, мал-мүліктің не керегі бар десетін* («Абай жолы», 2-том, 1979: 227). Сондай-ақ, «оқу – инемен құдық қазғандай» деген халық мәтелін жазушы өз шығармасында эллипсис құбылысы арқылы түрлендіріп, инемен құдық қазу жауыздықпен күресуден оңайырақ деген түсінік-танымды айқын жеткізеді: *Қазақ «инемен құдық қазу қиын» деген нақыл айтады зой, мен айтсам сол «инемен құдық қазу» кей көкіректен қаскөйлікті қуудан оңайырақ па деймін! Осы айтқан түйіндерім менің куәлігімнің тағы бір арқауы да тірекері! - дейді* («Абай жолы», 2-том, 1979: 239). Ең бастысы, жазушы прагматиконындағы мақал-мәтелдер – рухани құндылық, тілдік қазына ретінде айшықты тілмен көркемделіп дәйектелуінде.

М.Әуезов көркемдік әлемінде ар-ұят, адамзат бақыты жайлы толғану, ұят, намыс атты лексемалар концептілер деңгейінде көрініп, суреткер тілдік тұлғасын айшықтай түседі. Ал адалдық, адамгершілікке қарама-қарсы ұғымдағы арамдық та мақал-мәтелдерде айрықша көркемдік мәні бар сөзқолданысы ретінде жұмсалған:

- Әсіресе, аса білгір адам дейді. Білімді болғанда қазақ баласы шерігіне келмейді, шаңына ілеспейді, деп айтады. Осында «Абай білімді», «Абай білгір!»-деп құлағымды сасытушы еді. Енді бақсам, мына төренің қасында Абайдың аңқау елге арамза молла боп қалса керек!-дейді;

- «Өлімді жерде молда семіреді»-деп, биыл осы молдалар мен халфе, хазіреттер де жалақтап кеткен екен!

- Сайда саны, құмда ізі жоқ әлдекімдерге сонша әлек болған несі осы Абайдың? «Бояушы, бояушы» деп, сақалын бояп барады-ау осы!-деп, тістене түсіп, қатты ызаланып отыр («Абай жолы», 2-том, 1979: 184).

Келтірілген үзінділердегі мақал-мәтелдер – адам бойындағы жағымсыз мінез, әрекеттерден аулақ болуды мақсат еткен ұлттық тәрбиеден, тағылымнан туған тіркестер. Адамзат баласы әрқашан адалдықты, адамгершілікті ту етіп, оған қарама-қарсы арамдық, екіжүзділік, жауыздық, озбырлық дегеннен жирене отырып, кейінгі ұрпақты осындай мақал-мәтелдер арқылы адами ізгілікке тәрбиелеуге ұмтылған.

Мұхтар Әуезовтің ана тілін барынша жетік меңгергені және ана тілін байытуға орасан зор үлес қосқанының бір дәлелі – қаламгердің эстетикалық талғамынан туындаған тәмсіл (қанатты) сөздері. Айталық, «... адамның қай мінезі қасиетті болса, сол. «Бөрінің артынан ақылды болған соң ереді дейсің ғой», «Құрсаулы жсаудан қорықпаған жүрегім қайыңға барғанда жеңгелерден қорықты», «Жамандықтан жұққыш нәрсе бар ма? Оны тапқан ақылды болғаннан таппайды. Және тапқанмен, қарқ болмайды. Шын тапқан деп жақсылық тапқанды айт та», «Тірісінде алғыс алмасаң енді тым құрыса, өлі аруағынан қарғыс алма», «Іісі аңқыған бәйшешегің де, күзі келсе, қуарады. Әл-қуатың кеткенде, алма бет те суалады», «Піспеген адамның қолындағы билік жас баланың қолындағы ұстара пышақ сияқты: не өзі арандайды, не өзгені арандатады», «Үлкен алдында жас қарызы, ата алдында бала қарызы – әдеп пен сый екені рас», «Өзгеге салар емес болса да, менің шешем – сөзін тастар кісім емес», «... ой да көп, уайым да көп, ойлай берсең; ойда жоқ, уайымдау да жоқ, ойнай берсең» тәрізді мысалдарды бұдан әрі жалғастыра беруге болар еді (Мұхтар Әуезов туралы естеліктер, 2004:267). Мұхтар Әуезовтің бар ғұмыры ғасырлар қойнауынан жеткен қара сөз бен өлең сөздің құпия қатпарларын зерттеп, танып, оның туған халқына ғана ерекше сұлу да сырлы, құнарлы тілдің «тұқымын сеуіп», жемісін сан ұрпаққа мәдени мұра етіп қалдырумен өтті. Сөзді сүюі өмірдің өзін сүюмен бірдей еді. Шынымен де, сөз – таңбалық белгі ғана емес, тіршілік символы, ғаламды танудың тілдік негізі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, ұлы суреткер-жазушы М.Әуезовтің тұлғалық болмысын толық танудың, яғни Әуезовтануға дәйек болатын ғылыми-танымдық негіздің бірі – тілдік тұлға теориясы, оның шығармашылық әлемі мен дискурстық әлеуетін сипаттайтын тілдік құралдар жүйесі: этнографиялық тіл деректері мен ұлттық-мәдени атаулар, шешендік сөз үлгілері мен мақал-мәтелдер, окказионалдық фразеологизмдер мен риторикалық сұраулар, т.б. деп анықтауға болады. Мұхтар Әуезов – өзіндік «тілдік әлемі» бар шығармашылық тұлға, ұлт тілі мен тарихын, рухани мәдениетін терең меңгерген тілдік мәдени күзирет иесі. Демек, суреткердің «әдебиет – тілмен әдебиет» деуі арқылы ұлтты сүю мен тілді сүюдің ғажап үлгісін көрсеткен, ұлттық тілдік тұлға деңгейінде танылған Мұхтар Әуезов сынды ұлт перзентінің рухани мұрасын, көркемдік әлемін антропоэзектік бағытта «тілдік тұлға» теориясы негізінде талдап-таразылаудың мәні мен өзектілік сипаты орасан зор.

ӘДЕБИЕТТЕР:

Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. – М.: Едиториал УРСС, 2004.

Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005.

Манкеева Ж.А. *Х. Досмұхамедұлының тұлғасын танудың тілдік негізі* // Тілтаным, 2013, № 1, 43-48 б.

Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. – Алматы: Білім, 2004. –267 б.

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1979. – 320 б.

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫН ЖҮЙЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

магистр-оқытушысы **Қ.Ш. БАЛАБЕКОВА***

Түйіндеме

Құрмалас сөйлемдер - біртұтас тілдік жүйе. Синтаксистің бұл саласы жайында оқулықтар, монографиялар жазылып, диссертациялар қорғалғанымен, құрмаластық категориясының мәселелері толық және жан-жақты шешілді деп айта алмаймыз. Себебі, функционалдық бағыт алдыңғы орынға шыққан қазіргі кезеңде негізгі теориялық мәселелерге жаңаша тұрғыдан қайта қарау қажеттілігі көрініп отыр. Ғылымдағы қалыптасқан көзқарастарды жаңаша пікірлермен салыстыра сабақтастыра отырып, құрмалас сөйлемнің құрылымдық, функционалдық, коммуникативтік ерекшеліктерін жаңаша бағамдаған ғылыми көзқарастардың ерекшеліктерін саралай көрсету мақаланың өзектілігін айқындамақ.

Мақалада құрмалас сөйлем категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуінің басты бағыттарын (құрылымдық, функционалдық) айқындай отырып, құрмалас сөйлем синтаксисінің қалыптасуы мен дамуының теориялық және тәжірибелік мәселелерінің қазіргі жайына талдаулар жүргізу, негізгі мәселелер бойынша тұжырымдар жасау және коммуникативтік бағыттағы жаңашылдықтарды айқындау. Мақалада құрмалас сөйлем категориясының қазақ тіл білімінде зерттелуінің негізгі кезеңдері айқындалып, бұрын-соңды жарияланған ғылыми еңбектердегі негізгі тұжырымдарға ғылыми идеялардың дамуы тұрғысынан талдаулар жасалады;

- құрылымдық тіл білімі мен коммуникативтік, функционалдық тіл білімі талаптары арасындағы сәйкестікті сақтай отырып, құрмалас сөйлемнің теориясы мен тәжірибесіне қатысты жаңаша көзқарастар айқындалады.

Түйін сөздер: коммуникативтік, функционалдық, құрмалас сөйлем, синтаксис, құрылымдық категория, компонент, форма, тәсіл.

STUDY OF THE SYNTAX OF A COMPLEX SENTENCE IN KAZAKH LINGUISTICS

Abstract

In the last article of the article, the linguistic nature of the compound language in the Kazakh language is largely reflected in the development of communicative-functional orientation of the structural linguistics, in the context of new scientific paradigms by the beginning of the new century.

The phrase in the Kazakh language has been discussed since the 1990s, so far it is being considered, news of the functional orientation, new approaches. The main peculiarity of these works is that the Kazakh people depend on the free thinking of the Kazakh people for their sovereignty, the ability to express their views, and the ability to see the scientific ideas in full. Now, based on the diversity of these research trends, it separately summarizes and divides the main two areas:

A number of peculiarities of functional, communicative study of the conditional sentence category differs from the definition of new forms of communication of constitutive components.

Keywords: communicative, functional, coherent clause, syntax, structural category, component, form, approach.

КІРІСПЕ

Қазақ тілі құрмалас сөйлемдерінің зерттелу тарихы бізге дейін де кейбір еңбектерде арнайы сөз етілген. Мұны кеңестік кезеңде Қ.Есенов, Т.Қордабаев сынды ғалымдар қарастырып, құрмалас сөйлем зерттелуінің кезеңдеріне талдау жасаған.

Аталмыш еңбектерде мәселенің ғылыми-теориялық жағына тереңдеп бармай, жалпы шолу түрінде айтылады.

Біз, ең алдымен, сол ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, мәселеге бүгінгі күннің деңгейінен, синтаксис ғылымының қазақ тіл білімінде және орыс, батыс тіл білімінде қазіргі қарастырылуы тұрғысынан ой қорыттық.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, katira670323.k@mail.ru

Қ.Есенов өзінің 1969 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер» атты еңбегінде құрмалас сөйлемнің біраз мәселелерін қамтып, зерттелу тарихына тоқталған. Ғалым кеңес өкіметі тұсындағы құрмалас сөйлемнің зерттелу барысын сөз ете отырып, оны үш кезеңге бөліп қарастырды:

1.1930-1940 жылдардың арасы;

2.1940-1950 жылдардың арасы;

3. 1950 жылдардан осы кезеңге дейінгі дәуір (автордың «осы кезеңі» шамамен, 60-жылдардың орта шені). (Қ.Есенов 1969: 191 б)

Алайда, Т.Қордабаев Қ.Есеновтің бұлайша бөлуін тарихи дәлсіздік деп қарайды. Ғалымның өз сөзімен дәлелдесек: «Автор (Қ.Есенов) қазақ тілі синтаксисінің кеңес дәуірінде зерттелу тарихын Қ.Жұбановтың 1936 жылы жарық көрген бағдарламасынан бастауды жөн көріпті. Ақиқатына келсек, синтаксиске қатысты терминдер де, сөйлем мүшелерінің, сөйлемдердің күні бүгінге дейін қолданылып жүрген классификациялық жіктелуінің негізгі түрлері де 20 -жылдардағы оқулықтардан басталады. С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев тәрізді ғалымдардың 50 -жылдарға дейін қолданған сабақтас сөйлем компоненттерін сөйлем мүшелерінің атымен атаулары да осы 20-жылдардағы оқулықтардан басталған, - деп сын айтады. (Қордабаев 1991:252 б)

Біздіңше, Қ.Есеновтің бұлайша кезеңдерге бөліп қарастыруына түрлі жағдайлар әсер еткен. Біріншіден, ең басты себебі - ол кезде әлі қазақ тіл ғылымының негізін салушы, Т.Қордабаев айтып отырғандай, негізгі тіл терминдерін жасап кеткен, «ұлт көсемі» аталған А.Байтұрсынұлының аты саяси жаладан ақталмаған болатын. Қордабаевтың өзі де оны ашып айтпай, тек меңзеп қана отыр. Екіншіден, қазақ тілінің бағдарламасы мен оқулықтары алғаш рет 1930 жылдардың басынан жарық көрген. Осы жағдайларды ескере келіп, автор өз еңбегінде құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу барысын осылайша бөлуді жөн көрген секілді.

Дегенмен, сол алғашқы кезеңнің өзінде қазақ тіл білімі ғылымының теориялық негіздері сапалы ғылыми ізденістер негізінде қалыптаса бастағанын қазіргі зерттеулер көрсетіп отыр. Сондықтан қазақ тілі синтаксисінің де теориялық берік негіздері сол алғашқы дәуірдегі қазақ тіл білімі классиктерінің еңбектерінде жатыр деп білеміз.

Ғалым Т.Қордабаев құрмалас сөйлем туралы қазақ тілінде айтыла бастаған алғашқы пікірлерді А.Байтұрсынов жазған «Тіл құрал» атты оқулықтан және оқу бағдарламаларынан кездестіруге болатындығын айтады. Ол: «Қазірде қолданылып жүрген басқа да көптеген лингвистикалық терминдер сияқты «құрмалас» сөзі сол оқулықтардан (20-жылдардағы) басталып еді. Терминнің мағынасы өзі атау болған категорияның мазмұнына сай келеді. Өйткені құрмалас деген атаумен аталатын сөйлем - екі немесе одан да көп жай сөйлемдерден құралатын күрделі категория. Кейбір ғалымдар (Қ.Жұбанов) құрмалас сөйлем деген атауды «күрделі сөйлем» дегенмен ауыстыруды да ұсынды, бірақ бұл термин сіңісе алмады» - дейді (Қордабаев,1995: 176).

Ғалым қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесіне қатысты зерттеулердің отызыншы жылдардың аяқ кезінен бастап молырақ көріне бастағанын айтады. Бұл арада құрмалас сөйлемнің беделді зерттеушілеріне А.Байтұрсынов, Н.Сауранбаев, С.Жиенбаев, С.Аманжоловтарды жатқызады.

Осы ізбен құрмалас сөйлем теориясын кейінгі кезеңде зерттеп жүрген Т.Ермекова Қ.Есенов атап өткен үш кезеңге төртінші кезеңді қосты. Себебі, төртінші кезең алдыңғы озық идеялы аға буын өкілдерінің ізін жалғастырушы жас ғалымдар легін қалыптастыстырды деп көрсетті. Ғалым олардың қатарында Р.Әмір, М.Серғалиев, Т.Сайрамбаев, Б.Шалабай, Ж.Жақыпов, Б.Сағындықұлы т.б. ғалымдарды жатқызады (Ермекова, 2007: 257)

Осы кезеңнің үлесіне тиетін А.Алтаева, Ә. Елшібаева, Г. Бекмағанбетова т.т. еңбектері де құрмалас сөйлемді әртүрлі аспектіде зерттеуге арналған.

Біз де зерттеу жұмысымызда, жоғарыда айтып өткеніміздей, негізгі төрт кезеңді ұсындық. Алғашқы екі кезеңді «қазақ тіл білімінің классиктер дәуірі» деп атадық. Бұл кезеңде құрмалас сөйлемнің зерттелуі, негізінен, оқулықтар мен бағдарламалардың төңірегінде практикалық тұрғыдан қалыптасты деп айтылып жүргенімен, шын мәнінде, қазақ тіл біліміндегі құрмалас сөйлем теориясы мен тәжірибесінің алуан бағытта қарастырылып, негізі қаланған кезең – осы. Кейінгі зерттеулердің бәрі дерлік күні бүгінге дейін осы алғашқы бастауларға соқпай өте алмайды. Бұл еңбектердегі ғылыми-теориялық тұжырымдар уақыт талабына орай қайта қаралып жатса да, олардың берік негізі, зерттеу жүйесінің ғылыми және практикалық тұрғыдан тереңдігі, тілдік деректерді жан-жақты қарастыруы, пікірлер әралуандығы олардың ғылыми әлеуетінің мықтылығын көрсетіп келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кейінгі жылдары (1950 -1980) құрмалас сөйлем теориясына қатысты мәселелер де ғылыми тұрғыдан жан-жақтылыққа ұмтылып, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтардан басқа, монографиялар, ғылыми диссертациялар түрінде де зерттеле бастады. Бірқатар еңбектерде құрмалас сөйлемнің методикалық мәселелері зерттелді. Мақалалар жарияланып, ғылыми айтыстың төңірегінде дискуссияға айналды. Бұлар өзінің жемісін беріп, көптеген ғылыми мәселелердің шешімін табуға, жаңа бағыттарды белгілеуге ықпал етіп отырды.

Дегенмен, осы кезеңнің 70-80 жылдарында қазақ тілі синтаксис саласының кеңінен зерттелуінде біршама баяулықты байқауға болады. Қазақ тіл білімінің өзге салаларына қарағанда, осы кезеңде синтаксис саласында көрінген ғалымдар да санаулы ғана. Әрине, бұл олқылық, кейінгі үшінші кезеңдегі ғылыми ізденістер арқылы толысты.

Төртінші кезеңде (90-жылдардан бері қарай) құрмалас сөйлем теориясы жаңа қырынан – қатысымдық, қызметтік тұрғыдан, антропоэзеттік парадигмалар тұрғысынан зерттелуге бет алды. Бұрынғы мәселелер қайта қаралып, жаңаша көзқарастар туындады. Құрылымдық бағыт ығыстырылып, алдыңғы орынға функционалдық бағыт шықты. Сөйтіп, құрмалас сөйлем синтаксисінің бірқатар қалыптасқан көзқарастары жаңаша қарастырылып, жаңа мәселелер алға қойылды.

Алғашқы кезеңде қазақ тіл білімінде «құрмалас сөйлем» деген атау қалыптасып, аталмыш мәселе оқулықтар мен бағдарламалар деңгейінде зерттелуімен қатар, бұл кезеңдегі А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев сынды ғалымдардың еңбектерінде құрмалас сөйлем мәселелері әр қырынан қарастырылды. Ең алғаш құрмаластық құрылымның маңызды мәселелеріне қалам тартқан ғалым Ахмет Байтұрсынов болды. Ғалымның «Тіл құрал» деген атпен 1925 жылы шыққан еңбегінде: «Қазақ тілі сөйлемдері арасында екі түрлі жақындық болады: бірі - ішкі мағына жақындығы да, екіншісі - сыртқы қисын жақындығы» дегенді айта келіп, жай сөйлемдер бір-бірімен бірігіп, бір құрмалас сөйлем болу үшін олардың арасында осы екі жақындықтың, ішкі мағына жақындығы мен сыртқы қисын жақындығының болуы керек» делінген (Байтұрсынов 1992:446)

Бір сөзбен айтқанда, құрмалас сөйлем компоненттері бір-бірімен мағыналық та, тұлғалық та қатынаста болуы керек.

Ғалым құрмалас сөйлемді сыйысулы және қиысулы деп екіге бөліп қарастырады. Осындағы қиысулы құрмаласты салалас және сабақтас құрмаластарға бөліп, мағыналық түрлерге ажыратады. Мұндағы көңіл бөлетін бір жайт – сабақтас құрмаластың басыңқы және бағыныңқы сыңарына берген пікірлерінде. «Басыңқы сөйлемнің бағыныңқы сөйлемнен гөрі сөйлемдік қасиеті молырақ. Басыңқы сөйлемді өз алдына оңаша алып айтқанда да, мағынасы толық, ой тыңғылықты айтып, біткен болып тұрады. Бағыныңқы сөйлем - бітпеген шала сөйлем» (А.Байтұрсынов 1992. - 449 б.)

Ғалымның сонау тіл білімі ғылымының алғашқы кезеңінде айтқан бұл пікірлерінен қазіргі кезде актуальды түрде қарастырылып жүрген синтаксистік компоненттер мәселесін туындатуға болады. Себебі А.Байтұрсыновтың айтып отырған «шала сөйлемдері» құрмалас сөйлем компоненттерін жай сөйлем деп қарауға емес, жай сөйлем типтес құрылым ретінде тануға бағыт береді. Жалпы алғанда, ғалымның көзқарастарынан тілдік құбылысты мағыналық тұрғыдан, мағынаға баса мән бере зерттеуге бейім екендігін аңғарамыз.

Сондай-ақ, ғалым қазақ тіліндегі көп компонентті құрмаластар жөнінде алғаш пікір айтқан. А.Байтұрсынов бұларды өрнекті сөйлемдер деп атап, мынадай анықтама берген: «Өрнекті сөйлем деп құрмаластардың бастары қосылып, кестелі болып құрылуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке, яки кілемге салған түр сияқты болмағанымен, өрнек - өрнегімен айтылады. Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, төмендеп, әнше оралып, қайырылып отырады. Сондықтан өрнекті сөйлеу «оралым» деп аталады» - дейді (Байтұрсынов 1992:456) Тілдің қызметтік бағытының алғашқы зерттеулерден-ақ көріне бастағанына осы және өзге де осы тәрізді көзқарастар айғақ бола алады.

Ал, Қ.Жұбанов «құрмалас сөйлем» деген терминді «күрделі сөйлем» деп атауды жөн көрді. Бұл алғашқы кезеңдегі пікір кейінгі ғалымдардың құрмаласқа берген анықтамаларынан көрініс тапқан. Себебі, ғылыми әдебиеттерде қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлемді зерттеген ғалымдардың көпшілігі оның кем дегенде екі жай сөйлемнен құралатынын, *күрделі ойды* білдіретінін ортақ пікір ретінде ұстанды.

Ғалым салалас сөйлемдерді ажыратуда тек олардың формалық белгілеріне қарап қоймай, мағыналық мәндерін де басшылыққа алу керек деп есептеген. Осыған орай *Нұрымдікіне келсек, өзі кетіп қалған екен. Қой маңырап, түйе боздап, ауыл у-шу* тәріздес сөйлемдерді салалас құрмаластың қатарына жатқызған. (Жұбанов 1966:358)

Дегенмен, мұндай сөйлемдер кейінгі зерттеулерде сабақтас құрмалас деп танылған.

Ал, сабақтас сөйлемнің жасалу жолынан тек шартты рай тұлғасы көрсетілген, мұның өзінде де оның құрамында қатыстық етістіктері (сілтеу, сұрау есімдіктері) қолданылатын түрі ғана ескерілген. Сөйтіп, сабақтас құрамалас сөйлемдер құрамындағы осындай сұрау, сілтеу есімдіктерінің қолданылуына қарай жіктелген. Автор сабақтас құрмалас сөйлемдерді жеті топқа бөледі: бастауыш бағыныңқы, баяндауыш бағыныңқы, септес бағыныңқы, іліктес бағыныңқы, шақтас бағыныңқы, жанас бағыныңқы, қабыс бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлемдер. (Жұбанов 1966:365)

Әйтсе де, ғалымның бұл бөлуі ғылымда орныға қойған жоқ. Тіл біліміндегі құрмалас сөйлемдер жүйесінің бүгінгі дамуы мен оның өзекті мәселелерін танып білуде профессор С. Аманжоловтың ғылыми тұжырымдарының, атап айтқанда, сөйлем теориясының негізгі грамматикалық сипаттары, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің ара жігін айқындау, үйірлі мүшелі конструкциялардың жаратылысын тану, сөйлемдерді топтастыру мен олардың жіктелу принциптері, сөйлем теориясының даму жолдарына қатысты тұжырымдарын қарастыруының маңызы зор болды.

Осы мәселелердің ішінде, С.Аманжолов құрмалас сөйлем синтаксисіндегі даулы мәселелердің бірі үйірлі мүшенің табиғатымен тығыз байланысты екенін дұрыс аңғарып, алғашқылардың бірі ретінде оларды жай сөйлем қатарында таныды және мағыналық принципті алғаш рет басшылыққа алды. Құрмалас сөйлем синтаксисіне тән заңдылықтарды қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі, төл табиғаты тұрғысынан қарастыруды көздеді. Құрмалас сөйлемді төрт түрге бөліп қарады: салалас, сабақтас, аралас және тиянақты бағыныңқысыз сабақтас. Құрмалас сөйлемнің төртінші түрін, яки тиянақты бағыныңқысыз сабақтастар деп атаған түрін автор поэзиялық шумақтармен келетін сөйлем түрі ретінде таниды, оны қазіргі грамматикамызда тиянақты бағыныңқысыз демей, көп бағыныңқылы сабақтас түрінде қолданып жүр.

Ғалым С.Жиенбаев 1941 жылғы «Синтаксис мәселелері» атты кітабында салалас, сабақтас құрмалас сөйлемдерді ажырата отырып, әрқайсысын талдайды, әйтсе де, аралас құрмалас сөйлемді өз алдына бөлек категория ретінде қарамайды. Себебі «аралас құрмаластың өз алдына бір бөлек заңдары жоқ» деп көрсетеді. (Жиенбаев 1966:345) Автордың айтуынша, аралас құрмалас сөйлем салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдердің араласып келуінен тұрады. Сондықтан оны өз алдына бөлек сөйлем түрінде қарамай, құрмалас сөйлемнің екі түрі бар деп дәлелдейді. Бұл пікірді қазіргі кезде де ұстанушы ғалымдар бар.

Қарастырып отырған кезеңде қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемнің ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттелуіне Н.Сауранбаевтың қосқан үлесі зор. Н.Т.Сауранбаев өз шығармашылығының нағыз шарықтау кезеңінде құрмалас сөйлем синтаксисі мәселелерін зерттеумен шұғылданды. Ғалым құрмалас сөйлемдердің табиғатын танып, тарихына көз жүгіртумен бірге, ішкі-сыртқы заңдылықтары мен ерекшеліктерін, жасалу жолдары мен жұмсалуын қарастырып, синтаксистік қызметін саралады.

Н.Сауранбаев қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің негізгі белгілері ретінде мыналарды көрсетеді:

- 1) Құрмаластағы синтаксистік компоненттерде айтылатын ойдың дербестігі;
- 2) Компонентте дербес бастауыш пен баяндауыштың болуы;
- 3) Құрмаластағы компоненттердің интонациялық жігі айқын болуы. (Н.Сауранбаев, 2000.-153)

Классиктер дәуірінің ерекшелігі олардың еңбектеріндегі ғылыми көзқарастардың әр алуандығымен, ғылыми проблемаларды еркін көтеруімен, ғалымдардың эрудициясының мықтылығымен, алдарына үлкен міндеттер мен мақсаттар қоюымен, сол кезеңдегі қазақ мәдениеті мен тілінің болашағын тереңнен ойлаған патриоттық ұмтылыстарымен ерекшеленеді. Қазіргі тіл білімінде жаңашылдық ретінде танылып жүрген функционалдық, коммуникативтік бағыттағы көзқарастардың негізі сол классиктер дәуіріндегі еркін ізденістерден аңғарылып отырады.

Ресей ғалымдарының синтаксис саласындағы зерттеулердің тіліміздегі құрмалас сөйлем теориясының дамуына тигізген ықпалы туысқан түркі тілдерінің зерттелуімен сабақтастырыла отырып баяндалады және қазақ ғалымдарының 50-80 жылдары құрылымдық тіл білімі бағытындағы қалыптасқан көзқарастары бүгінгі күн тұрғысынан сараланады.

А. Шахматов, А. Пешковский, Н. Шведова, М. Алехина, Н. Поспелов, В. Богородицкий, В.А.Белошапкина т.б. орыс тіл білімін зерттеуші ғалымдар мен М.Ш.Ширалиев, С.Дж. Наджафова, Г.А.Абдурахманов, Н.Нартыев т.б. түркітанушылардың еңбектеріндегі қазақ тіл біліміне әсер еткен көкейтесті мәселелер талданды.

Тіл білімінде құрмалас сөйлемдер туралы зерттеуші-ғалымдардың пікірі екіге жарылады. А. Шахматов, А. Пешковский, Н. Шведова, М. Алехина сияқты басқа да көрнекті ғалымдардың бір тобы синтаксистік байланыс негізінде жай сөйлемдердің тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдерді құрмалас сөйлемдер деп таниды да, синтаксистік компоненттердің байланысу жолдарын алғашқы орынға қояды. (Елшібаева, 2006:127) Ал, Н. Поспелов, В. Богородицкий т.б. ғалымдар тұтас сөз тәртібі және интонациясы бар бір коммуникативтік бірлік ретінде берілетін тұтас синтаксистік құрылымды

құрмалас сөйлемдер деп санайды. (Елшібаева, 2006:129) Ғылыми бағытта зерттелуі тек кеңестік кезеңде ғана жүзеге аса бастаған қазақ тіл білімінің құрмалас сөйлем синтаксисі осы құрылымдық принципті негізге ала отырып дамыды.

Жалпы кеңестік тіл білімінің, соның ішінде түркі елдері тіл білімінің де, ол дәуірдегі дамуы орыс тіл білімімен тікелей байланысты болғаны белгілі. Бұл үрдіс әсіресе 50 - жылдардан бастап кең қанат жая бастады. Ал өз кезегінде орыс тіл білімі батыстық, әлемдік тіл білімімен байланысып жатты. Ғылым көкжиегіне шек қоюға болмайтыны белгілі. Ғылыми идеялар бірі мен бірі байланысып, бірін бірі байытып жатса, онан ғылым тек қана пайда көреді, табыстарға жетеді.

Орыс тіл білімінде орын алған интонациялық теория туыстас түркі тілдерінің де кейбірінің ғылыми зерттеу бағытына ықпал еткені белгілі. Мұнда интонацияны құрмалас сөйлемнің құрылымдық-мағыналық түрлерін ажыратуда негізгі критерий етіп алу үрдісі болды. Бұл бағыт көп ұзамай-ақ сынға ұшырап, теріске шығарылды. Ал, 80-90 жылдарда құрмаластық құрылымдардың интонациялық жағын эксперименттік тұрғыдан зерттеулер жасала бастады. Дегенмен, интонацияның құрмаластардың ішкі табиғатын айқындауда нақты тиянақ бола алмайтыны қазіргі тіл білімінде айқын мойындалған жай.

Қарап отырсақ, осы мәселелер қазақ тіл білімінде де әліге дейін маңызды болып отырғанын көрер едік. Яғни проблемалар ортақ деген сөз. Құрмалас сөйлем категориясының қазақ тіл білімінде де кешеулеу қолға алынғаны, оның алуан түрлі объективтік және субъективтік себептері болғаны белгілі.

50- жылдардан бастап қазақ тіл біліміндегі құрмалас сөйлемдер туралы еңбектер орыс тіл біліміндегі қалыптасқан пікір, көзқарастарды ұлттық тіл деректері негізінде ескере келіп, алдыңғы классиктер дәуірі (20 - 40 ж.ж.) зерттеушілерінің еңбектеріндегі құрмалас сөйлем мәселелеріне қатысты соны идеяларды жалғастыра дамыды. Бұл кезеңдегі зерттеу еңбектері, негізінен, жоғары оқу орындарына арнап жазылған оқулықтар, сондай-ақ ғылыми монографиялар түрінде зерттелді, диссертациялар қорғалды.

М.Балақаев, Т.Қордабаев, Қ.Есенов, С.Исаев, М.Серғалиев, Р.Әмір, Ұ.Салиева, Қ.Мамытбеков сынды ғалымдардың құрмалас сөйлем төңірегіндегі пікірлері мен көзқарастары құрмалас сөйлем теориясы жайындағы классиктер кезеңінің зерттеулерін толықтырып, құрылымдық бағытты толық қалыптастырды.

Бұл жылдары құрмалас сөйлемнің негізгі мәселелерінің қатарына салаластық және сабақтастық мәселесі, жай сөйлем мен құрмалас сөйлем айырмашылықтары, бағыныңқы сөйлемдердің басыңқымен байланысу амалдары және олардың типтік түрлері, т.б. кірді.

Т.Қордабаев құрмалас сөйлемге «екі немесе одан да көп жай сөйлемдерден құралатын құранды категория» деп қарайды. Ол құрмалас сөйлемнің мынандай негізгі белгілерін көрсетеді:

1. Құрмалас сөйлемнің әрбір компоненті, мейлі ол тиянақты болсын бәрібір, сөйлемдік мағынаға ие болуы, бір ойды қамтуы керек.

2. Құрмалас сөйлем компоненттерінің білдіретін мағыналары бір-біріне жақын, қандай да болмасын белгілі бір дәнекерлер арқылы ұштасып жататын желілес *күрделі ой* болады. Компоненттерді ұштастыратын дәнекер мағыналық та, тұлғалық та болуы мүмкін.

3. Құрмалас сөйлем құрамына енетін әр компонент, мейлі ол тиянақты болсын, мейлі тиянақсыз болсын бәрібір, жалпы сөйлемге тән қасиеттерге ие болуы шарт.

Сондай-ақ, профессор Т.Қордабаев сабақтастарды бағыныңқы сыңардың сипатына қарап жүйелеу принципін қолдамайды. Бұл жөнінде ғалым: «...классификацияланатын бағыныңқы компонент емес, сабақтас құрмалас сөйлем ғой. Бағыныңқы компоненттің мағынасы басыңқы компонентке тіркесе айтылғанда, сөйтіп бір бүтін болғанда айқындалады» дейді. (Қордабаев, 1995: 179) Сондықтан, сабақтас құрмалас сөйлемдерді бағыныңқылармен атаудың қате екендігін түсінетін уақыт жеткендігін тілге етеді. Мұны қазіргі кезде де ғалымдар дұрыс пікір ретінде мойындайды.

Құрмалас сөйлем синтаксисін жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі - Қ.Есенов. Ол құрмалас сөйлемнің жасалу табиғатына жеке жай сөйлемдердің өзара бірігу заңдылықтарын ғылыми жағынан терең зерттеп, тіл білімінің синтаксис саласына үлкен үлес қосты. Ғалым 1961 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер» атты тақырыпқа кандидаттық диссертация қорғады. Бұл еңбек осы атпен арнайы монография болып жарыққа шықты. (Есенов 1969:191)

Құрмалас сөйлемнің 1950-80 жылдарда дамуында алдыңғы буын еңбектерін жалғастырып, негізінен, ауызекі сөйлеу тілі деректері бойынша зерттеуге еңбек еткен ғалым - Р.Әмір.

Осы кезеңде қазақ тілінің жекелеген салаларын зерттеуге атсалысқан бірқатар тілші ғалымдардың болғандығын да жоғарыда айтып өткен болатынбыз. Солардың қатарында

Ұ. Салиева мен Қ.Мамытбеков еңбектері атап өтуге тұрарлық.

Тілді құрылымдық және функционалдық аспектіден басқа бағыттарда да жан жақты зерттеулер қолға алынып отыр. Мысалы, синтаксис саласының өзі логикалық, семантикалық, коммуникативтік, прагматикалық т.б. аспектілерде қарастырылуда. Бұл тұрғыдан ғалымдар Ж.Жақыповтың, З.Ш.Ерназарованың, Т.Ермекованың, Ф.Ш.Оразбаеваның, Д.А.Әлкебаеваның, Б.Сағындықовтың, А.Алтаеваның, Қ.Ө.Айтмұхаметованың, Ш.Бекмағамбетованың т.б.ғалымдардың диссертациялық еңбектері мен мақалаларын атап айтуға болады. Бұл еңбектердің басты ерекшелігі қазақ елінің егемендік алуымен байланысты ғалымдарымыздың еркін ойлауына, өз көзқарастарын ашық айтуына, сонымен қатар ғылыми идеялардың жан-жақты көріне алу мүмкіндігінің молаюына байланысты болды. Қазірде осы аталған зерттеу бағыттарының әралуандығы негізінде оларды жалпылай, жинақтай келіп, негізгі екі бағытты ажыратады:

- 1) Құрылымдық - семантикалық бағыт;
- 2) функционалды - семантикалық бағыт.

Функционалды бағыттағы ізденістер бүгінгі күннің ғана жемісі емес, ол қазақ тіл ғылымы дамуының өткен талай жылдар бойындағы дамуының да нәтижесі. Қазірде функционалды грамматика деп аталып жүрген бағыттың негізгі қағидалары да осы тіл табиғатын тереңдей тану талабынан туындайды. Функционалды грамматикада тіл сөйлеу деңгейінде (речь) танылып, динамикалық тұрғыда қарастырылады. Мұнда тілдік бірліктер мен тіл жүйесінің сөйлеудегі қызметі, жұмсалымы сөйлеу жағдаятымен, контекспен бірлікте алып зерттеледі. Сөйлеу жағдаяты тілден тыс, ал контекстік немесе сөйленімдік орта тілдік болып танылады.

Қазіргі таңдағы функционалды бағыттағы негізгі ұстанымдары ретінде профессор Р.С.Әмір көзқарастарын қарастырамыз. Біздіңше, ғалымның басты бір жаңалығы - «құрмалас сөйлемдер табиғаттағы заттардың, адамдардың іс-әрекетіндегі байланыстарды көрсетеді» деген тұжырымы. Әдетте құрмаластар «күрделі ойды білдіреді» дейтін, мұны Р.Әмір «құрмаластар күрделі пікірді білдіреді» деп өзгерткен. Әрине «күрделі ой» және «күрделі пікір» арасындағы ерекшелікті автор ашып айтпаған, дегенмен қалыптасқан «күрделі ой» ұғымының құрмалас сөйлемнің тілдік табиғатын айқын аша алмайтындығы белгілі. Біріншіден, осы «күрделі ой» дегеннің қандай ой екендігі туралы нақты түсінік жоқ. Кей авторлар ішінара оны «екі не онан да көп ой» деп түсіндіретін жайлары кездеседі, бірақ бұл да сенімді көзқарас бола алмайды. Себебі, құрмалас сөйлем компоненттері қосылып, тіркесіп келіп бір ғана грамматикалық тұтастық болып, бір ғана грамматикалық ойды (синтаксистік қатынасты) білдіреді. Сондықтан да біз құрмалас сөйлемнің тілдегі қызметінің, жалпы құрмалас сөйлем категориясының тілде пайда болуының негізінде оның жаратылыс-болмыстағы алуан түрлі құбылыстар арасындағы байланыстарды синтаксистік қатынастар (мағына) түрінде бейнелеу қызметі тұрғандығы туралы пікірді құрмалас сөйлем категориясының тілдік қызметін айқын бейнелеген жаңаша көзқарас деп танымыз. (Бекмағамбетова, 2010:129)

Құрмалас сөйлем категориясын функционалды, коммуникативтік тұрғыдан зерттеудің бірқатар ерекшеліктері құрмалас компоненттерінің байланысу тәсілдерінің жаңа формаларының айқындалуымен де ерекшеленеді. Мәселен, интонацияның сөйлем табиғатын өзгертіп, синтаксистік қатынас жасау, яғни, мағынаны ажырату қызметі бар екендігі туралы Ш.Бекмағамбетов пікірі назар аударарлық. (Бекмағамбетова, 2009: 94) Автор интонация қызметінің шешуші мәнін түсіндірмелі қатынас жасайтын - *дай/- дей* жұрнақтары арқылы жасалған құрмалас сөйлем мысалдарынан айқын көруге болатындығын көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілі дамуының жаңа кезеңіндегі демократия, экспрессивтілік, инновациялық үдерістердің кең қанат жаюы пунктуация жүйесіне де ықпал етті. Пунктуацияның функционалды аспектісі мәтіндегі тыныс белгілер қойылысының пунктуациялық нормалармен қаншалықты сәйкес келетінін, автор (адресант) қолданысы мен оқырман (адресат) қабылдау деңгейін сипаттауға мүмкіндік береді. Көп жағдайда тыныс белгілердің қойылысында қабылдаушы ұстанымы негізге алынғанмен, мәтін түзу барысындағы автор ұстанымы ескеріле бермейді. Белгілі бір жанға тән мәтіндердегі тыныс белгілердің қызметі, автордың тыныс белгілерді қоюдағы өзіндік ұстанымы, тыныс белгілерді қалыптанған нормаларға сәйкес қою не одан ауытқу мәселелері осы уақытқа дейін арнайы зерттеу нысаны болған емес. Бүгінгі таңда газет-журнал тіліндегі, жарнамалардағы олқылықтарды зерттеу қазақ пунктуациясының функционалды аспектісін сипаттауға жол ашары анық. (Ермекова, 2017.)

Қорыта айтқанда, функционалды, коммуникативтік бағыт құрмалас сөйлем жүйесін тереңдей зерттеуге үлкен жол ашты.

Біз, ең алдымен, сол ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, мәселеге бүгінгі күннің деңгейінен, синтаксис ғылымының қазақ тіл білімінде және орыс, батыс тіл білімінде қазіргі қарастырылуы тұрғысынан ой қорыттық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы, 1969. – 191 б.
2. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Рауан, 1991. – 252б.
3. Қордабаев, Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: Санат, 1995. – 176 б.
4. Ермекова Т.Н. Компоненттер құрылысының құрмалас сөйлемнің грамматикалық-семантикалық сипатына қатысы: филол. ғыл. д-ры. диссертациясы. – Алматы, 2007. –257 б.
5. Байтұрсынов, А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – А., 1966. - 365б.
7. Академик Сауранбаевтың еңбектері//Шығармалары Т.3. – Алматы, 2000.
8. Елшібаева Ә. Салалас, сабақтас құрмалас сөйлемдердің құрылымдық, функционалдық арақатынасы. /Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация/ - Алматы, 2006. 127б.
9. Бекмағанбетова Г.Ш. Қазақ тіліндегі шарт қатынасындағы құрмаластық құрылымдардың функционалдық-семантикалық табиғаты/ Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. 129б.
10. Бекмағамбетов Ш. Қазақ тіліндегі түсіндірмелі қатынастағы құрмаластардың құрылымдық-мағыналық ерекшеліктері. – Қызылорда: «Тұмар», 2009. -94б.
11. Ермекова Т.Н., Ескермесова Г.А. Лингвистикалық білімдер жүйесіндегі пунктуация //«Филология ғылымдары» сериясы. – № 3 (61), 2017.

KAZAK SÖZDİZİMİNDE ZARF TÜMLECİ

Doç. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU*
Arş. Gör. Esra YAVUZ**

Özet: Tarih boyunca durmadan gelişip yeni kollara ayrılan ve çok geniş bir sahaya yayılan Türk dili, gerek dil içi gerek dil dışı etkenlerle lehçeler arası birtakım farklılıklara sahip olmuştur. Türk lehçeleri arasında bağ oluşturmanın önemli bir yoluda dilbilgisi tahlil ve yöntemlerinde birlik oluşturmaktan geçmektedir. Bu gayeyle, Oğuz grubu Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesi ile Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde “zarf tümlecisi / pısıqtawış” konusunu karşılaştırmalı bir şekilde ele alıp Kazak Türkçesindeki pısıqtawışlara (zarf tümlecisi) yeni önerilerde bulunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Zarf Tümlecisi, Tümleç, Karşılaştırmalı Dil Bilgisi.

ADVERBIAL COMPLEMENT IN KAZAKH SYNTAX

Abstract

Throughout the history, the Turkish language has continuously developed and got branched, and extended to a large geography. Consequently; it has gained some dialectal differences due to intra-linguistic and extra-linguistic factors. An important way of establishing a bond among the Turkish dialects is to ensure uniformity in linguistic analysis and methods. For this purpose, we are going to comparatively study of Turkey Turkish, among the Oghuz group dialects and Kazakh Turkish, among the Kipchak group dialects with respect to “adverbial clause/ pısıqtawış” and we are going to make new suggestions for the pısıqtawışs (adverbial clauses) in Kazakh Turkish.

Key words: Kazakh Turkish, Turkey Turkish, Adverbial Complement, Complement, Comparative Grammar.

GİRİŞ

Zarf Tümleçleri, Kazak gramerinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yardımcı ögeler konusu içerisinde ele alınmaktadır. Kazak gramerinde *turlawsız müşe* diye adlandırılan yardımcı ögeler; *tolıqtawış* “tamamlayıcı”, *anıqtawış* “tamlayan” ve *pısıqtawış* “zarf” olmak üzere üç başlık altında incelenmektedir (Arpabekov, 2004: 82; Arğınov, 1974: 60). Biz bu çalışmamızda yardımcı ögeler konusu içerisinde sadece *pısıqtawış* “zarf tümlecisi” konusunu ele alacağız. İleride yapılacak daha detaylı araştırmalarla konuya; *tolıqtawışlar* “tamamlayıcılar (düz tümleçler / dolaylı tümleçler)” ve *anıqtawışlar* “tamlayanlar” dâhil edilebilir.

Cümlede yüklem anlamını *zaman, sebep, tarz, ölçü, yer, yön* vb. bakımlardan daha belirgin duruma getiren, sınırlayan kelime veya kelime gruplarından oluşan ögeye **zarf tümlecisi** denir (Korkmaz, 2007b: 252). Zarf Tümlecisi, kelime türü olarak zarflardan veya zarf soylu sözcüklerden oluşur. Zarflar genelde çekimsiz bir kelime türüdür (Delice, 2007: 159); yer, yön, zaman, sebep, hâl, azlık, çokluk sözcükleri çoğu durumda çekim eki almadan; diğer sözcük ve sözcük grupları isim hâl ekleri veya çekim edatlarıyla; fiiller ise zarf-fiil ekleriyle zarf görevi yaparlar (Karaağaç, 2011: 195). Zarf tümleçleri yükleme nasıl, ne zaman, neyle, kiminle, hangi şartlarda, kim tarafından, niçin, ne kadar, hangi yöne gibi sorular sorularak bulunur (Karahan, 2006: 36).

Kazak dil biliminde önceleri zarf tümleçlerinin *mezgil pısıqtawış* “zaman zarfı”, *meken pısıqtawış* “yer zarfı”, *qıymıl sın pısıqtawış* “durum zarfı”, *sebep pısıqtawış* “sebep zarfı” *vemaqsat pısıqtawış* “amaç zarfı” olmak üzere beş türünden bahsedilmekteydi. Kazak dilci Marhabat Tomanov, zarf tümlecisinin altıncı türü olarak *mölşer pısıqtawış* “miktar zarfı” konusuna 1967 yılında yazdığı akademik gramer kitabında değinmiş, O. Tölegenov, E. Hasenov ve Ş. Bektayeva da bu terimi kullanmışlardır. Janar Kölbayeva ise zarf tümlecisinin bu türü hakkında çok yönlü bir inceleme yaparak, diğer dillerdeki zarf tümleleriyle karşılaştırmıştır (Orazbayeva vd., 2005: 471). Böylece Kazak Türkçesinde zarf tümlecisi “pısıqtawış” konusu genelde kendi içinde altı gruba ayrılarak incelenir olmuştur. Kazakistan’da yapılan çalışmalarda zarf tümlecisi sınıflandırmasında bu açıdan bir birlik söz konusudur denilebilir. Ancak Türkiye’de durum Kazakistan’dan farklıdır. Şöyle ki Türkiye’de klasik dil bilgisi bakış açısıyla yapılan tasnif ve değerlendirmeler Kazak

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, sefendioglu@atauni.edu.tr

** Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, esra.yavuz@atauni.edu.tr

Türkçesi gramerciliği ile büyük ölçüde örtüşürken, konuya işlevsel açıdan yaklaşan dilcilerin çalışmalarında otuzdan fazla tümeleş türünden bahsedilebilmektedir (bk. Şimşek, Demir, Üstüner, Alyılmaz, Börekçi, Daşdemir, Kara vb.).

Biz bu bildiriye, Türkiye’de yapılan işlevsel sözdizimi çalışmaları ışığında Kazak Türkçesindeki “pısıqtawış” (zarf tümleci) çeşitlerine bazı önerilerde bulunarak katkı sunmayı hedefliyoruz. Bu amaçla hazırladığımız çalışmamızda Kazak Türkçesindeki “pısıqtawış” (zarf tümleci) türlerini aşağıdaki şekilde sınıflandırdık ve bunlara uygun olabilecek Kazakça terim önerilerinde bulduk:

1. MEZGİL PISIQTAWIŞ (ZAMAN ZARF TÜMLECİ / ZAMAN TÜMLECİ)

Cümlede yüklemle dile getirilen kılış ya da oluşun zamanını; başlangıç, bitiş, süre ya da süreklilik ilgileriyle belirten zarf tümleçlerine *zaman tümleci* denir (Şimşek, 1987: 139). Zaman kavramı genel olarak kılış ve oluşla alakalıdır ve bu sebeple zaman bildiren kelimeler, zaman zarfları ve zaman ifade eden zarf-fiiller veya zaman ifadeli zarf-fiillerden oluşan yan cümleler zaman tümleci olarak kullanılırlar. Zaman tümleçleri, kılış ve oluşu başlangıç, bitiş ve süreklilik ilgisiyle belirtir ya da kılış ve oluşun geçtiği süreyi, belirli bir zaman aralıklarıyla yapıldığını gösterir (Şimşek, 1987: 139; Daşdemir, 2014: 135).

Kazak Türkçesinde, yüklemi zaman yönünden tamamlayan zaman tümleçlerini bulmak için yükleme *qaşan* “ne zaman”, *qay kezde* “hangi sırada” sorusu sorulur (İsayev, 2013: 147). Zaman tümleci zaman zarflarından, zaman anlamlı kelimeler ile birleşmelerden, temel kelime ile *keyin* “sonra”, *soñ* “sonra”, *burın* “önce”, çekim edatlarının birleşmesinden; *-ğanda / -gende / -qanda / -kende*; *-sa / -se, -ıp / -ip / -p, -a / -e / y, -arda / -erde / -rda / -rdevb.* zarf- fiil eklerini alan fiillerden oluşur. Örneğin;

Men bugün tuwğan künimdi toylaymın. “Ben bugün doğum günümü kutluyorum.”

Qazaqstan ekonomiası qıstan keyin jibiy bastadı. “Kazakistan ekonomisi kıştan sonra düzelmeye başladı.”

Sol kezde üyinde birli-jarım köñli süyetin, sıylaytın qonağı boluwı kerek. “Bu sırada evinde birkaç sevdiği, saygı gösterdiği misafiri olmalı.” (Äwezow, 2002: 7)

Önbeytin azın-awlaq maldıñ soñınan jürip, äri iş pistirip, äri qıynağan beynetten serpilip, küñ bata üyine kelüwine kerek. “Çoğalmayan azıcık malın peşinden gidip, hem sabrı tükenip, hem çekilen ızdırabını dağıtarak gün batınca evine gelmeli.” (Äwezow, 2002: 7)

Toñazıtqıstı aşıp, keşeden qalğan kon’yaktı kördi. “Buzdolabını açınca, dünden kalan konyağı gördü.” (Amantay, 2010: 15)

“Abılay öldi” degendi estigende, qırğızdar at şaptırıp, toy jasadı. ““Abılay Han öldü” denen (sözü) işitince, Kırgızlar at koşturup toy yaptılar.” (Jumadilov, 2010: 9)

Bular awıldan attanarda, eki jigit solarğa qaray şaba jönelgen edi. “Bunlar köyden çıktıkları zaman iki delikanlı onlara doğru at koşturarak yönelmişti.”

Berdiqojanıñ bul saparda öz köşin niq senimmen bastap kele jatқан sebebi, ol osıdan bir ay şaması burın qasına bes-altı joldas ertip, jurt şolıp, barar jerin belgilep qaytқан. “Berdikoja’nın bu seferi çok güvenli bir şekilde yöneterek geliyor olmasının sebebi, o bundan yaklaşık bir ay önce yanında beş altı yoldaş götürüp, yurdu inceleyip, gideceği yeri belirleyerek geri dönmüş.” (Jumadilov, 2010: 10)

Laq qarğısa äynekten, zapı bolğan Künikey, qolin sozadı şäynekke. “Oğlak sıçradığında camdan, rahatsız olan Künikey, uzanıyor çaydanlığa.” (Aymawıtov, 2003: 6)

2. QIYMIL-SIN PISIQTAWIŞ (DURUM ZARF TÜMLECİ / DURUM TÜMLECİ)

Yüklemin hangi durum ve şartlar altında gerçekleştiğini bildiren ögeye *durum tümleci* denir (Üstüner, 1998: 30). Yükleme durum anlamı katan yalın kelimeler; yüklemdeki kavramı durum fikriyle tamamlayan kelime grupları; öznenin yüklemde ifade edilen eylemi yaparken bulunduğu durum veya işlediği diğer bir eylemi ifade eden zarf tümleçleri; özneyi ve diğer tümleçleri tamamlayan hâl ekleri; tasdik, inkâr ve ihtimal ifade eden zarf tümleçleri *durum zarf tümleci* yapar (Bilgegil, 1984: 44–46; Hengirmen, 2006: 341). Durum bildiren zarf tümleçlerini bulmak için yükleme *qalay* “nasıl”, *qalayşa* “ne şekilde”, *qaytip* “ne yapıp”, *ne etip* “ne yapıp” soruları sorulur. Çoğunlukla *-ıp / -ip / -p, -a / -e / -y, -mastan / -mesten / -bastan / -besten / -pastan / -pesten, -may / -mey / -bay / -bey / -pay / -pey* vb. zarf-fiil eki almış fiilden, durum zarflarından, sıfatlardan, sayılardan oluşur (İsayev, 2013: 146–147). Örneğin;

Eseney törde oturıp qalğan Tilewimbet biyi tömen iğistirip ädettegi öz ornına, Şiñğıstıñ oñ jağınan jaqın tayana otırdı. “Eseney, başköşede oturan Tilewimbet Bey’i aşağı kaydırıp her zamanki yerine, Cengiz’in sağ yanına yaklaştı.” (Müsirepov, 2003: 13)

Ädeyi Tilewimbetke tiygizede qaday ayttı. “Kasten Tilewimbet’e dokundurarak ve (onu) iğneleyerek söyledi.” (Müsirepov, 2003: 13)

Meniñ sırta oqığanıma talay jil bolğandıqtan, özimnen soñğı balalardı jaqsı bilmewşi edim. “Ben

dışarı okumaya gideli uzun yıllar olduğundan, benden sonraki çocukları iyi tanımıyorum.” (Muratbekov, 2004: 15)

Sır bermewge tırsıp: — Men seniñ böteniñ emespin. Ruqsat suraw–suramawım mindet emes, – dedim Äliymağa eşbir köñil awdarmastan, kündelikti aqtarıp qaray bastadım. “Farkettirmemeye çabalayıp: — “Ben senin yabancı değilim. İzin istemek zorunda değilim” dedim, Eliyma’yı hiç önemsemeden karneyi karıştırıp bakmaya başladım.” (Muratbekov, 2004: 16)

Sonдықтан birewdiñ aytqan sözini anıq tüsinemiz de, birewdiñ sözini anıq tüsinbey, joramaldap, jorıp, uyğarıp qana qoyamız. “Bundan dolayı birinin söylediği sözü açıkça anlarız ve birinin sözünü açıkça anlamadan, tahmin edip, yorumlayıp, karar veririz.” (Baytursinov, 2003: 20)

Tez barıp, tez qayttım. “Hızla gidip, hızla geri döndüm.”

3. SEBEP PISIQTAWIŞ (SEBEP ZARF TÜMLECİ / SEBEPTÜMLECİ)

Yüklemde belirtilen eylemin gerçekleşme ya da gerçekleşmeme sebebini belirtmek amacıyla kullanılan ögeye *sebep zarf tümlecisi* denir (Demir, 2003: 419). Sebep anlamı taşıyan isimler, sebep ifade eden zarf-fiiller ya dayapıca bağımsız yan cümleler *sebep tümlecini* oluşturur (Daşdemir, 2014: 133). *Neden* “neden”, *nege* “niye”, *nelikten* “neden”, *ne sebepten* “ne sebeple”, *ne sebepti* “neden”, *ne үшін* “niçin” sorularına cevap verir (İsayev, 2013: 147; Saxıbekqızı, 2013: 231, Bekturov, 2006: 195). Çoğunlukla-ğandan / -genden / -qandan / -kenden, -ğandıqtan / -gendikten / -qandıqtan / -kendikten, -atındıqtan / -etindikten / -ytındıqtan / -ytindikten, -uwdan / -üwden / -wdan / -wden, -uwğa / -üwge / -wğa / -wge, -uw / -üw / -w үшін, -ğalı / -geli / -qalı / -keli, -ıp / -ip / -pvb.zarf-fiil eki almış fiilden ve sebep zarflarından oluşur. Örneğin;

“Bul jerdi meken qılğan el erte künnen atalarınıñ qonısı bolğandıqtan jäne basqa irge awdararlıq jaylı jeri joqtıqtan, «qudayına jılap» otıra beretin. “Burayı mesken tutan halk, eskiden beri atalarının toprağı olduğundan ve başka göçebilecekleri uygun yer olmadığından, “Tanrıya yakararak” burada oturup kalmışlardı.” (Äwezov, 2002: 6)

Ol Otanın şın süyetindikten qajırlı eñbek etiwde. “O vatanını gerçekten sevdiğinden yorulmadan çalışmakta.”

Balkim, bul pendelik köre almawdan, qızğanıstan tuwdı ma, kim bilsin? “Belki de bu zaaf hazmedemediği için kıskançlıktan dolayı doğdu, kim bilir?” (Jumadilov, 2010: 9)

Serikeri Eseneydiñ buyırğın orındawğa tarasıp ketti, Eseney öz qosın tiktirüwge kölge qaray jalğız burıldı. “Yoldaşları Eseney’in emrini yerine getirmek için ayrıldı, Eseney kendi ekibini kurmak için göle doğru tek başına döndü.” (Müsirepov, 2003: 10)

Munıñ bärin jaqsı bilüw üşin säwlet öneriniñ ğılımin jaqsı bilüw kerek. “Bunların hepsini iyi bilmek için mimarlık ilmini iyi bilmelidir.” (Baytursinov, 2003: 18)

Osılay ösiremin dep ümit etken eki ulı qara şeşekten bir künde qaytıp bolğalı osınday wıttı jasqa qızığa qarap qaluwşı edi. “Bu şekilde yetiştiririm diye ümit ettiği iki oğlu çiçek hastalığından bir günde vefat ettiğinden bu cesur gence hayran kalmıştı.” (Müsirepov, 2003:8)

İri qus buta basında jöndi ornığa almay, dalbañdağan qanat–quyrığı butağa satır–sutır soğılğan kezde zäresi uşqan qoyan buta arasınan atıp jöneldi. “Büyük kuş çalının başına düzgün yerleşemediğinden, sallanan kanadıyla kuyruğu çalıya çatır çutur çarpınca çok korkan tavşan çalı arasından fırladı.” (Jeksenbay, 2007: 11-12)

Men seni sağınuıp keldim. “Ben seni özlediğim için geldim.”

Almatığa bilim alayıq dep keldik. “Almatı’ya bilim almak için geldik.”

Seniñ köñilşektılığıñden men osı xalge uşırap otırmın. “Senin zayıf karakterliliğinden dolayı ben bu duruma düştüm.”

Quwanğannan Qarakeñ ornınan qozğalmay qalıptı. “Sevindiğinden Karaken yerinden kalkamadı.”

Men sağan bola keldim. “Ben senden dolayı geldim.”

4. MAQSAT - MEKEN PISIQTAWIŞ (HEDEF - YER-YÖN ZARF TÜMLECİ / HEDEF - YER-YÖN TÜMLECİ)

Yüklemde bildirilen eylemin yönünü, hareketin istikametini belirtmek amacıyla kullanılan ögeye *hedef (yer-yön) tümlecisi* denir (Demir, 2003: 419). Yön belirten tümleçler dolaylı tümleç olarak kullanılan yön gösterme kelimeleridir, ancak dolaylı tümleçteki gibi ismin hâl eklerini almazlar, çekimsiz bir şekilde fiilin yönünü belirtirler. Bazı hedef tümleçleri birden çok yönü belirtme özelliğine sahiptir (Şimşek, 1987: 142). Kazak Türkçesinde, hedef (yer-yön) bildiren zarf tümleçlerini bulmak için yüklemeye *qay jerge* “nereye”, *qay jerde* “nerede” vb. sorular sorulur. Örneğin;

Joğarı qaraşı, kökte ne körinedi. “Yukarı bak, gökte ne görünüyor.”

Nemese, mol şapanı iyıgınan az–maz ısırılıp, kewdesin kere, alıs qıyırğa qarap oyğa batqan. “Yahut bol kaftanı omzundan biraz sıyrılıp, gövdesini gererek çok uzaklara doğru düşünceye dalmış.” (Mağawiyn,

2007: 11)

Sol şatqaldıñ şığıs jaq qırın qaltarıstap, solarğa qaray eki qasqır jortıp bara jatqan. “Bu geçidin doğu tarafı kuytulaşınca, buraya doğru iki kurt av yapmak için gelmişti.” (Jeksenbay, 2007: 9)

5. MÖLŞER PISIQTAWIŞ (MİKTAR ZARF TÜMLECİ / MİKTAR TÜMLECİ)

Yüklemi *miktar, ölçü, azlık, çokluk, derece, nicelik, fiyat* bakımından tamamlayan ögeye *miktar zarf tümleci* denir (Üstüner, 1998: 30). Fiilden önce kullanılan belgisiz sıfatlar, bir ölçü birimini ifade eden isimden önce gelen sayı sıfatları, fiilden önce geldiklerindemiktar zarfı görevini üstlenir (Bilgegil, 1984: 46). Kazak Türkçesinde miktar bildiren zarf tümleçlerini bulmak için yükleme *qanday* “ne kadar”, *qañşalıqtı* “ne kadar”, *qañşa* “kaça”, *qalay* “nasıl” vb. sorular sorulur. Örneğin;

Taqtaydı uzın kesedi. “Tahtayı uzun kesiyor.”

Köylektiñ matası qısqa keldi. “Elbisenin kumaşı kısa geldi.”

Men seni arqaşanğıdan da köp sağındım. “Ben seni her şeyden de çok özledim.”

6. ŞART PISIQTAWIŞ (ŞART ZARF TÜMLECİ / ŞART TÜMLECİ)

Yüklemde bildirilen eylemin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi için gerekli olan şartı belirten ögeye *şart zarf tümleci* denir (Şimşek, 1987: 147; Demir, 2003: 420). Şart tümleci, yüklem anlamını bir koşula bağlayarak pekiştirir; şart zarf-fiilleri, şart yan cümleleri ya da yapıca bağımsız yan cümleler şart tümlecini oluşturur. (Daşdemir, 2014: 133). Örneğin;

Qaruw jıysañ, miltıq jıy – jayaw jürseñ tayağıñ, qarnıñ aşsa tamağıñ. “Silah yığarsan tüfek yığ, yaya gidersen dayanağın, karnın acıkırsa yemeğın.” (Baytursinov, 2003: 15)

Künikey bedew minip qılañ ursa, töbesi kökke jetpes pe edi? “Künikey yarış atı binerek sallana sallana yürüse, mutluluktan havalara uçmaz mıydı?” (Aymawıtov, 2003: 14)

Qısqasınan aytqanda, ärkim sözdi öz qalawınşa alıp, özi oñtaylı körüwinşe tutınadı. “Kısaca söyleyecek olursak, herkes kelimeyi kendi isteğine göre alıp, kendine uygun gördüğü şekilde kullanır.” (Baytursinov, 2003: 19)

7. KÖMEKŞE PISIQTAWIŞ (VASITA ZARF TÜMLECİ / VASITA TÜMLECİ)

Yüklemi araç, vasita, alet bakımından tamamlayan ve özneye yardımcı olmak üzere beraberlik, birliktelik, ifade eden, ancak özne sayılamayan unsurlara *vasita zarf tümleci* denir (Üstüner, 1998: 30). Kazak Türkçesinde vasita tümleci, *men / ben / penedatı* veya *-men / -ben / -pen* vasita hâli eki ile kurulur; beraberlik ve birliktelik ifade eder. Kazak Türkçesinde bu tümleç, yükleme *ne arqılı* “ne vasıtasıyla”, *kim arqılı* “kim vasıtasıyla” soruları sorularaktespit edilir. Örneğin;

Quwsañ qumalaq tüspeytin sırğıtpa, qısır sözben şığarıp saladı. “Kurnazca uydurduğu oyalayıcı, boş sözlerle (Berdikoja’yı) yolcu etti.” (Jumadilov, 2010: 10)

Til tazalığı deytinimiz – ana tildiñ sözün başqa tildiñ sözimen şubarlamaw. “Dil temizliği dediğimiz (şey), ana dili başka dilden gelen kelimelerle kirletmemektir.” (Baytursinov, 2003: 19)

8. SURAWLI PISIQTAWIŞ (SORU ZARF TÜMLECİ / SORU TÜMLECİ)

Zarf tümleçlerinin, eylemleri soru yoluyla belirleyen türüne *soru zarf tümleci* denir (Vardar, 2007: 179). Kazak Türkçesinde *kim arqılı* “kim vasıtasıyla”, *kim tuwralı* “kim hakkında”, *kim üşin* “kim için”, *qalay* “nasıl”, *qalayşa* “ne şekilde”, *qanday* “nasıl, ne kadar”, *qane* “hangi, hani”, *qañşa* “kaça”, *qañşalıqtı* “ne kadar”, *qaşan* “ne zaman”, *qaşanğa şeyin* “ne zamana kadar”, *qaşannan beri* “ne zamandan beri”, *qay kezde* “hangi zaman”, *qay waqıt* “ne vakit”, *qayda* “nerede”, *qaydan* “nereden”, *qaytip* “ne yapıp”, *ne* “ne”, *ne arqılı* “ne vasıtasıyla”, *ne etip* “ne yapıp”, *ne istewge* “ne yapmak için”, *ne maqsatpen* “ne amaçla”, *ne sebepten* “ne sebeple”, *ne sebepti* “neden”, *ne tuwralı* “ne hakkında”, *ne üşin* “ne için, niçin”, *neden* “neden”, *nege* “niye”, *nelikten* “neden”, *neşe* “kaç”, *neşe ret* “kaç kez” vb. cümlede *soru tümleci* olarak kullanılmaktadır. Örneğin;

“Men nege Qazaq siyaqtı köp bolmadım, qazaq dalasında jerim nege keñ bolmadı, meniñ negebirtutas xandığım joq” deydi ğoy bayağı. “Ben niye Kazaklar gibi daha üstün sayılmadım, Kazak bozkırı gibi toprağım geniş olmadı, benim niye tek bir hanlığım yok” diyordu ya çok önceleri.” (Jumadilov, 2010:9)

Al men bolsam “öziñ körgeñ joqsıñ, qalanıñ jañalıqtarın qalay jazamındı” siltaw etip, jawaptı nemquraydı şolaq qaytaruwşı edim. “Ben ise “senin gördüğün yok, şehrin yeniliklerini nasıl yazayım” diye bahane edip cevabı umursamazca kısa kesmişim.” (Muratbekov, 2004: 18)

9. ŞEKTEW PISIQTAWIŞ (SINIRLANDIRMA ZARF TÜMLECİ / SINIRLANDIRMA TÜMLECİ)

Yargılı anlatımlarda kılış ya da oluşu tek bir kavrama bağlama, ayırma işleviyle kullanılan zarf tümleçlerine *sınırlandırma zarf tümleci* denir (Şimşek, 1987: 146). Sınırlandırma tümleçleri; yeri, zamanı, eylemin yapılış sayısını, eylemin başlangıç veya bitiş noktasına göre sınırlandırmaktadır (Daşdemir, 2014: 133). Kazak Türkçesinde bu tümleci bulmak için yükleme *qaşanğa şeyin* “ne zamana kadar”, *qaşannan beri*

“ne zamandan beri”, *qaşanğa deyin* “ne zamana kadar” vb. sorular sorulur. Yüklemin yaptığı eylemi sınırlandırmak için Kazak Türkçesinde yönelme, bulunma ve ayrılma hâli eki alan veya almayan kelimeler ardından gelen *-aq* “beri”, *deyin* “kadar”, *şeyin* “kadar”, beri “beri” vb. edatlar ile *-ğalı / -geli / -qalı / -keli* zarf-fiil eki kullanılmaktadır. Örneğin;

Jalpy, duwlattar üş jüz üy şanışqılınıñ osında kelip qonıstanuıwın äwbasta–aq unatpaqan. “Genellikle, Duvlatlar üç yüz evlik Şanışkıly’nın buraya gelip yerleşmesini ilk baştan beri istememişlerdi.” (Jumadilov, 2010: 10)

Sodan beri Sibirge qaraytın altı duwan Qazaqtıñ xanı barın estigen de, bilgen de emespiz. “O zamandan beri Sibirya’ya bağlı olan altı Kazak eyaletinin hanı olduğunu ne işitmiş, ne de bilmiş değiliz.” (Müsirepov, 2003: 14)

Jır dep aydar tağuwında qıyalı uşqır qalam jumbaқтаған astarı tereñ män bar, kitap ırғааққа uyıp, buwın–buwnaqtarınan uyqasqan zıypa söylemderin aqırına deyin saqtawı tiyis äri tämsildiñ awır jügin joğaltıp almawı qajet. “Destan diye başlık konulmasında, hayali sınırsız bir kalemin ima ettiğı mecazlı derin bir mana var, bölümün ritmine uyum sağlayıp, vezinli kafiyeli güzel cümleler sonuna kadar korunmalı hem de kısa hikâyenin ağır yükü azaltılmalı.” (Amantay, 2010: 10-11)

Tañ rawandap, jerge jarıq tüskeli birqawım waqıt boldı. “Şafak söküp, yeryüzü aydınlanalı bir hayli zaman oldu.” (Jeksenbay, 2007: 9)

10. SİLTEW PISIQTAWIŞI (GÖSTERME ZARF TÜMLECİ /GÖSTERME TÜMLECİ)

Gösterme yoluyla fiil ve fiilimsileri belirten tümleçlere *gösterme zarf tümlecisi* denir (İmer vd., 2011: 144). Türkçede kullanılan tek gösterme tümlecisi “işte”dir. Eski Türkçede uş gösterme edatının bulunma hal eki almasıyla (uşda > işte) oluşan bu kelime hem gösterme, tanıtma anlamında kullanılır hem de pekiştirme, kesinleştirme görevini yerine getirir. Ayrıca bu kelime, yüklemsiz cümlelerde ise meydan okuma, kışkırtma anlamı da vermektedir (Şimşek, 1987: 150). Kazak Türkçesinde *gösterme tümlecisi* olarak *al, mine, minekiy, äne* gibi edatlar kullanılmaktadır. Örneğin;

Al mınalardıñ tuwıstarı künde kelesi atar tañ men batar künnen dämelenip, şığarıp salğan kökjiyekten köz almay qarawmen ömirlerin ötkizedi göy endi. “İşte bunların akrabaları, her gün tan yerinin ağarması ile güneşin batışına kadar umut ederek, (onları) yolcu ettikleri ufuk yönüne doğru gözlerini ayırmadan bakarak ömürlerini geçiriyorlardı artık.” (İysabay, 2008: 9)

Mine osınday köñildi jaydıñ birinde ötken künderdiñ köp äñgimesin eske tüsirip otırıp, äñgimeşi aqsaqal söz arasında Küşikbaydıñ tariyxın söylewşi edi. “İşte bunun gibi mutlu anlardan birinde hikâyeci aksakal, geçmiş zamanlardan pek çok hikâye hatırlatırken laf arasında Küşikbay’ın tarihini anlatmaya başladı.” (Äwezov, 2002:7)

11. QAYTALAW PISIQTAWIŞ (YİNELEME ZARF TÜMLECİ / YİNELEME TÜMLECİ)

Eylemin yapılış miktarını, kaç kez yinlendiğini belirten tümleçlere *yineleme tümlecisi* denir (Daşdemir, 2014: 134). Bu tümleç Kazak gramerindeki *mezgil pısıqtawış* “zaman tümlecisi” ve *meken pısıqtawış* “yer zarfı” içerisinde değerlendirilir. Yineleme tümlecisi, Kazak Türkçesinde yükleme sorulanneşe *ret* “kaç kez” sorusuna cevap verir. Kazak Türkçesinde yineleme tümleçleri, *sayın* edatı ve *qayta* “tekrar”, *jañadan* “yine”, *qaytadan* “bir daha”, *tağı da* “bir kez daha”, *keyde* “kimi kez, bazen”, *köbinese* “çoğu kez, çoğunlukla”, *ekiniñ birinde* “ikide bir”, *key kezde* “bazen, ara sıra”, *key kezde* “bazı bazı, bezen” vb. yineleme bildiren zarflar vasıtasıyla yapılır. Örneğin;

Ay sayın awlıña kelip at oynatadı. “Her ay (Berdikoja’nın) köyüne gelip problem çıkartıyorlar.” (Jumadilov, 2010: 10)

— *Äytewir, julmalansa da, qurap–surap, qayta bastırdım, – dedim, mümkindiğınşe baysal söylewge turısqıp.* “— “Sonununda, imha edilse de, bir araya getirip yeniden bastırdım” dedim mümkün olduğunca sakin bir şekilde konuşmaya çalışarak.” (Mağawıyn, 2007: 13)

12. QARSILIQTI PISIQTAWIŞ (KARŞITLIK ZARF TÜMLECİ / KARŞITLIK TÜMLECİ)

Temel cümlede bildirilen yargıya karşıtlık ifade eden durumu gösteren tümleçlere *karşıtlık tümlecisi* denir. Bu cümle türü karşıtlık ifade eden zarf-fiiller ve edatlar vasıtasıyla yapılmaktadır (Daşdemir, 2014: 132). Kazak Türkçesinde bu zarf tümlecisi sadece birleşik cümle olarak kullanılır. Kazak Türkçesinde *-ğan / -gen / -qan / -ken* sıfat fiil eki ve *-sa / -se* şart eki ardından gelen *da / debağlama* ve kuvvetlendirme edatı; *-ğanda / -gende / -qanda / -kende, -ğanmen / -genmen / -qanmen / -kenmen* zarf-fiil ekleri; *-ğan / -gen / -qan / -ken* ardından gelen *ornına* kelimesi vasıtasıyla vb. şekillerde yapılır. Örneğin;

Qolbasınıñ birden maydanğa şığatın oyı bolmağan da şığar. “Komutanın aniden savaş meydanına çıkma düşüncesi olmasa da çıkar.” (Jumadilov, 2010: 12)

Sondıqtan özge jer aşıq bolıp turğanda, Arqalıqtıñ bawırı köbinese borannan bosamaytın. “Onun için başka yerlerin (havası) açık olsa da, Arkalık’ın eteği çoğunlukla borandan geçilmez.” (Äwezov, 2002: 6)

Biraq tüpsiz tereñ oydiñ tüyinin şeşe almay otırğan kisiniñ pişinine tüskenmen, Aqanıñ oyi qay jerde jüretini belgili edi. “Ama uçsuz bucaksız düşüncenin sonucuna ulaşamayan bir insanın hâline bürünmesine rağmen Akan’ın neyi düşündüğü belliydi.” (Äwezov, 2002: 9)

Jolawşılar küni boyı toñbay kelse de, keşke jaqın kün suwıtıñqırıp, Küşikbay bawırınıñ izğırığı qatayğan soñ, toñazy bastadı. “Yolcular gün boyu üşümese de, akşama doğru hava soğuyup, Küşikbay Yamacı’nın ayazı şiddetlendikten sonra üşümeye başladılar.” (Äwezov, 2002: 10)

Sözder öz mağınasında jumsalmay, başqa mağınada jumsalğanda, meñzew, öreskel bolsa, mäselen: Tawlardan bulaq ağar sarqırağan, Kümistey säwle berip jarqırağan, – degenniñ ornına, tawlardan sarqırıp, jarqırıp, aq kümis ağadı dese. “Kelimeler gerçek anlamında kullanılmayıp, başka anlamlarda kullanıldığında, ima etmek yakışsız ise, örneğin: Dağlardan sular akar çağlayan, Gümüş gibi ışıdayıp parıldayan, –demek yerine, dağlardan çağlayarak, parıldayarak saf gümüş akıyor dese.” (Baytursinov, 2003: 21-22)

13. LAYIQTIQ PISIQTAWIŞ (GÖRELİK ZARF TÜMLECİ / GÖRELİK TÜMLECİ)

Yargının neye göre, neye uygun olarak, ne uyarınca olduğunu; ne bakımdan, hangi açıdan değerlendirildiğini gösteren tümlece **görelilik tümlecisi** denir (Daşdemir, 2014: 131). Kazak Türkçesinde görelilik tümlecisi yükleme sorulan *nege göre* “neye göre”, *kimge göre* “kime göre” sorularına cevap verir. Kazak Türkçesinde, görelilik tümlecisi, boyınşa “göre, nazaran, üzerine, nazaran” edatı, *görü* “göre” zarfı vasıtasıyla, *-uw / -üw / -w* isim-fiil eki + iyelik eki + *şa / -şe* edatının gelmesi vasıtasıyla vb. şekillerde yapılmaktadır. Örneğin;

Estüwimşe, ol ötken jılı orta mektepti bitirisimen, özimizdiñ awılдағы elektr stantsiyasına jumısqa kirgen. “İşittiğime göre, o geçen yıl ortaokulu bitirdikten sonra köyümüzdeki elektrik istasyonunda işe girmiş.” (Muratbekov, 2004: 15)

Esebizdi qayırsa, bıylğı meje – adamzat tarixinan eki miñ eki jüz seksendi alıp tastasa, grigorian küntizbesi boyınşa, bizdiñ дәwirimizden burınғы eki jüz jetpis segizinşi julğa aparadı. “Hesabımızı yeniden düzenlersek, bu yıllık ölçü; insanoğlu tarihinden iki bin iki yüz sekseni çıkartırsak, Gregoryen takvimine göre, bizim dönemimizden önceki iki yüz yetmiş sekiz yılına götürür.” (Amantay, 2010: 13)

14. UQSASTIQ PISIQTAWIŞ (BENZERLİK ZARF TÜMLECİ / BENZERLİK TÜMLECİ)

Yargıya konu durum veya davranışın benzetildiği varlığı, kavramı, durumu ya da davranışı gösteren tümlece **benzerlik tümlecisi** denir (Daşdemir, 2014: 130). Kazak Türkçesinde benzerlik tümlecisi, yükleme sorulan *kimdey* “kim gibi”, *nendey* “ne gibi” sorularına cevap verir. Kazak Türkçesinde benzerlik tümleçleri; *-ğan / -gen / -qan / -ken siyaqtı, -atın / -etin / -ytın / -ytin siyaqtı, -uw / -üw / -w siyaqtı, -ğan / -gen / -qan / -ken sekildi, -ğanday / -gendey / -qanday / -kendey, atınday / -etindeg / -ytınday / -ytindey* zarf-fiil ekleri ve *sekildi, siyaqtı, tärizdi, -day / -deygibi* benzetme edatları vasıtasıyla yapılmaktadır. Örneğin;

Üydiñ türli bolıp şıǵuwı – balşığınan, kirpişinen, äsirese qalawınan bolatını siyaqtı äñgimeniñ türli bolıp şıǵatını tildiñ dıbısınan, sözinen, äsirese sözdiñ tizilüwinen. “Evin çeşitli oluşu balçığından, kerpicinden, özellikle örülmesinden olduğu gibi, hikâyenin çeşitli olması dilin sesinden, kelimesinden, özellikle kelimenin dizilişindedir.” (Baytursinov, 2003: 18)

Sondıqtan mänisiniñ zori kirpiştiñ qalawında, jobanıñ jasawında bolğan siyaqtı, äñgimeniñ ädemi bolıp şıǵuwı sözdiñ tizilüwi men äñgime aytuwşınıñ pikirlewinde. “Bundan dolayı içeriğin büyüklüğü kerpicinin örülmesinde, yapılışında olduğu gibi, hikâyenin güzel olması kelimenin dizilişi ve hikâye anlatıcısının düşüncesindedir.” (Baytursinov, 2003: 18)

Dıbıstıñ, sözdiñ, söylemniñ sır–sıypatın tanuw, zañdarın bilüw – bul üyge kerek zattardıñ sır–sıypatın bilüw siyaqtı närse. “Sesin, kelimenin, cümlelerin durumunu tanımak, kurallarını bilmek, bu eve gerekli malzemelerin durumunu bilmek gibi bir şeydir.” (Baytursinov, 2003: 18)

Eseney alıstan köz tigip kelip toқтаған jerin maqtap–maquldağanın күtkendey joldastarına qaradı. “Eseney gözlerini uzağa dikip bulunduğu yerin takdir edilmesini beklermiş gibi yoldaşlarına baktı.” (Müsirepov, 2003: 6)

“Men nege Qazaq siyaqtı köp bolmadım, qazaq dalasında jerim nege keñ bolmadı, meniñ nege birtutas xandıǵım joq” deydi ğoy bayaǵı. ““Ben niye Kazaklar gibi daha üstün sayılmadım, Kazak bozkırı gibi toprağım geniş olmadı, benim niye tek bir hanlığım yok” diyordu ya çok önceleri.” (Jumadilov, 2010: 9)

Ayıp turğan sekildi ottı közi. “Söylediği gibi gözüpek.” (Aymawıtov, 2003: 8)

15. BAYLANISTILIQ PISIQTAWIŞ (İLGİ ZARF TÜMLECİ / İLGİ TÜMLECİ)

Yargının neyle ilgili, neye dair, ne hakkında olduğunu gösteren tümleçlere **ilgi tümlecisi** denilmektedir (Daşdemir, 2014: 131). Kazak Türkçesinde ilgi tümlecisi, yükleme sorulan *ne tuwralı* “ne hakkında”, *kim tuwralı* “kim hakkında”, *ne jöninde* “ne hususunda”, *kim jöninde* “kim hususunda”, *ne jayında* “ne hakkında”,

kim jayında “kim hakkında” vb. sorulara cevap verir. Kazak Türkçesinde ilgi tümleci kelimelerden sonra gelen, *jayında, jaylı, jöninde, tuwrasında, tuwralı, xaqında* “hakkında, hususunda” vb. edatlar vasıtasıyla yapılır. Örneğin;

Bul waqıtta men Evropa xalıqtarınıñ german faşisterine qarsı küresine qatısқан qazaqtar, onıñ işinde Yugoslaviya Xalıq Azattıq armiyasınıñ (YuXAA) qatarında soǵısқан osı Beysen Rayısov jöninde biraz derekter jıynaǵanmın. “Bu sırada ben Avrupa halklarının Alman faşistlere karşı mücadelesine katılan Kazaklar, bunun yanında da Yugoslavya Halk Özgürlük Ordusunun safında savaşan Beysen Rayısov hakkında biraz bilgi topladım.” (İysabay, 2008: 5)

Şıǵarma söz öñdi, unamdı boluw tuwralı talǵawdıñ qoyatın jalpı şarttı mınaw: “Bir eserin güzel ve beǵenilir olmasıyla ilgili tercih edilmesinin genel şartları şunlardır.” (Baytursınov, 2003: 19)

16. BİRLESTİK / BİRLİK PISIQTAWIŞI (BERABERLİK ZARF TÜMLECİ / BERABERLİK TÜMLECİ)

Eyleme konu olan özneye veya nesneye birlikte konu olan ögeyi gösteren beraberlik bildiren isimlere *beraberlik tümleci* denir (Daşdemir, 2014: 130). Kazak Türkçesinde beraberlik tümleçleri yükleme sorulan *nemen birge* “neyle birlikte”, *kimmen birge* “kiminle birlikte” sorulara cevap verir. Beraberlik tümleçleri *men / ben / penvebirge* edatları vasıtasıyla yapılmaktadır. Örneğin;

— *Al men senimen birge sabaq oqıǵalı keldim.* “— Ya ben seninle birlikte ders çalışmaya geldim.” (Muratbekov, 2004: 17)

<i>Tolqınnan tolqın tuwadı,</i>	“Dalgadan dalga doğar,
<i>Tolqındı tolqın quwadı.</i>	Dalgayı dalga kovar.
<i>Tolqın men tolqın jarıladı,</i>	Dalga <u>dalgayla</u> yarışır,
<i>Küñirenisip keñespen,</i>	Feryat edip öǵütle,
<i>Bitpeytin bir egespen.</i>	Bitmemiş bir kavgayla.”(Baytursınov, 2003: 23)

17. SALISTIRMALI PISIQTAWIŞ (KIYASLAMA ZARF TÜMLECİ / KIYASLAMA TÜMLECİ)

Bir ögenin başka bir ögeyle karşılaştırıldığını gösteren ögeye *kıyaslama zarf tümleci* denir. Kıyaslama tümleçleri, kıyaslama bildiren edatlar ve zarf-fiiller vasıtasıyla yapılmaktadır (Daşdemir, 2014: 132). Cümlede ihtiyaca göre bu tümleç bulunur. Kazak Türkçesinde kıyaslama tümleci *-dan / -den / -tan / -ten / -nan / -nenayrılma hâli eki + göri edatı* vasıtasıyla yapılır. Örneğin;

Biraq men onıñ osı äsem sulıwlıǵınan göri, tiyise ketiwden tayınbaytın erke qılıǵın ańsap kelgen edim ǵoy. “Ancak ben onun bu görkemli güzelliğindense, (bana) sataşmaktan çekinmeyen şımarık hâlini özlemiştim.” (Muratbekov, 2004: 14)

Bularǵa qayta oralmas xannan göri, qır astındaǵı qırǵızdar äldeqayda jaqın edi. “Bunlara tekrar dönmeyecek bir hana kıyasla, yakındaki Kırgızlar daha yakındı.” (Jumadilov, 2010: 10)

SONUÇ

Cümlelerin ana unsurları olan özne ve yüklem haricinde cümlede yüklem anlamını çeşitli yönlerden pekiştiren, tamamlayan, tümleyen yardımcı unsurlara *tümleç* denilmektedir. Esasında bütün Türk lehçelerinde tümleçlerin iki farklı türü vardır: isim soylu tümleçler, zarf soylu tümleçler. Klasik Türk dilbilgisinde isim soylu tümleçler, genelde *düz tümleçler (nesne)* ve *dolaylı tümleçler (yer tamlayıcısı)* olarak iki alt gruba ayrılarak işlenmekte; zarf soylu tümleçler ise zarf tümleci genel başlığı altında ele alınmaktadır. Ancak Türkiye’de son yıllarda yapılan yapısal-işlevsel söz dizimi çalışmalarında *tümleçler*, bildirdiği anlamlar dikkate alınarak belirlenmekte ve otuza yakın tümleç türünden bahsedilmektedir. Bu bakış açısını biz Kazak Türkçesine uyarlayarak Kazak gramer kitaplarında *pısıqtawış* başlığı altında sunulan ve Türkiye Türkçesi klasik dilbilgisinde zarf tümlecine karşılık gelen “tümleç” türünün alt gruplarını tespit etmeye çalıştık. Yaptığımız cümle tahlillerinde Kazak Türkçesindeki zarf tümleci’nin (pısıqtawış) on yedi farklı çeşidini tespit etmiş olduk. Bu sayının ileride detaylı dil incelemeleri neticesinde artacağı muhakkaktır. Amacımız, bundan sonraki Türk lehçeleri üzerine yapılacak söz dizimi çalışmalarında sadece şekli değil anlamı/işlevi de dikkate alınmanın önemine vurgu yapmaktır.

KAYNAKÇA

Amantay, Diydar (2010). *Qarqaralı Basında – Roman, ‘Povest’, Äñgimeler, Esseler, Öleñder*. Almatı. 6–16.

Arǵınov, Xasen. (1974). *Qazaq Tili Metodıkası (Sintaksis, Punktuatsiya)*. Alma-Ata: Mektep Baspası.

Arpabekov, Seytjapar (2004). *Qazaq Tili: Anıqtamalıq*. Almatı: Däwir Baspası.

Äwezov, Muxtar (2002). *Qorǵansızdıñ Küni – Äñgimeler, Povester*. Almatı: “Atamura” Baspası. 6–

15. Aymawıtoı, Jüsipbek (2003). *Aqbilek – Povest', Roman*. Almatı: Atamura Baspası. 6–15.
 Baytursınoı, Axmet (2003). *Ādebiyet Tanıtqış – Zertew men Öleñder*. Almatı: Atamura Baspası. 15–24.
24. Bekturov, Ş. Kāribayulı. (2006). *Qazaq Tili (Leksika-Fonetika-Morfologiya-Sintaksis)*. Almatı: Atamura Bas.
 Bilgegil, M. Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
 Daşdemir, Muharrem (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Ofset.
 Delice, H. İbrahim (2007). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
 Demir, Celāl (2003). “Türkçe Öğretiminde Zarf Tümlerleri”. *TÜBAR*. XIII/2003. 407-423.
 Hengirmen, Mehmet (2006). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınları.
 İmer, Kāmile, KOCAMAN, Ahmet, ÖZSOY, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniv. Yay.
 İsayev, Seyilbek Muqamedjarulı (2013). *Qazaq Tili*. Almatı: Öner Baspası.
 İysabay, Qalmuqan (2008). *Jumbağ Üy – Povester*. Almatı: Atamura Baspası. 5–14.
 Jeksenbay, Turdaqın (2007). *Bürkit – Povest' jäne Āngimeler*. Almatı: Atamura Baspası. 7–16.
 Jumadilov, Qabdeş (2010). *Tozaq Otı-Xıkayattar, Āngimeler, Sır-Suxbat, Oy-Tolğamdar*. Almatı: Qazığurt Bas.
 Karaağaç, Günay (2011). *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
 Karahan, Leyla (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
 Korkmaz, Zeynep (2007b). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
 Mağawiyn, Muxtar (2007). *Qıpşaq Aruwı – Xıkayattar*. Almatı: Atamura Baspası. 5–14.
 Muratbekov, Sayın (2004). *Eskek Jel – Āngimeler*. Almatı: Raritet Baspası. 13–22.
 Müsirepov, Ğabit (2003). *Ulpan – Roman*. Almatı: Atamura Baspası. 5–15.
 Orazbayeva, Fawziya Şamşiyevna, vd. (2005). *Qazirgi Qazaq Tili - Oquw Quralı*. Almatı: Print-S Baspası.
 Saxıbekqızı, Rayxan İmaxanbet (2013). *Axmet Baytursınoı Şığarmaları*. T. 3. Almatı: El-Şejire Baspası.
 Şimşek, Rasim (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*. Trabzon: Kuzey Matbaacılık.
 Üstüner, Ahat (1998). “Cümlelerin Öğeleri Konusundaki Karışıklıklar”. *Türk Dili Dergisi*, 553, 18-30.
 Vardar, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

«ҚАЗАҚ» АТАУЫНА ҚАТЫСТЫ САНДЫҚ МЕТАФОРЛАРPhD докторант **Д.Ж. РЫСКҰЛБЕК*****Түйіндеме**

Қазіргі жаһандану заманында халқымыздың ұлттық санасын, сапалық белгілерін айқындай түсу қажеттілігі артып отыр. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың жолдаған «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасында да ұлтты тану, халықтың өзін-өзі тануға деген құлшынысы туралы баса айтылған. Мақалада қазақ тіліндегі сандық ұғымда қолданылатын сөздердің мағыналық қабаттары когнитивтік, жұмсалымдық сипатта анықталады.

Тірек сөздер: нумератив, бірлік, өлшем, метафора, сандар, фразеологизм

DIGITAL METAPHOR IN THE NAME OF KAZAKH**Abstract**

In modern globalization the necessity of definition of national consciousness and quality of our people is increasing. He also talked about the nation's recognition of the nation's self-knowledge in the program "The Orientation for the Future: the Spiritual Renaissance" by President N. Nazarbayev. The meaningful layers of the words used in the Kazakh language are determined by cognitive, operational characteristics.

Key words: numerative, units, number, phraseology, turkology

КІРІСПЕ

Метафора арқылы дүние бейнесін, дүниенің тілдік бейнесін, болмыстың мазмұнын тануға болады. Бұл мәселен өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап зерттеу нысанына айналғандығын лингвистикалық еңбектерден көруге болады.

Тілдегі метафоралардың концептуалдық өзегінен, кез келген тілдік қолданыстағы метафоралар когнитивтік қызмет атқаратындығын байқауға болады. Мәселен, метафора табиғатына тән бейнелілік, көркемдік, бағалағыштық, образдылық қасиеттерінің тілдегі орын алуына адам ойы мен танымдық тетіктерінің қатысатындығын, метафоралардың прагматикалық сипатынан көрінеді.

Метафоралардың туындауына адам ойындағы өзара салыстырулар мен ұқсатулар, санадағы суреттеулер негіз болады. Осы жағынан келгенде метафора ғылыми ойдың (концептуалды) формасы болап келеді. Метафораның концептуалдық болмысына ұлттық дүниетаным тұрғысынан келу арқылы, метафора тудырудағы әр ұлттың ойлау дәрежесі мен ұлттық сана сезімі мен дүниені қабылдаудағы ұлттық ерекшеліктері сол ұлт тіліндегі метафораның өзіндік болмысы мен тілдік сипатын көрсетеді.

Қазіргі лингвистикада қаламгердің өзіндік қолтаңбасын танытатын, авторлық түйсінуден хабар беретін жеке қолданыстағы метафораларды зерттеуге ерекше ден қойылуда. Сөз мағынасының ауысуы арқылы пайда болған бірліктер автордың тілдік танымын аңғартып, сөз шеберлігін көрсетеді. Авторлық метафораларды ғалым Б.Хасанұлы «өзіндік метафорлар» деп атап, «мұндай меншікті метафораларды қаламгердің лабораториясына стилистикалық экспертиз жасамай-ақ, оңай табуға болады» деп көрсетеді (Хасанұлы, 1966, 22). Авторлық метафоралар сөз мағынасының кеңеюін, сөздің образдылығын танытып ғана қоймай, сонымен қатар автордың дүниетанымдық, бағалағыштық көзқарасын да дәлелдейді. Жалпы «сөз мағынасының ауысуы да, ең алдымен, адамның көрген, білген, түйген ой қорытындыларының, тәжірибе нәтижелерінің, жадыда орныққан құндылықтарының айқын көрсеткіші болып табылады (Оразалиева 2006, 224). Демек, метафораны дүниетануға қатысатын бірлік ретінде санайтын болсақ, адамның дүниені танудағы мүмкіндігі шексіз. Адам ойының жүйріктігінен пайда болған метафоралы лексикалық бірліктер әлемнің концептуалды бейнесін қалыптастыруға негіз болатындығын ескерсек, сол арқылы тілдегі пайда болған бейнелі жаңа жасалымдарды да байқауға болады. Мысалы, тіліміздегі сандық ұғымдағы метафоралық қолданыстар сан есімдердің бұрын байқалмаған жаңа семантикалық қабатын аша түседі. Қазақ тіл білімінде сандарды әр түрлі қырынан зерттеу үрдісі қалыптасқан. Мәселен сандарды мағынасы мен тарихы, көркемдік ерекшелігі, этнолингвистикалық сипаты тұрғысынан талдап келеді. Сандарды тек грамматикалық тұрғыда ғана емес, сонымен қатар басқа да, атап айтқанда, дүниетанымдық сипатта зерттеу керектігін уақыт көрсетіп отыр.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ryskulbek.didar@mail.ru

Жалпы тілімізде сан есімдер – сандық ұғымды білдіретін, есімдер тобына жататын сөз табы. Қазақ тіл білімінде сан есім туралы алғашқы анықтама А. Байтұрсынұлының «Тіл құралы» атты еңбегінде берілген (Байтұрсынов 1992). Аталған еңбекте сандардың атауы, оларға қойылатын сұрақтар туралы мәселе қозғалады. Кейін Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, А. Ысқақов, М. Балақаевтың зерттеулерінде сан есімдердің жасалу жолдары, мағыналық топтарына кеңінен талдау жасалады. Ал қазақ тіліндегі сан есімдерді басқа түркі тілдерімен салыстыра зерттеуде Ә.Хасенов «Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер» (Хасенов 1957) тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын айтуға болады. Сондай-ақ ғалым Н. Оралбаева сан есімге сөзжасамдық тұрғыдан талдау жасай білсе, Т.Сайрамбаев сөз тіркесін құрай алатын сан есімдерді анықтап көрсетеді. Аталған еңбектердің барлығы дерлік сан есімдерді этимологиясы, грамматикалық құрылысы мен құрылымы, этнолингвистикалық аспектілері тұрғысынан қарастырады.

Қазақ халқы тілге бай. Әр сөзін талдай білген, әр сөзіне мән берген халық. Қазақ үшін әр сөздің ғана емес, әр санның өзіндік қасиеті, тәрбиелік мәні, саналы орны болған. Расында, қазақ бір санынан бастап, әр санның қадірі мен қасиетін салмақтап, өзіне тән ерекшелігін саралай білген, орнына, маңызына сай қолданған. Әр санда өзіндік ие болатынын мақсаты мен мағынасы болатынын сезе, түйсіне білген. Тіпті сандық метафоралардың өзін сәйкестендіріп, орнымен қолданған. Мысалы «Қазақ» ұғымына қатысты сандық ұғымда қолданылып жүрген авторлық метафоралар тілдік бірліктің жаңа тіркесі мен сан категориясының басқаша қырын көрсетуі сандық ұғымдардың семантикалық жағынан дамығандығын дәлелдейді. Бұл топқа мағынасы жағынан сан есімге жақын болғанымен, табиғаты басқа сөздерді де жатқызуға болады. Мәселен «*Әр қазақ – менің жалғызым*» (Адай 2001, 12) дегендегі жалғызым біреу мағынасында жүргенімен, бұл авторлық жұмсалымда бөлінбеу, алауыздықтан аулақ болу мазмұнында берілген. Қазақ – «*мың өліп, мың тірілген халық*» (Ж.Молдағалиев). Басынан небір зұлматты өткерген бабаларымыз қиындыққа мойымай, ертеңіне үмітпен қараған. Көптік ұғымды білдіретін «мың» сөзін ақын халқының бастан кешкен тағдырымен сабақтастырып, қайсар ұлттың бейнесін жасаған. Осы сияқты, саны аз болса да, білектің күші, найзаның ұшымен ұлан-ғайыр жерге ие болған және сол жерді ұрпағына аманат қылып қалдырған қазақ халқын «*жарты*» әлемді жайлап жатқан халық» екенін (Қ.Шаңғытбаев) дәлелдеуде ұтымды қолданған «жарты» сөзі бүтіннің бөлшегі ретінде тұрақты тіркеске айналған жарты әлем тіркесімен шебер жеткізілген.

Авторлық метафоралардың авторы белгілі болады. Мысалы Қ.Назарбаев жақынын жанынан артық көретін туысшыл қазақ халқын «*ерен тамырлы, сан тармақты ел*» деп, «сан» сөзі арқылы көптік ұғымды көрсетіп, «өзіндік метафора» жасаған.

Кейбір метафоралардың кімдікі екендігін іздегенде түп атасы жалғыз емес, жалпыға ортақ халықтікі болып танылады. Қандай реніш болмасын ағайынның басына іс түскенде ұмытатын «Қазақ – *бір өлде, бір тіріде табысатын халық*» (Ел аузынан). Ауызбіршілікті ту еткен бабаларымыздың «*бүтіннің бөліп жейтін, жартысын жарып жейтін*» (Ел аузынан), «*алты қырдың ар жағындағы аттанды*» *жеті қараңғы түнде естисе де басы біріге қалатын*» (Ел аузынан) бауырмалдық қасиетін метафоралану арқылы жасалған жаңа сандық ұғымдармен жеткізген. Ұлттық мәдениетке сай қазақ халқының ерекшелігін танытатын осындай қолданыстардың танымдық сипатын ашу әбден қажет-ақ.

Тіліміздегі сан есімдердің бәрі тек көптік ұғымда, сандық сипатта қолданыла бермейтіндігін ескерсек, олардың мағыналық ерекшелігі қолданылу аясына қарай анықталатындығы, әсіресе авторлық сөз қолданыстардан анық аңғаруға болады. Мысалы, «*бір адамның құнын бір ауыз сөзбен шеше алатын*» (Ел аузынан) халқымыздың осы бір тіл дәлдігін, сөз қадірін жоғары бағалаған асыл қасиетін бір сан есімі арқылы көрсетіп отыр. Мұндағы *бір* сөзі *аз* ұғымын білдіріп тұр. Тағы жүгі нарда, қазаны теңде ғұмыр кешкен қазақ халқын «*бір атадан отау-отау – әулет болып, әулет-әулет – ру болып, ру-ру – жүз болып, екі шылбыр, бір тізгінін* Ұлы ханға ұстатқан көшпелі Тәуелсіз елді» суреттеудегі (Міштайұлы, т.б. 1996, 16) сандық ұғымын жоғалтқан сан есімдерден жасалған авторлық метафораларды ақиқат өмірдің үзгі ретінде қараудың мәні ерекше.

Дәл осы сияқты ақын Ф.Оңғарсынованың «*Бір қазақ – біреу, екі қазақ – жарты, үш қазақ – нөл*» (Ф.Оңғарсынова) дегендегі біреу, жарты, нөл сан есімдері ұлттың өзіне тән қасиеттерін ашуда қолданылса, «*біреуді мақтаса, алты қабат аспанның ар жағына асырып жіберетін, біреуді даттаса, жеті қабат жердің астына батырып жіберетін әдетінің бар екенін*» (Ө.Қайдар), өкпелесе көңілі «*көңілі бір атым насыбайдан қалатын халық*» (*Халық мақалы*) екендігін астарлы бейнелеп, сандық метафоралармен шебер жеткізген.

Тілдік жүйенің құрылымына тереңдеудің, ұлттық тілдің табиғатын танудың басты жолы – тілдік танбаларды, оны құрайтын элементтерді, олардың мазмұндық жағы мен тұлғалық жағын тілдің өз заңдылықтары негізінде қарау болса, екінші жолы – оларды тілдік емес мәнділіктермен, яғни

ақиқат өмір, ойлау, танымдық тұрғыда бір-бірімен тығыз байланыста қарау болмақ. Қазіргі рухани жаңғыру кезеңінде рухани мәні бар көптеген құбылыстарды, соның ішінде ұлттық таным мен мәдениетке қатысты құндылықтарды қайта жаңғыртып, бағалаудың қажеттілігі зор. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік бірліктер ұлттың танымы, тәжірибесі, әдет-ғұрпы, мінез-құлқы, наным-сенімі, бір сөзбен айтқанда, материалдық, рухани мәдени келбетін көрсететін білімдерді жинақтаушы қызмет атқарады. Авторлық метафоралардың мән-мағынасын, қолданылу ерекшелігін, қызметін зерттеу – олардың тек ойға бейнелілік, көркемдік беретін сипатын, яғни, ақын, жазушының ой-танымын көрсету ғана емес, ұлттың танымын, рухани байлығын жеткізу болмақ.

Көркем сөз шеберлерінің шығармалары тіліндегі метафораның қолданылу ерекшелігін зерттеу арқылы метафоралар заман, қоғам, орта өзгерісі, дамуына байланысты түрленіп көркемдігі артқандығын, күрделеніп дамығандығын көруге болады. Және де қай ақын, жазушыны алсақ та, оның метафоралары жеке өзіндік дүниетанымы, көзқарасы, сезімін танытумен қатар, бүкіл бір ұлттың таным, ойлау ерекшелігі, бояу-бедерін көрсетіп, ұлттық таным аясында болатындығын байқатады. Бірте-бірте кейбір индивидуалды-авторлы метафоралар жиі, жаппай қолданысқа түсіп, дәстүрлі метафораларға айналады, кейбірі фразеологизмдердің, мақал-мәтелдердің жасалуына негіз болады. Жалпы авторлық сөзқолданыстағы жеке метафоралар арқылы дүниеге келген атаулар тіл қолданушының концептуалды жүйесімен тығыз байланысты, өйткені қоршаған әлем туралы қалыптасқан белгілі бір түсініктер негізінде ассоциациялы бейнелі ойлауда өзге ұғымдар немесе атаулар дүниеге келеді. «Қазақ» атауына қатысты дүниеге келген сандық-авторлық метафоралар жаңа жасалымдар қатарын толықтыра түсуі – тілдегі табиғи заңдылық. Мұндай метафоралардың концептуалды өзегі әртүрлі құрылымдарын тұрады. Ол құрылымдардың бірі көркемдік-бейнелеушілік сипат десек, жоғарыда келтірілген мысалдар сандық ұғымның көркемдік, бағалағыштық, сезімдік, эмоционалды-экспрессивтік қасиеттің ашып тұр. Басқаша айтқанда, адам баласы көркем жеткізулер, жаңаша қолданыстар арқылы дүниенің бейнесін қалыптастырады және алынған ақпараттарды жүйелі, бейнелі түрде қабылдап, ақыл-ойы арқылы өз өңдеуінен өткізеді. Бұл өңдеулер ауыстырулар мен өзара салыстырудан, ұқсату мен теңдестіруден туындайды. Сандық мағыналы сөздердің метафоралық қолданысы сөз мағынасының дамуына себепші болып, олардың қолданыс аясын өсіре түседі және адамның әлемді тануымен, бай тәжірибенің толығы түсуімен астасып жататыны белгілі болды. Сондықтан да, сөздің мағыналық шеңберінің өсуі – адамның танымдық қабілеті арқылы қалыптасқан білімінің өлшемі. Метафора арқылы дүние бейнесін, дүниенің тілдік бейнесін, болмыстың мазмұнын тануға болады. Метафораның мұндай қасиетін қазақ тіл біліміндегі антропоцентристік бағытты негіз етіп зерттеп жүрген зерттеушілердің еңбектерінен байқауға болады. Тілдегі метафоралардың концептуалдық өзегінен кез келген тілдік қолданыстағы метафоралардың когнитивтік қызмет атқаратындығын аңғаруға болады. Мәселен, метафора табиғатына тән бейнелілік, көркемдік, бағалағыштық, образдылық қасиеттерінің тілдегі орын алуына адам ойы мен танымдық тетіктерінің қатысатындығын, метафоралардың прагматикалық сипатынан көрінеді. Метафоралардың туындауына адам ойындағы өзара салыстырулар мен ұқсатулар, санадағы суреттеулер негіз болады. Осы жағынан келгенде метафора ғылыми ойдың (концептуалды) формасы болап келеді. Метафораның концептуалдық болмысына ұлттық дүниетаным тұрғысынан келу арқылы, метафора тудырудағы әр ұлттың ойлау дәрежесі мен ұлттық сана сезімі мен дүниені қабылдаудағы ұлттық ерекшеліктері сол ұлт тіліндегі метафораның өзіндік болмысы мен тілдік сипатын көрсетеді.

Қорыта келе, метафора – бір объектінің екінші объект арқылы көрінуі, соның негізінде білімнің тілдік пішіннің көмегімен ұсынылуы деп берілген, яғни жекеленген байланыссыз объектілерге емес, күрделі ментальды кеңістіктерге қатысы бар құбылыс деп танылатындықтан, «қазақ» атауына қатысты ұлттық танымының образды қабылдауын сипаттайтын сандық метафораларды зерттеу – әбден қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хасанұлы Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралық қолданылуы. - Алматы, 1966.
2. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 2006.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы, 1992.
4. Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. - Алматы, 1957.
5. Адай С. Әр қазақ – менің жалғызым. – Алматы, 2001.
6. Міштайұлы Т., Құдайбергелі Н., Ақайұлы А. Қасиетті Қазығұрт – арылған адамзаттың бесігі немесе Ақиқатқа апарар жол. – Алматы, 1996.

АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІ

Оқытушы **Б.А. САДЫРБАЕВА** *Аға оқытушы **М.З. БЕРКУТБАЕВА** *

Түйіндеме

Антропонимдер – сөйлесу кезінде арақашықтықты өзгерте алатын ең маңызды құралдар. Яғни олар ресми, қызмет бабындағы әңгімеден бейтарап, одан кейін достық, жақын және т.б. әңгімеге ауысуға көмектеседі. Дәл осы антропонимдер түрлі стратегияны қамтамасыз ететін тілдік бірліктер ретінде жүреді: кемсіту, асқақтату, дөрекі, бөтендеу және т.б. Антропонимдер адамды өзі сияқтылардың қатарынан бөліп көрсетуге қызмет етеді. Әр тілдің адамды идентификациялайтын өз тілдік құралдары бар. Антропонимдер – халық тарихы мен мәдениетінің бір бөлігі. Біздің ойымызша, бұл тұжырым есім құрылуының бастапқы сатыларына ішінара орынды болып табылады. Бірақ тіпті антропонимдер жүйесі құрылуының бастапқы сатыларында атаушының есімдерді реттеуге ықыласы болады. Ежелгі ағылшын кезеңінде есім қоюда, мысалы, есім иесінің белігі бір текке, отбасыға қатыстылығын көрсету мақсатында есім негіздерін аллитерациялау және түрлендіру үрдістерінде осы байқалады. Бұл жағдайда есімдерді жүйелендірудің негізгі себебі этностың әлеуметтік-мәдени фоны және ұлттық-психологиялық ерекшеліктері болып табылады.

Тірек сөздер: антропоним, есімдер, қоғам, жүйе, мәдениет, құрал, тілдік бірлік, әстүрлі, арақашықтық.

PRAGMATIC ASPECT OF ANTHROPONYMS

Abstract

Anthroponyms are the most important tools that can change the distance during a conversation. That is, they are neutral in formal, informal conversation, then friendly, close and so on. helping to get to the conversation. These anthroponyms are the language units that provide different strategies: discrimination, bullying, harassment, alienation, and so on. Anthroponyms serve to distinguish a person from the ranks of others. Each language has its own language tools that identify people. Anthroponyms are a part of the history and culture of the people. In our opinion, this conclusion is partly appropriate to the initial stages of the name formation. But even in the early stages of the anthroponyms system, there is a desire to name the names. In the ancient English era, for example, the name of the nominee appears in the process of allegation and transformation of the names of the nouns in order to demonstrate their involvement in the family. In this case, the main reason for the nomenclature is the socio-cultural background and national-psychological features of the ethnoses.

Key words: anthroponyms, names, society, system, culture, instrument, language unit, traditional, distance.

Қазақ тіл білімінде социолінгвистика ғылымы тілді зерттеудің бір саласы ретінде кейінгі кезде қалыптасқаны белгілі, бірақ бұл бағыттың қазақ тілінде негізі бар екеніне Ахмет Байтұрсынұлының, Қ.Жұбановтың еңбектерінде назар аударылды. Бүгінгі таңда социолінгвистика – (қазақша-әлеуметтік лингвистика) – тіл білімі, әлеуметтану (социология), әлеуметтік психология және этнография ғылымдарының қиылысқан жерінде дамитын, тілдің әлеуметтік табиғаты мен қоғамдық қызметін, әлеуметтік фактордың тілге әсер ету тетігін және қоғам өміріндегі тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі коммуникативтік қызметін зерттейтін тіл ғылымының бір саласы ретінде қалыптасты. Осы тұрғыдан А.Байтұрсынұлының осыдан 85 жыл бұрын тілге берген анықтамасы социолінгвистикалық сипатты деп бағалауға болады: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі», - деді (1998: 509).

Себебі қоғамдағы тілдің мәні мен қызметін күнделікті өмірден өзінің ерекше тілдік тұлғалық зердесімен байқаған, сезе білген Ахмет Байтұрсынұлының тілдің әлеуметтік қызметін айрықша қабылдауы, түйсінуді – заңды құбылыс. Ал, социолінгвистика болса, тіл мен қоғамның өзара байланысын динамикада, қызмет барысында зерттейді.

* ҚазМемҚызПУ, bahitzhamal79@mail.ru

** ҚазМемҚызПУ, mako_7705@mail.ru

Осымен байланысты кез келген тілдің лексикалық қорының мәнді бір қабатын жалқы есімдер құрайды. Оларсыз адамзат қоғамының қарым-қатынас қызметі іске аса алмайды.

Орта есімнің пайда болуы да қоғамның сұранысымен байланысты. Ататектерден айырмашылығы, орта есімдер балаларды христиан есімдерімен шоқындыру үшін Рим католик шіркеуінің ұйғарымымен пайда болды*. Ежелгі ағылшын кезеңінде, біріншіден индивидтерді тану үшін заңды қажеттілік болмаған, екіншіден барлық жерде таралған христиандық өсиеттерде ататек те, орта есім де қызмет атқармаған. Алайда бұл сол кездегі адамдарда туыстық қатынасты білдіру амалы болмады деп айтуға болмайды. Осы қатынасты білдіру амалы ешқандай антропонимиялық формула атрибуттарының қатысуынсыз сол жеке есімдердің өзі болғаны маңызды дерек болып табылады. Бұл туыстық қатынастарды көрсету үшін қолданылатын таза білдік амалдар болып табылған.

Белгілі бір ұрпаққа тәнділігін білдіретін алғашқы және типті амал ол *аллитерациялар мен ассонанстар* болды. Бұл дәстүр тек ежелгі ағылшын антропонимикасына ғана емес, сонымен қатар германдық антропонимикаға да сипатты болған. Ережеге сай, есімнің бастапқы дыбыстары аллитерацияланған.

Орта ағылшын кезеңінде есімдер номенклатурасы ағылшын қоғамының қоғамдық және мәдени өмірінің дамуында екі ірі оқиғаларды өз құрамында көрсетеді. Бірінші кезекте – нормандарды басып алуы және оның ағылшын тілі антропонимиконы мен есім қою дәстүріне әсері. Екіншіден, норман басып алушылары енгізген, құрлықтық дәстүрлермен қуаттанған британ аралы тұрғындарының мәдениетіне христиан өсиеттерінің терең енуі.

Аталған оқиғалардың салдарынан орта ағылшын кезеңіндегі ежелгі ағылшын кезеңінің антропонимиконы көбіне германдық шығу тегінен болған норман-француз есімдерімен, сонымен қатар көп бөлігін әулие санатына қосылған католик есімдерінен тұратын христиан есімдерімен толтырылды. Бұл этапта шетелдік болмашы әсер француз, испан, грек және латын антропонимдерінен болды. Нормандардың басып алуына дейін кеңінен тараған ежелгі ағылшын есімдері орта ағылшын кезеңінде де қолданылуын жалғастырды, бірақ олардың саны бұлжымай азайды.

Келесі дереккөздерден табылған 206 антропонимиялық бірліктің сараптамасы негізінде: *The Peterborough Chronicle*, *A Worcester Fragment 'The Disuse of English'*, *Proclamation of Henry III*, *The Song of Lewis*, *Political Poetry*, *The Chronicle of Robert of Gloucester*, *Layamon 'Brut'(1205)*, летописи Англии Кепгрейва, *An Anthology of Chancery English*, сонымен қатар Б. Скотт пен К.О'Брайен құраған XIII, XV, XVI ғасырдағы есімдердің тізімінен бізге орта ағылшын антропонимиконының ядросын құрайтын келесі топтарды анықтауға мүмкіндік туды:

-інжілдік есімдер және заңдастырылған католик әулиелерінің есімдері. Бұл есімдердің ең үлкен тобы (талданған антропонимдердің жалпы санының шамамен 28,42%-ы);

-ер адамдарда да, әйелдерде де қолданылып келе жатқан ежелгі ағылшын есімдері 20,58 % құрайды;

-германдық шығу тегінен норман-француз есімдері және латын тегінен шыққан француз есімдері (шамамен 14,21%);

-герман жеке есімдері, 11,27% құрайды.

Орта ағылшын кезеңіне, ағылшын есімдері дамуының хронологиялық аясын біздің амалымызға сай қарастыру бойынша, Реформация (1534 жыл) кезеңі де жатады, өйткені XVII ғасырдың басына дейін ағылшын есімдері XIV-XV ғасырдағы типті антропонимдер пайдаланылды. Бұған дәлел, барлық жерде католик есімдерінен бас тарту тек XVII ғасырдың соңында ғана болуында.

Есімдердің жаңа қабаты ену үшін ұрпақтардың ауысуы және өмірге көзқарас ауысуына байланысты жүз жылдан астам уақыт қажет болды.

Біздің зерттеуімізде 1600-1921 жылдар болып мерзімделген жаңа ағылшын антропонимиясын зерттеудің материалы ретінде кіріс кітаптардың мәліметі алынды: *Addingham St. Peter Parish Register (1612–1812 жж.)*, *Dethick Baptism (1774–1820 жж.)*, *Rushworth Register (1619–1820 жж.)*, *Ikley Bishop Transcripts (1811–1846 жж.)*, *Keighly Miscellaneous (XVII –XX басы ғғ)*, *The Parish Registers of St. Andrew's Kildwick-in-Craven (1594–1918 жж.)*, *The Register Book from Roghner (1590–1700 жж.)*. Осы кезең бойынша ақпарат метрлік кітаптарда жүйелі әрі толық жазылған, өйткені шоқындыру, үйлену және өлім туралы тіркеу барлық жерде тәжірибеге тек 1620 жылдан бастап енгізілген. Қарапайым метрлік кітаптарда тек азаматтық жағдайлардың актітері емес, сонымен қатар тіркелушінің әлеуметтік статусы мен мамандығы белгіленген. Келушілердің басым бөлігін ірі және шағын сауда буржуазиясы (мақта өнеркәсіпшілері, мал өнеркәсіпшілері, азық түлікпен қамтамасыз етушілер, бақалшы, қалпақ шеберлері, дербес жұмысшылар (темірші, қайықшы, тас қалаушы), бірлі-жарым жағдайларда – жері аз дворяндар құраған. Осылайша, біз талдаған есімдер тұрғындардың негізгі бөлігіне, нақты – орта класк тән есім қою дәстүрін бейнелейді.

Жаңа ағылшын кезеңінде антропонимдердің басым тобы інжілдік жеке есімдер (32,79%), католик әулиелерінің есімдері (15,05%), норман-француз есімдер (7,52%), классикалық латын және грек есімдері (10,21%) және ағылшын есімдері (8,06%) болып табылады. Жаңа ағылшын антропонимиясында есім қою дәстүрін зерттеу осы аталған кезеңде әлеуметтік-мәдени және тарихи маңызы бар үш оқиға есім қоюға басым ықпал жасағанын көрсетеді.

Екі маңызды оқиға Реформаторлық әрекет және 1534 жылда королдің шіркеуді басқа туралы заңын қабылдау нәтижесінде римдік католик шіркеуінен ағылшын шіркеуінің бөлінуі болып табылады (Supremacy Act). Бұл оқиға хронологиялық жағынан алдыңғы кезеңмен байланысты болуына қарамай, оның ағылшын тілі антропонимиконына салдары толық түрде XVI ғасырдың соңы - XVII ғасырдың бірінші жартысына қарай сезіле бастаған. Католик әулиелерінің есімдері інжілдік есімдермен, әсіресе Ежелгі Ғақлиядағы есімдермен ығыстырылады, олар жаңа ағылшын кезеңінде басым қолданылып жатқан антропонимдерді құрайды (32,79%). XVII ғасырдың соңынан бастап XIX ғасырдың басына дейін мынадай есімдер қарқынды қолданыла бастайды: Isaiah, Iscael, Emanuel, Aaron, Abraham, Adam, Isaak, Israel, Livinah, Jonathan, Jeremiah, Samuel; Hannah, Sarah, Rebeccah, Ruth, Susannah, Rachael.

Бұдан басқа, шіркеу реформалық әрекетінің соңғы қанаты – пуритандар, олардың белсенділігінің шыңы Елизавета I (1558-1603 жж.) мен Эдуард VI (1547-1553 жж.) басқарған кезеңнен 1660 ж. Реставрация кезеңіне дейін сай келеді. Бұл кезең *пуритандық есімдер* деп аталатын антропонимдердің жаңа қабатын құрады. Жеке есімдер ретінде пуритандық мәдениеттің мұратын бейнелейтін дерексіз зат есімдер қолданыла бастады: “mercy”, “faith”, “hope”, “grace”, “charity”, “prudence”, “sage”, “virtue”. Пуритандық есімдердің семантикалық құрылымын талдау олар «христиандық ізгі» ретінде анықталуы мүмкін семантикалық аймақты құрағанын көрсетеді: Mercy, Grace, Charity, Hope, Prudence, Patience, Clemency. Осындай есімдердің пайда болуының мүмкін себебі інжілдік ежелгі еврей есімдерінің ағылшын тіліне кальктануы болуы мүмкін: Grace – Hannah, Lily – Susannah. Кальктану нәтижесі ретінде ежелгі еврейлік «фразалық есімдерге» ұқсас құралған From above, Praise God, Sorry-for-Sin сынды ерекше есімдерді атауға болады. Мысал, Isaiah есімі ағылшын тілінде «God of helper», Jeremiah – «Jah is high» мағынаны білдіреді. Алайда, өзінің әдеттен тыс болуына байланысты пуритандық есімдер негізгі антропонимиялық қорда сақталмады және XVIII ғасырда қолданыстан шықты.

XIX ғасырдың ортасынан бастап, антропонимикон дамуының жаңа этапы байқалады. Бұрынғыдай, інжілдік есімдер әйгілі және ағылшын-саксондық заңды әулиелердің есіміне қайту көрініс береді. XIX ғасырда ағылшын-саксондық есімдерге қайта оралуды шақырған әлеуметтік-мәдени оқиға трактариандықтардың (tractarians) діни-саяси қозғалыс болды. Бұл қозғалыс 1833 жыл Оксфордта туындады, соның нәтижесінде Оксфордтық қозғалыс атымен әйгілі. Бұл бағыт қатысушыларының (Dr Keble, H. Froude, I. Williams және басқалар) негізгі мақсаты ұзақ уақыт бейқамдықтан кейін протестанттық англикандық шіркеудің христиандық рухын жандандыру болды (В.А. Никанов, 1974: 56). Өмірге көзқарастың өзгеруіне байланысты экстралингвисттік сипаттағы көптеген оқиғалардағы секілді трактариандықтардың философиясы есім қою дәстүрінде де үн қосты. Albert, Edmund, Edwin, Egbert, Garwood, Edith, Aldhelm, Alferd, Cuthbert секілді ежелгі ағылшын есімдері қайтадан қолданысқа енді.

Жеке есімдерді қоғамдық-мәдени белгі ретінде зерттеудегі жоғарыда айтылған жалпы үрдістер ағылшын тілінің жеке зерттеулерінде мыналарға тиесілі нақты көрініске ие болды:

а) антропонимиялық бірліктердің қызмет етуі;

б) антропонимикон дамуының және осы үрдістке әсер ететін әлеуметтік факторлардың эволюциясы;

в) атау үрдісінің психологиялық негіздерін зерттеу.

Кез келген лингвистикалық белгілерді, әсіресе жеке есімдерді зерттеу қоғам және мәдениеттегі *қызмет етуінен* оңашаланған түрде зерттелмеуі тиіс. Жеке есімдер құрылуында экстралингвистикалық доминанталарды жоққа шығару жеке есім мағыналары туралы мәселенің тек 0, я жарым-жартылай ашылауына әкеледі. Р.Хадсон лингвистиканы әлеуметтік лингвистикамен салыстыра отырып, “linguistics differs from sociolinguistics in taking account only of the structure of language, to the exclusion of the social contexts in which it is learned or used...” әділ бағалайды. Белгілі бір лингвистикалық таңбасы бар әлеуметтік мәнмәтіндерді жоққа шығару ол бейнелейтін басым ақпаратты жоғалтуға әкеледі.

1929 жылда қызметтік лингвистиканы құрылымдық лингвистиканың бөлек тармағына бөлу, сонымен қатар XX ғасырдың екінші жартысында когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, психоллингвистиканың пайда болуы антропонимдерді зерттеудің жаңа амалдарын айқындай түсті.

Жалпы ономастика және жеке антропонимика жұмыстарында әлеуметтік мәнімендердің, қызметтік шарттарының, атаудың психологиялық негіздерінің ролі жиі байқалады.

Функциялық лингвистика аясында жеке есімдердің қызмет етуі лингвистикалық және экстралингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Жеке есім, атаулар жіктелуі жүйесінің мүшесі ретінде, негізгісі ретінде номинативті немесе атаулы қызметті атқарады. Бұл қызмет екі аспектімен жүзеге асырылады: ұжымнан индивидтерді бөліп алатын дистинктивті (жекешелендіруші) және нақты жеке есімдер иеленушілерін белгілі бір классқа топтайтын интеграциялық (жіктеуші). Осы қызметті дерлік барлық ғалым-антропонимисттер бөледі. Алайда осы қызметке қосымша және талдаулар бар.

В.Бланар қосалқы қызметтер тобына бөлінетін идентификациялық функцияға ерекше назарын аударады. Олардың арасында: адамның қоғамда ресмиленуі, тегін көрсету, есім иесінің әлеуметтік жағдайын көрсету, сипаттау (лақап аттарға көбірек тән) (Мусаев, 1984: 205).

А.В.Суперанская антропонимдердің келесі қызметтерін ажыратады: коммуникативтік, аппелятивтік, экспрессиялық, дейктикалық. А.В.Суперанская жоғарыда аталған қызметтер жалпы есімдерде де бөлінетінін әділ атап айтты. Жеке есімдерге жинақтаушы (кумуляциялық) қызмет басым жағдайда сипатты болып табылады, ол елтану ақпараты мен әлеуметтік-семантиканы сақтайды. Антропонимдердің қызметтік сипатын тілде және сөйлеуде жалпылай отырып, А.В.Суперанская жеке есімдер өзіндік грамматикалық және өзіндік лексикалық қызмет атқармайтынын атап өтеді. Антропонимдердің негізгі қызметі адамды қоғамда ресмилендіру болып табылады.

Жалпы ағылшын тілі және жекелей антропонимикон құрылуының бірнеше тарихи дәуірлерін қамтитын жеке есімдер болып табылатындықтан, аңыз-поэзиялық дәстүрге тән жеке есімдердің тағы бір қызметін атап айту қажет. Бұл – есімнің креативтік қызметі, «күру және атау үрдісіне сүйенуші; ...есім индивидке белсенді әсер көрсетеді, оның жеке басын құрайды, оның тағдырын айқындайды, яғни субъектіге қатынас бойынша бірінші болып табылады». Ежелгі мәдениетке есім және атау адам болмысына ену болып табылған. Есім адамның тағдырын анықтайды деп болжанған. Т.В.Топорова «әлемнің көне үлгісі есім иесінің табиғатын және есімнің үлестігін бағамдайды» деп атап айтқан (Подольская, 1998: 347). Атауға осындай ығай таныту көптеген ежелгі нанымдарға сипатты болып табылады: ведтік, ежелгі ирандық, ежелгі грек, ескі славяндық, ежелгі скандинавиялық. Осы қызметтің маңызды және ерекше белгісі есім адам бейнесінің роліне ене отырып, өзінің әсерінде индивид өміріне белсенді бастамасы болып табылады.

Антропонимикон *дамуының эволюциясын* зерттеумен байланысты мәселе апаттылық және оның құрылуы жүйелілігінің мәселесін, сонымен қатар әсер етудің ішкі және сыртқы факторлары мәселесін қозғайды. А.В.Суперанская атап айтқандай, «кез келген халықтың ономастиканы стихиялы қабатталады, бұл үрдісті ешкім басқармайды» (Джанузаков, 1976: 24).

Біздің ойымызша, бұл тұжырым есім құрылуының бастапқы сатыларына ішінара орынды болып табылады. Бірақ тіпті антропонимдер жүйесі құрылуының бастапқы сатыларында атаушының есімдерді реттеуге ықыласы болады. Ежелгі ағылшын кезеңінде есім қоюда, мысалы, есім иесінің белігі бір текке, отбасыға қатыстылығын көрсету мақсатында есім негіздерін аллитерациялау және түрлендіру үрдістерінде осы байқалады. Бұл жағдайда есімдерді жүйелендірудің негізгі себебі этностың әлеуметтік-мәдени фоны және ұлттық-психологиялық ерекшеліктері болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998- 509 бет.

Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі - Алматы. "Сөздік-Словарь", 2005.

Никанов В.А. Имя и общество. М: Наука, 1974- 56б.

Мусаев К.М. Лексикология тюрских языков. М: Наука. 1984-205 б.

Подольская Н.В. Антропонимика // Языкознание: Большой энциклопедический словарь. М., 1998, -С. 347.

Джанузаков Т.Дж. Основные проблемы ономастики казахского языка: Автореф.дисс.доктора филол.наук. Алма-Ата. 1976-24 б.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ШЕТ ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДА МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Докторант Г.Д. ДАНИЯРОВА*

Түйіндеме

Мақалада жаңартылған білім беру бағдарлама негізінде болашақ мамандарды даярлауда мұғалімнің кәсіби коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың әдіс-тәсілдері зерттеледі. Қазіргі заманғы мұғалімдерге қойылатын талаптарға тоқтала кетіп, мұғалім моделін кеңінен қарастырылған. Жаратылыстану пәні мұғалімдерінің өз пәндерін шет тілінде оқытуда коммуникативтік кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру оқу-тәрбие үдерісіндегі білімді меңгеру мен іскерлікті және жеке тұлғалық сапаларды қалыптастыру үдерісінен тыс жүзеге асырылмайтындығы жайында дәлелдемелер келтіріліп, ол оқыту мен оқу үдерісінде орындалатындығы айқындалады.

Тірек сөздер: кәсіби құзыреттілік, коммуникация, оқыту үрдісі, мұғалім мамандығы, модельдеу.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF TEACHERS IN TEACHING NATURAL SCIENCES IN A FOREIGN LANGUAGE**Abstract**

The article explores the methods of forming the professional communicative competence of the teacher in the preparation of future specialists on the basis of the updated educational program. Regarding the requirements for contemporary teachers, the teacher model is widely covered. It is established that teachers of natural sciences do not realize the formation of communicative professional competence in teaching their disciplines in the foreign language, and does not realize the knowledge and skills and personal qualities of the educational process, which will be carried out in the teaching and learning process.

Key words: professional competence, communication, educational process, teacher's profession, modeling.

Жоғары білім берудің сапасы – жоғары оқу орнының қызметтерінің барлық қырларын қамтумен қатар, оның негізгі сипаттарын анықтайтын көпқырлы ұғым. Осы ретте оқу үдерісінің сапасын қамтамасыз етуде әлемдік білім беру жүйелерінің озық үлгілерін қолданысқа ендірудің атқарар қызметі зор, себебі ол оқу үдерісін ұйымдастырудың тиімділігін жетілдіретін фактор болып табылады.

Болашақ мұғалімнің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың өзектілігі соңғы он жыл көлемінде білім беру саласының терең сапалы өзгерістерге ұшырауы себебінен анықталады. Себебі, мұғалім мамандығы коммуникативтік мамандықтар қатарына жатады. Ал оны табысты іске асыру көп жағдайда тұлғааралық коммуникация сипаты мен сапасына тәуелді болып келеді. Бұл айтылғандарды кәсіби қызметтері төмендегідей өзіндік ерекшеліктерге ие олар: болашақ химия мұғалімдерінің өз пәндерін ағылшын тілінде оқытуда коммуникативтік кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру үдерісінде: мұғалім қызметі білімгерлермен білім беру үдерісінде ақпарат алмасу мақсатында өзара әрекеттесуге арналғандығы; мұғалім қызметі ұдайы білімгермен, әріптестермен, білімгердің ата-аналарымен байланыс жағдайында іске асырылатындығы; кәсіби коммуникация жасау сендіру, иландыру, білімгерлердің мотивациялық, когнитивтік, эмоционалдық, және мінезқұлықтық сапаларына әсер етуді талап ететіндігі ескерілуі тиіс.

«Педагогикада «қалыптастыру» ұғымы педагогикалық өзара байланыстағы «оқыту – білім беру – тәрбиелеу – шығармашылық іс-әрекет – даму – қалыптасу» категорияларының негізінде ашып көрсетіледі. «Қалыптасу» – адамды қоршаған экологиялық, әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық, психологиялық және т.б. барлық факторлардың түгелдей ықпал-әсер етуімен әлеуметтік тіршілік иесі ретінде өсіп, жетілу үдерісі. Қалыптасу адамның тұлға ретінде кемелденуі, байыпты парасат деңгейіне жетуі болып табылады (Конаржевский, 1980: 490).

Сонымен «қалыптастыру» ұғымы сыртқы факторлар арқылы ішкі сапалық қасиеттерді орнықтыруда көрініс табатындығымен сипатталады. Ал «қалыптасу» болса, негізінен ішкі факторлар арқылы жүзеге асырылады және іс-әрекет нәтижесімен анықталады. Педагогикалық үдеріске, оның

* 2-курс докторанты, daniyarovagd18@mail.ru

ішінде педагог пен білім алушыға қатысты қалыптастыру мен қалыптасу ұғымдары мен оның аясындағы іс-әрекеттердің өзара байланысы мен ықпалының бар екендігін көруге болады.

Болашақ жаратылыстану пәні мұғалімдерінің өз пәндерін шет тілінде оқытуда коммуникативтік кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру оқу-тәрбие үдерісіндегі білімді меңгеру мен іскерлікті және жеке тұлғалық сапаларды қалыптастыру үдерісінен тыс жүзеге асырылмайды және оқыту мен оқу үдерісінде орындалады.

Жоғарыдағы баяндаулардан қалыптастыру меңгертумен, қалыптасу меңгеру іс-әрекеттерімен байланыстығын көреміз. Меңгеру дегеніміз – жинақталған әлеуметтік тәжірибенің тұлғаның жеке басының игілігіне айналуы және сол арқылы тұлғаның жеке басының қасиетіне айналуы (Лернер, 1978: 48), білімді өзіндік ету дегеніміз – түсіну, есте сақтау және қолдана білу (Яковлев, 1999: 67), яғни, бұрынырақ түсінгенді және есте сақтағанды практикада пайдалану мүмкіндігі.

Болашақ химия, информатика, биология пәні мұғалімдерінің өз пәндерін ағылшын тіліндегі оқытуда коммуникативтік кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру – бұл болашақ химия, информатика, биология мұғалімдеріне қойылатын коммуникативтік талаптарды анықтау, олардың болашақ кәсіби іс-әрекеттерін болжау мен дамытудың мүмкіндігі ғана емес, жоғары оқу орны жағдайында болашақ мамандарды отандық жоғары білім беру жүйесін реформалаудың жаңа шарттарында, жаңа инновациялық технологияларды ендіру жағдайында кәсіби даярлауды ықпалды жоспарлаудың негізгі элементі. Жасақталған модель оқу-тәрбие үдерісін жоспарлаудың және жоғары оқу орнының ғылыми-зерттеу үдерістерінің нәтижелілігін жоғарылатудың, бітірушілерді жұмыспен қамтамасыз етудің әдіснамалық негізі болуы тиіс.

Психологиялық сөздікте «Модель» - оқу әрекетін модельдеу деген ұғымды білдіреді. Оқу әрекетін модельдеу екі аспектіден тұрады: *Біріншісі* – оқу үдерісіндегі білімді меңгеру болса, *екіншісі* – оқудағы іс-әрекет элементінен тұрады. Сонда, бірінші аспектіде модель мен модельдеуді психологиялық бағыт білім жүйесіне енгізу болса, екіншіде – модельдеудің формасын, әдісін қолданылатын әрекетінің ерекшелігін білімгерлердің икемділігіне қарай бағыттауды көрсетеді (Леонтьев, 1985: 208).

А.М.Новиков модельді сипаттай келе, оны негізгі нысан туралы жаңаша ақпарат беретін, танымдық мақсатқа таңдалған немесе қайта жасақталған қосымша нысан ретінде қарастырады. (Новиков, 2002: 247)

В.А.Штофтың айтуынша, модель – зерттеу нысанын бейнелеп, шығаратын және сол нысанның орнын басып, жаңа ақпарат бере білетін, ойда бейнеленіп немесе материалды түрде іске асатын жүйесі болып табылады (Штофф, 1966: 302).

М. Вартофскийдің «модель келешек іс-әрекетке бағдарланған прототип. Модель мақсатты іске асыру және оларды іске асыратын құрал-жабдықтар болып табылады» деп тұжырымдайды (Вартофский, 1988: 507).

Қазіргі заман ғылымында модель ұғымын материалдық немесе тұжырымдамалық жүйе ретінде түсіндіреді: - біріншіден, қандайда бір формада түп нұсқаның маңызды қасиеттері мен қарым-қатынасын бейнелеп, көрсетеді; - екіншіден, нақты берілген мағынада оның орнын басады; - үшіншіден, түп нұсқа туралы жаңа ақпарат ұсынады.

Барлық материалдық немесе заттық модельдерде түп нұсқаның орнын басу сәйкес құрылымның мінез-құлқы мен қызмет ұқсастығы есебінен жүзеге асырылады.

«Модель» ұғымы қазіргі ғылым мен практикада кең қолданысқа ие, ол көп жағдайда өзінің гносеологиялық мәнімен байланыссыз, үлгілерді құрастыру негізінде нысанды зерттеу мен тану әдісінің категориясы ретінде қолданылады.

Модельдеу таным әдісі ретінде таным үрдісінің жүйелілігімен, құрастырылған үлгінің біртұтастығымен, абстрактылы-логикалы процедураны қолдану мүмкіндігімен, үлгіленетін нысан материалының прогностикалығымен, танымдық және қалыптастырушылық функцияларды бірге орындай алу қабілетімен сипатталады.

Дидактикалық мақсаттарда вербальды қарым-қатынасты үлгілеу сирек кездеседі, ол қарым-қатынастың үрдісін алдын-ала біліп алудың күрделілігіне байланысты. Сондықтан да «қарым-қатынас» ұғымының қазіргі интерпретациясында тұлғааралық және қоғамдық қарым-қатынас жүйесін әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан қарау басым, өйткені, адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасының орны жоғарыда аталған қатар бойынша көрінеді. Қарым-қатынасты адам коммуникацияның барлық жүйесін жүзеге асыру ретінде анықтаудың дұрыстығы адам қоғамының қарым-қатынассыз өмір сүре алмайтынымен де негізделеді, ол:

- Тұлғаларды байланыстыру әдісі;
- Әрбір тұлғаны қоғамдық қатынастар үрдісінде дамыту құралы;
- Жеке тұлғаның тұлғааралық қатынастар мен қарым-қатынас үрдісінде адамдармен байланысы мен өмір сүру ортасы ретінде;

- Адамдардың әлеуметтік қарым-қатынасы жүйесіне қарағанда әлеуметтік қатынастардың басымдылығында екінші әлеуметтік категория ретінде сипатталады, өйткені, вербалды қарым-қатынас адамдардың қоғамдық қарым-қатынасы жүйесінде туындайды.

Ал, маманды кәсіби даярлау жалпы түрде болашақ маманның кәсіби іс-әрекетіне қажетті меңгерілетін білім көлемі мен оның құрылымының, маман ретіндегі кәсіби қасиеттер мен дағдылардың жалпы түрде сұлбелік өрнектелуі деп түсінуге болады.

Жоғарыда айтылған о»-пікірлерді тұжырымдай келе, маман үлгісі құрылымы мен мазмұнын үш бөлікке бөлуге болады: зерттелетін маман іс-әрекеті өтетін әлеуметтік-кәсіби фон, мамандардың іс-әрекеттерінің негізгі аспектілері, мамандардың іс-әрекеттерінің психологиялық-педагогикалық сипаттары. Мықты маман моделін құру келесі мақсаттарға табысты қол жеткізуді қамтамасыз етуге бағыттылған:

Маманның кәсіби әлеуметтік іс-әрекеті мазмұны мен оны орындаудағы білім, іскерлік, дағдылар мен тұлғалық сапалардың сипатын талдау;

Білім беру мазмұнын жобалау үшін негізделген бағдарлар мен критерийлерді анықтау, қажетті білім, іскерлік және дағдыларды қалыптастыру мен болашақ маманның тұлғалық сапасын дамытуды қамтамасыз ететін оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда практикалық іске асырылуы;

- Кәсіби даярлау сапасы мен ЖОО бітірушісінің тұлғалық дамуы деңгейлерінің барынша осы модель талаптарымен сәйкестігін қамтамасыз ету;

- ЖОО имиджі мен оның бітірушілеріне берілетін дипломның беделін қалыптастыру, оны бітірушілердің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін қамсыздандыру.

Модельдеу әдісін дидактикада келесі міндеттерді шешу мақсатында тиімді пайдаланылады: білім беру материалының құрылымын оңтайландыру; оқу процесін жоспарлауды жетілдіру; танымдық әрекет пен оқу-тәрбие процесін басқару; диагностика, болжам жасау, оқытуды жобалау.

Сонымен, модельдеу теориялық зерттеудің әдісі, дәстүрлі проблемаларды дәстүрлі емес тәсілмен шешуге шоғырланған жұмыстың ерекше тәсілі.

Дидактикада оқу материалының құрылымын оңтайландыру, оқу үрдісін жоспарлауды жақсарту, танымдық әрекеттерді басқару, оқу тәрбие үрдісін басқару, болжам жасау, оқытуды жобалау сияқты міндеттерді шешуде қолданылады. Модельдеу кезеңдері: 1- модельдердің негізгі нысандарын байланыстыратын заңдарды қалыптастыру; 2- құрылған модельдердің есептерін зерттеу; 3- тәжірибе белгілерін қабылданған болжамдық модельді қанағаттандыруды тексеру; 4- меңгерілетін құбылыстар, жаңалау мен модельді жетілдіру туралы мәліметтердің жинақталуына байланысты модельдің сараптамасы.

Ендеше, қорытындылай келе, жоғары оқу орындарында теория мен практиканы оқытуда модельдеу әдістері оқу үдерісінің жүйесін тиімді құруда, оның құрылымымен функционалдық байланыстарын объективті бағалауда, оқыту процесінің критерийлік көрсеткіштерін және нәтижелілігін анықтауда, оқыту теориясының эмпирикалық мазмұнын дәлелдеу әдістері мен құралдарын айқындауда, қазіргі ғылыми теорияларға сәйкес оқыту теориясының тілін қалыптастыруда негізгі фактор ретінде қолданылып келеді.

Біз зерттеу барысында болашақ химия, информатика пәндерін шет тілінде оқытуда мұғалімдердің коммуникативтік кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру моделін құрамыз. Модель болашақ химия, физика, информатика, биология мұғалімдерінің кәсіби білімді меңгеру ерекшеліктерін ескерумен қатар, олардың кәсіби және тұлғалық өсуіне жағдай жасайды. Кәсіби оқытуды тұлғааралық коммуникация мәнмәтінінде құру болашақ жаратылыстану бағыты бойынша білім беретін мұғалімдердің коммуникативтік кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Конаржевский Ю.А. (1980) Педагогический анализ учебно-воспитательного процесса как фактор повышения эффективности управления обще образовательной школы: дис. ... док. пед. наук: 13.00.08. - Челябинск., – 490 с.
2. Лернер И.Я. (1978) Качества знаний учащихся. Какими они должны быть? – М.: Знание., - 48 с.
3. Яковлев М.Н., Сохор А.М. (1999) Методика и техника урока в школе: М.: – 67с
4. Леонтьев А.А., (1985) В помощь начинающему учителю. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Просвещение, -208 с. Большой психологический словарь (2003)/ сост. и общ.ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, – 672 с.
5. Новиков А.М. (2002) Методология образования. - М., -247с.
6. Штофф В. А. (1966) Моделирование и философия. - М.; Л.: Наука, - 302 с.
7. Вартофский М. (1988) Модели. Репрезентация и научное понимание / общ. Ред. И.Б. Новика и В.Н. Садковского. - М.: Прогресс, - 507 с.

СУ НЫСАНЫ АТАУЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ ІЗДЕРІ

Докторант А.Қ.ДАУТҚҰЛОВА*

Түйіндеме

Адамдардың алғашқы қоныстары су көздері маңында пайда болғанын қазіргі кездегі тарихи-археологиялық деректерден білеміз. Адамзат тарихындағы алғашқы географиялық атаулар да сумен байланысты болған. Түрлі тарихи кезеңдерде тайпалар мен халықтар белгілі бір территорияда бір-бірі алмастырып, өзгеріп отырса да, олар тарихтан ізсіз жоғалып кетпейді. Қазіргі өзен, су аттарында әртүрлі ру, тайпа аттарының да кездесуі тарихпен тығыз байланысты. Қазақстан территориясындағы өзен-көлдердің атауларында араб, иран, моңғол, орыс тілдерінен енген сөздер мен қазақтың байырғы ру, тайпаларының аттары және адам есімдері жиі кездеседі. Көпшілік атаулар өзен-көлдердің өзіндік ерекшеліктеріне, яғни түр-түсіне, суының дәміне, көлемі мен тереңдігіне, айналасындағы өсімдік пен жан-жануарлар дүниесіне, сан мөлшеріне, халықтың наным-сеніміне, діни және мифтік көзқарастарына, географиялық орнына, т.б. көптеген белгілеріне байланысты аталады.

Тірек сөздер: *топонимика, гидроним, жер-су аттары, лингвокогнитивтік сипат, таным, отбасы құндылықтары, адамзат тарихы, алғашқы географиялық атаулар.*

SEARCH FOR NATIONAL WORLDWIDE NAMES

Abstract

From historical and archaeological sources, we know now that the first human settlements were formed near the water sources. The first geographical names in human history were also related to water. In different historical periods, tribes and peoples change over and over in a certain area, but they do not disappear from history. The history of the river, water horses and tribal names are closely linked to history. The names of rivers and lakes on the territory of Kazakhstan are frequently mentioned in the Arabic, Iranian, Mongolian and Russian languages, as well as the names of the ancient Kazakh tribes, tribes and names of people. Many names refer to the peculiarities of river lakes, such as color, taste, size and depth of water, flora and fauna, quantity, population belief, religious and mythic views, geographical location, etc. many are called symptoms.

Key words: *onomastic science, water sources, hydronyms, toponyms.*

КІРІСПЕ

Ұлан-ғайыр, кең-байтақ жеріміздегі мыңдаған жер-су аттары – халық тілінің байлығы. Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа мирас болып қалған мәдениетіміз бен тарихымыздың, тіліміз бен дініміздің жәдігері. Ұлы Даламыздағы жер-су аттарының шығу, пайда болуын ғалымдар бір ғана дәуірмен байланыстыруға болмайтынын айтады. Бұған археологиялық қазба жұмыстардың нәтижесінде жер астынан табылған түрлі жәдігерлік бұйымдар мен ойма жазулар дәлел. Сондықтан, тіліміздегі жер-су аттары халқымыздың ұлы мұраттарынан белес беретін тарихи, рухани, мәдени туынды деп бағалауымыз керек.

Қазақстанның жер-су атауларын жинақтау оларды реттеу, тарихи атауларды қалпына келтіру, аймақтық атаулар сөздіктерін шығару сияқты топонимиканың теориялық және қолданбалы мәселелері – қазақ тіл білімінің өте күрделі мәселелерінің бірі. Еліміз тәуелсіздік алғалы бері аталған мәселелердің өзектілігі арта түсті. Елбасы Н.Назарбаев жер-су аттарының тарихилығы мен көнелігіне ерекше мән беріп, оны зерттеудің бүгінгі мемлекетіміздің саяси стратегиясы үшін де зор маңызы бар екендігін: «Әрбір азамат тарих қойнауына тереңдеу арқылы өзінің ата-бабалары қалдырған осындай кең-байтақ жердің лайықты мұрагері болуға ұмтылсын» деп атап көрсетті. Осы тұрғыдан Қазақстан территориясының жер-су атауларын зерттеу қазақ тіл білімін тың деректермен толықтырса, екінші жағынан ұлттық таным мен тілдік құбылыс арасындағы байланыс, тілдің тек коммуникативтік қана емес, мұрагерлік, танымдық, танытушылық қызметі мен ұлттық сананың дамуындағы жер-су атауларының рөлі секілді мәселелерді шешуге бағытталады. Соңғы 30-50 жыл көлемінде қазақ тіл білімінде топонимикалық, соның ішінде гидронимиялық (грек тіліндегі гидро – су, оним – атау, ат, яғни су атаулары) зерттеулер кең өріс алды. Демек, гидронимия – өзендер мен көлдер, көлшіктер, қайнарлар мен бастау, бұлақ, құдықтардың жиынтық атымен қоса олардың

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, sat.tom@mail.ru

қызметін, маңызын, шығу тегін, олардың құрылысы мен тарау шеңберін, дамуы мен өзгеруін зерттейтін ғылым саласы. Топонимика мен гидронимия мыңдаған жылдар жемісі. Олар халқымыздың бай тілінің негізінде жасалынып, халықтың тарихымен байланыста дамыды. Қазақстан географтарының мағлұматы бойынша, республика территориясында 85 000 өзен, 48 262 көл бары белгілі болып отыр. (Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1-т. 13-15-б).

Қазіргі таңда топонимика, соның ішінде осы күні жан-жақты зерттеліп келген гидронимдер туралы ғылыми тұжырымдар мен мәліметтер өте көп. Белгілі ғалым, профессор Т.Жанұзақовтың жер-су аттарына байланысты шыққан еңбектері қазақ тіл білімінің дамуына зор үлес қосып, халықтық этимологияның қыр-сырын ашты. Қазақ тілі жер-су атауларын, кей ретте түсініксіз, көпшілікке беймәлім көне атаулардың шығу тәркінін зерттеп-зерделеген профессор Т.Жанұзақов: «Ономастиканың бір бөлігі саналатын жер-су аттары (топонимдер) – ғасырлар жәдігері, тіліміз бен тарихымыздың құнды қазына байлығы, мәдени мұрамыздың бір бұлағы» деген. Топонимияның қалыптасу негіздері мен алғы шарттары, өзіндік ерекшеліктері В.Никонов, Э.Мурзаев, А.Суперанская, О.Молчанова еңбектерінде зерттелген. Топонимдердің лингвистикалық тұрғыда толыққанды зерттелуі еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қолға алынды. Оған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мұрындық болып, еліміздегі жер-су аттары жүйелі түрде сөздіктерде түзілді. Оған Қазақстанның әр аймағына арнап шығарылған жер-су атаулары сөздіктері дәлел бола алады. Аталған ғылыми орда топонимдерді тек қолданбалылық тұрғыда қарастырмай, оларды жаңа ғылыми парадигма негізінде зерттеп, жаңа қырын ашты. Қазақ ономастары А.Әбдірахманов, Ә. Қайдар, Т.Жанұзақов, Е.Қойшыбаев, Ғ.Қоңқашпаев, Ә.Нұрмағамбетов, О.Сұлтаньяев, В.Попова, Е.Керімбаев, К.Нұрмұхамедов сынды ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қамтылған. Қазақстанның Орталық, Батыс, Шығыс, Оңтүстік аймақтарының жер-су атаулары ономастикалық тұрғыдан зерттелуде. Атап өтсек, Көкшетау – О.Сұлтаньяев, Қостанай – Б.Бектасова, Қарағанды – А.Жартыбаев, Қызылорда – К.Сембиев, Павлодар – В. Попова, Шығыс Қазақстан – Г.Мәдиева, Оңтүстік Қазақстан – Қ.Рысбергенова, Б.Тілеубердиев, Атырау – М.Қожанов, Қ.Ө.Жүсіп, Өр Алтай өлкесі – Б.Бияров, т.б.

Жер көлемі жағынан әлем елдерінің ішінде 9-шы орынды алатын, табиғаты сан қилы өлкеміздің жер-суына ерте замандардан бері сан алуан атаулар қойылған. Қазіргідей ортақ келісім немесе көлденең көк аттының айта салғаны атау бола бермеген. Кең даланың табиғат ерекшеліктерін, әр төбенің, әр жыраның өзіндік сипатын жіті тани білген халқымыз көшпелі өмірлерінде жер жағдайын анықтайтын белгі ретінде атауды да соған лайық дәл тауып қоя білді. Осындай жер-су аттарының өзінен-ақ көп жағдайда ол маңның жер бедерінен, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінен (Шортанды, Шабакты, Бурабай, Құсмұрын, Марқакөл, Шағалалы теңізі) климат ерекшелігінен (Жылыкөл, Жылыбұлақ, Қатпасбұлақ, Мұздықөл) табиғат байлықтарынан мол мәлімет алуға болады. Қайсыбір атаулардың белгілі бір оқиғаға негізделі қойылуы да жиі кездесіп отырады. Мысалы, Шалсүрінген, Кемпірөлген, Түйекеткен (Жүнісов «Өзен-көл атаулары», 128), Қаракеткен, Қалмаққырған, Қызөлгенкөл, Райымбек батыр бұлағы, Байдалы көлі т.б.

Осындай тарихи аңызға айналған гидронимдерді адам түйсігінің, танымының жемісі деп білеміз. Мысалы, **Қаракеткен** (Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы) деп аталу себебі көне көз қариялардың айтуы бойынша «Қалияр шүнейіті» деген жерде ірі қара сиырдың суға кетуімен байланыстырады. Сол кездерден бастап «Қаракеткен бекеті» деп аталған. Бұл атау сумен тікелей байланысты. Ақсу-Жабағылы қорығындағы көлдің **Қызөлгенкөл** (Қыз батқан көл) деп аталу себебі, қазақ жерін басып алған жау әскерлерінің қолбасшысына халқын құтқару жолында өз өмірін қиған батыл қызды еске алу мақсатында Қызөлгенкөл деп аталып кеткен. Жаугершілік заманда батырлар мен алыптар соғыста мерт болып, өз қорғаушыларынан айрылған халықтың қорасынан малын алып, салық салған жау әскерлері ру арасындағы сұлу қыздарын еріксіз әйелдікке алған. Сол кезде елін аман сақтап қалу үшін өз еркімен жау жасағының қолбасшысына күйеуге шығып, мерт болған әдемі қыздың тағдыры туралы аңызды жергілікті халық әлі күнге дейін ұмытпаған (Қазақ жерінің жүз томы, III-том 27-31 б)

Райымбек батыр бұлағы да тарихи оқиғаға негізделген. Райымбек бастаған қазақ қолы қалмақтармен болған кезекті шайқаста Бұғыты тауы мен Торайғыр таулары арасындағы Көкпекті жазығынан өтіп, Торайғыр тауының етегіне қостарын тігеді. Қаншама күнгі ұрыстан қажыған әскер су іздеп, әлекке түседі. Шөл қысқан сарбаздар бір тамшы суды аңсайды. Сонда Райымбек батыр Аллаға сыйынып, іштей тілеу тілейді. Қолындағы найзасын жерге сіңіре қадап, суырып қалғанда атқылап, бұлақ суы шығады. Сол бұлақ Алматы облысының Қарақастек ауылында күні бүгінге дейін бар. Халық оны қасиетті бұлақ деп санайды да, құрметтеп «Райымбек бұлағы» деп атайды. Бұл аңыз екі түрлі айтылады. Батырдың жасағы бірде тау етегіндегі жартас арасында қалған болса, енді бірде

Жоңғар шапқыншылығы тұсында дұшпандарды қуып келе жатып құмға шығып кетіпті дейді. Тау болсын, құм болсын оқиға қазақ даласында жеңіске жеткен Райымбек батырдың ерлігін суреттейді. Осы шайқаста он сегіз рет жекпе-жекке шыққан Райымбек батыр жоңғар батырларын қырып салады (Қазақ жерінің жүз аңызы, IV-том, 45 б).

Гидронимдік атаулардан адам мен табиғат арасындағы байланысты, жаратылыстың жасампаз құдіретін, ұлттық дүниетанымның өзіндік ерекшеліктерін танып-білуге болады. Гидронимдерде эвфемизм мен діни нанымға байланысты атаулар да кездеседі. Эвфемизм – гректің «жақсы айтамын» деген сөзі. Сөздерді сыпайылап қолданып, сол жерге құрмет көрсетуден туып, табиғат сырына табынудан шыққан атаулар. Тіліміздегі біршама гидронимдер адамның табиғатқа деген эстетикалық көзқарасын, оны қадірлеп, қастерлеуінен және ескі дін сенім, нанымнан, табиғат сырын жете түсінбеушіліктен, әр нәрсені қасиет тұтудан, табынудан туған. Мысалы, Қарағанды облысындағы шағын көлге халық Ұлықөл деп ат қойған. Қостанай облысында Ұлықанкөл, Павлодар, Ақмола облысында Данабұлақ, Атасу деген өзендер, Қостанай облысында Әулікөл, Шайтанкөл бар. Әлем халықтарының көбінде тауға табынумен қатар, өзен, көлдерге, су көздеріне табыну да болған. Су мен табиғи су нысаналарына табыну қазақ киелі лексикасында киелі гидронимдердің пайда болып, көп мөлшерде қолданылуына ықпал етті, мысалы, Әулиебастау, Көз әулие, Әулие көл, Әулие сор, Әулие су, Балықшы әулие, Әулие құдық және т.б. көптеген атауларды келтіруге болады. Киелі гидронимдердің бұл лексика-семантикалық тобында тек "әулие" киелі таңбалаушы термині бар гидронимдер ғана емес, басқа да лексикалық негізі бар атаулар кездеседі. Көптеген фольклорлық гидронимдердің семантикасында мифологиялық, киелі уәж бар, имплицитті түрде ол нақты және о дүниенің аражігін бөлетін шекараны көрсетеді.

Әулікөл халық аңызында бір күн ішінде сарқылып жоқ болып, сол түні қайта толып, пайда болады екен. Халық бұл көлді «әулие» деп атауы тегін емес. Әдетте мұндай көлдердің емдік қасиеті болады. «Мәдени мұра» бағдарламасымен жарыққа шыққан «Бабалар сөзі» жүз томдығының «Халық қазынасы» деген бөлімінде осыған қатысты **Шайтанкөл** туралы аңыздың төрт түрлі нұсқасы берілген. Бұл көл алғашқы кезде "Әулие көл" атанған. Баяғыда бұл көлді әулие мекендеген, суына беті-қолын жуған деп жұрт киелі су санапты. Жұма сайын қожа-молдалар бастаған байлар келген екен. Жағасында құдайға арнап мал сойып, құран оқысады. Шаншар ішінде Торсықбай дейтін қу болған. Бірде сол әлгіндей топтың үстінен шығады, құрбанға шалынған малдың мол етінен қарбыта асап, сары қымыздан сылқыта жұтармын деп жұтынады. Бірақ жуандар жырттық шапанды кедейді табаққа жолатпайды. Бұған қорланған қу ішінен "тұра тұрыңдар, бәлем!" деп кете барады. Бір күні әлгілер көлдің басына тағы жиналады. Шартық қарын шүй желкелер мол табақты алдарына енді ала бергенде жақын жерден үрейлі үн шығады. Артынша тастардың бірінен сақалы сала құлаш, шашы жалбыраған бір мақұлық селтиіп шыға келеді. Үрейі ұшқан қожа-молдалар күбірлеп дұға оқиды, бірақ әлгі пәле тайсалмайды, дауысын құбылтып, құтырынып жақындай береді. Сол кезде қатты үрейі ұшқан бір бай орнынан ұшып тұрып, көзі алақтап: – Ойбай, шайтан! – деп төмен қарай зыта жөнеледі. Қорқып отырған жұрт орындарынан қопарыла тұрып, тым-тырақай қашады. Оларды шайтан боп үркітіп жүрген Торсықбай ешкі терісінен жасаған кепті шешіп тастап, "пісімда" деп, жайрап қалған асты қолға алады. Содан бері Әулікөл осылай Шайтанкөл болып аталып кетіпті делінген («Бабалар сөзі» жүз томдығы)

Ертедегі адамдар бұлақтардың пайда болуын Пайғамбардың атымен байланыстырады. Сол бұлаққа «Пайғамбарлар тоқтапты, су ішіпті, сусын немесе ем керек болғандықтан, жер астынан шипалы су шығарыпты» деген аңыздар кездеседі. Мысалы, Қазығұрт аймағындағы Көктебе бұлағы қасиетті, емдік шипасы бар су көзі болып саналады. Көктөбе бұлағы төңірегінде Ана бұлақ, Ата бұлақ, Бала бұлақ, Қыз бұлақ сынды бұлақтардың орналасуында да мифологиялық астармен қоса отбасы құндылықтарын көруге болады.

Халық санасындағы киелі жерлердің бірі Әшімұлы Шайдарбек қажының «Өткен әзиз әулиелер» жинағындағы Балықшы әулие туралы мәлімет. Бұл әулиенің мүрдесі Теріскейден Түркістанға асатын Суындық деген жерде. Басында үлкен бұлағы бар. Бұлағында шүпірлеген балық. Суы тастай, шипалық қасиеті мәлім. Бұлақ басы ну тоғай-орман тал. Балығына ешкім тиіспейді, жем тастап ырым қылады. Ұстаған кісі жаманшылыққа кезігетін көрінеді. Қасиеті: жолаушыға ақ жол оңғарады. Тазалықтың, адалдықтың, ырыс-ынтымақтың дәнекері, батагөй рух. Тұсынан өткен жолаушы көлігінен түсіп, дұға қылмай, не түнемей кетпейді. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов 1959-1961 жылдары Оңтүстік өлкесіне үш рет сапар шегіп, Созақтағы Балықшы ата басында түнепті. Жазушы бұл сапары туралы деректі «Өскен өркен» романына енген «Оңтүстік сапарынан» жолжазбасында қалдырған (Әшімұлы Ш. «Өткен әзиз әулиелер»). Осындай киелілік көзі аталатын өзен көлдер қазақ

халқының мифке сену, табиғаттан тыс киеге табыну сияқты көзқарастарынан туындаған гидронимдер.

Сол сияқты, өте көне замандардан бастап адам баласы бір жерге орналасқанда, өз айналасындағы қоршаған ортаға ел аузындағы айшықты, ұтымды, ұғымды сөздерден ат қоя бастаған. Олар белгілеген әрбір атау белгілі бір мағынаға ие болады. Қазақ халқы өзен, көл, бұлақ, құдықтың өзіндік ерекшеліктеріне: орналасқан жері, жер бедері, айналасындағы өсімдік пен жануарлар әлеміне, мысалы, Бәйтерек – Қостанай облысындағы, Қына, Қарағайшық, Қамыстыкөл – Ақмола облысындағы, Таранкөл – Солтүстік Қазақстан облысындағы көлдер. Өсімдік атаулары әсіресе өзен ататрында жиі кездеседі: Жиделі, Теректі – Ақмола облысы, Қарағансай, Талды – Қарағанды облысы, Қияқты, Шілік, Қаратал, Қоғалыөзек, Көктал – Жезқазған облысы, Доланалы, Қапал – Талдықорған облысындағы өзендер. Шолақтерек – Шығыс Қазақстан облысы, Жарқайың, Қайыңдыкөл – Қостанай облысында, өзеннің ағыс жылдамдығы, ағысы, тереңдігі, көлдер: пішіні, ащы тұщылығы, мысалы, Ащыкөл, Ащықұдық, Ащылы өзені – Ақмола облысы, Ащытасты, Ащыбұлақ – Торғай облысы, Тұз – Павлодар облысы, Тұзқан – Оңтүстік Қазақстан облысы, Тұздықөл – Ақмола облысында жиі кездеседі, бұлақ көзінің қозғалысы, қасиетіне, құдық атауларын оның тереңдігі т.б. белгілеріне қарап атаған. Сөзге шешен қазақ халқы гидронимдердің мінезіне, сол жердегі қазба байлықтарына, тіпті түр-түсіне дейін мән берген. Табиғаттағы түр мен түстің барлығы әрқашан да бір заттың, құбылыстың түрін, түсін, өң-реңкін, сыртқы сипатын ғана анықтаумен шектелмейді, сонымен қатар түр-түс атаулары мүлдем түр-түске қатысы жоқ, не одан бүгінде алыстап кеткен ұғым-түсініктерді, мән-мағыналарды білдіреді. Солардың бірі – түстердің символикалық және танымдық қасиеті. Символика о баста көне гректің символ сөзінен шыққан, бүгінде әр түрлі идеяны, түсінікті, ұғымды, ойды, танымды, сезімді, іс-әрекетті білдіретін шартты белгілердің жиынтығы деген мағынаны білдіреді. Түр-түстердің де қоғамдық өмірде, халықтың дәстүрі мен әдет-ғұрпында, салты мен санасында, белгілі этностың, тіпті жеке адамдардың түсінігінде де осындай символикалық мәні барлығы байқалады. Түр-түске байланысты наным-сенімдер барлық халықтарда да кездеседі. Сондықтан Қазақстан гидронимдері құрамында кездесетін сын есімдердің беретін ортақ қасиеттерімен қатар қосымша мағынасы да өзіндік ерекшеліктерге ие. Түр-түске байланысты әр дәрежедегі, әр алуан, әр үлгідегі атаулардың пайда болуына о баста себеп болған не деген сұраққа жоғарыда айтқандай, ең алдымен, жеке адамдардың өзін қоршаған табиғи түрлі түстер мен реңктерге олардың көзқарасын, оларды сезінуі мен қабылдауы деп жауап берген болар едік. Гидронимдер құрамындағы түске байланысты айтылатын сын есімдердің семантикалық табиғаты да ерекше. Түсті білдіретін сөздер арқылы жасалған атаулар негізінен ақ, қара, қызыл, көк, сары, қоңыр, ала сөздерінің қатысы арқылы жасалған. Мысалы, Алакөл, Алабота, Қызылкөл, Қызыой, Қызылқайнар, Қызылсор, Сарыкөл, Сарықопа, Сарыала, Сарысу, Сарыбұлақ, Қызылсай, Ақсу, Ақжар, Ақмая, Қарасу, Қарасай, Қараөзек, Көксу, Бозшакөл, Бозкөл, Шұбаркөл т.б..

Ақ компонентті гидронимдер еліміздің кез келген жерінде жиі кездеседі. Мысалы, Ақсу, Ақбұлақ, Ақсай, Ақжайық (өзен Атырау қаласы), Ақкөл, Ақсуат, Ақжар, Аққайнар, Ақойкөл (СҚО, М.Жұмабаев ауд.), Ақсор (көл Павлодар обл.), Ақсай (өзен СҚО, Уәлиханов ауд.), Ақтүбек (көл Павлодар обл.), Ақжарық (өзен Қарағанды обл., Қарқаралы ауд.) . Әдетте, халқымыз өзінің ең қасиетті дүниесін аққа теңеген. Өлгенде де аққа орап шығарып салуының жөні бар. Тіпті үстіне кірген жауына да ақ беру осы түстің ерекше символикалық мәнге ие екендігін көрсетеді. Ақкөлдердің суы мөлдір, тұнық, жағалауындағы құмы ақшыл болып келеді. Күнделікті өмірде, шаруашылықта пайдалы, ауласа балығы бар, шомылса суы мөлдір, таза көлдерді халық Ақкөл деп атайды. Гидронимдер құрамындағы түр-түс атауларының түстен басқа да мағына беретіні А.Н.Кононов, Э.М.Мурзаев, қазақ ғалымдарынан Ә.Қайдар, Т.Жанұзақов, Ғ.К.Қоңқашбаев, Е.Қойшыбаев, Ә.Нұрмағамбатов т.б. еңбектерінде кездестіреміз.

Профессор Т.Жанұзақ *Ақсу* атауы «судың, өзеннің ақ ботала боп аққан түсіне байланысты» деп дәл тауып айтқан» деген тұжырымды Ә.Қайдар да өзінің этнолингвистикалық сөздігінде көрсетті. Сондағы ақ сөзі оның түсіндегі айырмашылықтан басқа, ағысына да қатысты айтылатыны ғылыми дәлелдесе, І.Жансүгіров өлеңінде:

Ағынды менің Ақсуым,
Арқырап әлі ағасың.
Ақиланған ашумен,

Ақтарып асқар сабасын, – деп Ақсудың өр мінезін суреттеген. Шын мәнінде арқырап аққан Ақсу өзенінің түсі – ақ. Ақ деген түс халық дүниетанымында пәктік, адалдықтың белгісі. Сондықтан гидронимдердің атауынан астар іздеп, танымдық тұрғыда зерделеген дұрыс. Қазақ тіліндегі «ақ»

және «қара» түр-түс атауларының этнолингвистикалық сипатын зерттеген Ұ.Серікбаеваның еңбегінде егжей-тегжей айтылған. Қара компоненті тіркеске гидронимдер әр түрлі мағына береді. Мысалы, Қарақамыс, Қарасор, Қарақайың, Қаракөл, Қаракенгір, Қаратал, Қарасу, Қаратұз, т.б. мұндағы «қара» халық танымында көне, ескі, ну орман, жер асты суы. *Қараертіс* гидронимі құрамындағы қара сөзін ғалымдар «жер асты суларынан нәр алатын өзен» ұғымынан шығарады (Қойшыбаев,147). Біздіңше, бұл атаудағы қара сөзінің мәні дөп басып айтылмаған. Өйткені, біріншіден, Қараертіс қара жерден бастау алатын өзен емес, ол басын тұздан, тау мұздықтарынан алады. Екіншіден, халық арасында «Қараертіспен» қатар, «Акертіс» тіркесі де қолданылады. Ал тіліміздегі ақтың бай, төре, үлкен мағынасы, қараның – қарапайым, жұпыны мәні бар екені белгілі. Ендеше, Қараертістің құрамындағы қара – жұпыны, кіші ұғымында қолданылған сияқты. Қара сөзінің ақ сөзіне қарағанда қолданылу жағынан басымдығы тек қазақ тіліне тән құбылыс емес. Бұл процесс барлық түркі тілдерінде анық көрініс тауып отыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда келтірілген мысалдарды негізге ала отырып, географиялық атаудың пайда болуы кездейсоқ құбылыс емес екендігін байқаймыз. Гидронимдер – адамзат түйсігінің (ойының), танымының жемісі. Жатқан жартасқа ат қоятын қазақты М.Әуезов «Біздің қазақ – жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да жер, су, жапан дүзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады» деген. Кез келген топонимнің сыр-сипаты мен жасалу заңдылықтары болатыны белгілі. Топонимдер арқылы халықтардың өткен өмірі, қоныс аударулары, басқа халықтармен қарым-қатынасы жайлы тарихи деректер таба отырып, сонымен қатар топонимдердегі жан-жануарлар, өсімдік аттарынан сол аймаққа қатысты көптеген құнды мәліметтер білуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» Қазақстан-2030, 2003.
2. Жанұзақ,2005, Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық).-Алматы:Арыс,2005.-256 б.
3. Жүнісов Д., 1991, Өзен-көл атаулары.-Алматы:Қазақстан 128 б.
4. Кононов А.Н., О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии // Известия отд.общественных наук АН Тадж.ССР, 1954 №5, 83-85.
5. Койчубаев Е., Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алматы 1974.
6. Серікбаева Ұ., Қазақ тіліндегі «ақ» және «қара» түр түс атауларының этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғыл.канд. атағын алу үшін диссерт.- Алматы 2003,131.
7. Қазақ ССР тарихы. Алматы, 1-т. 13-15-б
8. Қазақ жерінің жүз аңызы- Алматы: «Сораба» қоғамдық қоры. 2014. III-том 27-31, IV-том 45 б. Әшімұлы Шайдарбек қажы, «Өткен әзиз әулиелер» жинағы, Қызылорда «Полиграф баспа үйі»

ШАРШЫ ТОПТА СӨЙЛЕУДІҢ ТІЛДІК НОРМАЛАРЫ

2 курс PhD докторант **К.З.ЕЛШІБАЕВА*****Түйіндеме**

Мақалада тіл білімі саласының тарихын бүгінгі күнгі зерттеулермен байланыстыра отырып, сөйлеу мәдениетін жетілдіру, оны дұрыс жолға қою мәселесін атап көрсетеді. Шаршы топта сөйлеудің кез келген түрі нақты бір тілдік тұлғаны қалыптастырады. Шаршы топта сөйлеудің аудиторияға іс-әрекет арқылы ықпал ету белгілі бір қоғамның мәдениетін тасымалдаушы әрі сол мәдениеттің тілдік ресурстарын қолданушы тілдік тұлғаға тікелей байланысты. Көпшілік алдында шешен сөйлей білу шеберлігінің болуы – екіншілік тілдік тұлғаның тілдік құзыреттілігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Риторикалық дәстүрде басты мәселе – шешеннің аудиторияның қызығушылығы мен сұраныстарын назарда ұстауы мен этикалық ұстанымы болып табылады.

Отандық және шетелдік зерттеушілердің байқауынша коммуникацияның тиімді әрі әсерлі болуы адресат пен адресанттың арасындағы бірлестік, яғни тыңдаушылар өз ойларын ашық айта алуы, шешеннің ойларымен келісуі немесе келіспеуі, еркін түрде сұхбат жүргізе алуымен байланысты. Аудиториямен жақсы қарым-қатынас үшін шешен міндетті түрде тыңдаушылардың қызығушылықтары мен хабарламаға деген назарын үнемі бақылауда ұстау керек.

Сонымен қатар, мақалада шешендік өнердің нақты тіл тазалығы мен сөйлеу мәдениетінің ең жоғарғы сатысы дегенге назар аударылады және соңғы жылдары тіл ғылымы саласында өзекті болып отырған мәселе-тіл мәдениеті, сөйлеу мәдениеті мен оның нормаларына ғылыми тұрғыдан талдау жасалады.

Тірек сөздер: риторика, адресат, тіл, шаршы топ, коммуникация.

LINGUISTIC STANDARDS OF SPEECH IN A CIRCLE GROUP**Abstract**

The article points out the problem of improving the culture of speech, its correct formulation in conjunction with today's studies of the history of the field of linguistics. Any kind of language speech in a subgroup (discourse) forms a certain linguistic personality. The influence of speech in the subgroup on the audience (discourse) is directly related to the person who carries out the culture of a particular society and uses the language resources of this culture. Knowledge of spoken skills in society is one of the key indicators of the language competence of the second language person. In the rhetorical tradition, the main problem is the ethical position and keeping in mind the speaker (speaker) interests and the needs of the audience.

According to observations of native and foreign researchers, the existence of effective communication is the relationship between the addressee and the receiver, that is, the listeners can openly express their opinions, agree or disagree with the speaker's opinion, arbitrarily conduct an interview. To develop good relations with the audience, the speaker should monitor the interest and attention of the audience to (the message).

In addition, the article focuses on the specific linguistic purity of oratorical art and the highest level of speech culture, and also analyzes from the scientific point of view language culture, speech culture and its norms, which in recent years has become an urgent problem.

Key words: rhetoric, addressee, language, subgroup (discourse), communication.

КІРІСПЕ

Тіл – адам қоғамының туындыларының ішіндегі асылдардың асылы, қымбаттың қымбаты, адамды адам еткен ұлы күштердің бірі. Ол қоғам тарихының барлық дәуірінде де оның күресі мен дамуының құралы, рухани өмірінің, бүкіл мәдениетінің тұтқасы болып келеді. Қоғамдық ой-сана, дүниетаным тіл арқылы ғана қалыптасып, жарыққа шығады, басқаларға беріледі.

Тіл – адам баласын қазіргі прогреске жеткізген ұлы да бірегей туынды. Осы себептерден де сөйлеу мәдениетіне жетілу, тілді дұрыс та, тиімді және шебер де тартымды пайдалана білу талабы көне замандардың өзінде-ақ басталған.

Қоғамның мәдени дәрежесін көтеру бағытындағы әрбір қадам, алдымен, тіл мәдениетін, жазу, сөйлеу шеберлігін дұрыс жолға қою, оны үздіксіз жетілдіре беру талабынан басталып отырған.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kelshibaeva@mail.ru

Байырғы замандардан пайда болған алғашқы грамматикалық топшылауларды «өнертабысы», «грамматикалық өнер» деп атау, грамматиканы сөйлеу, жазу өнерін үйрететін ілім деп анықтау, тілді шебер қолдануға, шешендікке үйрететін «риторика», «стилистика» деп аталатын ғылымдардың пайда болуы айтылғандарды дәлелдесе керек.

Тіл тазалығына, сөйлеу шеберлігіне қазақ халқы ерекше мән берген. Ғылым-білім дегендерден алыс жүрген замандардың өзінде де тіл өнерін – өнердің өнері, «Өнер алды – қызыл тіл» деп бағалаған. Асылы, жақсы сөзді жанына азық ете білген, атқан оққа тоқталмаса да жүйелі сөзге бас иген, орнын тапқан екі ауыз сөзді ер құнымен теңестірген бір халық болса, ол қазақ халқы болар. Тіл ұстартқан халқымыз тіл өнерін мәпелеп отырып, сол қадірлісінің қадірін түсіретін, оған жауапсыз қарайтын, сөз мәнісін білмейтін көз жұмбайлыққа да жирене қарап, солардың атына да ащы, өткір сын айтқан. Мәселен: *Байлауы жоқ шешеннен, үндемеген есті артық; аузына келгенді сөйлеу - ақымақтың ісі, алдына келгенін жеу – айуанның ісі, өсекшінің тілі қышып тұрады; іріген ауыздан - шіріген сөз шығады; Жақсы сөйлесе - аузынан гүл төгіледі, Жаман сөйлесе аузынан жын төгіледі* - деген мақалдар осындайларға айтылса керек. Сондықтан да «бауыздамай қан шығаратын», «мірдің оғындай өткір» ащы мысқылдарды тіл бұзушыларға, сөз жүйесін білмейтін бәтуәсіз адамдарға айта білген.

Халқымыздың бағзы заманнан келе жатқан осындай жақсы дәстүрі бұл күндері қайтадан жалғасын тауып (егеменді ел болғаннан кейін), ғылыми негізде дамытылып келеді.

Жаңадан «тіл мәдениеті», «сөйлеу мәдениеті» деген күрделі ұғым-түсініктер пайда болды, кейін оның арнасы кеңейіп, өзіндік бір мақсаты бар жеке ғылымға айналды. «Сөз мәдениеті» дегеніміз мағыналық өрісі кең дүние. Тіл жеке сөздерден тұрса да, оның әрбір сөзінде тура, ауыспалы, қосымша мағынасы болады (омоним, синоним, метафора). Мысалы: Ақындар «сөз» деп, поэзияны ұғынса, ұлы Абай «... сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деп, «сөз» деген ұғымды жаңа сападағы поэзияға байланысты қолданады. «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деп, жүректен шығатын әрбір ойды бейнелі де көркем, қысқа да нұсқа бір негізі – поэзияда екендігін нақты мысалдармен айқындап береді. «Сөз» деп – жеке адамның ой-пікірін де, сонымен қатар идеясын да айтады [1, 70-71].

Қазіргі таңда бізде тікелей шаршы топ алдында, не радио, теледидар арқылы сөйлеу – күнделікті өмір қажеттілігі. Күн сайын, сағат сайын, ертелі-кеш баяндамалар жасалып, хабар, мақала, өлең, әнгімелер оқылып, тыңдаушыларға кеңес беріліп алуан сала тәжірибелері айтылып жатады. Сөзсіз, олардың көбі мазмұнды, өткір, тілі орамды болып жатса, құба-құп. Мазмұнды сөзді адамның ақыл-ойын билейтіндей әуенмен, жарқын да айқын ырғақпен әрі тиісті ынта-жігермен оқып оқып не айтып жатса, нұр үстіне нұр. Олай оқылған хабарды, мәселен, радиохабарды құлағыңды тосып, елеңдеп, ұйып тыңдайтының даусыз.

Шаршы топта шешен сөйлей білу – тіл өнері мен сөйлеу мәдениетінің ең жоғары сатысы. Аудиторияның жүрегі мен ақыл-ойын баурап алу, оның не нәрсеге болса да иландыратын қасиет шешен сөйлей білетін адамның ғана қолынан келеді. Сонымен қатар нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу.

Сөз бен тіл арқылы жасалған өнер ішінде шешендік тапқырлық сөздердің орны ерекше десек, соған лайық сөз өнерін жетік игерген адамдар сирек дарын иесі ретінде жоғары бағаланып, қай заманда да, қай қоғамда да үлкен сый құрметке ие болып отырған. Өйткені, нағыз ділмар: «Өзінің сөзімен қылмыскерді және алдамшы айыпкерлерді азаматтарға жек көрсетіп, жазалап құлатады, ол өзінің дарын күшімен кінәсізді соттан және жаладан арашалай алады, ол жасқаншақ адамды және жалпы халықты ерлікке жігерлендіреді, оны адасудан алып шығады, жексұрындарға қарап кекті тұтандыра алады, парасатты ерлерге қарсы күншілдікті өшіреді, ақырында ол бірауыз сөзімен, жағдай талап еткенде, адамның қандай болмасын құмарлық сезімін қоздырады баса да алады», - деген римдік Цицерон сөзін қайталап айту парыз [2].

Шешен сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда тіл тазалығына ерекше назар аударған жөн. Таза сөйлеу – ой айқындығының белгісі. Бұған дәлел халық даналығындағы «адам аласынан сөз аласы жаман, от шаласынан өз шаласы жаман» деп айтылатын мақал.

Әрбір мәдениетті, білімді адамның ана тілін жақсы білуі – парыз. Ана тілін жақсы білген кісі сол тілде ойлап, сол тілде таза сөйлейді.

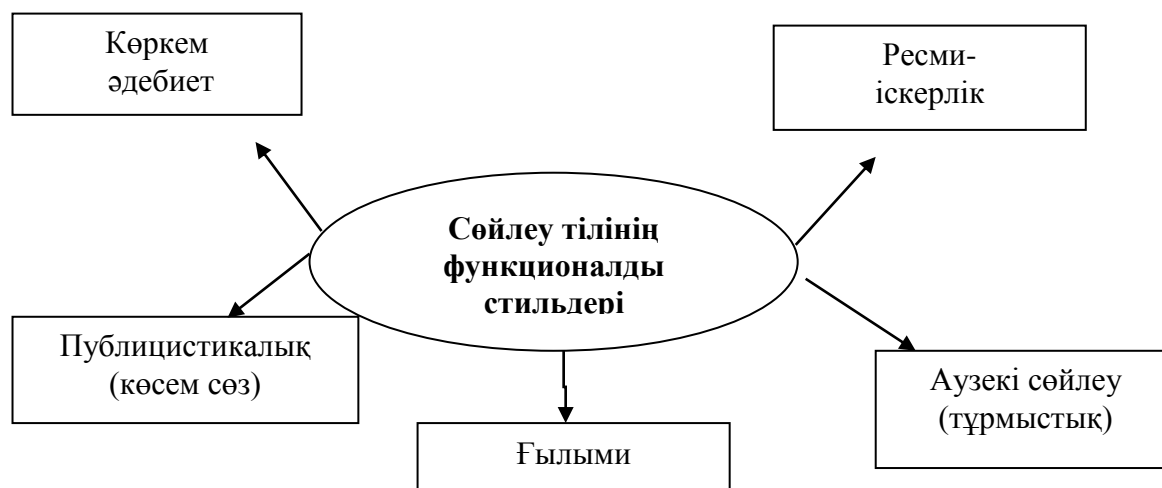
Таза сөйлеу дегеніміз – сол тілдің жалпыға ортақ байлықтарын пайдаланып, «бөгде» сөздерді араластырмай сөйлеу. Бұл арадағы «бөгде сөз» дегеннің түсінігі өте шартты. Өйткені өзге тілден сөз қабылдамаған «таза тіл» болмайды. Егер өзге тілдерден ауысқан сөздер сол тілге сіңіп, сол халықтың тіл байлығына айналса, олар «бөгде сөздер» болып есептелмейді. Көптеген шетел халықтары

тілдерінің сөздері бұл күнде қазақ тілінің «қанына сіңіп» әбден жымдасып кетсе, оларды қолданып қазақша сөйлеушілерді кінәламауға тиіспіз. Абайдың «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы. Ол ақынның білімсіз бишарасы» үзіндегі «бөтен сөзді» халық қабылдамаған, тілдік дәстүрде жоқ, әдеби тілге енбеген сөздер деп ұғыну жөн.

Шешендіктанудың тарихында белді шешендердің орны ерекше. Олардың сөздерінің тілдік материалдары негізінде шешендік өнердің даму, қалыптасу үдерісін айқындауға болады. Шешендік өнердің тарихы қоғамдық ой-сананың даму тарихымен тікелей байланысты. Демек, жанды организм іспеттес болғандықтан қоғамда болып жатқан өзгерістерге түсіп, жаңадан пайда болып, жатуына орай, тілде де сөйлеудің әр түрлі стильдерінде көрініс беретін жаңа құбылыстар пайда болды [3, 64].

Төмендегі сызбада қазақ тілінің негізгі функционалды стильдері келтірілген. Бұлардың барлығына да қатаң түрде белгілі бір қарым-қатынас саласында ғана қолданылатын өзіндік ерекшеліктері, арнайы тілдік құралдардың жиынтығы тән.

1-сызба. Сөйлеу тілінің стильдері.

Стильдерді зерттеумен алғашқы кезекте жазбаша сөйлеу өнерімен байланысты стилистика ғылымы айналысады. Дегенмен де шешен іс-әрекетінде ауызша сөйлеудің жанды сөз формасы пайдаланылады.

Ауызша сөйлеу ерте пайда болған, сол себептен де жазбаша қарағанда үйреншікті әрі қолайлы. Психолог-ғалымдардың дәлелдеуінше, адамдардың басым көпшілігі оқып-жазғаннан гөрі, тыңдауды және ауызша сөйлеуді жөн көреді. Дыбысталу – тілдің өмір сүруінің нағыз табиғи формасы.

Ауызша сөйлеу кеңістіктегі уақытша кедергісіз жанды қарым-қатынас. Оған дәл бағыт, жүзеге асыру кендігі диалогтық сұрақ-жауап үлгісінде емін-еркін сөйлеу тән. Ол әрдайым нақты пікірлесушіні қажет етеді. Ол бірден-бір әсер ету мүмкіндігін туғызады.

Жазбаша сөйлеуге қарағанда ауызша сөз сөйлеу шешенге импровизация жасауға, өз сөзін нақтылауға, тыңдаушыларды олардың реакциясын, қызығушылығын ескере отырып, үздіксіз байланыс ұстанып әрі оны дамытып отыруға мүмкіндік береді.

Ауызша сөйлеуге әр түрлі функционалды стильдердің тоғысуы, өзара бірігуі, кірігуі тән. Шаршы топ алдында сөйлеу негізі әдеби-кітаби лексикадан құралады. Сөйленер сөздің көптеген түрлері (саяси сөз, лекция, баяндама) ғылыми және ресми-іскерлік стильдерге ыңғайлас келеді. Дегенмен де шешендіктің кез келген жанрындағы сөйленген сөздің ұтымды үзгі, әрі сәттісі публицистикалық, көркем әдеби және аузекі әңгіме стильдері элементтерінің белсенді де молынан қолданылуынан көрінеді. Бұларсыз шешен сөзінің эмоционалды әрі сенімді шығуы мүмкін емес. Қысқасы, қазіргі ауызша шешен сөйлеу тіліндегі құрылымдық формалар (пікіралмасу, лекция, кеңес, пресс конференция, баяндама, әңгіме сәтіндегі сөйленген сөздер) көбінесе алуан қалыптағы кезектесулер мен алмасулардан, аузекі сөйлеу тілі мен кітаби тілдің элементтерінің өзара иық тірестіре бірігуі мен кірігуінен құралады.

Бұл сияқты стильдердің алуандығы шешенге өз ойын діл білдіруге кең мүмкіндіктер туғызады. Сондай-ақ бұл шектеулік сезімді басшылыққа алуды, аузекі сөйлеуді шала сауаттылық пен вульгаризмнен шекараны анық көре білуді міндеттейді.

Патшаның тағынан, шешеннің бағын жоғары бағалап, сөз өнердің бүкіл өнердің бастауы деп таныған халқының даналығына көз жеткізу қажет. Сөз мәдениеті, біріншіден, сөзді дұрыс қолдану

(сөз дұрыстығы), екіншіден, сөзді бедерлі жұмсау(сөз шеберлігі) деген екі сатыдан тұрады. Сөз дұрыстығы қазіргі әдеби тілдің жұртшылық таныған, үлгі тұтқан нормасын ұстану дегенді білдірсе, сөз шеберлігі тек нормаға тән дұрыстықты ғана көздемейді, сонымен қатар толып жатқан тілдік әділ амал-тәілдердің ішінен мағына, стилдік жағынан аса діл, бедерлі ұтымды түрін талғау дегенге сияды. Бұл жерге сөзге дұрыс не бұрыс деген үзілді-кесілді баға берілмейді. Сөз «дәлірек», «айқынырақ», «әлдеқайда лайықты», «орындырақ» деп бағаланады. Сөз мәдениеті адамның жалпы мәдениет-тілігінің, ойлау мәдениетінің жоғары болуын көздейді. Ана тілін ардақтау, тілді құрмет тұту, оны талғампаздықпен жұмсау, үздіксіз үйреніп отыру, тілдік амал-тәсілдерді қарым-қатынас мақсатына сай қолдана білу – жалпы мәдениетке, оның ішінде, сөз мәдениетіне қойылатын аса қажетті шарттар. Осы шарттарға толық жауап беретін сөз шешендікке ұласады.

Сөйлеу тілінде функционалдық тармақтар болмайды. Сөз мәдениеті төмендеу адам кез келген коммуникативтік ситуацияда, ресми, бейресми қатынаста бір ғана сөйлеу тілінің нормасымен сөйлей береді, қарым-қатынас ситуациясының парқын ажырата бермейді.

Шешендік өнер сөз мәдениетіне тікелей қатысты жанр. Тіпті шешендік өнерді сөз мәдениетінің ең жоғарғы көрсеткіші деп тануға болады. Тіл білімінде «сөз мәдениеті» дегенде «тіл мәдениеті» деп атау орын алған. Бұл мәселе жөнінде тілшілердің арасында орныққан тұжырым әлі қалыптаса қойған жоқ. Дегенмен де «тіл мәдениеті» дегенге қарағанда «сөз мәдениеті» деп атасақ, мәдениеттің неге қатыстылығын және «тіл мәдениеті» негізінен «сөз мәдениеті», «сөзді орынды қолдану» деген ұғым-түсінікті білдіреді. Ал, «сөз мәдениеті» дегеннің ғылыми анықтамасына келетін болсақ, бұл мәселені қазақ тіл білімінде арнайы зерттеген ғалымдардың ғылыми пікірлерін басшылыққа алуға болады. М.Балақаевтың тұжырымы бойынша, «Тіл мәдениеті дегеніміз – тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар, ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді, фонетикалық, орфографиялық, орфоэпиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы» [4, 17] десе, Н.Уәли өзінің «Сөз мәдениеті» атты еңбегінде, «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөйлеудегі, жазудағы сыпайылық, ізеттілік қана емес, сонымен қатар айқын ойлылық, сөзді дәл айыру шеберлігі, сөйлеу өнеріне шыныққандық» [5, 24], – деп анықтама береді. Ал тілші-ғалым Р. Сыздық: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыс-тау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», - дегенді айтады [7, 24-25].

Сөйлеу мәдениетіне ие болғысы келген әрбір шешен сөз ұсқынын қашырап орынсыз тіркестерден аулақ болғаны жөн.

Сөздердің өзара тіркесуі – олардың грамматикалық басты қасиеттерінің бірі. Сөз тіркесін стилистикалық тұрғыдан қарастырғанда, сөздер теңін тауып дұрыс тіркескен бе, жоқ па деген сұрақтарға жауап іздеуге тиіспіз.

Тіл мүкістігі сөзді, морфологиялық тұлғаларды дұрыс қолданбаудан да, сөздердің синтаксистік тобын дұрыс құрай алмаудан байқалып жатады. Баспасөзде қолданған сөздер, сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер қанша бедерлі, аударма дәлме-дәл болғанымен, жұртқа онша түсінікті болмаса, ондай «шеберліктің» құны жоқ.

Сөйлеу мәдениетінің тағы бір аспектісі – шаршы топ алдында сөйленер сөздің тіліне, шешен сөзіне қойылар белгілі бір талаптардың орындауында.

Сөздің дұрыстығы, қысқалығы, дәлдігі, логикалығы, сөз байлығы, эмоционалдылығы сөйлеудің негізгі коммуникативті сапалық белгілер шаршы топ алдында сөйленер сөздің ұғынықтылығын және жандылығын қамтамасыз етеді (2 сызба).

Сөз дұрыстығы грамматикалық тілдік норманы сөз қолданыс пен дыбыстау заңдылықтарын сақтауды, олардан орынсыз ауытқымауды қажет етеді (3 сызба). Сөз сөйлеу бірлігі, оның өзара үйлесімділігі тек қана сөз дұрыстығы арқылы қамтамасыз етіледі, онсыз өзге коммуникативті сапалық белгілер «іске қосылмайды»

Сөздің грамматикалық дұрыстығы туралы М.В.Ломоносов: «Грамматикасыз оратория – солғын, поэзия тілі – мүкіс, философия үстірт, тарих – ұнамсыз, юриспруденция – күмәнді», - деп жазады.

Тіл нормасынан ауытқу тек сөзді, сөз мағынасын түсінуді қиындатып, қана қоймайды, сондай-ақ ол шешенге деген сенімге селкеу түсіреді, тыңдаушыларды сөйленіп тұрған сөз мазмұнынан ауытқыта, сөз әсерлігіне, жандылығына жағымсыз әсер етеді. Демек шешен грамматикалық құрылыстың стильдік қызметі туралы білуі тиіс.

Тілдік норманың негізгі сипатын ашуда тілдік жүйе – тілдік норма параллеліне сүйену, әрине, жеткіліксіз, сондықтан проф. Р.Сыздық тілдік жүйе – тілдік норма – узус үшендерін бірлікте ала отырып, “узус” деген ұғымды тілдік жүйеден ауытқып кеткен, бірақ дағдыға айналған құбылыс” деп таниды [6, 11]. Мысалы, мынадай сөздерде тілдік “жүйе” мен “узус” сәйкеспейді: *-тұса – тұсаула емес, ертте – ерле емес, тізерле – тізеле емес, келтір– келдір емес, қозда – қозыла емес, сөйле – сөзде емес*. Тілдік жүйе мен норма сәйкес болса, *ерле, тізеле, қозыла* болар еді [5, 46]. Бұл жерде жүйеге сәйкес болмаса да, тілдік узус норма деп танылады.

Шешен сөйлеудегі ойлар мәселенің бірі – грамматикалық тәсілдерді қалай пайдаланғанда ойымыздың дұрыс шығатындығы. Бұл мәселе – стилистика ғылымының да үлесі.

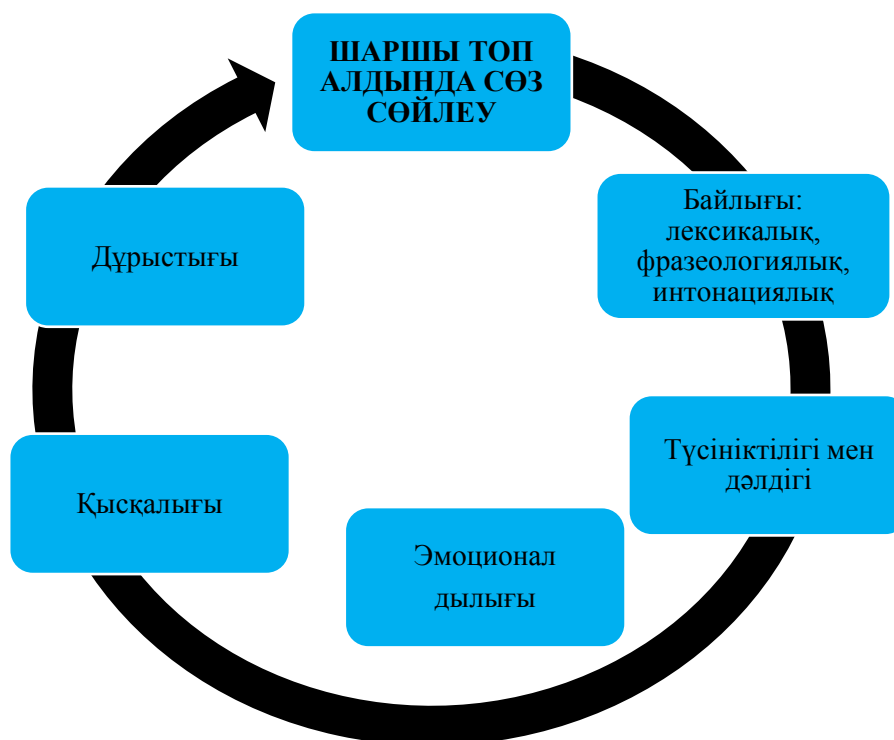
Лексикалық норманы бұзу (сөз қолданыстағы қателік, диалекті және жаргон сөздерді орынсыз қолдану, тұрақты сөз тіркестерін бұзу және т.б.) шешеннің сөз сөйлеудегі мақсатына жетуіне кедергі келтіреді.

Сөз қолданудағы стильдік қателердің бір түрі – қайталауларға жол беру. Әдетте ысылған шешен сөзді қайта-қайта айтып, жұртты ығыр қылмайды, бір сөзді бір сөйлемде мүмкіндігінше екі рет айтпауға тырысады. Шешен үйреншікті сөздерді қайталай бермеуді өзі қадағалап отыру керек. Шаршы топ алдында сөз сөйлеуде мұндай стильдік қателерден аулақ болу үшін шешен қазақ тілінің синоним (мәндес) сөздерін кең түрде пайдаланады. Сонымен қатар, сөз сөйлеудің маңызды сапалық белгісі – оның қысқалығы, яғни аз сөзбен көп мағына білдіру.

Жоғарыда аталған ғалымдардың тіл мәдениетіне қатысты анықтамаларына көз жүгірте отырып, лингвистикалық нормаларды сақтаған сөзді дұрыс айту мен дұрыс жазуды берік ұстанған, сол арқылы көңілдегі көрікті ойдың айқын, әсерлі жетуі мен екі ұдайы ойдың болмауы шешендікке тән көрсеткіштер екендігін анық байқауға болады.

Шешендік сөз тыңдаушылардың санасына да, сезіміне де әсер етуді көздейді. Эмоциональдылық – шаршы топ алдында сөйленер сөздің рациональды мазмұнын қабылдауға және меңгеруге көмектесетін аса табиғи да, сонымен бірге өте қажетті де сапалық белгі. Ғалымдардың анықтауынша, сөздің эмоциональдылығы ойлау, назар аударту механизмдеріне жағымды әсер етеді. Кейде бұл коммуникативтік сапаны «сөз бейнелігі» немесе «мәнерлігі» деп те атайды.

2-сызба. Шаршы топ алдында сөз сөйлеу тіліне қойылатын талаптар

3-сызба. Тілдік норма.

Тіл – «дайын ойды» жеткізу құралы Ғы ғана емес. Сонымен бірге ол ойдың пайда болу, қалыптасу құралы. Көрнекті орыс психологы Л.С. Выготский, ой сөз түрінде айтылып қана қоймады, сондай-ақ сөз түрінде іске асады десе, XIX ғ. бірінші жартысында дүниеден өткен немістің аса ірі тілші ғалымы Вильгельм Гумбольдт тілді «ойды құраушы орган» – деп, оның дүниетанымдық функциясы мен ақпараттық қызметі туралы айтады [8, 33]. **Шешен бейнесі жеке тұлғалық ерекшеліктермен шектелмейді. Ол ел-жұрттың өмір-салтынан, замана талабы секілді көптеген факторлардың, ықпалдардың нәтижесінде қалыптасатыны айқын. Әр заманда шешендердің өз келбет-кейпі, бейнесі жасалғаны да - шындық.**

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ашимбетова Р.Д. Журналистің тіл мәдениеті.-Павлодар: ПМУ.2010.-96 б.
2. Цицерон.Три трактата об ораторском искусстве.М.,1972.-321стр.
3. Қыдырашев А.С. Шешендіктануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері.-А, 2000. 270 б.
4. Балақаев М.Қазақ тілінің мәдениетінің мәселелері.-А.,1965.186б.
5. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті.А.,-1984. 205 б.
6. Сыздық Р.Тіл мәдениеті және оның проблемалары.-Астана:Елорда,2001.230б
7. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы (кодификациясы).-А.«Ел-шежіре», 2014.292 б.
8. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языку о знанию.-М, 1984.-с 307-323.

«ШАҢЫРАҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ СИМВОЛДЫҚ СЕМАНТИКАСЫМагистрант **З.Ж.ЖОРАБЕК*****Түйіндеме**

Мақалада «Шаңырақ» концептісінің символдық семантикасын жан-жақты ашу жайында сөз болады. Шаңыраққа байланысты халық арасында елдің тарихы мен салт-дәстүріне, ойлау жүйесіне, материалдық және рухани мәдениетіне байланысты сақталған мол ақпарат жиналған. Алғашында заттық-бейнелік концептіге негіз болған қазіргі кезде «отбасы» «қара шаңырақ», «босаға», «табалдырық», «ел», «мемлекет» т.б. концептілерді біріктеретін ұлттық-мәдени тұжырымдамаға айналу эволюциясы дәйектеледі. Аталған тұжырымдамаға негіз болатын концептілер айқындалып, жүйеленді. Қазақ халқының танымындағы «Шаңырақ» концептісіне қатысты қазақ халқының көзқарасын, сезімін, психологиясын, сан иірімді ерекшеліктерін тануға, қазақ мәдениетіндегі орнын айқындауға мүмкіндік беретін тілдік бірліктер, лексико- фразеологиялық, паремиологиялық бірліктер, халық ұғымында қалыптасқан ұғым -түсініктер, қазіргі көркем мәтіндердегі, прецеденттік мәтіндердегі, мифология мен сакральды жүйедегі, топонимдердегі, т.б. «Шаңырақ» концептісін дәлелдейтін деректер зерделенді.

***Тірек сөздер:** «Шаңырақ» концептісі, символдық семантикасы, рухани мәдениет, тілдік бірліктер, лексико-фразеологиялық, паремиологиялық бірліктер, қазіргі көркем мәтіндер, прецеденттік мәтіндер, мифология, сакральды жүйе, топонимдер.*

SYMBOLIC SEMANTICS OF THE CONCEPT «SHANYRAK»**Abstract**

The article gives a comprehensive introduction to the symbolic semantics of the concept "Shanyrak". Thanks to Shanyrak, the population has accumulated extensive information about the history, traditions, mentality, material and spiritual culture of the country. Originally, the "family" was based on the concept of materialism, such as "black shanyrak," "barefoot," "threshold," "country," "state," the evolution of convergence of national and cultural concepts. Concepts based on this concept were identified and systematized. Kazakh people tanımındaғы konceptisine "marries" the attitude of the Kazakh people, the feeling, psychology, recognizes many features of the shaft, which allows to determine the location of the culture units of the Kazakh language, leksiko- phraseology, people concept concept -tүsinikter case in modern literary texts, texts, mythology and sacral system , place names, etc. The data confirming the concept of "Shanyrak" were studied.

***Key words:** Shanyrak's concept, symbolic semantics, spiritual culture, linguistic units, lexico-phraseological, paremological units, modern art texts, precedent texts, mythology, sacral system, toponymy.*

КІРІСПЕ

Көшпенділер өркениетнің, оның ішінде қазақ халқының әлемдік дамуға қосқан сүбелі үлесінің бірі боп саналатын – киіз үйдің бөлшегі шаңырақ атауының халқымыздың тілдік санасындағы бейнелеу дәрежесі, тілдік санада концепт форматына түскен бұл құрылымның лингвокреативті ойлаудың негізінде әрі қарай өңдеуден өтіп, ұлттық-мәдени концепті дәрежесіне көтерілуін зерделеу аталған жайтты тілдік деректер арқылы дейектеу болып саналады.

«Шаңырақ» концептісі ерекше лингвомәдениеттік тілдік көрінісі бар, әрбір ұлтқа тән өзіндік мәдени ерекшеліктері байқалатын түркі тілдеріндегі, қазақ, қырғыз, өзбек халықтарының санасында берік орын алған жоғары құндылық категориясын құрайтын концептілердің бірі. Концепт құрайтын жалпыұлттық құндылықтарды түсіндіре алатын ұғымдар екі бағытта зерттеледі: когнитивтік және рухани-мәдениеттанушылық. Концептіні түсінудің лингвокогнитивтік және лингвомәдени бағыттары

*ҚазМемҚызПУ, zubaika.96@mail.ru

бір-біріне қайшы келмейді, керісінше, бірін - бірі толықтырады, бір құбылыстың екі жағын: сөздің мағыналарын бірге қарастырады.

Лингвокогнитивтік концепт – санадағы ақиқат дүниенің құндылықтарын көрсетуші құрал санадан мәдениетке бағытталады, ал лингвомәдениеттік концепт – ақиқат дүние бейнеленген кез келген санадағы тіл мен мәдениеттің өзара әрекетінің көрінісі мәдениеттен санаға бағытталады.

«Концепт ретінде барлық ұғымды ала алмаймыз, тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын және автор үшін маңызы зор деп танылатын күрделі ұғымдарды, ең бастысы, жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық, жалпыұлттық құндылықты таныта алатын ұғымдарды тани аламыз. Мысалы, қазақ халқы үшін *киіз үй, шаңырақ, қамшы, ту, дала, кеш, бөрік, бесік, домбыра, тұмар* т.б сөздер лингвомодени бірлік ретінде ұлттық - мәдени концепт деп таныла алады. Ал В.А.Маслова орыс халқы үшін *баспалдақ, қоңырау* лингвомодени бірлік ретінде мәдени концепт деп танылатындығы айтады. «Балалық шақ» концептісі *қара борбай кез, шыбықты ат қып мінген кез, балық аулаған кез* деген ситуациялармен беріледі. Соның ішіндегі «қара борбай кез» лингвомодени бірлік ретінде ұлттық-мәдени таным тұрғысынан концептілік құрылымның бір компонентін құрап тұр.

Адамды жан-жануардан ажыратып тұратын көп қажеттіліктердің бірі – символдық қажеттілік. Адам өмір сүріп отырған орта тарихқа, рәсімдерге бай. Символдар адам санасының жемісі болып табылады. Адам суретті, образды символдың негізінде дүниенің символын жасайды.

Көне грек тілінде символ «жеке куәлік» деген мағынаны білдірген. Оның символы ретінде шыны ыдыстың сынығы қолданылған. Үйге келген қонақты шығарып саларда көне гректер достық мақсатта сынған ыдыстың бір бөлігін қонаққа беріп, екінші бөлігін өзіне қалдырып отырған. Бірнеше уақыттан кейін қайтып келген қонақты сол шынының сынығы арқылы танып отырған.

Символдарға деген қызығушылық тек лингвистикада ғана емес, философия, семиотика, психология, әдебиеттану, мифопоэтика, фольклористика, мәдениеттану т.б. ғылымдарында да жоғары. Символдар жайлы А.Потебня былай дейді: «Халықтың көзқарасына сәйкес тіл ғана символдарды бір жүйеге келтіре алады» [1].

С.С.Аверинцев «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» символ сөзіне мынадай анықтама берген: «Өнерде символ – көркем образдар мен таңбаларды салыстыру нәтижесінде пайда болған эстетикалық категория» [2].

Көшпенділердің тұрғын үйін дамыту барысында түбегейлі кезең тік қабырғалардың жиналатын әрі буындарға бөлінетін қаңқасын ойлап табу болды. Бұл сындарлы шешімді киіз үйдің дәстүрлі түрін жасап шығару барысындағы басты шешім еп тануға болады. Тұрғын жайдың құрылымының өзгеруі зерттеушілердің айтуынша, Алтай, Тарбағатай, Тяньшань аймақтарында пайда болса керек.

Түркі киіз үйінің моңғол киіз үйінен елеулі айырмашылығы бар. Егер түркі киіз үйінде шынайы күмбездік тоғыспа жасау міндетті шешімін тапса, (ал шатыр уықтарының иілмелігі мен ішкі кеңестікті кеңдігі осыдан келіп шығады), керісінше, моңғол киіз үйі жалған, яғни кермесіз күмбез түзеді. Моңғол киіз үйінің шаңырақ уықтары тік болады да, олардың бір ұшы өз кезегінде орталық ішкі бағаналарға бекітілетін, жарық пен түтін шығаруға арналған шеңберге тіреледі. Сол себепті моңғол киіз үйлерінің тік қабырғалары аласа(бір жарым метр шамасында), тоғыспалы өңіс және соған сәйкес биіктігі шамалы. Мұның бәрі ішкі тіреулердің ұзындығы мен салмағын көбейтпеу үшін жасалады. Батысқа қарай жылжу барысында моңғолдардың өз киіз үйінен бас тартып, түркі киіз үйінің қабылдауға мәжбүр болғаны кездейсоқ емес. Өзінің ежелгі бейнесін моғол киіз үйі негізінен Моңғолияда сақталған.

Киіз үй жасаушы шеберлерінің бірнеше буын еңбегінің нәтижесінде киіз үйді жергілікті жағдайларға бейімделген, көші – қонға ыңғайлы етіп жасады. Қазақтардың, қырғыздардың, қарақалпақтардың, түркімендердің, ноғайлардың, башқұрттардың, алтайлықтардың мәдени мұра үлгілерін бейнелейтін, түркі тұрпатындағы киіз үйлердің толып жатқан нұсқалары жасалды.

Қазақтың киіз үйі қазақ халқының өзімен бірге өмірге келіп, өмір бойы бірге жасасып келеді. Қазақ халқы үшін қандай да бір зат жасауға материал жарамды болуы үшін ол физикалық талаптармен қоса, символикалық талаптарға да сай келуі керек болған. Материал адамдардың сыртқы тіршілікке берген өмір, қуаныш, тазалық, бақыт тағы басқа да жағымды ұғымдарға сәйкес келсе ғана оны зат жасауға қолданған. Ертедегі қазақтардың затты жасау әдісі Құдайдың Әлемді жасау жобасының үлгілерінен туған, белгілі бір зат жасарда өзінің «Қолбасшысы», дем беруші Құдайын ұмытпаған. Нақтырақ айтсақ, қазақ халқы табиғатпен етене жақын болғандықтан, табиғат жасаушы (беруші, өндіруші) бастама ретінде қабылданады. Адам өз тіршілігі үшін (егіннің түсімі, мал басының өсуі) табиғатқа тәуелді болды.

Қазақтың осындай байлығы мен сән-салтанатының куәсі болған киіз үйлер тәркілеу, соғыс, аштық, колхоздастыру сияқты жауыздық әрекет салдарынан құрып кетті. Сөйтіп, XX ғасырда қазақ мәдениетінің баға жетпес мұрасы – киіз үйдің құны мен маңызы төмендеді. Оның орнына кеңестік тәсілмен қалай болса солай жасалған, бір-екі жылдан артық тігуге келмейтін, қара құрым жабылған сапасыз бірденелер көптеп шығарылды да, ол киіз үй атты қасиетті, құтты орынның құнын түсірді.

Киіз үйдің түрлері мен құрылысы: Киіз үйдің қазақы және қалмақы деп аталатын екі түрі бар. Қазақы үйлер дөңгелек, толық күмбезді болады ды, қалмақы түрінің төбесі шошақтау келеді. Қазақы үйлер бірнеше түрлерге бөлінеді. Мысалы, қара үй (үш қанат), қоңыр үй (4 қанат), боз үй (5 қанат), ақ үй (6 қанат), ақ ала орда (8 қанат), ақ орда (12 қанат), ақ шаңқан (18 қанат), алтын үзік (24 қанат), алтын орда (30 қанат) деп аталатын түрлері бар. Сол сияқты көшіп-қонуға, уақытша паналауға немесе шаруашылық жұмыс ретінде бейімделген үй түрлері болады. Олар қос, абылайша, күрке, кепе, итарқа, жаппа, жолым үй, ас үй, қалқа деп аталады. Жаңа үй болған жас шаңырақты «отау» дейді.

Киіз үйдің іші 4 бөлімге бөлінеді: Төр. Үй ішіндегі ең құрметті орын, мұнда жүк жиналады, қонақтар отырады. Бұл – киіз үйдің жоғарғы әрі сыйлы орны. Жас келіндер төрге шықпайды. Сол жақ (кіргенде оң жақ) – үй иесінің отыратын және жататын орны. Босаға жақта азық-түлік, ыдыс-аяқтар тұрады. Оны шимен жауып қояды. Оң жақта (кіргенде сол жақ) – балалар орналасады. Босаға жаққа қарай ер-тұрмандар, киімдер ілінеді. От орны қасиетті орын болып саналады. Мұнда от жағылады, қазан асылады. Киіз үй негізгі 3 бөліктен құралады: Үйдің сүйектері (ағаштан тұратын бөліктері). Киіздері (ши де осыған кіреді) Бау-шулары (баулары мен басқұр, арқандары) Киіз үйдің қазақ өмірі мен әлеуметтік жағдайына үйлесімдігі сондай, оны үлкейтіп, кішірейтіп, тіпті бір-біріне қосып, екі-үш бөлмелі етіп тігуге де болады. Туырлықтан жазда ыстық, қыста суық, жауында су өтпейді. Кейде қыстан киіз үймен шығатын қазақтар туырлықты екі қабат етіп жабады. Үй іргесін шөппен бітеп, айналасын қамыспен шалылап, қоралайды. Көбінесе қопалы, қамысты жерді паналайтындықтан, жел де көп болмайды. Міне, осындай үйде ел даңқын асырып, намысты қолдан бермеген данышпандарымыз бен батырларымыз туып-өскендігін мақтанышпен айтуға болады. Әрісі Керей, Әз Жәнібек, Тәуке хан, хан Абылай, Кенесары, ұлы Абай; ғұламалар Ахмет Байтұрсынов, Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезовтердің кіндігі осы киіз үй ішінде кесілген.

Шаңырақ – киіз үйдің қасиеті, киелі мүлкі. Қазақтың көптеген жақсы сөздері осыған байланысты айтылады. Шаңырақ «үй, отбасы» деген мағынаны да білдіреді. «Шаңырағың биік болсын» деген тілек бар. Киіз үй шаңырағы тоғын, күлдіреуіш, кепілдік деген бөліктерден тұрады. Тоғынды, яғни шеңберді, қайыңнан оюлап, өрнектеп жасайды, жиілеп қаламдық ояды. Күлдіреуіш шаңырақ күмбезді жасайды. Кепілдік күлдіреуіштің орнынан қозғалып кетпеуі үшін қызмет етеді. Үйші үй сүйегін толық жасап болғаннан кейін, оны қызыл түсті жосамен немесе қызыл, көк бояулармен бояйды. Егер үй қайыңнан жасалса, оны өсімдік майымен майлайды. Ол ағашқа піл сүйегі түстес оң береді, әрі оған су сіңбейді. Салтанатты ордалардың шаңырағын, уығын, кереге басын, маңдайшасын оюлайды, өрнектейді. Ауқаттылар күміспен, сүйекпен, мүйізбен әшекейлейді. Үй сүйегі әзір болған соң, оның киіздері жасалады. Киіздері кереге бойына туырлық, шаңыраққа дейін үзік, шаңырақты жабатыны түндік және киіз есік деп аталады. Олар қойдың ақ күзем жүнінен басылады. Ертеректе қазақта қой көп, сондықтан киіз үйге қажетті материал жеткілікті болған. Оның әзірлеу, дайындау, пішу жолдары ұзақ бір ғылыми этнографиялық шығармаға лайық. Киіздер құр, баулар, арқылы тұтылады. Олар туырлық-бау, түндікбау, үзікбау, желбау деп аталады. Туырлық пен үзіктердің өзара айқасатын жерін жабық дейді. Туырлық пен үзікбаулары кестелі, оюлы жалпақ құрдан жасалып, үйге көрік беріп тұрады. Киіз сыртынан жел көтермес үшін екі белдеу арқан тартылады. Үйге қолданылатын арқан түрлері де көп. Шаңырақта желбау деп аталатын ою-өрнекті, 4 шашақты бау болады. Ол желді күні шаңырақты бастыруға, көшкенде байлауға аса қажет. Жай күндері үйге әсемдік, көрік беріп тұрады. Үй киіздерін әзірлеп болғаннан кейін, оны ақ бормен немесе күйген сүйекпен борлайды. Бұл әдемі ақ түс береді, әрі киіздердің берік болуына, су, ыстық, суық ауа өтпеуіне едәуір әсер етеді. Киіз үйдің бір бөлшегі – кәдімгі ши. Оны жүнмен орап, кілем, текемет түсіндей оюлармен безендіріп тоқиды. Оны «шым ши» дейді, ораусыз шиды «ақ ши» дейді. Ши кереге мен туырлықтың екі ортасына келеді. Оның әсемдікке әрі жылылыққа әсері мол. Сондай-ақ ши тұрғанда сырттан құрт-құмырсқа, кесіртке, жылан, тағы басқа жәндіктер кіре алмайды.

Киіз үйдің негізгі жиһаздары кілемдер мен түс киіздер, сандық, жер қомшалар. Жоғарыда айтып кеткендей қазақтар жасаған заттарына үлкен мағына беріп отырған. Мысалы, осы кілемдер мен түс киіздердегі өрнектерге бір сәт көз салсақ осының өзі бізге қазақтың өткен өмірі туралы біраз әңгіме айтып береді. Қазақтың ою - өрнектеріне қарай отырып, осы мәдени мұраның ертедегі сақ, үйсін, ғұн тағы басқа көшпенді тайпалардың мәдениетімен байланыстыруға болады.

Шаңырақ қазақ халқының күнделікті тіршілігінде, мәдени өмірінде ерекше орынға ие болуымен қатар, ол ұлттық санамызда сан түрлі қырынан танылып, тілімізде де өзіндік көрініс тауып келеді. Негізінен, тілдік ұжым шаңырақты ең алдымен киіз үйдің құрылымдық бөлігі ретінде қабылдап, одан соң ақиқат дүниені, қоршаған ортаны тану арқылы оған жақын мағыналармен байланыстырып танымдық, тілдік тұрғыда бейнелейді. Шаңырақ – киіз үй уықтарының басын біріктіріп, ұстап тұратын ағаш шеңбер. Шаңырақты, көбінесе, жергілікті жерде өсетін қайың, қаратал, жиде, үйеңкі, тораңғы ағаштарының иіні бар тұтас немесе 2-3 бөлек кесіндісінен құрастырып жасайды. Этнографиялық деректердің көрсетуінше, шаңырақтың диаметрі үйдің үлкен - кішілігіне қарай әртүрлі болады. Ел ішінде ең жиі кездесетін шаңырақ диаметрі 1-1.8 метрдей болып келеді. Кейде диаметрі екі метрге жететіндері де болады. Шеңбер ағашының (тоғынның) ұзындығы шаңырақ диаметрінен үш есе артық, яғни шамамен көбінесе 3-5 метр болады. Шаңырақтың берік әрі әдемі болуын қатты ескеретін жақсы шеберлер оны тұтас, түзу қайыңнан иіп жасауға тырысқан. Сондықтан қазақ елінің қайсібір аудандарында құрама шаңырақ сирек жасалған. Шаңырақ жасауға арналған ағаштардың табиғи иіні шебердің ойлаған шеңбер пішіні мен көлеміне сай келмейді, тек жобалау жұмысын жеңілдетеді.

Мәдени - тілдік ұғымда шаңыраққа байланысты лексика-фразеологиялық, паремиологиялық бірліктер мен прецедентті мәтіндер көп кездеседі. Сондықтан «шаңырақ» ұғымы дәстүрлі дүниетаным, наным-сенім, салт-дәстүрге қатысты этномәдени ақпараттардың кешенді жүйесін қамтиды. Осындай ерекшелігіне орай қазақтың байырғы тұрмыс салтында киіз үйдің басқа бөліктеріне қарағанда шаңырақ ерекше ұғым-түсініктерді қамтып, символдық мәнге ие болған.

Қазақ тілінде шаңыраққа қатысты бір қатар тұрақты тіркестер бар: «Шаңырағың биік болсын!», «Шаңырақ көтерді», «Шаңырағы ортасына түсті», «Құлаған шаңырағын қайта көтерді» және т.б. Бұл қазақтарда жанұя ұғымының шаңырақ ұғымымен тығыз байланысты екендігін дәлелдейді. Тіпті синоним сөз ретінде қолданыла беретінін көріп отырмыз. Шаңырақтың киіз үйдің негізгі элементі ретіндегі сакралдық маңызын түсінген адам қазақтар үшін жанұяның қаншалықты құнды, киелі орта екендігін біледі.

Шаңырақ – көк әлемінің символы. Қазақ арасында сақталған мифтік ұғым бойынша, ғалам жазық кеңістікте төрт тарапқа, тік кеңістікте төрт тарапқа, тік кеңістікте үш әлемге (төменгі әлем-жер асты, ортаңғы әлем-жер беті, жоғарғы әлем-шексіз аспан) бөлінген. Әдетте, көк әлемі дегенде ең алдымен көк аспан мен Күн ойға оралады, яғни шаңырақ әрі көк күмбезінің әрі күннің символы болып табылады. Көк күмбезі мен күннің кішірейтілген мәдени нысандағы бейнесі-шаңырақ (оның шеңбер және күмбез пішіні) мәңгілік өмірді, жалғастықты, мейірім-шапағатты танытады. Адамның денеден бөлініп шыққан жаны да мәңгілікке шаңырақ арқылы ұшып кетеді. Кейбір байырғы сәулет-құрылыс кешендерінің күмбезіндегі шеңбер бейнесіндегі ойық пен арба доңғалағын бекітіп қою ғұрпын осындай семиотикалық табиғатымен ұштастыруға болады.

Шаңырақтың символдық семантикасын сөз еткен зерттеуші Г.Сағидолла былай деп тұжырымдайды: «Көшпелілер дүниетанымында киіз үй – ғаламның кіші бейнесі (микрокосмос)». Шаңырақ – жер-жаһанның үстінен төңкеріле төнген көк әлемнің кішірейтілген көшірмесі. Шаңырақтың шеңберіне доғаша иілдіріп әкеліп қосылған күлдіреуіш - ғарыш пен адам бірлігін бейнелейтін шеңбердегі айқасқан түзулер. Шаңырақ және оның көздеріне қаламдала енген уықтар – жер-жаһанды жарықтандырып тұрған Күннен таралған сәулелер. Шаңырақ пен уықтар бірігіп келіп ғарыштық кеңістіктің символдары болмақ...

Шеңбер құпия сыр бүккен белгісіздіктің, шетсіз-шексіз кеңістіктің, мәңгілік өлшеусіз уақыттың көшпелілер санасында қалыптасқан таңба – белгісі десек, ұрпақ жалғастығын, ру тектің өміршеңдігін я болмаса тоқтауын, тоқырауын, жоғалуын, жойылуын бедерлейтін символдық мағына қазақ түсінігінде шеңбер формалы шаңырақ ие. Үш - үштен айқастырылып қосылған түзу сызықтың (күлдіреуіш) бір шеңбер бойына (шаңырақ шеңбері) тоғыстырылуы – жеті атаның бір шаңырақ астынан өрбіп-өнген ұрпағының бірлігін, яғни рулы елдің тектік бірлігін көрсетеді».

Шаңырақ - мемлекеттің, жанұяның бастапқы символы. Шаңырақ – күн дөңгелегі. Ол айналып жүрген күннің, ал оның уықтары сәулеге ұқсас динамикалық суреті, шаңырақ күн қозғалысын көрсететін дала сағаты. Шаңырақ - отбасының, одан да асыра алғанда бүкіл адамзат ұясының нышаны. "Шаңырақ" ұғымының әлеуметтік мәні зор. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы - дөңгелек нысанды және көгілдір түс аясындағы шаңырақ (киіз үйдің жоғарғы күмбез тәрізді бөлігі) түрінде бейнеленген, шаңырақты айнала күн сәулесіндей тарап уықтар шаншылған.

Сондықтан да лингвистика ғылымындағы антропоэкеттік парадигмаға сәйкес, тілді тек лингвистика ғылымының аясында емес, тарихи, мәдени, әлеуметтік, қоғамдық, психологиялық т.т.

аспектілермен байланыста зерттеу қолға алына бастады. Соған сәйкес, тілдік бірліктер мен әдеби мұраны тек филология ғылымының емес, мәдениеттану, елтану, әлеуметтану т.б. ғылымдар тоғысында зерттеудің өзектілігі арта түсті. Осыған орай, ұлт санасының тереңде жатқан менталдық құрылымдары мен ұлтқа, адамзатқа тән адами құндылықтар жүйесінде өзіндік орны бар тұжырымдамаларды айқындау – кезек күттірмейтін мәселе. Осындай тұжырымдамалардың бірі ретінде «Шаңырақ» ұғымы көшпелі халықтар, соның ішінде қазақ халқы үшін де, қазақстандықтар үшін де айырықша символдық мәнге ие.

Еліміздің мұратына айналған «Мәңгілік ел» идеясы - халықтың әл-ауқатын жақсартып, ынтымағын арттыратын, елді дамудың жаңа сатысына жетелейтін жаңа қадам. Ал шаңырақ бейнесі бар логотипі бірліктің мазмұны. Ол қазақтың ұғымындағы бірлік пен қауымдастық белгісін бейнелейтін әлем аллюзиясының бірігуі мен үндесу идеясын көрсетеді. Бұнда шаңырақтың стилизацияланған суретін пайдаланған.

Шаңырақ:

- біріншіден, киіз үйдің басты бөлігі, киіз үй мен көк әлемінің арасын қосып тұратын қасиетті ұғым;

- екіншіден, «ата-баба - әке-шеше – бала...» бірлестігі мен ұрпақтар сабақтастығын, отбасылық сыйластық пен дәстүр мен қадір-қасиетті айқындаушы киелі мәдени ұғым.

- үшіншіден, отбасы - әулет –ру, ел- мемлекет ұғымдарын сыйғыза алатын үлкен коннотаттық мәнге ие әлеуметтік ұғым;

- төртіншіден, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеологиялық құрал болуға ең әлеуеті зор ұжымдық сипаттағы, қоғамдық ұғым (қазақ – «шаңырақ», уық – «этностар», кереге – «ынтымақ»).

Қорыта айтқанда, шаңырақ – көшпенділік өмір салты туғызған кәрі тарих жәдігері, рухани мәдениет үлгісі, ата-бабалардың асыл аманаты ғана емес, болашаққа бағдар болып, ұлт болып ұйысудың, бірлік пен берекенің, ұлт пен мемлекеттің баға жетпес құндылығы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Потебня А. Символ и миф в народной культуре. –М., 2000.
2. Талпақ танау, Ғ.Мүсірепов, Жазушы баспасы, 1980. 264 бет
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері // Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның автореф. – Алматы, 2007\
4. Оразов М. *Қазақ тілінің семантикасы* - Алматы : Рауан, 1991. - 216 б
5. Ислам Айбарша. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Фил. ғыл. докт. дисс. авторефераты. – Алматы, 2004. – 251 б.
6. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Автореф. дисс. ... филол.ғ.д. – Алматы, 2004. – 50б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
8. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1966.- 208б.
9. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: Тоғанай Т, 2004. – 560 бет. 272 б.
10. Ермеков Н. Назар-Есентүгел шежіресі. Ақтөбе, 2012

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ АЯСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕН СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ

Магистрант Г.Т.ҚАРСЫБЕК*

Түйіндеме

Қазіргі таңда оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты пәнді жетік меңгерудің де көптеген жаңаша әдіс-тәсілдері қалыптасып жатыр. Осыны жаңаша білім беруді тірек ете отырып мақаламызда жаңартылған білім беру аясында бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілі мен ағылшын тілдерінен сөздік қорын дамыту жолдары жайлы сөз етіледі.

Тілдің негізгі сөздік қоры – тілдің сөздік құрамының ең тұрақты бөлігі. Сөздік қор тілдегі сөздерді ғасырлар бойы сақтай отырып, тілдегі жаңа туынды сөздер мен жаңа мағынаның жасалуына ұйытқы болады. Сөздердің негізгі сөздік қорда кең қолданылуы мен ұзақ сақталуы олардың сөз жасау қабілетін дамыта түседі. Сөздік қордың тіл бірлігін сақтап, көне дәуір әдеби ескерткіштерін ұғынуға, тануға мүмкіндік тудырады.

Біздің ана тіліміз, қасиетті қазақ тілі өзінің мемлекеттік мәртебесін абыроймен атқарып, міндет жүгін қиналмай көтере алатын аса бай, оралымды да сұлу тіл. Бүкіл оқыту барысында оқушының тілін дамытып, сөз байлығын арттыру – ең маңызды жұмыстардың бірі. Бұл әрине бастауыш сыныптан бастап оқушылармен үзбей жүргізілетін жұмыстар нәтижесінде ғана іске асады.

Тірек сөздер: жаңартылған білім беру бағдарламасы, білім, сөздік қор, бастауыш, мектеп, болашақ.

THE WAYS OF DEVELOPMENT OF THE ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS IN THE KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES IN THE FORM OF RENEWED EDUCATION

Abstract

Currently, the teaching paradigm has changed. The content of education has been renewed and new perspectives have emerged. In this regard, many new ways of learning the subject are being developed. In this regard, the article focuses on how to improve the vocabulary of primary school pupils in the Kazakh and English languages.

The primary vocabulary of the language is the most stable part of the vocabulary of the language. The vocabulary keeps telling stories over the centuries, creating new derivative words and new meanings in the language. Wide-use and long-term preservation of words in the main vocabulary fund will improve their vocabulary. The dictionary helps to preserve the linguistic unity of the fund and to recognize and recognize the literary monuments of ancient epoch. Our mother tongue, the sacred Kazakh language, is a very rich, versatile and beautiful language that can hold its state status with dignity and withstand a burden. Developing the language of the pupil and increasing vocabulary throughout the entire process is one of the most important work. This, of course, is only possible as a result of continuous work with elementary school students.

Keywords: updated educational program, education, vocabulary, elementary school, future.

КІРІСПЕ

Мемлекет болашағының кепілі – жастарға білім мен тәрбие беру мәселесінен өткір мәселе жоқ екені белгілі. Қазақтың кемел талантты ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынов: «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек», – деген. Қазақстан Республикасының білім беру реформаларының негізгі мақсаты – білім беру жүйесін жаңа экономикалық ортаға бейімдеу. Бұл тұрғыда ел Президенті Н.Ә.Назарбаев еліміздің әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына қосылуы туралы міндет қойғаны мәлім. Білім беру жүйесін жетілдіру осы мақсатқа қол жеткізуде маңызды рөл атқарады. Болашақта өркениетті, дамыған елдер қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет.

* Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, temirlanovnaa@bk.ru

Қазіргі таңда мемлекетімізде еніп отырған білім беру үдерісіне жаңартылған білім беру бағдарламасы заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Бұл бағдарлама тілдік дағдыларды дамытуға ғана емес, сондай-ақ шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру арқылы баланың жалпы дамуына бағытталған, кіші мектеп оқушыларының білім мазмұнын анықтайды. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау. Сонымен қатар оқушылардың танымдық әрекеті, ақыл-ойы, белгісі, білімі мен дағдылары оқу үдерісінде қалыптасады. Олардың шығармашылық қабілеті де ойлау мен тәжірибелік әрекеттері арқылы дамиды. Бұл қажеттілік «дамыта оқыту» (Пиаже,1932, ойлаудың әртүрлі деңгейі, типтері (Выготский,1956), (Леонтьев,1969), (Рубинштейн,1940)] және қызметі (Гальперин,1966) арқылы өтеледі. Баланың сөйлеу тілін дамыту үшін оқытуды ең алдымен қарым – қатынасқа құрып, сөйлеу әрекеті дағдысын қалыптастырып, сөйлеу икемділігін жетілдіру қажет. Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша, мұғалімдердің оқушыларды қарым-қатынас жасауға қажетсінуін тудыру керек, бұл үшін сөйлеу ахуалының (ситуация) ұйымдастырылуын қажет деп біледі. Г. Рожкова белгіленген жоспар бойынша, сөйлеу әрекетін жүзеге асыру үшін қажетті жағдайдың бірлігін (тілдік және тілдік емес) жасау қажет деген пікір айтады (Рожкова, 1965). Ал А.А.Леонтьевтің пайымдауынша, сөйлеу жағдайын тудыру деген – оқушыларды сөйлеуге мәжбүр ететін арнайы әрекеттер жасату (Леонтьев, 1969).

Тіл – материалдық бірліктер жүйесі. Ол адамдардың өзара қарым-қатынасы үшін қызмет етеді. Ал сөйлеу – тіл бірліктерінің тізбегі болып, тіл заңдылығына сәйкес, тілдік материалдар арқылы ойдың, сезім мен тілектің, көңіл-күйдің нақты мазмұнына орай көрініс беретін қатысым әрекеті. Демек, тіл дамыту деген ұғымның өзі ана тілінің сөздік қорымен бірге тілдің нормалары мен грамматикалық жүйесін игерумен байланысты.

Мектеп оқушыларының сөздік қоры байыса, онда олардың білім дәрежесінің сапасы артады. Сөздік қорды молынан игеру, оны біліктілікпен дұрыс пайдалану оқушының шығармашылық қабілетін танытады, баланың танымын, тұлға ретінде дұрыс қалыптасуын, қарым-қатынас мәдениетін жетілдіреді. Балалардың сөздік қорын байыта оқытуда өзіндік ұстанымдары мен өзіндік нәтижелі әдіс-тәсілдері болады. Осындай нәтижелі әдістер қатарына: талдау, әңгімелесу, түсіндіру, салыстыра түсіндіру әдістерін айта аламыз.

Сонымен қатар, балалардың сөздік қорын мәтінді оқыту әдісі арқылы байыту маңызды. Айтылған әдіс бойынша оқушылардың оқу шапшаңдығын арттырудың да маңызы өте зор. Мәтінді оқыту әдісіне кіріспестен бұрын балалардың сөздік қорының минимумын анықтап алған жөн. Егер 1-сынып оқушылары буындап оқуды меңгерсе, шапшаң оқудың алғашқы сатысы қаланды деуге болады. Мысалы, оқушылар 1-сыныпты бітіргенде 35 сөз оқуы тиіс. Қазақстан Республикасы бастауыш білім берудің мемлекеттік стандартына (2013) сәйкес 2-сыныпта жыл аяғында 55-60 сөз оқуы, 3-сыныпта жыл аяғында минутына 75-80 сөз, 4-сынып оқушылары минутына 95-100 сөз оқуы қажет. Барлық сынып оқушыларының мұндай дәрежеге жетуі үшін шапшаң оқуға дағдыландыру қажет. Шапшаң оқуға дағдыланғанда ғана оқушы төмендегідей жетістіктерге жете алады:

- мәнерлеп оқуды меңгереді. Сөйлем түрлеріне және мәтін мазмұнына қарай оқу мәнерін сақтай отырып оқуды біледі.

- оқығанда көз алдына елестете отырып оқу қабілеті артады. Әртүрлі сезімдерге беріледі. **Қиялдау** қабілеті дамиды.

- тақырып соңындағы тапсырмалармен емін-еркін жұмыс істейді.

- үй тапсырмасын оқып дайындалғанда уақыт үнемдейді.

Тез оқитындардың көру көкжиегі кең. Шапшаң оқып, көру көкжиегін кеңейтудің құпиясын меңгерту бастауыш сыныпта-ақ басталады. Оның әдістері төмендегідей:

Бірінші: артикуляциямен, яғни дауыстап оқу. Бұл әдіс 1,2,3- сыныпта үнемі пайдаланылады.

Екінші: артикуляциясыз, яғни үнсіз көзбен оқу. Бұл әдісті 4-сыныпта пайдаланған тиімді. Дауыстап оқуға төселген оқушылар 4-сыныпқа көшкенде үнсіз оқуды меңгеріп кетеді.

Үшінші: алгоритм бойынша оқу. Алгоритм дегеніміз – тақырыпты жүйелі, рет-ретімен орындау әрекеті (машығы):

- а) кітаптың немесе мәтіннің тақырыбына назар аудару;
- ә) авторын есте сақтау;
- б) оны өмірде пайдалану мүмкіндігіне назар аудару.

Бұл әдіс 1-сыныптан бастап-ақ жүзеге асса, өз нәтижесін береді. Оқушы өзінің оқып отырған немесе жаттаған өлеңінің тақырыбын білуі тиіс және авторына назар аударуды әдетке айналдырған жөн. Өзі оқыған мәтіннің мазмұнын ұғып, өзінің өміріне қажетті сабақ алуға дағдыландыру керек.

Қазіргі жаһандану заманындағы нәтижелі әдістердің қатарына оқытудың бір түрі ретінде қазақ тілін ағылшын тілімен салыстыра оқытуды қосуға болады. Ағылшын тіліндегі сөздік қорды дамытуда қандай аспектілерге басым көңіл аударылатыны жайлы айта кетсек, ең алдымен кіші сыныптарға арналған «Ағылшын тілі» пәні бойынша білім беру тренингінің қағидаты олардың дүниетанымын қалыптастыруымен байланысты. Олар: Отанға деген сүйіспеншілік, өз елінің мәдениетіне және оқылатын тілге қызығушылық тудыру. Әрине, ағылшын тілін үйрену барысында сөздік жұмысы арнайы сабақ болып өтілмейді. Ол біздің әрбір сабағымыздан орын алады. Сондай-ақ, сөздік жұмысы мәтінде кездесетін түсініксіз сөздер мен ұғымдарды түсіндірумен ғана шектелмейді. Оқушының сөздік қорын қалыптастыруға байланысты мынадай мақсаттар қойылады:

1. Әр сабақта белгілі мөлшерде оқушыға жана сөз үйретіп отыру, яғни оқушының сөздік қорын дамыту.
2. Оқушыны сөзді тыңдауға жаттықтыру.
3. Оқушы меңгерген сөздерімен сөз тіркесін, екі-үш сөзден тұратын сөйлем құрай алатын болуға тиісті. Бұл сөйлеуге, сөйлесуге үйрету үшін қажет.
4. Ағылшынша сөздерді дұрыс айта білуге дағдыландыру керек.
5. Оқушыларға қысқа өлең, тақпақ, мақал-мәтелдер, жұмбақтар мен жаңылтпаштар жаттап үйрету керек. Оның ағылшын тіліндегі дыбыстардың дыбысталу ерекшеліктеріне тілдерін жаттықтыруда үлкен пайдасы бар. Мысалы:

1. Many hands make light wok.
Көп түкірсе, көл болады.
2. Too many cooks spoil the broth.
Қойшы көп болса, қой арам өледі.
3. Make hay while the sun shines.
Қыстың қамын жаз ойла.

Сонымен қатар ағылшын тілінен оқушылардың сөздік қорын байытудың кезекті бір түріне тоқталсақ, оған күнделікті қарапайым қарым-қатынас деңгейін жатқызуымызға болады. Сонымен қатар мектепте немесе мектептен тыс кездерде оқу-сөйлеу жағдайларына көңіл аудару. Мәселен, мектепте баланың сөздік қорын дамытуға түрлі қызықты ойындар арқылы қол жеткізуге болады. Бұл ең қолжетімді әдістердің бірі. Ал мектептен тыс уақыттарда бала өзінің үйренген сөздерін күнделікті қарым-қатынас тіліне қолданатын болса, сол кезде де баланың сөздік қорының даму процесі жылдам ілгерілейді.

Ағылшын тілін бастауыш мектепте оқытудың жоспарланған нәтижелеріне қол жеткізу үшін оқу материалын барынша азайтуға және оқу үдерісін жоспарлауға: коммуникативтік оқыту принципін, материалды жағдайлық-тақырыптық принципін, функционалдылық қағидаты, дифференциация принципін, күрделілік принципін қағидаттарын басшылыққа алу керек. Жалпылай айтқанда, оқушылардың сөздік қорын байытудың бастапқы кезеңінде дифференциациялау принципін студенттердің сөзінде бір тақырып бойынша жаңа сөздерді функционалдық және семантикалық түрде ұсыну, микротақырыптар бойынша көрнекі құралдарға сүйену, жаңа сөздерді белсенді ету (кейбір тақырыптық салада белсенді формалар); сөйлеудің грамматикалық құрылымын байыту кезеңі: қарапайым сөздердің ең белсенді түрлерін пайдалану әдістерімен, компоненттерді (қосалқы мүшелерді) нақтылау арқылы сөйлемнің негізін тарату, екі қарапайым сөйлемді кешенді түрде біріктіру әдісімен сипатталады.

Бастауыш мектепте ағылшын тілін үйретуде де әр сынып үшін белгілі бір минимум жүзеге асырылады: тақырыптық және ситуациялық минимумдар, сөйлеу минимумдары, лексикалық және грамматикалық минимумдар, диалогтық және монолог минимумдары (әр сынып үшін тақырыптық минимум мазмұны сабақтастық принципін ескере отырып жасалады). Мысалы, «Ағылшын тілі» пәні бойынша оқу жүктемесінің көлемі:

- 1) 1-ші сыныпта - 1 сағаттан, оқу жылында 33 сағат;
- 2) 2-ші сыныпта - 1 сағаттан, оқу жылында 34 сағат;
- 3) 3-ші сыныпта - 1 сағаттан, оқу жылында - 34 сағат;
- 4) 4-ші сыныпта - 1 сағаттан, оқу жылында тек 34 сағат.

Бастауыш сыныпта қазақ тілі мен ағылшын тілі мазмұнында ұқсастықтар бар. Мысалы, 3-сыныпқа арналған курстың мазмұны келесі тақырыптарды қамтиды:

- 1) «Менің жұмыс күнім» (5 сағат): «Аптаның күндері», «Уақыт»;
- 2) «Демалыс» (4 сағат): «Демалыс күні», «Демалыс»;
- 3) «Мектеп» (4 сағат): «Менің мектебім», «Мектеп этикеті»;
- 4) «Мектеп пәндері» 3 сағат: «Менің сүйікті мектеп пәнім», «Мектеп кестесі»;
- 5) «Менің айналамдағы әлем» (5 сағат): «Қалада», «Ауылда», «Көрікті жерлер»;
- 6) «Көлік, көлік түрлері» (5 сағат);
- 7) «Төрт мезгіл» (4 сағат): «Ауа райы», «Менің сүйікті мезімім»;
- 8) «Сауда орталығында» (4 сағат): «Дүкендер түрлері», «Шопинг».

Ағылшын тілін оқыту процесінде келесі пәндермен интеграциялық байланыс жүзеге асырылады.

1) «Қазақ тілі»: Кез келген тілді меңгеру үшін негіз бірдей функционалдық үлгілер болып табылады. Ана тілінде (қазақ немесе орыс тілдерінде) тілдік тәжірибеге сүйену тілдік білім негіздерін қалыптастыруға ықпал етеді;

2) «Әдеби оқу», «Әлемді тану»: Ағылшын тілін және әдебиетін оқыту арқылы бала әлемді тану мүмкіндігіне ие болып, ой-өрісі кеңейеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, оқушының сөздік қоры екі түрлі жағдайда байып, толысып, жетіліп отырады: бірі – сөзді актив қолдану, яғни оқушының күнделікті өмірде қолданатын сөздері, екіншісі – сөзді пассив қолдану, яғни бүкіл білетін сөздерін қолдану. Яғни үйретілген сөз оқушының сөздік қорына еніп, актив сөзге айналуы тиіс.

Сөздік қорын байыта оқыту лингвистикалық, психологиялық, педагогикалық ғылымға негізделіп, сөздерді сұрыптап, ұсыну арқылы оқытудың тиімді тәсілдерін пайдаланып жүргізгенде нәтижелі болады. Оқушылардың сөздік қорын байыту жұмысы үш бағытта ұйымдастырылады:

- 1) игерілуге тиісті материал көлемін анықтау, лексикалық минимум беру;
- 2) сөздерді сөйлеу әрекетіне пайдалана білу икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыру;
- 3) қарым-қатынаста, өз тәжірибесінде қолдана білуге баулу.

Жалпы алғанда, көптілді білім – көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі. Бүгінгі таңда көп тілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлем құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін қажеттілік. Үш тілде оқытудың негізгі мақсаты: бірнеше тіл меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік бағдарда қабілетті, мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, ал орыс тілі мен шетел тілдерінің бірін білу тұлғаның ой-өрісін кеңейтеді, оның «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлға болып дамуына жол ашады, ұлтаралық қатынас мәдениетін, толеранттылығын және ғаламдық деңгейде ойлауының қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Жаңартылған білім беру бағдарламаның мәні де осы. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ал бастауыш мектеп болса оқушы тұлғасы мен санасының дамуы қуатты жүретін ерекше, құнды, қайталанбас кезеңі. Сондықтан, бастауыш білім үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы, қиын және жауапты жұмыс. Біздің мақсатымыз – баланы оқыта отырып жан-жақты тәрбиелеу.

Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп Үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп отыру болашақ біздердің парызымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пиаже Ж. (1932). Речь и мышление ребенка. –М.: ОГИЗ, С.86.
2. Выготский Л.С.(1956). Мышление и речь. Избр. психологические исследования. –М.: Изд.АПН РСФСР, С.73-74.
3. Леонтьев А.А. (1969). Язык, речь и речевая деятельность. –М.: Просвещ.
4. Рубинштейн С.Л.(1940). Основы общей психологии. –М.: Учпедгиз, -347.
5. Гальперин П.Я. (1966). Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий.// Исследования мышления в советской психологии. –М.-122б.
6. Рожкова Г.И. (1965). К лингвистическим основам методики преподавания русского языка иностранцам. –С.-109б.
7. Шетел тілі: Бастауыш білім беру деңгейінің 1-4-сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2013. – 20 б.

NATIONAL-CULTURAL PECULIARITY OF STEREOTYPE-CONCEPT

PhD student A.S. MURZINOVA*

Түйіндеме

Мақалада лингвомәдениеттану ғылымында өзекті мәселеге айналған стереотип-концепт қарастырылады. Қазіргі тіл білімінде «стереотип-концепт» ұғымын зерттеп жүрген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалады. Стереотиптердің тілдік жүйеде өзіндік мәні бар екені анықталады. Олардың ұлттық-мәдени құндылықтарды таныта алатындығы және ұлттық діл, ұлттық мінезбен байланысы туралы сөз болады. Сондай-ақ, мәдениетаралық қатысымды дұрыс жүзеге асыруға мүмкіндік беретіні туралы деректер келтіріледі.

«Қонақ» концептісі – барлық халыққа ортақ әмбебап құрылым болса да, оны әр мәдениет өкілі өзінше қабылдап, өзінше түсінеді. Мұндай түсініктер әр халықтың паремиялогиялық қорында сақталады. Осыған сәйкес, қазақ, орыс, ағылшын халықтарының мақал-мәтелдеріне, фразеологиялық тіркестеріне, лексемаларына талдау жүргізіледі. Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының тілдік санасында жүйеленген стереотиптер айқындалады. Үш халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктері көрсетіледі.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану, дүниенің концептуалдық бейнесі, ұлттық-мәдени стереотип, ұлттық-мәдени семантикалық код, коннотация.

Abstract

The article considers the stereotype concept, which is a topical issue in the linguistic-cultural science. In modern linguistics there is a review of works of domestic and foreign scientists studying the notion "stereotype-concept". It is determined that stereotypes have a meaning in the language system. They will be able to demonstrate national-cultural values and connect with national mentality and national character. It also provides information on how to properly implement intercultural engagement.

Although the concept of "Guest" is a universal structure, it is understood by the representation of each culture personally. Such concepts are preserved in the paradigmatic fund of each population. Accordingly, the analysis of the proverbs, phrases, phrasal expressions, lexemes of the Kazakh, Russian and English people are made. Stereotypes arranged in the language consciousness of Kazakh, Russian and English people are defined. The national and cultural features of the three peoples are reflected.

Key words: linguoculturology, conceptual world image, national-cultural stereotype, national-cultural semantic code, connotation.

INTRODUCTION

In our time, special consideration of stereotypes-concepts and national-cultural concepts in the science of linguoculturology is becoming one of the most important problems. These changes pose challenges to identify world views and identity in the national language of the ethnic group in front of domestic and foreign linguists, researchers.

The concept of stereotype, first appeared in the school of sociology began to be studied in the language science in the late twentieth century. The basis for such fundamental research was the assumption of the American scientist H. Patnam that "stereotyped concepts are directly related to the meaning of linguistic units (word, phrase)". In this regard, the name of verbal stereotypes, or rather linguistic stereotypes was formed in the area of linguistics. According to O.V. Belova, who introduced this name: "Language stereotypes – a meaning which is a formal-semantic structure, that forms a culturally linguistic face of the true world" [1,35]. According to this view, the scientist can determine that the stereotype has a symbolic and content layer, where the symbolic layer is formed from phraseology, language cliches and figurative word combinations, and the content layer is formed from the root / basic connotational meanings.

The scientist V.N.Telia, confirming O.V.Belova's opinion, includes one-tiered names, phraseological units, precedent texts (monologue, dialogue) to stereotypes [2, 559], Polish scientist E. Bartminsky says: "Stereotype is the main significance of ethno-linguistics, it is a personal understanding and evaluation of a certain thing in accordance with collective consciousness" [3,189]. Linguist-researcher considers that stereotypes have their inherent structure, the values about their stable signs are grouped in their basic environment, and only after that they are grounded in consciousness and data (images) about a true world are accumulated. He also reveals the infinity of stereotypes, their constant replenishment with each expansion of

* Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, msai2013@mail.ru

human knowledge, their perception on the basis of collective intelligence in the subjective consciousness, the image with the cultural and linguistic knowledge, and the forthcoming.

In the studies of Yu. E. Prokhorova, the stereotype is considered as a value based on the subject, and two of its characteristics are revealed (descriptive and evaluative). The scientist explains the meaning of the stereotype as a result of recognizing the truth through socially-cognitive patterns that were formed long ago [4,72]. According to N.V.Ufimseva stereotype is emerging as a key to the knowledge of the culture [5,253]. According to E.D.Suleimenova the stereotype is defined as syllables and word combinations in sentences that are used in ready-made form in conversational situations [6,180]. In the researches of K.N.Smagulova they are images, formed as a result of repeated habitual actions in the daily life of people [7,112].

Taking into account the findings of the above-mentioned domestic and foreign linguistic researchers, we can draw the following conclusions:

- language stereotypes are a combination of the designated and depicted values about a certain thing, phenomenon, situation and environment in the collective consciousness;
- source of ethno-linguistic knowledge, showing the culture of a particular ethnic group;
- the linguistic appearance of stereotypes consists of a language seal, a stamp, a cliché, a syllable in sentences, a linguistic phenomenon, a phrase, an invariable comparison, metaphor, metonymy, synecdoch, phraseological units;
- stereotypes – an integral part of the world language image;
- stereotypes are formed in the national and cultural life of the ethnos, pass through the minds of many generations over the centuries;
- stereotypes are learned through the national and cultural values of the ethnos.

Stereotype-concept has a national feature. It is formed in a group of standard stereotypes which were processed in the national consciousness. Stereotype-concept is shown through language lexeme, phrases, pronunciation. Domestic and Russian scientists say about this the next: «the internal structure of the stereotype-concept can be called as a source of cultural cognitive data. Because it reflects the «traces» that culture leaves – myths, archetypes, customs and traditions, historical events and elements of material culture [8,153], «quanta of experienced knowledge» [9, 29], «National-cultural stereotypes are based on repetitive things and situations that happen in people's daily life, and national-cultural values (proverbs and sayings, legends and stories, poems and croons, faith and religion, cultural designations)» [10, 705].

Stereotype-concept is divided into general national and separate national. Despite the fact that its general national type is common to all nations, we can identify its national and cultural characteristics in determining the mentality of each nation. In this connection, one can understand the national and cultural peculiarity when comparing the stereotype-concept of "hospitality", which is common for the Kazakh, Russian and English peoples. Because, hospitality is as a reflection of the nation's soul. it reflects stereotypes, showing national existence, inherent to every nation.

The word «hospitality» in Kazakh, Russian and English languages are as following: «meeting guests with respect and homage by the owner of the house» [11, 205], «*greet with open arms and food*» [12, 386], «hospitality – friendly and generous reception and entertainment of guests» [13, 300]. Hospitality is considered to be a spiritual dimension values showing generosity and humanity, respect for each other and unanimity. In this connection, we can see national and cultural stereotype of our wise nation, who respects its quests as God, from the following linguocultural units in Kazakh: «Do not ask about the reason for the arrival of a guest without giving him water», «without a good covered dastarkhan there will be no successful business», «if a guest comes to the door, run out and meet him, do not be late», «To those who gave food, we want forty greetings», «the one who respects the guests, shows him honorable place», «Do not take the gold from the guest, take thanks», «house with guests smells as heat, the house without guests smells as emptiness», «If a guest comes, meat should be boiled, if there is no meat, then the owner should be ashamed», «If you are generous, then you will not be poor» [14, 78] and others. «*Giving water*», «*greet with open arms*», «*greeting*», «*house with guests smells as heat*», «*house without guests smells as emptiness*», «*a good covered dastarkhan*», «*giving food*», «*showing honorable place*», «*blessing*», kaza is constantly on fire, and others in mentioned above sayings are stereotypes of cultural content that were described and founded in a nation's memory from ancient times. In traditional culture of our nation hospitality is always at the first place. We can say that breadth of the Great Steppe and long distances between villages influenced directly to the formation of Kazakhs as a hospitable nation. The reasons for this lie in historical and geographical factors.

The main principle of the Kazakh people was to show a friendly attitude to the person who came, despite of his language, faith, nation and giving him food. We can see it from such conversational stereotype as «*Do not ask about the reason for the arrival of a guest without giving him water*».

One of the kind traditions that show the hospitality of Kazakh nation is – «*showing quest honorable place*». *Honorable place* – a national-cultural stereotype showing the most respected seat in a house. It has a deep philosophical significance. In Kazakh cognition honorable place is a home's heart. It is a place connecting the upper and lower worlds, north and south, east and west. Placing guests who come to such a sacred place is considered to be a sign of respect.

We can also refer the concept of «*dastarkhan*» to a number of lexemes, saturated with national colors, together with the value of an honorable place. Dastarkhan in the collective consciousness of our people is characterized as a national cultural stereotype, a symbol of prosperity and grace, harmony and mutual respect.

From Russian paremias as: «*With bread and salt*», «*Bread-salt is not forgotten*», «*Angry, scold, but converge for bread and salt*», «*make yourself at home*», «*How many years, how many winters we have not seen each other*», «*Welcome, we ask mercy*», «*an honorable guest is given a place of honor*», «*Guest on the guest – joy for the owner*», «*Be glad the guest who had come*», «*If there is a guest in the house, then there is a God in it*», «*Guest is pleased – the owner is happy*» and others, you can see the world outlook associated with the hospitality of the Russian people. For example, «*Hospitality in giving bread and salt*» – one of the national-cultural stereotypes, showing hospitality of Russian nation. It is formed from compound of the words «*bread*» and «*salt*». We can say that cultural semantic space of this word has traditional belief together with religious performance. According to religious performance bread is estimated as «*Bread – God's gift*», «*Bread – head to everything*». In the Russian consciousness «*bread*» and «*salt*» is considered a sacred food. There is a belief that it can confront to insidious forces. Thus «*bread and salt*» served as a hospitality and amulet. Even today, any ritual takes place with the participation of these two things. We can find a mythical concept associated with the national consciousness of the Russian people by deciphering the semantic code of phraseostereotypes "*how many years, how many winters*" appeared in connection with the joyful meeting of the guest. This concept was born from the division of the seasons into light and dark gloom. For example, light and heat denoted the time of spring, and dark gloom and cold are the time of winter. In this regard, spring and summer were a single time, a bright part of the year, and autumn and winter reunited and formed the dark part of the year. The word «*year*» in this saying means «*summer*». How many years means semantics of «*renewal, recovery*» of season, and «*how many winters*» reflects the moment of year's passing [15]. So, Russian people correlated a person, whom they hadn't seen for a long time, to light spring, and the time, when they couldn't see him as a quest, was like dark bloom.

«*The Red Corner*» is a nationally religious stereotype of the Russian people's belief that denotes a holy, noble place. This is a decoration of the Russian house. This phrase gives the meaning of "beautiful, solemn, festive, senior, honorable, God's. In every red corner of the Russian house there are religious books and the image of God. All traditional rituals are held in this place. Even quests are proposed to sit here. Conversation stereotype like «*an honorable guest is given a place of honor*» was based on such kind of performance.

There are such phrases, which are used in English, as «*break bread with somebody*», «*to keep open house*», «*keep open doors*», «*sit above the salt*», «*to play host*» [16] instead of proverbs and sayings showing the meaning of hospitality. In the content of these units, we can find the concept of «*sharing the last piece of bread*», «*creating all the conditions for a guest*» with the arrival of the guest. The English call the hospitable host «*lighted candle*», that is, they compare him with a luminous lamp. Also, we can designate a national-cultural stereotype of English nation called «*five o'clock tea*» which is connected with hospitality. It began with the Victorian era and now it is an integral part of Foggy Albion.

«*Five o'clock tea*» is a great opportunity to meet relatives or friends in English family, have a conversation, drink tea all together. These gatherings are held with a special preparation.

For the English people, the upper part of the table, located closer to the owner of the house, is considered to be an honorable place. We can find it through decoding semantic code of the phrase like «*sit above the salt*». This phrase gives information about ancient tradition of the English nation. According to ancient time's tradition, respectable guests are placed closer to the upper part of the table, and simple quests and slaves are placed on the lower part of the table.

Therefore, a stereotype-concept of «*hospitality*» has interrelations with Kazakh, Russian, and English traditions, it is a high stage of mutual respect and compliance, generosity and humanity extant till nowadays,.

Hospitality is closer connected with lexeme «guest». That's why, there is a definition in the explanatory dictionary of Kazakh language: «*Guest – a respectable visitor coming to your home*». There are five types of guests according to Kazakh people's view. They are: «*God's guest*», «*special guest*», «*neighbor guest*», «*wandering guest*», «*greedy guest*». Kazakh people thought that those guests who had come suddenly without invitation, were God's guests. This name was given due to cult's religious belief. Such conversation stereotypes in Kazakh as: «*One of fourty quests brings success and happiness*», «*Give tasty meal to desired guest*», «*If a desired guest comes, sheep will give birth to twins*» are connected with this name. For example, «*Qudur*» (*bringing success and happiness*) is a mythical character. He is a patron saint supporting travelers. He is a saint in the similitude of a human, who roams everywhere through nations, a person, bringing happiness to people. The deep meaning lies on it: «*One of those, who come might be Qudur. That's why we should show him all respect*». And «*Qut*» (*wealth*) in the second conversation stereotype is a sacred notion. There is a value of «*God, giving wealth*» in its cultural content. For this reason Kazakh people compare guest in their house to honor and fortune. And they thought that God blesses them with salt, or wealth and blessing will come with God.

A guest who was invited to different events (weddings, birthdays, holidays) – «*special guest*», a quest who looked for his further relatives and comes to see them – «*wandering guest*», a quest who was invited to neighbors' table – «*neighbor guest*», a quest who searches for meal and the place, where other people came – «*greedy guest*». According to these descriptions of quests, there are following conversation stereotypes: «*Guest should be grateful not for meal, but for owner's attitude*», «*Quest is shy before he comes, owner is shy when quest comes*», «*Guest sits a little, but criticize a lot*», «*A good guest brings wealth, a bad guest brings trouble*», «*A stranger looks at your food, a friend looks at your situation*», «*The guests of two houses become hungry while hoping for something*», «*Go to the place where you are invited, don't go to the place where you are not invited*», «*A polite guest eats your meal, an impolite guest eats your brain*» [14,85]. As you can see from these examples, the word «*guest*» in the world's image of Kazakh language is used in two different connotation contents.

The word «*guest*» in Russian was penetrated from Latin «*hostis*» (a stranger). In the dictionary of Ozhegov the following description is given to the word *guest*: «*a person who specially came to inquire about the affairs of the house owner, share the secrets at the same table, to spend time together*» [12,380]. There are three types of guests according to Russian people's view. They are: «*honorable guest*», «*special guest*», «*uninvited guest*». In connection with this conversation stereotypes are used in two different meanings. «*It is necessary to please the invited guest*», «*a guest respected by house owner – a good guest*», «*a guest who has come suddenly when you don't expect – a worshipful guest*», «*An uninvited quest is lightweight, and invited quest is heavy*», «*There is no spoon for uninvited quest*», «*An uninvited quest is worse than Tatar*», «*When quests are in the yard, the gates are on constipation*», «*A person who gives drinks and meals is good, but those, who remember it are also good*» (Dal, 1957). Some of the conversation stereotypes seems to be used in bad meaning due to historical situations. There is a following definition to the word *quest* in the English explanatory dictionary: «*someone in another man's home because they have been invited*» [13, 350]. Thus, a person who was invited specially is a guest.

English people divides guests into «*important guest*», «*pleasant guest*», «*and dear guest*». The first and the second types of quests are based on business, relatives' and friendship relations. And the last one is connected with a celebration of New Year. This guest is the most honorable by English nation. He is compared with May's flowers: «*as welcome as flowers in May*».

CONCLUSIONS

So, making a conclusion, we could determine that stereotypes, which build the the world's national language image, have their own peculiarities. For example, the meanings of «*hospitality*», «*guest*» in Kazakh nation's language consciousness is defined as deep value with cultural contents. In Russian nation's language consciousness it is described as traditional symbolic notion. And in English nation's language consciousness it is based on friendly relationship.

Thus, we can say that the national-cultural value has its own peculiarities in content's layer of stereotypes described in three nations' language consciousness.

REFERENCES:

1. Belova O.V. (2006), *Ethnic stereotypes according to the language and folk culture of the Slavs*, Moscow.
2. Telia V.N. (1996), *Russian phraseology: semantic, pragmatic and linguocultural aspects*, Moscow.

3. Bartminsky E. (2005), *The language image of the world: essays on ethnolinguistics*, Moscow.
4. Prokhorov Yu.E. (2006), *National socio-cultural stereotypes of verbal communication and their role in teaching the Russian language to foreigners*, Moscow.
5. Ufimtseva N.V. *Stereotypes of national culture in intercultural communication*. – Moscow.
6. Suleimenova E.D. (2011), *Language processes and politics: a monograph*, Almaty.
7. Smagulova K.N. (1998), *National-cultural aspects of semantic phraseological units*, Almaty.
8. Karasik V.I. (2009), *Symbolic concepts // Changing Russia and the Slavic world. New in conceptual research: sb.st./ responsible ed. M.Vimenova. Sevastopol: Ribast, - p. 23-30.*
9. Pimenova M.V. (2002), *Methodology of conceptual research // Vestn. Kemer. state. university. Ser. Philology. Issue. 4 (12). Kemerovo, - p. 100-105.*
10. Murzinova A., Tymbolova A., Yelshibaeva K. and other authors. (2018), *The National and Cultural Peculiarities of Stereotyped Precedent Names (A Case Study of the Kazakh, Russian, and English Languages) // XLinguae, Volume 11, Issue 2, – p.703-717.*
11. *Explanatory dictionary of the Kazakh language*. (1976), Almaty.
12. Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. (2003), *Explanatory dictionary of the Russian language*, Moscow.
13. *Oxford Dictionary of English*. (2010), England.
14. *The Golden Book of Kazakh Proverbs and Sayings*. (2010), Almaty.
15. Mokienko V.M. (2005), *Riddles of Russian phraseology*, St. Petersburg.
16. Litvinov P.P. (2005), *3500 English phraseological units and stable word combinations*, Moscow.
17. *Traditional food as an expression of ethnic self-awareness*. (2001), Moscow.
18. Oschepkova V.V., Bulkin A.P. (2004), *Great Britain: country, people, traditions*, Moscow.

ҚАЗАҚ-АҒЫЛШЫН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

Магистрант **Ф.А. ӨМІРБАЙ***

Түйіндеме

Мақалада қазақ-ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерінің мазмұнындағы ұқсастықтары мен ұлттық сипаты жайында сөз болады. Сондай-ақ, екі тілдегі мақал-мәтелдердің зерттелуі, олардың лексика-семантикалық құрылымдық ерекшеліктері де қарастырылады. Шет тілін үйретуде және аударма жұмысында аса бір қиындық туғызатын тілдік бірлік - мақал-мәтелдер. Оның себебін тілдің фразеологиялық, паремиологиялық жүйесіндегі тұрақты тіркестердің ұлттық сипатының, ұлттық нақышының ерекшелігімен түсіндіруге болады. Тілдік бірліктердің тұтас мағынасын жете түсінбей, тіркес құрамындағы сынарлар мәнін негізге ала отырып аудару әртүрлі келеңсіз жағдайларға, «сәтсіздіктерге» ұшыратуы әбден мүмкін. Сондықтан мақал-мәтелдердің тіларалық семантикасын салыстыра зерттей отырып, ондағы жалпы адамзаттық, жалпыхалықтық мәнділіктер мен заңдылықтарды және этностық ерекшеліктерді, сондай-ақ ұлт, тіл, мәдениет және өркениеттің өзара сабақтастығын айқындау да аса өзекті мәселелер қатарына жатады. Сондай-ақ, екі тілдегі адам өмірі барысындағы әр түрлі тақырыптардың ұқсастығы мен ұлттық сипаты ашуға талпыныс жасалды.

***Тірек сөздер:** қазақ тілі, ағылшын тілі, мақал-мәтелдер, ұлттық сипат, этностық ерекшеліктер, тіларалық семантикасы, фразеология, паремиологиялық жүйе, ұлттық нақыш, мәдениет және өркениет.*

THE SIMILARITIES AND NATIONAL CHARACTERISTICS OF THE KAZAKH-ENGLISH PROVERBS

Abstract

The article looks at the similarities and national peculiarities of proverbs and utterances in Kazakh-English. In addition, the study of proverbs and utterances in two languages, their lexico-semantic structural features. A linguistic unit that creates many difficulties in teaching English and translating is proverbs and sayings. The reason for this is explained by the national character of the phrase, the nationality of regular expression in the phraseological, paremiological system of language. Understanding the whole meaning of linguistic units, translating the essence of phrases in terms of the content of a phrase can cause a lot of misfortunes, "failures". Therefore, this is one of the most pressing problems in comparing the inter-lingual semantics of proverbs and utterances, revealing common human and universal values, laws and ethnic features, as well as the interrelationship of nations, languages, cultures and civilizations. In addition, attempts have been made to discover the similarity and national character of various topics in human languages in two languages.

***Key words:** Kazakh language, English, proverbs and sayings, national character, ethnicity, interpersonal semantics, phraseology, paremiological system, national traditions, culture and civilization.*

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының егеменді ел, халықаралық қатынастар субъектісі болуына және қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуына байланысты, Республиканың, мемлекеттің тілі ретінде оның халықаралық қатынастар деңгейіндегі коммуникацияда қолданылу ықтималдығын жоққа шығаруға болмайды. Өзара қарым-қатынастың нығаюы, тіларалық байланыстардың, ағылшын-қазақ қостілділігінің жандануы, дамуы, осыған орай, классикалық, көркем әдеби шығармалардың, саяси ақпараттардың, халықаралық зор мәнділікке ие құжаттардың аралық тілі ықпалынсыз тікелей қазақ тіліне аударылуы таяу болашақта өрістей түседі.

Мақал-мәтелдердің тіл білімінде, оның ішінде, қазақ және ағылшын тілдерінде әр тұрғыдан азды-көпті зерттеліп келгені мәлім. Зерттеу нысанына қатысты еңбектерге тоқталар болсақ, мақал-мәтелдердің тілдік табиғаты, олардың басқа тұрақты тіркестермен ұқсастықтары немесе ерекшеліктері А.Байтұрсынов, І.Кенесбаев, Р.Сәрсенбаев, Б.Адамбаев, Ө.Донбаева, Д.Бегалықызының, Ғ.Мұсабаев, М.Рабдуллин т.б жұмыстарында қарастырылған.

* ҚазМемҚызПУ, 2 курс магистранты fariz_-96-96@mail.ru

Жалпы және орыс тіл білімінде В.В.Виноградов, Н.Н.Амосова, М.Т.Тагиев, Н.М.Шанский, Г.Л.Пермяков, Л.А.Булаховский сынды ғалымдар соны бағыт, ұстанымдарымен, құнды пайымдауларымен, нақты теориялық түйін-тұжырымдарымен, белгілі.

Ағылшын тіліндегі ұлттық болмыс және таныммен тығыз байланысты тұрақты тіркестерді мақал-мәтелдерді жан-жақты, түбегейлі зерттеген ғалымдар – Н.Барли, А.Дундэс, А.Қоикман, М.Куузи, Г.Мильнер, А.Тэйлер, Линда және Роджер Флавэлдер.

Халықтық ұғым-түсініктер мен рухани, мәдени құндылықтардан мол мағлұмат беретін қазақ және ағылшын тілдеріндегі аталмыш бейнелі тізбектер халықаралық, экономикалық, саларалық байланыстар кең өріс алған осы кезеңге дейін салғастырыла зерттелмей келді.

«Ұлт пен тіл біртұтас» деген қағидаға сәйкес, қазақ және ағылшын мақал-мәтелдері тек тілдік емес, этнолингвистикалық тұрғыдан қарастыру бірлік астарындағы ұлттық болмысты тану жағынан да өзекті мәселе қатарына жатады. Сондай-ақ, этнолингвистика мен лингвомәдениеттану малаларының жалпы тіл білімінде дербес пән болып қалыптасқан тұсында мақал-мәтелдерді тілдің «таза» ішкі жүйесі тұрғысынан қарағаннан гөрі, олардың тіл мен мәдениеті алшақ жатқан басқа халықтардың тілдік бірліктерімен салыстыра зерттеу арқылы олардың семантикалық құрылымындағы ерекшеліктері мен ұлттық сипатты айқындау аса маңызды.

Мақал-мәтелдер - сөздік құрамның халық өміріндегі әрқилы кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұтымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай бөлігі. Демек, халық өмір шындығын, көңілге түйгенін мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Аталмыш тілдік бірліктер арқылы жас ұрпақты елін-жерін сүйуге, ерінбей еңбек етуге, білім алуға, адал, кішіпейіл болуға үндеп, жалқаулық, өсек-өтірік, мақтаншақтық тәрізді қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелей білген.

Мақал-мәтелдердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі зерттеулеріне тоқталмас бұрын отандық және әлемдік тіл мамандары арасында пікірталас туғызған, олардың қай салаға қатыстылығы жөнінде айтылған тұжырымдарды атай кеткен жөн. Мысалы, фразеология саласының қалыптасуына, дамуына өзіндік үлес қосқан В.В.Виноградов, Н.М.Шанский, В.Н.Телия, М.Чернышева, М.М.Копыленко, А.В.Кунин, И.В.Арнольд, І.Кеңесбаев, Ә.Т.Қайдар, Б.Манасбаев т.б. сынды ғалымдар мақал-мәтелдерді фразеология саласының еншісіне тиесілі деген ғылыми негіздемелер ұсынады.

Ағылшын тілінің фразеологиясына қатысты кешенді зерттеулерімен, дәйекті тұжырым, пайымдауларымен танымал А.В.Кунин де жоғарыда айтылған ғалымдардың көзқарасын ұстанады, алайда, аталмыш тұрақты тұлғалардың құрылымдық-мағыналық ерекшеліктерін негізге ала отырып, оларды «коммуникативтік фразеологиялық бірліктер» деп атап, жеке қарауды ұсынады. Сондай-ақ, автор құрамындағы сыңарлары тура мағыналы болып келетін мақалдар тобын яғни, «all is well, that ends well» (сөзбе-сөз ауд.: сәтті аяқталған істің бәрі жақсы), «Appearances are deceptive» (сөзбе-сөз ауд.: ештен кеш жақсы) тәрізді оралымдарды фразеологиядан тыс, «фразеологиялық емес тұрақты құрылымдар» аясында қарастырды.

Тамыры тереңде жатқан тілдік орамдардың этнолингвистикалық астарын ашуда тарих, этнография, психология, елтану т.б. салаларына жинақталған мағлұматтар лингвистикалық деректермен ұштастыра қолданылды.

Адамға қатысты мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық уәжі екі тілде де осы тақырып аясына жататын тіркестердің саны жағынан әлдеқайда көптігі байқалды. Мұның сыры-адамның қоғамдағы шешуші күш екендігінде жатса керек. Ағылшын тілінде халық арасында жиі қолданылатын «Good manners makes a man» (Адамды адам ететін оның әдептілігі) тұлғасы ықшам, алайда мәні зор тілдік орам, орта ғасырда орын алған қағида, дәстүрлерге, заман талабына байланысты қалыптасқан.

Әсіресе, XIV ғасырда Англияда мәдениеттіліктің негізгі шарттарына, өзін-өзі ұстау ережелеріне баса назар аударылып, мүлтіксіз орындалуы талар етілді. Әдептілік, ізеттілік ережелерін қамтитын арнайы жинақтар шығарыла бастады. Уақыт өте келе осы ұстанымдардың бірқатары жалпыхалықтық мақал-мәтелге айналып, кеңінен қолданыс тапты. Мысалы, If you sit by a worthier man than theyself art ones Suffer him first to touch the meat (Егер өзіңнен салауаттырақ адаммен дастархандас болсаң, одан үлгі ал, яғни соған қарап ас іш), т.б.

Ағылшын және қазақ тілдерінде наным-сенімге байланысты мақал-мәтелдер де кездеседі. Мысалы, ағылшын тіліндегі «God helps those who help themselves» (өзі көмектескендерге құдай да көмектеседі) тіркесінің шығу төркінін біздің жыл санауымызға дейінгі 570 жылы жазылған «Геракл және күәмеші» атты Эзоптың аңыз әңгімесімен байланыстырамыз. Мифтік әңгіменің жалпы мазмұнына келер болсақ, күймесі батпаққа батып тұрып қалған күймеші оны шығаруға талпыныс

жасамастан, көмекке құдіретті де күшті Гераклді шақырады. Адамның бұл қылығына қатты ашуланған Геракл: «күйменің дооңғалағының артына иығыңды тіреп итер де, өгізінді алға айда» дейді және алдағы уақытша еш әрекет қылмастан өзін шақыруға қатаң тыйым салады. Осы ой түйіні XVIII ғ. дейінгі әдебиеттерде әр түрлі жолдармен берілген. Қазіргі уақыттатұрақты қолданысқа ие «God helps those who help themselves» мақалы алғаш рет 1736 жылы Б.Франклиннің «Poor Richard's Almanack» атты еңбегінде қолданылды.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі наным-сенімге, оның ішінде, жаратқан ие, алла тағалаға қатысты мақал-мәтелдерді салғастыра зерттей отырып, олардың семантикалық жағынан өзара сәйкес келетіндігі анықталды.

Мақал-мәтелдер арқылы берілетін ойдың өзара өзектесіп, астасып келу себебін әртектес тілдер өкілдерінің өмір сабағының, ғасырлар бойға тіршілікте көзі жетіп, көкейіне түйген тәжірибе жиынтығының ұқсастығымен ұштастырамыз.

Қай халық болмасын, адамзат үшін үйдің алатын орны ерекше. Зерттеу барысында осы тақырып аясына жататын мақал-мәтелдердің екі тілде де көптен кездесетіндігі байқалды. Мысалы, ағылшындар «My house is my castle» (Өз үйім-өлең төсегім) десе, қазақ халқы «Өз үйім – өлең төсегім» деп, оған бейнелі түрде ерекше сипат береді. Тарихи деректерге сүйенсек, ежелгі ағылшын баспаналары қорғаныс үшін аса мықты болмаған және Англияда қорғандардың салына бастауы 1066 жылғы нормандар басшылығымен байланысты. Жергілікті халық қаһарынан қауіптенген нормандар «түнгі ұйқы кезінде бауыздап кетпеуі үшін мықты баспана керек» деген ұйғарымға келіп, батпақтан үй салып, ағаштан мұнаралар тұрғыза бастаған.

Бұларды балшықтан жасалған биік қабырғалармен қоршап немесе айналдыра ор қазатын. Демек, өзге халықтарға тән тарихи қалыптың, дәстүрдің жергілікті халықтарға сыналап енуі, үйдің ассоциативті қорғанға балануы «My house is my castle» тәрізді тұрақты тіркестердің қалыптасуына негіз болды деп ойлаймыз. Гендерлік қатынастарға байланысты мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық уәжі Алам өмірінде отбасының алатын орны ерекше, себебі ол шағын мемлекет іспетті. Осы шағын мемлекетте әйелге артылар жүк те, жауапкершілікте айтарлықтай.

Қазақтың құтты босағасында ер адам – отағасы, үйдің қожайыны, алайда, үй ішінің бүкіл тауқыметі, тұрмыс – тіршілігі, бала тәрбиесі, әдеп пен әдет, рухани қарым – қатынас т.б. барлығы әйел адамның құзыретінде.

Ағылшын тілінің және қазақ тілінің паремологиялық қорындағы әйелдердің жеке басына қатысты мақал-мәтелдерден әйелдердің қоғамдағы, отбасындағы мәдени-әлеуметтік орынын айқын аңғаруға болады.

Уақыт өлшеміне байланысты мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық уәжі Times a money – Уақыт – ақша. There is a time for everything – Әр нәрсенің өз уақыты бар.

Тілге байланысты мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық уәжі Good words cost nothing and are worth much – Жылы-жылы сөйлесең жылан інінен шығады, қатты-қатты сөйлесең пышақ қынынан шығады.

Қонаққа қатысты мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық уәжі A constant guest is never welcome – Бір күнгі қонақ – құт, екі күнгі қонақ-жұт.

Ақша, қаражатқа байланысты мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық уәжі Take care of pence and the pounds will take care of themselves – Береке бір тиыннан.

Өнер-білімге қатысты мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық уәжі Knowledge is power – Білім-күш.

Өмір мен өлімге қатысты мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық уәжі Speak well of the dead – Өлгендер жайлы жақсы айт (Өлі разы болмай, жарлы байымас). Табиғатқа, жан-жануарларға байланысты мақал-мәтелдерінің этно-лингвистикалық уәжі Red sky at night, Sheperd is delight: Red sky in the morning Sheperd is warning – Түңгі қызыл аспан – шопанның қуанышы, таңғы қызыл аспан – шопанның уайымы.

Мақал-мәтелдер – халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл өнегесі, даналығы мол көрініс тапқан, ой дәлдігімен, ықшамдылығымен ерешеленетін тілдік бірліктер болып табылады; мақал көп жағдайда үлгі, өнеге, өсиет айтуға құрылады. Ал мәтел, сөз тіркесі, қалыптасқан нақышты орамды сөйлемше түрінде келіп, көңілдегі ойды емеурін арқылы жеткізеді;

- Ағылшын тіл білімінде мақал мен мәтелдің ара жігі нақты ажыратылмай, біртұтас тұрақты тіркес ретінде қарастрылады;

- Мақал-мәтел өзге тұрақты сөз орамдарына қарағанда, тұлға жағынан ықшам, мазмұны жағынан тұтас, әмбебап болады;

- Мақал-мәтелдердің тұлғасының тұрақтылығы мен тілде бұрыннан «дайын» материал ретінде қолданылатын сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді;

- Бірқатар қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің құрамы мен құрылымы және мағынасы тұрғысынан өзара сәйкестіктері байқалады, абсолютті эквивалент, яғни тепе-тең балама түрлері де кездеседі;

- Ағылшын мақалдары көбіне бір сөйлемнен ғана тұрса, қазақ мақалдарының басым көпшілігі екі не бірнеше тармақты болып келеді.

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі айтылар ойдың басқа бір жағдай не құбылыспен салыстырыла жеткізуін тілдік ерекшеліктер санатына жатқызуға болады;

- Кейбір қазақ мақал-мәтелдерінің түп дерегі қазақ қоғамында қалыптасқан билер институтымен, яғни Майқы, Төле, Әйтеке есімдерімен, Абай, Ыбырай, Жамбыл т.б шығармаларындағы мазмұнды сөз үлгілерімен, қоғам қайраткерлерінің қанатты сөздерімен тығыз байланысты;

- Ағылшын мақал-мәтелдерінің ауқымды тобы қасиетті кітап інжілден, В.Шекспир сынды ағылшын классикалық әдебиетінің ұлы тұлғаларының шығармаларынан бастау алады;

- Қазақ және ағылшын паремнологизмдерінің қайнар көзіне байланысты негізгі айырма мынада: қазақ мақал-мәтелдерінің басым көпшілігі ауызша сөз үлгілері негізінде қалыптасқан, ағылшын мақал-мәтелдерінің көбі қасиетті кітаптан тараған ұлағатты сөздер болып табылады, ауызша таралған мақал-мәтелдер жетекші емес;

- Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің құрамында елді-мекендердің, атаулары мен кісі есімдері жиі кездеседі;

- Туыс емес тілдердегі бірқатар мақал-мәтелдердің өзара мағыналас болып келуі қазақ және ағылшын халықтарының өмір тәжірибесінің, көзі жетіп, көкейіне түйген ой-тұжырымдарының ұқсастығымен байланысты;

- Тіл-тілдегі мақал-мәтелдер әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі жөнінде ақпарат көзі, яғни дүниенің тілдік бейнесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ағылшын-қазақ мақалдарының салыстырмалы сараптамасы // Мир языка. Н.М. Құрманбаевтың 75 жылдық мерейтойы құрметіне ұйымдастырылған «Мышление-Язык-Лингводидактика» атты ғылыми конференция материалдары. Алматы, 171-174бб.

2. Ағылшын-қазақ мақалдарының этнолингвистикалық ерекшеліктері// Мир языка. «Аударманың көкейкесті мәселелері» атты халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы, 2001. 208-210бб.

3. Қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты// Мир языка. Қазақстан тәуелсіздігінің 10 жылдығы мен Абылай хан атындағы Қазақ мемлекеттік халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің 60 жылдығына арналған «Лингвистиканың көкейкесті мәселелері мен шет тілдерін оқытудың әдістемелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 2001. 187-190бб.

4. Кісі есімдері мен мекен атаулары қатысты мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты// «Тіл әлемі.» М.М.Копыленконы еске алу құрметіне арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 2003. 215-218бб.

5. Гендерлік қатынасқа байланысты мақал-мәтелдердегі этнолингвистикалық мотивтер// Тіл тағлымы. Алматы, 2003. 215-218бб.

6. Табиғат құбылыстарына байланысты ағылшын және қазақ мақал-мәтелдері// Поиск – ізденіс. Серия гуманитарная. Алматы, 2003. 189-191бб.

7. Қазақ мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық сипаты // Вестник КазНУ им. Аль Фараби. Серия филологическая. Алматы, 2003. 207-210бб.

http://talimger.org/load/elektron/zhinak/a_ylshyn_zh_ne_aza_ma_al_m_telderini_ehtnolingvistikal_y_s_ipaty/34-1-0-18400

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚАТЫСЫМДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

PhD докторант **Б.А. САБДЕНОВА***

Түйіндеме

Мақалада қазақ тілі сабағында қатысымдық технологияны қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру мәселесіне байланысты сөз болады. Бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі – басқа ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілде қарым-қатынасты жүзеге асыруы. Осы мәселені іске асыру барысында жалпы білім беретін мектептерде мемлекеттік тілді жаңаша әдіс - тәсілдермен, технологиялармен оқыту жолдары қарастырылуда. Қоғам дамуындағы өзгерістер жеке ғылым саласы ретіндегі тіл біліміндегі жаңа бағыттардың туындауына әсер етсе, өз кезегінде сол өзгерістер оның оқыту жүйесін де жаңартуды қажет етеді. Осымен байланысты тілді адамдар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастың құралы ретінде қарастыру етек алды. Адам мен оның тілін әлеуметтік аспектіде өзара байланыстырып, адамның әлеуметтік рөлі, тілі, мамандығы және қандай әлеуметтік топқа жататындығы, идиологиялық тәуелділігі т.б. арқылы тілдік тұлғаны анықтауға басымдылық берілді. Тілді оқытуда оның тілдік қарым-қатынаста қолданылу дәрежесі мен сипатына, әлеуметтік-психологиялық мәніне көңіл бөлінді. Әдіскер-ғалымдар ана тілінің тек қатысымдық қызметін ғана айқындап қоймай, оның баланы жеке тұлға ретінде қалыптастырудағы мәніне баса назар аудара бастады. Өйткені тіл арқылы адамдар өмірден өз орнын табады, әркім өзіне қажетті игілікті іске асырады.

Тірек сөздер: мұғалім, бастауыш сынып, қазақ тілі, дамыту, қатысымдық оқыту технологиясы

TO DEVELOP THE STUDENTS' INTERESTING USING ACTIVE LEARNING TECHNOLOGY IN KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article will focus on increasing students' interest in the use of communication technologies in the lesson of the Kazakh language. One of the urgent problems of the day is the interaction of representatives of other nationalities in the state language. In the process of implementing this problem, general education schools are considering ways of teaching the state language using new methods and technologies. Changes in the development of society affect the emergence of new trends in linguistic education as a separate field of science, in turn, these changes need to be modernized. In this regard, language was seen as a means of social communication between people. Interpretation of a person and his language in the social aspect, the social role of man, language, profession and social group, ideological dependence, etc. through the identification of a linguistic person. During the teaching of the language, attention was paid to the degree and nature of the language, the social and psychological significance of the language. Methodologists focused not only on the interactive activities of their native language, but also on the importance of the child as an individual. Through the language people find their place in life, and everyone will do what is right.

Key words: teacher, primary school, Kazakh language, development, technology of joint education

КІРІСПЕ

Заман талабына сай оқыту мен тәрбиенің соңғы түрлерін жедел игеріп, кәсіби шеберлікті ұштап отыру- ұстаздың басты парызы.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының жобасында: қазіргі білім берудегі басты мәселе-білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді де жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын болашақ мамандарды даярлау екенін атап айтады[1].

Болашақтың бүгіннен де нұрлы, шуақты болуына тікелей ықпал етіп, адамзатты алға апаратын күш білімде ғана,- деген ұранмен оқу үрдісін ұйымдастыру қажет.

Елбасының «Қазақстан-2050» стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы

* ҚазМемҚызПУ, Алматы қаласы, boken_888@mail.ru

жоғары елге айналуымыз керек», - деген еді [2]. Демек, ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады

Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасында білім беру саласына «заманауи технологияларын енгізу үшін оқу орындарының педагог кадрларының біліктілігін арттыру және қайта даярлау тұрақты түрде іске асырылатын болады» деп атап көрсетілген. Сондықтан бүгінгі таңда педагогтардың алдында білім беруде түйінді құзыреттілікті меңгеру қажеттілігі туындап отыр. Екінші жағынан, еліміздің халықаралық экономикалық қауымдастыққа енуі білім беру саласындағы өзгерістерге байланысты жаңа жағдайда жұмыс істеуге қабілетті педагог қызметкерлердің кәсіби құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған [3].

Әдістемелік ізденіс - жаңалыққа жол ашу. Ендеше сабақтың қызықты өтуі мұғалімнің үнемі іздену, ұтымды әдіс-тәсілдерді қолдану, оқыту әдістемесін жаңартып отыруына байланысты. Инновациялық және интербелсенді әдістемелерді сабақ барысында пайдалану сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізеді.

Қазіргі заманауи білім беруде әр оқушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуда. Өйткені, мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Технология – бұл қандай да болсын істегі, шеберліктегі, өнердегі амалдардың жиынтығы деген ұғымды білдіреді.

Жаңа технологиялардың мақсаты мен тиімділігі:

- шығармашылықпен жұмыс істей алатын жеке тұлға қалыптастыру;
- демократиялық білім беру;
- білім берудің ұлттық үлгісін қалыптастыру;
- білім сапасын көтеру;
- өзін бағалай білу және өзгелердің ой-пікірімен санасуға, құрметтеуге басқаны баулу;
- әр оқушы өз мүмкіндігінше дамиды;
- жауапкершілігі, қызығушылығы артады;
- пікір айтуға, жаңаша ойлауға жағдай туғызады;

«Мен шәкірттерімді ешқашан да үйретпеймін; мен тек олардың үйренуіне тиімді жағдайлар жасауға тырысамын», - деп ұлы ғалым А.Эйнштейн айтқандай, интербелсенді оқыту іскерлік пен ынтымақтастықты, оқушылардың мүдделері мен қызығушылығын, өзара сыйласымдылығын, бірлескен іс-әрекеттерге негізделеді. Сондықтан интербелсенді әдістердің мақсаты мен шарттарын үнемі қадағалау міндетті:

1. Жағымды психологиялық орта орнату;
2. Білімді игеруге деген қызығушылықты (мотивация, ынта, ұмтылыс) тудыру;
3. Білім игеруде үйренушілерді сәттілікке бағыттау;
4. Білім игеру процесін коммуникативтік процесс деп түсініп, бірлескен әрекеттерді қолдану.

I. Жағымды психологиялық климат құру – әр сабақтың және жалпылама алғанда бүкіл білім игеру процесінің басты мақсаты, яғни:

- үйрену процесіне қатынасушылардың әрқайсымен өзара сыйластық пен сенімге негізделген жеке қарым-қатынас орнатуға мүдделі болу;
- қарым-қатынаста қысымнан бас тартып, «жұмсақ» әдістерді қолдану;
- әрбір оқушы мен бүкіл топ жұмысына көмек пен жәрдем жасау, қол ұшын беруге дайындық, әрбір пікірді тыңдай білу, оны сыйлау және онымен санасу;
- жағымды (позитивті) және конструктивтік көзқарас ұстану, ешкімді де, ешнәрсені де (өзгенің пікірі мен көзқарасы) сөкпеу, даттамау;
- жұмысқа әртүрлі тәсілдер мен құралдарды қолдану арқылы үнемі жаңалықтар енгізіп отыру;
- шығармашылыққа негізделу, шығармашылық тұрғыдан қатысушылардың ашылуына мүмкіндік беру;

Жағымды психологиялық орта орнату – жақсылық пен ізгілік нышаны.

Қатысым әдісі арқылы оқыту дегеніміз – өзінде теориялық және білімдік оқу мазмұны іске асатын, оқушыларда өмірлік қатысым дағдылары мен білімді қалыптастыратын, шығармашылық амал - тәсілдерді қамтитын, мәнерлі де жатық сөйлеуге баулитын оқу.

Бастауыш сыныпта қазақ тілін қатысым әдісі арқылы оқытуда меңгерілетін құзіреттіліктің бірі – қатысымдық технология.

Қатысымдық технология - бастауыш мектеп оқушыларының қазақ тілінде тілдік қатынас жасауы, ұғынысуы, түсінісуі, күнделікті өмірдегі түрлі жағдаяттарда тілдесім әрекеті арқылы өз ойын жеткізуі жатқызылады.

Қатысымдық технология – өз пікірін дәлелдейтін, тілдік қарым-қатынаста айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым және тілдесім үдерістерін жүзеге асыратын, өзіндік пікірі бар жеке тұлғаның бойында қалыптасатын қабілет. Бастауыш мектеп оқушыларының қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік тудыратын танымдық, уәжділік және әлеуметтік – ақпараттық құзыреттіліктер.

Оқушының ойлау қабілетін, дүниетанымын, ой-өрісін, сөздік қорын, қатысымдық әрекетін дамытуға арналған тапсырмалар танымдық құзіреттілікті дамытады.

Оқушылардың уәжділік құзыреттілігін қалыптастыруда ойын сабақтарының маңызы өте жоғары. Себебі, ойын барысында бастауыш мектеп оқушылары өздерін еркін сезініп, жеңуге, сол арқылы пәнді игеруге уәждері артады.

Оқыту үдерісінде ойынның түрлерін пайдалану оқушылардың ой-өрісін дамытуға уәж болып, сабақ үлгерімін жоғарылатады.

Ақпарат алмасу барысында оқушылар өз ортасында, әлеуметтік жағдайда одан әрі іскерліктерін шыңдауға, білімін тереңдетуге, өз бетінше шығармашылықпен жұмыс істеуге дағдыланады.

Оқушылардың қатысымдық қабілетін дамыту мақсатында берілген тақырыптар бойынша сыныптан тыс жоба жұмысын жүргізу арқылы олардың біліктілігін арттыруға болады.

Қатысымдық технология - қазіргі таңдағы тиімді қолданып жүрген технологияның бірі. Бұл технологияның негізгі нысаны – сөйлеу, қарым-қатынас жасауға үйрету. Бұл әдіс кезінде қабылдау, түйсік түрлерінің барлығы іске асады. Қатысымдық әдістің мәні шынайы жағдаят құра білуде. Түрлі сұхбаттар құру арқылы студент тілдік білімін практикада қолдана алу мүмкіндігіне ие болады. Ең бастысы – жаттығулардың сан алуандығы: рөлдік ойындар, сұхбаттар, жағдаяттық тапсырмаларды орындау арқылы студент жан-жақты қырынан көрінеді.

Мұнда оқыту тек грамматикалық немесе лингвистикалық ережелерге ғана емес, қатысымдық құзіреттің барлық компоненттеріне бағытталады (лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, стратегиялық, оқу, кәсіптік). Сөйлеу материалдарын ұйымдастыру оның түріне емес, қызметіне бағытталады. Тілді өңделмеген күйінде алып, мәнмәтін арқылы мағынасын түсіну басшылыққа алынады. Аутентикалық материалдар оқушының кәсіптік құзіретін қалыптастыруда маңызды орын алады [3].

Осы кезеңге дейін орыс аудиториясына қазақ тілін оқытудың түрлі амал-тәсілдерін қолданылып келді, әлі де қолдана береміз. Десек те бірде бір оқытушы не әдіскер-лингвист «нақты бір әдісті ғана қолданамын» деп айта алмайды.

Себебі мұғалімнің негізгі мақсаты – әдістің түр-түрін саралау емес, алдында отырған оқушыны қалай да сөйлетіп, тілді меңгертіп шығару болып табылады. Ол қандай әдіспен өтсе де, бастысы – нәтижесі сенімін ақтаса болғаны. Соған орай алдына келген оқушының тілді үйренудегі мақсаты, талап-тілегі, ынта-жігері, қарым-қабілеті, тілге бейімділігі де ескеріледі.

Тілді меңгерту – өте күрделі, әрі қиын іс. Оны оқыту барысында талай кедергілерге жолығып, жетістіктерге қол жеткіздік. Қиындықтарды атап айтқанда, алдымен талай жылдар бойы қазақ тілінің құрылымдық жүйесі оқытылды.

Алайда бұл әдіс-тәсіл жеткілікті нәтиже бермеді. Себебі, тіл білімі салалары жеке-жеке жүйесіз оқытылып, тілдік тұлғаның сұранысы қанағаттандырылмады. Тілдік тұлға үйренген материалдарын қатысымда қалай қолдану керектігіне машықтанбады. Осыған байланысты тілді қатысымдық тұрғыдан үйрету талабы туындады. Яғни, тіл үйренушіге грамматикалық құрылымдарды түгел жаттамай-ақ өзіне қажетті сөйлеу үлгілерін, дайын клишелерді қолдану тиімдірек болды. Өзінің айналасы, ортасы туралы қажетті түсінікті жеткізе алса болды. Алайда, адамдармен қарым-қатынас барысында қандай жағдай болатынын ешкім дөп басып айта алмайды. Дайын құрылымдардан тыс сөйлемдер, сұрақ-жауаптар, грамматикаға қажеттілік туындап жатады. Міне, осы тұста тіл үйренушінің тығырыққа тіреліп қалатын тұстары болды. «Грамматиканы оқытпай-ақ тілді үйренудің» мұндай әдіс-тәсілдері грамматикалық құрылымдарды қажет етті. Енді грамматиканы (тілдік ережені) құрылымдық жүйемен оқытпай, функционалдық тұрғыдан (жұмсалымдық, қолданымдық) оқыту мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Халқымыздың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы «Мұғалім әдісті көп білуге тырысу керек, оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек», - дегені әр мұғалімнің жадында болуға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жж.арналған мемлекеттік бағдарламасы Астана,2010 жыл
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы дамыған мемлекеттің жаңа саяси бағыты» - Қазақстан халқына Жолдауы -Егемен Қазақстан, 2012 жыл 17 қаңтар
3. Оразбаев Ф. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері. Пед. ғыл. докт. дис. – Алматы, 1996 ж.
4. Қасбаева Г. С. Мемлекеттік тілді коммуникативтік бағытта оқыту жолдары «Қазақ тілі. Қазақстан мектебінде» 2008, №5.
5. Абдуллина Г.Интерактивті оқыту таным белсенділігінің қазіргі бағыты-Ұлт тағылымы, 2009,№2,17б.
6. Әлімов А.Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану.Оқу құралы.- Алматы,2009, 328б.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СИПАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

PhD доктор **Б. МАТАЙ***

Түйіндеме

Мақалада қазақ және қытай тілдеріндегі түр-түс атауларының ұлттық-мәдени сипаты мен ерекшеліктері жайында салыстырмалы тұрғыда сөз болады. Қазақ және қытай тілдерінде түр-түс атауларының екі халықтың, ұлттың өмір сүру жағдайына, жалпы рухани мінез-құлқының ерекшеліктеріне байланысты қызмет атқарады. Сондықтан мақалада екі тілдегі түр-түс атауларының, мысалы қызыл, көк, ақ, қара т.б. салыстыра отырып қызметін айқындайды. Оны көркем әдебиет мәтіндерінен мысалдар арқылы олардың семантикасын, қызметін, мәнін дәлелдейді. Сондай-ақ, соңғы жылдары әлем тілдерінде түр-түс атауларын беретін лексикалық тілдік бірліктер құрамы мен саны жағынан күрт өзгеріске ұшырады. Бұған ағылшын тіліндегі лексикалық модельдердің әсері болып отыр. Ағылшын тілінде, әсіресе, жарнама терминдерін беру кезінде сипаттама түр-түс атаулары жиі қолданылады: олар мәдениетаралық қарым-қатынас бойынша орыс тіліне де өтіп, колоростика терминдерінің қатарын толықтыруда. Яғни түр-түс атауларының әлем тілдерінде халықтың өзіндік ерекшеліктеріне байланысты қызмет атқаратыны белгілі.

***Тірек сөздер:** қазақ тілі, қытай тілі, түр-түс атаулары, ұлттық-мәдени сипаты, мәдениетаралық қарым-қатынас.*

THOUSANDS OF TITLES IN KAZAKH AND CHINA NATIONAL CULTURE AND SPECIALISTS

Abstract

In the article about the national-cultural character and peculiarities of the color words of means in the Kazakh and Chinese languages. the color words of means of species differ depending on the living conditions of the two national, nations, and the general spiritual behavior. in the article, such as red, blue, white, black, and so on. compares the activity with comparisons. It illustrates its semantics, activities, essence through examples of fiction texts. Also, the lexical language units, which have given color words in the world languages in recent years, have undergone drastic changes. This is the effect of lexical models in English. In English, especially in terms of advertising terms, descriptive color words are often used: they also translate into intercultural communication in the Russian language and add a number of terms of color. It is known that the color words work in different languages in the world, depending on the peculiarities of the population.

***Key words:** Kazakh language, Chinese language, color names, national-cultural character, intercultural communication.*

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ тілінің антропологиялық бағыты бойынша түр-түске ерекше көңіл бөлініп, тың зерттеулер жасалынып жатыр. Қоршаған ортадағы шындықты көп жағдайда түр-түс арқылы қабылдау және де түр-түс атаулары әр халықтың мәдени коды болып табылады.

Түс атауларының аудармада берілуіне алғаш назар аударған ғалым А. Алдашева түс атаулары лингвомәдени ерекшеліктерді айқын көрсететін топ деп санайды. «Екі тілді номинациялау әлеуетін қатар қойғанда, - деп жазады А. Алдашева, - түс атауларын білдіретін тілдік единицалардың нақпанақ баламалары қазақ әдеби тілінің лексикалық құрамынан оңай табылады. Антропологиялық белгілерді көрсетуде көк көз, қоңыр көз, қара көз номинациялары қолданылады; қазақ тілінің құрылымы үшін алайда ашық көз, жасыл көз, сұр көз деген синтагмалық қатарларды түзу тән емес. ... Мысалы, көк сөзі заттың түр-түсін білдіру жағынан ұлттық ойлау стереотипіне тән белгілері бар лексема. Түркі тілдерінің бірқатарында, оның ішінде қазақ тілінде де айнала қоршаған ортадағы саналуан объектінің түсі, бояу көк сөзі арқылы беріледі: көк аспан, көк мұнар, көкжиек, көгал, көк тұман, көк шөп, көк шай, көкөніс, көк алма, көк базар, жер көгерді, көк шықты. Бірақ бұларды аударуда фондық ақпаратқа көңіл бөлуге тура келеді» (А.Алдашева, 1998:145).

* ҚХР, Хубей университетінің PhD докторы, Алматы, Қазақстан E-mail: bulbul_1971@mail.ru

Тарихтан белгілі Көк түрік, Ақ Орда, Көк Орда, өзіміздің мәдениетімізбен байланысты жас отауға арнап тігілген ақ отау, бала алғаш жүргенде аяғына ала жіп байлау, жас балаға көз тимесін деп тұмар немесе қызыл матаның қиындысын тағып қою - бәрі-бәрі түр-түспен байланысты болып келеді. Тұрмысқа жаңа шыққан қыз бала ата-анасына өз жағдайын орамал жіптің түр-түсімен кестелеп, жеткізіп отырған. «Егер орамал қызыл жіппен кестеленсе, оның әке-шешесі бұл хабарға өте қатты қуанып, барған жеріне риза болған. Өйткені қызыл жіп қуанышты, шат көңілді, бейбіт өмірді білдіреді де, ал сары жіп — керісінше, уайым-қайғының белгісі болғандықтан, қыздың әке-шешесін сағынып жүргендігін білдірген» (Лауланбекова Р., 2010:29). Бұның барлығы айналып келгенде қазақ халқының түр-түстанудағы идиоэтникалық болмысын танытады. Түр-түстердің шығу төркіні жайлы мәселеге байланысты ғалымдар тарапынан әр түрлі көзқарастар айтылып, қилы-қилы болжамдар жасалған еді. Соның бірі түр-түстерді қытай сөзінен алынған десе, кейбіреуі монғолдан кірген кірме сөз, кейбіреуі өзіміздің түркінің төл сөзі деген пікірді білдірген еді.

Қызыл - бұл қытай мәдениетінде таң қалдыратын түстер, шын мәнінде бұл түстің артықшылығы ғана емес, сондай-ақ қытай халқының материалдық және рухани ізденісі болып табылады. XIX ғасырдың 40-шы жылдарында революциялық дәуірде қызыл түс рух және құмарлық пен прогресті бейнелейді және революцияны, саясатта азаттықты бейнелейді. Қытай Коммунистік партиясының бастапқы режимі «қызыл режим» деп аталды, ал ең ерте әскери күш «Қызыл армия» деп аталды. Саяси түрде жұмыс істей алатын және мотивацияға ұмтылғандар үшін олар «қызыл және ерекше» деп аталады. Сонымен қатар, қытайлықтар жиі қызықты және сәттілік символы ретінде қарайды, ал қызыл барлық бақытты оқиғаларда қолданылады.

Қытай ақын Ай Циннің өлеңдері қызыл түсте күннің бейнесін бірнеше рет қолданған. Ай Циннің өлеңдерінде «күн» жарық пен үмітті білдіреді, ол адамдарға мәртебелік квотаны өзгертуге, ұлт азаттыққа ие болуға және революцияға белсене араласуға шақырады, ақынның Қытайдың әдемі болашағы үшін ұлт-азаттық қозғалысқа қатысуы. Және күрестің батылдығы білдіреді. Олардың ішінде ту - бұл күннің сүйіспеншілігінің айқын көрінісі және оның символдық мәні - революция, еркіндік, теңдік, бауырластық және т.б.

Күннің қызыл түсі әрдайым әдемі. Сондай-ақ, ақынның алдында күн революцияға және ынта-жігерге жетіп, еркіндік пен теңдік құндылықтарын өз іс-әрекеттерімен ұстағанда ғана ел босатылуы мүмкін. Ай Киндегі қызыл - ерекше дәуірдің құмарлық пен жауынгерлік рухы.

Түр-түс атаулары – мәдениеттің жемісі, әрі мәдениетті жасайтын фактор. Ұлттық мәдениетті танып-білудің негізгі құралы. Зерттеушілердің бұл салаға қызығушылықпен қарауының басты себебі осында.

Сондықтан тіл білімін зерттеуші ғалымдар түр-түс атауларының барлық аспектілеріне назар аударып келеді. Ғалымдарды төмендегі мәселелер ойландырады:

- әрбір ұлтқа тән маңызды (когнитивті және прагматикалық тұрғыдан) түр-түс атауларын ажырату;

- түр-түс атауларына лингвистикалық парадигма ретінде қарап, зерттеу;

- түр-түсті қабылдау мен оны атаудың универсалиялары;

- лексикалық-семантикалық ақпарат беретін компоненттерді зерделеу;

- түр-түс атауларының семантикалық өрісінің корреляциясын анықтау;

- түр-түс атауларын метатіл ретінде зерттеу;

- әрбір халықтың түр-түс атауларының лингвомәдени ерекшеліктерін салыстырып, кешенді түрде сипаттау және т.б.

Осы аталғандардың ішінде бірнеше аспект айрықша маңызды болып, қазірге дейін, зерттеулердің көп болғандығына қарамастан, қызу пікірталас тудырып отыр. Атап айтқанда, мұндай мәселелердің бірі – әрбір ұлтқа тән маңызды, ұлттық этносимволиканы білдіретін түр-түс атауларын ажырату. Қазақ тіл білімінде ғана емес, дүние жүзіндегі көптеген ғалымдар барлық түр-түс спектрін үш топқа бөлген:

1. Негізгі түстер: сары, көк, қызыл; басқа түстер осы арқылы жасалады.

2. Бірінші дәрежедегі құрамдас түстер – жасыл, қызыл сары (оранжевый), сия көк, бұлар негізгі екі түстің араласуы арқылы жасалады.

3. Екінші дәрежедегі құрамдас түстер – бірінші дәрежедегі түстердің араласуынан пайда болған түстер (Қайдаров Ә., 1996:189).

Қытайда қызыл түс байлық пен дамудың белгісі ретінде ассоциацияланады. Бұдан бөлек қызыл түс азия елдерінде қызбен байланыстырылады. Бұған дәлел, қазақы танымда: «қызың көзі –

қызылда» десе, қытайда: 红颜薄命, 红颜 (сөзбе-сөз: қызыл реңк, 'әйелдің нұрлы жүзі' 薄命: сори ашылмаған) «арудың маңдайы тайқы» т.б.

Күн шығыс елінің дәстүрлі үйлену салтында жас келін қызылдан желек жамылып, қызыл көйлек киіп, қызыл күймеге отырған. Олар тіпті той-думандарында да қызыл шырақ жағып, қызыл түсті қима қағаз суреттер ілуді қуаныштың символына балағандықтан, таным-түсініктеріне сәйкес қызыл түсін «бақыт пен жеңіске», «адалдық пен мейірімділік» секілді ұғымдармен ассоциациялайды. Дүние жүзінде қызыл раушан гүлі махаббаттың белгісі ретінде саналғандықтан, қызыл түс көбінесе раушан гүлімен немесе махаббат, ғашықтық сезімімен де ассоциацияланады. Ал қызыл планета Марс – соғыс құдайы ретінде танымал екендігі белгілі, сондықтан болар қанды қырғын соғыстар, қан майдандар қызыл түсімен байланыстырылып, санада ұрыс, төгілген қанмен елестетіледі.

Ассоциациялық өрісте берілуі – қызыл әскер, қызыл қан, қызыл от, қызыл жалын, қызу қанды, қызыл гүл т.б. Психологтардың кеңесі бойынша, қызыл түсті мына кезде таңдаңыз: қызығушылық тудырғыңыз келсе арманыңызды іске асырғыңыз келсе, қорқыныш пен үрейден қорғанғыңыз келсе, бойыңыздағы қуатты арттырғыңыз келсе қызыл түсті таңдаңыз. Сондай-ақ, «Қызыл түс тасыған күшті білдіреді. Көбінесе қызуқанды адам киімді осы түстен таңдайды. Албырт, белсенді, тез шешім шығаратындар бір орында отырғанды қаламайды. Өмірден бәрін үйреніп, алға ұмтылғыштар қызылға құмар. Оларды бірқалыптылық тез жалықтырады. Айналасындағылардың қателігіне көз жұмып қарамайды. Шынайылықты жақсы көреді», – деген пайымдаулар бар. Қытайда бай, ауқатты адамдар үйлерінің қақпаларын қызылмен бояған. Ежелгі құдайлардың үстемдігін, табиғаттан тыс ерекшеліктерін көрсету үшін қызыл киімде бейнелейтін болған. Қытайдың астанасы Пекин қаласында «Тыйым салынған қала» - императорлар өмір сүріп, билік құрған Қытай империясының орталығы бар. Бұл сарайдың қызыл қабырғалары оңтүстікті, күнді, бақытты білдірген. Ал ашық сары шатырлары жердің символы болған.

Сонымен қатар көк сөзімен байланысты шыққан қазақта көптеген сөздер бар. Бұған көк тәңірідегі алғашқы компоненттің ықпалы бар секілді. Мысалы, көк шықты дегендегі көк заттың түсін емес, жаңа шыққандығын білдіреді. Тәңірідегі көк дүниенің бастауы деп түсінсек, шөп сөзімен тіркескен көктің мағынасын біз көктем мезгілінің келгендігі, жаңа тірліктің басы деп ұғамыз. Көк сондай-ақ көне түркіде туыстық мағынада қолданылған. Бұлар көне жазба ескерткіштерінде де кездеседі.

М.Қашқаридың еңбегіндегі «көгің кім» тіркесінің аудармасы »шыққан тегің қандай» дегенді білдіреді. М.Қашқари Сөздігінде көке деген туыстық атауы да кездеседі. Көке деп әкесінің апа-қарындастарын атаған екен. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз ауыз екі сөйлеуде «көкең кім?» түрінде жиі қолданылады. Бұл тіркес туыстық атауды білдіргенімен, тірек, демеуші деген мағынада жұмсалады. Дегенмен кей отбасыларда көне түркілік мәні әлі де болса сақталған.

Соңғы жылдары әлем тілдерінде түр-түс атауларын беретін лексикалық тілдік бірліктер құрамы мен саны жағынан күрт өзгеріске ұшырады. Бұған ағылшын тіліндегі лексикалық модельдердің әсері болып отыр. Ағылшын тілінде, әсіресе, жарнама терминдерін беру кезінде сипаттама түр-түс атаулары жиі қолданылады: олар мәдениетаралық қарым-қатынас бойынша орыс тіліне де өтіп, колоростика терминдерінің қатарын толықтыруда. Орыс тілінде негізгі түр-түс атауларымен қатар объектінің түсін нақтылайтын атаулар, түстің реңктерін айқын көрсету үшін приставка қосылып жасалған атаулар (ярко-синий, светло-коричневый, бледно-розовый) қолданылады. Бұл құбылыс қазақ тілінде де көрініс табууда. Мысалы, сәбіз сары т.б.

1 Жасыл түс атауының да түбірін жас деп тануға болады. Мұнда да о бастан заттық не сындық, сипаттық мағына болған. «Жас» сөзінің бастапқы мағынасы «жаңа шыққан көк, өсімдік, көкөніс» деуге болады. «Жас» сөзінің жаңадан көгеріп шыққан өсімдікті білдіретін мағынасы жаңа өсіп келе жатқан балаға, одан кісінің өмір сүрген жыл санына ауысқан. Көк өсімдіктің дымқыл, ылғалды болуымен, әсіресе таңертеңгі шық түскен кездегі күйімен байланысты, бұл сөз «көз жасы» деген ауыспалы мәнге ие болған тәрізді», — деп көрсетеді. Яғни, жасыл, көздің жасы, адамның жасы, жаңа өсіп келе жатқан балаға байланысты айтатын жас сөзі шығу тегі бір, яғни гомогенді омоним (гомогенді омоним деп — «о бастағы бір сөздің мағыналық дамуы нәтижесінде туындап, арақатынасы алыстап, бара-бара екі сөзге айналып кеткен лексемалар» (Қыдырбекұлы Б., 1993:175) деп айтуға болады.

Түр-түс атауларымен берілген фразеологизмдер тілдің құрылымдық жүйесіндегі аса күрделі тілдік бірлік ретінде лингвистикалық зерттеулерде жан-жақты қарастырылып келеді. Көптеген зерттеуде тұрақты сөз орамдарының, әсіресе жеке сөздермен салыстырғанда, бейнелі, экспрессивті-эмоционалды қасиетке ие екеніне алдымен мән берілді. Фразеологизмдердің көбіне-көп көркем

шығарма тілінде көріктеуіш құрал ретінде жиірек жұмсалуды да олардың осы қасиетіне байланысты болса керек.

Көк - Көгалаң таң.

Таң. Қазіргі тіл қолданысымызда таң атқанда, таң құлан иектегенде, таң бозарып атқанда деген тіркестер бар. Ал халық тілінен таң мезгілін білдіретін сөздердің бұдан басқа да небір түрін кездестіреміз. «Таң сімірі жауғанда» (Төрехан батыр). Ереуіл таң.

«Шолпан жұлдыз батқанда,
пәленің алды қайтқанда,
Ереуіл таңдар атқанда,
қызара келіп күн шықты» («Ер Қосай»: 68).

Көгалаң таң.

«Желпіндіріп ту байлап,
Ерлерім тұрды ат сайлап,
көгалаң таң болғанда» (Қашаған Күржіманұлы:45).

Рауан таң.

Рауан таң біліне,
жемісті сайдың бойына
бастап келді ол енді» (Құбығұл:53).

Ерен-параңда «ерте, таңерте»

көк жан - арық, жүдеу

ақ, қар, көк мұзда - қыс ішінде, қыстыгүні;

Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе

Немесе қытайлық әйел ақын Чжау Лихуа жырлағандай: («Ай туып келеді»)

Қарашы айға, көк аспандағы күміс түймедей,

Көтеріліп келеді еш кім итермей де, сүйремей.

Қарап тұрсаң сол айға,

Түнді бөлеп арайға:

Тасымайды,

Асықпайды,

Шаршамайды.

Зорланбайды,

Көлгірсімейді,

Желікпейді.

Қамықпайды.

“Жас” сөзінің сөздіктерде берілген мағыналарына қарап, алғашқы бастапқы мағынасы жас өскін, жаңадан қылтиып шыққан көк деп топшылаймыз. Көк шөп мағынасынан жас өскін (балаға байланысты) мағынасы, одан адамның жасы семасы, кейін ол өмір мағынасына (жасына жас қосу, өміріне өмір қосу) ауысты. Ал адамның көз жасы мағынасындағы жас, жас шөптің бойында нәрі бар сулы екендігіне қарап, көзден аққан жасты ұқсатқан болу керек.

Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде Н.Қарашева: «Жас» сөзінің бастапқы мағынасы жаңа шыққан көк өсімдік деп ұйғаруға болады. “Жас” сөзінің жаңадан көгеріп шыққан өсімдікті білдіретін мағынасы жаңа өсіп келе жатқан балаға, одан кісінің өмір сүрген жыл санына ауысқан. Көк өсімдіктің дымқыл, ылғалды болуымен, әсіресе, таңертеңгі шық түскен кездегі күйімен байланысты, бұл сөз көз жасы деген ауыспалы мәнге ие болған” деп көрсетеді. Ал түр-түстердің тілдегі көрінісіне талдау жасаған ғалымдар жалпы түркі тілінде жас//йаш сөздерінің түрлі мағыналық реңктегі көріністері омонимдер қатарына еніп бара жатқандығын айтады (Н.Қарашева, 1995:43). Демек, жас сөзінің алғашында заттық мағынаны иеленіп, кейіннен жас сындық мағынаға көшкенін, яғни атаудың арнайы сема иеленгенін ғалымдар зерттеп, дәлелдеген. Біздің де топшылауларымыз осыған саяды.

Әсіресе, төл басына (алғашқы төлге) айрықша мән берген. Оларды іріктеп, барлық жағынан өскелең талапқа сай келген үлгілерінен тұқымдық ақ нар, боз айғыр, көк бұқа, көк қошқар өсірген. Аса бағалыларын сатпай, соймай, сыйға тартпай ерекшелеп, сетер атаған. Сиыр малын бағып-күту, шығынсыз өсіру оңай еместігін, малшының маңдай терін, қажырлы еңбегін, қиыншылықта төзімділік талап ететінін: «Сиыр бақтым – сидаң қақтым» мәтелі арқылы шаруа адамның зердесіне жеткізген.

Көк қасқа айтты – этн. Ірі тойға, қуанышқа құрбандыққа мал атауы.

Көкәлі жас, піспеген шикі. Мысалы: көк түйнек, көк қауын, көк алма, көк өрік көк сағал («шала піскен»), көк сабақ («толық піспеген, дүмбілез»), көк асық, («шынықпаған»), көк өрік (кей жерде:

»көп өрік жеп іші кепкенше, көк өрік жеп өле қалған жақсы» деген де сөз. Көк арық, жасық, майсыз, дәмсіз. Мысалы: көк жасық («арық ет»); көк бақа қозы («арық, ет алмаған қозы»); көк қарын («арық»); көк шалап («майсыз, дәмсіз, су араласқан сұйық»).

Көлденең жүрген көк атты – кез келген, кім көрінген адам. Мысалы,

- Есенсіздер ме?- деп амандасып, басын изеді де, рұқсат сұрамастан аяқ киімін шешіп, бұрышқа торсылдатып лақтыра бастады. Содан белін жазып тұрды да басындағы күнқағары мен күртешесін керегенің басына ілді. Бұрылып әлі сол орнынан қозғалмаған бейнеге бұрылды.

- Үйге кісі келгенде төрге шығыңыз демей ме екен?,- деп тепсініп, жауап күтпестен-ақ көрпешенің ортасына барып малдасын құрып жайғасты. Енді үй іші алакөлеңкеге көзі үйрене бастады ғой дегенде манағы бейненің қыз бала екенін байқап:

- Шырағым, неғып әлі тұрсың қаққан қазықтай болып, сусының бар ма?- деді жуан дауыспен. Өзі жан-жағын шолып шықты. Жұпынылау шопан үйіне бас сұққанын түсінді. «Дұрыс екен, бай қойшының үйінен адам үзілмейді. Менің көп көзіне түспегенім дұрыс. Мына жер бірер жеті тұруыма жарар»,- деп іштей ойлап, есік түбінде әлі қазықша қақайған қызға таңырқап қарап:

- Әй, сен қыздың құлағың, тілің бар ма? Немесе мені неғып жүрген көк атты деп менсінбей тұрсың ба?- деді тағы. Шақырусыз келген еркектің аузы мен қас-қабағының қимылынан бірдеңе сұрап тұрғанын сезген Айдидар екі қолын жайып, көзі күлімдеп: не сұрайсыз?,-дегенді ишарамен білдірді. Еркек сонда барып қыздың мылқау екенін түсінді. Түңліктен түскен бесіндегі күннің сәулесімен қыздың жүзі албырап, көзінен үрей ұшқыны байқалды. Тоқпақтай бұрымы иығынан асып, жамбасын соғады.

Абай айтқандай «қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы». Қасы қарлығаштың қанатындай. Шарасы кең жанардың тұңғиығында үрей, қалың кірпік астынан еркекке күдікпен қарап тұрғандай. Ұшы ұзыншалау келген қыр мұрынының астында шиедей қызыл ерін үлбіреді. - Ойбай-ау, осынша сұлулық берген шебер құдайдың саған тіл бермегенін айтам-ау!- деп таң қалды еркек. Сөйтіп күбірледі де қолымен мегзеп маған сусын әкеліп бер деп белгі жасады. Қыз басын изеп, бұрыштағы асадалдан кесеқапты ашып ішінен тостаған алды. Оны орамалмен жылдам сүртіп жіберіп, босағадағы күбіден айран құйып, еркекке ұсынды»

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ және қытай тілдеріндегі түр-түс атауларының ұлттық-мәдени сипаты мен ерекшеліктері жайында салыстырмалы тұрғыда қарастырылып, екі халықтың салт-дәстүрін, ұлттық ерекшеліктеріне байланысты түс атауларын өзіндік танымына байланысты қолданады. Сондай-ақ, қазақ және қытай тілдерінде түр-түр атауларының екі халықтың, ұлттың өмір сүру жағдайына, жалпы рухани мінез-құлқының ерекшеліктеріне байланысты қызмет атқарады. Екі халықтың ақындарының өлеңдерінен түр-түс атауларына байланысты мысалдармен дәлелденіп айқындалды. Көркем әдебиет мәтіндерінен мысалдар арқылы олардың семантикасын, қызметін, мәнін дәлелдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Алдашева А.Аударматану:лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер.- Алматы, Арыс,1998.- 248б.
2. Лауланбекова Р. Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты (сын есім + зат есім үлгісі бойынша): Канд. дис. автореф. — Алматы, 2010. — 29 б.
3. Қайдаров Ә. Этнолингвистика негіздері. А., 1996. – 189 б.
4. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1993. — 175 б.
5. Қашқари М. Девону луғат-ат турк. I-III т. – Ташкент. 1961-1963. 366 б.
6. Құрышжанұлы Ә. Көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер. 1975. 44-65 б.
7. Шанбаева Л.Р. Түр-түсті білдіретін күрделі аталымдардың шығу төркіні, өзіндік ерекшеліктері. XII халықаралық конференция материалдары. Филология сериясы, №4. 2009.
8. Лилли Саймон и Сю. Сила цвета и цветотерапия: Используйте преобразующие силы света и цвета для здоровья и благополучия /перевод с англ.-СПб.: «ДИЛЯ», 2006, 96 С.
9. Айчин Өлеңдер жинағы Пекин, 1969ж 260б
10. Жау Ли Фа Өлеңдер жинағы Пекин, 2003ж 210б.

ЧАГАТАЙ ТИЛИНИН ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ОРДУ

Ф.Ф.К., доцент А.У.АКЫНБЕКОВА*

Түйіндеме

Биз өзүбүздүн тегибизди жакшылап такташ үчүн, тарыхый коңшулардын да тарыхын жакшылап билишибиз абзел. Андыктан азыркы кыргыз тилинин материалдары тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы зарыл.

Негизги сөздөр: лингвистика, лексика, кыргыз тили, диалект, эстеликтер, графика, чагатай жазуусу, доор, тарых.

CHAGATAI TILININ TRK OF CHILDRENTHEY HORDE

Abstract

We raxsila debt to clarify the origin of the self, as we know, raxsila historical koshelanyk history in General. Therefore, the materials based on historical facts of the modern language linguistic proximity Chagatai, the object of study, specific questions can techtastic necessary.

Key words: linguistics, vocabulary, language, dialect, monuments, graphics, inscription, Chagatai, and I, history.

Ата мекендик түркологдордун арасында чагатай тили чыгыш тобундагы түрк тилдеринин (уйгур, өзбек) түзүлүшүнө мүнөздүү болгон элементтери менен түштүк-батыш тобундагы түрк тилдеринин (түрк, азербайджан, туркмен) түзүлүшүнө тиешелүү огуз, кыпчак тилдеринин элементтерин камтыган «койнэ» жасалма адабий тил экендиги туурасындагы пикир кеңири тараган. Арийне, бул тил өз эне тилдеринин базасында адабий тил калыптануу деңгээлине көтөрүлө элек көптөгөн түрк тилдүү элдердин сабаттуу чөйрөсүндө адабий тил катары кызмат кылып келгени белгилүү. Тактап айтканда, аны бир эле учурда ар башка тилдик, диалектилик айырмачылык менен айырмаланган бир катар түрк мусулман элдери XV-XIX кылымдарда колдонуп келишкен.

Ошол мезгилдерде аталган тил чагатай жазуусу менен жазылган тексттерди түрк тилдүү мамлекеттердин баары эркин окуй алуусуна да белгилүү даражада шарт түзө алган. Бул тууралуу тарых илимдеринин кандидаты Кыяс Молдокасымов “Азаттык” радиосуна берген кабарында: “100 жылдар бою Стамбул шаарынын китепканаларынын биринде кыргыз тарыхчысы Зиябидин Максымдын 1662 беттен турган “Фергана хандарынын тарыхы” деген эмгеги кыргыз тилинде сакталып, чагатай тилинде жазылган дегени менен аны өзбектер өзбекче, кыргыздар кыргызча, казактар казакча окуй алгыдай баарына кеңири түшүнүктүү болгонун билдирген. Ал эми Алишер Навоинин сөздүгүн даярдап жаткан биздин боордош өзбектер кээ бир терминдердин маанисин түшүнүш үчүн К.К.Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгүн колдонушкандыгын айтышкан. Бабурдун сөзүн иликтегендер дагы кээ бир сөздөр азыркы өзбек тилинде сакталбай, кыргыз тилинен табылган”, – деген.

Мунун өзү ошол доордогу чагатай тилинин сөздүгүн андаш үчүн бир учурда бир нече түрк боордош, тектеш элдердин сөздүгүнө таянуу керек экендигинен кабар берип турат. Андыктан чагатай тилин ошол кездеги тарыхый документтердин, кол жазмалардын көпчүлүгү ушул аймакта жашаган жалпы түрк тилдүү элдерге түшүнүктүү болсун үчүн кабыл алынган тил деп эсептеп, чагатай жазмасы, жалпы Борбордук Орто Азия элдеринин орток адабий мурасы болуп саналат дегенге толук негиз бар.

Ал эми түрк тилдеринин ичинен кыргыздар чагатай тилин XVIII-XIX кылымдарда өз турмушунда колдонгондугун байыркы жазма эстеликтердин материалдарын негиз кылып

алып, чагатай жана кыргыз тилинин, айрыкча, лексикасын салыштыруудан даана байкалат. Себеби тилдин лексикалык байлыгы – калктын бүткүл турмуш тарыхы менен өмүрлөш, аны менен бирге жаралган жана бирге жашап келе жаткан баа жеткис кенч. Бул байлык элдин нечен кылымдар бою өнүктүрүлүп, калыптанып отурган маданий жана материалдык байлыктары, аң-сезими, ой-

* «Азаттык» радиосу, Талас мамлекеттик университети, aimantmu@mail.ru

пикири, коомдук турмушу, башка элдер менен болгон карым-катнашы ж.б. жактары менен тыгыз байланыштуу.

Ушул максатта бул эмгекте Венгриялык чыгыш таануучу, фольклорист И. Кунош тарабынан 1902-жылы Будапештте жарык көгөн “Чагатай-Осмон-Немис тилдериндеги сөздүгү” («*Çagataj - Osmanisches Wörterbuch*») чагатай тилинин лексикасын азыркы кыргыз тили менен салыштырууда кеңири пайдаланылды. Анда чагатай тили менен кыргыз тилинин ортосундагы фонетикалык праформасында жана номинативдик семантикасында сакталган жалпылыктар бар экендиги, андай биримдиктердин негизин заттык, сын атоочтук, этиштик түшүнүктөргө, тууганчылыкка, үй-тиричиликке, тамак-ашка, кийим-кечеге, эски коомдук түзүлүштөргө тиешелүү сөздөр түзөрү аныкталды.

Алсак, аталган сөздүктө чагатай тилиндеги заттык, сын атоочтук, этиштик түшүнүктөргө байланыштуу бир нече сөздөр кыргыз тилинде да бүгүнкү күнгө чейин эч өзгөрүүсүз сакталып келгени байкалат. Маселен, заттык түшүнүктөгү сөздөр: *ay* “ай”, *ayım* “айым”, *aş* “аш”, *at* “ат, жылкы”, *atala* “атала”, *beşik* «бешик», *bilik* «билик», *börk* «бөрк», *çay* «чай», *çelek* «челек», *çelpek* «челпек», *çičkan* «чычкан», *çiy* «чий» ж. б.

Сын атооч сөздөр: *erke* «эрке», *kıska* “кыска”, *kızıl* “кызыл”, *kıyın* “кыйын”, *kök* “көк”, *mol* “мол”, *sak* “сак”, *sarı* “сары”, *kaynak* “кайнак” ж. б.

Ал эми биз кезиктирген этиштик түшүнүктөрдөгү сөздөрдө тыбыштык айырмачылыктар эч байкалбайт: *aç* “ач”, *çüü* “чык”, *iç* “ич”, *kêç* “кеч”, *kês* “кес”, *kêt* “кет”, *kir* “кир”, *kör* “көр”, *êşit* “эшит, ук” ж. б.

Бирок бул мисалдардан чагатай тили менен кыргыз тилинин ортосунда айырмачылыктар таптакыр жок дегенден алыспыз. Тилдин лексикалык составы ар дайым бир калпта турбайт. Ал элдин маданий турмушу, үрп адаты, чарбачылык жана өндүрүш каражаттарындагы өнүгүүгө байланыштуу өзгөрүүлөргө жараша дайыма тынымсыз өзгөрүү абалында турат. Маселен, чагатай тилиндеги заттык, сын атоочтук түшүнүктөрдү билдирген айрым сөздөр кыргыз тилинде кийинки фонетикалык мыйзамдарга багындырылган. Бирок булар фонетикалык жагынан бир аз өзгөрүлгөнү менен алар маанилик жактан чагатай тили менен жалпылыкты түзгөн. Маселен, зат атооч сөздөр: *ak mescid* “ак мечит”, *altun* “алтын”, *aşlıg* “аштык”, *atağ* “атак, даңк, наам”, *bulag* «булак», *çokmar* «чокмор», *cilim* // *çili* «чылым», *erkan* «аркан», *gence* «кенже», *gene* // *kene* «кене», *giyik* «кийик», *giyiz* «кийиз, палас», *gök* «көк, асман» ж. б.

Сын атооч сөздөр: *yumşag* “жумшак”, *güyük* «күйүк», *karamtol* “каралжын” *karamuğ* «карамык», *karangu* “караңгы”, *kararak* “карараак”, *kızımtol* “кызгылтым”, *köprek* “көбүрөөк”, *kuruğ* “курпак” ж. б.

Мындай көрүнүштөрдөгү сөздөр төмөнкү тематикалык топтордо да байкалат:

Тууганчылыкка байланыштуу сөздөр. Чагатай тилиндеги тууганчылыкка байланыштуу төмөнкү сөздөр тыбыштык жактан да, берген маанилери боюнча да эч өзгөрбөстөн кыргыз тилинде колдонулат: *ata* – ата: 1. балалуу эркек; 2. жалпы эле улгайган эркектерге кайрылганда урматтоо иретинде айтылат, *baba* – баба, түпкү ата, ата-баба. Мисалы: *Бабабыз черткен бул комуз, Баркына жетип ырдайлы*; *ağa* “ага, байке, улуу бир тууган, айылдын же уруунун башчысы, бий; *ake (eke)* аке, улуу эркек бир тууган, ага, байке, *balduz* – балдыз.

Ал эми айрым тууганчылыкка байланыштуу сөздөрдүн фонетикалык структурасы боюнча бириккен. Маселен, *balaçka (beleçke)* деген айрым татаал сөздөр азыркы кыргыз тилинде бала-чака, үй-бүлөдөгү балдар, бала-бакыра деген кош сөз түрүндө эки бөлөк жазылат. Чагатай тилинде бул сөздүн биринчи компоненти (*bala*) кыргыз тилиндегидей эле: бала, наристе, жаш бөбөк, жалпы эле уул, кыз деген маанини берет. Бирок айрым окумуштуулар бул сөздү түрк тилдерине индия тилдеринен келип кирген болуу керек дешет. Анткени К. Сейдакматов *bala* сөзүн индия тилдеринин бири болгон урду тилинде: 1) балакай, балача; 2) куулук шумдуксуз деген маанини берерин айткан. Ал эми *балак* сөзү “жаш бала, эмчектеги бала” деген маани берет деген (Седакметов, 1988:44).

Байыркы түрк жазууларында *bala* сөзү *жаныбарлардын баласы* же *кул* деген мааниде гана болгон (ДТС, 1969: 80). Анын ордуна *огул* деген сөз колдонулган. *Уры огул* “уул бала” дегенди, *кыз огул* “кыз бала” дегенди билдирет (ДТС, 1969: 364).

Ушуларга караганда *bala* деген сөз байыркы түрк каганатынан кийинки мезгилде, болжолу, караханиддердин тушунда индия тилдеринен түрк тилдерине кабыл алынган болуш керек. Себеби кыргыз тилинде да бул сөздү айбанаттардын жаш төлүнө, канаттуулардын балапандарына карата колдонулушун макалдардан кездештирүүгө болот: *Карга баласын аппагым дейт, Кирпи баласын жумшагым дейт (макал).*

Ағаша жана *байбеңе* сөздөрү чагатай тилинде бирдей колдонулуп, улгайган сөөлөттүү зайып маанисин түшүндүрөт. Бул сөздөр кийин ар түрдүү доорлордо түрдүүчө маанини түшүндүрүп кеткени байкалат. Маселен, байыркы түрк тилдеринде хан сарайда иштеген кызматчы аялды атаса, уйгурларда *агеча* формасында келип, үйдөгү байбиче аялды түшүндүргөн. Кыргыз тилинде болсо, чагатай тилиндегидей (*ағаша, байбеңе*) эки формасы бирдей кездешет. Алсак, *агача* формасы айрыкча фольклордук чыгармаларда гана кездешет: *Агача, келин, сулуу кыз Зайыптан чыгат турбайбы* (Элдик ыр).

Ал эми азыркы кыргыз тилинде бул (*агача*) сөздүн *байбиче* формасы сакталап, анын мааниси бир топ кеңейген. Маселен: 1) бир нече аялы бар адамдын биринчи аялы. *Чоочулаштып үрпөйүп, Байбиче, токол башында* (Жантөшев). 2) үйдөгү оокат-тиричиликти башкарып, көп жашап калган аял. *Байбиченин бардыгы – Төөдөй кара сандыгы* (Тоголок Молдо). 3) улгайган аялдарга карата урматтап, кайрылуу иретинде колдонулат. – *Келгиле, байбичелер, келгиле, – деп, Жапар ордунан тура калды* (Баялинов).

Эски коомдук түзүлүшкө тиешелүү кесипчилик сөздөр.

Ағ падишах – чагатай тилинде “Түркстанда аскердик чин” деп берилет. Кыргыз тилинде болсо, тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон формасында *ак падыша* болуп кездешип, монархиялык бийликтин башчысы монархтын титулу, атадан балага өтүүчү кандык бийлик. Мисалы: *Зулум падыша, бай-манаттын тушунда элди, жерди кара туман каптаган*. Анын азыркы күндөгү өтмө мааниси мамлекет башчысы, эл башчысы, эң күчтүү, эң кыйын, эң урматтуу, асыл адам маанисинде да колдонулат. *Падыша тукумун жеке уул даңазалабайт* (*Кыргыз* тилинин сөздүгү, 2010:1031). Тарыхта бул наам кыргыздар Россияга кошулгандан кийинки мезгилдеги орус падышаларынын жергиликтүү эл тарабынан аталышын түшүндүрөт: *Герман менен ак падыша урушуп жатат имиш* (Абдукаримов).

Ал эми *atalik* (*atalıg*) сөзү Орто Азияда жогорку мамлекеттик чин, падышалардын тарбиячысы, увазир. Аталык – падышахтын баардык иштеринен кабардар болуп, жоопкерчилик алган, өлкөнү башкаруусуна акылы, кеңеши менен жардамчы болгон киши деген түшүндүрмө берилген (Kúnos,1902). Кыргыз тилинде да ушундай эле маанини туюндурары Х.Карасаевдин “Камус наама” сөздүгүндө (Карасаев,1999:119) байкалат. Анда Орто Азиядагы хандардын убагындагы жогорку мансаптын бири экендиги айтылат: *Түк амалга жетпей, же Нусунтун аталыктыгын көрө албай, ачык каршы чыгышка даап батынбай, ичтен сызып жүрүшкөн айрым бектер, уруу башчылары Муратбек жакындаар замат ага жалт өтүп кетиши ыктымал болчу* (Т.Касымбеков). *Бул Мусулманкул аталык эмеспи* (Касымбеков). Экинчи мааниси ата дегенге таандык: *Аталык мээрим менен кат аркылуу, Кучактап маңдайынан өөп алам* (Абдыраманов).

Yasaul – сөзү чагатай тилинде болуштун жигити, айыл аткаруучу маанисин туюндурат. Ал эми Х.Карасаев илгери кыргызда *жасоол* эки түрдүү болгонун белгилейт: биринчи, үйөздүн жасоолу кылыч асынган, тышын кызыл баркыт менен тыштанган тебетей кийген. Бирок аны кызыл тебетей дебестен кызыл чок деп атаган. Анткени кызыл тебетей илгери замандан бери «бир элдин эркеси же бир үйдүн эркеси» болгон. Чаташтырбас үчүн «жасоолду» (үйөздүн жасоолун) «кызыл чок» деп койгон. «Кызыл чоктор» барып турган катаал, ырайымсыз, алкы бузулган митаамдардан болгон: *Жамандан жасоол койсо, Жалгыз уулунун көзүн чыгара чабат* (макал) (Х.Карасаев,1996:292). Ал эми Кокон хандыгынын мезгилинде «акимдерди, улуктарды жандап жүрүүчү адам», «кароолчу, коргоочу», «үйөздүн, болуштун чабарманы» деген маанини билгизген: *Жардынын минип чологун, Салуучу бүлүк жасоолдор* (Турусбеков).

Ал эми *bek* сөзү чагатай тилинде “кол башчы, мырза, эмир” деген мааниде кездешет. Бул (*бек*) сөздү айрым түркологиялык изилдөөлөрдө байыркы түрк тилиндеги *йег* «жакшы» деген сөздөн келип чыгышы мүмкүн деп болжолдонот (ДТС,1969:242) К.Сейдакматов мындай болжолдоого эки негиз бар экендигин белгилейт: 1) кыргыз тилиндеги жакшы сөзү «атактуу, даңкы чыккан, эл бийлеген адам» маанисинде айтылат. Ушундай маани байыркы түркчө *йег* «жакшы» деген сөздө да болуп өтүшү мүмкүн. 2) Кыргыз тилинде сөз башындагы [й] тыбышы [б] тыбышына алмашкан. Натыйжада байыркы түркчө *йег* сөзү *бег* түрүнө келип, көпчүлүк түрк элдеринде хандан кийинки мансап орду *бек* аталган (Сейдакматов,1988: 50). Анын ичинде кыргыз тилинде да *бек* сөзүнүн мааниси “бир уруунун башчысы, эл бийлөөчү” деген маанилерди билгизет: *Зулумдар бизге бек болду, Эл ичинде көп болду* (Тоголок Молдо). Ошондой эле *бек* сөзүнүн азыркы кыргыз тилинде “туруктуу, бекем”, “катуу,” “жабык, кулпуланган” деген маанилери да бар: *Аткарууда сөзүңдө бек бол, эже* (Нуркамал). *Чаргын бек-бек унчукту* (Сыдыкбеков). “*Бек жерге катып койдум*” деп жылмайды (Осмонов).

Кыргыз тилиндеги жасоол сөзү чагатай тилинде *yasaul* болуштун жигити, айыл аткаруучу маанисин туюндурат. Кыргыз тилинде да Кокон хандыгынын мезгилинде «акимдерди, улуктарды

жандап жүрүүчү адам», «кароолчу, коргоочу», «үйөздүн, болуштун чабарманы» деген маанини билгизиши менен чагатай тилинен айырмаланбайт: *Жардынын минип чологун, Салуучу бүлүк жасоолдор* (Турусбеков).

Кийим-кечелердин аттары. Чагатай тилинде кийим-кечектерге байланыштуу сөздөр көп кездешет, бирок алардын тыбыштык жактан өзгөрүүлөрү байкалат. Мисалы *чекмен* эркек кийиминин бир түрү. Бул сөз тажик-фарс тилдеринен *чекмен, жемен* формасында кабыл алынган. Кыргыз тилинде [п] тыбышынын кошулушу жана [м] тыбышынын түшүрүлүп айтылышы менен *чеккен* сөзү пайда болгон. Бул сөздүн тыбыштык түзүлүшүндө айырмачылыктар болгону менен анын лексикалык мааниси бирдей, тактап айтканда, кабылбай, шырылбай эндей тигилген же ичи кабылып, сырты бош тигилген эркектердин тыш кийими *чеккен* деп аталат. Ал эми *гүйнак* күрмө кемсел сыяктуу сырт кийимдердин астынан кийилүүчү жалаң кат кийим, көйнөк (Кыргыз тилинин сөздүгү, 2010:774).

Börk – чагатай тилинде төбөсү бийик тебетей. Э.В. Севортян бул сөз байыркы эстеликтерде «*ороо*», «*жабуу*», «*чүмкөө*» маанилерин туюндуруп, *бөрү /бөри* сөзүнүн [и], [ү] тыбыштары түшүп, этиштен зат атооч жасоочу -к мүчөсүнүн жалганышынан пайда болгонун айткан (Севортян: 1978: 223). Бирок *бөрк* сөзү кыргыз тилинде чагатай тилиндегидей төбөсү бийик тебетей маанисинде колдонулат: *Бөрк ал десе баш кескен («Семетей» С.К.), Көк сүлөөсүн бөрк кийген, Көк жал абаң эр Бакай («Манас»)*.

Буюм-тайымдарга байланыштуу сөздөр. И. Куноштун сөздүгүндө буюм-тайымдарга байланыштуу сөздөр да өтө көп кездешет. Алар кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүгө учураганы менен лексикалык маанисин сактаган. Мисалы: *биçак* сөзүнүн баштапкы *быч* этиши «кес» маанисин берген. Ага зат атооч жасоочу -ак мүчөсүнүн жалгануусу менен *бычак* сөзү келип чыккан (ДТС, 1969: 104). Чагатай тилиндеги *биçак* сөзү кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүгө учурап, *бычак* болуп кездешип, кесүү үчүн колдонулуучу мийиздүү, сабы бар курал маанисин берет: *Маки бычактарын чыгрып, дасторкон үстүнө таштап, эттин келишин күтүштү*. Ал эми ушул эле сөз түрк тилдеринен азербайжан тилинде *бычак*, хакас тилинде *бичак*, якут тилинде *бычах*, түрк, татар, уйгур тилдеринде *пычак*, уйгур диалектилеринде *пичак*, татар диалектилеринде *пыцак*, алтай диалектилеринде *пыцах* деп аталган.

Bilau / bilağ – кайрак таш. Кыргыз тилинде болсо созулма үндүүлөр пайда болгондон кийинки *бүлөө* формасында кездешип, бычакты, устараны жана башкаларды бүлөөгө жануу, бүлөө менен курчутуу, жанып курчутуу маанисинде колдонулат: *Бычакты бүлөп бере койчу*. Өтмө мааниде кайратына келтирүү, кайраттандыруу, күчөтүү дегенди элестүү туюнтат: *Түркүн кеңешин салып бүлөгөн* (Бейшеналиев). Бүгүнкү күндө адабий тилибизде бүлөөгө синонимдеш кайрак (кайрак ташы) колдонулат: *Жазгычтар – кылыч болсо, сынчы – кайрак. Кылычты өткүр кылат мыкты кайрап* (А. Осмонов).

Bilekçe – билекче, колго тагылган чынжырча. Чагатай тилиндеги *bilekçe* сөзү *билек+че* деген эки бөлүктөн турат. *Билек* уңгусу чыканактан колдун башына чейинки аралыктагы мүчө, жилик, ага кичирейтүүчү -че мүчөсү уланганда колго тагылган чынжырча маанисине туура келет. Кыргыз жана чагатай тилдеринде -ча мүчөсү атооч сөздөргө улануу менен, кичирейтүү маанини туюндурат. Ал эми *билек* деген сөздүн алгачкы формасына *йүзүк* деген сөздүн биригишинен кыргыз тилинде *билерик* сөзү пайда болгон: *Кош билерик, кош шакек. Оң колуна сала кет*. (Т.Молдо)

Билек+йүзүк деген бириккен сөздө *билек* бөлүгүнүн аягындагы [к] (г) тыбышы [й] тыбышына өтүп, казак тилдеринин диалектилеринде жолуга турган *билейзүк* түрү жаралган. Мындай [й] тыбышынын мурдагы [р] тыбышынын алмашканы экен деп туура эмес «оңдоп айтуудан» түркмөн, турция, өзбек тилдеринин диалектилеринде *билерзик* түрү келип чыккан. Ал эми [р] тыбышы сакталып кала берип, андан кийинки [з] тыбышы түшүп калышынан кыргызча *билерик* түрү пайда болгон (Сейдакматов, 1988: 53). Бул чагатай тилинде *bilak yüzük* деген формада келип, түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилиндеги *билек* уңгусу чагатай тилине жакын экендиги байкалат. Себеби түркмөн, турция, гагауз, караим, карачай-балкар, ногой, кара калпак тилдеринде *билезик, билзек*, өзбекче *благузук*, түркмөн, турция, өзбек тилдеринин диалектилеринде *билерзик* түрүндө айтылат (Севортян: 1978: 87).

Тамак аштардын аттары.

Аш – байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө бул сөз кайсы тилден келгени белгисиз, бирок *аш* деген сөз эң алгач манжурларда *ашуу* формасында кезигип, ал чайноо, оозуна алуу деген түшүнүктү берери айтылат (Севортян:1978: 62). *Аш* сөзү түрк тилдеринин айрымдарында үч мааниде колдонулат. Анын биринчи мааниси жалпы эле *тамак* деген түшүнүктү билдирет. Экинчи мааниси *палоо*. Бул түрктөргө перс тилинен кабыл алынып, чагатай тили аркылуу таркагандыгы белгилүү

(Севортян: 1978: 87) *Аш* сөзүнүн үчүнчү мааниси түрк тилдеринин ичинен кыргыз, казак, кара калпак, уйгурларда өлгөн адамды эскерип, бир жылдан кийин ага арнап мал союп, элге тамак берүү жөрөлгөсүндө колдонулат.

Göçe – сөзү чагатай тилинде ак жүгөрү таруусунан жасалган бир даам маанисин туюндуруп, кыргыз тилинен айырмаланбайт. *Көчө* сөзүнөн *көжө*, *көйө* сөздөрү келип чыккан. Чагатай тилинде да **göçe aşı** сөзү кезигет. Анын мааниси акталган таруудан, күрүчтөн, арпадан, буудайдан, жүгөрүнүн данынан соккуга жанчып, сууга сүт кошуп бышырылган суюк тамак “*көчө көжө*” деп аталган. Демек, бул түрк элдеринде байыртан келе жаткан тамактын бир түрү. *Көчө* сөзү азыр унутулуп, архаизмге айланып бара жатат. Аны мындан 30, 40 жыл мурда кыргызча жыл жаңырганда токчулуктун, молчулуктун жылы болсун деген тилек менен ар бир үй-бүлө көпчүлүк үчүн бышырып, таркатышчу экен.

Көжө сөзүндөгү [ж] тыбышынын [й] тыбышына өзгөрүшүнөн Талас говорундагы *көйө* сөзү жаралып, ал жалаң гана көчөдөн жасалган тамак эмес, кесме кошулганын да билдире турган болуп, мааниси кеңейип кеткен.

Kavudak – Бул сөз *куур+дак* бөлүктөрүнөн турат. Чагатай тилиндеги *каву* сөзү кыргыз тилинде созулма үндүүлөр жаралгандан кийин *кууру* этишине зат атооч жасоочу -дак мүчөсү уланып, *куурдак* сөзү жасалып, майга куурулган эт маанисин туюндурган. Кийин кыргыз тилинде мындай мүчө жалганып, *түй-түйдөк*, *быш-быштак*, *кекир-кекиртек* сыяктуу сөздөр жасалган.

Жыйынтыктап айтканда, мындай мисалдардан дагы бир нечени келтирүүгө болот. Бирок ушул фактылардын өзү эле чагатай тилиндеги айрым сөздөрдүн байыркы турпаты, семантикасы кыргыз тили менен бирдей экендигинен кабар берет. Мунун себеби, кыргыз тили байыркы тилдердин катарына кирет. Түрк тилдеринин башаты кыргыз тили менен байланыштуу деген ойлордун тууралыгын бекемдейт. Андыктан ушул багытта азыркы кыргыз тилинин материалдарын тарыхый лингвистикалык фактылардын негизинде жалпы эле түрк тилдери менен болгон жакындык, тектештик маселелерин атайын изилдөөнүн объектисине алуу маселеси зарыл деп ойлойбуз. Себеби Б.М. Юнусалиев белгилегендей: «байыркыны көздөй канчалык алыстаган сайын жакын тектеш тилдер ошончолук бири-бирине жакындайт»(Юнусалиев: 1985: 209).⁴ Ал эми мындай иштер кыргыз элинин маданиятынын азыркысы менен өткөндөгүсүнүн ортосундагы реалдуу байланышты калыбына келтирет.

АДАБИЯТТАР:

1. «Азаттык» радиосу 2014-ж.
2. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. –С. 104.
3. Карасаев Х. Камус наама, – Бишкек, 1996. – 774 б.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Бишкек, 2010. –1031 б.
5. Kúnos I. «Šejx Sulejman Efendi's» Ćagataj - Osmanisches Wörterbuch, KSz III, Вр. 1902.
6. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. –Ф.: Илим, 1988. –50 б.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. –Москва: Наука, 1978. –с. 223.
8. Юнусалиев Б.М. Избранные труды. Фрунзе, –1985, с. 209.

АҒЫЛШЫН АНТРОПОНИМДЕРІНІҢ СЕМАНТИКАСЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЭКСПРЕССИВТІ ЖӘНЕ СТИЛИСТИКАЛЫҚ КОННОТАЦИЯ

Магистр-аға оқытушы Л.У. АЛИПБЕКОВА*

Түйіндеме

Әр түрлі қоғамдық тарихи және мәдени сипаттағы факторлар әсерінен құрамы үнемі өзгеріп отыратын жеке есімдер тар шеңбердегі адамдарды ажыратуға қолданылады, соның ішінде отбасы, таныстар, достар. Бұл құбылыс жеке есімдердің жақын еркелетуші нұсқаларының болуын түсіндіреді, мұндай нұсқалар текке қарағанда жеке есімдерде жиі құрылады.

Сол себепті, ағылшын антропонимдері мәтіннің стилистикалық белгіленген элементі ретінде қабылданады. Көркем шығармадағы антропонимдердің эмоционалды-экспрессивті сипаттамасы: есімдердің дыбыс бейнелілігімен; жұрнақтардың онимдерінің субъективті бағасының бар болуымен; шығарылатын апелляциялардың экспрессиялы семантикасы есебінен көрінеді. Ағылшын антропонимдерінің эмоционалды мағынасы мен стилистикасын білдірушілер ретінде жалқы есімдердің кішірейткіш жұрнақтары қолданылады. Ағылшын антропонимдерінің денотативті мағынасы қолданысушысы жайлы аз ғана ақпаратты береді: жынысы мен ұлтын ғана көрсетеді. Алайда антропоним мағынасын құрылымына, конотативті компоненттердің семалық құрылымын енгізу оны күрделендіріп, семантикасының ашылуына жағдай жасайды. Ағылшын антропонимдерінің коннотациясында тек екі ғана емес, үш немесе төрт компонент те болуы мүмкін.

Тірек сөздер: антропоним, эмоционалды-экспрессивті коннотация, стилистикалық коннотация, жалқы есім.

THE EMOTIONAL-EXPRESSIVE AND STYLISTIC CONNOTATION OF THE SEMANTICS OF THE ENGLISH ANTHROPONYMS

Abstract

Individual names, constantly changing in composition, under the influence of various social, historical and cultural factors, are used to distinguish a narrow circle of people, including family, acquaintances, and friends. This phenomenon explains the existence of close-ups of individual names, which are often created in private names rather than in the ordinary.

Therefore, the English anthroponyms are regarded as stylistically fixed elements of the text. The emotional-expressive characteristic of anthroponyms in artistic work: the soundness of names; existence of subjective estimation of suffix's suffixes; expressed by the express semantics of the appellate. Individual namespace suffixes are used as an expression of the emotional sense and stylistics of the English anthroponyms. The denotative meanings of the English anthroponyms give little information about the user: only sex and ethnicity. However, the introduction of anthroponyms into the structure of the conformational components makes it more complicated and allows the semantics to be opened. The English anthroponyms can contain not only two but three or four components.

Key words: anthroponym, emotional-expressive connotation, stylistic connotation, proper name.

КІРІСПЕ

Ағылшын антропонимдерінің стилистикалық потенциалын зерттеу, оның стилистикалық мүмкіндіктерін қарастыру болып табылады. Бұл антропонимдерді стилистикалық аспект тұрғысынан зерттеуді талап етеді, яғни антропонимдер мәтіннің стилистикалық белгіленген элементі ретінде қабылданады. Ағылшын антропонимдерінің стилистикалық мүмкіндіктерінің ерекшеліктері оның ономастикалық бірлік ретіндегі тілдік табиғатының ерекшелігімен шартталған. Ағылшын антропонимдерінің семантикасы жоғарыда аталып өткендей өзіндік сипатқа ие. Жалпыланған денотативті мағынамен ерекшелене отырып, сөз барысында белгілі референтпен үйлестірілетін жеке ұғымды білдіретін номинативті референтті мағына арқылы ағылшын антропонимдерінің семантикасы сипатталады, олар әр түрлі коннотация көзі бола отырып, ағылшын антропонимінің стилистикалық өзектілігінің негізіне жатады. Біздің пікірімізше, ағылшын антропонимдеріне қатысты коннотация ұғымы, оның ерекшелігіне байланысты өзгеріп кеңейеді.

* Еуразия гуманитарлық институты, alipbekova@mail.ru

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Антропоним семантикасын қарастыру үшін сөз мағынасының осы бөлігі ерекше маңызға ие болады. Себебі антропонимнің тілдік жүйеден көркем мәтінге ену үрдісі кезінде сема құрылымында антропоним мағынасының семантикалық жылжуы орын алып, антропоним семантикасының жаңа мағына компоненттерімен баюы, соның ішінде коннотацияның қосылуы орын алады. Бұл коннотация белгілері мынадай болуы мүмкін: а) лингвистикалық, мұнда коннотацияның лингвистикалық параметрлері, қосымша эмоционалды мағына жұрнақтары жалпы негіздегі апеллативті мағына кіреді; б) психологиялық, яғни тұрақты узуалды ассоциациялар, тілдік ортаны анықтауға ортақ, жеке немесе тосынды ассоциациялар.

Сөздің лексикалық мағынасы құрылымындағы коннотация рөлі жайлы мәселені қарастырғанда денотация және коннотация арасында нақты шекара жоқтығы аталып, бұл екі құбылыс өзара байланысты және өзара шартталған ретінде қарастырылды. Денотативті мағына және оның семалық құрамы коннотацияның пайда болуының объективті негізі. Коннотация мен денотацияның тығыз байланысының дәлелі коннотацияның ресми берлімеуімен қатар тілдің барлық деңгейлерінде ресми берілу мүмкіндігі болып табылады. В.И. Шаховский фонологиялық деңгейде тәжірибе жүзіне де коннотация саласында дыбыстық символизм фактісі анықталғандығын айтады. Осылайша, [d] дыбысы ағылшын тілінің «қорлау» сөздерінде беріледі: dupe, dull, dafty, mud, [r] дыбысы теріс эмоцияларды жеткізеді: grieve, groan, horror, terror, terrible (Шаховский В.И., 1999: 46 б.).

Бұл тұрғыдан алғанда ағылшын антропонимдері де ережеден ауытқымайды. Есімдер мен тектер әр түрлі эмоциялар туғызып, «ренжітуге және қуантуға, ұнауға және жиеркеніш туғызуға, қайғы немесе мақтаныш себебіне айналуға қабілетті».

Келесі мысалда коннотацияның эмоционалды және бағалаушы компоненттері Honoria жалқы есімде қарастырылады, ол дыбысталуы нашар ретінде қабылданады, бұған оның фонетикалық бейнесі ғана емес, контексте frightfull сөзінің болуы да жағдай жасайды. Теріс эмоцияларды жеткізуде аллитерация мүмкіндік береді, яғни [r] дыбысы frightfull Honoria үйлесімде.

Not even on the occasion, some years earlier, when I had inadvertently become betrothed to Tuppy's frightful Cousin Honoria, had I experienced a deeper sense of being waist high in the gumbo and about to sink without trace.

Көркем шығармадағы антропонимдердің эмоционалды-экспрессивті сипаттамасының міндеті:

- есімдердің дыбыс бейнешілдігімен;
- жұрнақтардың онимдерінің субъективті бағасының бар болуымен;
- шығарылатын апеллаттардың экспрессиялы семантикасы есебінен көрінеді.

Эмоционалды - экспрессивті сипаттаушы міндетті ішкі анық емес пішіні бар онимдер жасайды. Бұндай атауларда басты болып олардың дыбыстық экспрессиясы, дыбыс бейнесі, жалаң дыбыс жазбасы табылады, кейде ол (көбінесе саналы емес түрде) жағымды және жағымсыз бағалау ассоциацияға әкеледі.

Т.Э. Бенвенисттің айтқанына сәйкес, біз де дыбыс бейнешілдік деп сөз қасиетін, қажетті, маңызды, қайталамалы және салыстырмалы тұрақты сөз фономені мен объект-денотат белгісі бар негізгі есім арасында еріксіз байланысты айтамыз (Бенвенист Т.Э., 1994: 69 б.).

Көркем шығармадағы онимдерінің эмоционалды-экспрессивті сипаттаушы міндетін толық ашу үшін дыбыс бейнелеушіліктің кейбір қағидаттарына тоқтау керек. Тілдің дыбыс бейнелеушілік жүйесіне дыбыс еліктеу және дыбыс символдық қосалқы жүйесі енеді. Тілдің дыбыс бейнелеушілік жүйесінің бірінші деңгейін дыбыс еліктеу құрайды, ол сөз фономені мен денотаттың дыбыстық (акустикалық) есімі негізінде жатқан белгінің заңды, еріксіз, фонетикалық дәлелді байланысы болып табылады. Дыбыс символдық дыбыс бейнелеушілік жүйесінің екінші деңгейі ретінде әлде қайда күрделі құбылыс.

Дыбыс символдық құбылысының объективті/субъективті сипаты мәселесі, оның табиғаты және үшбұрышты: денотат-сигнификат-фонетикалық пішін жасайтын байланыс ғылыми зерттеулер үшін әр уақытта үлкен материал болған. Қазіргі таңға дейін сөздің дыбыс символдық компонентінің тасушы-бірлігі анық бөлінбеген, дыбыс символды сөздермен тудыратын ассоциацияның негізгі себебі де анықталмаған.

Зерттеушілер дыбыс символизмді объективті (жаратылыс тілдегі белгілі бір семантикалық бірліктер мен дыбыстар арасындағы байланыс) және субъективті (адам психикасындағы нақты дыбыстар мен семантикалық бірліктер арасындағы байланыс).

Дыбыс символизмнің сипаты туралы сұрақ ашық болып қалады: бір ғалымдар (Г. Альпорт, Р. Браун, Дж. Вайс, В.В. Левицкий) эмбебап (ұлтаралық) дыбыс символизм сипаты туралы айтады,

екінші көзқарас (И. Тэйлор) – дыбыс символизмінің жіңішке ұлттық сипаттамасы сақталады. Алайд В.В. Левицкимен жасалған тәжірибелер И. Тэйлормен жасалған дыбыссимволизмінің жіңішке ұлттық сипаттамасы туралы жасаған қортындылары нақты негізделмегендігі туралы шешімге келеді. В.В. Левицкий тәжірибелері кезінде туыстық (үндіевропалық) тілдер үшін статикалық сенімді дыбыс символды ережелердің бар екендігін анықтады және туыс емес тілдерге әмбебап үрдістің (статикалық сенімдіге өте жақын) бар екендігін анықтады. Олардың негізгісі болып келесілер табылады: «кішкентай» түсінігімен [n], [p], [s], [l], [m], [t] дауыссыз дыбыстар және [i], [e] дауыстымен символданады, ал «үлкен» [d], [b], [r], [g] дауыссыздарымен және [o], [u] дауыстысымен символданады. Басқа сөзбен айтқанда, үнділік, қатаңдық, алғы қатар, жоғарғы көтерілім «кішкентай» түсінігін символдайды, ал ұяң, жабысыңқы, артқы қатар, төменгі көтерілім – «үлкен» түсінігін (Воронин С.В., 1992: 78 б.). Сондықтан, мөлшердің символизациясы ауыз қуысының ашықтығымен және тілдің орналасуымен байланысты.

Е.А. Нильсен өз кезегінде үлкен мөлшерлі символизация «қараңғы» түсінігі символизациясымен арақатынастықты орнатады, ал кіші мөлшерлі символизация – «ашық» түсінігі символизациясымен (Нильсен Е.А., 2001: 87 б.).

М.С. Майронмен анықталған ағылшын және жапон тілдері үшін заңдылық қызық: алдыңғы дыбыстар «әлсізді» және «жағымдылықты», ал артқы – «күшті» және «жағымсызды» символдайды (Miron M.S., 1991: 29 б.).

В.В. Левицкий жағымды фонетикалық дәлелділік – сөз дыбысталуының оның лексикалық мағынасына сәйкес құрамындағы символдық мәні; жағымсыз дәлелділік сөздің дыбысталуы құрамында оның лексикалық мағынасына қарама-қайшы келетін дыбыстардың символдық мәні және нөлдік дәлелділіксөздің мәні мен дыбысталуы арасындағы қатынас «нейтралды» (Воронин С.В., 1992: 89 б.).

Көркем мәтіндегі антропонимдер қызметін бақылау, сонымен қатар бір тілді және екі тілді лингвистикалық сөздіктердегі есімдер талдауы барлық жалқы есімдер кішірейтуші жұрнаққа ие екендігі көрсетіледі. Барлық зерттеушілер бір ауыздан ағылшын тілінде дименутивті жұрнақтар арасында эмоционалды мағынаны білдіру үшін [y] жұрнағы қолданылатындығы аталады, оның нұсқалары ретінде [ie] және [eu] пайдаланылады. Бұл жұрнақтың семантикасында узуалды түрде эмоционалды, бағалаушы, экспресивті және конотативті мағынаның стилистикалық компоненттері жасырылған. Бұл компоненттер ағылшын антропонимінің семантикасында семантикалық жеке аппозицияларды контрастілеуде қолданылады: бейтарап коннотацияланушы нұсқа, мысалы: Charles-Charley.

Ағылшын антропонимдерінің эмоционалды мағынасы мен стилистикасын білдірушілер ретінде жалқы есімдердің кішірейткіш жұрнақтары қолданылады, олар фонетикалық немесе супплетивті тәсілмен жасалған, мысалы: кейбір балалар [r] дыбысын айта алмағандықтан оны [l] дыбысымен алмастырады, сондықтан тұрмыста келесі есімдер пайда болған: Dorothy Doll, Robert Bob. Бір қатар жалқы есімдерде кішірейткіш нұсқа ретінде еркін фонетикалық кешендер супплетивтер қолданылады: Mary- Moll; Martha- Pat; Elenor-Nell.

Лексика семантикалық деңгейде ағылшын антропонимінің семантикасына қатысты коннотация мен денотацияның келесі байланыс жағдайын анықтаймыз. Жалпы сөздерге қарағанда антропонимдер екінші ретті есім болғанына қарамастан және ондағы пәнмен қатынас қатыстық болғанымен «ішкі форманың» жоғалуы орын алады, бұл форма жоғалуымен есімдер мен тектер толықтай бейтараптанады деген біздің пікірімізше қате. Біздің ойымызша, антропонимдердің ішкі формасы олардың эмоционалдығы, эстетикалық бояуы сөйлеушілердің белгілі әсерін туғызады.

Ағылшын антропонимдерінің тарылған қосымша мағыналары ағылшын тілінің құрылымдық деңгейінде, мұндай құрылымдардың толықтырылуымен байланыста көрсетіледі: коннотацияны нақтылау - you + антропоним, a + антропоним.

Жоғарыда аталғаннан шығатын қорытынды коннотация тек ғана тілдік құрылым емес тілдік жүйенің элементі де бола алады. Коннотациялар тілдің барлық деңгейлеріне таралып, сөйлеу барысында өзектілікке ие болып, адамның сөйлеу әрекетіне реңк береді, сол арқылы белгілі, ерекше, квалификациялаушы бағалаушы қызметті атқарады.

Коннотациялар қосымша ақпаратпен теңестірілетіндіктен антропонимнің лексикалық мағынасының құрылымы мен референттің мәтінде келтірілген нұсқаулығы арасындағы нақты байланыстарды қарастырылады.

Тарылған эмоционалды және сөйлеу коннотациясы бар қаншама антропоним бар екендігін еске түсіру үшін Annie, Charley, Dick, Dolly сынды гипокорристикалық жалқы есімдерді атасақ жеткілікті.

Ағылшын антропонимикалық жүйесін қарастырғанда ағылшын тектері мұрагерлікпен беру негізінен өзгеріссіз қалды. Әр түрлі қоғамдық тарихи және мәдени сипаттағы факторлар әсерінен құрамы үнемі өзгеріп отыратын жеке есімдер тар шеңбердегі адамдарды ажыратуға қолданылады, соның ішінде отбасы, таныстар, достар. Бұл құбылыс жеке есімдердің жақын еркелетуші нұсқаларының болуын түсіндіреді, мұндай нұсқалар текке қарағанда жеке есімдерде жиі құрылады. Әсіресе жеке есімдердің кішірейткіш жұрнағы бар нұсқалары ересектердің балаларға қатысты айтқан сөздерінде ілтипатты, махаббатты жеткізу құралы.

"Can you tell me a nice name for a girl that's in the Bible?" Pilate asked. "Oh, plenty", they said, and reeled off a score, from which she chose Rebecca and shortened it to Reba.

And look at me, I've managed to pick up a baby without even getting married, haven't I Jamesie? And she gave the baby a lump of sugar (Арнольд И.В., 2010: 280 б.).

Балалардың өздері де құрмет және махаббат сынды аффиктивті мақсат әсерінен бір біріне немесе ересектерге еркелетуші, кішірейтуші есім нұсқаларын қолдана алады.

His brother Will, next to him in age, having just passed his tenth birthday, was the ring-leader. "So long, Ham", Babs and Tony had called back and Christine smiled at the use of the silly, affectionate name they gave her because she was the middle of their trio sandwich.

Келесі мысалдар отбасы мүшелері, ғашықтар немесе жақын достар арасында жеке есімдердің кішірейтуші нұсқаларын қолдануды көрсетеді.

"Let's hear it, Corrie". His knuckles stroked her jaw line.

Pinkie was his pet name for Mrs Jerebohm; it suited her much better than Phyllis (Арнольд И.В., 2010: 288 б.).

Di, Clo сынды кішірейткіш есімдер дауысты немесе дифтонгке аяқталса, [-y] жұрнағымен жақын еркелетуші нұсқа құрмайды. Алайда [y] жұрнағының танымалдығы соншалықты ол эмоционалды қатынас көрсеткіші ретінде кейде үйлесуі мүмкін емес, есімдерге де жалғанып жатады. Бұл келесі мысалмен көрсетіледі: Laura's mother disliked this cheapening of names and named her third child May, thinking it would not lend itself to a diminutive. However, still in her cradle, the child became Mayie among the neighbours (Арнольд И.В., 2010: 289 б.).

Ағылшын антропонимдерінің денотативті мағынасы қолданысушысы жайлы аз ғана ақпаратты береді: жынысы мен ұлтын ғана көрсетеді. Алайда антропоним мағынасына, конотативті компоненттердің семалық құрылымын енгізу оны күрделендіріп, семантикасының ашылуына жағдай жасайды. Жоғарыда келтірілген мысалдарда ағылшын антропонимдерінің эмоционалды компоненті стилистикалық коннотациясымен байланысады, себебі жеке есімдердің кішірейткіш нұсқасын қолдану әдетте ауызша тұрмыстық қатынасқа, яғни ауызекі стилге тән.

Ағылшын антропонимдерінің коннотациясында тек екі ғана емес, үш немесе төрт компонентте болуы мүмкін. Осылайша, келесі мысалда қарастырылған Johnie антропонимі ауызекі, эмоционалды сипатқа ие, сонымен қатар аталған антропонимнің қолданылуы сөйлеушінің бұл тұлғаға қатысты сезімдерін толықтай ашады. I was really happiest about Oarrie Louise when she was married to Johnie Eestarick, Johnie was a selfish, pleasure-loving, lazy hound, but that's so much safer than a crank. All Johnie wanted was to live soft (Арнольд И.В., 2010: 291 б.).

Атап өтетін бір жайт құрмет немесе құрметтемеу эмоционалды коннотациясының болуы және рөлдік құрылымның әр түрлі градациялары тілдік этикеттің нормаларының болуымен расталады, ол мүмкін нұсқалар ішінен берілген тұлғаға қолайлы коммуникация шартына сай нұсқаны таңдауды талап етеді. Коннотация және ассоциативті фон жалқы есім алдында қандай да бір эпитет қолданбаса да, туындайды. Бұл жерде басты рөл ұлттық дәстүрге беріледі. М.И. Стеблин - Каменский пікірі бойынша жалқы есімдерге деген махаббат Исландия ұлттық мәдениетінің басты ерекшелігі, Исландияда жалқы есімнің рөлі соншалық ол өз иесіне қатты әсер етеді. Исландияда бұған қатысты келесідей мақалда бар: «Төрттен бірі әкесінен, төрттен бірі анасынан, төрттен бірі тәрбиеден, төрттен бірі есімінен» (Стеблин-Каменский М.И., 1994: 301 б.).

И.В. Арнольдтың айтуы бойынша: «қаратпа сөз формасын таңдау есімнің белгілі белгісіздігіне, оның дәрежесін бағалауға тәуелді, яғни әлеуметтік сипаттамаға қарым қатынастың коммуниканттарының әлеуметтік рөлдеріне, ұрпақтар арасындағы арақашықтыққа тәуелді».

Мысалдарға көз салсақ: His pet term for her, Susie. In the normal way Sue. Perhaps in rare moments of exasperation, Susan. Carrie Louise... Suddenly Miss Marple realized that it was she alone, except for the absent Ruth, who used that name. To her husband, she was Caroline, To Miss Believer, Cara. Stephen Restarick usually addressed her as Madonna. To Wally she was formally Mrs Serrocold, and Gina elected to

address her as Grandam - a mixture, she had explained of Grande Dame and Grand- mamma (Арнольд И.В., 2010: 299 б.).

Келтірілген контекстерде антропонимдер қаратпа сөз ретінде қолданылып, эмоционалды бағалаушы және стилистикалық коннотацияның әр түрлі нұсқаларын көрсетеді, себебі құрметту ғана емес, керісінше сықақ, ашу, көңілі толмауды білдіруі мүмкін.

Көркем шығармалар мәтіндерінде антропонимдердің қолданылуын бақылау олардың ішкі формасы, яғни антропоним жасалған жалпы есім мағынасы оның семантикасын эмотивті компонентпен толтыруда үлкен рөл ойнайтындығын көрсетеді. Бұл жағдайда назар аударатын бір мәселе шынайы антропонимдер қандай көркем болса да, адамды сыртқы тұлға, мінез немесе қызметі тұрғысынан сипаттай алмайды. Шынайы адамдар есімдерінде денотативті аспект басым болады. Апельлятивті негіздің семантикасының айқындығынан туындаған мағынаның конотативті компоненттері әсіресе эмотивті коннотациялар шынайы есімдерде негізінен кездейсоқ, әдетте иелері үшін жағымсыз. В.А. Никонов бұл жағдайға қатысты пікірі бойынша, Гений, Герой сынды мақтанышқа толы есімдер өз иелері үшін шынайы қасірет. Оқу үлгерімі орташа мектеп оқушыларын Гений есімі үшін көп сөгеді, сәйкессіздік адамның артынан өмір бойы қалмайды (Арнольд И.В., 2010: 82 б.).

Егер антропонимнің ішкі формасы және оның иегері арасында қандай да бір байланыс пайда болса, бұл байланыс бір сәттік, өзгергіш және оны интеллектуалды емес, эмотивті тұрғыдан қарастыру қажет. Көркем мәтіндегі антропонимдерге келсек, мұнда бірінші орынға антропонимге дейінгі, апельлятивті мағына шығады, есім мағынасы қайта туындайды және антропонимдер эмоционалды экспресивті тұрғыдағы коннотацияны ғана емес, кейіпкерге мінзедеме беру құралы ретінде қолданылады. Берілген бөлімде көркем мәдени мәтіндегі антропонимдер қызметін қарастыра отырып, антропонимдер мағынасында апельлятивті негіз мағынасының айқындығымен немесе есім не тектің фонетикалық құрылымына байланысты туындайтын эмотивті коннотацияларға назар аударамыз. Жалқы есімнің экспресивті коннотациясы сәйкесінше оның этимологиясымен, тарихымен немесе дыбысталуымен байланысты ассоциативті аймақпен шартталған. Мысалы: акын Вистан Хью Оден Вистан есімін мақтан тұтқандығы белгілі, себебі бұл өз анасының некесіне қарсы шыққан Гамлет ханзада сынды 849 жылы өлтірілген Мерсия ханзадасы жайлы аңызбен байланысты таза ағылшын есімі.

Бұл тұрғыдан алғанда жеке есімдер емес, отбасы тегі жоғары эмоционалдылық пен экспресивтілікке ие. Жеке есімдердің текпен салыстырғандағы эмоционалды бояуы өзгергіш және жылжымалы, себебі жеке есімдердің эмоционалды, бағалаушы және экспресивті коннотациясы әдетте есімнің дыбысталуымен немесе сұлулығымен байланысты. Жалпы есімдер мағынасымен шартталып, мұндай коннотацияның туындау жағдайлары сирек кездеседі, себебі олардың этимологиясы көп жағдайларда бұлыңғыр.

Жеке есімдер семантикасында конотативті мағынаның үш түрлі көрсетілген компонентінің болуы кейіпкерлердің өздері коннотация жайлы баяндайтын келесі мысалдармен көрсетіледі.

"Let me introduce my niece", she said. "Miss Dufresne. Olivia". Charming, distinguished name, Mrs Clavering thought.

"My name's Ursula - Ursula Brangwen", she replied. "Ursula!" he exclaimed, dumbfounded, fit's not a common name, is it?" she exclaimed, excited as by an adventure.

Жеке есімдермен салыстырғанда текте көп жағдайда апельлятивті негіз семантикасының айқындығы сақталады, бұл текке потенциалды экспресивтілікті береді. Ағылшын антропонимикалық жүйесі жылжымалы және өзгергіш тектердің тарихи көзі белгілі тұлғаларды білдіруге қолданылған лақап есімдер. Сондықтан гениологиялық, кәсіби қызметтік және сипаттама лақап аттан басталатын тектер ерекше көркемдікке ие.

Баалағаттаушы, үйлесімсіз немесе сықақтау элементі бар тектер теріс эмоцияны жеткізіп, айқын экспресивті компонентке ие.

"We found some nice names in the news of Americans last week", said Nicole, "Mrs. Evelyn Oyster and - what were the others?" "There was Mr. S. Flesh", said Diver getting up also.

The day before you came, the married man, the one with the name that sounds like a substitute for gasoline or butter - "Mckisco?" "Yes - well they were having words and she tossed some sand in his face!"

Жеке есімдерді екінші есіммен қоса қолдану, әсіресе егер, екінші есім ретінде әйгілі адамдар есімдері, қарапайым адамдар тегімен қатар, соның ішінде төмендетілген семантикаға ие текпен бірге қолданылса сықақ сипатына ие болады.

"And now may I have the names of the two children? I always like to make sure (of) the spelling and so on". "Well", Ma said, "Oscar - that's ours - is going to be called Oscar Columbus Septimus Dupont

Larkin". Mr.Candy, who seriously thought for one painful moment that he must be having his leg pulled, flushed deeply again and seized on the word Septimus, inquiring. "Septimus. The seventh? You have seven children?". "Think so". Ma said, laughing richly. "Lose count a bit sometimes. What with little Blenheim and everything?" "Blenheim?" Mr.Candy said. "Blenheim?" "Oh, he's the other one". Ma said. "Marianne's baby. He's going to be called John Churchill Marlborough Blenheim Charlton". "Great Heavens!" - "Something wrong?" Ma inquired (Арнольд И.В., 2010: 311 б.).

Бұл көркем шығармада, жоғарыда талғандай, өз балаларына есім таңдағанда ата аналар әр түрлі мақсатты көздеген, солардың бірі эстетикалық сұлулық немесе есімнің беделі. Алайда, эстетикаға ұмтылыс бұл есімдірді сұлу емес, күлкілі етеді. Эмоционалды, бағалаушы және экспрессивті коннотацияның туындауы бірінші жағдайда әйгілі адамдар тегімен үйлесімімен шартталған: екінші есім ретінде алынған әйгілі теңіз саяхатшысы мен рим императорының есімі, Larkin ауылдан шыққандығын көрсететін текпен үйлесімде. Екінші жағдайда, стилистикалық төмендетілген реңкке ие John жеке есімінің үйлесімі, себебі көркем шығарма мәтіндеріндегі Dick, Tom, John, Harry есімдері қарапайым текті белгілі әлеуметтік топ өкілдеріне тән: қызметшілер, даяршылар және т.б. және екінші есім ретінде алынған белгілі саяси қайраткер есімі; Уилтширдегі гафтық атауы, Мальборо топонимі: Граф Мальборомен байланыс. Соңғысы, Blenheim екінші есімімен дәлелденеді, ол Бленхеймдегі 1704 жылғы ағылшын австр, голланд әскерінің Евгений Савойск ханзадасымен герцог Мальбороның франк бавар әскерін испан мұрагерлігі үшін шайқаста жеңгендігі жайлы қосымша ақпаратқа ие. Бленхейм шайқас болған Бавариядағы ауылдың атауы. Сонымен қатар ағылшын Blenheim сөзі қосымша мағынаға ие: «Бленхейм бомбалаушысы». Егер Charlton тегі Лондондағы аймақты білдіретін топоним ретінде қабылданса, John Churchill Marlborough Blenheim Charlton есімі оқырманда немесе тыңдарманда бір қатар сезімдер туғызады. Есім мен тектің немесе екінші есім мен тектің мұндай үйлесімі күлкілі әсер тудырып ғана қоймай, кейіпкердің мардымсыздығы жайлы хабардар етеді. Тағы бір мысал келтіріп өтейік.

"Mr.Alexander Bonaparte Gust rose from his seat and peered near- sightedly round the shabby bedroom. "Gust is saddled - apparently by the whim of his mother - with two extremely bombastic names: Alexander and Bonaparte. You see the implications? Alexander - the popularly supposed undefeatable who sighed for more world to conquer. Bonaparte - the great Emperor of the French".

Ағылшын антропонимдерінің лексикалық мағынасының эмоционалды компоненті көркем мәтін барысындағы басқа конотативті компоненттермен қатар дистрибуцияда көрініс табады, яғни құрылымдық үлгі мен үйлесімде көрсетіледі. Біздің пікіріміз бойынша, «you + антропоним» үйлесімі үлкен қызығушылық туғызады, мұндай типті контексттерді ерекшелеу жайлы В.Н. Михайловская жазады. Ағылшын антропонимдеріне қатысты бұл лексика синтаксистік контекст, онда антропоним әлеуметтік бағалаушы мағынаға ие, сөйлеушінің эмоционалды хабарлама бағытталған реципиентіне қатынасын білдіреді. Бұл құрылымдық үлгі шеңберінде мағынаның конотативті компоненттері интенсивтілік дәрежесіне қарай ажыратылады, себебі стилистикалық эмоционалды және экспрессивті компоненттерімен қатар антропонимдер балағаттаушы мағынаға ие болса, күшті бағалаушы коннотацияны да иеленеді. Мысалға, "If you think I'm going to sit back and take this from you, you're mistaken, I don't happen to be that type, you Sam". "I-m not Sam, you fool", Dixon shrieked, this was the worst taunt of all (Михайловская В.Н., 1990: 315 б.).

Лексикалық синтаксистік контекстің тағы бір типіне тоқталып өтейік, онда эмотивті коннотациялық мағынаның жүзеге асуы оның артикльмен немесе нұсқаушы есімдік (this, that) үйлесімімен шартталады.

Ағылшын грамматикасында әсіресе Р. Кверк пен оның пікірлестерінің әйгілі грамматикасында жалқы есімдер үлкен орынды иеленген және артикльмен үйлесетін, үйлеспейтіндігі, басқа детерминанттармен жалпы үйлесімділігі кеңінен қарастырылған. Антропонимдер артикльсіз қолданылатындығы аталады, тек көпше түрдегі тек алдында белгілі артикль қолданылады. Мысалы: he turned his noble head slowly so that his eyes rested with tenderness and affection on the Diverse және қарапайым енгізуші қызметтегі белгісіз артикль: I know a Tony Flynn.

Екі жағдайда да конотативті мағынаның стилистикалық компоненті жүзеге асырылады, себебі екі қолданыс та ауызекі формаға сәйкес. Мұнда антропонимдерді белгілі немесе белгісіз артикльмен шығарманы атау үшін метонимикалық қолдануды да жатқызамыз, ол жалпы есімдер қатарына транспозицияны жүзеге асырады. Мысалы, The landscape was indeed a Derein, as David had guessed. Three very fine Permeke drawings The Ensor and the Marquet. An early Bonnard. A characteristically febrile pencil scetch, un- signed, but iinmistakably Dufy. Then a splendid Jawlensky, an Otto Dix signed

proof nicely juxtaposed with a Nevinson drawing. Two Matthew Smiths, a Picabia, a little flower painting that must be an early Matisse, though it didn't look quite right.

Бұл жерде Дерен пейзаждары, Пермеке, Энсор және Маркеннің үш керемет суреті, ерте Бонар, Дюфи қарындаш сызбасы, Явленский жұмысы, Отто Дикоф гравюрасы, Невинсон суреті, екі Метью Смит, бір Пикаби, Матистің гүлдер натюрморты аталып отыр.

Бізге белгісіз адам тегінің алдындағы белгісіз артикльдің қолданылуына назар аударған қызықты болып көрінді, себебі бұл жағдайда белгісіз артикль әдетте антропонимді қатынастық тұрғыдан өзектендіріп, бағалау индикаторы ролін атқарады. Белгісіз артикль бұл жағдайда бұл тектің иегеріне қатысты қандай да бір жағымсыз қатынасты білдіреді, осылайша Скоби Г.Гриннің «Суть дела» (Істің мәні) романының кейіпкері басқа кейіпкер Бекстер сынды әрекет ете алмайтындығын көрсетеді: «He was not a Bagster».

Ш.Бронтенің «Шерли» романында сүйіктісі теріс айналған бас кейіпкер жалғыздық маңдайына жазылғандығын айтады, себебі ол Мелоне немесе Сайкс сынды адамдардың әйелі бола алмайды: «I will never marry a Malone or a Sykes – and no one else will ever marry me». Сәйкесінше, Мелоне мен Сайкс оқырман кім екенін білмесе де түсінетін теріс сипаттамаға ие болады.

Бағыттаушы есімдік this антропонимге анықтауыш ретінде белгісіз артикль сынды күшті реңкке ие, көптеген жағдайларда сөйлеушінің аталған тұлғаға қатысты жек көрінішін білдіреді. Мысалға, He and this Wolfsheim bought up a lot of sidestreet drug-stores here and in Chicago and sold grain alcohol over the counter.

ҚОРЫТЫНЫДЫ

Қорыта келгенде, антропонимдердегі лексикалық мағына жалпы есімдердегі сынды эмоционалды бағалаушы, экспресивті және стилистикалық компоненттермен көрсетіледі, олар көркем мәтінде бір біріне сәйкес келіп әр түрлі комбинацияларда қолданылады. Бұл коннотациялардың антропоним семантикасындағы өзіндік мәні жалпы есімдермен салыстырғанда эмоционалды және стилистикалық компонентін есептегенде ағылшын антропонимдерінің семантикасында узуалды түрде бекітіліп, ресми түрде эмоционалды мағына жұрнағы көмегімен және стилистикалық бояуы арқылы көрсетіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шаховский В.И. (1999), О лингвистике коннотации. Семантико-системные отношения в лексике германских и романских языков. - В.: вып. 11. - 512 с.
2. Бенвенист Т.Э. (1994), Общая лингвистика. – М.: Прогресс.- 247 с.
3. Левицкий В.В. (1995), Введение в языкознание. - М.:Высшая школа. - 327 с.
4. Нильсен Е.А. (2001), Лексико-семантическое поле звукообозначений в английском языке (синхронный и диахронический аспекты): Дис. канд. филол. наук. – СПб., - 233 с.
5. Miron M.S. (1991), A cross-linguistic investigation of phon. Symb./J. abnorm. soc. Psychol, - 318 p.
6. Арнольд И.В. (2010), Стилистика. Современный английский язык. М.: Флинта, Наука. – 384 с.
7. Стеблин-Каменский М.И. (1994), Древнеиславдская топономастика как материал к истории имени собственного. В кн.:Спорное в языкознании. М.:- 409 с.
8. Михайловская В.Н. (1990), Некоторые лексические средства выражения эмоциональности в современном английском языке. Автореф. дис. канд.филол.наук. М.: - 41с.

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ МӘДЕНИТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ МАҢЫЗЫ

Н.А. РЫСКҰЛОВА*
Г.А. ЖАНҰЗАҚОВА*

Түйіндеме

Мақалада тілді меңгерту арқылы өзге елдің мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен етене танысудың, сол елдің тұрақты азаматы сияқты әлеуметтік-мәдени құзіреттілігін қалыптастыру үшін жан-жақты (мәдени, әлеуметтік, экономикалық, саяси, ұлттық-этнографиялық, дәстүрлі) ақпаратты тіл арқылы меңгерудің тың әдістемелік технологиясы қажет болды. Авторлар осы технологияның маңыздылығын жұмысымызда айқындап көрсеттік. Әлеуметтік-мәдени құзіреттіліктің лингвомәдени, лингвокогнитивтік, дискурстық, мәдениаралық коммуникация аясында қалай қалыптасатыны жөніндегі ұсыныстарымыз болашақта қазақстандық дипломаттарды дайындауда, мемлекетті танытушы өкілдерді даярлауда, шетелдегі елші-корреспонденттердің тұлғасын қалыптастыруда кеңінен қолданыла алады. Сондай-ақ жалпы қазақстандық азаматтардың әлемдік элита ортасында еркін қарым-қатынасқа түсе алуына септігін тигізеді.

Қазіргі таңда Қазақстандағы шет тілін үйретудің ең негізгі міндеттерінің бірі – тілді шынайы және толыққанды қарым-қатынас құралы ретінде үйрету. Сондықтан да, отандық әдістемеді дұрыс мәдениетаралық қарым – қатынас және мәдениет диалогын жүргізуге қабілетті тілдік тұлға даярлау мәселесі алдыңғы орынға шықты.

Жаңа заман талаптары шет тілін оқытушы ұстаздардың алдына жаңа міндеттер қойып отыр соған сай шет тілінде қарым - қатынасқа түсу бұрынғыдай белгілі бір пәннің, уақыттың аясында шектеліп қалмай, әртүрлі мәдениетаралық байланыстарға түсу, басқа елдердің рухани құндылықтарына құрметпен қарай отырып, елді әлемдік аренаға таныстыру мәселесіне бағытталып отыр. Осы мәселені жүзеге асырудың ең басты жолы студенттердің бойында әлеуметтік - мәдени біліктілікті қалыптастыру.

Түйін сөздер: мәдениетаралық қарым – қатынас, әлеуметтік-мәдени, құзіреттілік, елші-корреспондент, біліктілік.

THE IMPORTANCE OF INTERCULTURAL RELATIONSHIP IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE AT PRESENT TIME

Abstract

In this article there is considered the methodology for investigating another country's culture and its everyday life, as its citizen, in order to form the competence of socio-cultural (cultural, social, political, ethnographic, traditional) information. This is what the technology of exploring the country by means of learning the language was needed for. The creators of this technology showed the whole necessity of this technique. Our proposals on how social and cultural competence can be formed in linguistic, discursive, and in intercultural communicative spheres can be widely used in the process of preparation of future Kazakh diplomats, training of government representatives, and shaping the personalities of correspondents abroad. Also, this technique allows citizens of Kazakhstan to be involved into the society of the world elite. At present, the main requirement for the teaching of foreign languages in Kazakhstan is the use of a foreign language as a means of communication. Therefore, the folk methodology of intercultural relations and the introduction of cultural dialogue took the leading place in the formation of language identity.

Contemporary demands, set before foreign language teachers, form new goals. In this regard, the teaching of foreign languages is not circumscribed by time and by a specific subject. The task of promoting the country on the international arena through various intercultural ties, taking into account the spiritual values of other countries, is formulated. The main way to solve this problem is to improve the skills of students in the socio-cultural sphere.

Key words: intercultural communication, socio-cultural, competence, international correspondent, qualification.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

* Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда шет тілін оқытудың басты мақсаттарының бірі-мәдениетаралық қарым-қатынасқа қабілетті, шет тілін сол тілде сөйлеуші ұлттық тілдік және әлеуметтік - мәдени ерекшеліктеріне сай, дұрыс қолдана алатын, білімді де мәдениетті мамандар даярлау болып табылады. Бұл мақсатқа жетуде «тіл-ұлт-мәдениет» үштігін өзара тығыз байланыста қарастырудың, студенттің бойында әлеуметтік-мәдени біліктілікті қалыптастырудың маңызы зор. Өйткені Шет тілін оқытудың бұл аспектісі тілді этностың мәдениетімен тығыз байланысты қарастыруды, соның негізінде студенттердің бойында тілін үйреніп отырған халықтың салт-дәстүрі, наным сенімдері, тарихы т.б. жайындағы білімді қалыптастыруды талап етеді. Ал мұндай шынайы өмірге негізделген білім студентті көп мәдениетті орта жағдайында, әрекет ете алуға, жағдайға сай шешім қабылдауға, Шет тілін тек тілдік нормаларға ғана емес, сонымен қатар сол тілде сөйлеуші ұлт дәрежесінде қолдануға мүмкіндік беретіні сөзсіз (1)

Негізінен Шет тілінің әлеуметтік - мәдени біліктілігін оқыту мәселесі ғылымда орын алған жаңа бағыттың бірі екендігіне қарамастан әртүрлі отандық және әлем ғалымдарының Халеева И.И., Тер-Минасева С.Г., Сысоев В.П., Выготский Л.С., Құнанбаева С.С. зерттеу жұмыстарының нысанына айналған.

Сонымен бірге мәдениеттану біліктілігі тілді нақты бір жағдайда қолдануды анықтайтын және міндеттейтін фактор ретінде оған көп көңіл бөлу керек деген С.В.Сенченконың пікірмен келісеміз. Әлеуметтік-мәдени біліктілік біздің түсінігіміз бойынша нақты бір әлеуметтік ортада тілді лингвистикалық, психологиялық, мәдени қабылданған әлеуметтік ережелерді білу. Бұл ережелерді оқушыға меңгерту табиғи жолмен әлеуметтік және қатысымдық ара-қатынасы кезінде сол қоғамның өміріне әлеуметтік мәдени құрамдас бөлігін енгізген білім берудің мазмұнын жаңарту керек. Шет тілін оқыту мазмұнының әлеуметтік-мәдени құрамдас бөлігі студенттің мәдениетаралық еркін қатынас алуға себеп болатынын таныстыруға, әртүрлі ұлттардың мәдениетін түсініп, құрметтей білуге, үйретеді десек, оның мұндай маңыздылығы әлеуметтік-мәдени біліктілікті теориялық және практикалық тұрғыдан тереңірек зерттей түсуді қажет етеді. Қоғамдық сұраныспен ұштасып жатқан әлеуметтік мәдениет құрамдас бөлігін енгізген білім берудің мазмұнын жаңарту керек. Шет тілін оқыту мазмұнының әлеуметтік - мәдени құрамдас бөлігі студенттің мәдениетінің диалогқа еркін қатыса алуға себеп болатын тұлғалық қасиеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады .

Өз кезегінде әлеуметтік - мәдени біліктілік қатысым құзіреттері: тілдік біліктілік, сөйлеу біліктілігі, оқу-танымдылық біліктілігімен қатар жүретін негізгі құрамы.

Сонымен, әлеуметтік - мәдени біліктілік дегеніміз не?

Әлеуметтік-мәдени біліктілік дегеніміз - оқып жатқан тіл елінің немесе елдерінің әлеуметтік - мәдени ерекшеліктері туралы білімін кеңейту, тілдік және тілдік емес іс-

әрекетті сол ерекшеліктерге сай қолдана білуін дамыту, өз елі мен оқып жатқан тіл елінің жалпы және жеке мәдени ерекшеліктерін айыра білу (Н.И. Гез., Н.Д. Гальскова) (2)

Осы ережеге қарап, бұл іскерлік өзінің негізі бойынша өте күрделі және оны меңгеруге еңбек керек екенін көрсетеміз. Әлеуметтік - мәдени қатысымға түсу үшін жақсы дайындық қажет. Аудармалардың тұлғалық қасиеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады .

Әлемдік тәжірибие бойынша XXI ғасыр жоғарғы оқу орындарының қызметін және ондағы білім беру мазмұнын анықтауда бірқатар жаңа тұжырымдық тәсілдердің негізгі бағыттары түзілгендігін көрсетеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда тіл үйренушіге алған білімнің негізінде өмірдің өзгермелі жағдайларын еркін бағдарлауға, білімін толықтырып дамытуға, сол арқылы сөз мүмкіндіктерін іске асыруға және адамгершілік тұрғыда өз бетінше дұрыс әрі жауапкершілікпен шешім қабылдауға бағыт беретіндей болуы тиіс. Білім берудің бұл тұжырымдары бүгінгі таңда жаңа «компетенттілік тәсіл» «компетенция» «компетенттілік», яғни соңғы уақыттары «біліктілік» ұғымдары арқылы беріліп келеді.

Екі елдің ойлау дәрежесіндегі бірізділікті тіл арқылы айқындап, жастардың әлеуметтік-мәдени құзіреттілігіне сіңірудің тәсілдері әлемдік қарым-қатынастың биік шыңына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Жаңалығы:

1. Әлеуметтік-мәдени біліктілікті қалыптастырудың лингвомәдени, лингвокогнитивтік, прагматикалық, коммуникативтік парадигмалары анықталды, олардың ұқсас және айырым белгілері көрсетілді;

2. Жалпы білім берудің ішінде тілдік білім берудің өзіндік әдіс-тәсілдері, қиындықтары мен психологиялық бейімділік пен қабілеттілік өлшемдері айқындалды.

3. Шет тілін оқыту арқылы әлеуметтік-мәдени біліктілікті қалыптастыруды зерттеген қазіргі ғалымдардың тұжырымдамалары салыстырылып, әдістеменің бағыттары анықталды. Соның ішінде «қазақ-ағылшын тілді тұлғаны» қалыптастыруда тиімді қолданылатын әдістерге талдау жүргізілді.

4. Әрбір ұлт тіліндегі реалияларды таныту арқылы сол ұлттық әлеуметтік-мәдени болмысын тіл үйренушіге терең сіңірудің түрлі жолдары көрсетілді.

Әдістері: 1. Лингвомәдениеттанымдық әдіс. Әлеуметтік-мәдени күзиреттілікті қалыптастыру үшін ең тиімді әдіс. Себебі, бұл әдіс арқылы оқытылатын екінші тілдің ұлттық-мәдени болмысын терең тануға болады және аударуға келмейтін төл ұлттық тіл бірліктеріне ұқсас баламаны оңтайлы пайдалануға мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ тіліндегі «Абылайдың асындай», «Асан қайғыға салыну» сияқты прецедентті тұрақты тіркестерге балама табу үшін тура аудармайды, мағынасына қарай, молшылық, қайғыға түсу, мұңдану ұғымдарының мәнін қолдануға тура келеді. Сондай-ақ ағылшын тілінде қыз бала мен бойжеткен сөздерін сипаттайтын, яғни жас ерекшелігіндегі өзгешелігіне қарай таңбаланған тіл бірліктері жоқ. Тек жалпы қыз ұғымын білдіретін girl сөзі ғана кездеседі. Ал орыс тілінде девочка және девушка сөздерінің қазақ тіліндегі (қыз бала-бойжеткен) балама аударма атаулары бар. Сондай-ақ ағылшын тіліндегі bank' - өзен жиегі мен shore – теңіз жағалауын білдіретін екі сөз орыс тілінде бір ғана «берег» сөзімен ғана таңбалауы. Ал қазақ тілінде өзен жиегі, теңіз жағалауы немесе өзен жағалауы, теңіз жиегі деген тіркестер жарыспалы қолданыла береді. Осындай ерекшеліктер лингвомәдениеттанымдық әдіс арқылы жүзеге асырылады.

2. Контент-талдау әдісі. Берілген мәтінді ойда тиянақтап, негізгі айтылмақ ойды, басты идеяны, ол мәтіннің нәтижесін тезистеу үшін, санада терең сақтап, тілдік

қолданыста еркін пайдалану үшін, әрбір мәтін арқылы осылайша тілдік қолданыстың жүйесін игеру мақсатында контент-талдау әдісі қолданылады.

3. Салыстырмалы-сипаттамалы әдіс. Шет тілін оқыту барысында бұл әдіс өте жиі қолданылады. Әсіресе фразеологизмдерді, бейнелі сөздерді аудару кезінде оларға дәл келетін баламаны табу кезінде ағылшын тіліндегі тілдік бірлікті мәтін мазмұнындағы қолданысын нақты айқындау үшін қазақ немесе орыс тіліне аударып, салыстыру әдісін қолдану, Шет тіліндегі сөйленістің сауатты шығуына мүмкіндік береді.

4. Ассоциациялық эксперимент әдісі. Ағылшын ұлтының өкілі мен қазақ ұлтының азаматына ассоциациялық эксперимент жүргізіп, нәтижелерін салыстыру арқылы, қарапайым ойлау деңгейіндегі ұқсастық пен айырмашылықты анықтау. Мәселен, қазақ баласы «бақыт» деген ұғымға өмірге келу, жетістікке жету, балалы болу, ұрпақ өсіру, ата-ананың амандығы, баланың қызығын көру деп ассоциация беруі мүмкін. Ал ағылшын ұлтының өкілі бүкіләлемге саяхат жасау, ғарышқа ұшу, мақсатқа жету, сүйіктімен мәңгі болу, т.б. деп жауап беруі мүмкін. Олар үшін қазақ секілді балалы болу, ұрпақ жалғастыру аса маңызды бақыттың қатарына жатпайды. Ассоциациялық эксперимент арқылы әлеуметтік-мәдени күзиреттіліктің әр ұлт өкілі үшін тепе-тең емес екенін аңғаруға болады.

Болжамы: Тілді меңгерту арқылы өзге елдің мәдениетімен, тұрмыс-тіршілігімен етене танысудың, сол елдің тұрақты азаматы сияқты әлеуметтік-мәдени күзиреттілігін қалыптастыру үшін жан-жақты (мәдени, әлеуметтік, экономикалық, саяси, ұлттық-этнографиялық, дәстүрлі) ақпаратты тіл арқылы меңгерудің тың әдістемелік технологиясы қажет болды. Осы технологияның маңыздылығын жұмысымызда айқындап көрсеттік. Әлеуметтік-мәдени күзиреттіліктің лингвомәдени, лингвокогнитивтік, дискурстық, мәдениаралық коммуникация аясында қалай қалыптасатыны жөніндегі ұсыныстарымыз болашақта қазақстандық дипломаттарды дайындауда, мемлекетті танытушы өкілдерді (представитель) даярлауда, шетелдегі елші-корреспонденттердің тұлғасын қалыптастыруда кеңінен қолданыла алады. Сондай-ақ жалпы қазақстандық азаматтардың әлемдік элита ортасында еркін қарым-қатынасқа түсе алуына септігін тигізеді. Жұмыста ұсынған ғылыми жаңалықтарымыз арқылы ағылшын-қазақ тіліндегі кейбір ұғымдарды танытудағы ұштастыққа көз жеткізуге болады. Мәселен, ағылшын және қазақ ақындарының абстрактілі ұғымдарды тану деңгейі, яғни лингвокогнитивтік өрісі ұқсас болып келеді. «Өмір» концептісі қазақ ақындарында тартыс, күрес, бірде буырқанатын, бірде толқынмен тербелетін теңізбен символданса, ағылшын ақындарында да өмірдің тыныш кезі мүлгіген мұхитқа, өмірдің қиын сәттері мұхиттың дауылына, штормға теңеледі.

Сондай-ақ ағылшын, қазақ поэзиясында символдау ерекшелігі жағынан ұқсастықтар кездеседі. Мысалы, емен – жалғыздық символы, тұманды түндер – қайғы, мұң символы, т.б. Осындай екі елдің ойлау дәрежесіндегі бірізділікті тіл арқылы айқындап, жастардың әлеуметтік-мәдени күзиреттілігіне сіңірудің тәсілдері әлемдік қарым-қатынастың биік шыңына қол жеткізуге мүмкіндік береді

Қазіргі таңда Қазақстандағы шет тілін үйретудің ең негізгі міндеттерінің бірі – тілді шынайы және толыққанды қарым-қатынас құралы ретінде үйрету. Сондықтан да, отандық әдістемеді дұрыс мәдениетаралық қарым – қатынас және мәдениет диалогын жүргізуге қабілетті тілдік тұлға даярлау мәселесі алдыңғы орынға шықты.

Жаңа заман талаптары шет тілін оқытушы ұстаздардың алдына жаңа міндеттер қойып отыр соған сай шет тілінде қарым - қатынасқа түсу бұрынғыдай белгілі бір пәннің, уақыттың аясында шектеліп қалмай, әртүрлі мәдениетаралық байланыстарға түсу, басқа елдердің рухани құндылықтарына құрметпен қарай отырып, елді әлемдік аренаға таныстыру мәселесіне бағыттала отыр.

Осы мәселені жүзеге асырудың ең басты жолы студенттердің бойында әлеуметтік - мәдени біліктілікті қалыптастыру. Өйткені тіл – ұлт – мәдениет үштігін өзара тығыз байланысты қарастыру. Қандай болмасын шет тілін оқыту процесінің жемісті болуына өз септігін тигізері анық.

Қазіргі кезде бұл ұғымдардың мән – мағынасын талдауға арналған ірі ғылыми – теориялық және ғылыми әдістемелік еңбектер жарық көре бастады.

Шет тілін оқытудың стандартына сай біліктілік адамның белгілі – бір ортада әрекет етуге дайындығы және қабілеттілігі «Біліктілікті игеру – мәдени» адамды академиялық білімнің өкілі ретінде "белсенді", "әлеуметтік бейімделген" тұлғаға айналдырады. Ол өз кезегінде тұлғаны ақпарат алмасу мақсатында қарым – қатынасқа түсіп қана қоймай, қоғамда әлеуметтенуге, сол қоғамды өзгерту мақсатында оған әсер ете алатын тұлғаға айналуына көмектеседі. (3)

Сондай – ақ қазақстандық ғалымдар да ұлттық білім беру жүйесін әлемдік білім кеңістігіне кіргізу және қоғамдық сұраныстарға жауап беру мақсатына сәйкес білім берудегі біліктілік моделіне зерттеулер жүргізіп, оны мектеп, жоғары оқу орны тәжірибесіне енгізу мүмкіндігін қарастыра бастағаны көңіл қуантарлық жай. Соның ішінде «біліктілік» ұғымына өз еңбегінде Д.Н. Кулибаева тереңірек тоқталады.

Сонымен қатар, А.К. Мыңбаева қазіргі білім беруде компетенттік тәсіл мәселесін зерделесе, Ш.Т. Таубаева, Н.Э.Пфейфер және т.б. болашақ оқытудың кәсіби біліктілігін қалыптастыру мәселесін қарастыруда .

Қазақстандық білім беру жүйесінде жиі қалыптасып жүрген «біліктілік» ұғымы - «тұлғаның белгілі бір пәндер шеңберінде қатысты мәселелерді меңгеруі , білуі» немесе «тұлғаның белгілі бір мәселелер шеңберінде таным мен тәжірибеге ие болуы» деп талқыланып, Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, И.Л. Бим, И.В. Елухина, Н.Д. Гальскова сияқты ресейлік және шетелдік авторлар мен зерттеушілердің лингводидактикасында кеңінен қолданылады.

Шет тілінде сөйлей алудың ерекшеліктерін есепке ала отырып, аталмыш талдаушыға «хабардарлық», «бір нәрсемен таныс болу дәрежесі» деген анықтамалар қосылуы мүмкін. (6)

«Біліктілік» Шет тіліндегі әдебиеттерде «тәжірибе», «іскерлік» «дағды» мағыналарында көбірек қолданса, отандық әдебиеттерде бұл «білім», «теория» ретінде түсіндіріледі.

Берілген анықтамаларға талдау жасай келе, компетенция деп бір – бірімен тығыз байланысқан білім, біліктілік, дағды және студенттердің шығармашылық іс - әрекеттерінің жиынтығын айтсақ, компетенттік деп тіл үйренушінің білімімен дағдыларын тәжірибеде күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық проблемаларды шешу үшін қолдана алу қабілеттілігін айтуға болады. Компетенция мен компетенттік ұғымы, яғни оған қоса біліктілік бірін – бірі толықтырады және өзара байланысты.

Студенттердің біліктілігі ең әуелі мектепте, сосын жоғары оқу орнында оқыту үрдісі кезінде қалыптасады. Ол оқу үрдісінің негізгі сапа көрсеткіші болып табылады және қойылған педагогикалық мақсатқа жетуді көздейді. Біліктілік оқу нәтижелерімен қатар студенттің шығармашылық іс - әрекеттері мен құндылық бағдарламаларының жүйесін көрсетеді.

Қорыта келгенде «біліктілік» - бір нәрседен хабардар болу, белгілі - бір іс - әрекетте білімнің, тәжірибенің таныс болудың біршама дәрежесі, тұлғаның қасиеті.

Сонымен, бір нәрсені оқып үйрену, жетік білу барысында қалыптасқан білімнің, дағдының, іскер-ліктің жиынтығы деген мағынада қолданатын біліктілікті қалыптастыру ісінің маңызы уақыт өткен сайын арта түсуде.

Европалық кеңестің шет тіліне қатысты материалдарда біліктіліктің мынадай түрлері көрсетіледі.

Жалпы біліктіліктер және коммуникативтік тілдік біліктіліктер

Жалпы біліктіліктерге жататындар.

1. оқуға қабілеттілік (ability to learn)
2. экзистенциалды компетенция (existential competence)

3. декларативтік біліктілік (declarative competence)

4. іскерліктер мен дағдылар (skill and know – how)

Коммуникативтік тілдік біліктіліктерге жататындар .

1. лингвистикалық компоненттер (linguistic competence - lexical , phonological – syntactical knowledge and skill).

2. әлеуметтік лингвистикалық компоненттер (sociolinguistic component).

3. прагматикалық компоненттер (pragmatic component knowledge existential competence and skill and know how relating to the linguistic system and its sociolinguistic variation) жатады .(10)

Біліктілік мәселесі Д.Хаймс, Р.Уайт, Д.Ж.Равен, И.В.Кузьмина, А.К.Маркова, Г.Э.Белицкий, А.В.Хуторский сияқты басқа да ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелді. Осындай зерттеулерге сай ғылымда біліктілікке негізделген білім беру мәселесі (competence based education) мәселесі Америкада тіл теориясына қатысты Н.Хомский «біліктілікті» тілді шынайы жағдайларда (performance) игеруден гөрі тек оның жүйесін білумен байланысты лингвистикаға тән термин ретінде қолданса, Д.Хаймс кез-келген тілді жетік үйрену грамматикалық және лексикалық іскерліктерді қалыптастырумен ғана емес, сонымен бірге оны әртүрлі жағдайларда қолдануға қажетті біліктілікті қалыптастырумен тығыз байланысты екенін дәлелдеді, сонымен қатар ғылымға «коммуникативтік біліктілік» терминін енгізеді. Ал коммуникативтік біліктілік өз кезегінде шынайы қарым-қатынас жағдайында аса қажет болатын бірнеше құрамдас бөліктерге бөлінеді.

Әлеуметтік - мәдени біліктілікті қалыптастыру қажеттілігі мәдениет пен тілдің өзара тәуелділігіне байланысты. Адам өміріндегі материалдық және рухани құндылықтар олардың өмір сүру жағдайларына байланысты тілді толық меңгеру үшін тұлға әлеуметтенуі керек, яғни жаңа құндылықтарды, қарым-қатынастық жаңа нормаларымен танысуы керек. (12)

Енді әлеуметтік - мәдени біліктілік ұғымына берілген анықтамаларға тоқталып өтер болсақ, олардың бұл терминнің мағынасын әртүрлі қырынан жан-жақты ашуға көмектесетінін көруге болады.

Л.Н.Полуминаның пікірінше «Әлеуметтік - мәдени біліктілік - қоғам мен мәдениеттің ерекше белгілеріне ие, мұндай белгілер осы қоғам өкілдерінің қарым-қатынастық мінез-құлқынан яғни, демалысынан, көңіл көтеру және өмір сүру жағдайларынан, саяси, діни көзқарастарынан» байқалады. (13)

Білім беру стандартынан бұл ұғымның бұдан да толығырақ мағынасын табуға болады: «әлеуметтік - мәдени біліктілік (Sociocultural competence) - басқа мәдениет өкілі бола отырып, тілін үйреніп отырған халықтың мәдениет ерекшеліктерін білу, олардың салт-дәстүрлерін, мінез-құлық нормаларын, этикетін білу және олардың қарым-қатынас жағдайында дұрыс түсінік, адекватты түрде қолдана алу іскерлігі.

Жоғарғы оқу орындарында әлеуметтік - мәдени құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту шеңберінде өткізіліп жатқан зерттеулер болашақ мамандарды шет тілін кәсіби бағытталған оқытуда әлеуметтік-мәдени аспекттің рөлін анықтау әрекеті болып табылады. Ұсынылып отырылған өзге тілді әлеуметтік - мәдени құзырлықты қалыптастыру

үлгісінің негізіне келесі ұстанымдар енгізілген:

- * оқыту контекстінің аутенттік ;
- * шет тілін оқытудың кәсіби дайындық мазмұнымен өзара байланысы;
- * шет тілі мен ана тілін мәдени байланыста зерттеу ;
- * жаңа тілдік жағдайларына бейімделу қабілеттілігін ынталандыру ;
- * оқытудың аутентті материалдар мен тәсілдердің алуан түрлігі мен жеткіліктілігі ;
- * пайдаланылатын материалдардың прагматикалық релеванттығы

Студенттерге шет тілін үйретуде негіз болатын оқу әдебиеті қосымша аутентті әлеуметтік - мәдени материалды іріктеуді және кәсіби бағытталған мәдени танымдық тапсырмалар кешенін жасақтауды талап етеді .

Шет тілін үйретудің әлеуметтік - мәдени мазмұнын келесі бөлшектер құрайды: өзге тілді әлеуметтік-мәдени білімдер, дағдылар мен әдеттер; ұлттық мәдениеттің жұмыс істеу өрісі мен шағы өрісі; өзге мәдениет болмысының аспектін көрсететін жағдайлар; аутентті мәтіндер мен мәдениет танымдық сипаттағы өзге тілді тапсырмалар жүйесі .

Ұлттық мәдениет басқа ұлттық мәдениетте болатын қатынастардан өзге алуан түрлі құбылыстар, факторлар мен олардың өзара әрекетінің бірлігін көрсетеді; қайта құрушы болмыстың үрдісі мен нәтижесі, материалды және рухани құндылықтар жиынтығы; жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу мазмұны мен мақсаты .

Мәдениет адам қызметінің барлық жағын қамтиды, болашақ мамандардың шетелдік әріптестері мен тұтынушылармен кәсіби бағытталған мәдени аралық әрекеттестікке қажетті өзге тілді әлеуметтік - мәдени құзырлықты қалыптастыру мәселесін шешу тұрғысында оқыту мазмұны болашақ мамандар тікелей кездесетін және әлеумет пен оның өкілінің ұлттық мәдени өзгешелігі көрінетін тіршілік әрекеті өрістерімен негізделеді: қоршаған ортамен қарым – қатынасы; физикалық тіршілік етуді қамтамасыз ету; кеңестікке, уақытқа қатысы; оқу – кәсіби қызметі.

Өзге тілді коммуникативті және әлеуметтік - мәдени шеберлікті интегративті дамыту қажеттілігі оқып жатқан тіл елінің мәдениетін үйретудің мәселелі сипатын айқындады. Оның өзі әлеуметтік-мәдени білім мен коммуникативті шеберлікті игеруде студенттердің ойлағыштық және ой-тілдік қызметін белсендіруге бағытталған өзге тілдік тапсырмалар пайдалануды болжайды. (Барышников, 2003).

Студенттердің өзге тілді әлеуметтік - мәдени құзырлығын қалыптастыруға қажетті барлық мәдени танымдық мәселелі тапсырмалар кәсіби бағытталған сипатта болады және танымдық, ізденімпаздық, зерттеушілік түрде болады: Тұлғаның туған және зерттеп жатқан мәдениеттегі мұқтаждық – мотивациялық және құндылық - мағыналық приоритеттерін анықтау;

Өзге тілді әлеуметтік - мәдени құзырлықты қалыптастырудың жасақталған үлгісі екі кезеңде іске асырады. Бірінші кезеңде оқытудың мақсаты студенттерде мәдени аралық өзгешеліктерге психологиялық зеректікті қалыптастыру болып келеді (құндылық нысаналар, менталитет, әртүрлі мәдениеттердегі таным тәсілдері, адамгершілік дамуы, эмоцияны ажырату және бағалау, психикалық бұзылудың ерекшеліктері, даулы жағдайлардағы жүріс - тұрыс стратегиясы, психологиялық бейімделу мен реакциясы, уақытқа, материалдық құндылықтарға, еңбекке, дінге, отбасына қатынасы).

Үлгіні іске асырудың осы кезеңінде әлеуметтік - мәдени компонент ағылшын тілін оқытудың мазмұнына танымдақ ізденушілік тапсырмалар түрінде кірістіріледі:

Кәсіптік маңызды мәдениетаралық коммуникацияға өзге тілде дайындаудың екінші кезеңінде болашақ мамандар әр қилы тәжірибелік жағдайларда әлеуметтік – мәдени білім, дағды, әдеттерін қолдануды үйренеді.

Өзге тілді әлеуметтік- мәдени құзырлықты қалыптастырудың екінші кезеңінің айрықша белгісі студенттердің қабылдау, ұғу мен түсінуден мәдениаралық байланыс орнату кезінде ынта көрсету шеберлігін ұйғаратын.

Қорытынды. Ғылым қол жеткізілген жерден тоқтап қалмады. Қазір басқа да қызықты әдіс-тәсілдер жасалуда, олардың көмегімен студенттерді оқытудың алға

қойылған мақсаттарына қалай да жету үшін оқытудың жағымсыз жағдайларына қарсы тұруға, оқулықтар мен бағдарламалардың қатал шеңберінен шығуға тырысады. Қазір оқытудың күрделі кешені ескерілу қажеттілігі түсініледі – тілдік ортаның және шет тілді тәжірибелік қолдануда студенттерде табиғи қажеттіліктің болмауы, оқушыларда тіпті бір жас ерекшелікті топтың, шет тілдік сөйлеуді табысты игерудің әртүрлі психолого-педагогикалық алғышарттардың болуы.

Сонымен, біздің ойымызша, Шет тілін оқытуда студенттердің әлеуметтік - мәдени біліктілігін қалыптастыру болып табылатын зерттеуімізде біз нақты нәтижелерге қол жеткіздік.

Шет тілін оқытудағы өзекті мәселелердің бірі лингвоелтанушылық аспектіні және мәдениетті дайындау болса, әртүрлі әдістемелік арсенал түрінде: көшірме, үлестіру материалдары, кесте, сызба, әсіресе слайдтар және кинофильмдер, елтану мазмұнындағы мәтіндер жазбаларының кассеталарын пайдалану өте тиімді болады. Сонымен қатар, өзекті қажеттіліктерді, қызығушылықтарды, оқушыға маңызды мақсат, ниеттерді ескеру маңызды. Осылайша, шет тілін осы тілде сөйлейтін халықтың ұлттық мәдениетімен тығыз байланыста оқытуды ұйымдастыру, оқытудың, соның ішінде оқу материалдарының лингвоелтанушылық реңкі оқушылардың коммуникативтік танымдық ниетін күшейтуге, жалпы әлеуметтік - мәдени ой-өрісін кеңейтуге мүмкіндік береді, жұмыстың әдістері мен нысандарын түрлендіруге жағдай жасайды, оқытуды тәрбиелеумен үйлестірудің жалпы дидактикалық талабын тиімді жүзеге асырады.

Біздің пікірімізше, оқытудағы осындай тәсілдерді жүзеге асыру ниетті, белсенділікті, студенттің сабақтағы бастамасын көтеруге мүмкіндік береді, яғни білім алуға және шет тілі бойынша шеберлік пен дағдыға тілек, қажеттілік туындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Романова Р.З. (1998) Язык и культура: лингводидактический аспект. - А - С. 138.
2. Гез Н.И . Гальскова Н.Д. (2003) Методика преподавания иностранного языка -М- С. 27.

3. Сафонова В.В. (1990) Культуроведение в системе современного языкового образования иностранных языки в школе. № 6 С. 2 .
 4. Артемева В.А. (1969) Психология обучения И.Я – М.: Просвещение, стр. 58.
 5. Верещагин Е.М., Костомаров Г.В.(1976) Язык и культура, Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного, Изд .2, перераб., дом –М : русский язык -С.58.
 6. Шукин А.Н. (2010) Обучение иностранным языкам , Теория и практики . Учебное пособие для преподавателей и студентов. Москва , Филоматис. С.165.
 7. Тер – Минасева С.Г. (2000) Язык и межкультурная коммуникация. Учебное пособие М . Слово -С.134.
 8. С.Г.Агапова. (2004) Основы межличностной и межкультурной коммуникации.Серия "Высшее образование " - Ростов на Д .: Феникс,. -С.96.
 - 9.Әкімішова Ж.Ә. (2002) Тіл – мәдениет феномені мәселесі 27 Б.
 10. Қазақ Совет энциклопедиясы (1997), . Бас редакторы М.Қ Қаратаев - 7 том 3б.
 11. Ахмет Байтұрсынов Шығармалары. (1989) Алматы. Білім, -1. Б.
 12. Сепир.(1993) Избранные труда по языкознанию и культуре. Под редакций: Кибрина А.Е. Москва . Прогресс, -С.15
 13. Борисов Л.П. (2003) Компетентностное деятельной подход и модернизация содержание общего образование. Стандарт и мониторинг. -М. русский журнал №1. С.127.
 14. Ибраймова Г.К. (2006) Шет тілін оқытуда элеуметтік мәдени біліктіліктің мазмұны. Магистрлік Диссертация, Алматы, -С.105.
 - 15.Полушина Г.А. (1995) Текстотека учебника как основа формирование социокультурный компетенции, Автор.т дисс... канд.пед.наук ., М.
 16. Воробьев Г.В. (2000) Развитие социокультурной компетенции будущих учителей иностранного языка . Иностранные языки в школе №4
 17. Аскарлова Г.К. (2003) Шет тілдері оқулығына қойылатын талаптар // Вестник /
 18. Coombs J.C. (1985) The World Crisis in Education. - Oxford University Press
 19. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. – Воронеж: Истоки,
 20. Тер-Минасова С.Г. (2008) Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово
- References:
1. Romanov R. Z. (1998) Yazyk y kultura: lingvodidakticheskyi aspekt - A - S. 138.
 - 2.Geiz N.Y. Galskova N.D. (2003) Metodica prepodovaniya inostrannogo yazyka -M- С. 27.
 - 3.Safonova V. V. (1990) Kulturovedenie v systeme sovremennogo yazykovogo obrazovaniya inostrannye yazyki v shkole. № 6 С. 2 .
 - 4.Artemeva V.A. (1969) Psichologia obucheniya Y.A. – М.: Prosvechenie, S. 58.
 - 5.Versheshagin E.M., Kostomarov G.V.(1976) Yzyk y kultura, Lingvovedenie v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo.–M: russkii yazyk -С.58.
 - 6.Shukin A.N.(2010) Obuchenie inostrannym yazikam, Teoria y praktiki. Uchebnoe posobie dlya prepodovatelei y studentov. -M, Filomatis. -С.165.
 - 7.Ter – Minasova S.G. (2000) Yzyk y megkulturnaya kommunikacia. Uchebnoe posobie posobie M . Slovo -S.134.
 - 8.S.G. Agapova. (2004) Osnovy meglichnostnoy y megkulturnoy kommunikacii.Seria "Vyschee obrazovanie" – R na D .: Feniks. -С.96.
 - 9.Akimshova. A. (2002) Til – madeniet fenomeni maselesi 27 B.
 10. Khazakh Sovet enciklopediasy (1997), Bas redaktory M.Kh. Kharataev - 7 tom 3b.
 - 11.Ahmet Baitursynov Shygarmalary. (1989) Almaty. Bilim, -1. Б.
 12. Sepir.(1993) Izbrannye truda po yazikoznaniyu y kulture. Pod redakcii: Kibirina A.E. M. . Progress, -S.15
 - 13.Borisov L.P.(2003) Kompetentnostnoe deyatelnoy podhod y modernizacia soderganie obchego obrazovanie. Standart y monitoring. -M. russkii zhurnal №1. S.127.
 14. Ibraimova G K. (2006) Shet tili okituda aleumettik madeni biliktiliktin mazmuny. Magistrlik Dissertacia, Almaty, -S.105.
 15. Polushina G. A.(1995) Tekstoteka uchebnika kak osnova formirivanie sociokulturnyi kompetencii, Avtor.t. diss... kand.ped.nauk ., M.
 16. Vorobev G. V. (2000) Razvitie sociokulturnoi kompetencii buduchich uchitelei inostrannogo yazyka. Inostrannye yazyki v shkole №4
 17. Askarova G.K. (2003) Shet tilderi okulygina koylatyn talaptar // Vestnik /
 18. Coombs J.C. (1985) The World Crisis in Education. - Oxford University Press
 19. Safonova V. V. Izuchenie yazikov megdunarodnogo obshenia v kontekste dialogo kultur y civilizacii. – Voroneg: Istoki.
 20. Ter-Minasova S.G. (2008) Yazik y mezhkulturnaya kommunikacia. – М.: Слово

М.О.ӘУЕЗОВТИҢ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ «АЖАЛ» КОНЦЕПТИСІНІҢ КӨРІНІСІ

Ф.ғ.д, профессор А.О. ТЫМБОЛОВА*
PhD док. А.С.КУШКИМБАЕВА *

Түйіндеме

Мақалада "Ажал" ұғымының когнитивті моделі қарастырылады. Ғаламның тілдік бейнесінде «Ажал» концептісі өлім, демнің бітуі, қайғы, қасірет, жесір, жетім, өмірдің аяқталуы сияқты тілдік бірліктермен ассоциацияланып, таңбаланады. Ажал ұғымының құбылыс ретінде қабылдау эмоциясымен байланысты түсіндірілу өрісі бағалау ассоциацияларынан тұратындығы көрсетілді. М. Әуезов халық танымы мен түсінігін терең саралаған суреткер. Сондықтан «Ажал» концептісінің М.Әуезовтің драмалық мәтінінде берілу реті сараланып, суреткердің драмаларында жалпыхалықтық, мәдени мазмұнды, физиологиялық, философиялық, діни-мифологиялық аспектіде өлім туралы түсініктері қамтылып, сонымен бірге авторлық таным арқылы модельденіп, концепт мазмұнын кеңейткендігі зерделенді. Демек, мақалада ажал ұғымы қазақ халқын тануға негізделген ұлттық бірегейліктің дүниетанымдық тұжырымдамасында ашылды.

Тірек сөздер: *концепт, субмәдениет, репрезентация, лингвистикалық және когнитивті мінез.*

Abstract

The article considers the cognitive model of the concept of "death". In the linguistic picture of the universe, the concept of "Death" is associated with language units such as demise, dying, end, passing away, widow, orphanage, end of life. It has been demonstrated that the concept of death is made up of associations of interpretation related to emotion-related perceptions. It has been demonstrated that the concept of death is made up of associations of interpretation related to emotion-related perceptions. M. Auezov is a painter who has deeply analyzed people's knowledge and understanding.

Thus, in the article, the notion of death was discovered in the worldview concept of national identity, based on the recognition of the Kazakh people.

Keywords: *concept, subculture, representation, linguistic and cognitive character.*

КІРІСПЕ

«Ажал» концептісін сараламас бұрын оның жалпы түсіндірілу ретіне тоқталуымыз қажет.

1. **Ажал** – діни-теологиялық ұғым-категория, тіршілік иесіне (нақтылап айтсақ, адамға фәни дүниедегі) белгіленіп берілген мөлшерлі мерзім, уақыттың соңы, аяқталуы. Ажал ұғымының түп негізі Құран Кәрімде Аллаһ Тағаланың құдіретімен белгіленіп қойылған деген түсінікті береді.

2. **Ажал** – екі мағыналы ұғым. Біріншісі, дәстүрлі дүниетанымда да, мұсылман агиологиясында да жасағанның әмірімен адамның, жалпы тіршілік иелерінің жанын алатын тылсым құдірет иесі. Екіншісі, адамның биофизиологиялық ғұмырының аяқталғанын білдіреді.

3. Қазақ мифологиясында жаналғыш Әзірейіл періште бейнесі ажалдың түрінде айтылады. Ал исламға дейінгі түсінікте ажал Сұрмерген, кейде Сұржекей бейнесінде болғанын көрсетеді және бұл мифтік бейне ислам мифологиясындағы Әзірейілден әлдеқайда көне болуы ықтимал. Ұрыс-соғыста қауіпті-қатерде «Сұрмерген жолға шықты», «Ажал оғы қайсымызға тиер екен» дейді екен. Ауру-сырқау адам да ажалы жақындағанда ажал төнді дейді.

4. **Ажал** ұғымы адам баласының өмірі алдын-ала құдай құдыретімен белгіленіп қойылған дейтін көне сенім- наным, түсініктерді де қамтиды. «Тағдыр», «маңдайға жазылған», «жазмыштан озмыш жоқ», «пешенеде бар» деген секілді сөздер осының дәлелі [1, 28].

Ю.Степанов концепт құрылымының үш қабаттан тұратынын айтады:

1. Негізгі, актуалды белгілері;
2. Бір немесе бірнеше қосалқы белгілері; Олар қазіргі кезде аса маңызды болмауы мүмкін тарихи сипаттағы белгілері;
3. Әдетте ұғыныла бермейтін, сыртқы сөз формасында қатталған ішкі формасы [2].

* әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. tymbolova@mail.ru

** Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ, Alitok@mail.ru

Ю.С. Степанов концептінің негізгі құрылым көзін анықтай отырып, әрбір қабаттағы компонентті белгілі бір көлемдегі жеке концепті ретінде тануды ұсынады. Демек, бүтін концептінің компоненті деген ұғымды одан әрі кеңейте түседі.

Бірінші қабат (мәдениетті ұстанушыға таныс негізгі өзекті белгілер) жалпы ұлттық концептімен сәйкестендіріледі. Ал пассив қабат (қосымша белгілер мәдениетті сақтаушылардың арнайы тобы үшін өзекті деп саналатын белгі) ерекше субмәдениеттің концептосферасына жатады. Ішкі форма (күнделікті тұрмыста айқын көрінбейтін, тек мамандар көмегімен айқындалатын, бірақ концептінің таңбалық сыртқы формасына негіз болатын қабаты) көптеген мәдениет ұстанушылар үшін концепт компоненті болып есептелмейді, тек мәдени элементтерге ықпал етуші құбылыс деп түсініледі [3, 30].

Қоғамда орын алған қандай да бір оқиғаны немесе қоршаған ортадағы бір құбылысты бейнелеу, жеткізу үшін жасалатын коммуникацияның негізгі міндеті – ақпаратты нақты мағыналық өзек шеңберінде беруді ұйымдастыру болып табылады. Р.Г. Пиатровский оларды «мәтіннің мағыналық белгілері, яғни кілт сөздер» деп атайды [4].

М.Әуезов халықтық таным мен түсініктен туған ұғымдарды терең талғап, саралап қолданған. Ажал концептісі ұлттық мәдени концептіге жататын, қазақ ұлтының таным түсінігі негізінде қалыптасқан бірлік.

Ю.С. Степанов айтқан 3 қабаттың біріншісі

- Ажал - *азамат ажалы, ажалдан құтқару* бұл жерде дәстүрлі тура мағынасында қолданылып, өмірден өткені немесе аман қалғаны туралы айқын айтылып, вербалды түрде көрініс тауып тұр;

2-қабаты

- *От пен ажалын төккелі* ауыспалы мағынада, соғысуға шыққан неміс армиясы,

- *Ажал шашатын қамқор қанат* ауыспалы мағына, бұл автордың өзіалғаш қолданып, қазақ әдеби тілінің лексикалық қорына енгізіп отырған тіркес. Бұдан М.Әуезовтің сөзді шығармашылық деңгейде меңгерген элитарлық тұлға екені көрінеді;

Ал 3-қабаты соғыс кезіндегі жағдайды суреттейді.

- *Азар болса ажал ма, артымда ажал* ауыспалы мағына бұл жердегі ажал сөзі когнитивтік (метафоралық) сипатта суреттеліп тұр;

- *Қасқайып қара тайсалмай, кешікпей, кідірмей ажалдай соғар кек болсын* ауыспалы мағына, жолдасы өліп, соның кегін қайтару үшін соғысатынын айтып тұр.

Ғаламның тілдік бейнесінде «Ажал» концептісі өлім, демнің бітуі, қайғы, қасірет, жесір, жетім, өмірдің аяқталуы сияқты тілдік бірліктермен ассоциацияланып, таңбаланады. «Жеке бір сөздің толық концептісі оның семантикалық және ассоциациялық өрісі арқылы анықталады. Сөздің семантикалық және ассоциациялық өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивтік және прагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді» [5, 116]. Жазушы драмасында «ажал» концептісі *кек, жау, оқ, найза, от, қан* т.б. фреймдермен, фрейм сценарийлермен айқындалады. Оған мынадай мысалдар дәлел: «*кек кетпек емес*», «*от дариясынан өтіп табысқан Сейфулмәлік Жамалың*», «*жау жүрегіне сермелген найза біздің батальон болса, сол найзаның болат жебесі сендерсіңдер*», «*темір қанат көк болат дивизия*» т.б.

Бұл мәтіндердегі абстрактылы ұғым қатарына жататын «Ажал» концептісін танытатын тілдік бірліктер түгел дерлік метафораланған. Ол әртүрлі сөз тіркестері, тұрақты тіркестер арқылы көрініс тапқан.

Тілдік тұлға драмасында «Ажал» концептісінің фразеологиялық деңгейі мынадай авторлық тұрақты тіркестермен репрезенттелген: «*шыдаған жүректің алдында оқтың да майырылып жатқаны*», «*жүрегін суырып алып, итке салу*», «*өрмекиінің шыбынға ұмтылған арманы ынтықтығы*», «*желге мініп*» т.б.

М. Әуезов драмаларында «ажал» концептісінің аясына өзара шектес «*от*», «*кешірім*», «*қайғы - қасірет*», «*қоштасу*» концептілерімен байланысты тілдік бірліктер кіретіндіктен, олар ассоциациялық элементтері болып табылады. Ол «ажал» концептісінің когнитивтік құрылымы арқылы анықталады.

Ғаламның тілдік бейнесінде негізі «ажал»-«өлім» макроконцепциясының өзегіндетұрады. Себебі ажал өліммен аяқталады. Сондықтан тіл ұстанушының когнитивтік базасында ажал – адам өмірінің аяқталуы. Бұл туралы С.Жиреновтың кандидаттық диссертациясында жан - жақты жазылғандықтан қайталап айтуды жөн көрмедік. Мифтік, діни концептуалды дүниетанымда «өлім мен ажал» концептісінің символдық сипаты «жоғарғы күш жаратушымен» байланысты. Сондықтан да адам өлімі этнос дүниетанымында «қастерлі, аяулы» деп бағаланған.

«Ажал - от» концептісінің тілдік-танымдық сипаты Оттың адам санасында абайлап қолданбаса ажал төндіретіні айдан анық екені белгілі. *Ажал - от* автор драмасында *от төгіп, ажал шашу, оттың ортасында өртеніп жанып күл болу, от дариясы, от төгу* т.б. сынды фреймдер арқылы ақиқат бейне санадағы логикалық факт бейнеленеді.

«Ажал - кешірім» концептісінің тілдік-танымдық сипаты. Өмірінің соңғы сәтінде кез келген адам кінәлі болсын, болмасын жақындарынан кешірім өтінеді немесе өзі үшін кешірім сұрайды. Мысалы,

Назым. *Қаталдық, ақымақтығым болып еді, кеш мені, Нұрланым (Сүйеді.)*

Нұрлан. *Кештім...сен...сен де мені кеш! Немесе «Қарагөз» пьесасындағы Қарагөздің соңғы сапарға аттануы,*

Нарша (*төсегінен басын көтеріп*).*Құдай–ау, үзіліп барады ғой. (Жылап.) Бір ауыз жылы сөз... жалғыз ауыз ғана «кештім» деген сөзді естімей қалғаным ба?*

Талықсып жығылады. Қарагөз үзіліп бара жатады. Тойсары иман айтады.

Текті (*ақырын жылап*).*Сорлы, шын–ақ сорың қалың, сор маңдай екенсің ғой. Маңайыңда жыламаған жан қалдырмағаның не? Я, құдай, әлде осының қарғысына ұшырадым ба?*

Тойсары. *Үзілді. Қарагөз қайтпас жолға сапар шекті.*

Бұл көріністі беру арқылы адресат эксплицитті түрде адресантына о дүниеге аттанғалы жатқан адамға иман айтылуы қажет екендігін білдіріп тұр. «Өлім» концептісі адамзаттың бәріне ортақ негізгі белгі боп саналады. Және бұл жерде адамдар арасындағы қарым – қатынасты да айқындаушы рөл атқарып отыр. Қарагөздің осы адамдар үшін қаншалықты қымбат екендігін автор имплицитті түрде сездіріп отыр.

«Ажал - ажыратушы» концептісінің тілдік-танымдық сипаты. Қимас адамдардың бірі о дүниелік болғанда екіншісі бұ дүниеде қалып, тірлігін жалғастыруы керек деген ойды адресант адресатына Қарагөздің о дүниелік болғаннан кейін Сырымның түсіне кіріп, аян беруі арқылы белгі береді. Мысалы,

Қарагөз (*баяғы сау, сұлу қалпында. Нажағай, күн күркіреді*). *Ей, Сырым!.. Жалғыз-ақ сөз тапсырамын. Сен еркексің. Еркек бол да, екеуміздің басымызды ақта! Сенің бойыңда оған жетер қуат бар. Сен жалындаған жанды сөздің иесісің. Көңіліңді бекітіп, күйіңе мүссең, сенің аузыңнан өрттей ыстық сөз шыққалы тұр. Бу беліңді бекемірек!.. Шеш күрмелген тіліңді! Мені де, өзіңді де ақта! Тапсырамын осыны! Сынған ер жамалады, сыны біткен көңіл қайғысын сөзбен жазады. Сенің дауысың биік қалың тоғайдың басын теңселткен қатты дауылдай аңқып ессін! Сенің бетіңе тура қарар жау болмас. Дауыл мен жауында жай ұшырған жапырақтай болып өшеді, жоғалады. Шеш, тіліңді! Оян, серпіл! Сөйле!.. Сөйле!..*

Қарагөз сөзі арқылы Сырымға қуат беріп қана қоймай, оны қайрап, алға ұмтылуға, ешбір жеңілмей, қиындыққа қасқая қарауға үгіттеп тұр. Адресантқа эмотив етістіктер арқылы әсер етіп, «*қалың тоғайдың басын теңселткен қатты дауылдай аңқып ессін! Дауыл мен жауында жай ұшырған жапырақтай болып өшеді, жоғалады*» деген гештальттарды тиімді пайдаланып тұр.

«Ажал - қайғы-қасірет» концептісінің тілдік-танымдық сипаты. «Адамның ішкі жан дүниесінің күйзелісі, қасірет шегуі, мұң арқалауы» деген лексикалық мағынаны автор туындысында «Бір–ақ түнде бар шашы аппақ боп кеткен» Назымның жан күйзелісін беруде репрезенттеген. Яғни шаштың ағаруы деген біртіндеп, ұзақ жүретін үдерістің бір түнде пайда болуы арқылы автор адресатына имплицитті түрде Назым үшін сүйген жар қазасының қаншалықты ауыр болғанын сездіріп отыр.

Мәтіндегі «*нахақ қанға боялған ормандар өксіп үн қатады*», «*мұнарадай мұралар күрсіне күйреп, үн қатады*» ассоциативтік таңба арқылы қалыптасқан фреймдер ажал төніп келе жатқан сәттегі табиғат құбылысының күңіренісін танытады. «Мәтін құрылымымен қатар шығармашылық тұлғаның идиолектісінде сақталған, автордың тұлғалық танымында туындаған ассоциативті семантикалық өріс негізінде ақиқат дүниені тану қабілетін анықтауға болады» [1, 99 б].

«Ажал - қоштасу» концептісінің тілдік-танымдық сипаты. Өлім мен өмірдің арасында жатқан Звездовтың Нұрланмен қоштасуы:

Звездов (*ажарлы үнмен*).*Рұқсат сұрамайтын уақыт та болады, достар! Жақындатыңыз! (Санитар Нұрланға жақындатады.) Нұр! Қадірлі Нұр!.. Жай өмірде жан аямас жолдасым... Майданда жауынгер досым! Қош, Нұрлан бауырым! Бауырым менің. (Еңкейіп маңдайынан ұзақ сүйеді.) Отанының ері еді ол!..* Бұл концептіні талдағанда кейіпкер сөзінің эмоционалдық қырына назар аудармау мүмкін емес. Ол негізгі мағынаға қосымша мазмұн береді, эмоционалдық-экспрессивтік –бағалау реңкін үстейді де, кейіпкер сөзіне трагедиялық сипат үстейді. Бұл жердегі

мағыналық басымдық – Нұрланның соғыс құрбаны болғаны. ИмPLICITті түрде Нұрлан өлімінің табиғи жолмен емес, жау оғының кесірінен болғаны туралы ой туындап, актуалданады.

М.Әуезов драмаларында «ажал» концептісі фрейм, ойсурет, сценарий және т.б. білімді таныту модельдері арқылы көрініс табады. Т.А.ван Дейктің көзқарасы бойынша «...фреймдер – белгілі бір концептінің төңірегінде ұйымдасқан бірліктер. Ассоциациялардың жай жинағынан фреймдердің айырмашылығы, олардың өздері ассоциацияланатын қандай да болмасын концепт жайлы негізгі, арнаулы және барынша кең мағлұматтарды иелену мүмкіндігінде» [6] дейді.

«Ажал» концептісі мынадай **фреймдік** тармақтар арқылы танылады: **Қырық күн!..Қаралы қайғымен, жылаумен қырық күн өтті. Баяғы қабыр, әлі де баяғыдай нық басып бітеуленіп жатырсың. Бір топырағың шашылған жоқ. Бір жеріңе жік түсіп, жалғызымның бір тырнағын көрсеткен жоқсың.**

«Ажал» концептісінің **ойсурет** құрылымында танылуы:

Көк сөгіліп от төкті,

Жай отымен нұсқар ма?

Баратұғын сол бетті.

Сен жарық ең, мен – көлеңкең,

Құдырет қуып сорлы етті!

«Ажал» концептісінің **сценарийлік** құрылымы:

Өткеніңе жеті күн толғанда түсімде көріп ем. Енді белгі беретін күні бүгін шығар...Қырқы толған күні бір рет ескермес пе екен...

Жас күнімізде бір аурудан екеуміздің де шешеміз өлді. Өлген анамызды жоқтап, екеуміз оңаша жер болса, үн қосып жылаушы едік. Сол күймен ересек болдық, ер жеттік.

Шындық болмыстың тілде бейнеленуі мәселесін адамның танымдық қызметінің негізі болып табылатын қабылдау категориясына назар аудармай тұрып қарастыру мүмкін емес. Бұл тұрғыдан алғанда тілдік бірліктердің мағыналары арқылы көрініс табатын қоршаған дүниені қабылдаудың ерекшеліктерін зерттеу тіл, сана және шынайы болмыс арақатынасы мәселелерінің белгілі бір қырын ашуға мүмкіндік беретін когнитивтік лингвистиканың маңызды бағыты болып табылады. Қабылданатын объектілерді басқа нәрселермен ұқсастыру барысында белгілі бір қасиет, сапаларды, белгілерді пайдалану мен перцептивтік бейне құралатын сенсорлық материал да қабылдаудың маңызды сипаттамасы болып табылады. Таным процесі барысында танылатын перцептивтік белгілердің поэтикалық мәтінде көрініс табатын семантикалық мағыналардағы маңызы мен меншікті үлесі әртүрлі деңгейде болады.

«Ажал» концептісі құрылымының танылуы

1. Бейнелер (образдар) арқылы танылады:

а) перцептивтік бейне арқылы танылуы: *қара жыландай қайғы, өлейін орын берші қара жерден, қаралы дауыс, қайтпас жол, қара тұман*

«Ажал» ұғымын танытатын лексемаларға анықтауыштар тіркесуі арқылы эпитеттер құралады: *қара көр, қаралы жүз, діріл қағып, елбіреген домбыраның шегіне ілінген күйдей болыпоянған қайғылы, мұңды күй,*

ә) когнитивтік (метафоралық) бейне: *семген гүл, өлген бұлбұл қайғысынан, қайырылып қос қанатым, ажар кетті, ақиреттен табысу, тоғай, көр, арыстанның аузы, ажал айдап келу*

1 Түсіндірілу өрісі:

а) бағалау аймағы: *аш бөрі, аямас, қара тастай қатал, қанды шелек, бауыры суық қара жер, қаны суық өгей шеше, шұбар жылан, сұлу, қорқынышты, мейірімсіз, мейірімді, қараңғы, азап, қайғы.*

ә) паремиялогиялық аймағы: *«Ажалсыз қай найман барсың», «табысарда сойған», «Көк бөрі демей не дейін, қан сорпамды ішпесең көңілдерің көншімес», «еркек тоқты құрбандық», «жетім қозы бұл зарлық зарласа солар баурында зарласын», «қан түртіп тұру», «қара сорпасын ұрттау», «арыстанды сұлату», «қанға былғау» түрінде көрінеді.*

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, ажал ұғымының құбылыс ретінде қабылдау эмоциясымен байланысты түсіндірілу өрісі бағалау ассоциацияларынан тұрады. «Ажал» концептісінің М.Әуезовтің драмалық мәтнінде берілу ретін сараптай келе, біз оның суреткердің драмаларында жалпыхалықтық, мәдени мазмұнды, физиологиялық, философиялық, діни-мифологиялық аспектіде өлім туралы түсініктерді қамти отырып, сонымен бірге авторлық таным арқылы модельденіп, концепт мазмұнын кеңейткендігіне көз жеткіземіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жиренов. С.А. XV – XIX ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы «Өмір- өлім концептісінің танымдық табиғаты». ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. -Алматы, 2007.
2. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. М.,1997.С.824
3. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиамәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдарының негізінде). -Алматы, 2007. – 450 б.
4. Пиатровский Р.Г. Лингвистический автомат в исследованиях и непрерывном образовании. СПб.: РПГУ, 1999 С. 103
5. Васильев. Китайские надписи, 1987, 3.
6. Ван Дейк Т.А. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: НЗЛ., 1978. – Вып. 8.– 311 с.

«ЖЕТИ АТА» ҰЛТТЫҚ КОНЦЕПТІСІНІҢ ТІЛДІК САНАДАҒЫ КӨРІНІСІаға оқытушы, 3 курс докторанты (PhD) **Н.Ш.ҚАЛИЕВА*****Түйіндеме**

Мақалада қазақ халқының этноерекшелігін сипаттайтын ата-бабадан күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан «Жеті ата» ұлттық концептісінің тілдік санадағы көрінісі айқындалды. Ұлттық концепт, ұлттық тілдік сана ұғымдарының мазмұнын ашатын ғылыми тұжырымдамалар негізге алынды. Менталитет пен менталдылық ұғымдарына анықтама беріле отырып, тілдік санада түйісетін тұстары көрсетілді. «Жеті ата» ұлттық концептісінің атауыштық ядросы мен перифериясы концептуалды талдау арқылы анықталды. «Жеті ата» ұлттық концептісінің перифериясын құрайтын тілдік бірліктерге жасалған этимологиялық талдаулар сарапталды. Зерттеу барысында тарихи деректер мен мәліметтерге жүгіне отырып, «Жеті ата» ұлттық концептісіне қатысты тілдік бірліктердің танымдық және тілдік коды анықталды. Қазақ этнотілдік ұжымының санасында «Жеті ата» ұлттық концептісінің белгілерін айқындайтын білімдердің жиынтығы қазақ халқының басынан өткен тарихымен сабақтас екендігі дәлелденді.

Тірек сөздер: *жеті ата, шежіре, тілдік сана, ұлттық концепт, менталды дүниетаным.*

THE PHENOMENON OF THE NATIONAL CONCEPT OF “ZHETI ATA (SEVEN GENERATIONS)” IN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS**Abstract**

The article defines the phenomenon of the national concept of “Zheti Ata (seven generations)” in linguistic consciousness, which continues to this day, from ancestors who describe the ethnic identity of the Kazakh people. Scientific concepts that reveal the contents of the national conception, the national linguistic consciousness are based on. The notions of mindset and mentality are identified and the convergent moments in linguistic consciousness are expressed. The notable core and periphery of the national concept of “Zheti Ata” are defined through conceptual analysis. The etymological analysis of linguistic units, which form the periphery of the national concept of “Zheti Ata” is explored. During the study, the cognitive and linguistic codes of language units were identified in relation to the national concept of “Zheti Ata”, referring to the historical information and data. It was proved in the mind of the Kazakh ethno-linguistic collective that a set of knowledge defining the characteristics of the national concept of “Zheti Ata” is interrelated with the by-past history of the Kazakh people.

Key words: *zheti ata (seven generations), chronicle, linguistic consciousness, national conception, mindset.*

Жалпы қандай да бір ұлттық концептіні алып қарастырсақ та, ол әлемнің тілдік бейнесінің негізгі бірлігі ретінде сол халықтың ұлттық өзіне ғана тән ерекшелігінен хабар береді. Олай болатын себебі, ұлттық санаға байланысты. Жер бетін мекендеген адамзат баласын ұлт ретінде қалыптастырған негізгі қозғаушы күш – ұлттық сана.

Ұлттық сана ұлттық тіл арқылы бейнеленеді, осылайша этностың тарихы мен мәдениеті ұрпағына жетеді. Ұлттық тіл – қатынас құралы ғана болып қалмайды, ол санадағы ақпараттарды жеткізуші белгілер жүйесі болып табылады.

XX ғасырдың соңында пайда болған «тілдік сана» ұғымы тілшілер, этнографтар, психологтар мен мәдениеттанушылардың зерттеу нысанына айналды.

З. Д. Попова мен И.А. Стернин ұлттық тілдік сананы – әрбір этнос өкілі қалыптастыратын ұлттық қоғамдық сананың ажырамас бір бөлігі ретінде қарастыра отырып, халықтың психологиялық ойлау құрылымының, сол халықтың мәдениетінен, ұлттық ерекшелігінен тілдік, өзіндік айшықталған ақпарат беретін бір қабаты деуге болады. Осы ұлттық ақпарат арқылы біз этностың өзін-өзі тануын, жалпы әлем бейнесінде өзінің әлеуметтік және саяси бейнесін қалай тани алатындығын анықтаймыз деген пікірді ұстанады [1,106].

«Жеті ата», «шежіре» ұғымдары тарих пен мәдениеттану салаларының зерттеу нысаны болғанымен қазақ халқының ұлттық тілдік санасында ұлттық дүниетаным арқылы репрезенттелген

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

концепт. Концептілерді талдау арқылы біз халықтың мәдениеті мен құндылықтарына терең бойлаймыз.

Ұлттық концептілер қандай да бір ұлттың рухани, тарихи және мәдени құндылықтарын бейнелейтін концептілер екендігін назарға ала отырып, «Жеті ата» ұғымын **ұлттық концепт** ретінде қарастыруға толықтай негіз бар екеніне В.В. Красныхтың ұлттық концептіге берген анықтамасына сүйене отырып көз жеткізуге болады.

В.В. Красных ұлттық концептілерге: «Ең жалпы, барынша абстрактілі, бірақ нақты (тілдік) сананы репрезенттеуші, ұлттық-мәдени белгілермен маркерленген «нысанның» барлық валентті байланыстарының жиынтығында когнитивті өңделген идеясы, «нысанның» өзіндік терең «мағынасы» деген анықтаманы ұсынады [2,269 б].

Біз зерттеуімізде Адам ата мен Хауа анадан бастау алатын шежірені таратудан аулақпыз, бірақ, Алаша ханның ұрпағы - қазақ халқының шежіресін жанай өтіп, жеті аталық туыстық шежірені лингвистикалық тұрғыдан талдауды жөн көрдік. Өйткені: **«Тіл субъектісінің санасындағы ақиқат дүниенің бейнесі ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі»** – дейді ғалым Н. Уәли.

Еуропа мен Азияда рыцарь, барон, граф, князьдердің жекелеген отбасылары, корольдердің, патшалар мен императорлардың билеуші әулеттері өздерінің шежіресін жүргізеді. Тіпті, тұқымы мықты иттер мен аты жер жарған сәйгүліктердің де паспорт (төлқұжат) түріндегі шежіресі болады. Алайда тұтастай халықтың ішінде жеті атасына дейінгі шежіресін білетіндер қазақтар ғана шығар. Ежелгі дала тұрғындарының көшпелі және жартылай көшпелі өмірі бірнеше мыңжылдықтар бойы осы бір бірегей құбылыстың пайда болуына ықпал еткендей. Біз – бірнеше ғасырлар, тіпті мыңжылдықтар бойы әке тарапынан өз шығу тегінің шежіресін жаппай жадында сақтап жүргізіп келе жатқан әлемдегі жалғыз халық шығармыз [3,6 б.].

Халық жадында берік сақталған жеті аталық ұстанымның ұлт болып ұйысуымызға, ұлттық құндылықтарымызды сақтап оны дамытуымызға әсері мол болды. Тағдырдың талай тауқыметін көріп, бұл күндері әлемнің отыздан артық елінде тарыдай шашылып жүрсек те, біртұтас халық ретінде тарих сахнасынан көрінуімізге тигізген үлесі мен пайдасы, құны мен қымбаты, рөлі мен маңызы туралы мұнымен ғана тоқталуға болмайды. Дүниедегі барлық халықтың таралу тегі болатынын, тіпті, өз ата-бабаларын Нұх пайғамбардан бастап таратып көрсететін ұлттардың да барын білеміз (араб, еврей ұлттарының осындай «ұлттың тегі» дейтін шежірелік таралу кестесін көргенбіз). Өйткенмен, әзірге жеті аталық ұстаным әлемдегі қазақтан өзге ұлттарда бар екенін естімедік. Ол жеті ата немесе жеті ұрпақ атауына сәйкес атау-терминнің өзге ешбір халықтан шықпауынан да белгілі. Жеті ата танымының қазақ халқында бағзыдан келе жатқан тамыры терең ұғым екенін арнаулы атаулары дәлелдейді. Жоғарғы салыстырудан қазақтың жеті атаға дейінгі атауының толық екенін, бабадан кейінгі атауларға ата сөзінің алдына ұқсамаған анықтауыш қосылып барып жасалғанын көреміз. Ал, ханзу мен ағылшындардың ата атаулары тек 5-атаға дейін екенін, мұндағы 5-ататек, ата-баба деген жалпылама атауға сәйкес келеді. Ал, жапон және ұйғырлардың ата тегі 3-4 әулетке дейін ғана айтылса, орыстарда арнаулы атаулар болғанымен ұстаным жоқ. Біз бұл салыстырудан қазақтың ұрпақ таратылуы ұзақ әрі атауларының да көп екенін көреміз [4].

Біздің ойымызша, жоғарыда айтылған пікірлер, ұлттың менталитетіне де байланысты. Себебі, ұлттық менталитетті - ұлттың танымдық стереотиптерінің жиынтығынан құралған ақиқат бейнені қабылдау мен түсінудің ұлттық тәсілі ретінде қарастыруға болады. Себебі, концептілерді зерттеуші ғалымдардың бірқатары концептінің мәдениеттанымдық аспектісіне назар аудара отырып, оны адамның менталды ойлауымен байланыстырады. Мысалы Ю.С. Степанов өзінің концептіге берген анықтамасында, концептінің мәдениеттің микромоделі ретінде түсінеді. Яғни, «Концепт – адам санасындағы мәдениеттің бір бөлшегі, осылайша ол адамның менталды әлеміне енеді, ал, екінші жағынан «мәдени құндылықтарды жаратушы адам» емес, қарапайым адамның өзі мәдениетке кіреді және кейбір жағдайларда оған әсер етеді», - деп топшылайды [5,436].

Отандық ғалымдардың арасында А. Ислам концептінің «Этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым»- деп қарастырады [6,2136].

«Жеті ата» ұлттық концептісі қазақ халқының менталды дүниетанымында негізгі рөл атқаратындығын жоғарыда айтылған пікірлер қуаттайды. Себебі, қазақ әуел бастан-ақ ру-тайпалар мен ұлыстар бірлестігінен құралған халық. Сонау қадым замандардан бері көшпелі мал шаруашылығымен күн көріс қамын жасап, өмір кешкен бабаларымыз өздерінің қай тектен шыққандығын кейінгі ұрпақ буындарына баяндап, шежірелеп айтып келген. Сол себепті де, түйенің

комында, аттың жалында жүрген әрбір дала кезбесі жеке өз басының қай ұлыстан өрбіп шыққанын және арғы тегінің қандай жерлерге орнығып, жаз жайлауы мен қыс қыстауы қылғандығын, мекен-тұрағы еткендігін біліп отырған.

Менталдылық – этномәдени, қоғамдық дағдылардың, рухани қағидалардың, стереотиптердің жиынтығы. Тілді пайдаланушылардың ойын, ерік жігерін, сезімін жеткізетін белгі ретінде менталдылық, тілде оның тереңнен бастау алатын өзгерістерінде жүзеге асырылады. Ал, менталитет – адамдардың әлеуметтік ортаның, ұлттық дәстүрлерінің ықпалына байланысты қалыптасқан жеке-дара және қоғамдық сананың, олардың өмірлік ұстанымдарының, мәдениетінің, мінез-құлқының аса айрықша ерекшеліктері; ақыл-ойдың көрінісі, дүниетаным. Тіл ақиқат дүниені менталды құрылымдау және нақтылау қызметін атқарады, осылайша әрбір тілде менталитет пен менталдылық түйісіп отырады [7,3926].

«Жеті ата» ұғымының жеті санымен байланысы тегіннен тегін емес. Ең алдымен қазақ халқы үшін жеті саны киелі саналады. Қ. Тәжиев көп мәнді шұбыртпалы ойларды ықшамдай келіп, аз сөздің аясына сыйғызған қасиетке ие киелі сандарды дүниетанымдық – әдеби сан ретінде қарастырады. Қазақ дүниетанымында **«Жетінің»** киелі мән алу себебін көптеген ғалымдар өзге халықтар (үнді, жапон, вавилон мен ассириялықтар, орыс, корей, моңғол, парсы) мәдениетінен іздеп, оның сырын өзге халықтардың түсінігімен байланыстырады [8,1006].

Екіншіден, жеті атасының өмірін білген адам өз халқының кем дегенде екі ғасырлық тарихынан хабардар болады. Яғни, «әке жағынан бастап жеті атаға дейінгі туыстар жеті ата – 200 жыл /шамасында/ «қандастары», «аталастары» саналған. Немере –шөбереге дейін ата – «ата баласы», ал жеті атаға дейін – аталастар, одан әрі – туысқан рулар, одан соң – тайпаластар, одан әрі – жүздестер саналған. Ең жоғары бірігу – Үш жүз – қазақ, ең жоғарғы түркі тайпасының бірігуі – Алты Алаш /қазақ, өзбек, ноғай, қырғыз, қарақалпақ, және башқұрт/ балалары» [8,796].

Қазақ халқында **«Елу жылда ел жаңа, жүз жылда – қазан»** деген ұғым осыған байланысты айтылған.

Жоғарыда келтірілген пікірлерді саралай отырып, біз, «Жеті ата» ұлттық концептісінің когнитивті моделін З. Д. Попова мен И.А. Стерниннің концептілерді талдауға арналған тұжырымдарына сүйене отырып көрсеттік. **«Жеті ата» ұлттық концептісінің атауыштық өрісінің ядросын** төменнен жоғары қарай түзсек, – **1. бала; 2. әке; 3. ата; 4. арғы ата (үлкен ата); 5. баба; 6. түп ата; 7. тек ата** құрайды.

«Жеті ата» тілдік бірлігі тарихи-этимологиялық тұрғыдан денотативті мағынасында «Арғы ата, ата – баба» деген ұғымды білдіреді. Осыған байланысты халық аузында коннатативті мағынасын ашатын **«жеті ата жеті түптен бері қарай», «жеті атасынан қара көк», «жеті атасын мал өлтірген», «жеті атасына бітпеген», «жеті атасынан», «жеті ата жау», «жеті атасын білмеген мұрт», «жеті атасынан түк көрмеген», «жеті туып бір қалған»** т.б. тіркестері қолданыста бар [9,393-3946].

Бұлай баладан тек атаға дейінгі тармақтың пайда болып жүйеленуі қазақ халқының тілдік санасының көрінісі. Тілдік ұжымның санасында қалыптасқан, осы атаулар әлі күнге дейін қолданыста.

Жеті аталық дәстүрдің қалыптасуының өзі жоғарыда аталып өткендей, көшпенді халық өмірінің тыныс-тіршілігімен тығыз байланысты. Мал шаруашылығын тіршіліктің негізгі көзі ретінде пайдаланған халқымыз үшін туыстық қатынасты сақтау басты қағида болғаны анық. «...өмір сүрудің бірінші қағидасы, әр ерлі-зайыптыға екі ұлды болуы заңға айналған. Осы жағдайда ғана жеті ата туыстығы: өзі, емшектес бауыры, әке, онымен бірге туылған бауырлар, ата, онымен бірге туылған бауырлар, арғы ата, онымен бірге туылған бауырлар, баба ата, онымен бірге туылған бауырлар, түп ата онымен туылған бауырлар, тек ата бірге туылған бауырлар сияқты еркек кіндікті жұмысшы қолдарынан тұрған. [10,66]. Халқымыз ежелден **«Жеті атасын білген ұл жеті рулы елді билер»**, - деп айтады. Бұл жеті аталық құрылымды, рулық билік ретінде қабылдау деген пікір емес. Көшпенді халықтың тілдік санасымен тікелей байланысты мәселе. **«Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер»** деп қандастық пен бауырластықты нығайта түсу үшін, қарға тамырлы қазақтың бір – бірінен ажырамай ауызбіршілікте болуын үндегендігінің белгісі.

«Жеті ата» ұғымының мағыналық өріс аясын тереңірек зерттей отырып, шеткі аймағын төмендегідей жіктеме арқылы көрсеттік:

Біріншіден, «Жеті ата» – қазақи шежірелік жүйе. Шежіре ұғымы араб тілінен аударғанда «бұтақ, тармақ» мағынасын білдіреді. Шежіре – халқымыздың ежелгі дәуірінде қалыптасқан,

негізінен ауызекі дәстүрде айтылып, алдыңғы буындардан кейінгі ұрпаққа есте сақтау арқылы жеткен, асыл мұра ретінде қалдырылып отырған көне тарихнамасы.

Екіншіден, «Жеті ата» – ұрпақ жалғастығы мен туыскандық (*ер жігіттің үш жұрты: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты*). Жоғарыдан төменге қарай – 1. әке; 2. бала; 3. немере, 4. шөбере; 5. шөпшек (өбере); 6. немене (өбере); 7. туажат деп таратылады. Сондай-ақ, ары қарай жүрежат, жекжат, жұрағат, қаймана деп жалғаса береді екен.

Зерттеуші ғалым Ясиын Құмарұлы өзінің «Қазақ шежіресін зерттеу» атты еңбегінде «өберенің ел ішінде «немене» «шөпшек» деген нұсқалары бар. Бұл атаулар кей деректерде бір-бір атау болып, төртінші және бесінші ұрпақ атауы ретінде қолданылады. Сонымен қоса кейде шөберенің баласын «немелтай» және «мүдежат» дейді», – деп жазып осы атаулардағы тұрақсыздықтарға тоқталып өткен.

Қазақ әрқандай затқа, құбылысқа ат қойғанда өте ыждахатпен қараған. Сондықтан да, қойылған аттардың өзіндік қисыны, дәлелі бар. Ұрпақ атауы да осындай. Мәселен, бала, немере, шөбере, шөпшек атаулары тұрақты, бұлар – етене жақындықты көрсетеді. Туажат – бірге туысқан, бірақ аралығы алшақтап, жат болып бара жатқан ұрпақ болса, жүрежат атауы да аты айтып тұрғандай, түбі бір болса да тұрмыстары бөлектеніп, жүрістері де жаттаса бастаған дегенді білдірсе керек. Әйткенмен, жүрежат – жүре-жүре жатқа айналып барады дегенді, туажат – туғаннан-ақ жат дегенді білдіреді деп жүрежатты туажаттың алдына қоятындар да бар. Немене атауы туыстық атауға сіңіп кеткенімен, туыстықты бейнелемейді, жансақ қолданылған атау болмақ, Сондықтан да, «немене» сөзінің орнына бейнелі ұғым «көгенжат» атауын қолдансақ болады. [11,101б]

Үшіншіден, «Жеті ата» – қан тазалығын (медициналық тұрғыдан генетикалық ауытқулардың алдын алу) айғақтайды. Қан тазалығы дейтін себебіміз, қазақ жеті атаға толмай тұрып, үйленуге, құда болуға тиым салған, мұндай әрекетті тұқымбұзушылық пен азғындықтың белгісі ретінде қабылдаған. Қан тазалығы халықтың генофондық саулығын, әлеуметтік әлдігін, абыройлық ахуалын жақсартуға қажетті ішкі ресурс болып табылған.

Жеті атаға толған соң **«Жеті атаға толыстық, жеке ел болыстық»** деп, жар салып, жеті жұрттың белгілі адамдарын куәлікке арнап шақырады. Құдайыға боз бие сойылып, қанына қолдарын малып, «араларымыз алыстамасын, бұрынғы бауырлардай тату бірлікте болайық» деп баталасады. Ала арқан кесіледі. Ұраны, елтаңбасы бекітіледі. Осылай «ендігі жерде құдалыққа жол ашық» делінеді [12,115б].

Қазақта **«Айғырда өз байталына шаппайды»** деген сөз бар. Қазақтар өзін «Жылқы мінездес» деп атайды. Жылқының басқа жануарлардан ерекше бір қасиеті – тазалығы мен тегіне адалдығы. Әдетте айғыр өзінен туған құлын байталға шыққанда қуып шығып, басқа үйірге кетуге мәжбүр етеді. Сонымен бірге өз кіндігінен тараған еркегінде үйірден қуады.

Қыз алыспайтын дәстүр құндылығы қазақ халқы қалыптасқанға дейін де болса керек, ол туралы 1015-1070 жылдары өмір сүрген ғұлама бабамыз Ж. Баласағұн **«Әйел алсаң төрт рудан алысты ал. Ол болмаса – ей, азамат, қалыс қал»** – дегені айғақ.

Бірақ, араб, түрік, өзбек, парсы сияқты халықтар емшек сүті араласпаған ағайынды да үйлендіре береді. Мұсылман елдеріндегі мұндай жағдай ұлттың денсаулық сапасына әсер еткен. Олар көп жағдайда «жақсы қызды жатқа бермейміз» деген сылтаумен өзара туыс екі жасты үйлендіре береді. Тек емшек сүті араласпаса болды деп есептейді. Тіптен Тәжікістанда осындай некенің кесірінен мүгедек адамдардың саны тым көбейіп кеткен. Осыған байланысты үкімет арнаулы қаулы да қабылдап, туыстық, қандастық байланысы жақын болса некеленуге тыйым салатын ережені бекітті. Үгітте жүргізіп отыр. Қытай елінде некелену алдында қан тексеруді міндеттеген [13, 6-7б].

Тарихшылардың мәліметіне сүйенсек, Я. Гавердовский «Қырғыздар (қазақтар – авт.) өте күшті және қартайған шағына дейін өмір сүреді, қатерлі ауруды да онша сезбейді, ал жұқпалы кесел дегенді мүлдем білмейді, бұлардың арасында кемтарларда байқалмайды», – деп жазған.

Жетісу қазақтарының әдеттік құқығын зерттеген Н. Изразцов: «Қырғыздардың (қазақтардың – авт.) жақын туыстардың әйелдікке алмауының тағы бір себебі бар, бұл себеп – руды әлсіретуге және рулық одақты ыдыратуға жол бермеу. [10,6б].

Қан тазалығы мәселесі Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» атты еңбегінде де сипатталады. Жиренше шешен арқылы Өз Тәуке ханның алдына келген Ө Тілеуқабылұлы ханның шипагерлікке байланысты барлық сұрақтарына мүдірмей жауап берген екен. Сондай-ақ, ханның:

– **Сырқат ішінде науқастанғанға оңайлықша білініс сездірмейтін, ілгіштікпен түпке жетсе де жанға көп батпайтын, әрі айықпайтын сырқат қайсы?** – деген сұрағына, ол.: – **Қандық уылмалық пенделік жалғасын бітістілігі,** – дейді..Хан: – **Ол сырқат қандай сезіліс білдірмек?** – дегенде, шипагер: – **Пенделік жанға батымы аз болмақ, тұқым қуаламақ, әрді**

бұзбақ, ұрпақсыз қалдырмақ, ұрпағы болса да нақұрыстандырмақ, қандық уылма, мерездік, құлғаналық, мигұлалық, Аллалық шала жаралым болмақ. Айығымы – одан сақтанбақ қана – дейді [14]. Яғни, қызды «Жеті атадан ары, жеті өзеннен өтіп барып ал» деген ұстанымды қалыптастырады. «Жеті ата – қан алшақтығын меңзесе, «жеті өзен» дегені – емшек сүті араласпаған» деген ұғымға саяды.

Төртіншіден, «Жеті ата» – заң (Әз-Тәукенің жеті жарғысы). Жоғарыда айтылған Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының Әз Жәнібекке берген жауабының негізінде қан тазалығын сақтауға байланысты жарлық енгізілген. Қыз алысу немесе құдандасу жеті атаға толмай жүзеге асқан жағдайда қатаң жаза түрі – өлім жазасына кесілген. Бұған қазақ фольклорында кездесетін Қалқаман-Мамыр, Еңлік-Кебек, Қозы Көрпеш-Баян сұлу сияқты ғашықтар хикаясы куә.

Бесіншіден, «Жеті ата» – тектілік. Қан тазалығы генофондық тұрғыдан халықтың саулығын сақтаса, тектілік ананың сүтімен, әкенің қанымен даритын қасиет.

Ақтанберді жырау тектілікті «*Мұхиттың түбінен шыққан сауһар*» деп бағалаған. Қазақ халқы ертеде балаларын балиғат жасына толмастан, тіпті дүниеге келмей жатып атастырып қоятын болған. «*Көріп алған сұлудан, көрмей алған текті артық*» деген осыдан қалған.

«*Көп қарға тең келмейді бір сұңқарға, Көп жылқы тең келмейді бір тұлпарға. Жақсының арқашанда жөні бөлек, жаман адам жарымас бір қымтарға*» немесе «*Жабы жүйрік болмайды байлағанмен, Жасық болат болмайды қайрағанмен*» деп Ж. Жабаев шалқыса, ұлы ойшыл А. Құнанбаев жеке тұлғаның қалыптасу барысында, оның өскен ортасымен алған тәрбиесінен де бұрын, оның қанындағы тегіндегі қасиеттердің басымдыққа ие болатындығына ерекше тоқталған. Абай сынды алып ой иесінің тамыры тобықтының ішіндегі шынжыр балақ, шұбар төс, тұқым екенінде кезінде көп көңіл бөлінбегені рас. Әкесінің: «*Әй, Абай! Мақтағыш болсаң, алдымен мені – Құнанбайды мақта! Өзімнен асырып мен сені тудырдым. Ал, сен мықты болсаң, өзіңнен асырып ұл тудыр. Содан кейін мақтанарсың шырағым*», - деп ширға тіл қатуында ұлт танымындағы тек туралы түсініктің терең мағынасы жатыр.

Егер жігіт текті тұқымның тұяғы болып оның болашақ жарыда аталы жерден болса, онда мұны «*Інжуе орнатылған лағыл*» деп бағамдалған. Ал, ат байлайтын жері көңілдегідей болмаса, келіннің құрсағында өсетін ұрпақты «*Құмға сіңген су, сорға сепкен дән*» деп түсіну тек қазаққа ғана тән түсінік. Сондай-ақ қазақ тіліндегі «*Қатын алма қайын ал*», «*алып анадан туады*», «*нағашысы жаманның жиені оңбас*», «*анасын көріп қызын ал*», «*анысын сүйгеннің баласын сүй*», «*шешеге қарап қыз өсер*», «*ана көрген тон пішер*», «*Тектен нәр алған тозбайды*», «*Шұғаның қиқымыда шұға*», «*тұлпардың тұяғы, сұңқардың қияғы*», «*тегінде бар тектілік*», «*текті жердің тұлпар ұлы*», «*тегі мықты*», «*тегіне тартқан*», «*асылдың сынығы*», «*тектінің тұяғы*», «*тектінің тұяғы*» деп келетін тұрақты тіркестер тектіліктің коннотативті мағынасын ашады.

Адам – тектің бір бөлігі. «*тек*» деген ұғым қазақ үшін қандай қасиетке ие болса, «*тексіз*» деген сөз күллі жеті атасы түгілі, жетпіс жеті атасына дейін жететін ауыр сөздің бірі болып саналады. Керісінше бұған қарама-қарсы мәнде «*жетесіз*», «*жүгенсіз*», «*парықсыз*», «*көргенсіз*», «*тексіз*», «*тәрбиесіз*», «*ұятсыз*» т.б. нәлетті сөздерде жайдан жай айтыла салмаған. Бағзы бабалардан жеткен «*Барымташыдан ұры, ұрыдан қары, қарыдан бөрі шығады*» деген ұлттық дүниетанымы кей кезде «*Өзі болған жегіттің – ата-тегін сұрама*», «*Жаманнан жақсы туса – теңі болмас, жақсыдан жаман туса – емі болмас*» деген пайыммен алмасқан. [15,45-48б].

Алтыншыдан, «Жеті ата» – тәрбие. «*Тәрбие тал бесіктен басталады*» деген қағиданы ұстана отырып, әрбір қазақ отбасы баласына тілі шыққан кезден бастап жеті атасын үйретуді парыз еткен. Бұл жөнінде З. Ахметова жеті аталық ұстанымды «... *отбасылық тәлім тәрбиенің әліппесі, негізі*. Тек ата-анасынан айырылған жетімдер мұндай тәлімнен құр қалған. «*Жеті атасын білмеген – жетімдіктің салдары*» деген осындайларға қарата айтылған. Ал, әке-шешесі бола тұрып жеті атасын айта алмайтындарды «*Жеті атасын білмеген жетесіздік*» деп айыптаған деген тұжырым жасайды [12,115б].

Қорыта келе, жеті ата ұғымының концептуалды жүйесі этностың өмір салтына, тыныс-тіршілігіне, мәдени тәжірибесіне сүйенеді. Яғни, ұлттың когнитивтік санасында жеті ата ұғымына қатысты мағыналар кеңістігін құрайтын тілде бекітілген дәстүрлі аялық білімнің қалыптасқандығы сөзсіз. Жеті ата концептісінің менталды ұғынылуында біз осы тілдік бірліктің ішкі когнитивтік құрылымын көрсетуге тырыстық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Попова З.Д. Стернин И.А. Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. Монография. Воронеж: 2002.- 151с.
2. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М., 2003. - 375с.

3. Қабылдинов З. Жеті атаның қамын жеген ұлт. – Алматы: Қазақ үні. №14 (780), 9 сәуір, 2018. – 12 б.
4. <http://www.akikat.kazgazeta.kz> Күні: 14.09.2018ж. Уақыты: 10.27.
5. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. М.: 2004.- 992 с.
6. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы: 2004. - 228 б.
7. Сүлейменова Э.Д. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов/Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: «Арман – ПВ» баспасы, 2008. – 392 б.
8. Тәжиев Қ. Т. Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі. Фил.ғыл.канд.дисс. дайындалған дисс. – Түркістан: 2004.- 145б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том/ Құраст.: Ж. Қоңыратбаева, Ғ. Қалиев, Қ. Есенова және т.б. – Алматы: «Арыс баспасы, 2007- 752б.
10. Болсанбек Б. Жеті ата жүйесі мен Мәңгілік ел тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақстан заманы, 17 мамыр, 2018. – 12 б.
11. Жақыпұлы Д. Жеті ата және шежіре. Ақиқат ұлттық – қоғамдық-саяси журнал. №1, 2013.
12. Ахметова З. Күретамыр. - Алматы: 2018. - 208б.
13. Ахметұлы Б. Жеті атаға толмай қыз алыспау қағидасы, Үш таған рухани танымдық журнал №4 (20) сәуір, 2018.
14. http://kitap.kz/books/otejbojdaq_tileuqabylyly_shipagerlik_bayan. Күні: 15.09.2018. Уақыты: 14.20.
15. Тойшыбайұлы А. Тектілік феномені – қазақтың теңдесі жоқ даналық мектебі. Ақиқат ұлттық қоғамдық-саяси журнал. №9, қыркүйек 2017.

ТІЛ БІЛІМІНДЕ КОННОТАЦИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЖАЙЫ

Ф.ғ.к. Л.Ә. ИБРАЙМОВА*
Магистр А.Б.САРБАЛИНА**

Түйіндеме

Мақалада тіл біліміндегі коннотациялар мен сол туралы ғылыми еңбектер талданып қарастырылған. Коннотациялардың түрлері мен қызметі туралы сөз болады. Аталған терминді тіл білімінің түрлі бағыттары өз саласы бойынша қарастырып, соған сәйкес балама терминдерді де қолданады. Коннотация ұлттың мәдени ерекшелігін білдіріп қана қоймай, сөзге эмоционалдық реңк береді, бағалау мәнінде экспрессивтілікке ие және сөйлеу прагматикасымен тікелей байланысты. Коннотациялардың қолданылу орны мен мағыналық түрлері ажыратылады. Оның хронологиялық, функционалдық, жас ерекшелік, экспрессивті ұлттық, идеологиялық, мәдени деп бөлінетіндігі мысалдармен талданады. Коннотациялардың лингвомәдениеттегі талдану түрін, аударма теориясындағы, прагматистикадағы қолданылу жайын көрсетіп, ғалымдарың еңбектерінен дереккөздер алынады. Зерттеу жұмысы байқатқандай коннотациялар көбіне мақал-мәтелдерде, қанатты сөздер мен тұрақты тіркестерде көп кездеседі. Сол сияқты оның прагматикалық, қатысымдық мақсатты таситын жүгі бар.

Тірек сөздер: коннотация, стилистикалық, прагматистика, фразеологиялық, мәдени.

ABOUT THE USE OF CONNOTATIONS IN LINGUISTICS

Abstract

The article considers connotations in linguistics and analyzes scientific works on this topic. The connotation not only conveys the cultural characteristics of the nation, but also gives the emotional color of speech, expressiveness in the meaning of evaluation and is directly related to verbal pragmatics. We distinguish the place of use and the types of meanings of connotations. It was analyzed by means of examples their division into chronological, functional, age, national-expressive, ideological, cultural. In the article is considered the problem of the type of analysis of connotations in linguoculturology, the ways of their use in the theory of translation, pragmatististics, the sources from the works of scientists are used. As the study has shown, connotations are most often used in proverbs and sayings, winged expressions and stable combinations. They also convey a pragmatic, communicative goal.

Key words: Connotation, stylistic, Pragmatististic, phraseological, cultural.

Тілдегі кез келген бірліктің белгілі бір мағыналық жағы бар. Ол денотативті, коннотативті, мифологиялық тұрғыдан ажыратылады. Денотативті – сөздің тікелей, негізгі мағынасы. Коннотативті – белгілі бір жағдаятта қолданылатын, тұлға мен әлеуметтік ортаға тән сөздер. Мифологиялық – алғашқы мағынасынан айрылып, жалған наным-сенімге айналған сөздер. Коннотация – тілдік бірліктердің семантикаға тілдік норма бойынша немесе тосыннан қосылған, семантикалық мән. «Коннотация» термині алғаш логикада пайда болған. Семиотикаға Копенгаген мектебінің, басқаша айтқан глоссематиканың негізін қалаушы Л.Ельмслев енгізген (Говердовский, 1979). Неміс психологы әрі лингвисті Карл Людвиг Бюлер коннотация ұғымына сөздің грамматикалық мағынасын да қосты. Ол мәтінде басқа бір мағынаны береді.

Коннотация термині тіл ғылымында екі түрлі мәнде түсіндіріледі. Біріншісінде коннотация – тіл бірлігінің грамматикалық және денотаттық мағынаны (заттық-ұғымдық мағынасы) толықтырып, оған экспрессивті рең береді. Екіншісінде - тіл бірлігі мағынасының бір бөлігі, с.ол мағынаның ассоциативті-бейнелік ішкі тұлғасын түсінуден туындайтын қосымша мағынаны білдіреді (Кәріпжанова, 2010: 9 б.).

«Қазақ тілі» энциклопедиясында да коннотация (лат. *connotatio*, *connoto* - қосымша мағынасы бар) – тіл бірлігінің эмоциялық, бағамды немесе стилистикалық рең білдіруі. Кең мағынасында: тіл бірлігінің грамматика және заттық-ұғымдық мағынасын толықтырып, оған экспрессивті сапа беретін бөлігі. Коннотация - сөйлеушінің тәжірибиелік, тарихи, мәдени, танымдық біліміне, олардың сөз

* ҚазМемҚызПУ, lira.ibraymova@mail.ru

** ҚаМемҚызПУ, sarbalina.a@mail.ru

болып отырған нәрсені ұнатуы не ұнатпауына, бағалауына, стильдік деңгейге, тіл қызметінің саласына, олардың әлеуметтік қатынасына және т.б. байланысты болатын құбылыс. Тар мағынасында: Коннотация тіл бірлігі мағынасының бөлігі, сол мағынаның ассоциотипті-образдық ішкі тұлғасын түсінуден туындайтын қосымша мағынасы, яғни троп не сейлеу фигурасы болып табылады. Коннотацияның субъектілігін бір сөздің қарама-қарсы мағынада қолданыла алуынан байқауға болады. XIV ғ. аяғынан бастап "Коннотация" термині эмоциялық бояуы бар сөздерге байланысты қолданылады» (Қазақ тілі. Энциклопедия, 1998).

Л.М.Штейнгарт коннотацияны «сөздің мағынасына ассоциативтік белгілердің орнығуы» деп, коннотацияның пайда болуын мәдени-ұлттық үдеріске жатқызады. «Мәдени коннотация» сол немесе басқа лингвомәдени ортаның тілдік таңбасының әлеуметтік, эмоционалдық және эмоция тудырушы мәні ретінде танылады» (Штейнгарт)

В.Н. Телияның коннотацияға берген анықтамасы: «Коннотация – семантическая сущность, узואльно или окказонально входящая в семантику языковых единиц и выражающая эмотивно-оценочное и стилистически маркированное отношение субъекта речи к действительности при ее обозначении в высказывании, которое получает на основе этой информации экспрессивный эффект» (Телия, 1986: 5 б.).

В.Н. Телия «коннотация» ұғымын әр сала өзінше пайдаланатындығын жазады.

Стилистикада оны сөздің эмоционалды реңкімен байланыстырады (Винокур, 1980; Скребцова 1975), Аударма теориясында сөйлеушінің сөзіндегі белгілі бір «прагматикалық мағына» мәнінде (Бархударов 1975; Киселева 1978; Комиссаров 1980).

Лингвоәлкетанулық бағытта (Верещагин, Костомаров 1976; 1980) қосымша ақпарат пен, ұлттық ерекшелікті көрсететін мағынаның «лексикалық аясымен» байланыстырады.

Семасиологияда бұл терминнің мәні өте көп. Мағынаны тану аспектісінде – «эмоционалды қабат», «экспрессивті бояу» (Шмелев 1973), «эмотивті мағына» (Новиков 1982), «эмотив» (Шаховский 1983). Сөйленімнің құрамындағы сөздің қолданылу заңдылықтарын маңызды санайтын зерттеушілер оның имплициттілігін (жасырын) көрсету үшін «әлеуетті белгілер» (Гак 1972), «жасырын семалар» (Гинзбург 1979); Хидекель, Кошель 1981). «Қосымша мағынаны» психологиялық категория ретінде қарастырған «семантикалық ассоциация» (Апресян 1974) немесе түсінік мәнінде (Комлев 1969) қолданған ғалымдар бар. Түсінік, ұғым мәнінде коннотация кез келген мағыналық бояумен байланысты болады (Блумфилд 1968).

Әдеби-тілдік талдауларда (Бахтин 1979) коннотацияны концепцияға қарама-қайшы қойып, номинативтік бірліктердің мағынасының қатарына кіргізеді (Азнаурова 1973,1977; Варина 1967; Телия 1977; 1981) (Телия, 1986: 6 б.).

В. Н. Телия коннотацияны сөйлеу прагматикасымен тығыз байланыстылығын айтады. Ол байланыстырушы фактор – коннотацияның ықпал ету (әсер ету) функциясы. Субъект объектіні өз тәжірибесі арқылы меңгеріп, оның құндылықтарын анықтаған кезде бағалайды. Сол білім мен тәжірибенің негізінде жаңа критерийлер – стереотиптер, стандарттар, нормалар мен идеалдар пайда болады. Олар мәдени-тарихи мұраларға айналады (Телия, 1986: 40 б.).

Ойдағы сөздің сөйленім мен мәтінге айналуы немесе керісінше сөйленім, мәтіннен алғашқы түріне ауысқанда экспрессивтіліктің пайда болу тетігі өзгеріп отырады, бірақ мәні өзгермейді (Телия, 1986: 122 б.). Бұны түсінікті етіп талдасақ, мынандай: сөйлеуші кез келген бір сөзінде бағалау мәнді немесе экспрессивті-эмотивті коннотация айтты. Естіген адамның ойында қалды делік. Келесі жолы сол коннотацияның мәні өзгерместен басқа бір жағдаят үстінде қайтадан айтылды. Демек сөздің коннотациясы жағдаятқа қарай көрініс табады.

Коннотация мәтелдерден көбірек байқалады. Мысалы, «Ер – бас, қатын – мойын», «Таспен ұрғанды аспен ұр», «Аузы күйген үріп ішеді», «Иттің құны бір күшік», «Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан», «Айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады», «Балық басынан шіриді», «Қойшы көп болса, қой арам өледі» т.т. мәтелдердің барлығының коннотациясы бар. Мәтелдердің бойындағы коннотациялар бағалау мәнінде жұмсалған. Осы арқылы қазақ халқының әлемнің тілдік бейнесін танудағы өзіндік ойы мен дүниетанымы байқалады. «Ағама жеңгем сай, апама жездем сай» - мінез-құлқы ұқсас адамдарға немесе ұқсас іс-әрекеттерге айтылады. Кекесін мәнін білдіру басым.

Сонымен, В.Н.Телия коннотацияны зерттеуде үш түрлі бағытты көрсетеді:

1) Семиотикалық бағыт – коннотацияны мазмұн ретінде қарастырады. Ол үшін мәтіннен денотатты оқып, нәтижесінде мазмұн анықталады. Л.Ельмслев, Р.Барттың еңбектері осы бағытта жазылған.

2) Психоллингвистикалық бағыт – коннотацияны сөйлеудің ассоциативті және эмоционалды ұйымдасуы ұғымымен байланысты зерттейді. Коннотация сөйлеуді қабылдаудың ерекшелігімен байланысты қарастырылады.

3) Лингвистикалық бағыт. Бұл бірнеше тармаққа бөлінеді:

3.1) Стилистикалық тәсіл. Мұнда коннотация ретінде экспрессивті, стилистикалық, бағалау мәндегі сөздің қосымша мағынасы саналады. Лингвистикалық еңбектерде «эмоционалды бояу», «стильдік бояу», «экспрессивті-стильдік бояу» атауларымен кездеседі.

3.2) Прагматилистикалық бағыт. Сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы сөйлесімнен коннотация анықталады.

3.3) Лексикологиялық бағытта сөздегі экспрессивті қосымша мәнің пайда болу жолдары мен түрлері зерттеледі.

3.4) Өлкетану мен мәдени бағытта коннотация реалиялардың ұлттық ерекшелігін көрсете отырып, мағынаның семантикалық бөлігі ретінде қарастырылады.

Д.А.Әлкебаева «стилистикалық коннотация бояу, стилистикалық мән деген мағынаны бере отырып, тілдік бірліктердің экспрессивті-эмоционалды, бағалаушы функционалдық қасиетін танытады» дейді. Стилистикалық коннотация кең мағынасында тілдік бірліктердің бояулы өрнектері болып табылады. Стилистикалық коннотацияның құрамына зерттеудің әр түрлі аспектілері кіреді: саяси, моральдық, эстетикалық, этнографиялық т.б. (Әлкебаева, 2007: 25 б.)

«Стилистикалық коннотацияның бойынан табылатын қасиеттерді көрсететін стилистикалық бояу, стилистикалық норма деген атаулардың қолданылуы заңды құбылыс. Егер коннотацияның жеке тілдік бірліктерде көрінуі, сөз жоқ, оның табиғатының күштілігіне, тереңдігіне байланысты болса, онда негізгі қызметі стилистикалық мәнермен және прагматикалық мақсатпен өз нәтижесін береді» (Әлкебаева, 2007: 28 б.).

Автор коннотацияның стилистикалық мағына деген екінші бір атауының бар екендігін айта отырып, оның лингвистикалық әдебиеттерде стилистикалық бояу терминімен синонимдес екендігін, ол жалпы стилистикалық коннотация деп те алына беретіндігін айтады (Әлкебаева, 2007).

А.О.Кәріпжанова диссертациялық жұмысында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары бойынша фразеологиялық коннотациялардың прагматикалық, танымдық, стилистикалық болмысын зерттеген. Автор «фразеологиялық коннотация прагматикасы деп фразеологизмдердегі эмоционалды, экспрессивтік, бағалағыштық, стилистикалық, ассоциативті-бейнелі компоненттердің ықпал ету, әсер ету қасиетін» айтып мысалдармен дәлелдейді: «*Екі дүние – нұры ғылым, Амалдап ұстама-саң, жойылмағы* (Аталған фразеологиялық оралымнан эмотивтік сема мен бағалаушытық семаның тығыз байланысты екені байқалады. Мұндағы «нұр» лексемасында әрі эмоция, әрі бағалау мәні бар.); *Жатқанмен алтын жерде кір болмайды, Жай тас пен дүрдің құны бір болмайды* (Фразеологизмнен астарлы ой байқалады. «Алтын» сөзінен жағымды бағалағыштық коннотация көрінеді және ол «Жай тасқа» жағымсыз бағалағыштық қарама-қарсы мәнде алынып, адамға қатыстырыла айтылғаны айқын.)). Коннотациядан туындайтын қосымша мағынаның бағалау, эмоционалды, экспрессивтік, ассоциативті-бейнелік мәнде болатыны туралы В.Н.Телияның еңбегінде айтылған болатын.

Кәріпжанова коннотацияның пайда болуына ұлттық-танымдық стереотиптер мен ассоциациялардың күшті негіз болатынын ғылыми еңбегінде жақсы сипаттаған. Фразеологизмдердің симфолдық коннотацияларын, оның ішінде түр-түс, сан коннотациясын мысалдармен дәйектеген (Кәріпжанова 2010: 14-15 б.).

Жалпы түр-түс коннотациясы фразеологиялық тіркестердің құрамында ғана емес, жеке тұрып та коннотациялық мәнге ие. Түстердің ішіндегі ең өнімдісі – ақ пен қара барлық ұлттың менталитетінде белгілі бір мәнді білдіреді. Ақ түс қазақ үшін барлық жақсылыққа телінеді. Мысалы, ақ пейіл, ананың ақ сүті, сүттей ақ, ақ өлім, ақ бата т.т.

Қара түс екі түрлі мәнде, бірі жаман – қараңғылықты, бақытсыздық пен қайғы жұтуды (кісі қайтыс болғанда – «қара жамылды»), қара ниет (адамның пиғылы туралы), қараю (білімі таяздану), қара жер («қара жер қойнына алды» деген тіркес болатын болса, жерге деген адамның көңілінің суықтығын, қимастығын» білдіреді), екіншісі жақсы мәнде - қара (мал басы), қарайған (адамның бар екендігін білдіреді), қара шаңырақ (қазіргі кезде көп жылдан бері құрылған оқу орындарын айтады, әкесі өлсе де, түтінін түтетіп отырған үйді қара шаңырақ деп атайды), қара (түс), 2. түнек (жарық жоқ); 3. ауыс. бақытсыздық, сәтсіздік, қайғылы; 4. ауыс. Жамандық, қара көңіл; 5. ауыс. күнделікті, жай; 6. лас. 7. сия (Кәріпжанова 2010: 25 б.).

Орыста қара түс – қара жамылуды, қара ниетті т.т. білдіреді. Коннотацияларда халықтың ұлттық санасы мен ойлауы көрініс табады. Бірақ кейбіреулер бірнеше тілдерге ортақ болып келеді.

Орыстар есектің коннотациясы – «қырсық» деп білсе, қазақ та адам бойындағы қырсық мінезді есекке теңейді. Түркі мен славян халқының өмір бойы ауыс-күйіс отыруынан болса керек.

Б.Қасым «туынды сөздердегі мағынаның айқын және жасырын болуы оның ішкі мағыналық құрылымынан анықталады» дейді (Б.Қасым, 2003: 82 б.). Заттың күрделі атауларының жасалуы жайдан-жай болмайтындығын ескерген ғалым, қара, көк, сары, қызыл т.б. сапалық сындардың күрделі аталымдардың қалыптасуына құрастырушы тірек сындардың қызметін атқарып, лексикалық бірліктердің жасалуына жәрдемін тигізгендігін дәлелдейді. Мысалы, көк сөзінің мән-мағынасының халықтың таным-түйсігіне сәйкес дамуын мына мысалдармен көрсетеді: «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» көк¹ сын. сөзіне мынадай анықтама берілген: 1. Ашық аспан тәрізді түс. Көк ала аспан түнерсе: Көк теңізге не жорық (О.Шипин). 2. Көк² зат. Түпсіз тұңғиық әлем, аспан. Жарып жалпақ ауаны, Көкте қалқып келем мен (С.Мәуленов). 3. Көк³ зат. Таспаның жуан, мықты, шыдамды түрі. Мұндай таспаны көк деп атайды (С.Қасиманов). Бірінші көк¹ сынның ішінде көк ет, көк бақа (жасық), көк долы, көк қасқа, көк өзек (қиын кезең), көк шешек (індет) т.б. біріншіден, сөз тіркесі ретінде алынған, екіншіден осы мысалдарда нақ сол жеке сындық мағынаны беріп тұр ма? деген сұрақ қояды. Сонымен қатар «Абай тілі сөздігінде» көк – жер бетіне шығатын жасыл шөп, әуе, аспан, түсті береді (Көк торғындай аспан – көк).

Ғалымның көк сөзінің бүгінгі тілдік қолданыста көкбөрі – тотем, көкнәр – наркотик, көкет – диафрагма, көкталақ – селезенка, көктамыр – вена, көктүйнек – іш ауруының аты т.б. терминдер медицина саласында, көкжиек – қоғамдық-саяси термин дәрежесінде қолданыс тапса, көкіл – синька тұрмыстық заттың атауы ретінде, көктемір робот, көкпаршы – сайысшы ұлттық спорт термині ретінде қолданылады. Бұндай жағдай сөздердің даму жолын көрсетеді (Б.Қасым, 2003: 120 б.).

Қаңғыбас сөзінің мағынасы көбінесе итпен байланысты айтылатын: бұралқы ит, қаңғыбас ит т.б. Жаңа қолданыста қаңғыбас – бомж, екінші – босқындар деген мағынаны білдіреді (Б.Қасым, 2003: 120 б.).

Түр-түс атауларының, соның ішінде жан-жануарлардың түр-түсі әрбір елдің өзіндік ұлттық санасы мен тұрмыс-тіршілігіне қарай сипатталады. Араб елдерінде түйенің мыңға жуық түрі мен түсіне қарай атауы болса, қазақта жылқы малының түсін білдіретін сансыз сөздер бар. Айталық, жирен, қасқа, ала, шұбар, шұбар ала, қаракөк, торы, күрең, құла, кері, боз, бурыл, шабдар, көкала, қарала, теңбіл, сары, сұр, сұр ала, қоңыр ала, күрең ала, т.б. бұл туралы түрлі ғылыми зерттеу жұмыстары да жазылған.

Сандық символдар барлық елде кездеседі. Қазақта киелі, қасиетті деп санайтын сандық символдар – бір, үш, жеті, тоғыз, қырық т.б. Бір Алла деп жаратушысын теңеген, үш жұрт, жеті ата, «Ағасы аға болғанның қолы тоғыз болар», қызды қырық үйден тыю, қырқынан шығарудың қосалқы мәндері бар. Орыстар алты санын шайтанның санына балайды.

Фразеологизмдерде, атап айтар болсақ, метафоралық тіркестерде, теңеулер мен эпитеттерде коннотация бәрінде болмаса да, бірінде міндетті түрде кездеседі. Сол себепті коннотациялардың жасалу жолына қарай метафоралық коннотациялар, эпитеттік коннотациялар, теңеу коннотациялар деп жіктеу орынды.

Қазіргі уақытта коннотациялардың қолданылу орны мен мағыналық түрлері бірнеше түрде кездеседі:

1. Хронологиялық. Тілдік қолданыстан шығып қалған (архаизмдер) немесе қолданыстан шығу алдында тұрған, бұрынғы заманға тән сипатты білдіре алатын сөздер. Оларды стилистикалық тұрғыдан сол дәуірдің тарихын әсірелеу үшін қолданады. Мысалы, «Мың бір түн» тіркесі қолданыста түрлі эмоциялардың шексіздігін білдіреді.

2. Функционалдық. Адамдардың қызметі мен еңбегіне қатысты кәсіби, ғылыми сөздер (канцеляризм): оқымысты, аяғынан тұрғызу, тұлға т.б.

3. Жас ерекшелік коннотациялары. Жастардың тіліндегі сленгтер мен баланың тіліне қатысты сөздер құрайды. Мысалы, «базар жоқ» (сөз жоқ, тамаша, керемет т.б. мәнде), «құлақтан тепті» немесе «құлаққа лапша ілу» (өтірік айту), «қораға кірді» (басы бәлеге қалу, проблемаға кезігу), «лақтырып кетті» (сөзінде тұрмау), «сындырды» (екі түрлі мәнде, біріншісі – өзін біреуге ұната алу, екіншісі – бір істе басым түсіп, сол адамды үгіттеу арқылы дегеніне жету), «қоянның суретін салып кетті» (қашып кету) т.б.

4. Экспрессивті. Бұны бағалау коннотациялары деп те атайды. Бұған жататын сөздер адамның бүкіл эмоциясынан шығатын құрметтеу, мақтау, кемсіту, қорлау, балағат сөз т.б. лексемалар. Мысалы, түлкі, қоян, қасқыр, қыран, ақсаусақ, бәдік (сөзуар адам), кірпияз т.б.

5. Ұлттық коннотация. Мұны этноконнотация деп те атайды. Елдің мәдениеті мен тарихына тікелей байланысты сөздер. Мысалы, «Ат құйрығын кесу» (адамдардың бір-бірімен араласпай кетуі). Белгілі бір ұлтқа қатысты басқа бір ұлттың қойған лақап аты: қазақтардың қырғыздарды «айыр қалпақтылар», өзбектерді «ала шапандылар», қытайды «қысық көздер» (жағымсыз мәнде) немесе «аспан асты елі» (жағымды мәнде), ұйғырды «сарт» деп атауы ұлттық-мәдени коннотацияны байқатады.

6. Идеологиялық коннотациялар. Әдетте саяси метафоралардан көрінеді: биліктің құлы, саяси ойын, өткір билік, өткір саясат т.б.

7. Мәдени коннотациялар. Мәдени коннотация терминін 90 жылдардың басында В.Н.Телия ұсынған болатын.

Коннотацияны плеоназм, тавтологиямен шатастыруға болмайды. Тавтология – мәтінде басы артық сөзді қайталап жазу. Әдетте тавтологияны $x = y$ теңестіру арқылы ажыратады. Ал коннотация сөздің астарында қосымша мағына береді. Мысалы, көп ұлттарда қу, айлакер адамдарды түлкіге теңеген болса, зұлым, зымиян адамдарды «жылан», «су жылан» дейді.

Плеоназм – (грек тілінен аударғанда *pleonasmos* – «артық») мағынасы жақын сөздердің тіркесін білдіретін стилистикалық термин. Мысалы: ежелгі – ескі, қара – күйе т.б. қазақ тілінде самал жел (екі сөздің әрқайсысы мәндес мағыналы сөздерді білдіреді), ежелгі ескі досы (ежелгі және ескі синонимдер).

Лингвомәдени коннотациялар белгілі бір ұлттың өзіндік тұрмысы мен мәдениетіне, шаруашылығына тығыз байланысты болып келеді. Әдетте мұндай коннотациялар екі тілді салыстыра зерттеуде анық байқалады. Орыс паремиясында көбіне орман, дала, теңіз, көл кеңінен қолданылса, қазақ тілінде дала, тау, өзен, бұлақ кездеседі. Орыс тілінде «Лес рубят – щепки летят». Қазақ тілінде – «Ұшарын жел біледі, қонарын сай біледі» – тұрақсыздықты білдіреді. Негізі бұл – жұмбақ. Шешуі – қанбақ. Ауызекі тілде тұрақты тіркеске айналып, «тұрақсыздық» мәніне ие болған.

Аударма теориясының да өзекті мәселелерінің бірі болып саналатын коннотациялардың аударуға келмейтін, баламасы жоқ түрлері кездеседі. Бұның мынандай мағыналары ажыратылады:

А) белгілі бір этникалық қоғамға тән денотатпен байланысты тұрақты мағыналар: орыс тілінде: вол – безропотное трудолюбие, неміс тілінде өгіз – ақымақ ұғымын білдіреді. Мотылек – непостоянство т.б. қазақ тілінде де көбелекті тұрақсыздық, жеңілтектік мәнінде жұмсалады. Түлкі – көптеген тілдерде қулық пен арамдықтың символы ретінде фольклорда қолданылады.

ә) денотатпен байланысты символикалық мағына: снег – высшая степень белизны; қазақшасында да ақ түстің биік шыңы.

Б) белгілі бір тарихи дәуірлерге байланысты мағыналар. «Новые русские» немесе «жаңа қазақтар».

Егер коннотациялардың баламасы табылмайтын жағдайда аудармашы сол тілдегі стильдік бояуы бар басқа образдармен ауыстыруына тура келеді немесе құрылымын қайта жасау тәсіліне сүйенеді. Мысалы, орыс тіліндегі «*За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь*», - қазақ тіліндегі «*Екі кемеңіз басын ұстаған суга кетеді*», «*После боя кулаками не машут*» - «*Ақсақ қой түстен кейін маңырайды*», «*Глаза боятся, руки делают*» - «*Көз қорқақ, қол батыр*» тіркестерімен алмастырылады. Ауыстыру тәсілі екі тілдің метафоралары сәйкес келмеген жағдайда қолданылады.

Коннотацияның тіл білімінде қалыптасқан бірнеше синонимдес атауы бар. Ауыспалы мағынадағы сөздердің бәрін коннотация ретінде қарауға болады. Өйткені ауыспалы мағынада міндетті түрде эмоционалды-бағалау реңкі болады.

Тіл білімінде коннотация түрлі бағыттары бойынша әр қалай талданады. Зерттеушілер оның стилистикалық, эмоционалдық, мәдени, прагматикалық, ассоциативтік қырларын көрсетіп берді. Бұл коннотацияның біржақты ғана зерттелетін термин еместігінің дәлелі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Говердовский В. И. История понятия коннотации // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 2. – С. 83-86.

2. Кәріпжанова А.О. Фразеологиялық коннотацияның прагмалингвистикасы (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармалары бойынша). 10.02.02. филол. ғылымд. ганд. дисс. автореф. Алматы, 2010. – 32 б.

3. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет.

4. Штейнгарт Л.М. Коннотация как показатель национальных особенностей картины мира(на материале пословиц и поговорок российских немцев) электронный ресурс: [laibrary.krasu. ru > ft\\ft – articles \ 0103752.pdf](http://laibrary.krasu.ru/ft/ft-articles/0103752.pdf).
5. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: «Наука», 1986. – 142 С.
6. Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007. – 244 бет.
7. Қасым Б.Қ. Сөзжасам: семантика, уәждеме. Оқу құралы. Алматы, 2003, – 167 б.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ЖАҢАША ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ф.ғ.м., аға оқытушы **Г.Ж.СҮЛЕЙМЕНОВА***

Ф.ғ.м., оқытушы **А.ӘМІРЖАЕВА****

Түйіндеме

Тәуелсіз мемлекетіміздің рухани-әлеуметтік мүддесі, мемлекеттік тілдің қоғамдық, саяси және мәдени-аралық коммуникациядағы қызметінің жаңа деңгейі тілді тұтынушылардың ұлт болмысының өзегін құрайтын тілді меңгерту, мазмұнын тереңдету, соған сәйкес ғылыми-әдіснамалық тұғырын да инновациялық технологиямен жетілдіруді қажет етеді.

Осымен байланысты бүгінгі таңдағы өркениетті елдерді этнос ретінде түбегейлі танытатын – оның тілінде қалыптасқан деректерін *тіл мен мәдениет, тіл мен ұлт* сабақтастығында кешенді қарастыратын лингвоелтанымдық зерттеулер.

Осы орайда тілдік мұра арқылы ұлтты, ел мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін барынша толық танытудың негізгі бір тетігі – ұлттық әлемнің тілдік үлгісін жасау, ұлттық мәдениеттің кілтін ашу. Оның мәні тілдің тек коммуникативтік қана емес, мұрагерлік те, танымдық та, танытушылық та қызметімен байланысты.

Тірек сөздер: *тілдік мұра, инновациялық технология, лингвоелтанымдық атаулар, мәдениет-аралық коммуникация*

PROBLEMS OF NEW TEACHING OF LINGO-REGIONAL UNITS WITHIN THE FRAMEWORK OF SPIRITUAL REVIVAL

Abstract

The spiritual and social interests of the independent state, the new level of state language, political and cultural and intercultural communication requires the development of the language, the content of which is the basis of the national identity of the consumers, and their corresponding scientific and methodological approach and innovative technology.

In this regard, *Lingua Americana* research, which represents the modern civilization as ethnos - a complex of language and culture, linguistic and ethnic harmony.

In this context, one of the main mechanisms of the national heritage, full of national culture and life, is the creation of a national language model, the key to national culture.

Its meaning is not only communicative but also inherent, informative, and manifest.

Keywords: *linguistic heritage, innovative technology, linguistic-oriented names, intercultural communication*

КІРІСПЕ

XX ғасырдың 80 жылдарына дейін қазақ тілі құрылымдық лингвистика аясында зерттеліп, негізгі зерттеу әдіс-тәсілдерін жетік қалыптастыра бастады. Қазақ тілінің сөздік құрамы фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тұрғысынан қатар зерттеліп, тіл құрылымындағы өзіне тән жеке ерекшеліктер толықтай ашылды. Әсіресе тілдің кейбір ескірген, көнерген, ұмытыла бастаған мағыналары жаңартылып, сөздік қордың маңызы арта түсті. Дегенмен, тілді өз ішінде, «құрылымы мен мағынасы аясында ғана қарастыру» деген басты қағида арғы-бергі тарихы бар көне қазақ тілінің түпкі мағынасын, мәнін ашуға, тілдің осыншама көркем, нәрлі құпиясын тануға мүмкіндік туғызбайды. Әлемдік тіл білімінде қалыптасқан жаңа антропоэлекті бағыттың дүниеге келуі, тілдің бірқатар зерттелмей жатқан мәселелерін айқындауға септігін тигізді. Әсіресе көркем ойға құрылған, бейнелі, астарлы мағыналары басым, метафоралық, коннотаттық мәні жоғары қазақ тілінің осы ерекшеліктері қазақ халқының ойлау дәрежесімен, өмір сүру салтымен, ұлттық аялық білімімен, ғұрыптық тұрмыс-тіршілігімен тікелей қатысты зерттеле отырып, түпкі мәні, маңызы ашылмай жүрген тіл бірліктерінің уәжі жаңаша қолданыста анықтала бастады. Тілдің адам танымына, ұлттық мәдени болмысына, адамның қабылдау, ойлау деңгейіне қатыстылығын, тілдің адамның ұшқыр

* Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті, gul_bekon2002@mail.ru

** amirzhaeva_akai@mail.ru

қиялын, білімін, мінез-құлқын, өмір сүру болмысын, тіпті әлуеметтік деңгейін таныта алатын қасиеттері мен ұлттанушылық, елтанушылық қызметтері ғылыми негізде дәлелденбесе де қазақтың тілші зиялылары А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев еңбектерінде жан-жақты көрініс тапқан.

Тілдің бұл жаңа қызметтері мен қасиеттері тіл білімінің антропоэкеті бағыттары: лингвомәдениеттану, лингвоелтану, психоллингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, ділдік лингвистика т.б. салаларына жіктеліп, жеке пән ретінде қалыптаса бастады.

Қазақ тіл біліміндегі жаңа салалардың теориялық негізін қалап, ана тіліміздің ашылмай жатқан тілдік құндылықтарын жаңғыртып, жаңаша ғылыми негізде талдаулар мен зерттеулер жүргізген ғалымдарымыз Н.Уали, К.Құсайын, Ж.Манкеева, С.Сәтенов, Э.Д.Сүлейменова, Н.Шаймерденова, Ш.Жарқынбекова, Қ.Жаманбаева, Г.Смағұлова, Р.Авакова, З.Ахметжанова, Қ.Рысберген, Қ.Есенова, А.Ислам, Г.Сағидолла, Б.Тілеубердиев, Н.Оразалиева, К.Садирова және т.б.

Жер бетіндегі түрлі ұлттар мен ұлыстардың, этностардың әлем бейнесін тануының, салт-санасының, дүниетанымының көрсеткіші болып табылатын лингвоелтанымдық атауларды семантикалық, тақырыптық, және семиотикалық тұрғыдан зерттеу қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі.

Тіл қазынасындағы халық тұрмысынан хабар беретін, шаруашылық әрекеттерін танытатын алуан түрлі тұрмыстық атаулар мен тіркестер, олардың тілдік заңдылықтары, құрылымдық ерекшеліктері әлем тілдерінің көпшілігінде зерттеліп келе жатқаны белгілі. Себебі олардың шығу төркіні, көнеленуі, мағыналық құрылымы, тұлғасы жағынан өзіндік ерекшеліктері бар. Сан мың жылдық тарихы бар қазақ халқының өмірінен мол мәлімет беретін, осы халықтың тұрмыс-тіршілігіне тікелей қатысты сөздер лексиканың үлкен бір саласын құрайды. Лингвистикада бұл ұғым екі түрлі мағынада қолданылады:

а) адамдардың күнделікті тұрмыста қолданған заттары мен бұйымдарының атауы;

ә) күнделікті тұрмыста, қарым-қатынаста қолданылатын жалпы халыққа белгілі сөйлеу тілінің аясындағы сөздер.

Қазақ тіл білімінде тұрмыстық атауларға қатысты бұған дейін де этнографиялық, тарихи, этнолингвистикалық, лексика-семантикалық, этимологиялық тұрғысынан қарастырылып келгені белгілі. Өйтсе де тұрмыстық атаулар лингвоелтанымдық тұрғысынан арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Өйткені сөздің қызметі мен мағынасы оның тілдік қатынастағы жұмсалып ерекшеліктерін айқындаумен маңызды. Мәтін құрамындағы сөздің қолданылу ерекшеліктерінің айқындалуы тілдің әлеуметтік ортадағы қызметі туралы жан-жақты хабар беруге бағытталады. Бұл орайда халықтың (ұлттың) өмір салтындағы барлық қасиеттерінің ішінен тек мәдени ерекшеліктерін тұрмыстық атаулардың лингвоелтанымдық аспектісін зерттеудің маңызы зор.

Қазақ тілі-қазақ халқының тілі, оның рухани баға жетпес байлығы. Бүгінгі таңда дүние жүзіндегі тілдердің саны 5651 болса, соның бірі қазақ тілі сөйлеушісінің саны жағынан алғашқы жүздің 70-орнын алып отыр[1].

Тәуелсіз мемлекетіміздің рухани-әлеуметтік мүддесі, мемлекеттік тілдің қоғамдық, саяси және мәдени-аралық коммуникациядағы қызметінің жаңа деңгейі тілді тұтынушылардың ұлт болмысының өзегін құрайтын тілді меңгерту, мазмұнын тереңдету, соған сәйкес ғылыми-әдіснамалық тұғырын да инновациялық технологиямен жетілдіруді қажет етеді.

Осымен байланысты бүгінгі таңдағы өркениетті елдерді этнос ретінде түбегейлі танытатын – оның тілінде қалыптасқан деректерін *тіл мен мәдениет, тіл мен ұлт* сабақтастығында кешенді қарастыратын лингвоелтанымдық зерттеулер.

Осы орайда тілдік мұра арқылы ұлтты, ел мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін барынша толық танытудың негізгі бір тетігі – ұлттық әлемнің тілдік үлгісін жасау, ұлттық мәдениеттің кілтін ашу. Оның мәні тілдің тек коммуникативтік қана емес, мұрагерлік те, танымдық та, танытушылық та қызметімен байланысты.

Әр халықтың қайталанбайтын ұлттық ерекшеліктерін, өзіне тән өзгешеліктерін құрайтын әдет-ғұрып лексикасы бар. Ол рухани дүниені де, материалдық дүниені де түгел қамтиды. Солардың ішінде өзінің ғасырлар қойнауына кететін терең тарихымен, жүйелі құрылымымен, мәдениетаралық коммуникация үшін ерекше маңызды танымдық құндылықтарымен ерекшеленетін сөздер тобы – тұрмыстық атаулар.

Лингвоелтанымның басты мақсаты – тіл үйренушінің түпнұсқа мәтіндер негізінде ақпараттарды қабылдай отырып, қатысымдық күзіреттілігін қамтамасыз етуі. Лингвоелтаным тілдік тұлғалардың көмегі арқылы қазақ халқының ұлттық ерекшелігін, ұлттық мәдениетін үйренуге жол

ашады. Ұлттық ерекшеліктер мен ұлттық мәдениет ерекшеліктерінен хабардар беретін тілдік бірліктерді үйрету және әлеуметтік сұрыптаудың қажеттілігі көркем шығармаларды оқуда, баспасөз құралдарынан, кино және видеокөріністерді көруден, ән тыңдаудан және т.б. байқалады. Көптеген ғалымдар лингвоелтанымның басты нысаны ретінде аялық білімді ұсынады. Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаров аялық білімнің лингвистикалық табиғатын ашты[2]. Ғалымдар аялық білімнің сөздердің лексикалық жүйедегі орны мен қолданысын анықтайтынын дәлелдеді.Тілді антропоцентристік тұрғыдан зерттеудің өкшесін баса өз бастауын алған жаңа бағыттардың бірі – тіл арқылы ел тану. Тіл білімі саласында бұл бағыттың алар орны ерекше, өйткені әр тілдің тілдік бірліктерінде үлкен мазмұн – халық өмірі, тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті бар. Тіл арқылы елтану теориясының пайда болып дамуы фразеология саласын жаңа қырынан, яғни фразеологизмдерді кез келген халықтың ұлттық мәдени дамуының айнасы ретінде қарастыруға мол мүмкіндік береді.

Академик Ә.Қайдар: «Кез келген тілдің қоғамда атқаратын өзара байланысты үш түрлі қызметі бар. Оның басты қызметі – коммуникативтік, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсіну үшін қажетті қызметі; екіншісі – көркем шығарма тіліне тән адам баласына образ арқылы әсер ететін, ләззат сыйлайтын эстетикалық қызметі; үшіншісі – ғылыми терминмен айтқанда, кумулятивтік қызметі, яғни ол тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп қалыптасқан барлық сөз байлығын өз бойына жиып, сақтап, оны келешек ұрпаққа асыл мұра ретінде түгел жеткізіп отыратын игілікті қасиеті», – деп, тілді рухани құндылық ретінде бағалайды [3, 24-25 бб.]. Бұл – қатысымдағы сөздің, сөздер жиынтығы арқылы қызмет ететін тілдің басты бағыттарын айқындайды.

Ал «лингвоелтаным» тіркесі өзі айтып тұрғандай, бір жағынан тілді үйретсе, екінші жағынан, сол тілді тұтынатын ел туралы бағыт. Лингвоелтану бағытының әдістемелік негізі:

1. Шет тілдерін меңгеруде коммуникативтік бірлікке талпыту, адекватты қарым-қатынас кезінде сол ортаға тән ақпараттар туралы жеткілікті дәрежеде хабардар болуға бейімдеу;

2. тілдің кумулятивтік қызметін, яғни тілдің бейнелену, астарлану «фиксация» қызметін ажврата білу, сондай-ақ ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан мәдени тарихи ақпараттардың тіл бірліктері арқылы сақталуын қарастыру.

3. экстралингвистикалық тұрғыдан өзара сәйкес келе бермейтін екі тілдің айырмашылықтарын, яғни сол тілді тұтынушы ұлттың, елдің өзіндік ерекшеліктерін контрастивтік тәсіл арқылы шешу, анықтау.

«Жалпы елтану» термині екі қасиетімен ерекшеленеді:

1. қоғамтанымдық (яғни тарих, география, экономика, т.б. ғылымдарды біріктіре отырып қарастыру);

2. филологиялық (яғни тіл үйрену, публицистикалық, көркем мәтіндерді меңгеру ісімен байланысты) .

Дәстүрлі елтаным мен лингвоелтанымның айырмашылы: елтаным ұзақ уақыт бойы оқытылып келе жатқан қоғамдық пән, ал лингвоелтаным филологиялық пән ретінде тілді оқытудан бөлек қарастырылмайды, тілді үйретуде практика түрінде тілдік бірліктердің семантикасын оқытады.

Аталған филологиялық жол екі түрлі міндетті атқарады, біріншіден, тілдік бірліктерден мәдени танымдық ақпаратты бөліп алу, бұл жағдайда негізгі нысан мәдениет болып саналады. Екіншіден, тілдік бірлікті сол тілді және мәдениетті иеленушілердің санасындағы бейнеге ұқсас етіп қабылдату және оқыту.

Олай болса, лингвоелтанымның басты мақсаты – мәдениетаралық коммуникация актісінде қарым-қатынас құзіреттілігін қамтамасыз ету. Лингвоелтаным бірнеше мәселелерді шешуді қамтамасыз етеді, соның ішінде мәтінді бара-бар қабылдаудың филологиялық мәселелерін атау керек, себебі ол тек лингводидактиканың ғана емес, аударматанудың да лингвистикалық негізі болып табылады.

Республикамыздың қоғамдық өмірінде кейінгі кезде болып жатқан өзгерістер, жаңарулар қазақ тілінің де шынайы, жан-жақты дамуына мүмкіндіктер беріп отыр. Мұның алғашқы белгілері-ұлттық сана-сезіміміздің, намысымыздың оянуы ұлттық рухымыздың көтерілуі, әдет-ғұрып, әдебиет, мәдениетіміздің қайта түлеуі, қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алып, өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілін оқып-үйренуге жаппай бет бұруы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасы - көп ұлтты мемлекет, мұның өзі мемлекеттік мәртебе алған тілімізді оқып-үйрену, игеруді жан-жақты жүзеге асырып, жетілдіре түсудің өте қажеттілігін дәлелдейді.

Тіл-сөз өнері ғана емес, ол әр ұлттың өкілдерін бір-бірімен жақындастырушы, тәрбие беруші құрал. Тілді білу ұлтаралық қарым-қатынасты, ұлтаралық мәдениетті жақсартады. Әрбір халықтың ғасырлар бойы жасаған мәдениетін, оның озық үлгілерін таныту арқылы студенттерді сол ұлтқа құрметпен қарауға тәрбиелеумен бірге оның тілге деген сүйіспеншілік сезімін оятауға болады.

Қазақ тілінің қоғамдық қызметін кеңейтіп, оның маңызын, қажеттілігін табиғи түрде арттыру, жан-жақты шынайы дамытудың бір сара жолы – тілді міндетті оқытуды жүйелі түрде енгізу, оқыту сапасына қатал талаптар қою, оның орындалу нәтижесіне тұрақты бақылау жасау. Осымен байланысты республикада мемлекеттік тіл-қазақ тілін оқып үйрену міндеті өзінің көптеген шешімдерін күтеді. Сол міндеттердің бірі өзгетілді дәрісханада қазақ тілі лексикасын лингвоелтанымдық бағытта оқытудың әдістемесін жетілдіре түсу.

Қорыта айтқанда, тұрмысқа қажетті түрлі дүниелер адамдардың тіршілік керегіне жарап қана қоймай танымдық қызметін де өтейді. Осындай ғажап төл мұрамыздың атауларының бай сырларына үңіліп, талдап анықтау, оларды рухани қажетімізге айналдыра білу – ұлт санасын жаңғыртатын ұлттық қазына.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ольшанский И. Г. Лингвокультурология в конце XX в.: Итоги, тенденции, перспективы // Лингвистические исследования в конце XX в.: Сб. обзоров. – М., 2000. – С. 29.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., -М.: Русский язык, 1990.-246с.
3. Бейсенбекова Г.Т. Қазақ тілін лингвоелтанымдық бағытта оқытудың кейбір мәселелері. – «Профессор А.Ысқақов және ұлттық педагогика» атты А.Ысқақовтың 100 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: ҚазҰПУ, 2010 ж.

САНА КӨКЖИЕГІНДЕГІ АҚҚУ НЕМЕСЕ «АҚҚУЛАР ҰЙЫҚТАҒАНДА» ПОЭМАСЫ ҚАҚЫНДАҒЫ ОЙ

аға оқытушы Г.АҚАНҚЫЗЫ*

Түйіндеме

Мақалада М.Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасындағы оқиғаның дамуы мен шешіміне негізделіп, адамдардың рухани бомысындағы қайшылықты жақтардың ерекшеліктеріне талдау жасалады. Сол арқылы автордың санасында орын алған қайшылықтың ерекшелігі сараланады. Мақаланың түйіні осызаманғы адамдардың рухани болмысын ашуды мақсат етеді.

Тірек сөз: Ақын, поэма, мифология, аққу төтемі, ақылдық таным

SWAN IN THE HORIZON OF CONSCIOUSNESS OR THE IDEA OF POETRY "WHEN SWANS SLEEP"

Abstract

Article is based on the development of the events of the poem "When swans sleep" written by M.Makatayev and analyzed characteristics of different parties. In this way differentiating feature of the conflict that took place in the mind of the author. A summary of the article focused on the discovery of the spiritual personalities of modern humans.

Keywords: Poet, poetry, mythology, totem of the swan, cognition

Мұқағали Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» шығармасы, көлемді емес, дегенмен, онда ақын жасаған реал қоғамдық ортадан сонау есте жоқ, ескі замандарға құлаш сермеген, бүгін мен кешегіні шендестірген, сана көкжиегінде нәзік желі тартқан туынды саналады. Бастысы бұл шығарма автор қиялындағы мифтік ойлаудың бүгінгі болмысын айғақтайды.

Шығарма үш бөлімге бөлініп жазылған, соңында эпилог екі бөлектен тұрады. Өлең Алатудың баурында жатқан «Жетім көл» мен оның тәбиғаты, болмысы туралы тебіреністі көңіл күймен басталады. Ақын көлді өзгеше мәнермен қайшылықты көңілкүйді сүреттейді. Көлдің тазалығы мен үнсіз жансыздығы, айналасына тірлілік сыйлаған қасиетіне орай жұмбақ қаталдығы бір-бірімен ұштасып жатады. Бұл сарынды тіпті көлге келген аққулардың сұлу, жұмсақ, биязы, маңғаз бейнесі де өзгерте алмайды. Қайта аққуға тән мөлдіреген тазалық пен сұлулық тұнған қасиет көлдің қаталдығын, тасада жатқан қатгыгез болмысын одан ары әйгілей түскендей көрінеді. Шығарманың бұл бөлімі ақынның поэманың жалпы сюжетіне қадам қойғанда алдымен әзірлеген, тақырыпқа сіңіп кіруде төсеген жолы спетті. Мұндағы сарында жалпы шығарманың түпкілікті болмысына иек артқан түсінік жатыр. Оны біз трагедиялық әуеннің пайда болуы ретінде түсінуімізге әбден болады. Көлдің атының «Жетім көл» аталуы да бұл түйінді дәлелдей түскендей. Автор Алатудың биік құзар шатының бірінде, мұз құрсаңған шыңдармен жалғасып жатқан, адам баласының аяғы көп тие бермейтін жердегі көлді, сол көлге аққулардың келетіні және көлге келген сол аққулардың амандығы үшін өзінің тілеу тілеп «төрге ақ дастарқан жайатынын» айту арқылы өз қиялының тұңғығындағы кеше мен бүгінді жалғаған, тіпті ұмтылып кетуге де шақ қалған, елес пен түйсінуден тұратын қиял қиындысын ұсынады. Осы кеңестікте өзінің алда мақсат тұтқан оқиға мен сюжетіне рухани орын әзірлейді. Көлдің «Жетім көл» аталуы, оған жұрттың аяғы көп тиіп бара бермейтіні, соған қарамастан көлге аққу келетінін жазу арқылы автор бізге бүгінгі өміріміз бен тірлішімізден алыстап еткен кешегі болмысымызды елестетеді.

Дегенмен, уақыттың өтуімен, заманның жаңарып, заманына қарай санасы өзгергенімен адам баласы қиындықтарға, шешуі күрделі қайшылықтарға ұшырамай тұрмайды. Қиял мен өмірдің ортасында, сана мен қоғамдық сипаттағы қайшылықтың ортасындағы тепе-теңдікті сақтау қашанда маңызды. Адам баласы ес біліп, етек жеңін жиғаннан, бірлесіп өмір сүріп, қоғам болып құрылғаннан осы тепе-теңдікті сақтауға бар күшін салып келеді. Адамның сол қайшылықты шешуге ұмтылысының бір көрінісін біз мифтік ойлау деп атаймыз. Қазақтың есте жоқ ескі замандардан бері жалғасып келе жатқан ауыз әдебиетінде, ертегі, аңыз, мысал, тәмсіл, мақал-мәтел, сондай-ақ эпостық хиса-дастандарында көптеген мифтік дүниетанымға тән түсініктер кездеседі. Аспан, жұлдыз, күн, бәйтерек, жылан, жылқы, қасқыр, түйе, аққу, үкі, қаз, т. б. қатысты сюжеттің денінде халықтың

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ғасырлардан келе жатқан дүниетанымы мен түсінігі ғана емес, рухани болмысы, жандүниесінің тепе-теңдігін сақтауға бағыштаған ұмтылысы жатыр.

Мифологияны зерттеуші ғалымдар, айталық, Р.Геноннан С.Қондыбайға дейінгі зерттеушілер мифтік сана және аққу төтемі туралы көп жазған. Аққу төтемін адамзаттың аналық ру басы кезеңімен байланыстырып, оны айдаһар (жылан) төтемімен ұштастырады. Аққу төтемі қанатты айдаһардың (жылан) өзгерген түрі деп түсіндіреді. Бұл тұрғыдан келгенде аққу адам (халықтың) жаралмышының арғы негізі, келіп шыққан тегі, қамқоршысы, қорғаушысы деп қаралады. Адам үшін одан өткен қасиетті, қадірлі дүние жоқ. Адам баласы рухани тұрғыдан оны мен өзін бөліп қарамайды, қайта, біртұтас дүниенің айрылмас бірлігі деп біледі. Адам баласының аққуды қасиетті санауының түп негізінде осы түйсік жатыр. Сана кеңістігі бөлінбеген біртұтас, эстетикалық дүниетаным тұрғысынан таза мифтік ойлаудың заңдылығына бағынған кезеңде пайда болған жоғарыдағы аққу төтемі Мұқағали Мақатаев заманына келгенде үлкен өзгеріске ұшырағаны белгілі. Бірақ, халықтың өмірі, тіршілік ортасы өзгергенімен оның санасы түбірлі өзгеріп кетпейтіні тағы анық. Міне, осыдан барып санадағы әуелгі рухани тепе-теңдік бұзылған кезең басталады, соның салдарынан жаңа дағдарыс туындай бастайды. «Аққулар ұйықтағанда» поэмасын осы дағдарыстың көрінісі ретінде қабыл алуға болады.

Поэманың екінші бөлімінде баласы ауырған ана күйеуіне «баланы аққумен ұшықтасақ жазылады» екен деп, оны аққуды атып әкелуге итермелейді. Баласын өлім аузынан алып қалу үшін неге болса да баруға дайын әке «Жетім көлге» барып тасаланып жатып ақыры аққуды атып әкеледі. Адам қолынан қастандыққа ұшырап үріккен аққулар енді қайтып «Жетім көлге» қонбайтын болады («Жетім көл» шындап жетім қалады), сырқат бала да аққудың өлі денесімен ұшықтағанымен бәрібір сауығып кетпейді. Әсілінде, халық санасындағы аққу төтемі әйел затына – Ана құдайға бағышталған, соның құдыреті ретінде бейнеленеді. Ал поэмада ауырып жатқан баланың анасы аққуды атуға алдымен ниет білдіреді. Бұл түйін өте маңызды. Бұл бір жағынан адамзаттың өзінің рухани болмысынан бас тарту, адасу, қала берді сол адасу барсында өзіне қиянат етуге дейін барған күрмеуі қиын рухани дағдарысқа ұшырай бастағанын айқындай түсетіндей. Ақын осы түйінді көрнектілендіру арқылы осы заманғы адамзаттың рухани дүниесіндегі дағдарыстың салмағы мен күрделігін көрстеуге тырысқан.

Ақын поэманың соңындағы эпилочта бір-бірінен айрылып қалған үш тұғыр - аққу, «Жетім көл» және «мен» туралы жазады. «Жетім көл» орнында, мен «сол кеткенен мол кеттім...», «аққулар көлге оралмапты...» дейді. Ақын танымындағы трагедияның болмысы мен мәні де осы тұста айқындалады. Ол трагедияға біз рухани жетімдік деп ат қойсақ, әбден болады.

Біз поэмада қайшылықтың түйінінде жатқан екі жақты қасиетке назар аударуға тиіспіз. Айталық, қазақтың арыдағы мифтік дүниеатынмында аққу жыланнан (айдаһардан) келген аналық ұрулық қоғамға қатысты сеніммен байланысатынын айыттық. Ғасырлар бойында ұлттың рухани әлеміне тамыр тартып, жоғарыдағы аталған жандүниенің тепе-теңдігін шайқалтпай ұстауда маңызды рөл атқарып келген бұл төтем бойынша аққудың адам баласын қорғап, өлім-жітімнен қағып, ауру-сырқаудан айықтыратын қасиеті бар. Сонымен бірге адам баласы оны қастауына немесе атуына жол қойылмайды. Бұл арада бір-біріне қайшы, бірақ, түсіністікке баруға да болатын ұғым жатыр. Ол бойынша аққуда адам жанына арашашы болатын қасиет бар, бірақ, оған қол жеткізу қиын. Себебі, аққу адам баласының мүмкіндігінен жоғары тұратын тылсым күштің иесі. М.Мақатаев поэмада бұл түсінікті анық аңдатады. Ауырған баланы аққумен ұшықтаса, бала жазылады дегенге әке мен шеше еш күмәнсіз сенеді. Сеніп тұрып, аққуды қолға келтірудің, оны атудың, өлтірудің қиын екенін, салдарының ауыр болатынын да анық сезінеді. Олар үлкен рухани қиналысты бастан кешеді. Бұл түйін арқылы автор халықтың санасындағы өткенен қалған сенімнің бүгінгі болмысын жеткізген. Сонымен бірге поэмада тағы бір түсінік бар. Ол аққуды атып алуға болады, бірақ, өлі аққу баланың дертіне дауа болмауы мүмкін деген ұғым. Бұл санасы жаңарған бүгінгі замандағы адамдардың түсінігі. Аққу енді адамдар үшін қарапайым табиғаттың бір бөлегі, онда тылсымдық күш жоқ, аққу мен сырқат баланы емдеу де ештеңені өзгертпейді. Аққу – аққу күйінде, сырқат бала – сырқат бала күйінде қалады. Поэма міне осы екі түрлі көзқарастың тартысында тұр. Алдыңғы түсінік бойынша аққуда қасиет болғандықтан, оны қастауға болмайлы. Соңғы түсінік бойынша аққу қарапайым тіршілік иесі, ауру емдейтін қасиеті жоқ, сондықтан оны атудың қажеті жоқ. Соған қарамастан поэмада адамдар бәрібір аққуды атады. Автор осы түйін арқылы бүгінгі замандағы адамдардың рухани бомысындағы қайшылықтың ершелігін көрсетеді. Ол бойынша бүгінгі адамдар ештеңеге сенбейді, ештеңені ұстанбайды, ештеңеге табан тірмейді, ештеңені құрметтемейді. Олар тек мүдде үшін ғана өмір сүреді. Олар өткендегі адамдар сияқты тылсымдыққа иек артқан сеніммен өмір

сүрмейді, сеніммен өмір сүрмейді екен, оның орнына басқа дүниемен немесе ақылмен де өмір сүре алмайды. Өмірі қайшылыққа ұрынған сәтте ақылы жиі-жиі жұмыс істемей қалады. Сондықтан да аққу сырқат балаға ем болмасын біле тұрып, оған қастық жасайды, өлтіреді.

Поэма өткен ғасырдың 60-жылдарының соңында жазылған. М.Мақатаев бір қарағанда сол кезеңдегі талғам бойынша халық санасындағы діни қоқыр сенімнің аянышты салдарын көрсеткісі келгендей әсер қалдырады. Шындығында автор ойының салмағын өткеннің елесін сынауға емес, қайта, бүгінгі адамдардың санасындағы қайшылықтың сипатын ашуға бұрған. Содан да поэмада кешегі аққудың дертке ем болатынына сенсе де аққуды атпайтын адамдар бүгін аққудың сырқатқа ем болмайтынын жақсы біліп тұрса да, аққуды атады, оған қастық жасайды. Автордың түсінігінде бүгінгі адамдардың рухани дүниесінің көрінісі осы. Поэманың түпкі айтар ойы да осы түйінгі жинақталған.

Табиғатпен үндесіп өмір сүрген адамзаттың өткендегі сенімінен бас тартқаны белгілі. Кезінде Кант (Immanuel Kant) мұны «адамзат өзі жасап алған кемшіліктерінен құтылуда» деп түсіндірген де болатын. Алайда, сол барыста кездескен қайшылықтар мен рухани дағдарыстың үздіксіз асқынуы бүгінгі таңда жаһандық деңгейде бас қатырарлық мәселеге айналып отыр. Соның бір көрінісін біз М.Мақатаевтың жоғарыдағы «Аққулар ұйықтағанда» поэмасынан да табуымызға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. М.Мақатаев «Аманат» жыр жинағы. Атамұра баспасы, 303бет, 2002ж.
2. Генон Рене «Кризис современного мира» Москва, 160 бет, 1991ж.
3. С.Қондыбай «Қазақ мифологиясына кіріспе» (1997), «Арғықазақ мифологиясы» (2004), «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары
4. Иммануил Кант «纯粹理性批判» 商务出版社 1995年.

THE MODERN KAZAKH NOVEL. THE DEVELOPMENT AND GENRE DIVERSITY

Ass. professor **G.SHAINOVA***
M.TULEUBAYEVA

Abstract

Modern literature of Kazakhstan is a complex and multidimensional phenomenon, requiring deep comprehension both in the historical and cultural, and in the artistic and poetic context. Representing simultaneously a national, international and other-national phenomenon, modern literature of Kazakhstan has become an integral part of the world literary process today.

The transformation of the genre forms of the novel takes place not only in connection with the rapid process of changing the conditions of modern society, but also due to a new, creative mastering of the traditions of world literature.

The novel is in constant movement and search for new forms of expression of the author's concept. The problem of the genre of the novel is connected, first of all, with the categories of the writer's world outlook and method. To confirm this, the modern novel - the genre is very universal, productive and relevant, with a great variety of artistic decisions and styles. Writers of our days are developing a new form for the novel embodiment of their special vision of life. Novelty can consist both in the choice of the plot, the social background, and in the nature of the narrative-the way in which a person is shown in society.

Key words: *novel, genre transformation, essay, myth, structure, composition.*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ӘДЕБИЕТІ. ЖАНРЛЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ДАМУЫ**Түйіндеме**

Қазақстанның қазіргі заманғы әдебиеті - тарихи және мәдени, сондай-ақ көркем және поэтикалық контекстте терең түсінуді талап ететін күрделі және көп өлшемді құбылыс. Бір уақытта тек ұлттық ғана емес, халықаралық және шет елдік феномендерді ұсынатын қазіргі Қазақстан әдебиеті әлем әдебиетінің ажырамас бөлігі болды.

Романның жанрлық формаларының құрылуы қазіргі қоғам жағдайының тез өзгеруіне ғана байланысты емес, сонымен қатар әлем әдебиетінің жаңа және шығармашылық дәстүрлерін қабылдау арқасында орын алады.

Авторлық тұжырымдаманың жаңа формаларын іздеу барысында роман үнемі дамып отырады. Роман жанрының мәселесі, бірінші кезекте, жазушының дүниетанымы мен әдісіне байланысты. Дәлел ретінде қазіргі заманғы роман - жанры әмбебап, өнімді және өзекті екенін, көптеген көркем шешімдер мен стильдердің ерекшелігін атап көрсетуге болады. Біздің қазіргі заман жазушылары өмірге деген ерекше көзқарастарын жаңа көрініспен ұшартыру үшін жаңа романның формасын дамытуда. Жаңашылдық ретінде әлеуметтік фонды таңдауда, сондай-ақ повесте - адамның қоғамда қалайша көрінетінін алуға болады.

Тірек сөздер: *роман, жанр трансформациясы, эссе, миф, құрылым, композиция*

INTRODUCTION

The modern world demonstrates the increased interest in the phenomenon of culture and literature, in revealing their role and in determining the prospects for development. And the national literature in the 21st century accumulates in its development the best achievements of the world artistic culture.

Modern literature of Kazakhstan is a complex and multidimensional phenomenon, requiring deep comprehension both in the historical and cultural, and in the artistic and poetic context. Representing simultaneously a national, international and other-national phenomenon, modern literature of Kazakhstan has become an integral part of the world literary process today.

In the conditions of the renewal of public life, the dynamics of the development of national self-consciousness is expanding, interest in the knowledge of the cultural classical heritage is deepened, and a new phenomenon is being developed in the sphere of spiritual culture. Now there is a comprehension of the spiritual heritage of all peoples, powerful layers of national culture are returning. All this has a great influ-

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ence on the formation of national self-consciousness, contributes to the development of spiritual and moral values.

The processes taking place in the Kazakh literature coincide with the main tendencies and directions of world literature. Therefore, it is worth noting the presence of both traditional forms and postmodern tendencies in the contemporary literature of Kazakhstan. At the same time, postmodernization of Kazakh literature concerns more the field of form and artistic techniques, while content often appeals to tradition. According to the researcher L.M. Kharitonova "in the Kazakh version of postmodern, one of the significant features is the gravitation of writers and poets to myth and myth-making - one can observe both the creation of their own neomythological plots and the appeal to traditional mythology" [1,55].

This feature of contemporary literature is also noted by S.V. Ananieva: "Evolving from modernism to postmodernism, national literature in its development is based on realistic traditions. [2, p.3].

The transformation of the genre forms of the novel takes place not only because of the rapid process of changing the conditions of modern society, but also due to a new, creative mastering of the traditions of world literature. The repertoire of genres of Kazakh literature was enriched with new forms. The literary sources of the Kazakh novel can rightly be considered myths, fairy tales, shezhire, heroic, social and everyday epic, unsavory prose, poetry zhyrau and akyns, poetry of M. Utemisov and A. Kunanbayev's work. According to many researchers, the novel as a leading genre of modern Kazakh prose perceived something from each of the above genres, synthesizing and melting their elements into a new artistic structure.

Literature, especially in transitional periods, needs the participation of the experience of other literature with a different understanding of reality and the way it is reflected in order to gain new impulses for its development. It is important to remember that literary influence is not only a reception but an exchange, in which both convergence and divergence of "one's own" and "another's" is an indispensable condition. Synthesizing "one's own" and "another's", being a "counter motion", influence is accompanied by interpretation, depending on local traditions, of local conditions, notes A.S. Ismakov [3, p. 121]. National literature never exists in isolation. Each literature obeys general literary laws, has national traditions and at the same time is able to absorb the experience of other literatures and pass on their experience to them.

It is known that genre transformations have occurred in literature always and it is possible to trace the change in the composition of genres in this or that era. The relevance of genres in a certain period depends on the constantly changing needs of the time and the request of readers. As Zh.Zh. Tolysbaeva notes: "Such changes take place, generally, due to the "shifting" of genres in the established artistic and aesthetic system: one genre of the world is losing its relevance and goes to the "second" plan of literature, and the other acquires the significance of the "suzerain genre" (the term of D.S. Likhachev) and reproduces epochally changed consciousness. In parallel with the process of obsolescence of some and the reconstruction of classically established genre models, new genre modifications are being formed. The actualization of known genres is always accompanied by the processes of re-creating the genre structure, leaving open the question of the genre factors and the limits of genre transformation" [4, p. 23].

In the modern novel, we find a great abundance of different genre and style trends than in any novel of the past. First of all, this demonstrates itself in the new nature of conflicts and ways of resolving them, in new qualities and purposes of psychological analysis, which give a great scope to the movement and organization of the plot, the combination and interweaving of various genre forms: a household novel, documentary, family, psychological, philosophical, political, adventure, changing the idea of the genre possibilities and boundaries of the novel. "Changing the structure of genres is one of the forms of demonstrating the depth and originality of the era," notes the literature theorist T.U. Yesembekov [5, 19].

In the literature of the 20th century, we observe the evolution and transformation of the essay genre with an epic novel, a narrative, a story and a novel. Such transformed forms as the novel-essay, the story-essay, novella-essay carry the dynamic signs of the genre-compositional and plot unity while preserving the genre-typological community. Modern aesthetics opened up new possibilities for the genre of the essay by entering into a synthesis with various forms, wherein the most complete and fruitful fusion took place with the genre of the novel. The fusion of the essay and novel turned out to be functional and meaningful-promising in the literature of many countries.

The nature of essayistic thinking is inherent in many genres of contemporary literature: a diary novel, a documentary novel, an essay novel, a biographical novel, a confessional novel, etc. Thus, the universality and synthetic character of the essay genre were manifested.

Synthetic genre essence of the novel attracted the attention of many scientists - M. Bakhtin, Z. Kabdолоv, T. Kozhakeev, Sh. Yeleukenov, V. Khalizev, M. Karataev, Z. Akhmetov, Zh. Dadebaev, B.

Griftsov. Bakhtin's opinion is fundamental: "The novel is the only genre that is becoming, therefore it more deeply, significantly, sensitively and quickly reflects the formation of reality itself" [6, p. 396].

This opinion is supported by the literary critic V.E. Khalizev: "There is no genre, from which the novel would remain fatal alienated," this leads, in turn, to the fact that "formal organization becomes less relaxed and free" [7, p. 333].

Domestic scientists agree with these statements. For instance, continuing this thought, Sh.R. Aleukenov supposes the following: "with the development of the novel and due to its synthesizing qualities, the classification of the genre will become even more complicated" [8, p. eleven].

Of course, the typology of genre thinking for many centuries of its existence did not remain constant, it changed, it was transformed, complicated, and its role in the system "writer-work-reader" changed accordingly. Thus, the novel by entering into a synthesis with other genres, does not lose its qualities, on the contrary, it shows aesthetic dynamism and richness of its internal creative properties. Informatively complex era requires new forms of expression. The modern novelist is tightened within the framework of one genre, therefore he strives to synthesize various genre forms. In literary criticism, the following genre notation is encountered: lyrical and philosophical thinking which is based on folklore traditions; psychological military detective on a documentary basis, etc.

From the desire to tell about his time brighter and more reliably, the genre of the novel-essay appeared from the need for new genre forms. For the Kazakh literature of the late XX century, the genre of the novel-essay became the most popular form: "My Auezov" by Z. Kabdолоv (1990), "Truth and Legend" by A. Nurshaikhov, "Ascent to the Father" by B. Momyshuly (1991), "Qazaqtyn Qanyshy" by S. Medeu (1992), "Men" M. Magauin (1998), "Ai men Aisha" by Sh. Murtaza (1997), "Qazaqtyn qyly tarihy" by K. Salgarauly (1992), etc.

In the essay genre, mainly writers try their pen. If you pay attention to the Kazakh literature, it is obvious that the works about outstanding creative and public figures in the form of memories or reflections, where the subjective point of view of the author is the main one, appears more frequently. The awakening of social and individual self-awareness is characterized by the need for genres, where the personal element constitutes the dominant feature.

Heroes of novels-essays are creatively gifted personalities or public figures. In order to fully reflect the multifaceted nature of such characters, it is necessary to search for new genre forms. The modern novel-essay includes philosophical and moral reasoning, historical digressions, literary-critical notes, memoirs, confessional outpourings, a psychological self-portrait and much more.

In the transformed genre of the novel-essay, the attitude of the writer writing about the fundamental problems of time, moral values can be expressed both in a complex flair of images, illusions, symbols, and in a very free, extremely open manner. According to the observation of researchers, the genre of the essay, entering into a transformation, removes the "closedness of the circle of classical genre forms", becomes a "fresh stream" which is enriched with genre forms, including the novel. Biographical moments of life become elements of creativity, the life of man "holds an examination" for art.

It is rather a genre of utterance about reality, and not a genre artistically exploring reality. The combination of objective-documentary and subjective-confessional principles in the narrative structure is a distinctive feature of the contemporary novel-essay. The author passes through his personal focus an objective reality.

The invisible presence of the author, his intellect - is a synthesis of cultures, which is the leading artistic and aesthetic value of the novel of a new type. The novel is not accidentally penetrated by intertextual relations (quotations in the form of epigraphs, biblical motifs, allusive anthroponyms, reminiscences). The main goal is to show the "dialogue" of cultures as the researchers note [9, p. 104].

The novel-essay gives more freedom of expression. On the one hand, this is a novel, on the other - the writer's reflections on the burning issues of contemporary time, which are set forth in an arbitrary form. Each major writer has his own characteristic essay style. Essayism of Bakhytzhan Momyshuly is distinguished by subtle psychologism, which enabled him to reveal his work in full. The writers' appeal to the genre of the novel-essay is connected with special tasks in the sphere of public consciousness. "White spots" of history, which were previously subject to high restrictions and prohibitions, require open discussion, so the individual approach of writers to the solution of certain issues entails the emergence of transformed genre forms.

In the Kazakh literature, writers' appeal is observed, both to the novel-essay of the memorial plan, and to the novel-essay of philosophical content. Undoubtedly, in the future, the search for genre forms will bring literature to a new level.

The fate of a particular genre, i.e. the measure and degree of its participation in the literary process of a certain time, depends not only on the time and need of society, but also on the internal structure of the genre.

Any literary tradition in its development is experiencing periods of ups and downs. Due to social, cultural, and aesthetic reasons, it undergoes transformation, new forms appear that correspond to the trends of modern reality. The opportunities of novel genre allow "painlessly" respond to influences coming from outside.

In our opinion, the novel, due to its plasticity and mobility, could become the most mobile genre of modern literature. A new novel departs from the classical idea of this genre. The indispensable criteria of the classical novel were: heroescentrism, limitation in time and space, the presence of a large number of characters, a clearly arranged plot with an active action, linearity of the narrative. These principles in the modern novel have become irrelevant. Many Kazakh researchers point to this: Sh.R. Yeleukenov, L.S. Ismakova, B. Jetpisbaeva, V. Badikov, L. Safronova, A. Temirbolat and many others.

The renewal of the novel, the appearance in it of new peculiar features and even of new genre varieties means "vitality" of this genre. Therefore, it is appropriate to raise the issue not about the crisis of the novel, but about the search for new forms, artistic diversity and flexibility. The creative attention of contemporary writers should be directed to display contemporary reality, the inner world of man and the depth of consciousness more fully.

Modern modernist novel forms regulate the way out of the classical criteria. The modern novel seeks a new form in which it could perceive and embody the relationship between people, between man and things, between people, things and time. Although there is no absolute novelty, since the novel is substantively fueled by its "era", a certain literary tradition.

Time has always been a cardinal issue for the novel. In modern novels, time does not always appear to us as linear and unambiguous. Each of the characters has his own time, as well as his own point of view, with which he looks at the world and from which he attains things and comes into contact with them. The past, the present and the future are experienced differently by the characters. The spatial world of the modern novel is represented in dynamic perspectives, in complex topos and time relationships.

Writers are moving farther from different genre and style restrictions, creating a certain "experimental bank" of new genre formations [10, p. 103]

According to the researcher A. Khairegeldina, there is no absolute novelty, since the novel is conditioned by its epoch, a certain literary tradition and the national language. The writer can choose a theme of twenty centuries ago and write a modern novel.

It has long been noted that the time of the great novel is genetically related to the epochs of spiritual breakthrough, social upheavals, the dying of the old and the birth of a new one. A novel, as a structural whole, can not develop along an ascending straight line. There are days when he is in a passive position. But this is a deceptive silence. Inside the literary process there is a reassessment of values, analytical artistic work, the search for a new hero, a new novel quality is ripening. At some stage of the literary movement, the novel once again "resurrected", gained strength, was affirmed, became the "genre of all genres." And every time it found itself in something new, not copying already known varieties.

The desire to search for new forms was developing in different periods. The end of the XX and the beginning of the XXI century is a transition period: society moves from one historical situation to another. The basic function of the novel remains unchanged - it is the study and knowledge of society. Modern reality pours new content into the novel, demanding new forms of incarnation, but this does not mean that the form should become an end in itself. The dynamics of life requires the election of new genre means, style and multidimensionality of the image.

"The literary phenomena of the last decade, consolidating the conquered, differ by acute topicality of their subjects and problems, historicism of thinking, strengthening of communication, internal interdependence of psychology and sociality, close attention to the character, inner world of man, national, moral and psychological aspects of global problems such as ecology, the consequences of urbanization of the achievement of the scientific and technological revolution ... "- this is how the period of independence in Kazakh literature is characterized by Sh. Yeleukenov [11, p. 19].

The novels of modern Kazakh literature are distinguished by the aspiration of writers to embrace reality in all its multifacetedness and contradiction. At the same time, classical forms of writing and non-traditional radical changes in compositional and structural-content modifications of the novel appear. Writers bring new topics and ideas to the literature, new "techniques" of writing and approaches and from a new angle they view the existential problems of mankind. All this is most productively embodied in the genre of the

novel. There has been a trend in which the novels of realism are gradually being replaced by modern modernist variants that bear signs of profound transformation.

The appearance of contemporary modernistic forms means the complication of artistic models of genre consciousness. Writers of the late XX - early XXI centuries include information in their texts from various spheres of life. As noted above, a genre that meets the needs of a new historical era is a novel. Many contemporary writers in their works are referring to the novel. The demand for this genre also lies in its mobility and plasticity. The process of transformation, assuming a local change within the genre, creates more complex entities that can better convey the complexity of modern reality. Some scientists under the transformation mean the re-creation of the structure of the genre, thereby confirming its complete destruction. In our opinion, the transformation not only enriches the genre, but also allows a new transfer of problems that are of concern to authors.

Kazakhstan is a country of contrasts, and not only climatic. It is a country of free independent nomadism, with deep traditions of the Eurasian mentality, as noted V. Badikov [12, p. 2].

As modern art prose shows, Kazakh writers also respond to world trends. Therefore, we can note the planetary thinking of writers, which is shown directly in their work.

The novel in its traditional definition, as we know, is a private story of a hero or several heroes. The history of personality among people. Based on this, many researchers today talk about the crisis of the novel. Indeed, it becomes increasingly difficult to tell the story of modern man. Reality is perceived by the characters in different ways, in the focus of subjective vision. Therefore, writers are looking for new forms and ways of drawing relationships between people, things and time. The purpose of these searches is to understand and realize how much a person is dependent on the course of time and history. In today's world, there is an unusually destructive thing in its power - an atomic weapon. This topic is reflected in the modern novels of Kazakhstan literature.

The novel is in constant movement and search for new forms of expression of the author's concept. The problem of the genre of the novel is connected, first of all, with the categories of the writer's world outlook and method. To confirm this, the modern novel is very universal, productive and relevant genre with a great variety of artistic decisions and styles. Writers of our days are developing a new form for the novel embodiment of their special vision of life. Novelty can consist both in the choice of the plot, the social background, and in the nature of the narrative - the way in which a person is shown in society.

Notable works of the new literature of Kazakhstan was the release of the following novels: "The Sound with which the Sun Rises" by I. Odegov, "The Circle of Ashes" by D. Nakipov, "Flowers and Books" by D. Amantai, "The Constellation of the Twins" by Kh. Adibaev, "Parasat Maidany" (narrative) by T. Abdikov, "Zharmaq" by Magauin and others. According to its stylistic, ideological and genre diversity, literature of the late XX - early XXI centuries stands out for its eccentricity.

Kazakh novelists try to complicate the plot with arguments, digressions, comments, changes in the pace and style of the narrative. Writers pay much attention to text-making, using italics, fonts, dividing the text into chapters, parts, fragments with or without headings. In the novels, citations, real or conditional diaries, letters, documents are entered. The narrators and their heroes prefer free speech behavior, so slang, obscene and professional vocabulary, poly-linguism, poeticisms and proseisms determine the language of modern prose. The romanists often introduce into the texts a horrible, disgusting and ugly one, which sharply contrasts with the subtle and artistic narrative.

Analyzing the genre features of the modern Kazakh novel, the researcher V.V. Savelyeva notes: "The most difficult thing is to limit and delineate the limits of the novel genre more precisely. And it always turns out to be impossible. The novels were called and are called little similar works. Modern authors, introducing various ways of non-linear text construction, playing with the reader, still continue to call their creations novels. A novel is an ever open view of the text, it's a text with a wide grip, a text-vampire. This is the dual nature of the novel: it is completed and it is always incomplete. Moments of peacemaking and text-making co-exist in the process of creating a novel world and a novel narrative "[13].

In this regard, D. Nakipov's novel diology is an aesthetically and compositionally complexly organized text. The author calls his work "novel of intentions," researchers interpret this term as a novel of impulses and aspirations. Such narration, a way of communication with the reader, creates the impression of a psychological interaction between the author and the readership. The writer, as it were, together with the readers recalls the dear to the heart of many Almaty residents' places that have now changed beyond recognition. This yearning for those times, more precisely of Almaty 60's, not everyone will understand.

"The novel is organized, skillfully composed of different mosaics, each of which itself is a splinter of unlimited, unobscured existence in all its strange-fantastic inflorescences, each self-sufficient story, motive,

theme - the introduction of the rondo capriccioso. A multifaceted novel-symphony, a novel-oratorio, a novel-ballet with an elaborate-twisted plot, embracing by time-hour-instant-decade-century-epoch a boundless Space in the Universe and adjacent planets-worlds ... " – in a such way a well-known literary critic G.K. Belger responded to D. Nakipov's novel "Circle of Ashes" [14].

Nakipov's novels are modern Kazakh novels, for which a combination of canonical genre forms and author's original innovations is characteristic. They harmoniously combine, on one hand, the traditional in-depth psychology and mythology, and on the other hand, the discreteness and the fantasy of the narration.

Today we can already talk about the first works to develop the problem of the novel-myth, some researchers attempted to develop a theoretical model of the novel-myth, as well as the typology of its varieties. Of course, the question has not been fully resolved: the novel-myth - a new genre, a genre formation, a modification of the genre?

The novel-myth presents a qualitatively new era in the development of the novel.

Getting into the novel, the myth transforms all levels of the genre structure: plot-composition, space-time, figurative and - only in the twentieth century - subjective and word-making. Therefore, only with respect to the literature of the twentieth century we can speak of the emergence of a new genre - the novel-myth.

With its genre properties, the novel was able to offer a new, mythologized in its essence thinking the most adequate genre form of the world-modeling. This became possible due to the fact that the novel (in contrast to the more closed, stagnant genres of drama and lyrics) because of its freedom, openness, "maximum contact with the present (modernity)" responds to aesthetic transformation, responds to the quality of thinking and draws it up according to the genre [15, p.7].

The philosophical depth of the works of Rolland Seisenbayev is emphasized by many researchers, defining the following: the heroes of his works constantly reflect on such complex issues as the meaning of life, good and evil, happiness and love. In his work, Rolland Seisenbayev goes back to the spiritual principles and traditions of Abai: the spiritual and philosophical synthesis, the passionate search for truth, the religious nature of the perception of the world.

Rolland Seisenbayev's novel "Dead wander in the sands" from the point of view of the genre form is not just a novel, but a moral and philosophical novel, documentary (novel - montage), novel - panorama (G. Gachev specifies - the novel - a panorama of being), the novel-drama, the novel-requiem. The pain and tragedy of the Kazakh people Rolland Seisenbaev brought to the level of the global plan. The writer is worried about not only the fate of a particular region, Aral, Balkhash, Semipalatinsk, but the whole world: America, India, Romania, etc. The more danger of mankind extinction is exposed to the mankind, the more urgent becomes the concern for the preservation of the world and, consequently, of the planet itself. [16, p. 59]

The novel combines conditionally-shaped layers of reality, the past and the mythological. Mythological images appear in the novel not only as a stylistic supplement, but with a purpose of deepening the problems of the novel. [10, 63s.]

The study of the genre nature of the works of R. Seisenbaev in the aspect of mythopoetics has not only a concrete historical and literary, but also theoretical significance, since the writer's work is a unique example of the interaction of socio-political, individual-author and cultural-historical myths, and is a demonstration of novel transformation of the classical structure and its transformation into a novel-myth.

Transformation of the genre forms of the novel is a developing tendency in the literature of Kazakhstan. The genre of the novel occupies a dominant place in our literary process. Although we must admit that modern novel texts have become different, innovative in terms of style, with a complicated form of writing (a stream of consciousness, narrative multilayeredness, active contexts and subtexts). But their authors are united by the desire to tell honestly and interestingly about life that is familiar to us and to the writer's contemporaries, common life and, therefore, about the meaning of human life in general.

Modern writers, regardless of their belonging to this or that direction and current, seek to comprehend the fate of the young intellectual in modern society. Most of them are themselves a type of European intellectual educated in Asia, but living the universal themes for information civilization. They live in an open world without borders, co-exist in a common cultural space with Russian and European writers.

CONCLUSION

In the modern literary process in Kazakhstan, genre boundaries are blurred, and it is at the junction of the genres of documentary prose, memoirs, memoirs where, as a rule, interesting things are born.

The modern novel seeks a new form in which it could perceive and embody the relationship between people, between man and things, between people, things and time. A novel is an ever open view of the text, it's a text with a wide grip.

The question of the transformation of genre forms in contemporary literature remains open and insufficiently studied. The development of the literature of Kazakhstan demonstrates the emergence of new genre-style forms, previously completely uncharacteristic to literature. Undoubtedly, this topic is viewed as a very complex theoretical problem that requires an analysis of this process of transformation and the study of new modifications of the novel.

LITERATURE:

1. Kharitonova L.M. *The main tendencies of modern prose of Kazakhstan* // Language and Literature in the Socio-cultural Medium. - Szombathely: Savaria University Press, 2015. - P. 54-65.
2. Ananieva S.V. *World literary process. Content, directions, trends*. Almaty, 2017. - 202 p.
3. Ismakova A.S. *Kazakh art prose. Poetics, genre, style*. – A.: Gylym, 1999. - 288p.
4. Tolysbaeva Zh.Zh. *Transformation of genres of modern poetry in Kazakhstan*. Dis. to the soisk. uch. step. Doct. philol. n. - Almaty, 2006. -292 p.
5. Esembekov T.U. *Dramatism and Kazakh prose*. - Almaty: Gylym, 1997. - 231 p.
6. Bakhtin M.M. *Aesthetics of verbal creativity*. - Moscow: Art, 1979. - 424 p.
7. Khalizev V.E. *Literature theory*. - Moscow: Vysh. shk., 2002. - 437 p.
8. Yeleukenov Sh.R. From folklore to novel-epic (Ideological-aesthetic and genre originality of the Kazakh novel): Monograph. - Alma-Ata. Zhazushy, 1987. - 352 p.
9. Ananieva S., Babkina L. *Creativity G.Belger in the context of the modern literary process*. - Almaty, 2004, - 199 p.
10. Khairgeldina A.K. *Genre transformation of the novel in the literature of Kazakhstan of 80-90-ies XX century*. Dis. kand. Phil. Sciences: is protected 26.02.10 - Almaty, 2010. - 141 p.
11. Yeleukenov Sh.R. *From folklore to novel-epic (Ideological-aesthetic and genre originality of the Kazakh novel)*: Monograph. - Alma-Ata. Zhazushy, 1987. - 352 p.
12. Badikov V. "At first it was, it was and then". *Notes on the work of Nadezhda Chernova* // Badikov V. On the Hamburg account. Creation. A life. Voices of friends. Almaty. 2007. P. 162.
13. Saveleva V.V. *Our modern novel as a genre mix and non-commercial project* // <http://sozvucyie.by/>
14. *The world through the eyes of Dyusenbek Nakipov* // <http://mysl.kazgazeta.kz/>
15. Shainova G.B. *Genre of the novel-myth in the works of R. Seisenbayev: textbook* / G.B. Shainova. - Almaty: Kazgoszhenpu, 2017 -160 p.
16. Gachev G. *Journey to the Kazakh cosmos*. - Semey: International Club of Abai, 2002. - 217 p.

ТҮРЛІ МЕДИЯДИДАКТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫ ЗАМАНҒА САЙ САҚТАУ ЖОЛДАРЫ

филол.ғ.к., проф. **Р.Р.БАРҚЫБАЕВА***
филол. ғ.к., проф. **А.С.СКАФИ**

Түйіндеме

Білім беру саласындағы жаңаша үрдістер ақпаратпен жұмыс істеудің жаңа тәсілдері талап етеді. Егер бұрын білім алушылармен ұстаздарға білімнің негізгі көзі ретінде кітапхана мен әдістеме кабинеті жеткілікті болса, қазіргі заман әр-түрлі медиалық дидактикалық құжаттарды сақтау, өңдеу және көрсету жүйесін қажет етеді. Біздің ойымызша осындай жүйе ретінде мұражайдың негізінде жасақталған, бірігей контентімен жабдықталған, тұтұнушаға энциклопедиялық нақты және дәл ақпарат бере алтын виртуалды медиатека бола алады.

Зерттеудің өзектілігі: Бүгінгі жастардың мәдениеті ғаламтор арқылы қалыптасып жатқанда жаһандандыру кезінің өзекті мәселесі бірінші қатардағы болашақ интеллектуалды элита болатын жастарымызды жоғалтып алмау, оларға өз елінің мәдениеті туралы оларға жақын тілмен және оларға түсінікті түрде нақты ақпарат беру.

Қазіргі жастардың ақпарат алудың негізгі құралдары болып саналатын википедия және түрлі ғаламтор ресурстарында Қазақстанның мәдениеті, аумақтары мен ұлы мәдениет қайраткерлері туралы өзекті ақпарат жоқтың қасы. Ал ғаламторда кездесетін ақпарат дұрыс жинақталмаған, бір-біріне қайшы келетін немесе тіпті Қазақстанда болып жатқан ақиқаттан алыс шетелдік зерттеушілердің туындысы болуы мүмкін ақпарат.

Кілттік сөздер: *мультимедиялық ресурстар, виртуалды медиатека, виртуалды мұражай, мұражайлық педагогика, интеллектуалды элита.*

WAYS OF PRESERVING VARIOUS MEDIA DIDACTIC MATERIALS IN THE MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

New approaches in education require new methods in working with information. If earlier the library and the teaching room were sufficient for the needs of the students and teachers, today there is a need to talk about the modern system of storing, processing and broadcasting of various media didactic material. Such a system to date, in our opinion, can be a virtual media library equipped with unique content created on the basis of such an authoritative institution as a museum that could set a bar of quality, providing the user with only encyclopaedically accurate information.

Today, during the formation of a global youth Internet culture, the problem becomes urgent not to lose the representatives of youth - the future intellectual elite of the nation, to form an undistorted view of the culture of their native country and to do it in a form they understand and in a language they understand. The main sources of information of modern youth (Wikipedia, various kinds of Internet resources) practically do not contain actual information about Kazakhstan culture, local lore, and outstanding representatives of the Kazakh cultural world. Rare materials on the Internet are of an unorganized nature and often contradict each other (or are the result of the work of foreign researchers who are far from Kazakhstan reality).

Keywords: *multimedia resources, virtual media library, virtual museum, museum pedagogy, intellectual elite.*

Біздің зерттеуіміздің тақырыбы жоғарғы мектебінде білім беру саласындағы жаңа технологияларды қолданумен тікелей байланысты. Бүгінгі таңда осы мәселеге байланысты көптеген жұмыстар бар. Білімнің тез ескіруі білім беру мекемелерінен қазіргі қоғамдағы құбылыстарға сай болатын мамандарды дайындауды талап етеді.

Сондықтан осы мақсатты іске асыруда жаңа ақпараттық технологиялардың ролі аса маңызды. Алғаш рет осы саладағы білім беру реформасы әлемнің алдыңғы қатардағы: АҚШ, Ұлыбритания, Канада, Алмания, Франция - сияқты елдерде қолданылды. Жаңа ақпараттық технологияларды қолданылуы оқушылардың әлеуметтік жағдайы мен тұратын жеріне қарамастан білім алудың ұтымдылығы

* Д.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, kainigulasia@mail.ru

мен қол жетімділігінің арттыруына, өз бетімен жұмыс істеуіне және оқушылардың белсенділігі әкелді.

Осындай білім беру саласымен қоса қоғамдағы да күрт өзгерістер басқа әлемдегі елдердің қызығушылық тудырмауы мүмкін емес еді.

Жаһандандыру, қоғамдағы приоритеттер мен әлеуметтік құндылықтардың ауысуы, ғылыми-техникалық прогресс қазіргі заманға сай бола алатын білім берудің стратегиясы мен тактикасын күрт өзгерілуін талап етті.

Білім берудегі жаңа үрдістер ақпаратпен жұмыс істеуде жаңа әдістерін қажет қылды. Заманау технологиялар оқу процесін жаңа контентпен толықтырды — видео, аудиожазылымдармен, мультимедиялық курстармен. Бұрынғы дидактикалық материалдарда өзгерілді — қол жетімді оқу құралдары көбейді. Бірақ бұл материалдардың жүйеленбеген түрде сақталуы олардың оқушылар үшін жарамсыз, ал оқытушылар үшін қолайсыз қылады. Бүгінгі таңда түрлі медиялық дидактикалық материалдадың заманға сай сақтау, өңдеу және трансляция жасау жүйесі туралы сөз қозғауға уақыт келді. Осындай жүйе ретінде бүгінгі таңда мұражай негізінде жасалған бірігей контентпен жабдықталған виртуалды медиатека бола алады. Біздің ойымызша, мұражайдың білім беру қызметі оның ең маңызды қызметтерінің бірі. Мұражай педагогикасының объекті болып мұражай ортасындағы мәдениеттік құндылықтарымен танысу сәтінде тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін мұражайлық коммуникациясының мәдени-білім беру аспектілері деп санаймыз. Мұражайды педагогикалық жүйе ретінде қарастыра отырып, біз "мұражайлық педагогика" ұғымына тоқталдық. Бұл ұғым алғашқы рет ХІХ ғ. аяқжағында Германияда (Э. А. Росмелер, А. Лихтварк, А. Рейхвейн) қалыптасты. Е. Б. Медведева, Германия мен Ресейде мұражайлық педагогиканың қалыптасуын өарастыра отырып, бұрын ол оқушылармен мұражайлық жұмыс істеу бағыты ретінде қарастырылған. Гамбург қаласының көркем мұражайы мұражайлық педагогиканың бесігі болып саналады, ал оның әкесі болып мұражай директор, бірінші мамандығы бойынша мектеп оқытушысы болған А. Лихтварк (1852-1914 жж.). Алғашқы рет «мұражайлық диалогтар» ұғымын енгізіп, Лихтварк мақсаты өнер туындыларын суретшінің ойын түсіну арқылы шығармашылықпен қабылдауды дамытатын ғылыми бағыт ретінде мұражайлық-педагогикалық әдістемесінің негізінқалаушы болды.

XX ғ. 60 жылдары қоғамда мұражайлар рөлі күшейе бастаумен («музейный бум») мұражайлық педагогика зерттеулермен білімнің ерекше саласы ретінде қалыптаса бастады. КСРО-да "мұражайлық педагогика" термині XX ғ. 70 жылдары қолдана бастады.

Мұражайлық педагогика анықтамасы 1989 ж. Мәдениеттану ФЗИ ресейлік ғалым М. Ю. Юхневич мұражайтану, педагогика және педагогикалық психология ғылымдарының қиылысында орналасқан, мұражайлардың білім беру қызметін зерттейтін ғылыми пән ретінде берді.

Мұражайлық педагогиканың дамуына М. М. Бахтин, В. С. Библердің мәдениеттер диалогі теориясы әсер етті.

Е. Г. Ванслова мұражайлық педагогика адамды тәрбиелеуде бағаламбас көмек беріп, мұражайлардың қоғамға қызмет ететінін идеологиясын дәлелдейді. Еуропа зерттеулерінде мұражайды мектептен тыс білім беру және адамды ғұмұр бойы тәрбие беретін құралы ретінде қарастырылады.

Ең сапалы мұражайдың қызметіндегі өзгерістер 1960-70 жж. («музейный бум») болды. Қазіргі заманда егерде адам жан дүниесін ескермесек экономикалық және әлеуметтік мақсат мәнсіз деуге болады. Бұл шындық білімдік парадигмадан туындайды, нақтылай айтқанда қоғамдық білімге деген талпыныс болып табылады. Тура және айқын, гуманизациялық жолдағы білім-жастарды тәрбиелеуге бағытталған білім салалары мен музей серіктестіктерінен тұрады. Яғни бұл жобаның мәні ұлттық және халықаралық масштабтағы болашаққа деген талпыныс деп түсіне отырып, болашағымыз-жастардың қолында дей аламыз. Ал ұлттық салт-дәстүрлерімізді құрметтеп, тарихымызды ұмытпаған жастар ғана еліміздің болашағы атана алады.

Музейдің интеграциясын айтар болсақ, әрине біз бірегей емеспіз. Сөзсіз, тенденцияның даму мұражайының мультимедиясы бар. ХХІ ғасыр бұл-мультимедиялық технологиялардың және көптеген көрмелердің, мәдениеттік жобалардың кең тараған уақыты. Виртуалдық музейдің мультимедия базасының арқасында әр мұражайдың өз саласы, өз тарихы қарастырылады. Google мәдениет академиясы - бұл үлкен оқытушылық онлайн жоба, жүздеген мұражайлардың бірлескен жобасы, мәдениет институттары.

Ал виртуалдық Art Project әлемінен Google мәдениет академиясын 40000 нөмірленген жұмыстарының көшірмелері, 6000 суретші-фотографтардың және мүсіншілердің бірлескен жұмысы. Бұл жұмыстары 40 мемлекеттің 250 мәдени институттарында орналасқан.

Материалды спекторлар өзіне жайлы суреттерді, сызбаларды, акварельдерді, ескерткіштерді - бұлардың бәрін жоғары гига-пикселді камераның сапалық дәрежесінде түсірген, яғни бұның бәрі бізге көзге көрінбейтін кішкентай нәрселерді үлкейту бойынша көруге мүмкіндік береді.

Қазақстанда да осындай жұмыстар атқарылады. Осындай этномемориалды Қазақстан картасын «Атамекенді» ғаламтордан кез келген адам көре алады. Билет құны - 400тг. Оны онлайн-кассадан сатып алуға болады.

Өскемен қаласында Қазақстандағы ең бірінші виртуалды музей бар. Оған тұрғындар әр уақытта әлемдегі ең белгілі галереяларын көруге мүмкіндігі бар. Ол Орыс мемлекеттік мұражайының көмегімен құрылған. Петербор мамандары құралдар мен программалық жабдықтарды орнатуға ат салысқан. Енді компьютер көмегімен виртуалды 38 залға серуен жасауға мүмкіндік туды.

Бұл жердей "Гибель Помпеи", "9 вал", «Явление Христа народу» акты әлемге әйгілі суреттерді тамашалауға болады. Сонымен қатар «Ғылым ордасы» РММ көмегімен «Виртуалды интерактивтік 3D-ғылым мұражайы» ашылуда.

Бұл жобаны іске асыру үшін мекеме жанында арнайы лаборатория құрылды, яғни бұнда мұражай экспонаттарын визуализациялау және үш өлшемдік моделдеу технологиялары зерттеледі. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті мұражайы және «3Дримтим-VIZERRA» атты ресей компаниясы серіктестік жайлы меморандумға қол қойды.

Бүгінде дүниежүзілік нарықта мультимедиялық өнімдерді өңдеу қоғамның білімдік және тәрбиелік ресурсы ретінде қолданылады. Бірақ Қазақстанда бұндай өнімдерді жасау жеткілікті дамымаған. Бұл зерттеудің қолданыстағы аналогтардан түбегейлі ерекшеліктері мынада:

- біріншіден, білім беру саласына үлес қоса алатын, болашақта медиатеканың негізі болатын еліміздегі аймақтық мұражайлардағы материалдар бірегей;

- екіншіден, біз қазіргі заманға сай, жастарға тартымды мұражайдың жаңа, альтернативтік нұсқасын ұсынудамыз;

- үшіншіден, жасалынатын медиатеканың мазмұны жастардың бойындағы құндылық бағыттарын қалыптастыруға, Отанға деген сүйіспеншілік сезімді оятуға, тарихқа деген қызығушылықты қалыптастыруға, Отаны туралы білімдерін байытуға арналған.

Әлеуметтік сұраныс және (немесе) жобаны жүзеге асырудағы экономикалық және индустриалды қызығушылық пен оның нәтижесін алу жолдары:

- мультимедиялық әдістемелік құралдарын жүйелік түрде дайындау білім беру саласында сандық мультимедиа-индустриясын одан әрі жетілдіруге ат салысады;

- оқу сабақтарын дайындау ісіне жұмыстың инновациялық түрлерін заман талабына сай оқыту мақсатымен белсенді қолданып жүрген оқытушыларға қосымша мүмкіндіктер пайда болады;

- жасалған электронды өнімге қашықтықтан, соның ішінде ауыл мектептері, қол жеткізуді қамтамасыз ету;

- білім беруге мұражайларды еңгізу мәселесі бойынша мамандардың және қызығушылық танытқан тұлғалардың желілік қаумдастығын ұйымдастыру;

- елдің аумақтарында мәдени туризмді дамыту үшін туристік қалыптастыру;

- арнайы ғаламтор сайтында барлығына қол жетімді білім базасын үнемі толықтырып жаңарту үшін белгілі бір инфрақұрылымды қалыптастыру.

Ғылым мен технологияның дамуына алынған нәтижелердің әсері және күтілетін әлеуметтік және экономикалық әсері:

- заманға сай интерактивтік технологияларды оқу ісіне белсенді еңгізу ҚР білім беру саласын жетілдіруге себеп;

- 2012 ж. ҚР-да жүріп жатырған бірінші электронды оқытудың оқу-әдістемелік кешендерді толықтыру.

Әдетте біздің елде қоғамдық ақпаратқа кітапхана, архивтермен бірге мұражайларда қол жеткізе алатын. Қазақстанда көптеген түрлі (тарихи, көркем,мамандандырылған және мемориалдық) мұражайлар бар. Мұражайда сақталған ақпаратқа ақпараттық-коммуникативтік технологиялар еңгізу арқылы қолжеткізуді дамытуға болады. Әрине ақпарат алудың форматы бұл жағдайда өзгертіледі, сонымен қатар бұл жаңаша бағытта қарастырылуы тиіс.

Мұражайлар ақпарат шығармашылық идеяларға қолжеткізу мүмкіндігі бар. Олар білім, мәдениет және идеяларға жол ашады, интеллектуалдық еркіндікті іске асыруға жағдай жасайды және негізгі демократиялық құндылықтармен азаматтық құқықтарды сақтауға ат салысады.

Ақпараттық саясатқа жүгінсек, мұражайлардың негізгі мақсаты келесі:

- Қоғамдық ақпараттың барлық түрлеріне азаматтардың еркін алуын қамтамасыз ету.

- Басқа әріптестермен қарым-қатынас орнату.
- Жергіліктік, аумақтық, ұлттық және халықаралық ресурстарға қол жеткізу мүмкіндігін қамтамасыз ету.
- Мәдени мұра және өнер, ғылым жетістіктеріне қызығушылық тудыруға мүмкіндік жасау.
- Мәдениетаралық диалогті дамыту және мәдениеттің түрлі болғанын демеу.
- Рухани дамуға әсер ететін, мәдениеттік және әлеуметтік сана-сезім тәрбиелейтін шаралар ұйымдастыру.
- Электронды (виртуалды) мұражайлардың дамуы.

Соңымен, зерттеудің өзектілігі: Бүгінгі жастардың мәдениеті ғаламтор арқылы қалыптасып жатқанда жаһандандыру кезінің өзекті мәселесі бірінші қатардағы болашақ интеллектуалды элита болатын жастарымызды жоғалтып алмау, оларға өз елінің мәдениеті туралы оларға жақын тілмен және оларға түсінікті түрде нақты ақпарат беру.

Қазіргі жастардың ақпарат алуының негізгі құралдары болып саналатын википедия және түрлі ғаламтор ресурстарында Қазақстанның мәдениеті, аумақтары мен ұлы мәдениет қайраткерлері туралы өзекті ақпарат жоқтың қасы. Ал ғаламторда кездесетін ақпарат дұрыс жинақталмаған, бір-біріне қайшы келетін немесе тіпті Қазақстанда болып жатқан ақиқаттан алыс шетелдік зерттеушілердің туындысы болуы мүмкін ақпарат.

Пайдаланылатын методология: дидактикалық әдіс, жүйелік және ақпараттық бағыт, анализ және синтез, индукция және дедукция әдістері.

Күтілетін нәтижелер: Қазақстан жерінде тұратын елдердің мәдени мұрасына виртуалды түрде қол жеткізу мақсатымен мультимедиа бағдарламалары мен видеофильмдердің біріктірілген базасы ретінде ҚР 9 аумақтық мұражайлар негізінде медиатека жасақтау.

Күтілетін нәтижелердің қолданылуы: Жобаның нәтижелерін оқу сабақтары мен тәрбие шараларын дайындап өткізуде және республикамыздың аумақтарында мәдени туризмді дамыту мақсатында қолдануға болады.

Күтілетін нәтижелердің потенциалды тұтынушылары: Қазақстанның оқу орындары (мектептер, колледждер, жоғарғы оқу орындары).

Жоба мақсаты мен міндеттері:

Жоба мақсаты: мұражайларды оқу кеңістігіне еңгізу және оқу ісін жаңа контентпен қамтамасыздандыру.

Жобаның міндеттері:

- аумақтық мұражайлар негізінде виртуалды мұражайлар мен оқу видеофильмдерден жасақталған медиатека құру;
- арнайы әлеуметтік желілердей сияқты жастар арасында мәдениеттік-ағартушылық және оқу-тәрбиелік жұмысын жүргізу үшін оқытушылар мен мәдениет жұмысшылардың кәсіби желілік қаумдастығын құру;
- виртуалды медиатеканы қолданып белгілі пәндерді қашықтықтан оқытудың қолайлы әдістемесін жасақтау;
- сайт (скайп) арқылы Жобаға еңген мәдениет мекемелерінің өкілдерімен онлайн- консултациялар өткізу үшін программалық қосымша жасақтау;
- «Кәсіби шеберлік медиатекасы» атты әдістемелік құралды дайындау;
- мәдениет және білім беру мәселелері бойынша тәжірибе айналысу мақсатымен халықаралық конференция өткізу.

Жобаның практикалық маңыздылығы:

Жобаны жасауға себеп болған жастардың өміріндегі медианың рөлімен байланысты. Қазіргі таңда жастар өз қарым-қатынастарын әлеммен түрлі идеалдармен құндылықтарды ұсынып отырған медиа арқылы жасайды. Бірақ ғаламторда объективті ақпаратпен қатар, бірнеше рет өңделген ақпараттың болуы жастардың бойында жалған құндылықтарды қалыптастыру қауіпі бар. Осы жағдайда бұл мәселені ен тиімді шешуге мұражайдың мүмкүндігі бар. Өйткені оның әлеуметтік-мәдени қызметі бірінші қолдан шығатын, нағыз объективті, бастапқыдан тарихи және мәдени ақпаратқа негізделеді, басқаша айтқанда мәдени эталондарға сүйенеді. Сонымен қатар мұражай мәдениеттің нышаны ретінде жас өспірімдерді тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады: оны өткен дәуірдің мәдениетіне қайтарып, болашақтың құндылықтарымен байланыстыра отырып оны сұхбатқа жасауға шақырады. Осы Жобаның шеңберінде жасалатын виртуалды медиатека жаңа әлеуметтік-мәдени болмыста қалыптасқан жастардың талаптарына, ақпарат алу тәсілдеріне сай келеді деп ойлаймыз.

Жобаның ғылыми жаңалығы бірігей контенті бар виртуалдық медиатекамен, осының негізінде жасалған ғылыми-әдістемелік өнімді құру мақсатымен. Қазақстанның аумақтық мұражайларының ресурстік потенциалын қолдануда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Библер В. С. Культура. Диалог культур. // Вопросы философии. - 1989. № 6. — С.34-41.
2. Ванслова Е.Г. Музейная педагогика.//Воспитание школьников, № 5, 2000. - С.27-42
3. Медведева Е. Б. Становление музейной педагогики в Германии и России. Дис.... канд. ист. наук.:М,1999. 193с.
4. К. Хадсона Хадсон К. Влиятельные музеи Пер. с англ. / Кеннет Хадсон, пе Л.: Прогресс, 2000. – 628 с.
5. Юхневич М. Ю. Разработка понятия «музейная педагогика» в зарубежном музееведении//сб.: Музееведение. Вопросы теории и методики. Труды НИИ культуры, т.156. М., 1996.
6. Young, L. Globalisation, Culture and Museums // ICOM News. 2002. № 1. P. 3.

ДИМ БАШКОРТТАРЫНЫҢ ҺӘМ АФҒАНСТАНДЫҢ АФШАР ТӨРКМӨНДӘРЕ ТЕЛЕНЕҢ ФОНЕТИКАҒЫ*

Доцент **Л.Ф. АБУБАКИРОВА** **
М.М. ЗИМИН ***

Аннотация

Мәкәләлә инструменталь юл менән башкорт теленең дим һөйләше фонетикаһы Афғанстандың афшар төркмөндәренең теле менән сағыштырыла. Ике идиом өсөн дә бындай анализ беренсе тапқыр үткәрелә. Мәкәләнең авторзлары идиомдар араһындағы окшаш яктарзы асыклайзар һәм башкорт-төркмән этник-ара мөнәсәбәттәренең тарихы артабанғы тикшеренеүҙәрҙе талап итеүен белдерәләр.

Алдан сығарылған эксперименттар шуны күрһәтә: сибилант булмағандар системаһы билдәлә берзәйләккә эйә түгел, был параллель үсәү процессы һөҙөмтәһе булып тора.

Аскыс һүҙҙәр: башкорт теле, төркмән теле, башкорт һөйләше, төркмән диалекты, дим һөйләше, фонетика

PHONETICS BASHKIR OF DIM AND AFSHARITURKMEN OF AFGHANISTAN

Abstract

In the article is instrumental comparison of Dim (Dyoma) Bashkir dialect phonetics with that of the Afshari Turkmen of Afghanistan. It is well known, that Bashkir and Central Turkmen dialects share a specific innovation – desibilantisation of parental (Old Bashkir and Old Turkmen resp.) /s/ and /z/. In the context of ethnic contacts discussed in the first part of the article the named innovation is particularly interesting. If there much congruity between modern Dim Bashkir and Afshari Turkmen systems of non-sibilants, it is possible that results of desibilantisation in Turkmen had their influence on the same process occurring in Dim Bashkir. But as our experiments had shown, the systems of non-sibilants share no specific congruity, thus being result of an evolutionary parallelism.

Key words: Bashkir language, Turkmen language, Bashkir dialects, Turkmen dialects, Dim Bashkir, phonetics

ИНЕШ

Уғыз телдәре араһында иң боронғо берләшмә һаналған хәзерге төркмән теле үзенсәлекле фонетикаға эйә, ә барса кыпсак телдәре араһында үзенсәлекле консонантизмы менән башкорт теле айырылып тора.

Төркмән теле башкорт теленең дим, каризел, өршәк һәм эйек-һакмар һөйләштәрен үз эсенә алған мең ырыуы теленә яқын тел. Т.Г. Баишев классификацияһына ярашлы урындағы халықтың теле “*с һөйләше*”нә карай (Баишев, 1955: 29), йәғни был һөйләштә дөйөм төрки һәм эзәби башкорт телендәге *h*, *s*, *ш* урынына бөтә позицияларҙа һаңғырау теш араһы спиранты - *с* (**θ**) өнө кулланыла (*сыу, туксан, сикқан, беҫ*).

Башкорт һәм төркмән телдәре өсөн уртаҡ булған *с* (**θ**) һәм *з* (**ð**) тартынкыларының фонологик үзенсәлектәре дөйөм билдәлә, ә бына уларзың фонетик үзенсәлектәре проблема тыузырған һорау булып кала килә.

* исследование в рамках проекта “Language and ethno-cultural variability of Southern Siberia in synchrony and diachrony: language and culture interaction” (РГНФ No. 14.Y26.31.0014).

** старший научный сотрудник лаборатории лингвистической антропологии, Томский государственный университет, lidiya_bspu@mail.ru

*** лаборант отдела урало-алтайских языков Института языкознания РАН (Москва), ung.ofelia@gmail.com

Мәселен, **θ** һәм **ð** тартынқыларын әйткәндә телмәр аппаратының кайһы өлөшө һәм нисек хәрәкәт итә, кеүек һораузар ике телдең дә диалекттары өсөн әлегәсә асықланмаған. Ябай фонетик транскрипция иһә ишетеү тәьсирендә башкарғылыу сәбәплә дөрөс һөзөмтәләр бирмәй.

Һәр телдең (һөйләштең) үзенә генә хас артикуляция базаһы булығын һәм Дим йылғаһы буйы башкорттарының төркмән-кыпсақтар менән боронғо бәйләнештәрен иһәпкә алып, без тәкдим ителгән мәкәлә сиктәрендә башкорт теленең дим һөйләшендә һәм, бер классификация буйынса әзербайжан теленең диалекты һаналған, икенсе классификацияға ярашлы уғыз телдәренең айырым бер тармағын тәшкил иткән Афғанстандың афшар төркмәндәре телендә регуляр кулланылған, һәм был ике телдең дә үзенсәлеген тәшкил иткән корональ сибилант булмаған⁵ **θ** һәм **ð** тартынқыларын Praat акустик анализаторы (аудио-материалдарзы осциллограмма и спектрографияға әйләндерә торған программа) ярзамында сағыштырып тикшерзек.

Беззең зур максат түбәндөгәнән ғибәрәт: Төрки телдәре төркөмөндә төрлө генетик төркөмсәләргә индерелгән башкорт һәм төркмән телдәре тарихи үсеш дәүерендә бер төрлө фонетик үзгәреш кисергәнме? Шулар араһында дөйөм төрки *s һәм *z-ның **θ** һәм **ð**-ға күсеүе бер төрлө булғанмы. Мәкәлә алдына куйылған максат: Төньяк Афғанстан афшар төркмәндәренең һәм Дим йылғаһы буйы башкорттары миһалында **θ** һәм **ð** фонетикаһының үзенсәлектәрен күрһәтеү.

Программа һакында бер нисә һүз. Рәсәй фәндәр академияһының Тел ғилеме Институты һәм программалаштырыу Институты телдәре теркәү һәм тасуирлау өсөн маһсус программа – Лингводок программаһын эшләп сығарзылар. Был фонетик программа һәр өндөң физик кылыкһырламаһын бөтә нескәлектәре менән тасуирлай ала, тәү телдең ышаныслы реконструкцияһын булдыра.

Диалектологик экспедиция материалдарын хәзәр Лингводок веб-сайтында <http://lingvodoc.ispras.ru> тыңларға, транскрипцияларын күрергә һәм анализланған һәр һүззе маһсус фонетик программала (Praat) экранға сығарырга мөмкинлек бар. Программа шулай ук һузынқыларзың аһәңлә үзенсәлектәрен, өндәрзең көсөргәнешлелеген, һүззәрзең грамматик категориялар менән үзгәрәүен, этимологияһын, төрки телдәрзәге тамырзаш һүззәрзе күрһәтә. Экспедиция аудиозмаларынан мультимедия һүзлектәре эшләү мөмкинлеге тыуа. Интернет менән файзаланыусы һәр кеше веб-сайт менән таныша, иһкәрмәлар, өстәлмәләр индерә ала.

Тикшерәү өсөн без диалект вәкилдәренең үзаллы һөйләгән телмәрзәрен алдык⁶. **θ**, **ð** тартынқылары кулланылған һүззәр сегменттарға бүлендә һәм фонетик һәм фонологик транскрипция эшләнелдә. Сағыштырып тикшерәү шуны күрһәттә (Кушымтаны карағыз): тәү төрки *s был телдәрзә бөтә позицияла **θ** бирә, тик интервокалда һәм аффикс башында афшар төркмәнә телендә **θ** тартынқыһы **ð**-ға яңғыраулана (Таблица 1). Был күренеш башкорт теленең арғаяш һөйләшендә лә күзәтелә.

Таблица 1.

пратюркская форма	лит. башкирский	южн. башкирский	центр. туркменский	
пратюр.*s > общ.тюр.*s > θ				
*siŋök	«кость»	höjäk	θöjäk	θüŋk, θüjek
*sogi-k	«холод»	hiwiq	θiwiq	θoβuq
*sɛ-	«ты»	hin	θin	θen
*sib	«вода»	hiw	θiw	θuβ
*süs-	«черпать»	hoθ-	θoθ-	θuθ-

⁵ "non-sibilant": Ladefoged, Meddieson "the Sounds of the Words Languages", Oxford, 1996

⁶ Башкорт теленең дим һөйләше информанты – Әлшәй районы Хөсәйен ауылынан Мөлөкөв Ғәбизулла Һизият улы, Афшар төркмән теленең информанты – Афғанстандың Мазар-Шәриф калаһынан Һажы Ғайбуллаһ.

пратюр. *f > общ.тюр. *z > ð			
*gōf	«глаз»	küð	göð
*kāf	«гусь»	qað	gāð
*bof	«серый»	buð	buð
*agif	«рот; губа; устье реки, ушелья»	awið	ayıð

Афшар төркмәндәренәң теле **θ**, **ð** һәм **s**, **z** тартынкыларын айырмай тиерлек. Бында без көсһөз һызғырыузан алып бөтөнләй ишетелмәй торған өндәрзе күрәбез, йәғни бында артикуляция вариацияһы күзәтелә. Киреһенсә, башкорт материалы **s**, **z** һәм **θ** и **ð** айыра.

Анализланған аудиоматериалдарза сибилант булмаған тартынкылар күп төрлө (Таблица 2). Был бигерәк тә һаңғырау тартынкыларға қағыла. Шуһыһы қызыклы: афшар төркмән телендә интерденталь сибиланттар булығы мөмкин, шуға күрә киләсәктә инструменталь тикшеренүзәрзе күберәк информанттарзы йәлеп итеп үткәрәү зарур.

Ә бына дим һөйләшәндә көтөлгән **t** урынына **θ** кулланылығы инглиз теленәң лондон һөйләү теле, дан (датский), төһьяк фриз телдәрәндәге ошондай ук феноменды тәшкил иткән тартынкыларға типологик параллель була ала. Башкорт /**t**, **k**, **q**/ тартынкыларының ышқыулашыуға һәләтендә лә ошо механизм күзәтелә.

Йомғақлау

Шулай итеп, сағыштырған телдәрзә сибилант булмаған тартынкылар артикуляцияларының һаны буйынса айырыла. Шул ук вакытта **θ** һәм **ð** өндәрә әйтелештә позицион варианттарының төрзәрә буйынса бик яқын. Түбәндәге позицион варианттар булырға мөмкин⁷:

башкорт теле: 1) увуларизация, 2) иренләшеү, 3) фарингализация, 4) глоттализация, 5) назализация, 6) палатализация, 7) фаукализация төркмән теле: 1) увуларизация, 2) иренләшеү, 3) фарингализация, 4) глоттализация.

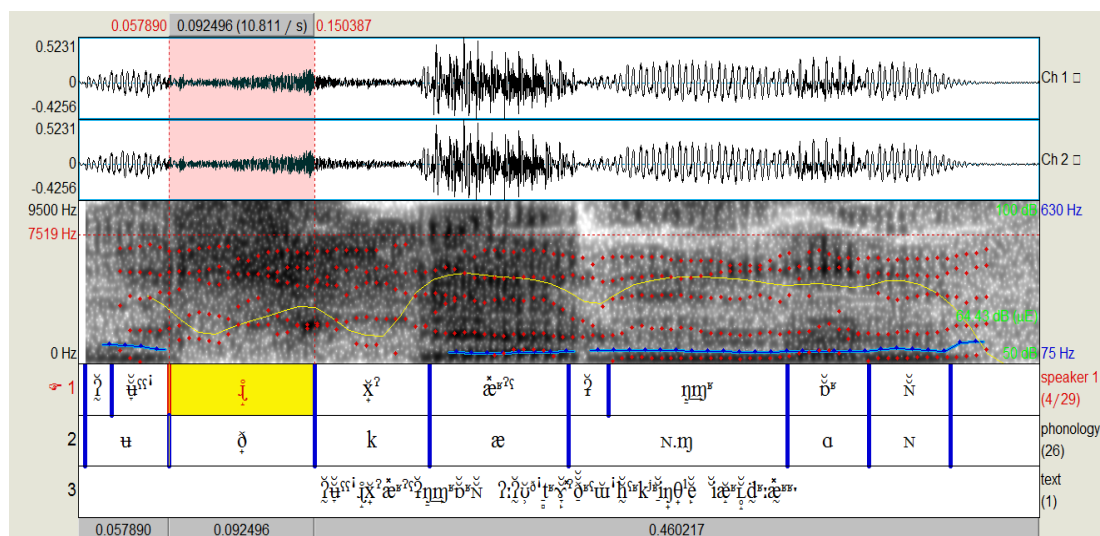
Таблица 2.

Сибилант булмаған тартынкыларзың төрзәрә

дёмский южный башкирский				афшарский туркменский			
длительность	место артикуляции	способ			способ	место артикуляции	длительность
/θ/							
средняя	субапикальный зубной	глухой фрикатив	$\underset{̣}{\theta}^i$	θ̣	глухой фрикатив	интердентальный	средняя
краткий	ламинальный дентиальвеолярный	глухой фрикатив	θ^i				
краткий	ламинальный альвеолярный	глухой фрикатив	θ^i				
/ð/							
сверхкраткий	лабиодентально-велярный ко-артикулянт	сдавленно-звонкий глайд	$\underset{̣}{\theta}^i$	$\underset{̣}{\theta}^i$	оглушённый фрикатив	ламинальный дентальный	краткий
сверхкраткий	интердентально-дентальный	звонкий фрикатив	$\underset{̣}{\theta}^i$	$\underset{̣}{\theta}^i$	звонкий фрикатив	интердентально-	сверхкраткий

⁷ Лингвистик терминдар рус телендә бирелә

	коартикулянт					дентальный коартикулянт	
средняя	дентальвеолярный	звонкий фрикатив	ð	ð	звонкий глайд	интердентальный	средняя/краткий
	/s/					/θ/	
	/z/					/ð/	

Қушымта “үскәнмен” һүзенең осциллограммаһы һәм спекторграммаһы

Әлбиттә, киләсәктә фәнни әйләнешкә төркмән һәм башкорт диалектарының аудиоматериалдарын күберәк индереү проблеманы киңерәк һәм тәрәнерәк аңларға, сағыштырган телдәрзә **θ**, **ð** фонемаларының анык үсеш тарихын күзәтергә булышлык итер.

ӘЗӘБИӘТ:

1. Баишев, Тагир (1955), *Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку*, Москва.
2. Voersma, Paul., Weenink, David, *Praat: doing phonetics by computer* [Компьютерная программа] / [Версия 6.0.42 от 15 августа 2018] – Режим доступа: <http://www.praat.org/>
3. Абубакирова, Лидия; Зимин, Марк, *Идиолектный корпус “Корпус диалекта с. Хусаиново, дёмский диалект южного наречия, башкирский язык* [Электронный ресурс] А.В. Дыбо (отв. ред.) //LINGVODOC. – Режим доступа: <http://old.lingvodoc.at.ispras.ru/#/dictionary/1574/203787/perspective/1574/203793/view> (Дата доступа: 28.08.2018)
4. Абубакирова, Лидия; Зимин, Марк, *Идиолектный словарь «Диалект с. Хусаиново, дёмский диалект южного наречия, башкирский язык* [Электронный ресурс] / А.В. Дыбо (отв. ред.) //LINGVODOC. –Режимдоступа: <http://old.lingvodoc.at.ispras.ru/#/dictionary/1574/268677/perspective/1574/268682/edit> (Дата доступа: 28.08.2018).
5. Абубакирова, Лидия; Зимин, Марк, *Идиолектный словарь «Диалект с. Хусаиново, дёмский диалект южного наречия, башкирский язык* [Электронный ресурс] / А.В. Дыбо (отв. ред.) //LINGVODOC. – Режим доступа: <http://old.lingvodoc.at.ispras.ru/#/dictionary/1574/268630/perspective/1574/268635/edit> (Дата доступа: 28.08.2018).
6. Абубакирова, Лидия; Зимин, Марк, *Идиолектный корпус “Afsari Türkmen, speaker: Adym Naci Gaybullaah. Mazar-e-Sharif, 2016”* [Электронный ресурс] / А.В. Дыбо (отв. ред.) //LINGVODOC. – Режим доступа <http://old.lingvodoc.at.ispras.ru/#/dictionary/1574/203694/perspective/1574/203700/view> (Дата доступа: 28.08.2018).

ТАРИХИ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТ ТҮРҒЫСЫНАН

Ф.Ф.К. А.Х.ЕРІМБЕТОВА*
П.Ф.К. Ж.М.БЕКТҮРҒАНОВА**

Аннотация

Тарихи ескерткіштер тілінің психолінгвистикасы тілдің шығуы, яки филогенезіне қатысты мәселелерде көбірек сөз болады. Ол кейбір нейропсихолінгвистикалық зерттеулерге жол ашады. Нейропсихолінгвистика мәдениет тарихына терең талдау жасау арқылы адам санасының дамуы, адамзат қоғамымен бірге тілдің дәуірлеу сатылары туралы зерттеулерге мүмкіндік береді. Тарихи ескерткіштер тілін зерттеу арқылы ортақ универсал құрылымдарды анықтау ескерткіштер мәтініне концептуалдық талдау жүргізуде маңызды болмақ. Тіл байлығы сөздік қормен, тілдің грамматикалық мүмкіншіліктерімен ғана өлшенбейді, сонымен қатар, оның концептуалдық әлемін де қамтиды. Кез келген тілдің, ұлттың өмір сүруіне тірек болған, өзіндік болмысы мен өмірлік көзқарастарын көрсетететін нақты концептілер болады. Концепт тіл мен мәдениеттің байланысын көрсетеді. Психолінгвистикалық зерттеу үшін маңыздысы тілдің өркендеу жолындағы адамзат санасының дамуы мен қалыптасуы және қазіргі күйі болмақ.

Тірек сөздер. антропология, парадигма, психолінгвистика, ойлау, сөйлеу, сана, тіл тарихы.

Annotation

The psycholinguistic research of language of historical monuments in the majority cases touches on an issue of emergence of language and concerns questions of phylogeny of language. Thanks to it some neuropsycholinguistic aspects of historical monuments became studied. The neuropsycholinguistics does the deep analysis of cultural history and by that opens possibilities of studying of a periodization of language. Identification of universal structures of language is very important in the conceptual analysis of texts of historical monuments. The richness of language is not measured only by lexical resources, grammatical opportunities of language, it also covers his conceptual world. Each language and the nation has concepts which define a peculiar life and perception of the world of certain people and culture. The concept is a reflection of language and culture. For a psycholinguistic research development and formation of human consciousness and its today's state, by studying of language is very important.

Key words. Anthropology, paradigm, psycholinguistics, thinking, speech, consciousness, language history.

Антропологиялық зерттеулер қазіргі ғылым салаларының барлығына дерлік дендеп ене бастаған мәлім. Антропологиялық парадигма тілді зерттеуде адам табиғатын күллі болмысымен алдыңғы орынға шығарады. Адамның күрделі, сан алуан табиғатын танып білу мақсатында көптеген ғылымдар тоғысып, өзара «серіктес» ғылым салаларының дамуына әкелді. Адам болмысы қоғам, ұлт, мәдениет, психология, физиология, гносеологиялық аспектіде қарастырылып, сәйкесінше әлеуметтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, психолінгвистика және тіл палеонтологиясы сияқты тағы да көптеген салаларда кең қарастырыла бастады.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселеге ерекше мән берген танымал ғалым Қ.Жұбанов «біз жекелеген лингвистикалық фактілерді тілдің басқа салаларымен жалпы бірлікте қарастырып, осы байланысты қоғамның даму деңгейі, экономикалық, әлеуметтік дүниетаным тұрғысынан зерделеуді қажет етеміз» деген болатын [1,405-406]. Тілді зерттеудің бұл қағидасы бүгінде өркен жая бастады. Оның жетістіктерін түркітануда, түркі халықтарының жазба ескерткіштерін зерттеуде де қолдану аса маңызды болмақ.

Психолінгвистика антропологиялық парадигма аясында қарастырылса да, өз ішінде интегративтік сипатқа ие болып келеді. Себебі ол бірнеше дәстүрлі пәндердің тоғысқан жерінде пайда болып, қолданбалы мақсаттағы зерттеулердің ажырамас бөлігіне айналды. XX ғасырдың ортасында ғана қалыптаса бастаған бұл ғылым саласы тарихи ескерткіштер тілін зерттеуге терең бет бұра қойған жоқ. Ол негізінен эксперименттік, сипаттамалы зерттеулерге ден қоюда. Дегенмен,

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

** "Нархоз Университеті" АҚ

тарихи ескерткіштер тілін зерттеуде ол тілдің шығуы, яки филогенезіне қатысты мәселелерде көбірек сөз болады.

Тілдің шығуы, пайда болуы және оның дамуы туралы мәселеде күні бүгінге дейін түрлі көзқарастар бары белгілі. Шеті мен шегі жоқ бұл мәселені зерттеуде ғалымдар түрлі топшылаулар, болжамдар жасады. Тілдің шығуын еліктеу теориясымен, тума қабілет теориясымен байланыстыра қарастырды. Дегенмен, соңғы кездердегі зерттеулерде ғалымдар әлеуметтік-биологиялық көзқарас теориясына көбірек жүгіне бастағаны байқалады.

Тарихи жазба ескерткіштерді психоллингвистикалық тұрғыдан зерттеу кейбір нейропсихоллингвистикалық зерттеулерге жол ашады. Нейропсихоллингвистика мәдениет тарихына терең талдау жасау арқылы адам санасының дамуы, адамзат қоғамымен бірге тілдің дәуірлеу сатылары туралы зерттеулерге мүмкіндік береді. Американдық нейропсихолог Р.Орнстейн батыс адамының ойлауы мидың сол жақ бөлігінде өтетінін дәлелдейді. Оның ойынша, мидың оң жақ бөлігі мүмкіндіктерінің шектелуі адамның рухани мүмкіндіктерін азайтып, оған нұқсанын тигізеді. Ол батыс әлеміндегі тәрбие мен оқытудың шектен тыс рационалды, аналитикалық жүйеге құрылғанын айтады. Өзінің зерттеулерінің нәтижесінде Орнстейн Батыс пен Шығыстың арасындағы айырмашылық – мидың сол жақ және оң жақ бөліктеріндегі ресурстарды әр түрлі пайдалануында деген тұжырым жасайды. Азиаттықтар мен батыс халықтарының ойлауы әр түрлі екені көп айтылады. Бұл мәселемен этнопсихология айналысады. Бұл зерттеулерде ежелгі шығыс этностары өкілдерінің оң жақ ми бөліктері Еуропаның дамыған елдеріндегі және Американың адамдарымен салыстырғанда дүниені түсінуде, қабылдауда ерекше белсенділігімен ерекшеленеді делінеді. Бұлардың алғашқыларының өмірінде дәстүр, әдет-ғұрып, ұжымшылдық, интуиция, тылсым дүние (мистицизм) т.б. алатыны айтылады [2,230]. Түркі тілі мен өркениеті туралы жазған О.Сүлейменовтің сөздері де оны дәлелдей түседі: «Түркі сөзінің мезгіл езгісіне төзімділігі оның құрылымдық қаңқасының тарихи алғышарттары – дәстүрлі өмір сүру ерекшеліктерінің өзгерместігін (көшпелі тұрмыс салты), діни ғибратты (тәңірге, аруаққа табыну) қосалық. Көшпелілер ат жалын құшып, қанша құйғыта шапқанымен уақыт бір орнынан қозғалмаған сияқты. Көшпелілер ондаған қоңсы халықтармен араласқа түседі де өзінің ұлттық ерекшелігін үнемі байытып отырған, әдет-ғұрып, салт-сана өзгермеген [3,203].

К.Ф.Седовтың пайымдаулары бойынша, адам санасының даму векторын анықтайтын болсақ, өркениеттің пайда болуы, дамуы барысында адамзаттың ойлау стратегиясы оң жақ ми бөліктерінен сол жақ бөліктеріне біртіндеп ығысқанын көруге болады. Ал бүгінде ол оң жақ бөлікке ығыса бастағанын байқалады. Қазіргі аудио, видео жаңа технологиялардың, компьютер, Интернет өміріміздің барлық саласына енген заманында ақпаратты беру жолдары мен формасы да адам айтқысыз өзгерді. Мидың сол жақ бөлігінен гөрі оң жақ бөлігінің белсенділігі күшейе түскен. Теледидар, БАҚ, жарнамалардың арқасында ақпарат тек мидың сол жақ бөлігіне ғана емес, оң жақ бөлігіне де әсер ете бастады. Ақпарат адресатқа рационалды ғана емес, эмоционалды жағынан да ықпал ете түсті. Қазіргі заман адамының әмбебап болмасқа амалы жоқ секілді көрінеді. Ақпаратты жеткізудің техникалық артықшылығы визуалды қабылдау каналдарының белсенділігін күшейте түсті. Суреттер мен фото бейнелер біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Оны интернеттен ғана емес, хабарлама жазуда да қолданатын болдық. Бұрынғы кездердегідей тыйым салу сөздері нақты бейнелермен ауыстырылды. Мейрамханалардағы, қоғамдық орындардағы ақпараттар нақты бейнелермен көрсетілетін болды. Оқулықтар суретпен, түрлі-түсті бейнелермен өрнектеле бастады. Қоршаған ортадағы өзгерістер қазіргі заман адамының да қарым-қатынас стиліне, жеке санасына, түптеп келгенде ұжымдық санаға түбегелі әсерін тигізуде. Ақпаратты өңдеу, жеткізу барысындағы сол жақ ми бөлігі мен оң жақ ми бөлігінің ара қатынасында да өзгерістер пайда болуы даусыз. Кітап оқу мәдениетінің адам өмірінен ығысып шыға бастағаны осының салдарынан болса керек.

Сөйлеу тілінің онтогенезі мен филогенезін тұтастықта қарастыратын әлеуметтік-биологиялық теория өкілдерінің ойынша, бала тілді меңгеруге деген тума қабілетпен туылады да, өзі өмір сүріп отырған ортадағы тіл туралы материалдарды үлкендер арқылы қабылдайды. Оны жай қабылдап ала бермейді, даму сатысы жоғарылаған сайын «өңдеп», «бала» тілін «ересектер» тілінің жүйесіне ауыстыра отырып, көп жағдайда өз бетінше меңгереді. Тілді меңгеру қарқыны оның өмірлік қажеттіліктерінің артуына қарай өсе түседі. Осы көзқарасты жақтаушылардың бірі Т.Черниговская ол туралы өзінің мақалаларының бірінде былай деп жазады: «...баланың миы – тамаша тілші, оның ана тілді қалай игеретіндігі ғылым үшін әлі құпия нәрсе. Егер бала тілді диктафонға жазып, фразалар мен ережелерді жаттап үйренетін болса, біз сияқты еркін сөйлеу үшін оған ең аз дегенде 100 жыл керек болатын еді. Бірақ бала магнитофон емес, оның миында тілдік алгоритмдерді жасайтын тумысынан

берілген құрылым бар» [4,5]. Оның ойынша, баланың миындағы бұл құрылым тамаша жазылған виртуалды эмбебап кітап, «чип» сияқты (ал кейбір ғалымдардың айтуынша ол биологиялық компьютер), оның сырын түсінген күні эмбебап оқулық жазудың тәсілін үйренуге болады. Сайып келгенде, мидың қалай жасалғанын білген кезде дүниенің қалай жасалғанын түсіне аламыз дейді. Шын мәнінде, сәбидің дүниеге келген күннен бастап өз ортасын тани бастауы, жеке сөздерден, фразалардан, ағаштың сыбдыры, иттің үруі, күннің күркіреуі, т.б. осы сияқты табиғаттағы сан алуан дыбыстардан адамзаттың тілін ажыратып, одан өзіне қажетті сөйлеу механизмін жасауы, сосын пайдала бастауы – барлығы өте күрделі үдеріс. Бұған қатысты қазақ халқының дүниетанымында «төбесі тесік» деген ұғым бар. Бұл тұрақты тіркес «өзге тілді түсініп қалатындай хабары бар» деген мағынаны білдіреді [6,687]. Бұл әсіресе ерекше сезімтал балаға қатысты айтылады. Қазақ халқы баланың тілі шыға бастаған кезде айтатын сөздеріне айрықша мән береді, себебі бала – періште, не айтса сол орындалады деп кәміл сенеді. Және олар алдын-ала сезгіш, болжағыш келетінін байқап, баланың сөздерін жақсы ырымға балап отырады. Бұл тұрақты тіркестегі «төбенің», адамның бас бөлігінің ми қызметіне қаншалықты қатысы бары, оны неліктен тесік деп айтатыны ерекше қызықты жайт. Қазақтар бұл жерде баланың енбегін айтып отыруы да мүмкін. Қалай болғанда да бұл процесс баланың дүниеге келгеннен бастап дыбыстық тілді алғаш рет қабылдай бастайтын кезеңімен қатар өтеді. Аталмыш «құрылымның», «эмбебап кітаптың», «чиптің» мида дұрыс құрылуы, жазылуы баланың одан кейінгі даму, қалыптасу механизмдеріне түрткі болатыны сөзсіз.

Тілдің адам табиғатындағы ең жұмбақ әрі ең маңызды орталық екенін аз ғана қалыптасу тарихы бар (салыстырмалы түрде айтқанда) қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі А.Байтұрсынұлы да айтқан болатын. Ол әу бастан тілдің ми, сана қызметімен тікелей іске асатын күрделі механизм екеніне айрықша назар аударған. Ол сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі деп көрсетті, олар *ақыл, қиял, көңіл*. «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу суреттеп ойлау, көңіл ісі – түйю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау» [7,10]. Бұл жерде ғалым поэтикалық тіл мен поэтикалық ойлау туралы айтып отыр. Поэтикалық тілді архаикалық тілмен, мифтік санамен тамырлас, жақын тіл ретінде қарайтын болсақ, тілдік сананың дамуына тірек болған жетелеуші механизмдерді болжауға да болатын секілді. Сондай-ақ, ақыл мен қиялдың, көңілдің үнемі, жетілу, даму үстінде болатын табиғатын да меңзеп тұр. Алайда бұл механизмдердің тілдің түрлі дәуірлеу кезеңдерінде бірдей деңгейде болмағаны мәлім. Бүгінде бастапқы тіл мен қазіргі тілдің арасында жер мен көктей айырмашылықтар біліне бастағаны осының айғағы болса керек.

Тарихи ескерткіштер тілін психолингвистикалық зерттеуде тіл генетикасы мен энергиясын зерделеу мәселесі де туындайды. Адам миындағы нейрондардың сөйлеу барысында ұйымдасуы, жаңа функционалдық байланыстардың қалай және неліктен пайда болатыны, сырттан келетін ақпараттардың және генетикалық факторлардың тілдік құзыреттің дамуына қалай әсер ететінін зерттеу мәселесі өте өзекті [8, 269-284]. Адамзат тілінің құрылымын, нақтылап айтқанда, тілді өзге қарым-қатынас жүйелерінен ажыратуға негіз болатын, бірақ ұлт тілдерінің барлығына ортақ эмбебап (универсалды), базалық қасиетін анықтауға деген талпыныс бары анық. Барлық ұлтқа ортақ «тілдік ген», «грамматикалық ген» мәселесі генетиктерді де қызықтырып отыр. Бұл түптеп келгенде тілдің шығу тарихы мәселесімен тамырлас мәселе екені белгілі. Тарихи ескерткіштер тілін зерттеу осы мәселеде ортақ универсал құрылымдарды анықтауда маңызды болары хақ. Н.Хомскийдің ойынша, эмбебап грамматиканың бары еш күмән тудырмайды. Эмбебап грамматика барлық нақты тілдерге ортақ, барлығына бірдей ортақ тәртіпке негізделген «грамматикалық метатеория» қызметін атқарады. Ал әрбір тілді үйренуші сол эмбебап грамматикаға бағдарланған ортақ тәртіп пен ережелерді нақты тілді индуктивтік жолмен игеру арқылы меңгереді [9,27]. Ол өзінің зерттеулерінде негізінен тілдің грамматикалық құрылысындағы, әсіресе синтаксистік құрылымдарындағы ұқсастықтарға иек артты. О.Сүлейменов өзінің «АЗиЯ» атты туындысында барлық тілге ортақ «жер» сөзіне байланысты қызыты деректер келтіреді. «Жер – «йер» қадым дәуірлерде халықаралық атау болған, өйткені ол сол күйінде семит, герман және түркі тілдерінде сақталып қалды. Олардың бәрі алғашқы бір нүктеден басталғанмен, түпнұсқасы ешбір қосындысыз таза күйінде тек түркі тілдерінде ғана сақталып қалған: йер - жер» [3,202]. Осыған байланысты ол үндіеуропалық тілдермен салыстырғанда түркі тілдерінің бұл орайда жеткілікті дәрежеде зерттелмегенін алға тартады. Оған мысал ретінде Н.Я.Маррдың түркі тілдері туралы бұлтарпас, күні бүгінге дейін өзекті ойларын дәлел ретінде алға тартады. Айтылған ойды әрі қарай жалғастыратын болсақ, түркі тілдерінде «жер» сөзінің айтылуының бірнеше нұсқасы бар: йар, жер, джер, чер, тьер, кер, кир. Автор герман тілдеріндегі бұл сөзге емлелік-фонетикалық

жағынан сәйкес келетін мынадай нұсқалар барын көрсетеді: дие йерде (йард, йорд, йурт). Зерттеушілердің айтуынша, мыңдаған жыл аралығымен есептелетін кезеңде жалаң ауызекі сөйлеу тілі ықпалымен тұлғалық өзгеріске ұшырамай жеткен түбір сөздің өзі де көп емес. Табиғи тілдердегі тұлғалық өзгеріске тым баяу ұшырайтын қазақ тіліндегі мұндай сөздерге *жіктеу мен сұрау есімдігі, қимыл атауы, физиологиялық әрекет пен сезінуді білдіретін сөздер, өлшем атауы, айнала қоршаған ортамен байланысты атау, туыстық атаулар, соматикалық атаулар* т.б. жатады. Мұндай «неғұрлым көне, неғұрлым тұрақты ұғымдарды бейнелейтін сөздер сөздік қордың 1-2 пайызынан аспайды. Әдетте, осылар ғана салыстыра зерттеуге жарай алады. Математикалық лингвистика осы негізгі қордың 15 пайызы мың жылда өліп, олардың орнын басқа сөздер басатынын дәлелдейді. Сондықтан болса керек-ау, шумер тілінің осы заманғы тілдермен жақын-алыстығын анықтау мүмкін болмай отыр. Себебі олардың бір-бірінен ажырасқан мезгілі тым алыс дәуірлерде болған» екен. И.М.Дьяконовтың осы пайымдауларына сүйене отырып, О.Сүлейменов тағы да қызықты деректер келтіреді. Қазіргі ағылшын тілінің лексикасында тек роман тілдерінен ауысқан сөздердің өзі ғана 5 пайыздан асса, ал корей сөздігінде қытай сөздері 75 пайызды құрайды екен. Бүгінде осындай негізгі сөздік қордың ізімен этностың тілдік сана архетипін зерделеу, оны өзге ұлттардағы көрінісімен салыстыра-салғастыру зерттеу мүмкіндігі туып отыр [10,30-34].

Ч.В. Хокеттің ойынша, әр тектес тілдерге тән ортақ ұқсастықтар әлі күнге «жұмбақ күйінде қалып отыр». Тілдердің арасындағы мұндай ұқсастықтар мен біртектестік, әр тектес тілдердің грамматикалық және басқа құрылымдарының арасындағы жақындық әр тілге тән энергетиканың табиғи біртектестігін көрсетеді. Ю.В. Казариннің ойынша, «бұл энергияны *reperitum mobile* деп ұғуға болмайды, алайда әртектес тілдердің антропологиялық ықпалда болатынын, соның арқасында тілдік жүйелердің бәріне ортақ «энергетикалық қозғалтқыш» барын жоққа шығармайды» [11,7].

Барлық тілге тән ұқсастықтарды анықтау универсалды тілдік құрылымдарды анықтаумен бірге, барлық адамзатқа тән инварианттық универсалды ұғымдарды, сонымен бірге құндылықтарды зерттеу мәселесімен де өзекті бола түседі. Т.В. Черниговская Р. Джэкендофтың зерттеулеріне сүйене отырып, тілді шынайы сұрыптаудың нәтижесінде пайда болған «грамматикалық мәшине» секілді сипаттайды. Бұл «мәшиненің» тілдегі концептілер күрделенген сайын жетіліп келе жатқанын айтады. Джэкендофтың ойларына сүйенсек, лингвистикалық мағына (семантика) ол концептуалдану процесі мен синтаксистік және фонологиялық деңгейлердің аралығында пайда болатын тілдің дербес қызметі болып саналады. Мұндай пайымдаулар тілдің синтаксистік деңгейімен қоса, фонологиялық қабатын да қатар зерттеуді алға тартады. Бұл ұстанымдық көзқарас, Т.В. Черниговскаяның ойынша, адамзат тілін зерттеуде прагматикалық қағиданы, оның ішінде синтаксисті басты зерттеу нысан етіп алатын Н. Хомскийдің пікіріне тіпті қайшы келеді. Т.В. Черниговскаяның пайымдауларынан тілді зерттеуде синтаксисті емес, тұтас жүйені, сол жүйеге тән концептілерді нысанға алудың маңыздылығы көрінеді. Себебі адам концептілер әлемінде өмір сүреді. Оның ойынша, адамзат тілінің шығуы мутациялық өзгеріс нәтижелері ме, әлде сұрыптаудың нәтижесі ме деген қарама-қайшы көзқарастарды бинарлық әдіспен өлшеудің шырмауынан шығып, өзге ғылым өкілдерімен мәмілеге келе «сұхбат жүргізу» аса қажет. Соның ішінде гуманитарлық ғылымдардың ғана емес, теориялық физиканың жетістіктерін пайдалана отырып, «тіл-сана-ми» қызметі мәселелерін жаңа қырынан қарастыру керек.

Бұл орайда тарихи ескерткіштер тіліндегі концептілердің жүйесін қарастыру маңызды болмақ. Тіл байлығы сөздік қормен, тілдің грамматикалық мүмкіншіліктерімен ғана өлшенбейді, сонымен қатар, оның концептуалдық әлемін, ортасын да қамтиды. Кез келген тілдің, ұлттың өмір сүруіне нақты концептілер тірек болады. Концепт тіл мен мәдениеттің байланысын көрсетеді. Сол себепті тілдегі концептілерді адам санасындағы «мәденит ошағы» десек те болады. Концептіні адам санасында тұрақталған идеалды түсініктердің жиынтығы деуге де болады. Концептінің тұрақтылығы (константтылық) дегеніміздің өзі концептінің мәдени санада берік орын алғанын көрсетеді. Тұрақты концептілерге қарағанда әмбебап (универсалды) концептілер жалпыадамзаттық, жалпыланған санаға тірек болады. «Концепт – адамзат санасына тән әмбебап құрылым... Ол ассоциативтік өрістердің жасалуына ықпал етеді де, субъектінің санасындағы «мәдениет жадысымен» байланысын, рухани дәстүрге қатынасын анықтауға мүмкіндік береді» [12,10]. Ал Ю.С.Степановтың ойынша, концепт үнемі дамып, жетіліп отыратын қасиетке ие, сол себепті ол «көпқабатты» құрылымнан тұрады. Оның әрбір қабаты әр дәуірдегі мәдени өмірдің «ізі» бейнелеп тұрады [13,46].

Бұл барлық тілдерге ортақ танымды көрсетеді ме, әлде оның басқа да сыртқы тарихи объективтік факторлары бар ма? Бұл мәселе әлі де талай рет сөз болатыны хақ. Оны зерттеуге тіл білімінің глоттогенез, глоттохронология салалары да өзінің үлесін қосады.

Психолингвистикалық зерттеу үшін әзірге маңыздысы тілдің өркендеу жолындағы адамзат санасының дамуы мен қалыптасуы және қазіргі күйі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жұбанова Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. -581 б.
2. Седов К.Ф. Нейропсихолингвистика. М: Издательство «Лабиринт», 2009. -250с.
3. Сүлейменов О. Азия. Алматы: Жазушы, 1992. -295б.
4. Черниговская Т. Главная тайна мозга. «МК» в Питере» газеті. от 9 мая 2007.
5. Черниговская Т. Ум как джазовая импровизация. № 51 от 17 июля 2008г.
6. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. Алматы: Арыс, 2007. -800б.
7. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2003. -208б.
8. Черниговская Т. Мозг и язык: Полтара века исследований. Нейропсихолингвистика. Хрестоматия. Москва: Лабиринт, 2009. -304с.
9. Хомский Н. О природе и языке. Москва: КомКнига, 2010. -288с.
10. Дмитриук Н.В. Фразеологический соматикон как отражение архетипов языкового сознания этноса. Вопросы психолингвистики. №10 2009. 30-34.
11. Казарин Ю.В. Филологический анализ поэтического текста. М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. -432с.
12. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. // Изв. АН СССР. Сер лит. и яз. 1993. Т.52, №1.
13. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исслед. Москва, 1997.

УДК: 894.341 (043.3)

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ҮНДӨШ ТЫБЫШТАРДЫН ЖЫШТЫҒЫНЫН СТИЛДИК БОЁКТУУЛУГУ

фил.и.к., доцент **З.А.АЛЫМБАЕВА***

Аннотация

Бұл мақалада көркөм тексттегі үндөш тыбыштардың стилдік коннотацияны уюштуруу, текстті уккулуктуулукка эгедер кылуу мүмкүнчүлүктөрү тууралуу маселелер иликтенген. Көркөм текстте үндөш тыбыштардың жыштыгынын мааниси, эстетикалык кызматы тууралуу орус, кыргыз окумуштууларынын көз караштарына карата пикирлер берилет.

Негизги сөздөр: *стилистика, үндөштүк мыйзамы, тыбыштардын жыштыгы, көркөм текст, строфа, ыргак.*

PHONETIC CONNOTATION OF FREQUENCY CONSONANT SOUNDS IN A LITERARY TEXT

Abstract

In this article have learned questions of organization stylistic connotation of frequency consonant sounds in a literary text, possibilities of ensuring the soundness of the text.

The opinion on the views of Kyrgyz, Russian scientists about the aesthetics of the function of frequency of consonant sounds in the literary text is given.

Keywords: *stylistics, the law of consonance, sounds, frequency, literary text, stanza, rhythm.*

Көркөм текстте чыгармачылык нукура чеберчилик менен колдонулган стилдик боёктор, поэтикалык тексттеги тыбыштардың үндөштүгү тексттеги подтексттик маанини, мазмунду тереңдетип, лирикалык каармандын сезим дүйнөсүн окурман тарабынан кылдат туюуга, көркөм текстке болгон кумардын, сонуркоонун артуусуна көмөктөшүүчү негизги факторлордун бири болуп эсептелет.

Бири-бирине үндөш тыбыштардың жыштыгы көркөм стилдеги текстте көркөмдүктүн элементин жаратуучу стилдик ыкма болуп саналат. Көркөм текстте үндөш тыбыштардың жыштыгы уккулуктуулукту жаратып, фоностилистикалык боёкту түзөт.

Үндөш тыбыштардың жыштыгы дегенибиз – бир сөздөгү же бир строфадагы же үндүү, үнсүз тыбыштардың башка тыбыштардан сан жагынан басымдуулук кылышы.

Жасалышы, угулушу жактан бири-бирине жакын болгон тыбыштар сөз, строфа, фраза, сүйлөм ичинде жыш колдонулса, көркөм текстке өзгөчө уккулуктуулук тартуулап, угумдуулугу жагынан көркөмдүк жаратуучу мүнөзгө ээ болот.

Көркөм тексттерде баяндалган бул назик сезимдер, оң эмоциялар, каармандын сүйгөнүнө арнаган көкүрөккө толгон аруу махабатынын бийиктиги, жүрөккө так салып, сүйүү жаратын ырбатып бул сезимдин турмушта ишке ашпаган арманы, көкүрөктү жаралаган сүйүү дарты, арзыган адамына жетпей, чалкыган сүйүү деңизинде турмуш толкунуна чайпалып, айласыздыктын тунгуюгуна, аргасыздыкка туш болгондугу ыр сабындагы фоностилистикалык коннотациялар аркылуу берилип, ар бир фоностилистикалык коннотация, ыргак, темп, тембр, ритмо-мелодика, ар бир тыбыш аркылуу коштолгон.

Көркөм тексттеги фонетика-фонологиялык стилистикалык ыкмалардын негизги максаты – окурмандын көңүлүн буруу максатында, тыбыштарга кооз эффект берүү, уккулуктуулуктуу, тыбыштык үндөштүктөрдү түзүү. Тыбыштар жекече турганда эч кандай эстетикалык мааниге ээ болбойт. Алардын бири-бири менен комбинациялык биригүүсү, гармониялуу айкашуусу менен тыбыштырдың поэтикалык тилде бардык байлыгы, мүмкүнчүлүгү ачылат. Ошентип, тыбыштар көркөм тексттеги чыгарманын идеялык маңызын ачуу үчүн кызмат кылат, подтексттик мааниге, жагымдуу добушка ээ болот. Тыбыштардың подтексттик мааниге ээ болушу поэтикалык тексттеги көркөмдүүлүктү, автордун ички толгоосун, образдуулукту чагылдырган көркөм каражаты болуп саналат.

* Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, zarul1982@mail.ru

Поэзияда тилдик каражаттардын мааниси тууралуу пикирин окумуштуу Б.Усубалиев төмөндөгүдөй билдирген: “Поэзия лингвистикалык тилди техникалык жактан таптакыр башка ыкта колдонот. Тил өзүнүн бүткүл турпаты, төрт дүйнөсү, образдуу айтканда, тырмагынан чачына чейин поэзия үчүн зарыл. Албетте, тилди пайдаланбаган бир да тармак жок эмеспи. Бирок алар ченеми менен, тактап айтканда, ылайыгына жараша колдонот, айталы, таанып-билүү үчүн тилдин тыбыштык өзгөчөлүгү, интонациянын түрлөрү жана башка ушул өңдүү кубулуштардын эч кандай кереги жок. Кыскасы тил поэзияда гана өзүнүн төрт дүйнөсүн түгөл ача алат, бул жагынан алганда, ага катуу талап коюлат да, анын ар бир “мүчөсү” чыңалуунун жогорку чегине жетип, поэзия андагы маңызды соруп алат [5:8].

Тыбыштардын улам кайталанып колдонулушу аркылуу поэтикалык тексттин ыргагы бирде басандап, кээде күчөп, натыйжада, ыр текстинин көркөмдүк сапаты ого бетер артылып, негизги ойду ачып берүүгө көмөктөш болот. Үндөш тыбыштардын жыштыгы ырдын кооздугун арттырууга өз үлүшүн кошуп, көркөм тексттин адам сезимине таасир этүүчү эмоционалдык кубатын күчөтүүнү шарттап, подтексттик информацияга шайкеш келет. Көркөм тексттеги уккулуктуулукту, маанилүүлүктү арттырып, окурмандын көңүлүн буруу үчүн акын-жазуучулар үндөш тыбыштардын жыштыгын колдонушат. Натыйжада, мыкты чеберчилик менен куралган үндөш тыбыштардын жыштыгы окурмандын көңүлүн бөлүп айырмаланууга, өзгөчө бөтөнчөлүккө ээ болот.

Бул мисалда подтексттик информацияны туюндурууда үндөш тыбыштардын жыштыгы активдүү түрдө көркөм-эстетикалык кызмат кылып, ыр текстинин маанисин ачып берүүгө кадимкидей көмөктөштү.

Көз жоосун алган имараттын бири-бирине кыналган кыштарындай көркөм ээ болгон мындай үндөш тыбыштар өз орду менен колдонулуп, ырга көрктүүлүк, уккулуктуулук, жагымдуулук жана тышкы сулуулук гана бербестен, алар автордун ырда ачык айтпаган оюнан, подтексттик информациясынан да кабар берет.

Бул ыр саптары акындын оргуган поэтикалык эмоциясын, таза сезимин окурмандын жүрөгүнө жеткире ала тургандай чыныгы поэзия экендиги анда негизи стилдик коннотациялардын, анын ичинде фоностилистикалык коннотациялардын өз орду менен туура тандалышы болгондугу талашсыз.

Окумуштуу И.Р.Гальпериндин эмгегинде бул маселе тууралуу төмөнкүдөй ой айтылган: “Сонорные [л] и [м] будут реже встретятся в “агрессивной” поэзии, чем в “нежной” (название типов условные), и что звуки [к], [т], [р] благодаря к характеру их артикуляции будут переливать в “агрессивной” поэзии по сравнению с “нежной” [2:46-47].

Сөз тутумунда фонема кошумча информациялар (сүйлөөчүнүн кулк-мүнөзү, маанайы, угуучуга болгон мамилеси, баасы, сүйлөшүүнүн жагдайы) тууралуу маалымат берип турарын орус окумуштуусу Л.Г.Барлас да адилет белгилеген [1:187].

Сөз тутумунда тыбыштардын кошумча маанилерди туюндурушу тууралуу маселе байыркы замандан бери окумуштуу Платондун эмгектеринен баштап, окумуштууларды кызыктырып келет.

Окумуштуу М.В.Ломоносовдун “Краткое руководство к красноречию” аттуу эмгегинде да бул маселеге көңүл бурулуп, е, и, ю – фонемалары – назиктикти, назик сезимдерди, ыйламсыроону; о, у, ы – фонемалары кайгырууну, коркуу сезимдерин, жек көрүүнү; уяң үнсүздөр – назиктикти, жумшактыкты туюндурары тууралуу айтылат [3:241].

Үндүү жана үнсүз үндөш тыбыштардын жыштыгы көркөм тексттин маанилүү экспрессивдик каражаты катары поэтикалык тексттерде кеңири колдонулат. Бир тексттеринде тыбыштар конструктивдүү элемент катары кызмат кылат. Мыкты деңгээлде ыгы менен колдонулган үндөш тыбыштардын жыштыгы, үндөштүк, стилдик жагдайда ар кандай структурада колдонулушу көркөм тексттин эстетикалык ажарын ачып, ырдагы стилдик боёкту тереңдетет.

Бир тексттерин кара сөздөн айырмалап турган нерсе – тыбыштардын уккулуктуулугу, добуштуулугу, үн кооздугунун эстетикалык ырахат тартуулоосу. Бир тексттеринде жыш кайталанган үндөш тыбыштардын добуштук кооздукка ээ болушу, үн кооздугун уюштуруусу чыгармачыл таланттын көрөм текст аркылуу берейин деген оюн көркөмдүк бийиктикке жеткирүүгө көмөктөшүп, автордук ой туюмду көркөм туундуга айландырат.

Ар бир улуттун үндү кабыл алуу туюму да ар түрдүү болот. Бул айырмачылык ар бир элдин дүйнө таанымына, улуттук салтына, социалдык жашоо шартына, маданиятына, тилдик системасына, үндү кабыл алуу өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот. Ар бир тил өзгөчө тилдик системага ээ. Кыргыз тилинде үндүү, үнсүздөрдүн жыш кайталанышы тексттин добуш кооздугун жаратат. Ал эми ушул

эле маселе орус тилинде каткалаң үнсүздөрдүн жыштыгы тексттеги көрктүүлүктү төмөндөтөрүн орус окумуштуулар белгилешет [5:36].

Демек, көркөм текстте сөз тизмегинде пайдаланылган ар бир фонетикалык, лексикалык каражат өзүнчө маанилүү жүк көтөрүп, купуя информациядан кабар берип, текстке шаңдуулукту же муңайым мээлүүн ритмо-мелодиканы ыйгарып турат. Көркөм текстте образдардын кулк-мүнөзүндөгү айрым өзгөчөлүктөрдү, анын ички дүйнөсүн, адамдык сапаттарын, окурманга карата болгон барк-баасын, мамилесин, сезимдерин билдирүүдө тыбыштар маанилүү кызмат аткарып, стилдик боёктуулукка ээ болот.

Көркөм текстте ыктуу, чыгармачылык көрөгөчтүк, чыгармачылык туюм менен колдонулган фонетикалык каражаттардын стилдик боёктуулугу аркылуу бир нече семантикалык маанилер көркөм чагылдырылып, эстетикалык функцияны аткарышат.

Демек, көркөм тексттин добуштук структурасын түзүүчү каражаттар: аллитерация, ассонанс, интонация, ырдагы ритм, муун өлчөмдөрү, ырдагы уйкаштык, мелодика, үндөш тыбыштардын жыштыгы, басым, темп, ыргак көркөм текстте фоностилистикалык боёкту түзүүчү негизги элементтери болуп эсептелет. Ырдагы ритм, уйкаштык, бирдей муун өлчөмдөрү, сөз, сүйлөм, интонация, музыкалуулук бардыгы биригип келип бир бүтүндүктү— көркөм тексттеги гармонияны түзүүгө кызмат кылат.

Көркөм текстте окуяны сүрөтөөдө, турмушту көркөм баяндоодо, пейзаж тартуу жана образ түзүүдө, каармандардын жан дүйнөсүн, сезимдерин окурмандарга ачып берүүдө, автордун идеясын, окурманга ачыктабаган купуя ойлорун өтө ийкемдүү берүүдө стилдик боёктуулуктун мааниси зор.

Демек, көркөм тексттеги эстетикалык сулуулук, биринчи кезекте, стилдик боёктор аркылуу ишке ашат. Стилдик боёктор аркылуу гана көркөм текст окурманга өзүнүн эстетикалык кудуретин ача алат. Көркөм сөз өнөрүнүн жагымдуу мазмунун, анын эстетикалуу образдуулугун түзүүдө, жаратууда стилистикалык каражаттар активдүү кызмат аткарышат. Алар көркөм поэтикалуу тексттин эстетикалык таасирдүүлүгүн арттырып, көркөм сөз өнөрүндө эстетикалык кунары татымдуу, жүрөктөн түнөк тапкан, мыкты көркөм образдарды жаратууга көмөкчү болушат.

Окурмандын кызыгуусун арттырып, окурмандык бүйүрүн козгоп, эстетикалык ырахат тартуулаган көркөм текстти түзүүнүн “жашырын сырларынын” бири – жөнөкөй гана тилдик каражатка стилдик маани сиңирип, аны көркөм деталь катары колдоно алуу. Мындай чыгармачыл процессте стилдик каражаттар маанилүү роль аткарат. Көркөм текст дүйнөнү көркөм чагылдырып, адам баласына эстетикалык ырахат тартуулоо, руханий азык берүү максатын көздөп, ушул максатта кызмат аткарат. Мындай тексттерде поэтиканын мыйзамдарына ылайык көркөм ой жүгүртүлөт, берилүүчү информация кыйытылып, табышмактуу, ажайып көркөм, эстетикалуу туюндурулат.

АДАБИЯТТАР:

1. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. –М., Просвещение. 1978. - 256 с.
2. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. – М.: Высш. шк., 1974. –175 с.
3. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию // Ломоносов М.В. Полн. Собр. соч. – М.; Л., 1952. -т.7. –С. 89-378.
4. Пешковский А.М. Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы. – М.: Просвещение, 1987. -236 с.
5. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. –Бишкек: Картпредприятие УД МСХ КР, 1994. -200 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ СӨЗЖАСАМЫНЫҢ ЖЕКЕ ҒЫЛЫМ САЛАСЫ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2 курс докторанты **Ж.С. АБИТОВА***
проф. **КЕНАН КОЧ****

Түйіндеме

Мақалада қазақ тілі сөзжасамының жеке ғылым саласы ретінде ғылыми айналымға енген тәуелсіздік жылдардан бергі ғылыми зерттеу жұмыстарына талданылады. Бұл еңбектердің бәрін бір мақалада талдап шығу мүмкін болмағандықтан, біз кейбір іргелі жұмыстарға ғана шолу жасадық. 1980 жылдардан бастап қазақ тіл білімінде дербес сала ретінде негізі қаланған қазақ тілі сөзжасамы 1991 жылы ЖОО-ның оқу жоспарына енді. 1992 жылы бұл пәннің бағдарламасы жасалынып, содан бері қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы студенттеріне жеке пән ретінде оқытылып келеді. Морфология саласына жатқызылып, морфология құрамында оқытылып келген сөзжасамды Н.Оралбаева «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияда жеке тіл білімінің саласы екенін талдап, дәлелдеді. Содан бері сөзжасамның жүйесі, зерттеу нысаны, заңдылықтары мен тілдік бірліктерін, т.б. сөзжасамға қатысты мәселелерді зерттеу нысанына алған бірнеше ғылыми зерттеу еңбектері жарық көрді. Осы орайда біз бұл мақалада сөзжасамның жеке ғылым саласы ретінде танылған кезеңнен бергі сөзжасам жүйесіне қатысты жарияланған зерттеу жұмыстарын саралап, қазақ тілі сөзжасамының тәуелсіздік тұсында зерттелу тарихына шолу жасамақшымыз.

Тірек сөздер: сөзжасам жүйесі, зерттеуші ғалымдар, дербес сала.

SCIENTIFIC RESEARCH WORD FORMATION IN THE KAZAKH LINGUISTICS

Abstract

The Kazakh language's work formation which created in 1980 established in universities in 1991. In 1992 the program of this subject was made and since then this subject has been studied as independent subject for students of Kazakh Language and Literature. N.Oralbayeva proved in her monograph that the work formation which concerns to morphology is separated section. Since then author published work formation system, researching purposes, rules and linguistics units and other scientific researches about exploring work formation's problems. In this article we would like to show and analyze all works of research which concern of the work formation and introduce history of the work formation.

Key words: word formation, scientist, sections.

1980 жылдардан бастап қазақ тіл білімінде дербес сала ретінде негізі қаланған қазақ тілі сөзжасамы 1991 жылы ЖОО-ның оқу жоспарына енді. 1992 жылы бұл пәннің бағдарламасы жасалынып, содан бері қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы студенттеріне жеке пән ретінде оқытылып келеді. Морфология саласына жатқызылып, морфология құрамында оқытылып келген сөзжасамды Н.Оралбаева «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияда жеке тіл білімінің саласы екенін талдап, дәлелдеді. Содан бері сөзжасамның жүйесі, зерттеу нысаны, заңдылықтары мен тілдік бірліктерін, т.б. сөзжасамға қатысты мәселелерді зерттеу нысанына алған бірнеше ғылыми зерттеу еңбектері жарық көрді. Осы орайда біз бұл мақалада сөзжасамның жеке ғылым саласы ретінде танылған кезеңнен бергі сөзжасам жүйесіне қатысты жарияланған зерттеу жұмыстарын саралап, қазақ тілі сөзжасамының тәуелсіздік тұсында зерттелу тарихына шолу жасамақшымыз.

Сөзжасамды дербес сала ретінде қарастыру Н.Оралбаеваның «Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты мақаласында алғаш рет сөз етілді. Мақалада автор «Сөзжасамның нысаны – сөз жасау процесінде жасалатын туынды сөз» екенін баса айтып, дербес сала ретінде қарастырылып, сөзжасамның нысаны, мақсаты мен міндетін айқындау сол кездің басты мәселесі екенін алға тартады [1, 16]. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары қазақ тілі сөзжасамын кешенді зерттей келе, ғалым Н. Оралбаеваның жауапты редакторлығымен «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монография жарыққа шығарады. Еңбекте ғалым сөзжасамның дербес сала ретінде танылуын жүзеге асырды, теориялық мәселелерін алғаш рет ғылыми негізде дәлелдеді.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

** Туркия, Мугла Сытқы Кочман университеті

Осылайша бұл еңбек тілде сөзжасам саласының дербес сала ретінде зерттеліп, қалыптасуына негіз салды[2].

Қазақ тілі сөзжасамы туралы іргелі еңбек жазып, кешенді зерттеумен айналысқан ғалым – Бейсенбаева З. 1998 жылы Қазақтың қыздар педагогтік институтының ғылыми әдістемелік кабинетінің ұсынуымен Республикалық баспа кабинеті жариялаған З.Бейсенбаеваның «Сөзжасамды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері» көмекші құралында сөзжасамның ғылыми негізі, яғни, сөзжасам, оның сипаты сөз болады. Автор сөзжасамның ғылыми негізін аша отырып, жүйелі оқытудың жолдарын көрсетеді. Бастауыш және орта мектепте сөзжасамды оқытудың сипаты қандай болу керектігіне тоқталып, жаттығулар жүйесін ұсынады. 2005 жылы педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған «Жоғары оқу орнында сөзжасам пәнін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері» атты диссертациясында ғалым З.Бейсенбаева сөзжасамды жоғары оқу орнында оқытудың тұтас әдістемелік жүйесін жасауды мақсат етеді. Ғалым зерттеу жұмысында сөзжасамды оқытудың әдіснамалық негіздерін жүйелеп, сөзжасам курсының мазмұнын берудің ғылыми-технологиялық негіздемесін ұсынады. Сонымен қатар, пән мазмұнын модульдік технологияға құрудың теориялық және практикалық тұрғыдан тиімділігін дәлелдейді[3, 25].

Сөзжасам тіл білімінің кенже саласы болғандықтан ЖОО оқытушылары мен студенттеріне арналған оқу-әдістемелік кешен, оқу құралдары тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында тапшы болды. Сондықтан әдістемелік көмек мақсатында жоғарғы мектеп оқытушыларының басшылығымен студенттерге, ізденушілерге арналып ЖОО қабырғаларында түрлі оқу құралдары жарық көре бастады.

Анар Салқынбайдың авторлығымен 1999 жылы «Тарихи сөзжасам» монографиясы Қазақ университеті баспасынан жарық көреді. Еңбекте тарихи сөзжасам мәселелерінің теориялық қисындары талданып, сөз жасаудың тәсілдері сөз етіледі. Оның тарихи дамуы көне түркі тілдері деректері негізінде айқындалады. Сөзжасам жүйесінің зерттелуі, нысаны талданып, сөзжасамның семантикалық табиғаты сөз етіледі. Сөз семантикасының қалыптасу ерекшеліктері талданып, номинация мен сөзжасамның арақатынасы, тарихи сөзжасам жүйесіндегі танымның рөлі көрсетіледі.

Сонымен қатар, ғалымның 2007 жылы Қазақ университеті баспасынан жарық көрген «Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу-әдістемелік кешен» оқу құралында қазақ тілі сөзжасамы саласына байланысты теориялық және практикалық мәселелер толық қамтылған және кешен кредиттік технология негізінде жасалған оқу бағдарламасына негізделген. Бұл еңбек оқу-әдістемелік кешен болғандықтан, автор пәннің жұмыс-оқу бағдарламасы, силлабус, дәрістер мазмұны және лабораториялық сабақтар тапсырмаларын ұсынады. «Қазақ тілі сөзжасам жүйесі» пәнінің негізгі мақсаты қазақ тілі сөзжасам жүйесінің заңдылықтары мен тәсілдерін, теориялық түсінігі мен ішкі семантикалық құрылымына талдау жасай отырып, кешенді түрде оқыту екенін көрсетеді. Осы орайда пәнді меңгерген студент тіл баюының ең негізгі көзі – төл сөздердің мағыналық және тұлғалық дамуы нәтижесінде болатын сөзжасам құбылысы екенін пайымдайды [4, 3]. Ғалым Анар Салқынбай сөзжасамды тар шеңберде, тіл деңгейлерінің салаларымен ғана байланыста оқытып қана қоймай, сондай-ақ, семантика, номинация, уәждемемен тығыз бірлікте қарастырылу керектігін айтады. *«Жаңа атау – туынды сөз ретінде танылады. Туынды сөз өзіндік дара мағынаға ие болғандықтан, жеке лексикалық бірлік ретінде қарастырыла алады. Сондықтан сөзжасам жүйесі ономазиологиялық, когнитивтік, онтологиялық, номинативтік аспектіден қарастырылады»,* – дей келе, ойын: *«Сөздің жасалуында адам танымының атқарар рөлі мен дүниетанымдық ерекшелігіне де айрықша көңіл бөлінеді. Сондықтан туынды сөздің сөзжасамдық мағынасы когнитивтік аспектіден де зерттеледі»,* – деп қуаттай түседі[4, 5]. Студенттер мен ізденушілерге арналған ғалым Анар Салқынбайдың бұл оқу құралы қазақ тілінің сөзжасамы саласына байланысты теориялық және практикалық мәселелер толық қамтылуымен өзекті.

Жалпы білім беретін орта мектепте қазақ тілі сөзжасамын тереңдете оқытудың ғылыми-теориялық, әдіснамалық, технологиялық негізін қалаған ғалым – Б.Б. Жахина. Зерттеуші ғалым «Сөзжасамды тереңдете оқытудың негізінде оқушының абстрактілі ойлауы мен шығармашылығын теориялық білімді іздену, тілді теориялық талдап зерделеу әдістерінің түрлі комбинацияларын жүйелеу арқылы қалыптастыру оның әдіснамалық, теориялық, әдістемелік негіздерін танытуға ықпал етеді», - деп есептейді. Бұл ұстаным бойынша қазақ тілінің «Сөзжасам» тарауын оқытуда тараудың зерттеу объектісі, басқа тілдік тараулардан айырмашылығы, онда жүйеленген тілдік тақырыптардың мазмұны, оларға берілген теориялық анықтамалар оқушылардың өзіндік ойлауы мен ой қорытындысын жасай білуге, анализ және синтездей білуге үйрету мақсатында игертілді. Бұл ұстанымдардың мақсатында жету үшін қазақ тілін оқытуда кешенді тапсырмаларды орындату да

үлкен нәтиже бермек. Ғалымның зерттеу еңбегінің өзектілігі де осында [6, 12-б]. Орта мектепте сөзжасамды тереңдете оқытуға бағытталған кешенді ұсына отырып, ғалым «Зерттеудің мақсат-міндеттері мен соған сәйкес қолданылған зерттеу әдістері негізінде алынған нәтижелердің қазақ мектебінде тиімді қолданылуына кепіл бола алады» деген қорытынды жасайды.

2008 жылы М. Қозыбақова атындағы СҚМУ-дың қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының студенттеріне арналған М.Т.Есматованың «Сөзжасамның теориялық мәселелері» оқу құралы жарық көрді. Оқу құралын жариялаудағы автор мақсаты – СӨЖ, ОЖСӨЖ тапсырмаларын қабылдау кезінде оқытушы мен студентке көмек беру. Автор қашықтан оқытуды ұйымдастыру барысында қолдану жұмыстың мәнін арттыра түсетіндігін айтады. М.Т. Есматованың оқу құралы «Есім негізді туынды сын есімнің сөзжасамдық жүйесі», «Модификациялық жұрнақтардың типологиялық сипаты», «Сөзжасамдық ұяның қарапайымдық-құрылымдық бірліктері» атты үш тараудан тұрады. 1-тарауда есім негізді туынды сын есімнің семантикалық ерекшелігіне, диалектикалық кейбір туынды сын есім жасайтын жұрнақтар, туынды сын есімнің сөзжасамдық типін талдайды. 2-тарауда сын есімнен сын есім тудыратын жұрнақтар және етістіктің етіс жұрнақтарының сөзжасамдық қызметіне тоқталады. 3-тарауда сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық тарам, есім негізді ТСЕ сөзжасамдық ұялары мен сөзжасамдық тізбектердің ерекшеліктерін ажыратып, саралайды [7].

Абдирасилова Гүлмира Қалыбайқызының «Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуы» тақырыбындағы филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясында түркі тілдеріндегі сөзжасам тәсілдерінің зерттелуіне тоқталады. Түркологиялық еңбектерде сөзжасам жеке сала ретінде танылған жоқ. Әйтсе де, Г.Қ. Абдирасилова сөзжасамның дербес сала болып бөлінуінің негізі түрколог ғалымдардың еңбектерінде екендігін баса айтады. Бұл пікірін Ә.Қ. Құрышжанов пен Р.Қайырбаеваның еңбектеріне сілтеме жасай отырып, «Түркі тілдерінің сөзжасам мәселесін алғаш көтерген, түркі тілдерінің алғашқы грамматикасы мен сөздігін жасаған «Диуани-лұғат-ат-түрк» сөздігінің авторы Махмуд Қашқари деуге болады», – деп нақтылай түседі [8, 14].

Б.Қасымның «Күрделі зат атауларының мағыналық құрылымы және сөзжасамдық үлгілері» монографиясы, Ж.Отарбекованың «Қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасам проблемалары жайында» атты көмекші құралы, т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері қазақ тілі сөзжасамының жеке ғылым саласы ретінде қалыптасып, ғылыми айналымға енуіне өзіндік септігін тигізді. Қазақ тіл біліміне дербес сала ретінде еніп қана қоймай, жоғары оқу орны студенттеріне жеке пән ретінде оқытудың қажеттілін тудырды.

Қорытындылай келе, қазақ тілі сөзжасамы дербес ғылым саласы ретінде бертінде ғана ғылыми айналымға енгенімен, біраз зерттеулердің нысанына айналып, біршама ғылыми еңбектер жазылды. Бұл еңбектердің бәрін бір мақалада талдап шығу мүмкін болмағандықтан, біз кейбір іргелі жұмыстарға ғана шолу жасадық. Бұл ғылыми еңбектер мен зерттеу жұмыстары сөзжасам саласының көне құбылыс, оның өзіндік қалыптасу тарихы, ішкі заңдылықтары мен тілдік бірліктері бар екенін айқындады. Десе де, ғалым А. Салқынбай зерттеу еңбегінде көрсеткеніндей, сөзжасам саласын когнитивтік аспектіде қарастырып, таным феномені ретінде танып, ономашиологиялық аспектіде зерттеудің маңызы зор. Сондықтан да сөзжасамды жаңа аспектіде зерттеп, ғылыми айналымға енгізу – біздер, жас ізденушілердің еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – А: Ғылым, 1989. – 368 б.
2. Оралбай Н. Құрманәлиев К. Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Инжу-Маржан баспаханасы, 2014. – 290 б.
3. Бейсенбаева З. ЖОО сөзжасам пәнін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. дис. п.ғ.д.: 13.00.02, Алматы. – 323 б.
4. Салқын А.Б. Тарихи сөзжасам. Монография. – Алматы: Қазақ университеті. – 309 б.
5. Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы: Оқу-әдістемелік кешен. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 192 б.
6. Жахина Б.Б. жалпы білім беретін орта мектепте қазақ тілі сөзжасамын тереңдете оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. П.ғ.д.: 13.00.02, Алматы. – 315 б.
7. Есматова М.Т. Сөзжасамның теориялық мәселелері: Оқу құралы. – Петропавл: М.Қазыбаев атындағы СҚМУ, 2008. – 84 б.
8. Абдирасилова Г.Б. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің аналитикалық тәсіл (бірігу, қосарлану, тіркесу) арқылы жасалуы. Ф.ғ.к.: 10.02.02, Астана. – 124 б.

II СЕКЦИЯ.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: ӘДЕБИЕТ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ САНАНЫ КЕМЕЛДЕНДІРУ

KAZAKİSTAN UYGURLARI VE KÜLTÜREL MİRASLARI ÜZERİNEDoç. Dr. **ADEM ÖGER*****Özet**

Uygurların asıl yurdu Çin sınırları içinde bulunan Şinciang Uygur Özerk Bölgesi olmakla birlikte günümüzde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi devletler içerisinde de farklı dönemlerde yerleşmiş önemli Uygur nüfusu mevcuttur. Günümüzde, Doğu Türkistan'dan sonra en çok Uygur nüfusunun bulunduğu ülke Kazakistan'dır. 2014 yılı istatistiklerine göre Kazakistan'daki Uygurların nüfusu 246.777'dir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren siyasi baskılara maruz kalan Uygurların bir kısmı, Çin sınırından Kazakistan'a göç etmiş ve varlıklarını bu coğrafyada sürdürmeye devam etmişlerdir. Kazakistan'da belirli coğrafyalarda yoğun olarak yaşayan Uygurlar, dillerini, geleneklerini ve kültürel kimliklerini korumaya çalışmaktadırlar. Bildirimizde, Uygurların Kazakistan'a geliş süreci, yerleşim alanları, nüfus yapıları ve kültürel mirasları üzerinde durulacaktır. Ayrıca 2017 yılında yaklaşık 2 ay boyunca devam eden saha araştırmalarında elde edilen bazı veriler ve bunlara ilişkin değerlendirmelerde de bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Uygurlar, Kültürel Miras

UPON KAZAKHSTAN UYGHURS AND THEIR CULTURAL HERITAGE**Abstract**

Today, there is significant number of Uyghur population that settled different periods within such countries as Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan along with the Shincang Uygur Autonomous Region, being the Uyghurs main country, located within the borders of the China. Today, Kazakhstan has the most Uyghur population after East Turkestan. According to the year 2014 statistics, the population of Uyghurs in Kazakhstan is 246,777. Some of the Uyghurs, who had been exposed to political oppression since the middle of the 19th century, migrated from the Chinese border to Kazakhstan and continued to maintain their presence in this geography. Uyghurs living extensively in certain geographical areas in Kazakhstan are trying to preserve their language, traditions and cultural identities. In our academic paper, we will focus on the Uyghurs' arrival process, residential areas, population structures and cultural heritage in Kazakhstan. In addition, some of the data obtained in our field researches that lasted for about 2 months in 2017 will be given and related evaluations will also be made.

Keywords: Kazakhstan, Uyghurs, Cultural Heritage

1. UYGURLARIN KAZAKİSTAN'A YERLEŞME SÜRECİ

Uygurların Kazakistan'a yerleşme süreci, 1864 yılında kurulan Tarançi Sultanlığını Rusya'nın ele geçirmesi sonucunda 1871 yılında başlamıştır. Sultanlığın yöneticisi Abiloğlu, kardeşleri ve hemşerileri ile birlikte bugünkü Almata tarafına doğru olan bölgeye yerleşmiştir. 1881 yılında St. Petersburg'ta Rus-Çin antlaşması yapıldıktan sonra ve Rusya Çin'e Gulca bölgesini verdikten sonra, İli bölgesine Uygurların bir kısmı gelip yerleşmiştir. Antlaşmanın taleplerine uygun olarak 1884 yılında Yedisu civarına 45.373 Uygur-Tarançi yerleşmiştir. Ayrıca Rusya idaresi, İli eyaletini egemenliği altına aldığı vakitte Yedisu eyaletinin sınırını Borohunzir vadisinin doğusuna doğru götürmüş, bölgenin bazı sınır bölgelerindeki köyler Uygurların iskân bölgelerine eklemiştir. Yedisu'ya yerleşen Uygurlar, Yarkent şehrini ve yaklaşık olarak 80 küçük yerleşim yerini kurmuşlardır (Kamalov, 2016: 14).

Başlangıçta Yedisu bölgesinde 42 Uygur köyü kurulmuştur. Bu köylerin sayısı 20. asrın başında 99'a ulaşmıştır. Uygur göçmen bölgeleri için altı idari bölge Yarkent, Aksu, Çorın, Malıbay, Koram ve Karasu oluşturulmuştur. 1909 yılında Yarkent idaresinden Akkent idaresi ayrılmış ve bu yeni idare Aksu-Çorın ve Ketmen idareleri ile beraber Yarkent ilçesine girmiş, sonra Malıbay, Koram ve Karasu idareleri, Verniy ilçesi bünyesine dâhil olmuştur. Böylece 20. yüzyılın başında Yedisu eyaletinin Uygur halkı Yarkent ve Akkent idaresine (şimdiki Panfilov bölgesi), Çorın idaresine (Uygur bölgesi), Malıbay, Koram ve Karasu idarelerine (Enbekşikazak bölgesi) ve Verniy'daki (şimdiki Almatı) olmak üzere dört özel bölgede toplanmıştır (Clark, Kamalov, 2010: 169).

Uygurları köylere iskân etme, samimi ilişkilerle bağlantılı olarak temellendirilmiş, daha sonra Uygurlar geldiği bölgelerdeki yerleşim yerlerinin adlarını yeni iskân edildikleri köylere vermişlerdir. Yedisu eyaletine Uygurları yerleştirirken sulu tarım yoluyla ekin ziraatının yaygın olması dikkate alınmış ve

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, ademoger@gmail.com

geldikleri yerleşim yerlerindeki çiftçilik mesleği bu yerleştirme politikasında etkili olmuştur. Bir başka ifadeyle Yedisu'da Uygurların yerleştirildikleri coğrafya, İli (Gulca) bölgesinde göç ettikleri coğrafyaya vadillerin yer alması ve uçsuz bucaksız ovalara sahip olmasıyla büyük benzerlik göstermektedir (Kamalov 2016: 15).

Yedisu'ya geldikten sonraki dönemde Uygur halkının sayısı artmaya başlamıştır. Bu sadece doğal artış sebebiyle değil, aynı zamanda Çin'deki zulümden kaçıp gelen kişilerin bölgeye yerleşmesiyle ilişkilidir. 1885 yılında Yedisu'daki Uygurların sayısı 47.097 idi. 1888 yılında 49.202, 1892 yılında 51.097 kişiydi. 1897 yılında Rus imparatorluğunun ilk nüfus sayımında Yedisu eyaletinde 55.999 Uygur bulunmaktaydı. Uygur halkının az ve aynı zamanda sürekli artışı sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1900 yılında Uygurların sayısı 62.044, 1906 yılında 77.492, 1911 yılında 86.526 kişiye ulaşmıştır. Fergana vadisindeki Uygur halkının nüfusu da Kaşgar'dan doğrudan göç nedeniyle belirli oranda artış göstermiştir (Kamalov 20016: 16).

Yedisu'ya yerleşen Uygurlar, bu coğrafyada yaşayan Kazaklar ve SSCB topraklarında yaşayan diğer Türk boylarıyla aynı kaderi paylaşmaya başlamıştır. 1916 yılında Uygurlar, SSCB'nin seferberlik ilanına karşı isyan çıkaran Kazak ve Kırgızları desteklemiştir. Nitekim isyan bastırıldıktan sonra 1000'den fazla Uygur, Rusya'nın batısındaki bölgeye kale ve demiryolu inşaatlarında çalıştırılmak üzere gönderilmiştir. Bu olay, Uygur folklor ürünlerine de yansımış ve Uygur erkeklerinin kale ve maden ocaklarında çalışmaya zorlanmasıyla ilgili olarak söylenen pek çok halk türküsü yaratılmıştır (Kamalov 2016: 16).

Yedisu Uygurları, devrim olayları ve Sovyetler birliğinin kurulmasında aktif rol almıştır. Yedisu Uygurlarının sayısının azalmasına yol açan trajik-tarihi bir olay Sovyetler birliğinin kurulmasıyla birlikte yaşanmıştır. 1918 yılında Bolşevikler Verniy'dan Yarkent'e kadar Gulca yolu boyunca yerleşmiş Uygur köylerinin halkını katletmiştir. Uygurları Kazak ve diğer Türk boylarının hareketine destek vermekle suçlamışlar ve Komiser Muraev'in öncülüğündeki Bolşevikler grubu yaklaşık 25.000 Uygur'u katletmiştir. Kızıl terör sonucunda Uygur halkının bir kısmı Çin sınırına göç etmek zorunda kalmıştır (Kamalov, 2016: 17). Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Lavar Köyü bölgesindeki yol boyunca kızıl terör kurbanlarına ithaf edilmiş anıtlar yerleştirilmiştir. Stalin'in yaptığı kırım ve sürgün de Kazakistan Uygurlarını vurmaktan geri kalmamış, kurşuna dizilenlerin içinde eski Uygur komünistleri Abdulla Rozibakiev, İsmail Tairov vb. de olmuştur.

Uygurların Çin'e tekrar göç serüveni 1929-1931 yılları arasında tarım ve hayvancılığı organize etmek amacıyla devam etmiştir. Tarım ve hayvancılık sisteminin bütünüyle çökmesinden sonra Çin'e göçmen olarak gelen Uygurlar da az olmamıştır.

Çin'de siyasi durumun şiddetlenmesi ve yerel halkın tamamen sürgüne mecbur bırakılması 1950-1960 yılları arasında Şincan'dan bütünüyle göçmen akını oluşmasına ve Kazakistan'daki Uygur halkı sayısının oldukça büyümesine yol açmıştır. 1959 yılındaki halk sayısı Kazakistan'da 59.840 Uygur'u belirlese de-Sovyetler Birliği verilerine göre- 95.208 kişi, 1970 yılındaki nüfus sayımına göre sayıları iki kattan daha fazla artmıştır. Kazakistan'da 120.881, Sovyetler Birliğinde 173.276 kişiye ulaşmıştır (Kamalov 2016: 17).

2. KAZAKİSTAN'DA UYGURLARIN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Günümüzde Uygurlar Kazakistan'ın etnik grupları içerisinde Kazaklar, Ruslar, Özbekler ve Ukraynalılardan sonra beşinci yeri alan büyük bir etnik gruptan biridir. 2014 yılı istatistiklerine göre Kazakistan'daki Uygurların sayısı 246.777'dir. Uygur halkı Almatı oblastının üç bölgesinde -Enbekşikazak, Uygur rayonu ve Panfilov- ve Almatı'da yoğunlaşmıştır. Enbekşikazak bölgesinde Almatı oblastının en büyük Uygur grubu (51.247) yaşamaktadır. Son yıllarda bölge halkının etnik yapısı içerisinde Kazak halkı payının artışı ve diğer etnik halkların payının azalması gözlenmektedir. Almatı oblastının diğer bölgelerinde Uygurların kesin sayısı nispeten az, fakat karşılaştırmalı olarak ele alsak, önemli ölçüde çoktur. Örneğin, Uygur bölgesinde 35.384 kişi olup bu bölge halkının % 56'sını oluşturmaktadır. Panfilov bölgesinde 33.844 kişi ile nüfusun % 28'ine tekabül etmektedir. Almatı oblastının diğer bölgelerinde Uygurların sayısı çok değildir; sadece Karasay 5.696, Jambıl 4.063, İli bölgesinde 3.288 kişidir (Kamalov, 2016: 17).

Kentleşme süreci Kazakistan'ın Uygur halkını daha da güçlendirmiştir. Rus imparatorluğunun kentli Uygur halkı hakkındaki en başlangıçtaki verileri şöyledir: 1897 yılında Verniy'daki Uygurların toplam sayısı 1.970, Yarkent'te 8.723'tür. 1906 yılında sırasıyla 2.551 ve 14.643'tür. Sovyet döneminde Kazakistan'da şehirlerde yaşayan Uygur halkının sayısındaki artış pozitif olarak gözlemlenmektedir. 1970 yılı sayımına göre şehirlerde 12.194, 1979 yılı sayımına göre 41.482 kişi kayıtlıdır; 1989 yılında bu sayı 63.407 kişiye ulaşmıştır.

Günümüzde Uygurların en büyük grubu Almatı'da yer almaktadır. 2014 yılında bu sayı 80.347'ye ulaşmıştır. Güney-doğu ve güney Kazakistan şehirlerinde Uygurların sayısı çok değildir. Taraz şehrinde 847, Çimkent'te 1.483 kişidir. Son zamanlarda Astana'daki Uygurların sayısı 965'tir (Kamalov, 2016: 18).

3. KAZAKİSTAN'DA UYGURLARININ SOSYO-KÜLTÜREL YAŞAMI

Çin-Kazakistan sınırında yer alan Korgas'tan başlayarak Almatı şehri yakınlarına kadar uzanan geniş ovalara yerleşen Uygurların büyük bir kısmı çiftçilikle geçimini sağlamaktadır. 20. yüzyıl başlarındaki iskân politikasında da bu coğrafyanın tarım faaliyetleri için uygun olması dikkate alınmıştır. Uygurların geniş tarım arazilerine sahip olanlar arpa, buğday, mısır gibi hububatları ekip biçerken; daha az toprağa sahip olanlar elma, armut, şeftali gibi meyve bahçeleriyle yaşamını devam ettirmektedir. Kırsal alanlarda yaşayanlar için ise en önemli geçim kaynağı hayvancılıktır.

Doğu ile batıyı birleştiren ve Kazakistan sınırları içinde kalan tarihî İpek Yolu'nun etrafına yerleşen Uygurlar, yüzlerce yıllık ticaret geleneğini bugün Kazakistan'da da sürdürmektedir. Uygurların bir kısmı Çin'den ve başka ülkelere getirilen ürünleri pazarlarda satarken, bu coğrafyada üretilen ürünleri de çeşitli ülkelere satmaktadır.

Kazakistan'da Uygurların ana dilinde eğitime imkân veren ilk ve ortaöğretim kurumları mevcuttur. Almatı eyaletine bağlı bölgede toplam 62 civarında okulda Uygurca eğitim verilmektedir. Bu okullardan 12 tanesi "Uygur Mektebi" olup Uygurca, Kazakça ve Rusça eğitim vermektedir. 50 civarında okulda ise "Uygur Sınıfı" olarak adlandırılan Uygurca eğitim verilen derslikler mevcuttur. Günümüzde Kazakistan'da bulunan üniversitelerde "Uygur Dili ve Edebiyatı" bölümü mevcut değildir, dolayısıyla üniversitelerde Uygur Türkçesiyle eğitim verilmemektedir. R. B. Suleymanov Şarkiyat Enstitüsü içerisinde "Uygur Tetkikat Merkezi" bulunmaktadır ve burada Uygur tarihi, folkloru, dili ve edebiyatı gibi alanlarda araştırmalar yapan akademisyenler yer almaktadır.

Kazakistan'da 130'dan fazla etnik grup bir arada yaşamaktadır. Bu durum ülkede farklı kültürel yapıların bir arada yaşamasına, diğer taraftan da her kültürel yapının kendi sürekliliğini sağlaması için kültürel değerlerine ve mirasına sahip çıkmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda Uygurların belirli bir coğrafyaya yerleşmiş olmaları (Yarkent, Uygur rayonu) ve Almatı merkezinde belirli mahallelerde iskân olmaları geleneksel yapılarını sürdürmeleri açısından büyük bir etkiye sahiptir. Saha araştırmamızda tespit ettiğimiz ve Uygurların Almatı merkezinde yoğun olarak yaşadıkları yerleşim yerleri şöyledir: Sultan Kurgan, Drujba (Dostık), Gorniy Gigant, Zariya Vostok, Malaya Stanitsa (Razvilka-Tatarka), Aerodromnyy, Köktöbe, Höcet, Kalinina (Tuzdıbastav/Besağaç), Krasnoe Pole (Güldala), Kızılgayrat (Talgar Rayonu), Krasny Vostok (Akjar), Verhniy Çapay, Energetičeskiy, Uzunağaç, Koşmambet, Kaskelen (Karasayskiy Rayonu), Altıncı Birgeda, Nikolayevka, Gress, Aynabulak (I, II, III, IV), Karasu, Boralday, Algabas ve Kızıltuğ.

4. KAZAKİSTAN'DA UYGURLARININ SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASI

Kazakistan'da yaşayan Uygurlar, kültürel kimliklerini koruyabilmek için somut olmayan kültürel miraslarını genç kuşaklara aktarma gayreti içerisinde. Şehirleşmenin ve Rus dilinin etkisiyle (şehir merkezinde yaşayan Uygur ailelerinde çocukların anadilini iyi bilmemesi) yeni kuşakların geleneksel yapı ve sözlü kültür ürünlerine yabancı olması, bu kültürel aktarımı her geçen gün zorlaştırırsa da ebeveynler çocuklarına bu mirası aktarmak için uğraşmaktadır. Somut olmayan kültürel mirasa ilişkin tespitlerimizden bir kısmı özetle şöyledir:

Uygurlarda gerek aile bağlarının korunması gerekse toplumsal bütünlüğün sağlanmasında "toy" adı verilen törenler önemli bir yere sahiptir. Bir bebeğin dünyaya gelmesiyle başlayan bu toylar, sosyal hayatın her aşamasında kendini gösterir. Bebeğin kırklanması ve ardından beşiğe alınmasında düzenlenen "Böşük toyu" bu törenlerin ilkidir. Bir başka toy, sünnet toyudur. Toplumsal bir kimlik kazanma yolunda hayli ilerleyen erkek çocuklar 5 ila 7 yaşlarında sünnet ettirilir ve ardından "sünnet toyu" düzenlenir. Günler boyunca hazırlanan yemekler geniş sofralarda misafirlere ikram edilir. Toy için gelen misafirler, sünnet çocuğuna hediyeler verir ve eğlence düzenlenir.

Sevdalıları kavuşturan, aileleri birbirlerine yakınlaştıran, aylarca hazırlıkları devam eden düğünler ise öncesiyle ve sonrasıyla birçok geleneği içinde barındırmaktadır. Söz kesilmesiyle başlayan nişan, çeyiz ve nikâh ile devam eden düğün sürecinde "nikâh suyu" olarak adlandırılan süt, tuz ve ekmek karışımı oldukça dikkate değerdir. Aynı yastığa baş koymaya ant içen gelin ile damadın nikâh suyunu içmesi, Türklere tuz ekmek hakkının bir yansıması olup nikâhın perçinlenmesini sağlamaktadır. Ayrıca kötülükler uzak olsun, belalar def olsun diye gelin ile damat düğün öncesinde üç kez ateşin etrafında dönmektedir.

Ölüm olayının ardından yas için erkekler ak kuşak bağlarken kadınlar ak yazma bağlamaktadır. Erkekler cenazeyi defnederken, kadınlar ise cenaze evinde bir araya gelir ve Kur'an - Hetme töreni başlar. Bu törende kadınlar bir yandan Kur'an-ı Kerim okuyup dua ederken, bir yandan Ahmet Yesevi'nin hikmetleri belirli bir ezgiyle okunur. Kırkıncı gün geldiğinde, bütün akrabalar, eş-dost ve tanıdıklar yemek için davet edilir. Bu yemeğe "Kırk neziri" denir. Misafirlere büyük kazanlarda hazırlanan etli yemekler, pilav ve "etken çayı" olarak bilinen sütlü çay ikram edilir. Ardından aksakallar merhum için el açıp dua eder.

Kazakistan'da yaşayan Uygurlar, sözlü geleneklerini yeni kuşaklara aktarmaya devam etmektedir. Çın Tömür Batur, Nazigim gibi destanlar; Yarıl Taşım Yarıl, Hurlıka gibi masallar; yerleşim yerlerinin adı ve tarihi kahramanlarla ilgili efsaneler; son yüzyıldaki göçe ilişkin hikâyeler anlatılmaya devam ederken türküler, ağıtlar da söylenmeye devam etmektedir. Sözlü kültür ürünlerinde, kültürel kimliği belirleyen unsurların yanı sıra göç ve tarihi olaylar da yer almaktadır. Şu türküler, bunu yansıtan örneklerden biridir:

Biz İli'den Çıktığımızda

Biz İli'den çıktığımızda,
Yanbulak'tan dönüp geçtik.
Doğup büyüdüğümüz yerlerden,
Ölmeden canlı ayrıldık.

Hanhay'nın yolu çatalı,
Her çatalında Mercanlar.
Yollarda cefa çektik,
Akıp gitti bu canlar.

Biz İli'den çıktığımızda,
Altıncı ayda Ramazan idi.
Bu dehşet ağır günde,
Ata ana olmadı.

Biz İli'den çıktığımızda,
Yanbulak'a tırmandık.
Kursağın içi yaman,
Kuru ekmeği paylaştık.

İli Yolu Heybetli

İli yolu heybetli, dostlarım,
İçtiği su şerbetli.
Düşmanları korkutan,
Ğani Batur gayretli.

Ğani Batur kendi hızlı dostlarım,
Hapishanede çok yattı.
Dertlere dayanamadan çıkıp,
Düşmana karşı olan,
Yaşa Ğani Batur!

Ğani Batur gibi er var mı dostlarım?
İli gibi yer var mı?
Ğani Batur çıkıp gelse,
Zalimlere can var mı?
Yaşa Ğani Batur!

Acayip yakışmış dostlarım,
Ğani Batur'un tumağı.
Düşmanları korkutan,
Ğani Batur'un tokmağı.
Yaşa Ğani Batur!

Uygurlar arasında "ırım" adı verilen ve sihrî bir özellik gösteren halk hekimliği, günümüzde özellikle yaşlılar arasında yaygın olarak devam etmektedir. Anne, baba ya da bir akrabadan el alınarak devam ettirilen bu gelenek, yüzyılların birikim ve tecrübesini içinde barındırır. Baş ağrısı, bel ağrısı gibi rahatsızlıklarda ve nazar değme, gebe kalamama, bebeklerin durmadan ağlaması türünden şikâyetlerde evvelâ bu kişilere başvurulmaktadır. Ayrıca Evliyağaç ziyaret edilip dilekler kabul olsun diye kapısına bez bağlanmakta ve Uygur kızı Nazigim'in mağarasında, dilekler yazıya dökülüp asılmaktadır. "Fala inanma, falsız da kalma" atasözüne uyularak kumalak falının açtırıldığı da görülmektedir.

Uygurların yaşadığı yerleşim yerlerinde, avlularda ve sokaklarda çocukların beş taş, mendil kapmaca, yüzüğü kimde gibi oyunlar oynadıkları görülür. Aşık oyunu ise erkek çocukların en çok tercih ettiği oyundur.

Uygurlarda “Meşrep” adı verilen eşsiz sanat okulu, geleneğin aktarıldığı, sanatsal etkinliklerin icra edildiği en önemli toplantılardır. Meşrep türkü, müzik, halk dansları, seyirlik oyunlar ile beraber halkın gelenek ve göreneklerini bir arada toplayan kültürel bir eğlencenin adıdır. Birkaç aile veya daha kalabalık toplulukların kendi aralarında sırayla yaptığı bu eğlence, Uygurlar arasında zamanla gelişip kök salmış ve bölgelere göre çeşitlenmiştir. Bireylerin sosyalleştiği ve toplumsal kuralları öğrendiği bir eğitim kurumu işlevini üstlenen meşreplerde, gençler bir taraftan misafir ağırlama, sofraya serme, ikram ve izzette bulunmayı öğrenirken bir taraftan da müzik aleti çalma, türkü söyleme, meşrep meydanının kuralları gibi hususları öğrenirler. Bu toplantılarda her katılımcıya geleneği yaşatmanın gerekliliği, büyüklere hürmet etme, güzel ahlaklı olma, edep ve hayâ da hatırlatılır.

Meşrepler icra edildiği yerleşim yerlerinde, sorunlarının çözümü için de bir meşverettir. Bozuk yolların düzeltilmesi, yıkılan köprünün veya evin tamiri, ark ve kanalların temizlenmesi; yaşlı, yetim ve has-taların problemleri bu toplantılarda istişare edilerek elbirliğiyle çözülür. Doğu Türkistan’da çeşitli meşrepler icra edilirken Kazakistan’da “Ottuz Oğul Meşrebi” varlığını koruyabilmiştir.

Uygurların Türk kültürüne armağan ettiği eserlerden biri de mukamlardır. Bu mukamlar, Uygurların sevinçlerini, üzüntülerini, haksızlık ve zulüm karşısındaki çığlıklarını, geleceğe olan inanç ve umutlarını yansıtır. “Uygur On İki Mukamı” adıyla bilinen mukamlar, Uygur müziğinde belirli düzen ve kurallar içerisinde sistemleştirilmiş büyük ve hacimli müzik eserlerini ifade eder. Kazakistan Uygurları arasında doğunun namelerini batıya taşıyan bu mukamları sohbet meclislerinde, çeşitli toylarda, şenliklerde ve meşreplerde görmek mümkündür. Ali Şir Nevayi’nin, Fuzuli’nin, Zelili’nin gazellerini; Aşık Garib’in Tahir ile Zühre’nin namelerini; yüzlerce yıllık besteleri ve bestekârların ezgilerini mukamlarda görürüz.

Uygur kültüründe müzik ve dans ayrılmaz bir bütündür. “Ussul” adı verilen dansların kökleri tarihin derinliklerine uzayıp gider ve her dansın ayrı bir hikâyesi mevcuttur. “Sama ussuli” adı verilen raks u sema, ilk kez 12. yüzyılın mutasavvıfı Yesevi’nin hikmetlerinde görülür. Bu dans günümüzde nevrüz, Kurban ve Ramazan bayramlarında Kazakistan’da da icra edilmektedir. “Dolan dansı” bir başka anlam taşır bu ussuller içinde. Bir zamanlar göç edilmek zorunda kalınan Kaşgar’ı, Aksu’yu, Yarkent’i hatırlatır figürleriyle ve giysilerden figürlere aşkla, şevkle “Allah” nidalarıyla icra edilen bu dans, kültürel kimliğin önemli bir aktarım aracıdır. “Semavar” ve “kâse dansı” ise günümüzde toyların en büyük geleneksel eğlence unsurlarından biridir. Başlarında kâse taşıyan ve rengârenk ipek elbiseleriyle gözleri büyüleyen kızlar çıkarken ilk olarak sahneye, ardından başlarında semaver taşıyan erkek dansçılar görünür, bu dansçıların vücutlarında adeta sanatın ve maharetin dile gelip konuştuğu görülür.

Resim sanatında yüzyılların eşsiz birikimine sahip olan Uygurlar, sayısız ressamın gayretiyle bu sanatı daha da ileriye taşımaktadır. Duvar resimleriyle asırlar önce başlayan bu sanat, günümüzde çok farklı teknik ve içerikle varlığını devam ettirir. Uygur ressam Ahmet Ehet’in tuvallerinde Kaşgar’ın arka sokaklarını, yıllar önce göç edilen güzel konakları ve yollarında asasıyla yürüyen aksakallı bilgiler dikkat çekerken Uygur ressam Venera Vazhitova’nın fırça izlerinde Turfan’ın karpuz tarlaları, Kaşgar’ın nar bahçeleri, Hoten’in ipek dokuma tezgâhları, Kumul’un makam sarayı görülür.

SONUÇ

Köklü ve zengin bir kültürel birikime sahip olan Uygurlar, farklı coğrafyalarda bu birikimini korumaya çalışmaktadır. Kazakistan’da Çin sınırından Almatı içlerine kadar uzanan geniş ovalara yerleşen Uygurlar, tarım, hayvancılık ve ticaretle yaşamlarını sürdürmektedir. Kazakistan’da belirli yerleşim yerlerinde yoğunlaşmış olan Uygurlar, somut olmayan kültürel miraslarını yaşatma ve koruma mücadelesi vermektedir. Sözlü kültür ürünleri, müzik, dans, geleneksel sohbet toplantıları olan meşrepler, mukamlar, doğum, düğün ve ölüm adetleri, geleneksel mimari gibi hususları içine alan somut olmayan kültürel miras, Uygurların Kazakistan coğrafyasında milli kimliklerini sürdürmelerinde en önemli etkidir.

KAYNAKÇA

- Clark, Willeam; Kamalov, Ablet (2014), “Uighur Migration Across Central Asian Frontiers”, Central Asian Survey, pp. 167-182.
Kamalov, Ablet (2016), Kazakistan Uygurları, Astana.
Zulpikar, Mesumcan (2010), Uygur Örp-Adetleri, Almatı.

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ДАМУ ҮРДІСІ

ф.ғ.д., профессор С.Б.ЕРЖАНОВА*

Түйіндеме

Түркі поэзиясына негіз болған парсы тіліндегі шайырларымыздың классикалық шығармалары да мазмұны жағынан, тақырыптық ерекшеліктері жағынан да, географиялық кеңістігі жағынан кең насихатталып, сол кезеңдердің мазмұнына айналды. Дәстүрлі ислам әдебиетінен еуропа әдебиетіне көшкенге дейін біраз әдеби үрдістерді басынан кешірді. Алғашқы әдеби айналымға түсіп отырған жаңа үлгідегі классикалық шығармалар құрылымдық жағынан жаңа терминдер жасаумен бірге жаңа үлгідегі формаларды да әкелді. Сол кезеңдердегі ақындардың сөз қолданысына айналған жаттанды тақырыптардың аясы кеңіді. Енді жаратушыға деген мадақтың қолдану аясы, жырлану үлгісі жаңа үлгілерге қарай ауысты. Құрылымдық жағынан да жаңа терминдерді жасаған **мисра, бәйт, қыта, газел, қасыда, рубай, туйуг, маснеуи, бахр-и-тавил, диван** .т.с.с. түркі поэзиясының алғашқы өлең үлгілері кең қарқынмен дамыды десекте болады. Мисра мен бәйттің негізіне айналған екі тармақтық жолдың метрикалық жүйемен құрылатынын Ә.Науайдың поэмаларынан кездестіреміз. Ал, шағын шумақтардан шоғырланып, бірінші және екінші тармақтары бір-бірімен мүлдем ұйқаспай, керісінше қалғандары жымдасып жататындықтан бұл өлеңнің түрі де кейде жоғарыда келтірілген өлең түрлеріне ұқсас кетіп жататыны рас.

Тірек сөздер: классикалық, әдебиет, бәйт, қыта, газел, қасыда...

THE TREND OF THE DEVELOPMENT OF ANCIENT TURKIC POETRY

Abstract

Turkic literary genres of poetry in the literature as a manifestation of primary, in particular, we know more than lyrical priority. Works of classical literature into Persian, the content of the Turkic basis in siirdamise, especially thematic and geographical space, and from those ages can be said to have become widely spread in content. New terms in structurally perfect misra, bait, kite, gosel, kasida, rubai, tuyug, masnawi, bahr-i-tavil, divan with wide of Turkic poetry we can say that in the early stages were developing rapidly. As Misra, which became the basis of two cluster and metric butt Jodi is created by the system. A. Nowoyi poetry we meet. And in mini-concentration verses, first and second paragraphs with each other absolutely iaspei, because the above verses, however, did not disclose other similar types of gymnasim that sometimes it's the opposite left. Poems created in other higher species Itany chamce that they suspension, max, pace said about thoughts, agitation, directed propaganda.

Key words: classical, literature, structurally, bait, kite, gosel, kasida

КІРІСПЕ

Түркі әдебиетіндегі алғашқы әдеби жанрларының ішінде лириканың басымдық танытқанын білеміз. Түркі поэзиясына негіз болған парсы тіліндегі шайырларымыздың классикалық шығармалары да мазмұны жағынан, тақырыптық ерекшеліктері жағынан да, географиялық кеңістігі жағынан кең насихатталып, сол кезеңдердің мазмұнына айналды. Дәстүрлі ислам әдебиетінен еуропа әдебиетіне көшкенге дейін біраз әдеби үрдістерді басынан кешірді. Алғашқы поэзиялық жанрлары пайда болып, парсы-түркі әдебиетіндегі өзара ықпалдастық пен ұқсастықтар, ортақ жанрлар пайда болды. Алғашқы әдеби айналымға түсіп отырған жаңа үлгідегі классикалық шығармалар құрылымдық жағынан жаңа терминдер жасаумен бірге жаңа үлгідегі формаларды да әкелді. Сол кезеңдердегі ақындардың сөз қолданысына айналған жаттанды тақырыптардың аясы кеңіді. Енді жаратушыға деген мадақтың қолдану аясы, жырлану үлгісі жаңа үлгілерге қарай ауысты. Құрылымдық жағынан да жаңа терминдерді жасаған **мисра, бәйт, қыта, газел, қасыда, рубай, туйуг, маснеуи, бахр-и-тавил, диван** .т.с.с. түркі поэзиясының алғашқы өлең үлгілері кең қарқынмен дамыды десекте болады. Мисра мен бәйттің негізіне айналған екі тармақтық жолдың метрикалық жүйемен құрылатынын Ә.Науайдың поэмаларынан кездестіреміз. Ал, шағын шумақтардан шоғырланып, бірінші және екінші тармақтары бір-бірімен мүлдем ұйқаспай, керісінше қалғандары жымдасып жататындықтан бұл өлеңнің түрі де кейде жоғарыда келтірілген өлең түрлеріне ұқсас кетіп жататыны рас. Қытаның басқа өлең түрлерінен бір ерекшелігі онда жоғары өктемдікке құрылған

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, esb72@mail.ru

пафос, жоғары екпінмен айтылған ой, насихатқа бағытталған үгіт басым. Мұндай шығармаларды ертеректе Жалаладдин Румидың шығармаларынан кездестіруге болады. Бертін келе Науайдың, Физулидың екі жолдан құралып он бір тармақтарға жосылатын қосжолдық өлеңдерінен көруімізге болады. Әсіресе Физулидың газелдері парсы және түркі поэзиясының лирикалық шарықтауына айналды. Газел тек лирикалық шығарма ретінде қалып қоймай, ауызша айтылумен орындалуындағы ерекшеліктерімен бірнеше өнердің қосындысы арқылы кеңінен таралды. Газел белгілі бір ортада өз мәнерімен сарайдың әншілерінің орындауында айтылатын әнге де айналып отырған. Әлішер Науайдың кейбір газелдерінің жолдары сазды әнге құрылғаны туралы зерттеулерде кездесетінін атап өткен жөн. Демек, марапатпен мадақтаудан басталып шайырдың діни-этикалық, пәлсапалық, дидактикалық мәселелерді қамтуына өте ыңғайлы жанрға айналған.

Қасыда гаел сияқты кең тарала қоймағанмен он үшінші ғасырдың діни –ғажайыптық мазмұнына айналған шығармаларды тудыра алды. Қасыданың алғашқы үлгілерінде қалам тербегендердің бірі-Хорезми болатын. Кейінірек қасыданың жалғасы шағатай поэзиясында орын алды. Ал төрт жолдан тұратын рубайдың түркі поэзиясында орын алуына парсы поэзиясының ықпалы зор болды. Бұл ұйқастық құрылымы жағынан қазақтың кара өлеңдік өлшеміне де келеді. Ең алғашқы түркі тіліндегі жеткен алғашқы рубайдың бірі 1206 жылы жазылып біткен Мүбәрак-Шахтың повесі болатын. Алғашқы рубайлардың мазмұны мен мәтінінде парсылық тәкаппарлық пен өктемдікке құрылғанымен бертін келе мазмұны мен тақырыптық жағынан күлтеленіп сатираға, әзіл-қалжыңға құрылған шығармаларды тудырды. Мәселен, Сайф Сарайидың шешендікке құрылған рубайлары мен Кади Бурханаддиннің мадаққа негізделген «Диванынан» алынған 20 рубайы он төртінші ғасырдың жемісіне айналып отыр. Түркілік поэзияның ерекше түрі ретінде сөз болатын өлеңнің түрі-тұйық та (тұйық) рубайдан тақырыптық жағынан алыс кетпесе де оның әуенге негізделетінін атақты шайырларымыздың бірі Бабур да айтып кеткен екен. Кади Бурханаддиннің «Диванынан» көрініс алған тұйық кейінірек Абдалқадыр Марач, Лутфи, Абу Бәкір Мырза Ескендір Ширази, Мирсайд, Әлішер, Мұхамед Омархан т.б. еңбектерінен табылған. Түркілік оғыздардың жиналып бас қосқан кезде әңгімелесіп, шер тарқатуының негізінде дүниеге келген бұл өлең түрінен біз өлеңнің әсерлі де мағыналы, құпиялы жиындар мен әңгімелердің шешімін іздеуге талпынған өлең түрін әкелген.

Маснеуи- екі жолдан құралып (аа, вв, сс, т.б.) келісімді ырғаққа ұласқан өлеңнің түрі де түркілік поэзияда кеңінен қолданысқа ие болды. Бұл өлең құрылымы жағынан басқаларға қарағанда көлемді болған. Тармақтары көп бөлшектенбей, айтылар ойдың асықпай жеткізілуіне таптырмас сала-құла шумақтарына қарап оны поэмамен ұқсастыруға болады. Мазмұны жағынан аңыз бен шынайы өмірдің араласып келіп, шытырман оқиғаларды басынан кештіретін жағдаяттарына қарап қазіргі поэманың жүгін арқалағанын білеміз. Осы өлең түрін жетілдіре алмай кейінірек қолданыстан қалған өлеңнің түрі ретінде-Бахр-и-тавилді айтуға болады. Бұл өлеңнің түрі біздіңше айтып жүрген ақ өлеңге немесе өлең сөзбен қарасөздің ортасындағы өлеңнің түріне жатқызуға болады. Әрине қазір біз қарасөзбен жазылған өлең деп алып жүргеніміз прозаның ішіндегі ырғақты, ішкі сезімдік иірімдерді білдіретін лирикалық толғаныстарды айтамыз. Әрине мұндай шығармалардың орнын кейін Дивандар толықтырғанын білеміз. Бір немесе бірнеше ақындардың шығармаларының топтамаларынан құралған жиынтық еңбек 1 диваннан-4 диванға дейін біздіңше томдарға ұласқан еңбектерді тудырды. Тіпті, Әлішер Науайдың өз өлеңдерінің антологиясын жасап кеткенін де білеміз.

Стилистикалық ерекше дәстүрі негізінде жалпы түркі әдеби жанрларының дамуына парсы жырларының әсері мол болғанын көреміз. Әсіресе, лирика түркі поэзиясының қарыштап дамуына әсер етті. Енді оның мазмұны мен тақырыбы жан-жақты кеңіді. Жаңа жанрларының дүниеге келуіне әсер етті. Сондай жанр ретінде ғашықтықтың, сүйіспеншіліктің адам нанғысыз ғаламат әсерлерін жеткізетін құмарлық-ғажайыптық (эротика-мистическая поэзия) поэзияны дүниеге әкелді. Табиғатта өте маңызды орын алатын құмарлықтың ішкі иірімдеріне үңілу, сырын айтуы, күрделі құбылыстың мәнін сезіну сияқты өлеңдерге басымдық беріле бастады. Түркілік поэзияда да енді парсы поэзиясындағыдай тәңірді дәріптеу, құдайға деген ынтызарлық пен шектен тыс мадақ, құштарлық пен сүйіспеншіліктің мазмұнын біртіндеп адамзаттық мәселеге алмастырғандай көрінді. Алғашында суффизмді дәріптеген ғашықтық жырлардың бағыты сол суффизмнен бастау алса да бертінде адамды дәріптеу, адамзатты бағалау, адам жанының сұлулығын тәңірдің сыйы ретінде қабылдау сияқты суффизмдегі мазмұнды метафоралық жақсы көрумен алмастырды. Адамзатты жақсы көру, оның мүмкіндігін дәріптеу, жақсы көру сезімін ашып айту, сезіну, сезімге бөлену сияқты тамаша әсерлерді нақты адресатқа арнау көріністері белең алды.

Ежелгі дәуірлерден бергі уақыттарда замана ағымына, қоғамдық өзгерістер мен адамдардың діни, дүниәуи таным-түсініктеріне байланысты келген тақырыптардың аталмыш жанрларға түсіп, әдеби дамудың сатысына айналды. Жаратушыға деген шексіз құрмет пен аса пафосты көңіл-күйлер мен оны сыртқа шығарудың бірден бір жолы осы лирикалық жанрлар болып табылды. Адамзат құдіретінің барлығын діни пайымдар құдай берген деп қабылданады. Осы ретте оның зор мүмкіндігін өз шығармашылықтарында, арман мүдделерінде қолданды десек те болады. Содан болар ғайып пен мифке негізделген дивандардың дүиеге келуі орын ала бастады. Өйткені мифтер көптеген халықтардың өмірінде өр түрлі дәрежеде өз уақытының саяси проблемаларының көрінісі ретінде қызмет етті. Мұнда билік табиғаттан тыс, ерекше абсолютті күш ретінде қарастырылады. Ол құдіретті күштің құралы, сондықтан адам билікке бой ұсынып, көнбістік танытуы керек.

Осы уақытқа дейінгі тәңірді құрметтеу, жақсы көрумен шектелмейтінін танытатын нағыз материалистік көзқарастағы жырларды тудырды. «Божественная красота» тәңірдің берген сұлулығын жырлау арқылы оның адам сенгісіз күш беретінін оның өзін адамзатқа тәңірдің берген сұлулығы ретінде тануы, сүйіспеншіліктің тәңірден нақты адамзатқа ауысуын дәріптеуге көшті. Адамзат сұлулығына сүйсіну, сезімін бағалаудың метафоралық сипаты көрініс тапты. Сұлулық енді адам мазмұнына, идеясына айналған, ғашықтық тіліне ауысқан шынайы сезімді тудыратын өлеңге айналды. Адам ішкі иірімдерін сезімге толы құмарын, сырын біреуге арнау оның құдіретіне бас ию, мойындау, сияқты ішкі иірімдеріне ырық беру барлығы енді метафоралық сипатқа ие болды. Түркілік поэзияда бірден еніп кетпесе де алғашқы үлгілерін ғашықтық жырлардың тереңінен өрбітіп әкелген бұл жанр әлі күнге дейін өз мазмұнының жоғалтқан емес. Махаббат мақамын, құмарлық-құштарлық сезімін тілге тиек, жанға серік еткен соң да барынша нәзік, кірпияз екені белгілі. Парсының махаббаттық сезімге құрылған шығармаларынан ерекшеленген түркілік ғашықтық өлеңдер адамзаттық сезімнің нақты тұлғаға арналуында еді, жаратушыға деген махаббаттың метафоралық ауысуына бертіні келе дендеген парсы поэзиясы Саади мен Хафиздың шығармаларымен адам санасындағы құмарлық пен жаратушыға деген сүйіспеншіліктің аражігін ашқандай болды. Махаббатқа құрылған өлеңдердің құрылымы мен мағынасы, мазмұны жағынан бірдей болғанмен нақты Сұлбаның атауы болмағандықтан белгілі бір нәрсеге деген құштарлықтың бейнесін табасыз. Құштарлық пен жақсы көру сезімінің лирикадағы көрінісіне басты тақырыбына айналған көктем, шарап, махаббат тақырыптары жаңа формалардың өріс алуына себепкер болды. Әрине ол кейінірек түркілік әдебиеттің еуропалық үлгілерді өзіне жинап, әр кезеңде, әртүрлі уақытта қабылдағаны белгілі. Батыс еуропа әдебиеті әсері әр түрлі жолдармен еніп отырды. Әсіресе француз әдебиеті осман түріктерінің еңбектерінде көрініс бере бастады. Сол арқылы Осман әдебиеті кейін қазіргі Түрік мемлекетінің барлық даму сатысында еуропалық деңгеймен қатарлас дамып келеді. Оған мысал еуропа әдебиеті басынан кешірген 19 ғасырдың романтизмінен қазіргі сюрреализм, постмодернизмді басынан кешіп отыр. Кеңес кезінің өзінде осман әдебиеті бірқатар мемлекеттердің әдеби дамуына күш берді. Әзербайжан әдебиетінің дамуында және қазан татарлары мен оған жақы елдердің әдебиеттері де жаңа үрдіске тез бейімделіп кетті. Жаңа үлгідегі әдебиеттің өркендеуі сөзсіз тіліне де әсерін тигізбей қоймады. «Түрік әдебиетінде жазба тілдің трансформациясы ауызекі тілдің ыңғайына бейімделді. Оған араб-парсы тілдерінің грамматикалық элементтері әсер етпей қоймады» [1, 33-35бб.]. Мәселен түркі жұртына тән шығарма дастандық пішінмен жазылғанмен, ішкі сезімдік иірімдеріне қарап түркілік поэзияның ежелгі лирикалық дәстүрлерін көреміз. Жоғарыда аталған парсы-түркі лирикасының басымдығы жатыр. «Алып Ер Тоңа» дастаны – ежелгі түркі тайпаларының шежіресін аңыздар мен тарихи деректер негізінде баяндайтын қаһармандық жыр. Бұл дастанның сюжеті мен жекелеген үзінділері ғана бізге жеткен. Ежелгі түркі әдебиетіне тән дәстүрлердің бірі батыр шешуші шайқасқа шығардың алдында қорқынышты түс көреді. Алып Ер Тоңаның түс көруіне арналған дастанның жыр жолдарын Фирдоуси өз шығармаларында зор шеберлікпен пайдалана білген. Мұнда: «Афрасиабтың қорқынышты түс көруі» деп аталатын ұзақ жырда:

*Қалышылдап, айғай сап оянып кетті
Құлындағы дауысы қиырға жетті.
...долы дауыо жұрт зәресін ұшырды
Байрағымды жұлып жерге түсірді.
Жау әскері қарақұрым қаптаған,
Тұран елін аямай-ақ таптаған.
Әр найзаға бір-бір басты ілінті
Бір-бір басты қолтықтап та жүріпті.
Жарқ еткізіп алмас қылыш жасқады*

Қақ ортамнан екі бөліп тастады- деген жолдар бар.

Жаудың келе жатқанын батырдың түс көруі арқылы жеткізу тәсілі қазақтың батырлар жырында қазақ елін шабуға әзірленіп жатқан қалмақ ханы тайшық батыр да түсінен шошып оянады. Ол түсінде қалмақты қырғалы келе жатқан Алпамыс батырды көреді:

*Мен бір бүгін түс көрдім
Түсімде жаман іс көрдім,
Заманым менің қағынды
Қағынбасқа не қылды?
Құрсаулы қара бура кеп
Қарсы қарап шабынды
Қаланың аузын қан қылды
Қақпаның аузын шаң қылды
Айдарлымды құл қылды
Тұлымымды тұл қылды
Солқылдаған мырзамды
Табанға салып жүн қылды.*

Ежелгі түркі ауыз әдебиетіне тән бұл көркемдік дәстүрдің сол көне дәуірдің өзінде жазба әдебиеттен жалғасын тапқанын көреміз. Сонымен «Алып Ер Тоңа» дастанының негізгі идеясы – Тұран елін сыртқы жаудан қорғау, түркі жұртын ішкі-ынтымақ бірлікке үндеу, туған жердің абырой даңқын арттыра түсу болып табылады. Бұл дастан Алып Ер Тоңаның қайтыс болып, бүкіл түркі елінің күңіренген жоқтау жырымен аяқталады. «Алып Ер Тоңа» дастаны – түркі «тайпаларының байырғы поэтикалық өлшемінде - көгөлшемінде туған». Бұл өлшем бойынша жырдың алғашқы үш жолы өзара ұйқасады да, төртінші жолы келесі шумақтың төртінші жолымен ұйқасып отырады. Көне түркі поэзиясының **көг** өлшемі негізінен а-а-а-б; в-в-в-б; г-г-г-б түрінде болып келеді. Бұған мына жыр жолдары дәлел:

*Али Ер Тоңа өлді му?
Есіз ажун қалды му?
Өзлек өчун алды му?
Емді йурэк **йыртулар**.
Беглар атын арғұрб.
Қазғу аны түргұрұб
Меңзі йузі сарғыпаб
Қурқум анар **туртулар**.*

Ежелгі түркі жырларына тән ұйқастың мұндай түрі бертін келе қазақтың ақын-жыраулары поэзиясынан да кең орына алғаны мәлім. Мәселен, Доспамбет жырау, Шалкиіз жырау толғаулары мен Дулат, Абай сияқты ақындардың өлеңдерінде көг өлшемі жиі ұшырайды. Көне түркі ауыз әдебиеті тудырған мұндай жыр өлшемін ұлы абай өзіне ғана тән шеберлікпен жазба әдебиетте көркемдік дәстүр ретінде жалғастыра түсті. Мәселен, Абай «Білімдіден шыққан сөз» өлеңінде:

*Әбілет басқан елерме,
Сөзгежуықкелерме?*

Түзу сөзге сенер ме?

*Түзелмесін білген ез?
«Айтыш-айтшылап» жалынар,
Ұққыш жансып шабынар
Ұқпай жатып жалынар
Ұйқылы ояу бойкүйез – дейді [3].*

Сөйтіп, «Алып Ер Тоңа» дастаны – түркі халықтардың ежелгі ерлік тарихын аңызға айналған шежіре деректер негізінде баяндайтын көне түркі фольклорының дәстүрлі талаптарына сәйкес туындаған қаһармандық жыр.

Ежелгі түркі поэзиясына тән дәстүр бойынша, осындай әрбір циклдың өзі міндетті түрде мынадай үш элементтен тұратын болған: 1. Оқиғаның басталуы; 2. Сол оқиға желісінің біртіндеп ұлғая түсуі; 3. Осы циклда айтылуға тиісті ой-пікірдің түйіні. Мәселен, «Күлтегін» (кіші жазу) жырының екінші циклы – Түрік қағанаты жерінің ұланғайыр кең екендігін суреттеуге арналған[4].

Бұл жырдың ерекшелігі – осы жыр бір-біріне толық дербес тұрған алты хикаядан, яғни алты оқиғадан құралған деуге болады. Бірінші хикая – түркі халқының ұлы ата-бабалары туралы; екінші хикая – түріктерді табағаштардың бағындырып алғаны жөнінде; үшінші хикая – Елтеріс қағанды

сипаттауға арналған; төртінші хикая – Қапаған қаған туралы; бесінші хикая – Білге қағанды жыр еткен; алтыншы хикая – Күлтегін туралы жыр. Түрік халқының ата-бабалары ұлы адамдар болғанын жырлауға арналған бірінші хикая – құлыптастағы руналық жазудың бірінші – төртінші жолдарын толық қамтиды.

Төртінші цикл – Білге қағанның ата-бабаларын жоқтап-жылауға арналған. Мұнда да әрбір цикл өз ішіне міндетті түрде үш элементті қамтиды – бастаушы (орысша «зачин»), осы циклдағы оқиғаның өрістеуі және түйіні.

Біртіндеп шағатай әдеби тілі жергілікті диалектілерге бөлініп ұлттық тілге дейінгі мәртебесіне жетті. Поэзиядағы буынның, айтылу мәнерінің әсері күшейіп силлабикалық өлшемге қызмет еткен ауызша әдеби үлгілер мен верлибрлердің қолданысы күшейді. Енді дәстүрлі араб-парсы әдеби жанрларының орнын жаңа еуропалық жанрлар-роман, драма, әңгіме сияқты үлгілер басты.

Ежелгіден бүгінгіге өткен Түрік әдебиетінде өзіне қалыптасқан ерекшелігінен таймай келеді. Ол көңіл-күйді білдіретін риторикалық элементтерінің кез-келген шығармаларында басымдығы. Ол өзінің негізін ежелгі жоғарыда талған өлең үлгілерінен алған болса соны қазіргі уақытта басынан кешірген символикалық, романтикалық үлгілермен жетілдірді. «Жаңа» хикаят жанры, «орта ойну» сияқты дәстүрлі драмадан жаңа үлгілерді дүниеге әкелді» [1, 255 б]. Ауыз әдебиетінің басымдығы барлық жанрларында көрініс беретін түрік әдебиеті қазіргі уақытта барлық бағытта өз қарымын танытып келе жатқан қуатты шығармаларымен танылып келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғалым Н.Келімбетов «Филологиялық мектептің историография, библиография, текстология үшін маңызды кейбір табыстары болғанын айту ләзім» – дей келе, “Тарихи салыстыру мектебі яки компаративизм ағымының Россияда туын көтерген адамдар – А.Веселовский, В.Миллерлер[2]. Мұндағы негізгі принцип – салыстыру. Дүние жүзінде капитализмнің дамуы нәтижесінде экономикалық қарым-қатынастар шеңбері ұлғайып, бір ел мен екінші ел, бір халық пен екінші халық жақындай түсті, жерге, байлыққа, қызығуымен қатар, әдебиет нұсқаларына да назар аударылды. Компаративистер әр түрлі халықтар әдебиетіндегі жанрларды салыстыра қарап, форма мәселесіне, сюжеттің шығуына байланысты көптеген пікірлер айтқан. Әдебиеттің әлеуметтік маңызына, эстетикалық сипатына бұл әдіс те терең бойлай алған жоқ” - дейді.

Яғни, қазіргі тұста компаративистердің осы күйіне қарап, проблемалық мәселені алдыға тартады. Оны шешу алдағы уақыттың еншісінде болса, тарихи салыстыру мектебі, яғни компаративизм термині, қазақ әдебиеттану ғылымында кейінгі он, он - бес жылдың ішінде ғана ауызға алынғаны жасырын емес. Бұл терминнің өзі әлемнің әдебиеттану ғылымында өткен ғасырдың 50-жылдарында ғана кеңінен пайдаланыла бастады. Қазіргі ғылым мен техниканың қарыштап дамуына байланысты әдебиеттану ғылымында да түрлі терминдер мен атаулардың пайда болуы заңды да. Сондай терминнің бірі, әдебиет саласының бір бөлігіне айналған, көне дәуірдегі әдеби мұраларды танудағы жоғарыдағы аталған әдеби компаративистика болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бомбачи А. *Тюркские литературы. Введение в историю и стиль*. М, 1983. -255 стр.
2. Келімбетов Н. *Ежелгі дәуір әдебиеті*. А., 1989ж. 12-15 бет.
3. Ақмұқанова Б. *Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті*. А., 1983, 190, 191 – бет.
4. Рустамов Э.Р. *Узбекская поэзия в первой половине XVв.*, М., 1963, 35-37 бет.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ

филол.ғ.д., профессоры **Р.ЗАЙКЕНОВА***

Түйіндеме

Бұл мақалада Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы негізінде «Ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жөн-жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» деген тұжырымы бойынша әдебиеттің келелі мәселелері сөз болады. Соның ішінде мақалада шетелдегі қазақ әдебиеті және шекара тақырыбына алғаш қалам тартқан халық жазушысы Қ.Жұмаділовтің романдары қамтылған. Кеңес өкіметі тұсында Шығыс Түркістан тақырыбын көтере білген халық жазушысының шығармашылығы бүгінгі рухани жаңғыру идеясымен өзектес екендігі дәлелденеді. Бұл тақырыпты эпикалық деңгейде көтере білген жазушының жете зерттелмей келе жатқаны алға тартылады. Қ.Жұмаділов шығармаларында әлденеше кезең шындығын, тұтас бір дәуірдің басты оқиғаларын тарихи шындық тұрғысынан көркем жеткізілетіндігін тап басып көрсеткен автор жазушыны әлденеше қырынан тереңдеп зерттеу қажет екендігін алға тартады.

Тірек сөздер: рухани жаңғыру, ұлттық рух, тарихи шындық, идея, әдебиет.

SPIRITUAL MODERNIZATION AND LITERATURE

Abstract

In this article, the main issues of the literature on the theme "National tradition, language and music, literature, traditions, in a word, the national spirit must remain in us" is based on the article "Leading to the future: spiritual revival" by President N.Nazarbayev. The article includes the novels of the national writer K.Zhumadilov, the first Kazakh writer on foreign literature and borders. It is proved that the work of the People's writer, who was able to raise the issue of East Turkestan during the Soviet era, is in line with the idea of spiritual revival today. It is noteworthy that the writer, who was able to raise this subject on an epic, was not being studied. The author suggests that the writer has to study the writer in more depth than ever before in the works of K.Zhumadilov, which has proven to be a factual period of reality, the main historical events of a whole epoch.

Key words: spiritual revival, national spirit, historical reality, idea, literature.

КІРІСПЕ

Әдебиет – заман айнасы. Оның бақылайтыны, айналысатыны адам. Ел өміріндегі ұлықаусар оқиғаны, әлеуметтік құбылысты, жамағаттың жан қозғалысын тіркейді. Осыншама ұзақ тарихы, бай мәдениеті бола тұра, қазақ халқы үлкен-үлкен үш топқа бөлініп, одан арғысы торғайдай тозып дүниенің төрт бұрышына тарады. Бірнеше ғасыр бойы тағдыры талқыға түсіп, қандай қырғынды, қандай сүргінді басынан өткерсе де, ел қорғаған батырын, оны жырына қосқан ақынын халық ешқашан ұмытқан емес. Зобалаң тудырған жыр-толғауларды ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа саналы түрде көшіріп отырған. Қадім заманнан бері тілі, әдеби мұрасы, әдет-ғұрпы ортақ этникалық төркіні түп-тұтас қазақ жері бөліске түсіп, орыс-қытай қарамағына өткеннен кейін, елдің еркіндігіне шек түсті. Жаңа билеушілерінің тепкісіне, тепершілігіне шыдамағандықтан халықтық қақтығыс екі империядан бірдей шықты. Шыққанда да бұрқ етіп, басыла салған жоқ. Әр жолғы дүрбелең, ірі-ірі қантөгіспен, қып-қызыл қырғынмен тынып отырды.

Өткенге көз жіберсек, батыр да, барлық жыр да, дастандар мен хикаяттар да кез-келген уақытта туа бермейді. Батыр мен ақын ең алдымен халқының жыртысын жырттып, еңсесін тіктейтін дінгегі, ұлтының маңдайындағы – көзі, таңдайындағы – сөзі. Ендеше елдің елдігін танытып, рухын өсіретін потенциалды ең алдымен мемлекеттік құрылым қорғауы керек.

Бұл тұрғыдан алғанда Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы», сондықтан «Ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жөн-жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» екендігін атап көрсеткен еді.

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ruda1957@mail.ru

Сондай-ақ мақалада көрсетілгендей табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екендігі, жастарымызға басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұратындығы, себебі құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жететіндігі ақиқат.

Өйткені «Рухани жаңғыру» идеясы аясында тұтас бір халықтың тұрмыс-тіршілігі, болмыс-бітімі, салт-дәстүрі «Ұлттық бірегейлікті сақтай» отырып, ешқашан бұлжымайтын екі ереже бойынша жүзеге асуы керек.

Оның «Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек». Елбасының осы қағидасы біздің ұлттық жаңғыруымыздың басты мақсатына айналып, ел санасын жаңғыртып, өркениетті қоғам құру мәселесі өз-өзінен күн тәртібіне шығып отыр.

«Рухани жаңғыру» идеясы аясында жүзеге аса бастаған тың жобалардың бірі ең алдымен гуманитарлық бағыттағы атап айтқанда тарих, философия, саясаттану, әлеуметтану, психология, мәдениеттану, филология, педагогика, сондай-ақ, түркітануға байланысты оқулықтардың жедел түрде қазақ тіліне аударылып, ел қолына тие бастауы жаңа өркениеттің кеңінен орын тебуінен де айқындалады.

М.Әуезов өзі суреттеп отырған дәуір келбетін тұтас қамтып, Абай заманы арқылы ұлттық мәдениетіміздің тұңғыш тарихи «көркем полотносын» жасаса, ал халық жазушысы Қабдеш Жұмаділов ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы өзі көзімен көріп, құлағымен естіген, өзімен бірге жүрген адамдардың тағдыр-талайын суреттеу арқылы Әуезов суреттеген дәуір сипатына бір бүйірден келіп, «жұрт назарын аударарлық ерекше құбылысқа» (Р.Бердібаев) айналдырды. Осы арқылы қалыптасқан дәстүр тағы да бір жаңа сипатқа ие болды. Демек көрген-білгені жағынан Қ.Жұмаділов кешегі алашордашылармен де, М.Әуезовтермен де, бүгінгі С.Мұратбеков, Р.Тоқтаров, Д.Исабеков, О.Бөкеев, С.Сматаев, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, Ә.Тарази, С.Елубаев, Т.Әбдіқовтермен де қаралас. Әдебиетке қатар келген бұл топтың қазақ прозасын дамытудағы ролі ауыз толтырып айтарлықтай.

Қ.Жұмаділовті өз тұрғыластарынан даралайтын ерекшелік – біріншіден, оның оң-солын танып білгенше, қаймағы бұзылмаған қазақтың қалың ортасында қалыптасуы, екіншіден, қызыл империяның тұсында «түрі ұлттық, мазмұны социалистік» деген идеяны негізге алмай, жанын шүперекке түйіп, ешкім бармаған тың тақырыпқа баруы. Үшіншіден, көзбен көріп, қолымен ұстаған өмірдің өзін қағазға қалыбын құратпай түсіруі.

Айта кететін бір жай – жариялануы кештеу демесеңіз, С.Сматаевтың «Елім-айы» мен Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көші» әріректе жазылған шығармалар. Мысалы, «Соңғы көштің» нүктесі 1971 жылықойылып, 1973 жылы «Лениншіл жас» (16 янв.) газетіне «Қамаудағы көкжал» деген атпен көлемі әжептәуір үзінді жарияланған болатын. Содан 1974 жылы романның бірінші томы жарияланса да, диалогияның толық нұсқасы оқырман қолына тигенше арада оншақты жыл өтті. «Елім-айдың» да тағдыры соған жуық. Демек, бұл екі автор да тарихи тақырыпқа М.Әуезовтен кейінгі қалам тартушылардың ең алғашқы легінде.

Десе де, Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» романы тақырып сонылығымен, заман шындығын көркем айшықтаумен әлі де дара тұр. Сондай-ақ оның шығармалары посткеңестік жүйенің «түрі ұлттық, мазмұны социалистік» желеуінен ада болуы қазақ халқының мәдени руханиятын емен-еркін көрсетуге жол ашты. Роман-диалогия соңында жазушы от тиген қамыстай, елдің дүрк көтерілуіне себепші болған бүкіл Құлыстайды кезген ұлы дүбір «көш», «көшу» деген сөздің құдіретіне бас иіп, «Ұлы көш» басталды деген сөзді жүйрік аттың желмен жарысқанына теңейді. Осылайша қазаққа бұрыннан етене таныс жылқы мен көш ұғымы тарихи поэтикалық сыр-сипатқа ие болған.

Романды оқымаған адамға «Соңғы көштің» тақырыбы 1962 жылы 10 сәуірден 1 мамырға дейін айналасы 20 күн ішінде Тарбағатай шекарасынан Қазақстанға өткен 200 мың адамның қалың көші сияқты болып көрінуі мүмкін. Негізінде мүлде бұлай емес. Бұл кітап – ХХ ғасырдың ортасына дейін тек Қытайда ғана сақталған көшпенділер тұрмысының соңғы шежіресі іспетті. Сондай-ақ Тарбағатай аймағын мекен еткен қазақтардың ұлт-азаттық күресі, Оспан батыр бастаған көтеріліске қатысқан халық қаһармандарының азапты тағдыры, Шығыс Түркістан республикасының күйреуі, ХХ ғасырдың бас кезіндегі Алаш зиялыларының шекара сыртындағы қазақтарға тигізген рухани әсері, қазақ өмірінде «ақ қашқан» жылы деген атпен қалған кезең көрінісі, жергілікті халықтың жерінің үстімен жүрген ақтың генералдары Анненков, Дутов соның ішінде генерал Бакшъ армиясының соңғы тынысы, Қазақстандағы ашаршылық зардаптарынан босқан елдің Шыңжаңдағы тағдыры, ондағы «мәдениет төңкерісі» басталар алдындағы оқтын-оқтын халық басына төнген саяси науқан жылдарынан кейін бүкіл Құлыстайды кезген «көш» дүбірі, мұның ақыры болашақ ұрпақ қамын ойлаған алашшыл азаматтардың бастауымен, отандастарымыздың ата жұртқа келіп қосылуымен роман

концепциясы түйінделеді. Дилогия сюжетіне арқау болған осы желілердің барлығы да көшпелі ұлт руханиятының тұрмыстық-этнографиялық мәдениетімен, дәстүрлі өнегелі сипатымен, қанық ұлттық бояуымен көркемдік шешім табады.

«Соңғы көш» роман-дилогиясының бірінші кітабы «Қарсанда», «Қат-қабатта», «Сарыжайлау», «Ақпанда» деген төрт бөлімнен, екінші кітабы «Қара қақпа», «Киелі қан», «Кісен ашқан» деген үш бөлімнен тұрады. Сырқы композицияның элементі ретінде қызмет атқарып тұрған бұл тақырыптардан суреттеліп отырған дәуірдің басты сипатынан хабардар еткендей болады. Қазақ әдебиетінде оқиғасы тұтас бір дәуірді қамтитын роман-эпопея деңгейінде талданып келген шығарма – М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы.

«Таңғажайып дүние» атты мемуарлық романында жазушы 1949 жылы Алматыдағы «Қазақ елі» баспасынан Шыңжан қазақтары үшін араб әрпінде басылып шыққан «Абай» романының екі кітабын оқып, Абайдай данышпан ұшыраспағанымен, Құнанбай, Бөжей, Қаратайдай шонжарлар мен Зере, Ұлжандай әже-аналар, Тоғжан, Әйгерім, Салтанат сынды арулар, Базаралы, Балағаз, Дәркембай сынды қайратты азаматтарды оқығанда өзінің ежелгі таныстарымен қайта қауышқандай, бір ғажап күйге бөленгендігін «бұл кітап дегенің құр қиялдан емес, өмірдің өзінен туады екен-ау» деген ой қылаң бергендігін әсерлі етіп жазады (Қабдеш, 2, 195).

«Соңғы көшпен» «Абай жолындағы» байланыстың бір жағы жазушының өзі айтқандай «құр қиялдан емес, өмірдің нақты өзінен» туғандығында болса, екіншіден, жан мен тәнге ортақ таным-түйсіктің үндестігі. Сондықтан да Қ.Жұмаділовтің шығармалық ізденісі М.Әуезовтың көркемдік дәстүрімен сабақтасып жатуы – заңды құбылыс.

Өмір ағысы шекараның екі бетінің сипаты сияқты болып көрінгенімен, екі романдағы кезең, кеңістік, уақыт қана емес, қазақтың сол кездегі тұрмыс жағдайы, өмір сүру салты, ұлттық дүниетанымы мен дәстүрі ортақ. Шекараның қай бетінде болса да, қазақ ұлтының рухани және мәдени өмірі мен тарихын оның ұлттық болмысынан бөліп қарауға болмайтындығын, біз ең алғаш Қ.Жұмаділов шығармалары арқылы танып-білдік. Қ.Жұмаділов арғы беттегі өмірді ғана сипаттап қоймапты, ол қазақ әдебиеті тарихындағы ақтаңдақ беттерді толтырыпты. Ал «Соңғы көш» романының көркемдік әсері жағынан келгенде, оның ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасы, образ сомдау даралығы, қат-қабат оқиғаларды жинақтап берудегі нақтылығы мен аз сөзге көп мағына сыйғызатын поэтикалық ерекшелігі бүгінгі күн тұрғысынан талдана бастаса, Қ.Жұмаділовтің қазақ әдебиеті тарихынан алатын орны әлі де айқындала түседі-ау деп ойлаймыз.

1981 жылдың өзінде-ақ Қ.Жұмаділов Шығыс Түркістан тақырыбының қағаз бетіне түспей қағаберіс жатқаны болмаса, олардың тарихы, азаттық үшін айқасы, басқыншыларға қарсы ерлікке толы күресі, басқасын былай қойғанда 1945 жылы жеңіске жеткен ұлт-азаттық төңкерісі, бес жыл бойы дербес мемлекет болып тұрған Шығыс Түркістан республикасының құлауы, Оспан батыр бастаған халық көтерілісі әлі де талай романға азық болары сөзсіз екендігін атап көрсетеді (Қабдеш, 2). Мұның жарқын көрінісін Шыңжаңдағы үш аймақ көтерілісін нақтылы сөз ететін Жанат Ахмадидің «Дүрбелең», «Шырғалаң» дилогиясынан, Шәмсі Құмардың «Қайқая шапқан қарагер», Тұрсынәлі Рыскелдиевтің «Тау тағысы», Батырхан Құсбегиннің «Зуха батыры», Қажығұмар Шабданұлының «Пана», Сейітқан Әбілқасымовтың «Оспан батыр», Жаксылық Сәмитұлының «Сергелдең» (төрт кітап) атты романдарынан анық көруге болады.

Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» дилогиясымен, «Тағдыр», «Прометей алауы», «Таңғажайып дүние» атты романдарындағы ортақ байланысты атап айту керек. Мұның біріншісі – оқиғалардың өткен орны мен мекен-тұрағының бір жер болуы. Екіншісі – кейіпкерлерге байланысты. Аталған романдарда Қанағат би, Күдері, Ысмайыл т.б. сияқты кейіпкерлер еш өзгеріссіз алынады. Мысалы, «Соңғы көште» басты кейіпкер Естайдың әкесі Қанағат би елдің мұңын мұндап, жоғын жоқтайтын ел ағасы ретінде суреттелсе, «Тағдыр» романында Қанағат бидің әкесі Күдері мен атасы Ысмайылдың кесек тұлғалары сомдалады. «Прометей алауы» романында XIX ғасырдағы екі өлкеге де шарапаты тиген дін қайраткерлерінің тарихи орны көркем айналымға түскенімен, бізге жақсы таныс төртуыл жуандары Ысмайыл, Күдері мен Керімбайлар мұнда да бой көрсетеді. Ал «Таңғажайып дүниеде» бұл кейіпкерлердің нақтылы тарихи орны мен өмірдегі бейнесі ашылады. Үшінші байланыстырып тұрған нәрсе – дәуір шындығын, оның басты оқиғасын жазбай тану. Төртіншісі – тіл. Жазушының сол дәуір туралы дүниетанымы, авторлық ой елегінен өткен тілдік қоры, этнографиялық тіпті фольклорлық түсінік деңгейі, сүйек сіңді не жүре бітті білім-білігі төрт романдан да білініп тұрады. Бесіншіден – Қ.Жұмаділов романдарының қай-қайсысы да әдебиетіміздің ақтаңдақ беттерін толықтыруға бағытталған. Қазақ халқының басынан өткен оқиғалардың бұрын зерттелмеген тұсына назар аударып,

соны тарихи дәлдікпен көркем шындыққа айналдыру арқылы тарихты зерттеуші ғалымдардың назарын сол тұсқа аударуға тырысады.

Шетелдегі қазақтардың тағдыр талайы туралы білу – әлі де зәру мәселелердің бірі. Бұл мәселе тұрмақ, жалпы «кенестік дәуірде туған тарихи романдарға объективті түрде баға берілді» деп бүгінде ешкім де айта алмаса керек. Ал 1974 жылы «Соңғы көш» сияқты шекара сыртындағы қазақтар тағдырын тұңғыш қозғайтын роман алғаш шыққанда қазақ сыны жұмған аузын ашпады. Тек Жазушылар Одағының дәстүрлі өтетін жыл қорытындысында ғана «қазақ әдебиеті тарихына қосылған сүбелі шығарма» екендігі аталып өтті (Қабдеш, 2,481). Жекелеген немесешолу мақалаларда, әсіресе тіліне байланысты оң баға беріліп, атап өтілетіні болмаса, қазақ халқының сүйікті шығармаларының біріне айналған «Соңғы көш» туралы әлі күнге дейін арнайы зерттеу жұмысы жазылған емес.

Ұланғайыр тарихымыздың бір тарауы – Қытайдағы қазақтардың Түркияға көшуі. Бұл тұрғыдан келгенде Х.Алтай мен Х.Оралтайдың бастарынан өткен нақты оқиғаны сипаттап жазған өмірбаяндық кітаптарын астын сызып атау керек. «Соңғы көштегі» қазақ басына түскен тауқыметті тағдырдың суретін бұл екі кітаптан айғақты деректер негізінде көресіз. Халифа Алтайдың кезінде екі рет түрікше, қазақша басылған «Ата жұрттан Анодолияға дейін» кітабының Қазақстанда 2000 жылы «Алтайдан ауған ел» деген атпен басылып, толықтырылған нұсқасында 1889 жылы Бөке батыр бастаған Алтай қазақтарының Тибетке келуін, одан Индияға, одан Пакистан арқылы Түркияға ауған қазақтардың азапты сапары мен сол тұстағы өз басынан өткен қиын күндері сөз болады. Мұндағы көштің сипаты бөлек. Бұл – Түркияны бетке алып, Алтай, Тарбағатай аймақтарынан ауған елдің жол үстіндегі тарихи шежіресі іспетті кітап. Халифа Алтай кітабының бірінші бетін ашатын Алтайдан ауған елдің ең алғашқы көшін бастаған Бөке батыр туралы да бірнеше романдар жазылды. Соның ішінде Қытайға белгілі жазушы Шәміс Құмардың «Бөке батыр» романын оқырман қауым жылы қабылдады. 1903 жылы Бөке батыр Тибет жерінде қайтыс болады, оның ізін бағып отырған Қытай әскері қорғансыз елді шауып, қайтадан кері көшіреді де, қабірді ашып, Бөкенің басын кесіп алып, Үрімжі қаласына әкеліп, халық көп жүретін көшенің біріне іліп қояды. Кейін баласы батырдың басын туған жері Алтайға әкеп жерлейді. Халифа Алтай кітабында сөз болатын екінші көш 1932-1933 жылдары табиғаттың да қатты қысып, жұрт «егіз тауық» деп атаған жылдарымен дөп келеді. Монғолия мен Қазақстан шекарасында көшіп-қонып жүретін 500 үйге Қазақстан белсенділері тыныштық бермей, Монғолияның шығысына қарай еріксіз ығыстыра бастайды. Бір жағы Монғолиямен болған қатты қақтығыстардан, бір жағы Қазақстаннан келген шолақ белсенді Кенжебек дегеннің салған лаңынан кейін ешкімге соқтықпай мал баққан момын ел Алтайдың күнгей бетінде отырған Халифа аулына көшіп келеді. Алтай қазақтарының осы 500 түтінмен бірге басталған 1000 үй, 3039 адам, 1500 қару, 2000 түйе, 5000 жылқы, 8000 қойы бар екінші көші яғни 1933 жылы он үш жастағы Халифа Алтайдың Түркияға сапары осылайша басталады...

1940 жылдардан бастап, Алтай аймағын азат етуді мақсат еткен Оспан батыр мен Жанымхан қажы бастаған ұлт-азаттық көтерілістер және де Бөке батыр кеткен ізбен 1949 жылы Қалибек Хакім бастаған үшінші көш туралы Хасан Оралтайдың 2005 жылы Алматыдағы «Білім баспасынан» жарық көрген «Елім-айлап өткен өмір» кітабында егжей-тегжейлі баяндалады. Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық көтерілістерден кейін автордың әкесі Қалибек Хакім бастаған көштің Такламан шөлінде, Гималай тауында және Түркия мен Германиядағы арпалысты жылдары нақтылы деректер негізінде сөз болады. Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» сөзіне берген қат-қабат мағынасының астарында қилы-қилы өмір жатқанына тағы да көзіңіз жете түседі. Белгілі академик-ғалым Р.Нұрғали құрастырған «Қазақтың 100 романы» атты кітабында: «Шетелдегі қазақ диаспорасының көрнекті өкілдерінің бірі, қоғам қайраткері, журналист, қаламгер Хасан Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» шығармасын жанр жағынан алғанда, өмірбаяндық роман деуге болады. 1999 жылы Стамбул қаласында жарық көрген сегіз жүз бетке жуық туынды С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С.Мұқановтың «Өмір мектебі» романдары сияқты автордың басынан кешкен өмір жолынан мол мағлұматар береді. Мұндай романдар қазіргі әдебиетімізде де бар. Мысалы соңғы онжылдықта жарық көрген Б.Тілегеновтың «Тұйық өмірдің құпиясы», Ә.Нұршайықовтың «Өткелдер», Р.Тоқтаровтың «Бітеу жара», Қ.Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние», М.Мағауиннің «Мен» романын айтуға болады», – деп жазылған. (Қабдеш, 3,193) Осы тізімнің қатарына жоғарыда аталған Халифа Алтайдың туындысын да жатқызуға болады. Сонымен бірге бірін-бірі толықтырып тұрған бұл екі кітап Түркияға ауған қазақтардың тағдырының тарихи шешіресі әрі ғұмырбаяндық роман жазудың өзіндік өнегесін көрсететін қазақ әдебиетіне қосылған сүбелі дүниелер деп таныған дұрыс.

Тибет арқылы Индияға, одан Пакистан арқылы Түркияға кетуге мәжбүр болған қазақтарды көзімен көрген Британ парламентарийі былай деп жазады: «...Орта Азияны коммунистік идеяның жайлауымен ымыраға келмеген қазақтардың ерлік пен қасіретке толы тағдырлары осындай болды. Ресей орнықтырған тирания мен Қытайдың жаңа тираниясы қазіргі кезде бұл құрлықтың халқын азапқа салды. Осы тираниядан қазақтардың қашуы – ерлік және бұл туралы Еуропа мен Азияның ерікті әлемі білуге тиіс», – дейді. (Рымғали, 4,81). Жоғарыда аталған Х.Алтай мен Х.Оралтайдың деректі кітаптарын оқысаңыз, кезінде қай жерде өмір сүрмесін, қандай ұлттың өкілі болмасын көзі ашық, көкірегі ояу оқығандар мен алашшыл азаматтар сезінген бізге беймәлім дүниенің қаз-қалпында жасалған картинасы көз алдыңызға келеді. Қазақ әдебиетіне «шекара» тақырыбын тұңғыш әкелген Қ.Жұмаділовтің «Мен Қазақстанға уылдырық шашу үшін келдім» деген сөзді тегіннен-тегін айтпайтынын осыдан да көруге болады (5).

ҚОРЫТЫНДЫ

Бір ғажабы, 1981 жылғы «Соңғы көш» осылай туған» деген мақаласында автор сыншыларға өзі бағыт-бағдар сілтеген екен. Аталмыш романдағы образдар жүйесін, адамдар арасындағы ара қарым-қатынасты талдағанда, оларды үйреншікті тәсіл бойынша бай немесе кедей деп, біріңғай таптық тұрғыдан жіліктеуге келе бермейтіндігін айта келіп, сол тұстағы Африка, Азия, Латын Америкасындағы ұлт-азаттық күресі жүріп жатқан елдердегі сияқты, кезінде Шығыс Түркістанда да «Бірлік сап» деп аталатын майдан құрылғандығын, бұған еңбекші халықпен бірге көзі ашық байлар да, оқыған зиялы қауым да түгел қатынасқандығын жазады. Сондықтан да жазушы мұндағы тартыс табиғатын таза таптық тұрғыдан түсіндірмей, ұлттық мүдде тұрғысынан қарау керек дегенді ашық айта алмаса да, «ұлт мәселесі түбегейлі шешіліп болмаған, ішінара ерекшелігі бар ел ретінде қараған орынды» деген емеурін танытады. Шығыс Түркістан туралы не арғы беттен, не бергі беттен ешқандай мәлімет жоқ, құлаққа ұрған танадай болып тұрған кезінде Қ.Жұмаділовтің бұл тақырыпты эпикалық деңгейде алғаш көтеруін бүгінгі ұрпақ ерлік деп бағалау керек деп білеміз.

Шығыс Түркістан қазақтары деген кімдер? Олар бізден бөлініп ол жаққа қалай барып қалды? деген оқырман сауалына жарты ғасырға жуық талмай жауап беріп, шекараның арғы бетіндегі қазақтар өмірінен «тауқыметті тұрмыс шежіресін» (Т.Әлімқұлов) туғызып, бір емес, әлденеше кезең шындығын, негізгі объектіге айналған тұтас дәуірдің басты оқиғаларын тап басып көрсететін қомақты туындылар легін дүниеге әкелген Қ.Жұмаділов шығармашылығы әлденеше қырынан тереңдеп зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Нұрсұлтан. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*. //Егемен Қазақстан 26 сәуір, 2017 ж.
2. Жұмаділов Қабдеш. *Таңғажайып дүние*. – Алматы: Тамыр, 1999. – 623б.
3. Жұмаділов Қабдеш. *«Соңғы көш» осылай туған*. // Қазақ әдебиеті. -1981. 2 октябрь.
4. Нұрғали Рымғали. *Жеті томдық шығармалар жинағы. Қазақтың 100 романы*. (Тілешов Е.) – Астана: Фолиант, 2005.– 532 б
5. *Қазақ. Жинақ*. (Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы). – Алматы: Білім, 1994. – 175 б.
6. *Жазушымен сұхбат*. / Әңг. Д.Анаш // Алматы ақшамы, 2006 жылы. – 20 сәуірде. – Б.7-9.

AZERBAIJAN MİLLÎ ROMANTİZMİ'NİN İLK TEMSİLCİLERİNDEN ABDÜLHALİK CENNETİ (GAFFARZÂDE)

Huseyn AHMADOV*

Özet

XX. yüzyılın başlarında yaşanan siyasi gelişmeleri bütün Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan'da da etkisini göstermiştir. Esarete yaşayan halklarda özgürlük fikirleri artmaya başlamıştır. Özellikle bu temanın işlenmesi açısından edebiyat önemli bir vasıta haline gelmiştir. Bu yıllarda Azerbaycan edebiyatında Abbas Sehhet, Ali Abbas Müznib, Mehmet Hadi, Ahmet Cevat, Hüseyin Cavit, AbdullaŞaik gibi şairler, Azerbaycan Millî Romantizmi'ni oluşturanlar arasında yer almışlardır. Bu şairlerden biri de Abdülhaluk Cenneti'dir. Abdülhaluk Cenneti (Gafarzade), edebi faaliyetlerini XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ilk yarısına kadar sürdürmüştür. Şairedebîeserlerini daha çok klasiküslupta yazmıştır. Millî ruha ve maarifçiliğe önem veren şair, şiirlerini genellikle aruz vezninde kaleme almıştır. Bunun yanı sıra hece vezninde de şiirleri bulunmaktadır. Şiirlerinde yaşadığı dönemi sert bir dille eleştiren Cenneti, özellikle çar yönetiminin ağırı ve acılarından bahsetmiştir. Şair hürriyet düşüncelerini eserlerinde her fırsatta dile getirmiştir. Azerbaycan Millî Romantizmi'nin etkisinde kalan Abdülhaluk Cenneti, eserlerini dönemin "Dirilik", "Babai- Emir", "Fiyuzat", "İkbal", "Tekâmül", "Azerbaycan" gibi önemli basın organlarında yayınlamıştır. Şair eserlerinin çok az kısmını kitap şeklinde bastırmıştır. Buna 1917 yılında Bakü'de basılan "Türkçe Gazeller" kitabı örnek gösterilebilir. Bunun yanı sıra, şairin günümüzde basılmayan el yazısı şeklinde bulunan birçok eseri de vardır. Bu çalışmada Abdülhaluk Cenneti'nin hayatı ve sanatı üzerinde durulacaktır. Aynı zamanda onun Azerbaycan Millî Romantizmi'ne katkısından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Abdülhaluk Cenneti, şiir, Azerbaycan, Millî romantizm.

ONE OF THEFOUNDERMEMBERS OFNATIONALROMANTICISM IN AZERBAIJAN: ABDULHALİK CENNETİ (GAFFARZADE)

Abstract

The political event occurred in Russia at the beginning of XX. century, also effected Azerbaijan. Thoughts of freedom were increasing among dependent people. And the literature especially became important to treat this theme. Poets like Abbas Sehhet, Ali Abbas Munzib, Mehemed Hadi, Ahmed Cevad, Huseyin Cavid, Abdulla Shaik were ones who found romantic national literature in Azerbaijan. One of them was Abdül haluk Cenneti. Abdulhaluk Cenneti (Gafarzade) wrote his literary Works from these condterm of XIX. century up to the first term of XX.century. In his literary works, he especially focuse don classical poetry. Cenneti who care dabout national soul and education, wrote his poetry with aruz prosody. He wrote his poetry with syllabic metertoo. In his poetry Cenneti sverely criticised his term, especially, mention edabout pains of Tzarism. He wrote his opinions about "freedom" in his poetry at every turn. Abdulhaluk Cenneti, who was under their fluence of Azerbaijani romanticism, published his works in important pressorgans like "Baba-i Emir", "Fiyuzat", "İkbal", "Tekamul", "Azerbaycan". Very few of his Works were pressed as book. His book with the title of "TurkishGhazals" can be cited as an example. Besides there are a lot of manuscript which haven't been published so far. In this article, the art and works of Abdulhalik Cenneti will be examined and his contributions to national romanticism in Azerbaijan will be mentioned.

Keywords: Abdulhalik Cenneti, poetry, Azerbaijan, nationalromanticism

GİRİŞ

Azerbaycan klasik edebiyatının son temsilcilerinden biri olan Abdülhalık Abdulgaffar oğlu Gaffarzâde Cenneti, 1855 yılında Bakü'de doğmuştur. Eğitimini dinî mektepte almıştır. Bu okulda Kuran-ı Kerim okumayı öğrenmenin yanı sıra Arapça ve Farsçayı da öğrenmiştir. Öğrendiği bu diller sayesinde Cenneti, Azerbaycan aydınlarının yanı sıra Doğu dünyasından olan aydınların eserleriyle de tanışmıştır. Fakat maddi sıkıntılardan dolayı şair, düzenli bir eğitim alamamış daha çocukken çalışmak zorunda kalmıştır.

Yaşadığı bütün maddi sıkıntılara rağmen edebiyata olan merakı onu sık sık Bakü'deki edebî sohbetlere çekmiştir. Burada elde ettiği tecrübe ve yeteneğinin sayesinde artık genç yaşta Bakü'de kurulan "Meclis-i Şuara" edebî meclisinin aktif üyelerinden biri olmuştur. On sekiz yaşında şiir yazmaya başlayan şair, 1915 yılına kadar faaliyet gösteren bu edebî mecliste Azerbaycan edebiyatı tarihinde önemli bir yeri olan Seyit Azim Şirvani'nin detaktirini kazanmayı başarmıştır. Seyit Azim, meclislerin birinde bu kadar

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, doktora öğrencisi, h_ahmedov1989@yandex.com

başarılı olmasına rağmen neden diğer şairlere göre daha az tanındığını sorduğunda Cenneti'nin cevabı şöyle olmuştur: “*Kiminin meşhuratı olur, kiminin hüneri.*” (Xəyal, 2003: 33).

“Vasıf”, “Attar”, “Heccerzade”, “Daşkesenoğlu” gibi mahlaslar kullanarak ilk edebî eserlerini ortaya koyan şair, daha sonra bağa, bostana, gülistana vurgun olması dolayısıyla “Cenneti” mahlasını kullanmaya başlamıştır.

Abdülhaluk Cenneti, edebî faaliyetlerin yanı sıra maarifçi faaliyetleriyle de bilinmiştir. Şair, usul-i cedit okullarının kurulmasına yakından iştirak etmiştir. Onun bu faaliyetleri yeni sisteme karşı çıkanların tepkisine neden olmuş ve kendisi de sürekli takiplere maruz kalmıştır.

Hayatında birçok trajik olay yaşayan şair, çocuklarını genç yaşta kaybetmiştir. Bundan dolayı bunalımlar yaşayan şair, 1931 yılında kanser hastalığından vefat etmiştir.

1. EDEBİ KİŞİLİĞİ

Edebî faaliyetlerine genç yaşta başlayan Cenneti, ilk başlarda daha çok âşıkane gazeller ve mersiyeler kaleme almıştır. Daha sonra ülkede siyasî durumun değişmesi, şairin edebî çalışmalarını da derinden etkilemiştir. 1905 yılından itibaren Bakü'de çıkmaya başlayan basın organlarında şair aktif bir şekilde faaliyet göstermiştir. Cenneti, eserlerini “Tekâmül”, “İraşad” “Dirilik” gibi dönemin önemli yayın organlarında bastırmıştır.

Şiirlerinde çeşitli konuları ele alan Cenneti'nin “Mühessenat-i Şeriyet” adlı risalesi, “TehvillaÖvzan” adlı kavaid-i edebiye kitabı ve “Yenibül Hikmet” gibi eserleri Azerbaycan Elyazmalar Enstitüsünde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra edip; altı bin beyitlik divan,ahlâk felsefesine dair üç ciltlik eserve “El Sefer Fil Hezer” adlı bir roman kaleme almıştır. Şair edebî faaliyetlerinde halk bilimine de yer vermiştir. Bu alanda Cenneti'nin mani tarzında kaleme aldığı şiirleri ve darbimeselleri örnek gösterilebilir.

Edebî faaliyetlerinde ülkedeki siyasî durumdan etkilenen şair, Sovyet döneminde çok az eser kaleme almıştır. Hatta ömrünün sonuna yakın kaleme aldığı son şiirinde artık yorulduğunu, gençlere yol açmak istediğini ve bundan dolayı şairliği bıraktığını şöyle dile getirmiştir:

*“Yetər, ey mürdeyi-cünbündəhəvəsdir, bəsdir,
Ruhin uçmuş, cəsədin xaliqəfəsdir, bəsdir.
Bir müqəvvakibisən, tabütəvanını yoxdur,
Dirilikdən əsərin varsa, nəfəsdir, bəsdir.
Çalınır zəngi-şütür, başqatədarüknəgərək,
Bu ənifin ki, həməvazicərəsdir, bəsdir.
Pir vəqtində cəvanlarkibi at oynatma,
Qarğıdır çapdığında at, sanma fərəsdir, bəsdir.”* (Cənnəti, 2006:116)

2. AZERBAJCAN MİLLİ ROMANTİZMİ'Nİ ETKİLEYEN ESERLERİ

Çar Rusyası'nda 1905 yılında yaşanan sosyal ve siyasî olaylar birçok alanda etkili olduğu gibi edebiyatta da derin etkiler yaratmıştır. Özellikle müstemleke şeklinde yaşayan Türk toplumlarında fikir özgürlükleri artmaya başlamıştır. Bu hareket Bakü merkez olmak üzere tüm Azerbaycan'da hareketlilik yaratmıştır. Bunu, dönemin yazar ve şairlerinin eserlerinde açık bir şekilde görmek mümkündür.

Yaşanan gelişmeler Azerbaycan Millî Romantizmi'nin oluşmasına neden olmuştur. Klasik Azerbaycan edebiyatındaki romantizm istisna olmak şartıyla yeni dönem romantizmi Azerbaycan edebiyatına iki yolla gelmiştir. Birisi Türkiye diğeri ise Rusya'dır. Türkiye etkisiyle oluşan romantik akımda Azerbaycanlı aydınlar, Rıza Tevfik, Abdülhak Hamit, Abdullah Cevdet ve Namık Kemal'den esinlenmişlerdir. Türkçülük ve İslamcılık fikir akımlarına daha yakın olan aydınlar arasında Ali Bey Hüseyinzade, Ali Abbas Müznib, Samet Mensur ve AğadadaşMuniri, Mehmet Hadi, Hüseyin Cavit, Ahmet Cevat gibi edipler örnek gösterilebilir. Rusya'dan gelen romantizme yönelen edipler ise Lermantov, Puşkin gibi Rus yazar ve şairlerinin etkisinde kalmıştır. Bu aydınlara AbdullaŞaik, Abbas Sehhet, Abdulla Bey Divanbeyoğlu örnek gösterilebilir (Cəlal vd. 1982).

Bu aydınlar biri de Abdülhaluk Cenneti'dir. Çar Rusyası'nda yaşanan olaylara kadar şairin edebî faaliyetinde yer alan eserler daha çok aşk ve tabiat konulu olmuştur. Fakat sansürün ortadan kalkması ve millî uyanış hareketliliğinin güçlenmesiyle birlikte birçok Azerbaycan aydınlarında olduğu gibi şairin edebî faaliyetinde de değişim yaşanmıştır. Millî romantizmin güçlendiği bu dönemlerde Cenneti, dinî-ahlâkî ve vatan sevgisinin içinde yer aldığı şiirler kaleme almıştır (Erol, 2007: 54). Bu periyotta şair, artık vatan, millet ve hürriyet kelimelerini şiirlerinde kullanmaya başlamıştır. Şair bu dönemden itibaren kaleme aldığı eserlerinde hükümete açık şekilde itiraz etmiştir. Romanovlar sülalesi dönemindeki istibdat ve açlık dönemiyle ilgili şair düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

*“Fəğan, fəryad çərxi-dumu bədbünyaddövründən,
Bu bərbad olmuşun daim çəkiblərdaddövründən.”*

*Əgərtəqriredərsəm, lal olur nitqim, dilim tutmaz,
Amandır, açma söhbəthərgiz istibdat dövründən.
Əgərsahibhünərsənhərnəgörmüşsənbəyaneylə,
Romanovlar kimi xunxar olan Şəddaddövründən.*"(Qarayev, 1987: 393)

Cenneti'nin halka ve vatana sevgisini ifade eden şiirleri çoktur. "Gözümde Azeristandır gülistan" söyleyen şair, kendi vatanını gülistana benzetmiş, onu cennet kadar güzel görmek istemiştir (Xəndan, 1956: 3). Cenneti'nin bu konudaki şiirleri arasında yer alan "Vatan Teranesi", "Vatanım", "Bayrağımız", "Sancak" ve "Hürriyet" dönemin çeşitli basın organlarında yayınlanmıştır. Şair, "Vatan Teranesi" şiirinde vatanı namus olarak görmüştür. Toprağın bir karışından bile vazgeçilmeyeceğini dile getirmiştir. Bunun için gerekirse düşmanı mahvetmek gerektiğini şair şöyle söylemiştir:

*"Topraq, məsələn, bir səri-suzəncəverilməz,
Məlbusimizisoyşa da düşməntənimizdən.
Biz qəl'əyi-mərsusi-təvəkküldəmüqimiz,
Təhrikədəməzkimsə bizi mə'mənimizdən.
Himmət ediniz, düşməniməhveyləyəlim ta,
Ətfal kimi qaçmayalım məskənimizdən.
Zülmət kimi tirəvü tar olsa da dünya,
Nurani edək ani dili-rövşənimizdən.
Namusi-vətənhifzi üçün bəzledəlim can,
Ta vizrübəbaligötürək gərdənimizdən.*" (Cənnəti, 2006:45)

Şair, diğer şiirlerinden biri olan "Fahriye"de Turanlı olmanın ne kadar şerefli bir şey olduğunu söyleyerek ve bunun gururunu şöyle dile getirmiştir:

*"Hərçənddücüari-mühəni-əhli-cəfayiz,
Hərçənd bu əyyamdəpabəndi-bəkayiz,
Ey xargörvnbizləri, bizlərnüicəbayiz,
Meydani-həmiyyətədaləmdari-vəfayiz.
Turanlılarız, sahibi-şə'nüşərəfiz biz,
Əslafımızınayibixeyrül-xələfsiz biz.
Ey zülmi-cəhalət, həzər et göz yaşımızdan,
Dur olmalısən toprağımızdan, daşımızdan,
Bu yolda mədəbizlərməsləkdaşımızdan,
Hürriyyət üçün vaz keçəriz can-başımızdan.
Turanlılarız, sahibi-şə'nüşərəfiz biz,
Əslafımızınayibi, xeyrül-xələfiz biz.*" (Cənnəti, 2006: 72-72)

Abdülhalık Cenneti'nin edebî faaliyetlerinde Güney Azərbaycan da önemli yere sahiptir. Buradaki siyasi gelişmeleri yakından izleyen şair, Güney Azərbaycan bağımsızlık mücadelesinin liderlerinden biri olan Mirza Abdurrahim Talıbov'la yakın dost olmuş ve onun hareketini desteklemiştir (Xəyal, 2003: 33). Bunun yanı sıra Cenneti, Güney Azərbaycan tarihine "Meşrutiyet İnkılâbı" olarak geçen hareketin liderlerinden biri olan Settar Han'a armağan ettiği "Ehda" adlı şiirinde Settar Han'a milleti için yaptığı kahramanlıklardan dolayı teşekkür etmiştir. Onun vefatından dolayı çok üzülen şair, bütün bu duygularını şöyle dile getirmiştir:

*"Ey vətəncismindəçünruhürəvanSəttarxan!
Ruhi-pakin ola cənnətdəərəvan, Səttarxan!
Ey vətənxadimi, ey əqdəgüşəyi-millət,
Ey hünərdi-cəhan, fərdi-zəmanSəttarxan!
Əhsən olsun sənənamusi-vətənhifzi üçün
Can qoyarkən, şərəfinətdizəman, Səttarxan!
Afərinlərsənə, ehyaelədinmillətini,
Elədinmürdləri sahibi-can, Səttarxan!
İsmürəsminhəzinseyticəhangir olmuş,
Ey cəhangiri-zəman, miri-yılan Səttarxan!
Əkdüyimşaxəgöyərəkədkə, heyfsənə,
Vermədi peyki-əcəl bir dəməman, Səttarxan!"*(İsmayılzadə, 1981: 54-55)

Şair millî romantizmin etkisinde şiir yazmayı Azerbaycan'da Sovyet rejimi kurulana kadar sürdürmüştür. 1920'li yıllardan itibaren ise Cenneti, daha çok maarifçilik faaliyetine öncelik vermiştir.

3. HÜRRIYET KASİDELERİ

Azərbaycan edebiyatında hürriyyət kelimesini ilk kez kullanan şairlerden biri de Abdülhalık Cenneti'dir. Hatta bazı kaynaklarda edebiyatımıza hürriyyət kelimesini ilk kez Cenneti'nin getirdiği söylenmektedir. Bu konuda şairin yakın arkadaşı olan Ali Abbas Müznib'in fikirleri diqqət çəkicidir. Müznib'e görə Abdülhalık Cenneti, Azərbaycan şiirinin "Hürriyyət Peygambəri"dir. O, Cenneti'nin hürriyyət üzərinə şiir yazdığı zamanlarda Mirza AliəkberSabir'in ve Mehəmmət Hadi'nin hürriyyət düşünərək şiir yazmadığını vurğulamışdır(Cənnəti, 2006: 3).

Osmanlı'da Tanzimat döneminde "Hürriyyət" kasidesi Namık Kemal tərəfindən kaleme alındıysa Azərbaycan edebiyatında XX. yüzylın başlarında Abdülhalık Cenneti tərəfindən kaleme alınmışdır. Her iki kasideyi birləşirən ortaq nöqtə, hər iki eserin hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Çar Rusyası'ndakı hökumətlərin daha yumuşaq politika yürütməyə başlamasından sonra kaleme alınmasıdır.

"Tekâmül" gazetesində kaleme aldığı ilk kasidesində şair, hürriyyət kervanının yaxlaştığına inandığını söylərək istibdattan kurtulmanın yolunu yinə de hürriyyətdə görmüşdür. O, hürriyyəti bulmaq için gökte bir melek olmaq gerektiğini söylemişdir. Bununla şair, özgürlüğün ne kadar zor olsa da əldə edilməyəcəğini ima etmişdir. Bütün bu duyğularını kasidedə şu şəkildə ifadə etmişdir:

*"Cərəssədəsımı, yoxsafəğani-hürriyyə, Yaxınlaşımubizəkarivani-hürriyyə?
Səvari-kəştii-Nuhi-həmiyyə biz açalım,
Hünərbürüzəverübbadbanı-hürriyyə.
Əgərçivəhşivüsərgəştəvürəxşi-istibdad,
Çəkərıtəətə ani inani-hürriyyə.
Siyahçaləsəratdəqalmadıvsifət,
Mələkkibitələb et asimani-hürriyyə.
Ürucü-övci-səadətəgər muradın isə,
Ülvvihimmətin et nərdibani-hürriyyə.
Hə bir dua ilə, bil, canü mal ilə daim,
Səninlə biz də varız canfəşani-hürriyyə.
CəhənnəmidəməkövladıCənnəti sana gər,
Binanın etməsə dair daim bəyani-hürriyyə."(Cənnəti, 2006: 7)*

Şair, "hürriyyət" başlıklı diğər kasidesində də aynı konuyu ələ almışdır. Burada ilk kasidedən fərqli olaraq hökumətin siyasi əyləmləri ələştirilməmişdir. Daha çox hürriyyətin insan için önəmindən bəhsətmişdir. Hürriyyətin bilim olduğunu, aşk olduğunu dilə getirmişdir. "Tekâmül" gazetesindən çıxan bu kasidedə şair düşüncələrini şöyle dilə getirmişdir:

*"Başında varisəşuri-şərabı-hürriyyə,
Qulaq ver, çala hər kim rübabi-hürriyyə.
Qəsuri-Qeysəriviranədənbətərgörürər,
Ümumi-mərdümə açmazsa bəbi-hürriyyə.
Gözümə kül görünür misli-atəşi-Nəmrud,
Məşaməyetməsbuyi-güləbi-hürriyyə.
Adın mədrəsəqoymaqdanisə, cəhl evi qoy
O məktəbi ki, yox onda kitabı-hürriyyə.
Çırağı-səltənəti-müstəbidə misli-nücum
Sönər, tülu' edəğərafitəbi-hürriyyə.
Yetişdimənzili-məqsudinəsühulətlə
Kim oldu saliki-rahi-səvəbi-hürriyyə.
Nolur, əsirlərəçəşmi-mərhəmətləbaxa
O bəxtəvər ki, olubkəmyəbi-hürriyyə."(Cənnəti, 2006: 8)*

4. BAYRAKLA İLGİLİ ŞİİRLƏRİ

Çağdaş Azərbaycan edebiyatında bayraq təmalı şiirlər, Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti kurulduktan sonra yazılmaya başlanmışdır. Bu konuda, Cəfər Cabbarlı'nın və Ahmet Cevat'ın kaleme aldığı "Azərbaycan Bayrağına" adlı şiirləri örnək göstəriləbilir.

Abdülhalık Cenneti'nin də edebî fəaliyyətlərində bayrakla ilgili şiirlər söz konusudur. Şairin, Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti döneminde hökumətin rəsmi basın organı olan "Azərbaycan" gazetesində, "Bayrağımız" və "Sancak" adlı şiirləri basılmışdır. Cenneti, "Bayrağımız" adlı şiirində Türk gəncinin hiçbir zaman uyumayacağını və bayrağına sahib çıxaraq vətəninə koruyacağına inandığını dilə getirmişdir. Bayrağı

özgürlüğün bir simgesi olarak gören şair, vatanın korunmasında onun ne kadar önemli olduğunu şu satırlarla dile getirmiştir:

*“Olsa meydandaəgərşəqqəgüşa bayrağımız,
Düşməninqəddiniətməzmidüta bayrağımız?
Çün hilali çəkibağuşəsəadəttəcmi,
Məhi-novtəkolubəngüştünüma bayrağımız.
Görsəgöksündəki ay-yulduzu, göz xirələnir,
Bərqi-lame' kimdir çöhrənüma bayrağımız.
Donadılmış gül ilə, səbzəilə, zənbəqilə,
Sanki gülşəndətapıbnəşvünüma bayrağımız.
Qibleyi-taəti-ixvani-səfadır, əhləq,
Kəfəni-cismi-şərif-i-şühədə bayrağımız.
Ta ki türk oğlu ayıqdır, vətəniqovuryacaq,
Yatmayıb, yatmayacaqlarəbədə bayrağımız!
Cənnəti, xitəyi-Azərbaycəncənnətdir,
Sayə salmış ona tuba kimi ta bayrağımız.”* (Cənnəti, 2006: 70-71)

Şair, “Sancak” şiirinde ise Azərbaycan bayrağını methederek onun güzelliğindən bahsetmiştir. Şair, bayrağın kusursuz olduğunu söyleyerek bayraktaki ay yıldızın semadaki ay yıldızla aynı yücelikte olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra bayrağın sayesinde ordunun kudretinin arttığını dile getirmiştir. Şair, bütün bu duygularını şöyle anlatmıştır:

*“Uğurlusan, xoşyəminsən, gözəlsən,
Sayəndə yaşarız vəcdi-hal ilə.
Nöqsansızsan, bimişlübibədəlsən,
Kəmaləyetmişən bir hilal ilə.
Göksündə ay-yıldız səma misali,
Şə'ninçoxyüksəkdir, rütbəndir ali.
Sənə baş endirəralivü tali,
Xidmətindədurarcənü mal ilə.
Sayəndə ordumuz olmuşdurçəri,
Sözümüzün sənindədirkəsəri.
Hilalında vardır nüsrətsəri,
Əsrlərlə ki mahü sal ilə.”* (Cənnəti, 2006: 71-72)

5. DİNİ AHLÂKÎ ŞİİRLERİ

Abdülhalık Cənnəti, millî duygularını ifade ettiği şiirlerin yanı sıra dinî ahlaki konularda da şiirler kaleme almıştır. Şairin edebî faaliyetlerine bakıldığında hem Türkçülük fikri hem de İslamcılık düşünceleri onun eserlerinde paralel şekilde ilerlemiştir. Şair, bir taraftan eğer halkı kendi harsına sahip çıkararak vatanı, milleti korumaya davet ediyorsa diğer taraftan da İslâm ahlakının değerlerinden bahseden eserleri de kaleme almıştır. Cənnəti, bu konuda kaleme aldığı “Mövludi-Nebi”, “Minacaat”, “Tehniyetl-Eydl-Mövlud”, “Arzularım” adlı şiirlerindedivân edebiyatının nazım şekillerinden yararlanmışır. Şair, Hz. Muhammet'in mevlidiyle ilgili kaleme aldığı “Mövludi-Nebi” şiirinde İslam dünyasının en büyük şahsiyetiyle ilgili duygularını şöyle ifade etmiştir:

*“Həyatəbasdıqədəm, bir xocəstəpeymövlud
Ki, ismi-pakiMəhəmməddir, ƏhmədüMəhmud.
Cəzirətül-Ərəbəqıldı bir sitarə nüzul
Ki, ondan eylədiənarləm 'ə-ləm 'əsəud.
Xitaməyetdi hami bəhsi-sə'dünəhsi-nücum,
Həqiqətingünvəşiqıldialənimə'sud.
Doğurdımadəri-əyyam bir xələf ki, onun
Misalınınəgörüb, nəgörər bu zali-vəlud.
Necəxələf ki, onun əmriilə dünyanın
Təməmrüb 'iedərgahqiyam, gəhsücad.”* (Cənnəti, 2006: 46-47)

SONUÇ

Çar Rusyası'nda 1905 yılında yaşanan devrimin ardından müstemleke şəkildəyaşayan digər Türk toplumlarında olduğu gibi, Azərbaycan'da da millî düşünce ve aydınlanma hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Daha çok basın aracılığıyla aydınlar kendi düşünce ve fikirlerini halka aktarmışlardır. Bütün bu

gelişmeler edebiyata da yansımış ve Azerbaycan Millî Romantizmi oluşmaya başlamıştır. Millî Romantizmi oluşturulmasında birçok aydınların rolü vardır. Bu aydınlardan biri de Abdülhalık Gaffarzade'dir (Cenneti).

Çeşitli türlerde eserler veren Cenneti, Azerbaycan edebiyatında daha çok divân edebiyatının nazım şekillerini kullanmıştır. Genç yaşta edebî faaliyete başlayan şair, ilk başlarda âşıkane şiirler kaleme almıştır. Fakat XX. yüzyılın başlarından itibaren Cenneti, birçok Azerbaycan şairinde olduğu gibi millî tavır ve düşüncelerini edebî eserlerine getirmiştir. Çar Hükümetinin siyasetindeki nispeten yumuşamadan yararlanan şair, eserlerinde esarete yaşayan Azerbaycan Türklerini özgürlüğe çağırmıştır. Fakat hükümetin bu siyaseti uzun sürmemiş ve yeniden istibdat dönemi başlamıştır. Bundan sonra birçok aydın kesim faaliyetlerinde sınırlandırmaya gitse de Cenneti, yine de açık şekilde millî duygu ve düşüncelerini halkına aktarmaya devam etmiştir. Özellikle Çar sansürünün en kötü zamanlarından sayılan I. Dünya Savaşı sırasında şair, “Dirilik”, “Baba-i Emir” gibi basın organlarında Türkçülük fikirlerini açık şekilde savunmuştur. Türkçülük fikirlerinin yanı sıra şairin edebî faaliyetlerinden maarifçilik ve dinî ahlâki konularda önemli yere sahip olmuştur.

Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyet kurulduktan sonra şair, edebî faaliyetini azaltmış ve daha çok eğitim faaliyetleriyle uğraşmıştır. Ömrünün sonlarına doğru ise şiir yazmaktan tamamen uzaklaşmıştır. Azerbaycan edebiyatında Mehmet Hadi'yle birlikte “hürriyet” kelimesini ilk kez kullanan şairler arasında yer alan Abdülhalık Cenneti'nin edebî faaliyetleri, birçok bağlamda araştırılmayı beklemektedir.

KAYNAKÇA

- Cənnəti, Əbdülxəlîq (2006), VətənTəranəsi, haz. Sona Xəyal, Bakı, Nurlan.
Erol, Ali (2007), Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917), İzmir, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
İsmayılzadə, CəfərRəmzi (1981), Deyilən Söz Yadıgardır, Bakı, Yazıçı.
Qarayev, Nəsrəddin(1987), PoetikMəclislər, Bakı, Yazıçı.
Xəndan, Cəfər (1956), “Cənnəti (Ölümünün 25 İlliyi)”, ƏdəbiyyatvəİncəsənətQəzeti, S.24.
Xəyal, Sona (2003), ƏliabbasMüzənnib Bakı və Bakılı ŞairlərHaqqında, Bakı, Nurlan.

“MANEVİ UYANIŞ” MAKALESİ İÇİNDE KAZAK MİLLİ KİMLİĞİNİN İNŞASIArş. Gör. **Turgay DÜĞEN*****Özet**

Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in 2017 yılında yazdığı “Geleceğe Doğru: Manevi Uyanış” makalesi Kazakistan'ın bilim ve eğitim alanındaki modernizasyon sürecini şekillendiren proje ve programların fikri temellerini oluşturmuştur. Nazarbayev'in makalesinde bu modernizasyon sürecinde en çok üstünde durulan konu ise milli şuur ve milli kimliğin korunması ve güçlendirilmesi olmuştur. Sovyetler dönemiyle birlikte başlayan Kazak milli kimliğinin inşa süreci bağımsızlık sonrasında yeni bir döneme girmiştir. “Manevi Uyanış” makalesi ve programı Kazakistan'daki kimlik inşa meselesinin yeni dönemindeki hedeflerini ve devletin algılamalarını yansıtmaktadır. “Manevi Uyanış” makalesi ve bu makale temelinde oluşturulan projeler Kazakistan için yeni hedefler değildir. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren ortaya koyulan hedeflerin ve uygulanan politikaların, bağımsızlığın 25. yılının sonunda yeniden değerlendirilerek, yeni bir kalıba yerleştirilmiş halidir. Bu söylem, program ve projelerin alt yapısını Kazakistan'ın son yirmi beş yılında sürekli olarak gündeme gelen, tartışılan ve denenilen politikaların neticesinde ortaya çıktığı görülebilmektedir. Bu çalışmada Kazakistan'ın milli kimlik inşa sürecinin tartışmalı konuları, çelişkileri ve eleştirileri Nazarbayev'in “Manevi Uyanış” makalesi kapsamında değerlendirilecektir. “Manevi Uyanış” makalesinin ve makale kapsamındaki projelerin, Kazakistan'daki sosyo-kültürel yapıyı ortak bir şuur ve kimlik etrafında birleştirip, Kazakistan'ı uluslararası alanda rekabetçi kabiliyete sahip bir ülke haline getirebilme noktasında güçlü ve zayıf yanları nelerdir? Bu güçlü ve zayıf yanların sebepleri nelerdir ve aşılabilir sebepler midir? Bu sorulara aranan cevaplar bildirinin genel çerçevesini belirlemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ruhani Jangıru, Manevi Uyanış, Kazakistan, Milli Kimlik, Nazarbayev*

KAZAKH NATIONAL IDENTITY BUILDING WITHIN THE ARTICLE TITLED “SPIRITUALREVIVAL”**Abstract**

The article titled “Future Orientation: Spiritual Revival” written by Kazakh President Nursultan Nazarbayev in 2017 has created the foundations of projects and programs that shape Kazakhstan's modernization process in the fields of science and education. In the article of Nazarbayev focuses on the preservation and strengthening of national identity and national conscience. The process of building the Kazakh national identity, which began with the Soviet era, entered a new phase after independence. The “Spiritual Revival” article and program reflects the goals and state perception of the new era of identity building in Kazakhstan. Goals of the “Spiritual Revival” article and the projects created on the basis of this article are not new targets for Kazakhstan. “Spiritual Revival” discourse can be seen in the last twenty-five years of Kazakhstan's sub-structure of programs and projects. In this study, controversial issues, contradictions and criticisms of Kazakhstan's national identity building process will be evaluated within the scope of Nazarbayev's “Spiritual Revival” article. The strengths and weakness of the “Spiritual Revival” article while claiming to create a common consciousness and identity in Kazakhstan will be questioned.

Keywords: *Ruhani Zhangyru, SpiritualRevival, Kazakhstan, National Identity, Nazarbayev*

GİRİŞ

Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in 12 Nisan 2017 yılında yazdığı “BolaşakkaBagdar: Ruhani Jangıru” (Geleceğe Doğru: Manevi Uyanış) adlı makalesi, yayımlandığı tarihten itibaren Kazakistan'da bilim, kültür, sanat, sanayi ve endüstri alanında geniş kapsamlı bir programın temel güzergahı olarak uygulamaya konulmuştur (Nazarbayev, 2017:1-3). Kazakistan'daki modernizasyon sürecini bir program haline getiren bu makale kapsamında özellikle eğitim alanında bir modernizasyon sürecinin ilkeleri ortaya koyulurken, programın temelinde milli kimliğin ve milli şuurun korunması ve güçlendirilmesi üzerinde durulmuştur. İki ana başlık altında yazılan makalenin ilk ana başlığı “21. Yüzyılda Milli Şuur”, ikinci ana başlığı ise “Gelecek Yıllardaki Görevler”dir. Birinci ana başlık altında “*Rekabet Gücü*”, “*Pragmatizm*”, “*Milli Kimliği Korumak*”, “*Eğitim Seviyesini Yükseltmek*”, “*Kazakistan'ın Devrimsel Değil Evrimsel Gelişimi*” ve “*Şuur Açıklığı*” alt başlıkları ile bu sürecin fikri alt yapısı izah edilmiş, tarihi ve sosyo-kültürel tespitler ile geçmişe yönelik değerlendirmeler ve eleştiriler yer almıştır. İkinci ana başlıkta ise

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, turgaydugen@gmail.com

bu modernizasyon sürecinde, yakın gelecekte yapılması planlanan projelere yer verilmiştir. Bu projelerden ilki Kazak dilinin aşamalı olarak Latin alfabesine geçişidir. İkincisi, sosyal ve beşeri bilimlerde 100 yeni ders kitabının hazırlanmasıdır. Üçüncüsü, “Doğduğun Yer” programıdır ki, bu program ile ortak vatan algısının güçlendirilerek tüm Kazakistan vatandaşlarının vatanperverlik duygusuyla doğduğu topraklara hizmet etmeleri hedeflenmektedir. Dördüncüsü, “Kazakistan’ın kutsal yerlerinin haritası” adlı projedir ve bu proje ile Kazakistan’daki tarihi yerlerin korunarak ve görünür hale getirilmesi ile tarihi ve milli kimliğin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Beşincisi, “modern dünyadaki rekabet edebilirlik kabiliyeti” başlığı altında pek çok alanda Kazakistan’ın dünyadaki rekabete hazır ülke haline getirilmesi hedeflenmektedir. Altıncısı, “100 yeni isim” projesidir ve bu proje ile sosyal ve fen alanlarında yeni nesilden yeni bilim adamlarının ve girişimcilerinin yetişmesinin desteklenmesi hedeflenmektedir. “Manevi Uyanış” makalesi ve bu makale temelinde oluşturulan projeler Kazakistan için yeni hedefler değildir. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren ortaya koyulan hedeflerin ve uygulanan politikaların, bağımsızlığın 25. yılının sonunda yeniden değerlendirilerek, yeni bir kalıba yerleştirilmiş halidir. Bu söylem, program ve projelerin alt yapısının Kazakistan’ın son yirmi beş yılında sürekli olarak gündeme gelen, tartışılan ve denenilen politikaların neticesinde ortaya çıktığı görülebilmektedir. Kazakistan’ın bağımsızlığının ardından, Türkistan’daki diğer post-Sovyet ülkelere kıyasla, uluslararası alanda ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel alanlarda genel olarak istikrarlı bir yükseliş grafiği yakaladığı görülmektedir. Ancak bu başarılı süreçte Kazakistan’da her daim güncelliğini, önemini ve hassasiyetini koruyan mesele siyasi ve milli kimlik meselesidir. Nazarbayev’in yazmış olduğu “Manevi Uyanış” makalesinde de modernizasyon sürecinin temelini milli kimlik ve milli şuur kavramları yerleştirilmiştir.

Bu çalışmada Kazakistan’ın milli kimlik inşa sürecinin tartışılmalı konuları, çelişkileri ve eleştirileri Nazarbayev’in “Manevi Uyanış” makalesi kapsamında değerlendirilecektir. “Manevi Uyanış” makalesinin ve makale kapsamındaki projelerin, Kazakistan’daki sosyo-kültürel yapıyı ortak bir şuur ve kimlik etrafında birleştirip, Kazakistan’ı uluslararası alanda rekabetçi kabiliyete sahip bir ülke haline getirebilme noktasında güçlü ve zayıf yanları nelerdir? Bu güçlü ve zayıf yanların sebepleri nelerdir ve aşılabılır sebepler midir?

1. KAZAKİSTAN’DA KİMLİK İNŞASI VE MİLLİ KİMLİK

Kazakistan’da milli kimlik inşa süreci bağımsızlık sonrası oluşturulan yeni bir süreç olmayıp, Sovyetler Birliği döneminde başlayan bir süreçtir. Kazak milli kimliğinin belirleyici unsurları olan Kazak tarihi, tarihi kahramanları, edebi eserleri ve edebi şahsiyetlerinin pek çoğu Sovyet döneminde oluşturulmuş ya da güçlendirilmiş olup, bağımsızlık sonrasında da bu unsurlar büyük oranda korunmuştur. Sovyet döneminin Sovyetler Birliğindeki yerel kimlikler açısından olumlu bir etki doğurduğu ve milli kimlikleri güçlendirdiğini iddia eden çalışmalar bunu desteklemektedir (Martin, 2001:9-10). Sovyetlerin kuruluş aşamasındaki Kazak milliyetçilerinden oluşan Alaş hareketi bu durumun istisnai bir örneğidir. Sovyetler tarafından tasfiye edilen ve çoğu kurşuna dizilerek öldürülen Alaş hareketi mensuplarına bağımsızlık sonrasında yeniden tarih kitaplarında ve milli kimliğin içinde yer verilmiştir. Ancak Kazak milli kimliğinin en iri karakterleri ve olayları Sovyet tarihinin bir parçası olarak Sovyet döneminde inşa edilmiştir. Bunun en belirgin örneği İkinci Dünya Savaşı kahramanları, bu savaşın zaferleri ve hatırlarıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında tüm Sovyet vatandaşlarında ortak vatan algısı güçlenirken, Türkistan coğrafyasındaki Müslüman halklar kendilerini dünyadaki diğer Müslüman halklara göre daha gelişmiş ve özgür hissetmişlerdir (Dave, 2007:20). Bu Sovyet dönemi içinde oluşturulan, gerçekliği tartışılabilecek bir algı olmasına rağmen etkileri Sovyet sonrası döneme de uzanmıştır. Bağımsızlık sonrası yazılan Kazakistan tarihinde de tüm Kazakistan vatandaşları için ortak duyguları canlandıran ve tüm vatandaşları bir araya getirebilen tarihi dönem yine Sovyet dönemi olmuştur. Sovyet öncesi dönemde Kazak milli kimliğinin parçalarını oluşturan unsurlar, Kazakistan’daki Kazak olmayan vatandaşlar için bir ortak şuur ve duygu ifade etmemektedir. Bununla birlikte bağımsızlık sonrasında Kazak milli kimliğinin temelini oluşturan çalışmalar da yine Sovyet döneminde geliştirilen yerel elitlerin Sovyet döneminde yaptığı çalışmaları olmuştur (Kudaibergenova, 2013:2).

Kazak kimliğinin tarih sahnesine çıktığı 15. yüzyıl öncesindeki tarihi olay ve karakterler de genel olarak tarihi Türk kimliği için ortak bir alan oluştursa da Türk kökenli olmayan halklar açısından yine bir ortak şuur ve hissiyat ifade etmemektedir. Bağımsızlık sonrasında milli kimlik inşasının ana güzergahı da zaten Kazakistan’daki Kazak olmayan halklar ile Kazakları ortak bir kimlik etrafında birleştirmekten ziyade Kazak milli kimliğini kendi içinde güçlendirmek üzerine şekillenmektedir. Bu durumu “millileşen devletler” kavramı içinde ele alan Rogers Brubaker da “çekirdek ulus” (Kazakistan için Kazakları ifade etmektedir) kavramı ile birlikte devletin çekirdek ulusu dil, kültür, demografi, ekonomik refah ve siyasi hegemonya açısından sağlamlaştırma ihtiyacı ile açıklar (Brubaker, 2011:1786). Kazakistan’da eğitimin millileştirilmesi sürecinde temel hedef ülkedeki Kazak olmayan halklar değil, dil açısından Ruslaşmış Kazaklardır (Brubaker, 2011:1799). Diğer etnik grupların Kazaklaşması değil Kazakça öğrenmeleri istenmektedir. Bu bağlamda Kazakistan’daki kimlik inşa sürecinde asimilasyonist bir tutumun aksine farklılıkların korunduğu bir süreç

ішлемektedir. Kazak milli kimliğinin dil ve kültürden ziyade seçereye dayandırılması da bu durumu etkilemektedir. Kazaklardaki geleneksel sosyal yapı olan жүзler ve уруғлар Kazak olmanın ön şartı niteliğinde olan alt kimliklerdir. Kazaklar kültürel olarak başka halkların Kazaklaşmasını isteyecek ve Kazak olmalarını kabul edecek bir yapıya sahip değillerdir.

Kazakistan'daki kimlik inşa sürecinin belirleyici etkenlerinden biri de Kazakistan'ın güvenlik ve tehdit algılamalarıdır. Kazakistan'da bağımsızlık sonrasında kimlik inşa sürecinde Sovyet döneminin reddedilmesi veya kimliğin Rus ve Sovyet unsurlarından arındırılması tercih edilmemiştir. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve dolayısıyla Kazaklar Sovyetler Birliği'nin bir parçasıdır. Kazakistan ve Kazak kimliğine dair pek çok öge de Sovyetler Birliği döneminde şekillenmiştir. Bu sebeple bu dönemden arınmak, Kazak kimliğinin oluşum evrelerinden çok önemli bir parçayı silmek anlamına gelecektir. Ancak Sovyet döneminden ve Kazak kimliği üzerindeki Rus etkisinden arınmamanın tercih edilmesinde bir diğer önemli etken devletin güvenlik ve tehdit algılamasıyla ilgilidir. Resmi rakamlara göre 18 milyonluk nüfusun yaklaşık 3 milyon 600 bini Rus'tur (Stat.gov.kz, 01.09.2018). Rusça ve Rus kültürü Kazakistan'daki farklı etnik gruplar arasındaki ortak iletişim dili ve kültürü halindedir. Ayrıca Kazakistan'ın Rusya ile ilişkilerinde güvenlik ve ekonomi alanındaki ilişkilerinin güçlü olması kimlik inşa sürecinde Rus karşıtı bir söylemin tercih edilmemesine neden olmaktadır. Kazakistan diğer Baltık ülkelerinde veya Ukrayna'da olduğu gibi bağımsızlık sonrasında Ruslara baskı yapmak ve Rusya'dan uzaklaşmak yerine Rusya'nın belirleyici olduğu uluslararası örgütlerde yer almayı tercih etmiştir. Kazakistan Rusya ile karşılıklı bir güven ilişkisi kurmuş ve ülkedeki Ruslara güven vermiştir. Böylece devlet içindeki kadrolardaki orantısız Kazaklaştırma sürecini de daha rahat gerçekleştirmiştir (Hale, 2009:30). Kazakistan genel olarak ülkedeki Kazak kimliğinin inşasını ve devletin Kazaklaşma sürecini daha geniş bir zamana yayarak ve bu dönemde akılcı bir şekilde Rusya ile iyi ilişkilerini sürdürerek devam ettirmektedir.

Kazak milli kimliğinin devam eden inşa sürecinde Nazarbayev'in yazdığı "Manevi Uyanış" makalesi hem geçmişin değerlendirilmesi hem de geleceğe yönelik öngörülerin yapılabilmesine yardımcı olmaktadır.

2. "GELECEĞE DOĞRU: MANEVİ UYANIŞ" MAKALESİNDEKİ FİKRİ TEMELLER

Nazarbayev makalesinin başında hedeflerinin Kazakistan'ın dünyadaki gelişmiş 30 ülke içine girmesi olduğunu belirterek, ülkesi için yeni bir modernizasyon sürecinin başladığını belirtmiştir. Milli şuurun ise bu sürecin temeli olduğunu vurgulamıştır (Nazarbayev, 2017:1). Bu yaklaşımda, modernleşme sürecinde milli kimliğin ve kültürün erozyona uğraması ihtimaline karşı alınmış bir önlem olmanın yanında bu süreci aynı zamanda milli kimliği de güçlendiren bir sürece dönüştürme kaygısı görülmektedir. Modernleşme sürecinde Batı modernleşmesinin günümüz dünyasına uygun olmadığını belirten Nazarbayev, her toplumun kendi kültürel yapısına özgü bir sürecin yaşanabileceğini yazmıştır. Modernleşmenin yeni bir türü olduğunu ve bu yeni türdeki en önemli şartın da "milli kod"un korunabilmesi olduğunu belirten Nazarbayev, tarihi köklerin ve milli kültürün korunmasına öncelik vermektedir (Nazarbayev, 2017:1). Makalede tarihi köklerin ve milli kültürün korunması üzerine yapılan girişin ardından ise olumsuz olan tarihi ve kültürel alışkanlıklardan arınması gerektiği üzerine önemli detaylar yer almaktadır. Makalede *Pragmatizm* başlığı altında Kazak toplumundaki modernleşmeyi engelleyen geleneklerin eleştirisine yer verilmiştir. Bu başlık altında yer alan eleştirilerin bir kısmı makale içinde aşağıdaki cümlelerle ifade edilmiştir.

"Kanımıza sinmiş birçok alışkanlıklarımızı ve basmakalıp sert kuralları değiştirmesek, bizim tam olarak uyanışımız mümkün olamaz." (Nazarbayev, 2017:1).

"Pragmatizm – kendi milli ve şahsi zenginliğini iyi bilmek, onu tasarruflu kullanmak ve ona göre geleceği planlamaktır; savurganlık, kendini diğerlerinden üstün görme gibi kötü niteliklerden arınmaktır. Günümüz toplumunda yer alan lüks ve şatafat gerçek kültür değildir. Aksine, ağırbaşlılık ve kanaatkarlık, alçak gönüllülük, tutumluluk ve bunların yerinde kullanılması görgülü olmanın göstergesidir" (Nazarbayev, 2017:1).

"(...) Uyanışın bir diğer anlamı ise eskimiş ve küresel dünyaya uymayan bazı alışkanlıklardan kurtulmak demektir. Örneğin, milletin bölgelere ayırımını ele alalım. Elbette ki, insan doğduğu yerin tarihini bilmesi ve bununla gurur duyması doğrudur. Fakat bundan daha önemlisi ise insanın kendisinin bölünmez tek ve ulubir milletin evladı olduğunu unutmamasıdır." (Nazarbayev, 2017:1).

Modernleşme yolunda Kazak kültüründe yer alan olumsuz alışkanlıklardan kurtulmak gerektiği ifade edilirken savurganlık, şatafat, kendini diğerlerinden üstün görme gibi özellikler sıralanmıştır. Nazarbayev daha önce yazdığı kitaplarda da Kazak kimliğinin sadece göçebelige ve geleneklere indirgenmemesi gerektiğini belirterek, "gelenekçilik çığırtkanları"ni eleştirmiştir (Nazarbayev, 2003:15). Manevi Uyanış makalesinin *Milli Kimliğin Korunması* başlığı altında yer alan bir diğer olumsuz özellik ise kayırmacılıktır. Kazak toplumunda kayırmacılık meselesi akraba ve hemşehri gibi özelliklerin yanında uruğ farklılıklarına dayalı olarak da ortaya çıkmaktadır. Kazak halkını meydana getiren tarihi uruğ kimliklerinin günümüze

değin güçlü bir şekilde korunmuş olması, bugün bürokrasi alanında da bir uruçculuk meselesini gündeme getirmektedir. Ülkede uruç temelli kayırmacılığın olduğuna dair somut delillerin bulunması çok zor olsa da zaman zaman toplumun ileri gelenlerinin uruçculuk karşıtı açıklamalar yapması bu durumun olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Devlet Başkanı'nın ülkenin modernleşme sürecinin temel ilke ve projelerini yazdığı iki sayfalık çerçeve metinde kayırmacılığa karşı bir paragrafın yer alması da bu sorunun varlığına işaret eder. Nazarbayev bu mesele ile ilgili olarak şu cümlelere yer vermiştir: *“Biz herhangi bir işe kişinin şahsi ve mesleki niteliklerinden dolayı yaptığı katkılardan ötürü yükselmesini sağlayan meritokratik bir toplum kurma yolundayız. Bu sistemde kayırmacılığın asla yeri olamaz. Kayırmacılık gelişmemiş ülkelerin düzenidir.”* Bu cümleyi biraz daha açmak adına Nazarbayev'in 14 Aralık 2012 tarihinde yaptığı bir konuşmadaki cümlesine de yer verebiliriz. Nazarbayev, *“Kazakistan'ın iç birliğini bozmak isteyenler uruçculuk, memleketçilik hikayeleriyle ülke birliğini bozmak isteyen güçlerin ortaya çıkması devlet başkanı olarak beni endişelendiriyor. Buna benzer kötü niyetlilerin gürültülerine kulak asıp, söylediklerinin peşine takılan kişilerin, her atanın şeceresine saygı gösterirken, her tarafa çekilmesi de mümkündür”* demiş ve uruç ve tayfalara bölünmenin milli birliği parçalamanın en tehlikeli türü olduğunu belirtmiştir (inform.kz, 16.12.2012). Nazarbayev'in bu konuşmasından yaklaşık bir ay sonra Muhtar Şahanov'un kaleme aldığı uruçculuk karşıtı bildiriye 143 Kazak aydını imzalamıştır. Bildiride; *“Uruçcu hareketler vatani ve milli bütünlüğümüze, ortak birliğimize yönelik tehdit haline gelmiştir. Buna ülke olarak engel olmalı, hiçbir zaman hiç kimse buna müsaade etmemelidir. Biz uruçculuğun karanlık taraflarının neden olduğu yukarıdaki durumlarda aynı görüşteyiz. Buna yol açan sebeplerin toplumda bütün toplumsal yönleriyle ele alarak tartışılması gerektiğine, hatta bu önemli ve hayırlı çalışmanın yurt bilincine yerleşmesinde devlet ve hükümet tarafından geniş önlemlerin alınacağına inanıyoruz”* yazılmıştır (Şahanov, 22 Ocak 2013:4). Uruçculuğa karşı tepki gösteren Kazak aydınları genel olarak uruç kimliklerinin korunması yönünde fikir beyan etmektedirler. Yukarıdaki bildiri metnine imza atanlardan biri olan Alaş Tarih Araştırmaları Merkezi Başkanı Hayrolla Gabjalilov, Nazarbayev'in uruçculuk karşıtı açıklamasından yaklaşık iki ay sonra verdiği röportajda, *“Uruçuna saygı göstermeden, onu kutsal saymadan milliyetçi olamazsınız. Milli ülküyü anlamayan, halkının derdini düşünmeyen bazı yöneticiler ve yönetimde oturan hımbıllar kendi yakınlarını kayırıp, yönetimdeki uzmanların peşini bırakmadıklarını görüyoruz”* demiştir (Bokaev, 2012:6). Gabjalilov'a göre uruç unutup, milli tarih yapalım demek ilmi bir hata olup Kazak uruçlarının kimliğini korumak Kazak tarihini eski devirlere dayandırmanın bir yoludur.

Kazak kimliği oluşma sürecinde, Kazak kimliğinden daha önce tarihi olarak var olan uruçlar bugün Kazak kimliğinin alt kimlikleri olarak varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmektedir. Uruç kimliklerinin toplum içindeki önemi ve korunması yönündeki bilinç de hem toplum tarafından hem de aydınlar tarafından genellikle savunulmaktadır. Uruç kimliklerinin korunmasının olumsuz yanı olarak ise uruçculuk görülmektedir. Ancak pek çok aydın uruç kimliği ile uruçculuğun birbirinden ayrı olarak ele alınmasını ve uruç kimliklerinin korunurken uruçculukla mücadele edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Uruçculuk Kazakistan'da adam kayırmacılık olarak bir tercih sebebi olmaktadır. Bu devlet sistemindeki adalet ve liyakat esaslı atama için bir sorundur. Bunun dışında halk arasında uruç kimliklerinden kaynaklanan bir bölünme ya da gerginlik olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu bağlamda Kazakistan'daki uruç ve jüz aidiyetleri milli kimlik açısından sorunlu bir yapı gibi görünse de aslında Kazak kimliği tüm uruçlar için bütünleştirici bir kimlik olarak kabul edilmektedir.

Nazarbayev makalesinde modernleşme sürecinin en önemli vurgusunu eğitim konusunda yapmıştır. Eğitim ile milli kimlik arasındaki ilişki içerisinde tarih yazımı ve buna bağlı olarak tarih algılamaları önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle devlet başkanı olarak Nazarbayev'in 20. yüzyıla dair değerlendirmelerinin devletin bakış açısını yansıttığını kabul ederek bu okumayı yapabiliriz. Nazarbayev makalesindeki *“Kazakistan'ın Devrimsel Değil Evrimsel Gelişimi”* başlığına, 100. yıldönümünü geçirdiğimiz Ekim 1917 Devriminin Avrasya coğrafyasının büyük bir kısmını derin bir değişime uğrattığını belirterek başlamıştır. Nazarbayev'e göre, 20. yüzyılda Kazaklara tamamen yabancı olan bir toplumsal yapı zorla kabul ettirilmiş, Kazakların demografik gelişimi ağır bir darbe almış, Kazak dili ve kültürü neredeyse yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır (Nazarbayev, 2017:1). Bu ifadelerin devamında ise *“elbette tarih sadece beyaz ve siyahlardan oluşmaz”* diyerek Sovyet döneminin olumlu etkileride yazılmıştır. Sanayileşme, sosyal ve endüstriyel altyapının oluşması ve yeni aydın sınıfının oluşması, bu dönemdeki olumlu gelişmeler arasında sayılmıştır. Ekim devriminin doğurduğu olumlu ve olumsuz gelişmeler sıralandıktan sonra Kazakistan'ın ihtiyacının, sonunda katliam ve ekonomik çöküş olacak bir devrim değil, evrimsel bir gelişim olduğu belirtilmiştir (Nazarbayev, 2017:2). Kazak milli kimliğinin inşa sürecinde Sovyet dönemine yönelik algılarla ilgili çelişkiler Nazarbayev'in makalesinde de kendisini göstermektedir. Kazak dili ve kültürünün neredeyse yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı yazılan dönem ile bugünkü Kazak milli kimliğinin en önemli

shahsiyetleri olan Kazak aydınlarının yetiştirildiği ve taltif edildiği dönem aynı dönemdir. Kazak milli kimliğinin inşasını 1960 ve 1970'lerdeki Kazak-Sovyet elitleri derinden etkilemiştir. Bunun önemli örneklerinden bir tanesi Kazak edebiyatının en meşhur roman üçlemesi olan, İlyas Esenberlin'in 1970'lerin başında yazdığı *Köşpendiler* (Göçebeler) romanıdır (Kudaibergenova, 2013:2). 15. ile 19. yüzyıllar arası Kazak tarihini konu edinen roman, Kazak kimliği ile ilgili pek çok köklü soruna da değinmiştir. Esenberlin'in romanındaki milli bilinç, devletin kökleri ve milli devlet konsepti bağımsızlık sonrası modern Kazak devletinin ve kimliğinin inşasında da önemli bir yer tutmaktadır (Dadabayeva ve Sharipova, 2016:169-173). Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşının milli kimliğin inşasındaki rolü hala devam etmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın Kazak/Sovyet kahramanları bugün hala Kazak milli kimliğinin gurur zirvelerini oluşturmaktadır. Buna rağmen İkinci Dünya Savaşı esnasında Sovyetlere karşı mücadelenin içinde yer alan Kazak aydını Mustafa Şokay da Kazak milli kimliğinin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Yukarıda bir çelişki olarak yazılan bu durum Kazak milli kimliğinin kendisidir. Bu çelişkiler milli kimlikten arındırılması gereken parçalar değil, tümüyle kabul edilen ve sahiplenilen bir bütünün parçalarıdır. Kazak milli kimliğinin inşa sürecinde Sovyet dönemini anlamak için Sovyetler Birliğini zaman bağlamında bir bütün olarak okumak yerine dönemsel değişimleri ve etkenleri birlikte ele almak gerekmektedir. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'ne Kazakistan merkezinden bakmak yerine dönemin politikalarını Sovyetler Birliği bütününde incelemek ve böyle değerlendirmek yerinde olacaktır. Nazarbayev daha önce yazdığı kitap ve makalelerde olduğu gibi "Manevi Uyanış" makalesinde de bu hassasiyeti gözetmektedir. Fakat Nazarbayev'in 2003 yılında yayımlanan *Tarihin Akışında* adlı kitabında, sömürgeci olarak nitelenen Sovyetler Birliği ile Çarlık arasındaki ilkesel farklılıklardan ziyade ilkesel benzerliklerin incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Her iki dönemde de Kazak topraklarının askeri, iktisadi ve kültürel olarak boyunduruk altına alındığı yazan Nazarbayev, her iki dönemin de övülmesine gerek olmadığı belirtmiştir (Nazarbayev, 2003:17).

Kazakistan'daki milli kimlik inşasının tartışmalı bir alanı da milli kimlik kavramının içine farklı etnik kökenlerden olan Kazakistan vatandaşlarının nasıl yer aldığıdır. Manevi Uyanış makalesinde "mil-letimiz" ifadesinin kullanıldığı yerlerde "yani bütün Kazakistanlılar" diye bir açıklama yapılmış ya da "tüm Kazakistan vatandaşları" ifadesi tercih edilmiştir (Nazarbayev, 2017:1). Bunun dışında makale genelinde milli kimlik, tarih, kültür, dil gibi ifadelerin tamamında Kazak milli kimliği, Kazak tarihi, Kazak dili ve kültürü ifade edilmektedir. Makaledeki korunması ve güçlendirilmesi amaçlanan milli kimliğin vatandaşlık temelli bir siyasi kimlik değil Kazak kimliği olduğu açıktır. Kazakistan Devleti, Kazak milli kimliğinin inşasında Kazak kimliğini güçlendirirken, bir yandan da ülke içinde var olan etnikler arası barışın sürekliliğini sağlayan hassasiyetini korumaktadır.

3. "MANEVİ UYANIŞ" MAKALESİNDE MİLLİ KİMLİK İNŞASINA YÖNELİK PROJELER

Manevi Uyanış makalesinde yer alan ve makale sonrasında Manevi Uyanış programı kapsamında uygulamaya koyulan projelerin Kazak milli kimliğinin korunması ve güçlendirilmesi yönünde olduğu görülmektedir. Makaledeki "Gelecek Yıllardaki Görevler" başlığı altında yapılacak projeler yazılmıştır. Bu projeler, Latin alfabesine geçiş, sosyal bilimler alanında Kazak dilinde yeni 100 ders kitabı, herkesin doğduğu yere katkı sağlaması planlanan Doğduğun Yer Programı, ülkedeki tarihi yerlerin korunması, restorasyonu ve tanıtılması, Kazak kültürünün ülkeye ve dünyaya tanıtılmasını hedefleyen Küresel Kazakistan Çağdaş Projesi vesosyal, fen bilimleri ve sanat alanında gençleri destekleyecek olan 100 Yeni İsim Projesi'dir.

Kazakistan'ın Latin alfabesine geçiş süreci bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren tartışılmıştır. Manevi Uyanış makalesinde bu sürecin tüm resmi evrak ve ders kitaplarının 2025 yılında Latin alfabesine geçilerek tamamlanacağı duyurulmuştur. Latin alfabesine geçişin gerekçesi olarak modern teknolojik ortama uyum ve iletişim teknolojileri gösterilmiştir (Nazarbayev, 2017:2). Latin alfabesine geçiş süreci Kazakistan'ın Rus kültür havzasından Batı kültür havzasına geçişi olarak görülebilir ancak bu sadece alfabe değişikliğiyle gerçekleşebilecek kadar basit ve kolay değildir. Bunu destekleyen bir diğer politika ise eğitim alanındaki üç dilli eğitimidir. Yeni getirilen eğitim sistemi ile Kazakistan'da eğitim Kazakça, Rusça ve İngilizce olarak verilecektir. Bu bir yandan Kazakçanın gelişimini ve zenginleşmesini olumsuz olarak etkilerken diğer yandan ülkedeki Rus dilinin ve kültürünün etkisini kırabilir. Bu durum Rus dili ve kültürü yanında zayıf kalan Kazakçaya orta vadede alan açılmasını sağlayabilir. Bunun aksine Muhtar Şahanov ve diğer bazı Kazak aydınları tarafından, Latin alfabesine geçilmesinin mevcut iki resmi dilli yapıda Rusçaya olan rağbeti artıracığı yönündeki endişeler de dile getirilmektedir (Mukankızı, 27.10.2011). Ayrıca Kazak olmayan diğer etnik grupların Kazakça öğrenmeleri de daha zor olabilecektir. Bu projedeki hedef kitle doğrudan Kazaklardır çünkü Latin alfabesine geçiş sadece Kazakça için geçerlidir.

"Bize sadece mühendisler ve doktorlar değil, zamanımızı ve geleceği anlayabilen sosyal bilimciler de gereklidir" diyen Nazarbayev'in makalesinde duyurduğu bir diğer proje ise sosyal bilimlerin bütün alan-

larında dünyadaki farklı dillerdeki en iyi 100 ders kitabının Kazakçaya çevrilmesidir (Nazarbayev, 2017:2). Kazakistan'daki sosyal bilimlerin Sovyet döneminde sosyalist öğreti çerçevesinde sınırlı kaldığını ve tek bir bakış açısına sahip bir yapının oluştuğunu belirten Nazarbayev, bu proje ile toplumda açıklığın ve pragmatizmin hakim kılınabileceğini yazmıştır (Nazarbayev, 2017:2). Özellikle milli kimliğin inşasında önemli bir role sahip olan tarih yazımının bu süreç ile yeniden şekilleneceği beklenebilir. Tarih yazımı ve milli kimlik inşasında Sovyet dönemindeki sosyalist yaklaşımın yerini bağımsızlık sonrasında, yine aynı Kazak elit kadroları tarafından, ilkçi (primordialist) yaklaşım almıştır. Sharipova ve Dadabayeva bu durumu eleştirerek, Kazakistan'daki akademisyenlerin çoğunun çalışması bu ilkçi yaklaşımın hakim olduğu ve sosyal bilim alanının tamamında hayali literatürlerin (roman ve hikayeler) etkili olduğunu yazmışlardır (Dadabayeva ve Sharipova, 2016:177). Kazakistan'daki tarih yazımını aynı şekilde eleştiren BhavaDave de hala tarafsız bir Kazak tarihinin yazılmadığını belirtmiştir (Dave, 2007:48). Kazakistan'daki sosyal bilim alanında dünyadaki çağdaş ve bilimsel sosyal bilim yöntemlerinin etkisini artıracak olan 100 kitap çevirisi projesinin 5-6 yıl içinde meyvelerini vermeye başlayacağını yazan Nazarbayev, milli kimliğin korunup güçlenmesini hedeflerken bunu çağdaş bilim yöntemlerini kullanarak yapmayı amaçlamaktadır.

Doğduğun Yer Programı ile Kazakistan halkının anavatanlarına olan bağlılıklarının ve sevgilerinin artırılması için yerel tarihin tanıtılması, ekolojik dengenin korunması ve yerleşim alanlarının iyileştirilmesi amaçlanmaktadır. Nazarbayev bu programın “vatanperverliğin ana çekirdeğini” oluşturacağını ifade etmiştir (Nazarbayev, 2017:2). Özellikle ülkedeki Kazak tarihinin kutsal olarak görülen yerlerinin restorasyonu, tanıtılması ve sahiplenilmesi milli kimliğin güçlendirilmesi için önemli görülmektedir.

SONUÇ

Nazarbayev'in Manevi Uyanış makalesi Sovyetler Birliği dönemindeki milliyet politikaları ile şekillenmeye başlayan Kazak milli kimliğinin inşa sürecini, bağımsızlık sonrası dönemde yeni projelerle bir program kapsamına almıştır. Bu makaledeki yaklaşımların ve projelerin güçlü ve zayıf yönleri şu şekilde sonuç bağlamında sıralanabilir. İlk olarak Manevi Uyanış makalesi ve programının güçlü yönleri açısından, milli kimlik ve ulus devlet inşasında Kazak tarih ve kültüründeki olumsuz olarak görülen gelenekler ve alışkanlıklar tespit edilerek bunlardan arınılması gerektiği yönündeki tespitlerdir. Bu kimlik inşa sürecinde Kazak kültürüne yönelik eleştirel bir yaklaşımdır. Özellikle “kendini diğerlerinden üstün görme” alışkanlığı, milli kimliğe olan aidiyeti güçlendiren bir nitelik gibi görünse de uzun vadede toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimini olumsuz etkileyecek niteliktir. Bir diğer eleştiri “adam kayırmacılık” hususu üzerine yazılmıştır ve bunun temelinde Kazak milli kimliğini alt kimliklere bölen bölgeselcilik ve uruçculuk tehlikelerine dikkat çekilmektedir. Bu durum devletin liyakat esasına göre şekillenmesini de olumsuz etkileyeceği için devlete karşı güven ve adalet algılarının da zayıflamasına neden olabilir. Elbette burada önemli olan makalede yazılmış olan bu hususların uygulamada nasıl bir sonuç doğuracağıdır. Makalenin kimlik inşası açısından bir diğer güçlü yönü, ağırlık merkezinin eğitim alanına verilmiş olması ve eğitim alanında milli kimliği koruyan ve güçlendiren projelerin çağdaş, bilimsel yöntem ve yaklaşımlara dayandırılması gerekliliğine yapılan vurgudur. Kazakistan'daki sosyal bilimlere ve tarih yazımına yönelik yapılan eleştirilere karşılık olarak 100 yeni ders kitabı projesiyle bu eleştirilere karşılık bir önlem alınacağı görülmektedir. Kazak milli kimliğinin inşasının dünyaya kapalı, bilimsel literatürden uzak ve yalnız ilkçi-milliyetçi yaklaşımlarla değil, dünyadaki sosyal bilim yöntemleri dikkate alınarak süreceği iddia edilmektedir.

Manevi Uyanış makalesindeki zayıf yönler açısından ise Kazak milli kimliğinin inşasındaki en tartışmalı kavram olan tek millet ve Kazakistanlılık yaklaşımında yüzeysel ve içi boş söylemlerin devam ettiği görülmektedir. Makalede “milletimiz” kelimesinin geçtiği yerlerde “yani tüm Kazakistan vatandaşları” açıklamasına ihtiyaç duyulmuştur ancak makalenin asıl ögesi kesinlikle Kazaklardır. Makaledeki yaklaşım ve projeler Kazak milli kimliğini güçlendirmek üzerine kuruludur. Kazakistan'da, Kazakistanlılık kimliği Sovyet milliyet politikaları ile şekillenmiş, etnik aidiyetleri güçlendirilerek korunmuş bir toplum için öncelikli kimlik olabilecek bir niteliğe sahip değildir. Burada ülke içi sosyo-kültürel farklılıklar arasındaki uyumun korunmasına yönelik bir hassasiyet vardır ve bu siyasi olarak kabul edilebilir bir durumdur. Devlet Başkanı kimliğiyle Nazarbayev'in cümlelerinde ülke içi huzur ve refahı korumayı öncelikli olarak görmesi ve cümlelerine bu hassasiyetin yansımaları olağandır. Ancak kimlik konusundaki bu belirsiz ve çekingen tavır makale içinde bir zayıflık olarak dikkat çekmektedir.

Manevi Uyanış makalesi akademik olarak bir değerlendirmeden ziyade Kazak milli kimliğinin inşa sürecinde devletin resmi söylemi olarak değerlendirilmelidir. Bu sebeple makale içindeki yaklaşım ve projelerin anlaşılabilir olması için Kazakistan'ın bağımsızlığının ardından izlediği politikaların ve Nazarbayev'in daha önce yazdığı yazıların ve konuşmalarının incelenmesi gerekmektedir çünkü hassas ve çok boyutlu bir mesele olan milli kimlik inşası konusunda devletin resmi söylemi içindeki detaylar ve tercih edilen cüm-

leler, milli kimliğin inşası süreciyle ilgili geleceğe dair ipuçları vermektedir. Makaledeki yaklaşım ve projelerden anlaşılmalıdır ki, uzun vadede Kazakistan'da Kazak kimliği ve kültürü, devlet ve toplum içinde güçlendirilerek egemen ve asli unsur konumunu sağlamlaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- Brubaker, Rogers (2011), "Nationalizing States Revisited: Projects and Processes of Nationalizing in post-Soviet States", *Ethnic and Racial Studies*, C:34, S:11, ss. 1785-1814.
- Dadabayeva, Gulnara ve SHARIPOVA, Dina (2016), "The Imagined Nation-State in Soviet Literature: The Case of Koshpendiler", *Nationalities Papers*, C:44, S:1, s.165-180.
- Dave, Bhavna (2007), *Kazakhstan – Ethnicity, Language and Power*, Londra, Routledge.
- Bokaev, Engimelesken Kuvanbek (9-15 Şubat 2012), "Alaş Tarihi Zertteu Ortalıgının Prezidenti Hayrolla Gabjalilovpen Suhbat", *Ana Tili*, No:6, s.6.
- Hale, Henry E. (2009), "Cause without a Rebel: Kazakhstan's Unionist Nationalism in the USSR and CIS", *Nationalities Papers*, C:37, S:1.
- Kudaibergeneova, Diana T. (2013), "Imagining Community in Soviet Kazakhstan. An Historical Analysis of Narrative on Nationalism in Kazakh-Soviet Literature", *Nationalities Papers*, s.1-16.
- Martin, Terry (2001), *The Affirmative Action Empire, Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Cornell University Press.
- Mukankızı, Maklap (27.10.2011), "Galımdar Jaktagan Latın Alıpbıine Akın Karsı", https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_kazakh_language_latyn/24373619.html, (30.08.2018).
- Nazarbayev, Nursultan (2003), *Tarih Tolqınında*, Almatı, Atamura.
- Nazarbayev, Nursultan (16.12.2012). "N. Nazarbayev: Kazaktın İşki Tutastıgın Buzgısı Keletin Ruşıldık, Jerşildikten Ada Boluga Şakırdı", http://www.inform.kz/kz/n-nazarbaev-kazaktyn-ishki-tutastygyn-buzgysy-keletin-rushyldyk-zhershildikten-ada-boluga-shakyrdy_a2519265, (10.03.2018).
- Nazarbayev, Nursultan (2017), "Bolaşakka Bağdar: Ruhani Jangıru", *Egemen Kazakistan*, 12 Nisan 2017, s.1-3.
- Şahanov, Muhtar (2013), "Ruga Bölinüdin Kasiretinemese Ulttıkt Tutastıkka Sına Kagu", *Kazak Üni*, 22 Ocak 2013, No:3, s.4.
- inform.kz, (16 Aralık 2012), "N. Nazarbayev Kazaktın İşki Tutastıgın Buzgısı Keletin Ruşıldık, Jerşildikten Ada Boluga Şakırdı", http://www.inform.kz/kz/n-nazarbaev-kazaktyn-ishki-tutastygyn-buzgysy-keletin-rushyldyk-zhershildikten-ada-boluga-shakyrdy_a2519265, (10.03.2018).

Dos. Dr. Yeganə HÜSEYNOVA*

Xülasə

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. XIX əsrdə azadlığa gedən yolun təməli qoyuldu da, artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri, mütəfəkkir şəxsləri, siyasi xadimləri yurdumuzun müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Rusiya imperiyasının dağılması Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq üçün əsaslı şərait yaratdı. 1918-ci il mayın 28-i Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar bir hadisə oldu, Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edildi. Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında və ona rəhbərlik edilməsində M. Ə. Rəsulzadənin, F. Xoyskinin, N. Yusifbəylinin, A. Səfikürdskinin, Ə. Topçubaşovun, X. Xasməmmədovun, C. Hacınskinin, S. Mehmandarovun və başqalarının çox böyük rolu olmuşdur.

Açar Sözlər: İstiqlal, azadlıq, vətən, xalq, milli dəyər

SPIRITUAL AWAKENING IN AZERBAIJAN**Abstract**

For centuries the people of Azerbaijan lived dream of national freedom and independence, fought for freedom. In the XIX century and in the early TWENTIETH century in Azerbaijan has increased the national liberation movement, is one way to lay the foundation of freedom. The democratic forces of Azerbaijan, thinkers, politicians have joined the struggle for the independence, liberation of our people and our land officials. The collapse of the Russian empire Azerbaijan has created the conditions for the creation of an independent state. On may 1918, 28 was a significant event in the history of the Azerbaijan people, the Azerbaijan Democratic Republic was proclaimed. Creation of the Azerbaijan Republic M. Rasulzadeh, F. Khoyski, N. Yusifbeyli, A. Sefikurdski X. Xasmemmedov, C. Hacinski, S. Mehmandarov and others, has played a huge role in the leadership, A. Topchubasheva, and they.

Key words: Independence, freedom, homeland, nation, national value

GİRİŞ

“Müsəlman Şərqiində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində - XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhvali-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.” (Heydər ƏLİYEV)

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərk gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı, eyni zamanda, milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər.

1. AZƏRBAYCANDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK

XIX əsrin ortalarından ədəbi ictimai fikirdə getdikcə özünü qabarıq şəkildə göstərməyə başlayan milli özünüdərk cəhdləri cəmiyyətin geniş dairələrini və fəaliyyət sahələrini əhatə edirdi. M. F. Axundzadənin bədii nəsrində və komediyalarında milli dəyərlərimizə zidd olan təsəvvür və adətlər, yararsız təlim və idarə üsulu tənqid edilirdisə, onun davamçılarının əsrlərində bu çatışmazlıqların tərəqqi və inkişafa mane olan cəhətlərin müəyyənəndirilib aradan qaldırılması yolları axtarırdı. Milli-mədəni tərəqqinin yolunu xalqın maariflənməsində, cəmiyyətdə bütün təbəqələrin hüquq bərabərliyində, ailənin saflığında gördükləri üçün qabaqcıl görüşlü, vətənpərvərlik duyğulu təəssüb hisli həmin qüvvələr həm ədəbi yaradıcılıqlarında, həm də əməli fəaliyyətlərində maarifin ictimai və mədəni fikrin dövrə, zamanın axarına uyğun istiqamətə

*GəncəDövlətUniversiteti, AzərbaycanvəDünyaƏdəbiyyatıKafedrası, email:yeganehuseynli@mail.ru

yöndilməsini əsas götürüdürlər. Məhz bunun üçün maarifçilər işə fərdlərin tərbiyyəsindən, tədris müəssisələrinin, dərs kitablarının təkmilləşdirilməsi məsələsindən başlamağın lazım olduğunu bildirirdilər. Ona görə də “Əkinçi” qəzeti səhifələrində tədris müəssisələrinin, tədris üsulunun, dərs kitablarının yararsızlığı və bu nöqsanın aradan götürülməsi məsələsini qaldırırdı. Qəzet xalqın o zamankı acınacaqlı vəziyyətini belə göstərirdi: “Bu halda müsəlman milləti tufana düşmüş gəmi təkdir ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qərq edir. Belə də çox həmiyyətsizlik istər ki, qardaşlarımızın qərq olmağına baxa-baxa inək irəlindən yediyi çörəyi gövşəyən kimi Rüstəm zalın nağılı oxuyub keçmişdə olanların qüvvətinə fəxr edək və öz qərq olmağımıza əlac etməyək” (“Əkinçi” 2005: 396, 397).

Bununla da “Əkinçi” qəzeti xalqın güzəranının ağır, gələcəyinin təhlükədə olduğunu bildirir və vətəninə sevnən, qəlbində az-çox millət sevgisi olan ziyalılar və imkanlı şəxsləri bu hadisələrə kənardan tamaşa etməkdənsə, əl-ələ verib iş görməyə çağırırdı. Qəzet, hər bir kəsi vətənin və xalqın dərdinə şərik olmağa, vəziyyətdən xilas yolu axtarmağa çağırırdı. Çıxış yolunun tapılması üçün isə birinci növbədə mövcud acınacaqlı vəziyyətə düşməyimizin səbəbləri axtarılmalı, inkişaf və irəliləyişimizə mane olan əngəllər müəyyənəşdirilməli idi. Bu düşüncə və axtarışlar göstərdi ki, Azərbaycan xalqının getdikcə tənəzzül etməsinə səbəb bizim elmsizliyimiz, dünyəvi elmlərdən xəbərsizliyimizdir. Bütün bunlarla yanaşı, həm də xalq arasında təbliğat və izahat işi aparılırdı. Həmin izahatlarda elmin səmərəsi, təhsilin xalqın inkişafında, həyat səviyyəsinin yüksəlməsində rolu göstərilir, gənc nəslin düzgün tərbiyə edilməsində valideynlərin öhdəsinə düşən vəzifələr aydınlaşdırılırdı. Əhsənül-Qəvaid “Əkinçi” qəzetində cahilliklə aqilliyin fərqi, onların şəxsiyyət üçün xeyir və zərərli cəhətini izah etdikdən sonra bildirir ki, hər bir müsəlman dini ayinlərin icrası ilə özünü axirət əzabından xilas etməyə çalışdığı kimi bu günün cəhalətindən, yoxsulluq və digər məhrumiyətlərindən xilas etməyə də çalışmağa borcludur. Çünki cəmiyyətdə hər kəs yaxşı ad qazanmaq, hörmət-izzət sahibi olmaq istəyir. Bütün bunlar isə zəhmət, ağıl və zirəklik, öz mövqeyini təmin etməyi bacarmaq hesabına əldə edilə bilər. Ona görə də istədiyinə nail olmaq üçün mütləq düzgün istiqamətdə çalışmalısın. Bu məqamda qarşıya belə bir sual çıxırdı ki, tərəqqi və inkişaf edib digər millətlərin sırasına çıxmaq üçün hansı elmləri öyrənmək və övladlarımıza öyrətmək faydalı ola bilər?. Deməli, islam aləmindəki geriliyin, tənəzzül və ətalətin başlıca səbəbi xalqa rəhbərlik edən şəxslərin onlara münasibətinin dəyişməsi ilə bağlı olmuşdur. Hakim dairələrlə işbirliyinə girən ruhanilər özlərinin şəxsi mənafeləri naminə xalqı cəhalət zülmətinə qərq etmiş, onları elm nurundan məhrum edərək cəhalətdə saxlamağı üstün tutmuşlar. Əsasları da bu olmuşdur ki, cəvahir hər kəsin əlində olanda qiymətdən düşdüyü kimi, elm və bilik cəvahirinə də hər kəs sahib olsa o da qiymətdən və hörmətdən düşər.

2. ÖLKƏDƏ APARILAN ELMİ İSLAHATLAR

Güclü ordu və güclü dövlətə sahib olmağın başlıca şərtlərindən biri elmə, təhsilə, alim və müəllim kadrlarına yiyələnməkdir. Belə olarsa, ölkədə bütün istiqamətlərdə aparılan islahatlar elmi əsaslar üzərində qurular və daha səmərəli olar. Bunun üçün müəllim kadrların yetişdirilməsinə də nail olmaq lazımdır. Bu həqiqəti başa düşən qabaqcıl görüşlü ictimaiyyət nəzərə alırdı ki, indiyədək tamamilə başqa təlim üsulları ilə işləyən müəllimlər birdən-birə qabaqcıl təlim metodlarına yiyələnmə bilmədiklərindən onlarla da iş aparmaq lazımdır. Əslində əsil müəllim hər şeyə qadirdir, o xalqı qəflət yuxusundan oyatmağı bacarmalıdır və ən azından bunu etmək xalqının azadlığı naminə onun borcudur. XIX əsrin maarifçiləri bir vətəndaş kimi məktəblərdən onu tələb edirdi ki, orada hər şeydən qorxan, düşünməyi bacarmayan itaətkar, müti adamlar deyil, fikri aydın, gözü açıq vətəndaşlar yetişdirilsin. Buna nail olmaq üçün də insanların bir-birlərinə, o cümlədən uşaqlara, onların gələcəklərinə münasibət kökündən dəyişilməlidir. maarifçi ədiblər onu da nəzərə alırdılar ki, gənc nəslin təlim tərbiyyəsinin yararsızlığını ayrı-ayrı təbəqələrdə və zümrələrdə yox, bütövlükdə cəmiyyətdə axtarmaq lazımdır. Burdan bir daha aydın olur ki, dövrün qabaqcıl görüşlü elm, ədəbiyyat və maarif xadimləri xalqın gələcəyini, tərəqqi və inkişafını yeni təlim metodlarının tətbiqində, əhalinin bütün təbəqələrinin sözün əsl mənasında maarifçilik hərəkətinə qoşulmasında görürdülər. Onlar bütün bu tədbirlərin birgə həyata keçirilməsinə çalışır, xalqın ictimai-mədəni səviyyəsinin və dünya görüşünün yüksəldilməsi üçün cürbəcür vasitələrə və üsullara əl atırdılar. Bu ziyalı gənclər və ədiblər başa düşürdülər ki, yeni tipli məktəbləri açmaq, həmin məktəblərə dövrün tələblərinə cavab verən müəllim kadrlarının cəlb edilməsi ilə iş bitmir. Bütün bunlarla yanaşı gənc nəsildə yeni dünya görüşü və əxlaq normaları formalaşdırma bilən dərslilər hazırlanmalıdır. Bu dövrdə xalqın gözünü açan, onu qəflət yuxusundan oyada bilən bədii əsərlər yazılıb həmin dərslilərdə yer almasına çalışmaq lazım idi. Bu əsərlər isə zamanın tələbi və xalqın mənafeyi ilə üst-üstə düşməli, uşaqların yaş və qavrayış səviyyələrinə uyğunlaşmalıdır. Göründüyü kimi, maarifçilər, məktəblərimizin və dərslilərimizin, müəllim kadrların günün tələblərinə cavab vermədiyini, məhz bu səbəbdən gənc nəslin tərbiyyəsini acınacaqlı, xalqın gələcək taleyinin, aqibətinin ümitsiz olduğunu diqqətə çatdırıb, həyəcan təbili çalır, vəziyyətdən çıxış yollarını axtarırdılar. H. Zərdabi, Əhsənül Qəvaid, Məhəmmədətağı Əlizadə Şirvani, M. F. Axunzadə və başqaları yeni tipli məktəblərin açılması, yeni ruhlu dərs

kitablarının hazırlanması və onlara uyğun ədəbi əsərlərin yazılması, müəllim kadrların yetişdirilməsi məsələsini qaldırır, problemin həlli yollarını göstərirdilər. Bu acınacaqlı vəziyyətdən çıxış yolunu maarifçilər savadlı və vətənpərvər gənclərin yetişməsində, xalqını ürəkdən sevən və onu düşünən, azadlığa aparan oğulların baş qaldırmasında görürdülər.

3. AZƏRBAYCANDA MAARİFÇİLİK HƏRƏKATI.

XIX əsrin ikinci yarısında başlanan maarifçilik ictimai-ədəbi hərəkatının əsasında xalqın elm yolu ilə maarifləndirilməsi və həyatın bütün sahələrində onun uğur qazanmasının təmin edilməsi dururdu. Məhz bunun üçün də bütün ümidlər zəkali və təəssübkeş gənclərə dikilirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai ədəbi və mədəni həyatının ən məhsuldar dövrlərindən biridir. Belə ki, XIX əsrin son rübü və XX əsrin əvvəlki onillikləri milli özünüdərk və milli müstəqillik məfkurəsinin formalaşması, həyata keçməsi, şanlı mübarizələrlə dolu bir mərhələdir. Bütün bunlar isə xalqın qabaqcıl düşüncəli, vətənpərvər ruhlu ziyalı nümayəndələrinin ardıcıl və məqsədyönlü səyi nəticəsində əmələ gəlmişdi. Beləcə, Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. XIX əsrdə azadlığa gedən yolun təməli qoyuldu da, artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri, mütəfəkkir şəxsləri, siyasi xadimləri yurdumuzun müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Rusiya imperiyasının dağılması Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq üçün əsaslı şərait yaratdı. 1918-ci il mayın 28-i Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar bir hadisə oldu, Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edildi. Azərbaycan Respublikasının yaradılmasında və ona rəhbərlik edilməsində M.Ə. Rəsulzadənin, F.Xoyskinin, N.Yusifbəylinin, A.Səfikürdskinin, Ə.Topçubaşovun, X.Xasməmmədovun, C.Hacınskinin, S.Mehmandarovun və başqalarının çox böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması və milli dövlət quruculuğunun bərqərar edilməsi xalqımızın suverenliyini təmin etdi və tarixi yaddaşın formalaşmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etdi. Gənc Azərbaycan dövləti son dərəcə mürəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə doğulmuşdu. Cümhuriyyətin yaradılması və fəaliyyəti əhəmiyyətinə görə Azərbaycan sərhədlərini aşaraq daha geniş bir mənə kəsb edirdi. Müsəlman dünyasına respublika anlayışını Azərbaycan xalqı gətirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqi ilk parlayan ulduzu oldu. Bu gün Şərqdə xalqların azadlıqda yaşamasının bir başa səəbkarı Azərbaycanda azadlıq toxumu səpən vətənpərvər oğulların adı ilə bağlıdır. Azərbaycanın öndə gedən və azadlıq toxumu səpən övladları müstəmləkə zülmü altında əzab çəkən xalqlara xilas yolunu göstərdi, həmin xalqların qarşısında ümid çıraqı yandırdı. Azərbaycan xalqı digər xalqlara örnək olaraq azadlığın rahatlıqla nəfəs almaq olduğunu anladı. Azərbaycan xalqının tarixində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, eyni zamanda, bütün Şərqdə, o cümlədən Türk-İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət nümunəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmırdı.

NƏTİCƏ

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir, qiymətli və qorumağa "məcbur" olduğu bir sərvətidir, eyni zamanda, bu sərvət və dəyər XX əsrin əvvəlindən sonunadək xalqımızın qəlbində yaşayan azadlıq idealları uğrunda mübarizənin məntiqi nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Respublika Günü münasibətilə söylədiyi nitqində qeyd etdiyi kimi: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması dünya miqyaslı tarixi hadisə idi. Çünki müsəlman ailəsində ilk demokratik respublika yaradılmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu tarixi Azərbaycan xalqı yazıb. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı çox istedadlı, vətənpərvər və mütərəqqi xalqdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının xatirəsi bizim üçün əzizdir. Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı onların xatirəsini ehtiramla yaşadır" (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin PREZİDENT KİTABXANASI, 2016: 53). Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi və XI Qızıl Ordu hissələrinin qanlı hərbi əməliyyatları nəticəsində Şimali Azərbaycan yenidən Rusiyanın tərkibinə qatılma da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz qoydu. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sübut etdi ki, ən qəddar müstəmləkə və repressiya rejimləri belə, Azərbaycan xalqının azadlıq ideallarını və müstəqil dövlətçilik ənənələrini məhv etməyə qadir deyildir və Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamağa, öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə qadirdir. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideallarını davam etdirərək bu tarixi varislik üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyevin sözləri ilə desək; "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədidir, dönməzdir və bizim qarşımızda duran vəzifə dövlət

müstəqilliyimizi qorumaqdan, əbədi etməkdən ibarətdir” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin PREZİDENT KİTABXANASI, 2016: 86).

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin PREZİDENT KİTABXANASI (2018), (məqalələr toplusu 2008-2016).

Əhmədov H., (2006) XIX əsr Azərbaycan məktəbi.

Əkinçi (1875 - 1877). Tam mətni (2005).

Qasımzadə F. (1974), XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.

Mahmudov Yaqub, (2004) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, iki cildə I cild.

ф.ғ.д., профессор **Қ.МӘДІБАЕВА***

Түйіндеме

Мақалада «Қармыс батыр» жырының көркемдік сипаттары негізінде XIX ғасырда әдебиет тарихында кең өріс алған авторлық ауызша әдебиет дәстүрінің ерекшеліктері араланады. Адай Қалнияз ақынның дәстүр дамыту бағытындағы шығармашылық өрісі талқыланады. Жыр сюжетіндегі нақтылық, баяндау тілінің өзіндік стильдік даралық сипаттарына мән берілген.

Тірек сөздер: *авторлық ауызша әдебиет, жазба дәстүр, тарихи жыр, баяндау телімі, эпикалық үрдіс, зар заман дәуірі*

The artistic feature of Kalniaz's poem "KarmysBatyr"

Abstract

The article analyzes the peculiarities of the oral tradition of literature in the XIX century in the history of literature on the basis of the artistic features of the poem "Karmsysbatyr". AdayKalniyaz discusses the creative field of the poet's traditions. The truth in the plot is the original features of the personality of the style of the narrative language.

Keywords: *author's oral literature, written tradition, historical poem, episode, epic process, epoch*

КІРІСПЕ

Ташкентте қазақ жоғары педагогика институтының қазақ тілі кабинетінде оқыған «Қазақ халық әдебиеті» баяндамасында Халел Досмұхамедұлы авторлық ауызша әдебиет қазақ халық әдебиетінің айрықша бір ерекшелігі деп көрсетеді.

Осы бір шығармашылық бағытқа қатысты кең құлаш мазмұн қозғаусыз қалмауын көксейтіндей. Айрықша ыждаһатпен түпкілікті ерекшеліктерге барлау жасау бағытын қисындаған. Халық поэзиясындағы авторлықтың үш түрі шығарушы, айтушы, түзетіп хатқа түсіруші туралы; бұл шығармашылықтағы авторлықтың өзгеше сипатты болатындығы – халық ақындарының әрқашан аяқасты суырып шығаратынын және әдетте оны өздері хатқа түсіре қоймайтынын; ауызша авторлықтың біртіндеп жазбаға ойысу факторларын әдеби дамудағы тарихи-көркемдік буындар ауқымында ғылыми негіздеуге мән берген.

«Аламан» жинағын құрастыру мақсатын баяндағанда – Халел Досмұхамедұлы әдеби мұрадағы өзекті түпмақсат ұстанымдардың, әлеуметшілдік, мемлекетшілдік, ұлтжандылық бағыттардың түпбастаулары мен қилы тарихи кезеңдердегі көрініс тауып отыруына қатысты өз тұсында, кейінгі кезеңде айғақталған мығым тоқтамдармен үндес пайымдаулар жасаған.

«Бұрынғы әдебиетпен танысқанда қазақтың бойына біткен мінездің бірнеше түрі орасан аңырайып тұр. Қазақ арасында болып өткен бірнеше әлеумет қимылдарда көрініп тұр. Ел әдебиетімен танысқанда осындай бадырайып көрінгеннің бірі – аламандық.

... Біздің жұмысымыз ел әдебиетінде бадырайып көрініп тұрған «өткен әлеуметшіліктің» бір бұтағын көпке көрсету.

...Аламандық бар жерде нағыз әлеуметшілдік тұра алмайды. Әлеуметшіліксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуға мүмкін емес.

...Онды әлеуметшілік құру үшін елдің өткен-кеткен тұрмысын, бұрынғы болған әлеумет қимылдарын тану керек.

Ел әдебиетімен таныспайынша өткеннің көбін де, бардың жарымын да тану қиын.

... Осы «Аламан» деген кітапшада аламандықты көрсететін ел әдебиетінен бірнеше үлгі боларлық сөздерді тіздік» [1, 147, 151, 148- беттер].

«Аламанның» әдеби мұраны хатқа түсіру ісіндегі озық өнегесі болды. Құрастырушы тарапынан әр шығармаға қатысты айтылған пайымдауларда ғылыми өрістегі өз құндылығымен бағалы.

Адай Қалнияз ақын айтқан **«Қармыс батыр»** жырында баяндалатын оқиға 1840 жылдар шамасында болған деген қысқа мәліметтердің ғылыми таным түзудегі деректік мәні айқын. «Қармыс батыр» оқиғалы жыр. Халел Досмұхамедұлы мұндағы оқиғаны аламандық деп бағалаған. Қармыс бір ауылды түрікпен шапты дегенде он жігіт болып көп жауды қуа жөнеледі, соғысып өледі, алды-артын жимай, елге хабарламай жауға жалғыз шапты, бұл- аламандық мен-мендік деп мінейді.

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kapi-51@mail.ru

«Қармыс батыр» жыры - қазақ-түрікпен шапқыншылығына қатысты туған өмірдің ерекшелік суреттері, уақыттың айқын бедері түскен жыр. Енді бұрынғының батыры ертегідей етіп, Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғындардай көзсіз жаужүрек болмыс иесі қылып жеке-дара тұлғалау салттан шығып бара жатқанын осы жыр анық байқатады. Мұхтар Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінде атап көрсететін XIX ғасырдағы тарихи жырлардың жаңа беталыстары «Қармыс батыр» жырының дәстүр жалғаған, жаңаға бұрылған поэтикалық өрісін түзген. Ессіз тәуекелдің батырларынан гөрі ел жүрегі ендігі заманның уақиғасы айтылған өлеңдерге көбірек ұйыттындай. Халық нақтылы өмір қыспағына түскен, қолы қағылған нақтылы бір тарихи кезеңнің қасіретті шақтарында ауыздың суы құрып, ертегі тыңдауды ермек етер күйде емес. Оның өмір шындығы ойланып жасар іс, нендей де бір нәтижемен бітетін әрекетке мұқтаж. Бұл дәуір ежелгі эпикалық дәстүрге суық өмір ақиқаты туғызған өзгерістерін сіңірді.

«Отан бірлігі, Отан сүю сезімі әлеуметшілік міндеті секілді. Бүтін мемлекетке керек сезімдерді менмендік, бәсекелік, ерегіс секілді аламандықтың жеңгенін ел арасынан жиналған ескі сөздер анықтап көрсетіп тұр» [1, 149-б.].

Халел Досмұхамедұлы XIX ғасырда Ресей патша үкіметі иелігінде қолға қарап қалған ел тұрмысының шындығы қалыптаған әлеуметтік қайшылықтар, алашапқын етіп қоюға әдейілеп жүргізілген сұрқия саясаттың ықпалындағы ыдырап, берекесі ортайған мүшкіл халіне ел әдебиеті үлгілерінде тұнған сырларды барлай отырып тарихи баға берген.

XIX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлерінің ұлт мемлекетін жасап, қазақ арасынан аламандықты кетіріп, әлеуметшілік туғызамыз деген жаңа дәуірдегі арман-аңсар, тастүйін тәуекел шағында осындай азат ойлар айтылды. «Қармыс батыр» жырындағы нақтылы оқиғалар, адам есімдері, жер атаулары байырғы батырлық жырлардан алыстатқанмен, дәстүрлі арқаулар кәдеге жаратылып отырады. Оқиға барысын үдете жырлау, ұйқасты тармақтардың шашыратпалылығы, көбіне көсемше баяндауышты болып, ара-тұра жедел өткен шақпен жылдамдата баяндалу екпіні, алыстан жау қарасын көру, найза ілдірген ұрыс суреттері, «Қақ айырып қазанын. /Балтамен ойып сындырған» сынды батыл әрекет, әлпештеген аруын ат көтіне мінгізу, алтын сандық, ақ манат олжаға қарық болу сынды ежелгі жырлардағы жалпы соғыс суреті жалпы соғыста болмай қоймайтын жағдайларға нақты өмірде болған деректер кіріктіріліп оқиғаның сипатын ашады, дәлдік, реалистік шырай дарытады. Жырда қолда кеткен көп жесірдің ішіндегі он екі жасар қыз бала нақты бейне қалпында танылады. Жырдың баяндау жөні бұрынғының үлгісінде келгенімен, оқиға күні кеше болған сұмдық соғыстың шындығынан. Жан қысылғанда жау алар батырын іздеген елдің жан дағдарысы, он екі жасар қыздың сөзінде айшықталған. Ел шауып әкеткен түрікпеннің марқайысы мен қолға түскендердің жансауға іздеп шерленгені, шарасыз күйі дәстүрлі жауынгерлік эпос үлгісінде есіледі.

*Аруды құшып кенелді,
Қазынаға бөленді.
Құдайдан басқа кім бар деп
Сипай да шауып жөнелді.
Сол жесірдің ішінде
Он екі жасар қыз бала
Ала тонын кең жайып,
Алдаға мойнын ұсынып,
Шыдай алмай қысылып,
Әрі де бері зарлайды,
Зарлағанда не дейді:*

Қыздың сөзі – дәстүрлі жаугершілік замандарда жауда қалған елдің келешек күндерді көкспей сөйлеу үлгісі. Ақтамберді, Махамбетте жалғасын тапқан дүбірлі тарихтың дүмпуі, жадыда қалған сарыны.

*-Жұмалап кеттік ылдига
Енді бізге өр қайда?!
Қармыс сынды ер қайда,
Айдын-айдын көл қайда?!
Жағалай қонар ел қайда?
Алтыс басты ақ орда
Айбарақты көрсетіп
Төске тігер күн қайда?!*

*Алтын сандық алпыс тең
Төрге жинар күн қайда?!*

Әрі қарай да сән-салтанатты өмірдің өңі қашып, «былдырлаған түрікпенге» ел болған ендігі күннің күйігі төгілген. Жырдағы сегіз жасар баланың сай астында жасырынып қалуына келгенде ертегідей есілген мақам кілт үзіліп, күні кешегі қалыпты оқиғалар дерегі беріледі. Ертегідегідей «шу» дегенде зырлаған тұлпар – кәдімгі өмір шындығы.

*Бағанағы қашып бектерден
Сегіз жасар бір бала
Жау қарасы асқансын
Көтеріп басын алады.
Сайға көзін салады.
Бекітулі бір торы ат
Сай бойында қалады
Жүгіріп бала келеді
Тұсауын мойнына салады.
Ырғып мініп алады.
«Мұның бабын тап» ,-деді.
Ырғып мініп «шап» деді.
Бөктердегі еліне
Шаңытып жатқан жеріне
«Күн-түн қатып жет» деді.
«Бүгінгі күні шаппасаң
Ер Қармысты таппасаң
Жауда жесір кетеді!
Бауырынан қамшы салғанда
Сауырынан барып кеседі.
Күн қызарып батқанда,
Таң қызарып атқанда,
«Аттан» деген бір дауыс
Құлақтан сар-сар өтеді.*

Жырдың тілі көркем. Ежелгі ерлік жырлардың ескен желдей екпінді сарыны естіледі. Кешегі мен бүгіннің күйін Қалнияз ақын шалқыған өмір сәулесімен шарпиды. Шебер жымдастырып, авторлық еркіне салып тарихи жыр мен эпостық үлгі жымдасқан XIX ғасырдағы ұрыс, шапқыншылық уақыттар ақиқатымен суарылған жаңа бір өлең үлгісін жасаған. Халел Досмұхамедұлы ден қойғанындай аламандықтың ауаны сақталған жыр тудырған. Автор ертегінің батырларындай апырып, жапырып дегеніне демде жете қалатын алып батыр емес, кәдімгі жау қолынан қаза болған 80 жастағы Қармыс батырды жырлап отырғанын әсте естен шығармайды. Жан қысылып, жақын іздеп батырдың Жаппасқа баруы, оған адайды жыя алмай шыққан өкпесін айтуы, Төлеген ишан бас болып, жиырма кісі бірігіп жауға қарай жүруі, жау қарасын көріп Жаппастың бармаймын деп бүлінуі, Қармыстың ширьғуы барлығы ойдан қоспасы жоқ кәдімгі болған жайлар екендігі анық.

Шығармада нақтылы бір аймақтағы жер, мекен атаулары аталады. Оқиға барысы батырлар жырындағы сюжет өрбіту үлгісінде баяндалғанымен, шынның жүзі бүркемеленбей, буалдыр елес болмай анық ашылған.

Қармыс та байырғы батыр бабалар дағдысында жауымен шайқаста мерт болуды сұрар еді. Сыйымды, иланымды. Қармыс батырдың ұрыста мерт болғаны – рас. Қасындағы тоғыздың бас-сауғалап қалғаны – күйік. Намыс.

Қармыстың шешімді, кесімді болмысы тұлғалық деңгейде бой көтерген. Жырдың тілі көркем. Жауға шабар тұлпарлардың келісті сыны бар. Халел Досмұхамедұлы Қалнияздың осы жырын әлеуметшілдік ұйытқысы ыдыраған қазақ күйінің шындығы деп жоғары бағалайды, ой емеурінінде азамат ердің баласы бірігіп тізе қоспағанда басы қайда қаларына қауіп айтқан ишара бар.

Қалнияз ақынды авторлық ауызша әдебиеттің белді бір өкілі, осы көркемдік бағыттағы әлеуметшілдік сарынды жаңғыртқан тұлғаның бірі есебінде таныту, тану арқылы әдеби дамудағы тұтас бір мығым арнаның жайы қамтылған.

Зар заман дәуірін үш кезеңге бөлуінде Мұхтар Әуезов әлеуметшілдік бағыт туралы айтқан. Халел Досмұхамедұлының да көкейінде тұрған сол әлеуметшілдік, XIX ғасырдың шындығы бұзған әлеуметшілдік [3,157 б.].

«Қармыс батырда» батыр кейпін, ұрыс қалпын суреттеуде нақтылықтан гөрі образ ашар түйінді байқампаздық емес, дайын үлгілер алынып отырады.

*Батыр Төлен келеді
Сұр бұлттай тырысып.
Ет арқасы құрысып,
Езуінде – егіз оқ,
Садағында – сегіз оқ.
Астындағы құла аттың
Танаулары талыстай,
Құлақтары қамыстай,
Бауырлары аралдай
Желкелері сазандай,
Қабыртқасы шеңбердей,
Омыртқасы отаудай,
Толарсағы томардай,
Шоқтықтары шоңқалдай,
Жіліншігі жібітіктей,
Басқан ізі аймақтай,
Жануар айдап келеді,
Жел аударған қаңбақтай.*

Жырдағы кездесетін дәстүрлі тіркестер: *жапалақ ұшпас жапанда, тілекті құдай берсін деп, алпештеген аруын ат көтіне міндірді, әділ жаннан түңілтіп, алтын сандық, алтыс басты ақ орда, жағалай қонар ел, сөйлегенде не дейді, т.б.* Жырда сөйлетудің дәстүрлі, қалыптанған оралым, тіркестері өнімді қолданыс тапқан [4].

Жыр негізінен болған оқиға арқауында шығарылған.

«Адайдың Мықтыбай-Сары деген ауылын түрікпеннің үш жүз аламаны шауып алғанда, сексенге келген Қармыс деген батыр тоғыз жолдасымен қуып барып, жауды тоқтатып, соғысып өледі. Қармысты артынан Төлен батыр мен Шабай батыр жүз кісі жолдасымен қуып жетіп, түрікпеннің аламанын қашырып, алған малын, жесірін айырып алады. Төменгі сөз – осы туралы адай Қалнияз ақынның айтқан сөзі. Бұл оқиға 1840 жылдың шамасында болған [5].

ҚОРЫТЫНДЫ

Жырда осы оқиға дәстүрлі мақамға салынып баяндалғанда авторлық дара нышандар әр тұста, орайы келген қажеттілікте бой көтеріп отырады. Түрікпендердің өмір салтындағы ерекшеліктер айшықталған ұтымды детальдар кіріктіріліп отырады.

*Ала қоржын теңдесіп
Арғымағын жемдесіп
Жан басына бір-бір нан
Садақасын береді.*

Ат пен нарды жайдақтап, ұзын жолға салу. Көк арбаға міну, көн шарық кию.

Жырда сөз айшықтаудың байырғы дәстүрлі тәсілдерін шығарушы автор мейлінше шебер айтқыштықпен ұқсатып, кәдеге жаратады, өнімді тілдік өріс түзеді, сөз қолданыстарын қосады. Жаралы батырдың елімен қоштасу, арыздасу дәстүріндегі Қармыс батырдың соңғы сөзіндегі шешімді, кесімді намысты батыр образының даралық қалпы да туындының авторлық шығарма мәртебесіндегі «артықшылығы».

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов, Мұхтар (1987), *T15. Жиырма томдық шығармалар жинағы*. Алматы.
2. Досмұхамедұлы, Халел (1991), *Аламан*. Алматы.
3. Мұқанов, Сәбит (2002), *Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихына очерктер*. 2-басылды. – Алматы.
4. Сыздықова, Рәбиға (1993), *Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар)*. Алматы.
5. Байғанин, Нұрпейіс (2011), *Үш томдық шығармалар жинағы*. Алматы.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ

ф.ғ.д., доцент **Қ.Т.ЖАНҰЗАҚОВА***
PhD доктор, доцент **АДЕМ ӨГЕР**
2 курс PhD докторанты **А.Б. НУРСАЛИ**

Түйіндеме

Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романдарының жалпы жанрлық сипаты бағамдалады. Қазіргі романдардың жаңа түрлері анықталады. Тарихи, ғұмырнамалық романдар, роман-эссе жанрлары талданады және олардың авторларының жазу стилі сараланады. Аталған жанрда жазылған шығармалардың ерекшеліктері, идеясы, формасы жөнінде сөз қозғалады. Сонымен қатар, ел егемен болғаннан бергі романдары атап, оларды тақырыптар топтастырылды және тәуелсіздік жылдардағы романдарға арқау болған тақырыптар қарастырылады. Қазіргі қазақ романы жайлы зерттеулерге шолу жасалды. Өткен ғасырда жазылған романдар мен қазіргі жазушылардың туындылары салыстырылып, қазіргі романдардың көлемі, мазмұны мен құрылымы көрсетіліп, оның мазмұны ашылды. Қазақ әдебиетіндегі алғашқы жазыла бастаған романдардан бастап, бүгінгі күнге дейінгі романдар атап көрсетіледі.

Тірек сөздер: роман, ғұмырнамалық роман, тәуелсіздік, жанр, стиль, идея.

GENRE CHARACTERISTICS OF NOVELS IN THE INDEPENDENS PERIOD

Abstract

The article presents the general genre character of Kazakh novels in the years of independence. New types of modern novels are identified. The historical, biographical novels, novel-essay contributions are analyzed and their writing style is analyzed. The genre deals with the features, ideas, style and shape of the works. In addition, the country has been renowned for its long-standing novels, focusing on topics, and topics that are based on novels of independence. From novels beginning with the first novel in the Kazakh literature, the novels are up-to-date. A review of the modern Kazakh novel has been researched. The novels of the last century are compared with the works of contemporary writers, and the content, structure and content of modern novels has been revealed. From novels beginning with the first novel in the Kazakh literature, the novels are up-to-date.

Keywords: novel, biographical novel, independence, genre, style, idea.

КІРІСПЕ

Тәуелсіздік – қазақ халқының асыл қазынасы. Тәуелсіздік – ата-бабамыз сан ғасырлар бойы армандағандай, өзімен бірге қай салада болмасын тың жаңалықтар, шұрайлы өзгерістер әкелді. Соның ішінде болашақ ұрпақтың сауаттылығына, ой – өрісінің алғырлығына, рухани адамгершілік тәрбиеге тікелей қатысы бар – қазақ әдебиеті де жаңашылдыққа бет алды. Қазақ әдебиетіндегі әдеби жанрлар тың идея мен көзқарастарға толы бола бастады. Әдебиет әлеміндегі көлемі жағынан ауқымды, ерекше сипаттағы туынды - роман жанрының тақырып ауқымының кеңейіп, мазмұны көптеген ізденістермен баюда деп айта аламыз.

Өткенге көз жүгіртетін болсақ, XX ғасырдағы романдардың легі эпикалық сипатпен жазылатын көркем шындық поэтикасы сарынымен жазылды. Басқа жанрларға қарағанда роман жанрының сипаты заман талабына сай өзгеруде.

Бұл ойларымызды Профессор Т.Тебегеновтың: «Роман жанрындағы шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымындағы оқиғалар жүйесінде адамдардың қамтылуында тіршілік қозғалысындағы реалистік, дерекнамалық-тарихнамалық сипаттың негізділігі, жеке кейіпкерлердің, құбылыстардың бейнеленуінде түптұлғалық (прототиптік), тарихилық айқын болғанымен, көркемдік шешім аясындағы қиял мен шындық тұтастығындағы жинақтаушылық басты ықпалды орын алатыны анық. Роман – адам тағдырын кең тынысты көркем шындықпен суреттейтін эпикалық туынды.

Қазіргі қазақ романы әлем әдебиеті дамуы үдерісіндегі классикалық үлгілермен сабақтаса, үндесе дамуы жолында жанрлық сипатын жетілдіру бағытын үздіксіз жалғастыруда.

Халық даналығы - ұрпақтардың мінез-құлық қасиеттерінің әділ төрешісі. Көркем шығармалардағы кейіпкерлердің мінезделуі өмір қозғалысындағы саналуан өзгешеліктері бар адамдар болмысынан туындауында қаламгерлер өздері зерделеген шындыққа сүйенеді»(Тебегенов, 2013: 124) сөздері айқындай түседі.

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kuralay_zhanuzak@mail.ru

Ғалым Қ. Жанұзақова: «Тәуелсіздік идеясы әдебиетке жаңа серпін, санаға өзгеріс енгізіп, романтикалық рух дарытты. Осыған орай, тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасының мақсат-мұраты, бағыт-бағдары, өрнек-айшықтары да жаңаша, өзгеше болып қалыптасуы тарихи-әлеуметтік өзгерістер нәтижесіндегі заңдылық» (Жанұзақова, 2010: 331) - дейді.

Қазақ әдебиетінде М.Дулатовтың “Бақытсыз Жамал”, Т.Жомартбаевтың “Қыз көрелік”, С.Көбеевтің “Қалың мал”, С.Торайғыровтың “Қамар сұлу” шығармаларынан бастау алған бұл жанр қазіргі уақытта жан-жақты дамып, жаңа түрлермен толығуда. Өткен ғасырдағы қазақ романының майталмандары болған М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Х.Есенжанов, Ә.Нұрпейісов, І.Есенберлин, Т.Ахтанов, М.Мағауин, т.б. жазушыларды айтпасақ болмас. Аталған авторлар мен олардың қазақ әдебиетінің қазынасына құйған сарқылмас байлықтары өз заманында да, қазіргі заманда да алар орындары ерекше.

«Роман» дегенде, ең алдымен, бұл қазіргі күндегі ең өнімді жанр еместігін ескеруіміз керек. «Қазіргі қазақ романы» дегенде Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптары», Айгүл Кемелбаеваның «Мұнарасы» алдымен ойға оралады. Себебі бұл шығармаларда постмодернистік сарын бар, бұрынғыларға ұқсамайтын, формалық ізденістер байқалады. «Гүлдер мен кітаптар» эстетикалық, философиялық сипатымен құнды болса, «Жармақ» қазіргі қазақтың екіге жарылған образын, біздің кері кеткен қоғамды анық көрсетті, «Мұнара» замандасымыздың бейнесімен қымбат. Таласбек Әсемқұловтың «Талтүсі», Смағұл Елубайдың «Жалған дүниесі» дәстүрлі романның лайықты жалғасы деуге болады. Соңғы кезде біз тұшынып оқыған дүниелердің ішінде Тынымбай Нұрмағамбетов, Төлен Әбдік, Асқар Алтай, Роза Мұқанованың шығармалары болды, бірақ олардың көбі хикаят пен әңгіме. Көлемді жанрда, әрине, Қажығұмар Шабданұлының «Қылмысын» ұмытуға болмайды. «Түрмеде жазылған әдебиет», «Мемуарлық роман» деп аталып жүргенімен, ол бір адамның ғана емес, күллі қоғамның жай-жапсарынан хабар беретін туынды ретінде бағасын да алды (Жарылғапов, 2015: 79).

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда роман жанрның жаңаша түрлері пайда бола бастады. Атап айтсақ, тарихи роман, публицистикалық, деректі, мемуарлық роман, роман-эссе, роман-күнделік, психологиялық роман, сатиралық роман, фантастикалық роман т.б.

Романдар жайлы сөз қозғамастан бұрын олардың тақырып ауқымына тоқталар болсақ, әуелі, тарихи тақырыптағы романдарды атар едік. Бұлай болатын себебі, өзге романдарға қарағанда оқырман сусап отырған тақырыптардың бірі тарих еді. Сонымен қатар, «XX ғасырдың екінші жартысынан бермен қарай тарихи роман әдебиетіміздің алдыңғы шебіне шықты. Жетекші жанрға айналды. Сан жағынан да, сапа жағынан да. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы арқылы қазақ әдебиеті әлемдік биікке көтерілді. Көтерілісімен міндеті де өзгеріп зорайды» (Ақыш, 2010: 467).

Тәуелсіздіктен кейін жарық көрген тарихи романдар деп Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» (1994, 1996) дилогиясын, «Прометей алауы» (2002), Ұзақбай Доспамбетовтың «Қызыл жолбарыс» (2000), «Абылайдың ақ туы» (2004) дилогиялары, Софы Сматаевтың «Елім-ай» трилогиясы, (2003), Тұрсынхан Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы» (2003), Жанат Ахмадидің «Дүрбелен» (1990), «Шырғалан» (1997), Қалмұқан Исабайдың «Шоң би» (2005), Кәдірбек Сегізбайдың «Беласқан» (2001) романдарын айтамыз. Ал, Рамазан Тоқтаров («Бақытты құлдықтың ақыры»), Оразбек Сәрсенбай («Шамшырақ», «Шенбер»), Баққожа Мұқай («Өмірзая»), Смағұл Елубай («Мінәжат», «Жалған дүние»), Тоқтар Бейісқұловтардың («Қаза мен аза») сынды авторлардың романдары қазақ халқының бастан кешкен өткен тарихын туындыларының өзегі етті.

Ел тарихына, сөз өнеріне елеулі үлес қосып келе жатқан ғалым Т. Жұртбайдың сөзімен айтсақ, «Тарихи тәуелсіз ойлау жүйесі қалыптаспаған тарихшылар тарихи шындықты қалпына келтіре алмаса, ұлттық мемлекеттің тарихы мен ұлттық мүддесі, танымы мен тағдыры толық тұжырымдалмайды» (Жұртбай, 2008: 15).

«Еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрес тақырыбы енді қазіргі тарихи романның жаңа беттерінің сүбелі бөлігін құрап отыр. Тәуелсіздік жазушылар санасына күрт өзгеріс енгізді. Қазіргі тарихи романның өткенге сұрау салуы бұрынғыдан батылырақ, ауқымдырақ. Бұлжымас принципі – шындық. Әр дәуірдің күнгейі мен теріскейін қаз қалпында көрсете білу. Сөйтіп ата-бабаларымыздың ұлағатты сөзін қару ету» (Елеуенов, 2009: 469). Бұл тұста қазақ елінің қилы тарихын шынайы суреттейтін Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз» дилогиясын айтпай кетуге болмас. Қазақ әдебиетінде ұлттық идея мен ұлы тұлғалар ерлігін насихаттау арқылы қоғам танымын шындайтын тарихи романдар аз емес.

Әр заманның тарихи оқиғаларын оқырманға түсінікті тілде жеткізу жолында еңбек еткен жазушыларымыз да жетерлік. Олардың ішінде тарихта белгілі Абылай хан, Әбілқайыр хан, Бұқар

жырау, Қаракерей Қабанбай секілді қазақ халқының тарихи тұлғаларының ұлы бейнелерін асқан шеберлікпен суреттеп, кейінгі ұрпаққа таныстырған – Қабдеш Жұмаділовтің есімі ерекше. «Дарабоз» романы — қазақ тарихының қилы кезеңдерін Қазақстанның бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес ел болғанда жазылған шығарма. Ұлтты ұлт ретінде сақтап тұрған әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен рухани құндылықтар екенін білеміз. Ұлттық идея мен ұлттық таным мәселесі қазіргі заманның көкейкесті мәселелеріне айналған кезеңде Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабозы» арқылы ұлттық рухымыз асқақтап, өз құндылықтарымыздың қадірін біліп, қастерлейтініміз хақ.

Тарихи романдардың жоғарыда айтылғандай сипаты жағынан да жазылуы, қабылдануы жағынан да ерекше. Заман жаңарған сайын халықтың санасы да жаңарып отырады, сондықтан өткен тарихты қазіргі заманның тілдік стилінде жазып, оны жас ұрпаққа сол қалпында қабылдану да оңай дүние емес.

Роман жанрының сипаты жағынан өзгеше, көркемдік –эстетикалық орны ерекше тағы бір түрі – ол мемуарлық романдар. Романның бұл түріне, яғни “Мемуар” ұғымына “Қазақ әдебиеті” энциклопедиясында берілетін анықтама мынадай: “Мемуар (фран. *memoires* –еске алу) авторлардың өздері қатысқан немесе куә болған тарихи оқиғалар, қоғам қайраткерлерінің өнегелі өмірлері туралы көркем естеліктер. Мемуар шығармалардың түрлеріне, сондай-ақ, күнделіктер, өмірбаяндық жазбалар да жатады.

Мемуарлық шығармада жеке адамның, тарихи тұлғаның тағдырын халық өмірімен тығыз байланыста алып, оның азаматтық өнегелі қалыптасу жолын қоғам дамуындағы іргелі, ұлы өзгерістермен сабақтастыра, нақтылы әрі көркем баяндайды. Мемуар жанрының туу тарихы ерте дәуірлерден басталды десек те, оның шын мәніндегі жетілу, қалыптасу кезеңдері –XVIII-XX ғасырлар.

Кенес дәуірінде қазақ мемуарлық романдарының дәстүрлі тізіміне С.Сейфуллиннің “Тар жол, тайғақ кешу”, С.Мұқановтың “Өмір мектебі”, Ғ.Мұстафинның “Көз көрген”, С.Көбеевтің “Орындалған арман” сияқты санаулы шығармалар ғана кіретін. Бұл қатар еліміз тәуелсіздік алғаннан бері Ө.Нұршайықовтың “Мен және менің замандастарым”, Х.Әдібаевтың “Өмірдария”, Ш.Мұртазаның “Ай мен Айша”, Қ.Жұмаділовтың “Таңғажайып дүние”, М.Мағауинның «Мен», Қ.Ысқақтың “Келмес күндер елесі” мемуарлық романдарыментолықты. Ал тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген қазақ мемуарлық романдарыжөкелеген рецензиялар деңгейінде, кейбір шолу мақалаларда ішінара ғана талданған, тіпті Х.Әдібаевтың «Өмірдария», Қ.Жұмаділовтың «Таңғажайып дүние», Қ.Ысқақтың «Келмес күндер елесі» тәрізді шығармалары жайында жарық көрген пікірлер мүлде тапшы, алғаш рет осы диссертацияда сөз болып отыр. Демек, тәуелсіздік кезеңінің мемуарлық романдарының өзі де жанр тұрғысынан қарауды қажет етіп жатқаны байқалады (Елеуенов, 2009: 12).

Иә, ғұмырбаяндық роман жазу ең бірінші автордың шығармашылық дүниесінің ауқымдығын қажет етеді. Романның мұндай түрін жазу үшін автор өзін сан қырынан аша білуі, рухани бай болуымен қатар замана шындығын да қоса алып жүруі керек деп санаймыз. Яғни, өзге адамның дүниетану дәрежесін, ой-санасының талғамын, мінез-құлқын, табиғатқа, қоршаған ортаға деген көзқарасын қағаз бетіне дәл үстінен түсіруі әр әдебиетшінің қолынан келе бермейді. Бұл ойымызды әдебиетші Н.Ақыштың төмендегі сөздері қуаттандыра түседі «Мемуар жазуға дайындық жұмыстарын жүргізудің жауапты бір қыры автордың өмірлік материалдар мен фактілерді шығармасына дұрыс іріктеп ала білуіне байланысты. Адамның өмір жолында көрген, білген, естіген оқиғаларының барлығы мемуар жанрына енгізуге жарайды деп түсіну жаңсақтық. Басқа адамдар үшін елеулі маңызы жоқ, тек автордың жеке өмірінде ғана орын алған тым ұсақ нәрселер мен тұрмыстық детальдарды тықпалай беру көркемдік талаптар тұрғысынан мемуарды ұшпаққа шығара қоймайды. Өйткені кез келген адамның көрген-білгені, бастан өткізген жайлары екінші бір адамды қызықтыра қоймауы әбден мүмкін. Қандай оқиғаны кіргіземін, қандай фактілерді айтамын деген мәселенің тек мемуар жазушылар үшін ғана емес, барлық деректі шығармаға ден қойған қаламгерлердің де мықтап ойланатын мәселесі екендігі анық. Бұдан шығатын қорытынды –автор өзін қоршаған қоғамдық ортамен, оқырманның рухани сұранысымен санаса білуі шарт».

Тарихи тақырыптағы романдармен жалғас, XX ғасырдағы оқиғаларды негіз еткен романдардың ауқымы да біршама. Атап айтқанда, Сәбит «Қылбұрау», «Ұйық», «Тұйық», «Намыс нажағайы» аталатын төрт кітаптан тұратын «XX ғасыр» роман-эпопеясы, Смағұл Елубайдың «Мінәжат», «Жалған дүние», Рамазан Тоқтаровтың «Бақытты құлдың ақыры» секілді романдар сол ғасырдағы ұлт тағдырын сөз ете отырып, бұрындары социалистік реализммен бүркемеленіп келген, не айтылуына тыйым салынған тақырыптар жарыққа шыққан болатын. Бұл романдар күрделі кезеңнің қатпарларын кейінгі ұрпаққа шынайы бейнесін көрсету борышын сезінгенінен дүниеге келген болатын (Асқарова, 2015).

Роман жанрының кейінгі уақыттарда пайдаланыла бастаған роман-эссе жанры формасы мен типологиясы жағынан басқаларынан ерекшеленеді. Роман-эссе Тәуелсіздік жылдармен бірге дамып келе жатқан кенже жанр десек артық айтпағандығымыз болар. Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі әдеби сында, оқырмандар мен әдебиеттанушы ғалымдар назарын аударған роман-эсселерді З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім», Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша», Қ.Ысқақтың «Келмес күндер елесі» атай аламыз.

Роман-эсседе жарқырап көзге түсетін бейне – ұстаз, жазушы, ғұлама ғалым М.Әуезовтің бейнесі. Роман күзгі аспанды, күзгі аспан астындағы Алматыны, Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетін, Қазақ мемлекеттік университетінің ғұлама ұстазы М.Әуезов бейнесін көрсетуден бастайды. Күзгі аспан көктемгідей көгілдір, таза. Алматының көркіне көз тоймайды. Көшелері түзу. Көше жағалай тізіліп көкке өрлеген көк теректер мен ақ қайындар. Көк теректер мен ақ қайындардың тобығын айналып сылдырлаған бұлақтар: «арық жиегіндегі жылтыр тастарға мөлдір моншақтай шашылып, төңірегін түгел қоңыр-салқын шафхат лебімен жалпиды!» (Асқарова, 2015). Роман-эсседе көше бойлап келе жатқан екі кісінің бірі – ұстаз, екіншісі – шәкірт. Бұл М.Әуезовтің лекциясынан кейінгі сәттің бір көрінісі еді. Жазушы осы сәттен сәл шегініс жасап, оқушыларын университеттің аудиториясына, университет аудиториясындағы лекцияға алып келеді. Лектор – М.Әуезов. Қаламгер М.Әуезовтің ұстаздық қызметін, ұстаздық келбетін нақты шындық оқиғалар арқылы көрсетіп алған соң, ұстаз, ұстаздық туралы монолог түрінде берілетін ойлары мен толғаныстарынан сыр ашады. Сөйтіп эпикалық баяндау лирикалық толғауға ұласады.

Роман-эссенің өн бойында М.Әуезовтің өмірі мен қызметінің аясында айрықша дараланатын және өзара сабақтас екі ұғымның орны ерекше: а) ұстаз туралы ұғым; ә) ұстаздық туралы ұғым. Роман-эсседе ұстаз бен шәкірт арақатынасында орныққан ерекше екі қасиет жарқырап көзге түседі: а) ұстаздың шәкіртке деген шексіз ілтифаты; ә) шәкірттің ұстазға деген шексіз құрметі. Осы екі қасиет – ұстаздың шәкіртке деген шексіз ілтифатымен шәкірттің ұстазға деген шексіз құрметі – роман-эссенің бір бүтін көркемдік болмысына негіз болған (Қабдолов, 2003: 56).

Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша» роман-эссесі ауыр тұрмысты басынан кешкен балалық шағы (тұтас замандастары), басынан кешкен өмір тарихындағы анасы Айшаның азапты тағдырын қазақ халқының басынан кешкен сонау жылдардағы тағдыр-талайы, қаралы тарихымен сабақтастыра отырып, солардың себеп-салдарына бүгінгі көзқарас биігінен сыншылық ой жіберген қаламгердің жеке дара тағдыры мен өткен тарихтың тынысын таразылаған көркемдік әлемі ашып көрсетеді (Әбдіманиұлы, 2015: 56).

Қорытынды

XX ғасыр ел өміріне түрлі өзгерістер алып келуімен ерекшеленсе, ғасыр бойына халық басынан кешкен оқиғалар шынайы бағасын ғасыр соңында ғана алып, бейнесін көрсетті. Ғасыр шындығын тану жолында қарымды қаламгерлер еңбегі ерекше көзге түседі. Кенес кезінің өзінде орын алған аз ғана жылымықты оңтайлы сәт деп білген зиялылар көп жылдар тарих қойнауында бүркеліп қалғандығына наразы ішкі қыжылын көркем сөзде жеткізуді ұрпақ алдындағы басты міндеті санады. Бұл тәуелсіздік алғаннан кейін де жалғасын тапқан романдар легіне алғышарт болатын (Асқарова, 2015).

Өткен ғасырдағы роман жанрының сипаттамасы бір текті, роман-кең көлемді эпикалық жанрлардың бір формасы, өмірлік процестердің қиын формаларындағы адамды, қоғамды, сол заманның тіршілігін суреттеу, бірнеше адамның, оқиғаның сюжетін қатар алатын көпдеңгейлігімен анықталып келді. Ал тәуелсіздік алғаннан бастап олардың жанрлық сипаты сәл өзгешелеу болып роман стилі, мазмұны, әдеби бағытқа қатыстылығы жағынан деп бөліне бастады. Бүгінде роман жанрны қалам тартатын жазушылар бір шығармада жанр мен бағыт, түр мен форманы қамтитын болған.

«Адамзат барда – роман бар. Эпосқа жүк боларлық адам тағдыры андағайлайды. Бар құпия осында, сондықтан да адамзат мифы қилы да қиян қоғаммен әдеби әлем ретінде қатар өмір сүре берері хақ. Роман, ұлы Ахаңның (Байтұрсынов) айтуынша, — бар-жоғы әңгіме. Иә, «ұлы әңгіме». Ал адам жүрген жерде әңгіме пәлсапаланып, өсек өре жөнеледі... Романда толқын-толқын болып туып отырады» (Жарылғапов, 2015: 85).

Роман жанр ретінде әлі де даму үстінде, олардың көп бөлігі постмодернистік бағытта жазылып жатыр, модернистік, реалистік, классикалық элементтерді де кездестіреміз кейбір шығармалардан. Бүгін біз мақаламызда қазіргі романдардың ішінде көптеп жазылып жүрген тарихи, ғұмырнамалық романдар және роман-эссе жайында сөз қозғадық. Аталған жанрлардың сипатын, ерекшеліктерін ашуға тырыстық. Тәуелсіздік алғаннан бергі жылдардан бастап бүгінге дейін рухани құндылықтарға біршама туындылар жарық көрсе, болашақта ол шығармалардың саны көбейеріне сенімдіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тебегенов, Темірхан (2013), *Тәуелсіздік дәуіріндегі жаңа қазақ әдебиеті* (XX ғ. 90-жылдары және ХХІ ғ. Бас кезі) *Монография*. – Семей: «Үш биік» баспасы, -380 б.
2. Жанұзақова, Құралай (2010), *Қазақ прозасындағы романтизмнің көркемдік әлемі. Монография*. – Алматы: ИП «Есенбекова», -448 бет.
3. Жарылғапов Ж.Ж. (2015), *Қазақ прозасы: модернизм және постмодернизм: Монография* — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, - 290 б
4. Ақыш Н. Қазақ мемуарлық романы.(2010), *Монография*. - Алматы, -323 бет.
5. Жұртбай, Тұрсын (2008), *Біртұтас Алаш идеясы және Шығыс Түркістан ұлтазаттық қозғалысы*, Көп томдық. XII том, Алматы: ЕЛ-ШЕЖІРЕ баспасы.
6. Елеукенов Ш. (2009), *Тарихи романның жаңа өрісі*. Кітапта: Қазақ романы: өткені мен бүгіні: *ұжымдық монография*, Алматы: -Алматы баспа үйі.
7. А.Ш. Асқарова, Б.Б. Баязитов. (2015), *Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ романы*. Алматы.
8. Қабдолов, Зейнолла. (2003), *Тандамалы шығармалар*. – Төртінші том. *Менің Әуезовім. Роман-эссе*. – Алматы: Санат,.
9. Ө.Әбдиманұлы Ө., Ж.Дадебаев Ж.(2015) *XX-XXI ғасыр тоғысындағы қазақ романы және тәуелсіздік идеясы. Монография*.– Алматы: Қазақ университеті,. – 230б.

STEAM-БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ ТУРАЛЫ

ф.ғ.к., доцент Л.М.ӘДІЛБЕКОВА*

Түйіндеме

Мақалада жаһандану заманындағы ең қажетті әрі үлкен сұранысқа ие пәндердің бір арнада тоғысуын зерттейтін, әрі заманауи іске асыратын, бір сөзбен айтқанда, STEAM - пән аралық байланысты дамыта отырып, оқу бағдарламасында бес пәнді оқытудың бір жүйесінде интеграциялау болып табылатын жаңа оқыту әдістемесінің мемлекетіміздің білім беру саласындағы алғашқы қадамдары мен болашағы сөз болады. Әлемде бүгінгі нарық заңы бойынша жақсы маманға жақсы төлем жасайтын жұмыс берушілер санының жоғары екендігін ескерсек, нақты ғылымдарға деген оқушылар мен студенттердің қызығушылығын арттыра білу қажеттілігі ұстаздардан, жоғарғы оқу орнының оқытушыларынан үлкен жауапкершілікті, жоғары біліктілікті талап етуде. Жастарды ғылыми-техникалық шығармашылыққа баулу үрдісі жоғарытехнологиялы өндірісі дамыған мемлекеттерде приоритетті іске айналған. Технологиялық прогресті алға мақсат еткен мемлекеттерде ғылыми-инженерлік мамандарға сұраныс күн санап артуда, ал инновациялық экономиканың өсуі де IT-компаниялардың «маман тапшылығын» сезінуіне алып келуде. Экономикадағы бұл үрдіс көптеген алдыңғы қатарлы мемлекеттердің STEAM-білім беру жүйесіне баса көңіл бөлуге мәжбүрлеп отыр. Күні бүгін болашағы ерен, экономикасы күннен күнге дамып, спорт, өнер, ғылым саласында әлемнің алдыңғы қатарлы мемлекеттерінің қатарынан үзеңгі қағыстырып, алға ұмтылған мемлекетіміздегі жастарды жан-жақты білімді, шығармашыл, іздене білетін, нанотехнологияларды да, өнер әлемін де меңгерген тұлға ретінде дайындау ісінде STEAM-оқытудың өзектілігі сөз болады.

Тірек сөздер: STEAM-оқыту, STEAM-білім беру, жаңа технологиялар, приоритет, өнер.

ABOUT THE RELEVANCE OF STEAM-EDUCATION

Abstract

In this article, the new methodology is being taught, which explores the integration of the most demanding and fast growing discipline cycles in globalization and integrates the interdisciplinary perspective of STEAM into one of the educational programs and perspectives. For those who want to be more attractive to marketers in the world, the need for students to focus on the needs of the most demanding professions requires a great deal of responsibility and high qualification from the faculty, university professors. The process of enriching the science-technical creativity is one of the priorities of the technologically advanced productions. In the technological advancement process, researchers have acknowledged that the innovation economics as well as the fact that IT firms perceive "unwanted desires". This tendency in the economy has caused a lot of stress to be drawn to the STEAM education system. Today, STEAM is a leader in development of science, art and science, and also educates young people in world, familiar, creative, nanotechnology and art. - Actuality of teaching - this is a word. Kazakhstan is young country. It means that right education of young generation depends on how the country will grow in future. Because of that it is important to stress out the point that STEAM-learning will improve the knowledge of youngsters. It will depend on the improving of youngsters in every way: they will be more educated in science, new technologies, art, etc.

Key words. STEAM-learning, STEAM-learning, new technologies, priorities, art.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы, Қазақстан Республикасының «Ғылым туралы» заңы, Қазақстан Республикасының 2016-2019 жж. арналған Білім және ғылымның мемлекеттік Даму бағдарламасы, Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық Даму жоспары, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2014-2018 жж. арналған стратегиялық жоспары, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыттары» Стратегиясы, «100 нақты қадам: кәсіби мемлекеттік аппарат құру» Ұлт жоспары (2015 ж. 20 мамыр), Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2014 жылғы 11 қарашасындағы «Нұрлы жол – путь в будущее» Қазақстан халқына Жолдауы, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына 2015 жылғы 30 қарашасындағы «Қазақстан жаңа жаһандық ахуалда: өсу, реформалар, даму», «Мәңгілік ел» патриоттық актісі, рухани жаңғыру, бес әлеуметтік бастама сынды кешенді бағдарламаларының негізгі нысаны мемлекетіміздегі адами капиталдың сапасын арттыру,

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, lazzat.m.adilbekova@gmail.com

әлемнің алдыңғы қатарлы өркениетті елдерінің қатарынан, яғни алғашқы отыздың құрамынан орын алу бағытындағы кешенді істер болып табылады. Ұстаз – болашағымызды тәрбиелейтін, рухани адамгершілікті, ақпараттық, коммуникативтік, әлеуметтік, тұлғалық құзырлықтары қалыптасқан шығармашыл тұлға екендігін ескерсек, бүгінгі күні педагог мамандар дайындайтын педагогикалық оқу орындарындағы білім беру үдерісінің сапасы, жаңашылдығы туралы мәселе өзекті тақырыптардың бірі болып саналады. Мемлекет деңгейінде бұл мәселелер Қазақстан Республикасының жоғары білім беру Тұжырымдамасында, жаңа формация ұстазының үздіксіз білім беру Тұжырымдамасында айқын көрініс тапқанмен, педагогикалық кадрларды даярлаудың сапасын жоғарылату мәселесі өзектілігін жоймақ емес.

Себебі, Елбасы атап көрсеткендей: «Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақтастан бірден төрге озды. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық мемлекеттердің алдында тұр. Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмайды, жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін процесс. Екі дәуір түйіскен өліара шакта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр. Мен барша қазақстандықтар, әсіресе, жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінеді деп сенемін. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді» (Назарбаев, 2017: 26.).

Мемлекетімізде білім беру жүйесін реформалау үдерісі кеңінен жүргізілуде. Әсіресе, қоғам, заман талабымен еніп отырған жаңа мамандықтар мен пәндердің енгізілуі, барлық мамандықтардың бағыты бойынша стандарттардың өзгеруі, жаңа білім беру технологияларын енгізу, білім мазмұнының түрлі деңгейлігі, шетелдік ғылыми-білім беру орталықтарымен ынтымақтастық қарым-қатынас негізінде әлемдік білім беру кеңістігінің ықпалдастығы кеңейтіліп келеді. Үздіксіз білім беру жүйесі қалыптасуда. Бүгінде барлық деңгейдегі оқу орындары жаһандану дәуірінің басты көрінісі - ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бойынша біліктілігін арттырған оқытушылар санын ұлғайтуға күш салуда.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстандағы адами капиталдың өсуі, ең алдымен білімге байланысты» - деген сөзін басшылыққа ала отырып, бәсекеге қабілетті мамандар дайындауда әлемдік білім беру саласындағы, оның ішінде озық технологиясымен, халқының жоғары әлеуметтік-экономикалық тұрмысымен алға шыққан Ұлыбритания, Сингапур, Жапония, Израиль, Корея, Австралия, Америка Құрама Штаттары мен Қытай мемлекеттері соңғы онжылдықта қолға алған жаңа бағыттарға баса көңіл бөліп, отандық үдеріске оңтайлы енгізу, дамыту қажет. Соның бірі әрі бірегейі - STEAM-білім беру формасының маңыздылығы болып табылады. Алдымен, STEAM аббревиатурасына расшифровка жасап көрейік, яғни ағылшын сөздерімен өрнектелген «ғылым - S – science», «технология - T – technology», «инженерия - E – engineering», «өнер - A – art», «математика - M – mathematics», немесе: жаратылыстану ғылымдары, технология, инженерия, өнер+шығармашылық+музыка және математика салаларының бірлестігі болып табылады.

S – science,
T – technology,
E – engineering,
A – art,
M – mathematics.

Яғни, жаһандану заманындағы ең қажетті әрі үлкен сұранысқа ие пәндердің бір арнада тоғысуы деген сөз. Бір сөзбен айтқанда, STEAM - пән аралық байланысты дамыта отырып, оқу бағдарламасында бес пәнді оқытудың бір жүйесінде интеграциялау болып шығады. Бүгінгі нарық заңы бойынша жақсы маманға жақсы төлем жасайтын жұмыс берушілер санының жоғары екендігін ескерсек, нақты ғылымдарға деген оқушылар мен студенттердің қызығушылығын арттыра білу қажеттілігі ұстаздардан, жоо оқытушыларынан үлкен жауапкершілікті, жоғары біліктілікті талап етуде. Жастарды ғылыми-техникалық шығармашылыққа баулу үрдісі жоғарытехнологиялы өндірісі дамыған мемлекеттерде приоритетті іске айналған. Технологиялық прогресті алға мақсат еткен мемлекеттерде ғылыми-инженерлік мамандарға сұраныс күн санап артуда, ал инновациялық экономиканың өсуі де IT-компаниялардың «маман тапшылығын» сезінуіне алып келуде. Экономикадағы бұл үрдіс көптеген алдыңғы қатарлы мемлекеттердің STEAM-білім беру жүйесіне баса көңіл бөлігіе мәжбүрлеп отыр.

Демек, алдағы уақытта, жоғарытехнологиялық өндірістің дамуына байланысты, IT-мамандарға, программистерге, инженерлерге, био-нанотехнология мамандарына сұраныс артпақ. Сонымен қатар, жаңа дәуір жаңа мамандықтар алып келері сөзсіз. Яғни, болашақтың мамандары инженерия, технологияғ жаратылыстану ғылымдары мен шығармашылық өнерден білімі және дайындығы болу қажет. Бұл үрдіс әлемдік деңгейде қолға алынып, шешімін табуда, яғни жоғарыда аты аталған мемлекеттер мемлекет тарапынан STEAM-білім беру саласы бойынша арнайы мемлекеттік бағдарламаларды жүргізуде. Бұл үрдісті шешу мақсатында көрші Ресейде «Білім беруді техникалық қолдау орталықтарын» көптеп ашып, үкімет тарапынан жан-жақты қолдау көрсетуде. Израильде бұл мақсатта мектеп бітірушілердің қорытынды емтихан тапсыруымен қатар, ғылыми-ізденіс жұмысымен айналысуы міндеттелді. Яғни, мемлекеттің ұлттық білім беру бағдарламасына мектеп оқушысы уақытының 70%-ы дәстүрлі сабақтарды оқуға, 30%-ы ғылыми-ізденіспен айналысуға жұмсалы қажеттігі міндеттелді.

«Өрлеу» республикалық біліктілікті көтеру орталығының қызметкері А.С.Теннің «Қазіргі білім берудегі жаңа трендтер» (Тен, 2016) мақаласында қазіргі заманғы білім беру саласындағы жаңа трендтер қарастырылады – бұл Smart-оқыту, білім берудегі робототехника, сыныптан тыс оқыту, саябақтардағы оқу, әлеуметтік медиа, білім берудегі ойындарға оқыту, жаратылыстану пәндерін оқыту әдістері (learning sciences), STEAM – білім беру технологиясы, білім беру үдерісінде пайдаланатын мобильді құрылғы және т.б. Инновациялық болсын, дәстүрлі болсын оқыту технологиясында оқыту сапасы білім беру үрдісінің тиімділігінің шешуші факторы болып табылатындығы ақиқат (Красильникова, 2008:46.). Доктор Кейс Терлоу: «Білім беру – әлеуметтік үрдіс, сондықтан да оқыту процесінде жаратылыстану ғылымдарында оқытушы жаңа технологияларды, қашықтықтан оқытуды т.б. кеңінен пайдалануы тиіс» - деп көрсетеді(Кейс, 2018). Білім беру үрдісіндегі өнер түрлерімен кеңінен шұғылдану да қуатты қару екендігін педагогтер қауымы бүгінде мойындап отыр (Шатунова, 2017:566.). Қазіргі білім берудің басты мақсаты – балаларды неге оқыту және қалай оқыту. Мақсатымыз – ертеңгі болашағымыз табысты өмір сүруі керек.

Бүгінде әлем нарығында STEAM-білім беру нағыз трендке айналды, ал көптеген сарапшылар STEAM-оқуды болашақ білім көзі ретінде қарастыра бастады. Коммуникация, кооперация, сыни ойлау мен креативтілік – ХХІ ғасыр мамандары үшін ең қажетті дағды болмақ. Ғылым мен өнерді ұштастыра білу туралы тарихта даналардан қалған тұжырымдар көптеп кездеседі. Мидың сол жағы логикалық, оң жағы креативтік, инстинкті-интуитивтік ойлауға жауап беретіндігін ескерсек, STEAM-оқыту жүйесінде жас адам миының қос жартысын да қозғауға болады. 1990 жылы биохимик Р. Рутбернштейн әлемге әйгілі 150 ғалымның өмірін зерттей отырып, барлық өнертапқыштар мен ғалымдардың өмірде музыкант та, ақын-жазушы да, суретші де болғандығын анықтаған (STEAM, 2018). Бұл тізімнен Леонардо да Винчи, Луи Пастер мен Эйнштейн сынды адамзат тарихындағы ұлы адамдарды кездестіруге болады. Галилейдің ақын әрі әдебиет сыншысы болғанын, Эйнштейннің тамаша скрипкада ойнағанын, Морзениң суретші(портретші) болғанын кім білмейді?! 2009 жылы Джон Хопкинс университеті ғалымдары жүргізген неврологиялық зерттеу нәтижесі – жастарға өнер саласынан білім беру олардың бойында танымдық дағдыларын жақсартып, есте сақтау, назар сала тыңдау дағдыларын дамытатындығын дәлелдеген.

Психоаналитиктердің мына бір мәліметіне көз жүгіртсек (мәліметтер «Точка Роста» халықаралық білім беру орталығының ресми сайтынан алынды). АҚШ және Қытай елдерінің ата-аналарынан алынған сауалнама бойынша, Қытай ата-аналары балаларының өнерге қатысты білім алуына басым мән береді екен, ал АҚШ ата-аналары 52% компьютерлік ғылымдарға қызығушылығын қолдайды екен, ал бұл көрсеткіш қытайлық балалар үшін бар болғаны 9% болған. Ал инновациялық мәселелерді креативті шешу көрсеткіші мүлдем керісінше, Қытайда 45%, ал АҚШ-та бар болғаны 18% болған. Әлемдік мәдениетті меңгеруге Қытайда 18%, ал АҚШ-та 4% қызығушылық көрсеткен. Демек алдағы уақыттарда мұндай көрсеткіштер арқылы көптеген мемлекеттердегі STEAM-білім беру жүйесінің деңгейін байқауға, анықтауға болады деген сөз.

Сурет №1. [6]

Сонымен, STEAM-білім беру дегеніміз не? Бір сөзбен жеткізе алсақ, дәстүрлі оқытылатын ғылымдарға заман ағымымен келген және келе беретін жаңалықтарды кіріктіріп оқыту. Жас адамды жобамен жұмыс жасауға, оқу-ізденістік жұмысқа баулуға қадам жасау, әрі іске асыру. Алғашқы ғылыми ізденіс нәтижесін күнделікті өмірде іске асыруға болатындығын көрсету. Яғни оқытушы өз сабағында робототехниканың қызметін түсіндіруге, жастардың өз роботтарын құрастыруға, арнайы программалар жасап, қызығушылығын арттырып, өз бетінше ғылыми ізденіс жасауға итермелеуі тиіс. Жоғарғы оқу орындары мен кез-келген білім ордаларындағы стартап жобалар мен ғылыми-инновациялық жобаларға бизнес өкілдерінің қызығушылығын арттырып, тығыз байланыс орнату үрдісі де инновациялық жаңалықтың өндіріске түсіп, халық игілігіне жаратудың жолын тездетеді. Қалай десек те, болашақ жаңа технологияларға, ол жаңа мамандықтарға жетелеуде. Бұл ұлы үрдістен ұлт болашағы, мемлекет қуаттылығы үшін қалыс қалуға мүлдем болмайды. Жастарымыздың әлемдегі ғылымның ең озық жетістігін, жаңа технологияның ең соны үлгісін үйрене, меңгере отырып, өз мемлекетінің гүлденуі жолында жұмыс жасауға тәрбиелеу, бұл жолда бар жағдайды жасап, күрмеуін шешуге тырысу - ұстаздардың ұлық міндеті болса керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

2015 жылдан бастап, Қазақстан білім беру жүйесінде де бұл салада күрделі реформалар жүргізілуде. 2016-2017 оқу жылынан Астана қаласының 70 мектебінде «Робототехника» курсы енгізілді. Мектеп бағдарламасына «Ғылымға кіріспе», «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» сынды ақпаратты сараптай білуге үйрететін заманауи пәндер кіргізілуде. 2014 жылы Иерусалимде өткен «STEM forward» халықаралық конференциясында STEAM-оқыту мектеп жасына дейінгі балалардан, яғни балабақшалардан бастап жүргізілу қажеттігі жария етілді. Сонымен қатар, конференция шешімімен, ғылым тілі – ағылшын тілі, STEAM-білім беруде ағылшын тілін білу қажеттігі де көрсетілді. Бұл тұрғыдан жас егемен мемлекетімізде қолға алынған ағылшын тілін үйрену үрдісінің кеңінен етек алуы аса құптарлық іс, уақыт талабы. Сонымен қатар, есте ұстар басты мәселе: тіл біле отырып, сапалы, бәсекеге қабілетті маман бола отырып, өз Отанының патриоты болу – әр азаматқа басты міндет екендігін есте ұстау абзал. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев мемлекетімізде үлкен резонанс тудырып, көптеген игілікті бастамаларға жол бастап келе жатқан 2017 жылғы 12 сәуірде «Egemen Qazaqstan» газетінде жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ХХІ ғасырдағы ұлттық сана, бәсекеге қабілеттік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау туралы айта келіп, білімнің салтанат құруына байланысты жиырма бірінші ғасырдағы технологиялық революцияның қарқыны «таяу онжылдық уақытта қазіргі кәсіптердің жартысы жойылып» кететіндігіне тоқтала отырып, қазіргі құндылықтар жүйесінде «білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жететіндігін» атап көрсетті [1, б.2]. Жаһандану заманында әр жас адам: «Мен мемлекетім үшін не істеймін, не істедім, қандай пайда әкелдім?» принципін қашан да жадында ұстануы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев, Нұрсұлтан. (2017), *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру* // Egemen Qazaqstan, 13 сәуір 2017 ж
2. Тен, Алира (2016), *Қазіргі білім берудегі жаңа трендтер*// zkoipk.kz/ru/2016smart3/2541-conf.html
3. Красильникова, Вера (2008), *Компьютерлік технологиямен оқыту концепциясы*, Орынбор.
4. Кейс, Терлоу (2018), *Заманауи білім берудің он тренді* // URL:<https://www.hse.ru/news/media/63841790.html>
5. Шатунова, Ольга (2017), *Категория «arts» в steam-образовании*// *Педагогика и психология: перспективы развития : материалы Междунар. науч.–практ. конф. (Чебоксары, 6 авг. 2017 г.) / редкол.: О.Н. Широков [и др.] – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2017. – С. 56-58. – ISBN 978-5-9500768-0-0*, Чебоксары.
6. <http://www.tochka-rosta.ru/STEAM/>
7. Сурет № 1 еркін интернет желісінен алынды.

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА КЕРІ БАЙЛАНЫС ЖАСАУ ТӘСІЛДЕМЕСІ

П.Ф.К., доцент **Б.Д. ЖҰМАҚАЕВА***
П.Ф.К. **Ш.Л.ЕРХОЖИНА****

Түйіндеме

Мақалада әдебиет сабағындағы оқу-тыным үдерісін ұйымдастыру мен қадағалау тетігінің бірі – кері байланыс мәселесі қарастырылады. Кері байланыс оқу үдерісіне қатысатын мұғалімге де оқушыға да маңызды. Тиімді кері байланыс оқушыларға өз қабілеті мен әлсіз тұстарын түсінуге және білім алу үдерісін жақсартуға көмек береді. Ал мұғалімге өткен сабағының жетістігі мен кемшін тұстарын көруіне, оқу үдерісін саралауына, оқушылардың сол пәннен қалыптасқан құзіреттілігіне мониторинг жасауына көмек береді. Сол арқылы мұғалім алдағы сабақ үдерісін тиімді жоспарлап отырады.

Мақалада оқу үдерісінде қолданылып жүрген кері байланыс түрлері сараланып, оның қолдану мақсат, міндеттері түсіндіріледі. Әдебиет пәнінде кері байланысты тиімді қолдану оқу-таным үдерісін бақылау, бағалау мүмкіндіктерін асырып, оқушыларды оқу-танымдық әрекетте белсенді, шығармашылық іс-әрекетке бейім, іздемпаздыққа, оқу материалына талдау жасай білуге үйретеді.

***Тірек сөздер:** рефлексия, оқу үдерісі, кері байланыс, тәсіл.*

APPLICATIONS OF A METHOD OF REFLEKTION AT THE LITERATURE LESSONS**Abstract**

The article considers the feedback issue, it is one of the mechanisms for controlling the process of organizing and implementing the learning process in the literature lesson. Feedback is also important for the teacher involved in the learning process. Effective feedback helps students understand their strengths and weaknesses and improve their learning. With the help of this the teacher see the successes and shortcomings of the past, analyze the learning process and monitor the competence of students in the same subject. Thus, the teacher plans the next lesson effectively.

The article explains the classification of feedback used in the learning process, its types, purposes. Effective using of literature on this subject helps to control the learning process, the ability to evaluate, to teach students to be active in cognitive activity, to be creative in behavior, to be able to analyze educational material.

***Key words:** reflection, learning process, feedback, approach.*

КІРІСПЕ

Бүгінгі күн ұстазының алдына қойылған басты мақсат – баланы субъект ретінде оқу ісіне өз бетінше қызықтыратын, оған қабілетін арттыратын жағдай туғызу. Оның бастысы оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу үдерісінде бірлесе әрекет ету. Өзіндік адамгершілік құндылықтарын оқушы бойына дарыта отырып, оның рухани қазынасын жарыққа шығару, әрбір баланы жеке тұлға ретінде жетілдіру үшін оның бойындағы бар құндылықтарын дамыту.

Білім кеңістігінде оқу үдерісінің тиімділігін арттыру ғасырлар бойы қарастырылып келе жатқан өзекті мәселе. Таяу шетелдер мен Республикамызда да білім беруді оңтайландыру үдерісі белсенді қарқын алды. Қоғам мен өмірдің үздіксіз дамуы, жалпы адамзат қоғамындағы күрделі құбылыстар, белсенді өзгерістер бүгінгі қоғам адамының кемелдену жайын жан-жақты қарастыруды талап етеді. Ғылыми-техникалық қарқынды даму үдерісі білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Ақпараттар ағымы әр 5-10 жылда еселене өсуі адамның ақпараттар ағымында өзіне қажетті білім мазмұнын мейлінше ыждаһатпен тандай білу қажет ететіндігін танытады. Ең бастысы, бүгінгі оқушыға қандай білім мазмұнын, қандай мақсатта игеру қажет деген саналы қарым-қатынас жасау аса маңызды. Яғни, қоғам мен технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын тұлғаны қалыптастыру міндеті қойылады. Қойылған міндет жолында әдебиет пәнінің де үлкен үлесі бары талас тудырмайды.

*С. Демирел атындағы университеті, d.bereke2009@mail.ru

**С. Демирел атындағы университеті, ergozhina@inbox.ru

Оқушы танымы мен логикасын дамытуда әдебиет пәнінің алатын орны ерекше. Әдебиет пәні еркін ойдың қиялдың дамуына жол ашады. Бұл пәннің басқа пәндерден өзіндік ерекшелігі тұлғаны рухани дамуына мол мүмкіндіктер туғызатындығында. Әдебиет пәні арқылы ойлаудың жүйелеу, саралау, жинақтау т.б. көптеген үдерісі сезім, шабыт, эмоция сияқты психологиялық үдерістермен қат-қабат жүзеге асады. Сондықтан әдебиет пәнінде тұлғаның логикалық жетілуі мен рухани шынығуы, шығармашылық шындалуы қатар жүреді.

Әдебиет сабағында оқу-тыным үдерісін ұйымдастыру мен жүзеге асыру тетігі – кері байланыс. Кері байланыс латын тілінде *reflexio* – делінеді, мағынасы – керіге айналу ұғымына сәйкес. Қандай да бір іс-әрекетке қайтарымды жауап, білімді қабылдау деңгейіне бағдар деуге болады.

Рефлексия терминін XIV ғасырда Джон Локи атты ғалым ұсынған. «Рефлексия – адамның өз істерінің мәнін түсіну, олар туралы ойлану барысында өзіне өзінің нені, қалай жасағаны туралы толық және анық есеп беруі, сондай-ақ өз әрекеті барысында негізге алған ережелер мен кестелерді қабылдауы не жоққа шығаруы» [1] деген түсінік береді. Осыдан келіп психологияда өзін - өзі дамытумен қатар индивидтің жан мен тән үйлесіміне сәйкес өз ойын жинақтау қабілетін бейнелейтін рефлексия ұғымы пайда болды. Білім берудің философиясында «өзіндік» таным және өзіндік «мен» ұғымдары қалыптасты. Білімнің жаңа бағытында - адамның өзіндік «мен» құндылығы пайда болды. Бұдан басқа да рефлексия жайында айтылған философиялық ойлар негізінен «адамның өзіне бағытталған зерттеу жұмысы», «өзінің іс-әрекеті мен ақылын өзінің бақылауы» деген ұғымға бара-бар. Н. В. Кузьмина адам өзін – өзі әрекетке түсіру арқылы дамиды, жаңа бағыттарға бет алады деген ой білдіреді. Бүгінгідей ақпарат ағымында білім алушы тұлға әртүрлі дереккөздерден алынған білімді жинақтау, оларды тәжірибеде қолдану үшін жүйеге келтіру, «кері байланысты» жүзеге асыру сияқты әрекеттер жасайтынына тоқталады [2].

Бүгінгі білім үдерісін субъект-субъектілік қарам-қатынас тұрғысында қарастырғанда, оқу үдерісіндегі басты нысан білім (оқу материалы) деп түсінеміз. Ал кері байланыс сол білімді (оқу материалын) немесе оқу үдерісінен әр тұлғаның өзіне, өзінің қабылдау үдерісіне анализі, жасаған кері қадамы деп түсінген оң. Кері байланыс оқу үдерісіне қатысушы әр тұлғаның өзінің оқу-таным әрекетін бағдарлап бағалауы түрінде де және өзгенің іс-әрекетіне кері жауап ретінде де жүзеге асады. Кері байланыстың қазірде қолданылып жүрген түрлері көп, жіктелері де қарастырылып жүр.

Рефлексия жіктелері:

- 1) Қабылдау мазмұнына қарай: ауызша және жазбаша;
- 2) іс-әрекет формасына қарай: жеке, топпен, ұжыммен;
- 3) қабылдау тәсіліне қарай: сауалнама, сұрақ; суреттер, жағдаят, символ, кесте қолдану арқылы

т.б.

4) қызмет түріне: іс-әрекет (үлгердім-үлгермедім; жеңіл-күрделі); сезіну қалпына қарай (қызықты-қызықсыз; ыңғайлы-ыңғайсыз) зияткерлік жағынан (түсінікті, түсініксіз, қиындықтар байқалды).

5) Мақсатына қарай үш топқа жіктеледі:

- а) эмоциялық күйге қатысты рефлексиялар;
- ә) іс-әрекет түрлеріне қатысты рефлексиялар;
- б) оқу мазмұнына қатысты рефлексиялар.

Ал, педагогикалық үдерістегі рефлексияны қызметіне қарай топтастырғанда:

- Диагностиалық;
- Жобалық;
- Ұйымдастырушылық;
- Коммуникативтік;
- Шығармашылық;
- Мотивациялық;
- Реттеушілік деген түрлеріне жіктеледі.

Соның ішінде мақсатына қарай жіктелетін түрлеріне тоқталып өтейік: – *эмоциялық көңіл күй рефлексиясы*. Яғни оқу үдерісіне деген оқушының қарым-қатынасын, көңіл күйін білуге бағытталған түрі. Көбіне сабақ соңында немесе сабақтың басында қолданылады. Көңіл күй рефлексиясын бастауыш сынып оқушыларына қолдану жиілігі байқалады. Оған түрлі-түсті қағаздар, жалаушалар, әртүрлі көңіл күйді білдіретін смайликтер т.б. құралдар қолданылуда. Әдіс-тәсілдеріне:

«Бір сөзбен» тәсілі - оқушылар өздеріне берілген 12 сөздің ішінен, өздерінің бүгінгі сабақтағы жағдайын сипаттайтындай 3 сөзді таңдауы. Мысалы: қуаныш; шабыт; жалығу; сенімсіздік, сенімділік; қанағаттану т.б. сөздер беріп тандату.

Сондай-ақ «бағдаршам» тәсілі (оқушы өз көңіл күйі мен әрекетін бағдаршамның түсімен көрсетуі);

«Бас бармақ бағыты» (бұл да көңіл күйін бармақ бағытымен: жоғары – төмен немесе орташа деңгейді бармақ бағытын көлденең қоя отырып көрсетуі);

«Күн бейнесі» (күлген, түнерген немесе ойланған күн бейнесіндегі суреттермен беруі);

«Көңіл күй таразысы» (көңіл күйі мен оқу әрекетін таразымен бейнелеуі);

«Пирамида» (табанынан жоғары қарай белгілеу арқылы өз көңіл күйі мен оқу әрекетінің шамасын көрсетуі);

«Плюс – минус – қызықты» сөздермен беруі т.б. жатады.

Келесі бірі – *іс-әрекет түрлеріне қатысты* рефлексиялар. Оқу үдерісінің өн бойында оқу материалын игеру деңгейін, оқушылардың белсенділігін қадағалау үшін қолданылады. Сабақ барысында әр оқушыны дербес бағалауға да көп септігін тигізетін рефлексия түрі. Оқу үдерісінде үздіксіз қолданған жағдайда оқушыларды шығармашылық іс-әрекетке, іздемаздыққа, оқу материалына талдау жасай білуге үйретеді. Әр оқушы өз жұмыс әрекетін реттеуге, сарапта алуға, шығармашылыққа бейімделеді. Өзіңде өзгенің іс - әрекетін объективті бағалап, кемшіліктерді жоюға, жауапкершілікпен қарауға үйренеді. Түрлеріне тоқталсақ:

«Ойлан – жұптас – бөліс» – топтық талқылау кезінде қолданылатын тәсіл.

«Бір минуттық эссе» – оқу әрекетінің белгілі бір кезеңін саралауға бағытталады, сабақтың қорытынды кезеңінде қолдануға да тиімді;

«Қате түсінікті тексеру» – әдетте белгілі бір оқу материалын оқушылардың қалай қабылдап отырғанына бағдар жасау үшін қолданылады. Мәселен, әдебиет пәнінде жүргізілетін мәтінге жақын баяндау тәсілінде сыныптағы оқушыларды белсенді тыңдау әрекетіне көшіру үшін баяндаушы бірнеше қате мәліметтер жібереді. Сынып оқушылары қате жіберілген тұста анықтауы тапсырылады.

«Өзін-өзі бағалау парағы», «формативті сұрау» – кесте, сауалнама, сұрақ т.б. арқылы белгілі бір жұмыс әрекетін немесе оқу кезеңін бақылап бағалауға арналған;

«Стикердегі жазбалар» немесе «қабырғадағы жазбалар» – топтың немесе дербес оқушының оқу өнімін сараптауға, бағалауға мүмкіндік туғызатын тәсіл;

«Екі жұлдыз, бір тілек (ұсыныс)» – оқу кезеңін, жұмыс нәтижесін не сабақты қорытындылап, бағалауға тиімді тәсілдің бірі. Әдетте топ жұмысын сараптау барысында жұмыс нәтижесінің екі ұнаған жақсы жағын атап, өз тарапынан қосатын пікірін білдіру тапсырылады. Бұл жалпы пікір сұрағаннан тиімдірек, себебі екі жақсы қырын атау үшін де жұмыс өнімін сараптауға тура келеді. Ал жұмыс нәтижесін бұдан да жақсарту үшін ұсыныс білдіру оқушыларды креативтілікке, сыни пікірге баулиды.

Оқу мақсатына бөлінетін рефлексияның бірі - *оқу мазмұнына қатысты рефлексиялар түрі*.

Оқу мәліметінің мағынасының рефлексиясы оқыту субъектінің өз іс - әрекетін саналы түрде ой елегінен өткізіп, оларды білуге, өзіндік дұрыс сезінуге көмектеседі. «Оқушының білімге, білуге деген құштарлығын, жауапкершілігін, ізденуін, қызығушылығын дамыту әдіскер ұстаздар қолында. Ол өз бойына жинаған білімін біреуден мақтау, жоғары бағасын есту үшін емес, саналы түрде өмірде, болашақта өзіне, еліне қызмет етуі үшін жинау керектігін түсінуі, сезінуі қажет» [3, 229]. Іс - әрекет компоненттерін еске түсіру, санадан өткізу, оның мәнін, түрін, өзекті мәселелерін белгілеу, шешу жолдарын анықтауға бағытталады. Көбіне мұғалім оқу материалының мазмұнының оқушылар қалай қабылдады, түсіну деңгейі қаншалықты екендігін анықтау үшін қолданады. Тәсілдеріне келер болсақ:

«Аяқталмаған сөйлем тәсілі» – мұғалім оқу мазмұнына сәйкес фразаны немесе сөйлемді ала отырып оқушылардың өздеріне тиянақтауды тапсырады.

«Think wane (*синквейн*)» бестаған – бірінші жол- тақырып атауы; екінші жол – тақырыпты екі сөзбен сипаттау;– белгі немесе сын есіммен; үшінші жол - осы тақырыптағы іс-әрекетті үш сөзбен (етістікпен) сипаттау; төртінші жол – тақырыпқа қатысты төрт сөзден тұратын фраза; бесінші жол– тақырыпты ашатын синоним сөз.

«Баспалдақ»– сабақтың өн бойында жүргізуге болатын тәсіл. Кейде оқу материалын оқушылардың қаншалықты меңгергенін бағалауға мүмкіндік туғызады. «Тірек сөздер» тақырыпты талдар алдында немесе қорытынды кезеңде де қолдануға болатын тәсіл. Берілген тақырып бойынша тірек сөздерді мұғалімнің өзі ұсынса да немесе шығарманы талдау барысында оқушыларға түйіндетіп отырса да болады.

Оқу мазмұнына қатысты рефлексиялардың ішінде зияткерлікті танытатын бір түрі «Ақылды үкі» тәсілі. Мәтін бойынша оқушылардың өздері жұмыс істеу барысында мәтінді оқи отырып, « + » - білемін, « - » - білмеймін, « ! »- мен білген жаңа мәлімет « ? » - таңданарлық деген белгілермен

сараптайды. Нәтижесінде жұмыс барысы білген мәліметтен тың мәліметке бағытталады, бағдарланады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей оқу үдерісінің әр кезеңінде кері байланыс оқушы үшін де мұғалім үшін де маңызды. Жалпы мектепте көбіне кері байланысты сабақ соңында ұйымдастыру дағдысы байқалып жүр. Онда да «бүгінгі сабақ ұнады ма?», «білдім», «білгім келеді» түрінде ғана қолданылу басым. Ал, сабақтағы оқушылардың таным әрекетінде, сабақтың ең басты кезеңдері оқу материалын игеру тұсында ұйымдастырылғаны одан да тиімдірек болар еді. Мәселен, мұғалімнің өз жұмысын сараптауға мүмкіндік беретін: «сәтті өткен екі нәрсені атап көрсетіңіз», «осы сабақ барысында менің келесі сабағыма дайындалу үшін қажет болуы мүмкін қандай ақпарат алдым?» деген мазмұндағы сауалдар немесе «Мұғалімге хат» түріндегі тапсырма-сұрақтар сабақтың ұтымды жағы мен кемшін тұсын сараптауға мүмкіндік береді:

1. Сізге қай тапсырма ұнады?
2. Қай тапсырма сізге қиындық тудырды?
3. Келесі сабаққа қандай ұсынысыңыз бар?
4. Келесі сабақта қандай мәселеге қайта оралғыңыз келеді? Неліктен? Дәл осындай сауалды

интервью түрінде топ ішінде де жүргізуге болады.

Сондай-ақ бағалау парақтары да кері байланыс рөлін атқарады.

Оқушының аты-жөні

- бүгінгі сабақтан сіз қандай ой түйдіңіз?	
- сіз үшін сабақтың ең ұтымды жері қайсы?	
- сабақ тақырыбының сіз үшін қандай маңызы бар?	
- сабақта сізді ойландырған қандай мәселе болды? Неліктен?	
- Топ жұмысы қандай деңгейде өтті?	
- Өз тобыңыздың қай мүшесіне жоғары балл қояр едіңіз (аты-жөнін жазыңыз)	

Оқушының оқу әрекетін сараптауға арналған кері байланыс түрлерін қолданудың маңызы аса зор. Себебі оқу әрекетін сараптау арқылы да оқу мазмұнына саналы меңгереді. Мәселен,

Шығарма (немесе тапсырма) несімен ұнады?	Өзіңе ұнаған кейіпкерлердің сөзі не іс-әрекетінен мысал келтір	Ұнаған кейіпкеріңе ең қысқа хат жаз	Шығармада (мәтінде)өзіңді ойландырған фраза(сөз) қандай?
--	--	-------------------------------------	--

Жұптық не топтық жұмыс түрінде де кері байланыс түрін қолдануға болады. Мысалы:

1-топ: Шығарманы оқығаннан кейінгі алғашқы талқылау пікіріңіз:

«Қосу»(+) «Несі ұнамды?» сұрағына жауап беретін 5 дәлел табыңыз.

«Алу» (-) «Несі ұнамсыз?» сұрағына жауап беретін бірнеше дәлелдер мен ойларға мысалдар келтіріңіз.

«?» - «Несі қызық?» сұрағына жауап беретін дәлелдер мен ойларды дәлел келтіріп айтыңыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тұжырымдай айтқанда, сабақтың өн бойында, оқу үдерісінің әр кезеңінде кері байланыс орнату тәсілдері көп. Бүгінде әртүрлі атаулармен беріліп жүрген кері байланыс түрлерін тиімді жүзеге асыру сабақты сапалы етері анық. Ең негізгісі кері байланысты қолдану мақсаты мен міндеттерін айқын түсіну. Оқушы мен мұғалімнің оқу әрекетін сараптауға, бағалауға бағытталған кері байланысты қолдану ұстанымдарының мәніне бойлау. Оқу сапасын жақсартатын жұмыс бойынша тиімді кері байланыс құра алу сабақтың сапасын бағалауға мүмкіндік береді. Кері байланыстың ауызша үлгілері және жазбаша үлгілерін сабақтың өн бойында пайдалану мүмкіндіктері мол.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының негізінде әзірленген педагог кадрларды даярлайтын ЖОО бітіруші курс студенттеріне қосымша кәсіби білім беру *Бағдарламасы /Үлестірме материалдар/*. А., ПШО, 2015. – 13б.
2. Кузьмина Н.В. *Методы исследования педагогической деятельности*.- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1970.
3. Кенжебаева Г.М. *Қалыптастырушы бағалауды жүргізудің әдіс-тәсілдері*. // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы №3(61) 2017 ж.

ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВТЕР

ф.ғ.к., қауым. профессор Б.С.САРБАСОВ*

Түйіндеме

Мақалада мотивтердің шығу тегі халықтың ертедегі дүниетанымымен, әдет-ғұрыптарымен тығыз байланысты қарастырылады. Мақалада Оғыз, Шыңғыс хан, Қорқыт кейіпкерлердің дүниеге келуі туралы мифтер мен аңыздарға талдау жасалынады.

Аңыз әңгіме, шежіредегі ғажайып туу мотивін зерттеу үшін нысанаға оғыз, түркі-монғол тайпаларының шыққан тегі туралы шежірелер және Оғыз, Қорқыт, Шыңғыс хан туралы аңыздардағы ғажайып туу сарындары алынып отыр.

Мақалада Оғыз, Қорқыт, Шыңғыс хан туралы шығармалардың түркі халықтарына ортақ нұсқаларына талдау жасалып, олардағы ғажайып туу мотивінің ерекшеліктері мен ұқсастықтары өзара салыстырдық. Қазақ фольклорындағы кейіпкердің ерекше жаратылу мотиві көбінесе дүниежүзі халықтарына кеңінен тараған дәстүрлі сарындарда баяндалады.

Тірек сөздер: *Түс көру мотиві, ғажайып туу мотиві, Тәңірлік дін, анимистік, тотемдік наным-сенімдер.*

FOLKLORE MOTIFS IN TURKIC MONUMENTS

Abstract

This article almost all above mentioned scientists carry a legend to classical-turkic to the period and consider(examine) her as epic product constructed on mythological a plot. And we as a result of study and analysis calculating of the concept, determine it (him) as book epics a monument, general for turkic of the peoples.

This article in process of formation epic of legends there is a wide experience of condensation and generalization of various subject lines and event of units. The author added in a legend the description only of those events, which witness he was by.

The purpose of research is the consideration "Oguz-name" as book epic of a monument, study folklor- typological of similarities. As "Oguz-name" was understood as a spiritual heritage perceived (recognized) from a primogenitor Oguz-Kagana, we took into account(discounted) the objective and subjective factors. Also we undertook attempt of study and analysis of folklore character of a monument.

Keywords: *motive of searches, motive first feat etc; to define specificity of functioning them in the epos; Tengrianstva.*

КІРІСПЕ

Адамзат дамуының қай кезеңі болмасын, мәдениет атаулы өзіндік өрнегімен қайталанбас төлтумалығымен ерекшеленеді. Халықтың ертеңгі болашаққа деген ұмтылысы, даналық ой – тұжырымдары, қоршаған дүниеге көзқарасы әртүрлі формада көрініс табуы орынды.

Фольклорлық шығармалардың таралу аясы тек жеке халықтың территориясымен шектеліп қоймай, көршілес шет елдерге ауысып отырған. Қазақ халқының эпикалық мұраларындағы ғажайып тууға байланысты эпизодтардың көпшілігі берісі түркі, арысы әлем халықтары фольклорлық туындыларында да кездеседі. Бұл ата-бабаларымыздың әлемдік өркениеттің ілгері басу процесіне белсене араласуының, дүниежүзілік мәдениеттің өркен жаюына өзіндік қомақты үлес қосқанының нәтижесінде болып отыр. Сонымен қатар әлем фольклорындағы тығыз қарым-қатынастардың айқын айғағы.

Қырғыз халқының атақты «Манас» эпосының бір нұсқасында батырдың шешесі түсінде жаратушы иесінің қолынан алма жеп, Манасқа жүкті болады. Ә.Марғұлан: «Бұл дала эпосында өте сирек кездесетін бейне. Тегінде алмаға жеріту – Манас шыққан ортаның жемісі көп оңтүстік алқаптар – Талас, Ферғана, Қашқармен тығыз байланысты болғанын белгілеп, оның Қарахан дәуіріндегі мәдени тұрмысты еске түсіретіндігін көрсетеді» (Марғұлан, 1985:82), – деп тұжырымдайды. Негізінен сиқырлы алма жеу мотиві бүкіл дүниежүзі халықтарының фольклорында кейіпкердің ерекше жағдайда тууына орай пайдаланылады.

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, sarbasov.bolathan@mail.ru

«Манас» жырында бас қаһарманның Манастың дүниеге келуіне қатысты оқиғаларынан бастап, соңғы сәтіндейінгі өмірі суреттеледі. Оның ішінде кейіпкердің жорықтарын кеңінен суреттеуге зор мән беріледі. Әрине, эпостағы мұндай күрделі сюжеттік құрылымның аз ғана уақыт ішінде құрыла қалмағаны анық. «Манас» эпопеясы ұзақ даму процесінің нәтижесінде осындай көлемді жырға айналған. Ол іштей эпос қаһармандарының өмірбаянына тән дәстүрлі мотивтермен толықтырылып, кеңейтіліп отырған. Сол мотивтердің бірі – кейіпкердің ғажайып тууы.

Ғалымдар Манастың жалпы эпикалық өмірбаянын бірнеше негізгі эпизодтарға бөліп қарастырады. Оның ішінде бас кейіпкердің жеке басына қатысты өмірбаяндық мотивтер тобында қаһарманның ғажайып туу эпизодтары да бар.

Батырлық эпоста кейіпкердің ғажайып туу мотивінің кеңінен тараған түрі – ата-бабалар аруағының жәрдемімен және әулие-әнбиелердің түсте аян беруі арқылы болашақ батырдың дүниеге келуі. Бұл мотивтер, әсіресе, шамандық және мұсылмандық культтердің үстемдігі тұсында қалыптасып, дамыған.

Бұл жөнінде С.А.Қасқабасов былай дейді: «Ислам діні енгеннен бастап Қазақстанда ескі шамандық пен ислам діні қатар өмір сүрді. Бұл жағдай көп уақытқа созылғаны белгілі. Бірақ жай созылған жоқ, екі идеология арасында үнемі күрес болып келді. Сөйтіп, бұрынғы шаманизмді исламның «қасиетті» күштері ығыстыра бастады, ал, кейбір шамандық кейіпкерлер мен әдет-рәсімдер исламдық сипат алады. Соның нәтижесінде ежелгі тотемге және ата-баба аруағына табынумен қатар, мұсылман дінінің әулие-әнбиелерін қасиеттеп, оларға сыйыну кең етек алды. Міне, бұл процесс қазақ фольклорында көрініс тапты. Мысалы, аңыз, ертегі, жырларда болашақ қаһарманның ата-анасы бала тілеп, Аллаға сыйынады, мұсылманның қасиетті орындарына зиярат етеді (Қасқабасов, 2002:252). Осындай таным-түсініктердің өзгеруіне байланысты жырдағы кейіпкердің дүниеге келу жөніндегі сюжеттерінде әулие-әнбиенің жәрдемімен туу сарыны пайда болады. Әрине, бұл сюжет өзінің негізгі баяндалу тәртібін, қалпын сақтап қалады.

Батырдың ғайыптан дүниеге келуіне болашақ қаһарманның шешесінің тотемнің етін жеу де себепші болатыны белгісі, әулие-әнбиелердің шапағатымен жүкті болған. Болашақ кейіпкердің шешесі әр түрлі жыртқыш аңдардың етіне жерік болуынан аңғарылады. Осындай құбылысты «Оғыз-наменің» кейбір нұсқаларында әсіресе мұсылманшылдығы танытылған Оғыздың сыртқы кейпінің тотемдік жануарларға ұқсауынан байқаймыз.

Түркі халықтарының батырлық эпосында жиі кездесетін тотемдер – қасқыр, жолбарыс, аю, арыстан сияқты айбарлы да күшті хайуандар кейпінде. Аталған хайуандарға балау немесе теңеу батырларымыздың ерлік тұлғасын сипаттауда қолданылып ержүректіліктің, батырлықтың, күштіліктің символына айналғандығына толық көз жеткізуге болады.

Оғыз қаған келбеті: «Осы ұлдың өңі-шырайы көк еді, көздері қызғылт, шаштары, қастары қара еді. Нұрлы періштелерден көріктірек еді... Аяғы өгіздің аяғындай, белі бөрінің беліндей, жауырыны бұлғынның жауырындай, кеудесі аюдың кеудесіндей еді. Тұла бойын қалың түк басқан еді», - деп сипатталады (Өмірәлиев, 1988:30).

Дүниежүзі фольклорының эпикалық жанрларында елдің дүниетанымын, ежелден қалыптасып келе жатқан тарихын көрсететін әр түрлі көркем тәсілдерді кездестіруге болады. Қай халықтың эпикалық мұрасы болмасын, ол сол жерді мекендейтін адамдардың тіршілігінен, салт-дәстүрінен хабар береді. Соның ішінде бүкіл дүниежүзі халықтарын эпосында кеңінен тараған мотив – кейіпкердің ғажайып дүниеге келуі.

Ғажайып туу мотивін аналық ру заманында пайда болған түсініктермен байланысты қарастырған ғалым А.Н.Веселовский өзінің «Историческая поэтика» атты еңбегінде ғылыми тұрғыдан дәлелдеген (Веселовский, 1940:538-539). Бұл мотив – осы көрсетілген кезеңдегі адамдардың дүниеге келуі тотемнің әйел бойына қонуына байланысты жүзеге асатын құбылыс қарабайыр дүниетанымның жемісі деп білген. Бірақ кейбір халықтар өздерінің генеалогиялық мифтерінде өздерінің шығу тегін, әйелмен емес, керісінше ер адаммен байланыстырады. Кейіпкер белгілі бір қасиетті тотеммен некеге отырып, сол арқылы ұрпақ таратуға иеленеді.

«Оғыз-наме» кітаби эпос ескерткішінде де ғажайып туу сарыны кездеседі. Солардың бірі – «Оғыз қағанның тууы мен балалық шағы баяны» атты тарау. Кейіпкердің ғажайып туу мотивінің бір түрі – болашақ кейіпкердің күннің нұрынан пайда болуы. Бұл мотив бүкіл жер жүзі халықтарының ауызекі шығармаларында бар. Бұл мотивтің түркі-монғол халықтарының фольклорында пайда болу себептерде, оған әсер еткен, діни-наным сенімдер де анықталған. Кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің пайда болуына ерте замандағы шаман дінінің мол әсері болған. Шаман дінінің ең негізгі ұста-

нымдары күнге, айға, көк аспанға табыну болып табылады. Кейіннен Құдайдың есімі болып табылатын – «Көк Тәңірі» деген сөз пайда болған.

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы дүние жүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: «Адам баласы мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта «ғажайып туу» елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін «Күннің құдайы Раның тұқымымыз» деп санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар», – деп жазған (Пропп, 1976:207-208).

Қазақ аңыздарында бұл мотив Шыңғыс ханның дүниеге келуімен байланысты айтылады. Қазақтың «Еңсегей бойлы ер Есім» жыры Есім ханның атасы Шыңғыс ханның күннің нұрынан дүниеге келгенін әңгімелеуден басталады. Ал, біз қарастырып отырған «Оғыз-намеде» да Оғыз қағанның анасы Ай қаған күн нұрынан жүкті болады. Бұл мотив екі туындыда ұқсас сарында баяндалады (Өмірәлиев, 1988:35). Осы аңыздың қазақ, монғол арасында тараған нұсқаларын салыстырып зерттеген ғалымдардың ой-пікірлері бір арнаға саяды. Олар кейіпкердің күн нұрынан туу мотиві түркі тектес және монғол халықтарының фольклорына тән сарын екендігін дәлелдеп көрсетеді. Қазақ фольклорындағы ғажайып туу мотивінің көне үлгілерін Оғыз ханның, Қорқыттың, Шыңғыс ханның дүниеге келуі жайындағы шежірелерден кездестіруге болады.

Бұл мотив халқымыздың ежелгі таным-түсінігінің негізінде қалыптасқан түркі, монғол тайпаларының таралуы туралы шежірелерде және қыр аңыздарда, соның ішінде Оғыз ханның, Қорқыттың, Шыңғыс ханның, Манас жөніндегі шығармаларда ұшырасады. Осы қаһармандар туралы шығармалардың нұсқаларын Әбілғазының, Қадырғали Жалайырдың шежірелерінен, Г.Н.Потанин жинақтарынан кездестірсек, оларды зерттеуге Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғұлан, С.Қасқабасов т.б. ғалымдар зор үлес қосты.

Оғыз, Қорқыт туралы аңыздарда немесе ру тайпалардың шығу тегі туралы шежірелерде қаһармандардың ерекше жаратылуына үлкен мән беріледі. Бұл жерде ол алғашқы ру-тайпаларды жаратушы ілкі бабалардың, атышулы әулие-перілердің, жасампаз қаһармандардың ғажайып тууын баяндайтын мифтер циклін құрайды. Әрбір халық өздері табынатын объектілерді уағыздау мақсатында осындай мазмұндағы аңыздарды таратқан. Оның халыққа әсерлі болуы үшін қаһармандарды ерекше жаратылысын суреттеу тәсілі қолданылады.

С.А.Қасқабасов «Ертеке пен эпостың сюжеттік типологиясы» атты мақаласында ғажайып туу мотивін ертегі мен эпос сюжеттеріндегі тұрақты элементтердің бірі ретінде қарастырады. Ғалымның тұжырымдамаларына сүйенсек, біркелкілік мотивтің сыртқы формасына қатысты. С.А.Қасқабасов бұл мотивтің барлық елдердің ертегілерінде және эпостарында бар екенін айғақтайды. Ғалым дүниежүзі фольклорында кездесетін ғажайып туу сарынының нақты түрлері адамзат тарихының қай кезеңдерде туып, қалай дамығандығын байқауға болатындығын анықтаған. Осы тәсілмен ғалым қазақ фольклорындағы ғажайып туу мотивінің түрлерін жүйелеп, әрбір сарынның қоғам дамуындағы қай сатыларда пайда болғандығын және оған әсер еткен қозғаушы күштерді ашып көрсетеді.

Мәселен, тотем-баба сарыны матриархат заманындағы тотемдік дүниетанымның нәтижесінде пайда болса, аталар аруағының, әулие-әнбиелердің жәрдемімен дүниеге келу сарыны шамандық наным-сенімдер мен мұсылман дінінің ықпалы екендігін анықтап береді.

Ғалымның тұжырымы бойынша ертегіде мотив өзінің алғашқы мифтік формасына жақын болса, эпоста тек болашақ қаһарманның ерекшелігін әсірелеу мақсатында қоладнылады (Қасқабасов, 2002:242).

Эпос сюжеттерінде ғайыптан дүниеге келу мотиві өзіне дейінгі эпизодтармен байланысып, оқиғалар тізбегінің белгілі бір тәртібін сақтап орналасады. Эпикалық жырларда ерекше жағдайда туу мотивінің бірнеше сарындары қатарынан қатысады. Әрбір мотивтің жырда баяндалу тәртібі мен мағынасына қарай аталуын ғалым Ш.Ыбыраев «Қазақ-оғыз эпостарындағы тегі бір желілер және олардың өзгеруі» деген мақаласында экспозиция болашақ қаһарманның ел-жұртын, ата-анасын, дүние байлығын, бейбіт тіршілігін, қоныс еткен мекенін суреттеуден бастап, содан соң жыршы біртіндеп баласыз ата-ананың басына түскен ситуацияны баяндауға ауысатындығын көрсеткен. Ғалым жырдың кіріспе бөлігіндегі осы екі көріністі мотив-суреттеу және мотив-ситуация деп атайды. Мұндай ситуацияның тууын екі түрлі себептермен байланыстыра қарастырады.

Баласыз ата-ананың мал-мүлкін мирас етіп қалдыратын мұрагерінің жоқтығы, өзі басқарып отырған елді шет жаулардан қорғайтын батыр ұлдың болмауы керемет эпос қаһарманның тууын

қажет етеді. Сюжеттің осындай қажеттілікті білдіріп тұрған кіріспесінен соң, болашақ батырды әулиелерден тілеу, тотем-бабаның көмегімен дүниеге келу және тотемнің етін жеу мотивтері баяндала бастайды.

Қазақтың ғашықтық жырлары мен дастандарындағы қаһарманның ғажайып туу мотиві көбінесе оның дүниеге келер алдындағы ерекше жағдаймен байланысты. Бұл кездерде ғажайып туу мотиві әлеуметтік негіздерінің басымдығына қарай өзгеше сипат алады. Бұл жайында фольклортанушы ғалым Б.У.Әзібаеваның «Казахские народные романические дастаны» атты монографиясында сөз болады (Әзібаева, (1990:5).

Мифтерде Тәңірі бейнесі анық сипатталған. Жалпы, ол туралы мифтер көне түркі дәуіріне дейін де өмір сүруі мүмкін. Осы күйінде Тәңірі бейнесі орта ғасырлық монғолдардың мифологиясында кездеседі.

Монғолдардың шамандық мифологиясының мәтіндерінде «Тәңірі», сөзіне «хан» дәрежесі қосарланып айтылады. (Хан-Тәңірі). Мұндай атақ дәрежелер оның игілікті істерінің маңыз-мәніне қарай қойылатын болған, яғни, «мәңгі көк аспан», Монге-тенгри, Хан-Монге-тенгри, т.с.с. түрде жалғаса көрініс берген. Кейініректегі аңыз-әңгімелерде «Тәңірі» сөзі «жоғарғы аспан құдайы» деген ұғымды білдіріп, көбінесе жалпы Құдай мағынасында айтылады (Қасқабасов, 2002:501).

Ұмай ана культінің түркілер арасындағы маңызы туралы В.Басилов мынадай мәліметтер келтіреді: «Тәңірінің жер бетіндегі сыңары - Ұмай – көне түркілердің мифологиялық дүниетанымында әйел кейпіндегі жер құдайы. Ол жер бетіндегі тіршіліктің өсіп-өнуіне қамқорлық жасайтындықтан, жер-ана бейнесінде қабылданған. Ұмайды түркі тектес халықтардың мифтерінде Көк Тәңірінің әйел сыңары, жұбайы деп түсінген. Бұл жөнінде YII-YIII ғасырлардағы руникалық көне ескерткіштердің мәтіндерінде де баяндалады. Ұмай –ананың құдіреттілігіне деген сенімнің қалдықтары бірқатар түркі тектес халықтардың мифологиясында сақталған.

Мәселен, оғыздарда Ұмай-ана әлі дүниеге келмеген нәрестені қорғаушы рух, желеп-жебеуші күш ретінде танымал. Түркілердің Адам ата мен Хауа ана туралы мифінен олардың саздан жаратылғанын көреміз. Бұл мифте ғажайып туудың екі түрлі сарыны бар. Біріншісі - саздан туу да, екіншісі - ең алғаш пайда болған ер мен әйелден ұрпақтың тарауы.

Осы мифтің Библия мен Құрандағы нұсқаларында Адам ата саздан немесе топырақтан жаралса, Хауа ана Адамның қабырғасынан жаралады. Мифтің шығу тегін зерттеген ғалым А.Қыраубаеваның «Ғасырлар мұрасы» атты еңбегінде келтірген мәліметтерінен мұндай сарынның пайда болу негіздері айқын көрінеді: «Адам мен Хауаның жаратылуы жөніндегі діни аңызды біздің жыл санауымыздан бірнеше мың жыл бұрын өмір сүрген адамдардың фантазиясы туғызғандығы дәлелденіп отыр. Археологтар ертедегі Месопотамия қалаларының орнын қазу кезінде осы аңызды бейнелейтін сурет тапқан. Библия мен Құрандағы Хауа ананың Адам сияқты топырақтан емес, қабырғадан жаралуы ғалымдарды ойға қалдырып келді. Бұл оқиғаның негізі қайдан, қалай алынғандығы көпке дейін жұмбақ болды. Оның сыры кейін Вавилонның ескі қаласын қазу кезінде табылған клинопись арқылы ашылды: Шумер мифі бойынша Энки Құдайдың қабырғасы ауырады. Әйел құдай Нинти оның ауырған қабырғасын жазады. Шумер тілінде Нин-әйел, ти-қабырға деген мағынаны білдіреді екен. Кейін ескі тайпалар Нинтиді Ева деп танып, шумер аңызындағы Құдайдың қабырғасын жазған оқиға өзгеріп, «қабырғадан шыққан», «қабырғадан жаралған» болып кетеді» (Қыраубаева, 1988:24),- деп жазады. Ғалым мұнда қабырғадан жаратылу сарынының Шумердегі Нинти әйел құдайының атына байланысты шыққанын дәлелдеп отыр.

Әкем Елтеріс қағанды,
Шешем Елбіге қатынды
Тәңір төбесіне ұстап

Жоғары көтерген екен – дейтін мысалдарды келтіре отырып, "Демек, қағанның тәңірлік жаратылысы алдымен алдымен өзіміздің байырғы төл тарихымыздан мықтап орын алған дүниетаным болып шықты. Біз үшін мұның маңызы зор деп" – деп ой қорытады.

Оғыз қағанның жарын Тәңіріден тілеуі және оның бірінің ағаш қуысында отырған сұлулығы керемет қыз болуын сипаттайтын тұстарда түрлі фольклорлық наным-түсініктер тоғысқан. Осындағы ағаштың қуысындағы сұлу қыз көзінің көктен де көгірек, шашының теңіз толқынындай (ол да көк) болуы – тәңірлік нанымның көріністері. Себебі, Жаратушы Көк Тәңірінің мекені көкте болғандықтан, ең әдемі де қасиетті түс – Көк Тәңірінің нышаны. Ал, фольклорлық туындылардағы қаһарманның ағаш қуысында дүниеге келу мотивінің негізінде ежелгі адамдардың ағашты тотем тұтқан наным-сенімінің ізі бар.

"Қазақтың көне мифінде болуға тиісті ілкі ата-демиург бейнесі Тәңір образымен алмасты-

рылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни, Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі. Аспанды да, ондағы жұлдыздарды да, адамды да, жер бетіндегі нәрселердің бәрін де, жаратушы – Тәңір деп саналған. Міне, мұның бәрі – көне мифтік ілкі ата – демиургтың, жасампаз қаһарманның атқаратын істері. Бұл қызметті түркілер заманында Тәңір, ал ислам келгенде Алла атқарады. Қазақтың көне мифінде ілкі ата – демиург образының толық және айқын сақталмау себебі осында деп білуіміз керек" – дейтін С.А. Қасқабасов пікіріне сүйенсек, "Оғыз-наме" эпосындағы тәңірлік сенімнің негізгі сюжеттік өзек болғанын байқау қиын емес. Оның дүниеге келуі де ғана емес, жар таңдап сүюінде де Тәңірлік сипат басым. Ғашық болған жары да тылсыммен тығыз байланысты екендігіне мәтін арқылы көз жеткізуге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оғыз хан, Қорқыт, Шыңғыс хан туралы шығармалардың түркі халықтарына ортақ нұсқаларын жинастырып, олардағы мотивтердің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын өзара салыстырдық. Қазақ фольклорындағы кейіпкердің ерекше жаратылу мотиві көбінесе дүниежүзі халықтарына кеңінен тараған дәстүрлі сарындарда баяндалады.

Батырлар жырында қаһарманның ерекше бітімі, құдіреттілігі аңыз кейіпкеріне қарағанда басқаша түсіндіріледі. Қаһарман тайпалық тотем мен аталар аруағының ғажайып түрде желеп-жебеуінің нәтижесінде туылған болады. Батырлар жырында ғажайып туу мотивтері кейіпкердің кереметтігін дәріптейтін көркем тәсілге айналған. Кейінірек бұл мотив батырлардың, ру-тайпа көсемдерінің ерекше жаратылысын бейнелеуге, яғни, басқа қарапайым адамдардан дәрежесін көтеру мақсатына қызмет еткен.

Мәселен, жоғарыда сөз болған Оғыз қаған, Шыңғыс хан, Қорқыт т.б. кейіпкерлердің барлығы да түркілердің мифологиялық дүниетанымына сәйкес суреттеледі. Осы келтірілген материалдардың зерттелу нәтижесіне қарап, ғажайып туу мотивтері дами келе эпикалық туындылардың экспозициясын құрайтын негізгі бөлшектердің қызметін атқарғандығын көреміз. Мұндай мотивтің ертедегі алғашқы адамдардың пайда болуы туралы антропологиялық мифтерге негіз болып, өз алдына дербес жанр ретінде таралғандығын фольклортанушы ғалымдар анықтаған.

Жалпы, дүниежүзі тарихында атакты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі жайлы мифтерден көбінде күн нұрынан туу мотивін жиі кездестіруге болады. Ол – тек түркі халықтарында ғана айтылмайды, көптеген халықтарға тән құбылыс. Текті нұрдан жаратылған етіп көрсету ежелдегі адамдар үшін өте маңызды болған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Марғұлан, Әлкен (1985), *Ежелгі жыр, аңыздар*, Алматы.
2. Қасқабасов, Сейіт (2002), *Жаназық*, Астана.
3. Өмірәлиев, Құлмат (1988), *«Оғыз қаған» эпосының тілі*, Алматы.
4. Веселовский А.Н. (1940), *Историческая поэтика*, Ленинград.
5. Пропп В.Я. (1976), *Фольклор и действительность*, Москва.
6. Әзібаева, Бақытжан (1990), *Казахские народные романтические дастаны*, Алматы.
7. Қыраубаева, Алма (1988) *Ғасырлар мұрасы*, Алматы.

ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ АТ БЕЙНЕСІ

ф.ғ.к., қауым. профессор м.а. А.А.КӨШЕКОВА*

Түйіндеме

Жалпы қазақ халқы бағзы заманнан-ақ тұлпарды ерекше қадір тұтқан, тек тұрмыста пайдалы төрт түліктің бірі емес сонымен қатар, ер жігіттің қанаты, айнымас серігі ретінде ерекше қастерлеген. Осылайша ат образы тарихи жырлардағы тек бас кейіпкердің жанындағы қарапайым жануар ғана емес, ерекше сәттілік жаршысы, жеңісін жеделдетуші ретінде суреттелгенін көріп отырмыз. Айта кететін бір жайт, мақалада келтірілген мысалдардан аңғарғанымыздай аталмыш жырлардағы ат бейнесіне жай бір-екі жол жыр шумақтары емес, ондаған жол өлең шумақтары арналған, яғни бұл дегеніміз, басты кейіпкердің тұлпарына деген ерекше ризашылығын білдіреді. Иә, кейбір жырларда ат образы ерекше әсіреушілікпен берген тұстары бір емес бірнеше мәрте кездескен, мысалға алып қарайтын болсақ, аттың аяқ астынан адамша тілі шығып, иесіне деген ризашылығын білдіріп, немесе, көп жағдайда, иесіне ақылын айтып, дұрыс шешім қабылдауға барынша оң ықпал еткен. Және бір жырларда аттың қарым-қауқарын, күш-жігерін сипаттау барысында әсірелеген тұстарды көптеп байқап жатамыз. Менің ойымша, мұндай әсіреулердің басты мақсаты- қазақ халқының өмірі мен тұрмысындағы, жаугершілік замандардағы жылқы малының маңыздылығын барынша көрсету, ұрпақ алдында асқақтату.

Тірек сөздер: Реальды прототип, эпос, әсіреушілік, образ, тұлпар

PORTRAIT OF A HORSE IN HISTORICAL WORKS

Abstract

In general, the Kazakh national is unique, not only one of the four most important animals in the world, but also as a wing, a male partner. Thus, we see that a horse is not just an animal in the historical past, but also as a special success with respect to good news and the victory of a simple being. It should be noted that, as we have seen from the examples in the article, the names of the pseudonyms are not just about 1-2 songs of poetry, but dozens of poems, which means that the main character is grateful to the horse. Yes, in some of the psalms, horseback rare occasional occasions of meticulous exposures, for example, a horse's humiliation, an expression of gratitude to its owner, or, in many cases, a profoundly positive influence on the owner. And in one poem, we have seen a lot of points in describing the relationships and attitudes of the horse. In my opinion, the main purpose of such expositions is to demonstrate the importance of horse breeding in the life and life of the Kazakh people, and to extend to the generation.

Keywords: real prototyp, epos, exaggeration, appearanc, horse

КІРІСПЕ

Фольклортану ғылымында тарихи жырлар мен тарихи өлеңдер қаһармандық эпостың аясында қаралады. «Тарихи өлеңдер (Б.Н. Путиловтың тарихи өлеңдер мен жырларды біріктіріп «тарихи өлең» терминін қолданғанын атап өту керек) классикалық эпостан дербес жанр ретінде бөлініп шыққан» (Путилов, 1975: 328б). Тарихи жырдың қаһармандық эпостың біраз белгілерін, соның ішінде өлең құрылысы мен бірқатар көркемдік бейнелеу үлгілерін сақтап қалғанына қарамастан едәуір өзіндік жанрлық ерекшеліктері бар. Соның ең бастысы тарихи жырлардың басым бөлігінің басты қаһармандарының реальді прототипі болады. Сондай-ақ сюжеттерінің тарихи негіздері, яғни бұрынғы дәуірлерде халық өмірінде болған айтулы оқиғалар бар. «Улигердің қаһарманы қалың көпшіліктің поэтикалық шығармашылығының нәтижесі болып, тарихи нақтылығы табылмайтын, жалпылау ретінде көрініс тапқан, ал Шоно - өткен дәуірдің нақты жағдайында өмір сүрген, өзінің іс-әрекетімен және ізгілікті қасиеттерімен халықтың жанына жақын болған, халық поэзияға айналдырған шынайы тарихи тұлға. Фольклорлық Шоно батордың образының негізінде өмірі тарихи құжаттар мен жылнамаларда бейнеленген белгілі прототип жатыр» деп жазады М.Тулохонов (Тулохонов, 1968: 81б). Қазақтың тарихи жырларының басты кейіпкерлері болған Абылайхан, Қабанбай, Бөгенбай сынды ұлы тұлғалар туралы да осыны айтуға болады. Дегенмен, тарихи жырды тарихи оқиғаларды дәлме-дәл көрсетіп, баяндап отыратын жылнама ретінде қарауға болмайды. Тарихи жырда халық өмірінде болып өткен айтулы оқиғалар көркемдік тұрғыдан жалпыланып, жинақталып, өңдеуден өтіп баяндалады. Қабанбай батыр туралы жырларды салыстыра келіп, Б.Абылқасым:

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kosheкова71@mail.ru

«Ендеше ауызекі әдебиет материалдары мен тарихи дерек арасында қайшылық бар... «Қабанбай батыр» жырында уақыт бірлігі сақталмайды, сондықтан мерзім жағынан алшақ тарихи оқиғалардың жырда бірігіп, бүтін оқиғаға айналып кетуі мүмкін» деп жазады (Абылқасым, 2005: 1076).

Қазақтың тарихи жырлары негізгі екі топқа бөліп қарастырылып жүр. Оның біріншісіне «Абылай хан», «Қабанбай батыр», «Бөгембай», «Мырзаш батыр», «Арқалық батыр», «Зуха батыр», «Ошағанның бүлігі», «Бүркітбай батыр», «Керей толқыны», «Көгедайдың өлімі», «Бекет батыр», «Демежан батыр» т.б. сияқты тарихи жырлар жатады. Бұларда негізінен — сыртқы жаулармен күрес, елді, жерді қорғау, елдің бірлігі мен бүтіндігі, ұлт-азаттық көтерілістер, халыққа қамқорлық жасау сияқты қаһармандық эпос көтеретін келелі үлкен тақырыптар жырланады.

Екінші топқа жастардың сүйіспеншілігі, әлеуметтік теңдік сияқты тақырыпты көтеретін «Шайқан - Күләш», «Ахмет - Кәшім», «Қасен - Жамила», «Маңыбай», «Қалима - Әбіл», т.б. сияқты жырлар жатады.

Қазақ халқы көшпелі халық болғандықтан және өмірінің көбі ат үстінде өтіп, талас-тартысты оқиғаларының көбінде адамдар сәйгүлік мініп жүретіндіктен жоғарыда аталған тарихи жырлардың барлық түрлерінде ат бейнесі, оның шабысы, атпен қозғалыс үнемі кездесіп отырады. Қаһармандық эпостағы сияқты тарихи жырларда да ат бейнесі басты кейіпкердің (яғни, батырдың не ғашықтың) бейнесімен және баяндалатын оқиғаның сипатымен тығыз байланысты болады. Сонымен қатар, тарихи жырлардың басым бөлігі соңғы дәуірдің туындылары болғандықтан оларда мифтік дүниетанымның қалдықтары да, әсірелеу, ұлғайту да мейлінше аз кездеседі және мұндай жырларға шындықты реалистік бейнелеу тән болып келеді.

Керісінше, басты қаһарман сүйген қызы үшін күресуші ғашық жан болған жағдайда ат бейнесіне мән берілмей, ол екінші қатарға ығыстырылады, себебі оқиғаның басты арнасы - қаһармандықты, батырлықты суреттеу, елді-жерді қорғау тақырыбы емес, бірін-бірі сүйген жандардың қарым-қатынасы, көп жағдайда олардың әлеуметтік теңсіздігі, кедей не бай отбасынан шығуына байланысты болады.

Тарихи жырлардағы ат образы мен қаһармандық эпостағы ат бейнесі арасында генетикалық байланыс, сабақтастық бар екені сөзсіз. «Тарихи жырлардағы тұлпардың бейнеленуі батырлық жырлардағыдан көп алысқа кетпейді. Бұндағы ең басты ерекшелік - аттың адамша тіл қатпауы. Қалған жағдайда көбінесе батырлық жырлардағы тұлпар бейнесінің сомдалуымен үндесіп жатады. Мәселен, тарихи жырларда да, батырлық жырларда да тұлпарлар батырға қауіптің төніп келе жатқанынан белгі беріп, сақтандырып отырады. Тек батырлық жырларда ат қиын жайдайдан құтқарып әкетуші күш немесе ақыл беруші ретінде тереңдеп суреттелсе, тарихи жырларда тек белгі беруші ретінде ғана қалады» деп жазады Гауһар Рахымбаева (Рахымбаева, 2005: 1296). Тарихи жырлардағы тұлпардың шабысын суреттеуде классикалық қаһармандық эпостардың үлкен ықпалын, баяндаушылық-сипаттаушылық дәстүрлерін байқауға болады. «Шақшақ ұлы ер Жәнібек» жырында батырдың алыс сапарға жол тартуы:

Абыздан шығып Жәнібек,
Қамшы басып шу деді.
Асындағы тұлпардың
Аяғы жерге тимеді,
Ақ бөкендей гуледі.
Қос құлағын қайшылап,
Созып аяқ сермеді.
Белес құрлы көрмеді...
Таудың қия тастарын
Саз балшықтай илейді.

Бұл үзіндіден аттың шабысы қаһармандық эпосқа тән дәстүрлі арнада суреттелгенін, ал «Аяғы жерге тимеді», «Саз балшықтай илейді» деген гиперболалық әсірелеушілікке құрылған жыр тармақтарының тікелей қаһармандық эпостан алынғанын («Қобыланды батыр» эпосы) байқауға болады. Мұндай әсірелеулер «Базар батыр» жырында да кездеседі:

Балшықтай болып иленді
Ардагердің тұяғы
Тисе таудың тасына. (Тұрсынбаев, 1941-1942: 426).

Әсірелеушілік, ұлғайтып көрсетушілік тарихи жырларға да тән. Көп жағдайда атты суреттеуде, сипаттауда оның сырт бейнесін немесе ішкі ізгілікті қасиеттерін ашуға бағытталған дербес көркемдік-эстетикалық мақсаттар қойылмайды. «Олжабай батыр» тарихи жырындағы:

Сарыала туын жайнатып

Бір кезеңнен Олжабай

Шыға келді тұйғындай

Айкөк атты ойнатып.

Шақырлап сулық шайнатып,

- деген жыр жолдарында ат бейнесінің негізінен батырдың образын толықтыруға, ерекше қажыр-қайратын көрсетуге қызмет етіп тұрғанын байқаймыз.

Қазақтың атакты батырларының бірі Қабанбай батыр туралы жырдың оннан астам нұсқасы бар (Абылқасымов, 1979: 46). Осы жырларда батырдың мінген тұлпары Кубасқа арналған жыр тармақтары көп: «Басқа мал Кубас атқа ілесе алмас» (Рахымбаева, 2005: 1296). деп суреттеледі ол. Яғни, елде Кубас тұлпарға тең келетіндей ат жоқ екенін байқаймыз. Қабанбай батыр қартайып, ауырып, әл үстінде жатады. Сол кезде батырдың ажал аузында жатқанын естіген қалмақ батыры Әтек Қабанбайдың көзі тірісінде елін шауып, кегімді қайтарам, өлмесінен бұрын менің еліне ойран салғанымды көріп, «Зердесі көкрегінде кетсін мұндар» деп қол жинайды. Мың қалмаққа бас болып Әтеке батырдың елді шабамын деп келіп тұрғанын естіген Қабанбай батыр Құдайдан медет сұрап, аруағын шақырып, бес қаруын асынып үйінен шығады. Кубас тұлпары «Ер-тоқымы сайланып» алдында тұрады, сол сәтте батыр атына арнап сөз сөйлейді. «Ей Кубасым, Кубасым, Жауға серік жолдасым» деп басталатын ұзақ арнау сөз 28 жыр тармағынан тұрады. Батыр атына соңғы рет жауға шапқалы тұрғанын айтып, болдырмауын, әлсіздік танытпауын тапсырып, сертескендей болады. Кубастың басқа жылқыдан артық екенін айтады («Басқа жылқы мінгенде, Мінгендей болушы ем өгізге»). Ер Тарғынның Тарлан тұлпарына айтқаны сияқты Кубастың тай, құнан, дөнен, бесті болған кездерін еске түсіріп өтеді. Бірақ, батырлар жырындағы сияқты Кубас тұлпарға тіл бітпейді, Қабанбай батырға жауап қайтармайды. Жырдың өн бойында Кубас тұлпардың бейнесі үлкен сүйіспеншілікпен суреттелгенін байқауға болады.

Даңқты батырдың есімімен аталған немесе ол болған жерлер еліміздің әр түрлі аймақтарында кездеседі. Қабанбай батырдың атымен аталған жермен бірге кейде оның мінген аты да ауызға алынып, аталады: «Шығыс Түркістанда «Қабанбай батыр», «Қабанбай ат байлаған» дейтін жерлер бар» деп жазады

Б.Абылқасымов (Абылқасымов, 1979: 46). «Балуанияз» тарихи жырын осы жанрға тән типтік белгілерге ие шығарма ретінде қарауға болады (Досмұхамедұлы, 1991: 176б). Біріншіден жырдың көлемі батырлық эпосқа қарағанда едәуір қысқа, шағын. Екіншіден, ел өмірінде болған оқиға шыншыл реалистік тұрғыдан суреттеледі. Кейбір әсірелеулер басты қаһарманның - Балуанияз батырдың тұлғасын еректендіріп көрсету үшін, қазақ батырларының ерлігін бейнелеу үшін ғана қолданылып, жазба поэмаларға барынша жақын келеді. «Балуанияз» жырында қазақ ауылын екі жүз қаралы жаудың шауып алып, малдары мен жесірлерін алып кеткені, оның ізінен Балуанияз батыр бастаған алпыс шақты қазақтардың қуып шыққаны баяндалады. Балуанияз жаудың Бөрі батырын өлтіреді, бірақ қаһармандық эпостағыдай жалғыз өзі бүкіл жауды қырып салмайды. Балуаниязбен бірге келген алпыс кісі жаудың басым күшінен тайсалмай, елдің ары үшін, жаудан малмен жанды құтарып қалу үшін жан аямай шайқасады. Бас батыры өлгесін жау әскерінің рухы түседі, қазақтар жауды жеңіп, қырып салады.

«Балуанияз» тарихи жырындағы жаулар мен қазақтардың қозғалыс, әрекеттерінің бәрі ат үстінде өтеді. Бірақ, атқа байланысты кейбір эпизодтар болмаса тұлпар бейнесін арнайы суреттеуге арналған жыр тармақтары жоқ. Жаудың келгені туралы хабарды Балуаниязға жеткізген Тұрмамбет деген кісі жедел жүрем деп атын шалдықтырғаны туралы:

Ай, Көпірден шапқалы

Азар жеттім емініп

Болдырды атым шөл көріп.

Жалықпас еді жануар

Мезгілімен суғарып

Оттатпадым дем беріп,

- дейді, көріп отырғанымыздай, бұл шынайы өмірден алынған реалистік баяндау екені анық. Мұнда неше күн, неше түн шапса да қажып-талмауды білмейтін эпикалық тұлпар емес, кәдуілгі ат бейнеленген. Балуанияз батырдың жауға шапқан кезі:

Қамшы басып шу деді

Шу дегенде гуледі

Табаны тасқа тимеді,

- деп, қысқа ғана суреттеледі.

Мұнда да аттың жауға шабысы батырлық эпостағыдай барынша кеңейтіліп, ұзағынан, әсіреленіп суреттелмеген, қысқа ғана қайырылған. Сонымен, тарихи жырларда оның тақырыптық, көркемдік-эстетикалық мақсаттарына сай аттың образы қаһармандық жырларға қарағанда солғындау, қысқалау суреттелетінін, тұлпардың сырт келбетін, сынын әспеттеп ұзақ сипаттаулардың кездеспейтінін атап өту керек.

Батырлық эпостан ауысқан кейбір әсірелеушілік жыр тармақтары болмаса, жалпы алғанда, тарихи жырларға ат бейнесін реалистік тұрғыдан суреттеу тән болып келеді. «Арқалық батыр» дастанында Арқалықтың жан серігі аттардың іс-әрекетінде жоғарыдағы өсіре суреттеу, үдете айту жағы жоқ, кәдімгі күнделікті көріп жүрген жүйрік, белді, қайратты аттардың өзі ғана көрсетілген» деп жазады Сұлтанғали Садырбайұлы (Садырбайұлы, 1996: 240б).

Қазақ халқының халық болып қалыптасып, сан ғасыр бойы кең дала төсінде өмір сүруіндегі ат түлігінің алар орны ерекше. Тіпті, талай рет халқымыздың басына бұлт үйіріп келген жаулардан ат көлігі болмаса кең даламызды қорғай да алмас едік. «Көшпелі халықтардың отырықшы халықтардан әскери-тактикалық басымдығын қамтамасыз еткен басты фактор - олардың соғыс аттарын кеңінен пайдалануы болды. Бұл әскери өнердегі революциялық төңкеріс еді. Б.э. дейінгі I мыңжылдықтан бастап «көшпелі әскердің» негізгі, дәлірек айтқанда, бірден-бір түрі соғыс кезінде жаппай соққы беру тактикасын қолданатын атты әскер болды. Б.э. I мыңжылдығының ортасында түріктер қатты ер мен үзеңгіні кеңінен пайдалана бастады, мұның өзі атты әскердің жауынгерлік қуатын күшейтті» деп жазады Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Тарих ағынында» атты кітабында (Назарбаев, 1999: 240б). Осының өзі-ақ көшпелі елдің өмірінде жылқы малының қаншалықты зор рөл атқарғанын көрсетеді. Халқымыз үшін ерекше қадірлі болған төрт түліктің бірі аттың қазақ халқының басты құндылықтарының бірі болған эпос-дастандарына барынша кең бейнеленуі орынды. Алайда, тікелей қазақ эпосындағы ат бейнесін зерттеп-зерделейтін еңбектердің әлі де болса жеткіліксіздігі, осы мақаланы жазуға себепші болып отыр.

Қай - халықтың болмасын рухани өміріне негіз болатын іргетастық құндылықтары, оның өзіндік болмысын анықтайтын ежелгі өмірінен келе жатқан жәдігерлері, баға жетпес мұралары болады. Бұлар халықтың өзін-өзі тануына, ілкі дәуірінен болашаққа жол бастауына негіз салады. Қазақ халқының орасан зор көлемдегі фольклорлық дүниелері ата-бабамыздан қалған осындай басты мұралардың бірі. Талай ғасырлар бойы ауыздан-ауызға көшіп, атадан балаға қалып келе жатқан эпос, аңыз, жыр, ертегілер секілді ауыз әдебиеті жәдігерліктерінің елдің рухани өміріндегі маңызы өлшеусіз деуге болады.

Осы рухани мұраның ішіндегі бірегейі - ұлттық-этникалық, халықтық, тарихи құндылықтарды бойына молынан жинақтаған эпос жанрының орны бөлек. Эпос жанрының, соның ішінде, әсіресе, классикалық қаһармандық эпостың фольклордың басқа жанрларынан басты ерекшелігі онда тек қана өз елін сыртқы жаудан қорғау идеясы бейнеленіп қоймайды, сонымен бірге халықтың дүниетанымы, өзі туралы ұғым-түсінігі, моральдық-этикалық ұстанымдары, қаһармандық идеалы, салт-санасы, өмірді өзіндік қабылдау ерекшелігі т.б. этникалық сипаттары бейнеленеді.

Халқымыздың ғасырлар бойғы тағдырын, ерлігі мен елдігін, ой-арманы мен мұң-мұқтажын бойына жинақтаған қаһармандық жырлар қыры мен сыры мол аса қымбат қазына. Эпостық жырлардан біз қазақ халқының этникалық тарихы мен көркем ойлау ерекшеліктерін, сонымен қатар рухани-мәдени, интеллектуалдық деңгейін де байқасақ керек. Эпостың құндылығы, өзге жанрлардан басты ерекшелігі де сонда. Сол себепті де халық әдетте эпосты ертегілер мен өлеңдерден бөлектей отырып, ерекше құрметпен қарайды. Қазақ эпосы өте ауқымды, мол мұра. Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында және М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығында барлық варианттарымен қосқанда 600-ге тарта жырлар бар.

Осынша мол мұраның осы кезге дейін біршама ауқымды зерттеулердің нысаны болып, әр қырларынан зерттелгені белгілі. Әйтсе де қазақ эпосындағы ат бейнесі әлі де аса терең, арнайы зерттелмеген тақырып. Оның үстіне фольклорлық шығармалардың жазба әдебиетке ұқсамайтын толып жатқан өзіндік ерекшеліктері болатыны белгілі. Айталық, әлем халықтары эпосының, соның ішінде қазақ эпосының басым бөлігінің шамандық мифтерден бастау алғаны туралы гипотеза бүгінгі күні көпшілік ғалымдар тарапынан қолдау тауып отыр. Тағы бір айта кететін жәйт, эпостың әр түрлі жанрларында ат бейнесі бір-бірінен мүлде өзгеше тұрғыдан, басқа дүниетанымдық, әдеби-көркемдік, эстетикалық, этикалық негіздерге сүйеніп, өзіндік құралдармен сипатталады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада ат жалында өскен көшпелі елдің топырағында туындаған тарихи жырларда атқа арналған небір әдемі шумақтар, үлкен сүйіспеншілікпен жырланған, жоғары эстетикалық талғамға сай жыр жолдарынан нақты мысалдар ала отырып, тарихи жырлардағы ат бейнесін барынша ашуға тырыстық. Сонымен бірге, орыс, қазақ фольклортанушы ғалымдарының осы негізде қарастырылған еңбектеріне шолу жасадық. Ат образы туралы зерттеулердің бәрін бір мақаланың ауқымында қарастыру мүмкін емес. Тарихи жырлардағы ат бейнесінен қаһармандық эпостан қалған суреттеу әдістерімен қатар жаңа реалистік сипаттағы бейнелеу құралдарының қолданылғандығын байқаймыз. Қорыта айтқанда, осы тақырып аясында ғылыми мақалалар жиірек жазылса, фольклорға қосқан үлесіміз болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Путилов Борис *Типология фольклорного эпоса* // Типология народного эпоса. –Москва: Наука, 1975. -328 с.
2. Тулохонов Михаил. *Историческая основа песен о Шоно баторе*. – «Бурятский фольклор». («Труды Бурятского института общественных наук», вып. 8. Серия филологическая). Улан-Удэ. 1968.
3. Абылқасым Болатжан. *Қабанбай батыр*. –Алматы: Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика институты, 2005. -107 б.
4. Рахымбаева Гаухар. *Шығыс Қазақстандағы тарихи жырлар*. (бұрын жарияланбаған жырлар негізінде) //филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. –Алматы, 2005. -129 б.
5. *Базар батыр*. Жырлаушысы –Бәдел Тұрсынбаев. –Алматы, ҚР ҒА ОҒК, 1941-1942, 358 бума, 5-дәптер. -42 б.
6. Абылқасымов Болатжан. *Қаракерей Қабанбай* // Қазақ тарихи жырларының мәселелері – Алматы: Ғылым, 1979.
7. Досмұхамедұлы Халел. *Аламан*. –Алматы: Ана тілі, 1991. 176 бет.
8. Садырбайұлы Сұлтанғали. *Фольклор және Жамбыл*. –Алматы: Ана тілі, 1996. -240 б.
9. Назарбаев Нұрсұлтан. *"В потоке истории"*. Алматы: Атамұра, 1999. -296 с.

Prof. Dr. **Ziya AVŞAR*****Özet**

Dünyanın ve dünya hayatının bir sonu olduğu, bu son üzerine düşünmek ve tedbirler almak gerektiği bütün dünya mitoloji ve inanç sistemlerinin temel problemidir. Dünyaya hükmeden insanın yok oluşu, bütün kültürlerde derin sarsıntılara yol açmıştır. Kadim mitolojilerde ölüme çare için, ölümsüzlük iksiri ve ölümsüzlük suyu arayan ancak bunları bulduğu halde içemeyen kahramanların hazin akıbetleri işlenir. Aslında bu arayış insanın içinde boy atan ölümsüzlük düşüncesinin bir gösterevidir. Türk tasavvuf kültüründe ölüm düşüncesi, kişiye hak ve hakikate kavratmada en etkili uyarıcılardan birisi olarak işlenmiştir. Kişinin güç ve kuvvetine güvenmemesi, hayattayken hayatla mağrur olmaması, ölümden kaçılmayacağı ve ölüm şerbetinin herkes tarafından içileceği fikirleri ayrıntılı olarak işlenir. Bu detaydan maksat, kişinin ibret gözünü açmaktır. Böylece dünyaya bir uçtan bir uca hükmedenlerin akıbetinde yer altına girdikleri, dünyanın malını yığanların yemeden gittikleri söylenerek, kişilerde kök salıp onların ruh sağlığını bozan dünya sevgisi kalplerden atılmaya çalışılır. Bu bildiride Türk tasavvufunun birisi doğu Türklüğünün diğeri de batı Türklüğünün iki büyük şahsiyeti olan Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'nin ölüm ve akıbet ile ilgili düşünceleri ele alınarak karşılaştırma yoluna gidilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevi, Yunus Emre, akıbet, ölüm.

THE IDEA OF DESTINY AND DEATH FOR AHMET YESEVI AND YUNUS EMRE**Abstract**

It is the fundamental problem of all world mythological and belief systems that it is the end of life in the world and in the world, and that it is necessary to think and take measures on this end. The man who ruled the world has created extreme trauma in the extinction and in all cultures. In mythology, the treasures of the heroes who seek immortality and immortality water seeking remedy for death, but unable to smile when they find them, are processed. In fact, this quest is an indication of the idea of immortality that favors man. Death in Turkish mystic culture has been treated as one of the most effective stimuli in comprehending human right and truth. The idea of trusting the power and strength of the queen is not proud of life when she is alive. Everyone's idea of the death liquor to be missed from death is handled in detail. The purpose of this deterrent is to open the eyes of the person. Those who rule the world from one end to the other will try to purify the world's love from the world, which deepens in people and disturbs their mental health by saying that the people of the world who are underground are going to feed the fallen. In this paper, the similarities and differences between the two great personalities of Ahmet Yesevi and Yunus Emre, who lived on the eastern tip of the Turkish mystic and the western tip of the Turkish mystic, will be determined.

Key words: Ahmet Yesevi, Yunus Emre, outbreak, death.

GİRİŞ

İslam dininin inanç sisteminden gelen bir terim olan âkıbet, Arapça; (ayın, kaf, be) kökünden türeyen bir kelime olup “bir işin sonu, neticesi, kişinin geride bıraktığı çocuklar, iyi veya kötü sonuç, ceza veya mükâfat” (Kılavuz 1989;238) anlamlarına gelir. Âkıbet terimi Kur'an'da; kişi ve toplumların yaşadıkları ve karşılaştıkları durumlardan ibret alıp ders çıkarmayı öğütleyen bir mana içerir. Akıbetin Kur'an'da genellikle yasaklanmış bazı filleri işleyen toplum kesimlerine yönelik bir uyarı olduğu görülür. Bu kesimler: Zalimler, günah işleyenler, Allah'ın ayetlerini inkâr edenler, fitne ve bozgunculuk çıkaranlar ile uyarıldıkları halde söz dinlemeyenlerdir. Ayetlerin yanı sıra hadislerde de toplumun bu kesimleri benzer şekilde uyarılır ve hatalarında ısrar eden bu kesimlerin dünyada yaşayacakları hüsrân ve ahirette uğrayacakları azap sık sık hatırlatılır.

Kuran ve hadislerin hedef aldığı bu bozguncu toplulukların mutasavvıflar tarafından hedef alınmaması düşünülemez. Tasavvuf önderleri toplumsal düzeni bozan, ahlak ve vicdanı yaralayan ve İlahî değerleri alt üst eden bu tür topluluk ve kişileri uyarıp islah etmek için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir. Bu yazıda hayatlarını bu uğurda tüketmiş iki Türk mutasavvıfı söz konusu edilecektir. Bunlardan biri Doğu Türklerinin piri Ahmet Yesevi ve diğeri de Yesevi'nin fikirlerinin Anadolu'da yetiştirdiği gönül erenlerinden Yunus Emre'dir.

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi Elmek, ziyavasar@hotmail.com

Ahmed Yesevi (d. 1093? / ö. 1166) kendisinden sonra Yesevilik adını alacak olan tasavvufi öğretisiyle Orta Asya Türklüğü ve akabinde de Oğuzların Anadolu'ya geçmeleri üzerine, 13. yüzyıldan itibaren Batı Türklüğü üzerinde derin tesirleri olan bir şahsiyettir. Fikirlerini *hikmet* adı verilen dini ahlaki dörtlükler üzerinden yayan Yesevi; sade, yalın, özlü ve samimi anlatımıyla geniş halk kitlelerinin gönüllerini fethetmiş, asırlarca bu kitleler üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Kitlelere hitabında daima uyarıcı bir dil ve eda takınan Yesevi, kimi zaman ileri sürdüğü olumsuzlukları kendi işliyormuş gibi bir dille hakimane bir üslup kullanarak kitleleri kendi üzerinden uyarır. Onun hikmetlerinin önemli bir bölümü de akıbet fikri üzerinedir. Dünyanın ve hayatın bir sonu olduğu fikri üzerinden hareket eden Yesevi, muhataplarına bıkip usanmadan kendilerini bekleyen bir son olduğu gerçeğine dair uyarılarda bulunur.

Ahmet Yesevi öğretilerinin Anadolu'daki en kabiliyetli temsilcilerinden olan Yunus Emre (d. 1240? / ö. 1320 ?) de tıpkı Yesevi gibi şiirlerinde akıbet ve ölüm fikri üzerinde durur. Ölümün insanın akıbetini gözden geçirmede önemli bir veri olduğunu düşünen Yunus Emre divanında pek çok yönden fikirlerini ölüm ve ölüm ötesine bağlayarak halkın bildiği somut veriler üzerinden onları uyarır. Yunus Emre akıbet fikrinin kavratılmasını önemsemekle birlikte ölümün bir son olmadığını kişinin ölmekle yeni bir dirlik bulacağını vurgulamaktan da geri kalmaz. Onun ölüm ve akıbet üzerinden yaptığı uyarılar ümit kesmek üzerine değil ölüm farkındalığı ve ölümsüzlük kavrayışı üzerinedir.

Şimdi bu iki büyük şahsiyetin, kaçınılmaz olarak ölüm düşüncesiyle birleşen âkıbet fikrine dair neler söyledikleri üzerinde duralım:

AHMET YESEVİ'NİN ÂKİBET VE ÖLÜME DAİR FİKİRLERİ

Ahmed Yesevi, âhir zaman ümmetlerinin, dünyanın fani olduğunu bilmediklerini ve bu dünyadan gidenleri görerek ondan ibret almadıklarını, bu ibret ile erenlerin takındıkları ahlaki tavırları da görmediklerini söyler. İnsanların dünyadayken ölmeyeceklerine dair bir gaflete düştüklerini belirten Yesevi, bu tavrın Mevla ile cenge tutuşmaktan farksız olduğunu ve gaflet tavrının da onları cürüm ve isyana düşüreceğini ve bu itibarla da tövbelerinin işe yaramayacağını ifade eder.

*Tevbe kılsa tevbesini Mevla'm kabul kılmayacak
Allah dese Rabbi elini tutup almayacak
Cürüm ve isyan düğümünü pire varıp çözmeyecek
Arslan Babam sözlerini iştiniz teberrük*

Ahmet Yesevi, ecel vaktinin, ölümün ve ölüm sonrasının da yaşayanlar tarafından çok iyi anlaşılmasını ve bunlar üzerinde düşünerek akıbet fikrinin çok iyi kavranmasını telkin eder. Bir gün ecel vakti yakın olur ve ecel insanlara asıl vatanlarının hükümlerini söyler ve kişi ecel vesilesiyle can acısının zehrini tattığında hakkın huzuruna ne yüzle varacağını düşünmelidir. Zira bir gün mahşer günü ortaya çıkar ve Cenabı Allah o günde hakemlik sıfatıyla her şeye nezaret eder ve insanların işlediği bütün eylemler orda hazır olduğundan dolayı insan hakkın yüzüne bakabilmelidir.

Yesevi "*ne eylerim Allah'im*" redifli bir hikmetinde; ömrün sona erdikten sonra kişinin hak katında kalışını dile getirir. Kişinin ömrünün sona ermesi kendi elinde değildir. Ömür sona erip can alıcı geldiğinde kişinin Allah'tan başka sığınacağı bir melce yoktur dolayısıyla can verme korkusu ve Azrail'in vereceği zahmet ancak kendisine sığındığımız Allah'ın şefkat ve merhameti sayesinde hayra döner. Yesevi özellikle can verme işinin zorluğu üzerinde durur ve bu durumda iken kişinin kendi başına yapacağı bir şey olmadığını ancak mutlak hükmün Allah'tan olduğunu ve onun muhabbeti sayesinde zorluğun kolaylığa döneneğini söyler. Çünkü ölüm gamını ve ölüm endişesini gideren sadece odur. Kişi can bedenden ayrılıp tabuta konduğunda sadece hak ile baş başadır. Yine ölümün önemli berzahlarından olan kabir süreci de Ahmet Yesevi'nin akıbetle ilişkilendirdiği durumlardan biridir. Kişi can verip acizlikle kabre yattığında melekler gelip "*Rabbin kimdir*" diye soracaklardır. Bunun cevabını vermek de yine Allah'ın lütfuna bağlıdır. İnsanlar öleni kabre koyup yedi adım uzaklaştıklarında sorgu melekleri gelerek kişiye amelleri ile ilgili sorular yönelteceklerdir. İşte bu durumda Allah olmazsa kişi hiçbir şey yapamaz. Yesevi 'ye göre bu suallerin en altından kalkılmaz olanı "*Rabbin kimdir*" sualidir. Bu sualin doğru cevaplanması için kişinin dünyadaki amellerinin salih olması gerekmektedir. Lakin dünyadayken salih amel işleyenlerin de nadir olduklarını söyler bu durumda sorgu meleklerinin sualine kişinin ameli büyük ölçüde denk düşmez. Yapılacak şey bunun bilincinde olarak yine Hakka sığınmak ve dünyada iken bu eksikliği gidermektir. Kişinin nefis elinde oyuncak olup pişman olmaması için mahşer gününü düşünmesi gerekir.

Mutasavvıflarda zaman zaman Peygamberimizin ayetlerden çıkarımında ve Hakkın kendisine bildirdiği bilgilerden hareketle vurguladığı ahir zaman olgusuna bir gönderme vardır. Ahir zaman kelime anlamıyla zamanın ve dünya hayatının sonu demektir. Bu zamana girilirken nizamın bozularak kargaşa alametlerinin belirdiği görülür. Bunların pek çok alameti vardır. En yaygın olanı ise kişinin akıbet fikrinden uzaklaşarak dünyayı ve dünyalıkları talep etmesidir. Bu talep neticesinde hak ve hakikatten uzaklaşarak

zulüm ve cehle düşülür. Ahir zamanın en büyük alameti yönetici ve yöneticilerin zalim oluşlarıdır. Onların yönetiminde ülkeler haram ve şüpheli şeylere yönelerek haktan uzaklaşırlar.

Hak dostları bazen kötü işleri kendileri yapıp etmiş gibi anlatarak insanları kendileri üzerinden uyarırlar. Doğrudan şunu yaptın ettin demek kişide bir direnç oluşturduğundan dolayı arif kişiler suçu ve hatayı kendilerine mal ederek muhataplarını hakem düzeyine çıkarırlar ve onların kendi hatalarını karşılarındaki örneğe göre sorgulamalarına imkân verirler. Bu bağlamda Yesevi, kötü dünyaya gönül bağlayıp hayat geçirdiğini, oyun ve eğlence ile vaktini zayı ederek cahil kaldığını, dünyanın geçiciliğini ömrünün son deminde kavradığını ama telafi etmeye zaman kalmadığını söyleyerek “*Allah’ım af eyle günahım*” diyerek Tanrıya sığınmayı öğütler. Demek ister ki insan için ümitsizlik yoktur, gafletin neresinde uyanırsa uyansın kişiden beklenen şey, günahlarının affedilmesi için hakkın dergâhına yönelmektir. Aslında Yesevi’nin korkusu candan ayrılmak değildir önemli olan son günde imandan ayrılmamaktır. Kişi candan ayrıldığı gibi imandan da ayrılırsa onun sonu hüsrandır.

Akıbet fikrinin toplumda ağırlığı oranında yer alması için âlimlere ve bilginlere çok iş düşmektedir. Fakat ahir zamanda bilginler hakkı anlatma yerine toplumla çatışmamak için toplumun değerlerini aktarırlar ve böylelikle âlimin zalimliği denen bir derekeye düşerler. Bu durumda âlim hakikati Rahman’dan değil şeytandan talim eder ve olayları kendi çıkarı açısından değerlendirir. Bu durum ise onun zihin ve gönlünün hak nurundan uzak düşmesine sebep olur. Âlim, Yesevi’nin anladığı anlamda hak adamıdır. Hak adamı kendi zararına bile olsa daima doğruyu söyleyen çıkarları için başkasının fikrine itibar etmeyen kişidir. Bu bilginler kişilerin makam ve mevkilerine kapılıp onların haktan uzak adaletten nasipsiz hükümlerine yerinde ve uygun derler ve hakikati söyleyen hak dostlarına yani dervişlere düşman olurlarsa bu dahi ahir zaman alametidir.

Hazreti Peygamber ahir zamana dair pek çok alamet saymıştır. Bunlar vakti geldikçe gerçekleşecek bildirimlerdir. Peygamberimizden sonra bu alametler her dönemde her nesil tarafından yavaş yavaş gözlemlenmiştir ama bunlardan en önemli kollardan biri de fisk ve fesadın dünyayı doldurması bozgunculuk ve münafıklığın geçer akçe olmasıdır. Ahir zaman öylesine ters esen bir rüzgârdır ki o sadece âlimleri değil gece gündüz Allah diye zikreden şeyhleri de bozmaktadır. Onların bozulmasının alameti doğruluktan sapıp riyaya yönelmeleridir. Bunlar insanları Allah ile aldatan riyakârlardır, ancak insanların büyük ekseriyetinin hak kılıfı içine gizlenmiş bu riyayı çözme becerileri yoktur. Ancak ne kadar gizleseler de bu riyakâr şeyhlerin riyaları mahşer gününde ortaya çıkacaktır. İnsanlar “*ben şeyhim*” diye riyakâr davranmakta dünyadan el etek çekme görüntüsü altında dünyaya ait emellerini gerçekleştirmekte ve Allah için zerre miktar sevaba girmemektedirler.

Dünyanın fani olduğuna dair en uyarıcı ayetlerden birisi *Küllî men aleyha fan* (Rahman-26) ayetidir. Bu ayet her şeyin yok olucu olduğunu bildirir. Allah’tan başka her şey ölür ve kıyamet günü İsrail suru alıp üflediğinde bütün ölümler kabirden yeni bir görünümle çıkarlar. Ölümden sonra bir diriliş vardır fakat aslanan ölmeden önce ölmektir. Bunun aşamalarından biri dünya sevgisinden uzaklaşmak, yanlış ve hatalarda ısrar etmemek ve ahiret hazırlığı yapmaktır. Ömür kısadır önemli olan ölüm elçisi gelmeden bu hazırlığı yapmaktır. Eğer kişi bundan da gafilse ihtiyarlık bir ibrettir en azından o demde hazırlanmalıdır. Dünyayı baki zannedenler Hazreti Peygamberin dahi öldüğünü akıldan çıkarmamalıdır. Ebu Bekir, Osman ve Ali gibi büyük zatlar da ölmüşlerdir. Süleyman Peygamber taht ile uçtuğu halde, ölüm onu da o tahttan indirmiştir. Bu kudret ve kuvvet sahiplerinin akıbetlerine bakarak insan ibret almalıdır.

YUNUS EMRE’NİN ÂKİBET VE ÖLÜME DAİR FİKİRLERİ

Ahmet Yesevi gibi Yunus Emre de kişiyi bulacak olan ölüm üzerinde durur. Ölüm günü kıyamet günü ile eş değerdir. O gün kişinin gözü çok sevdiği dünya nesnelere hiçbir şeyi görmez olur. Baki zannettiği bedeni toprağa düşer ve dili haber vermez olur. Kişi kabre girdiğinde Azrail’e mani olacak hiçbir güç yoktur. Ananın, babanın ve kavmin kişiye hiçbir yararı dokunmaz ve ölüm meleğinin heybetine hiç kimse dayanamaz ve o demdeyken kişi hükümdarda olsa halktan yardım alamaz. Can alıcı gelir, kılıcıyla canı akıldan da başı alır ve asla aman vermez. Kişi öldükten sonra yıkayıcılar su kaynatıcılar, kefen sarıcılar gelir ama bunlar kişinin halinden bilmezler. Kişi Azrail’i görünce canı boğazına gelir ve o can almanın bir zorluğu vardır bunu kolay kılacak olanda yaratıcıdır. Kişi kabre vardığında sorgu melekleri olan Münker-Nekir gelir ve sorarlar işte o zaman önemli olan dilin dönüp cevap vermesidir.

Ecel kadehte bir şerbettir ve bir gün gelir kişi o şerbeti içer. Bu şerbeti içeceğimiz muhakkaktır önemli olan onu içmeden önce içmek yani ölmeden önce ölmektir. Ölümün bir gün geleceğini bilen kişi, kendisini herkesten ayırıp kabirde yatmış saymalıdır. Yüzyıllarca yaşasak bile sonunda son nefesi verir ve hayattan geçeriz. Önemli olan bu nefesi vermeden vermiş saymaktır. Yunus Emre gelecek olana ergi yönemi ile muhatabındaki akıbet ve ölüm fikrini farkındalık haline getirmeye çalışır. Kişinin ölen ve azaba uğrayan kimse yerine kendini koyması farkındalığı artırır.

Yunus Emre, “*Gider idim ben yol sıra / yavlak uzamış bir ağaç*” dizeleriyle başlayan sembolik şiirinde bir ağaç örneği üzerinden insanın dünyadaki haktan uzak eylemlerinin bir muhasebesini yapar. Bu

ағaç insanı символize etmektedir. Bu şiire göre Yunus Emre yolu üzerinde gereğinden fazla büyümüş bir ağaç görür. Çok güzel ve çok tatlı görünen bu ağaca gönlünden birkaç sır açmak fikri geçer. Ağacı muhatap alarak der ki: Böyle hadsizce uzamak ne anlama geliyor, dünyanın fani olduğundan gafil misin? Böyle uza-yıp her tarafı tutmaya çalışmak fodulluk alametidir. Fodulluğu bırak da beri gel dünyayı terk edenlerin arasına karış. Bu kadar hoş bezenip bu kadar tatlı uzanmaktan maksadın nedir? Neye ihtiyacın var ki böyle bir iş tutuyorsun? Bilmez misin ki devran döner ağaç yaşlanır. Kuşlar dalına bir kez konar yaşlanıp kuruduk-tan sonra dalına ne güvercin ne turaç konar. Bir gün sana zeval erişir yüce boyun yere düşer, dalların ateşlere atılır, kazanlar kaynar, saçlar kızarır. Yunus Emre burada bütün amellerini dünyayla dolduran kişilerin akıbeti cehennem odunu olacaklarına dair ayete atıf yapmaktadır:

*Gider idim ben yol sıra, yavlak uzamış bir ağaç,
Böyle latif, böyle şirin, gönlüm der ki birkaç sır aç.*

*Böyl'uzamak ne manadır, çünkü bu dünya fanidir,
Bu fodulluk nişanıdır, gel beri miskinliğe geç.*

*Böyle latif bezenirken, böyle şirin düzenirken,
Gönül Hakk'a özenirken, dilek nedir, neye muhtaç?*

*Ağaç karır, devran döner, kuş budağa bir kez konar,
Daha sana kuş konmamış, ne güvercin, ne hod dürıraç.*

*Bir gün sana zevâl ere, yüce kaddin ine yere,
Budakların oda gire, kaynaya kazan, kıza saç.*

*Er sırrıdır sırrın senin, er yeridir yerin senin,
Ne yeredir yerin senin, sana sorarım ey ağaç.*

*Yunus Emre sen bir nice, eksikliğin yüz bin onca,
Kur'ağaca yol sorunca, teferrütle yoluna geç.*

Yunus Emre'ye göre ölümden gafil olmamalı ölenin haline bakıp gözü açmalıdır. Bu tavır ibret ile bakma tavrıdır. İbret ile bakışta diğerlerinin yaşadıklarından ders çıkarma hali vardır. Elbette insan bir gün ölecektir ancak ölüm kişinin ümitsizliğe kapılması anlamına gelmez. İnsan bu âlemde yolunu şaşırır ve bu âlemden mutlak suretle dışarı düşer. Ölüm fikrini yenecek şey ise aşktır. Bu aşk kişinin hakka duyduğu derin sevgi ve güvenin adıdır. Aşk ile bilişen canlar ezel ve ebet kaygısı gütmmez. Aşk ölüm endişe ve korkusunu yenen bir nimettir çünkü âşık olan tevhit sırrına erdiği için Allah'ta baki olup yok olmaktan kurtulur çünkü aşkı bilen ve tadan insandaki candır. Ten ölür ama can ilahi olduğu için ölmez. O halde ölümden korkmaya gerek yoktur. İnsan ebedi olarak vardır ona ölümlü diyenlerin sözleri bozuk bir iddiadır.

Yunus Emre görüldüğü gibi kişiyi akıbeti düşünme ve sonu düşünme konularında korkutarak uyarı da asıl yöntemi, onlara kalplerindeki haktan gayri her türlü sevgiyi yok edip onu hak sevgisi ile doldur-malarını önermesidir. Kısaca aşk denilen bu sevgide kalp mahlûkun sevgisinden arınır ve hakkın sevgisi ile dolar. Kişi baştan ayağa bu sevgi ile dolduğunda can cevherinin hakikati ile karşılaşır ve bu sevgi ile tanışan can kişiyi hakka götürür. Bundan gafil olan can ise tene mahkûm olur ve kişiyi toprağa düşürür.

Ölümü anmak ibretlerin en büyüğüdür. Ölümü anmayanlar gaflete kapılmış olanlardır. Gaflet göz ile hak arasına giren ve kişinin hakkı görmesini engelleyen perdedir. Kişinin ölümü anınca içinin yanması ve özünün göyünmesi gerekir. Ancak ölüm korkusuna kapılıp hakkın şefkat ve merhametinden ümit kesilmesi doğru değildir. Bu durumda ölümün bir son değil başlangıç olduğunu ve yitirdiğimiz hakka kavuşma günü olduğunu söyleyen ulu kişilere yani âlim ve ariflere danışarak kendimizi bu korkudan kurtarmalıyız. Aslında ölüm ibretle bakanlar için dostta gitme günüdür. İstesek de istemesek de bir gün dostta gidilecektir. Ancak dostta gitmenin makbul olanı, ölüm haberi gelmeden, ecel yakamızı almadan, Azrail hamle kılmadan gitmek-tir. Böyle yaparsak ejderhalar yutan ölümün korkunç ağzından kurtulmuş oluruz. Bu durumda ölümün bir özge hayat olduğunu, ölmekle ölümsüz hayat bulduğumuzu idrak eder ve yaralı gönlümüzü tedavi etmiş oluruz.

Ahmet Yesevi gibi Yunus Emre' de de ölüm şarabı içme motifi vardır. Bu tabir, “her nefis ölümü tadacaktır (Enbiya-35)” ayetine atıftır. Yunus, ömrü muhatap aldığı bir dörtlüğünde ömrün kendisini bırakıp kaçtığını, vakti gelince göçebeler gibi göçtüğünü ve kendisinden habersiz ölüm şarabı içtiğini söyleyerek “ah nideyim ömrüm seni” der. Bu hayıflanışta ömür üzerinde tasarrufumuzun olmadığını ve ömrün kendi çizgisinde bizden bağımsız hareket ettiğini söyler. O zaman yapılacak şey ölüme çare olmadığını kavramak,

өzü sevgiliye yöneltmek ve dünyaya eyvallah demektir. Dünyaya eyvallah demeden akıbetin gereğince kavranması mümkün değildir.

SONUÇ

Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'nin ölüm ve akıbet ile ilgili fikirlerini genel olarak ele alınca büyük oranda benzeştikleri ve adeta suyun aynı kaynaktan geldiği görülecektir. Onların bu fikirlerini karşılaştırmalı olarak göstermek yerinde olacaktır.

- 1- Her iki mürşitte de kişinin ölüm düşüncesini anma ve buna göre akıbeti yorumlama fikri vardır.
- 2- Kabir azabı sorgu ve hakkın huzuruna yüz aklıyla çıkamama düşüncesi her iki isimde de derinlemesine işlenmiştir.
- 3- Hayatın ve dünyanın bir sonu olduğu fikri her ikisinde de ortaktır.
- 4- Ölüme ölmeden önce hazırlanmanın erdemi her iki mürşidin de ortak öğretisidir.
- 5- Ölümden kaçılmayacağı ve onun muhakkak tadılacağı fikri Kur'anî bir atıfla her ikisinde de vardır.
- 6- Dünya sevgisinden kurtulmanın gerçek kurtuluş olarak nitelenmesi fikri ortaktır.
- 7- Ölüm korkusunu hakka yönelmenin ondan af dilemenin ve onun sevgisine sığınmanın yeneceği vurgusu her ikisinde de vardır.
- 8- Ölümün karşıtı olarak kişiyi baki kılacak yegâne değer aşk olduğu konusunda her ikisi de mutabıktır.

KAYNAKÇA

Ahmet Yesevi Divanı Hikmet http://www.ayu.edu.tr//static/kitaplar/yesevi_hkmt_sml.pdf erişim tarihi 12/09/2018

Çelik İsa (2009), Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 40 ERZURUM

Kılavuz, Ahmet Saim (1989) , “Akıbet maddesi” TDV İslam Ansiklopedisi, C.2, s.238, ANKARA Ocak, Ahmet YAŞAR (1989), “Ahmet Yesevi” TDV İslam Ansiklopedisi, C.2, s.159-161, ANKARA

Tatçı Mustafa (2018), “Yunus Emre” İslam Ansiklopedisi, C.4, s.600-606, ANKARA

Yunus Emre Divanı <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78411/yunus-emre-divani.html> erişim tarihi 12/09/2018

FATİH SULTAN MEHMED'İN (AVNÎ'NİN)ŞİİRLERİNDE ALİ ŞİR NEVÂÎ ETKİSİ*

* Bu çalışmadaki bilgilerin bir kısmı “Ali ŞîrNevâî'nin Şair Osmanlı Sultanlarına Tesiri”.IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 20-22 Mayıs 2015'te, C. I s. 535-539'da yayımlanmış çalışmamızdan alınmıştır.

Prof. Dr. Dr. Bekir ÇINAR

Özet

Bu çalışmada, XV. yüzyılın büyük bilgesi, devlet adamı ve şairi Ali ŞîrNevâî'nin, Fatih Sultan Mehmed (Avnî) üzerindeki etkisi incelenmiştir. XV. Yüzyıl, Orta Asya Türk dünyası kültür ve medeniyet açısından “*Türklerin ilk rönesansı*” gibidir. Bu dönemde dikkat çeken iki isim Molla Câmî ve Ali ŞîrNevâî'dir. Molla Câmî, Farsça'yı; Ali ŞîrNevâî ise Türkçeyi zirveye taşımış ve her iki şair de Anadolu'da yetişen Türk şairlerini derinden etkilemiştir. Ali ŞîrNevâî'nin Osmanlı Türk şairlerini birçok bakımdan etkilediği, Türk şairinin Nevâî'ye doğrudan yazdıkları nazirelerden anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, sadece Ali ŞîrNevâî'nin Fatih Sultan Mehmed (Avnî) üzerine etkisi incelenmiştir. Bu etkilenme XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed (Avnî) ve II. Bayezid zamanında Ahmed Paşa ve Necâtî gibi şairlerle hız kazanmıştır. Bu yüzyılda Nevâî'nin şiirleri, Türk dünyasının hemen her yerinde; Balkanlar'da, İran'da, Irak'ta, Kırım'da, Anadolu'da ve Hindistan'daki Türk saraylarında okunmuş ve beğenilmiştir. Nevâî'nin bu etkisi, Nevâî'nin yaşadığı yüzyılda başlamış ve XVI. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Türk edebiyatı, Ali ŞîrNevâî, Fatih Sultan Mehmed (Avnî), nazire.*

THE INFLUENCE OF ALI ŞÎRNEVÂÎ ON THE POEMS OF FATİH SULTAN MEHMED (AVNÎ)

Abstract

In this study, the influence of Ali ŞîrNevâî, -who was the great scholar, statesman and poet of the 15th century-, on the poems of Fatih Sultan Mehmed (Avnî) was examined. The 15th century is like “the first renaissance of the Turks”, in terms of the culture and civilization of Central Asian Turkish world. The two names that attracted attention in this period were MollaCâmî and Ali ŞîrNevâî. During that period, the Persian language reached its peak with the contribution of MollaCâmî and the Turkish Language reached its peak with the contribution of Ali ŞîrNevâî. Both of these poets influenced the other poets that lived in Anatolia. It is understood from the parallels written directly to Nevâî by the Turkish poets that AliŞîrNevâî influenced Ottoman Turkish poets in many respects. In this study, only the influence of the AliŞîrNevâî on Fatih Sultan Mehmed was examined. This influence accelerated with the poets such as Ahmed Pasha and Necâtî in the period of Fatih Sultan Mehmed (Avnî) and Beyazid II, in the 15th century. In this century, the poems of Nevâî were read and appreciated almost all over the Turkish world, such as in the Balkans, Iran, Iraq, Crimea, Anatolia and at the Turkish palaces in the India. This influence of the Nevâî started in the century that he lived and continued till the end of 16th century.

Key words: *Classical Turkish Literature, Ali ŞîrNevâî, Fatih Sultan Mehmed (Avnî), nazire.*

GİRİŞ

XV. yüzyıl özellikle Orta Asya Türk Dünyası kültür ve medeniyeti açısından “*Türklerin ilk rönesansı*” gibidir. Kaynaklarda bu dönemin kültür ve medeniyet hayatı *Herat Ekolü* olarak nitelendirilmiştir.

Türk kültür ve medeniyeti XV. yüzyılda Ali ŞîrNevâî (d.1441-ö.1501) ile büyük başarı göstermiştir. Nevâî, Anadolu'da kuruluşunu yeni tamamlamış olan klasik Türk edebiyatını derinden etkilemiş, Türkçenin edebî dil olarak gelişmesini sağlamıştır. Bu büyük Türk bilgesi, yazdığı manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şairi, bilgesi ve devlet adamıdır. Molla Câmî'nin Farsçayı zirveye taşıdığı bir dönemde Nevâî, Türkçenin gücünü savunmuş ve yazdığı eserleriyle de bunu ispat etmiştir.

Bu yüzyılda “Nevâî'nin eserleri, bütün Türk dünyasında; Anadolu'da, Rumeli'de, İran'da, Irak'ta, Kırım'da, Volga boylarında, Türkmenler arasında, hatta Hindistan'daki Türk saraylarında bile okunmuştur” (Köprülü 1941: 5). Bütün araştırmacılar, Türk dünyasında XVI. yüzyıl sonuna kadar yoğun bir şekilde Nevâî etkisinin hissedildiği, sonraki yüzyıllarda kayb olduğu görüşündedirler (Çetindağ 2006: 13). Nevâî'nin devlet adamı, şairlik ve şuurlu Türkçecilik fikri, Osmanlı şairleri tarafından takdirle karşılanmış ve birçok sultan şair, onun şiirlerini tanzir etmiştir.

Bilindiği üzere klasik Türk şiirinde nazire, bir şairin manzum bir şiirine veya eserine başka bir şair tarafından aynı ölçü ve kafiyede yazılan şiir demektir. Nazire, nazire yazılan şairleri beğenme veya ondan daha güzel şiir yazabilme arzusu ile yazılır. Bu etkilenme bazen şekil açısından bazen de muhteva açısından olabilir. Nazirecilik geleneğinde her durumda bir etkilenme söz konusudur. Ali ŞîrNevâî'ye Osmanlı şairleri tarafından yazılan nazirelerde, daha çok Nevâî'yi beğenme arzusu göze çarpmaktadır.

XV. yüzyıl şartları dikkate alındığında bu etkilenmenin nasıl olduğu merak konusudur.⁸ “*Bu yüzyılda Orta Asya-Anadolu etkileşimi çok hareketlidir. Tezkirelere göre eğitim ve gezi amaçlı Anadolu’dan Orta Asya’ya doğru seyahatlerin sıklıkla yapıldığı anlaşılmaktadır... Orta Asya’nun en önemli merkezleri Herat, Semerkant ve Tebriz’dir.*” (Çetindağ 2006: 45). Ayrıca şairlerin eğitim amaçlı seyahatleri de tezkirelerin verdiği bilgiler arasındadır. Tezkire yazarı Âşık Çelebi *Meşâirü’ş-Şuarâ*’sında (Kılıç 2010:II/1054) Adnî mahlaslı Mahmut Paşa’nın, Ali ŞîrNevâî ile mektuplaştığını belirtmektedir. Fatih’in etrafındaki devlet adamları ve şairlerin (Mahmud Paşa, Ahmed Paşa, Karamanlı Nizâmî), Herattaki Ali ŞîrNevâî ve Molla Câmî ile yakın ilişki içindedirler. (Çetindağ 2006: 47). Gelibolulu Âlî, *Künhü’l-Ahbâr*’ında (İsen, 1994: 140), o tarihte Mahmud Paşa’nın Horasan Padişahı Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâ ile çok yakın münasebeti olduğunu belirtmekte, bu beraberliği devlet işlerinden öte zamanına göre yıldızların sürekli ve mutlu beraberliğine denk olarak görmektedir.

1. ALİ ŞİR NEVÂİ’NİN ŞİİRLERİNE FATİH SULTAN MEHMED (AVNÎ)’İN YAZDIĞI NAZİRELER

Ali ŞîrNevâî (d.1441-ö.1501) yılları arasında; Fatih Sultan Mehmed ise (d.1432-ö.1481) yıllarında yaşamıştır. 15. ve 16 yüzyılda sadece Fatih Sultan Mehmed (Avnî) değil, birçok Osmanlı Sultanı Nevâî’ye nazire yazmıştır. 15. ve 16 yüzyılda Nevâî’nin şiirine doğrudan nazire yazan Osmanlı sultanları ve şiir sayıları şöyledir:⁹

Muhibbî (Kanunî Sultan Süleyman) **8**, Avnî (Fatih Sultan Mehmed) **6**, Cem Sultan **4**, Adlî (II. Bâyezid) **4**, Harîmî (Şehzade Korkut) **1**.Avnî (Fatih Sultan Mehmed), Ali ŞîrNevâî’nin aşağıdaki üç şiirini vezin, kafiye, redif benzerliği ile tanzir etmiştir.

Nevâî:

Kaçdık ol közdin ana kim ol leb-i handân**kirek**

İhtirâzitkey belâdan her kişiye cân**kirek**

Avnî (Fatih Sultan Mehmed)¹⁰

Kâmetin yâd itmez ana kim leb-i cânân **gerek**

Sakinur lâ-büdhavâdan her kime cân **gerek**

Eşk deryasını saldunmvirmedi teskin ana

Sînetâbı def’ine ol âgûnpeykân **gerek**

Rahş-ı aşka virmedisahrâ-yihicrân hiç za’f

Tâkiyâmetimidâdınca ana meydân **gerek**

Ol perî aşkın dimezven gönlüme dîvânedür

Düşmenindenrâzılâbûdkişünpinhân **gerek**

(s. 47) (*Nevâdirü’ş-Şebâb*, 332)

Avniyârindânharâbâtîçşreayş itmek için

Arsa-i âlem ana sahn u felek evvân **gerek**

(*Fatih Dîvânı*, 138)

Nevâî:

Kan yaşım yolunda tammâydır közüm giryân**bolup**

Kim ayağıngatüşüptür göz karası kan **bolup**

(s. 48) (*Garâibü’s-Sığâr*, 51)

Avnî (Fatih Sultan Mehmed):

Ağlasa âşık belâ-yihicr ile nâlân **olup**

Gözleründen akan anun yaş yerine kan **olup**

Gehcefâkûhıgubarındanurinsakisveti

Gehbekâvâdisinigeşt eylese üryân **olup**

Her ne denlücevrler görse cefâlarvefâlar eylese

⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Yusuf Çetindağ (2006: 44-46).

⁹ Bu şiir sayıları ve tanzir edilen şiirler Yusuf Çetindağ (2006: 41-42)’dan alınmıştır. Buradan itibaren beyitlerin yanındaki sayfa numaraları bu eserden verilmiş olup ayrıca beyitlerin alındığı eserler belirtilmiştir. Bu çalışmada Sultan Şairlerin Ali ŞîrNevâî’ye yazdığı bütün nazireler değil, Nevâî’nin zemin şiirine doğrudan yazdıkları nazireler alınmıştır. Ali ŞîrNevâî’den alınan beyitler ile Avnî, den alınan beyitler, şairin divanlarından kontrol edilmiştir.

¹⁰ *Fatih Divanı*’ndan alınan beyitleri gösteren numaralar, Muhammed Nur Doğan (2006)’nın sayfa numaralarını göstermektedir.

Her ne denlü gülseler hâline ol giryân olup

Gam beyâbânına her gün eylese seyr ü sefer
Her gece mihnet-serâ-yıfûrkatemihmân olup

Râz-ı ışkî âşıklar itmegetâkat bulmasa
Sînesindenâvek-i dildûzlarinhân olup

Dilberinden rahmeger olmazsa ol dil-hasteye
Kimseler derdine dermânidemezimân olup

Virseler mülk-i cihânıntâc u tahtı devletin
Avnîkûyn terkin itmez başın sultân olup (Fatih Dîvânı, 25)

Nevâî:

Şem' ol hicride her tün köyme kim âgâhıdur
Dûdırmes kim miniñhâlimgaotluğâhıdur (s. 239) (Nevâdirü'ş-Şebâb, 158)

Avnî (Fatih Sultan Mehmed):

Bir güneş yüzli melek gördüm ki âlem mâhıdur
Ol kara sünbülleriâşıklarınunâhıdur

Karalar geymiş meh-i tâbân gibi ol serv-i nâz
Mülk-i Efrengünmeger kim hüsn içinde şâhıdur

Ukde-i zünnârına her kimse kim dil bağlamaz
Ehl-i îmân olmaz ol âşıklarunğümrahıdur

Gamzesi öldürdüğine lebleri cânlarvirür
Var ise ol rûhbahşundîn-i İsarâhıdur
Avnîyâ kılma gümân kim sana râm ola nigâr
Sen Sitanbulşâhısun ol [da] Kalâtâşâhıdur (Fatih Dîvânı, 55)

Nevâî'nin aşağıdaki ilk şiirini Avnî (Fatih Sultan Mehmed), vezin ve kafiye benzerliği ile tanzir etmiştir. Nevâî'nin matla beytindeki *mahzûn eylemek/ cigergûn eylemek*; Avnî'demahzûneyledün / *cigergûneyledün* şeklindedir. Avnî, Nevâî'nin ikinci ve üçüncü şiirini ise vezin ve redif benzerliği ile tanzir etmiştir.

Nevâî:

Niçebolgayzahmlığkönlümnimahzûn eylemek
Zahmkanıdın közüm yaşın cigergûn eylemek (s. 48)

Hüseyin Baykara (d. 1438- ö. 1506) Timurluların son hükümdarı, aynı zamanda Çağatay Edebiyatı'nın önemli temsilcisidir. XV. yüzyıl Orta Asya Türk dünyasında ilmin ve sanatın gelişmesinde önemli katkıları olan Baykara, Türk kültürü ve dilinin gelişmesi için büyük hizmette bulunmuş kendisi de **Hüseyinî** mahlasıyla şiirler yazmıştır.

Hüseyin Baykara¹¹, Nevâî'nin yukarıdaki şiirini:

Zülf açıp mintilbeniâşufte-ahvâl iylediñ
Çin-i ebrû körsetipkönlümnibî-hâl iylediñ (Hüseyin Baykara Dîvânı, s. 122)

Avnî (Fatih Sultan Mehmed):

Ey cefâ-hûhâtrumderd ile mahzûneyledün
Zahm-ı sînemden gözüm yaşın cigergûneyledün

Gam beyâbânındaşeydâidüp ey Leylî-hırâm
Akl ü hûşumdanayırdıñ beni mecnûneyledün

¹¹Hüseyin Baykara'dan alınan beyitler, Yıldırım 2010'dan alınmıştır.

Eşk-i sîm ü rûy-i zerdüm nakdini izhâridüp
Dostumuşâk içinde beni Kârûneyledüñ

Lâ'1-i nâbuñ yâdına kan içmek idi âdetüm
Eşk-i hûnînümaña yâr itdüñefzûneyledüñ

Çüngubâr-ı hecre teskin virmedi ne fâide
Gözlerüm yaşını dut kim Nîl ü Ceyhûneyledüñ

Hecri-dâdına ülfet dutmuş idi Avnînüñ
Gayrlarlaayşidüp hâlin digergûneyledüñ

(*Fatih Dîvânı, 128*)

Nevâî:

Îd-ı ruhsârûñkörüpboldı ulus hayrânsaña
Ay ulus îdı yüzün cânımmîniñkurbânsaña (s. 121)

(*Nevâdirü 'ş-Şebâb, 332*)

Avnî (Fatih Sultan Mehmed):

Ağlasa derd-i derûnum çeşm-i giryânımsaña
Âşikârolurdıgâlibrâz-ı pinhânımsaña

Mesned-i hüsnüzreseñ ben hâk-i rehdepây-mâl
Mûr hâlin niçe 'arz ide Süleymânımsaña

Şem'î gör kim meclisüñdeağlayupbaşdan çıkar
Hoş yanar yakılır ey şem-i şebistânımsaña

Subh gibi sâdik olduğum reh-i 'ıškuñda ben
Gün gibi rûşendürür ey mâh-ı tâbânımsaña

Dün rakîbüñ cevriñi men' eyledüñ ben hasteden
Eyledi te'sîrgûyââh ü efgânımsaña

Zahm-ı hicrân şerhi çünmümkindegüldür dostum
Sîne-çâkinden haber virsüngirîbânımsaña

Eyleme gönlingözincevr ile 'Avnî'nüñharâb
Dürr [ü] gevherler virür bu bahr ile kânımsaña

(*Fatih Dîvânı, 18*)

Nevâî:

Yâr vaslıdın üzüp irdim min-i şeydâümîd
Şâh lütfi koymadı şeydâköñülninâ-ümîd (s. 239) (*Bedâyiü'l-Vasat, 118*)

Avnî (Fatih Sultan Mehmed):

Kesmezemağyâr cevri ile cânândanümîd
Kim kesilmez havf-ı şeytân ile îmândanümîd

Ağlamakla dürr-i vaslatâlib oldum tañdegül
Eylese gavvâs olanlar bahr-i ummândanümîd

Âstânüñdanigârı görmesem ye'sitmezem
Bu mesel meşhûrdur kim çıkmadukcândanümîd

Dişlerüñdür ağlamakla göz yaşından umduğum
Dürr-i şehvâroldı ancak ebr-i nîsândanümîd

Her ne deñlücürmüñehadd ü nihâyet yoğsa

Avnîyâ kat‘ eyleme señavn-i Rahmândanümîd

(*Fatih Dîvânı*, 39)

SONUÇ

Ali ŞîrNevâî, hem yaşadığı yüzyılda hem de XVI. yüzyıl sonlarına kadar birçok Osmanlı Sultan şairlerini etkilemiştir. Ali ŞîrNevâî'nin bu etkisi Fatih Sultan Mehmedonun şiirlerini tanzir etme etmesinden anlaşılmaktadır. Fatih, bazı şiirlerini Hüseyin Baykara'dan tanzir etmiştir. Bu etkinin en önemli sebebi Ali ŞîrNevâî'nin devlet adamı kimliği, bilge kişiliği, güçlü şairliğidir. Nevâî'in etkisi Fatih Sultan Mehmed devri ile başlamış ve Kanûnî Sultan Süleyman devri ile son bulmuştur. AliŞîrNevâî'nin Anadolu'daki şairleri etkilemesi mektuplaşma, seyahat ve eğitim amaçlı yollarla sağlanmıştır. XV.yüzyılda bütün teknolojik imkânsızlıklara rağmen bu düzeyde bir etkileşim, günümüzün teknolojik imkânları göz önüne alındığında bizler için büyük ders olmalı ve bizlere yeni ufuklar açmalıdır. Bütün Türk dünyası olarak, tarih şuurumuz, kültür hayatımız ve edebî eserlerimiz açısından daha güçlü birliktelikler ve etkileşim imkânlarını geliştirmek ortak bir medeniyet oluşturmamıza büyük katkılar sağlayacaktır. Günümüz edebî hayatı için **Büyük Türk Wikipedia**'sı oluşturmak, bu etkileşimi daha verimli hâle getirecek ve gelecek nesillerimize farklı imkânlar sunacaktır.

KAYNAKÇA

Ali ŞîrNevâî (1996), *Fevâiidü'l- Kiber*, hz., Önal Kaya, TDK Yay. Ankara.

Ali ŞîrNevâî (2002), *Bedâiyü' u'l- Vasat ÜçünçüDîvân*, hz., Kaya Türkay, TDK Yay. Ankara.

Ali ŞîrNevâî (2003), *Garâibü's-Sigâr İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, hz. Günay Kut, TDK Yay.

Ankara.

Çetindağ, Yusuf (2006), *Ali ŞîrNevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, KTB Yay., Ankara.

Çınar, Bekir, “Ali ŞîrNevâî'nin Şair Osmanlı Sultanlarına Tesiri”, *II. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2015, Almatı Kazakistan.

Doğan, Muhammed Nur (2006), *Fatih Divanı ve Şerhi*, Yelkenli Yay., İstanbul.

Esoylu, Halil (1989), *Cem Sultanın Türkçe Dîvânı*, TDK Yay., Ankara.

İsen, Mustafa (1994), *Künhü'l-Ahbâ'ın Tezkire Kısmı*, AKMB Yay., Ankara.

İsen, Mustafa-BİLKAN A. Fuat (1997), *Sultan Şairler*, Akçağ Yay., Ankara.

Kılıç, Filiz (2010), *Aşık Çelebi Meşâ'irü's-Şuarâ*, C. II, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay., İs-

tanbul.

Köprülü, Fuat (1941), *Ali ŞîrNevâî*, TTK Yay., İstanbul.

Yıldırım, Talip (2010), *Hüseyin Baykara Dîvânı İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Hat Yay., İstanbul.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДА ВАСИЯТНОМА ЖАНРИ

Буробия РАЖАБОВА*

* ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти катта илмий ходими, филология фанлари номзоди

Резюме

Васият, васиятнома ўзбек адабиётда адабий жанр сифатида деярли ўрганилмаган. Навоий қадимийлиги жиҳатидан Нўширавони Одил васиятномасидан кейинги қаторда турган Муҳаммад с.а.в. нинг ҳазрати Алига айтган 164 васиятдан иборат бўлган машҳур васиятномасига асосланиб, васиятнома жанрини ҳам энг қадимги жанрлар қаторига киритишимиз мумкин экан. Таниқли Туркиялик олим Гўзал Абдураҳмон у “Диний-гасаввуфий турк адабиёти эл китоби” номли китобида васиятнома ҳақида маълумот берган. Юсуф Хос Ҳожибнинг туркий тилда ёзган муҳташам “Қутадғу билиг” достонида берилган васиятномага, яъни ҳукмдор Кунтуғди учун вазир Ойтўлди томонидан ёзилган васиятноманинг кам тарқалган, яъни ҳукмдорга атаб, қаратилиб ёзилган кўринишидир. Юсуф Хос Ҳожиб “Бугроҳон тилда битган” бу васиятномаси билан ҳам истеъдодли санъаткор эканлигини яққол кўрсата олган. Китобнинг “Ойтўлди эликка насиҳатнома ёзиб қолдиришини айтади” номли боби тўлиғича васиятнома жанрида ёзилган. Васиятноманинг 14 боби унинг муқаддимаси бўлиб, муқаддима басмала, Тангрига, пайғамбарга, тўрт халифага бағишланган анъанавий вожиб ул-тасниф қисмларидан ташқари, элиг мадҳи, васиятноманинг ёзилиш сабаби масалаларга бағишланган ҳамда хотима қисмларни ўз ичига олади. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билик”да ёзган васиятнома ва васияти X–XI аср адабиётимизда турли адабий жанрлар қаторида адабий жанр сифатида шаклланиб борганини кўрдик. Асарнинг алоҳида-алоҳида бобларида ҳам васиятномада олға сурилган масалалар тўғрисида ҳам фикр-мулоҳазалар юритади. Таянч сўзлар: васият, васиятнома, жанр, ҳуқуқ, ҳикмат, генезис.

WILL IN THE QUTADGHU BILIG

Abstract

The bequest of the Uzbek literature has never been studied as a literary genre. From the standpoint of Navoi's ancient history, Nasseravoni Odil was the next posterity of Adilet, based on the famous petition of 164 bequests that tells Ali, we can add the genre of the will to the oldest genres. Famous Turkish scholar Gūzdūl Abdurahman has given information about his will in his book titled "The Book of Religious Sacrifice Turkish Literature". Yusuf Hos Hodjib's insistence on a great poem written in the Turkic language "Qutadghu bilig", written by "Aitoglu", the governor of Kunduz, to a scarcity, that is, to the ruler. Yusuf Hos Hojib has proved that he is a talented artist, with his will, "Bughrokhon wrote with language". Written in the genre of the book, "Oyto'ldi elikka nasihatnoma yozib qoldirishini aytadi" section. Part 14 of this petition is an introduction to the preceding chapters, namely the Quran, the Prophetic, and the Fourth Khalifa. Yusuf Hos Hojib's bequest in "Qutadg's knowledge" have been seen as literary genres in our literature in the X-XI centuries. In separate chapters of the work, he also makes a debate about issues raised in the will.

Key words: *Willedness, willedness, genre, law, wisdom, genesis.*

Васият, васиятнома ўзбек адабиётда адабий жанр сифатида деярли ўрганилмаган, фақат “Адабий тур ва жанрлар” китобида “Васият (ўлим олдидан айтиб қолдириладиган гаплар) – бадиий адабиётда кўп йиллик ҳаётий хулосалар ва авлодларнинг келгуси муҳим вазифалари акс этган лирик жанр” [Адабий тур ва жанрлар, 1992, б. 165-168] деб қисқача таъриф берилган. Агар таърифга диққат қилсак, таъриф нотугал бўлиб, васиятнома жанри хусусиятларини тўлиқ камраб олмаган, замонавий лирикада яратилган васиятномаларнинг хусусияти ҳисобга олиниб таъриф берилган. Навоийшунослар Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони ҳақида ёзган тадқиқотларида фақат шоҳ Искандарнинг ўлими олдидан онаси Бонуга ёзиб қолдирган машҳур васиятномасини у ёки бу даражада ўрганишган, аммо у машҳур васиятномани ҳам мустақил адабий жанр деб белгилашмаган. Ушбу васиятномани Ўзбекистон қаҳрамони С. Ғаниева Навоийнинг васияти деган фикрини ҳам айтган.

Биз Алишер Навоий ижодида қўлланган тарихий-ҳуқуқий атамаларни ўрганиш жараёнида ислом ва замонавий ҳуқуқнинг бир тушунчаси бўлмиш васият атамасига диққат қилдик. Натижада улғу шоир ўз ижодида васиятни ислом ҳуқуқининг бир атамаси маъносида қўллашдан ташқари, у лирик ва эпик турдаги асарларида кундалик турмуш, ижод жараёни билан алоқадор воқеабанд, маърифий, диний-гасаввуфий характердаги 30 дан ортиқ васият ва васиятномаларни келтирганига гувоҳ бўлдик. “Боқий васиятномалар” [Ражабова, 2015] номли тадқиқотимизда Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”да берилган шоир Мавлоно Кобулийнинг Алишер Навоийга, малик ул-калом Лутфийнинг Абдураҳмон Жомийга, шоир Мир Шохийнинг шоир Хожа Авҳадга ҳаёт машаққатлари, ижод жараёни, адабий таъсир, устоз-шогирд муносабатлари билан боғлиқ ҳолда ёзилган тарихий

васиятномаларни ва “Насойим ул-муҳаббат”да Жалолиддин Румийнинг дўстлар ва суҳбатдошларига айтган 11 ҳикматдан иборат бўлган диний-тасаввуфий мазмундаги васиятномасини, “Фарҳод ва Ширин”да Фарҳоднинг тоққа айтган (мажозий характердаги – Б.Р.) васиятини, “Тарихи мулуки Ажам”да эса Нўширавони Одилнинг барҳаётлик касб этган боқий васиятномаларини тадқиқ ва таҳлил қилган эдик.

Хулоса шуки, Алишер Навоий васиятнома жанри соҳасида ҳам сезиларли ижод қилган бўлиб, биринчидан, унинг васиятномалари бу жанр такомилда алоҳида аҳамиятга эга, иккинчидан, у битган васиятномалар ўзигача бўлган араб, форс, туркий адабиётдаги энг яхши анъаналар билан бойиб боргани, учинчидан, Навоий асарида қайта бадий талқин қилинган Нўширавони Одил васиятларининг ўзиёқ бу жанрнинг энг қадимги жанр дейишимизга асос бўлиши, тўртинчидан эса у ёзган умумбашарий аҳамиятга молик васият ва васиятномалар ёрдамида давлат ва дин арбоблари, таниқли ижодкорлар, шайхлар ва тарихий шахсларнинг орзу-умидлари ва ҳаёту фаолиятларининг айрим ибратли ва қизиқарли лавҳаларидан хабардор бўлишимиздир. Демак, қадимийлиги жиҳатидан Нўширавони Одил васиятномасидан кейинги қаторда турган Муҳаммад с.а.в. нинг ҳазрати Алига айтган 164 васиятдан иборат бўлган машҳур васиятномасига асосланиб, васиятнома жанрини ҳам энг қадимги жанрлар қаторига киритишимиз мумкин экан.

Фикримизнинг исботи учун ҳар икки қадимги васиятномаларга мурожаат қилсак. Улуғ Навоий Нўширавони Одилнинг васияти ҳақида ўз китобида шундай ёзади: “Ва анинг сойир салотин учун васиятномаси борким, не дастур била салтанат қилганларким бу мухтасарда ул гунжойиш йўқтирким, барчасин битилгай, ики-уч калима била ихтисор қилилди. Ва ул булардурким, адл бир кўрғондурким, сув солиб йиқилмас ва ўт била қуймас, манжаниқ била бузулмас. Ва адл ганждурким, кўпрак олғон сайин, кўпрак бўлур ва озроқ харж қилсанг, озроқ бўлур. Ва хирандманд улдирким, махфий андоқ иш қилмағайким, ошқоро ани қила олмағай ва биров айбида андоқ сўз демағайким, юзиға дей олмағай. Урушда душман оз деб ғофил бўлмамоқ керакким, кўп ўтунни оз ўт қуйдурур” [Навоий, 2000, б. 244]. Ёки Муҳаммад с. а. в.нинг табаррук васиятномалари ҳақида тўхталсак. Чунончи: “Ҳазрати Али карамаллоҳу вайхадан ривоят қилибдурки, айтдиларки: “Бир кун сарвари олам – Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам мени ҳузурига талаб қилдилар. Вақтики, хизматларига бордим, менга меҳрибонликлар қилиб айтдилар: “Ё Али, сен менга Мусо алайҳиссаломнинг Ҳорун деган укаси каби яқинсан. Лекин Ҳорун каби пайғамбар эмассан. Чунки мендан кейин пайғамбар чикмас. “Ё Али, бу кун сенга бир васият қилурманки, уни асрасанг, дунёда яхши ҳолда бўлғайсан, агар ўлсанг шаҳид бўлғайсан”. Аввалғи ва охири илмлар ушбу васиятномада айтилгандир. Эй мусулмонлар, ҳар куни бу “Васиятнома”ни ўқинглар ва унга амал қилинглари ва бу васиятларни бажо келтиринглари. Дунё ва охирада балолардан халос ва эмин бўлурсизлар, оқил ва доно бўлғайсизлар” [Муҳаммад алайҳиссалом.., 1992, б. 5].

Хориж олимлари Шарқ адабиётида яратилган васиятномаларни алоҳида жанр сифатида тадқиқ қилишган. Бу ўринда таниқли туркиялик олим Гўзал Абдурахмон тадқиқотларини эшлаш мақсадга мувофиқ, у “Диний-тасаввуфий турк адабиёти эл китоби” номли китобида назм ва насрда яратилган диний-тасаввуфий руҳдаги, номанинг 26 сига, жумладан, васиятнома ҳақида ҳам етарлича маълумот берган. Олим ўз тадқиқотида васиятнома сўзининг лексик ва истилоҳий маъноларини, атаманинг ҳуқуқий асосларини, жанр сифатида эса назм ва насрда ёзилишини яхши ёритиб берган ва қуйидагича таъриф берган: “Васиятнома сўзининг лексик маъноси эътиборила ҳуқуқий бир термин сифатида инсоннинг вафотидан кейин амалга оширилиши исталган ҳолатларни, нарсаларни ёзма ўлароқ ифода шаклидир. Бу эътиборила васиятномада билдирилган истакларнинг бажарилиши алоҳида бир аҳамиятга эга. Васиятноманинг истилоҳий маъноси эса диний-тасаввуфий жиҳатдан давлат ва дин улуғларининг вафотларидан кейин келажак авлодларга буюрилган хоҳиш ва истакларидир. Хоҳиш, истаклар назм ёки наср сифатида ёзилган асарлардир” [А b d u r g a h m a n, 2014, б. 531-534]. Профессор ўзи олға сурган назарий фикрлари исботи учун диний-тасаввуфий туркий адабиёт тарихида назм ва насрда яратилган машҳур васиятномаларга диққат қилиб, мисол сифатида эса Лукмони ҳақимнинг ўз ўғлига, Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг талаба-шогирди Юсуф бинни Холид Самтияга ва Ҳожи Бектоши Валийнинг Сари Исмоилга насрда ёзиб қолдирган васиятномаларини келтирган.

Навоий васиятномалари билан боғлиқ тадқиқотимизнинг мантикий давоми сифатида мазкур жанрнинг ўзбек адабиётдаги генезиси ва тарихини ўрганишда давом этиб, бунда биз XI асрнинг улкан шоири, донишманди ва давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожибнинг туркий тилда ёзган муҳташам “Қутадғу билиг” (1069–1070 йилларда, яъни XI аср қорахонийлар даври салтанатининг энг юксакка кўтарилган бир даврида яратилган.) достонида берилган васиятномага, яъни ҳукмдор Кунтуғди учун

вазир Ойтўлди томонидан ёзилган васиятномага мурожаат қилдик. Бу васиятнома васиятноманинг кам тарқалган, яъни ҳукмдорга атаб, қаратилиб ёзилган кўринишидир. Юсуф Хос Ҳожиб “Буғрохон тилда битган” бу васиятномаси билан ҳам истеъдодли санъаткор эканлигини яққол кўрсата олган, унинг мазкур васиятномаси васиятноманинг мумтоз намунаси.

Маълумки, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари юзасидан хориж олимларидан Х.Пургшталл, Ж.Амеди, Г.Вамбери, Р.Р.Арат, В.В.Радлов, С.Е.Малов, О.Валитовалар, Ўзбекистонда эса Фитрат, Қ.Каримов, С.Муталибов, Н.Маллаев, Ғ.Абдурахмонов, Б.Тўхлиевлар муҳим илмий-тадқиқот ишларини олиб боришган [Юсуф Хос Ҳожиб, 1977, б. 5-47; Ўзбек адабиёти тарихи, 1977, б. 108]. Улар китобни улуғлаб, бизгача етиб келган бадий адабиётнинг биринчи намунаси ҳамда ақл ва ҳикмат дарслиги деб баҳолашган. Жумладан, Солих Муталлибов Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” китобига ёзган сўзбошисида мазкур қимматли китоб ва унинг сўз санъатига кўрсатган адабий таъсири ҳақида шундай ёзади: “...”Қутадғу билиг” ўз даврининг юксак бадий асари сифатида ҳам бениҳоят муҳим ҳужжат. Чунки у энг эски адабий асар намунаси сифатида сўнгги босқичлардаги ёзувчиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган, сўнгги давр ёзувчилари ундан фойдаланганлар. Шунинг учун бу асар сўнгги давр ёзувчилари асарларида учрайдиган адабий таъбирлар, поэтик образлар, рамзли ишоралар, шеърятга хос услуб ва иборалар ва ҳатто айрим номлар каби бир қанча масалаларнинг моҳиятини очишга ҳам ёрдам берувчи бениҳоят муҳим асардир” [Кошғарий, 1960, б. 15]. Демак, “Қутадғу билиг” васиятнома жанрининг генезиси ва тарихини ўрганишда ҳам бизга ёрдам берувчи илк муҳим назарий, адабий манбадир. Бу қимматли асарнинг заҳматкаш тадқиқотчилари Қ.Каримов ва Н.Маллаев каби устозларнинг ишлари билан бу мавзу юзасидан танишганимизда, улар нимагадир ушбу васиятномани тадқиқотларида тилга олишмаганлигига амин бўлдик. Бу ҳолат куйидагиларда кўринади, биринчидан, асар айнан васиятномани ёдга олиш билан боғлиқ бўлган тасвирда тилга олмайди. Иккинчидан эса улар ўз тадқиқотларида вазир Ойтўлди образини ҳар томонлама таҳлил қилар экан, вазирнинг элиг учун битган васиятномаси ҳақида гапирмайдилар [Каримов, 1976, б. 47-70; Маллаев, 1976, б. 122]. Масалан, атоқли олим Н.Маллаевнинг “Юсуф Хос Ҳожиб” номли тадқиқотидаги “Достонда куйидаги воқеа ҳикоя қилинади” деган маълумотномасида васиятномани тилга олиш зарур бўлган воқеа баёнида ўша лавҳа ташлаб кетилган. Олимнинг ҳикоясида кесиб ташланган васиятнома воқеасини куйидагича, яъни “... *отасининг элигга ёзиб қолдирган васиятномасини унга берибди*” деб тузатдик. Мана: “... У саройда узок вақт хизмат қилиб, ақл-ироки, тадбиркорлиги билан Кунтуғдини мамнун қилади. Бироқ юрти ва оиласини соғиниб, Ойтўлди элигдан рухсат олиб, ўз юртига вайтибди ва бирмунча вақтдан кейин ўша ерда вафот этибди. Ойтўлдининг Ўғдулмиш деган ўғли бор экан. У отасининг сўзига амал қилиб, Кунтуғдининг даргоҳига келиб, *отасининг элигга ёзиб қолдирган васиятномасини унга берибди*, сарой хизматига кирибди. Ўғдулмиш отасининг изидан бориб, давлат ишларидаги фаоллиги ва донолиги билан Кунтуғдини шод ва мамнун қилибди” [Маллаев, 1976, б. 116]. Бироқ устоз Қ.Каримов кейинги тадқиқотларидан бирида бу хатони тузатиб, вазир Ойтўлди ҳақидаги таҳлилида унинг васиятномаси ҳақидаги тасвирни “...Ойтўлди оғир дардга чалиниб, хасталаниб қолади. У элигга ва ёш қолган ўғли Ўғдулмишга қатор насиҳатлар қилади, васият билан жон беради” [Ўзбек адабиёти тарихи, 1977, б. 106-131] деб бир жумлада тилга олиб ўтганини ва вазир васиятига қизиқиш бўлганини кўрамыз.

Дарҳақиқат, Юсуф хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”да маҳорат билан васиятнома жанрининг туркий тилдаги гўзал намунасини яратар экан, ушбу ижодий жараёни биз нафақат намуна, балки васиятнома адабий жанри ҳақидаги назарий маълумот деб ҳам қабул қилишга ҳақлимиз. Кузатишларимизга кўра, у ёзган бу васиятнома, бир томондан, васиятнома жанри бошланғич ҳолда бўлгани, иккинчи томондан эса мазкур жанр ўша даврдаёқ туркий адабиётда юзага келгани, шаклланишидан дарак беради. Асарда муаллиф томонидан композициясига кўра катта ҳажмли ва ғоявий-бадий жиҳатдан мукамал васиятноманинг ёзилиши диққатга сазовордир. Бу жиҳатдан асарнинг қиймати адабиётшунослик фани учун ҳам ниҳоятда улуғдир.

Китобнинг “Ойтўлди элигга насиҳатнома ёзиб қолдиришини айтади” [Хос Ҳожиб, 1971, б. 249-269] номли боби тўлиғича васиятнома жанрида ёзилган. У васиятноманинг хотима қисмида ўғлига қарата “бу васиятномадир” деб таъкидлайди. “Қутадғу билиг”нинг 1984 йилда Урумчида чоп қилинган нашрига илова қилинган қўлёзмада *васиятнома* атамаси икки ўринда ҳам *мерос* атамаси билан берилганига гувоҳ бўлдик. Масалан:

Деди: тут бу хатни, йўқотма ўғул,

Элигга етургин меросимдур ул [Хос Ҳожиб, 1984, б. 343].

Аммо 1971 йилги нашрда мазкур адабий жанрни Қ.Каримов бир ўринда қўлёзмадагидек *мерос*, бошқа бир ўринда эса *васиятнома* деб талқин қилганини кузатдик. Васиятнома шакли:

Айтди: Ўғлим, бу номани сақла, йўқотма,
Уни элигга етказ, бу васиятномадир (269).

Мерос шакли:

Киши ўлса, ундан эсдалик мерос қолади,
Менинг сенга эсдалигим мана шудир, эй доно.

Мен учун сен севикли киши эдинг, эй элиг,
Фойдали эсдалик сенга қолдирдим.

Мана, мен чин сўзларни ёзиб қлдирдим,
Бу сўзларни ва мени унутма (266–267).

Умуман, ушбу васиятнома 152 байтдан иборат, васиятномада асарнинг Кунтуғди, Ойтўлди, Ўгдулмиш каби асосий образлари иштирок этади, айна жиҳатдан васиятномани тугаллик касб этган, уни тўлиғича асар ичида берилган панднома руҳида ёзилган мустақил бир дoston деб баҳолаш мумкин. Асар сюжети ва поэтик тасвирига кўра, васиятнома муаллифи давлат арбоби вазир бўлганлиги учун васиятномада ҳукмдорларга насиҳатлар оҳанги етакчи бўлиб, оддий инсонларни ҳам қутга етакловчи маълум бир пандлар, рамзу иборалар учрайди, айниқса, ўғил-қиз тарбияси тўғрисидаги насиҳатлари бунинг ёрқин далилидир. Васиятноманинг 14 боби унинг муқаддимаси бўлиб, муқаддима басмала, Тангрига, пайғамбарга, тўрт халифага бағишланган анъанавий вожиб ул-тасниф қисмларидан ташқари, элиг мадҳи, васиятноманинг ёзилиш сабаби масалаларга бағишланган ҳамда хотима қисмларни ўз ичига олади:

1. Басмала, 2 байтдан иборат. Юсуф Хос Ҳожиб аслида китобни вожиб ул-тасниф одобига кўра басмала билан бошлаган [Ражабова, 2018, б. 51-57] ва ҳамду наътлар ҳам ёзган. Аммо китоб ичида ёзилган мустақил басмалага мисол мазкур васиятномада учрайди, хуллас, васиятнома алоҳида басмала билан бошланган:

Сиёҳдон билан ёзув қоғози олди,

Худо номи билан (яъни бисмилло деб) хат ёзишга киришди.

Сўзини худо номи билан (яъни бисмилони ёзиш билан) бошлади.

Яратган, парваришлаган, афв этган эга(м)дир (249).

2. Ҳамд, 4 байтдан иборат. Унда Юсуф Хос Ҳожиб тили билан айтганда меҳрибонларнинг меҳрибони, сирга яқин ва кўнгулга азиз Тангрига ҳамду сано айтилади;

3. Наът, 1 байт бўлиб, сайланган Расул, халойиқ боши, барчанинг кўз-қоши Муҳаммад с.а.в.га саловот йўллади:

Севимли паёмбарга менадан минг-минг саломлар

Етказсин Худойим пайваста ва каму кўстсиз (251-бет).

4. Васиятноманинг саҳобаларга салом қисми ҳам 1 байт бўлиб, байтда Расулнинг сафдошлари қимматли саҳобалар ёдга олинган:

Барча саҳобаларига яна бошқа (такрор)

Саломларимни етказсин Худойим камайтмасдан (251-бет).

5. Элиг (қорахонийлар даври салтанатининг энг олий даража ҳокими – Б. Р.) мадҳи 1 байт, васиятга мушарраф бўлган ҳукмдор киши, унинг улуғ номи васиятномада тўғридан-тўғри кўрсатилмайди, вазир анча вақт кўнгул мулкида авайлаб, сақлаб келаётган фикрлар, ғоялар, режалар, истакларини ва Ўғли Ўлдурмишнинг таълим-тарбияси ҳақидаги қуёнишлари ва хоҳишларини унга ошкор қилади, гўё Нуҳ умрини тилайди:

Узун ва узок яшагин, эй бахтиёр элиг,

Кўп элларга муяссар ва беглик отига пайваста бўл (251).

6. Васиятноманинг ёзилиш сабаби. Мазкур қисм 4 байтдир, ундаги баёнга кўра, ҳукмдор вазири Ойтўлдининг заковатини ҳурматлаб, ростлик, тўғрилиқка асосланган вазирлик фаолиятини қадрлаб ўз вақтида талай инъомлар билан мукофотлайди. Ўлим тўшагида ётган вазир ўзини феъл-атворим тўқис, тўла, исмим Ойтўлди деб таништирар экан, ушбу васиятномани ёзиш сабабини шундай битган:

Ўлим жарчиси келди, қаттиқ тутди,

Қутулар жойим йўқ, ҳаловатимни олди.

Мени жуда яхши тутдинг, кўп иноятлар кўрсатдинг,

Мен эса сенга сазовор бўларли хизмат қила олмадим, мана энди ўлаётирман.

Ўша иноятларингга жавобан ушбу пандномани

Энди сен учун ёзиб қолдирдим, эй тетик (251).

У вазирлик фаолиятни Оллох розилиги учун ҳамда буюк элиг ва улуғ халқининг қути учун фақат тўғрилиқ билан ишлаб ўтказганини мамнунлик билан рўйи-рост сўзлаб беради ва:

Бу дунёнинг ишларига дўст эдим, билгин,

Барча ишларингни тўғрилиқ билан бажардим (251), –

дея эслатар экан, фахрия усулида кордон вазирнинг ўз ишлари билан фахрланиши ҳам акс этган. У элигга қарата тўғрилиқ йўлини тут, дея унга тўғрилиқ асоси адолат эканлигини, тўғрилиқ фароғат ва эминликка олиб боришини, қутга етаклашини самимият билан баён қилган, алоҳида эслатган.

Юсуф Хос Ҳожиб васиятномада элигнинг адлга йўғрилган Кунтуғди номини қўлламайди, аммо элиг номи остида унга эй элиг, эй тетик, эй баҳодир, эй бахтиёр элиг, эй бег, эй эл бошловчи доно, эй энг яхши билувчи, эй доно, эй қўли узун, эй юзи кўрклигим каби йигирмадан ортиқ ёйиқ ундалмалар воситасида мурожаатлар қилган.

Юсуф Хос Ҳожиб ёзган мазкур васиятнома асар характеридан келиб чиқиб, дидактик характердадир, бу ўринда адибнинг боб сарлавҳасидаёқ насихатнома деб алоҳида тушунтириш берганини кўрамиз ва васиятномани ёзишдан мақсадини шундай ифодалаган:

Мана, энди ўта меҳрибонлик билан

Панд-насихат ёзиб қолдирдим, ўзинг учун ўқигин.

Меҳрибон киши нима дейди, эшит,

Меҳрибонлик – бу инсонликнинг бош (белгиси)дир:

Меҳрибон кишининг сўзини ва нақлларини тутгин,

Бу панд ва насихат (сўз)лар сенга давлат ови бўлади.

Кишиларнинг энг чини меҳрибон кишидир,

Меҳрибон (киши) сўзига амал қил, (у) сени буюкликка элтади. (251).

7. Васиятноманинг асосий баён қисми. Уни вазир Ойгўлдининг насихатга йўғрилган истаклари мазмунига қараб икки қисмга бўлиб ўрганиш мумкин. Яъни биринчи қисмда вазирнинг васияти айнан элигнинг шахси, давлатчилик фаолияти билан боғлиқ ифодаланган бўлса, иккинчи қисм (14 боб)да эса онасиз (асар сюжетига кўра, онаси гўдаклигида вафот этган), отасиз кулли етим бўлиб қолаётган ўғли Ўгдулмишнинг келажакдаги тақдири, таълим ва тарбияси ҳақидадир. Доно вазир ўлими олдидан ўз ҳукмдорига бағишланган васиятномани меҳрга йўғрилган қуйидаги байт билан бошлайди:

Эй элиг, мана, мен ҳам сенга меҳрибонман,

Сўзларимга амал қил, эй мардона баҳодир (253).

Демак, “Қутадғу билиг”нинг ҳикмати адл, давлат, ақл, қаноат талқинида кўринганидек, вазир васиятномасининг ҳикмати ҳам ички фонда шу тўрт нарсада очиб берилади. У васиятномада битган ўз насихатларини элигга ҳалимлик ва латифлик билан етказиш, унинг онгу шуурига сингдириш ва такрордан қочиш учун усталиқ билан фақат ўз тилидангина эмас, балки ўрни-ўрни билан меҳрибон киши, тўғри сўзли киши, хушёр киши нима дейди, кўзи пишган киши, шоир нима дейди, дунё айбларини тушунган нима дейди, тадбирли киши нима дейди, доно ва машхур киши нима дейди, улғайган қари киши нима дейди, синаган киши, уққан киши, билиб сўзлаган киши нима дейди, чириб ётган бир киши, ўлимини ўлишидан олдин айтган киши нима дейди каби хитобу даъватларида туркона услубда баён қилганки, қайсидир маънода ушбу васиятномани ҳукмдорларга ўғитлар деб баҳолашни маъқул деб билдик.

Васиятномани битишда давом қилар экан, у Шарқ адабиётида мавжуд бўлган дунё ҳақидаги айрим анъанавий образлар, рамзлар воситасида элигга дунё – работдир, дунё – экинзордир, дунё кўланкангдир дея тушунтиришлар беради ҳамда ҳукмдорга дунё ва охиратда иззат ва ҳурмат, мағфират ва офият, муқаддас қут топиш йўллари бирма-бир баён қилар экан, элигга ўлимни эслатади.

Васиятнома жанри ўлим олдидан айтилган гаплар, ҳаётий хулосалар, бажарилиши шарт бўлган хоҳиш, истаклар бўлгани учун Юсуф Хос Ҳожиб васиятномада ўлим мусибатларини усталиқ билан тасвирлайди, ўз навбатида вазир элигга ҳам ўлим билан боғлиқ ўқинч, армонларини васиятномада 12 байтда тўқиб-солган.

Ўқинч билан ўлмоқдаман, ўқинчининг фойдаси йўқ,

Ўзимдан (жонимдан) умидимни уздим, ишончни йўқотдим (253).

Ёки:

Ҳануз ўлим ёпишмаган экан, ҳушёр бўл, эй элиг,
Тадбирларингни кўр ва мухайё қил (253).

Бало, зўрлик ўрнига сен яхшилик қил,

Қўл ва тилингда халқни севинтиргин (253).

Яна у “Эй элиг, мендан кейин пишиқ бўл”, дея уқтирар экан, унинг диққатини ростлик, тузлик фазилатига қаратади ва “Ростлик – халослик, хурсандчилик” деган иборани эслатгандек бўлади:

Дунё давлат билан сени аврамасин,

Ҳамма ишларда ҳам ростлик иста (253).

Васиятномада у элиг олдида давлат бошқарувида ўзи вазирлик қилган даврдан-да зиёда қилиб адолатли ва тўғри сиёсат юритиш масаласини қўяди:

Халққа тўғри ва адолатли сиёсат юритгин,

Ўзингнинг ҳаёт кунларинг ҳам эзгу бўлади (255).

Ойтўлди куйиниб, элигга молу дунёга ҳаваси ортиб, тану жонга, руҳга, тахтга ва давлатга, халққа қасд қилмаслик кераклигини ҳам тушунтиришга интилган:

Мол-дунё учун ўзингни ўтга-чўққа урмагин,

Тану жонга қасдма-қасд ҳавас бўйнини янч (255).

8. Васиятноманинг хотима қисми. У хотимани улғайган қари киши нима дейди, дея бундай дейди:

Ўғил-қиз кичиклигида нимани ўрганса,

То қариб ўлмагунча уни унутмайди.

Улғайган қари (киши) нима дейди, эшитгин,

Синаган, уққан ҳамда билиб сўзлаган киши:

Кичик экан ўғилга билим ўргат,

Кичикликда билим ўрганса, кўли баланд бўлади.

Аяма, ўғил-қизга калтак едириб тур,

Калтак ўғил-қизга билим (адаб) ўргатади (259).

Юсуф Хос Ҳожиб вазир тилидан васиятноманинг хотимасида ўғли Ўгдулмишнинг таълим-тарбияси билан қизиқишини элигга васият қилади, бу билан у ёш авлоднинг таълим-тарбияси масаласи жиддий масала эканлигини ҳамда давлатнинг муҳим бир вазифаларидан бири эканлигини алоҳида эслатгандай бўлади. Асардаги воқеалар ривожига кўра, китобда вазирнинг иккинчи васияти мавжуд бўлиб, уни вазир Ойтўлди оғзаки шаклда ўғли Ўгдулмиш ва қариндошларига қарата айтган бўлиб, у умри давомида тўплаган молу мулкани, бор меросини халққа бўлиб беришни васият қилади ва оламдан ўтади.

Хулоса шуки, Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билик”да ёзган васиятнома ва васияти X–XI аср адабиётимизда турли адабий жанрлар қаторида адабий жанр сифатида шаклланиб борганини кўрдик. Асарнинг алоҳида-алоҳида бобларида ҳам васиятномада олға сурилган масалалар тўғрисида ҳам фикр-мулоҳазалар юритади. Юсуф Хос Ҳожиб асарда қасида жанридаги маҳоратини “Баҳор” қасидасида қандай ифодалаган бўлса, васиятномани ҳам санъаткорлик билан шундай ижод қилган, демек у васиятнома адабий жанрининг мумтоз намунасини яратган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Abdurrahman Güzel (2014). Dini-tasavvufi türk edebiyatı el kitabı. Ankara, Akcağ Yayınları. S. 531–534.

Адабий турлар ва жанрлар (1992). Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. Тошкент: Фан.

Алишер Навоий. (2000) Тарихи мулуки Ажам. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 16-жилд. Тошкент: Фан.

Каримов Қ (1976). Илк бадиий дoston. Тошкент: Фан.

Маллаев Н. (1976) Ўзбек адабиёти тарихи. 3-нашр. Тошкент: Ўқитувчи.

Махмуд Кош ғарий. (1960) Девону луғотит турк. 3 жилдлик. 1-жилд. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). Тошкент: Фан.

Мухаммад алайхиссаломнинг васиятлари (1992). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳ муаллифлари С.Рафиддинов, Рустам Сафо. Тошкент: Ўзбекистон.

Ражабова Б. (2018) Яссавий ва Навоий ижодида басмала // Ўзбек тили ва адабиёти. 3-сон. 51-57-бетлар.

Ражабова Б. (2015) Боқий васиятномалар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2015 йил 27 май.

Ўзбек адабиёти тарихи. (1977) Беш жилдлик. 1-жилд. Тошкент: Фан.

Юсуф Хос Ҳожиб. (1984) Қутадғу билиг. Урумчи: Миллатлар наشريёти.

Юсуф Хос Ҳожиб. (1971) Қутадғу билиг. Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Тошкент: Фан.

RAMIZ RÖVŞƏN POEZIYASI VƏ VÜCUDNAMƏ YARADICILIĞI

Dos. Dr. Elmira MƏMMƏDOVA KEKEÇ*

Xülasə

* Bakı Avrasiya Universiteti, "Türk və xarici ölkə ədəbiyyatı" kafedrasının müdiri, mamedovaelmira4@gmail.com

Məqalədə Ramiz Rövşən poeziyası vücutnamə mətnləri ilə də bağlılığı öyrənilir. Qeyd olunur ki, insan ömrü bədii mətnlərdə müəyyən yaşları əhatə edən bir müddət kimi verilir. Ramiz Rövşən isə özünəməxsus bir orijinalılıqla ömrün bir tələ olduğunu bildirir, ölümə isə son nəfəs və qocalığın arxasındakı labüdlük kimi baxır. Xalqın sevimli şairi qocalığın 30 yaşdan sonrakı mərhələyə aid olduğunu bildirir. Şairin şeirlərinin ana xəttini təşkil edən ömür və ölüm probleminə yanaşmada da fərqli poetik qəliblərin üzə çıxarıldığı göstərilir. Silsilə şeirlərinin mərkəzində yer alan insan ömrü, tənhalıq, özgələşmə, ruhlar aləmi, ölüm və s. kimi məsələlərə də şairin özünəməxsus yanaşma tərzini izah olunur. Məqalədə bu və buna bənzər digər məsələlər şairin yaradıcılığından götürülmüş nümunələr əsasında şərh olunur, yeri gəldikcə sənətkarın fikirlərinə münasibət bildirilir.

Açar Sözlər: Vücutnamə mətnləri, insan ömrü, qocalıq, özgələşmə problemi, yaradıcılıq axtarışları

RAMIZ ROVSHAN POETRY AND VUJUDNAMA

Abstract

It will seek the relation of Ramiz Rovshan's poetry with the vujudanama (age poetry) texts. It's noted that, the human life is described as the time which is including some age in the literary texts. Ramiz Rövşən mentioned literally that, life is trap for human, and describe the death as the inevitability behind the end of life. Lovely poet of people shows that, senility begins after the 30. It shows the achieving of different models of the attitude to the death and life which is forming the main topic of the poems of poet. It is explaining the especial style of poet on the poems which is describing the human life, loneliness, alienation, the world of spirit, death and etc. It will be seek these and similar problems on the based of the poems from the poetry of poet and to attitude to the thoughts of poet as it comes to the place.

Keywords: Vujudnama texts, human lifesenility, the alination problem, the creative investigation

GİRİŞ

Mətnlərarası əlaqədə Ramiz Rövşən poeziyası vücutnamə mətnləri ilə də bağlıdır. Cavanşir Yusifliyə görə, *ümumiyyətlə, dünyanın bütün mətnləri, bədii idrakdan keçən bütün işıqlı və qaranlıq nəsnələri arasında qərribə bir əlaqə, qərribə bir qarşılıqlı nüfuzetmə, qərribə bir daxili keçid əlaqəsi və qanunauyğunluğu mövcuddur.* (2014: 148) Bu baxımdan Ramiz Rövşənin də "Qocalıq", "Ölüm kölgəsi", "Addım", "Əgər geri dönə bilsən", "Bir gör necə ömür keçdi", "Tanrı bizə ömür verdi", "Yol", "Son nəfəs", "Ölüm", "Nəfəs", "Bu iyirmi yaşın astanasında", "Bir az uzun çəkdi ömrüm, deyəsən" kimi şeirlərində insan ömrünə, ayrı-ayrı yaşlara və ömrün mərhələlərinə fəlsəfi münasibət əks olunur. Həmin məzmunu alt mətnlər adlandırdığımız vücutnamə yaradıcılığında da görürük. İnsan ömrü ənənəvi mətnlərdə müəyyən yaşları əhatə edən bir müddət kimi verilir. Ramiz Rövşən isə ömrün bir tələ olduğunu bildirir:

*Hər ömür tələdi tələ,
İçində çırpınır hərə;
Ya özün dönürsən külə,
Ya da başına küll olur...* (Rövşən, 2006: 332)

Ömrü alt mətnlərdən fərqli bir bağlantıda təqdim edən Ramiz Rövşən ölümə isə son nəfəs və qocalığın arxasındakı labüdlük kimi baxır:

*Ölüm nədi?
Hamının son vətəni...
Son yarpağı qoparan son küləkdi.
Bu dünyada sevgilərin çətini
Qocalıqda özümüzü sevməkdi.* (Rövşən, 2006: 72)

Vücutnamə mətnlərindən bildiyimiz kimi, insan ömrünün yarısı məsnəvi yaradıcılığında 40 yaş, aşiq yaradıcılığında isə 50 yaş olaraq götürülür. Çağdaş poeziyada isə bu rəqəm daha aşağıya düşmüşdür. Cahit Sıtqı Tarancı "ömrün ortası"nın 35 yaş olduğunu bildirmiş, ümumiyyətlə, çağdaş insanın yaş fəlsəfəsi dəyişmişdir. Ramiz Rövşən də qocalıq deyəndə, 50 yaşından sonrakı mərhələni deyil, 30 yaşını¹² nəzərdə tutur:

"İyirmi yaşın astanasında" şeirində isə 20 yaşında artıq ömrünün ortasında olduğunu bildirir:

*Bu iyirmi yaşın astanasında,
Alnıma tökülən tələ ümid yox.
Bəlkə də, ömrümün yarısı keçdi,*

*Daha çoxlariyla aram sərirlər,
Çoxları boyuma sevinməz daha.
23 yaşında məni sevənlər,
33 yaşında sevəmməz daha.*

1. VÜCUDNAMƏ MƏTNLƏRİNDƏ VƏ RAMİZ RÖVŞƏN YARADICILIĞINDA TƏNHALIQ VƏ QOCALIQ MÖVZUSU

Dastan dövrünə aid vücudnamələrin arxitekonikasında 20-30 yaşlar hələ qəhrəmanın ömrünün başlanğıcı hesab olunur. Həmin mətnlər üçün səciyyəvi olan və xüsusilə 1-10 yaş arasına aid olan sürətlə böyümə motivi, çağdaş şairlərin yaradıcılığında sürətlə qocalma motivi ilə əvəzlənir. Bu isə çağdaş insanın özgüləşməsi və cəmiyyətdə yadlaşması, tənhalığa məhkum olması ilə bağlıdır. XX əsrəqədərki vücudnamə mətnlərində cəmiyyət və insan həyatında belə bir qarşdurma mövcud olmadığı üçün tənhalıq qocalıq dövrü ilə əlaqəli olaraq verilir. Bu dövr isə 60-70 yaşdan sonradır. Halbuki Ramiz Rövşən üçün tənhalıq sıxıntısı 30 yaşdan başlanır:

*Tənhalıq başlayır burdan o yana,
Keçdikcə keçilməz, atam balası.
Ayları, illəri tutsan boynuna,
Çayları, çölləri tutsan boynuna,
Ölçükcə ölçülməz, atam balası. (Rövşən, 2006: 18)*

Cavanşir Yusifliyə görə, “Qocalıq” şeirində “*Ramizin poetikasında daim dövriyyədə olan xarakterik obrazlar var – dünya, meyvə, ağac, çöl, çay, son nəfəs, nəfəs... Necə deyərlər, ənənəyə yeni münasibət deklarativ və sadəcə stixiya içində yox, şüurlu şəkildə, ayırdetmə, elmi-məntiqi seçmə prosesi vasitəsilə həyata keçirilir. “Qocalıq” şeirinin başlanğıcındakı bu münasibət konseptual şəkildə qoyulur, yəni qocalıq şərh şeyin axırı, son nöqtəsi... kimi yox, bitib-tükənməyən, ayrıca ölçüləri və qəlibi olan bir yeni dünya kimi təqdim edilir*”. (2014: 78) Ramiz Rövşənin “qazıma və yenidən yazma” üsulu ilə qurduğu qocalıq mövzusu alt mətnlərdə aşağıdakı şəkildə təsvir edilir:

*Doxsan yaşda qaldım evlərdə yalqız,
Almadı sözümlü oğul, gəlin, qız,
Gördüm əcəl mənə durur üz bəüz,
Könlüm qondu hər bir yana yetişdim. (Fikrətqızı, 2015: 173)*

Ənənəvi mətnlərdə qocalıq ailədaxili tənhalıqdırsa, Ramiz Rövşən şeirində qocalıq daha çox dostların yadlaşması və ya itirilməsi ilə əlaqəlidir:

*İlahi, qocalıq buymuş, deməli,
Dostlardan səssizcə qırılır adam.*

*Ömür bir bulantıq suymuş, deməli
Ömür azaldıqca durulur adam. (Rövşən, 2006: 18)*

“Ölüm kölgəsi” adlı şeirində isə qocalıq ailə üzvlərinin yadlaşması və ölümünü gözləyən insana fərqli münasibətin formalaşması ilə bağlıdır:

*Daha indən belə üstünə qaçıb
Boynuna sarılmaz uşaqların da.
Ölüm kölgəsində bitən ağacın
Axı kim sallanar budaqlarından?!*

*Bir də görərsən ki hamıya yadsan,
Qəribəsən, özgəsən öz evində sən.
Elə bil üstünə pərdə çəkilmiş
Bir sınıq güzgüsən yas evində sən. (Rövşən, 2006:83)*

O, “Ölüm kölgəsi” şeirinin sonunda alt mətnlərdəki ənənəvi təsvirlərdən uzaqlaşır; axirət dünyasının təsvirinə qarşı çıxır; alt mətnlərdə ölümdən sonra qəbir əzabı, Münkərlə Nəkirin sorğu-sualı, Qıl körpüsün-

dən keçmə kimi Quran və hədislərdən qaynaqlanan təsvirlər yer alır. Ramiz Rövşən isə dünya əzabından qurtulmaq üçün Tanrıdan yuxu istəyir:

*Nə molla lazımdı, nə də ki, Quran,
Tanrı kirimişcə aparar səni.
Bir ölüm yuxusu istə Tanrıdan,
O yuxu dünyadan qoparar səni.* (Rövşən, 2006:85)

Alt mətnlərdə olduğu kimi, Ramiz Rövşənə görə də insan ömrü azaldıqca o, müdriklik çağına qədəm qoyur. Ömür azaldıqca insan səhvlərini daha yaxşı anlayır, nəfsinə daha çox qalib gəlməyə çalışır. Alt mətnlərdə insan, ömrünün sonunda ölümün durduğunu bilir və müəyyən yaşdan sonra axirətə hazırlanır. Ramiz Rövşən isə ölüm və intihar düşüncələri fonunda yaşamağın daha çətin olduğunu vurğulayır. Alt mətnlərdən fərqli olaraq, çağdaş insana görə ölüm rahatlıq və dünyadan qurtulmaqdır. Əsl hünər dünyada yaşamaqdır:

*Bu dünya bir qaynar qazanmış demə,
Söndürməz odunu nə qar, nə yağış.
Dünyayla dalaşmaq asanmış demə,
Çətini dünyayla barışmağımış... (Rövşən, 2006: 19)*

Bu şeirlə mətnlərarası əlaqədə olan “Bir az uzun çəkdi ömrüm, deyəsən” şeirində də həmin mövzuya toxunulur. Ramiz Rövşən özgüləşmə probleminin çözümlərini olaraq intihar barədə düşüncəyə dalır. Ömürdən imtina etmək motivi adlandırılacaq biləcəyimiz bu yenidən yazmalarda uzun həyat bir növ mənasızlığın işarəsinə çevrilir. Vaqif Səmədoğlunun “Allah, özüm gəlim, ya kimisə göndərəcəksən?”, Cemal Süreyanın “Üstü kalsın” misralarında olduğu kimi Ramiz Rövşən də Tanrı ilə tez-tez ömrü haqqında mükəlliməyə girir:

*Bir az uzun çəkdi ömrüm, deyəsən,
Deyəsən, dostlar da darıxdı bir az...*

*Məni yedirtməkdən yoruldu dünya,
Çörəyi yoruldu, suyu yoruldu.
Məni gəzdirməkdən bezdi yolları,
Gözümə baxmaqdan göyü yoruldu.*

*... Öldür məni, ölməyə gücüm çatmır,
Gücüm çatmır bu dünyadan getməyə... (Rövşən, 2006: 21)*

2. RAMİZ RÖVŞƏN POEZİYASINDA VƏ ÜMUMTÜRK ŞEİRİNDƏ İNSANIN YARADILIŞI

“Addım” şeirində isə intihar addımından daha güclü qüvvənin Allah olduğu etiraf edilir. Alt mətnlərlə əlaqəli şeirlərdən biri də “Dünya, məndən kimlər keçdi?” şeiridir. Alt mətnlərdə insan dünyaya gəlmədən öncə ruhlar aləmində mövcud olur və bu dünya ömrünü başa vurduqdan sonra axirətə gedir. Ruhun seyri-süluku adlandırılan bu yolçuluq Ramiz Rövşən tərəfindən aşağıdakı şəkildə ifadə edilir:

*Otul ildi keçər məndən,
Keçər, keçər, keçə bilməz...*

*Dayan, dincəl, atam oğlu,
Daha gecdi, deyəsən,
Sən keçincə, atam oğlu,
Ömrüm keçdi, deyəsən.* (Rövşən, 2006: 44-45)

Başqa bir şeirində “Bir yol var uzanar ölümə kimi...” (Rövşən, 2006: 51) deyir və beşikdən məzara qədər sanki poetik var-gəl edir. “Bətnin qəbrimdi mənim...” misrası da bu kontekstdə dilə gətirilir:

*Bu köhnə dünyadı; elə-beləcə
Gördüyün kimidi, özgə cür deyil.
Hamı öz ömrünü alıb-verəcək,
Hamı al-verdədi, kim tacir deyil.* (Rövşən, 2006: 80)

Aşağıdakı şeir parçası da arxitektionika etibarilə alt mətnləri xülasə edir; insan ömrü dörd misrada əvvəldən sona qədər təsvir edilir:

*Biz ki yol nәdi, bilmәzdik,
Biz ki öl nәdi, bilmәzdik,
Bilsәk dүnyaya gәlmәzdik,
Analar aldatdı bizi... (Rövşән, 2006: 71)*

Ramiz Rövşән “yol” arxetipi ilә ruhlar dүnyasına, “dүnya” arxetipi ilә maddi dүnyaya, “ölmәk” arxetipi ilә isә axirәt dүnyasına iшarә edir. Yol arxetipi ilә әlaqәdә dondan-dona dүшmәk motivi hәм alt мәtnlәrdә, hәм dә Ramiz Rövşән poeziyasında yer alan ortaқ iшarәlәrdәndir:

*Neçә dondan-dona dүшdüm¹³,
Bu sonuncu donumdu.
Bu üz mәnim son üzүmdü,
Bu üz mәnim sonumdu. (Rövşән, 2006: 71)*

Miskin Vәlinin vүcudnamәsindә isә bu motiv ömrün sonu, ölümün gәldiyi anla әlaqәdә verilir:

*Yüzündә nәfәsim getdi,
Qәssәl yudu, ellәr göt(ür)dü.
Sәfәrim mәnzilә yetdi,
Girdim dondan-dona gәldim. (Fikrәtqızı, 2015: 150)*

Miskin Vәli şeiri ilә Ramiz Rövşән şeiri arasında мәtnlәрarası әlaqәni tәmin edән “dondan-dona girmәk” motivi ilә torpaqdan yaradılmaq, ruh verilәrәk dүnyaya gәlmәk vә ölüb torpağa qoyulmaq (ruhun dönmәsi) nәzәrdә tutulur.

Ramiz Rövşән şeirlәri vүcudnamәlәrlә мәtnlәрarası әlaqәdә forma baxımından dәyişikliklәр kimi sәciyyәlәndirilә bilinәr; mәzmunca isә deyim vә söz baxımından yeniliklәр diqqәti cәlb edir. Mәsәlән, alt мәtnlәrdә ömür Allah tәrәfindән verilir. Ramiz Rövşән dә bunu tәkzib etmir:

*Çıxdıq zülmәtdән iшiğә,
Tanrı bizә ömür verdi. (Rövşән, 2006: 251)*

Dүnyaya göz açma motivindә zülmәtdән iшiğә, qaranlıqdan aydınlığa çıxma motivi alt мәtnlәрindә mövzularındandır; Mәxdumqulu Fәraqi dә öz vүcudnamәsindә yaradılıшda qaranlıq vә gün simvollarına müraciәt edir:

*Yatardın qaranlıq cayda,
Nә gün göründü, nә ay da,
On dörd günlә dörd ayda,
Haqq әmr etdi, cana gәldin. (Fikrәtqızı, 2015: 139)*

İnsanın өз varlığında göy vә yeri әks etdirmәsi, hәм mifoloji мәtnlәrdә, hәм dә Qayğısız Abdalın “Vүcudnamә” risalәsindә qeyd olunur. Tәsәvvüfi dүnyagörüşünә görә, insan өз varlığında әlәmlәri ehtiva edir. Ramiz Rövşән dә insanın yaradılıшını bu kontekstdә izah edir:

*Tanrı göydән dәrdi mәni,
Yerә göndәrdi mәni.
Qarıшdım, gözүndән itdim,
Adamların içindә. (Rövşән, 2006: 309)*

Alt мәtnlәrdә mәzar, qәbir motivlәri, yas mәrasiminin tәsviri kimi mәsәlәlәр Ramiz Rövşән qәlәmindә sadәcә bunları ehtiva edән “qara” simvolu ilә tәqdim edilir:

*Yolda haxlarıq ölümü...
Yarıb torpağı nar kimi,
Dүnya bir qara pul kimi
Atar bizi daxılına. (Rövşән, 2006: 212)*

¹³ Ümumtürk şeirindә bu motivin arxetipi Yunus Әmrәnin ашаğıdaki misralarıdır:

*Çün gökden yire yağdım yirden göge ağdım
Adem tonın tonandım devranım süre geldüm.. (Yunus: 142)*

НӘТИСӘ

Beləliklə, Ramiz Rövşən şeirlərinin mərkəzində yer alan ömür və ölüm probleminə yanaşmada ənənəvi mətnlərin yenidən yazılmasını müşahidə edirik. Təbii ki, bu yenidən yazmalarda Ramiz Rövşənin yaradıcılıq axtarışları və fərqli poetik qəliblərin üzə çıxarıldığını görürük.

ƏDƏBİYYAT

Yusifli, Cavanşir (2014), Ramiz Rövşən yaradıcılığı poetk sistem kimi. “Gənc elektron elm” N 89
Filoloji fantaziya – Araşdırma (2014), Bakı: YYSQ
Rövşən, Ramiz (2006), Nəfəs (kitablar kitabı). Bakı, Qanun
Fikrətqızı, Elmira (2015), Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. I cild. Bakı: Elm və təhsil
Yunus Emre Divanı (1972), Tercüman 1001 Temel Eser-1. (Hazırlayan Faruk Timurtaş). İstanbul: Tercüman Yayınları

**НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІ ЖӘНЕ ТАРИХИ ҚАҒАРМАНДЫҚ ЖЫРЛАРДЫҢ ӨЗІНДІК
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

ф.ғ.к., қауым. профессор **Б. Ш. ҚОЖЕКЕЕВА***
магистрант **Т.А.ӘЗІМХАН****

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, bekzada61@mail.ru

Түйіндеме

Мақалада ноғайлы кезеңінің қалыптасу мәселелері мен сол дәуірдегі тарихи қаһармандық жырлардың өзіндік ерекшеліктері туралы сөз болады.

Қаһармандық жырлар мен ел тарихының арасында үлкен байланыс жатуы бүгінгі күні үлкен құндылық болып отыр. Жыр арқылы тарихты танимыз. Елдің өз ішіндегі әртүрлі әлеуметтік мәселелер мен қатар сыртқы жаулардан қорғану кезінде ерлігімен танылған батырлықтың озық үлгілерін танытқан батырлар ерлігінің бейнесін көрсеткен жырлардың маңызы зор.

Жырлардағы үлкенді-кішілі оқиғалардың бәрі де сол қаһарманның іс-әрекеті мен түсінігі арқылы тізбектеліп өтіп жатады. Ноғайлы әдебиеті делініп келген туындылардың көпшілігі қазақ әдебиетінің қорында сақталып, оның төл туындыларына айналып кеткен. Ол кезең айрықша қаһармандық дәуір, батырлық кезең. Ноғайлы кезеңіндегі жырлардың ерекшелігі сюжеттерді ширықтыра, шиеленістіре беретіндігінде.

Тірек сөздер. Қаһармандық, ноғайлы, маңғұт жұрты, жыр, монғол.

THE NOMINAL EXAMPLE AND THE FEATURES OF THE HISTORICAL LIFE

Abstract

The article will focus on the issues of the Nogay period and the peculiarities of historical heroic epochs of that era. There is a great link between the great poetry and the history of the country. We know history through the pit. The psalms which reflect the heroic courage of the heroine, who demonstrated the best examples of heroic courage in defending various social problems within the country, as well as protection from external enemies.

All the great and small events in the tricks follow through the action and the concept of that hero.

Most of the works of Nogay literature have been preserved in the fund of the Kazakh literature and became their original works. It was a period of exceptional heroic epoch, heroic period. The peculiarity of the Nogay period is that it makes the story worse.

Key words. Haghtan, Nogay, Mangyurt, Pyrus, Mongolian.

КІРІСПЕ

Ноғай аталған халықтың негізін монғол жаулаушыларының құрамында болған рулар қалыптастырған. Олар жергілікті қыпшақ тектес елдермен араласып, уақыт өте келе жеке халық ретінде дүниеге келген. Ноғай Ордасы XIII ғасырдың екінші жартысында бөлектене бастады. «Ноғай», «ноғайлықтар», «Ноғай Ордасы» деген терминдер алғаш рет XVI ғасырдың басында ғана пайда болды. Ноғайлықтар өздерін маңғыт деп, ал өз ұлысын – «Маңғыт жұрты» деп атаған. Оларды көрші халықтар осы атымен білген.

XIII ғасырдың екінші жартысында маңғыттар Алтын Орданың уақытша билеушісі түмен басы Ноғай иелігінің құрамына кіреді. Осыдан барып «Ноғай Ордасы» ұғымы шыққан (Қойгелдиев, 1, 188-189 бб.).

XVI ғасырдың екінші жартысында Қазан және Астрахань хандықтарының Ресейге қосылғанынан кейін, Ноғай Ордасы бірнеше дербес иеліктерге ыдырады, оның ыдырау үрдісінде халықтың бір бөлегі қазақтың Кіші жүзінің құрамына енді. Ноғайлар мен қазақтар аралас-құралас отыра берген. Өзара туыс екі Орда – ноғайлар мен қазақтардың бірге көшіп жүрген уағын «қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған» алтын заман ретінде бағалайды Шоқан.

Қазақстан Ғылым Академиясы орталық кітапханасының қолжазба қорындағы «Мұрын жыраудың өмірбаяны және қысқа өлеңдері. Көкше батыр» қолжазбасында мынадай мәлімет беріледі: «Ноғайдың әуелі келіп жайлаған жері Өз Жәнібек ханның Астраханнан келіп орын алуы мен ноғайлар да осылай қарай өте бастады. Өз Жәнібектен бұрын бұның алдын қалмақ иеленіп қалып бермеген, сонан ноғайдың ерлері қалмақты бостырған.

Ноғайдың тарауы үшке бөлінеді:

- 1) Қарақыпшақ ноғай, оларға: Қобыланды батыр жатады.
- 2) Қырымды ноғайға жататын: Ер Көкше, Ер Қосай, Айсанның ұлы Ахмет, Ақжонас ұлы Ер Кенес, Асанғайғы, Ер Абат, Қарға бойлы Қазтуған, Нәрік ұлы Шора, Шынтас ұлы Төрехан т.т.

3) Шер куртты ноғайға жататындар: Алатайлы Аңшыбайдың тұқымы Мұраттың маған айтуы осы» (2, 3 б.).

Жалпы ноғай Ордасының Қазақ хандықтарының қалыптасуына үлкен әсері болған. Қарақалпақ халқы да осы Орданың құрамына кірген халықтар негізінде пайда болды. Бүгінгі таңда Солтүстік Кавказда осы орда құрамына кірген құмық, балқар, қарашай халықтары тұрады.

Бұл күнде бұрын ноғайлы әдебиеті делініп келген туындылардың көпшілігі қазақ әдебиетінің қорында сақталып, оның төл туындыларына айналып кеткен. Мысалы, «Ер Төстік», «Жиренше шешен», «Алдар Көсе» т.б. ертегі, аңыздар мен «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Едіге», «Қырымның қырық батыры», «Ер Жабай», «Ер Шора», «Орақ-Мамай» сияқты эпостық жырлар – сол ноғайлы заманының мұралары.

Қазақтың қаһармандық эпосының ең жарқын үлгілеріне «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жатады. Ел жадындабатырлық, күштілік атаулының бәрі сақтала бермейді. Рулар арасындағы әдеттегі талас немесе көрші халықтарға жасалған әділетсіз шабуыл халықтың эпостың жырларында дәріптелмейді. Елін, жерін қорғауға, халықты басқа жұрттың езгісінен азат етуге жұмсалған батырлық қана ерекше ілтипатқа бөленіп, ел жадында қалады. Қобыланды — қыпшақ елінің, Алпамыс — қоңырат жұртының, Ер Тарғын — бүкіл ноғайлы елінің намысын қорғаған батырлар. Бір кезде бүгінгі қазақ, ноғай, қарақалпақ ноғайлы елі деген жалпы атпен белгілі болған. Батырлық жырларындағы қазақтың негізгі жаулары — қызылбастар, қалмақтар. Қызылбастар — түркі жұрттары сонау ерте заманнан қақтығысып келген Орталық Азияның оңтүстік-батысындағы иран тектес халықтар да, қалмақтар — жоңғар-моңғол тектес халық. Ноғайлы дәуірі әдебиеті туралы алғашқылардың бірі болып Шоқан Уәлиханов XIX ғасырда сөз еткен еді. Ол өзінің еңбектерінде қазақтың батырлық эпосы Ноғай ордасы заманында туған деп тұжырымдайды (Мәлік, 3, 138 б.) Ол Торғай даласынан «Ер Көкше», «Едіге», «Орақ» жырларын жазып алады.

Кейіннен Сәкен Сейфуллин осындай жағдайларды ескере келіп, эпикалық аңыздарға «Ноғайлы дәуірінің туындылары» деп сипаттама берген (Сәкен, 4, 138 б.).

Қазақтағы батырлар жырының дені «Ноғайлы дәуірінде туды» дей келе, пікірін дәлелдеу үшін сол дәуір жайында тарихи деректер келтіреді. Сонымен қатар жырлардың Ноғайлы дәуірінде туғандығын көрсету үшін бірнеше жырдан («Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қамбар батыр», «Ер Сайын», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Жабай батыр» т.б.) сөзіне дәлел ретінде үзінділер алады. Сәкен еңбегінде қазақта эпостық жырлар тек «Ноғайлы дәуірінде» туған деген пікір баса айтылады (Қажым, 5, 161 б.).

"Алаштан қазақ тараған, Ноғайлыға қараған. Ноғайдан Қазақ бөлініп, үш жүз болып тараған" деген сөз қалған. Осы себептерден де Ноғайлы дәуірінің жырлары Кіші жүз ішінде көп сақталған.

Ғалымдар "Қырық батыр" немесе "Ноғайлы жырларының" сақталып, бүгінге жетуіне негізінен адай жыршыларының еңбегі зор дегенді айтады. Мұрын "Алатайлы Аңшыбай ұрпақтары", "Қарадөң ұрпақтары" және "Құлыншақ", "Ақжонасұлы Ер Кеңес", "Жаңбыршы", "Телағыс", "Оғыз батырларды" Нұрым Шыршықұлынан, "Қыдырбай ұрпағы Қобыланды", "Шынтасұлы Төрехан", "Әмет батыр", "Алау батыр", "Ер Көкше", "Ер Қосай", "Асан Қайғы", "Абат батыр", "Тоған батыр", "Манашы батыр", "Тұяқбай батыр", "Айсаұлы Ахмет", "Қарғабойлы Қазтуған", "Көрұғлыны" Қашағаннан үйрендім деген. Бұлар Сыпыра жырау мектебін жалғастырушылар еді.

Қазақтың «Қарасай — Қазы», «Шора батыр», «Қырымның қырық батыры», т.б. эпостанушылардың пікіріне қарағанда, ноғайлы елінің ыдырап, жеке-жеке жұртқа бөлінген дәуірінде (XV ғасырдың соңы) туған жырлар.

Жырлардағы үлкенді-кішілі оқиғалардың бәрі де сол қаһарманның іс-әрекеті мен түсінігі арқылы тізбектеліп өтіп жатады. Сөйтіп қаһармандық эпос тарихтағы оқиғалардың халықтық тұрғыдан бейнеленген, оның халық санасындағы көркем тілмен баяндалған шежіресі қызметін атқарады. Қаһармандық жырлардың өзіне тән ерекшеліктері төмендегі тізбеден көрінеді: жорыққа аттану, батырлардың белдесуі, жекпе-жек, жеңіспен елге оралу, жаудан елін азат ету, бәсекелестерді, құлдарды жазалау түрінде болып келеді. Ол кезең айрықша қаһармандық дәуір, батырлық кезең. Ноғайлы кезеңіндегі жырлардың ерекшелігі сюжеттерді ширықтыра, шиеленістіре беретіндігінде. Ноғайлы дәуірінің әдебиеті, негізінен екі түрлі арнада дамыды: бірі ауыз әдебиеті, екіншісі қаһармандық мазмұндағы эпос үлгілері.

Ноғайлы дәуіріндегі қаһармандық жырларының өзіне тән ерекшеліктері болды. Қаһармандық жырлар мен ел тарихының арасында үлкен байланыс жатуы бүгінгі күні үлкен құндылық болып отыр. Жыр арқылы тарихты танимыз. Елдің өз ішіндегі әртүрлі әлеуметтік мәселелер мен қатар

сыртқы жаулардан қорғану кезінде ерлігімен танылған батырлықтың озық үлгілерін танытқан батырлар ерлігінің бейнесін көрсеткен жырлардың маңызы зор.

Бұл ретте ғалым У.Әзібаева: «Екі мың жылдан астам тарихы бар қазақтың қаһармандық эпикалық дәстүрі – күрделі әрі кең ауқымды құбылыс. Мәні жағынан біртұтас десек те іштей өзгешеліктері жоқ емес. Қаһармандық жырларды шартты түрде екі топқа бөлуге болады: 1) қазақ эпосының классикалық үлгілері, яғни жекелеген ру-тайпалардың тәуелсіздігі мен тыныштығы үшін күресетін, ешқашан жеңілмейтін батырларды жырлайтын шығармалар; 2) қазақ қаһармандық эпосының құрамындағы ноғайлы циклы, яғни жеке ру-тайпаның емес, жалпы ноғайлы жұртының батырларын жырлайтын шығармалар. Бірінші топқа «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр» эпостары жатады – деп нақтылайды (Бақытжан, 6,5 б)

Эпостың негізгі қаһарманы – хас батырдың бойына адалдық, батылдық, алыптық секілді асыл қасиеттер жинақталып беріледі. Батырлық эпос ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан көне, дәстүрлі жыр, ол негізінен жатқа айту арқылы жалғасады. Бір жыршыдан екінші айтушыға ауызекі жету жолында әрбір қисса қисапсыз өзгерістерге ұшырайды. Әр алуан жүйріктер ғасырлар бойы бірінен-бірі іліп алып жырлағандықтан, бастапқы шығарған автордың немесе алғашқы орындаған жыраудың есімі ұмытылып қалуы да заңдылық. Осылайша ол халықтық шығармаға айналады.

Тарих белдерінің тасасында қалған жаугершілігі мол ерте заманнан күні кешеге дейін, анығырақ айтқанда, батырлар жыры – эпос ұрпақ тәрбиесін түбегейлі мойнына алған институт секілді еді. Біріншіден – батырлар жыры ерте бастан баланың дүниеге, алыс-жақынға деген көзқарасын қалыптастырды, туған жерге деген оттай ыстық сүйіспеншілігін оятты; екіншіден – елін, жерін сүюдің тамаша үлгісін көз алдына елестете отырып, жау мен жанашырдың ара жігін ажырата білуге баулыды; үшіншіден – халық тілінің қайнар бұлағынан емін-еркін сусындатты.

Шешен сөйлеуге, ойды дәл, ұғынықты етіп жеткізуге; төртіншіден – жарық дүниені көркем бояумен көретін суреткерлікке; бесіншіден – шапшаң ойлап, дүниені жіті көзбен көруге таптырмайтын құрал болды. Эпостық жырлардағы бір ерекшелік – олар күйкі тірлік, күншілдік, пендешіліктен ада. Кейіпкерлері шетінен ірі сөйлеп, кесек тұрайды.

Ноғай Ордасының негізін салушы – әмір Едіге (1395-1419 жж). Ноғай Ордасы Едігенің ұлы, Нұраддин (1426-1440 жж) тұсында Алтын Ордадан бөлініп, дербес мемлекет атанды. Ноғай Ордасында ұлыстық басқару жүйесі қалыптасып, бір орталыққа бағынған өкімет болды. Орда билеушісі – хан. Ұлыс билеушісі – мырза. Орданы Едіге ұрпақтары басқарып, әкімшілік, әскери, елшілік, билігі мұрагерлік жолмен берілді. Ш.Уәлиханов ноғайлар мен қазақтарды «екі туысқан Орда» деп атаған. Ал Хақназар хан «қазақтар мен ноғайлар ханы» атанған. XVI ғасырда Ноғай Ордасының Орыс мемлекетімен сауда, экономикалық, саяси байланысы дамыды. XVI ғасырдың екінші жартысында Ноғай Ордасы ыдырап екіге бөлінді: Үлкен Ноғайлы – Еділдің шығысы;

Кіші Ноғайлы – Еділдің батысы. Ер Едіге – тарихи қаһармандық жырлардың ортақ атауы. Әмір Темір заманында өмір сүрген көреген мемлекет қайраткері, ерен ерлігімен қоса әділ билігімен де есімі аңызға айналып, Алтын Орда хандарының ақылшысы, халық қамқоры болған Едіге батырдың Тоқтамыспен арадағы соғыстарын арқау еткен аңыз-әңгіме, дастан-жырлар халық арасына кең тараған.

Мен – Ноғайлы елінің
Елден шыққан ерімін,
Артық туған шерімін,
Асыл туған бөрісі едім.
Талай алдым қалмақтың.
Астымдағы ала тай,
Жануарда қанат бар.
Енді қуып жетейін,
Қорамсаны қолға алайын.
Алмай қойман өзінді –
Енді қанға малармын,
Басынды кесіп алармын,
Қалаңа ойын салармын

Ноғайлы кезеңі тудырған батырлар жырында да негізінен ел бірлігі, сырт елдің басқыншылық әрекетіне деген күрес сөз болады. Қырымның қырық батыры жырларының ішіне кіретін Аңшыбай жырында да елінен жырақта жүрген ердің табандылығы, оның тұлғалануы және елін қайтадан тауып, оның айбынын арттыруға деген жігерлі күресі баяндалады: “Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары”

атты тараудың “Аңшыбай батыр” деп аталатын жыры бас кейіпкердің үш жасқа келгенде шешесі, төрт жасқа келгенде әкесі өліп, жетім қалғаны, жетім қалған бала Аңшыбайдың, оны ауылдағы өзге балалардың елден қуып жібергендіктен, қаңғырып жүріп, бір тоғайдың ішіндегі көлге тап болып, сонда жалғыз өзі аңшылықпен күн көріп, алты жыл бойы өмір сүргені, ол он жасқа келгенде, оған мұсылман перісі патшасының қызы мен кәпір перісі патшасының қызы аққу кейпінде келіп, жолығып, өз еріктерімен тиеді.

Осы екі аққу қыздың жәрдемімен Аңшыбай мал-мүлікке ие болып, елі-жұртына қайта оралып қана қоймай, Ноғайлы елін қорғайтын батырға, өз елінің басшысына айналады.

Қалмақтың көрдім барып, қалаларын.

Жапанда жүріп жалғыз араладым.

Саны көп, сапасы жоқ ел екен ол,

Қайратын, қаруын да шамаладым.

Жауыңды жеңіп келдім алдарыңа,

Аман ба мал мен басың, балаларың?

Бармысыз сау-саламат елде, халқым,

Көтерді, әруақ қолдап, ноғай атын,

Қаһармандық жырлардың тағы бір ерекшелігі ғалым С.Сәкенов пайымдауынша: «Эпостық жырлардың барлығына тән типологиялық мотивтердің бірі – батырдың өзі мінетін атты өз күш-қайраты мен ерлігі арқасында иемденуі. Осы дәстүрге Мұрын жыраудың да адалдығына біз Әділ зынданнан шыққан сәт бейнеленген тұста куә боламыз. Айтулы ерлердің жаудан сытылып шығу үшін жолдасын жаяу қалдырып, соның атын өзі мінуге немесе біреуге мінгесіп, құтылуға арланатынын, оны “өзінің сүйегіне таңба салатын әрекет” деп санайтынын Абылай мен Жәнібек, Исатай мен Махамбет туралы халық аңыздары және одан да өзге халық туындылары айқын аңғартады (Сейілбек, 7,386 б.).

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, айтарымыз ноғайлы жырлары батырлық, ерлік дәуірінің жыры болып табылады. Оның негізгі өзегі ноғайлы елінің бірлігі, оның мемлекеттік тұтастығының нышаны.

Ноғайлы дәуірі Еуразиядағы кең далада ерекше роль атқарған көшпелі қоғамның саяси және құқықтың дамуында маңызды із қалдырған кезеңнің бірі болып табылады. Ноғайлы дәуіріндегі көшпелі қоғамының, қоғамдық ойының маңызды мұраларының бірі батырлар жыры екендігі белгілі. Батырлар жыры осы кезеңде айшықталып, негізін қалады десек артық айтқандық емес. Ежелгі дәуірлерден бері жырланып келе жатқан барлық түркі халықтарына ортақ батырлар жырының дәстүрі осы кезеңде айшықталды.

Тәуелсіздігімізді алу барысында көнеден келе жатқан рухани құндылықтарымызды толық жариялап, оқырмандарға жеткізу жолға қойылып отырғандығы қуантады. Осы орайды біз сөз етіп отырған батырлар, қаһармандық жырлардан «Бабалар сөзі» сериясының 50-томына «Қырымның қырық батыры» эпикалық топтамасының «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» шежірелік циклына жататын «Аңшыбай», «Парпария», «Құттықия», «Едіге», «Нұрадын», «Мұса хан», «Орақ, Мамай», «Қарасай, Қазы» жырлары және «Қарадөң батыр және оның ұрапақтары» шежірелік циклының «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс», «Көгіс, Тегіс», «Тама», «Тана» жырлары енді. Бұл эпикалық туындыларға XIV-XVI ғасырлардың тарихи оқиғалары негіз болған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін: 5 томдық / Жауапты ред. А. Қойгелдиев. – Алматы: Ғылым, 1983. – 1 т. – 225 б.*
2. *Мұрын жыраудың өмірбаяны және қысқа өлеңдері. – 7 бет, 145 жол, 1942 ж. жазып алынған. – 330. – №5*
3. *Қазақ фольклористикасы / Жалпы ред. басқ. проф. Мәлік Ғабдуллин. – Алматы: Ғылым, 1972. – 297 б.*
4. Сейфуллин Сәкен *Қазақ әдебиеті // Шығармалар: 6 томдық. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас., 1964. – 6 т. – 455 б.*
5. Жұмалиев Қажым *Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1958. – 201 б.*
6. Әзібаева Бақытжан Уәлиқызы *Қазақ қаһармандық эпосы: ноғайлы циклы. Керуен. Ғылыми және әдеби-көркем журнал. №2 (47) 2016.*

7. Сәкенов Сейілбек. - *Мәдени Мұра мемлекеттік бағдарламасының кітаптар сериялары. Бабалар сөзі: Жүз томдық.* - Астана, Фолиант , 2008. Т. 50: Батырлар

М.МАҒАУИННИҢ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

ф.ғ.к., доц., **К.С.ӘБДІҚАЛЫҚ***
2-курс магистранты **Г.С.НҮСІП****

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kun_jan.16@mail.ru

А.А. ЧАНЧАРОВА***

Түйіндеме

Бұл мақалада қазақ жазушысы Мұхтар Мағауиннің шағын әңгімелеріндегі рухани құндылықтар бірізділікпен жүйелі зерделенеді. Ұлттық рухты алғашқы орынға қоя отырып сан түрлі сюжеттер мен образдарды қалыптастырған жазушының «Жаздыгүн шілде болғанда», «Ұлт-аралық жанжал» және «Құмырсқа қырғын» атты шығармалары осы мақалаға арқау болды. Тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында жазылған жазушының бұл шығармаларында сол кездің ең басты мәселелері қамтылғаны сөз етіліп, еліміздің нық тұрып кетуіне тілекші болған қаламгердің басты идеясы жан-жақты талдауға алынады. М.Мағауиннің ұлт тағдырына қатысты мәселелерді шығармаларында бірде астарлап, бірде ашық түрде жеткізудегі шеберлігі де ашып көрсетіледі. Сондай-ақ рухани құндылықтарды ұлттық таным тұрғысынан дәріптеудегі өзіндік қолтаңбасы бар жазушы екендігіне айқын көз жеткізіледі.

Тірек сөздер: қаламгер, ұлттық сана, руханият, әдеби талғам, көркемдік шындық.

THE PROBLEMS OF SPIRITUALITY IN STORIES OF M.MAGAUIN

Abstract

This article examines the problems of spirituality in the stories of the Kazakh writer Mukhtar Magauin. He created different subjects and images inserting in the first turn the national spirit. This article written about works like «Жаздыгүн шілде болғанда», «Ұлт-аралық жанжал» and «Құмырсқа қырғын». This stories written in first decade of independence and they cover the problems of these time. There written about how he motivates people with his words and stories and always dreamed that people got up. And analyzes how the M.Magauin wrote problems connected with the fate of the people openly sometimes mysteriously. It is proves as a writer who has his own style in glorifying national spirituality with the point of view of national cognition.

Keywords: writer, national consciousness, spirituality, literary taste, artistic reality.

КІРІСПЕ

Жаңашылдықтың жаңғырығы болған Елбасының бағдарламалық мақаласында ұлттық бірігейлікті сақтау, рухани құндылықтарды дәріптеу мәселесі айырықша орын алғанын білеміз. Елбасы «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу» деп ерекше екіпін түсіріп айтқаны рас. Оның ұлттық құндылықтарға деген сүйіспеншілігі жастарды патриоттық сезімге тәрбиелейтіні сөзсіз. «Әдебиет – ұлттың жаны. Ұлттық сана, тағдыр, жан жүйесі – көркемөнердің басты тақырыбы...» деген Жүсіпбек Аймауытов айтқандай, ұлттың тарихын, болмысын, мінезін, құндылықтарын дәріптеуде әдебиеттің орны айрықша екені тағы белгілі.

Адамгершілік, имандылық, қайырымдылық, ізгілік, төзімділік, қарапайымдылық, тағы басқа қасиеттер рухани азықты байытатын рухани құндылықтар десек, бүгінгі ғылым мен техниканың шарықтап тұрған шағында адамдардан осы рух қажеттілігі, рухани азық алыстап, мейірімнен алшақтап бара жатқан тәрізді. Дегенмен қазіргі рухани азық тапшы уақытта шығармаларына шынайы түрде рухани қажеттілікті байланыстырып отырған жазушыларымыздың көркем шығармалары көмекке қол созғандай.

Қазақстанда егемендігімізді алғалы бері руханият мәселесіне қатысты бірқатар істер тындырылып келеді. Ана тілдің мемлекеттік мәртебе алуы, Абай мен Жамбылдың 150 жылдығынаның сипаты заман талабына сай өзгеруде.

1997 жылдың «Қоғамдық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы», 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы», 1999 жылдың «Ұрпақтар бірлігі мен сабақтастығы жылы», 2000 жылдың «Мәдениетті қолдау жылы», 2001 жылдың «Қазақстан тәуелсіздігінің он жылдығы» деп жариялануы [1,305 б.] және тағы сол сияқтылардың тарих пен бүгіннің сабақтастығын орнатуы нәтижесіндегі атқарылған қыруар жұмыстар елдің мәдени әрі рухани байлығын арттыруға үлкен әсерін тигізді. Тарихта өткен ірі тұлғаларымызды еске алып, олардың мақсат еткен тәуелсіздігін қолдан шығармай ұстасақ, бізге қалдырған аманатына берік болғанымыз. Ал мәдени мұрасының қадірін түсініп, қасиет тұтсақ өзіміздің руханиятымызға қиянат жасамаған болар едік.

** 2-курс магистранты nycin@mail.ru

*** Ғылым бөлімінің жетекші маманы, aliya.87.87@mail.ru

Ұлттың қамын жеп, ұлттық рухты ең бірінші орынға қойып жүрген бүгінгі жазушыларымыздың бірі – Мұхтар Мағауин. Жазушының «Аласапыраннан» бастап соңғы шыққан романы «Жармаққа» дейін ұлт мүддесі үшін қызмет етіп келе жатқанын байқауға болады. Руханият мәселесі шығармаларында аз қарастырылмайды. Халықты кемелдендіру жолында жүрген жазушының руханиятты аттап кетпесі айтпаса да анық. Көзбен көрген оқиғаларын, үлкендерден естіген естеліктерін ескіртіп алмас үшін қағаз бетіне түсіріп, халықтың рухани әлеміне, ұлттың рухани байлығына айрықша үлес қосып жүр. Бар білгені мен көргенін мұра ретінде жазып қалдырсам деген мақсатын аңғару да қиын емес.

М.Мағауиннің шығармаларының көпшілігі өзінің қатысымен басталады. Өмірінде болған бір оқиғаны өрбіте отырып, соған қатысты тарихи бір хикаяны бастап кетеді. Осы сияқты «Жаздыгүн шілде болғанда» атты шығармасында кезінде өзінің атасы Абайдың аулына жер беріп, көшіріп әкелгенде болған оқиға жайын баяндайды.

«Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек

Ұзарып өсіп толғанда...» деп келетін Абайдың өлең жолдарын еске алумен бастайды шығарманы. Ал осы өлеңді өзі көзімен көріп тұрған жерге тамсанып жазды дегенге адам сенбейді. Себебі, жер тозып, өлуге айналған. Оны былайша суреттейді: «Өспеген, толмаған. Бәйшешек жоқ, шалғын көкорай емес. Сирек тоғайлы өзен иіні мен түйетайлы қырат аралығындағы тай шаптырым кең түбек шөбі жұтаң, селдір шилеуіт, бозғыл қияқты саржағал ойпаңға айналыпты. Бірақ сол қоныс.» [2,106 б.]. «Жер тозады деп кім ойлаған.» [2,139 б.]. Автордың түйіні адам ғана емес, жер де тозып, өледі екен-ау дегенге келеді. Ал адамға келер болсақ, адамның физикалық тұрғыда азуы елең ететін жағдай емес, рухани тұрғыда азуы – нағыз қайғы. Бір ғана адамның осылайша азуы біліне қоймас, тұтас халық азса – нағыз қасірет.

2000 жылы жазылған бұл қысқа ғана әңгімесінде автор қазақтың басынан кешкен бірталай ауыртпалығын айта өткен. Сонымен қатар, Абай заманындағы көш, ондағы орыс зиялы өкілінің Абаймен әңгімесі, сол дәуірдің салты, адамының ерекшелігіне дейін шебер сипаттайды. Сондай-ақ Кенже ағасының баяндауымен 30-жылдардағы аштық оқиғасы да қамтылған. Бұл жерде автор біраз статистикаға көңіл бөлген. Аштықтың салдарынан болған қазақ санының азаюына сандар мен дәлелдер келтіре жазады. Ал аштықтың туу салдары табиғи құбылыс емес, адам қолынан болғандығы басты назарда болады. Сөз арасында бүгінгінің жайы да әңгіме болады. Осының бәрін жазушы шағын ғана әңгімеге асқан шеберлікпен сыйғыза білген. Түсінген адамға түйер ой да көп.

Абай заманын суреттеуде ұсақ болса да көптеген детальдарға мән берген. Әрі екі жас ақынның сөз таластыра жарысуы, Абайдың әр нәрсені елеп отыруы ескеріле бермейтін дүниелерге назарынды аудартады. Өзен бойында аң аулаған адамдардың, аң-құстардың бейнесі салынған тастар бар екенін, олар ерте замандағы адамдардан қалған мәдениеттің бір бөлшегі екенін біліп отырса да басқалардан сынай сұраған Абайдың сыншылдығын баса суреттеген жазушы. Байкөкше мен Көкбайға өлең жаздырып, оларды қатал сынға алып отырады. Сондағы олардың да ойында ертеңгі ұрпаққа бізден не қалар екен деген сауал тұрады. Бұл автордың өзін мазалаған сұрақ болатын. Жүз жыл бұрын жасыл желегі жайқалып жатқан табан астындағы жердің бүгінде адам танымастай өзгергені ата мирасына ие бола алмағандай қынжылтады. Ол Сеймейде жарылып жатқан жарылыстардың нәтижесі еді. Бабаларынан мұраға қалған жер бұлайша талқан болғанына жаны жабырқайды. Абайдың өлеңін бірнеше рет қайталап жүріп, тозған жерге қарап, қайта-қайта таңданады. Оның да бар мақсаты – халқына өлмес рухани мұра қалдыру екені әңгіме астарында жаңғырып жатыр.

Әңгімеде мынадай жолдар кездеседі: «Мен сенің жазғандарыңды оқығанда қарадан-қарап қорқып отырам...

– Е, Кенже аға, бұл – бергі жағы ғана ғой, – дедім мен. – Ойдағыны жаза алмай өтіп барамыз...

– Жазбай-ақ қой, айналайын, – деді Кенже ағам. – Осы жазғаның да жетеді...» [2,158 б.]. Өткен ғасырдың ең үлкен қасіретінің бірі осы еді. Сөз еркіндігіне бой берген адам жазықсыз жалаға ұшырап кететін кез. Бұл – адамдарды көзі бола тұра соқыр, аузы бола тұра мылқау ететін жағдайға жеткізіп, халықты рухани азғындауға, өз тарихын қате үйреніп, шындыққа көз жұмуға мәжбүрлеген кезең болды. Шығарма 2000 жылы жарыққа шыққанымен, оқиға 1986 жылы болған. Саяси ахуал қаншалықты ретті дегенімен орыстың астарлы саясаты нені күттіріп тұрғанын ешкім болжай алмайды. Бір тараптан Семейдегі жарылыстар халықты қысымға салса, екінші тарапынан айтқысы келгенін айта алмайтын айтушыны сарсаңға түсіріп біткен. Осы жағдайлар қазақтың санасын оятып, рухани дамуының кешеуілдеуін айтарлықтай артта қалдырды.

Жазушының «Ұлт-аралық жанжал» әңгімесі – адамның азғындауы идеясына құрылған шығарма. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі шиеленіскен әлеуметтік оқиғалар яғни, ұлт-аралық жанжал әңгіменің негізгі ұйтқысына айналған. Басқа ұлыс өкілдерінен құралған жеті отбасы болмаса, қазақи деп атауға толық болатын ауылдағы тіл мәселесі алдыңғы орынға шығады. Оқиға желісі нақты қай ұлттан екені белгісіз Марат мырзаның өзін қазақтар басынып алды деп жоғарыға жазған хаттарынан басталады. Сол хаттардың желеуімен жоғарыдан келген төраға «егемен елдің иесі ретінде қазақтар ұлт-аралық жанжал тудырмай, бейбітшілікті сақтап отыруы керектігін» баса айтады. Соны желеу етіп Марат та құтыра түседі. Оның «Сендер — қазақтар адал совет адамдарын ұлтқа бөлдіңдер. Қысым жасадыңдар және жасап келесіңдер, әлі жасап отырсыңдар... Ұлтшылдық деген осы. Балық басынан шіриді. Ұлтшылдық осы ауылдан емес, Алматыдан, жоғарыдағы сен сияқты көсемдерден басталған!» [2,225 б.] – деген үрей туғызатын сөздері жергілікті тұрғындарды жіпсіз байлайды. Ол кезде халықтың ұлтшыл деген сөзді түсінуі де басқаша екені байқалады. Кеңестік идеологияның құрсауынан әлі шығып болмаған халық ұлтшыл деген сөзді қылмыскердің, елге қарсы адамның сөзі іспетті көреді.

Шығармада еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан кейінгі бірнеше жылдар көлемі сөз болады. Бұл уақыттардағы халықтың сана-сезімі жас баланың аяғынан енді тұрып, өмірді жаңа тани бастағанкезеңіне ұқсап кетеді. Әйтсе де Кеңестік тоталитарлық жүйенің ыдырауынанкейін елімізде егемендігін алған соңғы онжылдықтар ішіндегі жаңалықтар қоғамдық өмірдегі руханияттың кері кетуімен емес, алға жылжуымен сипатталады. Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығы тұсындағы қазақ халқының руханияты мен қоғамдық санасындағы түбегейлі өзгерістер тарихи тағдырдың тәлкегімен ұмыт болған ұлттық дәстүр мен мәдениетті қайта жаңғыртуымен тарихта қалды. Бірнеше ғасыр бойы отаршылдық пен тоталитаризмнің ықпалымен мәдени азғындауға ұшыраған ұлттық мәдениет қайта өркендеп келе жатты [1,305 б.].

Осы шығармада айтылған қиындықтар және одан басқа қоғамдық өмірде болған мәселелердің орын алуы халықтың жаңа белестерге көтерілуіне әкелген баспалдақ тәрізді. Елді қиындықтардан шығарған – рухани дүниесін байыту жолында жұмыс істеген ақын-жазушылардың, ғалымдар мен ел қамын ойлаған қоғам қайраткерлерінің батыл қадамдары. «Өркендетуге, дамытуға, сақтауға, байытуға міндеттіміз. Ал, қазақ... Тәуелсіздік алдың, енді атаңның басы керек пе? Ел иесі екеңді қашан ұғасың?!» [2,245 б.] деген жазушының халыққа жолдаған жан айқайы бүгінгі қазақты қалыптастыруға үлесін тигізді.

М.Мағауиннің «Ұлт аралық жанжал» атты туындысының «қаны қазақ, рухы қазақ сүйсініп оқитын шынайы әңгіме екендігі көркемдік қуатының кемелділігінен көрінеді. Шығарма тұтастай сатиралық фон, емеурін, тұспал, символ, күлкі қатар өріліп отырады» [3,29 б.]. Расында, М.Мағауин әрбір оқиғаны болған жағдайына қарай, адамдардың аттарын белгілі бір қасиеттеріне қарай әжуалай суреттейді. Қандышеке Жалтырбас пен Кертпеш мұрын Қалыңшаштардың өздеріне ғана тиесілі мұндай есімдері автордың оларға берген жеке суреттеуі. Ауыл жұрты туралы айта келе соңғы жылдарда пайда болған мынадай әдеттерін елеусіз ғана атап өткенімен, сөз астарында құптамаушылық аңғарылады. «Десе де, бұрын жаға жыртылмаған момын ауылдың қазіргі жауынгерлік рухы жоғары. Соңғы төрт жылда ғана ауыл балалары екі кісіні атып, үш кісіні жарып өлтірді. Үлкен жер, орта есеппен алғанда ештеңе емес» [2,215 б.]. Немесе қазақ тілінің өз жерінде үстемдік құра алмай келе жатқаны туралы былай дейді: «Ауылдағы барлық әкімшілік іс қағаздары ұлы орыс халқының құдіретті тілінде жүргізіледі. Ресми мәжіліс, жалпы жиналыс, мерекелік салтанат атаулы, айтпаса да түсінікті, тұтасымен орыс тілінде. Бұл заңды да – мұндай үлкенді-кішілі жиындарға тым құрса екі-үш орыс және қазақша ұқпайтын тағы бірер кісі қатысып қалуы мүмкін ғой. Ал бір орысты емге таппайтын малшылар келсеше? Ол да орысша. Қыста құм сағалап, жазда тау жайлап кететін жабайы шабан ештеңе ұқпай-ақ қойсын, арнайы шақырған соң, әңгіме мал шаруашылығы турасында екенін білмейтін соншама мақұлық емес [2,216 б.]. Әр жерде осы сияқты сатираның салмақты ізі жатыр және өз қызметтерін орынды атқарып тұр.

Жазушы шығарманың негізгі кейіпкері Мараттың ұлты кім екенін білмей, оған Мирзоев, Мирзоян, Мирзоаде, Мирзопуло деп әр ұлтқа тән адамның тегіне жалғанатын жалғауларды жалғағанмен, кім дерін білмей дал болады. Оны тіпті, кейіпкерінің өзі де білмейді, білсе, әр жазған хатына әр түрлі емес бір ғана фамилия жазар еді. Осылай бола тұра республика деңгейінде қаралған дау шығарып, қисынсыз талаптарының бәрін орындатып отырды. Оның әрбір сөзі, іс-әрекеті оқырманның көңілінде жиіркеніш тудырып, адамды өзінен кері итереді. Бұл сұмырайдың кінәсін мойындатып, жазаға тартқызу соншалықты қиын іс емес, неге солай істемейді деген шыдамсыздық пайда болады. Бірақ олай ететін болса, шығарманың айтар ештеңесі қалмас еді. Марат сияқтылар қай

қоғамда болса да кездесіп жатады. Сондай типті адам қазақтың кеңпейілдігіне тап келіп, өзінің шын жазасынан құтылып кеткені де шығарманың көркем бір түйіні. Қанша әурелеңге салса да маса шаққан құрлы көрмеген қарапайым қазақтың кеңшілігі оны өзіне жау емес, керісінше, жақтасы етіп шығарды. Дандайсып басына шықса да кешіріммен қараған қазаққа Марат өкінішін білдіреді: «Мені куманыздар... Осы жерде тудым, осы елде өстім. Қазақша өте жақсы білем. Орысша да білем, бірақ мен орыстілді емес, қазақтілдімін. Мені қазақ деп атасаңыздар да болады. Мен – байтақ Қазақстанның азаматы екенімді мақтан тұтам. Қазақ– кең халық. Жомарт, қонақжай халық. Кекшіл емес. Кешірімшіл. Бөтен ұлтты жатырқауды білмейді. Түгел жайсаң. Жаңадан тәуелсіздік алған басқа бір республикада мені тоздырып жіберер еді. Өздеріңмен тең тұтып, сыйлағандарыңа рақмет. Менің басқа барар жерім жоқ, рұқсат етсеңіздер осы ауылда тұра берейін» [2,243 б.]. Бөтен елдің аузымен автор қазақты мақтап, абыройын үстем етіп қойған. Бірақ, мұны өтірік деп те ешкім қарсы шыға алмасы анық.

Әңгімнің соңында ғана пайда болса да негізгі орындардың бірін алатын тентек Текебай қазақтың намысын қорғап шығып, намысшыл жігітке тән мінезімен ерекшеленеді. Текебай түрмеден шығып келеді, бірақ оның ол жерде болуға титтей де кінәсі жоқ еді. Сол кездегі бассыздықтардың бірі деп те қарауға болады бұған. Сонымен, Текебай өз қатарластарының бәрінен озды: Мараттың сыбағасын берген болатын. Тентек деген сөз атына бекер жармасып жүрмеген болып шықты. Тентектігі бүтін бір ауылдың азаттықты сезінуіне жағдай жасады. Тілін, жерін, атасын, рухын қорлаған Маратты Текебайдың тентек мінезі басты. Өзгеге жем болып жүрген өз жұртымызды құрықтан босатып елді бір риза қылады. Шығарманың соңы осылайша, кектесумен емес, ұлт арасын бекітумен бітті. Оған үлкен үлесін қосқан ауыл әкімі мен оның жауапты орынбасары, ауыл тұрғыны Қанат пен Тентекбайлар болды. Қанша қоқан-лоққы көрсетсе де сабырлық танытып шыдап баққан ауыл тұрғындары, әсіресе, Қанат ел арасын ажыратып алудан сақтап қалды.

М.Мағауин шығармаларының барлығында дерлік астарлап немесе ашық түрде ұлт тағдырын, рухани құндылықтарын ұлттық таным тұрғысынан дәріптеп келеді. «Қазақы менталитетімізге тән кейбір келеңсіздіктер, аяушылық, адамшылық сияқты сезімдердің аяққа тапталуы, мақсатсыз, мағынасыз саясатқа деген шарасыздық кейде ашық күйде берілсе, енді бірде астарлы образдар арқылы сөз болады» [3,43 б.].

Сондай шығармаларының бірі – «Құмырсқа қырғын» әңгімесі. Жаңадан көшіп келген үйінің ауласындағы құмырсқалардың тіршілігін бақылай жүріп күтпеген нәрсеге кез болады автор. Қырық жылдан бері қонысын өзгертпеген құмырсқалар әуелден-ақ назарын өзіне аудартты. «Мына бір илеу — тұтас бір әулет. Немесе, мемлекет. Ерекше тіршілік жүйесі, бағзыдан бекіген, бұлжымас заң-жарғылары, басқару рәсімдері бар. Әрине, өзіндік үлгі, бөтен бір өлшемдегі қоғамдық құрылым» [4,235 б.]. Осылайша кейіпкер әрі автор құмырсқалар хандығын тапты. «Илеу — құмырсқалар мелекетінің бас ордасы» [4,236 б.] деуінен-ақ үлкен бір тақырыпты қозғағалы тұрғаны байқалады. Сол хандықтың ордасында болып көргендей илеудің бөлме-бөлмелерін, ондағы құмырсқалардың қызметтерін айта бастайды. Бірақ осынау бақытты құмырсқалар әулетінің шырқы да бұзылатын кезі болады екен. Үйінің бір бұрышынан пайда болған жаңа илеу жаңа бір құмырсқалар әулетінің өкілдері еді. Түр-тұрпаттары, қимылдары бұрынғыдан басқаша, ұсақ болғанымен ширақ қимылдайды. Үй иесі де зияны жоқ қой деген оймен айтарлықтай мән бере қоймайды. Бірақ бір ай өтпестен олардың саны көбею үстіне көбейе берді. Жай ғана көбейіп қойған жоқ, өз жеріне сыймай, ашкөз империялар сияқты айналасындағыны да жайпай бастады. «Кенет көлеңкебеттегі топтан екі ш ымал бөлініп шықты да, бейбіт шеруге тура бел ортадан тиді. Әй-шәй жоқ, келе сала беткері бір қоңыр құмырсқаға, бірі кеудеден, бірі бөкседенбас салған. Қоңыр жиырыла тыпырлады. Сол, жағаласа бүктелген беті үшеуі бірдей жерге құлап түскен» [4,240 б.]. Құмырсқалар соғысы емес, тап бір адамдар соғысып жатқандай айқас басталып кеткен екен. Бірақ бұрынғы қоңыр құмырсқалар бейбіт болып шығады. Өзіне тимегенге тиіспейді, егер тиіссе ерлікпен қаза табады. Себебі, қара құмырсқалар оларға бірнешеулеп жабылады.

Қоңыр құмырсқалар шаруада ұйымшыл келгенімен, жаумен арпалыста берекесіздеу көрінеді. Азғантай уақыттың ішінде қара құмырсқалар баудың жарым бөлігін иеленіп үлгереді. Осы кезде үй иесі қоңыр құмырсқаларға көмекке келуді ойлайды. Әйткенмен, күте тұруға бел буады. Бәлкім ақылдары кіріп, бірігіп қара құмырсқаларды қуып шығар деп дәмеленген. Бірақ ол да бола қоймайды. Жеңіліп бара жатса қара құмырсқаларды өлтіретін дәрі сеуіп, жоқ ете салам деп риза болып отырған кейіпкерге мынадай ой келеді: «Жеті қат көктің төріндегі Ақсақал жердегі мына бізге қарап, дәл осылай масаттанып отырған шығар. Кейбір кездерде ол Кісі... Кісі емес, Тәңірі тағалам да өзі араласып кететінтәрізді ғой» [4,242 б.]. Бұлай деуіне бір нәрсенің себеп болатыны анық. Ал жалпы

мұндай әңгіменің жазылуына тағы бір нәрсе себеп болатыны да белгілі. Тұспалдап сөйлеуінде, бір нәрсені екінші бір нәрсеге ұқсатуында, бәрінде бір мән жатыр. Қалай болғанда да автордың айтқысы келген мәселенің бір шеті шығып жатыр. Сонымен, қандай айла қолданам десе де бәрі өз қолында емесін түсінді үй иесі. Ақыры, жауыз қара құмырсқалар қоңыр құмырсқалардың туған үйін, жерін тартып алғаны мәлім болады. «Өздеріне де обал жоқ... – Күші жетеді, саны көп. Тек береке-бірлік жоқ. Сондықтан осындай зобалаңға ұшырады!..» [4,243 б.]. Автордың балаларына, сонымен қоса оқырманына айтпағы осы еді. Бірлікті ту еткен халық қана басқаға төтеп бере алатынын, ауызбірлікті жоғалту жерді жоғалтуға әкелетінін насихаттайды. Қоңыр құмырсқалар жер ауып басқа жақтан қоныс тапты, бірақ, саны бұрынғыдай емес еді. Өлденеше есеге азайып қалған, илеуінің көлемі де кішкентай. Бар күш жігерінен айрылып, есін енді жиып келе жатқан ел сияқты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұдан кейін де туыстас екі әулет құмырсқалар арасында бау ішіндегі айқастар қайта басталды.. Қанды қырғынмен тең. Осының бәрін ой елегінен өткізе отырып, неге бұлай болады деген сауалға бас қатырады кейіпкер. Құдай өзі жаратқан тіршілік иелеріне жаны ашмайды ма деген де ой келеді. Соңында екі жақ та түгелімен қырылып бітіп, байтақ жер иесіз қалды. Жоғарыдан тамашалап тұрған адам үшін ұсақ құмырсқалар тым елеусіз болып көрінгенімен, олар да адамдар сияқты тіршілік иелері. Олардың да өмірі тамақ табумен, ұрпақ өрбітумен жалғасып келе жатқан үлкен бір отбасы немесе мемлекет тәрізді. Автор осы оқиғаны адамзат баласымен салыстыра қарап, ой түйерлік шағын бір әңгімемен ойын жеткізген.

Түйіп айтқанда, жоғарыда талданған шығармалар халықтың ұлттық танымын кеңейте түсуге өз үлесін қосады. Адамның рухани әлемі бай болса ғана өз елі мен жерінің қадірін жете түсіне алатынын сендіре тұседі. Бүгінгі күні жастарымыздың рухани әлемінде жетіспеушіліктер байқалып тұрады. Ал зиялы қауым өкілдері оны толықтырудан ешқашан да жалықпайды. Елім деп соққан жүрек тоқтағанда ғана бұл процесс үзілуі мүмкін. Ал олардың мұрасы өмір бақи халыққа қызмет етумен болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.
2. Мағауин, Мұхтар (2004), Көкбалақ. Роман, әңгімелер.– Алматы: Атамұра, – 248 б.
3. Балтабаева, Гаухар (2012), Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы.– Алматы. - 273 б.
4. Мағауин, Мұхтар (2004), *Тазының өлімі*. Хикаят, әңгімелер.– Алматы: Атамұра, – 256 б.

ӘЛІМҒАЗЫ ДӘУЛЕТХАНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

П.Ф.М., аға оқытушы Т.ДӘУІТҰЛЫ*

Түйіндеме

Мақалада тарихшы, әдебиетші, өнер танушы Әлімғазы Дәулетханұлының өмірі мен шығармашылығының өзіндік ерекшелігі мен тарихы туралы сөз болады. Әлімғазы Дәулетханұлы Қытайдағы қазақтардың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген көрнекті ағартушы, діни ғұлама, ақын әрі күйші композитор Шылбы бабасынан бастау алып, әкесі Дәулетхан арқылы Шығыс түркістан қазағына кең танылған жыраулық, ақындық, әншілік, композиторлық қатарлы дәстүлі өнердің бәрі болмаса да, бірнешеуін толық қанды меңгерген өнер майталманы. Сондай-ақ, бала жастан өршілде өжет өсіп, ұлтының салт-дәстүрін бойына сіңіріп, еркіндігімен бостандағын аңсап, сол жолда басын бәйгеге тіге күреседі. Осындай тағдырлы тарихымен көптеген құнды шығармаларды өмірге әкелді. Оның шығармалары өмір сырын тебірене шерткен аңсау-сағыну сияқты арман тілекпен астасып жатады.

Тірек сөздер: *Тәуелсіздік, өнер, сағыныш, туған жер, жыр, қытай, орыс.*

CREATIVITY OF ALIMGAZI DAULETKHANULY

Abstract

The article is about historian, writer, art critic Alimgazy Dauletkhanuly's life and the features and history of his work.

Alimgazy Dauletkhanuly is skilful poet who with the support of his father Dauletkhan learned if not all but several traditional art similar to zhyrau, poetic, singing, composer art which were widely spread among Eastern Turkistan Kazakhs and he also started learning art from Kazakh ancestor living in China during the end of XIX and the beginning XX, Shylby who was outstanding teacher, a religious scientist, a poet and a music composer. Also, from his childhood he was purposeful, tenacious, learning customs and traditions of his nation, wishing liberty and independence for his nation, he fought on that way. With a fateful history he created many valuable works. His works declaimed with dreams and wishes about covert life.

Keywords: *Independence, art, missing, mother land, poem, Chinese, Russian.*

КІРІСПЕ

Әлімғазы Дәулетханұлының ұлт өнері мен мәдениеті, әдебиеті мен тарихына қосқан еселі үлесі, азаматтық парызы, жүрегі ұлтым, тәуелсіздігім деп соғатын абзал азаматтығы, ұлт мүдесімен тағдырына нұқсан келтіретін әрқандай әрекетке қайыспай қарсы тұратын қайраткерлігі, кейінгі ұрпаққа өшпес өнеге.

Қытайдағы аты шулы мәдениет төңкерісі қарсаңында өмір есігін ашқан біздерге, Айтан Нүсіпханұлы мен Әлімғазы Дәулетханұлының есімі, мәдениет төңкерісі аяқталып, Мао өліп жайма шуақ заман орнап, ақ-қараны айыра бастаған шағымызда еміс-еміс естіле бастады. Бұл оқиға біздің ұлтқа деген сүйіспеншілік, отанға деген махаббат, тәуелсіздікке деген арман-тілегімізбен ұлттық рухымызды біртіндеп оянып, азаматтық сенімімізді қалыптастырды.

XX ғасырдың соңында алланың шапағатымен азуын айға білеген Ресей империясы ыдырап, Қазақстанның тәуелсіздік алуы, жалынды жастығын арнап, ұлт мүдесі үшін ұран тастап, топ бастап, Қытайдың темір ноқтасына мойын ұсынбай, соңғы мүмкүндіктеріне дейін тіресіп, қар жастанып, мұз төсеніп жүріп шегара асқан Айтан Нүсіпханұлы, Әлімғазы Дәулетханұлы қатарлы, қазақ тәуелсіздігін аңсаған азаматтардың арманының орындалуы еді.

Бұл Тәуелсіздік әлемнің әр түкпіріне тарыдай шашылған қазақтың отанында қауышуына зор мүмкүндік берді. Бағалай білген әр қазақтың баянды бағы, айтып тауысқысыз мақтанышы еді. Тұңғыш президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың әлем қазақтарына тастаған үндеуі, біздің ел қатарлы ата жұртқа оралуымызға сеніммен шабыт берді. 1994 жылдың 20 қазаны, Алматы қаласы Әл - Фараби атындағы ұлттық университеттің жатақханасындағы Рахым Айыпұлының уақтылы баспанасында, естен кетпес елеулі кездесу болды.

Түскі ас мезгілі, сырттан келсем Рахымның төрінде, аққалпағын қырлай киген, қызыл шырайлы, дөңгелек жүзіне қою мұртты жарасқан ел ағасы, әңгіме дүкенін құрып отыр екен. Есіктен кіре берген сәлемімді, орнынан сергек тұрып алып жатып, күлімдей қарап, кімсің-ей деді?! эзілдей күліп. Тұрсынбаймын деп едім, уай бауырым! аман-сау жеттіңбе? ел-жұрт аманба? деп, қайталай

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, d.tursyn@bk.ru

құшағын жайып бауырына баса, құшағына қыса амандасты. Міне бұл ағалық акеділ, дархандығымен аңқылдай қарсы алған азамат, қытайда бізге аңыздай елестейтін Әлімғазы Дәулетханұлы еді.

Осы күннен басталып, 24 жылға жалғасқан біздің аға-інілік силастығымызбен, отбасылық және шығармашылық қарым-қатынасымыз алтын арқауын осы күнге дейін үзбей келеді.

Қоныстану, тіркелу, азаматтық, баспана алу, жұмысқа орналасу, той-томалақ, өлім-жітім, қиналғанда жәрдемдесу т.б. бәр-бәріде Әлекеңнің ағалық ақылы, қайырымды қамқорлығынан шет қалған жоқ. Айтпақшы 2000 жылы өмірге келген ұлымның атын Әлекең, Ермырза болсын деп қойып еді. Сол Ермырзамыз биыл 11 класты тамамдап, ҰБТ-дан 130 бал алып, С.Демерел атындағы оқу орнының студенті атанып, ұстаздарымен ата-анасының сенімін ақтап отыр. Бұлда Әлекең ағамызбен Мәриям жеңгеміздей жақсыдан тиген шарапат деп білемін.

1995 жылы жадыраған жаз айында Әлекеңнің толықсыған шағы, ердің жасы 50 жылдық мерей тойымен бірге, ғалымдар үйінде «Еренқабырға әуендері» атты шығармашылық кеші өтті. Ошақтың үш бұтындай тағдырларымен достығы жарасқан, Айтан Нүсіпханұлы мен Жәркен Бөдешұлы және қытайда қалған досы Қасымхан Уатханұлының өлеңдеріне жазылған Әлімғазы Дәулетханұлының «Туған жер», «Сайрам көл», «Мәрияш», «Жалған-ай», Есбосын батырдың әні «Ақкөйлек» т.б. әндерін өнерпаз әнші аға-інілері Абылай Түгелбаев, Тілеубек Қожанұлы, Ермұрат Зейіпханұлы, Жаннат Тоқтасынқызы, Тұрсынбай Дәуітұлы, Тайшыбек Жұмашұлы т.б. тамылжыта шырқаса, Әлекеңнің «Ықылас Дүкен» атындағы мұражай қорына тапсырған халық күйі «Сары өзен» мен өз күйлері «Сағыныш», «Әкеме» атты күйлерін «Ықылас Дүкен» атындағы мұражайдың ансамблі төгілдіре орындап, көрермен көпті мәз етті. Кеш тізгінін қазақтың аққу ақын қызы Мәрпуға Айтхожина мен қайраткер ақын ұлы Айтан Нүсіпхан ұстады. Халық жазушысы Қабдеш Жүмәділұлы Әлекең жайлы тарихи кешулерді толғана сөйледі. Осы кешке арнайы шым қаладан келген ұзақ жыл мектеп директоры болған Тоқташ Исламбеков, Әлімғазы Дәулетханұлының сол өңірдегі кешірімелері, өнері, білімі, азаматтығы, досқа адалдығы жайлы ақтарыла айтып ризашылығын білдірді. Міне бұл Әлімғазы Дәулетханұлының таныстықтың алғашқы жылдары, отанға жаңа оралған біздерге қалдырған ерекше әсері еді.

Осыдан кейінгі ширек ғасырға жуық уақытта тарихшы, сыншы, өнер танушы, журналист Әлімғазы Дәулетханұлының бұрынғы-сонды өмір жолы, шығармашылығы, ғылыми зерттеу еңбектері, қоғамдық қызметі, қайраткерлігі, ұлтқа деген азаматтық ізгі істері, 60-70 жылдық мерей тойлары т.б. ел үшін, ұлт мүдесі үшін еткен табысты еңбектері, көп сериялы теле филімдей көз алдымыздан өтіп жатты. Енді осылардың басты-бастыларына қысқаша тоқтала кетелік.

Біріншіден 1961-1966 оқу жылдарында Үрімжідегі жалғыз университеттің (Шин жияң университеті) қытай тіл-әдебиеті факультетінде оқып, оны ойдағыдай тамәмдаған, өмір бойы тіл-әдебиеттен, тарихтан қол үзбей, саналы ғұмырын ғылым мен өнерге, саясат пен ұлттық тәуелсіздік жолындағы күреске арнаған Әлекең, Алаш ұранды әдебиеттің белді өкілі ақиық ақын Таңжарық Жолдыұлы шығармаларының зерттелуімен насихатталуына бір кісілік есесін қосты.

1976 жылы Әлімғазы Дәулетханұлы Шымкенттегі институтты тамамдарда Таңжарық шығармашылығы жайлы диплом қорғап, кейін ары қарай кандидаттық диссертация жазуға ниет етіп, Мәскеудегі дүние жүзі әдебиеті тарихы бөлімінің бастығы Зоя Кедринадан қодау тапқанымен, Алматыдағы ғылым академиясының сол кездегі басшылары оң қабақ танытпайды. «Айтқан уәждары: Біріншіден Жамбыл тануға жатқызайық десек Таңжарық жазба ақын. Екіншіден ерте заман әдебиетіне келмейді, Таңжарық таяу жылдардағы ақын. Үшіншіден бұл тақырып Ресей мен Қытай арасындағы даулы мәселе» [1, 121 б.] деп, жетекші болуға ешкім батылдық етпеген. Сонымен бұл жұмыс аяқсыз қалған. Кейін бұл еңбегі қысқартылып 2003 жылы «Таңжарық тағлымы» атты жинақта және 2004 жылы «Абай» журналында басылды.

1990 жылы «Алатау» телеарнасынан тұңғыш рет Әлімғазы Дәулетханұлының авторлығымен «Таңжарық туралы сөз» деген бір сағаттық телехабар ұйымдастырылып, хабарға Қабдеш Жұмаділов, Тілеужан Сақалов, Нұрқасым Қазыбектер қатысып, Таңжарық өмірі мен шығармашылығы жайлы сөз-сұхбаттар құрып, ой бөлісті. Еркін Құжманов «Түрме халі», «Елмен амандасу» сияқты жыр-толғауларын тамылжыта орындап, әуе толқыны арқылы күллі қазақтың құлағына жетті.

Қала мен дала газетінің 2017 жыл 21 сәуірдегі санының 12-13 бетінде, Әлімғазы Дәулетханұлының «Таңжарық Жолдыұлының жаңа өлеңі табыды» деген көлемді мақала жарияланды.

Мендіғали Мейрамов мұңдым сізге,
Қаламды арнап әтей бұрдым сізге.
Неде болса тілдесіп қалайын деп,
Кең жайып құшағымды бұрдым сізге.

Толқыны уақыттың кетті бөліп,
 Бар еді айтар сөзім ырғын сізгек.
 Көп жапа көрсетті деп ренжіме,
 Бұл жақта қалмақ, қытай тұрғын сізге.
 Кедергісі кездесіп кесел болды,
 42 -43 жылдың сізге[2, 12-13 б.].

Осылай басталатын Таңжарық Жолдыұлының бұрын еш жерде жарық көрмеген, түрмелес досы Меңғали Мейрамовқа осыдан 74 жыл бұрынарына жазған, жаңа өлеңінің өз қолына қалай түсіп, қалай толық жазып ала алмау тарихын, Марқұм Балқаштың досы, Меңдіғалидың күйеу баласы Төлеуханның есерлігін, бостандығын шектеп, ар-намысын таптаған қоғамнан көрген қорлығын, оқыған жанның ет жүрегін жүрегін шымырлата әңгімелейді. Екіншіден Әлекең, әділетсіздікке жаны қас, азаматтық арын таза сақтаған, ұлтын шын сүйетін, дәстүр мен өнердей рухани мұраны тел емген, нақтылап айтар болсақ «Уызына жарыған» сирек кездесетін бегзат мінезді тұлға. «Байгелдінің «Елібайы» кім? Қайда туған?», «Мұхтархан Оразбайдың 15 өтірігі», «Оспанның үккімі Жағда тергегенге дейін шығып қойған» [4, 15 б.] т.б. сынни сараптама мақалалары осыған айқын дәлел бола алады. Әлекеңнің бұл айтқанын біреу айтар, біреу айтпас. Біреуге жағар, ал біреуге жақпасы белгілі. Өйткені біреу мәртебені, ал біреу жақын-жұрағаттықты алға тартып немесе нем бар еді, жаманатты болып деп жалтақтар еді, жалтақтады. Ал, Әлекең болса ұлтқа, ұлттық намысқа күйе жағатын мұндай әділетсіздікті тайрандатып қоя алмады. Өзгелер мұны көрмеді естімеді дейсізбе? көрді, естіді, бірақ жоғарда айтқан пендешіліктен аттап өте алмады. Батылдығы жетпеді. Әлекең бетің-жүзің, мәртебең, шен-шекпенің деген жоқ. Шындықты шығғырып бетіне басты, айтқанын дәлелдеді, ақиқат жеңді. Үшіншіден Әлекең әдебиетпен тарихтың шын жоқшысы, зерттеушісі. 2015 жылы Алматыдағы «Дәстүр» баспасынан жарық көрген, «Шығыс Түркістан халықтарының ұлт азаттық дәуірі әдебиеті (1679-1949)» атты көлемді ғылыми монографиясында ұлттық-түркілік көзқарасы, жанаша ойлау жүйесімен айқын да нақты, мол дерек көздеріне сүйене отырып, ғылыми тұрғыдасмпатталған, көпшілік оқырман іздеп жүріп сүйіп оқитын құнды еңбек.

70 жылдығында жарық көрген «Тарту» атты жинағында ұлттық руханиятымыз - өнер, мәдениет және қоғам қайраткерлері мен тарихи тұлғалар жайлы әңгіме, эсселері топтастырылған. «Мағжан және қазақ поэзиясы» атты сын-зерттеуі, «Ежелгі Түркілер» атты бірнеше рет қайта басылған тарихи еңбектері Әлімғазы Дәулетханұлының ұлт өнері мен мәдениеті, әдебиеті мен тарихына қосқан еселі үлесі, азаматтық парызы деп есептейміз. Бұл жүрегі ұлтым, тәуелсіздігім деп соғатын санаулы азаматтардың ғана батылы жетіп, байыбына баратын игі іс.

Төртіншіден Әлімғазы Дәулетханұлы Қытайдағы қазақтардың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген көрнекті ағартушы, діни ғұлама, ақын әрі күйші композитор Шылбы бабасынан бастау алып, әкесі Дәулетхан арқылы Шығыс түркістан қазағына кең танылған жыраулық, ақындық, әншілік, композиторлық қатарлы дәстүлі өнердің бәрі болмаса да, бірнешеуін толық қанды меңгерген өнер майталманы десек, артық айтқандық болмас. Әлекең халық әндерімен халық композиторларының әндерін домбырамен күйкылжыта сүйемелдеп, тамылжыта орындайтын, ән табиғатын терең танып, әлдилеп-аялап, асқақтата шырқайтын әнші. Сондай-ақ, азамат болып ат жалын тартып мінгелі өз көзімен көріп, басынан кешкен кешірмелерін тереңнен толғап қоғам, заман, тәуелсіздік, сағыныш, достық, махаббат т.б. тақырыптарда жүрек қылын шертер, әсерліде әсем әндерді өмірге әкелген композитор. Ана сүтімен дарып, туада біткен талантын өмірдің сан қилы сокпағында шыңдап, тағдырлас достарымен тығыз шығармашылық байланыста болып, «Туған жер», «Сайрам көл», «Қайран жер», «Азамат атқа қон», «Сағыныш», «Аңсаған махаббат», «Көкше қызы Алмагүл», «Мәрияшым» т.б. сөзімен әні бірін-бірі толықтыра қабысып, тыңдарман жүрегінен терең орын алған, өміршен әндерді дүниеге әкелді.

Әсіресе есімдері бірін-бірі толықтырып тұратын, қанды көйлек тағдырлас досы Айтан Нүсіпханұлының азаматтық тұлғасы, ақыл парасаты, достығы, ақындығы, Әлекең шығармашылығының құрамдас бөлімі іспетті. Әлекеңнің өз сөзімен айтар болсақ «Айтан поэзиясының шоқтықты бір саласы оның өр рухты, азаматтық жырлары болатын. Саяси күрескер Айтанның асқақ азаматтық лирикалар жазбауы тіптіде мүмкүн емес еді. Ол осы қарымымен басқалардан оқшау, айырықшаланатын. «Сайрам көлім» Айтан ақындығының бір белесін танытар мұрасы» [3, 224 б.] дейді, асыл досын айырықша ардақтай түсіп. Өлеңге шабыттана ән жазып, ақын арманын тіптіде асқақтата түседі.

Атыңнан айналайын Сайрам көлім,
 Өмірге сенен құлаш жайған едім.

Үн қосып күңіренген зар күйіне,
Жағанда қалды-ау менің қайран елім. –

жолдарындағы «Үн қосып күңіренген зар күйіне» деген сөздер, 50 жыл өтседе сол ел тағдырында бүгінде қайталанып тұрған құбылыс екені шындық. Сондықтан Айтекеңнің ақындық байқампаз, сезгірлігі еріксіз бас шұлғуға мәжбүр етеді. «1969 жылдың жазында Айтекең екеуміз нағыз шығармашылық көңіл-күйде жемісті еңбек етіппіз. Сол тұстағы біздің көңіл-күйімізді білдіретін жаңа шығарманың бірі «Азамат атқа мін» дейтін марш екпінді ән еді. Егер естір құлақ, көрер көз болса, бұл ән бүгінгі тәуелсіз қазақ елініңде бір кәдесіне жарап қалар еді-ау» дейді Әлекең толқынысты сезіммен.

Әлімғазы Дәулетханұлының келесі бір шоқтықты әні өмірден ерте қайтқан ақын досы Қалибектің «Қайран жер» өлеңіне жазылған әні.

Қайран жер сағымды алқап, шоқы құздар,
Қайран ел, қырғи жігіт, тоты қыздар.
Сағындым сені.

Жүрмін мен бейтаныс бір жат өлкеде,
Жаныма сары тамызда өтіп ызғар.

Қалибек ақын небәрі 20 жасында, 1965 жылдың жазында ұйғырдың қайнаған ортасы Токсұн ауданы жерінде жазған өлеңге, Әлекең 1970 жылы Көкше тауда, ақ түтек боранда қой соңында, сағынышпен қайғы қос бүйірден қыспаққа алған тұста, арпалысып жүріп осы әнді шығарады. Ән мәтінінің тілге жеңілдігіне орай, әуені де жүрекке жылы тиеді. Бір айтқаннан жатталып, жабырқау көңілді жұбатып, іштегі шерді шығарып, қасірет мұзын ерітетін шуақ нұрындай сезіледі. Автордың өз сөзімен айтар болсақ, «Осы әнді айтқанда, Айтан аһ ұра: «Қайран Қалибегім-ай қайда жүр екен, не күйде жүр екен, әлде жауыздардың қолынан мерт болдыма екен, тірі болса жарар еді?» деп солқылдап жылағанда, бәріміз қосыла күңіренуші едік» дейді, жанарына жас іркіліп. Әлімғазы Дәулетханұлының әндерінің бір бөлімі: туған отанның, туған халқының мұң-зарымен тауқыметті тағдырынан сыр шертіп елді бостандыққа, тәуелсіздікке деген арман тілекке жетелесе, ал «Аңсаған махаббат», «Көкше қызы Алмагүл», «Мәрияшым» қатарлы көңілдіде ойнақы сезімнен туған әндері, сағынышпен махаббат және құштарлықпен аңсау сияқты көтеріңкі көңіл-күйдің жемісі.

Әлімғазы Дәулетханұлы қай тақырыпқа қалам тербесе де нақты дәлел, айнымас ақиқат, шырқыраған шындықты толық дәлелмен жан-жақты жүйелі жазып, оқырманның да, тыңдарманның да көкейінен шығатын толғақты дүниелердің шешімін табады. Қарсы уәж айтқандарға да салмақтылықпен салихалы жауап қайтарады. Бұл тарих пен әдебиет сынында ұлт мүддесіне қатысты шешуі қиын түйіндердің шиесін ажыратуға айтарлықтай көмегін тигізгені шындық.

Нарықтық экономикаға негізделген бүгінгі ұлт тағдыры сынға түсіп жатқан қоғамда, Әлекең еш екіленбестен жалынды жастығында, темірдей тегеурінді денсаулығында, алтынға сатып ала алмас қымбатты уақытында, ұлт мүдесі, ұрпақ келешегі үшін арнаған жан. Ұлтының адал ұланы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, тарихшы, әдебиетші, аудармашы, сыншы, сазгер, әнші ұлтының адал ұланы, Әлімғазы Дәулетханұлы биылғы жылы жемісті 75-тің шыңына шықты. Оның ерен еңбегін елеген халықаралық Түрік академиясы мен Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты 2018 жылдың 13 қыркүйегінде «Рухани жаңғыру және түркі әлемі тарихының мәселелері» атты ғылыми конференция өткізіп, Әлімғазы Дәулетханұлының әдебиет, тарих, сын және өнер жайындағы еңбектеріне жоғары баға берді. Сондай-ақ түрік академиясы, еңбегі ерен қазақ ғалымдарына берілетін күміс медалмен марапаттаса, Шоқан Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, институт тарихындағы тұңғыш реткі профессор-ғалым атағын берді. Әлімғазы Дәулетханұлы жемісті 75 жасқа келген мерейлі тойында «Зар заманның шерлі шежіресі», «Өмірімнің арқауы-ел мен ерлер тарихы», «Ли Бэй қазақ емес», «Ұлы ғұн империясының тарихы» 2том, «Ежелгі түркілер» қатарлы 6 кітапты оқырман назарына ұсынды.

Еліңіз елеген еңбегіңіздің игілігін көріп, Мәрия жеңгем екеуіңіз жарасқан жұптарыңыз жазылмай қол ұстасып, ауырмай-сырқамай қара орман халқыңызбен, ұрпақ алдында мәртебелеріңіз биіктей берсін!?

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Таңжарық тағылымы: (Т.Жолдыұлының өмірі мен әдеби мұрасы хақында) Құрастырған Оразанбай Егеубаев. Алматы, - «Көркем!», 2003 – 392 бет.
2. Қала мен дала газеті. 2017 жыл 21 сәуір 16 бет.
3. Тарту: Әңгіме, повестер, естеліктер, сын-зерттеулер, мақалалар, сұхбаттар. Әлімғазы Дәулетхан. Алматы, “Мерей» баспасы. 2013, - 364 бет.
4. Ли Бэй қазақ емес!: мақалалар мен ой пікірлер. Құрастырған – Әлімғазы Дәулетхан. – Алматы: «Жания-Полиграф», 2018. – 252 бет.

А.ҮЛІМЖІҰЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЖЫ БАЯН» ДАСТАНЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

докторант **Э.С.СЕЙСЕНБИЕВА***

* Қазақ мемлекеттік қызар педагогикалық униерситеті, elka1975@mail.ru

PhD доктор, профессор З.-А.ӘУЕЗОВА**

Түйіндеме

Мақалада араб әдебиетінің XIX ғасырдағы қазақ кітаби ақындар шығармашылығына әсері туралы айтылады. XIX ғасыр кітаби ақындарының көпшілігі Ислам дінінің әсерінен көптеген діни қисса-дастандар жазған. Кітаби ақын, назира сөздеріне түсініктеме беріліп, ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып талдап жазылды. Кітаби ақын Ақыт Үлімжіұлының «Қажы Баян» тарихи романы талданып қарастырылды.

Тірек сөздер: назира, мінәжат, кітаби ақын, діни қисса-дастандар

THE UNIQUENESS OF THE POEM "QAZHY BAYAN" AND A.ULIMZHILY**Abstract**

The article examines the influence of Arabic literature on the Kazakh book of creativity of 19th-century poets. Most of the 19th century poets were influenced by Islam, with many religious writings. The poet of the book commented on his approximate words and analyzed on the basis of the opinions of scientists. The historical novel "Qazhy Bayan" of the book poet AktytUlimzhiuly is analyzed.

Keywords: approximate, prayer, book poet, religious dictionary.

КІРІСПЕ

Біз бұл мақаламызда араб әдебиетінің қазақ кітаби ақындар шығармашылығына ықпалы туралы айтамыз. Араб әдебиеті шығыстағы ең бай, әлемдегі ең көне әдебиеттердің бірі болып саналады. Араб әдебиетінің алғашқы жанры поэзия, оның мазмұны ислам дінінің негізін қалаушы Мұхаммед пайғамбардың өсиет, насихат сөздері, яғни хадистер мен діни аңыздар. Ислам әдебиетінің негізі араб еліннен бастау алады. Ислам діні араб әдебиетінің өркендеуіне жақсы әсер етіп, әлемдегі ықпалды әдебиеттердің біріне айналды. Араб халқына Исламның әсері туралы Ханна әл-Фахури былай: «Поэзияға жаңа ағым әсер етті... шығарманың сюжеті Құранмен байланыстырылып күрделеніп, Құранның дана және нақыл сөздерінен тұрды...» – десе [1, 174].

Ал, белгілі шығыстанушы ғалым, профессор Ә.Дербісәлінің: «Ислам дінінің Арабия жарты аралынан ұзап шығып өзге елдерге тарауы, араб халқының басқа жұртпен қарым-қатынасы, әдет-ғұрып алмасуы әдебиетке әсерін тигізбей қойған жоқ. Егер исламға дейінгі дәуірдегі бәдәуи ақындары өз өлеңдерінде руы мен тайпаластарын мақтаумен шектелсе, исламнан кейінгі кезеңдегі шайырлардың бір тобы жаңа дінді, Мұхаммадты мадақтап жырға қосты, пайғамбардың жауларына шүйлігіп, дінсіздерге қарсы «киелі соғысқа» («джихада») шығуға шақырды. Араб ақындары ислам дінін әрі қарай батыл тарата беруді ұсына отырып, оның жеңістерін насихаттады, «қасиетті соғыста» мерт болғандарға элегия арнады», – деп [2, 47] жазғанындай, жаңа дін ең алдымен жергілікті араб халқының әдебиетіне әсер етіп, біртіндеп басқа Орта Азия елдерінің әдебиетіне де ықпал ете бастады.

Ғалым, профессор Ө.Күмісбаев: «Нәзірат – арабша жауап, ұқсату. Нәзира – мұсылмандық Шығыс поэзиясында орта ғасырларда қалыптасқан әдеби үрдіс. Белгілі бір ақынның өзіне дейінгі классикалық шығармаға «жауап» қатуы түрінде, өнер сынасу, өлең жарыстыру мақсатында пайда болған. Жыр бәйгесіне тәуекел еткен шайыр бұрыннан мәлім шайырдан жаңаша жол іздеуге, өзі өнеге тұтып отырған дастанның тақырыбын, өлең өлшемін, көркемдеу өрімін пайдаланып, ілкі туындыдан асып кетпесе де, жетеғабыл түсетін өзіндік бояу, реңі бар шығарма жазуға тиіс еді. Бұл – ежелгі өнер иесі үшін ақындық кәметел белгісі. Нәзирашылдық дәстүрі қазақ кітаби ақындар шығармаларында көптеп кездеседі» - дегендей шығыстың назира үлгісінің қазақ әдебиетіне енуіне кітаби ақындар шығармаларының орны ерекше [3, 242]. Араб әдебиетінің әйгілі шығармаларын насихаттаған қазақ әдебиетінде кітаби ақындар. Кітаби ақындар романтикалық, батырлық, ғашықтық, діни дастандар жазды.

Кітаби ақындар араб ертегі, қиса-дастан, аңыздарының үлгісінде қазақ ортасына лайықтап, үндестіріп, өз ортасының, уақытының әдеби-эстетикалық талғам-тілектеріне қарап, шығыста кең тараған «назирашылық» дәстүрді қазақ әдебиетінде кеңінен дамытқан.

«Кітаби ақындар – шығыс әдебиетінің араб, парсы, түркі тілдес халықтарында бар поэзияның озық үлгілерін өзінше жырлап, қазақ арасына таратып, шығыс тілінде шыққан кітаптар сюжетін қайта өңдеп, қисса-дастандар шығарған бір топ ақындар. Шығыс поэзиясының көрнекті ескерткіштерімен

** Евразиан перспектива ғылыми-зерттеуорталығы, zauezova@yahoo.com

түпнұсқада танысты. Олар Шығыс поэзиясының көркемдік құралдарын өз шығармаларында орынды пайдалана білді» - [3, 281].

Қазақ әдебиеті тарихына «кітаби ақындар» деген атпен кірген ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында қазақ ақындарының үлкен шоғыры болғаны белгілі. «Кітаби» сөзі шартты түрде болса да, термин ретінде қалыптасқанын әдебиетші ғалымдардың зерттеулерінен көруге болады. Олар Бұхара, Ташкент, Самарқан, Қазан, Уфа сияқты қалалардағы мектептер мен медреселерде білім алып, өз шығармашылықтарында ағартушылық идеяларымен ерекшеленді. Араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгерген кітаби ақындар Шығыс әдебиетінің классикалық үлгілерін қазақ даласында насихаттап, жырлауда айрықша танылады. Б.Кенжебаев кітаби ақындар жайында «Олар екі түрлі мәдениетпен танысып, екі түрлі әдеби дәстүрден нәр алған. Бірі қазақ халқының бұрынғы мәдени байлығы мен әдеби қазынасы, екіншісі мұсылмандық Шығыстың ертедегі әдебиеті», – деп тұжырым жасайды [4, 11].

«Кітаби» деген атау ертедегі христиан діндарлары арасында діни кітап – «Инжіл» ережелерін бұлжытпай орындауды жақтаған, уағыздаған, адамдар жөнінде қолданылған. Оны біздің ХХ ғасыр басындағы ақындарымыз жөнінде қолдану мүлде орынсыз. Кітаби ақындарды діншіл, жазған шығармаларының көркемдік жағы әлсіз, сапасыз деген пікір үстем болып, біраз уақыт зерттеу нысанына алынбағаны белгілі. Кеңес заманында ғасыр басындағы ақындарды менсінбеушілік, жете бағаламаушылық болғандығын, тіпті, шын мәнінде әдебиет болған жоқ деген секілді ұшқары пікірлердің өріс алғанын ғалым Б. Кенжебаев орынды атап өтеді [5, 18].

Қазақ әдебиетінің тұңғыш сыншысы, ғалым, академик Мұхаметжан Қаратаев «Ізденіс іздері» атты ғылыми еңбегінде кітаби ақындар жайлы былай деп жазады: «Біз халқымыздың бұрын-соңды белгілі адамдарын еске алып, ардақтағанда, оның әрқайсысының өскен ортасында, озса – бүкіл қоғам өмірінде алған орнын, атқарған қызметін, сіңірген еңбегін аңқытауды мақсат тұтамыз. Ал, «кітаби» ақындарды көпке дейін дұрыс түсінбей келдік. Тіпті, оларға қырын да қарап келдік. Сондағы уәжіміз – әлгілердің бәрін “діншілдер” деп теріс түсіну еді. Ал бұл жиырмасыншы жылдары пролеткультшілдердің «Пушкинді тарих кемесінен лақтыру керек» дегені сықылды сорақылық болатын» [6, 172].

ХХ ғасыр басындағы әдебиетті зерттеген ғалым Ы.Дүйсенбаев «Қиссашы ақын», «Кітаби ақын» деу қолдан жасалған терминдер. Сондықтан да олардың шығармаларын зерттеп, талдап барып идеялық-көркемдік сапасын анықтау керек. Болмаса бұлай атау жаңсақтық дегенді алға тартады [8, 27].

ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің дамуы мен оның қайраткерлері жайында әдебиетші ғалымдардың барлығы дерлік қалам тартып, олардың шығармашылықтарын зерделей келе ұстанған принциптеріне қарай әдеби бағыттарын анықтауға тырысқан. Белгілі ғалым Б. Кенжебаев бұл қаламгерлерді ұстанған бағытына қарай ағартушылар және ағартушы демократтар деп бөлсе [9, 189-190], әдебиетші ғалым Ө.Әбдіманов “ХХ ғасыр басында үш әдеби бағыт болды. Олар: ағартушы ақын-жазушылар, ағартушы демократ ақын-жазушылар және буржуазияшыл-ұлтшыл ақын-жазушылар” – деп саралайды [10, 82].

Қазақты надандықтан құтылуға шақырған Абайдан, халықты оқуға шақырған Ыбырайдан бастап, ислам діні негізінде жаңаша дүние ғылымын меңгеріп, өз заманына сай білім алуға насихаттаған қазақ оқымыстыларын жәдиттік бағытты ұстанғандар demuімізге болады. Демек, осы аталған кезеңдегі көркем әдебиеттегі бағытты екіге бөлуге болады. Олар:

- 1) Қадимдік бағыт;
- 2) Жәдиттік бағыт.

Қадимдік бағыт дегеніміз бұл – дүние болмысын өзгертпеу, өркениетті мойындамау сипатында болса, ал жадиттік бағыт – өркениет әкелген жаңалықтарды игілік ретінде бағалап, жаңа дүниенің ғылымы ретінде танып, оны қабылдаған; өз заманына сай білім алуды мақсат еткен, надандықты құтылу жолында білімді құрал етіп алып, оқыған зиялылардың жасаған көркем шығармаларының бағыты.

Кітаби ақындар шығыс әдебиетінің араб, парсы халықтарында бар поэзияның озық үлгілерін өзінше жырлап, қазақ арасына таратып отырған, шығыс тілінде шыққан кітаптар сюжетін қайта өңдеп, қисса-дастандар шығарған. Профессор Н.Келімбетов: «Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қиссалар жазып, кезінде нәзира дәстүрін ұстанған бір топ ақындар қазақ әдебиеті тарихында «кітаби ақындар» деп аталып жүр», – деген пікір айтады [11, 325].

Кітаби ақындар өз заманында мұсылмандық жолды берік ұстанып, ислам дінін насихаттауды мақсат тұтқандықтан, көп жағдайда шығармалары зерттеушілер тарапынан сынға да ұшырап

отырған. Дегенмен, бір ескерер жайт зерттеушілердің сол кездегі кеңестік саясат пен коммунистік идеологияның ықпалымен осылай жазуға мәжбүр болғанын аңғару қиын емес.

Жалпы арабтың әдеби үлгілерінің тақырыптық, идеялық, сюжеттері жағынан болсын, оқиғаны суреттеу шеберліктері ерекшеліктерін алсақ та қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларымен ұқсасып отыратынын анық аңғаруға болады. Арабтың бұл жырлары қазақ әдебиетінде қисса, дастан жанрларының қалыптасуына, дамуына әсер етті.

Арабтың «Мың бір түн», «Ләйлі-Мәжнүн», «Калила мен Димна» секілді жәдігерлері мен Ислам дінінің пайда болып, әлемге таралуына байланысты туған әдеби үлгілерінің қазақ тілінде жасалған нұсқаларынан қазақ әдебиетінің араб әдебиетімен тарихи байланысын, ежелден келе жатқан терең тамырлы қарым-қатынасын көруге болады.

Ғалым У. Қалижанов: «...бүгінгі күнге дейін әдебиет тарихынан өзінің нақты бағасын, орнын ала алмай келе жатқан тұлғалар бар. Олар кезінде кітаби ақындар, діншіл ақындар деген желеумен әдебиет тарихынан, ел тарихынан ұмыт қалдырылды. Бұл діни-ағартушылық ағым ХІХ ғасырдың екінші жартысында өзінің үлкен прогресшіл ролін танытты» [12, 3] – деп кітаби ақындарды діншіл ақындардың қудалауға түскенінін, тіптен азаппен өлтіргені туралы айтады.

Бұл кездегі кітаби ақындардың бірі, кезінде «діншіл» ақын болып танылған, бүкіл еңбектерінде Алла сөзін құрметпен атап, өз заманының қыспағына қарамастан оған деген жүрегінің тазалығын, иман сенімін жырлап өткен ақындардың бірі – Ақыт Үлімжіұлы.

Ақын Ақыт Үлімжіұлының «Хажы Баян» сапарнамалық тарихи романын төмендегідей құрылымдық ерекшеліктерге бөліп қарастыруға болады:

1. Тәухид (Алланы ұлықтау);
2. Мінәжат (Аллаға сыйыну, жалбарыну);
3. Нағыт (Мұхаммед пайғамбар мен оның сахабаларына мадақ);
4. Сәбәб-и тәлиф немесе сәбәб-и китаб (шығарманың жазылу себебін баяндау);
5. Ағаз-и дастан (негізгі бөлім);
6. Хатима (Қорытынды сөз).

Әрине бұл аталған құрылымдық ерекшелік «Хажы Баян» тарихи романында толығымен бірізді болып сақталмаған, аталған құрылымдар жекелеген бөліктерінде жазылмауы немесе кейбірінің орындары ауысып, болмаса өзара мінәжат жырының шығарманың соңына қарай орналасуы кездесіп отырады. Мысалы: тәухид пен мінәжат секілді бір-бірімен астас, ұқсас тақырыптық бөліктер көбіне қатар келіп, кейбір жағдайда арасы ашылмай бір-бірімен ұқсасып та жатады. Шығармадан осындай ерекшелікті кездестіруге болады. Ақын дастанның тәухид яғни, Алланы ұлықтау бөлімінде Аллаға мадақ айтылған:

Қылған ісің Құдайға,
Аян болар күн болар.
Ғазырайыл жаныңда,
Даяр болар күн болар...
... Бұл дүниеде кім қалар?
Нәсихат қылған тіл қалар.
Патшалардан тақ қалар,
Мергендерден жақ қалар.
Ұсталардан тат қалар,
Ғалымдардан хат қалар [13, 119-122].

немесе
Күнәдан аулақ қашыңыз,
Түзу жолды басыңыз.
Жоғалады бір күні,
Қайран өмір жазыңыз [13, 122].

– деп мінәжат етеді. Ақын тыным таппай Алладан күш-қуат, медет, көмек сұрайды. Жаратқанына мінажат етеді, жалынып әрі жалбарынады. Ертелі-кеш Аллаға құлшылық етіп, дұға жасайды. Мұнда Аллаға мадақ айтылғаннан кейін нағыттан ақын былай деп жырлайды:

Мұхаммедті жаратып,
Досы қылдың өзіңе.
Мұхаммедтің құрметі,
Жас толтырдың көзіме...
Әбубәкір, ия Ғұмар,

Ғұсман, Ғали ол Хайдар.
Адам ата һәм барша,
Мүрсәл Нәби пайғамбар.
Құрметіне солардың,
Саламатлық бер Жаппар [13, 187-188]
немесе

Иә, Аллаһи тіледім:
Ісім Ағзам құрметі,
Сүйер достың Мұхаммед,
Мұстафаның құрметі,
Бәрінен бұрын жаралған,
Зиараты таралған,
Атамыз адам құрметі.
Ұжмақтан шығып зарланған,
Ерін таппай сандалған,
Хауа ананың құрметі[13, 209]

- деп ақын Мұхаммедке арнап мадақтау жырлайды.

Ақын шығармасының тематикасы өте бай, онда тек бір ғана мінәжат тақырыбындағы шығармасында бірнеше сарында өрнектелуін байқауға болады. Мысалы:

Иә Алла, қабылдай гөр жылағаным,
Шапағат Расұлыңнан сұрағаным.
Расұлыңның құрметіне жарылқасаң,
Шүкірлік жай болғандай бұл арманым.

Таусылмас арманым көп айта берсем,
Құдая нәсіп етсең қайта келсем.
Аманат қойдым Алла шәһәдәтім,
Келе алмай ажал жетіп сахарада өлсем.
Жолығып қияметте Расүліңе,
Құдая мен разы дидер көрсем [13, 217].

Ақын тәуекел етіп алыс сапарға шыққан жоқ Алладан аман-есен туған елге, жерге оралуды жалбарынып сұрайды. Жолдың қашықтығы мен жол азабының қиындығын бастан кешірген ақын, сол қиын сапарда өліп кетсеп, Алладан жұмақтан дидар көруге жаз деп сұранады.

Мінәжат қылдық сонда Хаққа зарлап,
Тұрдық қой басты сонда өлімге арнап.
Жолынан Мәдиненің үміт үзіп,
Рузаға ғайып болды бару-бармақ.
Ғарып басқа бұл михнат душар болып,
Көңілге түсіп кетті қатты салмақ.
Үш жарым тәулік бағыр қалды тоқтап,
Тұрдық қой өлмесекте өлікке ұқсап.
Сол кезде теңіз толқып шықты кеме,
Жүрерге патша Құдай берді соқпақ [13, 212-213].

Ақын азды-көпті жасаған кемшілік-білместіктеріне кешіріп сұрап, тәуба ете отырып, осы жол сапарындағы қиындықтарда Аллаға былай деп жалбарынады:

Он сегіз мың ғаламды,
Жаратқан өзің бар Құдай.
Бір өзіңнің хүкіміңе,
Қаратқан өзің бір Құдай
..Ғарып бірлен міскінге,
Жардам берген бар Құдай
...Тіршілігін ғаламның,
Жаннан берген бар Құдай.
Жан сақтауын адамның,
Малдан берген бар Құдай [13, 187].

Ақын Хатима бөлімінде яғни, қорытынды сөзін де Аллаға мінәжат етіп, туған жеріне, еліне аман есен келгеніне тәубаға келіп, Аллаға ризашылығын білдіріп, жалбарынып аяқтайды:

Жайсаннан бері жүріп келдік елге,
Абақ ел, Алтай, Сауыр мекен жерге.
Хазірет атам мекенін зиарат қып,
Келдік қой туып өскен Алтай кенге.
Ата-ана – ұлық зат, ел менен жұрт,
Амандасып тынығып кірдік өңге.
Әр істің артқы жағы қайыр болса,
Жол жүру үлкен мерей жігіт шерге.
Бар істің алды-ақырын Алла білер,
Алладан бұйырықсыз-ақ болар деме [13, 239].

Ақынның туындыларында Алланы сөз ету бірнеше бағытта көрінетін тәрізді. Біріншіден, өз ортасына, оқырманына Алланың құдіреттілігін, дүниенің жаратылысын, мұсылман дінінің тууын, тарихын, басты тұлғаларын түсіндіруге, насихаттауға бағытталған туындылары. Екіншіден, өмір тіршіліктің, адамдықтың мән-мағынасын, дүниедегі жақсылық пен жамандықтың күресін, әр алуан мінездердің қақтығысын, оның адамға тигізер залалын, имандылық негіздерімен байланыстыра жырлаған шығармалары. Үшіншіден, өз басындағы жағдайды, тағдыр талқысын Аллаға деген сеніммен қайырын тілей айтқан туындылар. Бұл шығармаларында ақын қысқа өлең, нақыл толғаудан бастап, мысал өлең, бұрыннан белгілі қалыпты сюжетті қайта жаңғырта жырлау тәрізді көркемдік ізденіске барады.

Адамдардың діл тазалығын, ар-ұятты берік сақтауы, адалдық, әділдік, жомарттық, қайырымдылық, мейірімділік, еңбексүйгіштік, ауызбірлік, достық, жолдастық, т.б. сан-алуан сипатты ізгілік ұлағатын ұлықтауы насихат өлеңдердің сипатын құрайды.

Қазақ әдебиетінің дамуындағы маңызды бір кезең XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр бас кезіндегі кітаби ақындар поэзиясы болып табылады. Алласыз сөз бастамайтын діни-ағартушылық ақындар бағыттағы поэзиясы да мінәжат мәнді жырларды көптеп қамтыған. Әйтседе бұл ғасырдағы шығармалардағы мінәжат жырларын қарастыру екі түрлі мәселені ескеруді қажет етеді. Біріншіден, кітаби ақындар поэзиясының жинақталуы мен зерттелуінің қолға алынғанына көп уақыт өте қойған жоқ. Отандық ғылыми айналымдағы кітаби ақындар поэзия үлгілері айтарлықтай көп емес.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы шығармалардың көптегені Аллаға сыйындан тұратын таза мінәжат қисса-дастандары болып келеді. Шығармалардың тақырыптарының түрленуі, нақты өмірлік мәселелердің көбейе түсуі ол қоғам өмірінің айнасы сияқты ақындар шығармаларынан да көрініс тауып, көп қабатты құрылымға көп тақырыпты мазмұнды болып келеді. Осыған орай аталған ғасырда мінәжатты Жаратқанға жалбарыну сөзінен гөрі ақынның жан зары, сыры деп қабылдау қажет. Себебі ақындар өз тарапынан «мінәжат» деп аталған өлеңдерінде сол заманының қиындығын, халқының жәй-күйін, қоғамның әділетсіздігін айта отырып, Жаратушысымен сырласады, соның алдында ағылып шер тарқатып, арманынан арылады.

Көрнекті татар зерттеушісі, ғалым А.Шарипов мінәжат жанры туралы мынандай құнды пікір айтқан: «Жоғары рангалы жанрлар – бұл поэтикалық публицистика, яғни шығарма ең жоғары идеалға және жоғары мақсатқа бағытталған. Бұл жанрларға: таухид, қасыда (әсіресе Мұхаммед пайғамбарға арналған қасыда-нағт), мінәжат (ақын Құдаймен сырласып, Жаратқаннан қайырым сұрайды), махфия және мәрсия» – деп мінәжат жанры жоғары рангалы жанрға жатқызып, оны Алламен сырласу, сұхбаттасу екенін ерекше атап өтеді.

Қазақ әдебиетіндегі мінәжат жанрының дамуы – алғашқы ауыз әдебиеті үлгілерінен бастау алып, бүгінгі жаңа ғасыр талабының жырларымен жалғасып үндесіп жатыр. Бүгінгі заман талабынан қоғамдық өзгерістерге, әлеуметтік көзқарастарға сай аталған жанрға деген сұраныс күннен күнге артып, мінәжаттың дербес жанр ретінде ерекшелене көрінген кезеңдері де, нақты өмірлік тақырыптардың көбірек жырланып, мінәжат жанрының байсал тартқан тұстары да болды. Дегенмен адамның жан дүниесіндегі сезімдерімен ұштасып жататын аса нәзік те сыршыл мінәжат жырлары ешқашан да әдебиет әлемінен тыс қалған емес. Қандай қиын кезеңдерде болмасын мінәжат мәнді өлеңдері өміршең қалпын сақтап, тұтастай буын өкілдерін өнегесіне ұйыта білді. Қазақ әдебиетінің алтын қорын байытқан рухани қазынамыздың бірі – мінәжат жырлары ешқашан ескірмейтін, жоғалмайтын, әдебиет барда бірге жасайтын мәңгілік тақырыптардың бірі екені біздің жоғарыдағы келтірген мысалдарымыз дәлел бола алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, біз мақаламызда кітаби ақындар шығармашылығы Ислам дінімен, соның ішінде араб әдебиетімен тығыз байланыста десек қателеспейміз. Себебі кезінде түрлі діни мектеп-медреселерде оқып, араб, парсы, шағатай тілдерін жетік меңгерген, сол арқылы араб поэзиясынан еркін сусындаған, Ислам тарихы мен араб әдебиетін терең білетін қазақтың ғұлама шайырлары Ақыт Үлімжіұлы мен Ғұмар Қараш қазақ көркем сөз өнерін мазмұн мен норма жағынан байыта түсуге өзіндік үлестерін қосты. Олар шығыс классикалық поэзиясына тән нәзира дәстүрін жан-жақты меңгеріп, қазақ оқырманының заман талап-тілектеріне сәйкес келетін тың шығармалар жазды. Мұның өзі, қазақ әдебиетін мазмұн, тақырып, идея жағынан көріктеу құралдарымен байытуға үлкен септігін тигізді.

Қазақтың діни дастандарының негізгі идеясы мұсылман аңыздары мен мифтері, Құран қағидалары, Пайғамбар суннасы мен хадистер, мұсылман қайраткерлері мен ислам батырлары туралы аңыздар құрайды.

Діни қисса-дастандардың тақырыптық ауқымы өте кең: мұсылман батырлары туралы шығармалар, қасиетті соғыс, Пайғамбардың қызметі т.б. Олардың барлығы да белгілі бір мақсатқа құрылып жазылған яғни, Ислам дінін дәріптеуге және уағыздауға арналған.

Кітаби ақындар өз еңбектері арқылы қазақ әдебиетіндегі сан ғасырлар бойында жасап келе жатқан, ең бір жасампаз, дәстүрлі, қазақ оқырманының көркемдік қабылдауына етене жақын, қазақтың қара өлеңіндей құлаққа үйреншікті, сіңісті жанрлық түр – дастандық жырларымыздың өресін жаңа биікке көтерді. Тақырыптық ауқымын кеңейтті, танымдық-тағылымдық мәні терең діни-философиялық, сюжеттік дастандар жазды. Тарихи тұлғалар тағдырын немесе пайғамбарлар өмірін тарата айтылатын, сюжеттік оқиғалары тартымды болып келетін, оқырмандарын жалықтырмайтын, поэтикалық қуаты өте әсерлі, көркемдік бояуы қанық, суреткерлік шеберлік тұрғысынан төрт аяғынан тең тұрған дастандық жырлардың осынау үлкен шоғыры бүгінгі қазақ әдебиетіміздің де баға жетпес байлығы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ханна аль-Фахури. История арабской литературы. I-II том. –Москва: 1959. –367, 482бб.
2. Дербісәлиев Ә. Ислам және заман. –А. 2003. –560б.
3. Күмісбаев Ә. Абай және Шығыс. – А.: ҚазМУ, 1995. –344 б.
4. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. –А.: Ғылым. 1973. – 170 б.
5. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. –А.: ҚМКӘБ, 1958. –308 б.
6. Қаратаев М. Изденіс іздері. –А.: Жазушы, 1984. –376 б.
7. Қаратаев М. Шеберлік шыңына. –А.: ҚМКӘБ, 1963. –417 б.
8. Дүйсенбаев Ы. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Т-1. –А.: ҚМКӘБ, 1960. –364 б.
9. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. –А.: ҚМКӘБ, 1958. –308 б.
10. Әбдіманов Ә. XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. –А.: Қазақ университеті, 2002. –430 б.
11. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркемдік дәстүр жалғастығы). Зерттеу. –А.: Ана тілі, 1998. –256 б.
12. Қалижанов У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. 3 том. –А.: Құс жолы. 2008. – 288 б.
13. Ақыт Үлімжіұлы шығармаларының толық жинағы. I, II том. Ғылыми қосымшаларын даярлаған, құрастырушы және жауапты редактор Омарова Г.С. –Конья.: 2011. –652б.

KIRIM TATAR DESTANLARINDAKİ ŞAHISLARIN TARİH İÇİNDEKİ YERİ

Prof. Dr. ZUHAL YÜKSEL*
PhD докторант Б.Т.ПАНЗАБЕК**

* Gazi Üniversitesi, Ankara, zyuksel50@gmail.com

** Қазақ мемлекеттік қызар педагогикалық университеті, bagyla05@mail.ru

Özet

Toplumlar yaşadıkları şartların gerektirdiği arzu ve ideallerini yarattıkları destanların kahramanlarında sembolleştirirler. Kırım Türkleri bölgelerinde yaşanan gerçek hadiseleri ve bu hadiselerin kahramanlarını destanlaştırmışlardır. Bu destanlar tarihte yaşanan olaylarla karşılaştırıldığında, destanlarda tarihî olayların izleri görülüyorsa da, bu olaylar aynen yansıtılmamakta, her destan kahramanının özellikleri ve yaptıkları işler, tarihteki isimdaşı ile bire-bir örtüşmemektedir. Ancak halk muhayyilesi, bazı tarihî kahramanları olumlu iken olumsuz gibi; bazılarını da olumsuz iken olumlu gibi gösterebilmektedir. Bu durum dikkate alınarak yapılan bu çalışmada, Çorabatır ve Edige destanlarının Kırım varyantlarındaki ana şahsiyetleri ve yaşanan olayları tarihteki durumlarıyla mukayese edilecek, nesiller boyunca halkın millî şuurunda bu olay ve şahsiyetlerin biçimleniş şekilleri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Destanları, tarihî olaylar, tarihî kahramanlar

PLACES IN CRIMINAL TATAR DEPARTMENTS IN DATE

Abstract

Societies symbolize the desires and ideals required by the conditions in which they live, in the heroes of the epics they create. The Crimean Turks have epicized the true tradition and the heroes of these hobbyists. When these epics are compared with events in history, although episodes of historical events are seen in epics, these episodes are not reflected exactly, and the features of each epic hero and works done by them do not overlap one another with their historical ones. However, popular imagination, like some historical heroes are positive while they are negative; while others can be positive in the negative. In this study, the main personalities and events of the Crimean variants of the Çorabatır and Edige epics will be compared with the historical events and the formation of these events and personalities in the national consciousness of the population for generations.

Keywords: Crimean epics, historical events, historical heroes

Halkın muhayyilesinde kuvvetli intibalar bırakan her şahsiyetin hakikî hayatının yanında menkıbevi bir hayatı da teşekkül eder. Bu menkıbeler asırlar boyunca nesilden nesle geçerken değişikliğe uğrar. Yazılı olmadığı için de her nesil kendi hayal gücüyle genişleterek hakikî hadise veya şahsiyeti çok farklı bir şekilde hafızalara yerleştirir, bazen o şahsiyetin kimliğini tespit etmek imkânsız

hâle gelir. Ayrıca, millî destanlar tarihî vakaları tasvirde ziyade milletin yüksek millî duygularını dile getiren, tamamıyla yahut az çok tarihe dayanan bir ideal âlemi gösteren halk edebiyatı eserleridir.

Destan kahramanları toplumun arzu ve emellerini sembolleştiren millî varlıklardır. Kırım Destanlarının çoğu gerçek tarihî hadiselerle ve gerçek tarihî şahsiyetlere dayanmaktadır. Bunu dikkate alarak, bu çalışmada, Kırım destanlarındaki kahramanlardan hareketle destan kahramanı-tarihî şahsiyet bağlantısını tespit etmeyi düşündüm. Tarihî kahramanlarla ilgi kurulabilecek Kırım destanı sayısı fazla olduğundan, tebliğ sınırlarını aşmamak için, bu destanlardan Çorabatır ve Edige'nin Kırım varyantlarındaki ana şahsiyetleri ve yaşanan olayları tarihteki durumlarıyla mukayese ederek, nesiller boyunca halkın millî şuurunda bu olay ve şahsiyetlerin biçimleniş şekillerini ortaya koymaya çalıştım.

Kırım'da Han'ın danışmanını öldürdükten sonra Kazan'a gidip uzun zaman Kazan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesine engel olan Çorabatır isimli bir yiğidin kahramanlıklarının anlatıldığı Çorabatır destanındaki tarihî kahramanlar ve tarih içindeki yerleri şu şekildedir:

CANIBEK: Çorabatır destanının Büyük Hocalar varyantında Canıbek, Halk Ağız Yaratıcılığı isimli eserde yer alan varyantta Karahan, diğer varyantlarda ise han olarak geçmektedir. Tarihte ise, bir görüşe göre, Altın-Orda hanı Seyid Ahmet'in yeğeni olan Canıbek, Kırım hanedanından değildir. Canıbek 1476 yılında han olan Mengli Geray döneminde, Kırım'ı Kefe'ye kadar işgal eden Seyid Ahmet Han'ın yanında sefere katılır ve daha sonra da Kırım'da kısa bir süre hanlık yapar. (Ürekli 1989:18-19)

Başka bir görüşe göre ise, 1476 yılında Kırım'a hücum eden Ahmet Han, himayesindeki Canıbek'i Kırım Hanlığına getirir. K.V. Bazileviç, Kırım'da Canıbek'e Rus elçilik kurulunu gönderdiğinden söz ettiğine göre, Canıbek'in 1476-1478'de Kırım'ı idare ettiği düşünülebilir. (Yakubovski 1976:313)

Üçüncü bir görüş ise, Canıbek'in Mengli Geray'ın kardeşi olduğu ve Kırım Hanlığı için mücadele ettiği için de Kırım'dan kaçıp Moskova'ya sığındığı şeklindedir. (Sroekovsky 1979:55)

Ancak, Gülbün-i Hanan'da Mengli Geray dönemi anlatılırken Canıbek'ten hiç bahsedilmemektedir. (Çögenli, Toparlı 1990:108)

Milletin hafızasında ise, vatanını işgal edip çok kan döken Seyid Ahmet Han'la birlikte hareket eden ve Kırım Hanlığı tahtını işgal eden Canıbek, Çorabatır'ın babası Näärik tarafından, karısına musallat olduğu için öldürülen Kırım hanı olarak yerleşecektir.

Kırım tarihinde yer alan Canbek Han ise (1009-1046) arasında hanlık yapmıştır. Canbek Geray, hanlıktan azlolunup Rodos'a sürülmüş, orada bir müddet yaşadktan sonra vefat etmiştir. Destanda geçen Canbek Han ile ne tarih ne de yaşanan olaylar bakımından ilgisi yoktur.

ALİ BEY: Tarihte, Kırım hanı Saadet Giray'ın mir-ahurudur. (İnan I 1968:239) Kırım sarayında mirahur, doğancıbaşı, saray ağası bilinen önemli rütbelerdendi. Mengli Geray'ın ve Muhammed Geray'ın hanlıkları sırasında uzun süre mirahurluk görevini Kıpçak kabilesine mensup asillerden Elyüke yapmıştır. Elyüke'nin 1521'de Kazan'a, oradan da elçi olarak Moskova'ya gitmesinden sonra Kırım'da 1523 yılında Ali-Bey Saadet Geray Han döneminin mirahuru olmuştur. Mirahurun görev çizelgesini, tam olarak tespit etmek bugün için imkânsızdır. Ancak, 1523 yılında Saadet Geray'ın "nişancılar" dair buyruğunun, mirahur Ali Bey'in raporuna dayanılarak yazılmış olması, bu makamın önemini göstermektedir. (Sroekovsky 1979:68-69)

Destanda geçen Ali Bey ise, hanın danışmanıdır ve Çorabatır'ın annesine, babasına, kız kardeşine zulmettiği için Çorabatır tarafından öldürülmüştür.

ÇIGALI (Şeyh Ali): Kırım hanı Mehmet Geray, Kazan hanı Abdüllatif'in vefatı üzerine Moskova knezi Vasili'ye, kardeşi Sahip Geray'ın Kazan hanı olmasını teklif etti. Zor durumda kalan Vasili bu durumu kabul etmiş gibi göründüyse de, sonra bir hile ile Moskova'ya ilhak ederek Rus terbiyesiyle yetişen, Şeyh Ali'yi Kazan hanlığına getirdi. Mehmet Geray'a da bol hediyeler gönderdi. İstanbul'a da bol bol hediyeler göndererek Mehmet Geray'ın baskısından şikâyetinde bulundu. (Çögenli, Toparlı 1990:29-30) Daha sonra halkın Şeyh Ali'nin aşırı Rus taraftarı olmasından rahatsız olmasını fırsat bilen Mehmet Giray, kardeşi Sahip Giray'ı orduyla Kazana gönderir. Sahip Giray 928 (1 Aralık 1521-19 Kasım 1522)de Kazan tahtına oturur, Rus sefiri ile şeyh Ali'yi hapsedirir. Bir müddet sonra Şeyh Ali serbest bırakılır. O da Moskova knezinin yanına gider. (Çögenli, Toparlı 1990:38)

Çıgali "Şeyh Ali", Çorabatır destanının Büyük Hocalar varyantında Kazan hanı Sarı Han'ın kızı Çıgali hanım, Karasubazar varyantında Çıgali Han, Kırım Tatar Halk Ağız Yaratıcılığı isimli eserlerdeki varyantta ise, hanın kızı Sarı Hanım şeklinde geçer. Her üç varyantta da Kazan'ın işgali sırasında Kazan'a hükmeden şahıstır ve Çorabatır'la birlikte çalışır.

ÇORABATIR: Çora Narikov, tarihi vesikalara ve Rus vekayinamelerindeki bilgiye göre destanda geçen Narik oğlu Çora gibi temiz bir vatanperver değildir. Tarihte İvan huzuruna elçi olarak giden Kazan'a Rus ordusunu davet eden Buyurgan Seyit, Kadış, Kul Şerif Molla ve diğerleri ile bazan beraber çalışan, vatanperver Safa Girey tarafından idam edilen bir şahıstır. Zaten destanın Karasubazar ve Büyük Hocalar varyantlarında isminin meşhur Şah Ali (Çıgali) Han ismi ile bağlı olması da, Çora'nın parlak simasında bir leke teşkil etmektedir. (İnan I 1968:77) Adı geçen varyantlarda, Çıgali ve Çorabatır şu şekilde yer almaktadır:

Çoranıñ oғu o kätıştän kätti, kätip kätip qazanda Çıғalı qanıñ sarayına kälip soqtu. Qazanda otuz säkiz batır bar-ädi. Bu batırlarıñ biri Qaraman batır. Bu oqnu körüp Çıғalı qanı çağırıtı, sarayına soqqan oqnu oға köstärdi. Qazanda turğan batırlarıñ minday ätkän oq yoq, dädi.

O zamanda Çıғalı qan ayttı:

-Minday oq qazanda yoq, älbättä bu oqnuñ sabısı bir batır-äkän, o bizgä kälir Qazanğa. (Yüksel 2005:135)

Baş üş on yıl Qazanğa Çıғalı Qanıñ baş batırı bolup Çora batır olturdu äş Qazanğa bir Mäsküü baqmadı. (Yüksel 2005:54)

Destan'da ise, Kırım mütegalibesi Ahtacı Ali Beyi ve "saklav"larını imha ederek Kazan'ı kurtarmaya giden, binlerce Rus askerini kovup Kazan'da beylik eden ve nihayet mahallî entrika ve çekememezliklerden dolayı Kazan'ın sukutunu müteakip Karasu çayına kendini atıp intihar eden Çora'yı millet yaratmıştır. (İnan 1968:77)

QANIKEY VE HANIKEY: Toktamış'ın kızlarının ismidir. Çorabatır destanının Halk Ağız Yaratıcılığı isimli eserde yer alan varyantında Hanıkey, Karasubazar varyantında ise, Kanıkey Çorabatır'ın kız kardeşidir.

Altın-Orda devletinde Emir Edigü ile Toktamış Hanın mücadelelerinin anlatıldığı Edige destanındaki tarih içinde de yaşamış şahsiyetler ve özellikleri şu şekildedir:

TOKTAMIŞ: 1379-1397 yılları arasında hanlık yapan Toktamış, 1381 yılında Sağ-Kol beyi Kıyat Mamay'ı da Kalka muharebesinde perişan edip öldürdükten sonra bütün Cuci Ulusu'nun hakimi olmuştur. Toktamış Han, 1391'de Kunduzça'da, 1395'de de Terek muharebesinde Timur'a mağlup olduktan sonra

tahtını kaybetmiştir. Yerine Edigü Bey'in yardımıyla Timur Kutluk han olmuştur. (Kafalı 1976:31) Toktamış Han, 1405 yılına kadar Deşt-i Kıpçak'ın ücra köşelerinde saklanarak ve yer değiştirerek yaşar. Bu kaçak hayatı sırasında Emir Edigü onu yakalayabilmek için çok uğraşır. Toktamış, 1405 yılının kış mevsiminde Garbî Sibiryada Tümen civarında kendisini takip eden Emir Edigü'nün adamları tarafından katledilir. Bir başka görüşe göre ise, Edigü ve adamları tarafından takip edilirken Karaton ırmağı boyunda atıyla uçuruma yuvarlanarak ölür.(Kafalı 1976:113-114)

Altın-Orda hanlığını ikinci defa diriltten Toktamış Han, gayretli ve mücadeleci yapısına rağmen Edige destanının varyantlarında zayıf karakterli, tahti için belli yaştaki bütün çocukları öldürecek kadar zalim bir hükümdardır. Destanda Edige'nin oğlu Nuraddin tarafından öldürülür. *“sol qoluman Toqtamışniñ saqalından tuttı, Toqtamış qorqudan qatıp qaldı, müçeleri kirtleşkenday boldı. Soñ qaba sesmen bek qattı qıçırdı. Şay degeçi, Nuraddin qılıç bilen onıñ başını çapıp aldı. Soñ Toqtamışniñ başını torbasına saldı, ketirip babasınıñ aldına taşladı.”*(Yüksel 2005: 195)

CANİBEK: Edige destanının Nogay varyantında Toktamış'ın yerine Canıbek han geçmiştir.

1339-1357 yılları arasında hanlık yapan Canıbek Han, Özbek Han'ın oğludur. Altın-Orda devletinde ilk gerileme belirtileri Canıbek Han zamanında ortaya çıkmıştır. Canıbek Han, kardeşleri Tini-Bek ve Hızı-Bek'i mağlup edip öldürdükten sonra Cuci ulusuna hakim olmuştur. (Kafalı 1976:25) Canıbek medreseler, camiler yaptırmış, din adamlarının yetiştirilmesine çalışmış; Altın-Orda devletinde islâmiyeti yayma yolunda enerjik bir faaliyet göstermiştir. (Yakubov 1976:158-166) Canıbek Han, oğlu Berdi-Bek Han tarafından, atalığı Kanglı Talubay yardımıyla zehirlenerek öldürülmüştür.(Kafalı 1976:38)

TEMİRHAN: Destanda Toktamış Hanın avcı kuşunu Kutlukaya beyi kandırarak alan Temirhan, daha sonra kızı Berdibike'yi Kabartin'in elinden kurtaran Edige'ye verir. Daha sonra Berdibike ve Edige'nin çocuğu olan Nuredin'in ısrarı ile Toktamış ile savaşıyor ve onu yener.

Tarihte Aksak Timur diye bilinen Emir Timur, Çağatay Devletinin karışık bir döneminde ortaya çıkmış ve 1370 tarihinden itibaren zaman zaman bazı hanların adı zikredilse bile, devletin mutlak hakimi olmuştur. Destanda olduğu gibi, gerçek hayatta da Toktamış ile savaşan Temir, Edige'nin yardımıyla onu yenecektir.(Kafalı 2005, 119)

EDİGE: Mangıt Kabilesi beylerinden olan Edigü Bey, büyük bir irade kuvvetine, enerjiye, şahsî kabiliyete sahip; ancak yaşadığı devrin siyasî şartlarını anlayamayarak, tarihin objektif gidişine bakmaksızın Altın-Orda'daki hakimiyetini siyasî entrika ve oyunlarla sağlamlaştırmaya çalışan kurnaz ve hilekâr biridir. Cuci ulusunda 25 sene boyunca söz sahibi olan Edigü bey, Toktamış'ın Terek muharebesinde bozguna uğramasından sonra istediklerini Altın-Orda devletinin hanı yapacak kadar kudret sahibi olmuştur.¹⁴ Sonunda, Toktamış'ın oğlu Kadir Berdi Han'ın beyleri, Şirin Tekne, Kongirat Haydar ve Barin Saray beyler, yaralı vaziyette kaçmakta olan Edigü'yü yakalayıp öldürtmüşlerdir. (Kafalı 1976:43)

Destan'da ise Toktamış'ın sürgün ettiği Kutlukaya ile bir periden doğan Edige, sıradan bir insan değildir:

*“Edige biyniñ ulı-edi,
Biy de tañrıniñ qulı-edi.
Anası cinniñ qızı-edi,
Dedesı tüklü-saçlı aziz-edi.”* (Yüksel 2005:167)

Destandaki Edige, Altın-Orda içinde soyağacı sayılan asillerdendir:

*“Sen maña qulum demeçi
Meni alçaltıp külmeçi.
Men sağa soy quvayım
Sen onı bir diñleçi:
Saçlı-tüklü Qocamet
Ondan tuvğan Eramet
Ondan tuvğan Kōramet
Ondan tuvğan Qutluqaya
Ondan tuvğan Edige
Edigeden tuvğan Nuraddin*

¹⁴ Tokay Timur neslinden Melik Timur oğlu Timur-Kutluk Han (1397-1400)ı Altın-Orda tahtına çıkarmıştır. Timur-Kutluğ'un 1397 yılına ait yarlığından Edigü beyin Sağ ve Sol-Kol beylerinin başkanı olduğunu anlamaktayız. (Yakubovski,273) Bundan sonra Edige sırasıyla Timur Kutluk Han'ın yeğeni Kutluk Bek oğlu Şadi bek Han (1400-1407), Timur Kutluk oğlu Polat Han¹⁴ (1407-1410) ve Timur Kutluk Han oğlu Timur Han (1410-1412) tahta çıkarmıştır. Bundan sonra Toktamış'ın oğullarıyla mücadele devresinde (1412-1419) arasında çok kısa bir müddet ile Çekre, Seyid Ahmet ve Derviş adında üç prensi daha Altın-Orda tahtına çıkarır. (Kafalı,42)

Sıra oğa kelgende

Baq - alla bergen Muradın! – “ (Yüksel 2005: 195)

Destan’da mağdur olan, iyi ve ahlaklı bir yapı içinde görülen İdüğü, tarihin tam tersine devamlı Toktamış’ın zulmünden kaçmak zorunda kalmış görünmektedir. Destanda Edige’nin ölümü gerçek hayattaki gibi, Toktamış’ın oğlu Kadir-Berdi’nin isteği üzerine Barın ve Şirin mirzalar tarafından gerçekleştirilir.

“Şay dep, at çaptırıp, qılıç oynatıp qamışlıq içinden çıqtı, mirzalar oña ücüm ettiler. Barın mirza Edigeniñ başını qılıçnen kesti. Başı tıǵırıp tüşti yerge, qatalap ketti.

Amma Edigeniñ başı:

Barın, saǵa men nettim?

Sizçün devlet, yurt küttüm.

Biriñ eki bolmasın!

Yurtıñ, qarañ qalmasın!

Hanlar hanın men yıqtım,

Han bolıp sen de qalmazsıñ!

Süt yerine qan töktiñ,

Qanımnı tögip ne ettiñ!

Qazan, Qırım, Ajdarhan

Soyumnu sorap qalǵanda,

Ne bolǵanın anda körersiñ! -dep qarǵadı.

Barın mirza aldı Edigeniñ başını - Qadırberdi sultandan onıñ qan qarışqısını alacaq.

Şirin mirza oña:

-Ber, Edigeniñ başın men tutayım, sen üstüñni qandan arındır! -dedi.

Barın mirza berdi Edigeniñ başın Şirin mirzaǵa. Şirin mirza Edigeniñ başın qoluna alǵaninen tuttu qaçtı. Ketirip Edigeniñ başını Qadırberdi sultanniñ aldına saldı. Qan qarışqısı Şirinǵa boldı. Şirin mirza ükümdar boldı. Barın mirza-edi - mirza olup da qaldı. Tap soñu, Barın mirza ayttı:

Öldi, bitti Edige –

Merafeti bitmedi.

Qarışqısı Şirinniñ

Barınǵa qismet etmedi.

İdil yurtı devrildi,

Yav üstüne yav keldi.

Edige aytqan kün keldi,

Çingizniñ qoyǵan handaǵı

Han daǵına aylandı,

Altın Ordu tarqadı,

Han sarayı qalmadı.

Qırım, Qazan, Ajdarhan

Ayrı-ayrı il boldı. “ (Yüksel 2005:212)

NURADDIN/NUREDİN: Tarihte olduğu gibi destanda da Edige’nin oğludur. (Kafalı 1976:41) Nureddin destanda Toktamış’ı öldürür.

HANIKE ve CANIKE: Gerçek hayatta olduğu gibi destan da da Toktamış’ın kızlarıdır.

QADIRBERDİ SULTAN: Destanda Toktamış’ın oğlu olan Kadirberdi, Edige’nin oğlu Nuredin’i esir alır, ancak yiğitliği karşısında, yaralı olarak serbest bırakır. Buna rağmen, Edige tarafından ağır yaralanan Kadirberdi, ölmek üzere iken Edige’nin başını getirene hanlık hakkını vereceğini söyler. Şirin Mirza ve Barın Mirza Edige’yi saklandığı kamışlıkta bulup öldürürler, başını Kadirberdi’ye götürürler.

Tarihte ise; Toktamış’ın oğullarından Kadir Berdi Han, 1419 yılında Edigü Bey ile harbederek, ailesinin en büyük düşmanını yok etmiş; fakat kendisi de muharebe meydanında kalmıştı. Kadir-Berdi Han’ın beyleri Şirin Tekne, Kongirat Haydar ve Barın Saray beyler, yaralı vaziyette kaçmakta olan Edige’yi yakalayıp öldürmüşlerdir. (Kafalı 1976:43)

ŞİRİN MIRZA: Şirin kabilesi ve beyleri Toktamış Han’a Barın, Argun ve Kıpçak kabileleri ile birlikte atalarından miras kalmıştır. Şirin kabilesi ve beyleri Toktamış hana gelinceye kadar Cuci ulusunda mühim bir unsur olmadıkları halde, Toktamış’ın Altın-Orda hanı olmasıyla birlikte Cuci ulusunun en gözde mevkilerini işgal etmişlerdir. Dolayısıyla Edigü Bey ve Mangıt Nogay kabilesi ile siyasetleri zıt ve düşmanca devam etmiştir. Buna mukabil Barın, Argun, Kıpçak ve Kongirat kabileleri ile daima aynı safta bulunmuşlardır. (Kafalı 1976:43)

BARIN MIRZA: Cuci ulusunun bünyesindeki Моғол кәбилелерінен бірі де Баринлерді. Барин кәбилесі Токтамыш'а бағлы кәбилелерденді. Барин Яғлы Бай, Токтамыш Хан'ın гөзде бейлерінен олуп, Тимур іле япылан Тerek савашында кәтледілмішти. Барин бейлерінен Сарай Бей, Токтамыш Хан'ın садык адамларынан ве Celalettin Хан'ın да аталғы іді. Онын өлүмүнен сонра Токтамыш евләдіна хызмете devam etmiş ve 1419 жылында Кадир-Берди Хан'ın Edigü Bey іле яптығы савашта bulunarak Edigü Beyin кәтледілуіне амил олмуштир. Барин кәбилесі, даима Ширин Кәбилесі іле birlikte ve Sağ-Kolda bulunmuşlardır. (Kafalı 1976:43)

SONUÇ:

Destanların varyantlarında kahramanlar bazen aynı isimle, bazen de farklı isimlerle geçmektedir. Tarihi olaylar bakımından değerlendirildiğinde ise, destanlarda tarihi olayların izlerinin görüldüğü; ancak olayların aynen yansıtılmadığı ve her destan kahramanının, tarihteki isimdaşı ile bire-bir örtüşmediği görülmektedir. Halk muhayyilesi, bazı kahramanları, tamamen değiştirerek olumsuz bir karakterde iken, olumlu bir karaktere dahi çevirerek destanlaştırmıştır. Tarihi kişilik ile destanî kişiliğin bire-bir örtüştüğü kahramanlar, incelediğimiz iki örnekte; Hanike, Canike, Kadir Berdi ve Nuredin gibi birinci derecedeki kahramanların çocukları olan ve destanda geri planda kalan kahramanlardır.

KAYNAKLAR:

1. A.Y.Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü (Çev.Hasan Eren), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1976.
2. Abdulkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1968.
3. Halim Geray Sultan, Gülbün-i Hanan (Haz. Doç.Dr.M.Sadi Çögenli, Doç.Dr.Recep Toparlı), Erzurum 1990.
4. Mustafa Kafalı, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1976.
5. Mustafa Kafalı, Çağatay Hanlığı, Ankara 2005.
6. Muzaffer Ürekli, Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1989.
7. V.E.Sroekovsky, Muhammed Geray Han ve Vasalları (Çev. Kemal Ortaylı), İstanbul 1979.
8. Zühal Yüksel, Kırım Türk Destanları, Ankara 2005.

МАҒЖАН ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

ф.ғ.к., доцент **К.С.ӘБДІҚАЛЫҚ***
ф.ғ.к., доцент **Н.М.РАХМАНОВА****
ф.ғ.к., доцент **Ғ.А.ОРЫНХАНОВА*****

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kun_jan.16@mail.ru

** Алматы университеті, rahman55@mail.ru

Түйіндеме

Бұл мақалада Мағжан Жұмабаевтың ел мәселесін көтерген өлеңдеріндегі ұлттық идея кеңінен сөз етіледі. Алдымен Мағжанның көзі тірісінде жарық көрген «Шолпан» (1912) жинағындағы өлеңдерінен сол уақыттың шындығы, қазақтың ауыр халі, патша отаршылдығының озбырлығы қалай сипатталғаны зерделенеді. Сондай-ақ екі жинағындағы (1922, 1923) ұлт мүддесі жырланған шығармаларынан XX ғасыр басындағы алаш зиялыларының басты мақсатына Мағжанның айрықша қолдау көрсетіп отырғандығы, Қазан төңкерісінен кейінгі қоғамда болып жатқан өзгерістерге көңілі толмағайтындығы ашып көрсетіледі. Қазақтың өз алдына жеке ел болу идеясын қолдап, азаттықты аңсаған ақынның негізгі ұстанымы талдауға алынады. Мағжан Жұмабаевтың отаршылдықтың бұғауындағы ұлтының тағдырымен қоса, түркі жұртының да бірлігін көп ойлайтын азаматтық адал қасиеті де насихатталады.

Тірек сөздер: ұлттық сана, өршіл рух, бірлік, азаттық, бауырмалдық.

Abstract

Magzhan Zhumabayev is a wonderful Kazakh writer, poet, publicist, one of the founders of the new Kazakh literature. His poems, poems, stories are characterized by acute tragedy, expressing a sense of responsibility to the people and the resulting appeal to the origins and turning points of history. In the poems of the poet, boldly turning to history, there are motives of the national liberation struggle. For him, the true hero is the one who "remembers his nation." The literary heritage of Magzhan Zhumabayev stood the test of time, it organically entered the history of the Kazakh poetic culture, making along with the work of other classics its integral part.

Key words: national consciousness, spirit, unity, freedom.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың басында ұлт санасын оятуға күш салған қазақ оқыған азаматтарының ішінде Мағжан Жұмабаев та болды. Бұл жөнінде алғаш сөз еткен Ж.Аймауытов «Мағжанның ақындығы туралы» деп аталатын мақаласында «1905 жылғы өзгерістен былай қазақтың қамын ойлаймын деген азаматтар ұлт мұңын сөйлеп, ұлт мәселесін қолға ала бастады.

Ол өзгерістің арты Государственный Думаға уәкіл жіберуді шығарды. Қазақ азаматтарының бас қосуына, мұңын сөйлеуіне аз да болса еркіндік берілді. Қазақ баласын оқуға беруі көбейді. Қазақтың баспасөзі газет-журналдары шыға бастады. Қазақтың “жақсы” боламын деген жасы ұлтшылдық сезіміне жабысуға айналды. Міне, сол жастың біріне Мағжан да қосылды» деген болатын. Расымен де еліне тек азаттық өмір тілеген Мағжан Жұмабаев өлеңдерінің ең басты тақырыбы да ұлт тағдыры, оның бостандығы еді. Ақын нені жырласа да, нені айтса да бірінші кезекке ел мүддесін қояды. Тіпті, лирикаларында ақынның ішкі сезімі табиғат құбылыстарымен астасып жатуының да сыры осында.

«Оян, қазақ!» (1909) пен «Маса» (1911) жинағынан кейін іле-шала шыққан Мағжанның «Шолпаны» (1912) да ел санасын оятуда үлкен маңызға ие болды. Ақынның осы алғашқы жинағында отаршылдық езгіге наразылық, сондай-ақ халықты қараңғылықтан құтқарудың жолын іздеп, оқу-білімге шақырған біршама өлеңдері жарияланды. Солардың қатарындағы «Жатыр», «Сорлы қазақ», «Туған жерім – Сасықкөл», «Қазағым», «Осы күнгі күй» сияқты өлеңдерінде ел тағдыры басым жырланған. Осы жинақтан бұрын «Айқап» журналының 1911 жылғы 2-санында жарияланып үлгірген ақынның «Жатыр» өлеңінде отаршылдықтың озбырлығына жаншылған елінің жай-күйі толық ашылып көрсетілсе, ал «Сорлы қазақ» өлеңінде ақын:

Сорлы қазақ жан алқымға тығылып,
Қара күн кеп, тіккен туы жығылып,
Алға баспай, біткен ісі кер кетіп,
Нәр тата алмай, күнсіз, әлсіз бүгіліп,—

деп өзге елге бодан болған халқының жай-күйін осылайша сипаттай келе, «Пып-пыр ұйықтап сорлы қазақ тек жатыр» деп жұртының жайбарақаттығына алаңдайды. Ең бастысы мұнда сорлықтан арылу үшін елінің оқу-білімге ұмтылу керектігі баса айтылады.

“Туған жерім – Сасықкөл” өлеңіне келсек, бұл туындысы туралы алғаш пікір білдірген Ж.Аймауытовтың «Мағжанның ұлтшылдық, түрікшілдік өлеңдері “Ғалияда” шәкірт болып жүрген кезінен басталады.

Сол күнде-ақ “Туған жерім – Сасықкөл” деген өлеңінде патшаның отаршылдық саясатына қарсы жаза бастайды.

Айдын көл ата қоныс, құт болған көл,
Сусын боп, сұрағанға от болған көл.
Кеше бірлік, ынтымақ түгел шақта,
Бейне бір сенің басың сүт болған көл.
Білмеймін не боларын қайран көлім!
Жарайды тең болмаса күн мен түнің,
Итиіп қарашекпен келіп қонса,
Басыңнан құсың ұшып кетер сенің, –

деп туған жерінің зарын зарлайды» дегенінде Мағжанның бар қайғысы ел мұңы екені айқын көрсетіліп отыр. Расымен де осы ата қонысына «итиіп қарашекпен келіп қонса...» жұртының күні не болмақ? Өлең астарынан ақынның сол уақыттағы аграрлық реформалар, нақтырақ айтқанда 1911 жылы 29 мамырда қабылданған «Жерге орналастыру туралы» заңнан хабардар етіп отырғаны да байқалады. Жалпы, қарашекпенділердің шұбырып қазақ жеріне қоныс аударуы жалғыз Мағжанның ғана емес, сол тұстағы барлық қазақ ақындарының жанына батқаны белгілі.

«Қазағым» өлеңінде де ақын алдымен қазақтың бар байлығы – жері кеткенін еске салады.

Қазағым, таянды ғой қылта мойын,
Жер, мал кетіп, бос қалды біздің қойын.

Отаршылдықтың сұрқия саясатын түсіндіруге күш салған ақын «Жетті енді қам жер мезгіл, жатпа бекер» деп ұрандап қана қоймай,

Бар жерді күннен-күнге алып жатыр,
Хохолдар алып қала салып жатыр.
Қырылысып өзді-өзімен қазақ сорлы,
Жерінен аузын ашып қалып жатыр, –

деп патша үкіметінің аграрлық реформаларынан бейхабар көпшілікке өз жерінің қайда кетіп жатқанын айтып, ой тастайды. Сөйтіп, «Кел, қазақ, қолдағыдан құр қалмайық...» дей келе, өз жұртын қайдағы келімсектерге желінбей, ертеңгі күнді ойлауға шақырады.

Мағжанның «Осы күнгі күй» өлеңіне келсек, мұнда да қазақтың ауыр халі барынша сипатталған.

Ойламай отқа түскен неткен жанбыз,
Сөз ұқпас мылқау, меңіреу, жүрген жалғыз.
Көрінбес көзге түртсе қараңғыда,
Япырм-ай, қалдық па екен тіпті таңсыз?!

Азаттықты аңсап, жұртының тағдырына алаңдаған ақын «Тақаулы тамағында өткір пышақ, Тек жатыр тұяқ серіппей сонда да аңсыз» дегенді де ескертеді.

Жер кетті, жаның кетті, қам жамедің,
Құл болдың қара табан енді малсыз, –

деп елінің қамсыздығына күйінген ақын бір сәт ащы шындықты жайып салса, бір сәт «Қазағым, арыстаным, қайратты ерім» деп жұртына рух береді. Тығырықтан шығатын жолды осындай азаматтар көрсетсе екен деген тілекпен қоса, «Сандалдың алдың – боран, артың – тұман» деп елінің мұңын жоқтайды.

Жалпы, Мағжанның патша үкіметінің тұсында-ақ қаймықпай жазған осы алғашқы өлеңдерінде отаршылдық саясат мейілінше сыналып, жұрт санасын оятуға батыл ұмтылыс жасалған.

Ақынның көзі тірісінде «Шолпаннан» басқа екі жинағы жарық көріп, яғни, оның 1912 жылдан кейінгі жазған өлеңдері Бернияз Күлеевтің шығаруымен 1922 жылы Қазан қаласында және 1923 жылы Ташкентте «Мағжан Жұмабайұлының өлеңдері» деген атпен жарияланған жинақтарда басылып шығады. Мағжан Жұмабаевтың «Шолпан» жинағынан кейінгі ұлт мәселесін қозғап жазған туындыларынан да оның ел тағдырына бей-жай қарай алмайтын ұлтжанды азаматтық болмысы тереңнен таныла түседі. Осы уақыттардан бастап ақынның отаршылдық саясатқа наразылығының күшейе түскенін ең алғаш аңғарған Ж.Аймауытов «14-15-ші жылдардан бастап оның ұлтшылдық сезімі жетіле бастады. Ол бұрынғыдан гөрі қаттырақ, зарланады, күштірек налиды» деген болатын.

Мағжанның ұлттық идеяны сөз еткен өлеңдерінің бірсыпырасы 1922, 1923 жылдары жарық көрген жинақтарға енгізілген. Солардың ішінде ақынның «Тез барам», «Жер жүзіне», «Қазақ тілі», «...ға», «Мен жастарға сенемін», т.б. өлеңдері туралы бүгінгі жинақтың түсініктерінде «патшаның отарлау саясатына қарсы жазылған» [1,191 б.] деген пікір берілген. Расында да осы өлеңдерінде өз

жұртының отаршылдыққа мойымай, еңсесін тік көтеріп жүргенін көргісі келетін ақынның асқақ арманы жырланады. «Тез барам» өлеңінде ақын сол асыл арманына жетуге асығады да. Алдымен беті қайтпай өскен батыр ұрпақтың баласы екенін еске салып, қазақтың өрлігі мен табиғи болмысын танытып алады.

Асқан алып – ата затым сұрасаң,
Асқан дана – ана затым сұрасаң.
Шашып жалын жас жолбарыстай ұмтылса,
Қорқақ құлдар қалай қарсы тұрасың?!

деп дұшпанына сес көрсеткенде атаның алып күшімен, дана ананың сүтімен дарыған қазақ баласының тектілігін айтқысы келеді. Одан әрі намыс туын қолға алған ақын жұртының қан майданға да дайын болуын қалайды. Сөйтіп, «Жердің жүзі кім екенін танысын, Жас бөрідей біраз ойын салайын» деп бір сәт қазақтың кім екенін әлемге танытқысы келеді. Тіпті, ұлан-байтақ жеріне тек қазақтың ғана өзі билік жүргізуі керек деген ойын ашық айтқан ақын орыс отаршылдығынан теперіш көрген жұртына осылайша рухтандырып дем береді. Қазақ даласын, ата-мекенді қорғау кейінгі ұрпағының да міндеті екенін сезіндіреді.

Сонымен, отаршылдықтың езгісін көргісі келмеген ақын «алтын Алтай – қарт анасына» сиынып қана қоймай, алып атасындай ерлердің шығатынына нық сеніп, «Ақ шашынды, көкірегіңді иіскеуге, Тәңір жазса, сәулетпенен тез барам» деп уәде береді.

«Жер жүзіне» өлеңінде де «жер жүзіне ер атағым жайылған» деп үлкен мақтаныш сезіммен жырлаған ақын кейінгі жастардың бойына сол өр рухты сіңіргісі келеді. Қамал бұзып, арыстанға қарсы ұмтылған ер қазақтың ұрпағы қайдағы бір төбеттен қорықпайтынын ашық жария еткенде де жастардан қайтпас қайсарлықты күтіп, жауының табанында енді тапталмауды, еркіндікке жетуді аңсайды. Ал «Қазақ тілі» өлеңінде еркіндігі мен жерінен, өз билігінен айрылған жұртының келешегіне алаңдаған ақын:

Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, арман –
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...
Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз – баба тілі, сен қалдың!–

деп жырлап, ұлтының енді қалған өзіне ғана тиесілі ана тілін жоғалтпауын еске салады.

«Мен жастарға сенемін» өлеңінде ақын өзінің қандай жастарға сенім артатынын толық айқындап береді. Мұның да үлкен мәні бар. Өйткені айбатты, қайратты, күшті, отты, жалынды, арлы, арманшыл, мінезді, таза жүректі, иманды... ұраны тек Алаш дейтін жастар ғана бір таңда Алаш атын шығарады деп сенім артады. Осындай жастар ғана алаштың құрбаны бола алатынына Мағжан кәміл сеніп, оларға зор үміт артады.

1917 жылы ақпан төңірісі болғанда қазақ зиялылары көптен күткен азаттыққа қол жеткізгендей болып осы тарихи оқиға өз қуанышын білдіріп жатты. Бұл туралы Ж.Аймауытов «Мағжанның ақындығы туралы» мақаласында «17-ші жылғы февраль төңкерісі қазақ азаматтарына ұлт сезімінің көтерілуіне зор себеп болды. Ауызда сөйленіп жүрген ұлт қамы, ұлт мұңы іс жүзінде жарыққа шығатындай көрінеді, қазақ азаматы мәре-сәре болды. Төңкерістің болғанына, бостандық туғанына қарық болып кенелді» деп жазады.

Ұлт тағдырына қатысты осы ірі оқиғаны Мағжан да шығармаларына арқау етті. Бұл тарапта ақынның «Бостандық» деп аталатын өлеңіне тоқталсақ, осы өлеңі туралы ғалым Ш.Елеукунов «Бостандық» өлеңі Мағжанның 1923 жылғы Ташкен жинағында «Сібірде 1918 жылы реакция дәуірінде жазылғаны» арнайы ескертілген... Ал енді «Бостандық» өлеңі қай жылы, қай жерде жазылғанын арнайы ескертуіне қарағанда, Мағжан бұған ерекше мән берген секілді. Ақынның мұнда айтайын дегені – Қазан революциясына қарсы емеспін, мен Колчаққа қарсымын, өлеңді Колчақтан монархия иісі аңқыған соң жаздым дегені. Оған қарамастан Мағжанның бір алуан сыншылары, солардың бірі Ғаббас Тоғжанов «Бостандық» өлеңі қазан төңкерісіне «тіл тигізгендік» деп тұжырады. Осының қайсысы дұрыс? Біздіңше, шындық өлеңнің авторы жағында.

Біріншіден, өлеңнің жазылу мерзімін алыңыз. Ғ.Тоғжанов «Бостандықтың» Сібірде Колчак қоқаңдай бастаған кезде, «қазақ ұлтшылдарына «автономия» дегенінді қоя тұр» (48-бет) деген уақытта, «ұлтшылдар қатты сасып», «февральдан айырылып қаламызға» ұшырағанда жазылғанын теріске шығармайды. Сөйдейді де өзіне-өзі қарсы шығып, Қазан төңкерісін «сасық», «сайтан» дейді деп көрінеу теріс қорытынды жасайды. Екіншіден, өлеңде ақпан я қазан төңкерістері деген сөздер атымен жоқ. Әңгіме солардың нәтижесі – бостандық жайлы...» [2,189 б.] деген пікірін айтқан еді.

Мағжан Жұмабаевтың «Бостандық» өлеңіне зер салсақ, мұнда ақын алдымен 1918 жылға дейінгі оқиға көз тастайды.

Жер жүзін қан басқанда,
Көбігі шығып аспанға,
Жын жолдас боп адамға,
Туралық, теңдік ұмытылып,
Інжіл, құран жыртылып,
Жатқанда жерде – табанда.
Қызыл қанға мас болып,
Жүрегі қара тас болып,
Айырылып естен адамзат...–

деп бірінші дүниежүзілік соғыстың өршіген кезеңін осылайша сипаттап алады да, әрі қарай ізгілік ұмыт болып, жауыздық тамырын жайып бара жатқанда келген 1917 жылғы ақпан төңкерісіне айрықша мән береді.

... Көк есігі ашылды,
Жұмақ нұры шашылды.
Келді ұшып бостандық,—

деп қуана жырға қосып, ұшып келген бостандықты жүзі ғарыш нұрлы, сөзі кәусар жібек, әдемі, алмас қанатты етіп суреттейді.

Аппақ нұрға оранып,
Ақырын ғана дем алып.
Құрметпенен тұрысты.
Сәуле көрмей, шеккен зар,
Аш-жалаңаш сорлылар
Қуанысты, күлісті.

Бұл арада ақын ақпан төңкерісін жасаған большевиктер партиясының құрметпенен ақырын ғана орныға бастаған келбетімен қоса, сол бостандықты халықтың қалай қарсы алғанын да шынайы таныстырып өтеді.

Тез жалындап суынған,
Жұмақтан да қуылған,
Адамзат бір әуреде,—

деп бірінші дүниежүзілік соғыс тұсындағы бірде жеңіп, бірде жеңіліп әуре болып жатқан Ресей мемлекетін назарға алып қана қоймай, Уақытша үкіметтің тосынан келген бостандыққа «есін жиып күйленіп, әбден бойы үйреніп алғаннан соң», қайтадан ескі әуеніне басқанына ақын наразылық танытады:

Баяғысын бастады,
Ұжданды былай тастады,
Бостандықта жоқ жұмыс.
Зар еңіреді талай жас,
Сел боп ақты қызыл қан,
Өтірік, талау, өтіріс.

Енді бостандықтың арқасында «шірік жүрек сасықтардың» айы оңынан туып, олардың арманы орындалып жатқанына ызаланған ақын «қыбырлаған қоңыздар, қорсылдаған доңыздарды» енді тіпті «көктен келген» бостандыққа «тілін, қолын тигізді» деп сөгеді, жауыздықтың өршігенін қаламайды. Сонда бұл өлеңдегі ақынның «қыбырлаған қоңыздар, қорсылдаған доңыздар» деп отырғаны кімдер? Бұл жөнінде Ж.Аймауытовтың «Мағжанның өсіп келе жатқан бостандық тамырына Сібірді алған патшашыл жандарал Колчак балта шапты. Патша заманының қара күні қайта туды. Казак-орыс атамандары Сібірдегі қазақ даласын шарлап, қазақтың басына әңгіртаяқ орнатты. Мағжан көріне түсіп жоқ болып бара жатқан бостандықты жырлады» деген пікірі мен «1918 жылы Сібірде реакция дәуірінде жазылған» деген автордың өз ескертпесінің сәйкестік танытуы осы өлеңнің сырын тез ұғуға мүмкіндік әкеледі. Яғни, осы деректерге сүйенсек, ақынның «қыбырлаған қоңыздар, қорсылдаған доңыздары» патшашыл жандарал Колчак, казак-орыс атамандары болып шығады. Алайда, ақынның «баяғысын бастады» дегенімен қоса,

Ізгі елшісі жұмақтың,
Қасиетті қонақтың
Ақ қанатын кірледі,—

деп қынжылып қана қоймай, қыбырлаған қоңыздар мен қорсылдаған доңыздарға «тілегін болды – қуан, күл» деп ашуға булығыуы Қазан төңкерісінің жеңіске жетуін меңзеп тұрғандай көрінеді.

Бостандық – ізгі періште
Кетпекке ұшып ғарышқа
Ақ қанатын қомдап тұр, –

деп өлеңін түйіндеуінде де үлкен мән жатыр. Азаттықты аңсап келген ақынның оған деген сағынышын баса алмай, сол бостандықтың ұшып кетпеуін тілеуі де заңды құбылыс. Десек те Мағжан 1918 жылғы аумалы-төкпелі заманда жазған осы өлеңінде Қазан төңкерісінен кейінгі қоғамда болып жатқан өзгерістерге көңілі толмағанын анық аңғартады. Жалпы, өлең соңында ұлтының тағдырына алаңдаған ақынның «көктен келген... қасиетті қонақтың» арқасында құрылған Алашорда үкіметіне де қауіп төнгенін сездіріп өткені байқалып тұр.

Мағжанның «Сағындым» туындысы тұтқындағы ақынның жай-күйінен хабардар етеді. Мұнда сар даланың еркін өскен баласын қабырғасы қара тас, ісі ауыр, іші қара көлеңке, тар үңгір, салқын абақтыға қамап, ішер асын сасық сорпа, қара нанмен шектеген сол заманның ауыр сынағы алдымен сипатталады. Тіпті, сорлы тұтқындардың кіп-кішкене темір терезеден түскен жарыққа да қарауға құқы жоқ. Яғни,

Қарар болсаң терезеден темірлі,
Көздеп тұрған күзетшілер атады.

Осындай тар қапаста отырған ақын сары даласын, алыстағы анасын, туған елін, құрдастарын, сүйген жарын, бостандықта өткен күндерін өзегі өртеніп сағынса да ұлы мақсаттың жолында бұл қиындықтарға да төзу керектігін ұмытпайды.

Не көрсем де алаш үшін көргенім,
Маған атақ – ұлтым үшін өлгенім!
Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,
Істей берсін қолдарынан келгенін!

Елі үшін құрбандыққа баратын саналы күрескердің ұлтына деген шексіз махаббаты есіліп, жігерлі үні жаңғырады. «Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер» дегені де ертеңгі жастарға зор үміт артқан ақынның алаш идеясының өміршеңдігіне толық сенгені еді.

Қалың елім, қалың қара ағашым,
Қайраты мол, айбынды ер, алашым!
Өзі-ақ құлар, сырың берме, сабыр қыл,
Ақымақтар байқамаған шамасын.

Осылайша, өз жұртын шыдамдылыққа шақырған ақынның көп ұзамай азаттықтың келеріне де сенімі мол.

Мағжан Жұмабаев – өз ұлтының ғана емес, түркі тілдес халықтардың тағдырына да алаңдаған ірі тұлға. Айталық, Түркия халқының 1918-1923 жылдардағы ұлт-азаттық күресіне ақының бей-жай қарамағаны оның «Алыстағы бауырыма» өлеңінен анық байқалады. Өр Алтайдың әсем табиғатынан жаралған түркі жұртының бір баласы түріктердің басына түскен ауырпашылығына ақын жүрегі барынша сыздайды. Өйткені жаттан жапа шеккен алыстағы бауырының «түксиген жүрегі тас жауыз жандарға» жем болмауын қалайды.

Алалы алтын сақа атыспап па ек,
Тебісіп бір төсекте жатыспап па ек.
Алтайдай анамыздың ақ сүтінен
Бірге еміп, бірге дәмін татыспап па ек...–

деп туысқандық сезімін асқақтата жырлай келе, кешегі жобарыстай жүректі ер түріктің бүгінгі ұрпақтарына жаудан бұғып, қорқақ құлдарша қылық танытпайды деген үлкен сенім артады. Ақынның өзі де ұлт қамы жолында абақтыға түсіп, ауыр азаппен қиналып жатса да, «Шарқ ұрып, ерікке ұмтылған Түрік жаны, Шынымен ауырды ма бітіп халі?!» деп туысқандарының хал жайын сұрап, қайғысына ортақтасады. Түрік елінің азаттыққа қол жетуін тілейді.

Бауырым, сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз.
Біздің атқа
Лайық па құл боп тұру?
Кел, кетелік
Алтайға, ата мирас, алтын таққа!

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, өлеңін тәмамдау арқылы ақын бауырларын Алтайдың өр рухымен жігерлендіргісі келеді. Мағжанның осы өлеңіне арада 80 жыл уақыт өткенде, яғни, 2001 жылы түріктің Фейзуллах Будак дейтін ақынының жауап жазғаны бүгінгі түркі дүниесінің бірлігін танытқандай еді.

Түйіп айтқанда, Мағжан Жұмабаев қай шығармасында болмасын отаршылдықтың бұғауындағы ұлтының тағдырын сөз еткенде, оның түбі бір түркі жұртынан таралғанын бір сәтте болса есінен шығарған емес. Ұлттық идеяны жырлай отырып, түркі жұртының да бірлігін көп ойлайтын адал қасиеті айрықша назарға ілінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жұмабаев, Мағжан (2008), *Көп томдық шығармалар жинағы*. Бірінші том.– Алматы.
2. Елеукенов, Шерияздан (1995), *Мағжан*. Оқу құралы.– Алматы.

Б.СОҚПАҚБАЕВ ПРОЗАСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘНІ

ф.ғ.к., қауым. профессор м.а. **Б.М.СУЛТАНОВА***

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, bibigul-sultanova@mail.ru

аға оқытушы **М.КУЛЬМАНОВА** ****Түйіндеме**

Б.Соқпақбаев- ұлттық әдебиетімізге соғыстан кейінгі жылдары келіп қосылған, өзіндік келбеті мен дара болмысы бар талантты жазушыларымыздың бірі. Бұл уақыт қазақ прозасының ерекше жемісті, өнімді тұстарының бірі болғандығы көп айтылып жүр. Б.Соқпақбаев ұлттық прозаға жаңа тақырыптар мен идеялар, мінездер ғана алып келген жоқ. Сонымен қатар оның поэтикалық өрісін кеңейтті.

Мақалада Б.Соқпақбаев повестері, әңгімелері талданады. Жазушының болмашы, шағын жайларды суреттей отырып, оқушыға келелі ой айта алуы және оны жас баланың ұғымына жеңіл, түсінікті етіп жеткізе білген шеберлігі талданады. Мақалада Б.Соқпақбаев шығармаларының оқиғасы жинақы, тілі көркем бала талғамына сай екендігі айтылады.

Тірек сөздер: *повесть, көркемдік, сюжет, ұлттық идея, мінез, ситуация, шеберлік, юмор.*

THE IDEOLOGICAL AND AESTHETIC SIGNIFICANCE OF B.SOKPAKBAYEV'S PROSE**Abstract**

B. Sokpakhbaev is one of our talented writers, who have come to the national literacy of the past years with unique personality and personality. The broader distribution is the productive, productive aspect of the Kazakh prose. B.Sokpakhbaev did not just brand new ideas and ideals in the national prose. Ten more were added to their poetic field. The statue is analyzed by Bokoboy Sokpakhbaeva. The author teaches a smaller space, analyze a master's degree and improves the understanding of the small child. В статье is said to be the product of B. Sokpakhbaeva compact.

The talented children's writer B.Sokpakhbayev in his latest productions is revealing the essence of the newborn baby, the newest person, the newest of the latest novel, new morals and new character, with the heroic flair, revealing the situation and the experiences of the heroes. It defines the specific features and bases of the godly-shaped image of the cultivated society, which is the driving force of the children's literary republics in other national children's literatures, in the realm of realism.

Keywords: *story, story, situational, master work, humor, character, character, national idea*

КІРІСПЕ

Б.Соқпақбаев-ұлттық әдебиетімізге соғыстан кейінгі жылдары келіп қосылған, өзіндік келбеті мен дара болмысы бар талантты жазушыларымыздың бірі. Онымен қатар Ә.Нұрпейісов, Т.Ахтанов, С.Шаймерденов, Б.Соқпақбаев, З.Қабдолов, Н.Ғабдуллин, Ж.Молдағалиев тәрізді көрнекті ақын жазушыларымыз әдебиетке дәл осы кезеңде келді. Балалық жастық шақтары Ұлы Отан соғысының сұрапыл уақытына тап келген осы буын өкілдері жөнінде белгілі зерттеуші С.Әшімбаев «Бұғаналары бекіп, қабырғалары қатпастан қыруар қиыншылықты бастан кешіріп, қаршадайынан қағілездікке үйренген бұл ұрпақтың бойындағы сезімталдық пен сергектікті, азаматтық пен аяушылық, қайсарлық пен қайраттылықты сол сұрапыл уақыттың рухы қалыптастырған-ау деген де ойға қаласың. Бұл ұрпақтың айтары да аз болмаса керек еді» - дейді [1, 26-б].

Жас қаламгерлер алдыңғы толқын М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафиндердің жазушылық шеберліктерінен үйрене келе, әдебиетімізге жаңа шығармалар легін әкелді.

Бұл кездің осы бір шынайы шындығын үлкен жазушыларымыз да қуана құптады. «Соғыстан кейінгі әдебиетіміз дами түсті. Оның кадрларының қатары жыл санап көбейе берді» деп жазды академик - жазушы С.Мұқанов. Осы жылдары қазақ прозасы басқа жанрлардың алдына суырылып шығып, жаңа бағытта дамыды.

Бұл кезеңде, яғни социалистік державаның тас – талқан болатыны былайғы жұрт түгіл, жазушылардың да үш ұйқтаса түсіне кірмеген «ғажап» заманда әлеуметтік орта қалай өмір сүріп, әрекет етсе, көркем проза да дәл солай өмір сүрді.

Осы тұста қаламгерлердің қандай көкейкесті тақырыптарды, өмірдің нендей өзекті құбылыстарын бейнелеуді негізгі нысаналары етті дегенде, жеңіспен аяқталған соғыс кезіндегі өмір шындығын қилы-қилы қырынан көрсетіп, тереңірек таныту мәселесіне, соғыстан кейінгі еңбек майданындағы адамдар мен мамандар әрекетінің әр алуан жақтарын шынайы суреттеуге көңіл бөлді деуге болады. Сөйтіп, аталып отырған кезең туралы жинақты, жүйелі мағлұмат беретін, соны көңілге

** Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, kulmanova@mail.ru

тиянақты түрде ұялататын дәйекті дәлелдері бар шығармалар туғандығы анық. Бұлардың қатарында Бердібек Соқпақбаевтың өшпес танымды туындылары да бар еді.

«Әрбір жазушы, егер ол шын суреткер болса, әдебиетке өзінің өмірбаянын, өз тақырыбын ала келетіні белгілі. Жазушының колтаңбасы, стилі, концепциясы дегендер де осы тақырып ерекшелігінен туындайды» [2, 137-6]. - дейді ғалым Р.Бердібаев. Б.Соқпақбаев шығармаларының тақырыптық көкжиегі, суреттеу арқылы зор, көлемі кең. Жазушы прозасының тұтас тұлғасын ұстап тұрған бірнеше үлкен тақырып бар. Олар: 1) Балалар өмірі; 2) Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ауылдағы елдің тыныс тіршілігі; 3) Спорт; 4) махаббат пен достық тағы басқа. Жазушы бұл тақырыптардың қайсысын алса да оны жетік меңгеріп шыншылдықпен суреттей білді. Әсіресе, балалар мен жасөспірімдер өмірі жазушы шығармаларының негізгі өзегіне айналды. Сондықтан да жазушының қай шығармасын алсақ да олардың негізгі кейіпкерлері жеткіншектер болып келеді. Сонымен қатар, жазушы шығармалары ересектерге де ұнамды, әсерлі. Ал «балаларға арналған әдебиет сол балалармен қатар үлкендер оқитын дәрежеге жеткенде ғана қызықты, құнды әдебиет болса керек» [2, 133-6].

Адам өмірі маңызды, маңызсыз деген кезеңдерге бөлінбейді. Балалық шақтың да, егделіктің де өз міндеті, қызығы мен қайшылығы да бар. Балалар өздеріне арналған шығармалардан өзі теңдес замандастарының ой -өрісімен, жетістік-кемшілігімен танысады. Үлкендер оқыса бала мінезінің қырсырын, олардың өзіндік ерекшелігін, психологиясындағы өзгешеліктерді, тәрбиенің мәнін терең түсінеді. Бала тәрбиесіне назар аударады. Сондықтан да Б.Соқпақбаев өз еңбектерінде әдебиеттің тәрбиелік мәнін ескере отырып, өмір тәжірибесін ешбір қоспасыз нанымды баяндайды. Оның шығармаларының әрі үлкенге, әрі кішіге ұнайтынының себебі де сол.

Көркем шығармадағы мінез бен жағдай арасындағы байланыс әдеби туындыны талдап, тану үшін аса маңызды. Ұлттық әдебиетіміздің белгілі бір кезеңіндегі жеке жазушы шығармасын қарастырғанда, әдебиеттер арасындағы қарым-қатынастарды зерттегенде, олардағы мінез бен жағдайдың байланысуының түрлеріне ерекше назар аударылу қажеттілігі айтылып жүр.

Б.Соқпақбаевтың балаларға арналған повестеріндегі характер табиғатын зерттеу барысында көркем туындылардағы жағдайлар бірін-бірі қайталамайтын сан алуан болса, мінездердің де жасалуы әр шығармада әртүрлі. Сондықтан да жазушы повестерінен де мінез бен жағдай байланысының әркелкі типін байқаймыз. Балаларға тәрбие берудің негізгі бір саласы – дене шынықтыру, яғни спорт. Ол жас ұрпақты ұйымшылдық, тәртіптілік, табандылық, төзімділік тәрізді ізгі қасиеттерге баулып дене құрылысымен бірге рухани байлығын өсіреді. Жас буынға спортты насихаттауға көркем әдебиеттің орны ерекше

Әдебиеттің осындай тәрбиелік маңызын ескеруден барып туындаған жазушының тырнақалды туындысы «16 жасар чемпион» повесі 1951 жылы жарық көрді. Ерінбей еңбектенген адамның әрқашанда көздеген мақсатына жететінін, арманына жету үшін қиындыққа жасымау керектігін автор Мұрат бейнесі арқылы көрсетеді.

Повестің ең бірінші атап айтар ерекшелігі – оның тақырыбының қазақ әдебиетінде мүлдем тың, жаңа болуында. Шығарма жазушының әдебиетімізге өзінің тақырыбымен келгендігін жария еткен еді. Елуінші жылдарға дейін әдебиетімізде спорт тақырыбы жеткілікті түрде сөз болмағандығын ескерсек, жазушының спорт өнері тақырыбына алғашқылардың бірі болып қалам тартып, көлемді шығарма жазуы - әдебиеттегі үлкен жетістік болды. Б.Соқпақбаевтың аталған туындысына дейін сол тұстағы спорт тақырыбына жазылған көлемді шығармаға Қ.Әбдіқадыровтың еліміздің атақты палуаны, французша күрестің дүние жүзілік чемпионы Қажымұқан Мұңайтпасовтың өмірі мен өсу жолын баяндайтын «Қажымұқан» повесін ғана жатқыза аламыз. Б.Соқпақбаев аталмыш шығармасының алғашқы нұсқасын өңдеп, қайта-қайта шыңдап, жетілдіре түсті. «16 жасар чемпион» 1957 жылы «Чемпион», 1962 жылы «Жекпе-жек» деген атпен жарық көрді.

Шығарманың 1951 жылғы нұсқасының құрылымына назар аударсақ, туынды «Аурушаң бала», «Түсінбеймін», «Тұңғыш табыс», «Керісу, келісу» т.б сияқты тақырыпшалары бар 14 тараудан тұрады. Кейінгі нұсқаларында тақырыпшалар алынып, повесть қысқа-қысқа 55 бөлімге бөлінген. Балаларға арнап кең өрісті, көркемдігі жоғары, тәрбиелік мәні теерң, құнды шығармалар берудегі жазушының алғашқы қадамы болғандықтан, повестің алғашқы нұсқасында жекелеген кейбір кемшіліктер де кездесетіндігін айтады зерттеуші ғалым С.Әшімбаев.

Сөйтіп балалар әдебиетінде елуінші жылдарға дейін көріне қоймаған жаңа сипаттағы оқушы немесе спортшы бала образы Б.Соқпақбаевтың күрделі тартысқа құрылған «Жекпе-жек» туындысында бейнеленді. Алайда елуінші-алпысыншы жылдары басталған осы бір игі нышан сол тұста бірден өрістеп кете қойған жоқ. Бұл жайында балалар әдебиетін зерттеуші ғалым Б.Ыбырайымның: «Бұның басты себептері балалар жазушыларының болмысты бейнелеудегі жасқаншақтығы (сол кездегі жал-

пы кеңес әдебиетінің әлсіздігі осы еді), көркемдік шеберлігінің тым төмендігі, балалар жазушыларының ат төбеліндей аздығы мен балалар прозасында қалыптасқан көркемдік тәжірибенің олқылығына, әсіресе жеке басқа табынушылық кезеңінің салт-санаға сіңіріп тастаған зиянды кеселдеріне байланысты еді. Бұл тұстағы жетістіктер мен кемшіліктердің негізгілері әдеби сында айтылған» деп жазғаны шындық [3, 57-6].

Жас адамның мінез қалыптастыру процесін, азаматтың жетілу жолын көрсетуге арналған бұл повесте ауыл баласы Мұрат Батырбаевтың жалықпай, қажымай, талмай, табандылықпен жаттығуының нәтижесінде бокстан әлем чемпионы атағын алуы айтылады. Шығарманың бастапқы бөлімдерінде Мұрат – сабақты жақсы оқитын, бірақ спортпен, дене шынықтырумен айналыспайтын, бесінші кластың оқу озаты, алақанына салып, аялап отырған Ұлжан мен Батырбай қарттардың жалғыз тұяғы, көздерінің ағы мен қарасы. Оның денесі де әлсіз, нәзік. Ауырып қалуы да оп -оңай. Баланың аурушан, арық болып өсуіне айыпты – оның қарт ата-анасы. Он үш баладан көз алдарында қалқып жалғыз жүрген Мұратты олар «қолдарынан байқаусызда түсіріп алса, жарылып қалатын нәзік жұмыртқадай көреді, дүние жүзінің бар қауіп-қатері ылғи да Мұратты торуылдап жүретіндей сезіледі оларға» [4, 157-6].

Майдандағылар елге оралған, соғыстан кейінгі жылдар болатын.. Солардың бірі – старшина Денисенко. Ол Қызылшекара жетіжылдық мектебіне денешынықтыру пәнінен мұғалім болып орналасып, спорт жұмысын жақсы жолға қояды. Мектепте спорт алаңы жасалады; жеңіл атлетика, гимнастика және спорт ойындарының секциялары құрылып, дене тәрбиесі сабақтарының сапасы арта бастайды. Кейіннен бокс секциясын ұйымдастырады. Мектеп директорының наразылығына қарамастан, Николай Трофимовичтің үйретуімен талабы мол Мұрат боксшылардың мектептік, аудандық, республикалық жарыстарына қатысады. Кейін ол Париж қаласында өткен боксшылардың дүниежүзілік сайысында чемпион атанады.

Повестің негізгі оқиға желісі осындай. Шығарманың басты тұлғасы Мұрат болғандықтан автор оның өсу жолына, өнерінің жетіліп, шынығуын суреттеуге көп көңіл бөлген. Ол бірден чемпион болмайды. Оқушының көз алдында, кітаптың әр бөлімінде Мұрат өсіп, ширап отырады. Шығарма оқиғасының өзі баланың көктемгі жаңбырдың астында қалып, ауруға шалдығуынан басталады. Шекарашылар ойынын тамашалаймын деп балалардың мазағына ұшырау, кейіпкердің сана-сезіміне ерекше әсер етеді, сөйтіп оның денсаулығын шыңдау жолындағы кейінгі іс-әрекетіне түрткі болады. Яғни, аталған жағдай кейіпкер әрекетінің мотивіне айналған.

Мұрат повестің басында әлсіздігімен, нәзіктігімен оқырманға аянышты сезім тудырса, бірте-бірте қайсарлығы мен қажырлылығы, еңбексүйгіштігі, ұқыптылығы мен патриоттығы сүйсіндіріп, дән риза етеді. Оның спортпен шынығып жетілуі шындыққа сай, нанымды суреттелген. Дене шынықтырумен айналыспайтын, тез ауырып қала беретін Мұрат жазғы демалысында пионер лагеріне барады да, көп нәрсе үйреніп қайтады. Әртүрлі жаттығулар жасау дағдылы ісіне айналады. Мұрат мектепте Николай Трофимовичтің ұйымдастыруымен ашылған спорттық секциялардың белсенді мүшесі болып алады. Алғашқыда бокс секциясына қатысуға құштарлық білдіреді. Бірақ, ұстазы оның жеңіл атлетикамен айналысуына кеңес беріп, бокс секциясына қабылдамай тастайды. Мұраттың бокс секциясына қабылданбағанын естіген Садық оны одан бетер қорлай түседі. Намыстанған бала енді бокспен өз бетінше айналыса бастайды. Жазушы бейнелеген қақтығысты жағдай кейіпкердің жасырын, белгісіз қырларының қалыптасуына мүмкіндік береді. Осы кезге дейін көрінбеген бала характеріндегі табандылықты сыртқа шығарудың сәті енді түскен тәрізді.

Мұрат алға қойған мақсатына бірден жетпейді. Оның қажырлылығын, алған бетінен қайтпайтын бір беткейлігін сипаттайтын бір талай сындар бар. Талдырмаш, нәзік бала алғашқыда спорт ойындарынан болған әртүрлі жарыстарда ұтылып қалып жүреді: қара күші басым Садықпен ұстасып одан жығылады, жасөспірімдердің спартакиадасына да қатысып жеңіліс табады. Автор Мұратты осындай шынығу үстінде көрсетеді.

Бірақ, күнделікті жаттығу, шынығудың арқасында денесі шымырланып, толыса бастайды. Садықпен тағы да бокстасып, өзінің осал еместігін сезінеді. Мұратты сынап көрмекші болып, онымен бокстасып көрген Николай Трофимович те лыпып тұрған даяр боксшыға кездеседі. Ұстаз Мұратты мықтылығын «тіпті осы күйінде алып барып разрядты боксшылардың жарысына қосып жіберсе де әбден жарып тұр», - деп бағалайды. Жүйелі жаттығудың ұзақ жолынан өткен бала спортшы келбетін жазушы былай сипаттайды: «Мұратқа қарағанда Сандерес бойшандау екен. Бірақ оның есесіне Мұрат кеуделі шымыр. Спортпен шұғылдана бастағалы бергі үш жылдың ішінде үзбей жаттығудың, шынығудың арқасында ол осы дәрежеге жеткен. Қолмен сылап өсіргендей сұлу да сергек тұлғаға ие болған... Спорт Мұратты болаттан берік етіп, шыңдап қайта жасаған» [4, 161-6].

Кейіпкер характері түрлі байланыстар, қайшылықтар, барысында толысып сомдалған. Әсіресе, шығарманың шарықтау шегіндегі әлемге әйгілі спортшы американдық Сандересті қалай жеңгенін автор әсерлі суреттеген. Ол кезде оқырманның тағаты таусылып, толғаныс үстінде отырады. «Кенет ол садақ оғынша атылып кетті. Сандересті құлақ түптен соқты. Соққы барынша жойқын еді. Және бірнеше соққыны көміп-көміп жібереді. Сандерестің көзі бұлдырап, жер дүние төңкеріліп бара жатқандай болды. Тағы бір жойқын соққы иегінен кеп тигенде, Сандерес қалшиған қалпы тікесінен тік сұлқ тұрды да қалды. Содан соң шалқасынан барып құлады... Рингтегі судья Мұраттың қолын көтерді. Ду қошемет асқақтап кетті» [4,168-б].

Алдымен өз намысын, одан соң Отан намысын қорғай білген спортшы бала образы повесте осылайша нанымды әрі шебер бейнеленген. Мұрат өзінің бойына лайық балалық қылығымен, іс-әрекеттерімен көрініп отырады. Автор оған үлкен адамдарда болатын қасиеттерді, мінезді бермеген.

Ал шығармадағы Н.Т.Денисенко болса – физкультура техникумын бітірген, жаны таза, балаға қамқор, іскер, өз ісіне берік патриот педагог. Ол – «Қызылшекара» мектебіне келісімен-ақ кездескен қиыншылықтарға қарсы күресе отырып, спортқа бейімі бар, қабілетті, талабы мол жастарды өзі ұйымдастырған секцияларға қатыстырып, дене тәрбиесін жандандыра бастайды. Директордың наразылығына қарамастан, мектептің физкультура алаңын жасайды. Тұңғыш рет оқушылардың естерінен кетпестей әсер қалдырған мектепшілік спартакиада өткізеді. Сондықтан да ол бір жылдың өзінде мектеп ұжымы мен ауыл құрметіне бөленіп, кетерде олармен қимай қоштасады. Егер Николай Трофимович спорт жұмысын жолға қоймағанда, Мұрат сияқты даңқты боксшылардың шығуы да екі талай еді. Мектеп директоры Токмолданың еркіне салғанда, дене шынықтыру пәні атымен жоғалған болар еді. Денисенко бейнесі шығармада сүйіспеншілікпен суреттелген. Оның бойында таусылмайтын өміршең жігер, тіршілікке құштарлық бар. Ең бастысы Мұраттың өмір жолының жаңа арнаға бұрылуына өз ықпалын тигізеді. Ізденгіш жастарды әр нәрсеге еліктіргіш ұстаз ақыры қуғынға ұшырап, шолақ белсенділердің дүмпуімен Алматыға көшуге мәжбүр болады.

«Қай жазушы болсын, өзінің жақсы сезінген көрген, білген, зерттеген, жайларын жазады» дегенді ескерсек, «Жекпе-жектің» де жазылуына қаламгердің өз өмірінің үлкен септігі тигенін байқауымызға болады. Ол жазушы жайлы жазылған мақалалардан айқын көрінеді. [5].

«Бердібек аға КазПИ-дің филология факультетінде оқып жүргенде, жігерін одан ары шыңдап, спортпен бел шеше, білек сыбана айналысады. Жеңіл атлетикадан бірінші разряд алып, жүз метрге жүгіруден институт чемпионы атанады. Жазушының спортқа деген сүйіспеншілігі мұнымен шектелмейді.

Виктор Матвеевич Зимин тәрізді альпинист ұстазының қасына еріп, қар жамылып, мұз жастанып, Алатаудың алып та тұлғалы шыңдарына өрмелейді». «Ол өзі гимнастика секциясына қатыса жүріп, Қазақстан боксының іргесін қалаушы, Ш.Бөлтекұлымен жолдас болып, атақты боксшы ағайынды Омаровтардың жаттықтырушысы боксшы Үсеновтің, Ескендір Хасановтың жарыстарына ұдайы қатынасып, бокс тәсілдерін меңгереді» [5].

Осы ретте суреткердің Зимин тәрізді ұстазының, Ж.Бөлтекұлының, Үсеновтің бейнелерінің аталмыш повестегі Николай Трофимович Денисенноның образын сомдауға көмегін тигізгені сөзсіз.

Жалы кейіпкерлерінің артық-кем мінездерін юморлық, қапы жібермей, дәл басып отыру – Б.Соқпақбаевқа тән сипат. Хас талант әрқашан адам мен заманды өзара тұтастықта ұстайды. Өйткені адам мен қоғам бір-бірімен өте тығыз байланысты ұғым. Адамдардың тыныс-тіршілігі қоғамды негіздесе, адам да қоғамсыз өмір сүре алмайтыны белгілі. Осы тұрғыдан қарағанда бұл шығармадағы осындай образдар қырқыншы-елуінші жылдар ауқымындағы дәуірді өзіне тән тынысымен, болмыс-келбетімен толық суреттеуге септігін тигізгенін байқаймыз. «Жекпе-жек» – Үлкенге де, кішіге де тартымды, қызғылықты шығарма. Қырқыншы – елуінші жылдардағы ауыл өміріндегі кейбір шындықтардың, адал да шыншыл, толыққанды адам бейнелерінің көрсетілуі повестің құндылығын арттырады» [6, 47-б].

Жазушының екінші көлемді шығармасы – 1953 жылы Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан жарық көрген «Алыстағы ауылда» деп аталатын повесі. Әдебиетімізде дәл осы жылдары балаларға арналған бірнеше повестер, әңгімелер, жинақтар жарық көрді.

«Алыстағы ауылда» повесінде Б.Соқпақбаев мектеп оқушыларының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы колхозға тигізген жәрдемін арқау етеді. Балалардың жазғы демалыс кезінде шөп шауып, колхозға зор қолғабыс тигізуі, Болат, Досан тәрізді икемсіз, қыңыр балалардың шаруаға бейімделіп, колхоз жұмысына көмектесуі, жасөспірімдерің ұйымшылдығы, олардың арасындағы достық, Отанға деген сүйіспеншілік тәрізді жайттар алыстағы ауылдың соғыстың қатал жылдарындағы шынайы суретін береді.

Жазушының бұл шығармасы да кезінде оқырмандар назарын аударып, әдеби сын тарапынан тәуір баға алған. Олқылықтары да көрсетілген. Мәселен, жас жазушының алғашқы туындыларын белгілі жазушы Ғ.Мұстафин «Соқпақбаевтың кейбір әңгімелері мен «Алыстағы ауылда» атты повесі қазіргі күйінің өзінде кейбір сарыкідір жазушыларымыздың шығармасынан жоғары тұр» деп бағалады.

Ал сыншы Т.Қожакеев бұл повесті талдауға арналған мақаласын «Өмірден шалғай шығарма» деп атайды. Дегенмен, жекелеген кейбір кемшеліктеріне қарамастан Б.Соқпақбаевтың бұл повесі елуінші жылдардағы қазақ балалар әдебиетінің дамуына үлес қосқан, жазушының өзіндік қолтаңбасының дамуын байқатқан шығарма. Белгілі схемаға құрылып, тіл бояуы қанықпағанымен, жазушының аталған шығармасын сол кезейдегі оқырмандарымыз ықыласпен қабылдаған, ұлттық әдеби қорымыздағы шырайлы шығармалардың бірі болғанын нық сеніммен айта аламыз.

Кем-кетігі кеңрек сөз туғызып, жұртшылық талқысынан өткеннен кейін, араға талай жылдар сала автор өз шығармасына қайта оралады. «Алыстағы ауылда» повесінің жөнделген нұсқасы – «Қолғабыс» деген атпен жарық көреді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, повестің жаңа нұсқасының жазылуы Б.Соқпақбаевтың өз шығармасына айтылған ескертпелерге үлкен жауапкершілікпен қарағанын, шеберлігін үнемі жетілдіріп отырған жазушы екендігін көрсетеді. Тек бұл повесі ғана емес, жоғарыда сөз етіп кеткен «Он алты жасар чемпионынан» бастап, қаламгердің барлық шығармаларына әртүрлі өзгертулер өңдеулер жүргізу арқылы туындыларының көркемдік дәрежесінің артуына септігін тигізіп отырғанын байқаймыз.

Балалардың жан дүниесін қозғар, ойын өрістетер көркем шығарма жазу – асыл мұрат. Б.Соқпақбаев, С.Бегалин, Ө.Тұрманжанов, С.Омаровтардың шығармаларын бірнеше буын бойына сіңіріп, тағылым алды. Бұл жазушылардың кітаптары халқымыздың өткелі мен бүгінінен хабардар етіп, дәстүр, салт-санамыздағы, әдет-ғұрпымыздағы асылдарымызды көркемдік шеберлікпен бере білді» деген сыншы С.Әшімбаев пікірі дұрыс айтылған. Суреткер сонымен қатар психологиялық талдаудың компоненттері пейзаж, портреттің динамикалық үлгілерін де пайдалана отырып, сан түрлі характерлерді аша білді. Б.Соқпақбаев қазақ әдебиетінің әр жанрында еңбек етті. Соңына мол мұра қалдырды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әшімбаев С. *2 томдық шығармалар жинағы*. Портреттер, зерттеулер, толғаныстар. Астана, «Елорда», 2006;
2. Бердібаев Р. *Өмір ізімен* // Жалын. 2008. №6,
3. Ыбырайымов Б. *Көркемдік көкжиегі*. – Алматы: Санат, 2004
4. Соқпақбаев Б. *Менің атым Қожа*. – Алматы: Жазушы, 2002
5. Сексенбаев Б. *Мен білетін Бердібек* // Заман – Қазақстан. 2009. 6 маусым.
7. Сахариев Б. *Спорт туралы повесть* // Халық мұғалімі, 1952. №2.
8. Қирабаев С. *Балаларға арналған әңгімелер* // Жұлдыз, №4. 2009.

TÜRK HALK ANLATILARI VE HALK İNANMALARINDA SU İYELERİ VE BURKUT ATA'NIN İZLERİ

Emine Nur ATA*

Özet

*Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi.

Türk kültürü geçmiş ile günümüz arasında güçlü bağlar kurulabilecek bir bütünlüğe sahiptir. Eski devirlerden günümüze varlığını ve geçerliliğini koruyan pek çok inanç bulunmaktadır. Bu inançlar yaşatıldığı toplumun sosyal ve kültürel hayatı doğrultusunda şekil değiştirmekte, farklı anlamlar kazanmakta ancak özünü korumaktadır. Farklı coğrafyalarda varlığını sürdüren Türk devletleri ve toplulukları arasında benzer inançların tespit edilmesi ve köken yönünden incelenmesi ise Türk kültürünün bütünlüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Çalışmada Türk halk anlatıları ve sözlü kültürde su iyelerinin izleri incelenerek, ortak değerlerin zaman içerisinde nasıl yaşatıldığı araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Su İyesi, Burkut, Türk Kültürü, Halk Edebiyatı*

TURKISH FOLK NARRATIONS, WATERMASTERS IN FOLK BELIFS AND TRACES OF BURKUT ATA

Abstract

Turkish culture has an integrity that can establish strong ties between past and present. There are many beliefs that protect their existence and validity from ancient times to present. These beliefs transitivize in the direction of social and cultural life of the society that they sustain, gain different meanings but they protect their essence. It is important from the point of showing integrity of Turkish culture to be identified similar beliefs between Turkish states and community that maintain their existence in different geographies and examined in terms of the origin. In this work, how the common values have survived over time will be investigated by examining Turkish folk narratives and traces of water masters in oral culture.

Keywords: *Water Master, Burkut, Turkish Culture, Folk Literature*

GİRİŞ

Halk inanmaları ve halk edebiyatı, tarihsel süreç içerisinde belli bir bütünlük ve devamlılık göstermektedir. Halk edebiyatı ürünleri; ortaya çıktıkları zaman ve sosyal hayat açısından geçmişin, yaşamaya devam ettiği zaman ve kültür açısından ise geleceğin çeşitli değerlerini bünyesinde barındırır. Halk edebiyatı ürünleri üzerinde etkili olan unsurlar, kısaca halkın düşünce sisteminde, kendine olumlu ya da olumsuz yer edinebilmiş öğeler olarak tanımlanabilir. Bu öğeler; tarih, sosyoloji, halkbilimi, ilahiyat, psikoloji gibi birçok bilim dalının ilgi alanına girmektedir. Halk edebiyatı ürünleri içerisinde; inançlar, sosyal yapı, gelenek ve görenekler, eğitsel unsurlar açıkça ya da gizli şekilde yer alır. Bu unsurlar zamana ve içinde bulunulan şartlara göre değişikliğe uğrasa da köken bakımından incelendiğinde büyük bir ortaklık gösterdiği anlaşılacaktır.

Türk halk anlatıları arasında efsane türü ayrı bir yere sahiptir. Özellikle Anadolu sahasında destan, halk hikâyesi, fıkra, masal gibi türler ile karşılaştırıldığında efsanelerde inandırıcılık özelliğinin daha baskın olduğu görülür. Ayrıca efsane metinleri sosyal hayat ile yakından ilgili olmaları sebebi ile anlatıldığı zamanın inanmaları ve eski inançlar arasındaki bağların tespit edilmesinde oldukça etkilidir. Bir toplumun sahip olduğu değerler sistemini incelemek için, halk anlatıları arasında inandırıcılığı daha yüksek olan edebî türü ele almak yerinde olacaktır.

Konar-göçer Türk milleti, tarih sahnesine çıktığı zamanlardan günümüze çok sayıda kültürle ve dinle iletişim içerisinde bulunmuştur. Hem göçer hayatın etkisi hem de bahsettiğimiz kültürel iletişim sonucunda Türk inanç sistemi birçok farklı kaynaktan beslenme imkânı bulmuştur. Türk inanç sisteminde etkili olan bu çeşitlilik, toplumu yansıtan halk edebiyatı ürünlerinde de canlı bir şekilde yaşatılmıştır. Türk milleti üzerinde etkili olan inanç sistemleri arasında iki tanesi ayrı bir yere sahiptir. Bunlardan ilki kaynağını Türk halkının evren algısından alan “*Türk Dini*”, diğeri ise Türk milletinin yıllarca önde gelen savunucularından olduğu “*İslamiyet*”tir. Bu iki köklü sistem, halk edebiyatı ürünlerinde işlenirken birbirinin içine geçmiş ve Eski Türk Dini kaynaklı birçok uygulama İslami uygulamalara dönüşerek yaşamaya devam etmiştir.

Daha önce yapılan çeşitli çalışmalarda hem Şamanizm hakkında bilgi verilmiş, hem de günümüzde yaşamaya devam eden dinlik ve büyüklük uygulamaların kökeni açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın amacı Türk mitolojisinde “*Yağmur İyesi*” olarak tanımlanan “*Burkut Baba*” ve suya hükmeden “*Su İye*” lerinin İslamî dönem anlatıları ve uygulamalarında nasıl bir varlık gösterdiğini tespit etmektir.

SU ÜZERİNDE İRADE SAHİBİ VARLIKLAR

Tabiat ile iç içe yaşayan Türk milleti, yaşadıkları hayatın bir gerekliliği olarak tabiat unsurlarına ayrı bir önem atfetmiştir. Tüm kültürlerde çeşitli sebeplerle kutsal ve değerli olan su da aynı şekilde değerlendirilmiş ve Türk halkı için her dönemde önemini korumuştur. Su üzerinde irade sahibi olmak da bu kutsallığın bir getirisi olarak önce halk inanmalarında sonra da halk anlatılarında yerini almıştır. Su üzerinde irade sahibi olan varlıklar su iyeleri ve yağmur yağdıran Burkut Ata’dır.

Türk Mitolojisinde Yardımcı Ruhlar, Su İyeleri

Türk mitolojik sistemini incelediğimizde kült ve iye kavramları ile sıkça karşılaşırız. Sahip oldukları işlevlere göre farklı kategorilere ayrılan iyeler, Türk evren algısında orta dünyada yaşayan insanların en büyük yardımcılarıdır. Yer altı dünyasından sorumlu Erlik, gökyüzünden sorumlu Gök Tanrı arasında kalan insanoğlunun hayatı üzerinde etkili olan her olay iyeler etrafında ve onlara bağlı olarak şekillenmektedir. İyeler bu görevleri doğrultusunda dört kategoride incelenmektedir:

- Kültleşen iyeler. Medenî kahramanlık ve iyelik işlevlerini üstlenen, ata ve baba adı ile bilinen koruyucular ve mucitler.

- Kendine özgü bir işlevi olan ocak-ateş koruyucusu.
- Asıl koruyucu iyeler.
- Bizden yeyler (kara iyeler) veya demonik varlıklar (Bayat, 2016: 142).

Türk mitolojisinde tabiat ile ilgili tüm unsurlar gibi su da ayrı, kutsal bir anlam taşımaktadır. Yaratılış sonsuz su ile başlar. Suya ulaşmak ve onu idare edebilmek için çeşitli sınavlardan geçmek, sıradan insanların sahip olmadığı mistik güçlere sahip olmak gerekmektedir. Halk anlatılarının yaratıldığı ve yaşatıldığı dönemin inançları ve sosyal yapısı ile ilgili olarak suya hükmeden kişiler de değişiklik göstermektedir.

Mitlerde su ile ilgili anılan iyeler zaman içerisinde totem hayvanlara, destan kahramanlarına, aksakal denilen bilgelere, evliyalara ve yakın zamanda ise halk tarafından sıradan insanlardan ayrılmış, içinde yaşadığı toplum için kanaat önderi olarak nitelendirilen kişilere dönüşmüştür.

Burkut Ata, Burkut-ı Divâne, Börketke Kan, Mama Kuldurak Kimdir?

Türk mitolojik sisteminde doğa olayları ata-baba adıyla bazen de koruduğu ya da yönettiği kişilere göre ana adıyla bilinen iyelere bağlanarak açıklanmıştır. İlkel insanın doğa olayları karşısındaki çaresizliği, kendinden daha güçlü bir varlığın bu olaylara müdahalesi ile çözüme kavuşmaktadır. Bu iyelerden Türk dünyasında farklı adlarla ancak benzer işlevlerle anılan bir tanesi de “yağmur iyesi”dir. Azlığı veya çokluğu sadece ilkel insan için değil günümüz modern insanı için de büyük bir problem olan yağmurun yağması veya yağmaması da yağmur iyesinin iradesi ile açıklanmıştır.

Türk inanmalarında yağmur yağdırmak ya “yada taşı”na sahip olunarak ya da “yağmur iyesi”nin isteği ile mümkün olmaktadır. Farklı bölgelerde, farklı adlarla anılan “yağmur iyesi” hakkında “Yağmur iyesinin bölgeden bölgeye değişmesi, bazı ata kültürlerinin yağmur veya bir başka doğa gücü iyesi olduğu da saptanmaktadır. Nitekim Orta Asya’da çok meşhur olan Burkut Baba’nın fonksiyonu da yağmur yağdırmaktır.” (Bayat, 2016: 154) bilgisi verilmektedir. Türk mitolojik sisteminde yağmur yağdırma ile görevli Burkut Ata farklı kaynaklarda farklı şekillerde tasvir edilmiştir: “BURH, BURKUT: Türkmenler ve Kazaklarda, yağmur koruyucusuna verilen ad. Türkmen inanışlarında, elindeki asayla, bulutları bir yerden başka bir yere taşıyan, yıldırım çaktıran "Burkut'un bu işlevi, Orta Asya'nın Türk halklarında meleklerle, Farsların inanışında da "Ali'ye ait olarak düşünülmüştür. Kuran'da ise yağmur yağdırmak ve şimşek çaktırmak "Allah"ın elindedir.” (Beydili, 2003: 113). Görüldüğü üzere elinde asa ya da kamçı ile tasvir edilen Burkut, yağmur bulutlarını sürerek bir yere yağmur yağmasını sağlamaktadır. Ayrıca Türk mitolojisinde sadece yağmura değil, sulara hükmeden iyeler, atalar da bulunmaktadır. Yağmuru yağdırmak kadar yer altında gizli olan suyu bulmak da anlatılarda yer alan kahramanları, sıradan insanlardan ayıran özelliklerdendir. Suya hükmeden, yağmuru yağdıran ya da yağdırmayan kahramanlar mitolojide ve halk anlatılarında farklı adlarla ancak benzer şekillerde yer almaktadır.

Burkuya da aynı görevdeki iyeler ve ruhlar hakkında çok sayıda anlatma bulunmaktadır. Bu anlatmalarda dikkat çeken unsurlardan biri “Bürket” adıyla bilinen kartalın en çok kullanılan tözlerden biri olmasıdır (İnan, 2015: 47). Burkut tasvirlerinde benzetme unsuru olarak kullanılan kartal da Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir: “Burkut Ata bünyesinde İslamiyet öncesi Türklere ait unsurları barındırır. Onun kim olduğunu açıklamada eski Türk inançları ile ilişkisini incelemek çeşitli ipuçları sağlayacaktır. Zira kartal, gökyüzü, yağmur kavramları Burkut Ata’nın şahsında birleşmiştir. Burkut Ata’da olduğu üzere aynı ortak kavramlar Türklerin inanışlarında kartal için geçerlidir. Türk mitolojisinde kartal kutsal hayvanlardandır. O, gökyüzüyle ilgili olaylarından sorumlu bir varlık olarak kabul edilir. Özellikle çift başlı kartal bunun en açık simgesidir.” (Gökçimen, 2010: 72). Örnekte de görüldüğü üzere töz olan, şamanın en büyük yardımcılarından biri kartal ile Burkut ve su iyeleri üzerine anlatmalar iç içe geçmiş şekilde bulunmaktadır.

Su İyelerinin Totem Hayvanlar, Alplar, Aksakallar, Evliyalar, Toplum Liderleri Üzerine Anlatmalarda İzleri

a. Azerbaycan Efsanelerinde Su Çıkarıcı Canavar/Kurt

Türk mitolojisinde önemli yere sahip olan hayvanlardan biri de kurttur. Mitlerden efsanelere, destanlardan masallara, halk hikâyelerinden fıkralara sık sık karşımıza çıkan bu hayvan bazen bir ata, bazen bir

kılavuz, bazen de yol arkadaşı görevi taşımaktadır. Azerbaycan'da anlatılan “*Canavar Bulağı*” adlı metinde de, susuz kalan kahramana kurdun su çıkardığı görülmektedir:

“Keşmiş vahtlarda Böreel dağının yamacında bir kişi yaşayırmış. Bir gün bu kişi gezmeye çıkmış. O geze-geze daşdıh, eme hündür bir yere gelifçihur. Nolacah, yayın günü isdi de kişiyi yandırır, susuzluhdan dili-dodağıtepiyir. Ha bir kölgelih yer ahdarır, eme tapabilmir. Ele daşdarın birinin üstünde oturur. Bir de bele bahır bir canavar ona teref gelir. Eme canavar ona çatmamış ağzını göye tutufuluyur. Sonra eyahlarıyan yeri eşmeye başdıyır. Bir de kişi bahır ki, canavarın eşdiyi yerden su pokullamağabaşdadı. O sahat canavar sudan doyuncahiçifgedir. O gedennen sonra kişi de ireli gelif bu göz yaşı kimi dumdurubulahsuyun-nandoyuncahiçif özüne gelir. Ele o vahtdan bu bulağın adı canavar bulağı kalır”(Mara, 2004: 144-145).

b. Kazakistan'da Suyu Götüren Böri/ Kurt

Oğuz Kağan'a seferlerinde yol gösteren kurt, Kazakistan'ın Jambıl bölgesinde anlatılan efsanede susuz kalan halkı suya kavuşturmuştur. Bu durumun sonucunda çıkan su “*Böri Kazan*” olarak adlandırılmıştır:

“Eskiden Talas topraklarında birkaç yıl kuraklık olur. Yazın yağmur, kışın kar yağmaz, halk içecek bir damla suya ihtiyaç duyar. Suyu ihtiyacı olan halk ne yapacaklarını nereye gideceklerini bilemeyip zorlanırlar. O zaman bir kurt halkın önüne çıkıp yol gösterir.

Halk, bu kurdun durduğu yerden pınar gözü bulunur ümidiyle peşinden giderler. Kurt susayan halkı alıp bir yerde toprağı kazmaya başlar. Onun kazdığı yerden su çıkar. Halk suyu kana kana içerler, çok sevinirler, böylece hayatta kalırlar. Bu yer o günden itibaren Böri Kazan olarak adlandırılır.” (Osmanaliyeva, 2011: 355).

c. Özbek Efsanelerinde Alp Tipi Maliki Ejder

Türk destanlarında halkın refah ve mutluluğu için ön plana çıkarılan alp tipi daha çok kılıcı ve atıyla birlikte anılır. Özbekistan'ın Buhara kentinde halkın zor durumda kaldığı bir zamanda Maliki Ejder'in su çıkarması da hem keramet kaynaklı motiflerin hem de mitoloji kaynaklı motiflerin birlikte kullanıldığı bir örnektir:

“Gavsula'zam, Maliki Ejder ve Hazreti Ali dünyayı dolaşmak için seyahate çıkmışlar. Az gitmişler uz gitmişler ve sonunda Buhara'ya gelmişler. Buhara'ya geldiklerinde, şehir halkının açlık ve susuzluktan türlü hastalıklara yakalandığını ve bu yüzden birçok insanın öldüğünü görmüşler. O zaman Maliki ejder, ne yapmaları gerektiğini Allah'a sormuş. Maliki Ejder şöyle bir ses duymuş: ‘Altındaki atı kesip ver, insanlar yesinler. Kılıcını yere sapla su çıksın.’

Maliki Ejder, belindeki kılıcı yere saplar saplamaz dupduru bir su çıkmaya başlamış. İnsanlar susuzluktan kurtulmuşlar. Atını kesmiş, etini pişirmiş ve insanlara dağıtmış. Bu olaydan sonra insanlar at eti yemeye başlamışlar. Sudan içince türlü hastalıklardan kurtulmaya başlamışlar. Sonraları burası mukaddes bir yer kabul edilmiş ve ziyaretgâha dönüştürülmüş.” (Baydemir, 2011: 369-370).

d. Kara-Sülük'ün Yol Göstericisi, Aksakallı Yuşı Hoca

Destanlarda alp tipinin yanında ona yol gösteren, tecrübesi ve ilmi ile etrafındaki insanlara örnek olan aksakallı ihtiyarlar sık sık karşımıza çıkmaktadır. Kökenini mitolojik metinlere kadar götürebileceğimiz bu ihtiyar, bilgeliği ile tanınır. Yuşı Hoca ise Oğuz Kağan Destanı'nın İslami varyantında hem toplumda büyüklere verilen değeri anlatması hem de su çıkarma yöntemi ile diğer örneklerden ayrılmaktadır:

“Oradan yola koyulduktan sonra önlerine susuz bir sahra çıktı. Öyle ki bir damla gülyağına bir damla su vermezlerdi. Kara-Sülük insanların susuz kaldığını babasına bildirdi. Yuşı Hoca dedi ki: birkaç ineğin başını bir araya bağlayıp onları çok susayınca kadar devamlı koşturunuz. Sonra onları bırakın; bu inekler turnaklarını bir yere vurup kazmaya başlarsa orada su bulunduğuna işarettir.” (Togan, 1982: 23).

e. Toplumda Sıradan İnsanlardan Ayrı Bir Yere Sahip Bilge ya da Yetenekli Kişiler

Bu başlık altında değerlendirilen kişiler göçer hayatta halka önderlik eden, yerleşik hayatta yaşanan bölgenin çeşitli sorunlarına çözümler bulan, halk hekimliği, ebelik, akıl hocalığı gibi çeşitli görevleri üstlenen kimselerdir. Teknolojinin gelişmediği dönemlerde su ve su kaynaklarına ulaşma belli bir bilgi birikimi ile mümkün olmaktadır. Çeşitli yollarla su bulan, suyu bulma yöntemlerini halka öğreten kişiler de yakın zamana kadar toplumda özel bir yere sahip olmuşlardır. Sözlü kaynaklardan elde edilen örnekler üzerinden değerlendirilecek olan bu şahıslar, yaşayan Yuşı Hoca olarak düşünülebilir:

1. Sopa ile Suyun Yerini Bulan Kimseler: *“Suyun olmadığı bölgelerde, su kaynaklarını bulmakla görevli ve bu işi bilen kimseler bulunmaktadır. Bu kişilerin su çıkarmak için kullandığı yöntem bir ağaç dalıdır. Ağaç dalını eline alıp dolaşmaya başlayan kişi, hisleri doğrultusunda ağaç dalının verdiği işaretleri takip eder. Bu ağaç dalı aracılığı ile bulduğu nokta kazıldığında, oradan su çıkmaktadır.”*(KK1).

2. Sopa ve Tas ile Suyun Yerini Bulan Kimseler: “*Tahta ile dolaşyp suyun olduđu yeri bulan kiři, belirlenen bölgeye bir tas gömer. Bir hafta bekledikten sonra çıkarılan tas çillenmişse orada su olduđu kesinleşir ve oraya kuyu yapılır. Bölgeden su çıkarıldıktan sonra ise suyun başında kurban kesilir*” (KK2).

3. Hayvanları Kullanarak Su Kaynağını Bulan Kimseler: “*Su olmayan bir bölgede, su kaynağını bulabilmek için yapılan uygulama şu şekildedir: susuz bırakılan hayvan gözlemlenir. Hayvanın ayağı ile kazdığı yerden ya da kuyruğunun işaret ettiği yerden su çıkacağına inanılır.*” (KK3)

Halk arasında yapılan bu uygulamaların halk anlatılarına yansıyan örnekleri olması dikkat çekicidir.

Bu başlık altında ele alınan kişiler derin gözlemler ve bilgi birikimi sonucunda ya da sadece tesadüf eseri suya ulaşmıştır. Ancak bu eylemleri sonucunda toplum gözünde diğer insanlardan farklı bir yere sahip olabilmüş ve saygı görmüşlerdir.

Burkut Ata'nın Tarihî Kişilikler ve Efsane Kahramanları Üzerine Anlatmalarda İzleri

Burkut Ata'nın İslamiyet sonrası anlatmalarda varlığını sürdürdüğü çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Bu çalışmalarda Burkut ile ilgili Türk Dünyası'ndaki anlatmalar ve Anadolu sahasında benzer örnekler karşılaştırılarak “*Yağmurcu Dede*” hakkındaki efsaneler ile benzerlikleri üzerinde durulmuştur (Alptekin, 2015: 21-32). Bu çalışmalarda dikkati çeken nokta, yağmur için aracı olan veli ve evliyaların genellikle hayatta olmadığı ve yağmur duası için gidilen türbeler üzerine yapılan incelemelerdir.

Bu çalışmada ise Burkut'un atalar kültürüne bağlı olarak yer aldığı anlatmalardan çok, günlük hayatın içinde yer alan kahramanlar üzerinden yaşatıldığı metinler ele alınacaktır. Çalışmanın amacı hayatta olmayan yardımcı ata fonksiyonundaki Burkut değil, insandan farklı ve insan ile yaratıcı arasındaki iletişime yardımcı bir *ive/veli* fonksiyonundaki yaşayan Burkut'un incelenmesidir.

İslamiyet öncesi inançların izlerini en yoğun şekilde görebileceğimiz kaynaklar menakıbnâmelerdir. Bu kaynaklarda yer alan yağmur yağdırma ile ilgili örnekler genellikle keramet göstermeamacını taşımaktadır. Ahmet Yaşar Ocak çeşitli kaynaklarda geçen yağmur yağdırma örneklerini “*Tabiat Kuvvetlerine Hâkim Olmak*” başlığı altında incelediği çalışmasında şu bilgileri vermektedir: “*İslâmiyet'in kabulünden sonra hem Müslüman Türkler'de hem de Müslümanlığa henüz girmemiş olanlar arasında Şamanlar vasıtasıyla bu gibi tabiat olayları meydana getirilmeye devam edildiğine dair Müslüman kaynaklarda pek çok haberler vardır.*” (Ocak, 2005: 162). Şamanların yaptığı tabiat kuvvetlerini etkileme durumu, konu ettiğimiz eserlerde her zaman bu anlamıyla yer almamaktadır. Keramet sahibi kişiler bu eserlerde, şamanlık temelli bir uygulamada bulunmadan, yağmur yağdırma görevi doğrudan kendilerine verilmiş şekilde hareket etmektedir.

Kendi İradesi Sonucunda Çeşitli Sebeplerle Yağmur Yağdıran ya da Yağdırmayan Bir Evliya: Hacı Bektaş-ı Veli

Alevi-Bektaşî inancının önde gelen isimlerinden Hacı Bektaş-ı Veli ve onun etrafında şekillenen anlatılarda, hem İslami hem de İslamiyet öncesi inanç ve uygulamalar birlikte yer almaktadır. Hacı Bektaş-ı Veli hakkında anlatılan efsaneler çeşitli çalışmalarda Şamanist unsurlar ile birlikte değerlendirilmiştir. Bedehşan ilindeki halkı dine davet etmesi üzerine anlatılan efsane keramet kaynaklı ve mitoloji kaynaklı motifleri bir arada bulundurmaktadır. Tıpkı Burkut'un yağmur üzerinde irade sahibi olması gibi, Hacı Bektaş-ı Veli de duası ile yağmur yağdırmakta ya da yağmura engel olmaktadır:

“*Papas, Hacı Bektaş'ın sözlerini Beye söyledi, hepsi birden imâna geldi. Tamu birdir, Muhammed elçisidir, padişahımız Hacı Bektaş Hünkârdır dediler. Bunun üzerine Hacı Bektâş'induasıyla gün doğdu, karanlık, ortadan kalktı. Fakat bir müddet sonra bir kısmı, bu Türk eri büyüü, büyü yapıyor da bize bu ejderhayı gösteriyor deyip dinlerinden döndüler. O sırada Bey, bir elçiyle Hacı Bektaş'a mal göndermişti. Hacı Bektaş, malı kabul etmedi, elçiyle Beye haber yolladı, yağmur yağdırmıyacağım, ekin bitmesin dedi. Gerçekten de yağmur yağmamıya başladı. Ekinler bitmedi, kıtlık başladı. Halk, tekrar Beye baş vurdu, Bey, eskiden beri gizli din tutan ve Kasım adını alan o papası çağırdı. Hacı Bektaş'a gönderip aman diledi. Din-den dönenler de tekrar imana geldiler, mağâra kapısına gidip yalvardılar. Hünkâr, suçlarını bağışladı, yağmur yağmıya başladı.*” (Gölpınarlı, 1958: 11-13).

Yukarıdaki örnekte yağmur yağdırma velinin kendi iradesi ile olabilecek şekilde yansıtılmıştır. Ancak farklı kaynaklarda aynı durumun dua sonucu gerçekleştiği belirtilmektedir:

“*Hacı Bektaşatekür gönderdi mal
Didi al git cümlesi olsun helal
Yine halkun çođu münkir oldılar
Terk idüp dinini kafir oldılar
Hacı Bektaş itmedi malı kabul
Turdi garda gönderüp ana Rasul
İlçi birle gönderür ana haber*”

*Didi kim yağdurmayağökdenmatar
Yağmaya yağmur hem ekin bitmeye
Kahtlık ola dane buğday bitmeye
Böyle diyüp kaldı garda evliya
Rabbine kıldı münacat bi-riya”* (Duran, 1995: 67).

Konya’da Çocukları Korkutmak İçin Söylenen Bir Tekerlemede Yaşayan Burkut/ Barkıt

Celal Beydili Burkut Ata hakkında yukarıda aktardığımız bilgileri verdikten sonra Anadolu Yörtükleri arasında yaşayan Markut-Merküt adlı bir kuşun varlığından bahseder ve bu kavramın çocukları korkutmak için kullanıldığını aktarır (Beydili, 2003: 116). Yapılan derleme çalışması sonunda, Konya merkezde uyumayan çocukları korkutmak için söylenen bir tekerleme şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

*“Barkıt,
Kulağını sarkıt,
Gel bizi korkut.”* (KK4).

Yakın zamana kadar yaşlılar tarafından söylenen bu tekerlemenin varlığı, Beydili’nin Merküt ile ilgili verdiği bilgileri destekler nitelikte olup aynı zamanda yağmur iyisi Burkut’un günümüz sözlü kültüründe yaşadığını göstermektedir.

SONUÇ

Türk kültürü ve inanç sisteminde belli bir yer edinebilmiş varlıklar, zamanın etkisine yenik düşmemektedir. Ortak değerlerden olan bu varlıklar, sonraki inanç ve kültürel değişimlerin etkisi ile şekil değiştirmiş olsa bile toplum hafızasında varlığını canlı olarak sürdürmektedir. Eski Türk inancının temelini oluşturan iyeler ve ruhlar da sonraki inançların etkisi ile ortadan kaybolmamış, yeni inançlara adapte olarak yaşamaya devam etmiştir. Toplum tarafından yeni bir inancın kabul edilmesi ve benimsenmesinden sonra, eski inanca ait unsurlar ve kabullerin kötü anlamlar ile yüklenmesi sık görülen bir durumdur. Bu durumun en belirgin örneği Al Dini ve Kök Tanrı Dini arasındaki geçişte, kadına dair özelliklerin demonik varlıklara dönüşmesidir (Çobanoğlu, 2012: 981-986). Türk mitolojisinde su iyeleri ve yağmur iyisi Burkut Ata da daha sonra kabul edilen inançların ve sosyal hayattaki değişikliklerin etkisiyle şekil değiştirerek de olsa yaşamaya devam etmişlerdir.

Kaynak Şahıslar

- KK1: Ali Berat Alptekin. 1954, Mersin doğumlu. Üniversite mezunu. Eski ve yeni yazıyı bilir.
KK2: Ayşe Taş 1973 Kırıkkale doğumlu. Lise Mezunu, yeni yazıyı bilir.
KK3: Kübra Merve Taş, 1991 Kütahya doğumlu. Üniversite mezunu. Eski ve yeni yazıyı bilir.
KK4: Yaşar Pekpergel. 1929 Konya doğumlu. İlkokul mezunu, yeni yazıyı bilir.

KAYNAKÇA

- Alptekin, Ali Berat (2015), *Halk Bilimi Araştırmaları*, Ankara: Akçağ Yay.
Bayat, Fuzuli (2016), *Türk Mitolojik Sistemi 2: Kutsal Dışı–Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler–İyeler ve Demonoloji*, İstanbul: Ötügen Yay.
Baydemir, Hüseyin (2011), *Özbek Efsaneleri*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
Beydili, Celal (2003), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çeviren: Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
Çobanoğlu, Özkul (2012), “Türk Mitolojisinde Al Dini ve Okra İlişkisi”, 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalışmaları Kongresi: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, 981-986.
Duran, Hamiye (1995), *Hacı Bektaş-ı Velî Velâyetnâmesi ve Velâyetnâmede Geçen Kerâmet Motifleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Gökçimen, Ahmet (2016), “Türkmen Kültüründe Deve ve Develerin Piri Veyis Baba”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2016, 80
Gölpınarlı, Abdülbaki (1958), *Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî: Vilâyet-nâme*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
İnan, Şamanizm (2015), *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
Mara, Gülçim (2004), *Azerbaycan’da Yer Adlarına Bağlı Efsaneler Üzerine Bir İnceleme*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
Ocak, Ahmet Yaşar (2005), *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ospanaliyeva, Bibigül (2011), *Kazakistan'ın Jambıl Bölgesi Efsaneleri (İnceleme-Metinler)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı Türk Halk Bilimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Togan, Zeki Velidî (1982), *Oğuz destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul: Enderrun Yay.

KAZAK EDEBİYATINDA ROMAN TÜRÜ VE GELİŞMESİ

Gulshat SHAIKENOVA*

Özet

Çağdaş Kazak edebiyatına roman türü 20. Yüzyıl başlarında girmiştir. Yabancı bir nesir türü olmasına rağmen ilgi görmüş ve kısa sürede örnekleri çoğalmıştır. Ancak bu romanlar Kazakistan'ın siyasi seyrine uygun olarak farklı konular işlemiştir. Edebi eserlerin toplumu yönlendirmesi herkesin bildiği bir gerçektir. Roman türü de siyasi gelişmelere paralel olarak dalgalanmalar göstermiştir. Sovyetler birliğinin kuruluşundan bağımsızlık dönemine kadar roman türü üzerinde Sosyalist Realizmin etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Bağımsızlık sonrasını ise bir muhasebe dönemi kabul etmek mümkündür. Bu bildiride bağımsızlık öncesi ve günümüzdeki Kazak romanının tarihi kısaca ele alınmıştır. İlk Kazak romanlarının konuları ile sonraki Kazak edebiyatındaki romanların gelişimi değerlendirilmiştir. Kazak edebiyatı araştırmacılarının görüşüne göre Kazak mensurlarında romanın hangi türleri olduğunu belirterek onlara örnek verildi. Kazakistan'daki her dönemde olan olayları anlatmakla birlikte o dönemdeki edebiyatın farklılıkları değerlendirilip açıklandı. Kazak romanlarının önde gelenlerin isimleri verilip kısaca tahlil edildi.

Anahtar Kelimeler: Kazak Edebiyatı, Roman, Roman Türü, Tarihi roman, Hatıralar roman.

THE TYPES OF NOVEL AND ITS DEVELOPMENTS IN THE KAZAKH LITERATURE**Abstract**

Novel was introduced to Kazakh literature in the early 20th century. Despite being a foreign prose species, it was attracted attention and its samples began to increase in a short period of time. However, these novels have been subject to different issues in accordance with the political developments of Kazakhstan. It is a commonly known fact that literature can lead the society in its manner. Novels also showed flexible and parallel development processing order to cope with political developments. During the Soviet Union era, novel was developed under the influence of the socialist realism which was the dominate idea during that time. But after independence of Kazakhstan it's become possible to accept and account in different form. This report briefly discussed pre and post-independence history of the Kazakh novel. At first, the development of the primary novels of the Kazakh literature as well as the modern Kazakh literature has been evaluated. After that, according to the opinions of the Kazakh literature researchers Kazakh figures which were given an example in these novels was introduced. At the end, the major event which was happened in different period of Kazakhstan and their different descriptions in the literature works were analyzed together with the names and brief introductions of the leading figures of the Kazakh novel.

Keywords: Kazakh literature, Novel, Novel types, Historical Novel, Remembrance Novel

Mensur eserler arasında roman türü; olay örgüsünün karmaşıklığı, zaman genişliği, kahramanların tanıtımı, olayların gelişimi yönünden diğer türlerden daha kapsamlıdır. Roman türü Kazak edebiyatına XX asrın başında girmiştir. O tarihlerden itibaren Kazak edebiyatında romanın gelişimi hızlı olmuş ve birçok türleri yazılmıştır. XX asrın ilk döneminde Kazak topraklarında birçok olay gerçekleşti. O olayların hepsi edebiyatına bir şekilde yansdı ve türün gelişmesinde de etkili oldu. Romanın ilk gelişme döneminde kadın özgürlüğü veya hayatın içindeki olaylar temel konuları oluşturuyordu. Ondan sonraki dönemde sürgün ve savaş konusu çok yaygınlaştı. Savaş sonrasında tarım, hayvancılık, işletmenin canlanması gibi konular işlense de daha sonra tarihî romanlar yayımlanmaya başlandı. Deam eden edebî süreçte romanın birçok türünde eser verildi. Romanın birçok türü olmasına rağmen Kazak edebiyatında sadece birkaçı vardır. Bunlar; tarihi, hayat, hatıralar, felsefe, hiciv, macera, gazetecilik, fantastik gibi türlerdir (Z.Ahmetov ve diğerleri, 1998: 287).

Kazak edebiyatında masal ve efsane hariç, tarihi edebi eserler sadece manzum şekildedir. Mensur türü ise Rus edebiyatının etkisiyle gelişmiştir. I. Altınсарын'ın çeviri hikâyeleri, Ş. Velihanov'un deneme türündeki eserleri, Abay'ın 'Kara Sözlere' adlı eseri Kazak edebiyatının ilk nesir eserleridir denilebilir. İlk Kazak romanı ise Kazak toplumunda kadını konu edinen, XX asrın başında Mirjakıp Dulatuli'nin yayımladığı 'Bakıtsız Jamal' adlı romandır (K.Ergöbek, 2013: 302). Bu konu çevresinde o dönemde birçok mensur eser yayımlanmaya başlandı. Bunun nedeni, Sovyet Hükümetinin kurulması ve özgürlük meselesinin büyük ilgi görmesidir. 'Bakıtsız Jamal' romanına tema yönünden benzer B.Maylin'in 'Şuğanın belgisi', S.Torayğırov'un 'Qamar sulu', 'Kim jazıqtı?', S.Köbeev'in 'Qalın mal', T.Jomartbay'ın

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, gulshat84@mail.ru

‘Qızkörelık’ gibibirçok eser kadının eşya gibi satılması, kendi istemediđi yere zorla gönderilmesi ve en zoru olan seksen doksan yaşlarındaki ihtiyarlara kuma olmaları gerçeđini açıkça ortaya çıkarır. Kızının parayla satılmasını normal karşılayan babayı, genç kadının kaderini yerle bir eden bencil zengin ihtiyarı ve hatta bunların hepsini meşrulaştırıran mantıksız töreyi kusurlu bulup Kazak hayatından çıkarmaya çabalamışlardır. Hepsinin tek amacı, kadınları bu zulümlerden kurtarmaktır.

Adı geçen eserler uzun süredir roman sayılsa bile onların konu yönünü esas alarak roman saymayan bilginler de vardır. Romanın, insan hayatının tamamını kapsayarak toplumla gerçeđi birleştirerek geniş şekilde yazılması gerekir. O yüzden de ilk geniş kapsamlı eser olarak sadece S.Seyfulin’in ‘Tar JolTayğakKeşuv’ eseri ilk romans olarak kabul edilir. Bu yüzden edebiyat araştırmacıları bu eseri ilk Kazak romanı sayar (M.Qaratayev, 1974: 230).

Sovyet Hükümetinin ilk döneminde kısa mensur eserler yazmaya alışkın olan yazarlar, roman şeklinde eserler de yazmaya başlamışlardır. Bunun nedeni, zamanın ve insanın talebi ile zevkindeğişmesidir. Akademisyen Z.Kabdolov, ‘Herhangi bir edebi eser, belli bir dönemdeki toplumsal gerçeđin aynasıdır’ (Z.Qabdolov, 2007: 293) der. Zamanın gerçeklerini söylemeyi kendilerine borç bilen yazarların sözünü esirgemedensöylemesiKazak yazarların eserlerinde de görülmektedir.

Romanlarda yaşamın içinden olaylara genişçe yer verilmekle birlikte Sovyet Hükümetinin Kazak toprađınıstilasına da değinilir. Başkahramanın eserdeki karakteri ilk başta suskun olarak anlatılır, daha sonra devlet yönetmeye layık biri konumuna getirilir. Rütbelilerin önünde zayıflar da kendi istediklerini söylemeye cesarete edebilir olurlar. J.Aymautov’ın ‘Qartqoja’, ‘Aqbilek’, B.Maylin’in ‘AzamatAzamatıç’ gibi eserler bu türlere örnektir. Yeni gelen hükümet, yoksullara toplumsal işlere katılmasına fırsatı verir.Kadınlar kendilerine eşit olma hakkını elde etmek, eğitim almakveerkeklerle birlikte çalışabilmek için uğraş verirler. Böyle büyük değişiklikler kahramanları her yönden tanıtır. Bu romanları psikolojik eserler olarak sayabiliriz. Çünkü her gün olandeğişim kahramanın düşüncesinde yarın ne olacağını düşündürmeden geçmezdi. Kahramanın düşünceleriyle üzüntüsü, kendini kaybedip tekrar düzelmesi, toplumsal ortamdaki yeri psikolojisini yansıtır. ‘Kartkoja’ya acıyan kimse olmadı... ‘*Sen de insansın ki, senin de dilin, ayak kolun, parlayan gözlerin ve yüreğın var. Seni neden o kadar aşığılıyor*’ diye kendi içinde birisi konuşuyor gibi oldu. ‘İnsanım’ diyen duygu koğuştan aydınlığa çıkmak isteyen kuş gibi hareket etmeye çalıştı. Kendisine mani olup durdurmak istiyor. Fakat derisine sığmadan ağızlıkla uğraşır (J.Aymautov, 2003:238). Bu, karakterin psikolojik durumunun kısacık ifadesidir. Böyle tasvirler kahramanı derin bir şekilde tanıtır, okuyucununonun yerinde kendisi varmış gibi içi kan ağlar.

1930 yıllarında olan olaylar, Kazak aydınlarının sürgünedilmesiedebiyatı bayađı geriletir. Yazarlar sahte suçlamalar sebebiyle kurşunlandılar. O yüzden sonraki yazarlar söylemek istediklerini imalı şekilde yazarak sağ kaldılar. Yasaklanmış konular kapalı kaldı, Sovyet Hükümetinin iyisine de kötüsüne de sadece iyi demekten başka çareleri kalmadı. Fakat Kazak edebiyatı bir şekilde hayata paralel olarak gelişmeye devam etti. Bu durumlardan sağ salım çıkan yazarların kalemlerinden birçok yeni çalışmalar çıktı. ‘Her halkın edebiyatı, yaşadığı tarihi dönemlerin her bir vaktinde ve her bir durumda aynasıdır. Edebi süreç dediğimiz de budur’ (Z.Qabdolov, 2007: 293)diyendüşünce edebiyatın zamanla değışeđine işaret ediyor.

Kazak edebiyatında hayatta olan kişilerin yaşamından yazılan hatıra roman sayısı da az değildir. S.Muhanov’ın ‘Ömir Mektebi’, ‘AqqanJuldız’, ‘Botagöz’, ‘Adasqandar’ ve S.Seyfulin’in ‘Tar JolTayğakKeşuv’,Ğ.Mustafın’in ‘Köz Körgen’ ve günümüzdeki Kazak edebiyatında M.Mağauin’in ‘Men’, X.Adibaev’in ‘Ömirdariya’ vs. sayılacak olursahatıratarızındaki romanlar daha da fazladır. Hatıra romanları yaşanmış olayları konu edinir buna kanıt ‘Botagöz’ eseridir. Bu eserde başkahraman Amantay–Amangeldiİmanov, Asqar – SakenSeyfulin, Madiyar – MirjaqıpDulatov. Botagöz ise eğitim gören Kazak kızlarının görünüşü olarak tasvir etmiştir.Eser, Kazan ihtilâlından sonraki dönemi kapsar. Yazar, o dönemin zorluğunubu kahramanların sayesinde aktarmıştır.

‘Adasqandar’ romanındaki başkahraman Bürkit’in de gerçek hayatta örneđi var. O,M.Dulatulı’nın yeğen kardeşidir. İhtiyarın, hiçbir şeyi esirgmeden yetiştirdiđi tek çocuđu olur ve geleceđinden büyük beklentiye sebep olur. Cesurluk ve samimiliđi gibi karakteriyle okuyucuyu kendisini sevdiiren kahraman aşk yolunda elini kana bulaştırır. Zenginın çocuđu olsa bile insanlık tarafı insanı sevindirir. Kahraman Bürkit’in arkadaşı olarak günümüzdeki meşhur âlimQajımJumaliyev’e de romanda rastlanır. ‘‘Adasqandar’ Kazak nesrindeki hatıra tarzına çok uygun ve yerinde kullanan ilk roman’ olarak değeriendirilir (K.Ergöbek, 2013: 519).

Kazakların yaşadığı savaşın zorluđu edebiyat sayfalarına da yansımıştır. Savaştan sonra ve savaştan önce tarımdaki değışiklikler, yeni teknolojinin gelmesi ve toprakların işlenmesi gibi olaylar Kazak romanlarında işlenir. Geçici dönem zorluk çekilmesi, büyük çaba gösterilmesi ve geleceđe ulaşılması

‘Qarağandı’, ‘Şığanaq’, ‘Milliyoner’ romanları sayesinde biçimlendirilerek, devletin gelişimini işler. Bu eserler Sovyet edebiyatının kırkinci ellinci yıllarındaki ilerlemenin bir aşaması olduğu besbellidir.

Tarihi unutmamanın ve unutturmamanın yolu, tarihi romanların çok yazılmasıdır. Tabi ki tarihi romanlar olaylar için kesin kanıt olamaz. Fakat edebi eserlere yansıtılarak yazılan tarih her zaman daha dikkat çeker. Tarihi romanların gerçeği gizlemeden yazması, Kazakistan’ın bağımsızlık aldığı dönemine denk gelir. Devlet bağımsızlığı ile ifade bağımsızlığı tekrar geri döndü. Böylece yazılan tarihi romanların sayısı çoğalmaya başladı. Artık yazarlar, devletten çekinip, olayları gizleyecek değildi, Kazak tarihini, geçmişini tekrar canlandırmaya başladılar. Saka döneminden Türk Kağanlığı, Kazak hanlık olayları tekrar araştırılıp edebi roman halinde halka sunuldu. Sovyetler dönemi, yazarları sürekli sıkıntılı durumda bıraktı fakat gerçeği söyleyen roman o dönemde yazılmadı değil. İ.Esenberlin’in ‘Köşpendiler’, ‘Altın Orda’, M.Mağauin’in ‘Alasapıran’, ‘Cengiz han’, A.Kekilbayev’in ‘Ürker’, ‘Elen-alan’, K.Jumadilov’in ‘Daraboz’, ‘SongıKöş’, Z.Tilevjanov’un ‘QarakereyQabanbay’, X.Adıbayev’in ‘OtıratOyranı’, B.Nurjekeuli’nin ‘JavJağadanAlğanda’, vs. birçok romanlar Kazak tarihini iyice inceleyip Sovyet döneminde iftira atılmış noksanlığı silip beyaz ile kararı ayırdı.

Günümüzde Kazak edebiyatında bundan önce olmayan yeni konular zamanla gerçekleşiyor. Günümüz Kazak edebiyatında, bu güne kadar olmamış yeni tarzlar gelişmektedir. Bazı araştırmacılar bunu postmodernizm olarak değerlendirirken bazıları bu görüşün doğru olmadığını öne sürmektedirler (A.Ismaqova, 2016: 68). Mistik ve varoluşsal olaylar temelinde oluşan bu tür eserler okuyucuları kendine çekerler.

İnsan ruhunun ikiye ayrılması veya bir insanda iki ruhun birlikte yaşanması gibi psikolojik değişimler konu ediliyor. Böyle konuları M.Mağauin’in ‘Jarmaq’, T.Abdikov’un ‘ParasatMaydanı’ romanlarında görebilirsiniz. T. Abdikov bu eserinde insanlığın geleceği için endişelenip doğru yolu göstermek istediği fark edilir. İnsanın iyi kötü taraflarını yüz yüze karşılaştırıp adeta savaştırmış hissedersin. Başkahramanın iç düşünceleri etrafındaki olaylara göz gezdirerek kötülüğün çoğalmasına üzülmeye eseri felsefe tarafa doğru çeker. ‘Jarmaq’ romanı ise insanın psikolojik haliyle birlikte millet meselesini de güzelce işler. Bu eserde de iyi ile kötünün, merhametle zalimliğin bitmeyecek tartışmasına rastlarız. Bu eserlerle birlikte O.Bökey’in ‘Atav Kere’, D.Amantay’ın ‘Totı Tüstü Köbelek’, ‘Gülдер men Kitaptar’, Şayır men Şaytan’, B.Nurjekeuli’nin ‘Ey, Düniye-ey’ A.Almenbet’in ‘Mimirt’, A.Kemelbayev’in ‘Munara’ vs. birçok romanlar bundan önce pek karşılaşılmayan çağdaş edebi sürecin geliştiğini gösterir (G. Orda, 2016: 30).

Bununla birlikte Kazak romanlarını tamamlayan birkaç tarzdaki kısaca bahsedebiliriz. Gazetecilik tarzındaki roman şeklinde yazılan Q.Jiyenbay’ın ‘Jer Üstünde Jumaq Bar’; belgesel roman D.Dosjan’ın ‘Anızğa Aynalğan Aқиqat’, M.Şahanov’un ‘Jeltoqsan Epopeyası’, M.Sarsekeev’in ‘Ermuhan Bekmahanov’, ‘Qanış Satbayev’, ‘Ebıney Böketov’; deneme roman E.Akimqulov’un ‘Qaldaiyaqov – An Patşası’, Z.Qabdolov’un ‘Menin Avezovım’, manzum roman D.Dosjan’ın ‘Tarazi’ vs. birçok eserler bağımsızlıktan sonraki edebiyatımıza ve edebi türler katılan yeni çalışmalardır. Roman türlerine yeniden ilave edilen bunun gibi türlerle birlikte tarihi, psikoloji, hayat hikâyesi çeşitleri de son zamanlarda çoğalıp gelişmektedir.

Romanların başkahramanları çoğunlukla tarihi şahısları, olaylar ise tarihi kapsar. O yüzden eleştirilenler günümüzdeki meseleler ile şahısların ikinci sırada olmasına önem vermek ister. Aynı zamanda konunun eski konulardan fazla farklı olmadığını sürekli dile getirir. Böyle eksiklerle herhangi bir yerde karşılaşabiliriz. Fakat genel olarak Kazak romancılığı geride kaldı demeleri doğru değildi (G.Orda, 2016:32).

Bir eserin sadece bir türde yazılması mümkün değildir. Birkaç türün çekişmesinin sonucunda konuya göre sadece bir tanesinin üstün gelmesi muhakkaktır. O yüzden yukarıda incelenen çalışmaların sadece bahsedilen türe ait olmadığını bahsedebilirim. Kazak romanı çok geç ortaya çıksa da gelişmesi hızlı şekilde olmaktadır. İlim insanları eleştirenin roman türüne girmesinin kolay olmadığını söylerler. Ona rağmen Kazak edebiyatında roman türünün gelişmesi, giderek çoğalması ve yüksek seviyede olması halkın şuurunun da arttığına kanıttır. Okuyucusu olmasa ve zevkle seçilmezse edebiyatın da gerileyeceği malumdur. Kazak edebiyatında dünya klasikleri ile boy ölçüşen ‘Abay Jolu’ gibi romanlar verildi. Bir başkasının hâkimiyetinde olup ve yönlendirmesine sabreden sömürge Kazak halkı için bu bir başarıdır. Yazarların amacı halkı şuurlandırmak ve bu yönde bağımsız olması için çabalanmaktı. Beysenbay Kenjebayev, ‘Muhtar’ın eseri artık halkın malı oldu’ diye M.Avezov’un ‘Ösken Örken’ romanını değerlendirirken (B.Kenjebayev, 1996: 117) söylediği gibi Kazakları aydınlığa götüren herhangi bir eser yazarı olsa da hepsi halk arasına yaygınlaşıp halkın eserleri oldu.

KAYNAKÇA

- Z.Ahmetov, T.Şanbayev (1998), ‘Adebiyettanu. Terminder Sözdigi’, Ana Tili, Almatı.
K.Ergöbek (2013), ‘Qarasöz. Qazak Prozası Turalı Oylar’, El Şejire, Almatı.

- M.Qaratayev (1974), ‘Tandamalı Şığarmalar’, Jazuşı, Almatı.
Z.Qabdolov (2007), ‘Söz Öneri’, Sanat, Almatı.
J.Aymaıtov (2003), ‘BesTımdıq Şığarmalar Jınağı’, 2.cilt, JibekJolı, Almatı.
A.Ismaqova (2016), ‘Tavelsizdik Kezenindegi Adebıyettanu’ (Adebi Maqalalar), Monografiya, Dastür, Almatı.
A.Axmetova (2016), ‘Tavelsizdik Daviri – Ulttıq Qundılıqtar Daviri’ (Respublikalıq Ğılmi Konferenciya), MateriyaldarJınağı, AdebıyetAleml, Almatı.
B.Kenjebayev (1996), ‘ŞındıqJaneŞeberlik’ Jazuşı, Almatı.

Prof. Dr. Hikmet KORAS*

Özet

Gabit Müsirepov, Birinci Dünya Savaşı, Bolşevik İhtilali ve İkinci Dünya Savaşı gibi dünya çapında Kazakların hayatını da etkileyen önemli olaylara şahit olmuş Sovyet dönemi Kazak edebiyatının önemli simalarından birisidir. Kazak edebiyatının önemli eserlerinden birisi olan Ulpan da Gabit Müsirepov'un sözde Kazaklarda kadın konusunu işlediği önemli bir eserdir. Pek çok bilimsel çalışmada Ulpan romanından bahsedilirken üzerinde durulan husus Kazakların kadına bakışı, Kazak toplumunda kadının yeri olduğu; adı geçen romana adını da veren Ulpan'ın Kazakların kadın algısını değiştirdiği, pek çok eski anlayışı yıktığıdır. Romanda, bahsedilen hususlar işlenmekle beraber yabancı gözüyle okunduğunda ilk dikkati çeken husus yapılan siyasi propagandadır. Romanda, Sovyet döneminde sınırları çizilen "Sosyalist Realizm" sanat anlayışı uygulanmıştır. Kazak edebiyatının 20. yüzyılın ilk çeyreğinde roman türüyle tanıştığı dikkate alınırsa bu roman örneğinde yazarın pek de başarılı olduğu söylenemez.

Anahtar Kelimeler: *Sosyalist Realizm, Gabit Müsirepov, Ulpan romanı, siyasi propaganda, Kenesarı Bağımsızlık Hareketi*

POLITICAL PROPAGANDA IN THE KAZAKH LITERATURE IN THE EXAMPLE OF UL-PAN'S NOVEL**Abstract**

Gabit Müsirepov who witnessed important events that have affected the lives of Kazakhs worldwide, such as World War I, Bolshevik Revolution and World War II is one of the significant figures of Soviet-era Kazakh literature. Gabit Müsirepov's Ulpan is one of the fundamental works of Kazakh literature which deals with the issue of women in so-called Kazakhs. Quite a lot of scientific studies mention Ulpan and they emphasise the perception and place of women in Kazakhs and Ulpan, who also gave the name to the mentioned novel changed the perception of women in Kazakhs and broke the old perceptions. The first thing that strikes in the novel is political propaganda along with the things abovementioned. This is nothing more than the application of the concept of "Socialist Realism", which is marked out in the Soviet era. If it is considered that Kazakh literature was introduced to the novel in the first quarter of the 20th century, it cannot be said that the author is successful in this novel.

Keywords: *Socialist Realism, Gabit Müsirepov, Ulpan, political propaganda, Kenesarı Rebellion*

GİRİŞ

Bildiriyeye konu olan eser, Cemile Kınacı'nın çevirisini yaptığı malik Otarbayev'in yayına hazırladığı 2016 baskılı Gabit Müsirepov'un Ulpan Romanı olup değerlendirmeler bu çeviri eser üzerinden yapılmıştır.

Edebiyatın, edebi eserler vasıtasıyla toplumu etkilediği ve yönlendirdiği inkâr edilemez bir gerçektir. Sanat hangi amaçla yapılırsa yapılsın muhatabı olan kitleyi etkiler ve yönlendirir.

Bu gerçekten hareketle Bolşevik ihtilalinden sonrarejimin propagandasını yapmak ve yerleşmesini sağlamak için 1921 yılında Proleter Yazarlar Birliği kurulmuş (Uygur, 2005: 23-30) Sovyetler Birliği'nde Bolşevik olmayan sanatçılara hayat hakkı tanınmamıştır. Mahalli ve milli sanat kuruluşları kapatılmış (Açık, 2007: 30; Merhan, 2008: 41; Kınacı, 2016: 195-216) yerine Sosyalist anlayışa uygun, sosyalist rejimin propagandasını yapan dernek ve kuruluşlar ikame edilmiş böylece rejim hâkimiyet kurmaya çalışmıştır.

1934 yılında toplanan I. Sovyet Birliği Yazarlar Kurultayı'nda ise bu uygulama resmîyet kazanmış 1947 yılında, İkinci Dünya Savaşı sebebiyle gevşetilen kurallar I. Kurultay'ın açılış konuşmasını yapan ve daha sonra Kültür Bakanı olarak kültür hayatını yönlendiren Andrey Aleksandroviç Jdanov. (Karakaş, 2009: 595-617) tarafından tekrar katı şekilde uygulamaya konulmuştur.

Jdanov'un bütün Sovyet genelinde yayımlanan yazısında Lenin ve Stalin'in edebiyat hakkındaki düşünceleri sık sık hatırlatılır. "Sovyet edebiyatının vazifesi, halkı Sovyet sistemine ve Sosyalist vatanımıza sonsuz sadakat ruhuyla eğitmek hususunda partimize yardım etmektir... Sovyet edebiyatı halkı komünizm ideolojisi ile silahlandırmakta komünizm idealini hayata geçirmeye ve komünizm toplumu kurmaya hizmet etmektedir." cümleleriyle Sovyet edebiyatının genel amacını, "Sovyet edebiyatının ideolojik mahiyeti komünist dünya görüşünden yani Lenin-Stalin partisinin dünya görüşünden ibarettir." cümleleriyle Sovyet

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü hikmetkoras@ohu.edu.tr/hikmetkoras@gmail.com

edebiyatının dayandığı temelleri, “*Halklar arasında Stalinist dostluk ve kardeşlik idealini gerçekleştirmek ve her türlü milliyetçiliğe karşı acımasızca mücadele etmek Sovyet edebiyatının en önemli vazifelerinden biridir.*” cümleleriyle Sovyet edebiyatının mücadele edeceği karşı fikirleri, “*...bu gün toplumda mücadele eden sınıfların üstünde yer alan ve partinin dışında kalan bir edebiyat yoktur ve olması da mümkün değildir.*” cümleleriyle sınırları çizilen sosyalist realizm anlayışının dışındaki bir edebiyata ve edebiyatçıya hayat hakkı olmadığını açıkça belirtir. İdeolojiyi sanatın damarı hatta canı kabul eden Jdanov, “*Sanat da ideolojiler gibi sosyal hayatın bir yansıması olup toplumun ideallerini gerçekleştirmek için verilen mücadelede en önemli vasıtalarından biridir.*” cümleleriyle, Sosyalist realizmin sadece edebiyat değil sanatı kapsadığını ifade eder (Karakaş, 2009: 595-617).

Jdanov’a göre yazar “*Tarihin akışına engel olan bütün her şeye karşı aktif ve ateşli bir mücadelecisi, sosyalist kahramanlığın tellalı, kendi halkının sadık evladı ve komünizmin cengaver bir savaşçısıdır.*” cümleleriyle tarif edilir.

Jdanov, yayımladığı yazıda her ne kadar milliyetçiliği reddedip savaş açmışsa da “*Rus edebi dilini temiz tutmak ve halkın dil yaratıcılığından istifade ederek bu dili daha da zenginleştirmek Sovyet yazarlarının vazifesidir.*” cümleleriyle Sovyet edebiyatının dilini Rusça olarak ilan edip, “*Rus edebiyatının en güzel geleneklerinden biri şudur: Bu edebiyattaki yüksek ideolojik özellik, bedii güç ile birleşmiş olması sebebiyle son derece büyük estetik ve terbiyevi bir özelliğe sahiptir. Bu sebeple klasik Rus edebiyatı Rus ve dünya devrimci hareketi ile Rus ve dünya sanatının yükselişinde önemli rol oynadı.*” (Karakaş, 2009: 595-617) cümleleriyle de Rus edebiyatını örnek edebiyat, Sovyet edebiyatının temeli olan edebiyat kabul eder.

1. Sovyetler Birliği Yazarlar Kurultayı’nda, bütün Sovyetler birliği için kabul edilen sanat akımı “*Sosyalist Realizm, Marksizim-Leninizm teorisini partimizin tarihini ve bütün sosyalist kuruluş tecrübesini her bakımdan özümsemeyi ve benimsemeyi talep eder.*” cümleleriyle tarif edilirken, bütün Sovyet yazarlarına yüklenen ikinci bir görev “*Sovyet edebiyatımızın sadece toplumun yükselişinde rol oynayan en ilerici unsurları kuvvetlendirmek suretiyle Sovyet insanına en güzel sıfatları kazandırmaktan ibaret değildir; aynı zamanda hiç merhamet göstermeksizin tasfiye işlemlerini de yapmaktır.*” cümleleri ile tasfiye hareketidir. Bu tasfiye hareketi de “*Sovyet edebiyatı cehalet, eski örf ve adet, nadanlık, kültürsüzlük ve zorluklarla mücadelede korkaklık gösterenleri şiddetle tenkit etmelidir; haddinden fazla gururlanma ve lakaytlıkları, her türlü küçük burjuva egoizmini, ahlaki düşüklük ve her türlü gericilik hallerini ifşa edip gözler önüne sermelidir.*” cümlelerinde ifadesini bulan bir ihbar furiasını telkin eder.

Sosyalist Realizmin yazarlardan bir diğer talebi de tenkidtir. Bu tenkidin sınırları ve esasları

“*Tenkrit, Sosyalist realizm teorisini geliştirmeye ve sosyalist estetik meselesini çözmeye mecburdur. ...Tenkrit, önündeki okuyucuları ideolojik ve estetik bakımdan eğitmekle mükelleftir; yüce sosyalist devletimiz ve muzaffer halkımızın mehabetine uygun olacak şekilde doğru bedii fikir için yüksek ve mutlak bedii esaslar için mücadele etmekle görevlidir. ...Tenkrit, bütün edebi faaliyetleri bu bakış açısıyla değerlendirmeli ve Sovyet toplumunun ilerlemesine yardımcı olan hadiseleri, mazmun ve şekil yönünden artık geride kalmış olan eskilikten, bu günkü burjuva inkırazının tesirinden, bürokratik formalitelerden ve hiçbir gayesi bulunmayan basit tasvirlerden kurtarmalıdır.*”

cümleleriyle belirlenirken beraberinde sansür mekanizmasını da getirir.

Buradaki alıntılar bize özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bu çizgiyi aşan bir edebi eserin olamayacağını göstermektedir. Çünkü edebi eserin verilisinin gayesi belirlenmiş, metodu ve yöntemi çizilmiş, sonucu önceden dikte edilmiştir.

Sovyet döneminde Türk Cumhuriyet ve topluluklarında resmi olarak yazı dili kabul edilen bütün Türk lehçelerinde verilen eserler de bu esaslara uymuş ve bu çerçevede verilmiştir.

Bu durum bir noktada tarihi de çarpıtmak anlamına gelmektedir. Çünkü bütün olaylara Sosyalist Realizm gözlüğüyle bakılmış, olaylar ve kişiler bu çerçeveden bakılarak değerlendirilmiş ve gerçekler gizlenmiştir.

Bildirimize konu olan Gabit Müsirepov’un Ulpan romanı da bu esaslar çerçevesinde ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Adı her ne kadar Ulpan olup Kazak edebiyatında kadını konu edinmiş bir edebi eser olarak gözükse de bu eser Muhtar Avezov’un 1928 yılında Sosyalist Realizm’in resmen ilanından önce yazdığı, 1934 yılında sahnelenmek üzereyken aleyhte yapılan jurnallerden dolayı oynanması yasaklanmış ve yazarı cezalandırılmış bir tiyatro eserine karşı ısmarlama olarak yazdırılmış bir eser intibasını uyandırmaktadır. Çünkü, bir kadın adını taşıyan ve esas konusu Kazak toplumunda kadın olması gereken bu romanda esas konu roman kahramanlarından Eseney’in Kenesarı’ya karşı Çarlık Rusyası askerleri ile birlikte verdiği mücadeleyi anlatmaktadır. Roman boyunca Kazakların en büyük, en çok katılımlı ve bütün Kazak bozkırlarında gerçekleşen bağımsızlık savaşının kahramanı Kasımoğlu Kenesarı bir eşkiya ve çapulcu olarak

gösterilmekte, hareket ve taraftarları aşağılanmaktadır. Aşağılanan sadece Han Kenesarı ve taraftarları değildir, Kazaklara ait bütün değerler aşağılanırken istilacı Ruslar yüceltilmekte, istila hareketi bir medenileştirme hareketi olarak takdim edilmektedir.

Roman değerlendirmeden önce yazar Gabit Müsirepov'un kısa hayatı ile Kazakların tarihteki en ses getirmiş bağımsızlık hareketinin hatırlanmasında fayda vardır.

GABİT MÜSİREPOV

Müsirepov, 1902 yılında doğmuş, dokuz yaşına kadar kendi köyünde köy mollasından okuma yazmayı öğrenmiş ve ardından avuldaki iki yıllık Rus okulunu 1916'da bitirmiştir. Daha yüksek eğitim veren bir rus okulunu 1921 yılında bitirerek 1923 yılında Orenburg'daki üç yıllık İşçi Fakültesi (JumışşıFakülteti) ni bitirmiştir. Bu fakültede Sabit Mukanov ile okurken SakenSeyfullin ile de tanışmıştır. 1926 yılında bu fakülteyi bitirdikten sonra bir yıl da Ombi'daki Köy Tarım-Hayvancılık Enstitüsünde okumuş ardından bir yıl Buvrabay Enstitüsünde hocalık yapmıştır (Kınacı, 2016: 186; Koç vd., 2007: 573; Düysenbayulı vd., 2004: 223).

1927 yılında Komünist partisi Üyesi olmuş, aynı zamanda Kazak Edebiyatı, Sosyalistik Kazakistan gazetelerinde baş redaktörlük görevi yapmıştır 1955-1966 yılları arasında Ara dergisinin baş redaktörlüğü yanında Kazakistan yazarlar birliğinin birinci sekreterliğini yürütmüş 1958 yılından itibaren Sovyet Yazarlar Birliği Sekreterlerinden biri olmuştur. Birkaç kez Kazak Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Sovyetinin milletvekili, bir kez de SSCBYüksek Sovyetinin milletvekili seçilmiş; Kazak Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin başkanlığını da yapmıştır. Üç defa Lenin Ödülü almış, iki defa Emel Kızıl Tuğ Madalyası, Ekim Devrimi ve SSCB madalyası ile taltif edilmiştir (Kınacı, 2016: 186; Koç vd., 2007: 573; Düysenbayulı vd., 2004: 223).

Müsirepov, Ulpan romanını ise 1974 yılında yayımlamıştır.

KENESARI BAĞIMSIZLIK HAREKETİ

Kenesarihareketi, Çarlık Rusyası döneminde başlayan ve on yıl boyunca devam eden Kazakların yaşadığı toprakların tamamında ve en geniş katılımlı bir bağımsızlık hareketidir (İstoriyaKazahstana'dan naklen Ölçekçi, 2009: 123-138).

Bu hareket, 1715 yılında başlayıp 1750'lerde bütün kazak topraklarının istila edilip yapılan kalelerle müstahkem hale getirildiği ve Rusya'dan insanların getirilerek yerleştirilmesi ile topraklarını ve otlaklarını kaybeden Kazakların Rusların istila ve işgal hareketine karşı Abılay Han'ın torunu Kasımoğlu Kenesarı önderliğinde 1837 yılında başlamıştır (Ölçekçi 2009: 123-138).

1785-1797 (Sırım Bahadır önderliğinde) Küçük Cüz, 1816-1821 (IsatayTayman ve MugambetÖtemisulı) ve 1836-1837 (ColamanTilenci)yaşanan kısmi hareketlerden sonra babası Kasım Han'ın 1822'de M. N. Speranski'nin yaptığı reformlara karşı başlattığı direniş hareketini Ağabeyi Sarcan devam ettirmiş, ağabeyinin ölümü üzerine han olarak seçilen Kenesarı 1837 yılında devralmış ve 10 yıl boyuncabütün Kazak Cüzlerinin katılımıyla bütün Kazakistan topraklarında sürdürmüştür (Ölçekçi 123-138).

Üç kazak cüzünün ileri gelen kahramanları Ağıbay, İman, Basıgara, Buharbay, Cekebatır, Bayseyit, Suranşı ve Savırık gibi isimler bu savaşta yer almış hatta Kenesarı'nın kız kardeşi Bopay da kocasının itirazına rağmen altı oğluyula bu savaşa bizzat katılmıştır. Rus taraftarı olan bazı biyeler korkudan Kenesarı yanında yer almış, Kenesarı da tarafsız kalan veya Rus taraftarı olan bazı biyeleri zorlayarak saflarında yer almasını sağlamıştır (Ölçekçi, 2009:123-138).

ROMANIN ÖZETİ

Roman, Amankaragay ilçesinin biyi ve ağ sultanı olan Eseney'in ylıkılarını Karşığalıcivarına kışlatmak için getirmesi ile başlar. Yakın arkadaşları Türkmen Müsirep ile avcı Müsirep'tir. Yılıkı sürüsünü kışlatmak için uygun bir yer gibi görünen bölge aslında Eseney'in Kenesarı ile mücadelesinde yanında yer alan Artıkbatır Batır'ın da mensubu olduğu Kürlevit boyunun otlığıdır.

Eseney'in ylıkısının geldiğini görünce Kürlevit boyu üç kişiyi bölgenin sahipli olduğunu belirtmek için göndermiştir. Bu üç kişiden birisi de Artıkbatır Batır'ın erkeklerden ayırt edilmeyen kızı Ulpan'dır. Türkmen Müsirep'in bu üç kişiden birisinin kız olduğunu söylemesiyle Avcı Müsirep bu kızın Artıkbatır Batır'ın kızı olduğunu belirtir ve birkaç gün önce evlerinde yemek yediği konuk olduğu için hayıflanır. Artıkbatır Batır'ın adının geçmesi ile Eseney on beş yıl önce Artıkbatır Batır'la beraber yaşadığı Kenesarı dönemi olaylarını hatırlar ve bu olaylar uzun uzun (21 sayfa) anlatılır.

Eseney ve arkadaşları özür dilemek için Artıkbatır Batır'ın çadırına giderler. Uzun süre görüşmedikleri Kenesarı olayları sırasında yediği bir ok yüzünden felç kalan Artıkbatır Batır'dan özür dilerler. Bu konaklık sırasında Eseney kendisinden 40 yaş küçük olan Artıkbatır Batır'ın kızını görür ve bakmaktan kendini alamaz. Hem çok yakın arkadaşının kızı olması hem de kendisinden yaklaşık kırk yaş küçük olmasından dolayı kolayca arkadaşlarına açılmaz. Ancak Türkmen Müsirep durumu fark ederek onu konuşturur. Bebekliğini de

bildiği ve bebekken kendisiyle oynadığı kıza âşık olmak Eseney'e tuhaf gelse de dünürcü göndermekten kendisini alamaz.

Eseney'in gücünü bilen ve şerrinden çekinen arkadaşı Artıkbatır ve eşi durumu kabullenirler ve Eseney kendisinden 40 yaş küçük henüz çocukluktan yeni çıkmış Ulpan'la evlenir.

Ulpan, konargöçer ve zengin olmayan Kürlevit boyunun bir mensubu olan felç olduğu için ayağa bile kalkamayan, başkalarının bakımına muhtaç eskiden savaşçı olan Artıkbatır'ın kızıdır.

Eseney'in gücü, varlığı ve şerrinden korktukları için mecburen verildiğini bilen Ulpan, aynı sebeplerle bu evliliği kabullenir. Ancak evlenene kadar yaşadığı fakirliği, çaresizliği, kimsesizliği hiç unutmaz. Elenmeden önce iki erkek çocuğunu kaybeden ve zürriyetinin devam etmesi için Ulpan'dan ümitlenen Eseney Ulpan'ın her isteğini kırmadan yerine getirir ve onun kararlarının kendisinin kararı olduğunu çevresindekilere söyler. Ulpan, evlendikten sonra kocasının boyu olan Sıyban boyunun yaşadığı bölgeye gider. Kocasını çok varlıklı olmasına rağmen boyu çok fakirdir ve onlar Eseney için çalışmaktadır.

Alış verişi için gittikleri şehirde ilk defa Ruslarla ve kazak olmayan diğer farklı kavim mensupları ile tanışır. İlk defa çadır dışında sabit evlerin olduğunu görür. Faytonlar, at arabaları, alışveriş merkezleri, pazarlar, çarşı, hamam, ipek elbiseler, deri çizmeler vs ile karşılaşır. Gördüğü her şeyden birkaç adet alır.

Tekrar Sıyban boyunun yaşadığı bölgeye dönünce kocasının sahip olduğu hayvanların bir kısmı ile malları fakirlere dağıtır. Kendisi Ruslar gibi sabit ev ve hamam yaptırır. Bu kadar varlığın içinde kocasının hala göçebe bir biy olarak yaşamasına şaşırır. Sıyban boyundakilere de sabit evler yapmalarını ve yerleşik hayata geçmelerini tavsiye eder ve önyak olur.

Artık onun sözü Eseney'in sözü gibi, emri Eseney'in emri gibi kabul edilir. Kocasının erkek kardeşi ve yakınları Eseney'in bu genç karısını kabullenemezler. Çünkü Eseney'in çocukları öldüğü için evlenmezse bütün malları ona kalacaktır.

Eseney bir ava çıktığında donmuş göle düşer ve arkadaşları kurtarır. Gölden çıktıktan sonra sığındığı avul Kenesarı'nın ailesinin damadı olan Kojık'ın avuludur. Kojık eşkıyalık ve yağma ile geçinen herkesin korktuğu belalı birisidir. Sığındıkları yerin Kojık'ın avulu olduğunu duyan Eseney üzerinin kurumasını beklemeden yola çıkar ve evine ulaşır. Ancak çok üşümüş ve hasta olmuştur.

Dönüşten sonra iyileşmeye çalışır ve karısının aş erdiğini öğrenir. Karısının Müsirep'in kaynanasının külde pişirdiği ekmeğe aş erdiğini söylemesi üzerine Müsirep'in evine giderler. Bu misafirlik sırasında Eseney'in kardeşinin öfkelenerek attığı bir taş Eseney'in sırtına rast gelir ve Eseney bundan dolayı felç kalır. Eseney'in felç kalmasından sonra onun bütün işlerini Ulpan idare eder ve Ağa sultanlığı o devam ettirir. Bu arada Eseney felç iken bir kızı olur.

Eseney, on yıl yattıktan sonra Artıkbatır ile aynı gün vefat eder. Boyun ileri gelenleri dul kalan Ulpan'ı kayını ile evlendirmek ve miras meselesini halletmek için meclis toplarlar. Fakat başarılı olamazlar.

Eseney'in cenaze yemeği sırasında Kojık'ın adamları gelerek rahatsız ederler. Ulpan, Sıyban boyunu toplayarak Kenesarı'nın davasını devam ettiren Kojık'ın avulunu basar. Her tarafı ateşe verip daha önce köylerde ve avullarda yapılan baskınlarda esir alınmış ve köle gibi kullanılan kızlar serbest bırakılır. Bütün malları ganimet olarak alınır ve bu savaşa katılanlar arasında pay edilir.

Ulpan, Sıyban boyundan birisinin erkek çocuğunu kızına eş ve otağın varisi olmak üzere verilmesini duyurmasına rağmen sahip olduğu varlıktan dolayı Sıyban boyundan kimse Ulpan isteğine olumlu cevap vermez.

Sonunda, otuz yıldır Ulpan'ın ailesinde hizmet etmiş, Rus okullarında okumuş ve bilgili ve açık gözlü biri olan Şaygöz-Uvak'tan Tilemis'in oğlu Torsan Ulpan'ın kızı Bijiken'le evlenir.

Ulpan'ın mutlu bir hayat sürdürdüğünü zannettiği kızı apandisti patlayarak ölür. Bütün malların tek varisi olan Torsan ilerleyen zamanda başka birisi ile evlenir ve yaşlanmış olan Ulpan'ı da kendisinin yaptırdığı evin dışındaki küçük bir odaya yerleştirir. Bu durumu kabullenmeyen Ulpan kendisini zehirleyerek intihar eder.

ROMANIN KONUSU VE KAHRAMANLARI VE ROMANDAKİ İDEOLOJİK PROPAGANDA

Romanın sonunda anladığımız kadarıyla yazar, romanın kahramanı Eseney'in yakın arkadaşı; Müsirep ve Ulpan'ın da en yakın arkadaşı ve sırdaşı olan Çınar'ın torunlarından. Bunu yazar 1928 yılında Kızılorda'ya giderken Lebyaji Demiryolu istasyonu civarındaki Sıyban mezarlığında karşılaştığı İshmet Hafız'la konuşma sırasında yazarın "*Ulpan annemizin ölümü neden kaynaklanmış acaba?*" sorusuna verdiği "*Bunu tam olarak gören de bilen de senin büyük babaannen Çınar'dı. Ulpan'ı yıkayıp akkeçeye sarıp, üç yerinden bağlayan kişi de oydu.*" (s. 299-300) cevabından anlıyoruz.

Romanın başında “*Romadaki olaylar 19. Yüzyılın ikinci yarısında Kazakların Rusya hâkimiyetinde oldukları dönemde geçer. Yazar, tarihi bir kişilik olan Ulpan’ın hayatı etrafında, konar-göçer hayat yaşayan Kazaklar arasında Rus tesiriyle yaşanan reformları anlatır.*

...*Ulpan elinden her iş gelen, o dönemin modern Kazak kadınıdır. Ulpan’ın adı Rus Çarına kadar ulaşır ve onun yürüttüğü bu başarılı reformlar nedeniyle Çar tarafından kendisine bir takdir belgesi de gönderilir.*” (s. 15-16) cümleleriyle verilen bilgide de konu Ulpan ve onun yaptıkları olarak belirtilir.

Bu ifadeler, kahramanların gerçek olduğunu, Ulpan etrafında dönen olayların gerçekten yaşandığını, romanın konusunun gerçeğe dayalı olduğu ihtimalini göstermektedir.

Ancak yine romanın başındaki “*Yazar romanda kurguladığı Ulpan karakteriyle sonraki Kazak nesillerine Ulpan’ı ileri görüşlü örnek bir kahraman olarak sunar.*” (s. 15) ibaresi romanın gerçek kişilere dayandığı ancak olayların ve romandaki pek çok hususun Gabit Müsirepov’un kurgusu olduğunu göstermektedir. Bu ifadeler yazarın kendisinin romanın sonunda zikrettiği Eseney’in yakın arkadaşı Müsirep’in torunlarından olduğunu da şüpheli hale getirmektedir ki romandaki pek çok husus da bunu teyit etmektedir.

Romanı bilimsel bir araştırma konusuna da dâhil eden Kınacı romanı, “*Türk dünyasında kadın aydınlanmasını konu alan edebi miras içinde Gabit Müsirepov’un Ulpan romanının çok özel bir yeri var. Türk dünyası kadınının tarihteki toplumsal konumuna ışık tutması bakımından Ulpan okunması gereken bir roman.*” (Kınacı, 2018: 9-10) cümleleriyle anlatır.

Farklı bir yaklaşım sergilense de romanın 23-44. sayfalar arasında anlatılan Kenesarı olayları gerçektir. Bu olaylar 1937 ve 1947 yılları arasında şiddetli olarak cereyan etmiş ve çok kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu bir bağımsızlık hareketi olmasına rağmen romanda bir eşkıyalık ve talan hareketi olarak gösterilir.

Romanda Rusların bölgeyi istilasını, Rusya içlerinden insanları getirerek bölgeye yerleştirip demografik yapıyı kendi lehine değiştirmesine hiç itiraz edilmez bilakis Kazakların yaşadığı hayat kötülenerek Rusların Kazakları bu hayat tarzından kurtararak insanca bir hayat yaşamaları için örnek olduğu ve bölgeye medeniyet getirdiği mesajı verilir. Bu durum da romanın gerçek bir olaya dayanıp dayanmadığını şüpheli hale getirir.

Romanda geçen yer ve bazı şahıs adları gerçek hayattan alınmıştır. En azından Kenesarı ve etrafındakilerin isimleri, Sıyban-Kerey, Kerey-Uvak, Şaygöz-Uvak, Tokay, Alday, Kürlevit gibi Kazak boy ve aşiret isimleri; Kenesarı, Velihanov gibi Kazakların tarihi şahsiyetleri ile bölgede idarecilik yapan Rus ileri gelenlerinin isimleri gerçek hayatta var olan ve romanı gerçeğe yaklaştıran hususlardır.

Yine Tobıl, Bağlan, Stap, Kpitan, Sariarka, Amankaragay, Oral, Orınbor, Tobıl, Ombı, Tümen, Kızıljар, İrbit, Selebe, Torğay, Mokrasıbay, Karşığalı gibi şehir ve bölge isimleri romanda adı geçen gerçek yer isimleridir. Bunlar aynı zamanda romandaki yaşanan olayların mekânıdır.

Ağa Sultan, Biy, Bolıs, Avulnay, Gubernatörgibi sosyal dokuyu yansıtan unvanlar da romanda geçen gerçek unvanlardır.

Kenesarı hakkında romanda anlatılanlar, 1928 yılında Muhtar Avezov’un yazdığı ve Kenesarı olaylarını Çarlık Rusya’sına karşı bir direniş hareketi olarak işleyen trajediye karşı yazılmış adeta bir rövanş eseridir. Avezov’un 1928 yılında yazdığı ve 1934 yılında provası yapılan fakat oynatılması yasaklanan (Kınacı, 2016: 216) eserin 1917 Çarlık Rusya’sına karşı milli bir direniş anlattığı için Bolşevik hareketinin ruhuna uygun olduğu söylenebilir. Ancak 1930’lu yılların başında idare merkeze Rusları oturttuğu için Ruslara ait her değer üstün kabul edilmiş ve Ruslara karşı yazılan ve söylenen her şey rejime karşı kabul edilmiştir. Bundan dolayı Han Kene trajedisi 40’lı hatta 50’li yıllarda bile tenkit edilmiştir. Bu sürekli tenkit eserin gündemde kalmasını da sağlamıştır.

Rejimin adamı olan ve idarenin her kademesinde görev alan Müsirepov’un 1974 yılında yazdığı Ulpan romanında konuyu işleme 1800’lü yılların ortasında yaşanan milli direniş hareketinin halkın hafızasında hala diri olduğunu göstermektedir.

Romanda Eseney, “*O zaman kendi halinde yaşayan halka tekrar tekrar saldırıp, tekrar tekrar talan eden Kenesarı Töre’nin isyan zamanıydı.*” (s. 23) cümlesiyle yaşadığı yıldan 15 yıl öncesine dönerek Kenesarı olaylarının yaşandığı dönemdeki yaşananları anlatır. Romanın 23 ila 44. Sayfaları arasında eserin kahramanı Eseney’in ağzından Kenesarı vehareketi şöyle anlatılır.

“*Evet Kenesarı taraftarlarının inat ettikleri yönden yüzlerini çevirmeye niyetleri yoktu! Bu, açık tabiatlı halkın han soylularının, aksakallarının, gözler önündeki durumuydu. Onlar, halkın Çarlık’ın sömürgecilik siyasetine haklı olarak karşı oluşunu fırsat bilerek, hanlık kurmak niyetindediler.*” (s. 33)

cümleleriyle, Rus sömürge siyasetinden bıkan ve karşı çıkan insanların niyetlerinin Kenesarı tarafından istismar edilerek hanlık mücadelesine dönüştürüldüğünü, milli değil şahsi, genel değil kısmi bir çapul ve yağma hareketi olduğunu ifade eder.

“Kenesarı, Rus sınırında yaşayan Kerey-Uvak boyuna iki defa saldırmıştı.” (s. 24)

“Bundan iki üç yıl önce Kenesarı’ya katılanların şimdilerde kaçtığı görülüyor. Bunu da anlamıyorsa eğer, Kenesarı gerçekten de ahmaktır.” (s. 25).

сүмлелеріле Eseney, Kenesarı hareketіні Ruslara karşı деғіл санкі кенді халінде ясаған Kazaklara karşı yapıлмıш бір çapul hareketі олуғуну, халкын буну анладıғı іçін Kenesarı’ya katılmaktan vaz geçtiğini; Kenesarı’nın ahmak ve aptal biri олуғуну ifade eder.

“Sömürgeci Çarlık’ın aldıkları da az değıl, Rus şehirlerinden senin aldıkların da az değıl. Hanın kazanına koyulup pişenin senin ağızına köpüğü de değımez, kemiğı de değımez.” (s. 25).

сүмлесінде Çarlık idaresini söмүргеци оларак nitelerken Kenesarı’yı Ruslardan daha zalim ve acımasız birisi оларак nitelendirip “Bunu düşünen халк, huzurunu bırakıp da Kenesarı isyanına direnerek katılmadı. Bunu idrak eden Eseney, Kenesarı’ya karşı mücadeleye girişti. Kerey-Uvak оларак adlandırılan bes bolis, Eseney’in etrafına toplandı da toplandı.” (s. 25) сүмлелеріле ise халкын Kenesarı’nın hırs ve doymak bilmez tavrını bildiğı іçін Kenesarı’ya katılmadıғını, Eseney’in karşı mücadele başlatmasıyla da ona destek vererek Kenesarı hareketine karşı Eseney’in yanında yer aldığını Kenesarı ile savaştığını belirtir.

Bildiğimiz kadarıyla Kenesarı milli bir bağımsızlık hareketidir. Kazakların çoғu, üç cüz ve yüzlerce boyun mensubu bu harekete katılmış ve Rus birliklerine karşı savaşmıştır (Ölçekçi, 2009:123-138). Kenesarı hareketine karşı savaşanlar іçінде elbette Rusların yanında yer alan Kazaklar da vardır. Bunu romandaki “Çarlık’ın koyduğu düzene göre önce aға sultan olan kişi Kenesarı’ya karşı mücadele etmeliydi.” (s. 30) сүмлесінде de görüyoruz. Ancak romanda olay sadece Kazaklar arasında iktidar hırsından kaynaklanan kısmi bir çapul ve yağma hareketi оларак gösterilir.

“Eseney ile Kenesarı birliğinin üç yıldır devam eden savaşında halen üç yüz kişi bile ölmüş değıldir. Yaralanıp, savaşan birlikten ayrılan sakatlar ise her iki evden birinde mutlaka vardır.” (s. 25).

сүмлелеріле, бүтүн Kazakistan coğrafyasına yayılan ve on binlerce kişinin hayatını kaybettiğı bu topyekun mücadele üç yüz kişinin bile ölmediğı basit, çok dar bir alanda gerçekleşmiş Kazakların kendi arasındaki iktidar mücadelesi оларак verilir.

“Eseney bir şey biliyorsa, o da Kenesarı akılsız bir adamdan başka bir şey değıldi. Kazak hanlığının artık sınırları da yoktu, hiç değışmeden duran kanunları da yoktu. Birisi han seçilirse Han Cengiz’in бүтүн nesli халкі boy boy bölüp idare edip, aklına eseni yapıyordu. Doymuyordu da, bırakmıyordu da Şimdi Kenesarı o dönemin düzenini yeniden getirmek istiyordu. Bu халк ise zaten o devirden tamamen bıkmıştı. Kenesarı’nın kit akıllı dik başlı олуғu artık net bir şekilde görülmüşti. Onun akıllı bir adam оlmadıғı herkes tarafından anlaşıldı.” (s. 24)

сүмлелеріле hanlık düzeninin önceden de bir yağma ve talan idaresi олуғуну, han soyundan olanların халкі bölüp birbirine düşürdüğünü ve bundan faydalanarak iktidarlarını sürdürdüğünü, Kenesarı hareketinin de tamamen iktidar hırsından kaynaklandığını, Kenesarı’nın bu hareketle tamamen maddi hırsla hareket ettiğini, халк буну анладıғı іçін Kenesarı’nın başarılı olmasının imkansız олуғуну söyler.

Kazak topraklarını istila edip, sürekli іç Rusya’dan insanlar devşirerek bölgeyi Ruslaştıran, bölgenin demografik yapısını değıştirip insanların hayat tarzına müdahale eden, otlaklarına el koyup hayvanlarını aç bırakan, бүтүн insanların ашаğılayan Ruslar аleyhinde pek fazla bir şey söylenmez. Hatta pek çok yerde Rus idaresi övülür.

“Amankarağay ilçesine bağılı çok kavimli boyların hayatına Pazar girmiş, çay, şeker, ekmek, başörtüsü, sabun, basma kumaş, kadife, ipek, deri girmişti. Bundan yirmi yıl önce hanlık yıkıldıktan sonra savaşlar azalmış sakin hayat düzeni sağlanmaya başlamıştı. Бүтүн bunları unutup Kenesarı’yı han seçmeye bu boylar hiç yanaşmadı: Saldırıya uğruyorlardı; kızları, gelinleri horlanıyordu, bu sebeple onlar Kenesarı’yı han seçmeye hiç yanaşmadılar.” (s. 24)

сүмлелеріле pazar, çay, şeker, ekmek, başörtüsü, sabun, basma kumaş, kadife, ipek, deri gibi kavram ve değıerlerin Ruslarla birlikte insanların hayatına girdiğini, hanlık düzeninin yıkılmasıyla insanların rahatladığını, topluma huzur geldiğini belirtilerek Ruslar göklere çıkartılır.

“Napolyon’u yenip Batı dünyasının tekebbürlüğünü ezip geçen Rus teçhizatına karşı başkaldırmaya, şimdi hangi büyük ülke olursa olsun cesareti yetmezdi. Böyle bir güç şu anda yeryüzünde mevcut değıldi! Doğrusu Kenesarı, sadece халкі biraz kıskırtıp düzeni bozmuştu ama bir süre sonra bastırılıp, bu isyan hareketi sona erecekti. Diyelim ki Üç Cüzün bolisleri ve biyeleribaş başa verip Kenesarı’yı han seçerse, mümkün, Kazakları müstakil bir халк оларак kabul eden çarlık zulmünü onlardan hiç eksik eder miydi, ya da ne yapardı? Fakat hanlık denilen şey ebediyen var olamaz. Aға sultan bunu çok iyi biliyordu. Talan ve eşkıyalıktan bıkip usanan öfkeli халкın ‘Çok yaşa Kenesarı, yüze kadar yaşa!’ demeye başlaması her yere yayılmıştı. Kalabalık халк ondan uzaklaşmaya ve ondan tamamen ayrılmaya başlamış gibiydi.” (s. 30).

сөздерінде Rus ordusu, Napolyon'u yenmiş ve dünyada karşısında duracak güç olmayan bir ordu olarak gösterilirken Kenesarı asi bir çapulcu olarak değerlendirilir. Çarlık idaresinin Kazakları müstakil bir halk olarak kabul ettiği vurgulanarak hemen akabinde halk Kenesarı'yı han seçse bile Çarlık idaresinin bunu affetmeyeceğini hanlık ve halkın üzerinden zulmü eksik etmeyeceğini söyleyerek insanların yüreğine korku salar. Bunu

“Evet Kenesarı taraftarlarının inat ettikleri yönden yüzlerini çevirmeye niyetleri yoktu! Bu, açık tabiatlı halkın han soylularının, aksakallarının, gözler önündeki durumuydu. Onlar, halkın Çarlık'ın sömürgecilik siyasetine haklı olarak karşı oluşunu fırsat bilerek, hanlık kurmak niyetindediler. Onlar artık bu düşüncelerinden dönmeyecek gibi görünüyordular.” gerçi bu saatten sonra hepsi birdi, iddialarından dönmeyecek olsalar bile, artık Çarlık da onları affetmezdi, halk da affetmezdi.” (s. 33).

сөздерінде de görmek mümkündür.

Eserin pek çok yerinde Kazaklar, Kazaklara ait değerler kötülenir ve aşağılanır. Nesiller arasındaki kültürel değerlerin şifahi gelenekle aktarıldığı toplumda en önemli değerlerden birisi atasözleridir. Eseney, *“Ağız iyi laf yapan biri olarak bilinen biy (TilevimbetBiy), atasözleri ile halkı uyutuyordu.”* (s. 28) cümlesiyle Kenesarı'ya katılan insanların atasözleri ile kandırıldığını belirterek bu değerleri aşağılar.

Rusları bu çatışmalara hiç müdahil değilmiş gibi gösteren yazar Eseney ile Kenesarı taraftarlarının son çarpışmasında Eseney'in yaralanması ile zor durumda kalan Eseney'in adamlarına Rusların yardımını şu cümlelerle verir:

“O sırada Stap'tan gönderilen yüz kişilik Rus Kazak kuvveti de yetişmişti. Onlar kılıçları parlayarak, mızrakları havada karşılarındakini korkutarak geliyordu. Onları gören düşman birden geri dönmüştü.” (s. 38).

Bu cümlelerde aynı zamanda Rus askerleri de övülmektedir. Kenesarı taraftarı kalabalık bir kitlenin 100 kişilik Rus askerinden korkarak dağıldıkları anlatılırken, aslında Rus askerlerinin bu olaylara pek müdahil olmadığı, olsaydı Kenesarı taraftarlarının bu kadar cesur davranamayacağı ima edilir. Bunu

“Bu son çarpışmadan sonra Kenesarı bir daha Kerey-Uvak'ı rahatsız etmemiştir. O, Kazak bozkırının güney kısımlarına doğru çekilip Alatau'a gitmişti ve orada bu isyan hareketi sona ermişti. Kenesarı'nın bir daha geri döndüğü de görülmemiştir.” (s. 39).

Сөздерінен de anlıyoruz.

Eseney'in, ağa sultan Şingis ile tartışması sırasında ağa sultan Şingis'in adamı TilevimbetBiyEseney'e *“Amankarağay ilçesinin en üst düzey biyiEseney, Rusların heybe taşıyıcısı olmuş.” Dendiğini işittiğimizde sevineceğimizi de utanacağımızı da bilemedik.”* (s. 31) cümleleriyle sataşır. Uzayan tartışmanın ilerleyen bir safhasında Eseney'in arkadaşı Artıkbay kendisine sataşanŞingis'in adamı Janay'a *“Kaçak baytalin(2-4 yaş arası henüz yavrulamamış at) ...sını yalayan yaşlı azban(kısırlaştırılmış olan hayvan).”* diye hakaret eder. Bu sözde baytal diye ima edilen Kenesarının kız kardeşi Bopay, azban diye ima edilen de Janay'dır. Yazar, Müsirepov bu cümlelerin anlamını açıklamak için Kenesarı'nın kız kardeşi Bopay hakkında

“Kenesarı'nın Bopay adlı kız kardeşi çok kişiyle ilişkisi olan doyumsuz bir kişi olarak tanınıyordu. Kendisi Cengizhan neslinden olduğu için sıradan bir Kazak ile evlenemediği gibi, batırları, yiğitleri de öyle kuru kuru eli boş göndermeyen bir alışkanlığı vardı, ArtıkbayJanay'ı işte o çok kişiden birinin diye bu sözleriyle iğneledi.” (s. 34)

сөздеріні сарф едер. Бу іфаделер Kenesarı'nın kız кардеші Bopay'ı ашағиларкен Kenesarı етраfinda тоplanmış ve Ruslara karşı савашанлар санки Bopay'la beraber olма karşılığında бу hareketе katılmışлар gibi gösterilir.

Müsirepov olayları anlatırken *“Yaylaklarına kıyamayıp biz nasıl olsa uzaktayız diye düşünerek bölgelerinde konaklamaya devam eden avulların yulkılarını, kadın kızlarını sürüp götürmüşlerdi, keçe ve kilim gibi ev eşyaların da yağmalamışlardı.”* (s. 36) cümleleriyle Kenesarı taraftarlarının ahlaki düşkünlüğüne vurgu yaparak, Kenesarı taraftarlarının avulları yağmalayıp talan ettiklerinde avullardaki kadın ve kızları da alıp götürdüklerini belirtir.

Eseney, son çarpışmada yaralanmış ve Stap hastanesinde yatmaktadır. Hastanede yatarken ağa sultan Şingis'i görevinden uzaklaştırmak için Sibiryа Gubernatörü General-Binbaşı Fon Fridriks söylemek istediklerini düşünür. Bu düşünceler, *“Han soylular, hanlıklarına özlem duymadan duramazlardı. Han soylu Şingis, Kenesarı'ya karşı mücadele başlatmayıp halk içine fitne sokmuştu, Rusya hükümetine büyük bir vefasızlık göstermişti.”* (s. 39) şeklindedir. Buradaki Rusya hükümetine vefasızlık göstermişti ibaresi Eseney'in dolayısıyla yazar Müsirepov'un Ruslara bakış açısını verir.

Kenesarı olayları öncesi hanlıkları kullanarak halkı ezen ve bölgeye bu şekilde hâkim olan Rusların politikasını, romanda Eseney'in teyzesinin oğlu Turlıbek tanıtılırken *“Başından beri Turlıbek Kenesarı hakkında kaç defa adilane düşüncelerini bildirmişti. Ancak, sıradan Kazak halkını tamamen yabancı, tama-*

men cahil, güvenilmez gören Çarlık hükümeti, Han soyluları açık açığa koruyup, onları bir türlü atmaya kıyamıyordu.” (s. 40) cümlelerinde görürüz.

Yazar Müsirepov'un Kenesarı ve Eseney'i değerlendirirken kullandığı “*Kenesarı, Kazak halkının Çarlık yönetimine duyduğu memnuniyetsizlikten faydalanarak han seçilmek niyetindeydi. Eseney ise Şingis'in Kenesarı'ya karşı mücadele etmemesinden faydalanarak sultan seçilmek niyetindeydi.*” (s. 40) cümlelerinden özellikle Eseney'in ağa sultan olmak adına böyle bir mücadele içinde olduğu vurgulanmaktadır. Onun bu beklentisini yeğeni Turlıbek'e yazmasını istediği rapora yazdırmak istediği şu cümlelerde de görürüz:

“Sınır komisyonuna benim adıma rapor yaz. Üç yıldır Kenesarı ile devamlı mücadele ettiğimi iyice yaz. En sonunda yurda sokmadan sürüp çıkardığımı yaz. Kenesarı'nın bu gidişi işte o son gidişi oldu. Kaça kaçta Betbak'ın çölüne sıkıştı da bir daha bu tarafa dönemedi. Babası Kasım, on yıl kadar oldu Hiyve hanına hizmet edip Ruslarla savaşıyordu. Bu da ondan öteye gidecek değil diye gururlandı.” (s. 42).

Eseney'in Kenesarı'ya karşı olmasının bir diğer sebebi de Ruslarla olan yakın dostluğudur. Bu dostlukta menfaat de vardır. Bu durumu “*Eseney ile Kotsuh uzun zamandan beri iyi anlaşılan kişilerdi. Onlar açık ve samimi konuşan iki sırdaştı. Birinin Rusçadığının Kazakça anlamadıkları şeyleri Tilemis tercümeyle anlaşılır hale getiriyordu.*” (s. 42) cümlelerinden anlıyoruz.

Romanın ilk bölümündeki bu uzun Kenesarı olaylarının anlatılışından sonra Ulpan'la Eseney'in evliliği anlatılır. Fakat Eseney'in ölümü ile Kenesarı ve Eseney kavgası bitmez. Eseney'in rolünü Ulpan, Kenesarı'nın rolünü Kojik üstlenerek romanda bu çatışma devam ettirilir.

Eseney'in ölümünden sonra, onun ölümünü fırsat bilen Kojik'in adamları cenaze yemeğine çağırılmamalarını bahane ederek Sıyban boyunun ordasına gelerek “*Sıyban boyu Eseney'in hiç yüzünü gizlemeyen baybişesini kara eve kilitleyip ordasını kana bulayalım diyorsunuz yahu!*” sözleriyle tehdit ederek sataşır. Eseney'in arkadaşı Müsirep “*Hırsızları, canı, yol kesen eşkıyaları çağırmayınız diye Eseney'in vasiyeti vardı.*” Sözleriyle cevap verir.

Kenesarı'nın bitti denilen hareketini el altından devam ettirmeye çalışan Kojik ise

“Kojik Kenesarı'nın kız kardeşiyle evli olan damat ve Şingis'in dünürüydü. Onyediy yaşında kana susamış bir eşkıya olarak tanınmıştı. Kirboyları önce isyan edip Kenesarı'ya katılıp iki üç yıl sonra bundan bezip eski yurtlarına doğru kaçmaya başladıklarında çoğunun malı, mülkü, kızları, gelinleri bu Kojik'in eline düşmüştü... Kojik'in eline geçen mala, mülke, kıza, geline Kenesarı da ortaktı. ...bu ikisinin ortaklığı Kenesarı cengâver Kırgız halkının elinden belasını bulunca ancak sona erdi.

...

Kojik'n dokuz karısı, yirmi dört oğlu vardı. Her oğlu bir avuldu. Her avulunda, kökünü incelediğinde, Kenesarı'nın ordusundan gelen işe yaramaz, hırsız, yol kesen eşkıyalar doğru adamlar olarak kabul ediliyordu.” (s. 248)

Kojik, insan kanı içinde nice defa boğulan bir hayvandı. Kırdaki Kazakları, Torgay ve Mokrasıbayşehirlisinde Rusları boğazladığında, iki elinden biri titremeyen biriydi. Kapısı ve penceresi kapalı evleri ateşe verdiği, içerden ağlayarak çıkan küçük çocuğun sesinden en ufak bir ürperme hissetmeyen bir hayvandı. Bu dönemde de elinin kana bulanmadığı yoktu. Kojik'in yayladığı yerden bir kişi sağ salım geçemezdi, mutlaka soyguna uğrayıp öyle geçerdi. Bununla birlikte Kojik Kazak hanlığından ümitvar olan han soyluların hepsinin dayanağı idi.

...

Ö, otuz yılı aşkın bir zaman geçse de Kenesarı ordusundan arta kalan birliği dağıtmayıp elinin altında tutuyordu. Onların kendileri yaşlansa da, kanla beslenen çocukları delikanlı olmuştu.” (s. 250-251)

cümleleriyle tanıtılır. Ancak burada dikkat çeken bir husus romanın başında Cengizhan neslinden olduğu için sıradan bir Kazak'la evlenmediği için ağabeyinin yanında savaşanlarla düşüp kalktığı söylenen kız kardeşi Kojik'la evli olarak bahsedilir.

Gerçekte Bopay evli birisidir. Ancak eşi Kenesarı hareketini tasvip etmediği için altı oğlu ile birlikte ağabeyinin yanında yer alır (Ölçekçi, 2009:123-138). Bopay hakkında romanda verilen bilgiler gerçekte çelişmektedir.

Canı pahasına toprağı ve halkı için savaşan kişilerin de Bopay'la yatmak için Kenesarı'nın saflarında savaşıyor gösterilmeleri de tamamen ideolojik sapma ve siyasi propagandadır.

Kenesarı'nın, Rusya içlerinden getirilerek Kazakistan coğrafyasına yerleştirilen Rusları taciz etmesi ve mallarını yağmalaması savaş şartlarında olması gereken bir hareketti. Çünkü gelenler zaten kazakların toprakları ellerinden alınarak yerleştiriliyordu; hatta Rusların saflarında yer alan Kazaklara baskı yaptığı hatta bu baskının zaman zaman dozunun kaçırdığı da tarihi bir hakikattir (Ölçekçi, 2009:123-138). Ancak kendi kanından, kendi soyundan insanların karılarına, kızlarına, gelinlerine tevessül etmesi kabul edilebilir bir du-

rum değildir ve bu da Kenesarı aleyhinde bir siyasi propagandadır. Çünkü romanda Kazakların kadına bakışı anlatılırken sarf edilen

“Uruk uruk yaşayan Kazak yurdunda kız çocuğa hiç kimse laf atmaz, arada sırada yaramazlık yapan erkekler bulaşıcı bir cilt hastalığına yakalanmış insan gibi avula, eve yaklaşmayıp ‘kapı eşiğinde durur’ halkın arasından kovulmamakla birlikte o, ne olursa olsun, sürgündeki adama denktir.”

Bu kız, yetişip gelin olarak indikten sonra artık kalın mal karşılığında gelen kadındır.

Bu kadın yaşlanarak ana olur. Bu zamanında o, erkeklerden çok daha fazla hürmet görür. Birine ananı diyerek küfreden kişi de toplum içindeki sürgüne denktir. “Ananı diyerek birisi karısının annesine küfrederse, Kazak onu artık hiç dikkate almaz.” (s. 220)

sözleriyle Kenesarı’nın yaptıkları birbiriyle çelişmektedir. Kalın mal karşılığında gelmesi dışında Kazakların hem gençlik hem de kadınlık döneminde kadına gösterdiği saygı ve verdiği değerle yazarın Kenesarı ve Kojık’ın kadınlara yaptıkları çelişmektedir.

Romanda, *“Kazakların hangi biyinin eli temizdi ki? Hangi bolısı hakkında her gün bir şikâyet dilekçesi verilmiyordu ki? Dilekçe ve şikâyetlere inanırsan, Kazakların bütün bolis ve biyelerinin bir yıl sonra hepsini hapishaneye almak gerekirdi. Sonuç olarak Kazaklar birbirlerini kötümeye gelince bu kadar usta, bu kadar merhametsiz, bu kadar iftiracıdır, kendi damarına kendi balta vurup kendi yaprağını kendi yolar.” (s. 251).*

cümleleriyle bütün Kazak bolis ve biyelerinin birbirinden zalim olduğu anlatılırken, bütün Kazaklar da merhametsiz, iftiracı, kışkanç, birbirini çekemeyen insanlar olarak gösterilir. Böyle gösterilmesinin bir sebebi de Kenesarı olaylarının topyekûn milli bir hareket olmadığı, birbirine düşen bolis ve biyelerin kendi arasındaki menfaat mücadelesi olduğu intibayı verilir (bak. s. 183-184).

Yine hanlık ve hanlar romanda her fırsatta kötülenir ve aşağılanır. Bunu yazar Ulpan’ı zaman zaman tanıtırken de verir. Bunu,

“Ulpan, Hazreti Adem atanın bir yanında olmasa, onun diğer yanında han soyuyla da biy soyuyla da hiç ilgisi olmayan Batır Artıkbay’ın kıızıydı. Ulpan’damirzalık da yoktu, cimrilik de yoktu, unvan düşkünlüğü de yoktu, onda yalnızca özel bir beceriklilik vardı. Fakir kızının fakire canı acımasaydı, fakirlikten nefret etmeseydi, halkının fakirliği onun onuruna dokunmasaydı, işte o zaman onun bu davranışlarına şaşırarak gerekirdi” (s. 175)

cümlelerinde görürüz. Bu cümlelerde han ve biyelerin Hazreti Ademin yanında yer aldıkları ifade edilerek onların yaratılıştan torpilli oldukları, onları tanrının kayırdığı ifade edilerek Ulpan’ın namını bileğiyle kazanmış sıradan bir batırın kızı olduğu vurgulanır. Ulpan örnek gösterilerek Kazaklara sadece çalışmak tavsiye edilir ve iyi bir insan olmak için fakirlik övülür. İdareci olmak, idare etmek kötülenir.

Ruslarla işbirliği yapıp onlara yardım ettiği halde han soyundan olduğu için Velihanov’un en büyük oğlunun torunu Kazi Velihanov bile Ulpan’a gayri resmi bir ilişki teklif ettirilerek kötülenir. Üstelik romanda Kenesarı hareketinin ortaya çıkışı da Velihanov’un büyük oğlu Gubeydolla ile ilişkilendirilir. Böylece Kenesarı olayları ile ilişkilendirilen Gobeydullanın torunu bir Rus subayı olarak verilip kocası yaşlı olduğu için Ulpan’a gayri meşru bir ilişki teklifi eder. Bu olay Sıyban boyu ile ilişkisi olan, daha sonra Ulpan’ın kızını oğluna gelin olarak alacak olan Tilemis’in ağzından Kazi Velihanov’a

“Tam da olgunlaşmış zamanı. Kocası yaşlandı. Çocuk yok. Tanrı bilir kendi gibi biri karşısına çıkarsa, altına yatar, dedi.”

cümleleriyle ettiği teklifle başlar. Eseney’in de evde olmadığını bildiği bin zamanda Kazi Velihanov bir bahane ile Sıyban boyunun yurduna gelir ve gece misafir kalmak için Ulpan’ın evini seçer. Akşam yattıktan sonra gizlice Ulpan’ın odasına gelir. Bu durum,

“Ulpan ne kadar uyduğunu hiç bilmiyordu, birden uyanıverdi.

Ulpancan... diyen fisiltidan uyandı. Kazi olduğunu anladı. Misafir olarak gelinen evin kız gelinine, ev halkı uyuduktan sonra “el uzatmak”, “uyandırmak” olarak bilinen Kazak halkı arasında eski zamanlardan beri yaşayan bir adet vardı. Ulpan buna şaşırmadı.” (s. 187)

cümleleriyle verilir. Bu paragrafta Kazi’nin art niyeti bir tarafa Kazakların kadın ve kızlarının gelen misafirle beraber olma gibi bir adetlerinin olduğu da ima edilir.

Romanda Kazaklar böyle kötülenirken, *“Rus idarecileri de Kojık hakkında verilen dilekçe ve şikâyetlere kulak asmiyordu. Dilekçe veren, şikâyet bildiren bolis ve biyeler hakkında Kojık da dilekçe veriyordu. Kazaklar arasında bu şekilde karşılıklı davalar çoktu.” (s. 251)* cümleleriyle bir taraftan Rus idaresinin Kojık’a bile adil davrandığı diğer taraftan Kazaklar sürekli birbirini gammazladığı için idarenin tıkanıdığı, adil idarecilerin de iş yapamadığı, karışıklığın bundan kaynaklandığı ima edilmektedir.

Kojık’ın sürekli kötülenmesi ve aşağılanması yanında Sıypan halkının Kojık’ın avulunu bastığında yaptıkları da dikkat çekicidir. Kendi halinde ve şiddetten uzak bu avulun insanların Kojık’ın avulunu

basınca her şeyi ateşe verip hiçbir şey bırakmadan yakmaları bir kin ve nefretin dışı vurmasından ziyade insanların içinde gizlenmiş canavarlığa işaret etmektedir. (s. 252-255)

Roman tamamen bir siyasi propaganda eseridir. Bu propaganda sadece Kenesarı hareketini farklı bir bakış açısıyla ele alıp aşağılamak ve Kazakların kendi arasındaki çatışma olarak vermekle bitmez. Romanda Kazakların hayat tarzı, gelenek ve görenekleri, inançları kısaca bütün değerleri kötülenir ve aşağılanır.

Bunlardan bir tanesi roman kahramanı Ulpan'ın kendisinden en az kırk yaş büyük birisiyle evlendirilmesidir. Bu romanda *"Bu güne kadar hiç kimsenin yüzüne durmadığı, şımarık büyüyen Ulpan, mal karşılığında satılıp gidecek birçok kızdan sadece biri oldu ya!"* (s. 61) cümleleriyle ifade edilir.

Roman kahramanlarından birisi olduğu halde Ulpan'la evlenene kadar Kenesarı ile mücadelesi dışında Eseney de kötülenir. Eseney, teyzesinin oğlu ve yeğeni Turlıbek sayesinde biy olmuştur ve ağa sultan olmak için Kenesarı ile mücadele etmekte, kendi halkına ihanet ederek Ruslarla işbirliği yapmaktadır. Yani Eseney, Kazaklara ve Ruslara zulmettiği için Kenesarı ile mücadeleye girmemiş, ağa sultan olmak için Kenesarı ile savaşmıştır. Aslında o da zalim ve acımasız birisidir. Bunu, Eseney'in evlenme teklifini Ulpan'a ileten Müsirep'in,

"Ulpan'ın bildiği dünyanın en birinci kişisi meşhur biyEseney'di... az olsa kırk yaş büyük birisi. Zürriyetsiz kalmıştı... ağaca asılıp ölmezsen elinden kurtulamazsın. Araya girip Eseney'den o kişiyi alacak kimse de yoktur. Söyledi, oldu. Başın varsa eğer, dizin varsa büküver." (s. 82).

cümlelerinde; Çınar'ın ağzından verilen

"EseneyBiy için, dediğim dedik, sert adam; yüzü kaplan gibi, esmer ve çiçek bozuğu, gülmeyi bilmeyen somurtkan adan denildiğini Çınar kendi memleketinde de nice defa duymuştu. Geceleyn yatmadan önce 'Ey Allahum! Eseney'in eline düşürme!' diye dua edilmiş diye bir söylenti aklında kalmıştı." (s. 115) cümlelerinde de görüyoruz.

Kalın mal gibi, ortaya çıktığı dönem ve sebepleri tartışılmadan kötülenen adetlerden birisi de amengerlik. Amengerlik romanda,

"...Kazak kadının kocası vefat ederse kadın hiçbir şeye sahip değildir. Her şeyden önce bir kere kendi özgürlüğüne sahip değildir. Ağabey ölürse küçük erkek kardeş mirasıdır, küçük erkek kardeş ölürse, ağabey mirasıdır. Uruk geleneği ile yaşayan halk arasında ağabey de çok, küçük erkek kardeş de çoktur. Biri olmazsa biri mutlaka vardır. "Kadın kocasından gitse de, akrabalarından ayrılmaz."

cümleleriyle anlatılır

Diğer taraftan, Kazakların erkeklere bakışı,

"Kazak urukları erkek nesli üzerine kuruluyordu. Bir evin erkeği ölürse, o ev de erkekle birlikte yok oluyordu. O evde on kız geride kalsa da hiç hesaba katılmıyordu. Bölme bir felaketle karşılaşarlarsa avul da böyle, uruğun kendisi de böyle yok oluyordu, bitiyordu. Kadın ev sahibi olarak sayılmıyordu. Beşikte yatan oğlu varsa eğer; işte, malın mülkün sahibi oydu. Erkek çocuksuz kalan dul kadına pay verilirse; o, akrabalarının merhametliliğinden kaynaklanırdı. Doğrusunu söylemek gerekirse, böyle bir kadına ancak amengerlik destek olabilir ve onu koruyabilir."

cümleleriyle verilir. Bunlar Kazakların çağın gerisinde kalmış uygulanması pek çok sıkıntı yaratan gelenekleridir. Ancak bunun 1974 yıllarında, bu geleneklerin tamamen tarihe karıştığı bir zamanda dile getirilmesi tamamen geçmişin kötülenmesi ve mevcut sistemin kabulü için yapılan siyasi propagandadır.

Ulpan'la Eseney'in şakalaşmaları ve Eseney'in Ulpan'a iltifatı karşısında annesi Nesibeli'nin düşüncesi olarak verilen

"ArtıkbayBiyendaha iyi kalpli bir kişi yoktu. Ömründe bana bir defa bile kızmış bir insan bile değildi. Fakat başka ne var, sadece bu işte. Kadın dediğin köpek yavrusu gibidir, sırtını sıvazlayıp, alnını okşamandan hoşlanır. Artıkbay Bey bunu bilen bir kişi değildir. ... İhtiyacım olsa, Artıkbay Bey, "Kadın!" derdi. Yaptığı en büyük şımartışı (iltifatı) buydu." (99)

cümleleri Kazak erkeklerin kadınlara karşı yaklaşımını ve tavırlarını verir. Kadınlara erkeklere karşı tavrı ve yaklaşımı ise

"Annem söylerdi, kadın milleti kocasını kamçılıyıp kamçılıyıp arkasından bir sırtını sıvazlarsa ondan daha mutlu kimse olmaz derdi." (s. 99) cümleleriyle verilir.

Kutsal bir kurum kabul edilen aile bireylerinin her ikisinin yaklaşımı da sevgiden ve aşktan uzak sanki zoraki bir birliktelik gibi gösterilir. Bu durum Türk aile anlayışı ile çelişmektedir.

Roman boyunca Ruslar ve Çarlık idaresi hakkında hemen hemen hiçbir kötü ifade kullanmayan yazar, tam tersine o zamanki mevcut idareyi övmekten de geri durmaz. Bunlardan birincisi Rusya içlerinden getirilerek Kazak topraklarına yerleştirilen Ruslarla ilgilidir. Yazar bu durumu, *"Kazak topraklarının batısından doğusuna kadar ulaşıp güneyine dayanan Rus şehirleri vardır. Oral, Orınbor, Tobıl, Tümen, Kızıljar, Ombı, İrbıt büyük şehirlerdir. Bu şehirlerin görünüşü güzelleştirilip Kazak-Rus yerleşim yerleri ku-*

rudu.” (s. 24) cümleleriyle olumlu bir durum olarak zikreder. Kurulan Rus şehirlerinden Rusların bölgeye yerleştirilerek demografik yapının değiştirilmesinden şikayet etmek yerine Kazak-Rus şehirleri olarak bahsedip olumlu ifadeler kullanır.

Yine “*Amankarağay ilçesine bağlı çok kavimli boyların hayatına Pazar girmiş, çay, şeker, ekmek, başörtüsü, sabun, basma kumaş, kadife, ipek, deri girmişti.*” (s. 24) cümleleriyle sayılan nesnelere Kazakların hayatına yeni girdiğini, önceden bulunmadığını belirtir. Hele hele ekmek, başörtüsü, deri gibi saydığı nesnelere önceden de Kazaklarda var olan nesnelere.

Ulpan’ın Tobıl şehrine ilk gidişindeki gördükleri ve bu ilk intibalar da Rusların alenen övüldüğü bölümlerdir. Bu durumu yazar

“*Gerçekten de Ulpan’ın şaşırıp kaldıkları az değildi. İlk şaşırdığı şey bildik kara yol oldu. Ortadan atın yürüyeceği bir şerit var, iki kıyıda atın yürüyeceği iki şerit daha var, toplamda üç şeritten oluşuyor. Faytonun tekerlekleri kıyıda atların gideceği iki şeritten geçip gidiyor. Özellikle öyle yapmışlar ya! Ruslar ne de olsa!*” (s. 95)

cümleleriyle ifade ederken yeni kurulmuş bir yerleşim yerinden bütün sokakların çizgileri çekilmiş asfalt yollara sahip olduğunu bahseder. Bu gerçekte o dönemde olmayan, ancak yazarın Rusları yüceltmek için var gibi gösterdiği durumlardır.

Kazak arabaları ise “*Kazak arabalarının türküsü iyice yakınlaşmaya başladı. ...O dönemde yağlamak nedir bilmeyen demir ve araba tekerleğinin ortası birbirine sürtünerek birbirini aşındırıyordu, birlikte oflayıp sustular.*” (163) cümleleriyle verilir.

Atın içinde büyümüş birisi olarak Ulpan’ın ağzından verilen şu ifadeler,

“*Tek başına sadece bir atın başı ve boynunu görüp, moralin yerine gelse bir sırada akıp giden üç atın vücutlarının güzelliğini, hareketlerinin zarafetini bütünüyle gördüğünde bu gönlün taşıp dökülür gibi oluyormuş meğer. Ulpan öncelikle yolu, ondan sonra da üç atın çektiği faytonu hafızasına iyice yazdı.*” (95)

tamamen Rusları övmek adına yazılmış gibidir. Bunun yanında “*...Oysa Kazak atlarının böyle bir durumda kendiliklerinden aklı başından gider, olmayacak şeyden ürkip her şeyi mahvederlerdi.*” (s. 32) cümlesinde de Rusların atları övülerek Kazakların atları aşağılanır.

Rusların kaldığı bir evi ilk defe gören Ulpan’ın duyguları,

“*Ulpan’ın şaşıracağı bir diğer şey, Rus eviydi. Eseney’i karşılamaya gelen Tilemis, bir rusun evinde çay koydurup yemek hazırlamıştı. Evde tertemiz iki oda vardı. Boyalı yer döşemeleri, güneş düşen pencereler vardı. Bütün yemekleri girişteki büyük kuzine sobada pişirmiş olmalıydı. Yaşlıca sarı saçlı, mavi gözlü kadın kuzine sobaya maşayı sokup bir yemeği çekip çıkardı.*

Ekşimsi beyaz ekmek ne kadar da lezzetliydi. Ortasına çökelek koyularak pişirilen yuvarlak ekmekler ondan da lezzetliydi. Kendi avulundaki hayatla karşılaştığında Kazaklara göre Ruslar, demek çar gibi hayat sürüyorlarmış diye düşündü Ulpan.”

cümleleriyle anlatılırken yapılan karşılaştırmada Ruslara ait olan değerler hep ideal değer olarak gösterilip karşılığında Kazaklarınki aşağılanır.

Yine “*Bu evin kaç hayvanı varmış, diye sordu Tilemis’e.*

Hay Allah hiç de yok. Bir at, bir sığır, dört beş tavuğu var. Az da ekin ekiyorlar.” (s. 95) cümlelerindeki karşılaştırma, yüzlerce hayvana sahip olan Kazakların ne kadar geri ve ilkel bir hayat yaşadığını ima eder. Bu karşılaştırmayı “*Bozkır kızı, tabiatın en genç nesli gözünün gördüklerini gönlüne de dokuyordu. O, ne görüp ne bilip büyüdü ki! Engin bozkır..., yeşil bozkır..., sarı bozkır..., gün ışığı. Kış yaz keçe çadır. Uzun bir geceden farkı olmayan bir hayat.*” (s. 96) cümlelerinde görürüz. Rusların hayatı övülürken ile Kazakların hayatı, tekdüze, basit, sıkıcı ve meşakkatli olarak belirtilir.

Yine Rus evleri Müsirep’in ifadesiyle, “*İçi nasıl da temizmiş! Avlusunun içine baksana, kilim sermiş gibi sanki. Kuyusu da avlusunun içinde.*” (s. 104) verilirken bu evler hakkında Ulpan’ın düşünceleri “*Ulpan’a Galiaskar’ın evi temizlik denilen şeyin ta kendisinden daha temiz, zenginlik denilen şeyin ta kendisinden de daha zengin göründü.*” (s. 104) cümleleriyle verilir. Yerleşik hayattakilerin evleri temiz gösterilerek Kazakların kadar temiz olmadığı veya temizlikten haberdar olmadıkları ima edilmektedir.

Eseney’in evine gelen iki Nogay ve bir Rus misafirin intibaları “*Çay sırasında misafirlerin gözleri ara ara Ulpan’a kayıyordu. Kızı herhalde... hanımı ihtiyar bir kadın yahu... babası mı imiş, yoksa büyük babası mı imiş? Yoksa bu çiçek bozuğu yüzünün teki... bırak, öyle olamaz...*” (s. 98) cümleleriyle verilirken Eseney’le Ulpan arasındaki yaş farkının bu evlilikteki tuhaflığı anlatılır.

Romanda zenginlik, Müsirep’in ağzından “*Ben ilk olarak zengin olmadım... zenginlik de neyin nesi? Azap? Zengin kişi gece gündüz, kış yaz hayvanlarını düşünür de zamanla kendisi de hayvanlara benzer. Karakteri hayvanlaşır, insanlığından uzaklaşır.*” (s. 103) cümleleriyle verilir. Rusların zenginliği, sahip

olduğu değerler; Pazar, market, faytonlar, iki katlı evler, asfalt yollar vs. yüceltilip övülürken Kazakların zenginliğinden bahsedilirken zengin kişilerin aşağılanması da dikkat çekicidir.

Yine şehri ilk gören bir insanın intibai “*şehre girdikten sonra bozkır insanının gözleri, görünen her şeye kocaman açılabakıyordu. Sadece görünene bakıyorlardı, hiçbir şeyi iyice anlayamıyor akıllarına yazamıyorlardı.*” (s. 103) cümleleriyle verilirken Kazaklar alabildiğini aşağılanır.

Ulpan ilk kez bir mağaza ile karşılaşır ve burada aklına dahi gelmeyecek şeylerin bulunmasına şaşırır (s. 104). Yine araba/fayton (s. 94), iki katlı taştan yapılmış ev (103), kilise (s. 103), mağaza/market (s. 103), terzi (s. 105), hamam, sabun (s. 105) Ulpan’ın hayatında ilk karşılaştığı şeylerdi.

UlpanTobil’daki Rusların evini överken Eseney’inavuluna gidince oradaki çadırları “*Bu kara çadırlar ise dilenci barınağı gibiydi.*” (s. 111) cümleleriyle yerer.

Kazakların fazla çalışmayan tembel insanlar olmaları ve hayatlarının günlük olması, planlı, geleceğe ait düzenlemelerin olmadığı “*Her ne olursa Allahtan; sabahki yemek Tanrıdan. Her şeyi kendi vaktinde düşünmek gerekir. Kışı kışın, yazı yazın.*” (s. 162) cümleleriyle anlatılır.

Çarlık döneminde Rusların Kazakistan coğrafyasına hâkim olmaları önündeki en büyük engellerden birisi de Kazakların yarı göçer bir hayat tarzına sahip olmaları idi. İnsanlar sahip oldukları hayvanların sayısının çokluğundan dolayı geniş yaylalara ihtiyaç duyuyorlar, hayvanları otlatmak için de yaylalara çıkıyorlardı. Çocukları eğitimden uzaktı ve Rus okullarına gitmiyordu. Bu şekilde onların Ruslaştırılması imkânsız hale geliyordu. Bunların yerleşik hayata geçirilmesi, ellerindeki zenginliğin alınması ve çocuklarının Rus okullarında okumaları Rusları kabullenmeleri ve teslim olmaları anlamına da geliyordu. Romanda Kazakların yerleşik hayata geçirilmesi için Eseney’in teşviki;

“*Diyeceğim odur ki yaz kış keçe çadırda oturmayı bırakalım. Öğrenmekte ayıp yok Ruslar gibi kışlık evler yaptıralım. Çoluk çocuk sıcak evde kışı geçirsin. Benim otağım olan araziye hepinize paylaştıracağım. Herkes ev yaptırсын. Ben, kendim Suvatköl tepesine ev yaptırmak niyetindeyim. Ruslar yapacaklar. ‘Kış azığını yazın toplamadan, fakir nasıl zengin olsun!’ dedikleri nerede? Ot biçtiren, ekin eken bir boy olalım.*” (s. 168) cümleleriyle verilir.

Romanda verilen bilgilerin çoğu birbiriyle çelişmekte ve Ruslar, Ruslara ait değerler yüceltilmekte; Kazaklar ve Kazaklara ait değerler aşağılanmaktadır. Bunu, GabitMüsirepov’un Kazakistan SSR’deki üst düzey görevleri, komünist partideki üst düzey görev yapması ile irtibatlandırmak ve Jdanov’un yazının başında verdiğimiz genelgesinde belirtilen hususlarla ilgilidir.

Roman ilk bakışta bir kadın romanı olarak gözükmektedir. Bahsettiğimiz hususları göz ardı edenlerin tamamı da Ulpan karakteri v onun macerasına kendisini kaptırarak romanda işlenen diğer hususları farketmemişlerdir.

Romanın yazıldığı dönemdeki şartlar dikkate alınınca Kazakların sosyal hayatını ve romanda işlenen Kenesarı olayları vs.nin başka şekilde ele alınıp işlenmesi de mümkün değildir.

Sovyetlerin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen dönemde verilen eserlerin çoğu, özellikle sosyalist realizmin devletin resmi sanat politikası olarak belirlenmesinden sonra yazılan eserlerin tamamında bunu görmek mümkündür. Bu dönemde yazılmış bütün eserlerde bu hususun dikkate alınarak eserlerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu edebi eserlerden beslenen yeni Kazak çocuklarının tarihini yanlış öğrenmesi ve geleceği bu yanlış bilgiler üzerine kurması gibi bir tehlike Kazakistan’ı beklemektedir.

KAYNAKÇA

Karakaş, Şuayip (2009), “Sosyalist Realizm (Toplumcu Gerçekçilik)ve Sovyet Edebiyatı Hakkında Resmî Bir Yazı”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Temmuz 2009, c. 29, Özel sayı: Prof. Dr. Reşat Genç Armağanı, Ankara, 595-617.

Uygur, Erdoğan (2005), “Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 1, s. 23-30.

Açık, Fatma (2007), *Özbek Edebiyatı*, Alp Yayınevi, Ankara.

Merhan, Aziz (2008), *AbdullaKadiri ve Özbek Romanının Doğuşu*, Grafiker yayınları, Ankara.

Kınacı, Cemile (2016), “Sovyet Devrinde İdeolojik Bir Sapma: Kenesarı İsyanı ve Muhtar Avezov’un Han Kene Trajedisinde Han kene İmajı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 113, S. 223, s. 195-216.

Müsirepov, Gabit (2016) *Ulpan*, (çev. Cemile Kınacı; yayına hazırlayan Malik Otarbayev), 1. Baskı, Bengü Yayınları, Ankara, 302 sahife.

Ölçekçi, Tamara (2009), “Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu’nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847)”, *Bilig*, Güz 2009, S. 51, s. 123-138.

Kınacı, Cemile (2016), *Kazak Edebiyatında İmaj ve Kimlik (1925-1991)*, 1. Baskı, Bengü Yayınları, Ankara.

Kınacı, Cemile (2016), “Önsöz”, *Ulpan (Gabit Müsirepov)*, çev. Cemile Kınacı, Bengü, Ankara, s. 9-10.

Koç, Kenan-İşina, Almagül-Korganbekov, Bolat (2007), *Kazak Edebiyatı (Sovyet dönemi ve Bağımsızlıktan Sonraki Kazak Edebiyatı)*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Düysenbayulı, E-Esten, A.-Omarulı, K.-Eslemğalulı, M.-Jumaşeva, K. (2004), “GabitMüsirepov” *KazakistanJazuvşıları XX. Gasır*, Almatı, s. 223.

İKİ KLÂSİK TÜRK ŞAİRİNDEN GELENEKSEL BİR TÜRK TATLISI GÜLLAÇ TARİFİ

Dr. Öğr. Üyesi **Kamile ÇETİN*****Özet**

Türk edebiyatı tarihinin en uzun soluklu devresini oluşturan Klâsik Türk Edebiyatı, Anadolu'dan Balkanlara uzanan geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Kuralları belirli bir edebî gelenek dâhilinde eserlerini ortaya koyan söz konusu edebiyat, birçok unsurla birlikte, sosyal hayattan da geniş şekilde istifade etmiştir. Bu bağlamda, şairler, Osmanlı mutfak kültürüyle ilgili unsurları da şiirlerinde kurgusal bir malzeme olarak kullanmışlardır. Söz konusu malzemeler, bazen beyit düzeyinde konu edilirken bazen de şiirlere redif olmuş, böylece müstakil olarak bir şiirde ele alınmışlardır. Bu bağlamda değerlendirilebilecek iki şiir, XVI. asır şairlerinden Taşlıcalı Yahyâ Bey ve Edirneli Nazmî tarafından kaleme alınmıştır. Bildiride, Osmanlı mutfağına ve bilhassa Ramazan ayına mahsus bir tatlı olan güllacın, Taşlıcalı Yahyâ ve Edirneli Nazmî tarafından gülâc (güllaç) redifiyle yazılan iki gazeli mukayeseli olarak ele alınacaktır. Böylece, güllacın, gazel/redif ilişkisi bağlamında ve edebî sanatların ifade imkânlarından da yararlanılarak, iki şair kalemin nasıl ifade edildiği tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Klâsik Türk Edebiyatı, Taşlıcalı Yahyâ Bey, Edirneli Nazmî, Güllac.*

A TRADITIONAL TURKISH DESSERT GULLAC'S RECIPE FROM TWO CLASSICAL TURKISH POETS

Abstract

The Classical Turkish Literature forming the longest era of the Turkish history of literature influences a wide area from Anatolia to the Balkans. The related literature with a certain literary tradition widely uses the social life beside other elements. In this context, poets also use food and drinks in their poems as fictional ingredients. The ingredients are sometimes mentioned in couplets and become repeated voices in poems, thus being considered in a poem independently. The two poems in this context are written by the 16th century poets Taslıcalı Yahyâ Bey and Edirneli Nazmi. In the presentation, the two gazels with the repeated voice of gülâc by Taslıcalı Yahyâ Bey and Edirneli Nazmi will be considered comparatively. Thus, it is our aim to determine in what way gullac – a special sweet of the Ottoman Cuisine, especially of Ramadan– is given place by the two pens within the relation of gazel and repeated voice.

Keywords: *Classical Turkish Poetry, Taslıcalı Yahyâ Bey, Edirneli Nazmi, Gullac.*

GİRİŞ

Bugüne kadar yapılan akademik çalışmaların da ortaya koyduğu üzere, Klâsik Türk şairleri, şiirlerinde sosyal hayata dair birçok unsurdan yararlanmışlardır (Şen 2007: 467-506). Bu bağlamda, divanlarda, mesnevilerde veya diğer edebî eserlerde, meyveler (Gülhan 2008: 345-375), badem gibi kuru yemişler (Çelik 2015: 47-66), kahve (Açıkgöz 1999: 3-98; Yalap 2017: 1907-1930), diğer başka yiyecek içecekler vb. de (Kalpaklı 2015: 41-49) şiire malzeme olmuştur (Esir 2006: 97; Akçay 2017: 204). Burada, her unsur gibi, yiyecek ve içeceklerin de edebî sanatların ifade imkânlarından yararlanılarak mecazî ve kurgusal olarak zikredildikleri gerçeğini hatırlatmakta fayda vardır (Erdoğan 2003: 32). Klâsik Türk Şiiri'nde yer alan yiyecekler arasında tatlılar da yer almaktadır. Mesela, baklava, adına baklavanâme denilen müstakil eserlerin yanında (Eliaçık 2012: 1-9) çoğunlukla Ramazan sahnesi içinde ve oruçla birlikte söz konusu edilmiştir (Tökel 2014: 71). Diğer taraftan, Ramazan ve bilhassa iftar sofraları denildiğinde, hafif bir tatlı oluşu sebebiyle bugün olduğu gibi, Osmanlılar döneminde de, ilk akla gelen tatlılar arasında bulunan güllaç da, (Kadıoğlu 1994: 303-304, Sevimli ve Sönmezdağ 2017: 22) divanlarda, surnâmelerde (Ağarı 2018: 115-116) diğer edebî eserlerde yansıma bulmuştur.

Standart Türkiye Türkçesinde güllaç olarak kullanılan kelime, “güllü aş” şeklinden yerleştirilmiş olup Farsçadan Türkçeye geçmiş alıntı bir sözcüktür (Küçük 2017: 1173). Güllaç, esasen mısır nişastası, un ve su ile hazırlanan hamurun şekerli sütle ıslatıldıktan sonra, meyvelerle süslenmesi yoluyla oluşturulan sütlü bir tatlıdır (Gün ve Budak ve Seydim 2008: 785). Osmanlı mutfağında, helva, kadayıf, baklava gibi tatlıların yanında güllaç da dikkati çeken bir lezzettir (Sürücüoğlu ve Özçelik 2008: 1305, Demirezen 2018: 15, Samancı 2008: 205). “Güllaç baklavası”, “kızartma güllaç” ve “güllaç paludesi” gibi çeşitleri vardır (Mehmed Kâmil 2015: 109-10).

* Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, kamilecetin@sdu.edu.tr.

Tekke mutfağında kullanılmasının yanında (Gündüzöz 2016: 200) düğün tatlıları arasında da yer alan güllaç, (Kut 2008: 94) Osmanlı'da, diğer bazı yiyeceklerle birlikte evde de yapılmıştır (Abdulaziz Bey 1995: 159). Bununla birlikte, adına “güllaççı” denilen esnaf tarafından hazırlanması da söz konusudur (Samancı 2008: 202). Bilhassa Ramazan ayında (Abdulaziz Bey 1995: 251) büyük küfelere konulan güllaç, renkli sazlarla bağlanıp türlü kâğıtlarla süslenerek hatta bazılarının üzerine aynalar takılarak demetler hâlinde dükkânlara sıralanıp satılmıştır (Pakalın 1993: 10). Gündelik hayatta geniş bir kullanım aracı olan ve “tava güllacı”, “yumurta güllacı” gibi çeşitleri de bulunan (Bilgin 2010-2011: 237) güllacın Osmanlı saray mutfağına girişi, XV. yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmektedir (Ulusoy ve Çengil ve Özalp Konyar ve Alpman ve Açıkbaş ve Şen ve Türkölmez ve Ezber 2014: 49).

İKİ KLÂSİK TÜRK ŞAİRİNDEN GÜLLAÇ TARİFİ

Bildiride, Klâsik Türk Edebiyatı'nın zirve asrı durumundaki XVI. yüzyılda yaşamış olan Taşlıcalı Yahyâ Bey ve Edirneli Nazmî divanlarında yer alan “gülâc” (güllaç) redifiyle yazılmış iki gazel, karşılaştırmalı olarak ele alınmaya ve güllacın iki şair tarafından edebî manada nasıl söz konusu edildiği dik-katlere sunulmaya çalışılacaktır.

1. Taşlıcalı Yahyâ Bey'in Gülâc (Güllaç) Redifli Gazeli

XVI. asır Klâsik Türk Şiiri'nin önde gelen şairlerinden olan Taşlıcalı Yahyâ Bey'e (Şair hakkında geniş bilgi için bkz. Kaya 2011: 156-157) ait olan ve redifinde “gülâc” bulunan gazel, (Gazelin beyitlerinin günümüz Türkçesine aktarıldığı bir çalışma için bkz. Kalpaklı 2015: 45, Sefercioğlu 2017: 151-152), aruzun “Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün” kalıbıyla ve beş beyit olarak kaleme alınmıştır. Şair, gazelin ilk beytinde güllacı; “canın azığı, devlet ehlinin gıdası, tabiatın anahtarı” ve “ruhların rahatı” ifadeleriyle tanımlamıştır. Burada, güllacın mideye iyi gelen ve mideyi rahatlatan, ruhî ve fizyolojik dengeyi sağlayıcı (Kemikli 2007: 33) hafif bir tatlı oluşuna gönderme vardır:

*Tûşe-i cândur gıdâ-yı ehl-i devletdür gülâc
Râhatü'l-ervâh u miftâh-ı tabî'atdır gülâc*

Gönlü gül bahçesine benzeten şair, bu bahçenin bahar gibi açılmasında güllacın etkili olduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda, güllacın, diğer tatlılara nispetle daha ucuz ve kolay bulunabilen malzemelerle yapılışına atfen, fakirler için ulu bir nimet ve ganimet olduğunu söylemiştir:

*Açılır dil gülşeni anunla mânend-i bahâr
Ulu ni'metdür fakîre bir ganîmetdür gülâc*

Taşlıcalı Yahyâ, yufkanın güllacın hammaddesi oluşunu “bağrı yufka” deyiminden yararlanarak ortaya koymuştur. Şair, güllacı sevdiğini “can içinde yer eylemek” ve “gönlünü ele almak” deyimlerini kullanarak ifade etmiştir. Aynı zamanda zahide seslenerek “bağrı yufka” ve “şefkat ehli” bir kimse olarak nitelendirdiği güllacı, ona âdeta örnek göstermiş, onun da böyle yufka yürekli, merhametli biri olması gerektiğini ima etmiştir:

*Cânum içinde yer eyler gönlümi alur ele
Zâhidâ bir bağrı yufka ehl-i şefkatdür gülâc*

Güllaç, Osmanlı döneminde düğün merasimlerinin önemli unsurlarından olan kına gecesinin de ara-larında bulunduğu (Yerasimos 2002: 37) sohbet ve eğlence meclislerinin aranılan bir tatlısıdır. Aşağıdaki beyitte Yahyâ Bey, güllacın bu özelliğini “tatlı dili”, “alçak gönüllü” ve “sohbet ehlinin yüz akı bir âlim” oluşuyla ifade etmiştir:

*Tatlu dillü gönli alçak âlim ü dâna gibi
Âb-ı rûy-ı sohbet ü unvân-ı işretdür gülâc*

Şair, şiir kudretinin övgüsüne yer verdiği gazelinin son beytinde meşhur Hamse'si (Sağlam 2016: 624s.) ile güllaç arasında bir ilgi kurmuştur. Yahyâ Bey'in tasavvuruna göre, güllaç, tıpkı şairin farklı konuların ele alındığı Hamse'si gibi kat kat yapraklardan oluşmaktadır. Diğer taraftan, yine onun eserine benzer şekilde hikmet sahiplerinin topluluğunun bir aleti durumundadır:

*Kat kat evrâkı vardur hamse-i Yahyâ gibi
Âlet-i cem'iyet-i erbâb-ı hikmetdür gülâc* (Çavuşoğlu 1977: G. 39)

2. Edirneli Nazmî'nin Gülâc (Güllaç) Redifli Gazeli

XVI. asır Klâsik Türk Şiiri'nin bir başka önde gelen ismi olan Edirneli Nazmî'ye (Şair hakkında geniş bilgi için bkz. Özkan 1994: 450-451; Üst 2018: 3-22) ait “gülâc” redifli gazel ise, 11 beyitten oluşmakta olup aruzun “Me'ülü Fâ'ilâtü Me'ülü Fâ'ilün” kalıbıyla kaleme alınmıştır. Şair, güllacın diğer nimetler içinde tatlılığı ve lezzetiyle meşhur, nazik, yemesi hoş ve taze oluşundan söz ederek gazeline başlamıştır. “Ter” kelimesinin “taze” anlamının yanında, güllacın yufkanın sütle ıslatılmasına atfen, “ıslak, yaş” manasını da tedai ettirdiği de dikkati çekmektedir. Yine “nâzük” kelimesi de, güllacın incecik yufka katlarından oluşan bir tatlı oluşunu akla getirmektedir:

*İy lezzet ü halâvet-ile nâm-ver gülac
Ni'metler içre nâzûk ü hoş-hûr u ter gülac*

Gülleaç, her bakımdan türlü nimetlerin en sevileni, hoş tadiyla herkesçe ve her yerde muteber görülen bir tatlıdır:

*Her vech-ile yüzi suyu envâ'-ı ni'metün
Şîrînlîg-ile kandayısı mu'teber gülac*

Bir sonraki beyitte yer alan pâlude; nişastayla meyve sularından yapılan bir tür tatlı olan peltenin karşılığıdır (Pakalın 1993: 752). Burada, aynı zamanda “gülleaç paludesi” (Mehmed Kâmil 2015: 110) denilen güllaç türüne de işaret vardır. Şair, bahsi geçen beyitte onu güllaçla kıyaslamıştır. Pelte, güllaçla bir arada bulunduğu sadece kuru bir addan ibaret olan son derece değersiz bir tatlıdır. Beyitte “kuru ad” ve “ter” (ıslak, yaş) kelimelerinin karşıt anlamlılığından yararlanılarak hem peltenin hem de güllacın esasen ıslak tatlılar oluşuna göndermede bulunduğu görülmektedir:

*Pâlûde-i terün kurı adı var ilde pes
Bir yire gelse kadrin anun pest ider gülac*

Edirneli Nazmî de, Yahyâ Bey gibi, güllacın işret meclislerinin önde gelen tatlılarından olduğuna işaret etmiştir. Şaire göre güllaç, bezme bir tatlılık vererek bulunduğu meclisi gül gibi bezemektedir:

*Bezme virür safâyıla sâfti halâveti
Ol lutf birle gül gibi bezmi bezer gülac*

Güllacın yufkadan yapılması hakikati Edirneli Nazmî'nin gazelinde de “bağrı yufka” deyiimiyle ifade edilmiştir. Şairin tahayyülünde güllaç, hem “bağrı yufka” bir âşığa hem de gül yüzlü, gümüş sineli bir dilbere benzemektedir. Burada, güllacın yufkadan yapılması ve içine gül parçaları konulması gerçeğinden yola çıkılarak böylesi bir benzetme dünyası kurulmuştur:

*Âşık gibi egerçi ki bir bağrı yufka lîk
Cânâne gibi bir yüzi gül sîm-ber gülac*

Sevgilinin dudağını güllaca benzeten Edirneli Nazmî, sevgilinin, kavuşma zamanında düzenlediği güzellik sofrasında önce dudağını sunduğu şekilde bir tasavvura yer vermiştir:

*Vuslat deminde dilber idüb h'ân-ı hüsni bezl
Evvel lebin sunub didi mâ mâ-hazar gülac*

Edirneli Nazmî, aşağıdaki beyitte dudak ile güllaç arasındaki ilgiyi devam ettirerek güllacın, tatlı, şirin, taze, nazik ve latif oluşunu sevgilinin şeker dudağından bir iz taşımasına bağlamıştır:

*Şîrîn ü âb-dâr u ter ü nâzûk ü latîf
Şekker lebinden ol güzelün bir eser gülac*

Şaire göre, yine güllaca herkes tarafından değer verilmesinin sebebi de, sevgilinin tatlı ve şeker kamışına benzeyen dudağını andırması münasebetiyledir:

*Şekker lebüne olmasa lezzetde ger şebîh
Âlemde kadr bulmaz-ıdı ol kadar gülac*

*Her kanda olsa kand-ı lebün andurur seniün
Dillerde yir iderse nola iy peser gülac*

Nitekim güllaç, kendisini huri yüzlü sevgilinin dudaklarına nispet ettiğinden beri cennet nimetlerinden haber verir olmuştur:

*İy hûrî-çehre leblerüne nisbet ideli
Virür na'im-i huld birinden haber gülac*

Edirneli Nazmî, son beyitte Hz. Peygamber'in hem bizzat soğuk ve tatlı yiyecekleri sevdiğini belirtmesine (Cihan 1982: 43) hem Mümin kimselerin tatlı dilli olması gerektiğine dair tavsiyelerine (Şentürk 2006: 577) hem de “Tatlı yiyelim, tatlı konuşalım” cümlesiyle ifade bulan, misafirliğe gidenlere tatlı ikram edilmesi âdetine (Komisyon 1997: 97) atıfta bulunmuştur. Bütün bunlardan yola çıkarak da, şair, kendisinin güllacı sevdiğini söyleyerek gazelinin tamamlamıştır:

*Mü'min hemîşe mâyl olur tatlu yimege
Ni'metler içre Nazmî anun-çün sever gülac* (Üst 2018: Edirneli Nazmî, G. 1143)

SONUÇ

İçinde yaşadıkları topluma kayıtsız kalmayan Klâsik Türk şairleri, eserlerinde, sosyal yaşamın birçok ögesini de edebî malzeme düzeyinde söz konusu etmişlerdir. Bu noktada, geleneksel bir Türk tatlısı durumundaki güllaç da Klâsik Türk Şiiri'nde kendine yer bulmuştur. Bildiride, her ikisi de XVI. asır şairlerinden olan Taşlıcalı Yahyâ Bey ve Edirneli Nazmî'nin “gülâc”, “güllâc” (gülleaç) redifli iki gazeli değerlendirilmiştir.

Taşlıcalı Yahyâ Bey tarafından kaleme alınan gazel, aruzun “Fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün” kalıbıyla ve beş beyit olarak yazılmıştır. Şair, gazeline güllacı, kendi bakış açısına göre, tanımlayarak başlamıştır. Güllaç; hoş, mide üzerinde rahatlatıcı etkisi bulunan, ucuz ve kolay bulunabilir malzemesiyle fakirlerin de kolaylıkla yapabileceği, yufkadan mamul, işret meclislerinde de tüketilen, kat kat yufkadan yapılması bakımından şairin Hamsesine benzeyen ve şair tarafından da sevilen bir tatlıdır. Yahyâ Bey, güllacın yufka ile yapılan bir tatlı oluşunu “bağrı yufka” deyimiyle ifade etmiştir.

Edirneli Nazmî'nin “güllâc” redifli gazeli ise, “Mef’ûlü Fâ’ilâtü Mef’ûlü Fâ’ilün” kalıbıyla yazılmış olup on bir beyittir. O hâlde, her iki gazelin beyit sayısı ve aruz kalıbı birbirinden farklıdır. Diğer taraftan Nazmî, Taşlıcalı Yahyâ'dan farklı olarak, gazeline “iy” (ey) nidasıyla ve güllaca seslenerek başlamıştır. Şaire göre güllaç; yemesi hoş, hafif, itibar gören, bir başka sütlü tatlı olan pelteden daha üstün tutulan, Yahyâ'nın gazeline olduğu gibi, bezm unsurları arasında yer alan ve sevgilinin dudağına benzeyen bir tatlıdır. Güllacı, lezzet ve tat bakımından sevgilinin dudağıyla mukayese etme özelliği incelenen iki gazelden sadece Edirneli Nazmî'nin şiirinde yer almaktadır. Diğer taraftan, Edirneli Nazmî, güllacı “bağrı yufka” deyiminin yanında, “yüzsuyu”, “kuru ad” tabirlerinin çağrışımlarından yararlanarak da tasvir etme yoluna gitmiştir.

O hâlde, her ikisi de aynı asır şairi olan Taşlıcalı Yahyâ Bey ve Edirneli Nazmî, farklı aruz kalıbı ve beyit sayısında aynı redifli birer gazel kaleme almışlardır. Şairler, söz konusu şiirlerinde güllaç adlı geleksel tatlıyı, şiir düzeyinde ve kendi anlayışlarına göre söz konusu etmişlerdir. Aynı tatlıyı, zaman zaman benzer ya da yakın ifadelerle zaman zaman da farklı tasavvurlarla şiirde ele almışlardır. Nitekim bir gelenek şiiri olan Klâsik Türk Şiiri'ne mensup şairleri, birbirinden ayıran da, aynı malzemeyi farklı üslûp özellikleriyle dikkatlere sunmalarıdır.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Bey (1995), *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*. (Yayına Haz.: Prof. Dr. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Açıkgöz, Namık (1999), *Kahvenâme*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ağarı, Şerife (2018), “Gelibolulu Âlî'nin Surnâmesinde Osmanlı Yemek Kültürü”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 7, S. 1, s. 106-123.
- Bilgin, Arif (2010-2011), “Osmanlı Döneminde İstanbul Mutfak Kültürü”. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 47-48, s. 229-245.
- Akçay, Zeynep (2017), “17. Yüzyıl Divanlarında Et ve Et Yemekleri”. *TÜRÜK Uuslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 10, s. 203-217.
- Cihan, Sadık (1982), “Hz. Peygamberin Sünnetinde Yeme ve İçme Adâbı”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, s. 33-43.
- Çavuşoğlu, Mehmed (1977), *Yahyâ Bey Dîvan Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çelik, Mehmet Furkan (2015), “Klâsik Şiirde Bâdem”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 14, s. 47-66.
- Demirezen, Bilge (2018), “Türklerde Yeme İçme Kültürü”. *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Yıl: 41, S. 488, s. 10-21.
- Eliaçık, Muhittin (2012), “Baklavanâme”. *The Journal of Academic Social Science Studies Jasss International Journal of Social Science*, Volume 5, Issue 4, p. 1-9.
- Erdoğan, Kenan (2003), “Zâtî Dîvânı'nda Yiyecekler”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 22, s. 31-54.
- Esir, Hasan Ali (2006), “Şeyhî Divanı'nda Geçen Yiyecek ve İçecek Adları Üzerine”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, c. 12, S. 29, s. 95-116.
- Gülhan, Abdülkerim (2008), “Divan Şiirinde Meyveler ve Meyvelerden Hareketle Yapılan Teşbih ve Mecazlar”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/5, s. 345-375.
- Gün, İlhan-Budak, H. Nilgün-Seydim, Zeynep (2008), “Isparta ve Burdur İllerinde Üretilen Güllaçların Hijyenik Kalitesi Üzerine Bir Araştırma”. *Türkiye 10. Gıda Kongresi*, Erzurum 21-23 Mayıs, s. 785-788.
- Gündüzöz, Güldane (2016), “Osmanlı Tekke Mutfak Kültürü ve Mecmûa-i Fevâid”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20-2, s. 175-205.
- Kadioğlu, Nihal (1994), “Ramazan Gelenekleri”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul: Ana Basım AŞ., s. 303-304.

- Kalpaklı, Mehmet (2015), “İçme Kültürü”. *Kuşhane Saray Mutfağı*. (Haz. Seyhan Livaneli), İstanbul: Bir Yudum İnsan Yayınları, s. 41-49.
- Kaya, Bayram Ali (2011), “Taşlıcalı Yahyâ (ö. 990/1582)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 40, Ankara: TDV Yayınları, 156-157.
- Kemikli, Bilal (2007), “Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi”. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 16, S. 1, s. 19-36.
- Komasyon (1997), *21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Âdetlerimiz (Türk Töresi)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kut, Günay (2008), “Şenliklerde Ziyafet Sofraları”, *Türk Mutfağı*. (Proje Yürütücüleri ve Editörler: Arif Bilgin ve Özge Samancı), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 93-113.
- Mehmed Kâmil (ö. 1844'ten sonra) (2015), *Melceü't-Tabbâhîn Aşçıların Sığınağı (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*. (Hazırlayanlar: Günay Kut-Turgut Kut), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Küçük, Murat (2017) “Türk Mutfak Kültüründen Bir Sözcük: Güllaç”. *DTCF Dergisi*, 57.2, s. 1163-1179.
- Özkan, Mustafa (1994), “Edirneli Nazmî”. *DİA*, c. 10, İstanbul: TDV Yayınları, s. 450-451.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II ve c. III, İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Sağlam, Ayşe (2016), *Taşlıcalı Yahya ve Hamse'si*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Samancı, Özge (2008), “İmparatorluğun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü”. *Türk Mutfağı*. (Ed.: A. Bilgin-Ö. Samancı), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 199-219.
- Sefercioğlu, Mustafa Nejat (2017), “Divan Şiiri”. *Defne Yaprakları Dil, Kültür ve Edebiyat Yazıları*. İstanbul: Hiperyayın, s. 144-154.
- Sevimli, Yaşar-Sönmezdağ, Ahmet Salih. (2017). “Özel Gün Tatlıları: Kültür Turizmi Açısından Önemi”. *Uluslararası Kırsal Turizm ve Kalkınma Dergisi (International Rural Tourism and Development Journal/IRTAD Journal)*, E-ISSN: 2602-4462, 1 (2), s. 18-27.
- Sürücüoğlu, Metin Saip ve Özçelik, Ayşe Özfer (2008). “Türk Mutfak Ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”. *38. İcanas Kongresi. (10- 15 Eylül 2007/Ankara) Bildiriler Maddi Kültür*, III. Cilt, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s.1289-1310.
- Şen, Fatma Meliha. (2007). “Eski Türk Edebiyatında Sosyal Hayat Çalışmaları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 5, S. 9, s. 467-506.
- Şentürk, Habil. (2006). “İletişim Psikolojisi Açısından İslâm'ın Bazı Ahlakî Davranış ve Değerlerinin Analizi”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 19, S. 4, s. 575-581.
- Tökel, Dursun Ali. (2014). “Divan Şairi Diyor ki: “Baklava Bizimdir”. *Türk Dili Dergisi*, S.775, s. 67-77.
- Ulusoy, Başaran-Çengil, Arzu-Konyar Özalp, Hümeysra-Alpman, Ayşim-Açıkbaş, Özgür-Şen, Aylin-Türkölmez, Elif-Ezber, Gökçen. (2014). “Ramazan Tatlılarının Şahı: Güllaç”. *Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TURSAB) Dergisi*, S. 348, s. 48-50.
- Üst, Sibel. (2018). *Edirneli Nazmî ve Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/57766,edirneli-nazmi-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 01. 07.2018)
- Yalap, Hakan. (2017). “Klasik Türk Edebiyatı Işığında Edebiyat ve Kültür Tarihimizde Kahve ve Kahvehaneler”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, S. 3, s. 1907-1930.
- Yerasimos, Stefanos. (2002). *Sultan Sofraları 15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Saray Mutfağı*. (Çizimler: Belkıs Taşkeser). İstanbul: YKY Yayınları.

SU ÜZERİNDE YÜRÜME MOTİFİNİN KÖKENİ ÜZERİNE TESPİTLER: SARI SALTIK ÖRNEĞİ

Kübra Merve TAŞ*

Özet

Suyun başlangıç olarak kabul edildiği yaratılış mitlerinde yerden önce sonsuz su var olmuştur. Bu mitlerde kara parçasının yaratımı için denizin dibinden alınan toprağa ihtiyaç duyulmuştur. Yaratılış mitlerinde görülen sonsuz su başlangıcı dünyayı saran sel felaketinde sonu hazırlamıştır. Bir çeşit yenilenme riti olan Tufan, varoluşu ve sonsuzluğu simgelemektedir. Su ile ilgili anlatılan şifahi ürünlerin fazlalığı zamanla yazılı türlere de yansımıştır. Bu çalışmada bir şaman efsanesinden hareketle su üzerinde yürüme motifinin kökeni hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır. Bu açıklamalar Sarı Saltık'ın su üzerinde yürümesi kerametinin kökenini bulmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: yaratılış mitleri, efsane. Sarı Saltık, Hz. İsa, su üzerinde yürüme, şaman

DETERMINATIONS ABOUT THE ORIGIN OF “WALKING ON WATER” PATTERN: EXAMPLE OF “SARI SALTİK”

Abstract

In myths of creation where water is regarded as the beginning, infinite water has existed before the earth. In these myths, land taken from the bottom of the sea was needed for the creation of the land piece. Beginning of the infinite water seen in the myths of Creation prepared the end in flood disaster that surrounds the World. The flood, a kind of iteration ritual, symbolizes existence and eternity. The surplus of water-related healing products reflected in written works over time. In this work, it is aimed to give information about the origin of “walking on water” pattern with reference to a shaman legend. These explanations aimed to find the origin of miraculous deed that Sarı Saltık walked on water.

Keywords: Myths of Creation, Legend, Sarı Saltık, Jesus, Walking On Water, Shaman

GİRİŞ

Doğadaki tüm canlıların yaşam kaynağı olan su, halk edebiyatı ürünlerinde de özel bir yere sahiptir. Dinî ve mitolojik anlatılarda suyun önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Su birçok yaratılış mitosunun temel taşıdır. Türk mitolojik dünya modelinde ebedî başlangıç olan kaosu bildiren ve yaratılış sürecinde rol oynayan, yapı yaratıcı bir mitolojem olan su, çeşitli mitolojik sistemlerde ilk başlangıçla bağlıdır, ilk kaosu tanıtır ve onun eş değeri yerine ortaya çıkar (Beydili 2003: 502).

Su altında yaşayan canlılar ve ruhlar da bu anlatılarda yerlerini almışlardır. “Suyun bu dinsel çok yönlülüğü, tarihte pınarlar, nehirler ve ırmaklar çevresinde gelişen pek çok tapım doğurmuştur. Bu tapımlar öncelikle suyun evrenin mayasında bulunan madde olarak edildiği kutsal değerden, aynı zamanda bulunduğu yerin epifanisi olmasından, herhangi bir akarsuya ya da pınara kutsallık kazandırmasından kaynaklanmaktadır. Bu yerel epifaniler dinsel yapısından bağımsızdırlar.” (Eliade, 2000: 206). Su üzerinde yürüme konusu ise su ile ilgili anlatıların içerisinde ilgi çekmektedir.

Kaostan kozmosa geçişin en belirgin özelliği yaratılış mitleridir. Eski Türk kozmogonisinde evren sonsuz bir su ile kaplıydı, bu suyun üzerinde yürüyen yaratıcı metaforu bu motifin kökeninin mitolojik zamana kadar uzanabileceğini düşündürmektedir. “Henüz ne Gök ne de Yer vardı. Sadece Ülgen vardı. O uçsuz bucaksız deniz üzerinde oradan oraya koşturuyordu ve dalgalandırıyor; denizde tutunacak sert bir yer de yoktu.” (Radloff ?). Aynı zamanda insanın yaratılışı da Verbitskiy'in derlemiş olduğu bilgiler doğrultusunda denizin üstünde yüzen bir buz parçasına şekil verilerek insan yapılması ve ona Ülgen isminin verilmesi sonucundadır. Mitolojinin devamında insan olan bu yaratık insandan çok ikinci bir Tanrı izlenimi vermektedir (Verbitskiy 1893: 89'dan Taş 2011: 116). Su üstünde yaratılan bu canlının sonradan yaratılacak insanlardan farkı doğaya hükmetmesi yönündedir.

Türk yaratılış mitinde kozmos, sudan türemiştir, başka bir deyişle yaratılışın başlangıç nüvesi sudur. Bütün canlılar da sudan yaratılmıştır (Bayat 2016: 248). Yaratılış mitlerinin pek çoğunda sonsuz evrende her yerin su ile kaplı olduğu söylenmektedir. İnsanın yaratılışı da uçsuz bucaksız denizin ortasında cansız bir nesneye can verilmesi sonucunda olmuştur. İnsanın yaratılışı, diğer canlılardan üstün kılınması, ona yaratıcının birtakım özelliklerinin geçişi Türk inanç sisteminde var olan anlatılara konu olmuştur. Bu anlatılardan birisinde insanın yaratılışı şu şekilde izah edilmiştir: “Birgün Tanrı Ülgen denize bakarken su üzerinde yüzen bir toprak parçası gördü. Bu toprağın üzerinde insan vücuduna benzeyen kil tabakası vardı.

*Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi.

'Nedir bu cansız nesne? Kişi olsun!' dedi. Toprak derhal kişi oldu. Ülgen buna Erlik adını verdi ve bunu orada bıraktı" (İnan, 2015: 20). Tufan öncesi sonsuz suyun olduğu bir evren tasviri tufan sonrasında da yerini sonsuz suya bırakmaktadır. Evren'in yaratılışı ile ilgili bu mitin birçok eski medeniyette aynı sırayı izlediği bilindiğinde ortak bir motifin kökenini mitolojik zamana dayandırmak muhtemeldir. Tufan yeni dünyanın başlangıcı eski dünyanın ise sonudur. Buradaki değişimmetaforu ise ilginçtir. Sonsuz su üzerinde başlayan dünya, tufan öncesinde aynı şekilde son bulur ve yeni dünya sonsuz suyun üzerinde değişimini tamamlar. Bu bağlantı eski Türk evren sisteminde de desteklenmektedir. Tufandanöncesinde yeryüzünün hükümdarı Tengiz (Deniz) Handır. Yeryüzünde sonsuz bir su olduğu algısı anlatılarda bir rastlantı değildir.

Suyun devranını doğum ve ölüm ritüellerinde de görmek mümkündür. Yeni doğanın yıkanması ve kırklanması ölen kişinin yıkanması dönüşümün esasını oluşturmaktadır.

Kült olarak su Türk halk anlatılarında önemli bir yere sahiptir. Kült kavramı yüce ve kutsal varlıklara gösterilen saygı ve tapınmadır. Kült kavramına giren bu varlıklar Tanrısal olmaları açısından önem arz ederler (Bayat 2016: 80). Türkler, yaşayan her varlığın bir ruhu olduğunu tasavvur etmişlerdir. Su kutsaldır ve ruhu vardır. Bu ruhu incitmemek ve ona saygı göstermek halk kültürüne ve Halk edebiyatı ürünlerine yansımıştır. Bu ruh suya ait olan tüm varlıklarda aranmaktadır. Suyun önemi onun üzerine anlatılan metinlerin çeşitliliğini de artırmıştır. Bu ürünler içerisinde efsaneler önemli bir yere sahiptir.

Anlatıları oluşturan en küçük yapı taşları motiflerdir. Anlatılar motiflerin birleşmesi sonucunda bütün hale gelmektedir. Maddeyi oluşturan en küçük yapı taşları kuarklar gibi hikâyelerde motiflerin dizilimi ile anlam kazanmaktadır. Destan ve menâkıbnâme özelliğini bünyesinde barındıran Saltıknâme'de motif kavramı incelenirken hem destanî unsurlar hem de menkıbevi unsurlar göz önünde bulundurulmuştur. Menâkıbnâmeler üzerinde önemli çalışmalar yapan Ahmet Yaşar Ocak menâkıbnâme motifini şu şekilde izah etmiştir: "Evliya menkıbelerinde bu motifler, velilerin gösterdiklerine inanılan kerametleri temsil ederler. Her motif bir şeyi yoktan var etme, çok kısa zamanda uzun mesafeler aşma, ırmak veya deniz üstünde yürüme ve ölü diriltme gibi birtakım tabiatüstü olaylardan ibaret bulunan unsurlar olup evliya menkıbelerindeki motifler işte bu ve benzerleridir" (Ocak 2016: 107). Saltıknâme'de yer alan ve diğer evliya menâkıbnâmelerinde sık görülmeyen su üzerinde yürüme motifi İncil'de Hz. İsa'nın su üzerinde yürümesi ile de ortaktır. Motifin Sami dinlerden öncesinde var olup Hıristiyanlığa geçmesi mümkün olduğu gibi İslamiyet öncesi Gök Tanrı inancından izler taşıyabileceği de muhtemeldir.

HZ. İSA'NIN SU ÜZERİNDE YÜRÜMESİ

Arınmanın ve yüce güce ulaşmanın işareti olan ruhun bedenden ayrılması, dünyadan vazgeçmenin ve adanmışlığın sonrasında bedeni hafifletmek ruhu ise maneviyat ile yüceltmektir. Su üzerinde yürüme günahattan arınmış, insanî duygu ve hasletlerden belli dönemlerde elini eteğini çekmiş; kimi zaman bir veli kimi zamanda peygamber olan yaratılana, yaratıcı tarafından bir işaret olarak verilmiştir.

İncil'de su ile ilgili anlatıların önemli bir örneği vardır. Hz. İsa'nın su üzerinde yürümesi ve çevresindekilere bu konudaki gücünü ispat etmesi onun kuvvetli imanınadelil olacak şekilde anlatılmaktadır. Bu hadisede onun gücü, temizliğinin mükâfatı olarak kendisine bahşedilmiştir. Hz. İsa'nın su üzerinde yürümesine dair kaynak İncil'de şu şekilde nakledilmiştir: "Bundan hemen sonra İsa öğrencilerine, tekneye binip kendisinden önce karşı yakaya geçmelerini buyurdu. Bu arada halkı evlerine gönderecekti. Halkı gönderdikten sonra dua etmek için tek başına dağa çıktı. Akşam olurken orada yalnızdı. O sırada tekne kıyıda bir hayli uzakta dalgalarla boğuşuyordu. Çünkü rüzgar karşı yönden esiyordu.

Sabaha karşı İsa, gölün üstünde yürüyerek onlara yaklaştı. Öğrenciler, O'nun gölün üstünde yürüdüğünü görünce dehşete kapıldılar. 'Bu bir hayalet!' diyerek korkuyla bağıştılar.

Ama İsa hemen onlara seslenerek, 'Cesur olun, benim, korkmayın!' dedi.

Petrus buna karşılık, 'Ya Rab' dedi, 'Eğer sen isen, buyruk ver suyun üstünden yürüyerek sana geleyim.'

Petrus da tekneden indi, suyun üstünden yürüyerek İsa'ya yaklaştı. Ama rüzgarın ne kadar güçlü estiğini görünce korktu, batmaya başladı. 'Ya Rab, beni kurtar!' diye bağırılmaya başladı.

İsa hemen elini uzatıp onu tuttu. Ona, 'Ey kit imanlı, neden kuşku duydun?' dedi." (Matta, 14: 22-31). Bu metinde görüldüğü üzere Hz. İsa'nın deniz üzerinde yürümesi ve beraberinde buyruğu sayesinde öğrencisinin de su üzerinde yürütebilmesi sıra dışı tasarrufla oluşmuştur. Bedenin hafifliği imanın kuvvetindedir. Burada imanı kıt olan öğrenci, korkusu sonucunda rüzgâra kapılıp yardım istemiştir. Ruhunu iman ile besleyen Hz. İsa'nın karşısında korkuları ile mücadele eden öğrencisi inancın önemini göstermektedir. Korkusuzca inanıp iman gücü olanın, bedenini eğitmesi sadece semavî dinlerde değil pek çok inanışta da yer alabilmektedir. Bu inanışı Nirvana'ya ulaşan Budistlerde de görmekteyiz. Günahlarından arınan ve minimalist yaşam döngüsünde hiçliği benimseyen kişi yapmış olduğu ayinin vecdi ile kendisinden geçerek başka bir boyuta ulaşır, bu yükseliş onu suyun üstünde tutar.

TEVRAT'TA SU ÜZERİNDE YÜRÜME VAR MIDIR?

Tevrat'ta su ve yaratılış konuları birbirine bağlantılı olarak anlatılmıştır. Yaratılış mitlerinin genelinde görülen başta her tarafın sularla kaplı olması Tevrat'ta da yer bulmuştur: “*Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu.*” (Yaratılış, 1: 2).

Asa ile denizin yarılması üzerine Hz. Musa'nın müritleri denizi aşabilmişlerdir. Tevrat'ta su üzerinde yürüme hadisesi tam olarak olmasa da suyun karaya dönüşmesi ve bu zorluğun aşılması Saltık-nâme'de suların kara olması ile benzerdir. Hz. Musa'nın ve müritlerinin sudan sağ salım çıkması sonucunda Firavun ve askerleri de açılan bu yoldan suyu geçmek isteseler de geçemeyip boğulmuşlardır. Açıkça su üzerinde yürümeye dair bir beyan ise yoktur.

Semavî dinlerde bu motif Hz. İsa'nın su üzerinde yürümesi ile örneklendirilmektedir. Semavî dinlerde su üzerinde yürümenin yaygınlık bulamaması bu motifin eski bir mit olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca Hıristiyanlığın paganizm kaynaklı düşüncelerin üzerine inşa edilmesi ve misyonerlik faaliyetleri sonucunda yayılmış olması da mitolojik kökeni düşündürmektedir.

Tevrat'ta ise su ile ilgili pek çok anlatı olmasına rağmen su üzerinde yürüme motifini açıkça işaret eden bir kaynak yoktur. Burada asa ile yarılan su kara parçası olur ve bu yüzeyde yürünür. Hz. Musa'nın suya hükmedebilmesi sonucunda deniz yarılr ve müritleri ile Firavun'un zulmünden kurtulurlar. Bu durum Tevrat'ta şu şekilde yer almıştır:

“İsrail ordusunun önünde yürüyen Tanrı'nın meleği yerini değiştirip arkaya geçti. Önlerindeki bulut sütünü da yerini değiştirip arkalarına, Mısır ve İsrail ordularının arasına geldi. Gece boyunca bulut bir yanı karartıyor, öbür yanı aydınlatıyordu. Bu yüzden, bütün gece iki taraf birbirine yaklaşamadı. Musa elini denizin üzerine uzattı. RAB bütün gece güçlü doğu rüzgarıyla suları geri itti, denizi karaya çevirdi. Sular ikiye bölündü, İsraililer kuru toprak üzerinde yürüyerek denizi geçtiler. Sular sağlarında, sollarında onlara duvar oluşturdu. Mısırlılar artlarından geliyordu. Firavunun bütün atları, savaş arabaları, atlıları denizde onları izliyordu. Sabah nöbetinde RAB ateş ve bulut sütunundan Mısır ordusuna baktı ve onları şaşkına çevirdi. Arabalarının tekerleklerini çıkardı; öyle ki, arabalarını zorlukla sürdüler. Mısırlılar, ‘İsraililer'den kaçalım!’ dediler, ‘Çünkü RAB onlar için bizimle savaşıyor. RAB Musa'ya, ‘Elini denizin üzerine uzat’ dedi, ‘Sular Mısırlılar'ın, savaş arabalarının, atlılarının üzerine dönsün.’ Musa elini denizin üzerine uzattı. Sabaha karşı deniz olağan haline döndü. Mısırlılar sulardan kaçarken RAB onları denizin ortasında silkip attı. Geri dönen sular savaş arabalarını, atlıları, İsraililer'in peşinden denize dalan firavunun bütün ordusunu yuttu. Onlardan bir kişi bile sağ kalmadı. Ama İsraililer denizi kuru toprakta yürüyerek geçmişlerdi. Sular sağlarında, sollarında onlara duvar oluşturmuştu.” (Mısır'dan Çıkış, 14: 19-29). İnananlar ve şahitlik edenlerin kurtuluşa erişmesi inanmayanların ise boğularak can çekişmesini anlatan bu metinde İncil'de olduğu gibi kutuplaşmaların vurgulandığı önemli nokta imanın gücüdür. Bedeni eğiten ona gerekli besini iman yolu ile veren kişi sıra dışı olan zorlukta muvaffak olmaktadır.

ESKİ TÜRK İNANÇ SİSTEMİNDE SU ÜZERİNDE YÜRÜYEN ŞAMAN

Şaman metinlerinin konuları halk kültürü motiflerinin önemli bir bölümünü oluşturur. Efsanevî arkaikteki birçok mitolojik karakter, şaman özellikleri taşır. Şaman mitolojisinden gelen unsurlar eski mitolojik düşüncenin daha sonraki aşamalarında da açık bir şekilde kendini gösterir (Beydili 2003 520). Göçebe medeniyetin egemen olduğu ve yazılı kültürün etkin olmadığı dönemlerin en büyük eksikliği Türk mitolojik sisteminin ana hatlarının ortaya koyulmasında hissedilmektedir. Göçer medeniyetlerde bireyler yerine toplumlar ön plandadır. Ekonomik faaliyetler imece usulü ile dönüşümlü olarak yapılmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin etkisi hayatın diğer alanlarına da yansımıştır. Birey kaygısından ziyade toplum kaygısı olan konargöçer kültürlerde iletişim kulaktan kulağa sözlü olarak aktarılacak kitleye ulaşmaktadır. Edebî ürünlerde de yazı yerine sözlü kanallar kullanılmıştır. Yazıya duyulan ihtiyacın az olması ve sözlü kültürün yaygınlık kazanması sebebiyle bugün mitolojik parçalardan hikâyeye bütünleri oluşturulmakta ve Türk mitolojik sistemini kavramakonusunda zorluklarla karşılaşmaktadır. Bugün efsanelerde ve kerametlerde yerini alan su üzerinde yürüme motifini köken olarak Şamanizm'e dayandırılabilir mi?

Şamanlar güçlerini inançlarından alan sıra dışı insanlardır. Onlar olağanüstülükler sergilemeleri sonucunda toplumdansoyutlanmış, uzaklaşmış ve yalnızlığa çekilmişlerdir. Şamanlar tarafından gerçekleştirilmiş olan olağanüstülükler belli bir zaman sonra evliya hikâyelerinde de görülmeye başlanmıştır. Nitekim Türk Şamanlığı hususunda çalışmalar yapan Fuzuli Bayat, bu dönüşümü şu şekilde açıklamaktadır: “*Sosyo-kültürel bağlamda kalıcı olan keramet olgusu, dinî ve siyasi engelleri aşarak yeni medeniyet çevresinde de kendi varlığını koruyabilmiştir. Türk evliya menkıbelerinin esasını oluşturan keramet kavramı, Şamanist olgunun transformasyonundan başka bir şey değildir. Ateşte yanmayan Şamanlardan balta yutan, kuşa dönüşen, suyun üstünde yürüyen, cansız eşyayı canlandıran, öldükten sonra da kendi kavmini koruyan Şamanlara kadar çeşitli keramet formları, Şamanlığı bir kültür ögesi haline getirmiştir*” (Bayat 2006: 162-163).

Aziz Ayva'nın Anadolu göl efsaneleri çalışmasında Beyşehir Gölü ile ilgili anlatılan göl üzerinde yürüme efsanesinin kökeni bir şaman efsanesine bağlanılarak izah edilmiştir. Çalışmada göl üzerinde yürüme efsanelerinin kökeninin Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olabilmesinden ziyade tespit edilmiş olan şaman efsanesi sayesinde Türk kaynaklı olduğu açıklanmaktadır. Burada sözü edilen şaman efsanesi şu şekildedir: “*Çok eski zamanlarda, Kaçikat boyunda, Kaçikat Oyun isimli meşhur bir şaman vardı. Onun hakkında çeşitli olaylar anlatılır. Bir gün Kaçikat, Nemyugin boyuna giderek, orada şaman olan Solkoloh'tan, kendisine yardımcı olmasını rica etti. Sokoloh bu isteği kabul etti. Her iki şaman da farklı yerlere gittiler. Kaçikatlı şaman, ayağına rengarenk kestiği söğüt çubuğunu bağlayarak, Lena ırmağının üstünde yürüyüp, karşı sahile geçti. Şaman Solkoloh ise Lena'nın diğer sahilinde durup, ıslık çalmaya başladı. O anda karşı sahilden bir kayık onun yanına geldi. Şaman bu kayığa binerek karşıya geçti* (Bayat 2004: 124-125. Özetlenmiş şekli için bk. Güngör 1997: 7-8, Aziz Ayva 2007: 194). Kaçikat isimli şamanın bir söğüt çubuğu vasıtasıyla denizden yürüyerek geçmesi bu motifin temelini oluşturmaktadır. Az bilinen şaman efsanelerinin zamanla gün yüzüne çıkarılması sonucunda köken konusunda Türk mitolojisinin ne kadar zengin olduğu ispat edilecektir. Budist rahiplerin ve şamanların efsanelerinde görülen su üzerinde yürüme motifi zamanla evliya menkıbelerine tezahür ederek keramet olarak yansımıştır. Ayva'nın çalışmasından hareketle su üzerinde yürüme motifinin kökeninin Türk mitolojik sistemine ve şaman pratiklerine bağlanması muhtemeldir.

Ali Berat Alptekin, Saltıknâme'de yer alan efsanelerin günümüz sözlü kültüründe yansımalarını tespit ettiği çalışmasında belirlemiş olduğu başlıklarda su üzerinde yürüme motifine de yer vermiştir. Kültürün sürekliliğinin incelendiği bu makalede Saltıknâme'de bulunan efsane motiflerinin Şamanizm kökenli olduğu vurgulanmıştır: “*Sarı Saltık'a bağlı olarak anlatılan efsanelerin kökeni Şamanizm'e kadar götürülebilmektedir. Bilindiği gibi şaman obasının her şeyidir. Saltukname'de ve günümüzde anlatılan kerametlerin büyük çoğunluğunun İslam öncesinde şaman göstermektedir. Bize göre Türkler yeni dinleri İslamiyet'e geçince eski inançlarında bazı hususları yeni dinin emrine vermişlerdir. Böylece bir dinin hatırası zayıfladıkça eski inanışlar yeni dine adapte edilmiştir*” (Alptekin 2013: 17).

SARI SALTİK'IN SU ÜZERİNDE YÜRÜMESİ

Cem Sultan'ın emriyle Ebu'l- Hayr-ı Rûmî tarafından Anadolu ve Rumeli'den yedi yılda (1473-1480) derlenen bu metinler, Türk dili, Türk folkloru, Türk tarihi ve kültürü açısından oldukça önemlidir. Özellikle dinî, inandırıcı ve kısa olmasıyla diğer halk anlatılarından ayrılan Saltıknâme'deki pek çok efsane örneğinin benzerlerini günümüz sözlü kaynaklarında tespit edebiliyoruz (Alptekin 2013: 6).

Anadolu sahası Alevî-Bektaşî menkıbelerindeki *Baba, Eren, Alp, Alperen, Abdal, Dede, Sultan*, vb. makam sahiplerinin gösterdikleri kerametlerin hemen hepsinin, kamlık / şamanlık geleneğindeki menkıbelere, efsane ve inanmalara dayandığını söyleyebiliriz (Ayva 2007: 196). Bu düşünceden hareketle Sarı Saltık'ın su üzerinde yürümesi hikmetinin kökenini şamanlık geleneğinde şamanın su üzerinde yürümesinin kabuk değiştirmiş haline benzetmek yanlış olmayacaktır. Rum diyarında İslamiyet'i yayan Sarı Saltık'ın gerçekleştirmiş olduğu pek çok hikmet vardır. Su üzerinde yürüme motifi bu eserde şu hikâyelerde görüldüğü şekilde geçmektedir:

Sarı Saltık denize düşeceği zaman ayağının altında bir taş çıkar. Sarı Saltık avucuyla denize toprak serper bu topraklar denizde büyür kara olurlar (Yüce 1987: 148). Altay yaratılış mitinde bu olaya benzer bir örnek şu şekilde geçmektedir: “*Büyük Ak yaratıcı Ürüng-ayığ-toyon, ta başlangıçlarda, büyük denizin üzerinde, yüksekte durup dururken, su üstünde yüzen bir köpük gördü. Tanrı durdu ve köpüğe sordu : —“ Sen kimsin ?” Diye. Köpük baktı Tanrı'ya, dedi : —“ Ben bir Şeytanım. Ta su dibinde yerde, ben orada yaşarım.” Tanrı döndü Şeytana —“ Gerçek mi bilmem sözün! Var mı su altında yer! öyleyse getir bana, yerden bir parça toprak!” Şeytan daldı denize, epey bir zaman geçti. Sonra Şeytan göründü, elinde az toprakla. Tanrı eline aldı, kara toprağa baktı. Takdis etti toprağı, elinden suya attı. Sonra Şeytan düşündü, şu Tanrı'yı ben nasıl, suya batırayım da, suda boğayım diye. Fakat tam bu sırada, toprak nasıl olduysa, başladı büyümeğe, etrafa yayılmağa. Sertleşti katılaştı. Denizin büyük kısmı, hemen toprakla doldu” (Ögel 2010 448).*

Sarı Saltık kâfirleri mağlup edince atını denize sürer ve elindeki toprağı denize atıp denizi karaya çevirir. Kendisi ve müritleri kolaylıkla bu engeli aşarlar. Düşman gemilerinin denizi geçememesi için beddua eder, sonrasında çıkan şiddetli fırtına düşman gemilerini yok eder ve yerle yeksan olurlar: “*Alyanos helak olunca kâfirler tarumar oldular, kaçtılar. Müslümanlar kaleden çıkıp kâfirleri ele aldılar, kırdılar. Kırk parça gemilerini ele geçirdiler. Gerisi kaçtı, gitti. Karadeniz içine girip gittiler. Server (Sarı Saltık) atını denize sürdü, ardlarınca denize girdi. Eliyle toprak saçardı. Su, kara olurdu. Bu yer, Boztepe'nin önünde bellidir. Kâfirler denize girip gittiler. Şerif:*

-*İnşallah helak olurlar, diye beddua etti. Raviler rivayet ederler ki, o gemiler Karadeniz'e çıkınca Hak Teâlâ bir yel verdi. O gemilerin her birini bir taşla vurdu. Kimini kenara vurdu, kimini batırdı. Ancak üç parça gemi kurtulup İstanbul'a ulaştı. Onları da şehir önünde kenara attı.* (Demir-Erdem 2013: 60-61).

Hız. İsa'ya atfedilen mucizelerden biri de ayakları ıslanmadan deniz veya su üzerinde yürümesidir. Bu mucize Saltuk-nâme'de bazen aynen bazen de değişik biçimde Sarı Saltuk'a mal edilmektedir. Sarı Saltık denizde yürür su topuklarına kadar çıkmaz. Elinin işaretini ile düşman gemilerini bir çark gibi dönderir. Sarı Saltuk'un atı da denizde yürümekte ve su topuklarına kadar çıkmamaktadır. Tabii olarak denizde yürüyen nesnenin cinsi de zaman zaman değişmektedir (Yüce 1987: 139-140). Kahramanın atının da su üzerinde yürümesi ise oldukça ilgi çekicidir.

Sarı Saltık kendisi su üzerinde yürür ve yanındaki dervişleri de ona eşlik ederler. Bu hikâye ise Hz. İsa'nın öğrencisi ile arasında geçen hadiseye oldukça benzer: "*O üç derviş, Şerif'e: - Ya Server! Bize bu gemi lazım idi. niçin koyverdin, dedi. Şerif:*

- *Bize bir kişi lazım. Sabredin, gemisiz de geçeriz, dedi. Sözü tamam olmadan karşıdan bir derviş gelip selam verdi. Şerif, selamı alıp:*

- *Dediğim kişi işte geldi, dedi.*

Oturdular, bir müddet sohbet ettiler. Dervişler:

- *Server! Biz seninle Rum'a geçmek, gaza yapmak istiyoruz, dediler. Şerif kabul etti. Sonra ayağa kalktı, sırtındaki keçesini çıkardı, denize bıraktı. Keçe suya batmadı. O dervişlere:*

- *Babalarım! Bu keçe suya batmaz. İsterseniz bunun üstünde durarak denizi geçebiliriz, dedi. Onlar:*

- *Evet, isteriz, dediler. Server:*

- *Ben "Allah!" diyeyim. Sizler de "ya Baba!" deyiniz. Zira sizler, bana yetiştiniz. Be, Allahutealaya yakınlık derecesiyle yetiştim. Nitekim Tanrı, Kelam- ı Kadim'de şöyle buyurur "Ve nahnüakrebüileyhimin-habli'- verid." Şimdi ben de size bu hususta aracı olayım, dedi. Dervişler razı oldu. Beşi de keçe üzerine bindiler, batmayıp gittiler. Biraz yer gittiler. Sonra gelen dervişin aklına bir şey geldi, "Biz niçin 'Allah!' demiyoruz. Bizim derecemiz bu sözü söylememize engel değil. Hak yanında herkes birdir, fark nedir? dedi. "Baba" demeyip "Allah, Allah!" dedi. En ortada olan derviş oturmuştu. Hemen keçenin bir yanını suya battı. Derviş de suya batmaya başladı. Su boğazına kadar geldi. Baktı ki hakikaten boğuluyor:*

- *İmdat batacağım, diye çağırdı. Server(Sarı Saltık):*

- *"Babacığım!" de ki kurtulasın, dedi.*

Üç derviş bunu gördü. "*Babacığım!" diye çağırıştılar. O derviş de "Baba!" dedi. Server mübarek elini sundu. Derviş de sudan çıkarıp elini uzattı. Server üç derviş ile yürüdü, denizi geçti. Bir yere çıktılar*(Demir- Erdem 2013: 283- 284). Hz. İsa'nın, imanı zayıf olan öğrencisine suda boğulma tehlikesi karşısında yardım edip denizi yürüyerek geçmesini sağladığı gibi Sarı Saltık da imanı zayıflayan dervişlerine yardım eder ve onları boğulmaktan kurtarır. Hz. İsa ve Sarı Saltık arasında bu hikâye ile birbenzerlik kurulması Hıristiyanlıkta gerçekleşen bir mucizenin Müslüman dervişler tarafından da gerçekleştirilebileceğini ispat etmek için kullanılmış olabilir. Sarı Saltık, İslamiyet'i yaymak için gaza yapan hilal-hac mücadelesinin temsilcisi, batılın kovucusudur. Her ne kadar olaylar dinî anlatılar çerçevesinde gelişse de eski Türk inanç sisteminden izler ve kültürel kodlar bulunmaktadır. Hem göçün lideri hem de şeyh olan Sarı Saltık çifte statüye sahiptir. Ahmet Yaşar Ocak'a göre bu çifte statünün kökü İslam öncesi Orta Asya'ya kadar gitmektedir. Orada da şamanlar aynı durumda idiler. Bir şaman hem kabilenin reisliğini hem dini liderliğini yürütmekteydi. Bu durum Alevilikte de korunmuştur. Alevi dedeleri de Türkmen babalarının bu çifte kimliğini sürdürmüşlerdir (Ocak 2016: 93). Sarı Saltık'ın kimliği hakkında önemli çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmada asıl sorgulanmak istenen husus sadece diğer Sami dinler ve İslamiyet karşılaştırmasından ziyade Sarı Saltık'ın su üzerinde yürümesi motifinin mitolojik kökenli olabileceğidir. Tabiat kuvvetleri üzerinde hâkimiyet kuran Sarı Saltık, İslam öncesi eski Türk inancını tam olarak kaybetmiş değildir. Su üzerinde yürüme motifinin kökeni Kitab-ı Mukaddes kaynaklı olabileceği gibi Şamanizm'e de dayanabilir.

Sarı Saltık seccadesi sayesinde denizde boğulmadan ibadet eder. Onun derin iman gücü sayesinde zorlukları aşması metinde şu şekilde yer alır: "*Bazen seccadesini Tuna'nın suyuna bırakır. Üstüne çıkar, gezerdi. Suyu batmazdı. Büyük bir direği vardı. Onu seccadenin üstüne bırakıp Tuna'yı öte geçirdi. Eli ile büyük direği kaldırırdı*"(Demir- Erdem 2013: 303). *Şerif gördü ki kâfirler kendisini ok yağmuruna tuttu. Hemen yerinden kalktı. Büyük bir mermer direği, iki eli ile başının üzerine getirdi. O gemiye fırlattı. O direk gemiyi deldi. Kâfirler, hep birlikte gemi ile battı. Mermer direk suya batmayıp Şerif'in yanına geri geldi, durdu. Şerif o direği aldı, seccadenin üstüne koydu. Geri gelip Baba şehrine çıktı* (Demir- Erdem 2013: 306-307).

SONUÇ

Velf bakar ki, az evvel kendisinin dizlerine kadar girerek geçtiği gölden çoban adeta yürüyerek geçmektedir; topuklarına kadar suya ya girmiştir veya girmemiştir. Onun ibadet etmedeki samimiyetini ve ayakları suya girmeden gölden geçişini birlikte düşünen velf, çobana şu cevabı verir: “Sen yine bildiğin gibi İbadet, bildiğin gibi dua et Allah’a hepsi kabul olunur.” (Sakaoğlu 1976: 113-114). Bu özetlenmiş efsaneden anlaşıldığı üzere gölden yürüyerek geçmeye yardımcı olan imanın gücüdür. Su üzerinde yürüme motifi pek çok göl efsanelerine konu olmuştur. Bu konu üzerinde detaylı bilgi için Aziz Ayva’nın “*Anadolu Göl Efsaneleri*” ve Saim Sakaoğlu’nun “*Eğirdir’de Anlatılan Gölden Yürüyerek Geçme Efsaneleri Üzerine*” adlı çalışmaları referans olmaktadır.

Biz bu çalışmamızın sınırlılığından dolayı Sarı Saltık’ın su üzerinde yürümesi motifinin kökenini incelemiş bulunmaktayız. Saltıknâme adlı eserde Hristiyan çevre ile kurulmuş olan ilişkilerden dolayı anlatılar ve inanmalar birbirine benzemektedir. Biz bu çalışmamızda şamanın su üzerinde yürümesini temele alarak yaratılış mitlerinin de vasıtasıyla bu motifin kökeninin Şamanizm kaynaklı olduğunu düşünmekteyiz. Bu çalışmalar daha çok şaman efsaneleri bilindiği takdirde daha kalıcı olacaktır. Bu sayede Türk devletleri ve toplulukları arasında yakın temaslar kurulacaktır. Özü bir olanın sözü de birdir.

KAYNAKÇA

Alptekin, Ali Berat(2013), Saltıknâme’de Yer Alan Efsanelerin Günümüz Sözlü Kültürüne Yansıması, Milli Folklor, Yıl:25, Sayı:98, 5-18.

Ayva, Aziz (2007), Beyşehir Gölü Üzerine Anlatılan “Göl Üzerinden Yürüyerek Geçme” Motifi Üzerine, Milli Folklor, Yıl: 19, Sayı: 76, 191-201.

Bayat, Fuzuli (2006), Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bayat, Fuzuli (2016), Türk Mitolojik Sistemi 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Beydili, Celal (2003), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çeviren: Eren Ercan, Ankara: Yurt Kitap Yayınları.

Ebu’lHayr-i Rûmî, Saltıknâme :Saltık Gazi Destanı, Latin harflerine aktarılmış, haz. Necati Demir- Dursun Erdem, TİKA-UKİD, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 2013.

Eliade, Mircea (2000), *Dinler Tarihine Giriş*, Çev: Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yay.

İnan, Abdulkadir (2015), Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İncil (2016), İstanbul: Yeni Yaşam Yay.

Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil), (2011), İstanbul: Yeni Yaşam Yay.

Ocak, Ahmet Yaşar (2016), Sarı Saltık Popüler İslamın Balkanlar’daki Destani Öncüsü 13.Yüzyıl, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ocak, Ahmet Yaşar (2016), Evliya Menâkıbnâmeleri, İstanbul: Timaş Yayınları.

Ögel, Bahattin (2010), Türk Mitolojisi 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sakaoğlu, Saim (1976), 101 Anadolu Efsanesi, İstanbul: Damla Yayınevi.

Yüce, Kemal (1987), Saltuk-nâme’de Tarihî, Dinî ve Efsanevî Unsurlar, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

II. ОРАЗБАЕВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

ф.ғ.к., қауым. профессор м.а. **Б.С.БЕГМАНОВА***

Түйіндеме

Мақалада қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасы қалыптасқан белгілі ақын Иранбек Оразбаевтың асқақ рухты жарлары талданады.

XX ғасырдың жетпісінші жылдары қазақ поэзиясына келген ақындардың поэзиясындағы өзіндік ерекшеліктер жалпы әлем әдебиетіндегі озық әдеби дәстүрлердің негізінде қалыптасты. Олардың поэзиясындағы көркемдік тәсілдер де әр түрлі сипатта көрінді. Бірақ олардың поэзиясы тым ерте толысты әрі 60-70-жылдары поэзия әлеміне батыл қадам басқан бір топ талантты ақындардың поэзиясы мен шығармашылығы бәсекелестікпен дамыды. Сол бәсекелестің бел ортасында И.Оразбаев поэзиясы тұрады десек қателеспейміз.

Ақын поэзиясының тақырыптық ауқымы мен идеялық ерекшеліктерінің, ондағы мазмұн мен пішіннің ұстанымына айналған лирикалық қаһарман мен ақындық тұлғалық сипаты ғылыми тұжырымдар арқылы нақтыланады.

Кілт сөздер: ақын, поэзия, әдебиеттану, ұлттық мінез, қаһарман, тұлға

POETIC WORKS OF I. ORAZBAEVA

Absrtact

The article analyzes the pseudonym of the famous poet Iranbek Orazbayev, who has his own autograph in Kazakh poetry.

Features of poetic poetry, which came into Kazakh poetry of the seventies of the XX century, were based on the advanced literary traditions of world literature. Artistic approaches in their poems also had a different character. But the poetry and work of a group of talented poets were developed on a competitive basis, but their poetry is too early, and in the 60s and 1970s - a bold generation of poetry. In the middle of this participant, I am. If we say that Orazbaev is a poet, then we are not mistaken.

Lyric heroes and poetic personality traits, which are thematic scope and ideological features of the poet's poetry, the content and form of which are explained with the help of scientific results.

Keywords: poet, poetry, literary criticism, national character, hero, person

И. Оразбаев өлеңдерін өз толқынынан ерекшелеп тұратын нәрсе ондағы сыртқы сымбаттылық пен ішкі иірімдердің үйлесімділігі. Сол себепті де ақын қаламымен өрілген өлең тармақтарынан «сыңғырлаған бір өңкей келісімнен» бөтен басы артық ештеңе де сезілмейтіндей. Бұл ұлы Абай ұстанған кредо «теп-тегіс жұмыр келсін айналасы» қағидасын еске салады.

Кешегі кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетін төл әдебиетіміздің алтын ғасырына балап жатсақ оның өзі Әбділдә Тәжібаев, Төлеген Айбергенов, Жүмекен Нәжімеденов, Тұманбай Молдағалиев, Қадір Мырзалиев, Жарасқан Әбдірашев сияқты біртуар жарқын таланттар есімімен еншілестігін қадай айтуға болады. Ал енді осындай тағлымды дәстүр жалғастығын тексерер болсақ, кейінгі толқын буын арасында Иранбек Оразбаев тұлғасы жарқырап алыстан көрінеді.

Ақын мінезінің қайсарлығы өлеңінен көрінеді. Ешкім басын имес менмендік те кейде талантты ақындарға жараса кетеді. Басына түскенді қиналмай көтеретін биік рух Иранбектің поэзиясында асқақтық пен өршілдіктің ауанына орап, жүрегінің түгі бар ақын атандырып келеді. Бірақ сол мұңын, сол қайғысын халық мұңына айналдыра білетін ақындар көп емес. Ақын да адам. Адамның тууы қандай заңдылық болса, өлуі де сондай заңдылық. Ақын да осы екі заңдылықтың аралығында өмір сүріп, өмір тіршіліктің қуанышын да, күйінішін де, азабын да бәрін бәрін жырға қосады. Әйтсе де өмірдің қас қағым сәттей ғана өткініші екендігін сөз құдіреті мен ой тереңдігімен жырлау ақын біткеннің барлығының қолынан келе бермесе керек.

Иранбек Оразбаевты өмірдің өзі шынықтырды. Өмір ұсынған тауқыметтер ол үшін таусылмас тақырып. Сондықтан бар арманын, бар қасіретін тіршілікке айтады. Оның өкпе назы да сол тірі тіршілікке арналады.

Өйткені тірі тіршілікте жасаушылар Иранбектің өзі сияқты мың-миллиондаған жұмыр басты пенделер. Ашынып айтамын деп артық сөйлеп қалатын, ақтарылып айтамын деп бар сырын ашып тастайтын ақын мінезі оның әрбір өлеңдерінен байқалып отырады. Ақын мінезі өр дедік. Лирикалық қаһарман ойын ірікпей ашық айтады. Осы себепті де Иранбектің өлеңдері жанға жайлы тиетін ой

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, bibizhan.begmanova@mail.ru

иірімдеріне толы. Олар жүрек жылуына, жүрек қанына оранған. Иранбек лирикасындағы ерекшеліктің өзі де жоғарыда айтылғанындай ой тереңдігінде.

Түнекке орап,
Тұншықтырма, бұла Таң,
Дәйім бейбіт атқаныңды ұнатам.
Оспадардың ошағынан от қашып,
Оның өртке шалдырмасын Ұлы Отан
Түнекке орап,
Тұншықтырма, бұла Таң!

Осы өлең жолдарында да ақын – Азамат, ақын – Күрескер үні мен үміті мен мұндалай алдыңнан шығады. Барша адамзат үні болып, солардың ұлы мұрат тілегі болып ұшырасады бұл шумақ.

Иранбектің «Дүниежарық», «Сұлулық сарасы», «Мұнар, Мұнар, Мұнарым...» жыр жинақтарынан оның ой-өрісі мен қиял көкжиегінің одан әрі кеңейіп, тереңдей түсетіндігі байқалады. Ол жинақтарда бастан аяқ өмір-тіршіліктің сан қатпарын тұтастай қамтуға күш салуымен жұртшылықтың назарын аударған ақын болатын.

Иранбек өлеңдері тақырыптық жағынан кең, диапозы ауқымды, ауан арнасы сан салалы. Ақынның қай жыр жинақтарындағы өлеңдерін алсақ та олардан жүрек махаббатының сыршыл сазы, азаматтық әуен, әлеуметтік, публицистикалық сарын молынан табылады. Ақын не айтқысы келсе де терең толғаныс, ішкі қозғалыс үстінде замана мінбесінде тұрып сөйлейді. Өзінің әлемдік болмысқа көзқарасын табанды позиция үрдісі үстінде аңғартады.

Менің тегім, маймыл емес,
Арыстан!
Арыстаннан шықса лазым данышпан!
Бәлкім, аю?
Жаралғанмын барыстан?
Текежәуміт ауыздықпен алысқан?!
Менің тегім маймыл емес, әйтеуір,
Құр алақан ұят пенен намыстан!

– дей келіп:

Түлкі де емес,
Маймыл да емес шын тегім,
Тексіздердің жаратпаймын күлтегін.
Түлкі көрсем ажалдайын аныстап,
Маймыл көрсем асаудайын үркемін...

деп түйіндейді. Ол сөздің астарына басқаша баға береді. Оған басқаша мағына дарытады. Адамдар бойындағы түлкі мінезге ақын қолындағы айбалтасын жарқылдатып тап болмысымен қарсы шығады.

Айрылғым жоқ...
Адасқан жоқ тегімнен,
Шындық үшін шайнасамын!
Шегінбен!
Мүмкін емес ымыраға келуім
Маймыл қылмақ,
Түлкі қылмақ өмірмен!...

Ата жолдан, дәстүрлі дамудан ауытқымау жайындағы ойды Иранбектен бұрын да талай ақындар айтқан. Бірақ Иранбек бұны екінің бірі әсте қолы жете бермейтін шеберлікпен бедерлеген.

Иранбек Оразбаевтың «Жүрек жырлайды» атты өлеңдері мен балладалар жинағына енген өлеңдерінде ақынның албырт жүрегі мен асау қанына жарасатын асқақ жырлар мол. Кітап «Өзім туралы» атты жыр жолдарымен ашылады:

Күн сайын сыр ақтарам,
жыр ақтарам,
Көз жазып қалу деген ұят маған
Қарасын алға кеткен ағалардың,
Көрем деп қуып жүрген сияқтанам

деп өзіне азаматтық борыш, үлкен міндет жүктейді. Ал, «Мен - Қазақстан», «Жұмыстан қайтар шағымда» деген өлеңдерден ақынның шабытты толғанысы, әлеуметтік ой-парасатының кеңдігі

аңғарылды. «Құда», «Ойланшы айым», «Мені теріс түсінбегін», «Мен сол шақта», «Жүрек тулап барады» тәрізді өн бойы лиризмге толы жылы жыр жолдарынан жаныңа ыстық ләззат алып әдемі тіл, соны бояу арқылы көз алдына төмендегідей жарасымды бейне жасап береді.

Толқын жатыр шырмауықтай оралып,
Салқын сабалы, көл әдібі қоғаның.
Көк кілегей ақ айдынның үстімен,
Көгілдірге керіп қойған доғаның.

Шынында да бояуы қанық, бейнесі анық сурет. «Ертеңге мирас қып», «Елең алған», «Қайғырмайды ол», «Өмір оған сол үшін де серікті» - бұл жырлары азаматтық лирикалар. Ақын сыйластықты, әлемнің тыныштығын, мамыражай мамырсын өмірдің ұлылығын өлеңіне арқау етеді және оны селқос айта салмай тебірене, толғана ой тастап, сырласып отырып өз ойының шымылдығын ашады. «Омар Хаямға» толғауы шын ақындықты танытатын тартымды дүние. Бағзы ортағасырлық заман көз алдына келеді. Әсіресе:

Соқыр көріп алтын таңның шапағын,
Керендер де есітіпті қапалы үн.
Қара жердің қарс айрылып жүрегі,
Қаралардың бұзылыпты реңі –

деп ұлы ақынның дүниеге келуін үлкен жүрек толғанысымен тебірене жырлайды.

Шағын шағын жылғалардан
Ашулы өзен бой түзер,
Пышың – пышың өсек сөздер,
Жалғыз жақсы ойды үзер

деген жалынды ой айта келіп, «Уақыт», «Шындар», «Адам» атты өлеңдерде айтар ойы әр қырынан таныла түседі. Жинақтың өн бойындағы желі болып тартылған өзекті ойлар мен шынайы толғаныстар адам бойындағы асыл қасиеттерді, адамгершілік пен ізгіліктерді, махаббат пен достықты жырлауға бағытталған.

Ақынның «Дүниежарық» өлеңдер жинағы оның айтары көп, тау өзеніндей сарқырап, күркіреп ағатын үні де, тынысы да ерен, өзіндік қолтаңбасы бар екендігін танытқан жинақ. Осы жинақта да ол айналада болып жатқан бүкіл болмыс бітімді өзінше ойлап өлең жолдарына өзек етті. Өмір қуанышына балаша мәз бола, сәтсіздігі мен өкінішті жақтарына жүрегі ауырып, жаны байыз таппайды. Рахатынан гөрі азабы жиі мазалайды. Оның өлеңдерінде жер тағдыры, ел тағдыры мәселелері үнемі сөз етіліп жүрсе, осы кітапта да бұған арналған өлеңдер аз емес.

Жаса мәңгі,
О, жұмыр Жер – Жыр-Ана!
Мен жылайын!...
Сен жылама!
Жылама!-
Қасіретінді қанымменен жуайын,
Айналайын көні кепкен жыраңа –
Жаса мәңгі,
О, жұмыр Жер – Жыр-Ана!, -

дейді ақын. И. Оразбаевтың терең ой-толғамға, ізгілік парасатқа орай жазатындығы осы өлеңнен де сезіледі. Ақынның жетістігі - өтірік өсекке құмар еместігі, жалғандыққа жаны қас екендігі. Оны:

Күнде осылай күлімдеп күн шықса екен,
Түн қуыс кеуделер де тұншықса екен.
Құлақ кесті құл етіп,
Ақ найзасын
Ақиқат жалғандыққа шын сұқса екен,-

деген өлең жолдарынан білеміз.

И. Оразбаев «Дүниежарық» жинағында цикл өлеңдерге орын берген. Жинаққа «Ақын ағаға жазған хаттардан» деген өлеңдер циклі енген. Осы топтамасында ақын оқырмандарға өмірдің өткінші екендігін тағы да терең сезіндіреді. Жарық сәулені қадір қасиетте терең бойлау жұмыр жерде өмір сүріп жатқан әрбір пенденің парызы екендігін ұқтырады. «Дүниежарық» кітабына «Көңілдің биі иесі», «Көзсіз күю, ессіз сүю» тәрізді махаббат тақырыбындағы топтама өлеңдері де енген. Бұл

топтамалар жинақтағы өмірдің сан қилы жақтарына барлау жасайтын басқа да лирикалық өлеңдер мазмұнын толықтыра түседі.

Ақындардың барлығы да махаббатты жырлап келеді. Әйтсе де махаббатты әр ақын өзінше сүйеді. И. Оразбаев лирикасындағы махаббат өзгеше. Күйдім-сүйдімнің құлына айналмай асқақ азаматтық сезімге өртеніп кете жаздап сүйеді. Осы себепті де оның осы тақырыптағы өлеңдерінде салт-санамызға тән сыпайлық мінез байқалып отырады. Ақынның сүйіспеншілік жырларының бірер жолы мынадай:

Сенсіз дертке ем қонуы - өтірік.
Төрт құбылам тең болуы - өтірік.
«Жаным» деген жылы сөзі түстіктен
Соққан желге «жеткіз» деймін өтініп.

Осы жолдарда іңкәр жүректің ынтығы мен ықыласы сұлу өрнектермен өріліп тұр.

Жалпы алғанда, ақынды осы «Дүниежарық» кітабы дүниеге танытты десек қателеспейміз. Бұл жайында белгілі ақын Қайырбек Асанов былай дейді: «Сыр бойының топырағында туып, оның киелі жерінен нәр алып өскен ақынның бұдан жиырма бес жыл бұрын жазған балауса өлеңдерімен де таныспын. Сол кездің өзінде-ақ қатар жазып жүрген біздерден оның поэзиясы оқ бойы озық болатын. Сол кезде-ақ оның үні жігерлі, өлеңі өршіл еді. Ал, бүгіндері көңіл көкжиегі кеңейіп орныққан ақынның, замандасымның творчествосына мына біздер қуаныштымыз» (Шөмішбай,1). Тап осындай мойындау пікірін белгілі ақын Серік Тұрғынбекұлы да кезінде ақ жүректен ақтарыла жазды. Оның: «Бұл күнде ел ағасы жасының есебіне еркін еніп, ақ табалдырығынан именбей аттаған ақын Иран-Ғайыпты өз оқырмандары «ақ кигізге орап хан» көтергені қа-ша-ан! Иран-Ғайып сол «билігінен» де, сол биігінен де бір сәт төмендеуге тиіс емес. Өйткені ол, әдебиетке әуел бастан-ақ қолына қалам ұстаған өлеңшілердің бірі емес, сол кездің өзінде-ақ өзгеден оқшау мінезімен қияңқылық танытып, қолына қара мылтық ұстай келді. Бәлкім сол кездегі игі қадамдарына ілтипат ете қоймағанымыз да рас шығар. Содан да болар, ол көбінесе әдеби ортадан аулақ, қалың қаламдастарына қол ұсынып, құшақ ашып, қонсы қонбай, талай жыл шет жүріп, қиыр жайлады» (Қайырбек 2) деп айтады.

Иранбек поэзия есігін айқара ашқан жетпісінші жылдар – Сыр бойы табиғаты Арал теңізінің тартылуынан азап шеге бастаған. Міне, осы уақытта Иранбек «Теңіз қашып барады» дейтін өлеңін жазды. Оның осы өлеңі әрбір пенденің төбе шашын тік тұрғызып, жанын тебіреніске салды. Жан біткеннің жүрегін жаралаған экология – нәубет Иранбектің де жанына тыным бермей, ақындық, перзенттік парызын орындауға әрекет еткізді. Уақыт өте келе Арал тағдыры мәселесіне қазақ зиялыларының бәрі араласа бастады. Бірақ олардың барлығынан гөрі Иранбек Оразбаевтың өз өлеңдеріндегі шағаладай шарқ ұрған даусы айқын естіліп тұрды:

Ерін ұмыт қылғандай,
Елін де ұмыт,
Оралмасқа мәңгілік белін буып,
Қан аралас көзінен сорасы ағып -
Өмір қашып келеді,
Өлім қуып!

Ғаламатты көрсетіп,
Ғазабатты,
Қорлап,
Жерге қаратып азаматты –
Зорлық қуып келеді, қаба сақал
Халық қашып барады Қазақ атты!

Ақын «Қазақ қашып барады» деген бір жолмен халқымыздың ақыл, сана, салт дәстүрден, діл мен діннен ажырап бара жатқанын астарлап жеткізген.

«Дүниежарық» кітабындағы оқырман санасын тереңдетіп қоятын өлеңнің бірі «Нан».

Мен табынар заман аты – Нан,
Мен сиынар Адам аты – Нан.
Таңы бейбіт атқан беймаз Бүгіннің
Ертеңіне аманаты – Нан.

Осы өлең тіршіліктің гимні сияқты. Нанның құдіретін жырламаған ақын жоқ. Бірақ сол наннан философиялық терең ой туындату екінің бірінің қолынан келе бермейді. Аталған өлең Иранбектің азаматтық тұғырын, әлеуметтік міндетін айқындап тұр.

«Дүниежарық» кітабы осы тақырыппен аттас өлеңнен бастап соңына дейін тіршілік туралы кең тынысты, кемел толғау болып шыққан. Ой тереңдігі өлеңнен өлеңге ауысып, оқырманды нәрлендіре береді. Кітаптағы өлеңдер тың теңеулерге толы.

Бұтақтағы соңғы жапырақтай боп,
Жел өтінде қалтырайды жүрегім...
Дүниенің жанарында от жарқылдап...
Бейопа дүние қашанда бой жасайды.
Байыдым батар күндейін...
Уақыт шебер қолындағы
Шыр айналған ұршықпын...
Сайда диірмен айналар
Көзден аққан жасыма...

Айта берсек мұндай көз жауын алатын теңеулерді бұдан да көп кездестіруге болады. «Дүниежарық» өлеңіндегі құндылық – ой тереңдігі. Ақынның қай өлеңін алсақ та кенеулі ойға кезігіміз.

Саулығына сұрайтындай сүйінші
Жылға біткен сай-салаға жүгірді...

Қысыр сөз қызыл тойып бұғалықтап,
Тәуекел дариясын бөгердейін...

...Қысырдың тайы сияқты
Құрықтан қашқан дүние!
Осы жолдар қаладан даланың суретін елестетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Иранбек Оразбаев ақпа-төкпе ойдың ақыны. Ой тереңіне шомдыру таланттылықтың белгісі. Қай ақын халыққа керекті ой айтты, ол ойды қандай жағдайда айтты, қалай айтты дегенде қара қылды қақ жарар уақыт таразына салмақтап саралап, ақ-қарасын анықтап берері сөзсіз. Сол кезде Иранбек Оразбаев жазған мынау өлең жолдары суырылып шығары сөзсіз:

Қалам тартқан қазақтың бәрі мықты
Майрылдым мықтылармен күресем деп.

Осы өлең жолдарын сыртқы түрімен емес, ішкі мазмұнына, айтар ойдың терең сырына үніле қабылдасақ қателеспейміз.

Ақынның соны ізденістен туған көңіл-күй лирикалары, әртүрлі жанрлардағы туындылары тың өрнекпен өріліп, толғандырар ойларымен елітеді. Расында да оның өлеңдері тайға таңба басқандай ой айтқанда ғана емес, сезімнің ыстық лебімен өріліп, жүректің лүпілі, толғанған жанның ыстық демі бетті шарпиды. Мәселе, шығарманың көлемінде немесе тақырыбында емес. Ең бастысы өлеңдік қасиетінде, өмірдің өзіндей шынайылығында болса керек. Әр ақын замандастар жанының жыршысы, арман-тілегінің мұншысы болуға тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сариев Шәмшібай «60-70-жылдардағы қазақ лирикасы». Алматы, 1993.
2. Асанов Қайырбек «Азаматтықтың асқақ жырлары» «Коммунизм нұры» 1988ж. 8-ноябрь.
3. Тұрғынбекұлы Серік «Алдаспан ақын» «Егемен Қазақстан» газеті 1997 ж. 7-маусым.
4. Омарханов Ғабит «Дүниежарық». «Қызыл ту» газеті 1988 ж. 23-октябрь.
5. Есдәулетов Ұлықбек «Дүниенің жарық дидары». «Социалистік Қазақстан» газеті 1988ж. 11-ноябрь.

ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ ҮЙЛЕНУ МОТИВІНІҢ ТАРИХИ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Гум.ғ.м. Н.А.МАЖИЕВА*
PhD доктор Н.С.БАЛТАБАЕВА**

Түйіндеме

Бұл мақала қазақ эпосындағы үйлену мотивінің тарихи дүниетанымы қарастырылған. Үйлену мотивінің тарихи бастау алған неке түрлерінің қалыптасуы мен ерекшеліктері жүйеленді. Негізгі бастау фольклорда жатқан бұл проблемалық жай ғасырлар бойы жаңаланып, өңделіп, толығып, бүгінгі күнге дейін жетіп отыр. Әлем және отандық зерттеушілердің пікірлері мен еңбектеріне сүйене отырып некелесу рәсімдері туралы бірталай тұжырымдары негізге алынды.

Қазақ халқының үйлену салтымен байланысты ғұрыптық мәселелері мен әдеби көркемдік ерекшеліктері жан-жақты ашылды. Осыған орай қазақ эпосында кездесетін неке түрлерінің бірнешеуі көрсетілді.

Қазақ эпосындағы қаһармандықпен үйлену мотивінің жанрлық ерекшеліктері қарастырылады. Жырлардағы үйлену мотивінің орындалу шарттары мен талаптарын шешу арқылы мақсатына жету. Жырдың жанрлық, нұсқалық ұқсастықтарына аса назар аударылған.

Тірек сөздер: фольклор, эпос, мотив, архаикалық, эзогоамия, полигамия, моногамия.

HISTORICAL AND MIROVOOZRENCHESKY BASIS OF THE MOTIVE OF MARRIAGE IN EPOS

Abstract

In the present article is considered historical bases of a mirovoozreniye of motive searches of the promised in the Kazakh epos. And also features and types of marriages in a historical context of motive searches of the promised are revealed. The problem of the folklore, which is the beginning of the many years of innovation, was renewed, renewed and renewed. World and domestic scientific research and their concepts have been used. It is also considered the analysis in texts.

The genres of genre are based on motives of marriage in the heroic Kazakh epos. Friendship is the solution to the problem and the necessity of the marriage in the epos. The basic emphasis is placed on the genre, variants of the system.

Keywords: folklore, epos, motive, archaic, ezogoamy, polygamy, monogamy.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының үйлену салтымен байланысты ғұрыптық мәселелері шағын зерттеудің көлемімен шектелмек емес, оның сан алуан сипаты халықтық жырдың әр түрлі жанрында өзіндік ерекшелігімен анықталады. Мәселен, негізгі бастау фольклорда жатқан бұл проблемалық жай ғасырлар бойы жаңаланып, өңделіп, толығып, бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.

Осыған орай тақырыбымыздың көне дәуірдегі некелесу рәсімдерінің эпос жанрларының бастауы деп, біз ғалым С.Қасқабасовтың қазақтың ертегі жанрларындағы неке түрлерінің қыр-сырын жан жақты ашып, зерттеген [1] еңбегіне сүйендік. Сондай-ақ қазақ халқының дәстүрлеріндегі неке түрлерінің ара жігін ғұрыптық тұрғыдан Х.Арғынбаевтың [2] еңбегінде осы некелесу рәсімдері туралы бірталай тұжырымдарды негізге алдық.

Фольклор арқылы бүгінге жеткен жырлардағы сүйіспеншілік пен имандылық, адалдық пен адамгершілік мәселелері - жазба әдебиеттің де ең басты, ең негізгі мәселелері санатында. Жалпы, тек қана шығарма мен өлең немесе сурет т.б. қандай да болсын өнер туындысы махаббаттың себебінсіз тумайды. Эпостағы ең алғашқы кезендердегі «батыр мен қыздың бірін-біріне құмартуы ғашық болу негізінде емес, уақыт аралығында әйелді керек еткендігінде» - деп санайтын зерттеуші Е.Вердиман бұл ойын әрі қарай былайша өрбітеді: «Первобытные охотники вели бродячий образ жизни и зависели от возможности добывать свежее мясо. Жили они почти исключительно в общество мужчин, поглощенный единственным, что его волновало и насыщало, - охотой. Лишь время от времени они начинали искать женщину, забывшись, однако, о выборе» [3, 11 б.].

Әрине, бұл көнеліктің көзқарасы деуіміздің өзі ойландырады. Қайткенмен де бүгінгі күннің өзінде де құдай жаратылысының өзі «еркек – әйелсіз, әйел - еркексіз» бола алмайтынына, олардың бір біріне үлкен тартылыс күш арқылы ынтықтығын дәлелдейді.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kaugabaj@mail.ru

** balnargiza@mail.ru

Қазақ эпосындағы жар іздеу мотиві ерекше мәселе деп айтсақ та болады. Қазақ эпосындағы жар іздеудің мысалы батырлар жыры, көне архаикалық эпос, лиро-эпос немесе діни және тарихи эпостарда жиі кездесіп, бір-бірімен байланысып, ұштасып жатады. Егер батырлық жырларда батыр жарын жекпе-жекте, жарыста немесе қыздың, әкесінің жарлығы бойынша бір талабын орындауы арқылы үйленсе, лиро-эпостарда батыр қызға шынайы ғашық болу арқылы қосылады. Көне эпостарда батыр алдымен үйленуді немесе жар іздеуді мақсат тұтпайды, өзі жорыққа шығып ерлік жолында ғашық болып үйленеді. Осы көне эпостың бір ерекшелігі кейде ерді қыздың өзі тандайды. Ал тарихи жырларда барлық жырлардағы секілді махаббат, сүйіспеншілік, сезімдік сипаттар көп көрініс беруімен бірге ұрпақ қалдыру мақсаты басым келеді деуге болады. Тарихи жырларда баяндалатын басты мазмұн халықтың өмір шындығы, шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Әлбетте, бұл жырларда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси жағдайы керемдік тұрғыдан бейнеленеді.

Қазақ эпосындағы әр жанр бір-бірімен тұтастай байланысып жатса, тарихи жырлардан мұндай байланысты көрмейміз. Бірақ мұнда да ерлік жасағанда оның халықтың қамы, отбасының амандығы, әділдіктің басым түсуі жолында жасалатынын көруге болады. Батырлар жырында кейіпкер өз ерлігін жар іздеу, таңдау мақсатында көрсетсе, тарихи жырларда халықтық, мемлекеттік мүдделері басты сипат алады. Тарихи жырлардағы басты кейіпкерлер - тарихта болған адамдар, сондай-ақ, анық тарихи оқиғаларға негізделген деп есептеледі. Бұл жайында С.Сәкенов зерттеуінде былай дейді: «Батырлар жырының классикалық үлгілерінде өмірбаяндық сарындар - батырдың ғажайып болып тууы, ерекше балалық шағы, тым ерте жасаған алғашқы ерлігі, үйлену үшін жорыққа шығуы ... негізгі мақсат етіп қойылған тарихи жырларда бұл сарындарға онша мән берілмейді» [4, 126 б.]. Әрине, бұл пікірмен басы бүтін келісуге болмайды. Жырларда қазақ қыздарына ерекше мән беріліп, олардың отбасында өзіндік орындары бар екені керемдік тұрғыдан шынайы берілген. Сондай-ақ, жырдағы үйлену дәстүрі жан-жақты сипатталады.

Ал, діни эпостардың негізгі ерекшелігі мұнда діни ұстанымдар көбірек (неке қию, некеге дейінгі зандар т.б.) суреттеледі. Өкінішке қарай, халқымыз орын алған солақай саясаттың салдарынан халық ауыз әдебиеті мұрасының қомақты саласын құрайтын діни дастандардан ұзақ уақыт бойы көз жазып қалды. Соңғы он-он бес жыл ішінде олардың қайта жарық көріп, көпшіліктің қолына жете бастауы қуанышты жағдай.

Кезінде қазақ халқы арасында ауызша да, жазба түрінде де кең тараған діни мазмұндағы қиссалар көп болған. Діни қиссалар имандылыққа, қанағат-ынсапқа, күншіл болмауға, біреуге зорлық-зомбылық жасамауға, жетім-жесірлерге көмек көрсетуге, қайырымдылыққа т.б. ізгі қасиеттерге үндейді.

Діни қисса, дастандарда жырланатын кейбір оқиға желісі көне архаикалық жырларға ұқсас келетінін кереміз. Екеуіне де тылсым күшке, құдайға, пайғамбарларға сену, аян беру, әйел адамының келеңсіз қылықтарын ібіліс ретінде санау, айдаһарлар, барсақелмес сапар шегу, сиқыршылыққа тән. Негізінен діни әдеп, шариғат ұстанымдарын насихаттау басым. Баяндалатын оқиғаның орындалуына байланысты құдайдың бар екеніне көз жеткізіп, сенімді нығайту көзделген. Сол сияқты бұл шығармалардың негізгі идеясы ислам дінін тарату, үгіттеу, насихаттау идеясын жүзеге асыру үшін пайдаланылған. Мұндай құбылыс діни дастандардың жанрлық ерекшеліктерінің бірі.

Тағы бір ерекшелігі діни дастандарда кейіпкердің үйлену сарынына байланысты неке қию, некелесу салтына аса назар аударылады. Расында да қайсібір жырды алсақ та онда тәрбие мәселесі көрініс табатынын әркез байқаймыз. Аталған діни қиссаларда тазалықты, инабаттылықты жоғары көтеретін, үйлену мен жар іздеу мотиві аса бір керем, ғажайып суреттеледі.

Ғалым Р.Бердібаев жанрлар арасындағы байланыс пен айырмашылыққа тоқталып, оның мынадай ерекшеліктерін ашып берген: «Егер көне, архаикалық жырларда адам баласының дүниені білуі мен тануының бұлдыр, балаң кездері, сол шақтағы түсінігі мифтік, қиялдық түрде көрініс берсе, классикалық қаһармандық эпоста алғашқы қауым ыдырағаннан кейінгі ру, тайпа мүдделері үшін күрестің тәжірибесі әсіреленіп, биіктетіліп, тұтас бейнеленсе, романдық эпоста ерлік, Отан қорғау емес, адамның жеке бастың мүддесі, махаббат еркіндігі мәселесі алғы кезекке шығады» [5, 61 б.]. Әрине, жанрлық тұрғыдан алғанда осындай ерекшеліктерді байқауға болады.

Бірақ тақырыптық жағынан бір жүйеге келтіріп қарастыратын болсақ, жанр түрлері бір-бірімен байланысып келетінін аңғарамыз. Сондықтан жалпы эпостағы жар іздеу мотивін сөз еткенде некелесу мәселесін айналып өту мүмкін емес. Сондықтан да жалпы некелесу заңдылықтарын, олардың түрлерін арнайы тақырыпшаларға бөліп қарастырған оңтайлы болады деп санаймыз.

Жар іздеу мотивіне қатысты ғылыми әдебиеттерде некелесудің мынадай түрлері келтірілген:

1. Кузендік неке

Қазақ халқы бөлелер арасындағы және жиендер мен нағашы жұрт арасындағы неке десе, этнография ғылымында кузендік (кузенный) неке дейді. Бұл некенің екі түрі болады: 1) кросс-кузендік неке (шешесінің) аға-інілерінің қыздарына не әкесінің апа-қарындастарының қыздарына үйлену, яғни нағашы мен жиен арасындағы неке. 2) ортокузендік неке (әкесінің аға-інілерінің қыздарына үйлену), яғни немерелер арасындағы неке не шешесінің апа-сіңлілерінің қыздарына үйлену яғни бөлелер некесі. Мұның алғашқы түрі яғни немерелер арасындағы некелесу құқы қазақ тәртібіне жат, ал екінші түрі яғни бөлелер арасындағы неке кездесіп тұрады. [2, 131 б.].

2. Экзогамиялық неке

Экзогамный (экзо... және грек. Gamos сөздерінен шыққан - неке) туыстас, жақын ағайындар арасындағы некелесуге тыйым салу шарасы. (6, 956 б.)

3. Эндогамиялық неке

Эндогамный (эндо ... және греч. Gamos сөздерінен шыққан - неке) алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі белгілі бір қоғамдық топтың ішіндегі некелік байланыс.

4. Матрилокальды неке

Матрилокальды неке тұсында үйленетін жас жігіт өз қалыңдығының отбасына бір-екі жыл бойы жұмыс істеп беруі, яғни, күйеу баланың қалыңдығы үшін еңбек сіңіруі жалпыға бірдей міндет болып табылған.

5. Полигамиялық неке

Полигамия (поли ... және грек. gamos алғанда - неке) (көп-некелік), ТОПТЫҚ некені, көп әйел алушылықты білдіретін термин.

6. Полиандриялық неке

Полиандрия (поли ... және грек. aner, andros - ер) көп күйеулілік, топты некенің сирек кездесетін сарқыншағы, бір әйелдің бірнеше күйеуі болуы.

7. Ортодоксальдық неке

Ортодоксал дұрыс көзқарасты адам, ортодоксия - алған бағыттан, ұстанған принциптен қайтпайтын.

8. Левират некесі (әмеңгерлік заңы).

Левират (латын сөзі Levir - қайнаға, қайын іні) - жесір әйелді қайтыс болған ерінің інісіне тұрмысқа шығуға міндеттейтін некелік ғұрып.

9. Сорорат некесі

Сорорат - балдыз алу неке құру ғұрпы.

10. Моногамиялық неке. Моногамия - бір некелі.

Қазақ эпосында осы некелесу түрлерінің барлығы болмаса да, кейбірі кездесетіні анық. Бұлардың бірқатары қазіргі тұрмыс-тіршілігімізде де бар. Енді осы некелесу түрлерінің ғылыми сипатына қысқаша тоқталып, олардың қазақ эпосында көріну белгілеріне талдау жасалық.

Эндогамиялық неке - тиісті рудан қыз алу болып саналған. Әрине, мұндағы «тиісті рудан» деген сөзді қалай түсінуге болады деген сұрақ туады. Бұған ғалым С.Қасқабасовтың мынадай пікірі бар: «Эндогамиялық салт бойынша рулас ағайындардың барлығы бір рудан немесе бір отбасыдан шыққан әйелдерге үйленетін. ... қаһарманның әкесі бірнеше (3,7,9,30,40) ұлына бір отбасынан шыққан сонша қызды іздейді. Оларды әрқашан табады және оның барлық ұлдары апалы-сіңлілерге үйленеді» [7, 126.].

Ал, Ы.Алтынсариннің мақаласында: «Поскольку расселение происходило по родовым группам, невеста всегда бралась из чужого, часто, из очень далекого аула, «иногда верст за 700 и больше» [8, 23 б.], - деп өрбітеді.

Эндогамиялық неке қазақтың «Ер Төстік» ертегісі мен «Дотан батыр» секілді жырында көрініс береді. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісі мен «Дотан батыр» жырының біреуінде бір отбасында 9 ағайынды болып, ең кенжесі Төстік ағаларын іздеу мақсатында Күнікейге ғашық болып оған үйленіп, ағаларын құтқарғаннан кейін, ғашық болып үйленетін қалыңдығының отбасында да сегіз әпкелерінің бар екенін біліп, сегіз ағасына үйлендіреді. Сол сияқты, «Дотан батыр» жырында да бір отбасында 40 ағайынды, оның кенжесі Дотан болып, ағалары жау қолында қамалға түсіп қалғанда кенже бала құтқаруға бару мақсатында жарын тауып үйленеді. Үйленген отбасындағы жары ең кенжесі оның да үйінде 40 екені белгілі болып, 39 бойжеткенге ағаларын үйлендіреді. Осындай салт-дәстүрлер алғашқы қауымдық құрылыс сатысында көне үнді жырларынан да көрініс табады.

Некелесудің бұл түріне қазақ эпосында айрықша назар аударылған. Экзогамия ережесі бойынша қалыңдық күйеу жағының туысқандары қатарына жатпауы тиіс. Біріншіден, неке құратын

жақтар міндетті түрде бір рудан болмауы тиіс болған. Екіншіден, нақты туысқандар арасындағы жеті ата күйеу жақтан сақталған.

Осыған орай зерттеуші С.Л.Токарев былай дейді: «Экзогамия мотивировалось идеей, будто все члены рода - единоутробные братья (карындаш)» [9, 25 б.]. Әрине, бір рудың адамдары бір-бірімен кіндіктес, аналас болса (шешесі бір, әкесі басқа адамдар) яғни аналас аға-інілер немесе кіндіктес апалы-сіңлілер деп ғалымның сол кездегі түсіндіруін, қазіргі кезде мамандар барлық рулас ағайындылар яғни, туыс адамдар бола тұрса да, бір-бірімен құдаласу әке жағынан жеті атадан асып немесе басқа рудың қызын алу болмайтынына көз жеткізуге болады.

Әрине, жалпыэпостағы экзогамиялық некелесудің нақты айтылатын жеріне мысал келтіру қиынға соғады. Жеті атаға толу туралы немесе осы рудың қызы қарындасың болып келеді немесе алыс сапарға аттанып, даярланатыны белгілі. Ол туралы зерттеуші Н.М.Мелетинский ашып айтқан: «Уже давно исследователям стало ясно между фольклорным героическим сватовством к далекой невесте и родовой экзогамией. До последнего времени алтайские роды (сёёки) были экзогамны. Эта форма брака унаследована ими от первобытного строя и вошла в комплекс самых стойких родовых пережитков в быту их сознании. В эпосе брак всегдаэкзогамен» [10, 259 б.], - деген нақты тұжырым айтқан. Бұнымынадай кестемен көрсетуге болады:

Аламыс - Қоңырат, Гүлбаршын - шекті,

Толеген - Жағалбайлы, Жібек-шекті,

Қамбар - арғын, Назым - ноғайлы,

Ер Тарғын - ноғайлы, Ақжүніс - қара ноғай, жанарыст.б.

Жеті атаға толмай қыз алыспау мәселесі өзін-өзі ақтап келе жатқанына уақыт сыны және қазіргі медицина ғылымының нәтижелері дәлел.

Қазақ эпосындағы халықтың көтеретін мәселесі тек қана тайпаны қорғау ғана емес, шешуші трагедиялық тартыстардың соңын қантөгіс болдырмауға негізделген. Әрине, батырдың алдында тек қана өзін күткен қиыншылықтар мен бөгеттерден өтіп, жеңіске жететіні айтылып қана қоймайды, сонымен бірге оның өзіндік нормаларды сақтағаны, оны орындағаны туралы да сөз болады. Осыған орай Г.И.Дзенискевичтің мына сөзінің де жаны бар десек болады: «это жесткая экзогамия, соблюдение матриолокальности брака, родовые табу, поддержание добрососедских отношений между родными жены и родственниками мужа, особый авторитет матери и др. Предупредить о жестоком возмездии за нарушение традиций: этим путем родовая группа сурово охраняет свои обычай. [11, 18 б.]. Мұндағы экзогамиялық некенің қатаң ұстануын (туыстас ағайындар, отбасы арасында некелесуге тыйым салынғандығы) ағайындар арасындағы түсінбеушіліктен қорғап отырған.

Осы некелесу заңдылықтарына тоқталған академик С.Қасқабасов бұл ойын: «Батырлық ертегілерінің басты тақырыбы ерлікпен (қаһармандық) үйлену, неше түрлі құбыжықтармен, адам жегіш жалмауыздармен соғысу, рудың, елдің намысын қорғау. Қаһармандық үйлену болашақ батырдың өзіне қалыңдық іздеп ұзақ жолға сапар шегумен байланысты болып келеді. Бұның арғы түп негізінде өз руластарының ішінен қыз алуға тиым салатын экзогамия заңы жатыр. Оның үстіне көне заманның эндогамия заңы бойынша болашақ батыр тек тиісті ғана рудан қыз алуға міндетті» [12, 220 б.], - деп тұжырымдайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түйіндей айтқанда, үнді халықтарының некелесу дәстүрін «Махабхарата» жырынан көреміз. Осы тақырыпты үңіле зерттеген Е.Вердиман былай деп жазады: «Наиболее важно было правило экзогамии - невеста не должна была принадлежать к числу родственников жениха. С некоторой условленностью «род» в древней Индии может быть сопоставлен с нашей фамилией, и, таким образом, запрещался брак всеми однофамильцами. Второе ограничение касалось уже только реальных родственников, вплоть до седьмого колена с отцовской и до пятого колена с материнской стороны» [3, 320 б.]. Осынау желілерде қайталанып келетін оқиғалар легі бойынша шығарма кейіпкері әр кезде күресу немесе тандаудың алдында тұрады, түрлі қақтығыстарға кездесіп отырады. Көздеген мақсатына жолындағы кездескен кедергі атаулыны жеңу арқылы қол жеткізеді. Мұның өзі халықтың ең сүйікті кейіпкерлерінің бойынан табандылықты, мақсаттан таймауды көздейтін асыл қасиеттерді көру ниетінен туған құбылыс деп септеуге болады. Олардың оқырманы мен тыңдарманына берер тағлымы да осында.

Сондықтан тегі мен тілінің, ділі мен дінінің бір болуы аталған жайттерде ұқсастықтардың мол болуына жағдай жасайтын факторлар қатарын толықтыруымен бірге тіршілік салтына, шаруашылық қалпына, жер ыңғайларына қарай бірқатар ерекшеліктерінің де бой көрсетіп қалатынын жоққа

шығаруға болмайды. Некелік қарым-қатынастарға арқау болар жар іздеу мотивінде кездесетін осынау ұқсастықтар мен ерекшеліктердің көріну сипаттары алдағы тарауда кеңінен тарата баяндалады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қасқабасов С. *Казахская волшебная сказка*. Алма-ата: Наука, 1972. 258 б.
2. Арғынбаев Х. *Қазақ халқындағы семья мен неке. Қазақ отбасы*. Алматы, 1996. 124 б.
3. Вердиман Е. *Женица в древнем мире*. Пер. с нем. М.С.Харитонова. Послесл. А.А.Вигасина.- М.:Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. -335с.:ил.(по следам исчезнувших культур Востока).
4. Сәкенов С.Б. *Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы*. - Алматы, 1995. -145 б.
5. Бердібаев Р. *Эпос - ел қазынасы*. Алматы: Рауан, 1995. Б. 344.
6. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі* /Жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. Б. 968.
7. З. Қасқабасов С.А. *Ойөріс* (Фольклор туралы зерттеулер). Алматы: «Елзерде», 2008. 320 б.
8. Алтынсарин И. *Обычаи киргиз Семипалатинской области*. «Русский вестник», т.137, 1878.
9. Токарев С.А. *Докапиталистические пережитки в Ойратии*. - М., 1984. -268 стр.
10. Мелетинский Е.М. *Герой волшебной сказки. Происхождение образа*. М., 1958 г.-264 с.
11. Дзенискевич Г.И. *Этнографическая действительность и фольклор*. М., 1999. -389 с.
12. Қасқабасов С. *Жаназық. Әр жылғы зерттеулер*. Астана: Аударма, 2002. -584 б.

M.Ə.RƏSULZADƏ PUBLİSİTİKASINDA CÜMHURİYYƏT DÖNƏMİ ƏDƏBİYYATININ RƏMZİ XARAKTERİ HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

Dos. Dr. Afaq YUSIFLI*

Xülasə

Məqalədə M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında tarixi və ədəbi hadisələrin müqayisəli təhlili nəzərdən keçirilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sələfi olan 1900-1918-ci illər mədəni-tarixi mühitinin xüsusiyyətləri təhlil olunur. XX əsrin 20-30-cu illərində varislik ənənəsini qoruyan ədəbi mühitin rəmzi-metaforik xarakteri araşdırılır. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, C.Cabbarlı, Əhməd Cavad kimi sənətkarların bədii yaradıcılığında nümunələr əsasında istiqlal ideyalarının həm birbaşa, həm də metaforik əksi təhlil edilir. M.Ə.Rəsulzadənin öz əsərlərində adını çəkdiyi hər bir bədii nümunənin istiqlal ideyasına xidmət edən xüsusiyyətlərindən qısaca, lakin çox sərt və aydın bir həssaslıqla bəhs etdiyi vurğulanır.

Açar Sözlər: *Rəmz, müstəqillik, siyasi fakt, tarixi reallıq*

VIEWS ON THE SYMBOLIC CHARACTER OF THE REPUBLIC'S PERIODIC LITERATURE IN PUBLICITY OF M.A.RASULZADE

Abstract

In the article the comparative analysis of historical and literary events in the work of M.A.Rasulzadeh is looked through. The predecessor of Azerbaijan Democratic Republic-features of the cultural-historical environment of 1900-1918 are analyzed. Symbolic-metaphorical nature of the literary environment which preserved successor ship custom of 20-30th years of XX century is investigated. Based on the examples of the poetry of Guseina Javid, Mohammad Hadi, A. Schaik, J. Jabbarly, A. Jawad and S. Vurghun analysis both direct and metaphoric side of independence ideas. M.A. Rasulzade very shortly and at the same time rigidly and clearly discusses the features cornice serve independence idea of each masterpiece.

Keywords: *Symbol, independence, political fact, historical reality*

GİRİŞ

Ədəbi fikrin inkişafı tarixin bütün mərhələlərində ictimai-siyasi mühitin formalaşmasına rəvac vermiş, onun inkişaf meyillərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Hələ qədim Yunanıstanda bədii ədəbiyyat siyasi və hərbi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olmuş, ədəbi nümunələri yaradan sənətkarlar isə siyasi və hərbi xadim kimi fəaliyyət göstərmişlər. Məsələn, “tarixçi Plutarxin yazdığına görə, afinalılar onları bir daha Salamin adası uğrunda müharibəyə çağıran adamı ölümə məhkum edəcəklərini bildirlər. Solon onları aldadaaraq özünü dəliliyə vurub carçılara məxsus böyük daşın üstə çıxır və Salamini azad etməyə çağıran elegiyasını oxuyur. Yüz misradan ibarət olan bu şeirdə Solon afinalıların vətənpərvərlik duyğularını oyadır və onları adanı azad etməyə çağırır. Afinalıların böyük bir qismi Solonun sərkərdəliyi ilə müharibəyə girir və Salamini meqarlardan geri alırlar”.(Dünya ədəbiyyatı tarixi,1999:33) Və ya siyasi komediyaları ilə tanınmış antik sənətkar Aristofan öz əsərləri ilə “ictimai fikrin inkişaf meyillərini dəyişməyə müvəffəq” (Tronski,2011:210) olmuşdur. Tarixi çox qədimlərə gedib çıxan bu tendensiyanın, yəni ədəbi mühitin ictimai-siyasi fikrin formalaşmasına və yeni inqilabi dəyişikliklərə rəvac verən təsirinə dair siyahı kifayət qədər böyükdür: Reformasiyanın mərkəzləşdirilmiş Almaniya ideyasını, fransız maarifçiliyinin Fransa inqilabını, Tənzimat ədəbiyyatının Türkiyədə yeni ictimai-siyasi dönəmi başladığı aksioma çevrilmiş ədəbi faktlardır. Azərbaycan Cümhuriyyəti də XIX əsr boyunca inkişaf edən və Azərbaycan ədəbiyyatında Yeni dövrün III mərhələsi adlandırılan dövrün ictimai-siyasi təfəkkürdə oyatdığı ideyaların mənəvi varisidir. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bir tarixi, siyasi, ideoloji fakt olaraq yalnız dövrünün tarixi şəraitinin məhsulu olmayıb, həmin illər boyu milli, siyasi, ədəbi, fəlsəfi düşüncənin nəticəsi olaraq meydana gəlib. Milli dövlətçilik

* Gəncə Dövlət Universiteti, yusifli.afaq@mail.ru

ideyasının tarixi o qədər uzağa getməsə də, milli dövlətçiliyi, müstəqillik ideyalarını şərtləndirən milli mənlilik şüurunun yaranması aspektləri məhz bədii düşüncəyə söykənir”. (Əhmədov, 2015:117)

1. “AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ” ƏSƏRİNDƏ ƏDƏBİ-TƏNQİDİ FİKRİN İNKİŞAFI HAQQINDA

M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərinin “Ədəbi və milli intibah” adlandırdığı II bölümündə Azərbaycan ədəbi fikir tarixinə qısa bir ekskurs edərək ədəbiyyat tariximizin yığcam mənzərəsini təqdim edir. Məqsəd həm çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatını dəyərləndirmək, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji bazasını hazırlamış 1900-1918-ci illərin ədəbi fikir tarixinin inkişaf istiqamətləri haqqında danışmaqdır. Azərbaycan ədəbiyyatını bütövlükdə nəzərdən keçirən M.Ə.Rəsulzadə onu farsca yazılmış ədəbiyyat, Füzuli və ardıcılıarı tərəfindən yaradılmış ədəbiyyat və nəhayət, rus və osmanlı ədəbiyyatının təsiri ilə yaranan və M.Ə.Rəsulzadənin üçüncü dövr”(Rəsulzadə, 1991:16) ədəbiyyatı adlandırdığı mərhələlərə bölür. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında qəbul edilmiş bölgüyə uyğun olmasa da, əsərin yazıldığı dövrün ədəbi fikir istiqamətləri ilə üst-üstə düşür. XX əsrin 20-30-cu illərində B.Çobanzadə, F.Köprülüzadə, F.Köçərli, Ə.Nazim Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələləri haqqında təxminən “eyni fikirdə olmuşlar”.(Fikrin karvanı, 1984:154)

M.Ə.Rəsulzadə seçim qarşısında qalan, farsdilli ənənəni, yoxsa qərbyönlü istiqaməti mənimsəmək və mənimsətmək məcburiyyətində olan azərbaycanlı ziyalıların tədricən bu iki istiqamət arasında orta mövqeyi dəyərləndirmək zərurətini anladığını yazır. XX əsrin əvvəllərində Ə.Hüseynzadə milli ədəbiyyatla yanaşı əcnəbi ədəbiyyatın tərcümə yolu ilə təbliğini zəruri sayırdı: “... Avropa mühərrirlərinin əsərini ələ alıb bunları bir-bir tərcüməyə, ya təhvilə qeyrət etməliyiz. Bir qism yeni gənc mühərrirlərimiz zətən belə münasib görürlər və böylə hərəkət edirlər”.(Hüseynzadə, 2007:191)

M.Ə.Rəsulzadə üçün yeni, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının binası Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən qoyulmuş və 1900-1918-ci illər ədəbi və siyasi fikrinin qüdrətli nümayəndələri onun ardıcılıarı olmuşlar. M.F.Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatında əsrlər boyu formalaşmış epik və lirik ənənəni heç bir tərəddüdə yol vermədən sındırmış, həqiqətən xalqa lazım olan, əslində xalqın həyatının real inikası olan əsərlər yaratmışdır. Özü də təsadüfi deyildir ki, böyük dramaturq komediyaya daha artıq əhəmiyyət verirdi. M.F.Axundzadə komediyalarını farscaya tərcümə edən Mirzə Məhəmməd Qaracadağıyə göndərdiyi 1871-ci il 25 mart tarixli məktubunda yazırdı: “Tənqidin moizədən üstünlüyünü sübut edən ən parlaq misal sizin qarşınızdadır. Nə üçün uzağa gedək? Fərz edək ki, bir vaiz nəsihətçi ata məhəbbəti şivəsində bir kitab yazaraq kimyanın həyatda mövcud olmadığını xalqa anlatmaq istəmişdir. Digər tərəfdən isə başqa bir şəxs ortaya çıxmış ki, “kimya yoxdur və kimyanın olduğuna inanmaq olmaz” sözlərini dilinə belə gətirmir. O, ancaq tənqid və istehza məqsədi ilə “Molla İbrahimxəlil” hekayətini yazaraq xalq arasında yaymışdır. İndi deyün görək bu iki növ əsərdən hansının insanların təbiətindəki təsiri üstün və aşikardır? Söz yox ki, “Molla İbrahimxəlil hekayəti”nin! Çünki bu əsər tənqid və istehza üslubu ilə yazılmışdır”. (Axundov, 1962:147) M.Ə.Rəsulzadə M.F.Axundzadə yaradıcılığının məhz bu cəhətinin Azərbaycan bədii fikrinin inkişafında, mətbuatın ideoloji istiqamətlərinin müəyyənləşməsində müstəsna rolunu qiymətləndirirdi. Təsadüfi deyil ki, Axundzadə irsinin bilavasitə ardıcılı, istiqlal ədəbiyyatının yaradıcılarından olan C.Məmmədquluzadənin rəhbəri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində “Azərbaycan məzahirinin xalq etdiyi şah əsər” (Rəsulzadə, 1990:19) adlandırılır. İctimai fikrin formalaşmasında “Şərqi-Rus”, “İqbal”, “Sədayi-həqq”, “Həyat”, “İrşad”, “Açıq söz” kimi mətbuat orqanlarının rolunu qeyd edən və onlardan “Füyuzat”ı ən mümtaz məcmuə adlandıran M.Ə.Rəsulzadə “... bu ədəbi intibahın Azərbaycanın iqtisadi və ictimai inkişafı ilə məşrut”(Rəsulzadə, 1990:20) olduğunu söyləyir. M.Ə.Rəsulzadə üçün ictimai inkişaf və ədəbi tərəqqi ayrılmaz ikilidir, onlar bir-birini şərtləndirir, biri digərinin inkişafını təmin edir.

2.MİLLİ İSTİQLAL İDEYASINI BİRBAŞA VƏ YA METAFORİK ŞƏKİLDƏ ƏKS ETDİRƏN BƏDİİ NÜMUNƏLƏRİN TƏHLİLİ

“Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməndə və 20-30-cu illərdə yaradılrsa da, milli istiqlal ideyalarından ayrı təsəvvür edilməyən ədəbi nümunələr təhlil obyektinə çevrilir. Müqayisə və təhlil obyektinə çevrilən ədəbi nümunələr əsasən poetik və dramatik janrlarla bağlıdır. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, şair Əliyusif, Abdulla Şaiq, C.Cabbarlı və “milli şair” Əhməd Cavad “Milli Qurtuluş ədəbiyyatının” (Rəsulzadə,1991:60) ən parlaq səhifələrini yaratdılar. Bu ədəbiyyat xalq ruhunu, arzu və amallarını birbaşa, gizlənmədən, sufi ədəbiyyatında olduğu kimi rəmzlərə, sovet ədəbiyyatında olduğu kimi mətnaltı mənaya bürümədən eyforiya həddinə çatan böyük sevincə tərənnüm etdi. Lakin sevinc uzun çəkmədi...Cümhuriyyətin süqutu hər şeyi yenidən imperiya istəklərinə uyğun dəmir çərcivələrə saldı.

Zavallı məğlub ölkə,

Sana nə hüquq, nə haqq!.. (Cavad,1992:85)

İmperiyanın adı dəyişmişdi, çar deyil, sovet Rusiyasının hegemonluğu üzərində qurulsada, siyasətinin mahiyyəti eyni idi, işğal olunmuş ölkələrdə azadfikirliliyi, milli düşüncəni, müstəqillik ideologiyasını məhv etmək, imperiya maraqlarına xidmət edən, milli mənləkdən uzaq bir düşüncə tərzini təbliğ edən ideologiyayı və onu şərtləndirən, güzgüsü olan, ədəbi mühiti yaratmaq! Bu ədəbiyyatı, sosialist realizmi prinsiplərinə tabe olan, təşəkkül dövründə proletkultçuluq adı ilə tanınan ədəbiyyatı yaratmaq işinə məqsədli yaradılmış ədəbi təşkilatlar və böyük ədəbiyyatşünaslar ordusu xidmət edirdi. Bu dövrün ədəbi tənqidinin M. Quliyev, M. K. Ələkbərli, Əli Nazim, H. Zeynallı, M. Rəfili, M. Arif, M. Hüseyn, S. Hüseyn kimi nümayəndələrinin əsərlərində zamanın proletar, sosialist ideologiyasına tabe olmaq tələb olunurdu.

Bəs Azərbaycan sovet ədəbiyyatının təşəkkülünü Türkiyədən müşahidə edən M.Ə.Rəsulzadə ədəbi mühitimizin inkişafı haqqında nə düşünürdü? Onun önəm verdiyi, qiymətləndirdiyi ədəbi nümunələrdən danışmamışdan öncə C.Cabbarlının “Od gəlini” əsərinə yazdığı qeydi dəyərləndirməmək mümkün deyil. “Xalq üsyan edir. Gənc Elxan sevgilisinin baş örtüyündən düzəltdiyi bir bayraqla meydana atılır. Müdhiş bir mübarizədən sonra onu tuturlar, əsir edirlər və edamına qərar verirlər. Əlləri arxasında bağlı halda dar ağacının altında onu şəhadət kəlməsini oxumağa məcbur edirlər. O isə “bütün dünya desə də mən demərəm “La ilahə illallah” – deyə hayqırır.

Mənzərənin *rəmziliyi* göz qabağındadır. Tamaşaçılar üçün “ərəb” və “islam” sözləri yerinə “rus” və “kommunizm” sözlərini qoymaq mənəni aktualaşdırmaq üçün kifayətdir”. (Rəsulzadə,1991:71)

M.Ə.Rəsulzadə üçün hətta sovet ideologiyasının rüporuna çevrilmiş əsərlər belə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı rəmzi, metaforik mənə daşıyır. Həmin əsərlərin mahiyyətindəki istiqlal ideyaları, azərbaycançılıq məfkurəsi həddindən artıq şəffaf, metaforik formada təzahür edir. M.Ə.Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində tarixi reallığı ədəbi metafora kimi canlandıran əsərlərin siyahısı kifayət qədər genişdir. Buraya

- C.Məmmədquluzadənin “Kamança” və “Anamın kitabı” dramları
- S.S.Axundovun “Laçın yuvası” pyesi
- H.Cavidin “Topal Teymur” və “Peyğəmbər” dramları
- H.Cavidin “Səyavuş” dramı
- Ə.Cavadın “Göy göl” şeiri
- C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” və “Od gəlini” pyesləri
- S.Rəhmanın “Vəfasız” romanı
- S.Vurğunun “Vaqif” dramı

kimi məlum və məşhur əsərlər daxildir.

“Sovet senzurasının icazəsi daxilində Azərbaycan yurdsevərliyindən ancaq bu qədər bəhs edilə bilər” (Rəsulzadə, 1991:79) deyən M.Ə.Rəsulzadə adı çəkilən hər bir əsərin istiqlal ideyasına xidmət edən xüsusiyyətlərindən qısaca, lakin çox sərt və aydın bir həssaslıqla bəhs edir. Eyni zamanda bu ədəbiyyatı, müəllifləri işgəncələrə məruz qalıb sovet repressiya maşınının qurbanı olsalar da, nümunələri “bolşevik senzurasından azad olaraq mühacirətdə nəşr edilən” Azərbaycan ədəbiyyatından ayırır. M.Ə.Rəsulzadə mühacirət poeziyasının Gültəkin, Yayıcı Kərim, Sənan, Almas İldırım kimi şairlərinin istiqlal mücadiləsi haqqında fikirlərlə qələmə alınmış poetik nümunələrini misal gətirir və geniş təhlil edir.

C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərinin sovet dönəmində səhnələşdirilmədən və ədəbi təhlillərdən kənar qalmasının səbəbini M.Ə.Rəsulzadə bu əsərin “... cəmiyyəti öz ana kökündən ayırmaq istəyən kommunistlərə” (Rəsulzadə, 1991:61) xoş gəlməməsində görmüşdü. XX əsrin əvvəllərində qızgın polemikalara səbəb olan dil və mənəviyyat məsələsi “Anamın kitabı”nda elə metaforik bir şiddətlə səslənir ki, əslində XI əsrdən üzü bəri farsca yazan, XX əsrdə osmanlı şivəsinə və rus məfkurəsinə zorən və ya ideoloji səbəbdən meyil edən Azərbaycan ziyalisini “Ana kitabı” – “Kitabi Dədə Qorqud”dan, şifahi xalq ədəbiyyatından, istiqlal mücadiləsindən uzaq düşərsə, nələrin gözlədiyini göstərir.

M.Ə.Rəsulzadə S.S.Axundovun “Laçın yuvası” əsərinin bolşevik-sovet ideologiyasına zahiri uyğunluğuna baxmayaraq, qəbul edilməməsinin səbəbini inqilaba xidmətin ictimai deyil, təqlidçilik xarakteri daşdığı ilə əlaqələndirir. Bu tip əsərlərdə inqilabi-bolşevik ideologiyasının daxildən yetişən bir məqsəd deyil, sadəcə vasitə, yəni milli ideologiyadan guya xilas olma yolu kimi göstərilməsi əks effekt verir, sovet quruluşunu təbliğ etməkdən daha çox onun süni ideallar üzərində qurulduğunu sübut edirdi.

Cavid yaradıcılığının təhlilinə müxtəlif əsərlərində kifayət qədər yer ayıran M.Ə.Rəsulzadə türklüyün və islamın ümumi qəhrəman tipinin sovet ideologiyası tərəfindən qəbul edilməsinin mümkünsüzlüyü üzərində dayanır. Cavidin yalnız etiqad və din haqqında deyil, azadlıq və istiqlal ideyalarını “Peyğəmbər” əsəri vasitəsilə çatdırma bilmək cəsarəti Rəsulzadəni heyran edir. Cavid yaradıcılığında yeganə deyil, lakin əslində ən kamil metaforik dram olan “Peyğəmbər”dən gətirdiyi misallar həm əsərin mahiyyətini, həm də M.Ə.Rəsulzadənin “Bolşevizm şəraitində sənətkarlarımızın hansı üsullarla öz fikirlərini söyləməyə fürsət axtardığını” (Rəsulzadə M.Ə.1991,62) göstərməyə xidmət edir.

Öylə bir əsr içindəyəm ki, cahan
Zülmü vəhşətlə qovrulub yanıyır... (Cavid,1994:10)
və ya
İnqilab istəyirmisən, mənə bax!
İştə kəskin qılınc, kitabı burax.
Parlayıb durmadıqca əldə silah,
Əzilərsən, qanın olar da mübah.(Cavid,1994:12)

M.Ə.Rəsulzadə hələ Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və cavidşünaslığı bu əsərə qiymət vermədən çox-çox öncə “Peyğəmbər”in rəmzi mahiyyətini bütün istiqamətlər üzrə təhlil edərək ortaya qoyur:

- “zülmü vəhşətlə qovrulub yanan” ölkənin vətəndaşı olan Cavid əslində “kommunist cənnəti” içindəki reallığı əks etdirirdi;
- “qayeyi-amal” uğrunda vuruşlarda daş, tikan, ox, qılınc və s. dözə biləcək qəhrəman obrazı yaradılmışdı;
- dramın ən xırda detallarında belə “Vətən” anlayışının mövcudluğu, hətta Peyğəmbərə qarşı çıxan yaramaz küçə uşaqlarının da vətən şərqisi oxuması əsərin ideya istiqamətini aydınlaşdırmağa xidmət edirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, ” Kommunist rejimi və istilasını altında əzilən Azərbaycan vətəninə azərbaycanlı şairin yaratdığı Peyğəmbərin dilindən söylənən vətən şüarının ifadəsi xüsusilə aydındır. Vətəni sadəcə sözdə sevmək kifayət deyil. Çünki hər hansı bir haqq kimi vətən də ancaq mübarizədə qazanılır. Böyük bir sənətkarlıqla yazılmış bu əsərdən Azərbaycan oxucusunun alacağı hissə məhz budur” (Rəsulzadə,1991:65).

Ədəbiyyatın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönmindən sonra simvollarla zəngin mövzulara müraciət etməsini müxtəlif bədii əsərlər üzərindən qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə bir daha Cavid yaradıcılığına qayıdaraq “ zamanın tələbi” ilə qələmə alınmış “Səyavuş” əsərini təhlil edir. Özü də Şərq ədəbiyyatının ən bəxtsiz qəhrəmanı olan Səyavuşa xüsusi maraq göstərən, Səyavuş müəmmasını ən məşhur əsərlərindən birində rəmzləmiş obraza çevirən M.Ə.Rəsulzadə H.Cavidin bu əsərini həm şeir texnikası, həm də irəli sürülən ideya baxımından təhlil və təqdir edir. Tənqidçi üçün əsərin bədii dəyəri burada hüriyyət üçün çarpışmağa çağıran coşğun xitabların olmasındadır.

Ə.Cavad haqqında danışarkən M.Ə.Rəsulzadə Cümhuriyyət nəğməkarının yaradıcılığını yenə rəmzilik baxımından qiymətləndirir:”Siyasi olmayan parçaları bəzən fürsət olduqda mətbuat səhifələrində özünə yer tapır. Bunların çoxu rəmzidir. Bu rəmzlər çəkist ruhlu tənqidçilər tərəfindən deşifrə olunub şairə hücum üçün bir vasitə olur. Cavad rəmziliyinin başlıca mövzusu Azərbaycan təbiətinin mənzərələridir” (Rəsulzadə,1991:68)

Azərbaycanın işğalı və azadlıq mübarizəsi haqqında yazılmış ən maraqlı əsərlərdən biri Əhməd Cavadın “Səsli qız” əsəridir. Düzdür, M.Ə.Rəsulzadə bu əsəri təhlilə cəlb etmir. Daha çox, “Göy göl” və “Kür” şeirləri üzərində dayanan tənqidçi Ə.Cavadın tərcüməçilik fəaliyyəti və çalışmalarının nəticələrinin sovet hökuməti tərəfindən nəinki qiymətləndirilmədiyi, hətta aradan qaldırıldığı haqqında da danışmışdır.

3. XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA İSTİQLAL İDEYASININ METAFORİK ƏKSI.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönmindən sonra yazılan dramatik əsərlərin rəmzi mahiyyətinin təhlilini C.Cabbarlı və S.Vurğun yaradıcılığına müraciətlə davam etdirir. Həm C.Cabbarlı, həm də S.Vurğunu sovet dramaturgiyasının əsas sütunlarına çevirən cəhətlər M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək ” radikal düşüncə,yetişdiyi sosial mühit, əsasən nəsibsizlərin və məzlumların həyatından alınan mövzular” (Rəsulzadə,1991:70) idi. M.Ə.Rəsulzadə C.Cabbarlı və S.Vurğunu ittiham edirmi? Əsla... O, sovet cəmiyyəti daxilində və sosialist realizmi çərçivəsində yaşayıb-yaradan bu sənətkarları mühakimə etməkdən uzaqdır, tarixi faktları, yazıçının yetişdiyi tarixi mühiti çox gözəl dəyərləndirən tənqidçi belə hesab edir ki, bir çox sənətkarların zahiri bolşevizminin daxilində necə adlandırılmasından asılı olmayaraq dərin bir vətənpərvərlik mövcuddur. Dramatik əsərlərdə rəmzi istiqamətlərin təhlili üzərində dayanan M.Ə.Rəsulzadə “Vaqif” pyesindən Vaqiflə Qacarın deyişməsinin , demək olar ki, tam variantını tədqiqatının mətninə daxil etməzdən öncə S.Vurğun yaradıcılığına verdiyi dəyəri: ”Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verən bu pyes çağdaş Azərbaycan səhnəsinin ən uğurlu əsəri sayılır. Səmədin dili, şairlik qüdrəti və vətənpərvərliyi necə anlamasını görmək üçün Qacarla Vaqifin mükəlliməsindən beyləri birgə gözdən keçirək” (Rəsulzadə,1991:75) şəklində səsləndirir.

NƏTİCƏ

Xalqın azadlıqsevər ruhuna inam və məhəbbətlə yazılmış, müqayisəli təhlillə müxtəlif tipli əsərləri dəyərləndirmə prizmasından keçirən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönmindəki istiqlal ideyasını açıq və ya gizli, çox böyük istedad və vətən sevgisindən doğan bir coşğunluqla davam etdirən 20-30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında fikirlərini M.Ə.Rəsulzadə belə yekunlaşdırır: ”Müqəddəratını hüriyyətsevər millətlərin və mədəniyyət dünyasının müqəddəratı ilə bağlamış Azərbaycan hüriyyət və demokratiya cəbhəsinin son və qəti zəfərinə əsla şübhə etməz! Duyduğu min bir iztirabdan sonra arzuladığı hüriyyət və istiqlalına qovuşacaq!”(Rəsulzadə,1991:86)

ӘДӘБИYYAT

- Axundov*, Mirzə Fətəli. (1962) Əsərləri. III cild. Bakı.
- Cavad*, Əhməd.(1992) Seçilmiş əsərləri,I cild, Bakı.
- Cavid* Hüseyn.(1984) Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı.
- Dünya ədəbiyyatı tarixi*, (Antik dövr) .(1999) Kollektiv müəllifli nəşr. Bakı.
- Əhmədov*, Bədirxan. (2015) XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı.Bakı.
- Fikrin karvanı*, (1984) Kollektiv müəllifli nəşr. Bakı. Yazıçı.
- Hüseynzadə*, Əli bəy.(2007) Seçilmiş əsərləri. Bakı.
- Rəsulzadə*, Məhəmməd Əmin. (1990) Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. (1991) Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı.
- Tronski*, İosif Moiseyeviç.(2011) Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı.

OSMANAALI SIDIK UULU'NUN ESERLERİNDE KIRGIZLARIN SOSYAL VE DİNİ- EĞİTİM DURUMUNUN İZLERİ

Meder SALİEV*

Özet: Bu bildiride ilk eğitimini geleneksel eğitim merkezi olan medreselerden başlayıp, yeni usulde eğitim veren, dönemin “Usul-ı cedit” okulu Ufa’daki “Medrese-i Aliye” medresesinden mezun olan, Kırgızların ilk tarih yazarı Osmanalı Sıdik Uulu’nun yaklaşık on beş yıllık bir araştırmanın sonucunda ele almış olduğu “Tarih-i Kırgız Şadmaniya” ve “Muhtasar Tarih-i Kırgızıya” adlı eserlerinin örneğinde, 19.yüzyılın ortalarıyla 20.yüzyılın başlarında Kırgızların sosyal hayatı, yaşam şartları, dini bilgileri ve eğitim durumları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanalı Sıdik Uulu, İslam dini, eğitim, usul-i cedit okulları, medreseler, Cedit hareketi.

SOCIAL AND RELIGIOUS EDUCATION OF KYRGYZ FROM THE WORKS OF OSMONALY SYDYK UULU

Abstract

This work analyzes the mid-19th and early-20th century’s social lifestyle, general way of life, religious views and educational levels of Kyrgyz people as it was reflected in Osmonaaly Sydyk Uulu’s works “Tarih-i Kyrgyz Sadmaniya” and “Muhtasar Tarih-i Kyrgyziya”. The author started his education from the basic Medrese's of time, and continued it in the central medrese of “Medrese-i Aliye” in Ufa, which was considered as major institute at that time.

Key words: Osmonaaly Sydyk Uulu, İslam, education, Medrese, usul-i cedit schools, cedit movement.

GİRİŞ

Osmanaalı Sıdik Uulu’nun 1875 yılında Kırgızistan’ın Koçkor ilçesine bağlı Abayılда köyünde zengin ve halk yöneten bir ailede dünyaya gelmiştir. Osmanaalı Sıdik Uulu gençliğinde büyük ağabeyi Çarkınbay mollanın eğitiminde harf tanıyarak okuma, yazma işlerine erken yaşta başlayarak Arapça ve İslam dinini öğrenmeye başlamıştır. 19.yüzyılın sonlarında Üç-Turfan şehrinde tahsilini ilerleterek sonradan eğitimini Buhara’daki dini medreseden tamamlamıştır(Sıdikov, 2016:335).

İlk eğitimini aynı yerde yerli bir molla tarafından alan Osmonaalı Tokmak şehrine gelerek Şakir halfa adında bir hocadan eğitim almaya başlamıştır. Şakir halfa o zamanlar Kuzey Kırgızlar tarafından tanınan bir molla olup, Tatarca, dinî, coğrafya ve tarih gibi alanlarda eğitim vermiştir. Osmonaalı bu kişiden beş senelik bir süre içinde eğitim aldıktan sonra eğitimini ilerletmek için duyduğu maddi ihtiyaçlarını karşılamak için doğduğu Temir-Bolot köyüne gelerek öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1899.yılında da eğitimini ilerletmek amaçlı Üç-Turfana’ya gitmiştir oradanda Buhara’ya geçmiştir. Buhara’dayken Şabdan’ın kendi çocukları için medrese açtığını ve dışarıdan hoca getirdiğini duyarak Kemin’e gelip, Ufa’lı hocalardan ders almaya başlamıştır.(Sıdikov, 2016:179).

1903 ve 1904 yılları arasında Şabdan’ın açmış olduğu medresede Şabdan’ın getirtmiş olduğu Yamliha karı, Zakir karı ve Vahabovlar’dan ders almıştır ve onların önerisiyle 1911.yılında Ufa şehrine Medrese-i Aliye’ye gitmiştir(Kocobekov, 2005:21).

Medrese-i Aliye’yi tamamladıktan sonra Kırgızistan’a dönerek 1920 yılından 1928 yılına kadar Pişpek(şimdiki Bişkek) şehrinde Tatar okulunda öğretmenlik yapmıştır. 1931 yılında da bazı bilgilere göre “kulaklık” veya siyasi görüşlerinden dolayı hapsedilmiştir(Sıdikov, 2016:180).

Sıdik Uulu’nun Stalin rejiminin baskısından dolayı ülkeyi nasıl terk ettiği üzerinde farklı görüşler olsa da en yaygın olanı 1933 yılında tutuklanarak Taşkent’te gönderilmesi ve orda da arkadaşlarının yardımıyla hapisten kaçmayı başararak Doğu Türkistan’a kaçması ve Kulca şehrinde ölmesidir(Güngör, 2015:251).

Diğer bir bilgiye göre de 1930.yılında Osmonaalı Sıdik Uulu “zengin aile soyundan gelme” gibi suçlamalardan dolayı hapse atma korkusundan Çin’e kaçmıştır ve 1942.yılında 67 yaşındayken vefat etmiştir(Sıdikov, 2016:197).

27 Mart 1958.yılında Kırgız SSR Yüksek Mahkemesi kararıyla, 13 Mart 1931.yılında Osmanaalı için alınan suçluluk kararları kendi hükmünü yitirmiştir(Sıdikov, 2016:198).

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, meder-saliev1985@gmail.com.

Yazarın, Kırgız tarihini şecere tarzında ele almış olduğu 1913 yılında Şark matbaasında yayımlanan “*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*” ve 1914 yılında “*Tarih-i Kırgız Şadmaniya*” adıyla basılmış iki eseri bulunmaktadır. Eserler 1986 yılında Doğu Türkistan’da ıslah edilmiş Arap alfabesiyle “*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*” ve “*Şadmaniya*” isimleriyle tek kitap halinde Şincan Caştar Basması tarafından tekrar yayınlanmıştır.

Aslında ikinci eser birinci kitabın daha genişletilmiş bir varyantıdır. Eserler yazılış amacı ve şekli bakımından şecere özelliğini taşımaktadır. Eserler Kırgız matbu yazı dilinin ilk örneklerinden biridir. Kırgız sözlü şecerelerinin halk ağzından toplanmış ilk Kırgız şecere kitabı özelliği taşımaktadır. Bu nedenle Osmonaalı Kırgızların ilk modern tarihçisi olarak sayılmaktadır (Güngör, 2015:241).

Ebulgazi Bahadır Han’ın şeceresiyle uygunluk gösteren yazar eserinde, Türklerin çıkış noktasından gelerek Oğuz Han’ın yirmi dört torunundan biri olan Kırgız hakkında bilgi verdikten sonra, birinci kitapta kısa ikinci kitap da geniş bir şekilde Kırgız boyları hakkında bilgi vermiştir. Yazar bu kitabını Kırgızların yaşadığı coğrafyayı gezerek, Kırgızların boy yapısıyla ilgili bilgileri topladıktan sonra ele almıştır (Sağol Yüksekaya, 2016:36).

Yazar eserinde ele almış olduğu bilgileri kendi yazısıyla “*Bizdin Kırgızga tārīh yazuçı ādemi yok bolganı üçün Kırgız kırkkızdan dip Şeyh Mansurdan bir niçe ‘aklga ma’kul bolmagan hikāyetler keltürgen. Körfende tiri aldap aluçılarnıñ sözleri cānıma ötüp on beş yıldan berü ahtarıp tikşerip iki yüz miñ Kırgızdın ata babaların taratıp tā Ādem ‘aleyhi’l-sellamga yetkürdim. Biz de aşıl zatdan ikenimizni bilsün üçün beş yıllık mehneterimni bir sa’atçe körmey kalem tibrete başladım. Töbende Sarbagış, Solte, Bugu, Sayak, Azık Çerik urugların bir birden beyān itüp kiskalık üzre bilgen kadar hazırki curt başlıklarınaçe tartıp cetkürdim*” demektedir (İkinci kitabı).

Bu bilgiler arasında Kırgız boylarının isimleri hakkında efsanelerle birlikte döneminde gözlemlemiş olduğu Kırgızların sosyal hayatları ile birlikte eğitim durumu üzerinde de kısa bilgiler rastlanmaktadır. Bu bildiride de bu iki eser üzerinden Sovyetler öncesi Kırgız halkının hayat şartlarıyla birlikte eğitim durumları üzerinde durulmuştur.

19. VE 20. YÜZYILIN BAŞINDAKİ KIRGIZLARIN SOSYAL VE SİYASİ DURUMUNUN ESERLERDEKİ İZLERİ

19. yüzyılda Kokan Hanlığı egemenliği altında yaşayan Kırgızların, Rus işgali ile birlikte sosyal ve siyasi hayatında değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştır.

19.yüzyılda Kırgızistan topraklarında yaşayan Kırgızlar hayvancılık, avcılık ve tarım ile geçimlerini sağlamaktaydılar. Yazın yaylalara, kışında kışlaklara göçerek konar-göçer şeklinde yaşasalar da özellikle Kırgızistan’ın güney bölgesinde Oş ve Özgen şehirlerinin etrafında yaşayan Kırgızların, Ruslar gelmeden önce yerleşik hayata geçtikleri de görülmektedir (Duman, 2015:4).

Kırgızların Rus egemenliğine girmesinden sonra, Ruslar tarafından Ruslaştırma politikası uygulanmıştır. Başlangıçta Rus nüfusunun azlığı sebebiyle Kırgızlara Rusya’ya bağlı kalmak şartıyla iç işlerinde serbest bırakma sözü verilse de bu söz tutulmayarak, Türkistan toprakları “oblast” adı verilen yönetim birimlerine ayrılarak, başlarına da Rus yöneticiler getirilmiştir. Rus yöneticileri tarafından Kırgızlar üzerinde kolonileştirme ve Ruslaştırma çalışmaları uygulanarak, Kırgız topraklarına Rus köylülerini getirerek ekilebilir arazinin, sulak ve verimli toprakların büyük bir kısmını vermişlerdir. Hatta 1891 yılında hazırlanan bir kanuna göre Kırgızların yaşadığı topraklar devlet arazisi olarak ilan edilmiş ve Kırgızlara özel mülk hakkı tanınmamıştır (Gülbanu, 2015:5).

İncelediğimiz eserde de Kırgızların Kokan yöneticileri tarafından nasıl eziyet çektikleri şu şekilde dile getirilmiştir;

“*Sart uluglarınıñ yamanlığın zulumlığın tundukkoy dip malımızdan zekavet alur idi. Mal sanaganda at bakgan ādemler çıkıp sanar idi. 50 koy sanasa da bir çini çay kolunda turar idi. Kökşeliden ötükü bar takası bar yarım virşik. Şol ötük birlen salgan körfe yasdıknı bulgagan ar cirge barıp konsa sulu bala birlen hatunga asılğan hem ādemde zekāvet bar sulu kız beresizler digen şundaylerdin niçenin oğırlap barıp öltürgen. Āhir bolmagan şoñra Rahmetullahnıñ başın kezip Sartlarını talap Sarhocca digendi çapmak şoldur*” (Sıdıkof, 1914:58).

Yukarıda metinde gösterildiği gibi Hokand hanlığı yönetimi Kırgızlara karşı çok kötü bir şekilde davrandıklarını göstermektedir. Kırgızlar, Hokand hanlığının bu uygulamış olduğu baskıdan kurtulmak için Kokan amiri Rahmetullah’ı öldürerek Rus hâkimiyeti altına girmeyi başarmışlardır.

Yazar, Kırgızların Kokan yönetiminden kurtularak Rus hâkimiyeti altına girdikten sonraki gelişmeleri de şu şekilde ele almıştır;

“*İmdi şol hāl birlen Rusye kol alduna kirdik ok atmay kılıç çapmay ‘adaletlik sayasinde ‘ömr ötkermek üçün inşa’allah faydasın kördik. Nādan idik ‘ālim bolduk. Busuk idik tūsük bolduk, köçmen idik olturuk bolduk. Birak beş altı cıldın içinde biz üçün padşah tarabnan bir merhamet bolgan idi. Nādanlıkdın dumanı*

bir tarabımızdan bazsa, ikinçi tarapdın yahşi yerlerimizni mucuklarga alıp olturgusup bizdin kışlak bolamız digenimizge yerdin yamanın körsatıp, yāki bergen 'arsuların kabul itmey bir bahāne tavıp yaki keç yedkirip şol sebebli hāllarmız bek hālsiz bir hālde kaldı. Yer şunan ayrılıp şol şekildi haller üstümüzge keldi. Şol şekildi merhametden kur kalımız nādanlıkdan başka yamanlık yok muratdan kalmayık. Şol sebebli Rusye kol aldına kirdik. Evvelki cavkerlikge üyrengen halkımız birbirine yamanlıkkıur bolsa evvelkiçe kılıp baş ber-may turdılar. Anıñ üçün Bişbek uyanan vayskavay ıstarşine Şabdan batır hacı Cantay oğlın Baytik batır Kınayoglı, Cangkaraç Aşşocaoglı, Nogoybay Davletbakogulların halk arasınan yardım üçün her birlerine orun berip halknı şularnın yardımları birlen yahşi ratke saldı. Kırgızdın ya'ni Orte Asyanıñ Rusye kol aldına kirüine 1867.ñçi yıl bolup bu cılga 48 yıl boladur. Kalpakofsky digen candiral idi karatkan”(Sıdıkof, 1914:59).

Metinde de görüldüğü gibi Kokan hanlığından kurtularak Rus hâkimiyeti altına girdikten sonra Kırgızların hayatında iyi ve kötü yönde iki taraflı deęişiklerin olduğundan bahsetmektedir. Rus yönetimi ilk beş sene içinde Kırgızlara karşı merhametli davrandığından bahsetmekle birlikte nadan olan Kırgızların âlim olmaya başladığından, göçebe hayatlarını bırakarak yerleşik hayata geçtiklerinden bahsetmektedir.

Rus hâkimiyeti altına girerek Kokan hanlığının eziyetlerinden kurtulan Kırgızlar için, Rus hâkimiyeti de bazı baskıları uygulamaya başlamıştır. Bir taraftan nadanlık, cahillik içinde geri kalmışlığın sıkıntısını çekmekte olan Kırgızlar, Rusların gelmesiyle birlikte ellerindeki verimli ve sulak topraklarını Rusların getirmiş olduğu Rus köylülerine kaptırmışlardı. Rus hâkimiyeti Kırgızların verimli topraklarına Rus köylülerini yerleştirirken, yerleşik hayata geçmek isteyen Kırgızlar için de kurak ve verimsiz olan toprakları vermeye başlamıştır. Eskiden beri adaletsizliğe karşı savaşmayı bilen Kırgızlar, Rus yönetiminin bu uygulamalarına karşı çıksalar da, Rus yönetimi yerli halkın önde gelenlerinden kendilerine yardımcı seçerek ayaklanmaları engellemeye çalışmışlardır.

Yazar, eserinde Güney Kırgızistan'da yaşayan Kırgız boyları hakkında da bahsetmektedir. Eserde şu şekilde geçmektedir; *“Adigineden on urugSatar, Barkı, Börü, Kökçe, Ulı, Olceke, Tavke, Sabay, Coru, Ar-day, Mönök dip bul tuhanlarga 1914.ñçi yıl 23.ñçi martde bardım. Kördüm üç atasın aytup birarlık Adem kalmadı. Dirlik ikan bizdin tarapda üç apasın bilmeze kul dip uyat kılurlar ya'ni sart bolup şehirga kirip medeniyetlanmay ya 'ilm okup ma 'rifetlenmey adaşkan Kırgız bolupdu”(Sıdıkof, 1914:30).*

Yazar 23 Mart 1914 yılında Güney Kırgızistan bölgesini de gezdigidinden bahsederek, buradaki insanların üç atasından fazlasını bilmediklerini, kuzeyde ise yedi atasını bilmeyenlerin köle olarak sayılacaklarını söylemektedir. Buna göre yazarın bulunduğu Kuzey Kırgızistan topraklarında yaşayan Kırgız boylarının henüz yerleşik hayata geçmediğinden eski geleneklerini daha iyi koruyarak yedi soyuna kadar ezberle bildiklerini çıkarabiliriz. Güney Kırgızistan topraklarında yaşayan Kırgız boyları ise yerleşik hayata geçerek, şehirleşmenin ve diğer uluslarla olan bağlantıları ve ilişkilerinden dolayı artık eski geleneklerinden biraz uzaklaşmaya başladıklarını görebiliriz.

Kuzey Kırgızistan'da yerleşik hayata geçmenin olumlu yönlerinin olduğunu hissederek ilk yerleşik hayata geçmek isteyen Kırgız boyunun da Solta olduğu metinlerde şu şekilde rastlamaktadır; *“Cantay medeniyet ma 'rifet talep itüp şehirga olturmaknı ihtıyar itip kışlak bolgandın alıdır. Şehir demek baygamber ornı badişahların davleti olyaların mescidi ma 'rifetniñ beşiği medrese fakirlerin muhtaclarınıñ çıku, ādemdi hayvandan ayru, ādem estü şehirde ikenliğin evvela sezgen bilgen Cantay bolsa de keli Solta bildi başka ahmaklar kaydan bilsün”(Sıdıkof, 1914:100).*

Bu metne göre insanların marifetli ve kültürlü bir şekilde yetiştirilmesi için yerleşik hayata geçerek şehirleşmenin önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Şehrin, peygamberlerin yeri, evliyaların mescidi, padişahların devleti, marifetin beşiği olduğundan bahsetmekle birlikte şehrin, fakirlikten kurtulmanın, insanı hayvandan ayırmanın bir aracı olduğunu dile getirmektedir. En önemlisi de akıllı insanların şehirlerde olduklarından bahsetmektedir. Bunun için de göçebe hayattan yerleşik hayata geçmenin önemli olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Kırgız boylarının her zaman birbiriyle savaş içinde oldukları hakkında da şu cümlelerden görebiliriz; *“Bugu Sarbagış bir Kılırdan bola turup aralarında köp kan töküş payda boldı. Ma 'rifetsizlikde bir birlerin öltürmekni hüner bildi”(Sıdıkoglı, 1913:39).*

19 VE 20. YÜZYILIN BAŞINDAKI KIRGIZLARIN DİNİ VE EĞİTİM DURUMUNUN ESERLERDEKİ İZLERİ

Türk halklarının İslam dinini benimsemeleri ve kültürlerine adapte etmeleri farklı şekillerde ve zamanlarda oluşmaktadır. İslam dininin Türkistan bölgesindeki Türk halkları arasında yayılmaya başlaması birbirinden farklı iki sosyo-kültürel ortama göre nitelik kazanmaktadır. Bunlardan birincisi de yerleşik hayata erken geçmiş, şehirli Türklerdir. Şehirli Türklerin artık belirli bir yerde yerleşmesinden dolayı, medreselerde işlenen ve öğretilen İslam'ın kitabı esaslarına bağlı olan, aynı zamanda gelişmiş ve rafine bir kültür, sanat

ortaya koymuş çoğunlukla Sünni Müslümanlığı benimsemiş olan Türklerdir. İkinci bir grup ise bozkırlarda yaşayan konar-göçer Türklerdir. Konar-göçer Türkler, eski inançlarından henüz sıyrılamamış, biraz da tasavvuf ağırlıklı bir mistik Müslümanlık anlayışını benimsemişlerdir. Bu halk İslam'ının da Türkler arasında iki biçimi bulunmaktadır. Birincisi ortodoks da denilen Sünni yorumu benimsemiş halk kesiminin sergilediği biçim, ikincisi de heteredoks da denilen Batini anlayış biçimidir. Fakat ikisi de aynı tabana dayanır, bu da ortak taban halk İslam'ıdır(Cihan, 2015:220).

19.yüzyılda Kırgızların dini hayatları hakkında bilgi veren seyyahlar, çoğunlukla Kırgızların İslam dininden uzak olduklarını ve İslam'ın onlar üzerindeki izlerini olabildiğince zayıf göstermektedirler. Seyyahların vermiş olduğu bilgilere göre Türkistan'da İslam dininin etkisini az olduğu konar-göçer Türk halklarının başında Kırgızlar gelmektedir.

19.yüzyılda Kırgızların dini inançları hakkında bilgi veren seyyahlar ve araştırmacılar, Kırgızların İslam dini ile aralarının mümkün olduğu kadar uzak olduğunu göstermişlerdir. Buna göre Alman asıllı Rus Türkolog'u Radloff, 1859-1870 yılları arasında Sibiry ve Türkistan toraklarına yapmış olduğu seyahatlerinde Kırgızların dini inançları hakkında şunları yazmaktadır; *"Kırgızların hepsi de, Kazaklar gibi Müslüman'dırlar, ancak onların İslamiyet'i daha geç kabul ettikleri söyleniyor. Tatarlar, Kırgızların tamamıyla putperest olduklarını, ne oruç, ne namaz, ne de imanın şartlarını bilmediklerini ve hatta peygamberin adından bile habersiz olduklarını iddia ederler. Fakat bana kalırsa diyebiliriz ki Kırgızlar kendilerini çok ciddi Müslüman sayar ve Kalmıkları kâfir sayarak kendilerini onlardan kesin surette ayırırlar. Din üzerine bilgileri az olmakla beraber, onlar Kazaklara nazaran daha fanatikler, destanları din savaşından bahseder. Bunun sebebi, kısmen belki de kâfirlere komşu olarak yaşamalarından ileri gelebilir"*demektedir(Cihan, 2015:224).

Amerikalı diplomat Eugene Schuyler 1873'de Isık Göl civarında karşılaştığı Kırgızların dinî hayatı konusunda onları iki gruba ayırarak şunları demiştir; *"Din hususunda Kazaklar gibi, Kırgızların pek azı Muhammed'in varlığını işitmiş olsa da ismen Müslüman'dırlar. Daha az bir kısmı da ne namazları bilir ne de bu akidenin vecibelerini yerine getirir. Yaşantılarında eski Şamanist inançların izlerini taşırlar"*(Cihan, 2015:224).

Rus subayı Mikhail Ivanovich Venyukov, 1865 yılında yaptığı gözlemlere dayanarak Çin sınırında, Tanrı dağlarının eteklerindeki göçer Kırgız boylarının dinî hayatı hakkında şunlara değinmiştir; *"Kırgızların ahlaki tüm kavramları ve fikirleri en eski (ilkel) inançlar ve önyargılar üzerine kurulmuştur. Kırgızların dini İslam'dır. Bununla birlikte onların, özellikle Çin'e komşu kabilelerin arasındakilerin Müslümanlığı çok yüzeyseldir. Bazı Kara-Kırgızlar Allah'ın doksan dokuz ismini bilmek şöyle dursun, Peygamberlerinin ismini dahi bilmezler. Kuran'da kesin şekilde yasak edilen sarhoşluk, Kırgızlarca bir günah olarak görülmez. Birçok başka konuda onlar cehalet yoluyla Kuran'ın belirlediği kuralları açıkça ihlal ederler. Gariptir ki, Şamanizm'in bazı adetleri hala bu insanlar tarafından korunur"* (Cihan, 2015:223).

Kazak bilim adamı Çokan Velihanov, Tanrı dağı Kırgızlarını gözlemleyerek şu değerlendirmelerde bulunmuştur; *"Kırgızlar kendilerine Müslüman diyorlar ama henüz Muhammed'in kim olduğunu bilmiyorlar. Onların düşün ve cenaze törenleri Şaman tarzında yapılır, ama eğer bir Tatar veya Orta Asyalı mollanın yardımını sağlayabilirlerse dualar okunur. Kendimden emin bir şekilde iddia edebilirim ki, Isık Göl'den Bedeşan'a bütün bölgenin tamamında bu kabileden okuyabilecek bir tek şahıs yoktur"*(Cihan, 2015:225).

İncelediğimiz metinde de Kırgızların dini inançları şu şekilde yansıtılmıştır;

"Kanat hem Timur urgunuñ ataklı âdemlerinen dinge yardımçı idi. Oglı molla İshak Medrese-i 'Âliye-ni bütürüp şehir Ufadan 1914.nçi 21.nçi afrilde kaytdı.Kıdıkdan molla Sabit, Baki, Sali. Carkımbay hacı bu Timur urgu imez. Sayak, Sarbağışdın evladının tanıtgan togru yolga şalğan iyman İslam üyretip 'ilim yolun körsetken. Mundın evvel Kırgız şunday bir camanda idiki haram nerse yok idi. Özü ölgen maldın etin cimek, zina kılmak, oğru kılmak, cılangaç yürmek şekildi. Bu zatdın naşihat boyunca halk ayırıp berdi. Helal haram digen 'ilim digen nerse az az surap halk yolga kire başladı. Ol vaktde 'ilm tamam bolur idi. Hoca hafı, Çahar kitapdın kırahtların oku birlen namaz okulur idi. İyman, İslam, Allahnı dalil birlen tanu yok idi. Bu zat şol dâvet birlen Muhammedali damlanı aldırdı. Bul vaktde tamam şeri 'at yolu bilinip 'ilim oku şol kadar alga ketdi" (Sıdıkof, 1914:46).

"Ruze tutar idi, namaz okulmaz idi. Arasında namaz okuganı bolur idi. Anı molla der idi. Ağız açarda kündin batu birlen işi yok bir âdemdin azan aytuna karap turar idi. Azan aytsa az bolsa on çakırım yirde Âdem at birlen kelip karay turgan Âdem atın ayamazdan çavıp citip ağız açar idi. Haber berür idi. Namazga tüşmek üçün kelür idi. Lekin ayta turgan nesresi yok illi yılda kıyamet bolur dip, imam Mehdi çıkar dip, ne nerse togru kelse anı aytıp keter idi. Namaz cenazede okuçı idi. Lekin urük'ü secde kıur imiş. Şunda bir âdem cenaze okuganda ikinci bir âdem aytupdı men cenaze namazın okuğanların körgenim bar. Sizçilep

yığılıp okuganı yok idi digende cevap beripdi. Ol evvelki namaz bu namaz Hudayar handan soñra çıkıdı. urük'ü secde birlen okulmak boldu digende yeñüp ketken bilgen ädemdi imdi şunday zamanlardın ahvallerin şol halga keltürgen ola. Molla Yarkımbay andın soñra Muhammedali Kırgız urgunan andın soñra Yamlişe karı andın soñra çar tarapdan yol açkan Muhammedzakir 'Abdulkeşafoglı, Vahabof cenapları din agası ma'rifet bekāsı Sarbağış, Solte, Bugu, Sayakdın ustadı boladur. Erteli keç du'Ada bolup köñülden çikarmaz tiyüş"(Sıdıkof, 1914:48).

"Bizdin ilde bir divāne yürer idi. Çerik'de molla iken bir kunduk divāne molla alifni hem tanumaz iken birak başında selle bar kolunda 'asa bar divāne ne sözleze şari'āt bolup ukular iken selleli ädem molla Sart bolse hoce digen halkhasır Çerik ikisi mollaları 'ilmdi tamam ite Çahar kitapdan başlap hoce Hafisdan temām ite mollaları iman İslamdi bilmey molla bolup çika. Okutkan Kaşkarlıkdarda iman İslam bilmegeni mollalikkıladur. Çerik'ge bolmaza molla divāne ayırımı bolmese kalay molla anda barıp tursun ves-selam"(Sıdıkof, 1914:112).

"Hiç kimden ukmayınçe arakharam didi. Özü içmedi hem til ala turganga de aytdı içme 'akıl ketirar iken munday nesreni içip 'akılsız bolu yahşi imez der iken"(Sıdıkof, 1914:42).

"Tārih bilmegen soñ Oş ademleri taş şekildi bu şehirge kim kelip kim ketdi kaydan bilsün yalgandan yalğan tahtı Süleyman dip 'āşık bolup ädem aldav peygamber aytupdı 'ilm izle 'ilim oku yalğan aytuçı ah-mak ümmet bolma 'ālim bol nādan bolma dip hazret 'Ali aytupdur(...) ya 'ni balalarıñızni üyretñizler za-manıñızde yene başka zamanda bola turganlarını ya 'ni kele turgan zamanlarında habar ber digen bu hazret balaların üyretken. Bizdin 'ömrimiz yalğan aldav birlen boldu. Balalarım sizler de bu taht-ı Süleyman bu yerde baş agrısı yok bola bu yerde ädem tilegin Allah kabul ite dip olay bolsa ol şeyhler tegi bay bolmadı oñmadı vesselam aħmaklık şol kitaplarga 'amel kılmay tavga taşka ülülge mazar dip bek 'ömr ötkeriş. Niçen 'ulemalar bar hasır tirü barsañız 'ilm üyrete 'akl üyrete kitaplarga 'amel kıl der. Andın kaçar yalğan kayda baramız!! 'Acaba"(Sıdıkof, 1914:32).

Yukarıda geçen bilgilerden yola çıkarak, Kırgızistan topraklarına Tatarların gelmesinden önce, Kırgızların İslam dininin rükünlerini bilmediklerini, neyin haram, neyin helal olduğundan haberleri olmadığı görülmektedir. Medreselerde eski usulde sadece okuma ve ezberden ibaret olan eğitimle Çahar kitapla birlikte Hoca hafız kitapları okutularak, öğrencilerin İslam'ın şartlarını öğrenmeden mezun oldukları görülmektedir. Bu dönemde Kırgızlar arasında haram diye bir şeyin olmadığı, ölen hayvanların etleri yenildiği, zinanın, yalan söylemenin ve hırsızlığın da bol olduğu görülmektedir. Namaz ve orucun da dinin gerektirdiği şartlara uygun şekilde uygulanmadığı, cenaze namazlarının farklı biçimde kılındığı ve orucun da gerektiği gibi tutulmayarak kendi isteklerine göre değiştirilerek uygulandığı görülmektedir. Halk arasında dolaşan, bir harf bile bilmeyen sarıklı olan Sart'ların hoca olarak kabul edildiği görülmektedir. Cenaze törenlerinde olsun diğer günlük yaşantılarında olsun eski batini inançlarından kurtulamadıkları da görülmektedir.

Görüldüğü gibi ne zaman Kırgızistan topraklarına Tatarların gelmesiyle başlayan yeni usul eğitiminin etkisiyle halk haram ve helalin ne olduğunun farkına vararak, eğitim seviyelerinin yükselmesiyle İslam'ı nasıl yaşanması gerektiği gibi yaşatmaya başlamışlardır.

Medreselerin sayısı bu dönemde Kırgızistan topraklarında çok yaygın olmamakla birlikte 1892 yılında verilmiş olan bilgilere göre toplam yedi taneydi, bunların beşi de Kırgızistan'ın güneyi Oş şehrinde bulunmaktaydı. 19.yüzyılın yarısından itibaren açılmaya başlayan medrese geleneğinin Kırgızistan topraklarında yaygın olmamasının nedeni de göçebe hayat tarzını benimsediklerinden kaynaklanmaktadır(Akımjan kyzy, 2015:294).

Oş şehrinde açılan medreselere örnek eserlerde şu şekilde geçmektedir; "Barkı urugunan 'Ālimbek di-gen han bolgan Hohan şehrine bu zāt Oş şehrine bir sor medrese saldırgan Buhar medreseleriniñ borumunde hoş hava cayda Oş şehri tamam aldında körüne biyüük orunda"(Sıdıkof, 1914:31).

Rusya Müslümanlarının cehaleti yüzünden Rusya sömürüsü altında kaldıklarını düşünen aydınlar bu problemlerden kurtulmak için çeşitli yöntemler arayışları içine girmişlerdir. 19.yüzyıldan itibaren Tatar-Kazan bölgesinde görülmeye başlayan Ceditçilik hareketinin öncüleri İslam'ı ve mevcut geleneği içinde buldukları zaman diliminde yaşadıkları coğrafya ve şartlarda yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Dini düşüncenin yenilenmesi için de özellikle eğitim kurumlarının yenilenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bunun sonucunda İsmail Gaspıralı'nın 1884 yılında açtığı ilk cedit okuluyla, Ceditçilik hareketi hız kazanarak, Türkistan topraklarında da usul-i cedit okulları açılmaya başlamıştır. İlk başta sosyal düzeni değiştirmenin yanında toplumun manevi hayatını da ıslah etmeye, bunun için de geleneksel din anlayışının yenilenmesini düşünen Ceditçiler, yeni usule göre eğitim veren okulları açarak, gazete, dergi ve dünyevi ilimlere ait ders kitapları hazırlamaya başladılar(Kadyrov, 2014:160).

Kırgızistan topraklarında Kadimciler yani eski usulde eğitim veren sistemlerin fazla yaygın olmamasından dolayı Cedit hareketi Kırgızlar tarafından kolay bir şekilde benimsenmiştir ve 1917 yılına

gelindiğinde Kırgızistan topraklarında 30 civarında usul-i cedit okulunun açıldığı görülmektedir (Murzakulova, 2014:273).

Cedit hareketinin Kırgızistan topraklarına gelmeden önce, Kırgızların nasıl bir durumda olduğu şu cümlede “*Kırgızlar ‘ilm ma‘rifetden habersiz taş arasında mal asramak*” (Sıdıkof, 1914:29) açık bir şekilde gösterilmektedir.

Usul-i cedit okullarının açılmasıyla Kırgızistan topraklarında eğitim alanında eski usule göre, nasıl değişiklerin oldu aşağıdaki metinlerde açık bir şekilde görülmektedir.

“*Çokoniñ ‘ömri rahatlık birlen ötdi. Bir ‘acep âdem idi. ‘Akıllı söz tapğuçı ‘ömrinde bir âdem birlen yaman aytıp söküşmegen hem uruşmegan köp sözlemegen, dâima kitap gezit curnal karagan târih okugan*” (Sıdıkof, 1914:38).

“*Dalada koyçuçılıkçılar da sabak okuy turgan boldu. Anda ‘ilm muhtaşardan tamam bolur boldu. Andın soñra Kurân oku krat ‘ilimleri açıldı. Çuvar akaçılık Yamlihe kârını Şabdan Batır alıp miñ şomga hatun alıp berip bir niçe yıl tutdı. Krat şol kadar alga ketdiki bir harfde niçe hüküm bar niçük sıfatı bolur diseñiz kartnan yaşlarineçe cevap birerlik boldu. Şol ahvâl başlanun 10 yıl bolmadı şol haşırda 1901. 1902. nçi yıllarda Troski şehrinen Tokmak şehrimizga Zakir kÂrı ve Vahabof cenapları keldi. Bul vaktde şol kadir artıldı. Şakirdlerdin köpliknen Tokmakda turgan Çavakof digen uluglarımız Kırgız balasın şehirden okumazga emir itüp kua başladı. Şabdan batırdın suranu ustazımız Zakir damlanıñhayret sayesinde taralmadı. Yıldan yıl artılmakda bolup bu âdemdin nahu, sarf ‘ilim okula başlandı. Krat ikinçi türli artıldı. Kırgız balasınan da karılar çıka başladı. TÂrih, cografya ‘ilmi, hesap, usul-ı cedide oku demek bu ôatdan başlanıp balalarga azrak cân kirdi. Andın damlanıñ emir ma‘ruf boyunca bu künlerde balalarımız her ülken şehirlerga katuşip tarih yaza turganlar çıkup Ufa barıp Medrese-i ‘Âlieni bitirip kayta tuğtın boldu. Hem şehirlerden vasıfe berip mu‘allim çakıra turganlar boldu. Evvelki zamanda, ya ‘ni mundın 20 yıl burun bala okutgan molla, malay, hizmetçi hükminde idi*” (Sıdıkof, 1914:46).

Yukarıdaki metinlerde görüldüğü gibi yeni usul okulları açılarak Yamlihe, Zakir, Vahabof gibi Tatar öğretmenlerin ders verdikleri görülmektedir. Yeni usul eğitiminde Kuran ve kıraat dersleri dışında dünyevi ilimlerden tarih, coğrafya, matematik gibi derslerin de okutulmaya başlandığı ve bunun sonucunda gençlerden yaşlara kadar, hatta dağlardaki çobanların bile eğitim görmeye başladığı görülmektedir. Aynı zamanda eğitim almak isteyenlerin sayısının artmasından korkan Rus yönetimi, dağlık bölgelerde yaşayan Kırgızların şehre gelerek eğitim almalarını da yasakladığı görülmektedir.

Yani 20.yüzyılın başlarından itibaren geleneksel dini eğitim merkezleri düzeltilerek, yeni usulde eğitim veren medrese ve okulları açılmaya başlanmıştır. Yeni usulde eğitim veren okullarda eğitim kendi ana dillerinde verilerek, din derslerinin yanında edebiyat, fizik, kimya ve Rusça gibi diğer dersler de öğretilmeye başlamıştır (Kubatova, 2012:101).

“*Başka boluşlardın curut bilegen âdemlerinde ‘izzet kılmakda din milletimizge Şabdan soñrahizmet kulgan medrese saldırıp müderris aldırıp balalar okutgan ya ‘ni okugan şakirdleri usul, tuzih, talhis okugan yalguz Orta Asyah Kırgızmandur. Medresesiniñ mollası bola. Dür ismi Şerif Necmeddin damla Buhara-i Şerifden hatim kılup müderrislik şahadetnâme algan medresesi hükümet tarabdan salınıp bahası 15miñşomga tişken medresege bir tarabnan Rusçe de okutup faydalenip turgan yalguzdur*” (Sıdıkof, 1914:52).

“*Malga caylu yerlerdin; Batır aldı barısın
Çoñ Kemindin içine; Savot çilek şaldırdıñ
Çıkaç usta bir bölek; Barın batır bildirdiñ
Halk içine ne kerek; Medrese mektep açdırdıñ
‘İlim oku bek kerek; Ahvalin biler zamandın
‘İlm oku bek kerek; Usul-i cedit mollasın
Alsa bolur tezrek; üç dört aydın içinde
Hat yazını bildiret; Sekiz aydın içinde
İyman İslam bek bilet; Şunday ‘ilm bildirgen
Faydasın halkga tiydirgen; Batır hacı siz kerek
Şunday oku boluga; Tertipli medrese bek kerek*” (Sıdıkof, 1914:74).

Yukarıdaki örnek metinlerde de usul-i cedit okullarının önemi üzerinde durulmuştur. Usul-i cedit okullarının sayesinde üç dört aylık bir sürede okuma yazmayı, sekiz aylık bir süre içinde de iman, İslam’ı öğrendikleri dile getirilmiştir. Bunun içinde bu okulların sayısını arttırarak usul-i cedit hocalarının sayılarının arttırılması gerektiğini söylemekle birlikte, bunların sayesinde tarım ve hayvancılık dışında marangozluk, arıcılık, dericilik gibi fabrikaların açılmaya başlandığı gösterilmiştir.

Kırgızistan topraklarında usul-i cedit okulları 20.yüzyılın başlarında ilk olarak 1901-1902 yılları arasında Karakol şehrinde üç, Pişpek'te iki ve Tokmok'ta bir okul açılmıştır(Kubatova, 2012:157).

Eserlerde, Usul-i cedit okullarının eğitim alanında getirdiği yeniliklerle birlikte, eğitimin önemli bir araç olduğunu anlayabilen bazı kişiler tarafından mescit ve medreselerin açılmaya başlandığı hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

“Çolpankul hacı hasır Kanay urgunuñ davletli kâdirli âdemi bolgan şekildi. Sokuluk beketine işkol açıp balalar okutup milletimizge hizmet kılıp ‘ömrin ‘ibadat rahatlık birlen ötkerip her vakt târih, gezit, cur-nal okup dünya ahvallernen haber itken zatdur”(Sıdıkof, 1914:99).

“Çoybek hacı hasır Moñoldordin aksakal hem insap tavkıkalı künden kün Hudaga bendilik kılmak. At-başınıñ Akcar digen yerine Mescid medrese saldırgan milletimizge hizmet kılğan bir zatdur”(Sıdıkof, 1914:109).

“Bu Kasımalı hacı Esenkul tuhandın din milletimizge hizmet itüp mal cânların sarf kılğan yalguz bu âdemdür. Balaların ‘ilm yolına yürüzüp künden kün Hudaga bendelik kılıp 5000 somga medrese saldırap halk üçün balaların okutup hizmet kılıp ahiret azıkların alğan bu dünyanıñ yalğanlıkın bilgen zamandın ah-vâlinan haberdar bolsam digen”(Sıdıkof, 1914:39).

Yukarıda zikredilen Tatar hocalarından, Kırgızistan topraklarında açılan usul-i cedit okullarından eğitim alıp mezun olanlar, eğitimini devam ettirmek için Ufa'daki Medrese-i Aliye gönderildikleri de eserlerde şu örneklerde rastlamaktadır; “Molla Narıncul Medrese-i ‘Âliyenî tamam itdi. Şehir Ufadan 1914.nçi yılda 15.nçi afrilde(Sıdıkof, 1914:45). Molla İshak Medrese-i ‘Âliyenî bütürüp şehir Ufadan 1914.nçi 21.nçi afrilde kaydı”(Sıdıkof, 1914:46).

Usul-i cedit okullarının açılmaya başlamasıyla karşı çıkanlar da bulunmaktaydı. Buna örnek eserde şu şekilde geçmektedir;

“Usul-i cedit okugan, Kafir işi bu dedi;
İlim bilmez nadanı; Mazak kıldı bizlerni
Hohan, Taşken mollası; Mektep açtı bilgeni;
Gası reyis bolğanı, Haram digen bizlerde;

Bilimi yok oganı; Şular halkdı buzğanı” (Sıdıkof, 1914:68) şeklinde usul-i cedit okuyanların kafir olacaklarını dile getirmişlerdir.

Kırgızistan topraklarında açılan diğer bir eğitim kurumu da Rus-Tüzem(Yerel Rus okulları) okullarıdır. Bu okullar Çarlık Rusya'sının hâkimiyeti altında yaşayan diğer milletleri Ruslaştırma amaçlı açılmıştır(Akimjan kyzy, 2015:301).

Rus yönetimi diğer milletleri eğitim yoluyla Ruslaştırma politikasını ilk olarak konar-göçer Kırgız ve Kazaklar üzerinde uygulamaya başlamıştır. Çünkü konar-göçer olan Kırgız ve Kazaklar, yerleşik hayatta yaşayan milletlere göre daha kolay asimile olacaklardı(Murzakulova, 2014:270).

Bu okullarda Rus Çarlığı'nın diğer halklar ve topraklar üzerinde koloni siyasetini uygulaması, yerli halkların yönetilmesi ve onların Çar hükümetine hizmet ettirmesi için postacılar, tercümanlar ve yerel Rus yönetiminde çalıştırılacak elemanlar yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu şekilde ilk Rus-Tüzem okulları Kırgızistan topraklarında 3 Ekim 1884 yılında Çüy vadisinde Tokmok şehri ile Kara-Konuz köyünde, 1887 yılında da Oş şehrinde açılmıştır(Mircanova vd., 2015:22).

İncelediğimiz metinde de bazı şahısların Rus okullarından mezun olduğuna dair bilgiler bulunmakla birlikte, Rus-Tüzem okullarında okutulan derslerin içerikleri hakkında bilgile yer verilmemiştir.

“Molla Cafer Rusçe okusun tamam itken. Her molla her bir türli hünerge kirişken ümitli balaları bardur”(Sıdıkoğlu, 1913:23).

“Muhammedali hazırki Satıpaldı urgunuñ açık fikirli curt bilyegen ülkeni bir niçe yıl badişah hidmetlerinde bolup Orusçe okugan. Milletimizge hidmet kılmagı köñülünde bar. Partiyelik tumanı kaplamakda bolse de din agası ma‘rifet bekasi bir yigit”(Sıdıkoğlu, 1913:42).

“Abdullah ibn Derdayılge kemnaşiyah bütürgen boluş Aşır Sultan Sıdıktan Abdukerimge kemnaşiyah bütürgen Rusçe”(Sıdıkof, 1914:98).

SONUÇ

Sonuç olarak baktığımızda eserlerde, dönemin sosyal ve siyasî, dinî ve eğitim durumları hakkında geniş bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Kokan hanlığı döneminde ve Çarlık Rusya döneminde de Kırgızlara, bu iki yönetim tarafından eziyet edildiği görülmektedir. Çarlık döneminde Kırgızlar üzerinde Ruslaştırma politikası uygulanmakla birlikte, Kırgızların sahip oldukları sulak ve verimli toprakların Rus çiftçilerine verildiği görülmektedir. Dinî durumlarını değerlendirdiğimizde seyyahların da ele aldıkları gibi kendilerini ne kadar Müslüman sapsalar da dinin şartlarını olduğu gibi uygulamadıkları örneklerde açık

gösterilmektedir. Bunun sebebi de Kırgızistan topraklarında medreselerin fazla bulunmaması ve varsa da sadece eski usulde Kuran ezberlemek ve kıraat okumaktan ibaret olduğu örneklerde görülmektedir. Ne zaman İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde Rusya Türkleri tarafından din ve eğitimin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ele almasında itibaren din ve eğitimde değişmelerin, gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Usul-i cedit sayesinde dağlık bölgelerde ilimden habersiz yaşamakta olan Kırgız halkı hem dinî hem dünyevi eğitimlerini öğrenerek, İslam'ı gerektiği gibi yaşamaya öğrenmeye başlamışlardır. Örneklerde de görüldüğü gibi Kırgızistan topraklarında usul-i cedit okullarının sayısının arttığı ve şehirlilerin ve köylü çobanların bile eğitime önem vermeye başladığı görülmektedir.

Yazar eserinde de “Niçin tarih bilmemiz lazım?”, “Tarihin faydaları”, “Hangi tarihi evvel bilmemiz lazım” şeklindeki sorularıyla Kırgız halkı için geçmişten ders çıkararak geleceğe doğru adım atmamız gerektiğini göstermektedir. Eğitimin önemli bir unsur olduğunu dile getiren yazar eserinde;

“Ey tuhanlar vakt cetdi kozgalurğa

Kiregin her kim özü kolğa aluga

Kırgız, Kazak tuhanlar tefekkür kıl

Közün açıp zamandın ahvalin bil

Çömüldün gâfiletke ayamak

Gafillikdan başınka tiydi tayak

Umtulgun alğa taba basıp ayak

Namussız bop yatmayın Kırgız, Kazak”(Sıdıkof, 1914:6) diye Kırgız ve Kazakları uyardığı görülmektedir. İlim bilenlerin demir yol, tren, fabrika, matbaa, gemi, elektrikli lamba, teleskop, telgraf gibi iş yerleri ile eşyalar üretmeye başladığından, biz Kırgızlar da önceden ilim ve hüner öğrenseydik belki de bunlar gibi daha erkenden nadanlıktan kurtulabileceğimizi dile getirmiştir.

KAYNAKÇA

Akimjan Kyzy, Bukatcha(2015), “Çarlık Rusya Döneminde Kırgızistan'daki Eğitim Kurumları ve Durumu”, *Teologiya Fakultetinin İlimiy Jurnalı*, S.20-21, s. 289-313.

Cihan, Cihad(2015), “XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dini Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.8/2, s. 219-238.

Duman, Gül Banu(2015), “19. Yüzyıl Kırgız Şiiri ve Dönemin Sosyal ve Siyasi Gelişmelerinin Şiirdeki Yansımaları”, *Bilig*, S.75, s. 1-21.

Güngör, Ebubekir(2015), “Kırgızların İlk Modern Tarihçisi Osmonaalı Sıdıkuulu”, *Türkiyat Mecmuası*, C.25, s. 237-254.

Kocobekov, M(2005), “Osmonaalı Sıdıq Uulunun Ömür Bayanına Ayrım Taktoolor”, *Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14, s. 13-28.

Kubatova, Aida(2012), *Kırgızstandağı Cadidçilik Kıymılı(1900-1916)*, Bişkek, Maksat Yayını.

Mircanova, C, Avazov E(2015), “XIX Kılımdın Ayagı XX Kılımdın Başındağı Bilim Berüünün Abalı(Oş Şaarının Misalında)”, *OşMamlekettik Universitetinin Carçısı*, S.2, s. 21-25.

Murzakulova, Güldana(2014), “İsmail Gaspıralı ve Kırgızistan'da Cedit Hareketi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.II, S.4, s.268-283.

Sağol Yüksekaya, Gülden(2016), “Osmonaalı Sıdıkov'un Kırgız Şeceresi: Muhtasar Tarih-i Kırgızıya”, *Milli Folklor*, S.110, s. 30-40.

Sıdıkof, Osmanali(1914), *Tarih-i Kırgız Şadmaniya*, Ufa, Şark Matbası.

Sıdıkoğlu, Osmanali(1913), *Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*, Ufa, Şark Matbası.

Sıdıkov, Osmonaalı(2016), “*Muhtasar Tarih Kırgızia*”, “*Tarih Kırgız Şadmania*”, Bişkek, “Turar” Yayınları.

ÖMER SEYFETTİN'İN “TÜRKİSTAN DEVLETİ” MAKALESİ VE GÜNÜMÜZ

Arş. Gör. Mesut SÖNMEZ*

Özet

Bu çalışmada, Ömer Seyfettin'in Türkistan Devleti adlı makalesi üzerinde değerlendirmeler yapılmış, onun Turan'a dair görüşleri ve öngörülleri üzerinde durulmuştur. Yaklaşık bir asır önce kaleme aldığı bu yazısı ışığında Türk Birliği'nin niçin hâlâ kurulamadığı ve kurulabilmesi için neler yapılması gerektiği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Seyfettin, Türkistan, Türk Birliği

ÖMER SEYFETTIN'S "TÜRKİSTAN DEVLETİ" ARTICLE AND TODAY**Abstract**

Omer Seyfettin's articles on Turkestan State were evaluated and his views and predictions on Turan were emphasized in this study. Based on this article that he wrote about a century ago, it was discussed why the Turkish unity still could not be established and what needs to be done in order to be established is discussed.

Key words: Ömer Seyfettin, Turkestan, Turkish Union

GİRİŞ

Ömer Seyfettin'in önemli tespitlerinin yer aldığı Turan Devleti adlı makalesi ilk olarak 1914'te İstanbul'da Kader Matbaası'nda basılmış ve Türk Yurdu Kitaphanesi tarafından yayınlanmıştır (Seyfeddin, 1980: s.9). Tespitleriyle günümüzdeki birçok problemin temeline ışık tutmakta ve Turan hedefine giden yolu aydınlatmaktadır. Milletlerin niçin savaştığı konusunu ele alarak başladığı yazısının ilk satırlarında şu gerçekleri vurgular.

Uzvi varlıklarda hayat nişânesi nasıl büyüme ve açılmak ise, içtimaî varlıklarda da aynıyle öyledir. Yaşayan milletlerin başlıca seciyesi nüfusça, medeniyetçe, ticaretçe, servetçe ve mefkûrece büyüme ve genişlemektir. Büyüme ve genişlemek seciyesi çok ve kavî olan milletler, bu seciyesi az veyahut zayıf olan milletlerin üzerine çullanırlar, memleketlerini zaptederek içtimaî varlıklarına nihayet verirler... (Seyfeddin, 1980: s.11)

Paragrafın son cümlesindeki tespitinin ne kadar yerinde olduğu bugün de açıkça görülmektedir. Bir millet, sömürülen ve yok edilen milletlerden olmak istemiyorsa büyüme ve genişlemearzusunu diri tutmalı ve sürekli bu yönde çaba göstermelidir. Aksi durumda Ömer Seyfettin'in belirttiği gibi *Büyüme ve genişlemek seciyesi çok ve kavî olan milletler tarafından memleketleri zapt edilerek içtimaî varlıklarına nihayet verilmesine mahkûmdur.*

Toplumsal gerçekleri göremeyerek tüm insanların bir gün kardeş olacağı gibi fikirler taşıyan âlim ve filozofları eleştirerek devam ettiği yazısında savaşların kaçınılmaz olduğunu şöyle açıklar:

Halbuki hakikatte muharebe, milletlerin başlıca hayat nişâneleri olan büyüme ve yayılmak seciyeleri arasındaki içtinap olunamaz bir çarpışmadan başka bir şey değildir... Milletler tabii hayatlarını yaşadıkça muharebe en zarurî ve mutlak bir hâdise idi...

Muharebe içtimaî bir müessedir. İlim ve fen ne kadar terakki ederse etsin milletler ve yine milletlerden teşekkül eden zümreler içtimaî hayatlarını sürdürdükçe esasi seciyeleri olan büyüme ve yayılmak arzusu da yaşayacak ve kuvvet veren bir müessese halinde payidar olacaktır (Seyfeddin, 1980: s.12).

Ömer Seyfettin bu tespitleri yapalı bir asırdan fazla zaman geçmiştir. Yanılmadığını, tespitlerinin günümüzde de gerçekleştiğini açıkça görüyoruz. Onun da belirttiği gibi savaş hep var olmuş ve var olacaktır. İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya gibi Avrupa ülkeleri, Rusya, Çin, Amerika büyüme ve yayılma arzusuyla sürekli kendisinden zayıf milletlere saldırmışlardır. Edibin de belirttiği gibi ilim ve fen ne kadar ilerlerse ilerlesin savaştan geri durmamış hatta bu fen ve ilmi savaşta olabildiğince kullanmışlardır.

Yazısına o dönemdeki savaşların sebepleriyle devam eder ve şöyle der:

Bugünkü muharebelerin sebepleri iki yüz seneden beri Avrupa muhitinin büyüme, yayılmak seciyesi İslâm dünyasına teveccüh etmişti. Çünkü karadan ve denizden hudutları hep bu dünya iledir. "İtilaf-ı Müselles" İslâm memleketlerini zapt ve istila ederken karşısında bütün Müslümanlar namına kılıç sallayan Türklüğü gördü. Kendi büyüme ve yayılmak seciyesini tatmin etmek için Türklerin namını tarihten silmeğe kalktı (Seyfeddin, 1980: s.13).

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mesut-sonmez@ohu.edu.tr

İngiltere, Fransa ve Rusya büyümek ve yayılmak arzuları önünde Türkleri engel görerek çeşitli yönlerden saldırmışlardır. Rusya emellerine ulaşmak için Türkistan'ı adım adım talan etmiştir. İngiltere dünyanın her bir köşesine gitmiş zayıf bulduğu tüm milletleri sömürmüştür. İtalya ve Fransa da ulaşabildiğince aynı yolu izlemiştir.

Tüm Türkistan'ın bu tarz saldırılar altında perişan olmasının önemli sebeplerinden biri de ortak bir ülkü etrafında birleşmekte geç kalmış olmasıdır. O dönemde tüm Türkistan ortak bir ülküde birleşebilmiş ve buna göre hareket edebilmiş olsa son yüzyılda yaşananlar mümkün olmazdı. Sömürme ve yok etme amacıyla saldıran düşmana ortak ülkünün sağladığı birlik ve güçle karşılık verilebilirdi.

Ömer Seyfettin milletlerin ülküsü konusunda ise şunları söyler:

Bir insanın nasıl ruhu, hissi ve vicdanı varsa milletlerin de içtimâi ruhları, hisleri ve vicdanları vardır. Ve mefkûreler milletlerin bu vicdanından doğar. Asla birkaç kişinin eseri değildir. Her milletin kendi varlığını mukaddes bir hâle içinde duyması âteşin bir idraktır ki buna mefkûre derler. Mefkûresi olmayan bir millet ölmüş demektir. Çünkü bu suretle fertler milletin varlığını duymuyor ve canını onun uğrunda fedaya hazır bulunmuyor demektir (Seyfeddin, 1980: s.17).

“Mefkûresi olmayan bir millet ölmüş demektir” sözüyle bir milletin ortak bir ülküsünün olmasının o milletin varlığını sürdürmesini sağlayan en önemli neden olduğunu ortaya koymaktadır.

Ömer Seyfettin millet kavramını şöyle açıklar:

Bugün milletlerde ırk esası aramak, “Elkimya” ile meşgul olmaktan ziyade gülünçtür. Millet: bir lisan konuşan, bir din, bir terbiye, bir maarifle birbirine merbut insanların mevcududur. Bir milleti siyasi hudutlar asla ayıramaz.

Dikkat edersek anlarız ki: Milletlerin mefkûreleri lisan, din, terbiye, can ve his kardeşlerini birleştirip hepsini siyasi bir hudut içinde toplamak ve her türlü menfaatlerini temin etmekten başka bir şey değildir (Seyfeddin, 1980: s.17-18).

Aynı soydan olmasına rağmen aynı dili konuşmayan, aynı kültürü yaşamayan ve aynı ülküyü paylaşmayan iki topluma bir millet demek mümkün değildir. Farklı soydan olmasına rağmen aynı dili konuşan, aynı kültürü yaşayan ve ortak ülküyü paylaşan iki toplumu da farklı millet olarak ayırmak mümkün değildir. Millet binasını oluşturan taşlar fertlerdir. Bu binanın en önemli harcı başta dil ardından kültür ardından da dindir. Günümüzde aynı dine mensup olmasına rağmen aynı dil ve kültüre sahip olmadığı için bir arada yaşayamayan toplumlara ve farklı dinde fakat aynı dil ve kültüre sahip olduğu için bir arada yaşayabilen toplumlara örnekler çoktur. Dil kültürün kalbidir, dil korunmadığı takdirde kültürde ortadan kalkar. Kültürün olmadığı yerde bir milletin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Ömer Seyfettin “Türk” kavramı için şunları söyler:

O halde biz de “Türk” derken ırk ve kan cihetlerini derin derin araştırmamalıyız. Bir ferdin Türk olması, Türk terbiye ve örfünün içinde yaşaması kâfidir ve Anadolu’da Türkçe konuşan ondört, onbeş milyon Müslüman vardır ki hepsi Türk’tür (Seyfeddin, 1980: s.22).

Kişi hangi milletin dilini konuşuyor, kültürünü yaşıyor ve hangi milletin ülküsünü paylaşıyorsa o millettendir.

Ömer Seyfettin yazısında ülküsünü canlı tutan milletlerden bahseder ve Rum örneğini verir:

Kuvvetsizliğine, vasıtasızlığına bakmadan bütün Rumları siyasi bir hudut içinde birleştirmeye, İstanbul’u zaptedip eski Rum-Bizans İmparatorluğunu teşkile çalışır. Mektep kitapları, şairlerinin nağmeleri, ediplerinin kalemleri hep bu emeli tekrarlar. Orada resmî hükümet bile bu mefkûrenin hâdimidir. Kralları Kostantin’i Bizans İmparatoru addeder. Bizans imparatorluğunun merasimini yapar ve Bizans hanedanını devam ettirmek fikriyle yeni hükümetlerinin ikinci kralına “OnikinciKostantin” derler (Seyfeddin, 1980: s.18).

Tüm Türk dünyası daha öncesinden de başlayarak son yüzyılda yaşadığı ve yaşamaya devam ettiği esaret ve zulümleri, tam bağımsız ve güçlü olamayışını sonlandırmak için bir ülkü etrafında kenetlenmelidir. İçinde bulunduğu durumdan kurtulabilmenin ve yeni nesillere tam bağımsız bir Türkistan bırakabilmenin yolu birlikte hareket etmekten geçmektedir. Birliği sağlamak için eğitim sisteminde zemin oluşturulmalı, bir birinden uzaklaştırılmış Türk milletini tekrar kaynaştıracak adımlar atılmalıdır.

Türk milletinin eskihükümdarlıklarının sahip olduğu gücün sebebini ve o dönemde gücü elinde bulunduranların nelere sahip oldukları şöyle açıklar:

Bugünkü ordusuz ve askersiz İngiltere’nin bir asırdır dünyaya hükmetmesi ticaret ve iktisat yollarına hâkimliğinden başka bir şeye atfolunamaz. Tıpkı bunun gibi Türk milleti de eskiden Pekin ve Roma yoluna hâkimdi. Steplerin, çöllerin sahibi idi. Şark ile garbın arasında kervanlar işletti. Yalnız mal değil ilim ve irfan da taşırdı. İlim ve irfanı siyasi hudutlardan dışarı çıkardı. Ve Pekin-Roma yoluna hâkim olmak onu tarihte en büyük milletler, arasına koymakla kalmadı, hattâ cihangir etti (Seyfeddin, 1980: s.24).

Seyfettin Turan'a dair hayallerini Őu Őekilde dile getirir:

Turan mefküresi feyiz buldukça millî maarif ve irfanımızda teŐekkül ve tekâmül edecek. TürkçeŐleştirilmemiş hiç bir köŐe, hiç bir müessese kalmayacaktır. Bu seferki Őark ve garp yoluna hâkimliđimiz eski asırlardaki gibi yalnız kervancılık ve akıncılık olmayacak, İstanbul'dan kalkan Őimendiferimiz Erzurum'dan, Tebriz'den, Mevr'den, Buhara'dan geçerek Karakurum'a, Pekin'e gidecek, Őarkın servetini garba, garbın irfan ve fennini Őarka götürecek yeni, büyük âli bir Türk Medeniyetinin kavî ve muhteŐem temellerini kuracaktır (Seyfeddin, 1980: s.25).

Ömer Seyfettin, 1914 Őartlarında kaleme aldıđı bu yazısında ana hatlarıyla Őunları belirtir: Milletler var oldukça onların büyüme ve yayılma arzuları da var olacak, bu da savaŐı kaçınılmaz kılacaktır. Millet; aynı dile, kültüre, dine ve ölküye sahip toplumdur. Sömürölen ve yok edilen milletlerden olmamak için ölkü birliđi diri tutulmalı ve ticari yönden güçlü olunmalıdır.

Ömer Seyfettin, bir asır önce yapılması gerekenleri ve hayalindeki Turanı açıkça belirtmiŐtir. Bir asır geçmesine rađmen hayal ettiđi Turan hâlâgerçekteŐmemiŐtir. Sebebi ortak ölkü etrafında toplanılmakta, teknolojiye ve ticarete Türkistan'a taaruz edenlerden geri kalınmış olmasıdır. Bugün bütün Türk milleti bir ölkü etrafında birleŐebilmiş deđildir. ÇeŐitli saldırılara maruz kalmaya ve sömürölmeye devam etmektedir. Dođu Türkistan'da Uygurlar Çin'in ağır zölmü altında ezilmekte, hiçbir Türk cumhuriyetinden herhangi bir üst düzey tepki gelmemektedir. Türk Cumhuriyetleri Çin'in pazarı olmaya devam etmektedir.

2017'de Türkiye'nin Çin'e ihracatı 2,920,076,780 dolarken aynı yıl Çin'den ithalatı 23,370,849,000 dolardır (Çin Nabzı: 2018). Türkiye'nin ithalatı ihracatının sekiz katıdır. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın birinci sıradaki ticaret ortađı yine Çin'dir (T.C. DıŐiŐleri Bakanlığı, 2018).Çin'den ithal edilen ürünler yerli üretilmediđi sürece Çin'e muhtaç olmaktan kurtulamayan Türk Cumhuriyetleri'nin diplomasiye de eli mahkûm olmaya devam edecektir.

Sonuç olarak; kendi milletini ezdirmeyecek ve baŐka milletlerin ezilmesine de izin vermeyecek güçte bir Türk Birliđi için birbirinden uzaklaŐtırılmış Türk toplumu bir ölkü etrafında toplanmalıdır. Bunun sađlanması için atılabilecek ilk adımlar ise:

Ortak bir yazı dili oluŐturulması,

Tüm Türk Cumhuriyetlerinde zorunlu eđitim müfredatlarında ortak tarih ve kültür unsurlarına daha fazla yer verilmesi,

Ortak ölküyü yayacak ve sađlamlaŐtıracak TV yayınlarının, sinema ve tiyatronun desteklenmesi,

Ticarî iliŐkilerde ölkelerin birbirinin menfaatini gözetererek imtiyazlar oluŐturması,

Ortak sanayi ve teknoloji yatırımları yapılmasıdır.

Ömer Seyfettin'in bir asır önce hayal edip, "çok yakındır" dediđi Turan'ın 20. yüzyılda gerçekteŐmemiş olmasının sebebi bu adımların 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl baŐında atılamamış olmasıdır. 21. yüzyılda Türk Birliđi'nin gerçekteŐebilmesi için ilk adımlar olarak yukarıda belirtilen adımların atılması gerekmektedir. Aksi takdirde 20. yüzyıl baŐında hayal edilen Turan'ın 21. yüzyıl baŐında hala hayal olduđu gibi 21. yüzyıl sonunda da gerçekteŐmemiş olması, Türk topluluklarının zulümler altında ezilmesinin kaçınılmaz olduđu açık bir gerçektir. Türk milleti bu birliđi sađlayacak ve kendi kaderini tayin edecek güce sahiptir, önemli olan dođru zamanda dođru adımları atabilmektir. Ömer Seyfettin yazısında Türk Birliđi'nin kurulacađına inanmayanlar için ise Őöyle der:

Ey bu küçük kitabı okuyan sen eđer milletinin ne kadar büyük ve kuvvetli olduđunu bilmeyen bir zavalılı isen, eđer millî ve mukaddes mefküresinin hayat verici nurları seni ruhuna aksetmemişse mutlaka gülecek ve:

- Hakikaten ne uzak birhayal..diyeceksin. Fakat emin ol ki yanılıyorsun. İhtimal senin duymadıđın ilâhî bir nefes ürperten ve uyandıran hararetiyle bütün Turan'ı sarıyor... Muhitindeki deđiŐikliđi, hareketi görmüyor musun? İstersen bu hayat ve hâlâsâlametini hayal farzet. Lâkin bütün hakikatlerin evvelâ bir hayâl ve tasavvur derecesi geçirdiđini unutma. Ve hatırla ki filin meŐimesi fikirdir. (Seyfeddin, 1980: s.28-29).

KAYNAKÇA

Ömer Seyfeddin (1980), Turan Devleti, 3. Baskı, İstanbul, Su Yayınları.

T.C. DıŐiŐleri Bakanlığı (2018), "DıŐ Politika>Bölgeler>Orta Asya Ölkeleri ile İliŐliler", EriŐim: <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?ede60537-9169-4b35-a43b-1471fc7eaf08> 02.09.2018.

Çin Nabzı (2018), "Türkiye'nin Çin'e İhracatı ve Çin'den İthalatı", EriŐim: <https://cinnabzi.com/turkiyenin-cine-ihracati-ve-cinden-ithalati/> 02.09.2018.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ ЎХШАТИШЛАРДА ҲАЁТ ТАСВИРИ

Муқимова Зоҳида РАСУЛОВНА*

Резюме

Ушбу мақолада бугунги кунда тараккий этиб бораётган тилшуносликнинг антропоцентризм тамойили асосида Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романида қўлланган ўхшатишлар лингвопоэтик ва лингвомаданий жиҳатдан таҳлил қилинди ҳамда романда дунёдаги барча нарсаларнинг асоси бўлмиш сўз воситасида оламни идрок этиш ва тасвирлашда ўзбек миллий тафаккури акс эттирилган ўринларни мушоҳада ва муқошафа қилиш ҳамда роман тилини беазаган, тасвирнинг аниқлиги ва образлилигини таъминлаган, ёзувчининг кузатувчан зийрак нигоҳи ва теран бадиий дидининг маҳсули сифатида юзага келган ўхшатишлар ҳақида сўз юритилган.

Таянч Сўзлар: *Ўхшатишлар, лингвокультурология, лингвопоэтика, миллий-маданий нигоҳ, воқеликни идрок этиш тарзи, миллий тафаккур, бадиий-интеллектуал тафаккур.*

DESCRIPTION OF LIFE IN ANALOGIES IN UZBEK LANGUAGE**Abstract**

In this article, based on anthropocentrism on the basis of modern linguistics, the comparative analysis of H.Hashimov's novel "The Two Between Doors" has been analyzed linguopoetic and linguistic, and in the novel, the essence of all things in the world, is to describe and describe the places reflected in the national mentality of the world through the words of the word, and the comparisons of the novel, the accuracy and the image of the image, the observer's curiosity and the artistic taste of the writer.

Keywords: *Analogies, linguoculturology, linguopoetics, national-cultural perception, the way of realizing the reality, national thinking, artistic-intellectual thinking.*

Устоз тилшунос олим, профессор Низомиддин Маҳмудов таъкидлаганларидек, “Тил кишилик жамиятининг зимну заминини ташкил этадиган, ундаги бутун эврилишу интилишларни воқелантирадиган, бу жамиятнинг борлиги ва бирлигини таъмин қиладиган ва шунинг учун ҳам бир қанча вазифаларга соҳиб бўлган мураккаб ва муқташам ҳодисадир” [Маҳмудов, 2017, б. 30]. Демак, тил эгалари ақл ва мантиққа суяниб нутқ – воқеликни юзага келтирадилар. Маълум бир тасвир учун объект бўлган воқелик тил бирликлари воситасида чинакам, ишонарли тарзда баён қилинсагина ўз таъсир кучини ҳамда қимматини йўқотмайди.

Тилшуносликда муайян лисоний бирликнинг ўз эгасидан айри ҳолатда олиб таҳлил қилиниши бугунги кун талабларига жавоб беролмай қолди. Натижада лингвистик тамойил – антропоцентризм кун тартибига асосли равишда кириб келди. Бунинг асосий далили сифатида лингвистик тадқиқотларни – А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, Д.Ашурова, Ш.Сафаров, Д.Худойберганова каби тилшуносларнинг назарий қарашларини таъкидлаш лозим. Уларнинг илмий ишларида воқеликнинг когнитив идроки жараёнида лисоний тизим бирликларининг ўрни, она тилимизнинг лингвомаданий хусусиятлари, тил ва тафаккур, тил ва жамият каби муаммолар ўрганилган.

Н.Маҳмудовнинг “Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ...” [Маҳмудов, 2017], Д.Худойберганованинг “Идрок кўзгуси хира тортмасин” [Худойберганова, 2018, б. 88-90] номли мақолаларида антропоцентрик тилшунослик йўналишларидан бири бўлган лингвокультурология, умуман, антропоцентрик парадигманинг моҳияти ва бу борадаги муаммолар чуқур ва асосли ёритиб берилган.

Бадиий асарнинг ғояси ва мазмунини тўла ёритишда лингвомаданий бирликлари: маънодош сўзлар, зид маъноли сўзлар, халқ мақоллари, иборалар, ўхшатишларнинг ўрни бекиёс.

Бу мақолада Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романида дунёдаги барча нарсаларнинг асоси бўлмиш сўз воситасида оламни идрок этиш ва тасвирлашда ўзбек миллий тафаккури акс эттирилган ўринларни мушоҳада ва муқошафа қилиш ҳамда роман тилини беазаган, тасвирнинг аниқлиги ва образлилигини таъминлаган, ёзувчининг кузатувчан зийрак нигоҳи ва теран бадиий дидининг маҳсули сифатида юзага келган ўхшатишлар ҳақида сўз юритишни мақсад қилиб қўйдик.

Роман қаҳрамонларининг руҳий ҳолати, қараш ва ҳаётий хулосалари қайноқ илҳом ва катта маҳорат билан ёзилган.

“Икки эшик ораси” романи ўхшатишларга бой асардир. Буни асар номидаёқ кўришимиз мумкин. Демак, инсоннинг дунёга келиши ва охир-оқибат ундан кетиши бир эшикдан кириб, иккинчи

* ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти таянч докторанти.

эшиқдан чиқиб кетишга ўхшатишга эмас, метафора шаклида намоён бўлган.

Ёзувчи “Икки эшиқ ораси” деганда инсон умрини, яъни туғилганидан ўлгунигача босиб ўтган йўлини – бу эшиқдан кириб, у эшиқкача бўлган даврни кўзда туттади. Ёзувчи қўллаган метафора беш юз саҳифадан ортиқ романга жо бўлган мазмун-моҳиятни ўзида жамлаб олган, акс эттирилайтган воқеа-ходисаларнинг умумлашмаси сифатида асар учун таянч– асосий фикр ва мақсад объекти бўлган. Китобга тўғри топиб танланган ном– метафора асар қахрамони тилида ҳам ўз исботини топган. Роман қахрамонларидан бири Ориф оқсоқолнинг қуйидаги гаплари фикримизнинг далилидир: *“Одамзод юз йил умр кўрадимми, минг йилми – барибир ўлгиси келмайди. Минг йил яшаган бир саҳоба “Эсиз, эсиз, кетяпман, деган экан. Шунақа, болам... ҳеч ким ўлишни ўйламайди. Аммо Худо одамзодга умрни ўлчаб беради. Шунақаликка шунақа-ку, одамнинг умри неча йил яшагани билан саналмайди...”*

– *Бир хил одамлар бор: у эшиқдан кириб, бу эшиқдан чиқиб кетаётганда қўлидан келгунча савобли иш қилади. Ҳаёт деган иморатга ақалли битта гишт қўйиб кетади”.*

Эсини таниганидан бери элим, юртим дея халқ дардига малҳам бўла олган Оқсоқолнинг ўзи; Ҳусан дума; оилам, рўзорим, элим деб тонгни тонг, кечани кеча демай тиним билмаган “Қора амма”; ўз жиянига она бўлиб, бошини силаган Робия; ажалнинг оғзига бориб туриб ҳам фашистни ўзи билан ола кетган Кимсан; урушда қатнашиб, бир оёғидан айрилган сабру бардошли Шомурод; айрим разил одамлар қўлига тушган Музаффар ва Мунаввар, Ориф оқсоқол айтганидек, ҳаёт деган иморатга битта гишт қўя оладилар. Лекин романдаги Умар закунчига ўхшаган одамлар иморатдан ақалли битта гиштни ўғирлаб кетгиси келади. Ўғирлаб-ку ҳеч қаёққа боролмайди, нариги эшиқка борганда барибир ташлаб кетади. Икки орада иморатни бузгани қолади... Умар закунчи планни ошириб бажараман деб, халққа зулм қилди. Тартиб ўрнатаман, фронт орқасида жанг қиляпмиз деб, она сути оғзидан кетмаган болалар билан “жанг” қилади, бечора Олимжонни уриб майиб қилиб қўяди. Шундай зулмларни қилиб фашистдан фарқи қолмади ва охир-оқибат, энг катта жазога маҳкум бўлди – халқ назаридан қолди.

Асарни ўқир эканмиз, ўхшатишга асосланган роман сарлавҳаси ўзига бутун бошли асар қахрамонларининг тақдирини, уларнинг қувончу ташвишлари, ёруғ ва қоронғи кунларини қамраб олганлигининг шоҳиди бўламан.

“Икки эшиқ ораси” романида тилимиз бойлиги ҳисобланган турғун ўхшатишлар ҳам, ёзувчи бадий тафаккурининг маҳсули бўлган муаллиф ўхшатишлари ҳам маълум бир мақсадга хизмат қилган. Асардаги турғун ўхшатишлар кўп ҳолларда тасвирийлик яратиш учун қўлланган. Улар тавсифланаётган объектни шундоққина ўқувчи кўз олдида келтириб қўяди. Эътибор беринг:

Бетончи Сафар ака айиқдек лапанглаб вагонча томонга биринчи бўлиб юрди;

Туршак чайнаб “Қора амма”нинг рўпарасида ўтирибман. Амма чўккалаб ўтирганча ун эляпти. Элак тап-тап этади. Тагидан супрага ун ёғилади. Худди қордек;

Алвасти кўприқдан ўтаётганимизда қоронғи ўпқонда илондек вишиллаётган сувга қараб, ваҳшим келди. Назаримда, бутун дунёнинг фалокати шу ерга тўпланиб “базм” қураётгандек, атиги бир ҳафта олдин ўйнаб-қулиб юрган одамлар бугун маъюс тортиб қолганидан шоудланиб мазах қилаётгандек бўлиб кетди;

Кимсан акам бир йўла шунча мақтовни умрида энди эшитаётгани учунми, ўзини қаёққа қўйишни билмас, шолғомдек қизариб, гоҳ ерга қарар, гоҳ дарахтларнинг учини томоша қилар, нуқул шимининг чўнтагига қўлини суқиб атрофга аланглар, чамаси, бунақа “азоб”дан тезроқ қутулишини ўйлар эди;

Ойим тоғамни узиб-узиб олибди. “Подадан олдин чанг кўтарма, гунчадай хотинингни ташлаб уруш қилишни ким қўйибди сенга, – дебди;

Кўзойнагини йилтиратиб, “яхши кўриш айб эмас-ку”, деб илтижо қилган Очил ака, тоғамнинг бўйнига осилиб, “меням обкетинг”, деб ялинган Раъно келинойим, оппоқ қор босган дала, қўлга олсангиз чаёндек чақайтган муздек картошкалар – ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кўз ўнгимдан ўтади, бошим айланади....

Романда муаллиф қаламига хос шундай ўхшатишлар борки, улар асарда муҳим лингвопоэтик қиймат касб этган бирликлар ҳисобланади. Масалан, ёзувчи қор босиб, боши эгилиб қолган толларни ҳар қандай мушкулотни хотиржамлик билан кутиб олишга ўрганиб кетган қарияларга ўхшатади:

–*Йўл четидаги қор босган толлар турмушининг баланд-пастини кўравериб, ҳар қандай мушкулотни хотиржамлик билан кутиб олишга ўрганиб кетган қариялардек оппоқ бошини қўйи солганча ўйга чўмган.*

Айтиш жоизки, бундай ўхшатишлар ўзига хос бўлиши билан бирга ўзбек миллатига мансуб шахснинг тафаккур тарзини ҳам намоён этади, чунки фақат ўзбек ёзувчисигина баргак чиқарган толларни ҳозиргина сочини ювиб, офтобда таманно билан қуритаётган қизга, урушдан қочиб, уйида беркиниб ўтирган эркакни бошини ичига тортиб олган тошбақага ўхшатиши мумкин:

–Кўчанинг икки бетидаги баргак чиқарган толлар ҳозиргина сочини ювиб, офтобда қуритаётган қиздек таманно қилади;

Онаси, – деди секин. – юртга келган тўй... Ҳамма урушга борса-ю, Кимсан тошбақадек бошини ичига тортиб ўтирса ярашадими? Ҳой сўпоқ! – деди қўлини паҳса қилиб.

Романда шундай ҳолат тасвири бор: бола туршак шимиб аммасини кузатиб ўтирибди. Аммаси чўккалаб ўтирганча ун элайди. Боланинг назарида, элакдан супрага тушаётган ун бамисоли осмондан ерга инаётган оппоқ қор: *элак тап-тап этади. Тагидан супрага ун ёғилади. Худди қордек.*

Элак тап-тап этади жумласи *тап-тап этади, тагидан карвон ўтади* топишмоғини ёдга туширади. Назаримизда, эланаётган уннинг ўхшатиш субъекти қилиб олинганлиги унда айрича намоён бўлишига сабаб бўлган. Ёзувчи ўхшатишлари ортида воқеликни ўзбекча нуқтаи назар, ўзбекча идрок билан кузатаётган ўзбек кишисининг нигоҳи яширингандек гўё.

Лингвокультурология бўйича муайян тадқиқотлар яратган Д.Худойберганова матн-ўхшатишлар муҳим лингвомаданий бирлик бўла олишини таъкидлаган эди [Худойберганова, 2013]. Эътиборли жиҳати шундаки, олима матн-ўхшатишларга, асосан, Ў.Ҳошимов асарларидан мисол келтиради. “Икки эшик ораси” романини кўздан кечириб, бунинг бежиз эмаслигига амин бўлдик: асарда қурилма шаклидаги ўхшатишлар билан бир қаторда матн-ўхшатишлар ҳам муҳим тасвирий восита мақомида қўлланган. Масалан:

–Йўқ, гап панелда эмас, “Кобра”да! “Кобра” деганимиз бошқармамининг бошлиғи Шавкат Қудратович.

Бояги трактор йўтал тутган одамдек ора-чора гуп-гуп қилиб қўяди, аммо муттасил тарилламайди.

Бу ўринда романинг илк саҳифаларидан бирида қўлланган матн – ўхшатишга алоҳида тўхташни жоиз деб билдик. Асар қаҳрамони Музаффар тилидан айтилган ушбу матнда инсон хотираси эшиги ёпиб қўйилган омборга ўхшатилади. Тасодифий шамол билан очилиб кетган бу омбор ҳақида ёзувчи шундай ёзади:

Ажаб, инсон хотираси – эшиги ёпиб қўйилган омборга ўхшаркан. Омбор олдида ҳар қуни ўтасиз. Ўтасиз-у, ўз юмушингиз билан овора бўлиб, қайрилиб қарамайсиз. Вақти келиб тасодифий шамол омборни эшигини очиб юборади-ю, беихтиёр ичкарига мўралаб қарайсиз. Шунда қизиқ ҳолат рўй беради. Омбор ичида олтиндан азиз нарса ҳам кўзингиз тушиши билан таъбингизни хира қиладиган қақир-қуқирлар ҳам қалашиб ётган бўлади. Алам қиладиган жойи шундаки, сиз улардан хоҳлаганингизни ажратиб ололмайсиз. Буниси керакли, бунисининг кераги йўқ, деб бирини олиб, иккинчисини улоқтириб ташлаш қўлингиздан келмайди. Ҳаммасидан бараварига жон ато қилиб атрофингизни қуршаб олади.

Кўринадики, матн ўхшатиш асосида ҳосил қилинган. Унда инсоннинг яхши ва ёмон кечмишларига ишора қилувчи бирликлар: “олтиндан азиз нарса ҳам, кўзингиз тушиши билан таъбиргизни хира қиладиган қақир-қуқирлар ҳам” матнга мажозий мазмун беради. Ўқувчи инсон хотираси ҳақиқатан эшиги ёпиб қўйилган омборга ўхшашини ич-ичидан тан олади, унга ёзувчининг хотирани омборга ўхшатиши эриш туюлмайди. Мазкур ўхшатиш романда Музаффарнинг нутки сифатида берилган бўлса-да, аслида у Ў.Ҳошимовнинг кашфиёти. У ёзувчининг воқеликни идрок этиш тарзини кўрсатиши билан бирга, таъсирчанлиги ортишига, ўқувчининг бадиий-интеллектуал тафаккурининг ортишига хизмат қилиши билан ҳам маълум бир аҳамият касб этади.

Ў.Ҳошимов ўз бадиий услуби билан тилимиз жозибасини намоён эта олган адиблардан бири ҳисобланади. Биз бу эътирофни “Икки эшик ораси” романидаги ўхшатишлар мисолида кўрсатишга ҳаракат қилдик. Адибнинг бошқа асарларида қўлланган ўхшатишлар ҳам мана шундай муҳим лингвопоэтик вав лингвомаданий бирликлар сифатида воқе бўлган, деб хулоса чиқаришга тўла асос бор.

АДАБИЁТЛАР

Маҳмудов. Н. (2017) Илмий матн ва иқтибос // Ўзбек тили ва адабиёти, 6-сон.

Маҳмудов Н. (2012) Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент. – № 5.

Худойберганова Д. (2018) Идрок кўзгуси хира тортмасин // Тафаккур, №2. Б. 88-90.

Худойберганова Д. (2013) Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. – Тошкент: Фан.

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ МАЪНАВИЙ РАҲНОМАСИ АБДУЛЛА КОДИРИЙ: “ЎТГАН КУНЛАР” ВА “АЛПОМИШ”

Мархабо ҚҰЧҚОРОВА*

Аннотация

Абдулла Қодирий болалигида халқ эртақлари, достонларини отасидан такрор-такрор эшитган, уларнинг сирли-сехрли дунёсида узоқ вақт ва маъноли ҳаёт кечирган (Тўлаганова, 2014: 95-106). Хат-саводи чиққач эса халқ ижодини ўзи кўп-кўп мутоала қилган. “Ўтган кунлар” сюжети ҳаётинг бир воқеа асосига қурилгани адибнинг хотирларида таъкидланган. “Ўтган кунлар”да ўзбек халқ эпоси “Алпомиш” ва араб халқ эртақлари “Минг бир кеча”даги баъзи анъанавий мотивларнинг романда янгича услуб ва руҳ билан маҳорат билан истифода этилганини тадқиқ этишни мақсад қилдик. Фольклор, мумтоз ва дунё адабиётининг ҳаётбахш, ёқимли излари “Ўтган кунлар”нинг ҳар бир саҳифаси, детали, тасвири, образлари, сюжет ва композицион қурилмасида очиқ-ойдин кўринади. Асар шаклан шарқ халқ эртақ ва достонлари, мумтоз адабиётнинг ўлмас, барҳаёт анъаналари билан тўйинтирилган бўлса, мазмунан ҳаётинг, реал, тарихий воқеаларни қаламга олиш эътибори билан реализм унсурлари билан бойитилган дастлабки ўзбек романи. “Ўтган кунлар”нинг чок-чокларигача халқона тасвирнинг заррин, пишиқ, мустаҳкам, ранг-баранг иплари сезилади. Шарқ халқлари фольклори ва мумтоз адабиётига хос анъанавий мотивларнинг “Ўтган кунлар”га кўчуви борасида мулоҳаза юритамиз.

Калим Сўзлар: *Маънавий устоз, Абдулла Қодирий, Ўтган кунлар, Алпомиш, фольклор анъаналари.*

ABDULLA KADIRI THE SPIRITUAL LEADER OF CONTEMPORARY UZBEK LITERATURE: "PAST DAYS" AND "ALPOMISH"

Abstract

When Abdulla Kadiri was a child, he heard stories from his father repeatedly from his father, lived long and meaningful in their magic-magic world. (Tulaganova, 2014: 95-106). When he went out, he made a lot of people's work. It is noted in the writer's note that the story "Past Days" was based on a vital event. In the "Past Days", we aimed to explore the novelty of the folk epic "Alpomish" and the folk tales of the folk epic "One Thousand and One Nights" in the novel with a new style and spirit. Folklore, classic and worldwide, fascinating footprints of each of the "Past Days" appear in the details, images, images, plot, and compositions. The original Uzbek novel enriched with elements of realism on the subject of the real, realistic, historical realities of the content, if it is filled with the Oriental folk tales and immortal, eternal traditions of classical literature. Until the end of the "past days", there is a large, rich, solid, colorful image of the image. Think about the relocation of traditional motifs of Oriental folklore and classic literature into Past Days.

Keywords: *Spiritual Master, Abdulla Kadiri, "Past Days", Alpomish, folklore traditions.*

“Ёлғиз фарзанд мотиви”, “Сир сақлаш ва сирнинг очилиш мотиви”, “Ўз рафикасининг тўйи базмида қайтиб келган эр мотиви”, “Сафар мотиви”, “Лаҳм қазииш мотиви”, “Ўз рақибларининг сирига тасодифан, яширин ҳолатда шохид бўлиш мотиви”, “Сохта мактуб мотиви”, “Кундошлик мотиви”, “Туш мотиви”, “Маъшуқанинг иккинчи турмуш куриш чоғида маълум муҳлат сўраб шарт қўйиш мотиви” каби анъанавий сюжетлар кўплаб шарқ эртақлари ва ўзбек халқининг қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш”да кузатилади. Бу шартли анъанавий мотивларнинг ҳар бири алоҳида катта тадқиқотларга асос бўлади. Биз шулардан баъзиларига қискагина тўхталишни мақсад этдик.

Фольклоршунос ва олмашунос В.М.Жирмунский “Қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш” ва Гомернинг Одессия”си мақоласида шундай ёзади: *“Хотинининг тўй базмида ҳозир бўлган эр”* сюжетининг бир нечта - француз, немис, инглиз, итальян, испан, скандинавия, рус, славян, венгер, румин, янги грек сингари ўнлаб халқлар фольклорида мустақил версиялари сифатида ҳам маълум” (Жирмунский, 1979: 325; Алпомиш, 1999: 64). Евроосиё халқлари фольклорини қиёсий-типологиялик аспектда ўрганган олим мазкур мотивнинг дунё фольклорида жуда қадимийлигини қайд этади (Алпомиш, 1999: 64).

Энди биз “Ўтган кунлар”га қайтсак. Абдулла Қодирий дунё фольклорида, шу жумладан, ўзбек халқ эртақлари ва “Алпомиш” достонида анъанавий тарзда ишлатилган “Ўз рафикасининг тўй базмида қайтиб келган эр” мотивидан маҳорат билан фойдаланганини кузатиш мумкин. Қаллоб-

* Филология фанлари номзоди, ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, e-mail: dokma@bk.ru

ғаным Ҳомиднинг “сохта талок хати”дан сўнг Мирзакарим қутидор Кумушбидини Салим шарбатдорнинг ўғли Комилга унаштиради. Аммо келин бир йил муҳлат сўрайди. “Маъшуканинг тўй кунига муҳлат сўраш мотиви” ҳам анаъанавий шартли сюжетлардан саналади. Зеро, В.Жирмунский кузатганидек, бу мотив ҳам “Одиссея”, “Алпомиш” каби эпослар ва Евроосиё эртақларида кўп бора учрайди.

“Ўтган кунлар” романи иккинчи бўлими, “12. Жонсўз бир хабар ва кўркунч бир кеча” фаслида Отабек рафикасининг тўйи экани ҳақидаги хабарни Мирзакарим қутидор уйдан чиққан икки кишининг суҳбатидан эшитиб қолади. Бу хонадондан чиққувчилар оғздан қутидорнинг ити ҳақида бўлса ҳам янги гап эшитиш илинжида уларнинг кетидан соядек эргашиб, бу машъум хабардан туйқус хабардор бўлади. “13. Кулиб қарамаган бахт” фаслида Отабек уста Алимнинг уйда уста Фарфи топиб келган янги гап яъни “Комилбекнинг ҳаммомда сирли тарзда ўлдирилиши”ни эшитиб, ўзининг қаллоб-ғаними Ҳомид эканлигини тушуниб етади. “14. Рақиб изидан” фаслида Отабек қаллоб-ғаними ва унинг ҳамтовоклари Содик, Муталларнинг машъум режасидан яширин суръатда, уларнинг кўзидан панада ўтириб хабар топади. “15. Душанба куни кечаси” фаслида Отабек душманлари қазиган лаҳм ичида уч рақибини пичоқлаб ўлдиради. “16. Ўзни танитиш” фаслида Отабек Уста Алимга ўзининг “Шоқирбек” исмидаги Юсуфбек Ҳожининг ўғли Отабек эканлигини маълум қилади, Тошкентга қайтиб кетади.

Шундай шартли анъанавий мотивлар “Алпомиш” достонида ҳам кузатилади. Алпомиш етти йиллик зиндондан сўнг, Бойсин-Қўнғирот юртига қайтиб келар экан, ўзини чўпони Қултойга танитиб (Қултой Алпомишни елкасидаги Шоҳимардон пирнинг беш панжаси ва ўзининг кўйган панжа изидан ҳақиқий уни танийди), “Қултой” қиёфасида тўй базмига кириб келади. Достонда бу ўрин шундай келади: “Алпомиш Қултойнинг кийимларини кийиб, елкасига жанда-жундани қўйиб, кебанакни устидан елбагай кийиб, сиртидан белини бўғиб, тумок, чорикларини кийиб, оқ саркани сўйиб, гўшт билан шўрвасига тўйиб, терисидан кесиб соқол бурун қилиб, учини қайчилаб қийиб олдида, кўл бор эди, кўлнинг ёқасида эди, шундай энқайиб кўлга қаради, сувнинг ичида ўзини кўрди: худди-мудди жассади букуртоб Қултойнинг ўзи бўпти. Таёғини ушлаб, Қултой жасадли бўлиб, тўйга кета берди” (Алпомиш, 1998: 333-334). “Қултой” қиёфасидаги Алпомиш ҳаммани ваҳимага солади. Жумладан, Маларой келин, тоғора кўтариб, тўйга келаётган хотинлар (уларнинг тоғорасидаги ҳамма емишларни Алпомиш еб қўйиб, ўрнига тезак солиб қўяди), сувли меш кўтариб келаётган Бойбўрига қарашиб, кулларни ҳайрон қолдиради, ош пишираётган кул ошпазлар олдида хомлигича бир қозон ошни хом-хатала еб қўйиб, ўғли Ёдгорга илик гўшт бердириб, Бодом бикач (Ултоннинг онаси) билан ўлан айтишиб, уни мот қилиб, одамлар орасига Алпомиш “Қултой” қиёфасида қайтиб келганини сездириб қўяди.

Рафикаси Барчин билан ўлан айтишиб, ўзининг кимлигини танитади. Алпомишнинг қайтиб келганини унинг Бойчиборини миниб келган ҳақиқий Қултой чўпон барчага эълон қилади. Алпомиш қаллоб-ғаними Ултонтозни (ўгай укаси) ўлим жазосига буюради. Мамлакатда адолат ўрнатилади. Алпомиш иккига бўлинган қўнғирот уруғини бирлаштиради.

Фикримизча, Алпомишнинг “Қултой” қиёфасида ўз хотинининг тўй базмида пайдо бўлиши, Отабекнинг “Шоқирбек” исми билан тўй куни Марғилонда тасодифан пайдо бўлиб, (Отабек Уста Алимга бошиданёқ ўзини “савдогар Шоқирбек” деб таништиради – Иккинчи бўлим. “7. Қувланиш” фасли) ўз хотинининг тўй базми олдида қаллиғи Комилбекнинг сирли ўлими, ҳақиқий қаллоб-ғаними Ҳомиднинг режаларидан воқиф бўлиш мотивлари ниҳоятда бир-бирига яқин бўлгани ҳолида индивидуаллик ҳам касб этади. Ҳар икки қаҳрамон (Алпомиш ва Отабек) ўзларининг қаллоб-ғанимларини ўлдиради (Ултонтоз ва Ҳомид). Ҳар икки қаҳрамоннинг ўғлининг исми Ёдгор. Назаримизда, бу ҳам характерли бир деталь. “Алпомиш”да Ёдгор улғайиб, достонда ёрдамчи образ сифатида ҳаракатланади, “Ўтган кунлар”да эса Ёдгорнинг сўнгги ҳаёти ҳақида муаллиф томонидан ёзилган эпилогда қисқа маълумот берилади. Отабекнинг Ёдгори романда ҳеч қандай бадиий функция бажармайди. Бу жиҳатдан икки Ёдгорнинг фарқли жиҳатлари ойдинлашади. Қолаверса, қаҳрамонларнинг “Ёдгор” деб аталишида халқона ирим, миллий анъана излари сезилади. Зеро, ҳар икки асарда Алпомишдан, Кумушдан қолган ёдгорлик сифатида фарзандларга шу исм берилади.

“Ўтган кунлар”да “сирли воқеалар занжири”ни кузатиш мумкин. Воқеаларнинг сирли занжири истеъдодли адиб Абдулла Қодирийнинг шарқона эртақ ва достонларни яхши ўзлаштиргани, уларданда ўткирроқ сюжет қурилмасини ярата олганини “Ўтган кунлар” романи исботлаб турибди. Отабекнинг яқка ўзи уч рақиб: Ҳомид, Содик, Муталга қарши курашиши В.Жирмунский таъкидлаганидек, “шарқона қаҳрамонлик” версияси билан нақадар уйғунлигини кўрсатиб турибди.

“Алпомиш” ҳамда “Ўтган кунлар” ўртасида (халқ эртақларини ҳам назрада тутиш мумкин – таъкид бизники. М.Қ.) хайратланарли даражада ўхшаш мотивлар учрагани ҳолида, романда Абдулла Қодирийнинг етук ва баркамол истеъдоди барқ уриб турибди.

Алпомиш ўз рафиқасининг тўй базмида қайтиб келар экан, ҳақиқий аҳволни “Қултой” киёфасида юриб кузатади. Синглиси Қалдирғочнинг туябоқар бўлиб юрганини, сурув-сурув кўйлар, йилқилар, туялар Ултоннинг қўлига ўтганини, ўғли Ёдгорнинг, отаси Бойбўрининг, онаси Кутуғмишнинг, халқининг, дўсти Қоражоннинг хўрланишини ўз кўзи билан кўради.

Худди шунингдек, Отабек ўз хотинининг янги қайлиғи Комилбекнинг ўлими хабаридан сўнг, режа асосида иш юритади. Яъни душманларига ўзини Тошкентга қайтиб кетган қилиб кўрсатади. Отабек ҳам Алпомиш сингари ҳақиқий аҳволни зимдан кузатиб-ўрганади. Бу айни пайтда “Ўтган кунлар” романи билан “Алпомиш” халқ эпоси ўртасида нозик типологик мотивлар, типологик ўхшашликлар мавжудлигини кўрсатади.

Алпомишнинг қалмоқ юртига ўз ёри Барчинни, иккинчи марта эса қайнотаси Бойсарини кутқариш учун қилган икки “сафар мотиви” ҳам бевосита “Ўтган кунлар”даги Отабекнинг савдогарлик касби тақозаси билан Марғилонга келиб, Кумушбибига уйланиб, сўнгра, “қувланиш” фаслидан сўнг, “Марғилонга етти марта сафари” билан типологик ўхшашликка эга. Ҳар икки асарда “етти” соқрал рақамига айрича муносабатни кузатиш мумкин. Жумладан, “Алпомиш”ни куйлаган бахшилар қахрамон ўз ватанига қайтиб келар экан, Бойчиборни онаси Тарлон бия таниб, боласининг атрофини етти марта айланади. Алпомишни биринчи бўлиб таниган нортаваси унинг атрофини етти марта айланади. Ёки Алпомиш етти йил зиндонбанд бўлиб ётади. Яна Алпомишнинг бойчибори пойгада ғолиб бўлиб, бахмал ўтовни (Барчиннинг ўтовини) етти марта айланади. Отабек “сохта мактуб” тарихини, қаллоб-ғанимларининг айёрона режасини Марғилонга еттинча марта сафар қилганидагина англаб етади. Бу романнинг “12. Жонсўз бир хабар ва кўркунч бир кеч” фаслида шундай баён этилади: “Агар олган хисобимиз тўғри чикса, бу гал унинг Марғилонга курук қатнаб юришининг еттинчи қайтаси эди” (Абдулла Қодирий, 2014: 175).

“Алпомиш”да кўплаб фольклоршунослар таъкидлаганидек, “Алп бўлиб танилиш” мотиви етакчилик қилади, шунингдек, достонда Алпомишдан ташқари, Барчин, қалмоқларнинг тўқсон алп образи тасвирида муболағадорлик, қахрамонларни ҳаддан ташқари гигант одам сифатида тасвирлаш услуби кузатилади. Жумладан, қалмоқ алплар тасвирида “Олтмиш қарич олачадан қалпоғи, тўқсон кўйнинг терисидан телпағи”; “Тўрт юз тўқсон қулоч кўлда ҳассаси, Сарҳовуздан катта эди косаси”; Қоражон алп тасвирида “Самарқанднинг миноридай зингкийиб, бути селанглаб, отнинг остига аймашиб, ўн уч махрамини бирга олиб...”

“Ўтган кунлар” романи қахрамонлари эса бундай романтик, муболағадор тасвирдан холи, улар оддий ва реал одамлар. Алпомиш – куч-қудрат, ҳокимиятнинг рамзий тимсоли бўлса, Отабек – замонавий ўзбекнинг дунёқараши кенг, ақлли, дунё кўрган, аммо мавжуд жамиятнинг аҳмоқона қарашлари туфайли ҳаёти фожиавий яқун топган бахтсиз киши тимсоли. Ҳар икки образ миллатининг баҳамжихат, тинчлик-фаровонликда, ёв босқинисиз, мустақил ҳаёт кечиришини истади. Улар гўёки, адолат ва ҳақиқат тимсоллари.

Назаримизда, “Ўтган кунлар” романида қўлланилган қадимий шарқона мотивларни “Алпомиш” ва ўзбек, араб халқ эртақлари, хусусан, “Минг бир кеча” билан ёнма-ён қўйиб кузатиш жуда қизиқарли ва салмоқли тадқиқот яратилишига туртки беради.

Хулоса шуки, Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” романида “Алпомиш” ва халқ эртақлари, жумладан, “Минг бир кеча”даги асрлар давомида сайқалланган бадий шартли мотивларни реалистик адабиётга маҳорат билан кўчира олди. Романнинг пойдевори шунинг учун ҳам мустаҳкам ва бузилмас. Шу боис “Ўтган кунлар” романининг умри абадий бўлди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Абдулла Қодирий. (2014), Танланган асарлар. Тошкент.

Алпомиш. (1998), Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи М.Зарифов. Нашрга тайёрловчи: Ҳоди Зариф ва Тўра Мирзаев. –Тошкент:

Жирмунский В.М. (1979), Эпическое сказание об Алпамыше и “Одессия” Гомера / Сравнительное литературоведение. Ленинград:

“Алпомиш” – ўзбек халқ қахрамонлик эпоси. (1999) Тошкент.

Тўлаганова С. Абдулла Қодирий: тақдир ва таъсир / Абдулла Қодирий абадияти. Мақолалар тўплами. Тошкент: Мумтоз сўз, 2014. – Б. 95-106.

AZƏRBAYCAN ŞAİRİ SƏRDAR ƏSƏDİN YARADICILIĞINDA MİLLİ-ETNOQRAFİK OBRAZLAR

Natella QULIYEVA*

Xülasə

Sərdar Əsəd (1929-1975) XX əsr Azərbaycan poeziyasının özünəməxsus poetik üsluba malik nümayəndələrindən biridir. Onun "Gənclik illəri" (1957), "Səni axtarıram" (1960), "Yanan memar" (1963), "Cərrah ürəyi" (1965), "Simlərin tufanı" (1971), "Yer ulduzu" (1974), "Dağları aşdı sellər" (1977), "Gözəl", "Meşədə qonaqlıq" kimi kitabları çap olunmuşdur. Sərdar Əsəd bədii tərcümə ilə də məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığında millilik həm də milli-etnoqrafik dəyərləri inikas edən obrazlar sistemi şəklində öz ifadəsini tapmışdır. Bu obrazlar şairin yaradıcılığında milli məişətin dekorativ elementləri olaraq qalmır, poetik cəhətdən mənalandırılaraq Azərbaycan insanının mənəviyyat dünyasının üzvi elementləri kimi təənnüm olunur.

Açar Sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, XX əsr Azərbaycan poeziyası, Sərdar Əsəd, milli obraz, etnoqrafik obraz

NATIONAL-ETHNOGRAPHIC CHARACTERS IN THE ACTIVITIES OF THE AZERBAIJAN POET SARDAR ASAD**Abstract**

Sardar Asad is one of the members who has a poetic style belongs to the XX century of the Azerbaijan poetry. He was the author of the books as "Heart of a surgeon" (1965), "Feast in a forest", "The beauty" (1969), "The Earth star" (1974) and other books. He studied a literary translation. The characters showing nationality and also national-ethnographic features have found its expression in his creative work. These characters not only exist as the decorative elements of the national life in his activity. But also are glorified as the elements of the morality world of Azerbaijan human.

Keywords: Azerbaijan literature, the XX century Azerbaijan poetry, Sardar Asad, a national character, ethnographic character

GİRİŞ

Sərdar Əsəd (1929-1975) XX əsr Azərbaycan poeziyasının özünəməxsus poetik üsluba malik nümayəndələrindən biridir. O, hələ birinci kurs tələbəsi olduğu dövrdən (1952-ci il) çap olunmağa başlayıb. "Gənclik illəri" adlı ilk şeir kitabını 1957-ci ildə nəşr etdirmişdir. Sərdar Əsədin "Gənclik illəri" (1957), "Səni axtarıram" (1960), "Yanan memar" (1963), "Cərrah ürəyi" (1965), "Simlərin tufanı" (1971), "Yer ulduzu" (1974), "Dağları aşdı sellər" (1977), "Gözəl", "Meşədə qonaqlıq" kimi kitabları çap olunmuşdur. Sərdar Əsəd bədii tərcümə ilə də məşğul olmuşdur.

Şairin yaradıcılığı öz müasirlərinin diqqətini cəlb etməklə yanaşı, onlara bu gün də oxucular və tədqiqatçılar tərəfindən müraciət olunur. Şairin ömür yolu, yaradıcılığı, nakam taleyi haqqında Qəzənfər Kazımov, Vaqif Yusifli, Cəlil Cavanşir, Tural Balabəyli, Flora Xəlilzadə, Savalan Fərəcov kimi ədəbiyyatşünaslar maraqlı yazılar yazmışlar.

Sərdar Əsədin yaradıcılığında millilik həm də milli-etnoqrafik dəyərləri inikas edən obrazlar sistemi şəklində öz ifadəsini tapmışdır. Bu obrazlar şairin yaradıcılığında milli məişətin dekorativ elementləri olaraq qalmır, poetik cəhətdən mənalandırılaraq Azərbaycan insanının mənəviyyat dünyasının üzvi elementləri kimi təənnüm olunur.

Maraqlıdır ki, şairin yaradıcılığının ilkin dövrlərində milli-etnoqrafik obrazlar çox az gözə dəyir. Gənclik həvəsini, sevgi hisslərini əks etdirən şeirlər aparıcı xətti təşkil edir. Ancaq şairin yaşının üstünə yaş gəldikcə dünyaya fərqli gözlə baxmağa başlayır. Onun yaradıcılığında yaddaş motivi baş qaldırmağa və get-gedə müstəqil "leytmotivə" çevrilməyə başlayır. Bu cəhətdən diqqəti onun ölümündən sonra çap edilmiş "Dağları aşdı sellər" kitabında (1977) "Ay bəri bax, bəri bax..." başlığı altında verilmiş şeirlər xüsusi cəlb edir.

Şair "Ay bəri bax, bəri bax" şeirində deyir:

Əmim tütək çalardı,
Ay bəri bax, bəri bax...
İldırım od alardı:
Ay bəri çax, bəri çax...

*Bakı Avrasiya Universiteti, Filologiya fakültəsi dekan müavini, "Türk və xarici ölkə filologiyası" kafedrasının dissertantı. e-mail: n.zakirli@gmail.com

Düzlər enərdir çaya:
Ay bəri ax, bəri ax...
Yer baxardı havaya:
Ay bəri yağ, bəri yağ...

Uçardı qonşu quşlar,
Ay yaşıl bağ, yaşıl bağ...
Tökərdi qarlı qışlar:
Ay üzü ağ, üzü ağ...

Gülərdi nurlu gözlər:
Min qəməri – şahə qalx:
Gözəlləşərdi qızlar:
Bir nişan tax, nişan tax...

Əmim tütək çalardı:
Ay bəri bax, bəri bax...
Qayıt – gözümlə qaraldı,
Ay ömrü sağ, ömrü sağ! (Əsəd, 1977:88-89).

“Ay bəri bax, bəri bax...” məşhur Azərbaycan xalq mahnısının nəqərat misrasıdır. Şeir poetik strukturu baxımından bu misranın üzərində qurulmuşdur. “Ay bəri bax, bəri bax...” misrası şeirin həm poetik ritmini, həm də bu ritmin cinas əsasını təşkil edir.

Şeirdə semantik baxımdan bir milli-etnoqrafik obraz var: tütək.

Tütək Azərbaycanın qarğıdan (qamış) düzəldilən ən qədim nəfəsli musiqi alətidir. Onun düzəldilməsində mürəkkəb materiallardan istifadə olunmur. Bu sadə musiqi aləti minillər boyunca türk ruhunun tərcümanı olmaqla milli musiqi mədəniyyətimizin etnoqrafik simvoluna çevrilmişdir. Bu alət bütün türk dünyasında məşhurdur və türklərdən başqa xalqlara da keçmişdir. Hər sahədə uğurluqları ilə məşhur olan ermənilər bu aləti elə türk dilindəcə “duduk” adlandırsalar da, ona da iddia edirlər.

Maraqlıdır ki, Sərdar Əsədin yaradıcılığında milli-etnoqrafik obrazlar cərgəsində milli musiqi alətlərinin öz yeri vardır. Şair “Havalı tar” şeirində deyir:

Havada sınaıyır bir uşağı tar,
Körpülü pərdələr düzələ indi!
Simlərin yolunda gəzişmələr var,
Əl tara öyrəşir, tar ələ indi!

O tarda dillənir duyğu qovşağı,
Titrəyir könülün qanadı səsdə.
Hələ yoxlayacaq o tar barmağı,
Hələ dil açmayıb sim sinə üstəş.

Uzaq intizara sevgi yananda,
Kim onu bəxtəvər sanacaq, görün!
Sinədən havalar havalananda
Hansı budaqlara qonacaq, görün!

Daşan məhəbbətin təntənəsindən
Durna qatarları göndərəcəkdir!..
Barmaqda dillənən bülbül səsindən
Açan qönçələri kim dərəcəkdir!.. (Əsəd, 1977:89-90).

Şeirdə tar çalmağı öyrənən uşaqdan bəhs olunur. O, hələ çalmağı yaxşı bacarmır, ancaq mizrabı simlərə vuranda tardan çıxan səslər onun ruhunu sehləyir. Şair uşağın bu vurğunluğunda onun gələcəyini görür. Bir zaman olacaq ki, uşağın sinəsinin üstündəki tar onun canının, ruhunun bir parçasına çevriləcəkdir.

Burada zərif milli-etnoqrafik mənzərə də vardır. Tar milli mədəniyyət və həyatımızın mühüm simvollarındandır. İndi Azərbaycan tarı və onunla çalınan muğamlar bütün dünyada məşhur olub, Azərbaycan xalqına böyük şöhrət qazandırır. Sərdar Əsəd də şeirdə tarı hələ onu çalmağı təzə-təzə öyrənən uşağın sinəsində təsvir etməklə, əslində, bədii cəhətdən zərif olduğu qədər milli cəhətdən çox dərin

simvolikaya malik mənzərəni canlandırır. Tütək, balaban, tar, kaman... Azərbaycan xalqının mənəviyyat dünyasının bütün zənginliklərini musiqi kodu ilə ifadə edən alətlərdir. Azərbaycanlı bu alətlər vasitəsilə özünün milli kimliyini ifadə edir. Bu cəhətdən Sərdar Əsədın şeirində tar çalmağı öyrənən oğlan bu xalqın gələcəyidir. Sənətkar bu gələcəyə bir şair fəhmi ilə ümid bəsləyir və inanırdı. Bu gələcək, doğrudan da, gəldi. İndi Azərbaycan sürətlə qloballaşan və qloballaşdıqca zəif milli mədəniyyət və kimlikləri yox edən dünyada öz varlığını məhz tarın, kamanın, muğamın, sazın, xalçanın və s. vasitəsilə nəinki qoruyur, hətta bunların vasitəsilə dünya mədəni kimliklər məkanında layiqli yerlərdən birini tutur.

Şair “Yastı balaban” şeirində deyir:

Tutdu məni ahəngində
Mənim yastı balabanım!
Ömür sürdü o təmkində
Qışlı-yazlı balabanım.

Yayıldı səs aləminə,
Heyran oldun görkəminə!
Qeyri qəmi – öz qəminə
Özü yazdı balabanım!

Qədimləri qala-qala –
Yığdı qoşdu xoş xəyala!
El sözünü çala-çala
Qulaq asdı balabanım (Əsəd, 1977: 91)

Şeirdə balaban milli ruhun, milli varlığın ayrılmaz parçası kimi təənnüm olunur. Balaban:

- İnsanları öz ahənginə kökləyir;
- O, milli mədəniyyətimizin əbədi hadisəsidir;
- Balabanın səs aləmində yeri müstəsnaadır;
- O, qəlbin ən munis hisslərini ifadə edə bilir;
- Balaban öz nəğməsi, səsi, ahəngi ilə qədim tarixləri danışır;
- O, xalqın, el-obanın milli ruhunu ifadə edir.

Yaşlandıqca müdrikləşən Sərdar Əsəd öz yaradıcılığında canlı milli-etnoqrafik lövhələr yaratmışdır.

Bunlardan biri “O qalayçı... Mis qazan” şeirində bütün koloriti ilə bədiiləşmişdir:

Dilə gəldi susanlar,
Keçdi bərəni-bəndi...
Səsləndi mis qazanlar,
Qalayçı gəzdi kəndi.

Köksü körükdən daşan
İnsanın əl tumarı
Kəndin ağlın apardı...

Əridikcə saflaşan
Qalay qırgılcımları
O qablardan ağardı...
Ləpə əsdi ürəyə
O cingilti səşindən.
Qablar gəldi süfrəyə
O əl səliqəsindən (Əsəd, 1977: 91)

Qalayçı – mis qabları qalaylayaraq onları his-pasdan, paxırdan təmizləyən sənətkardır. Onlar kənd-kənd, oba-oba gəzir, mis qabları qalaylayaraq ağardırdılar. İndi məişətdə mis qablardan istifadə olunmadığı üçün qalayçılıq sənəti də arxaikləşmişdir. Lakin bu sənət, qalayçının kəndə gəlişi, bu gəlişlə kəndə hay düşməsi, xüsusən qalaylama prosesi Sərdar Əsədın şeirində canlı milli-etnoqrafik mənəzərəyə çevrilmişdir.

Belə canlı lövhələrdən birini şairin paslı at nalından bəhs edən adsız şeirində də görürük:

Bir nal gördüm – paslı nal...
Törpaq altdan ağlayır,
Üstdən bulud yağırıdı.
Yel atları fikrimi

Eniş-yoxuş illərə
Uçuşlara çağırıldı!

Baxış qıçılımlanıb
Döyüşdü cəngilərdə.
Çoxdan minik görməyən
Ayaqlarım titrəyib
Dondu üzəngilərdə!

Hara uçdu o atlar?
Gedişinə gəl deyən
Kişnərtilər qalıbdır!
Hara uçdu o atlar?
Arxasınca axtaran
At izləri qalıbdır!

At sevinən düzləri
At qəzəbi alıbdır!
Qıymayın, siz qıymayın
Qəlbə düşə at xalı!
O buludlu at yalı
Uçuşlara kövrələn
İntizarda islanə (Əsəd, 1977: 92-93)

Bu şeir bütün poetik struktur məkanı, yəni forması və məzmunu ilə milli ideyanı tərənnüm edir. Burada paslı at nalı şairin qan yaddaşını oyandırmaqla tarixin dərinliklərinə doğru dərin bir cığır açır. Paslı at nalı şahə qalxan döyüş atlarını, onlar da öz növbəsində türkün şanlı hərə tarixini assosiasiya edir.

Şeirdəki obrazlar cərgəsinə diqqət edək:

Şair yağışlı bir havada paslı at nalına rast gəlir. Bir vaxtlar hansısa atnayağının nalı kimi bir ömür yaşamış nalın indi çöldə paslanması şairin yaddaşını titrədir. Sənətkar yağən yağışı paslı nalın göz yaşları kimi mənalandırır.

Şairin yadına yel atları düşür. Yel atı – Azərbaycan mifik düşüncəsində, folklorunda qeyri-adi sürətə malik at obrazıdır. Yel atı eynizə zamanda ənənəvi azərbaycanlının düşüncəsində xəyalın uçuşunun simvoludur.

Müəllifin yaddaşında türk döyüş atlarının şahə qalxaraq kişnəməsi, düşmən üstünə şığıması səhnələri canlanır. Və şairin ayaqları əslərin arxasında qalmış döyüş atlarının üzəngisini xatırlayaraq gizildəyir. Yaddaş oyanır və bu yaddaş şairin bütün varlığını özü ilə türkün şanlı hərə keçmişinə götürür.

Sərdar Əsəd şeirdə oxucuları milli tarixin hər bir nişanəsinə münasibətdə həssas olmağa çağırır. Bu çağırış milli ruhun, milli kimliyin çağırışıdır. Şairə görə, milli ruh milli həyatın özünə bağlıdır. Hər bir milli mədəniyyətin nişanələri həmin xəqin tarixindən xəbər verən sənədlər olduğı kimi, paslı at nalı da Azərbaycanın şanlı hərə tarixinin sənədidir. Buna görə də şair öz oxucularını “Qıymayın, siz qıymayın” hayqırtısı ilə bu tarixi yaşatmağa çağırır. Çünki Sərdar Əsədə görə, xalqın, millətin gələcəyi onun tarixi keçmişindən keçir.

ƏDƏBİYYAT

Əsəd, Sərdar (1957), “Gənclik illəri”, Bakı: Azərnəşr, 62 s.

Əsəd, Sərdar (1965), “Cərrah ürəyi”, Bakı: Azərnəşr, 116 s.

Əsəd, Sərdar (1974), “Yer ulduzu”, Bakı: Gənclik, 175 s.

Əsəd, Sərdar. (1977), “Dağları aşdı sellər”, Bakı: Gənclik, 127 s.

Fərəcov, S. “Şair ürəyinin çırpıntıları”, “Mədəniyyət” qəzeti, 02.07.2010

Xəlilzadə, F. “Sərdar Əsəd intihar etdəndən sonra Məmməd Araz özünə gələ bilmirdi” (az). *KASPI*. kaspi.az. 13.07.2013

Kazımov, Qəzənfər. “Sərdar Əsəd kifayət qədər bədii irs qoyub gedib”, “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 18 iyun 2011-ci il

Yusifli, V. “Sərdar Əsəd- Sevgidən intihara”, “Ulduz” jurnalı, № 3, 2012

Balabəyli, T. “46 yaşında intihar edən şairin qəmli hekayəsi...” (az). *VIRTUAL AZƏRBAYCAN*. virtualaz.org. (29 avqust).

Cavanşir, C. “46 yaşında intihar edən azərbaycanlı şair – ARAŞDIRMA” (az). *KULIS*. kulis.az. İstifadə tarixi: 2014-07-24.

ADLARDA İKİNCİ REPREZENTASIYA KATEQORİYASI

Pərvanə HÜSEYNOVA*

Xülasə

Məqalədə koqnitiv dilçilikdən, koqnitiv dilçiliyin informasiyanı təşkil, emal və istehsal edən bir varlıq kimi dərk edilməsindən, sözlərin leksik-qrammatik cəhətdən qruplaşdırılmasından, cümlənin ad və feil konstruksiyasından ibarət olmasından, qrammatik kateqoriyaların tədqiqindən bəhs edilir. Məqalədə həmçinin ikinci təqdimat hadisəsinə və okkazional formaların yaranmasına da toxunulur. Qeyd olunur ki, ikinci təqdimat kateqoriyası nitq prosesində meydana çıxan müvəqqəti informasiya ötürülməsi ilə bağlı dilin lakonikliyə olan meyli və nitqdə ifadə olunmuş mənənin köməyi ilə adlara **-ki** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Nəticədə isə situativ xarakterli nitq ehtiyacının tələbi ilə geniş mənada əşya və ya əlamət mənası bildirən sözlər ikinci dəfə keçici və ya müvəqqəti olaraq mücərrəd əşya və ya ismi əlamət kimi təqdim edilir. **-ki** şəkilçisini müxtəlif adlara artıraraq onları ikinci dəfə okkazional olaraq mücərrəd əşya və ya ismi əlamət kimi təqdim edən kateqoriyanı **adlarda representasiya** və ya **ikinci təqdimat kateqoriyası** adlandırmaq olar.

Açar Sözlər: Koqnitiv dilçilik, leksik-qrammatik kateqoriyalar, representasiya, okkazional formalar

SECOND CATEGORY OF REPRESENTATION IN NAMES**Abstract**

The article deals with the cognitive linguistics, cognitive linguistics is a comprehension of information as an organizing, processing and producing entity, lexical-grammatical grouping of words, that the sentence consists of the name and the verb constructor, the study of grammar categories. The article also touches on second presentation event and occurrence of okcosional forms. It is noted that, second presentation category improved by increasing the suffix **-ki** to names with the help of the tendency to laconic of the language and the meaning expressed in the speech related to the transmission of temporary information in the speech process. As a result, words that express the meaning of the word or phrase in a broader sense by the requirement of a situative speech requirement are presented for the second time as temporarily or temporarily abstract goods or as an insignia. The category can be called representation in names or second category of presentation by increasing the suffix **-ki** to different names by presenting them the second time okcosional, as an abstract item and a sign of name.

Keywords: cognitive linguistics, lexical-grammatical categories, representation, okcosional forms

GİRİŞ

Müasir dilçilik insan amili ətrafında formalaşır. Nəzərə alsaq ki, informasiyanın istehsal sistemi dildir, o zaman informasiyanın qəbulu və nümayiş olunması representasiya səviyyəsində, yəni – informasiyanın istehsal sistemində koqnitiv fərqlərlə özünü büruzə verir. Bir sözlə, koqnitiv dilçilik, dili – informasiyanı təşkil, emal və istehsal edən bir varlıq kimi dərk edir. Bununla yanaşı onu söyləmək olar ki, koqnitiv dilçilikdə semantika əsas yer tutur. Koqnitiv qəlib, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, informasiyanın təşkili yəni, alınması, emalı və istehsalını nəzərdə tutduğu üçün, koqnitiv dilçiliyin fundamental problemlərindən birini semantikanın həqiqətlə mövcud olan münasibətləri özündə ehtiva edir.

XX əsrin 90-cı illərində mətnin, cümlənin mənası, semantikasını üzrə tədqiqatlar yeni səviyyədə, koqnitiv yanaşma işığında özünü göstərir. Daha aydın desək, koqnitiv dərkətmə prosesi – şüur, düşüncə və təfəkkürlə bağlı olan, anlayışların formalaşmasına, bilikdən nəticələrin çıxarılmasına xidmət edən dərkətmə prosesidir. Koqnitivizm mətnin və ya cümlənin həm qavranılmasının, həm də yaranmasının modelləşməsinin nəzəri platforması kimi nəzərdən keçirilir. Son illərin dilçiliyində də mətnə koqnitiv tərzdə yanaşma aparıcıdır. Problemlərə baxılma qaydası onların dilçilikdə "liderlik etməsi"nin xronoloji ardıcılığına deyil, antroposentrik yanaşmanın məntiqinə uyğun gəlir, yəni koqnitivizm (lat. cognitio – "başla düşmək, dərk etmək, öyrənmək") dil daşıyıcısının "fikirdən sözə" universal ideonitq dövrəsinin həyata keçirilməsi prosesində struktur təşkilinin dil-koqnitiv səviyyəsində meydana çıxan fenomenləri tədqiq edir.

1. LEKSİK-QRAMMATİK QRUPLAŞMALAR

*Bakı Avrasiya Universiteti, dissertant, partur_83@mail.ru

Sözlərin leksik-qrammatik cəhətdən qruplaşdırılması hələ qədim əsrlərdən məlum idi. Yunan dilçiləri adlar və feillər qrupunu müəyyənləşdirərək, cümlənin məhz ad və feil konstruksiyasından ibarət olduğunu göstərmişlər. Ad dedikdə mübtəda, feil dedikdə xəbər nəzərdə tutulurdu.

İsim yəni əşya haqqında anlayış bəşər övladının ilkin anlayışıdır. Bu, bütün dünya xalqları üçün ortaq nöqtədir. İlk nitq hissəsi kimi isim yaranmışdır. İnsanlar əvvəlcə əşya, yəni ad haqqında anlayış əldə etmiş, sonra onun sayı, əlaməti, daha sonra onu əvəz edən sözlər meydana gəlmişdir. Saylar və sifətlər məhz ismin bu və ya digər cəhətini göstərmək, əvəzlilər isə ona işarə etmək üçün yaranmışdır.

Feilərin əsas əlaməti olaraq isə iş, hal və hərəkəti göstərə bilərik. Feil - qrammatik kateqoriyalarının çox olması səbəbindən ən zəngin nitq hissəsidir. Belə ki, feilin növ, zaman, təsirlilik, şəxs, inkarlılıq kateqoriyaları və bu kateqoriyaların hər birinin ayrılıqda müxtəlif formaları vardır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq onu deyə bilərik ki, fikrin reallaşması, yəni, dilin ekspressiv funksiyasının həyata keçirilməsi üçün qrammatik mənənin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər leksik mənə dilin nominativ funksiyasını reallaşdırırsa, qrammatik mənə nominativ vahidlərin ekspressiv ifadəlilik sistemində fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir. Əgər qrammatik mənələr olmasaydı, sözlər tək-cə adlıq səviyyədə işlənər, ünsiyyət yaratmazdı (Babayev, 2004: 362).

Nitqdə istifadə etdiyimiz sözlər yalnız leksik səviyyəli sözlərdən, daha doğrusu leksik formalardan ibarət deyil. Belə ki, amorf və ya kök dillərdən başqa digər dillərdə yalnız leksik formalarla nə ünsiyyət tam təmin oluna bilər, nə də axıcı nitq yarana bilər (Əsgərov, 2011: 157). Ümumi türk dillərində də nitqin ərsəyə gəlməsi üçün birmənalı olaraq leksik-qrammatik və qrammatik formaların iştirakı önəmlidir.

Dünya dillərinin hazırkı səviyyəsində hər hansı yeni nəsnə, əşya və ya məfhum adını bildirən söz, bir çox hallarda isə termin dilə gətirildiyi halda, istər qrammatik formaların leksikləşməsi və ya leksik formaların qrammatikləşməsi birdən-birə ani olaraq baş vermir. Dildə mövcud olan hər hansı bir leksik və ya qrammatik forma və ya tam olaraq bütövlükdə bir kateqoriya eyni zaman kəsiyində həm leksik, həm də qrammatik mənəyə və funksiyaya malik olur. Bütün bunlar bizə dilin “gəncliyini” və hələ də “tam formalaşmadığını” yox, fəal inkişafda olduğunu deməyə əsas verir.

2. QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Qrammatik kateqoriyalar qrammatik mənələrin ən çox yayılmış ifadə formalarından biridir. Qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsi hələ qədim yunan dilçiliyindən başlamışdır. Yunan dilçilərindən olan Appolon Diskol və Frakiyalı Dionisi qrammatik kateqoriya anlayışını geniş mənada izah edirdilər. Belə ki, onlar sözləri leksik-qrammatik əlamətlərinə görə ümumi cəhətləri üzrə təsnif edirdilər.

Azərbaycan dilçiliyində prof. M.H.Hüseynzadə də qrammatik kateqoriyalardan bəhs edərək, onları ümumi və xüsusi olaraq iki qrupa bölmüşdür. Ümumi dedikdə sözlərin morfoloji, sintaktik, leksik, semantik cəhətlərinə görə ümumi oxşarlığı deyil, isim kateqoriyaları nəzərdə tutulur, adlara və substantivləşən bütün sözlərə aid olur (Hüseynzadə, 1983: 42). Ümumi qrammatik kateqoriya deyəndə əksər nitq hissələrini əhatə edənlər, xüsusi qrammatik kateqoriya deyəndə isə bir nitq hissəsinin xüsusi qrammatik əlaməti nəzərdə tutulur. Ümumi qrammatik kateqoriyalara – hal kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası, xəbərlilik kateqoriyası, cins kateqoriyası və müəyyənlik kateqoriyası daxildir. Xüsusi qrammatik kateqoriyalara – mənsubiyyət kateqoriyası, dərəcə kateqoriyası, inkarlılıq kateqoriyası, təsirlik kateqoriyası və növ kateqoriyası daxildir.

Onu da nəzərinizə çatdırmaq ki, ümumi dilçilikdə bir çox kateqoriya və formaların həm leksik və həmçinin də qrammatik mahiyyətə malik olması uzun müddət mübahisə obyektinə olaraq qalmışdır. Bugünə kimi mövcud olan və istifadə etdiyimiz dünya dillərindən heç bir dil keçid mərhələsində olan amorf formalardan xali deyil və ola da bilməz. Belə ki, heç bir dil birdən-birə indiki, yəni, hal-hazırkı səviyyəsində yaranmamışdır. Bu səviyyəyə uzun bir inkişaf və təkamül yolu keçərək zaman-zaman, tədricən gəlib çatmışdır.

Dillərin tarixi aspektdə araşdırılmasına həsr edilən tədqiqat əsərlərinin bəzilərinə leksikləşməyə meyil edən qrammatik forma və kateqoriyalardan, digərlərində isə qrammatikləşməyə doğru meyil edən leksik forma və kateqoriyalardan bəhs olunur (Məmmədov, 1985). Göstərilən hər iki istiqamətdə dəyişkənliklərin baş verməsi daima inkişafda olan dil üçün təbii olaraq qalır. Dillərin inkişafının ilkin, başlanğıc mərhələsində leksik vahid, forma və kateqoriyaların qrammatikləşməyə doğru meyli daha çox olur.

Dünya dillərinin çağdaş səviyyəsində hər hansı yeni əşya, varlıq və ya məfhum adını bildirən söz, bir çox hallarda isə termin bəzən bir nəfərin, bəzən də bir neçə nəfərin müzakirəsi və qərarı ilə dilə gətirildiyi halda, qrammatik formaların leksikləşməsi və ya leksik formaların qrammatikləşməsi lapdan, ani olaraq baş vermir. Onlar okkazonal və polifunksional olaraq həyata keçirilir. Yəni, dildə mövcud olan hər hansı bir forma və ya kateqoriya eyni anda leksik və həmçinin qrammatik mənə və funksiyalara malik olur. Bu kimi hallar dilin gəncliyini və tam formalaşmadığını deyil, inkişafda olduğunu göstərir.

Okkazonal formalaryn əsas əlamət və xüsusiyyəti onun amorf luğunda, daha dəqiq desək, leksik və qrammatik kateqoriyalar arasında keçid vəziyyətdə olmasındadır. Yəni, okkazonal formalar nə tam qrammatik kateqoriya kimi leksik vahidlər arasında əlaqə və ya münasibət qurmaqda yardımçı olur, nə də leksik kateqoriya kimi yeni müstəqil leksik vahid yaradır. Okkazonal formalar yaranma forması etibarilə qrammatik kateqoriyalara, yaratdıqları mənə çaları forması ilə leksik kateqoriyalara bənzəyir. Lakin, əslində yaranan bu formalar keçici, müvəqqəti, birdəfəlik ehtiyacın təmin olunmasına xidmət etdiyinə, polifunksionallıq və mənə dəyişkənliyi yaratdığına görə isə onları leksik yox, qrammatik kateqoriyalar qrupuna daxil etməyi lazım bilirik (Əsgərov, 2011: 167).

3. İKİNCİ TƏQDİMAT VƏ YA REPREZENTASIYA HADİSƏSİ

Aqlütinativ və ya iltisacı dillərdə leksik baxımdan zənginləşmə dilə yeni leksik vahidlərin gətirilməsi, dildə artıq mövcud olan vahidlərə sözdüzəldici şəkildə artırılması ilə həyata keçirilir. Dilə daxil olmuş yeni leksik vahidlər dilin daimi olan ehtiyacından yaranaraq müstəqil sözlər şəklində lüğət tərkibinə daxil olaraq dili zənginləşdirir. Belə ki, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, bəzən dilin daimi ehtiyacından yox, aktiv kommunikatorun, yəni danışan şəxsin və ya situativ xarakterli nitqin müvəqqəti, keçici ehtiyacları ilə bağlı olur. Aparılan tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, bəzən situativ xarakterli nitqin müvəqqəti, keçici ehtiyacları ilə bağlı olaraq ilkin variantda ad və ya hərəkət mənəsinə malik olan sözlər ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və ya feili əlamət kimi təqdim olunur ki, buna da dilçilik ədəbiyyatında *ikinci təqdimat* və ya *representasiya* hadisəsi deyilir (Гузев, 1990: 104; Əsgərov, 2011: 163).

Onu vurğulaya bilirik ki, representasiya hadisəsi müəyyən şəkildə artırılması ilə yaranaraq, bu formanı yaradan şəkildə keçiciliyi yox, onun yaratdığı mənə yükünün konkret nitq prosesində situativ ehtiyacı və dilin lakonikliyə olan meyli kimi izah olunur. Məsələn, *“Zəhranunki azdır”* cümləsində *Zəhranunki* ifadəsi mücərrəd və anlaşılmaz olaraq, məndən kənar işlədilməsi qeyri-qənaətbəxş hesab olunur. Yox əgər cümlə tam bütöv şəkildə işlənsəydi, mənə daha aydın olardı. Məsələn, *Məryəmin dostları çox, Zəhranunki azdır*.

Çox vaxt aktiv kommunikator nitq prosesində istifadə etdiyi elementlərdən birini və ya bir neçəsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq məqsədlə məntiqi vurğudan, intonasiyadan, sintaktik söz sırasından, üslubi məqamlardan və xüsusi formalardan istifadə edir (Əsgərov, 2003: 69). Məsələn, *Əli kitab oxuyur* cümləsində kitab sözünü xüsusi olaraq vurğulamaq istəyiriksə, ya cümlənin sintaktik söz sırasını dəyişir və ya *kitab* sözünü məntiqi vurğu altında tələffüz edərək onu *Kitabı Əli oxuyur* kimi təqdim edirik.

Danışq nitqimizdə istifadə edəcəyimiz elementlərdən birini və ya bir neçəsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq istəyiriksə, digər elementlərin mənə yükünü azaldaraq, onları mücərrədləşdiririk. Yəni, mücərrədləşdirilmiş elementlər fonunda xüsusi olaraq nəzərə çarpacaq elementlər daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Məsələn, *Skamyada hörüklü bir qız gəlinciyi ilə oynayır, o, Lalədir. Skamyada gəlinciyi ilə oynayan qız Lalədir. Skamyadakı qız Lalədir. Skamyadakı Lalədir*.

Verilən nümunələrdən aydın görünür ki, birinci cümlədə iki sintaqmatik mərkəz vasitəsilə ifadə olunmuş və aktiv kommunikator üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan iki fikir vardır. İkinci cümlədə (*Skamyada gəlinciyi ilə oynayan qız Lalədir*) həmin iki fikir qismən mücərrədləşdirilərək bir sintaqmatik mərkəz ətrafında cəmlənmişdir. Üçüncü cümlədə isə, (*Skamyadakı qız Lalədir*) birinci cümlənin birinci sintaqmatik mərkəzi vasitəsilə ifadə olunmuş fikir (*Skamyada hörüklü bir qız gəlinciyi ilə oynayır*) kommunikatoru qismən maraqlandıraraq, həmin fikrin reması yəni – məlumatın məzmununu, nüvə informasiyasını özündə əks etdirən komponent məndən çıxarılır. Sonuncu cümlədə (*Skamyadakı Lalədir*) fikir daha qabarıq nəzərə çatdırılaraq, ən yüksək həddə çatmışdır. Yəni ki, birinci cümlənin birinci sintaqmatik mərkəzi vasitəsilə ifadə olunmuş fikir kommunikatoru sadəcə abstrakt mövzu kimi maraqlandıraraq, həmin fikrin temasının böyük bir hissəsi və reması tamamilə məndən çıxarılmışdır.

Tipik olaraq, müxtəlif leksik, qrammatik, vurğulama üsulları ilə yanaşı, mücərrədləşdirmədən də istifadə olunma okkazonal ehtiyaclardan doğur. Okkazonal formaların başlıca xüsusiyyəti onun leksik və qrammatik kateqoriyalar arasında keçid mərhələsində olmasıdır. Başqa sözlə desək, okkazonal formalar adlara və feillərə müəyyən şəkildə artırılması ilə keçici, müvəqqəti, situativ, bir dəfəlik ehtiyacın ödənilməsinə təmin etdiyinə və yaratdığı mənənin dəyişkən olmasını nəzərə alaraq onlar leksik yox, qrammatik kateqoriyalar qrupuna daxil edilir.

4. ADLARDAN REPREZENTASIYA VƏ YA İKİNCİ TƏQDİMAT KATEQORİYASI

Adların representasiyası və ya ikinci təqdimatı nitq prosesində meydana çıxan müvəqqəti informasiya ötürülməsi ilə bağlı ehtiyac, dilin lakonikliyə olan meyli və nitqdə ifadə olunmuş mənənin köməyi ilə müxtəlif adlara *-ki* şəkildə artırılması ilə düzəlir (Əsgərov, 2003: 73; Гузев, 1987: 105).

V.Q.Quzevə görə türk dillərində *-ki* şəkildə artırılması situativ xarakterli nitq ehtiyacının tələbi ilə danışıq vaxtı formalaşır. Məsələn:

köşədəki – “*küncdə olan, küncdə dayanan, küncdə duran*”

köşədəkininki – “*küncdə olana, küncdə durana, küncdə dayanana məxsus olan*”

Epizodik xarakterli müvəqqəti və keçici mənalara ifadə edən bu formaların başlıca yaranma üsullarına örnək olaraq: adlıq halda olan adlara əlavə olunmaqla, yiyəlik halda olan adlara əlavə olunmaqla və yerlik halda olan adlara əlavə olunmaqla yaranır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz üsullarla adlardan yaranan representasiya və ya ikinci təqdimat formalarının ifadə etdikləri əsas mənalara və ya məna çalarlarına nəzər salaq:

Bir qayda olaraq, **-ki** şəkilçisinin adlıq halda olan adlarla işlənməsi ilə əlaqədar onu deyə bilərik ki, zaman, yer, məkan, istiqamət məzmunlu adlıq halda olan zərflərə **-ki** şəkilçisinin artırılması ilə situativ, epizodik xarakterli formalar əmələ gəlir ki, onlar da mücərrəd əşya və ya ismi əlamət məzmununa malik olur.

Məsələn, *Biz **bugünkü** səadətimize çiçəkli yollarla gəlib çıxmadıq* (Ə.Məmmədcanlı)

hal-hazırda nail olduğumuz = bugünkü

Funksional-semantik baxımdan feili-sifət tərkibinin verdiyimiz forma ilə əvəz olunmasının əsas səbəbi, danışan şəxs üçün haqqında danışılan əşya və ya hadisə üzərində hansı işin icra olunmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Danışan şəxs və ya aktiv kommunikator üçün nitq prosesinin bu hissəsindəki əsas məsələ nitqə əlavə söz və ya anlayış daxil edərək nitqi çətinləşdirmədən haqqında danışılan əşya və ya hadisəni mücərrədləşdirərək, epizodikliyi təmin etməkdir.

-ki şəkilçisinin yiyəlik halda olan adlarla işlənməsinə gəldikdə onu vurğulamaq olar ki, **-ki** şəkilçisi yiyəlik halda olan bütün isim, şəxs və bəzi işarə əvəzlərinə, substantivləşmiş digər nitq hissələrinə, məsdər və məsdər tərkiblərinə, feili sifət və feili sifət tərkiblərinə, zərflərə artırılaraq epizodik xarakterli formalar mücərrəd əşya və ya mücərrəd varlıq məzmununa malik olaraq təqdim edilir.

Məsələn, *Özüm rəngli xoşlayıram deyə **sizinkini** də tünd elədim, – dedim* (İ.Əfəndiyev)

sizin əşyanızı = sizinkini;

– *Neyləyim, – dedi, –**mənimki** də bunlardır* (İ.Əfəndiyev)

mənim əşyam = mənimki

Funksional-semantik baxımdan verdiyimiz formaların III növ təyini söz birləşməsinə əvəz edə bilməsinin əsas səbəbi üzərində iş icra olunduğu obyektin müstəqil surətdə təyin olunması aktiv kommunikator və ya danışan şəxsi demək olar ki, heç maraqlandırmır. Onu maraqlandıran nitqə əlavə söz daxil etmədən haqqında danışdığı nəsnəni mücərrəd şəkildə təqdim edərək, lakonikliyə nail olmaqdır.

-ki şəkilçisinin yerlik halda olan adlarla işlənməsi ilə bağlı onu deyə bilərik ki, yerlik halda olan bütün adlara, həmçinin isim, məsdər və məsdər tərkibli sözlərə, substantivləşmiş digər nitq hissələrinə, ismi söz birləşmələrinə, zərflərə, feili sifət və feili sifət tərkiblərinə **-ki** şəkilçisi artırmaqla düzələn situativ xarakterli formalar mücərrəd əşya və ya ismi əlamət məzmununa malik olur.

Məsələn, ***Çörəxanadakılar** vurhavur işləyir, su tökür, xamur yoğurur, kürəyə od qoyurdular* (Mir Cəlal)

çörəxanada işləyənlər = çörəxanadakılar;

*Duyan **könüllərdəki**; Diləklərdi, diləklər, ən müqəddəs sandığım* (N.Xəzri)

könüldə, qəlbə olanlar = könüllərdəki

Nitqin bu anında mücərrəd əşya və ya obyekt yalnız feili sifət tərkibini yox, həmçinin onun təyin etdiyi sözü də əvəz edir.

Göründüyü kimi, **-ki** şəkilçisi adlıq, yiyəlik və yerlik halda olan adlara, həmçinin, isim, məsdər və məsdər tərkibləri, əvəzlik, zərf, substantivləşmiş digər nitq hissələri, feili sifət və feili sifət tərkiblərinə artırılaraq mücərrəd əşya və ya ismi əlamət məzmununa malik formalar yaranır. Başqa sözlə desək, situativ xarakterli nitq ehtiyacının tələbi ilə geniş mənada əşya və ya əlamət mənası bildirən sözlər ikinci dəfə keçici və ya müvəqqəti olaraq mücərrəd əşya və ya ismi əlamət kimi təqdim edilir.

NƏTİCƏ

Məqalədə, Azərbaycan və digər dillərin materialları əsasında leksik-qrammatik formalar, koqnitiv dilçilik, okkazional formalar, adlarda ikinci təqdimat kateqoriyası və ya representasiya hadisəsi nəzərdən keçirilərək **-ki** şəkilçisinin adlıq, yiyəlik və yerlik halda olan adlara artırılaraq düzələn mücərrəd əşya və ya ismi əlamət məzmununa malik epizodik xarakterli formalarla təmsil olunmuşlar. Bununla da **-ki** şəkilçisini müxtəlif adlara artıraraq onları ikinci dəfə okkazional olaraq mücərrəd əşya və ya ismi əlamət kimi təqdim edən kateqoriyanı **adlarda representasiya** və ya **ikinci təqdimat kateqoriyası** adlandırma bilərik.

ӘДӘБИYYAT

Babayev, Adil (2004), Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 504 s.

Əsgərov, Mayıl (2003), Türk dillərində zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı: Elm, 180 s.

Əsgərov, Mayıl (2011), Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 308 s.

Hüseynzadə, Muxtar (1983), Müasir Azərbaycan dili, 320 s.

Гузев, Виктор (1987), Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийского языка). Ленинград, 144 с.

Гузев, Виктор (1990), Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале староанатолийского языка). Ленинград, 168 с.

Məmmədov, İsmayıl (1985), Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik (Fəil formaları əsasında). Bakı, 88 s.

**Р.ФӘХРЕТДИН ИЖАТЫНДА ХАНЫТ-КЫЗ ОБРАЗЛАРЫНЫҢ БИРЕЛЕШЕ
("СӘЛИМӘ", "ӘСМА" ӘСӘРЛӘРЕ МИСАЛЫНДАМИСАЛЫНДА)**

Доц. Р.Р.ГАЛИУЛЛИН*

Аннотация

Хатын-кыз иреге, аның жәмгыяттә тоткан урыны һәр мәғрифәтчене борчыган. XIX гасыр азагы XX йөз башы әдипләренең кайсысын һәм кайсы ғына әсәрләрен алып карамыйк, турыдан-туры да, узып барышлы ғына да бу проблемага игътибар иткәннәрен күрербез. Бу проблемага Р.Фәхретдин дә игътибар итмишә калмый. Р.Фәхретдин татар халкының мәғрифәтчесе, күренекле галим, педагог, дин әхеле. Р. Фәхретдинов "Сәлимә" һәм "Әсма" повестьларындагы хатын-кыз образларына педагогик фикерләрен пропагандалау бурычларын йөкли. Р. Фәхретдинов хатын-кыз иреге, тигез хокуклылыкны аерым бер мәсьәлә итеп карамый; ул аны камил жәмгыят төзүнең һәм гармоник үсешкә ирешкән шәхес тәрбияләүнең аерылгысыз бер өлеше итеп күрә. Ул "Шура" журналында редактор булып эшләү дәверендә монда әлеге проблемага караган 70 тән артык зур күләмле фәнни, ижтимагый, тарихи, публицистик мәкаләләр бастырыла һәм фикер алышу оештырыла.

Ачкыч Сүзләр: Татар әдәбияты, Р. Фәхретдин, мәғрифәтчелек реализмы, образ.

**FEMALE IMAGES IN THE WORKS OF R. FAHRETDIN (ON THE EXAMPLE OF THE
NOVELS OF «SALIMA», «ESMA»)****Abstract**

All educators worried about the freedom of women, their place in society. If you look at the literary works of the late 19th and early 20th century, many of the works trace this theme. R. Fahretdin did not ignore this topic. R. Fahretdin is a famous Tatar educator, scientist, religious figure. R. Fahretdin laid on the female images of the tales of «Salima» and «Esmā» propaganda of pedagogical thoughts. R. Fahretdin considers freedom to a woman not as a separate issue of the equality of people, but as an integral part of the creation of an ideal society and a harmoniously developing personality. Working as the editor of the magazine «Shura», he wrote a ball of 70 scientific, public, historical, journalistic articles and organized a discussion.

Keywords: Tatar literature, R. Fahretdin, enlightening realism, image.

КЕРЕШ

Хатын-кыз иреге, аның жәмгыяттә тоткан урыны һәр мәғрифәтчене борчыган. XIX гасыр азагы XX йөз башы әдипләренең кайсысын һәм кайсы ғына әсәрләрен алып карамыйк, турыдан-туры да, узып барышлы ғына да бу проблемага игътибар иткәннәрен күрербез. Татар роман жанрының башлангычы булып саналган М. Акъегетнең "Хисаметдин мелла"сыннан алып мәғрифәтчелек реализмын тәнкыйди белән тоташтырып торучы булып торган З. һадиның "Бәхетле кыз", "Бәхетсез кыз", "Жиһанша хәзрәт" кебек әсәрләренә хәтле һәр мәғрифәтче әдип бу темага тукталмый капмаган, һәм алар хатын-кызга ирек, ирләр белән тигез хокук кына даулап калмыйлар, үзләре дә кызлармәктәпләре, тәрбияханәләр ачыпбу идеяләре практикада тормышка да ашыралар (Ризаэтдин Фәхретдин, 2018).

1. Р. ФӘХРЕТДИН ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ХАТЫН ЯЗМЫШЫ

Р. Фәхретдинов "Сәлимә" һәм "Әсма" повестьларындагы хатын-кыз образларына педагогик фикерләрен пропагандалау бурычларын йөкли. Баланың мәктәпкәчә тәрбиясе шәхес буларак формалашуда нинди зур әһәмияткә ия булуын без инде билгеләп үткән идек, ә шул мөһим чор тулысынча аналар кул астында үтә.

Р. Фәхретдинов хатын-кыз иреге, тигез хокуклылыкны аерым бер мәсьәлә итеп карамый; ул аны камил жәмгыят төзүнең һәм гармоник үсешкә ирешкән шәхес тәрбияләүнең аерылгысыз бер өлеше итеп күрә. Ул "Шура" журналында редактор булып эшләү дәверендә монда әлеге проблемага караган 70 тән артык зур күләмле фәнни, ижтимагый, тарихи, публицистик мәкаләләр бастырыла һәм фикер алышу оештырыла. Фикер алышуда бик күп мөселман хатын-кызлары катнаша. Татар шагыйрәләре Бәдрель-хәят Акчурина, Сәкинә бин ахунд әл-Максуди, Зәйнәп Якубова-Бакирова

*филология фәннәре кандидаты, Яр Чаллы дәүләт педагогия университеты, филология факультеты, татар теле һәм әдәбияты, аларны укыту методикасы кафедрасы radik.galiullin@gmail.com

кебекләрнен әсерләне беренче тапқыр шулай ук “Шура” журналы битләрәндә дөнья күрәләр. Галимә һәм тәнқыйтьче Мәхүпжамал Акчурина, Гөлсем Камалова-Акчурина каләмнәрен «Шура»да сынап, олы әдәбият юлына аяк басалар.

“Тәрбияле ана” (1898), “Тәрбияле хатын” (1899), “Мәшһүр хатыннар” (1903), “Әһле-гыял. Кыз балалар вә хатыннар өчен”(1908) исемендәге хезмәтләрәндә галим, әсәрләрнен исеменән күренгәнчә, хатын-кыз бәхетен һәм иреген, теләгән кешеңә кияүгә чыгу дип, берьяклы гына аңламый. Шәхес тәрбияләүдә хатын-кыз иң күренекле урын били, шуңа күрә ул үзе дә һәрьяклап яхшы тәрбия алганбулырга тиеш. 1904 елда Оренбургта басылып чыккан “Мәшһүр хатыннар” китабында Р. Фәхретдинов хатын-кыз мәсьәләсен дәүләт һәм милләт дәрәжәсенә күтәрә. Ислам дөньясындагы бүгенге торгынлыкның, ибн Халдун, Әбүғалисина, ибн Рөште кебек галимнәрнен юклыгын ул сәләтле балалар тәрбияләрдәй аналарның булмавыннан күрә. “Сәлимә” һәм “Әсма” повестьлары галимнен “...күңелгә урнашкан файдалы фикерләрне үз телебездә язып, укучыларга ирештерү иде”(Гайнутдинов, 2000; 45). Ике повестьның да төп геройлары итеп хатын-кызларның алынуы очраклы түгел. Сәлимә белән Әсманы төрле ситуацияләргә куеп, лирик һәм публицистик чигенешләр ясап, әдип күңелендә йөрткәннәрен укучыга житкерә.

Мәгърифәтчеләргә гомумән шәхес иреге таләп итү хас. Мәгърифәтчелек хәрәкәте үзенең асылы белән буржуаз характердагы хәрәкәт, һәм шуңа күрә мәгърифәтчеләр феодализмга хас булган һәр нәрсәне инкяр итәләр. Хатын-кыз мәсьәләсе бу очракта үзәк урыннарның берсен ала.

Р. Фәхретдинов милләт хатын-кызларын беренче чиратта булачак аналар буларак күзаллый. Ул бигрәк тә яшыли бирелгән тәрбиягә аерым игътибар итә, аның кешегә тәэсиренәң искиткеч зур икәнлеген билгели. Ә беренчел тәрбия бирүче - ул ана кеше. Сәлимә туташ исеменән автор үзенең хатын-кызның жәмгыятьтәге ролен ничек күзаллавын болай тасвир итә: *«Ирләрнең күңелләренә йортка бәйләп куймак, нә кадәр җәһан иясе улса да, барысының мәхәббәтләренә өй эченә җыиен тотмак -шул өйдә булган хатын Вазыйфасыдыр. Йорт анасы илә корт анасы бер мисалдадыр. Буннан башка, дөньяга килгән вә киләчәк балаларны аллаһы тәгалә ихсан иткән сөтләре илә ризыкландырып вә тәннәренә тәрбия әйләмәк хезмәте һәм аналарга йөкләндеке кеби, күңелләренә вә җәһан-нарыны тәрбия итмәк, ислам әдәпләре илә әдәпләндермәк хезмәте һәм аналар өстендәдер. Мәктәпкә йөрәп тәрбия алырлык, бер яшькә йиткәнгә кадәр һәм холькларыны гүзалләндермәк хакында иҗтиһад итмәге бурычы да айлардадыр»*(Гайнутдинов,2000; 64).

XIXгасыр урталарына хәтле йокымсырап яткан татар авылында хатын-кызның роле, әлбәттә, кызыгырлык булмый. Ләкин капиталистик мөнәсәбәтләр үтеп керү һәм татарларның ул мөнәсәбәтләргә торган саен ныграк тартыла баруы бөтенләй башка төрле ихтыяжлар һәм таләпләр уята. Гаилә һәр жәмгыятьнең беренчел ячейкасы булганлыктан, бу үзгәрешләр иң элек аңа кагыла, һәр кешенең шәхси тормышында иң зур роль уйнаган нәрсә - шулай ук гаилә. *“Йорт анасы - корт анасы...”*, димәк, гаиләнең жаны, үзәге булган хатын-кызга таләп зурая. Яхшы тәрбия бирүне бары тик үзе яхшы тәрбия алган ана гына булдыра ала. Язучы фикеренчә, безнең халыкның артта калу сәбәпләренәң берсе - нәкъ менә гаилә һәм гаиләдә аналарның роленә игътибар житмәүдән. Чөнки *“...бездә (гомумән Россиядә) әһле ислам, үзләренәң байлыклары нисбәтендә, хатыннарыны яхшы ашадып, яхшы эчерталар, йорт эчендә улган тәдбирләренә күп вакытта алар ихтыярына тапшыралар: туй мәҗлесләренә гүзәл киендереп йибәрәләр; мәҗлестә хәзер улган хатыннар, бер-беренең киенәренә күрәп кайтып, җәгърәфийдән дәрес виргән мисалында, бай хатыннарының әсбапларынан бәхәс идәләр, муеннарына асылган асылташларының, калпақларына тезелгән энҗеләренәң, ушандык көмеш вә алтын һәм алмазларының нә бәһа вә нә кыйммәттә идекене тәгаен идә алмай, бер-бере илә дәгъвалашып, айлар илә гомер уздыралар”*(Галиуллин Р.Р,2013; 262).

Әдип повестьларында нәрсәләргәдер һәм кемнәргәдер уңай һәм тискәре бәя биргәндә, аларны сурәтләгәндә -аларның хатын-кызга мөнәсәбәтенә нык игътибар итә. Кешелекле яки түбән кеше булуларны энә шул мөнәсәбәтләр билгели дә инде. Әйттик, кадимче һәм хөсетле Хикмәт хажи хатын-кызга, аның тәрбиясенә бик түбәнсетеп карый.

Аның каравы, милләт өчен янып йөргән, балаларны яңача укучы Габбас мелланың бу проблемага карашы бөтенләй икенче төрле. Ул аксакал, карт хадим Салих бабайның: *“Хатынсыз мал кирәк улса - Хикмәт хажи кызыны, вә малсыз хатын кирәк улса - Сөләйман хәзрәт кызыны алырсың!”* - дигән киңәшен тотып, Гайшә исеMLE кызны яучылы һәм ялгышмый(Галиуллин,2007; 124). Гайшә абыстайның фикерләре Габбас мелланыкы белән тәңгәл килә. Алар икесе дә - рухи ихтыяж, белем-мәгърифәтне беренчел итеп күрүчеләр.

Повесть ахырында язмыш куйган бөтен киртәләренә жиңеп Габбас мелла һәм аның кызы Әсма бәхәткә ирешәләр, ә Хикмәт хажи бар байлыгын югалтып, хәерчелектә үлә.

Ир белән хатын мөнәсәбәтләренә, аларның гаилә корып яшәүләренә һәм гаиләнең ныклыгына халык педагогикасында да зур урын бирелә. Өлкәннәрнең роле, яшьләренә өйләнешкәндә алдан уйлап эш итүләре, ир белән хатын Вазыйфаларының тигез һәм хаклы бүленеше –барысы да жәмгыятьнең беренчел ячейкасы булган гаиләне таркалмас итүгә юнәлтелгән.

Көнбатыш галимнәренә хезмәтләре белән таныш булган, педагогика белән кызыксынган һәм үзе дә педагогик хезмәтләр язган “Р. Фәхрәтдинов баланың тугач та ана тәрбиясендә булуын, аның ана тәрбиясе йогынтысында формалашуын яхшы аңлый. Бүгенге фән әйтүенчә, кеше гомерендә алган информациянең 50%ын жиде яшкә кадәр үзләштерә. Димәк, нигездә ул инде шәхес булып формалашуның башлангычын алган дигән сүз. Мондый җаваплы эшнә, ягъни башлангыч тәрбияне теләсә кем бирә алмый. Ана мәхәббәте генә аз, ул эзлекле тәрбия бирә алырдай эзерлекле булырга тиеш” (Ризәтдин Фәхрәтдин, 1999; 78). “Сәлимә” һәм “Әсма” повестьларында эдипнең үз күңелендә йөрткәннәре һәм күрергә теләгәннәре чагылыш тапканга, аның героинялары тиешле дәрәжәдә белем, тәрбия алган итеп бирелә. Сәлимә һәм Әсманың тәрбияләлекләре турында сөйләү уңаеннан Р. Фәхрәтдинов кызлар өчен мәктәпләр, аларның бүгенге көндә кирәклегә һәм әһәмияте турында фикер дә үткәрә. “Сәлимә” повестендә, мәсәлән, Самарада тукталган арада шәкерт мәрхүм атасының дуслы Хәсән агай янына бара. Чәй янында җәдид ысулы белән укуытыла торган мәктәпләр турында сүз чыга һәм Хәсән агай Оренбургта күргән кызлар мәктәбе турында сөйли, бу күренешкә чын күңеленнән сөенә, ләкин бер нәрсәне аңлай алмый: ни өчен бу көнгә кадәр без мондый мәктәпләргә төземи йөргәнбез соң?

“Эдип мәҗрифәтче буларак үзенең идеалына якты буяуларны кызганмаган кебек, үз заманының житешсезлек-ләрен, тәрәккыятькә киртә булырдай күренешләргә дә аяусыз тәнкыйтьли” (Татар мәҗрифәтчеләге әдәбияты, 1979;24). Әлбәттә, язучы мактаганнар нәкъ ул тасвирлаганча, тәнкыйть иткән нәрсәләргә нәкъ шулай кабахәт икән дип берьяклыгына кабул итәргә ярамый. Эдипнең билгеле бер максатны күздә тотып язганын, әсәрләре беренче чиратта тәрбияви Вазыйфага буйсындырылган булуын истә тотарга кирәк.

“Сәлимә” повестенең герое үз-үзенә бик тәнкыйтьчән, - эдип шәкерт аркылы татарлардагы мәҗриф системасының житешсезлекләрен ачып бирүне максат итеп куйган. Әгәр дә югарыда сөйләнгән кызлар мәктәбе мәҗрифәтче галимнең идеалы булса, шәкертнең уйлануларында шул чор татар мәдрәсәләренең торышы чагылыш тапкан.

Р. Фәхрәтдинов халык педагогикасы жәүһәрләренә мөрәҗәгать итеп, педагогик фикерләрен баетуда алардан мул файдалана. Татар халкында булган мондый хасиятләренә, тәрбия чараларының, традицияләренә берсе –нәселенә, буыннар чылбырыңны истә тоту. Туган жирендә яшәвенәң хаклыгын, данлы һәм шанлы бабаларыңа лаеклы булырга омтылыш өчен кирәк бу. Кеше ата-бабала-ры, аларның эшләре белән горурланып, аларның исемнәренә тап төшермәскә тырышып яшәргә тиеш.

Татарларда шулай ук шәжәрә төзү, гаилә ядкярләрен кадерләп саклау күренеше дә киң таралган. Болар барысы да тарихны өйрәнү, аны тәрбияви максатларда файдаланудан килеп чыга.

Һәр эдип, һәр кеше иҗат эшенә илһам чишмәсен, авырлыклар килгәндә юанычны, көнкүреш тормыштагы авырлыкларга каршы тору өчен рухи көчне туган жиреннән, сөйгән кешесеннән ала. “Сәлимә” һәм “Әсма” повестьлары аркылы Р.Фәхрәтдинов безнең күз алдына чын мәгънәсендә туган төбәгенә гашыйк кеше буларак килеп баса. Ул аерып алып үзенең туган авылынгына яратмый, ә, гомумән, ата-бабалар яшәгән төбәкне тарихи Ватан дигән төшенчә буларак кабул итә. Ул үзе яланаяк йөгереп үскән ишегалды һәм урамны якин итүдән бигрәк, кайчандыр үз туган кавеме хакимлек иткән, ккурыкмыйча хөкем йөрткән Идел-йортны, Урал белән Жәекны йөрәктән чыккан сагыш аркылы кабул итә. Казан, Болгар кебек шәһәрләргә тасвирлаганда Р. Фәхрәтдинов фәнгә һәм фактларгагына таянган объектив галим буларак чыгыш ясага да, юк-юкта монда да аның туган халкына күңел түреннән чыккан теләктәшлегә сизелеп тора” (Шәрәфәтдинов, 2000;51).

Шул ук вакытта, мәҗрифәтчеләр тасвирлаган камил шәхесне тәрбияләү әле үз максат кына түгел. Мондый герой алган белем халыкка хезмәттә, практик тормышта файдалана да белергә тиеш. Моның өчен ул үзенең тарихы белән кызыксынырга һәм горурланырга, туган жиренә тулы хокуклы гражданы итеп тоярга тиеш.

ЙОМГАК

Р. Фәхрәтдиновка, аның геройларына бер чиктән икенче чиккә ташлану хас түгел. Ниндидер зур вакыйгалар, катлаулы сюжетлар белән дә мавыкмый язучы. Әсәрләрендә һәркемгә хас булган хисләр, теләсә кем юлыгырдай язмыш борылышлары. Ләкин тормышчан детальләргә нинди

гуманистик идеяләргә буйсындыра -монысы инде икенче мәсьәлә. Өнә шул идеяләрне һәм гадәти күренешләргә әхлакый бәя бирүе Р. Фәхрәтдиновның әсәрләрен бүген дә актуаль итә.

ӘДӘБИЯТ ИСЕМЛЕГЕ

Галиуллин Р.Р. (2007). Татар әдәбиятында детективның эволюциясе. – К.: Школа. 164 б.

Галиуллин Р.Р. (2013). Жанр утопия/антиутопия в татарской литературе начала XX века. В мире научных открытий. Красноярск, № 11. С 261-269.

Гайнутдинов М.В. (2000). Татарская литература XIX века (Идейно-художественный генезис и исторические судьбы): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Казань. 94 с.

Ризәтдин Фәхрәтдин (1999). Фәнни-теоретик жьентык. – К.: “Рухият” нәшрияты.

Ризәтдин Фәхрәтдин (2018). https://tt.wikipedia.org/wiki/Ризәтдин_Фәхрәтдин 05.07.2018.

Татар мәгарифәтчелеге әдәбияты (1979). Төзүче М. Гайнуллин. – К.: Татар. кит. нәшр.

Шәрәфәтдинов З.Т., Даутов Г.Ф. (2000). XX йөз башы татар мәгарифе тарихында Ризәтдин Фәхрәтдин. – Яр Чаллы: “Идел-йорт” нәшр.

Халкыбызның асыл заты (Мәрхүм Ризәтдин Фәхрәтдин хәзрәтләренә мәрсия) http://dumrt.ru/articles/society/society_7680.html 10.07.2018.

AZƏRBAYCAN VƏ QIRĞIZ XALQLARININ DASTANÇILIQ ƏNƏNƏSİNDƏ “KOROĞLU” VƏ “MANAS” DASTANLARI

Sahibə PAŞAYEVA*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və qırğız xalqlarının dastançılıq ənənəsində mühüm yer tutan “Koroğlu” və “Manas” dastanlarının Azərbaycan və qırğız xalqlarının dastançılıq ənənəsində “Koroğlu” və “Manas” dastanlarının tutduğu yerdən və əhəmiyyətindən söhbət açılır. Göstərilir ki, Azərbaycan və qırğız şifahi xalq ədəbiyyatının qiymətli əsərləri olan “Koroğlu” və “Manas” dastanlarında hər iki xalqa məxsus qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, humanizm, dostluq, qardaşlıq, qonaqsevərlik və başqa xüsusiyyətlər öz parlaq bədii ifadəsini tapmışdır. Hər iki xalqın qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngin olan bu dastanlar vasitəsilə onların tarixi, qədim mədəniyyəti, həyat tərzini və dünyagörüşü haqqında məlumat verilir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, qırğız, etnomədəniyyət, “Koroğlu”, “Manas”

THE EPOSES “KOROGLU” AND “MANAS” IN THE EPOS TRADITION OF AZERBAIJAN AND KIRGHIZ NATIONS

Abstract

In the article it is said about the importance and place of the eposes “Koroglu” and “Manas” in the epos tradition of Azerbaijan and Kirghiz nations. It is shown that the valuable works such as the eposes “Koroglu” and “Manas” have found different characters belonging to both nations such as heroism, patriotism, humanism, friendship, brotherhood, hospitality and other different peculiarities in the oral literature of Azerbaijan and Kirghiz nations. The eposes “Koroglu” and “Manas” have become rich in the social-political opinions, the philosophical-aesthetic thoughts to the different historical events of the Azerbaijan and Kirghiz nations. The information about their history and ancient culture, life style and outlook is given with the help of these eposes being rich with the heroic episodes of both nations.

Keywords: Azerbaijan, Kirghiz, Koroglu, Manas, epos

GİRİŞ

Türk xalqlarının özünəməxsus zəngin mifologiyaları, həmin mifologiya əsasında formalaşmış mükəmməl dini dünyagörüşləri olmuşdur. Qədim türk ədəbiyyatı ideya-estetik enerjisini məhz buradan götürmüşdür. Qədim türk eposunun zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyi tanrıçılığın fəlsəfi idrak imkanlarının genişliyi ilə, türklərin tarixinin, iqtisadi, ictimai və siyasi həyatlarının zənginliyi, çoxtərəfliliyi, fəallığı ilə, nəhayət, onların Altaydan Avropanın içərilərinə qədər geniş bir coğrafiyada, müxtəlif xalqlarla, etnoslarla fəal əlaqədə olub ümumdünya proseslərində ardıcıl iştirak etmələri ilə bilavasitə bağlıdır. (Cəfərov, C.I, 2006:17)

Türk xalqlarının dastan yaradıcılığı çox qədim və zəngin ənənlərə malikdir. Bu dastanlar onların milli qəhrəmanlıq, iman və düşüncə tarixinin, tarixdən əvvəlki və sonrakı çağlarının bədii ifadəsidir. Dastanlarda ilkin tanrı və tanrılaşdırılmış insanlar, gün işığı, su köpüyü və ağacdan doğulmuş uşaqlar, türklərin çarpışma və savaşları xüsusi yer tutur. Daha doğrusu, türk dastanları türklərin dastanlaşmış tarixidir, öz əfsanəvi keçmişinə münasibətinin təcəssümüdür.

Qədim (ümumi) türk eposunun zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyi, əsasən, aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

1. Qədim türk (burada prototürk də ehtiva olunur) mifologiyası və onun təkamülünün nəticəsində təşəkkül tapmış tanrıçılığın fəlsəfi idrak imkanlarının genişliyi.

2. Türklərin tarixinin (və həmin tarix barədə təsəvvürlərinin), iqtisadi, ictimai və siyasi həyatlarının zənginliyi, çoxtərəfliliyi, fəallığı.

3. Nəhayət, Altaydan Avropanın içərilərinə qədər geniş bir coğrafiyada, müxtəlif xalqlar, etnoslarla aktiv əlaqədə olub ümumdünya proseslərində ardıcıl iştirak etmələri. (dede.musigi, 2012)

Böyük bir tarixi ərazidə yaşayan türk xalqlarının yaratdığı ən gözəl folklor nümunələrindən olan dastanlar həm mövzularına, həm də ideya-estetik xarakterlərinə görə “türknamə”lər olub, türk epik təfəkkürünü əks etdirirlər. Milli mənliliyi, qədim mədəniyyəti, həyata baxış tərzini özündə yaşadan “Bilqamis dastanı”, Orxon-Yenisey abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz xan”, “Ərgənəkən”, “Köç”,

* AMEA Folklor İnstitutu böyük elmi işçi, psahiba@mail.ru

“Alpamyş”, “Alpamyş”, “Maaday Qara” “Manas”, “Koblandı Batır”, “Koroğlu” kimi ədəbi nümunələr ədəbi-tarixi varislik və birlik, vahid təfəkkür və həmrəylik kimi hissələri günümüzdə qədər gətirib çatdırmışlar.

Tarixin səhifələrində iz qoymuş Azərbaycan və qırğız xalqlarının da qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngin olan bir çox folklor nümunələri yaddaşlara həkk olunmuş, el şənliklərində böyük şövqlə ifa edilərək tarixin ən qədim salnamələri kimi nəsil-dən-nəsilə keçmişdir. “Manas” və “Koroğlu dastanları türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları sırasında özlərinə mühüm yer tutmuşdur.

1. “KOROĞLU” DASTANI TÜRK DÜNYASININ ORTAQ MOTİVLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Poetik söz sənəti aləmində Koroğlu-Goroğlu silsiləsindən ibarət qəhrəmanlıq dastanlarının xüsusi yeri olmuşdur. Bu zəngin mənəvi irsdə ümumbəşəri məsələlərlə yanaşı milli adət-ənənələrlə, hər bir yaradıcının-xalqın həyat tərzini, ovqatı ilə bağlı qəhrəmanlıq səhifələri üstünlük təşkil etmişdir. Bir çox türk, həmçinin qonşu xalqlar arasında geniş vüsət almış “Koroğlu” versiyaları sırasında Azərbaycan eposunun özünəməxsus mövqeyi olmuşdur. Azərbaycan “Koroğlu” sunun qaynaqları çoxşaxəlidir və yüzilliklərin dərinliklərinə gedən əski köklərə malikdir. Zəngin bir tarixi axarda formalaşan, doğma torpaq və zəmində intişar tapan Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu bu ölkənin mədəniyyəti çərçivəsindən çox-çox uzaqlarda yayılıb yaşamışdır. (“Koroğlu”, 2006:4)

Azərbaycan xalqının yeni dövr epos mədəniyyətinin ən mükəmməl hadisəsi, heç şübhəsiz, “Koroğlu” dastanıdır ki, çoxlu variantlara, yaxud variasiyalara malikdir. Türk xalqlarının böyük əksəriyyətinin (türk, türkmən, özbək, qazax, başqırt, tatar, qaraqalpaq, Azərbaycan türkləri və b.) şifahi ənənəsində mövcud olan “Koroğlu” dastanı geniş bir coğrafi arealda yayılıb. Yayılma miqyasına, həcminə və şöhrətinə görə “Koroğlu” yeganə dastandır ki, variant və versiyalarının sayı beş yüzdən çoxdur.

“Koroğlu” dastanının əhatə dairəsi çox geniş olmuşdur. Dastan təkcə türk xalqlarının deyil, bir sıra digər xalqların da bədii düşüncəsi və mifik təsəvvürlərində özünə yer tapmışdır. Bu heç də təsadüfi deyildir. Koroğlu azadlığa can atan, haqq, ədalət uğrunda mübarizə aparan həqiqətsevər insanların idealına çevrilmiş böyük bir şəxsiyyət olmuşdur. Onun qoçaqlığı, igidliyi, zəhmətkeş insanlara olan məhəbbəti get-gedə insanların yaddaşında və təsəvvüründə əbədiyyətə çevrilmiş, mifik bir aləm yaratmışdır.

“Koroğlu” nun humanist mifik məzmunu onu göstərir ki, əcdadlarımız dünya mədəniyyətinin başlanğıcında, bahadırlıq dastanları yaradaraq, bəşəriyyətin yaşıl tarlasında ümid toxumunu əkənlərdən olmuşlar. Onlar dərisinin rəngindən, dilindən, dinindən və adətlərindən asılı olmayaraq, bəşəriyyətin birliyini və vahid arzusunu tərənnüm edərək, əslində sənətin əsas vəzifəsi olan bilgiləndirməyi mümkün etdikləri üçün, tanrılar qədər güclü görünürlər. Onların ordusu xəyal bəxş edən günəş istisi, zülmə təslim olmayan məzlumların gücü, dirilik suyundakı qüvvə, sarsılmaz birlikdir. İnsan azadlığı və ədalət isə onların mübarizəsinin bayrağıdır. (Həqqi, 2003:21)

Formalaşması XVI-XVII əsrlərə aid edilən “Koroğlu” dastanı, mifoloji baxışları və ilkin düşüncə və təfəkkür izlərini özündə saxlasa da, əslində daha çox, mövcud həqiqətləri əks etdirir. Elə buna görə də “Koroğlu” dastanı, kənd və şəhər zəhmətkeşlərinin durumundan meydana gələn qardaşlıq və bərabərlik istəklərinin çarçısı olur.

Koroğlu XVI əsrdə yaşamış, xalq üsyanının rəhbəri və sərkərdəsi, eyni zamanda şair və nəğməkar olmuşdur. “Koroğlu” dastanı Azərbaycanda və eləcə də Yaxın Şərqdə müharibələr salnaməsi ilə zəngin olan tarixi bir epoxanın ədəbi abidəsidir. Dastan qədim mifik əsəti əfsanələrdən və “Dədə Qorqud” boylarından mayalansa da, onun məzmununda Səfəvilərin tənəzzülündən sonra xarici işğalçılara və yerli feodallara qarşı böyük və ardıcıl kəndli kəndli hərəkətinin ardıcıl və tükənməz mübarizəsi durur. (Namazov, 2013:219)

Koroğlu şeirlərini və sonralar Koroğlu ilə bağlı rəvayətləri izləyənlərin demək olar ki, hamısı Koroğludan tarixi şəxsiyyət kimi bəhs etmişlər.

Məlumdur ki, XVI əsr və XVII əsrin əvvəlləri Yaxın Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda feodal müharibələrinin aparıldığı dövrdür. 1602-1630-cu illərdə arası kəsilmədən davam edən bu müharibələrin əslində döyüş meydanı Azərbaycan olmuşdur. Bu dövrdə İran şahları ilə türk sultanları arasında gedən savaqlar nəticəsində Azərbaycan gah İran şahlarının, gah da Türkiyə sultanlarının əlinə keçmiş, o biri tərəfdən də daxili feodal çəkişmələrinin zülmü nəticəsində xalq kütləsi maddi və mənəvi məhrumiyətlərə məruz qalmış, istismar edilmişdir. Belə bir ərafədə kəndli iğtişəsləri tədricən xalq hərəkətinə çevrilirdi. Bu üsyanlar həm yerli, həm də xarici qəsbkarlara qarşı çevrilirdi. Yaxın Şərqin və Azərbaycanı bürüyən bu xalq hərəkətinə bacarıqlı, igid və cəsarətli oğulları başçılıq edirdilər. Onların şöhrəti və qəhrəmanlıqları haqqında dövrün ozan-aşıqları nəğmələr qoşur, dastanlar söyləyirdilər.

Üsyanlara başçılıq edən Koroğlu, Giziroğlu Mustafa bəy, Dəli Həsən, Eyvaz, dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd və başqalarının qəhrəmanlıqları yalnız Azərbaycanda deyil, qonşu xalqların içərisində də geniş əks-səda doğururdu.

Rəvayətə görə, Koroğlunun əsl adı Rövşən olub. Koroğlu, bütün türk dünyasının ortaq motivlərindən biridir. Anası Işığdan hamilə qalıb və diri-diri basıb öldürüblər. Anası Çembil Xatundur. Çembil Xatun, yəni Koroğlu xanım - türk mifologiyasında dağ ilahəsi kimi tanınır. Çembil (Çenbil, Cenbil) olaraq da adlandırılmışdır. Koroğlu dastanındakı Çenlibel (Çamlıbel) dağ adıyla yaxından əlaqədardır. Koroğlunu qoruyan bu dağ ilahəsi zaman içərisində bir yer adına çevrilmişdir. Azərbaycanlıların Koroğlu dastanında Çenlibel olaraq keçən dağ Anadoluda Çamlıbelə çevrilmişdir. Cembil bəzən də Koroğlunun anasının adı olaraq qarşımıza çıxar. Bir başqa nöqteyi-nəzərdən, tərs məntiqlə, onu var edən yerlərə köçən zaman ərzində şəxsiyyət verib anası halına gətirilməsi olaraq da ələ alına bilər. Daha sonra dara düşdükdə bu dağlara sığınmışdır. Dağ, su və ağac kimi bütün müqəddəs ünsürlər burada toplanmışdır.

“Koroğlu” dastanı epik məlumatın zənginliyi baxımından bütün oxşar abidələrdən fərqlənir. Bu fərq özünü hər şeydən öncə onda göstərir ki, “Koroğlu” iri bir epik silsilə təşkil edir və konkret tarixdən daha çox dövrlərin və epoxaların qəhrəmanlıq ruhunu, etnik emosiyasını və milli mənəviyyatını yaşadır. Əslində xalq bu eposda mənəvi varlığını mühafizə edir və dövriyyədə olan mətnlər ifadan-ifaya keçdikcə bu gerçəkliyi özündə daha çox və daha mükəmməl bir şəkildə birləşdirmişdir. Koroğlu bir çox türk xalqlarında, xüsusən oğuz türklərində qəhrəmanlıq simvoludur. Bu, eposun ümumi bir səciyyəsidir. Bununla yanaşı, “Koroğlu”nun özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Bunlardan birincisi, yəni ümumi səciyyə, kökdən gələn etnik dəyərləri, ikincisi isə qəhrəman obrazına əlavə olunan milli-məhəlli əlamətləri nəzərdə tutur. Buraya dastan silsiləsinə daxil olan mətnlərin söyləyici səciyyəsi də əlavə olunur. Bu səciyyə özünü epik dövriyyədə daha çox göstərə bilər. (Abbasov, 2003:4)

XVII-XIII əsrlərdə “Koroğlu” adı ilə bağlı dastanların həm lirik şeirləri, həm də epik süjetləri, bu süjetlərin epik variantları təkmilləşmə və kamilləşmə prosesi keçirir, eyni zamanda Qafqazda və Yaxın Şərqi ayrı-ayrı xalqları içərisində yayılırdı.

Xalq qəhrəmanı Koroğlunu saz-söz sənətkarı adı ilə tanımaq ənənəsi keçən əsrin otuzuncu illərində davam etdirilmişdir. Azərbaycan EA-nın Memarlıq və Arxeologiya İnstitutunun arxivindən tapılan 1938-ci ilə aid bir “Aşıq şerləri” toplusunda Koroğlu adlı aşığa ünvanlanan qoşma və gəraylılara rast gəlinir. Gənc Ərtoğrul Cavidin (Hüseyn Cavidin oğlu) rəyi ilə çapa hazırlanmış bu toplu müəyyən səbəblərdən işıq üzü görməmişdir. Şeirlər eposun ayrı-ayrı qolları ilə səsleşir və orada baş verən hadisələri tam əks etdirir. (Şərq, 13.07. 2011.)

XX əsrin əvvəllərindən etibarən “Koroğlu” mətnlərinin nəşri xüsusi sürət götürmüşdür. Çox az istisnalar olmaqla, demək olar ki, əsrin ilk onilliklərindən etibarən “Koroğlu” dastanının toplanması, nəşri və tədqiqi ilə əsasən Azərbaycan alimləri məşğul olmuş və onun doğma dilimizdə əhatəli və dəyərli nəşrləri Azərbaycanda gerçəkləşmişdir. XX əsrin I yarısında Azərbaycanda “Koroğlu” eposunun toplanması, tədqiqi və nəşri, ən çox dörd folklorşünasın-Vəli Xulufu, Abbas Rəcəbli, Əli Heydər Tahirov və Hümmət Əlizadənin adı ilə bağlıdır. Onların əsas fəaliyyəti əsasən toplayıcılıq və tərtibat (nəşr) sahəsi ilə bağlı olsa da, bu folklorşünaslar ilk dəfə “Koroğlu”ya elmi prinsiplərdən yanaşmış, demək olar ki, Azərbaycan koroğluşünaslığının əsasını qoymuşlar.

Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının ilk nəşri 1913-cü ildə Orucov qardaşları mətbəəsində Rza Zaki tərəfindən çap edilmişdir. 1927-ci ildə V.Xulufu “Koroğlu”nun iki qolunu-“Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri”ni, 1929-cu ildə isə latın qrafikasında Hənəfi Zeynallının redaktorluğu ilə “Koroğlu”nun on qolunu yenidən nəşr etdirib. Dastanın 14 qoldan ibarət daha mükəmməl və qoşmalarla zəngin digər bir variantı 1941-ci ildə Hümmət Əlizadə tərəfindən nəşr edilmişdir.

“Koroğlu” dastanı ilk dəfə 1842-ci ildə Avropada (Londonda) nəşr olunduqdan sonra türk, ərəb və Hind-Avropa xalqlarının eposu ilə bağlı tədqiqat aparən alimlərin xüsusi marağına səbəb olmuş və onların əsas elmi araşdırma mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Dünyanın bir-çox şöhrətli və tanınmış alimləri – Aleksandr Xodzko-Boreyko, German Vamberi, Qyula Mesaroş, İqnats Kunoş, Zəki Vəlidi Toğan, Jorj Dümezil, Pertev Naili Boratav, İvan Braginski, Lor Melikova-Səyyar, Baymühəmməd Qarriyev, Vladimir Jirmunski, Amangül Qarriyeva, Rza Molov, Rəhimi Rəisniya, Metin Ekici və başqaları koroğluşünaslığın bir elmi sahə kimi formalaşması və inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. (muhaz.org, 17.03.2018)

Azərbaycanın aşıq ifaçılığı təcrübəsində “Koroğlu” dastanının qolları ayrı-ayrılıqda səsələnsə də, onlar ümumi süjet xətti ilə birləşən vahid bir kompozisiya təşkil edir.

Səciyyəvidir ki, Azərbaycan aşıq sənətində “Koroğlu” dastanının özünəməxsus ənənəvi havaları (“Bozuğu Koroğlu”, “Cəngi Koroğlu”, “Döşəmə Koroğlu”, “Koroğlu müxəmməsi”, “Nəfəsçəkmə Koroğlu” və s.) mövcuddur. Yüksək tessiturada zil səslə oxunan “Koroğlu” havalarının mahir ifaçıları xalq arasında “koroğluxan” adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan aşıqları “Koroğlu” dastanının müxtəlif qollarının toplanmasında yaxından iştirak etmişlər. Belə ki, “Koroğlunun İstanbul səfəri” 1935-ci ildə Şamaxıda Aşıq Abbasdan, “Koroğlunun Aşıq Cünun” 1938-ci ilin aprel ayının 28-də Qazaxda Aşıq Əlidən, “Koroğlunun

Türkmən səfəri” 1934-cü ildə yenə Qazaxlı Aşıq Əlidən, “Koroğluynan Dəmirçioğlu” 1938-ci ilin aprel ayının 5-də Tovuzda Aşıq Mirzədən, “Koroğlunun Ərzurum səfəri” 1938-ci ilin aprel ayının 21-də Gəncədə Aşıq İbrahim Qaraçı oğlundan, “Koroğlunun Toqat səfəri” 1939-cu ildə yanvar ayının 10-da Qazaxda Aşıq Əli-dən, “Koroğlunun Ərzincan səfəri” 1938-ci il aprel ayının 25-də Ermənistan SSR-in Axtı rayonunda Aşıq Sadıqdan, “Koroğlunun Bağdad səfəri” 1938-ci ilin mart ayının 2-də Gən-cədə Aşıq İsmayıldan, “Koroğlunun Rum səfəri” 1934-cü ildə Qazaxın Çanaqlı kəndində Aşıq Məhəmməddən, “Koroğlunun Bəyazid səfəri” 1934-cü ildə Qazaxlı Aşıq Əlidən, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” 1938-ci ilin fevral ayının 10-da Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində Şair Vəlidən, “Koroğlunun qocalığı” qolu isə 1934-cü ildə yenə də Qazaxda Aşıq Əlidən yazıya alınmışdır. (muhaz.org, 17.03.2018)

2.TÜRK XALQLARININ ETNOSİYASI DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ “MANAS” DASTANININ YERİ VƏ ROLU

Mədəniyyətimiz, xalq yaddaşımız zaman-zaman müxtəlif ideoloji-siyasi təsirlərə məruz qalsa da, keçmişimizin etibarlı bələdçisi olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, biz türkdilli xalqların böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən, ilk növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə istinad edir, nümunələr gətirir və təbliğ edirik. "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamiş", "Koroğlu" dastanları, dahi Nizami Gəncəvi, Yunus İmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhtimqulu, Abay Kunanbayev və b. kimi söz sənətlərinin əsərləri türkdilli xalqları dünyada tanıtmış və onların yaratdıqları sənət inciləri nəsildən-nəslə türk övladını milli-mənəvi, həmçinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, vətənpərvərlik hislərini daim gücləndirmişdir. (palitraneews.az, 02.11.2017).

Qırğız türkləri çox zəngin şifahi ədəbiyyata malikdirlər. Bu ədəbiyyatın ilk növbədə mənzum qəhrəmanlıq hekayələri kimi nümunələri “Akın” adlanan aşıqlar tərəfindən nəsildən-nəslə ötürülmüş, zamanəməzə qədər gəlib çatmışdır. Həm şair, həm də bəstəkar olan “akın”lar tərənnüm etdiyi “Bəybəkəy”, “Saksakəy” və “Şirildah” əsərləri türkdilli xalqların şifahi ədəbiyyatının önəmli bir hissəsini təşkil edir. Qəhrəmanlıq hekayətləri zəngin şifahi qırğız xalq ədəbiyyatında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. (Mədəni həyat, №5, 2012:19) Lakin bu sırada dünya şöhrətli “Manas dastanı xüsusi yer tutur.

“Manas” trilogiyası türk xalqlarının bədii təfəkkür tarixində öz tutumu və siqləti ilə seçilən möhtəşəm ədəbi abidələrdən biridir. Böyük və Ulu türk “gövdəsindən” şaxələlənən qırğız-qırpaq “budağının” bu bəşəri və yaşarı abidəsi soyköklərimizdən məlumat verən canlı ensiklopediyadır. (Cəmilov, 2004:7.)

Həcm etibarilə “Manas” dünya folklorunun ən böyük əsəridir. “Manas” öz həcmi etibarilə dünya ədəbiyyatının nadir və monumental incilərindən sayılan məşhur eposlardan-“İliada” və “Odisseyə”dan iyirmi dəfə, “Mahabharata”dan üç dəfə böyükdür. Bu, təkcə fiziki həcm böyüklüyü deyil, həm də mənə, məzmun, mündəricə böyüklüyüdür. Türk dünyasının şah əsərlərindən olan bu dastan bütün türk xalqları tərəfindən sevə-sevə oxunulur. “Manas” dastanı eyni zamanda məzmunu və dili ilə yalnız Qırğız xalqına deyil, bütün Türk xalqlarının mədəniyyətinə aid məlumatları köçürməsi baxımından da əhəmiyyətli bir sənəd xüsusiyyətindədir.

Qırğızların “Manas” dastanı dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyatının möhtəşəm zirvələrindən biridir. Vətənin azadlığını, müstəqilliyini hər şeydən uca tutan, müqəddəs ata yurdunu yadellilərin işğalından qorumaq üçün xalqı mübarizəyə çağıran, türk xalqlarının həyat və məişətini, adət-ənənələrini, torpaq sevgisini özündə yaşadan “Manas” dastanı əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. “Manas” haqqında söz söyləmək bir millətin bütövlükdə söz sənəti haqqında danışmaq deməkdir.

“Manas”ın kökləri qədim əsrlərə gedib çıxır. Adətən, “Manas”ın yaranış dövrünü IX-X əsrlərə ünvanlayırlar. Uyğun tarix belədir. Eposun mühiti IX-X əsrlərin mühitinə tam uyğunluq təşkil edir. “Manas”dan əvvəlki dövrünü ictimai-siyasi ab-havasını öyrənməklə eposun hansı tarixi zəmində yarandığını, formalaşdığını öyrənmiş oluruq. Bu baxımdan VII-VIII əsrlərdə Yenisey ətrafında mövcud olmuş qırğız xaqanlığının tarixini nəzərdən qaçırmağa haqqımız yoxdur. Türk xaqanlığının süqutundan sonra (VIII əsr) bu xaqanlığın 50 il vassalı olmuş uyğurlar hakimiyyətə gələrək qırğızları da özlərinə tabe edirlər. Uyğurların hakimiyyətinə tabe olmaq istəməyən qırğızlar bu xaqanlığa qarşı ardıcıl və mütəşəkkil mübarizə aparırlar. Nəhayət, 840-cı ildə uyğur xaqanlığı zəifləyir və qırğızların başçısı Ajo özünü xan elan edərək uyğur xanına bildirir: Sənin ömrün bitdi. Ajo ədəbi obraz Manasın tarixi əsli, başqa sözlə, prototipi sayılır. Bu fakt göstərir ki, Manas konkret şəxsiyyət olub. Manas öz igidliyi, şücaəti, yenilməzliyi ilə əfsanəvi qəhrəman obrazına çevrilir. Dastanın başlanğıcında verilmiş şəcərə də Manasın konkret şəxsiyyət olduğunu təsdiqləyir.

Dastandan aydın olur ki, Manas qırğız türklərinin arzu və istəyindən doğulan, Xızır peyğəmbərdən ölməzlik və dönməzlik alaraq əfsanəvi igidliyi ilə elinin, ulusunun işğal olunmuş dədə-baba torpaqlarını özünə qaytaran, pərən-pərən düşmüş qəbilə və tayfa qohumlarını ətrafına yığaraq onları “qırğız xalqı”

adlanan etnik mənsubiyyətə tapındıran, xalqının azadlığı, yurdunun firavanlığı naminə qanlı döyüşlərə atılan, bir sözlə, tarix qarşısında tarixi borcunu yerinə yetirən bir insandır.

Azərbaycan folklorunun aşıq ədəbiyyatı qolunda tez-tez üzşəşdiyimiz “usta-şeyird” ənənəsi “Manas” eposunun yayımı və yaşaması üçün də səciyyəvidir. “Manas” eposunu türk xalqlarının digər eposları ilə müqayisə edərkən ortağ və oxşar motivlərin şahidi oluruq ki, mədəniyyətimiz və tariximiz eyni köklərinəndir. (Cəmilov, 2009:8.) Məsələn, “Koroğlu”da Koroğlunun Qıratı və Düratı, “Manas”da isə Manasın Ağqula və Qəmərbozu türk dastanlarında müşahidə etdiyimiz oxşar bir kult sisteminin mükəmməlliyinə xidmət göstərir. Və yaxud dağa, ağaca mifik baxışla, onu əcdad kimi qəbul etmək inancı ilə “Kitabi- Dədə qorqud”, “Ural-batır”, “Maaday Qara”, “Alpamiş” kimi dastanlarla yanaşı hər iki eposda rastlaşırıq. “Koroğlu” dastanındakı Çənlibel və “Manas”dakı Azoo-Bel, Qara-Bel toponimləri ümumtürk dünyagörüşünün eyni motivlərindən xəbər verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk xalqlarının özünəməxsus poeziyası olmuş və bu poeziya türklərin milli vəznə olan heca və ya “barmaq” vəznində yaradılmışdır. Müxtəlif şeir şəkillərində hecaların sayı müxtəlif olsa da, bayatılar, epik süjetli uzun şeirlər və dastanlar əsas etibarilə yeddihecalıq formada yaradılmışdır. Xalq həyatının və məişətinin müxtəlif tərəfləri hər janra məxsus bədii-emosional şəkildə əks olunmuşdur. Məsələn, qəhrəmanlıq nəğmələri, adətən, döyüş zamanı, yaxud döyüşdən əvvəl oxunaraq, döyüşçüləri səfərbərliyə, qorxmazlığa, igidliyə, cəngavərliyə çağırılmışdır. “Koroğlu” və “Manas” dastanlarında da bu adətlər saxlanmışdır. Qəhrəmanlar döyüş meydanlarında öz hiss və həyəcanlarını musiqi və sözün zəngin bədii imkanları vasitəsilə ifadə etmişlər. Bu dastanlarda ifadə olunan musiqi və nəğmələr Azərbaycan və qırğız xalqlarının ozan-aşıq mədəniyyətinin, qam-ozan-aşıq xəttinin tarixinə bir işıq salır və onların ümumi bir kökdən qaynaqlandığını göstərir. Xaqın sevimli igidləri Koroğlu və Manasın dili, şeiri, ozan-aşıqlığı, döyüş zamanı istifadə etdikləri musiqilər nikbin bir ruha, yüksək pafosa malikdir. Onların qəhrəmanlıq uğurunu, vətənpərvərlik və humanizm hissini coşdurən nəğmələr döyüş meydanlarında sözün və musiqinin göstərdiyi möcüzələrdən xəbər verir. Hər iki obrazın poeziyasında ozan-aşıq şeiri növlərinin maraqlı nümunələri yaradılmışdır. Bu nümunələrin bir çoxu döyüş ruhu ilə dolmuş, xalq azadlığa çağırən hayqırtı və sədalarla bəzənmişdir.

“Manas” dastanı müasir qırğız mədəniyyəti üçün də ilkin qaynaq kimi çıxış edir.

“Manas” dastanını elmi ictimaiyyətə ilk dəfə qırğız-qazax türklərindən Çokan Vəlixanoğlu tanıtmış, dastan məşhur rus türkoloqu Radlov tərəfindən qismən toplanmış, “Türk xalq ədəbiyyatı nümunələri”nin beşinci cildi kimi 1885-ci ildə almanca tərcüməsi ilə birlikdə çap olunmuşdur. “Manas” dastanı 12.452 misradan ibarətdir.

A.Auezova görə dastan qəhrəmanı Manas haqqında ilk mənzumələri yaradan adamın Çaysan İrçi olduğu güman edilir. Eposun S.Orozbəyov variantında Çaysan İrçi Manasın qırx çorosundan (igidindən, dəlisindən) biri olan ozan kimi qələmə verilir. Haqqında dürüst məlumatlar olan manasçılar bunlardır: Keldibəy Barıboz oğlu, Balıq (Bəymurat Kumar oğlu), Tımbəy Çarı oğlu, Çoyuk Ömür oğlu, Toqolok Moldo, Şapak İrismendiyev, Saqımbəy Orozbəyov, Canıbəy Koçekov, Cakşılıq Sarıkov, Moldobasan Musulmankulov, Akmat Rismendiyev, Sayaqbəy Karalayev, Mambet Çokmorov, İbrahim Abdırəhmanov, Baxış Sazonov, Aktan Tımbəyov, Cusup Mamay.

“Manas” eposunun toplanıb yazıya alınmasında və öyrənilməsində öncüllük etmiş Ç.Vəlixanov və V.Radlovdan sonra bir çox alimlər bu eposun araşdırılmasında böyük zəhmət çəkmişlər. Akademik V.Jirmunskinin, M.Auezovun, V.Yunusəliyevin, A.Bemştamm, P.Berkovun, S.Abramzonun, K.Raxmatullinin, M.Boqdanovanın, R.Qadırbəyevanın, S.Musayevin manasşünashğa verdikləri töhfələr yaşamaqda davam edir. Saqımbəy Orozbəyov “Manas” dastanını xarakter və məzmun zənginliyi baxımından olduqca əhatəli və geniş bir şəkildə paylaşan “Manasçı” kimi tanınır.

Qırğız eposu “Manas”ın Azərbaycanda ilk tərcüməçisi və tədqiqatçısı Adil Cəmilidir. Dastanın orijinalından (S.Orozbəyov versiyası) poetik tərcümələri “Gənclik” jurnalında, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə, Azərbaycanın xalq yazıçısı Anarın tərtib etdiyi “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” antologiyasında (1- ci cild), akademik Nizami Cəfərovun müəllifi olduğu dörd cildlik “Türk xalqları ədəbiyyatı”nın 2-ci cildində və s. mətbuat orqanlarında işıq üzə görüb, ayrıca kitab şəklində (1995, 2009) çapdan çıxıb.

Müstəqillik dövründə türkdilli xalqların dövlət başçıların zirvə görüşləri səviyyəsində “Manas” eposunun 1000 illik yubileyinin məhz (Qırğızıstanda 28-29 avqust 1995-ci ildə) YUNESKO təşkilatı tərəfindən təntənəli şəkildə bayram edilməsi mədəni əlaqələrin inkişafına güclü təkan vermiş və xalqların bir-birinə yaxınlaşmasında, kulturoloji əlaqələrin genişlənməsində xüsusi rol oynamışdır.

3.”KOROĞLU” VƏ “MANAS” DASTANLARINDA TÜRK HƏRB MƏDƏNİYYƏTİ

Türk xalqlarının bəşər tarixinə etdiyi töhfələr sırasında bir hərbi mədəniyyəti tarixi də vardır. Düşməne qarşı mübarizə aparan türk oğulları qədim Şərqi döyüş mədəniyyətinin maraqlı növlərini yaratmış

və onları ümumtürk döyüş sənətinin bir hissəsinə çevirmişlər. Hər iki dastan bizə tariximiz, mədəniyyətmizlə yanaşı, türk hərbi sənətini, döyüş məharətini öyrənməyə kömək edir. Bu dastanlarda Azərbaycan və qırğız türklərində hərbi işinin səviyyəsini və xarakterik xüsusiyyətlərini açıb göstərən kifayət qədər məlumatlar vardır və onların öyrənilməsi qədim və orta əsrlər üçün hərbi işin inkişafı haqqında Böyük Çöldə və qədim Oğuz torpaqlarından olan Azərbaycanda hərbi sənətinə dair mövcud olan biliklərin əldə olunmasına imkan verir.

Bir çox qəhrəmanlıq rəvayətləri, bahadırlıq dastanları, cəngavər döyüşləri haqqında müxtəlif məlumat və motivlər, döyüş növləri və silahlar haqqında məlumatların tədqiq edilmə yolları və üsulları bu eposlarda müxtəlif formalarda verilmişdir. “Koroğlu” və “Manas” dastanlarında qəhrəmanlar döyüş meydanlarında öz hiss və həyəcanlarını musiqi və sözün zəngin bədii imkanları vasitəsilə ifadə etmişlər. Hər iki dastanda Azərbaycan və qırğız xalqlarının həyatında tayfa-qəbilə məişət tərzii və yaşayış ənənələri güclü olduğu üçün onların hərbi işində də tayfa-qəbilə mənsubiyyətindən irəli gələn ənənələr də öz qüvvələrini saxlamaqda davam etmişdir. Döyüşlərdə tətbiq edilən hərbi strategiya, istifadə edilən silah növləri (qılınc, ox, süngü, cida, gürz, qalxan və s.), geyimlər (zirehli örtük, papaq və s.) hər iki xalqın hərbi mədəniyyətinin qədim və zəngin tarixindən xəbər verir. Burada xarici və daxili işğalçılara qarşı mübarizə, ölkəni daxili parçalanmaqdan qurtarmaq səyləri, birlik və kollektivçilik hissləri öz əksini tapmışdır.

Xalqın sevimli igidləri Koroğlu və Manasın dili, şeiri, ozan-aşıqlığı, döyüş zamanı istifadə etdikləri musiqilər nikbin bir ruha, yüksək pafosa malikdir. Onların qəhrəmanlıq uğurunu, vətənpərvərlik və humanizm hissini coşdurən nəğmələr döyüş meydanlarında sözün və musiqinin göstərdiyi möcüzələrdən xəbər verir. Hər iki obrazın poeziyasında ozan-aşiq şeiri növlərinin maraqlı nümunələri yaradılmışdır. Bu nümunələrin bir çoxu döyüş ruhu ilə dolmuş, xalq azadlığına çağırən hayqırtı və sədalarla bəzənmişdir.

NƏTİCƏ

Türk xalqları özünün çoxəsrlik bədii təcrübəsində yaratdığı əsətlər, miflər, rəvayətlər, nağıllar, dastanlar və digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində əsrlərdən bəri süzülüb gələn hərbi sənətinin gözəl nümunələrini toplamış, yaddaşlarda yaşayan igid oğul və qızların əzəmətli bədii obrazlarını yaratmışlar.

Ümumi əcdadlarımızın göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaətlər “Koroğlu”, “Manas” kimi dastanlarda silinməz izlər buraxmışdır. Bu dastanlar Azərbaycan və qırğız türklərinin mifik, tarixi, coğrafi, etnoqrafik, ictimai, əxlaqi görüşlərinin ən ali qaynağı, ana dillərinin ən ulu kitabıdır. Bu dastanlarda göstərilən igidlik, təsvir olunan döyüş səhnələri onların hərbi tarixinin qədim köklərə malik olmasından xəbər verir.

Bu dastanlarda ifadə olunan musiqi və nəğmələr Azərbaycan və qırğız xalqlarının ozan-aşiq mədəniyyətinin, qam-ozan-aşiq xəttinin tarixinə bir işıq salır və onların ümumi bir kökdən qaynaqlandığını göstərir. Xalqın sevimli igidləri Koroğlu və Manasın dili, şeiri, ozan-aşıqlığı, döyüş zamanı istifadə etdikləri musiqilər nikbin bir ruha, yüksək pafosa malikdir. Tarixin səhifələrində iz qoymuş Azərbaycan və qırğız xalqlarının da qəhrəmanlıq epizodları ilə zəngin olan bir çox folklor nümunələri yaddaşlara həkk olunmuş, el şənliklərində böyük şövqlə ifa edilərək tarixin ən qədim salnamələri kimi nəsildən-nəsilə keçmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- Abbasov, Elçin (2003) “Koroğlu”: poetik sistemi və strukturu (Paris nüsxəsi əsasında)”
 Cəfərov, Nizami (2006) “Türk xalqları ədəbiyyatı: Qədim dövr” C.I.
 Cəmilov, Adil (2009), “Ümumtürk folklorunun “Manas” zirvəsi //Manas dastanı”
 Cəmilov, Adil (2004) “Manas” eposu və türk dastançılıq ənənəsi” (Dissertasiya)
 Həqqi, Behruz (2003) ““Koroğlu”-tarixi-mifoloji gerçəklik”
 “Koroğlu: Dastan” (2006)
 Namazov, Qara (2013) “Ozan-aşiq sənətinin tarixi”
 Şərq, 13 iyul 2011
 Mədəni həyat, 2012, No5
 XX əsrin I yarısında Azərbaycanda «Koroğlu» eposunun toplanması, (17.03.2018),
<http://www.muhaaz.org/azerbaycan-mill-elmler-akademiyasi-v5.html?>
 Türk xalqlarının ortaq mədəni dəyərləri, (02.11.2017),
<http://www.palitraneews.az/news.php?id=76858>
 Əski türk dastanları - "Kitabi - Dede Qorqud" Ensiklopediyası, (2012), http://www.dede.musigi-dunya.az/ye/aski_turk_dastan.html

RAFİG HÜMMET'İN ŞİİRLERİNDE TÜRK MİLLETİ VE VATAN*

Arş. Gör. Dr. Seda SELİM**

Özet

Karapapak Türklerinin çağdaş şairlerinden Rafig Hümmet,yazdığı şiirlerle yaşadığı toplumun ve tüm Türk dünyasının sesi olmuştur. Hümmet'in şiirlerinin muhtevası, hem onun hayata bakış açısını hem de Türk milletinin geçmişten günümüze yaşadıklarının yansımaları oluşturmaktadır. Hümmet, yazdığı şiirlerde vatan kavramına verdiği önemi sıkça vurgulamıştır. Şair şiirlerinde vatanın önemi, kutsallığı gibi konuları ele almıştır. Bunun yanı sıra şair, Türk milletine, Türk diline verdiği değeri şiirlerinde anlatmış; tarih boyunca tüm Türk dünyasını hüzne boğan Karabağ'ın işgali, Hocalı katliamı, Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi gibi hadiseleri şiirlerinde işlemiş ve bu olaylar karşısında hissettiklerini kaleme almıştır.Bu çalışma ile RafigHümmet'in şiirlerinden yola çıkarak onun vatan ve Türk milleti hakkındaki düşünceleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Rafig Hümmet, Karapapak edebiyatı, Borçalı, Vatan.

TURKISH NATIONS AND HOMELAND IN RAFIG HUMMET POEMS

Abstract

Rafig Hümmet, one of the contemporary poets of Karapapak Turks, has been the voice of the society and the whole Turkish world in which he lived with the poems he wrote. The content of Hümmet's poems constitutes a reflection of both his point of view of life and the daily lives of the Turkish people. In the poet's poetry, the issue of homeland and concept of it's sanctity is discussed. Hümmet has often emphasized the importance he gives to the notion of homeland in his poems. He has also consantrated on tragic events in Turkish history such as The invasion of Karabakh, the massacre of Khojaly, the division of Azerbaijan into two. Through this study, Rafig Hümmet's poems have been analysed to explain his thoughts about his motherland and Turkish nation.

Keywords: Rafig Hümmet, Karapapak literature, Borçalı, Homeland.

Karapapak Türklerinin yaşadıkları topraklar, tarihî süreçte savaşlar ve siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle farklı yönetimlerin altına girmiştir. Bugün ise bu topraklar, Gürcistan yönetimi altındadır. Burada yaşayan Türkler, farklı bir kültürel yaşamın var olduğu, farklı bir dilin konuşulduğu bir toplumda kendi kültürlerini, dillerini muhafaza etmeye ve kendi edebiyatlarını oluşturmaya çalışmaktadır. Bu var olma mücadelesinin en büyük temsilcilerinden biri RafigHümmet'tir.Rafig Hümmet, Karapapak Türklerinin önemli şairlerinden biridir. Hümmet, 1965 yılında Gürcistan'ın Bolnisi ilçesinin Darvaz köyünde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlardan itibaren şiir yazmaya başlamış ve kısa sürede yaşadığı yerde ünü yayılmıştır. Rafig Hümmet, Gürcistan'da yaşayan Türklerin sesi olmak, onların Azerbaycan ve tüm Türk dünyası ile irtibatını arttırmak, millî ve manevî değerlerini tebliğ etmek amacıyla *Varlıq* gazetesini kurmuş, onun editörü ve başyazarı olarak görev yapmaya başlamıştır. Hümmet, aynı zamanda *Varlıq* gazetesi ile aynı adı taşıyan *Varlıq Medeniyet ve Kültür Merkezini* kurarak Gürcistan'da yaşayan Türklerin kültürel ve eğitim alanında birçok faaliyete öncülük etmiştir.Hümmet'in*Salam Dünyenin Yiyesi* ve *RüzgaraOhunan,Şeir* adlı iki şiir kitabı vardır, bunun yanı sıra şairin şiirleri birçok şiir antolojisinde yayımlanmıştır (Hümmet 2000: 3).

Rafig Hümmet'in şiirlerinin konu bakımından zenginliği göze çarpmaktadır. Hümmet'in şiirlerinde ele aldığı konular, onun fikir ve ruh dünyasının yansıması olarak görülebilir. Şair için vatan kavramı çok kutsaldır.Şairin şiirlerinde vatan sevgisi ve Türk milliyetçiliği önemli bir yer tutmaktadır. Milliyetçi fikirlerini şiirlerine yansıtan şair, tüm Türk dünyasını vatani olarak görmüş ve Türk dünyasının sorunlarını ele almakla beraber, Karapapak Türklerinin ve Azerbaycan'ın geçmişte ve günümüzde yaşadığı problemlere de dikkat çekmiştir.

Rafig Hümmet'in ilk şiirlerini yazdığı dönem, Sovyet Birliği'nin son dönemlerine denk gelmektedir. Sovyetler Birliği döneminde hüküm süren baskı politikaları, şairin şiirlerinde de kendisini göstermiştir. İnsanlara yapılan zulümler ve sanatçıların eserlerine yapılan sansürler, şairin şiirlerinde üstü kapalı olarak eleştirilmiştir. Tepkisini şiirlerine aktaran şair, halkının yaşadığı acılara seyirci kalmamış, dönemin şartlarını

*Seda Selim'in Rafig Hümmet'in Şiirleri adlı doktora tezinden üretilmiştir.

**Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, sedakayaselim@gmail.com

göz önünde bulunduraraq insanların yaşadıkları sıkıntıları ortaya koymaya çalışmışdır. Hümme, yaşadığı dövemde var olan yasaklardan ötürü şiirlerinde Türklükle ilgili kavramları açıkça ifade edememiş ve sembollerden faydalanmışdır. Bu sembollerden biri de ay ve yıldızdır. Şair, şiirlerinde Türklüğü ve Türk dünyasını ifade etmək için ay ve yıldız sembolünü kullanmışdır. Rafiq Hümme, Türk olaraq doğmanın gururunu dizelerine dile getirmişdir. *Mən Sözüümü Pıçıldadım Rüzgara* şiirinde Hümme, doğduğunda alınaya ay ve yıldızın konduğunu söyleyerek Türklüğünü vurgulamış ve Türklüğün Allah tarafından kendisine bahşedildiğini ifade etmişdir.

*Doğularkən alım üstə Ay qonub,
Paralanıb... bir ulduz da tay qonub.
İki mələk O-ndan mənə pay qonub,
Qundağima Gün doğmadı, bilirəm.*

Rafiq Hümme, Türklük ilə ilgili düşüncələrini dile getirirken Türk milletin yüceliğini, meziyetlərini şiirlerinde sıralamış ve Türklüğü ilə övünmüşdür. *Allah Nə Yazıbsaadlı* şiirinde Hümme, Türk olmanın kendisi için hissettirdiklerini dizelerinde anlatmışdır. Şair, Türklerin mazlumların yanında olduğunu, kötüler ve kötülükler karşısında sessiz kalmadığını dile getirmişdir. Hümme, Türklerin kanının coşarak aktığını dile getirmiş ve her adımda ay ve yıldız andığını söyleyerek yine Türklüğe atıfta bulunmuş, Türklüğün derdi ilə yatıp kalktığını dile getirmişdir.

*Hər kəsin xisləti coşar qanında,
Türk ruhu yaşayar türkün canında.
Bülbül tək ötərəm qanan yanında,
Nadanlar yanında dinən deyiləm.*

*Hər addım ulduzlu ayı ansam da,
Bir çimir yuxuda yüz oyansam da,
Padşahın önündə düz dayansam da,
Məndən zəifləri yenən deyiləm.*

Hümme, Türkleri yeryüzünün ən şərəfli milleti olaraq görmüş ve bunu da sıkça dizelerində dile getirmişdir. Şair, *O Millət ki* adlı şiirində Türkler ilə düşman milletləri karşılaştırmışdır ve Türklerin düşman milletlər karşısındaki üstünlüklerinden bahsetmişdir. Şair, Türklerin birçok düşmana rağmen bir bütün olaraq dünya üzerinde sonsuza dek varolacağını söylemişdir. Şair, bütün milletlerin suları kurusa da Türklerin sularının daima akacağını söylemişdir. Hümme, düşman milletlerin mayasının kin ve nefretten oluştuğunu bu yüzden onların nesillerinin devam etməyeceğini ifade etmişdir.

*O millət ki damarında türk qanı axır,
Qırx bir yerə bölünsə də, qırxı çıxammaz.
O millət ki Türk soyuna qaralar yaxır,
Yüz çaydan su götürsə də, arxı axammaz.*

*O millət ki yer üzünün əşrəfi olub,
Okeanlar qurusa da, suyu soğulmaz.
O millət ki cövhərinə kin-kifir dolub,
Min anadan bircə oğlu halal doğulmaz.*

Rafiq Hümme, düşman milletlerin ibadethanelərində bile nifak tohumlarını ektiğini, onların şeytanın işçiləri olduğunu söylemişdir. Şair, Türk milletin isə Allah tarafından lütuflandırıldığını ve peyğambərin müjdesi ilə şərəfləndiyini dile getirmişdir.

*O millət ki Allahından muştuluq alıb,
Peyğəmbərin müjdəsində alilik onun.
O millət ki tək kilsəyə təfriqə salıb,
Şeytanların çarlığında valilik onun.*

Şair, ilk olaraq Türk milletin Allah'a iman ettiğini ve bu yüzden her daim Allah'ın lütuflarına mazhar olacağını vurgulamış, düşman milletlerin isə yeryüzündə şeytan görevi göreceğini ve her yerde yalnız kalacaklarını ifade etmişdir.

*O millət ki Tanrısını ilkin tanıyıb,
Tanrısından ənamını alacaq hər vaxt.
O millət ki şeytan kimi bizi yanıyıb,
Yerdə-göydə başıburax qalacaq bir vaxt.*

Rafiq Hümmet, Allah'ın bu fani dünyayı Türk milletine bahşettiğini söylemiş ve Türklerin yaşantılarını hak ve adalet temeli üzerine kurduklarını, bu nedenle Türklerin bu dünyadaki hak ve adaletin savunucuları olarak görüldüğünü dile getirmiştir. Düşman milletlerin ise yaptıkları kötülüklerden dolayı Allah tarafından lanetlendiğini söyleyen şair, bu milletlerin şeytanlaşıp cani dünyayı kucakladığını ifade etmiştir.

Şair, bir milletin köklerine, değerlerine bağlı olması gerektiği düşüncesindedir. Rafiq Hümmet, şiirlerinde bu konudaki hassasiyetini gözler önüne sermiştir. Hümmet, bir milletin kültür, gelenek ve değerlerinin onun en büyük hazinesi olduğu görüşünden yola çıkarak Türk milletinin evlatlarına özlerini kaybetmeme çağrısında bulunmuş ve onların Türklüklerini unutarak gaflet uykusuna dalmamaları temennisinden bulunmuştur.

*O millət ki haqq-ədalət yaşam yasaı,
Allah ona tapşırıbdır fani dünyanı.
O millət ki lənətlənib... sözün qısaı,
Şeytanlaşıb, qucaqlayır cani dünyanı.
Ey Türk oğlu, ey Türk qızı, özünə qayıt,
Unutma ki, adil olmaz özündən qaçan.
Böyük Çöldə mürgü basmış o nuru ayılt,
Bəlkə elə ay-uldıdu gözündən qaçan.*

Şiirlerinde sembollerden sıkça faydalanan Hümmet'in bazı şiirlerinde kendisini kurda veya bozkurda benzettiği görülmektedir. Bu da Hümmetin Türkçü fikirlerinin şiirlerine yansımaları olarak görülebilir. Rafiq Hümmet, *Üzümdeki Sükut Deyil* adlı şiirinde yurdunun düşman hedefinde olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve yurdunun içinde bulunduğu bu durumdan dolayı içinde bir yaralı bir kurdun ulduğunu ifade etmiştir.

*Yurdum düşmən hədəfində,
Kədər könlümü yalayır.
Üzümdeki sükut deyil,
Yaralı qurddu... ulayır.*

Rafiq Hümmet, işgal altındaki yurtlarını harabe olarak tanımlamıştır. *Səsin Canı Nəfəsədi* şiirinde şair, harabe yurtlarını kurtarmak için bolca duaya ihtiyaçları olduğunu söylemiştir.

*O xaraba yurda tuş ol,
Ula, bircə gün bayquş ol.
Duaya çevril, alqış ol,
Gedən ruzin yenə gəlsin.*

Şair, Türk milletinin dilinin de tarihi kadar kadim, köklü ve yüce olduğunu şiirlerinde dile getirmiştir. Hümmet, atalarının dili olan Türk dilinin tarihinin bin yıllarca öncesinden bugüne uzandığını, milyonlarca aziz candan, kandan geldiğini ifade etmiştir. Türk dilinin ayet gibi derin olduğunu söyleyen Hümmet, bu dilin doğunun, batının dili olduğunu, sultandan hakandan geldiğini söylemiş ve Türk dilini, anasının tatlı dili olarak nitelemiştir.

*Of, babamın gözəl dili,
Min illər o yandan gəlir.
Qaf boyda bədəndən-candan,
Dərya-dərya qandan gəlir.*

*Ayə kimi dərin dili
Of, anamın şirin dili!
Məğribin, Məşriqin dili
Sultandan, xaqandan gəlir.*

Şair, kaleme aldığı şiirleri ile milletin ve vatanının yaşadığı sıkıntılara tercüman olmuştur. Hümmet, milletin tarihte ve günümüzde yaşadığı zulümleri kaleme almış, yaşanan acıları yüreğinde hissettiğini ifade etmiştir. Hümmet, Azərbaycan'ın en büyük sorunlarından biri olan Karabağ işgaline dikkat çekerek şiirlerinde bu konuya da değinmiştir.

“Karabağ, Azərbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak tarih boyunca Azərbaycan'ın kültürel ve siyasi birliği içerisinde yer almıştır. Bu birliktelik dilde, tarihte ve kültürde etkisini göstermiş ve eşsiz eserler ortaya çıkmıştır. Karabağ Hanlığı, tarihî süreçte bu birlikteliğin kalıcı adı olmuştur. Son dönemde, özellikle son üç asırda Rusya'nın etkin siyasetiyle, Türk ve İslam unsurlardan arındırılmış, tampon bir bölge oluşturma çabaları sonucunda Ermeniler bölgeye yerleştirilmiştir. Ermeniler de bölgedeki Türk-Müslüman unsurları

etnik temizliğe tabi tutmuş ve sonuçta bölgede mono Ermeni bir devlet kurmayı başarmıştır. Azərbaycan bu süreçten olumsuz etkilenmiş, Karabağ problemi birçok alanda Azərbaycan'a maddi ve manevi büyük kayıplara uğratmıştır" (Yılmaz, 2013: 72).

Rafiq Hümmet, *Durna Nağılı* şiirinde Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesini konu etmiştir. Şair, Karabağ'a baktıkça gönlünün daraldığını, yurtlarının düşmanlar tarafından işgal edilmesinin yüreğinde açtığı yaraları kaleme almıştır. Hümmet, Karabağ derdi ile gönlünün yandığını, bu şiirinde şöyle ifade etmiştir:

*Ömür yarılandı, hardan boylanaq
Durnaqatarına, durnasəfinə,
Leyləkdimdiyinə, durnasəsinə?
Könlüm bu daralan Vətənəbaxıb,
Uçunmur "Qarabağşikəstəsi" nə.*

*Dərddərdlətoqquşdu, dərddərdədəydi,
Dərddərdənəzildiürəyimizdə.
Payız durnasınnangetdiİrəvan,
Xalları düzöldü ürəyimizdə.*

Yenə Od Düşüb Dilimə şiirinde de Karabağ işgaline değinen şair, yurtlarının alevler içerisinde olduğunu ve kendi yurtlarında düşmanların gezdiğini bu nedenle yüreğinin de alevler içerisinde kaldığını söylemiştir. Bu duruma ne kadar sitem etseler de acılarının dinmediğini söyleyenşair, üzerlerine kar yağsa da bu ateşin hiç sönmeyeceğini dile getirmiştir.

*Bu da belə yurd yeridi,
Tonqal çatdım, yad yeridi.
İçim çoxdan od yeridi,
Çölüm yenə alovlanır.*

*Yaman zildi bu çal çağır,
Səsin yanar yüz də bağır.
Hər gün başıma qar yağır,
Telim yenə alovlanır.*

Rafiq Hümmet, *Nədən Mutlu Olum* kiadlı şiirinde bu hayatta her türlü acıyı yaşadığını, çok çile çektiğini mutlu olmak için sebebi kalmadığını ifade etmiştir. Şair, kendi fırtınaları ile boğuşurken Karabağ derdine yeterince yanamadığını söylemiş ve orada şehit olamadığı için kendisini suçlu hissettiğini bu şiirinde dile getirmiştir.

*Daha nə qaldı ki, üzülməli...
Dost xəyanətinə də, düşmən nifrətinə də alışıdım.
Nə çayların axınına, nə yellərin səmtinə qoşuldum,
Mən öz fırtınamda boğuldum, öz sularıma qarışdım.
Nədən mutlu olum ki...
Qarabağda şəhid olammadım,
Təbrizdə xoca.*

Rafiq Hümmet, işgal altında bulunan Karabağ'ın şehirlerinden biri olan Şuşa'yı şiirlerinde konu etmiştir. Şair, *Məni Şuşaya Göndərin* adlı şiirinde yurdunun kötü gününde kendisinin desolduğunu, yurdunun iyi gününde ise çiçek gibi açtığı söylemiş ve Şuşa'nın işgalinden dolayı yüreğinin hasta olduğunu dile getirmiştir. Hümmet, çektiği acı ile Şuşa'ya gidip şehit olmak istemektedir.

*A yurddaş, a qardaş-bacı,
Baxmayın mənə qıyqacı!
Mən ağ gündə çiçək açıb,
Boz gündə solmağa gəldim.*

*Xəstə könlümü dindirir,
Sıcaq söznən sevindirir,
Məni Şuşaya göndərin,
Mən şəhid olmağa gəldim...*

Azərbaycan'ın Hocalı şəhərində Ermeniler tərəfindən yapılan Hocalı Katliamı, yakın geçmişte yaşanan en acı olaylardan biridir. "1992 yılının 25 Şubat'ını 26 Şubat'a bağlayan gece, Hocalı şəhərinə

yönelen işğalci Ermeniler, tam donanımlı askeri araçların yardımıyla Hocalı halkına qarşı genosit katliamı gerçekleştirdiler. 366. mekaniye alayına mahsus tanklar şəhre girerek, evleri yakıp yıkmışdır. Hocalı soykırımında; 106'sı kadın, 63'ü çocuk, 70'i yaşlı olmak üzere 613 kişinin hayatına son verilmişdir" (Mustafayeva, 2011: 106). Tüm Türk dünyasını acıya boğan bu olay, Rafiq Hümme't'in şiirlerinde de ele alınmış ve şair bu olay karşısında yaşadığı hüznü dile getirmişdir.

Rafiq Hümme't *Xocalı* adlı şiirinde, insanların birçok derdinin olduğunu fakat vatan derdinin yanından bunların bir önemi olmadığını dile getirmişdir. Vatanın bir bütün olduğunu vurgulayan şair, yurdunun bir ucunda yaşanan acı bir olayın diğer bir ucunda da hissedildiğini, fakat bu acıların ağlamakla son bulmayacağını, onun yerine milletin birlik olması ve düşmanı bertaraf etmesi gerektiğini söylemiştir.

Sənin birmi, beşmi, onmudərdin var...
Bunca könül vermə dərdə, canciyə.
Suxumda ölərsən, Şuşaqan damar,
Şuşada ölərsən, Suxuminciyər.

Ağlaya-ağlaya həyana çıxacaq?
Düşməndən intiqam, ya bac alınır.
Ay adam, sinənə, gəl, ordentaxaq,
Gözə ağlayırsan sən Xocalını!..

Şair, 26 Fevral Hocalı Bizim adlı şiirde yurdunun çəkdiyi bütün acılarını dindirmek istediğini, işğal altında bulunan Ağdam şəhrinin kurtarmak istediğini fakat buna gücünün yetmediği için dua beklediğini ifade etmişdir. Hümme't, ayrıca bu şiirinde Hocalı'da can verənlərin yasını yüregində herkesten iyi tutmaq istediğini dile getirmişdir.

Hərlənim boyuna, sevgili millət,
Dolanım başına, qadını alım.
Mənə dua eylə beş on adamnan
Ağlaya ağlaya Ağdamı alım.
Mənə dua eyləyigim beş adam,
Yanvarda, fevralda yaxşı ağlayım,
Soyuq Xocalıda can verənlərin
Yasını hamıdan yaxşı saxlayım.

Hümme't, yaşanan kötü olaylar karşısında insanların bir araya toplanıp ağlamaktan başka bir şey yapmadığını, onların yas tutmaq için yarıştığını söylemiş fakat şair, bunun yerine insanların birlik olması gerektiğini ve cesurca düşman karşısında durmaları gerektiğini belirtmişdir.

Yığışaq, ağlayaq və... cəsurlaşaq,
Zəncirlizəncirsizsin əyədöyək.
Yezidi söyürükminildən çoxdu,
Yığışaq bir az da "hayları" söyək.

Nə lazım Şuşanın xarı bülbülü,
Bəslə qərənfil, sev güllü, millət.
Borda manısları tox toğlu kimi,
Yaxşı burcutsunlar, sevgili millət.

Hümme't, şiirlerinde Azərbaycan'ın ikiye bölünməsi konusunu da ele almışdır. Çarlık Rusya ile İran arasında yapılan antlaşma sonucu, Aras Nehrinin kuzeyi Ruslara, güneyi İran'a bırakılmışdır. Bunun sonucundan bir millet ikiye bölünmüşdür. Rafiq Hümme't, yurtlarının ikiye bölünməsinin kendisine ve milletine yaşattığı acıyı şiirlerinde kaleme almışdır. Şair, yaşadığı dönemde var olan baskılardan dolayı bazı şiirlerinde Güney Azərbaycan'dan açıqça bahsedememiş ve bunun yerine sembol olarak "o tay-bu tay" ifadesini kullanmışdır.

Şair, *Dərdimi* adlı şiirinde "o tay-bu tay" ifadesi kullanarak Güney Azərbaycan'ı konu etmişdir. Hümme't, Güney Azərbaycan'da yaşayan kardeşlərinin dertlərini bölüşmediklerini, mutluluklarına ortak olamadıklarını, yüz yüze konuşmadıklarını söylemiş ve kardeşin kardeşten ayrı düşməsinin acısını dizelerinde dile getirmişdir.

Toyunda irişə bilmir,
Vayına qarışa bilmir,
Üz-üzə danışa bilmir
O tay bu taya dərdini.

Aras Nehri, Kuzey Azərbaycan ile Güney Azərbaycan'ı ikiye bölen nehirdir. Her iki taraftaki insanlar Aras'ı dert ve tasanın sembolü olarak görürler. Ancak yine bu insanlar özlemlerini Aras ile giderirler, Aras'ta birleşir ve vuslatı onda bulurlar (Okumuş 2009: 241). *Nə Zülümdü Oğul Olmaq* şiirinde Hümmet, Aras Nehri'ni konu etmiştir. Ayrı geçen yılların sonunda Aras Nehri'nin bir tarafından diğər bir tarafına el sallayan insanların kalmadığını söyleyen şair, iki tarafta yaşayan kardeşlerin birbirlerini unutacağı korkusunu ve bunun hüznü satılarında ifade etmiştir. Hümmet bu şiirinde, Güney Azərbaycan'da bulunan Savalan Dağı ile Kuzey Azərbaycan'da bulunan Şah Dağı'nın kardeş olduğunu söyleyerek yurtlarının bölünmesi ile bu iki kardeş dağın da ayrı düşüğünü vurgulamıştır.

*Əziz dostum, doğmadırmı
Şahdağ ilə xan Savalan?
Qalx, Arazın bu tayından
O taya baxıb havalan.
Uzun yolların ucunda
Kimsə qalmadı əl edə.
Nə zülümdü oğul olmaq
Can bəxş etdiyin millətə.*

Hümmet'in Güney Azərbaycan için yazdığı bir diğər şiir ise *Araz Çayı*'dir. Hümmet, insanların keyif içerisinde yabancı sularda yüzerken Aras'ın diğər tarafına yüzememenin acısını unuttuklarını dile getirmiştir ve bu duruma sitem etmiştir. Hümmet, millet olarak yaşadıkları acıların ve kendilerine kötülük edenlerindüşmanların çabuk unutulmasını eleştirmiştir.

*Çimdik yad çaylarda, yad dənizlərdə,
Üzdük yad sularda, boyat sularda.
Gördük dümağ qızlar... hər şey üzərdə,
Gördük göz oxşayır həyat sularda.*

*Süzdük gözümüzdə nur ətək-ətək,
Süzdük köksümüzdə vəhşi bir istək
Açıq sinələri, çılpaq belləri.
Üzdük akvarium balıqları tək,
Unutduq bu xalqı döyən əlləri.*

Şair, kendi suları varken yabancı sularda yüzen ve kendi sularını unutan halkını eleştirmiştir. Hümmet, yurtlarının ikiye bölünmesinin acısı ile Aras Nehri'nde boğulan çığıkları olduğunu söylemiş, yüzmeyi iyi bildiklerini hâlde Güney Azərbaycan'a yüzemediklerini artık sadece bakmakla yetinmek zorunda kaldıklarını dile getirmiştir.

*Üzdük yad çayların yad sularında,
Unutduq: bizim də öz çayımız var.
Sahildən-sahilə üzə bilməyən,
Bu çayda boğulan harayımız var.*

*Biz yaxşı üzürük axına qarşı,
Biz yaxşı üzürük axın boyunca.
Bu çayı o taya üzmək nə lazım,
Bu taydan o taya baxın doyunca!*

...

*Sən yaxşı çimirsən yad suda, Rafiq,
Sən yaxşı üzürsən yad dənizlərdə.
Arazı o taya üzə bilmirsən,
Boğul dənizlərdə, bat dənizlərdə!..*

Xan Araz Şərqi Söyləsin adlı şiirde Rafiq Hümmet, Güney Azərbaycan'da bulunan Savalan Dağı'nın durumunu kaleme almıştır. Şair, Savalan Dağı'nın bile yaşanan acılar ve yurdun bölünmesinden dolayı boynunun bükük kaldığını, bu yüzden kan ağladığını söylemiştir.

*Hələ boynubükük qalıb,
Gülüüm Savalan dağında.
İçim Qafqazda ağlayır,
Çölüm Savalan dağında.*

Şair, bir yandan yurtlarının ikiye bölünmesini, kardeşlerinden ayrı düşmenin tahilsizliğini ve zorluklarını anlatırken bir yandan da parçalanmış yurtlarının tekrar birleşeceğine dair umutlarını dile getirmiştir. Hümmet, Güney Azerbaycan'dan kederi, gamı silmek için her şeyi yapmaya hazır olduğunu söylemiş, “kara yurt yeşil giyine” diyerek kendi ülkesinden ayrı, karanlıklar içinde kalan yurda yeniden bahar gelmesi temennisinde bulunmuştur.

*Uçurdaq kədəri, qəmi,
Açaq bəmbəyaz yelkəni.
Tanrı, yol ver son tikəmi
Bölüm Savalan dağında.*

*Qara yurd yaşıl geyinə,
“Bəlkə ruhumuz söyünə”.
Çatsın mürşüd ətəyinə
Əlim Savalan dağında.*

Düşmanların amaçlarına ulaşmaması için dua eden şair, Savalan Dağı'nda ölmek istediğini belirterek eskisi gibi Güney Azerbaycan'ın kendi yurtları olmasını istediğini dile getirmiştir.

*Xan Araz şərqi söyləsin,
Yağını yoldan əyləsin.
Yaradan nəsib əyləsin
Ölüm Savalan dağında!*

Rafiq Hümmet, *Baxışını Məndən Döndər* adlı şiirde yurdunun içinde bulunduğu duruma sitem etmektedir. Şair, “Yurd içinde yaşayan yurd uzaq oldu” diyerek topraklarının haksız işgaline değinmektedir. Talihlerinin parçalandığını söyleyen şair, dünyanın düzeninin bir ölçüsünün olmadığını ve haksızlıkların fazla olduğunu ifade etmektedir.

*Gün nar odu saça-saça, yay niyə sazaq oldu?
Yurd içində yaşayana yurd niyə uzaq oldu?
Sürüsündən ayrı düşüb qurd da yalquzaq oldu,
Daha nələr, nələr oldu... dil tutulur, saymıram.*

*Bu dağınıq yığval ilə bir nizamın yiyəsi,
Bir ölçünün, bir meyarın, bir mizanın yiyəsi,
Öz içində özü üçün qır qazanın yiyəsi
Özgə fikri oxusam da, özgə beyni oymuram.*

KAYNAKÇA

- Baş, O. (Ed.) (2014). Çağdaş Seçkin Azerbaycan Şiiri, Nurlan Yay., Bakü.
Hacılar, V. (2001). Borçalı Mehralı Bey Tarihi Hegigetlerde, Tiflis.
Hümmet, R. (2000). Salam Dünyanın Yiyesi, Elm Yay., Bakü.
Hümmet, R. (Ed.) (2007). Edebi Gürcüstan, Universal Yay., Tiflis.
Hümmet, R. (2017). Rüzgara Oxunan Şeir, Universal Neş., Tiflis.
Mustafayeva, N. (2011). Hocalı Katliamının Bir Genosit Olduğuna Dair Uluslararası Hukuki Deliller, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi Karabağ Özel Sayısı, Temmuz, Cilt: 2, Sayı: IX, Elazığ.
Okumuş, S. (2009). Çağdaş Azerbaycan Şairi Memmed Araz, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
Selim, S. (2018), RafiqHümmet'in Şiirleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora tezi), Ankara.
Yılmaz, Reha (2013). Kafkasya'da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 2/1.

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA XITABLAR

Sevda QASIMOVA*

Xülasə

Bu araşdırma Azərbaycan xalq nağıllarında vokativ sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri üzərində qurulmuşdur. Bunun üçün bu nağıllarda müxtəlif kateqoriyalardan olan insanlar (obrazlar) arasında yaranan dialoqlar nəzərdən keçirilmiş, nümunələr toplanaraq qruplaşdırılmışdır. Çalışma yeddi bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə Azərbaycan nağıllarında müraciət olunana öz adı ilə səsənmə nümunələrinə qısa olaraq toxunulmuş, digər bölmələrdə nağıllarımızda rast gəlinən xitablar nağıl üslubuna və ümumxalq dilinə uyğun olaraq funksional-üslubi və ifadə vasitələrinə görə qruplaşdırılmışdır. Həmin qruplar mənfi mənə çalarlı, əzizləyici, özünə və mücərrəd varlıqlara səsənmə şəklində, titullar, qohumluq terminləri əsasında qurulan, peşə, sənət, müraciət obyektinin status və durumunu bildirən xitabları əhatə edir. Ümumxalq dilindən qidalanan nağıllarda leksik vahidlərdən başqa qarğış, alqış etiketlərinin, apelyativ mənalarını qoruyub saxlayan ifadələrin xitab funksiyasında işləndiyi müəyyən olunmuşdur. Nağıl dilində işlənmə xitabların spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə əksər Azərbaycan xalq nağılları tədqiqata cəlb olunmuş, müraciət bildirən leksik, qrammatik vasitələr incələnməmişdir.

Açar Sözlər: Xitab, vokativ sözlər, nağıllarda müraciət

DIRECT ADDRESSES IN AZERBAIJANI TALES

Abstract

This research is based on the features of the vocative words in the folk-tales of Azerbaijan. For this purpose, the dialogues between different categories of people (images) have been reviewed and samples have been collected and grouped. The study consists of seven sections. In the first section, the titles in the fairy tales are summarized and the samples of the call to direct addressee are briefly touched, in the other section the direct addressing words which come across in Azerbaijani fairy tales are grouped according to the style of national tales, national language and their functional style, means of expressions in the folklore. These groups involve direct addressing words with negative meanings, cherishing words in the form of the call to themselves and abstract creatures, titles, relationships established on terms of kinship, profession, art, status and status of direct addressing words. In fairy-tale tales fed from national language besides lexical units it has been found out that cursing words, acclamation labels, and expressions that preserved their lexical meanings are used in the function of direct address. Many Azerbaijani folk tales have been investigated and lexical, grammatical means have been explored in order to study specific features of direct addressing words.

Keywords: Direct addressing words, vocative word, appeals in the tales

GİRİŞ

Ünsiyyətədən mühüm rol oynayan leksik-qrammatik kateqoriyalardan biri xitablardır. Müraciət etmə vasitələri ilə bağlı dilçilik elmində "vokativ sözlər", "xitab", "müraciət etiketləri", "müraciət nidaları" kimi anlayışlar vardır. "Cümlənin üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmayıb müraciət məqsədilə işlənmə sözlərə və cümlələrə xitab deyilir" (Xəlilov, 2017: 427, 228). Xitablar haqqında bu təriflə yanaşı, onun cümlədə yeri, rolu və cümlə üzvləri ilə münasibəti haqqında ümumi dilçilikdə fərqli fikirlər də mövcuddur. "Cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər", "cümlədisi ünsür" anlayışları ilə yanaşı, xitablar - səsənmə sözləri haqqında "yardımçı cümlə üzvü" ifadəsi də işlədilmişdir (Semra, 2015: 15)

İnsanlar müxtəlif məqsədlərlə, müxtəlif formalarda bir-birilərinə və ya insandankənar varlıqlara, hətta özləri-özlərinə səsənlirlər. Vokativ sözlər ünsiyyət məqsədinə və kontekstinə uyğun şəkildə seçilir. F. Doğrunun ifadə etdiyi kimi, "Bu səsənmələr çağırma, xəbərdar etmə, diqqətçəkmə, təhrik etmə, səmimiyyət, rəsmiyyət, status göstərmə, şərfəndirmə, əlaqəni kontrol etmə, əlaqədəlaqə olduğunu göstərmə, müxtəlif duyğuları ifadə etmə (həyəcan, sevinç, sevgi, sayqı, nifrət, qorxu, üzüntü, qəzəb, təhqir etmə, alçaltma / aşağılama, ələsalma, giley etmə, yardım istəmə, tənqid etmə, dua etmə / yalvarma, təhdid etmə və b. müxtəlif məqsəd, ya da səbəblərlə sahib olduğumədən iyyət, cinsiyyət, yaş, yaxınlıq/ səmimiyyət, səsənlənən və səsənlənənin aid olduğuduruma bağlı olaraq fərqli şəkillərdə gerçəkləşir (Doğru, 2015).

Azərbaycan dilində vokativ sözlərin motivləşməsi, ifadə vasitələri, müxtəlif növlərinin öyrənilməsi baxımından şifahi xalq ədəbiyyatı, o cümlədən nağıllar tükənməz qaynaqdır. Bu janrdan müxtəlif təbəqələrdən

*E. Məmmədov adına İsmayılı şəhər 3 № li məktəb-liseyde direktor müavini, e-mail: sevda168qasimova@mail.com

və kateqoriyalardan olan insanlar aralarındakı münasibətlərdən və ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq bir-birinə rəngarəng xitablarla səslənirlər. Onlar bir-birinə təkcə öz adı ilə deyil, çox müxtəlif vokativ sözlərlə müraciət edirlər. İstər gerçək məişətimizdə, istərsə də nağıllarımızda bunun üslubi-funksional səbəbləri vardır.

Səslənmə sözləri M.Y. Özezen tərəfindən şəxsin adının bilindiği və ya bilinmədiyi durumlara görə təsniflənmişdir. Bu təsnifatda xitab etdiyimiz insana adı ilə deyil, başqa səslənmə sözləri ilə

müraciət olunmanın onun adını demək istəməmək, adını unutmaq, səmimiyyət, incəlik göstərmək, qəzəbinin şiddətini göstərmək, etinasızlıq və ya güc göstərmək, ona onu aşağıladığını hiss etdirmək və s. kimi səbəbləri göstərilmişdir (Özezen, 2004: 2266).

Bundan başqa, məişət dilimizdə olduğu kimi, nağıllarımızda da ilahi, gözəgörünməz varlıqlara, hətta insanların özlərinə belə müraciət etmələrinin şahidi olur. Vokativ sözlər nağıllarda həm də üslubi fiqurlar kimi çıxış edir.

Ələ aldığımız araşdırmanın obyektini Azərbaycan xalq nağıllarının dilində müraciət sözlərinin işlənmə xüsusiyyətləridir. Nağıl dilindən toplanmış xitablar həm funksional, həm də ifadə vasitəsi baxımından incələnməmişdir.

1. ŞƏXSƏ ÖZ ADI İLƏ XİTABETMƏ

Təbii ki, real həyatda və bədii dildə, o cümlədən xalq nağıllarında insana ən mühüm müraciət növlərindən biri ona öz adı ilə xitab etməkdir. Üzərində işlədiyimiz mənbələrdə belə nümunələr vardır /Qız qapıların otuz doqquzunu açıb, qırxında dedi: – **Məlik Məmməd**, gəl açdırma/(AXN, Məlik Məmməd Və Məlik Əhməd); /Sonra Nardan oturub başladı danışmağa. Dedi: – **Daşdəmir**, o gün ki, atam saraya, padşahın yanına getdi, daha geri qayıtmadı/(AXN, Daşdəmirin nağılı); /Çay vaxtı dərviş dedi: **Ey Əhmədi Çekkaş**, dərviş gəzərgi olar/ (AXN, Əhmədi Çekkaş); Padşah bir gün oğluna deyir: – **Oğul, Məhəmməd**, mən ölsəm, yerimdə səndən savayı qohum-əqrəbam yoxdu ki, qalsın (AXN, Şirvan qazisi). Pəri xanım dedi: – **Ey Qəhrəman**, and olsun atamın canına, sənən işim yoxdu, çıx sudan (AXN, Qəhrəman), lakin Azərbaycan xalq nağıllarında önəmli yer tutan digər vokativ söz və ifadələr nağıl dilinin ən təsirli elementləridir. Odur ki, bu bölmənin üzərində çox dayanmayaraq digər müraciət bildirən söz və ifadələri incələyəcəyik.

2. QOHUMLUQ TERMİNLƏRİ İLƏ MÜRACİƏT

Türk toplumunda, o cümlədən Azərbaycanda insanlar arasında qohumluq əlaqələri önəmli yerə malikdir. Odur ki, qohumlar bir-birinə müvafiq əqrəbəlik terminləri ilə müraciət edirlər. Bu adlar bəzəntəklilikdə, bəzən isə şəxs adlarına qoşularaq işlənir. Eyni zamanda bu adlardan qohum olmayanlara xitabən də istifadə olunur ki, bu müraciət həmin şəxsi qohumu kimi yaxın görməsi anlamında hörmət və sevgi ifadə edir. Digər mənə qruplarına daxil olan xitablarla yanaşı, qohumluq terminləri ilə ifadə olunan xitablara da “*ey*”, “*ay*” və b. çağırış nidalarının qoşulduğunu görürük.

Azərbaycan nağıllarında çox geniş şəkildə qohumluq terminləri ilə bir-birinə müraciətə rast gəlirik: *bala, ay bala, oğlum, oğul, oğlan, oğlanlarım, atacan, ata, ana, dədə, qardaş, dayı, əmioğlu, əmi, qızım, ay arvad, ay kişi, ay nənə, bacı, ay bacı, qarı nənə, qağa və s.*

Bu qohumluq terminlərindən iki məqsədlə: həqiqətən qohumu və ya ailə üzvü olanlara/ Şükufə xanım dedi: – *Dədə*, hara gedirsən?/ (AXN, Şükufə xanım); Qız dedi: – *Ana*, hələ bir az çörək ver yeyim, lap acından ölürəm, sonra danışaram (Əlimə su tök) Vəzir yorğan-döşəkdən qalxıb, təəccüblə öz arvadına baxdı, dedi: – *Ay arvad*, mən ölmüşdüm ki? Arvad dedi: – *Ay kişi*, ölüm nədi, səfehleməmişən ki?/ (AXN, Balıqlar padşahı ilə Yaqub) və ya qohumu olmayanlara /O nə qədər səndən xəbər alsa ki, *oğlum*, sehirbazlığı örgəndinmi, sən cavab ver ki, usta mehriban, xeyr; Qəni şah buyurdu: – *Bala*, indi ki sən bir çox zəhmət, məşəqqətdən sora bir belə sənət sahibi oldun, gözümün ağı-qarası olan qızım Püstə xanımı sənə verirəm; Sövdəgər dedi: – *Ay nənə*, gözlərimi açsan, sənə yeddi torba qızıl verərəm/(AXN, Balıqlar padşahı ilə Yaqub); Dedi: – *Ey dayı*, mənim adımı hardan bildin? (AXN, Ceyranın nağılı) müraciətdə vokativ söz kimi istifadə olunur. Bu terminlər eyni zamanda şəxs adlarına qoşulmaqla da işlənir: Şəftən dedi: – *Çodar qardaş*, osarı vermərəm (AXN, Axvay); – *Pirim qağa*, ilanlar padşahı bilsə ki, bu iş sənə namusuna toxunub, onda sənə günahından keçər (AXN, Ovçu Pirimin nağılı) Dedi: – *Ey abid baba*, mən cavanam, yorulmaram, gəl sən min ata, hara gedirsənsə, ora qoyum, sonra mən yolumnan qayıdıb gedərəm (AXN, Bənidaş şəhərinin sirri); Ərkə özünü qarına yetirib soruşdu: – *Qarı nənə*, o nədi əlində tutmusan? (AXN, Beçə Dərviş nağılı) müraciətlə işlənmişdir.

Qağah hörmət üçün böyük qardaşa, əmiyə, dayıya və ümumiyyətlə, yaxın adama deyilir (ADİL, 2006: 744 s. s.16-1536).

Qohumluq terminlərindən bəzən birinci şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir /Dərviş Əhməd Ceyranı görən kimi dedi: – *Ey mənim oğlum Ceyran*, sən xoş gəlibsən! (AXN, Ceyranın nağılı); Odu ki, yüyürüb bunları qucaqladı: – *Ey mənim tifil balalarım*, mən sizin tacir aparən ananızam (AXN, *Yuxu*). Bu nümunələrdə belə vokativ sözlərin yiyəlik hal şəkilçili “mən” əvəzliyi ilə işlənərək III növ təyini söz

birləşməsi şəklində olduğunu görürük. *Tifil* ərəbcə “uşaq” mənasını daşıyır. Sonuncu nümunədə *tifil* “körpə” anlamındadır.

Azərbaycan nağıllarında qohumluq terminlərinə “oğlu”, “qızı” sözlərini artırmaqla işlənən xitablar da geniş yayılmışdır: /Ülkər dedi: – *Xalaoğlu*, Barxudar, gəldinmi?; Barxudar dedi: – Gəldim, *padşah qızı*, gəldim. (AXN, Barxudarın nağılı)– *Əmi oğlu*, indi ki öldürmək fikrindəsən, məni öldür (AXN, Əcəm oğlu İbrahim)/. Bu mənbələrdə rast gəldiyimiz “rəhmətliyin oğlu” və ya “rəhmətliyin qızı” xitabları ümumxalq dilində qınayıcı bir üslubi çalar ifadə etməklə işlənir /Vəzir dedi: – *Rəhmətliyin oğlu*, mən də sən gündəyəm, nə tədbirbazlıqdı/ (AXN, Əhməd).

Heyvanlar haqqında nağıllarda da obrazlar bir-birinə müraciət edərkən heyvan adlarına qohumluq adları bildirən vokativ sözlər əlavə olunur: Şir dedi: – *Pələng qardaş*, sağlığın. Hələ bir təzə xəbər yoxdu, səlamətlikdi; Şir dedi: – *Qurt lələ*, bazarın niyə kəsətdi?; Şir tülküyə dedi:– *Tülkü lələ*, sən danış, görək, sənın bazarın necədi? (AXN, Mərdnən namərdin nağılı) Pirimə dedi: Pirim bu sözləri eşidən kimi dedi:– *Xoruz qardaş*, bəs mən neyləyim ki, arvad qayıtsın? (AXN, Ovçu Pirimin nağılı).

*Əşi, ə, ədə, ayə, adə*kimi qohumluq terminləri əski türkcədə və dialektlərimizdə ailənin yaşlı üzvlərinə, ailə başçıların bir-birinə müraciət sözləri olsa da (Sarica,2015:266), bu gün *məna dəyişmələrinə məruz qalmışdır ki*, nağıllarımızda bu xitabların aşağı təbəqədən olan adamlara çox zaman mənfi məna çalarlı səslənmə sözləri olduğunu görürük / Qız özünü itirməyib dedi: – *Ə*, nə çox basıb-kəsirsən, kişisən irəli gəl, görək kim kimin başını bədəninnən ayırır/ (AXN, Bənidaş şəhərinin sirri);*Səsə səs verib dedi: – Adə, mənəm, Soltan İbrahimi əli-qolu bağlı gətirirəm (Soltan İbrahim); Şah Abbas dedi: – Əşi, gəlsənə, bı çaya bir körpü salax!/(AXN, Bulud);* Dedilər: – *Ədə*, Əbülqasım, bı nə işdi? (AXN, Əbülqasım).

3.SOSIAL STATUS BİLDİRƏN ADLARLA - TITULLARLA MÜRACİƏT

Titullarla müraciətin bir qismi hökmdar, onun ailəsi və digər saray əyanlarına xitablardır. Hökmdara müraciət edərkən *şah* /Bostançı dedi: – Qadan alım, *şah*, qarğızdı. Bu il bostanım çox yaxşı bəhrə gətirib (AXN, Axvay), *şahım, ey şahım, ey padşah* və s. titullarla/Özü də durdu bir uca yerdə çağırırdı; oğlanlar hamısı bir ağızdan dedilər: – Bəli *şahım!*; Bir gün Sərhəng şaha bir kağız yazdı: “*Ey padşah*, mən Rəşid xan öz qoşunumla bərabər səni davaya çağırıram/ (AXN, Beçə Dərviş nağılı), bəzən isə bu titullara epitetlər, konkretləşdirici sözlər əlavə etməklə ifadə olunur Ceyran əl atıb yapışdı padşahın boğazından, dedi: – *Ey zalım padşah*, ver adaxlımı! (Ceyranın nağılı); Axvay əl çəkməyib ərz etdi ki, *ey Gülnaharın şahı*, bil, ağah ol, hərgah bu quşu mana verməsən, burada hər gün sana o qədər qarğış edəcəyəm ki, tainki, taxtı-tacın tarımar ola (AXN, Axvay); Üzün İbrahimə tutub dedi: – *Ey Soltan İbrahim*, al üzüyünü(AXN, Soltan İbrahim).

Azərbaycan xalq nağıllarında hökmdarlara müraciətdə daha çox *qibleyi-ələm və şah sağ olsun*ifadələrinə rast gəlirik: /Cənnət vəzir irəli gəlib dedi: – *Qibleyi-ələm*, Sərhəngi şah altı yüz min qoşunnan hücum eləyib məmləkəti dağıdacaq, biz də gərək səltənətimizi, var-yoxumuzu əldən buraxıb, ona təslim olaq (AXN, Beçə Dərviş nağılı); Bostançı dedi: – *Şah sağ olsun*, onların gücü cavahirə, lələ, qızıla çatır, mənim də gümanım, gücüm yemiş, qarğıza çatır (AXN, Bostançı və Şah Abbas).

“Şah sağ olsun” təşəkkür etiketinə bənzəsə də, funksional baxımdan nağıllarda müraciət məqamındadır.

Vəzirlərə müraciət edərkən həm sadəcə titulla *vəzir, ey vəzir* sözləri ilə müraciətdən başqa, həm də onların adlarınıatitülqoşmaqla səslənmələr vardır /Padşah dedi: – *Allahverdi vəzir*, o sən ağılda adam deyil, çox ağıllı adamdı, yüngülsaqqal olma, ala bilməzsən/ (AXN, Bostançı və Şah Abbas); /Üzün vəzirə tutub dedi: – *Bəhram vəzir*, sən vaxtında qoymadın ki, “biz Beçə dərvişi əlimizdə saxlayaq. İndi bərk günümüzdə əlimizdən tutardı/(AXN, Beçə Dərviş nağılı) /– *Vəzir Allahverdi xan*, Allah, bax o tağın dalındadı/ (AXN, Bəxtiyar).

Hökmdar övladlarına *padşah qızı, şah oğlu, şahzadə sağ olsun”, ey padşahzadələr* kimi xitablarla müraciət olunduğunu görürük. Barxudar dedi: – Gəldim, *padşah qızı*, gəldim (AXN, Barxudarın nağılı); İlyas çil madyanı şah oğlunun göy atına yanaşdırıb dedi: – *Şah oğlu*, sözünə doğru çıxsan, mən sənınlə cıdırı çıxaram; Vəzir dedi: – *Şahzadə sağ olsun*, sabah İlyas yanına gələndə, göndər getsin, div qarısından bağlı boğçanı alıb gətirsin (AXN, Çil madyan) – *Ey padşahzadələr*, mənim ceyranımı niyə qovdunuz?(AXN, Məlik Məmməd və Məlik Əməd).

Ağa, xanım kimi vokativ sözlər də həm təklikdə, həm də adlara qoşularaq işlənir /Atlılar dedilər: – *Ağa*, nə buyurursan, buyur, yerinə yetirək. Əmir bundan çox sevindi (AXN, Əmir ilə şah qızı); Qəni şah dərvişi hüzuruna gətirdi. Dedi:– *Ağa dərviş*, nə mətləbin varsa, söylə, rəva edim/ (AXN, Axvay); Nökər deyir: – *Ay ağa*, axı at neyləsin, hər gecə minib yorursan, gətirib qan-tər içində təvləyə bağlayırsan, o da arıxlayır/ (AXN, Cin); Qarı ağlaya-ağlaya qazının yanına gəlib, dedi: – *Qazı ağa*, keçini oğlum heç kəsdən oğurlamamışdı (AXN, Çiraxlı İsa); Odu ki, bəhanə ilə dedim: – *Xanım*, at vurub gözümə qan sağılıf, yolu əməlli görmürəm, bu dəfə qabağa sən düş, mən dalımca gəl/ (AXN, Bənidaş şəhərinin sirri).

4. CİNS FƏRQİ, PEŞƏ, YAŞ, ƏLAMƏT, MÜRACİƏT OLUNANIN MÜƏYYƏN DURUMUNU VƏ S. BİLDİRƏN XİTABLAR

Nağıllarda cins bildirən, yaş bildirən, peşə, sənət, məşğuliyyət, status, əlamət, durum və s. bildirən, müraciət sözlərinə rast gəlinir.

Cins fərqi bildirən xitablar: oğlan, qız, kişi, arvad və s.

/– **Ay kişi**, dəli olmamısan ki, satılan heyvanın başından ip açmazlar (AXN, Axvay); Dev dedi:– **Ay qız**, razılıq ver, canın bu tilsimdən qurtarsın (AXN, Barxudanın nağılı); Bir dərvazadan içəri girdi. Onun qabağını bir dev kəsdirib dedi: – **Ey oğlan** heyifsən getmə, sən gülü apara bilməzsən! (AXN, Dünya gözəli)/.

Yaş bildirən xitablar: Ay cavan, ay uşaqlar, ey qoca, qarı nənə və s.

/İstədi sudan keçib uşaqların dallarınca getsin, sudan keçə bilməyir və axırda uşaqları səsləyir: – **Ay uşaqlar**, sudan nətər keçdiniz? (AXN, Cırtan); Padşah dedi:–**Ey qoca**, sən mənim dərdimə çarə eləyə bilməzsən (AXN, Yuxu); Qız yalvardı ki, **ay cavan**, heyifsən, qaç gizlən (AXN, Məlikməmməd); Ərkə özünü qarıya yetirib soruşdu: – **Qarı nənə**, o nədi əlində tutmusan? (AXN, Beçə Dərviş nağılı)/.

Peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən xitablar: usta, dərviş, cütçü, pələvan, rəmmal, dalandar, çoban, qazı, həkim, ovçu, sövdəgər, aşiq və s.

/Şəftən ərz elədi ki: – **Ay usta**, tanrı səndən razı olsun. Axvay dedi: Beçə dərviş irəli yeriyib dedi: – **Ey pəhləvan**, gəl sən əvvəl mənə vuruş, sonra Beçə dərviş özünü yetirər (AXN, Beçə Dərviş nağılı); Bostançı dedi: – **Ağa dərviş**, onların gücü lələ, cavahirə, qızıla çatır (AXN, Bəxtiyar); Tez rəmmal çağırıb dedi: – **Rəmmal**, bir rəm at görək, mənim qızım Zərğovani kim götürüb aparıb (Ceyranın nağılı); Bulud dedi: – **Ay cütçü**, elə deyək, öküz qaradı, bəs özün niyə qara geyinməsən, xışın niyə qaradı? (Bulud); Rum padşahı əqli başdan verib dedi: – **Dalandar**, tədbir gör! (AXN, Ceyranın nağılı); Cəmiq çobandan soruşdu: – **Çoban qardaş**, niyə belə hər şey qaradı? (AXN, Cəmiq); – Salammələk, **ay aşiq qardaş!** (AXN, Cik-cik xanım); Qarı ağlaya-ağlaya qazının yanına gəlib, dedi: – **Qazı ağa**, keçini oğlum heç kəsdən oğurlamamışdı (AXN, Çırxalı İsa); Vəzir armudu yeyən kimi buynuzunun biri düşdü, vəzir sevinib dedi: – **Həkim**, səndən nə gizlin, padşah da mən kökdədi (AXN, Əhməd); Padşah Əhmədin özünə qonaqlıq, mərəkə eləyib deyir: – **Həkimbaşı**, mən əhd eləmişdim ki, hər kim qızımı yaxşı eləsə, qızımı verim ona; Dedi: – **Sövdəgər**, bu dövlət də sənindir (AXN, Əhməd); – **Ey ovçu**, niyə bikeyf olursan (AXN, Ovçu Pirimin nağılı); – **Ey Həkim-Loğman**, bizim də dərdimizə əlac elə (AXN, Loğman)/.

Müraciət olunanın statusunu, müəyyən əlamət və vəziyyətini bildirən xitablar: Ay ev yiyəsi, a yetim, gələn, a yetim, ay alan, ay satan, ay qonaq, ey bəni-adəm, ey qərib, keçəl və s.

/Gəldi gördü şəhərin qırağında bir koma var, atı sürdü bu komaya, çağırdı: – **Ay ev yiyəsi, ay ev yiyəsi**; Cəmiq tez atı mindi, səs gələn tərəfə gedib gördü ki, bir qaraltı gəlir. Tez qışqırdı: – **Gələn**, dostsan, düşmənsən? (AXN, Cəmiq); Dərğa İsadən bir parçə süd alıb içdi. Süd dərğanın ağzına çox şirin gəldi, dedi: – **A yetim**, bu gamuş südüdü? (AXN, Çırxalı İsa); Bir alma satan paltarı geyindi, şah qızının imarətinin qabağına gəldi: – **Ay alma alan**, ay alma alan! – deyib qışqırdı.; Şah Əmiri yanına çağırırdı, dedi:– **Ay alma satan**, almalardan birini mənə sat (AXN, Əmir ilə şah qızı); Əhmədi Çekkaş dedi: – **Ay qonaq**, kimsən? (AXN, Tənbəl Əhməd); Qoca dedi: – **Ey qərib**, görürəm çox bikeyfsən, de görüm dərdin nədi? (AXN, Yuxu); Dərviş dedi: – **Keçəl**, toyuq iki qılçıldı (AXN, Toyuq bir qılçıldı)/.

Eyni zamanda insanlıq, bəndəlik bildirən **ey bəni adəm** /Yaxına gəlib dedi:– **Ey bəni-adəm**, xörəkdən bir qədər də ver mən yeyim/ (AXN, Reyanın nağılı) və ya toplu şəkildə müraciət üçün **camaat, həzarat** / Dedi: – **Ay həzarat**, bu hansı məzhəbdə görünmüşdü ki, dəvənin başından osar açıla. Nə qədər istəyir osara da pul verim/ (AXN, Axvay).

5. ƏZİZLƏYİCİ MÜRACİƏTLƏR

Azərbaycan ümumxalq dilində işlənən bir sıra əzizləyici, sevgi, hörmət, hətta alqış ifadə edən xitabların nağıl dilinin üslubuna uyğun tərzdə işlənməsinə rast gəlirik.

“Can” sözü ilə bağlı belə xitablar həm mənsubiyyət şəkilçisi ilə, yəni “canım” şəklində / Şəftən ərz elədi ki, **ay canım**, bizim elin qaydəsidir, hansı vaxt işi düz gəlməyəndə, ya yorulanda axvay çəkərlər/ (AXN, Axvay), həm dəbu sözü vokativ sözlərin və ya insan adlarının əvvəlinə, ya da sonuna artırmaqla işlənir / İlyas dedi: – Bacı, **can bacı**, şah oğlu məni div qarısından bağlı boğçanı alıb gətirməyə göndərir/ (AXN, Çil madyan.); /İmdi, **atacan**, mən hər nə desəm, əməl et/ (AXN, Axvay).

“Əzizim” sözü də belə geniş yayılmış müraciətlərdəndir /Qız ayılıb yenə üzünü oğlana tutdu, dedi: – **Əzizim**, iki gözüm, mən sənə qulunam, vur məni öldür/ (AXN, Beçə Dərviş nağılı); Dərğa dedi: – **Əzizim, Əmiraslan**, mən sənə atanın köhnə adamlarındanam / (AXN, Emiraslanın nağılı). Bəzən də bu müraciət “iki gözüm” ifadəsi ilə birgə işlənir /Qız ayılıb yenə üzünü oğlana tutdu, dedi: – **Əzizim, iki gözüm**, mən sənə qulunam, vur məni öldür/ (AXN, Beçə Dərviş nağılı). Nağıl dili xalq dilinə nə qədər yaxın olsa da, burada müraciət funksiyasında izafət birləşmələrinə də rast gəlirik. Məsələn, “gözümün nuru” ümumiyyətlə bədii

üslubda çox işlək olduđu halda, nağıllarımızda “nuri-didəm” şəklində də işlənmişdir /Xanoğlanın belə sehirbazlığına ata-anası heyran qalıb dedilər: – *Ey nuri-didəmiz*, hərgah səni biz əmələ gətirməsəydik, onda sənə bəni-insan demək olmazdı/ (AXN, Axvay).

“Mehriban” sözündən də eyni funksiyada və eyni şəkildə istifadə olunduğunu görürük və bunlar nağıllarımızın dili üçün spesifikdir /Xanoğlan dedi: – *Ey mehribanlarım*, hələ şad olmanız qabaqdadır; Xanoğlan dedi: – *Mehriban ata*, mən sehir oxuyub, bir yaxşı öküz olacam; O nə qədər səndən xəbər alsın ki, oğlum, sehirbazlığı örgəndinmi, sən cavab ver ki, *usta mehriban*, xeyr / (AXN, Axvay); Qız dedi: – *Atayim mehriban*, səbəb nədi ki, mənə bu sözü deyirsən? (AXN, Bənidaş şəhərinin sirri).

Bundan başqa, ad əvəzinə müraciət etdiyi şəxsi müsbət cəhətdən xarakterizə edən ifadələr də xitablar da geniş şəkildə işlənir / Əhvalı belə görcək üzünü Süsənə tutub ərz etdi: – *Ey rəhmikar!* Bə mən nə tər edim ki, həm bu insan cəlladının əlindən salamat qurtarım, həm də sehirbazlığı örgənəm? (AXN, Axvay); Cin uşağı alladır: – *Ay qəşəng qız*, sənə alma verəcəm, gəl mənə paltarımnan iynəni çıxart, əlimə tikən batıb, onu çıxardacam (AXN, Cin) Şahzadə Rəhman bitab bir halda ərz etdi: – *Ey nazənin!* Söylə görüm, sən hansı bağın gülü, hansı baxçanın bülbülüsən?/(Axvay).

Maraqlı əzizləyici xitablardan biri də “bacılı” sözüdür. Bu müraciət bəzən tək, bəzən də iki dəfə təkrar etməklə işlənir /Quşlardan birisi dedi:– *Bacılı-bacılı*. Dedi: – *Can bacılı*. (Tənbəl Əhməd); Kiçik bacı deyir: – *Bacılı-bacılı*, nə olaydı padşah məni ala idi, mən də bir oğlan doğa idim, bir kəkli qızıl olaydı, bir kəkli gümüş olaydı, alını ay/ (AXN, [Dünya gözəli](#)).– *İ* şəkilçisi burada əzizləmə qrammatik mənasını ifadə edir.

Nümunələrdə cümlə şəklində olan müraciətlərə rast gəlirik ki, bu cümləyə “ay” çağırış nidasını ekləməklə ona xitab məzmunu verilmişdir: “Bir gün bir qoca qarını onun yanına gəlib dedi: – *Ay qadan alsın nənən*, gözlərini açsam, mənə nə verərsən?”(AXN, Balıqlar padşası ilə Yaqub).

6.MƏNFİ MÜNASİBƏT BİLDİRƏN XİTABLAR

Xitablar müraciət bildirməklə yanaşı, münasibət də bildirir (Xəlilov, 2017: 237).Nağıllardakı obrazlar arasındakı dialoqlarda mənfi məna çalarlı müraciətlərə rast gəlirik.*Ay axmaq*/– Ay axmaq, bırda bizim kərkimiz yox, baltamız yox. Taxda, odunyox. Nəyinən salax?/ (AXN, Şah Abbasın oğlu), *ey anası vayına oturan*/– Ey anası vayına oturan, gör sənə neyləyəcəyəm/(AXN, Bulud) *ədə, səfeh oğlu, səfeh*/Baqqal dedi: – Ədə, səfeh oğlu, səfeh. Ona iki girvənkə yağ verəllərmi?/ (AXN, Bulud), *zalım oğlu zalım*/Zalım oğlu, zalım! Onu kürəyə sığdırdımaxımı olar?/, *keçəl, vay keçəl*/– Vay keçəl, siz qərribə belə hörmət elərsiniz? – deyə düşdü/, *axmaq oğlu axmaq*/Bulud dedi: – Axmaq oğlu, axmaq, bəs mən saa deməmişdim yavaş sür gəlirəm?/, *köpək oğlunun qızı*/ Vətən dedi: – Köpək oğlunun qızı, çox danışma, qardaş özümündü, özüm bilərəm/, *köpək qızı*/– Köpək qızı, sənə ye demirəm?! (AXN, Cəlayi-vətən)/, *çəpəl*/ Dedi:– Kəs səsinə, çəpəl!/, *ey zalım padşah*/ Ceyran əl atıb yapışdı padşahın boğazından, dedi: – Ey zalım padşah, ver adaxlımı! (AXN, Ceyranın nağılı), *ay qoca köpək*/ Böyük bacı əlini belinə verib dedi: – Ay qoca köpək, yalan deyirsən!/(AXN, Dünya gözəli) *ay insafsız*/– İnsafsız, məni salmışan burda quyuya, özün gedib bağda qızılarnan gəzirsən/(AXN, Əlimə su tök), *səfeh kişinin oğlu*/Padşah Əhmədi Çekkaşa dedi: – Səfeh kişinin oğlu, o üzüyün min tümən qiyməti vardı, sən neynədin?/ (AXN, Əhmədi Çekkaş); *a gədə* /Padşah soruşdu: – A gədə, de görüm kimsən, nəçisən? Oranı niyə qazırdın?/(AXN, Daşdəmirin nağılı); *ey məlun* /Elə k, padşah bunu eşitdi, qəzəblənib dedi: – ey məlun, yəqin ki, bağ hər qış üzüm gətirmiş, sən gizlədirmişsən/ (AXN, Cantiq); *ey bic*/– Ey bic, atasından bixəbər Rəşid!/ (AXN, Beçə Dərviş nağılı), *ay utanmaz, ay nainsaf* vs.kimi xitablar nağıl dilinə xas olub üslubi çalar yaratmaqla komik bədii vasitələr kimi çıxış edir.

Gədə sözünün burada farsca “gəda” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, “nökər” kimi izah olunanbu söz milli mənşəli olub, “keşikçi” anlamındadır. Türkiyə TürkçesiAğızları Sözlüğü”ndə “1.Çelimsiz, zayıf, cüce (kimse) 2. Annesi babası olmayan (kimse) 3. Aç gözlü, obur (kimse). 4. Arsız (kimse). 5. Yaşına görə daha akıllı görünən (kimse). 6. Niteliği düşük, kötü, aşağı (adam). 7. Cimri. 8. Karnı şiş, hastalıklı (kimse)” kimi mənaları göstərilmişdir (sözce.com).

Ey taxtı çevrilmiş, yəhəri qanla dolmuş, ay ölmüş qarı, ay yerə batmış qarı, / Dalandar tez durub özünü yetirdi Rum padşahına, dedi: – Ey taxtı çevrilmiş, yəhəri qanla dolmuş, nə yatıbsan?/ (AXN, Ceyranın nağılı); /Mamanı tapdılar, dedilər: – Ay ölmüş qarı! Bəs sən oğlanı öldürməmişsən?; Qarıya dedilər: – Ay yerə batmış qarı, Sabah getdi, gülü də gətirib gəlib/ (AXN, Dünya gözəli), *ay evin yıxılsın* /– Ey evin yıxılsın, Qəmər vəzir səni aldadıb/ (AXN, Əmiraslanın nağılı), *ay duz-çörəyim səni tutsun* /Dedi: – Ay duz-çörəyim səni tutsun, mən saa neynəmişdim ki, məni belə elədin?/ (AXN, Əbülqasım); *ay başıva daş* /Arvad dedi: – Ay başıva daş, sən bu yaşında tilsim dərşini neyniyirsən?/ (AXN, Əhmədi Çekkaş)kimi qarğış etiketli [əri nağıllarımızda çağırış ədatları ilə işlənərək xitab funksiyası daşıyır.](#)

Ümumxalq dilindən alınmış bu ifadələr bu hün də əksərən həmin dildə işlənəkdədir.

7.MÜCƏRRƏD VARLIQLARA VƏ ÖZÜNƏMÜRACİƏT

Nağıllarda rast gəlinən ən maraqlı xitablardan biri konkret şəxsə və ya şəxslərə ünvanlanmayan mücərrəd bədii xitablardır. Bunlar içərisində insanların inancları ilə bağlı onların ilahlara və digər müqəddəs varlıqlara müraciəti/Şah Abbas əlində qılınc içəri girib, gördü qız yatıbdı. *Ya Allah* deyib, qılıncı çəkdi tuluğa/ (Baftaçı Şah Abbas); Əlini yuxarı qalxıb deyirdi: – *Ay Allah*, sən Rəşidin qollarına qüvvət ver, bizi bu devin əlindən xilas elə! (AXN, Beçə Dərviş nağılı) və ya kömək diləmək məzmunlu sözlərlə çağırışıdır / Şah Abbas imarətə baxırdı, birdən gözü sataşdı Baniya, dedi: – *Ey dad-bidad*, gərək bu qızı alam, almasam, yaşaya bilmərəm/ (AXN, Baftaçı Şah Abbas); Devlər gəldilər, evdə oturub çərəklərini yeyəndə Cəlayi-vətən qapının ağzına gəldi, xəncərini əlində tutub qışqırmağa başladı: – *Ay haray*, qoyma! ; Bunlar evə gələn kimi arvad barmağını dişlədi. Öz-özünə dedi: – *Vay dada vay*, bunlar devi öldürüblər! (AXN, Cəlayi-vətən); Qılıncın çəkdi, *ya madd*, deyib əjdahaya hücum elədi/ (AXN, Cantiq); Əmiraslan gördü ki, *ey dad*, bu həmin dərvişdi (AXN, Əmiraslanın nağılı); Vəzir ta özün diddi tökdü ki, *ay aman, ay dad*, qoymayın/ (AXN, Əbülqasım).

Belə mücərrəd məzmunlu xitabların bir qisminə isə sanki nağıl personajı özünə və həm də qınayıcı, tənqidi və ya məzəli adlarla müraciət edir/Babam fikirləşir ki, *ay gidi*, bura keyf məclisinə oxşayır, elə yaxşı oldu, gedərəm ora, heç olmasa məni yanlarına qoymasalar da, onların hiyəninə çəkilib bir kənardə yataram, sabah açılarda durub yola düşərəm; Kişini xof götürür ki, *ey dili-qafil*, bura lap cinnər yığnağına oxşayır/ (AXN, Cin) ; /Ordan-burdan, qapıdan-bacadan boylanıb gördü ki, *ada kasıb*, evin yıxılsın, pulun yoxdu, xəbərin olsun, bağ doludu qıznan/ (Əlimə su tök); Birdən yadına düşür ki, *ey namərd*, onu orda salamat qoymayacaqlar (AXN, Əmiraslanın nağılı); Padşah bu kağızı alan kimi fikir elədi: *Aya*, görəsən, bu nə cür adamdı ki, məni davaya çağırır (AXN, Beçə Dərviş nağılı).

Farsça *gidi* گدی "dəyyus, əxlaqsız, qadınının iffətsizliyində göz yuman kimsə" mənalı sözdən alınmışdır (EtimolojiTürkçe), Azərbaycan dilində "pis, alçaq, yaramaz mənası daşıyır (ADİL, 2006: 792 s. s.244). Bu söz ilkin mənasından uzaqlaşaraq bir şeyə, əsasən də keçmiş həsrət və istəyi dilə gətirmək anlamında istifadə olunur. *Ey gidi dünya* – "etibarsız dünya" ümumxalq dilində indi də geniş şəkildə işlənir.

Dad isə farsca "ədələt, insaf, ədalət məhkəməsi; 2) qarşılıq əvəz; 3) cəza; 4) aman, haray, yardıma çağırma", (Klassik, 2005: 57) "*bidad*" isə 1) "ədələtsiz 2) zülm, əziyyət; 3) fəryad, fəğan; 4) qanunsuz" (Klassik, 2005:104) mənasındadır. Beləliklə, "*dadi-bidad*" "*ey haqq, ey ədalət, ay haray*" anlamına gəlir. "Qafil" *ərəbcə* nə edəcəyini və başına nə gələcəyini irəlicədən düşünməyib, işini boş tutan; qəflətdə olan; ehtiyatsız, diqqətsiz, xəbərsiz, dil isə farsca *ürək* mənasında olub "*eydili-qafil*" etimologiyasına görə, "*ey qəflətdə olan ürək*" anlamı daşıyır, insanın özünə səsəlməsidir, təəccüb, peşmançılıq, təəssüf bildirir.

NƏTİCƏ

Nağıl dili ümumilikdə ümumxalq dilinin bütün incəliklərini özündə ehs etdirir. Bu folklor nümunələri xitablarla zəngindir. Eyni zamanda bir leksik-qramatik kateqoriya kimi bu janrın dilini zənginləşdirməklə yanaşı, təsirli üslubi vasitələr kimi çıxış edir. Bəzi hallarda alqışlayıcı, əzizləyici, hörmət-izzət ifadə edən bu səsəlmə vasitələri, digər hallarda mənfi, ifşaedici, lənətləyici, aşağılayıcı münasibət bildirir. Bu vasitələr müxtəlif dil vahidləri şəklində (söz, söz birləşməsi, cümlə) olub, motivləşmə xüsusiyyətləri də rəngarəngdir. Nağıllarda çox zaman alqış və qarğış etikətləri çağırış adatları ilə işlənərək xitab funksiyası daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006), Dörd cildə, II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 792 s.

Azərbaycan xalq nağılları, <http://www.nagillar.az/article/>

Demirbaş, Merve (2017), "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Seslenme Sözləri. Uluslararası Türkçe", Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6 (4), 2154-2181.

Doğru, F (2015), "Seslenme Sözləri ve Genel Türkçe Sözlüklerdeki Görünümü", (Yayımlanmamış Bildiri), İstanbul: II. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu, 3-4 Kasım)

Xəlilov, Buludxan (2017), "Müasir Azərbaycan dili", Bakı., s. 228-237

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb-fars sözləri lüğəti, II cildə, I cild, "Şərq-Qərb", Bakı, 2005, <http://www.achiqkitab.az/Books/Read/394/>

Özezen, M.Y. (2004), "Türkiye Türkçesi konuşma dilinde seslenme biçimleri üzerine gözlemler genel sınıflama", Ankara: V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı

Sarica, Bedri (2015), "Akçik/açık sözcüğü üzerine", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/1, s. 265-277, Türkiye s. 265-277

Semra, Alyılmaz (2015), "Türkçenin söz diziminde seslenmeler ve seslenme öbekleri", A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 54, ERZURUM, 2015, s.15, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/33770>

<http://www.sozce.com/nedir/129924-gede>

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/gidi>

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ BƏDİİ ÜSLUBUN ROLU

Sevinc TALİBOVA*

Xülasə

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatına, bütün zaman kəsiyində bütöv bir xalqın mədəni irsinin daşıyıcısı, keşmişi, bu günü və gələcəyi ilə bilavasitə bağlı olan bədii düşüncələrinin təmsilçisi olan bədii üsluba müasir ədəbi proseslər kontekstindən yanaşmaq zamanın özünün irəli çəkdiyi, araşdırmağı zəruri etdiyi mövzudur. Bu dövr tarix səhifəmizdə müstəqillik nailiyyətimizi əldə etdiyimiz zaman vahidi kimi səciyyələnir. Eyni zamanda üzləşdiyimiz Qarabağ problemi, yaşadığımız müharibə acıları dövrün insanına, sənətə təsir edən başlıca amillərdən olmuşdur. Müstəqillik dövrü həm tarixi, həm də ictimai-siyasi şərait baxımından yeni dövrdür. Sözsüz ki, uzun inkişaf tarixi olan bədii üslubun nümayəndələri olan yazıçı və şairlərimiz də dilin xüsusu ilə bədii dilin inkişaf tendensiyasından kənar qalmamışdılar.

Açar Sözlər: Bədii üslub, dil, bədii dil, müstəqillik, lüğət tərkibi

THE ROLE OF ARTISTIC LANGUAGE STYLE ON THE ENRICHMENT OF AZERBAIJAN VOCABULARY DURING THE INDEPENDENCE PERIOD

Abstract

The subject of “independence period” is the theme which is necessary to research, approach from the contemporary literary process to the literary style which is the representative of literary thoughts according to past future and contemporary time of people who is the hereditary of Azerbaijan people whole the time. This period is characterized as the period gaining the independence on our history. At the same time the Karabakh problem the war horrors were remain factors influencing to art. Independence period is the new era from the historical and political aspect. Of course writers and poets who are the representatives of artistic style which has long development history were not stayed away from the development tendency of language.

Keywords: Artistic style, language, independence, vocabulary content

GİRİŞ

Mürəkkəb ictimai hadisə olan dil iki əsas formada mövcuddur: ümumxalq dili və ədəbi dil. Ümumxalq dili əsasında yaradılan ədəbi dil özü də müxtəlif üslubların fonunda təzahür edir: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, rəsmi üslub, məişət üslubu

Ümumxalq dili əsasında yaranmış ədəbi dilin spesifik üslublarından biri olan bədii dil öz işlənmə xüsusiyyətlərinə, təsir qüvvəsinə görə sözün geniş mənasında yaradıcılıq məhsulu kimi izah edilə bilər. “Bədii üslub müstəqil və zəngin funksional üslubi yükə malik dil hadisəsidir” (Qurbanov, 1992: 19)

Bədii üslub başqa üslublara nisbətən həm qədimliyinə, həm də zənginliyinə görə fərqlənir. Bu üslub tarixinə görə qədim, mahiyyətinə görə kütləvidir. Cəmiyyət üzvlərinin elə bir nümayəndəsinə rast gəlmək olmaz ki, o şəxs danışdığı dildə bədii yaradıcılıq nümunələri bilməsin və ondan istifadə etməsin. Dilimizin elə sözü, elə ifadə obyektini yoxdur ki, o bədii üslubun subyektini olmayıb. Arxaizmlər, tarixizmlər, məhəlli sözlər, neologizmlər, canlı danışıq sözləri – bütün bunlar eyni dərəcədə bədii üsluba xidmət göstərir. “Dil bədii məzmunun ən mühüm çatdırıcı vasitələrindəndir-yeganə deyilsə də, ən başlıcasıdır” (Hacıyev, 1990: 223). Dilin bütün leksik qatlarına məxsus sözlər bədii əsərlərin dilində istifadə edilir. Bu da bədii ədəbiyyatın həyatı əks etirməsi ilə bağlıdır. Dilin lüğət tərkibinin inkişaf istiqamətini və inkişaf meylini müəyyənləşdirdikdə dilçi-alimlər hər zaman bədii nümunələrə müraciət ediblər. Ona görə ki, dövrün ictimai-siyasi, tarixi, sosial durumu həmin dövrün bədii yaradıcılığında öz əksini tapır. “Bütöv bir şəkildə lüğət tərkibi yalnız milli ədəbi dilin bədii üslubunda istifadə edilir. Başqa üslublardan fərqli burada ümumxalq dili lüğət tərkibinin hər cür elementləri işlənə bilər: ədəbi norma və qeyri-ədəbi norma (sadə-familiar sözlər və ifadələr, dialektizmlər), sinxronik və diaxronik leksika (arxaizmlər, tarixizmlər), müxtəlif boyalara malik emosional-ekspressiv leksika, danışıq- məişət leksikası, habelə funksional üslubların səciyyəvi leksik vahidləri və s. geniş şəkildə iştirak etmək imkanına malikdir”. (Əfəndiyev, 1980:22)

Bədii dilin zaman-zaman ədəbi dilin funksiyasından çıxış etməsi, bəzən ədəbi dil və bədii dil anlayışlarının eyniləşdirilməsi kimi məsələlər də bədii dilin imkanlarının genişliyi, ifadə imkanlarının rəngarəngliyi ilə bağlıdır. Bədii ədəbiyyat bir janr kimi meydana gəldiyi gündən dil onun ilkin vasitəsi

* Bakı Avrasiya Universiteti, “Türk və xarici ölkə filologiyası” kafedrası, sevinc.talibova.2016@mail.ru

olmuşdur. Bədii dil ədəbi dilin bütün stillərindən fərqli olaraq obrazlı dildir və bu obrazlılıq yalnız müxtəlif təşbehlər, istiarələr, mübaligələr və s. məcazlarla məhdudlaşmayan, ayrı-ayrı səslərdən tutmuş mürəkkəb cümlələrə qədər bədii təfəkkür qanunlarının vəhdəti olan bir obrazlılıqdır. (Axundov, 1970: 3). XXI əsrin ərəfəsində, yəni Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyamızda yeni bir oyanış dövrünün başlanğıcı qoyuldu. Ədəbi dil normasının inkişafında dövrün ictimai-siyasi fikrinin daşıyıcıları olan ədiblərin rolu çox böyükdür. Milli müstəqilliyimizin bərpası və Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə ədəbi dilimizin leksikasının inkişafında yeni dövr başlayır.

Xalqımızın öz müstəqilliyinə qovuşması ilə ədəbiyyatımıza, xüsusilə, şeirimizə yeni mövzular, yeni ideyalar gəldi. Azərbaycan şeirində sanki canlanma baş verdi, şeir dilimiz yeni sözlərlə zənginləşdi. Əgər sovet dövrü şeirinin dilində rusizmlərə daha çox rast gəlinirdisə, müstəqillik illərində bu sözlər yerini türkiizmlərə verdi. Türkiyə türkcəsindən sözlər dilimizə vasitəsiz yolla daxil olmuş şifahi nitqdə və ədəbi dildə özünə yer qazanmışdır. Müstəqillik illərində yazılmış poeziya nümunələrində müxtəlif leksik mənə çalarları olan söz vahidlərinə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Bu cür leksik vahidlərə sinonimlər, omonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər daxildir. T.Əfəndiyeva yazır: “Eyni anlayışın neytral və emosionalekspressiv, ədəbi və dialekt, doğma və əcnəbi, yeni və köhnə, qaba və 15 yumşaldılmış, ədəbi-danışq və sadə danışq və s. səciyyəli sözlər və birləşmələr vasitəsilə ifadə olunması lüğət tərkibində müxtəlif üslubi layların mövcudluğunu təsdiq edir” (Əfəndiyeva, 2011: 9)

Çağdaş şeirdə ictimai-siyasi proseslərin təsviri və ifadəsində iki istiqamət mövcuddur. Birinci qrup şairlərin yaradıcılığında ictimai-siyasi hadisələr, müharibə fakt kimi görünür. Şair bütünlüklə proseslərin içindədir. Onların mövcudluğundan çıxış edərək danışır, hisslərini ifadə edir, dünyaya baxır. İkinci qrup şairlərin yaradıcılığının ölkədə baş verən hadisələrdən, faciələrdən uzaq olduqlarını, təsirlənmədiklərini göstərsə də, burada fakt təəssürat şəklində meydana çıxır. Ötürülmə mexanizmi fərqlidir – təəssürat xarakterlidir.

“Bədii əsərin dili təhlil edilərkən bütün diqqət sözlərin mənalарına, zəngin üslubi cəhətlərinə və müəllifin dilin bu imkanlardan fərdi istifadə bacarığına yönəlməlidir” (Ефимов, 1954:126). Bütün dövrlərdə söz bədii üslubun silahı olub və silahdan istifadə üçün müəllifdən yüksək ustalıq tələb olunmuşdur. Müstəqillik dövrünü səciyyələndirdikdə yeni siyasi quruluş, informasiya məkanının genişlənməsi və texnologiyanın sürətlə inkişafı əsas səciyyələndirici faktlar kimi diqqəti cəlb edir. Sözsüz ki, bu faktlar bədii ədəbiyyatın leksikasına da təsirsiz qala bilməzdi.

Müstəqillik illərində yaşayıb-yaradan yazıçı və şairlərin yaradıcılığında əsas xətlərdən biri də ana dili məsələsi olmuşdur. Uzun illər rus dilinin təsiri altında olan dilimiz azad işləklik hüququ qazanmışdır. Böyük şair V. Vahabzadənin yaradıcılığında bu məsələlər həmişə aktual olmuşdur:

Səndə mənim xalqımın
Qəhrəmanlıqla dolu
Tarixi varaqlanır.
Səndə neçə min illik
Mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanır.
Mənim adım-sanımsan,
Namusum, vicdanımsan!
(Vahabzadə, 1982:162)

Bədii üslub funksional üslublar içərisində dilin bütün imkanlarını, işlənmə dairəsini üslubi çalarları ilə tam göstərmək imkanına malik olan və ən çox da dilin milliliyini qoruduğu, bütün söz ehtiyatından istifadə üçün geniş meydanın olduğu, ədəbi dilin funksiyasını daşıya bilmək gücünə malik

Çağdaş Azərbaycan bədii nəsrinin istedadlı nümayəndəsi, ədəbiyyata qədəm qoyduğu ilk günlərdən öz fərdi üslubu, yazı tərzini, əsərlərinin bədii sanbalı ilə ədəbi-elmi ictimaiyyətin rəğbətini qazanmış görkəmli nasir Seyran Səxavətin əsərləri həm dil və üslub, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından son dərəcə yüksək qiymətləndirilmişdir. Yaradıcılığının müstəqillik illərinə təsadüf edən dövründə yazıçı ənənəsini pozmamış, yaradıcılığına xas olan xalq danışq dilinin incəliyindən məharətlə istifadə etməyə davam etmişdir. Məhz bu dövrdə qələmə aldığı hekayələrindən seçdiyimiz nümunələrdən də görüldüyü kimi, bədii dilinin ahəngdarlığı, sadəliyi bütün hekayələrində müşayidə olunur. “Ehtiyatlı olun qapılar bağlanır” adlı hekayəsinin dili yuxarıda dediklərimizə sübütür. “Xaraba qalsın Bakının küləyini, – qadın cojuyub dedi”, “Biy evin yıxılsın sənin, yeddi manata almışdım”, “Görürsən nə zirəng qadındır, dünyanın o başından su çəkdirir, özü də su deyirəm ey saa, bal kimi”, “Bizimkilər də su çəkib, teyxa lildi”, “Yekələndə bajımı da teatra aparajam” Burda işlənən cojuyub (coşub), zirəng (qoçaq), teyxa (bütöv), yekələnmək (böyümək) sözlərinin ədəbi dilimizdə qarşılığı olsa da, yazıçı göstərdiyimiz dialekt sözlərdən istifadə etməyi

məqsədəuyğun hesab edib. “Persona non qranata” hekayəsində işlənmiş babat,(Sən təşkil elə qoy babat yazsın, mən də qulluğunuzda hazıram), təşnə (Onun içindəki işığı bir döyüntü müddətində təşnə bir nəfslə sümürürdü) və s. çoxlu sayda bu qəbildən olan sözlər misal göstərmək olar. Hesab edirik ki, yazıçının əsərlərinin dilindən seçib, göstərdiyimiz bu dialekt sözlər işləklilik imkanları baxımından ən geniş imkanlara malik olanlardandır.

NƏTİCƏ

Dildə olan bütün sözlərin məcmusu; dilin lüğət tərkibi adlanır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bədii ədəbiyyatın rolu böyükdür. Vaxtilə ədəbi dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlərin yaradılmasında, dialektizmlərin ümumişləklilik funksiyası daşımada, sözlərin çoxmənalılıq qazanmasında yazıçı və şairlərin rolu böyük olmuşdur. Çağdaş dövrümüzdə yaradılan bədii nümunələrin dilinə nəzər yetirdikdə, aydın olur ki, yazarların bir qismi (Z.Yaqub, M.Yaqub, S.Səxavət və b.) sadə danışq dilinə yaxın yazmağa maraq göstəriblərsə, digər qismi (A.Yenisey, M.Köhnəqala, G. Mövlud və b.) əsərlərində bu ənənəyə məhəl qoymayıb, alınma sözlərdən, varvarizmlərdən yeri gəldikcə istifadə etmişlər. Müstəqillik dövrü bədii mətnlərin dilində daha çox müxtəlif sahələrə aid terminlərə rast gəlmək mümkündür. Bədii tərcümə vasitəsilə də kifayət qədər, alınma sözlər dilimizə daxil olub və ümumişləklilik xarakteri qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- Qurbanov, A. (1992), Dil və üslub. Bakı: “Gənclik”
Axundov A. (1970), Dil və üslub məsələləri. Bakı: “Gənclik”
Hacıyev T. (1990), Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: “Yazıçı”
Əfəndiyeva T (1980), Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: “Elm”
Vahabzadə B. (1982), Vətən ocağının istisi. Bakı: “Gənclik”, 1982
Əfəndiyeva T. (2011), Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: “Elm və Təhsil”
Ефимов А.И. (1954), О языке художественных произведений. М., Учпедгиз
(www.ann.az).
(azeri.net)

ATƏŞİN TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNDƏKİ YERİ VƏ “SİRƏTİN NƏBİ”DƏ ATƏŞ İYƏSİ

Dos. Dr. Seyfəddin ALTAYLI*

Xülasə

Türklər dünyanın ən qədim xalqlarından biridir və tarixlə yaşiddilər. Sarı Çayın döngəsindən Adriyatik sahillərinə, Dəşti Qıpçaqdan Avropa və Atlantik Okeanına kimi gedib çıxan böyük bir coğrafiyada tarixin müxtəlif çağlarında hakimiyyətlər yaradıblar, bu bölgələrdəki mədəniyyətlərlə tanışib, onlardan onlardan təsirlənib, onlara təsir etmişlər. Tarix boyu yaratdıqları mədəni miras nəzərdən yayındırıla bilməyəcək qədər böyük və cəhəşümül xarakterlidir. Əski Türklərin Göytanrı və ya Tanrıçılıq deyilən özlərinə xas olan bir inanm sistemi vardır. Ancaq bu sistem indiyə kimi qərblə və onların təsir dairəsində qalanlar tərəfindən (məyyəyən alimlərimiz istisna olmaqla) tamamilə fərqli bir anlayışla araşdırılmış, həddən artıq səhv nəticələr çıxarılmışdır. Göytanrı və ya Tanrıçılıq deyilən bu inam sistemi səmavi xarakterlidir, ancaq xüsusilə bəzi qərblə araşdırmaçılar tərəfindən qərəzli şəkildə caduçu, əfsunkər xarakterli “Şamanizm” şəklinə təqdim edilib. Hal hazırda üstündə işlədiyimiz əsər XIII yüzillikdə Əsfərayinli İzzəddin Həsənoğlu tərəfindən yazılan ilk məsnəvilərdən biridir. Əsər dil və anlayış yönündən özünə məxsus və bənərsiz bir xarakterə malikdir. Əsərdə araşdırma apardığımız mövzuyla bağlı olaraq maraqlı ifadələrə rastladığımız və bunların əski Türk dini inamı ilə əlaqəsini araşdırdığımız.

Açar Sözlər: Həsənoğlu, əski Türklər, atəş, iyə-əyə-yiyə, od, deyim, Altay, Sibir.

THE PLACE OF FIRE IN TURKISH CIVILIZATION**Abstract**

Turks are one of the oldest peoples of the world. From the Yellow River to the Adriatic coasts, from the Deşt-i Kipçak to Europe and the Atlantic Ocean, they established dominions in various periods of history, became acquainted with the cultures in these regions, influenced them and influenced from them. The cultural heritage they have brought to the throughout history is large and global. The ancient Turks have their own belief system called Göktanrı or Godism. However, this system has been dealt with in a totally different way by the Western scholars and people being under the influence of them (with the exception of certain precious scientists) has made great mistakes. This belief system, called Göktanrı or Godism is semitic, but it is presented by some Western scholars deliberately in the form of sorcerous and magical "shamanism". This literary work we are working on is one of the first Mesnevis written by Izzeddin Hasanoglu from Esferayin in the XIII century. The work has an original and unique structure as language and understanding. We have found original discourses about the subject that we are researching and we have emphasized the relation between our subject and the old Turkish religious beliefs.

Keywords: Hasanoglu, ancient Turks, fire, Altai, Siberia

GİRİŞ

Atəş Farsca bir sözdür. Atəşin mənşəi ilə bağlı bir çox əfsanə yaradılıb. Bəzi xalqların inamına görə o tanrı və ya ilahə, ya da tanrının gücünü göstərən bir işarədir. Bəzilərinə görə insanlar onu ilahlardan oğurlayıb, o ruhu olan bir varlıqdır, bəzilərinə görə o bir div, bəzilərinə görə də bir qəhrəman tərəfindən göydən yer üzünə gətirilən üstün bir gücdür. Atəşlə bağlı inamın ən güclüsü Hind və Fars xalqına məxsusdur, çünki onlar atəşə tapınıblar (Tanyu, 1991:52).

Əski Türk inancına görə, od da müqəddəs və su kimi təmiz olup hər şeyi paklaşdırmaq xüsusiyyətinə malikdir, ancaq onlar atəşə bir tanrı kimi tapınmayıb, lakin ona Tanrının töhfəsi olduğuna görə hörmətlə yanaşılıblar. Əski Türklərin atəşə olan inamı nə Hindlilər nə də Sasanilər kimi ona pərəstiş etmə tərzində deyildir və bu anlayış tarix boyu davam edib.

Saxa Türklərinin əfsanəsinə görə odu insanlara göyün üçüncü təbəqəsində yaşayan “Ulu Toyon” yollayıb. Altay bölgəsində yaşayan xalqlar atəşin göydə yarandığına inanır (Harva, 2015:183). Bu da göylə od arasında müqəddəs bir rəbitənin olduğuna gözəl bir örnəkdir. Əfsanəvi Türk xaqanı Oğuz doğulduğu vaxt bir işığın peyda olması, göydən enən şüanın içindən çıxan qızla evlənməsi (Ögel-I,1989:117) mifoloji bir ünsür olmaqla birlikdə türklərin insan xarakterində görmək istədiyi təmizliyin göydən Tanrı tərəfindən insana bəxş edildiyini də göstərir. Od əski Türk inancına görə, hər şeyi təmizləməklə yanaşı pis ruhları qovan bir varlıqdır, buna görə də müqəddəsdir (İnan, 1986: 43). Manas dastanında gəlinin ər evinə gədərəkən ilk

* Bakı Avrasiya Universiteti, e-mail: altayli_s@yahoo.com

olaraq ocağa salam verməsi (İnan, 1986: 45), saxaların and mərasimini odun və ocağın qarışısında həyata keçirmələri (İnan, 1986: 71), Güney Azərbaycanda yaşayan Qaşqay Türklərinin bu səbəbdən ocağın odunu sönməyə qoymamaları, Novruz (Ərgənəkön) bayramından əvvəlki çərşənbə axşamı tonqal qalayıb üzərindən atılaraq “ağırlığım, uğurluğum bu tonqala tökülsün” (Kalafat-Kiyani, 2001: 246) və ya “ağrım, uğrum tökülsün, oda düşüb kül olsun, yansın, alov saçılınsın, mənim bəxtim açılınsın” (Nebiyev, 1997: 145) demələri, şərq, cənub-şərq Anadolu da, əfşar türklərində toy-büsatla gətirilən gəlinin atdan və ya maşından endirilməsindən, ocağın ətrafında üç dəfə döndürülməsindən sonra evə aparılması, həmin inam və anlayışın təzahüründən savayı heç nə deyildir. Altay və Sibir əfsanələrində “gözləri atəşli, sinəsi alovlanıb yanan uşaqlar”ın olması (Ögel-I, 1989:137), Oğuz dastanında Oğuzun dünyaya gəldiyi vaxt gözlərinin al rəngdə olması (Ögel-I,1989:136), Anadolu da “**gözü qanlı**” ifadəsi, günəşin qarşılınması mərasimləri, təpə kimi qalanmış çir-çirpimin gün çıxanadək yandırılması, hər kəsin bu tonqaldan aldığı kö-sövu evlərinə apararaq öz ocaqlarını yandırması, ondan sonra da “Qodu xan, Qodu xan, söndürdüm odu, xan” (Seyidov, 1990: 41) şəklində sicilləmələr söylənməsi də eyni düşüncəni ifadə edir.

Novruz bayramında yandırılan tonqalın üstündən tullanarkən

Ağrım, uğrum tökülsün,

Oda düşüb kül olsun,

Yansın, alov saçılınsın,

Mənim bəxtim açılınsın (Seyidov, 1990: 31, 41) şəklində söylənən bənd də odun təmizləyici və qoruyucu vəsfini ön plana çıxarır.

Əski türklərdə oda duyulan hörmət, onu özünəməxsus inam anlayışı səviyyəsinə çatdırmışdır. Bugün belə Türk dünyasının hər tərəfində ol-duğu kimi, Anadolu da odu su ilə söndürməzlər. Theophylaktos Simokates də bunu təsdiq edərək, “Türklər oda fəvqəladə şəkildə önəmlə yanaşır və hörmət göstərirlər” deyib (Roux, 2005:200; 67, 100).

Qədim vaxtlarda bir kəs cinayət işləsə, günahdan xilas olmaq üçün ya ozan, qam və ya şamana küllü miqdarda pul verər, buna qüdrəti çatmazsa, iki od arasından keçərdi (Carpini, 1838: 231; 140, 193).

Əski Türk inamına görə odun da canı vardır. Anadan olduğum İğdirin Dizə kəndində ölü qəbrə qoyulub torpaqlandıqdan və dəfn mərasimi bitdikdən sonra qəbrin ya baş tərəfində və ya üstündə od qalandığını uşaqlıqda dəfələrlə müşahidə etmişdim. Bunun səbəbini soruşduqda atam demişdi: “Qara qüvvələr yenicə məzara qoyulan və hələlik bu dünyaya öyrəşə bilməyən adəmin ruhunu narahat edə bilməsinlər deyə qəbrin üstündə od qalanır. Od xəterli qüvvələri qovur ki, ölünün ruhunu narahat etməsinlər”. Uşaqlığımda anamın bir hərəkətinin dəfələrlə şahidi olmuşdum. Yayın isti günündə həyətdə ocaq qalayıb yemək bişirdiyi bir gün məndən içmək üçün su gətirməmi istədi, mən də gedib gətirdim. Qabdakı suyu içəndən sonra dibində azacıq saxladı və onu yanan ocağa səpdi. “Ana axı odu su ilə söndürməzlər deyə mənə öyüd vermişdin, indi ocağa niyə su səpirsən?” dedikdə mənə bu cavabı verdi: “Bala odun canı var, hava da yaman istidir, onun da ürəyi su istəyər bu səbəblə qabda biraz saxlayıb ona pay kimi verdim”.

Altay türklərinin bir əfsanəsinə görə, ilk insanlar ot və meyvələrlə qı-dalandıqlarından oda ehtiyac duymurlarmış. Tanrı onlara ət yeməyi buyurduqda oda ehtiyac duyulub. Ülgən göydən biri qara, biri ağ iki daş gətirərək quru otları ovcunda əzib və daşlardan birinin üstünə qoyaraq digərilə vurub atəşi yandırır (Harva, 2014: 184). Bu inam da yuxarıda qeyd etdiyimiz əski Türk inamıyla üst-üstə düşür. Çaxmaq daşları bir-birinə vurulduqda qıqılcım çıxır və od yandırılır. Ancaq daşları bir birinə sürətlə sürtməklə də od almaq mümkün-dür. Azərbaycanda **Daş daşı yedi** vəziyyət pisdır, işimizi təcili görməliyik (Altaylı, 2005:168) şəklində xəbərdarlıq bildiren deyimin də belə bir əfsanə ilə əlaqəli olduğu və əski Türk inamıyla üst-üstə düşüyü şübhəsizdir.

Göytürklər odu müqəddəs və paklayıcı saydıqlarından 568-ci ildə öl-kə-lərinə gələn Bizans elçisi Zemarkhosun başılıq etdiyi heyətin əşyalarını yandırılan kətəv (sandak) ağacının odu ilə dua oxuyub silkləyərək təmizləyib və həmin işi elçi üçün də həyata keçiriblər (Gumilev, 1999:128).

Azərbaycanda işlədilen, **iki od arasında qalmaq** çətin vəziyyətdə olmaq, iki atəş arasında qalmaq (Altaylı, 2005:299) deyiminin də ən qədim bir ritualın mirası olduğu fikrindəyəm.

Məşhur Fransız alimi Chavan “Documents” adlı əsərində belə deyir: “Türklər oda ehtiram bəsləyirlər. Havaya və suya da hədsiz hörmət göstərirlər. Torpaq və yer üçün mərasim təşkil edirlər. Ancaq onlar göyün və yerin yaradıcısına göstərdikləri inamı və onun üçün etdikləri ibadətini digərlərinə etmirlər. Ulu Tanrıya at, mal-qara və qoyun qurban edirlər. Onların gələcəkdən xəbər verən şamanları vardır” (Ögel, 1988: 710).

Burada deməliyi ki, bütərəst mədəniyyətə malik bir çox Avropalı kimi Çinlilər də türklərin oda bəslədikləri hörməti çox nahaq yerə sitayiş, tapınma kimi qiymətləndirib. Çinli keşiş Huan Tsang da VII əsrdə səyahət etdiyi Göytürk ölkəsində onların oda tapındığını yazıb (Ligeti, 1988: 88).

Qəzvinli, İdrisi, Övfli və digər Ərəb coğrafiyaçıları (Çoruhlu, 2002:50-51) kimi bəzi türkçü kimi tədqiqatçılar da nadir hallarda görülən bəzi hadisələri ümumiləşdirərək, hunların və İtil boyunda yaşayan türklərin od və ocaq kultuna tapındıqlarını iddia edir (Çoruhlu, 2002:51).

Sieroszewski də saxaların (yakutlar) oda və həyata tapındığını vurğulayıb (Rubruk, 2001:31).

Türklər qədim dövrlərdən bəri ocağı və odu həm müqəddəs, həm də canlı kimi qəbul edirdi. Bu səbəblə qamılıqda odun və ocağın əcdadları təmsil etdiyinə inanılıb (Radloff, 1976:11, 19-20; Eröz, 1992: 67; Barthold, 1975: 23). Türk xaqanları da qədim vaxtlarda özləri üçün müəyyən etdikləri bir gündə böyük bir tonqal yandıraraq ona qurban kəsib, nəzir verib, dua edirdilər (İnan, 1986: 67). Bu inam və gələcək bir çox Türk bölgələrində bu gün də davam etməkdədir. Qamların təşkil etdikləri rituallarda və Ələvi-Bəktəşi mərasimlərində ocaq və ya od vəzifəkeçilməz ünsürlərdir (Eröz, 1992: 72; İnan, 1986: 35, 186, 189-190).

Azərbaycan da min illərdir hələ də davam edən bir çox inamı öz bağrında saxlayır. Anamla atamın bir mövzu üstündə mübahisə etdikləri vaxt dəfələrlə **odun canı haqqı, ocağın nəfəsi haqqı, odun-ocağın canına and olsun** şəklində and içdiklərini və bir-birlərini qane etməyə çalışdıqlarının şahidi olmuşam. Ələzığ bölgəsində də xörək bişirən qadınların susayıb su içdiyi vaxt ondan bir azını da **odun ürəyi istəyər** deyərək atəşin üstünə səpməsi (Araz, 1995: 66) eyni inam sisteminin eyni ilə İgdir kimi bu bölgədə də varlığından xəbər verir. Bir çox Türk bölgəsində ocağın odunun su ilə söndürülməməsi, oda tüpürülməməsi, oda siyilməməsi, ocağın külünün süpürgəylə süpürülməməsi bərəkət rəmzi olan ocağa duyulan hörmətin əlamətidir.

Qaşqaylarda ocaq əsla söndürülməz (Kalafat-Kiyani, 2001: 246), toy odu ata ocağından gətirilən odla yandırılır (Kalafat-Kiyani, 2001: 247), Anadoluda yaşayan Varşaq türkmənlərində bir adamın özünün və ya öz gəsinin odunu söndürməsinin yoxsulluğa səbəb olacağı (Gökbəl, 1999: 146) inamı vardır. Azərbaycanda söylənən **Ağzından od-alov püskürtmək (tökülmək, yağdırmaq, yağmaq)** atəşli nitq söyləmək, həyəcanlı danışmaq, ağzından od yağdırmaq, **ağzından od çıxmaq (tökülmək)** atəşli nitq söyləmək, həyəcanlı danışmaq, ağzından od yağdırmaq (Altaylı, 2005:40), **gözündən od tökülmək (yağmaq)** 1-Çevik, ələ-ovuca yovuşmamaq, enerjili olmaq. 2-Çox hiddətli olmaq, üzündən zəhər-zəqqum tökülmək. (Altaylı,2005:262) şəklindəki deyimlər də, fikrimizə görə həmin inamı əks etdirir, odun da canlı olduğunu vurğulayır.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Azərbaycan bölgəsində işlədilən və evimizdə atamla anamın oda, atəş and içmələri odun müqəddəsliyinə və canlı olduğunu söyləyənlərə inanaraq qədim vaxtlardan bəri hələ də davam etdiyini göstərməkdədir. Azərbaycanda **səni od aparsın** atəşdə yanıb öləsən, **od aparmış** atəşdə yanıb öləsən, **ağzından alov çıxmaq** atəşli, alovlu danışmaq; ağzından od tökülmək, **başına od qalanmaq** həddən artıq qəzəblənmək, **gözündən od tökülmək (yağmaq)** 1-Çox cəld olmaq, diri olmaq. 2-Çox əsəbi, qəzəbli olmaq. (Altaylı, 2005:262), **başından duman (tüstü) çıxmaq (qalxmaq)** 1-Çox kədərəlmək. 2-Çox qəzəblənmək, bərk hiddətlənmək. (Altaylı, 2005:99) deyimləri eyni düşüncənin məhsuludur.

Əski türklərdə çadırın, digər mənada ocağın bir digər adı yurddur. Bir-birinə əlavə olunmuş elastik ağacların üstü keçə ilə örtülərək çadır qurulur, tavanında içəridən açılıb-örtülə bilən nəfəslilik isə od sənən vaxt bağlanırdı (Roux, 1994:65). Əski Türk inamına görə, yurdun nəfəsliliyinin tam altına gələcək şəkildə olan ocaq həm bərəkətin, həm də həyatın mənbəyidir.

Rubrukun yazdığına görə, monqollar yolüstü bir yerdə dayanıb nəsə içmək istədikdə bir xidmətçi dizini üç dəfə yerə vuraraq içəcəkdən günəy-də ocağa, şərqdə göyə, qərbdə suya, quzeydə ölümlərin ruhuna bir az nəzir edir, sonra içəcəyi paylayırdı (Rubruk, 2001: 34). Monqolların türklərdən inam, dövlət və hüquq sistemini bütünlüklə mənimsədikləri elm aləmində bilinən bir həqiqətdir. Onların da ocağa göstərdiyi hörmət Rubrukun nəzərindən yayınmayıb.

Türkün mikroaləmi vəsfindəki qübbəli barınacaq olan çadırdan tarixin hər dövründə istifadə olunmuşdur. XIII əsrdə qıpçaq elinə gedən Plano Carpini onların çadırlarını belə təsvir edib: İncə çubuqlardan skeleti hövülən çadırlar yuxarıya doğru getdikcə daralır. Tam orta yerdə bir baca var. Bu raddadan həm işıq girir, həm də tüstü çıxır. Ocaq da daim çadırın ortasında olur (Safran, 1993: 111). Çadırlarda "tünlük" adlanan və tüstünün çıxdığı deşik sonralar çadır tipində tikilən evlərdə bacanı əvəz edib, bu evlərdə tənkdir, bacanın tam altında yerləşdirilib. Bu da bərəkətin göydən müqəddəs ocağa və tənkdir endiyini düşünen Türk təfəkkürünün məhsuludur (Kalafat-Kiyani, 2001: 246). Bu səbəblə Azərbaycanda ocağa və onu təmsil edən oda and içilməsi qədər təbii bir şey ola bilməz.

Əski türklərdə od, yəni ocaq digər tərəfdən ailə yuvasının və oradakı həyatın davam etməsinin simvolu idi (Çoruhlu, 2002:51), elə buna görə də qutsal idi. Azərbaycanda işlədilən **ocağın sönməsin**,

ocağın yansın (Altaylı, 2005:423) tipli ifadələr də həmin inamla əlaqəli olaraq yaranıb. Sonra od ocaqla, yəni evlə, nəsilə bütövləşmiş, ən kiçik oğul isə ocağın sahibi olmuşdur (Bonneyoy, 2000: 84). Azərbaycanda işlədilən **Ocağı batsın** ocağı sönsün, soyu məhv olsun; **Ocağı kor qalmaq** nəslə tükənmək; **Ocağı qaralmaq (sönmək)** nəslə məhv olmaq; **Ocağı viran olmaq** yuvası dağılmaq; **Ocağı yanmaq** soyu davam etmək; **Ocağın boş (kor) qalsın (sönsün, yıxılsın)** övladların öl-sün; **Ocağın keçsin** nəslin kəsilsin; **Ocağından tüstü çıxmamaq** ocağı sönmək; **Ocağını kor qoymaq** ailəsini darmadağın etmək (Altaylı, 2005:423; 165, 580) qarğış və deyimlərinin ocağa duyulan inamla əlaqəli olduğu apaçıq şəkildə görünür.

Bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Orta Asiya və Sibir türkləri-nin mifologiyasında odun göydən gəldiyinə, onu Tanrının yolladığına inandırılması göylə yer arasında müqəddəs bir əlaqənin olmasına işarədir (Ögel-I, 1989: 497-501). Bu mənada ocaq və od Türk inamında bərəkət və həyatın mənbə-yi kimi qəbul edilməkdədir (Kalafat, 2006:59). Ocaq evdə həm maddi, həm də mənəvi mərkəz funksiyasını yerinə yetirir və bundan yaranan özünəməxsus müqəddəsliyi vardır (Roux, 1994:187). Azərbaycanda ocağa və oda and içilməsi də bu fikir və inamdan bəhrələndir.

Azərbaycan Türk mədəniyyəti dairəsində qışın ikinci hissəsi olan kiçik çillənin (Altaylı-I, 1994:207) axıra çatmasıyla başlayan və üç gün davam edən Xıdır Nəbi mərasimlərinin üçüncü günündə Xıdır Nəbinin əlində torpağı isidən odla gələrək vətənə günəş və su, insanlara isə sağlamlıq gətirəcəyinə inandırılması da həmin düşüncənin məhsuludur (Nebiyev, 1997: 30).

Ocaq bərəkətin timsalıdır, bərəkəti isə göydən, yurd adlanan çadırın təpəsindəki tünlүkdən, Dədə Qorqudda “ban” (Elizade, 1999; 41, 90) adlanan bacadan yollayan Tanrıdır. “Bəqərə” surəsinin 22-ci ayəsində, Allah (Rəbb) yeri sizin üçün döşək, göyü də üstünüzə bina elədi. Göydən su endirdi, onunla sizə ruzi olaraq müxtəlif məhsullar yetirdi” (Ateş, 2007:3), “Hud” surəsinin 6-cı ayəsində “Yer üzündə heç bir canlı yoxdur ki, ruzisi Allaha məxsus olmasın” (Ateş, 2007:221) deyə buyurur. Göytürklər Göytanı, yəni Tanrıçılıq dininə etiqad edirdi. Orxon çayı sahilində tapılan Bilgə Xaqan abidəsinin gündoğan üzündə yer tutan “xaqan kimi əyləşdiyimdə öləcəkmış kimi fikirləşən Türk bəyləri, milləti məmnun olub, səvi-nib, yerə dikilmiş gözlərini qaldırıb yuxarı baxdı” (Sertkaya-Cengiz, 2001:74) ifadəsindəki “yuxarı baxmaq” bərəkəti, ruzini yuxarıdan yollayan Tanrıya təşəkkürü və məmnuniyyəti bildirir. Nağıl bitərkən onu danışan adam “göydən üç alma düşdü” deməklə qismətin məhz Tanrıdan gəldiyini ifadə etmiş olur (Kalafat, 1996: 88). Bu ifadədə göy bir mənada çadırın və ya evin qübbəli tavanının ortasında olan bacanı yada salır. Ərgənəkon (Novruz) bayramından bir gün qabaq Azərbaycan mədəniyyət dairəsində qeyd edilən və İgdir bölgəsində “yeddi ləvin (yeddi növ)” adlanan gecədə qapıdan, pəncərədən və ya üstədən bacalı evlərdən dəsmal sallayıb bayram payı istəmək adətinin “bacadan şal sallamaq” şəklində dilə gətirilməsi də eyni məqsədə xidmət edir və yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycanda da oturaq həyata keçildikdən sonra çadır tipli ev memarlığından istifadə edildiyini göstərir.

İnsanın ölməsinin “ruhu bacadan uçdu” şəklində ifadə edilməsi və ru-hun Tanrı qatına üstəki pəncərədən çıxması tünlүk və ya bacanın in-san-ev-tanrı arasındakı ünsiyyətdə çox mühüm bir funksiyayı icra etdiyini yada salır. Otaq, yurd deyə yad edilən çadır həm türkün yuvası, həm də onun mikro mənada kainatıdır. Evin ocaq adlandırılması da (Altaylı, 1994; 925) onun müqəddəs qəbul edilməsinin dəlilidir. Qədim dövrlərdə bu səbəblə xaqan otaqları xüsusi şəkildə bəzədilirdi. Tanınmış çinli alim Wanq Kuo-wei tərəfindən çap etdirilən bir səyahətnamədə bu ifadələri oxuyuruq: “Onların (türklərin) yurduna getdiyimdə bir Çin elçisi gəldiyi üçün qızıldan bir çadır tikmişdilər. Zənnimcə, bu çadırı biz çinlilərə qüdrətli görünmək üçün tikmişdilər” (Ögel, 2000:350). Bu arayışdan çadırın qapısının, astanasının və di-rəklərinin qızıla tutulduğu aydın olur. Dədə Qorqudda dilə gətirilən “al-tun başlı ban ev”lərin də Hun əsrindəki gələnin davamı olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Anadan olduğum kənddə çox varlı adamların maddi vəziyyətini dilə gətirmək üçün söylənən “evinin dirəyi qızıldandır” sözü də tarixin ən qədim çağlarından bəri davam edən və evə, ocağa duyulan münasibətin göstəricisidir.

Türkün evi mikro mənada onun dünyası olduğuna görə, evin bacası da Tanrı ilə ev xalqı arasındakı əlaqənin vasitəsidir. Uşaq ikən anamdan, evimizin bacası niyə üstəndir deyə soruşduğum vaxt “Oğul, Allah baba gələrlər oradan bizə nəzarət edir və bizi qoruyur, onun üçün bacamız üstəndir” deyə verdiyi cavab ən qədim inam sistemimizin bu günə kimi canlı bir şəkildə yaşadığının dəlilidir. Baca həm içəridə yanan ocağın insanı bəzən, zərərli tüstüsünün bayıra çıxdığı yer, həm də göylərdə qərar qıldığına inandırılan Tanrı ilə ünsiyyət vasitəsi idi. Bu da göstərir ki, qədim türk anlayışında od, ocaq, ev və Tanrı arasında sınımsız bir əlaqə vardır.

İslam dinində atəşə kult kimi yanaşılmasını sübut edəcək hər hansı işarə yoxdur. Əski Türklər də atəşə “kult” səviyyəsində yanaşmayıb. Bu səbəblə onların atəşlə olan inamı İslam əqidəsi ilə üst-üstə düşür.

Tanrı Kurani Kərimdə Hicr surəsində, “And olsun biz insanı quru bir palçıqdan, şəkillənmiş qara palçıqdan yaratdıq. Cinləri də daha əvvəlcə zəhərli atəşdən yaratmışdıq” (Məal, 1997:262) deyə buyurub.

Yasin surəsində “Yaş ağacdan sizin üçün atəş çıxaran odur. Siz atəşi ondan yandırırırsınız.” ifadəsi yer tutub (Məal, 1997:444). Nur surəsinin 35-ci ayətində Allah göylərin və yerin nurudur (Məal, 1997:353). Müdəssir surəsinin 31-ci ayətində, “Biz cəhənnəmin işlərini ancaq mələklərə tapşırırmışıq. Onların sayını da inkarçılar üçün yalnızca bir imtahan vasitəsi elədik ki, beləliklə özlərinə kitab verilənlər onu yaxşı öyrənsin, iman edənlərin imanını artırsın; həm onlar, həm də möhminlər şəkə düşməsin. Rəbbinin ordularını özündən savayı özgəsi bilməz” (Məal, 1997:575) deyə buyurub. Bu ayətlərdə atəşin vəsfləri təsvir olunub. Taha surəsinin 14-cü ayətində Tanrı, “Mütləq ki mən, təkə mən Allaham və məndən savayı tapınılacaq yoxdur” (Məal, 1997:313) deyib.

Yuxarıdakı ayətlərdə Tanrı hər bir şeyin hakimi olduğunu, hər bir varlığı özü yaratdığını və kainatı da görəvləndirdiyi mələklərlə idarə etdiyini buyurub. Əski Türklərin inamı da səmavi xarakterli olduğundan bu fikirlərlə üst-üstə düşür. Həmin anlayış XIII əsr şairi Həsənoğlunun əsərində də öz əksini tapıb. O məsnəvisinin bir hissəsində bu anlayışı aşağıdakı misralarda dilə gətirib.

Gəldi ardınca buləruñ Cəbrayıl
Didi ki saña səlam virdi Cəlil.
Dört fəriştə üş gətürmişəm bilə
Sən nə buyurirsən bunlar qilə.
Bu biri hökmindədür dünyadə yil
Üş biri hökmindədür od şöylə bil (Həsənoğlu, 1802:173).

Ol odə hökm eyləyən pəs söylədi
Ya Rəsulallah buyurirsən dedi.
Buyurəyim odə yaksün bunları
Xanümani birlə bu azğunları.
Yirü-yerdə eyü¹⁵ bir xu¹⁶ övrəti-ər¹⁷
Şöylə yaqsün qalmasıñ hərgiz əsər.
Mustafa didi od təndə olmağil
Kim həlimdir Həqq təala şöylə bil (Həsənoğlu, 1802:173-174).

Minusinsk Tatarlarının mifik anlayışında da həmin inam, yəni iyə bir şeirdə bu cür dilə gətirilib:

On iki göy ölkəsinin üstündə
Böyük bir dağın təpəsində
Bir qayın göylərə yüksəlir,
Qayının yarpaqları arasında
Qayının qabığı qızıldandır.
Qayının dibində
Kiçik bir boşluq var,
Abı-həyat ilə ağzına qədər dolu
Qızıl bir kasa durur boşluqda,
Keşik çəkir qayının başında
Kudayın ora qoyduğu
O qoca Tata
Sarı-qəhvəyi miniyi ilə (Harva, 2015:55).

Oda hökm edən mələyi (iyə) vəzifələndirən Tanrıdır. Eyni şəkildə Minusinsk Tatarlarının düşüncəsində də qayının yanındakı boşluqda ağzına kimi abı-həyat dolu qızıl kasanı qoruyan Tatanı da Tanrı görəvləndirib.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, əski Türklər yalnızca hər bir şeyi yaradan Ulu Tanrıya pərəstiş edip. Göy, yer, su, dağ, günəş, ay, meşə, od kimi olan hər bir varlığın “iyə, əyə”si olduğuna inanıb və onlara “Təngri, Təñri, Təñir, Teñeri, Caratkan, Caratuuçu, Kuday, Ege vb.” (Orozbaev, 2014:103-104) deyib, ancaq bu ifadə tapınılan Tanrı, Allah anlamında deyil, iyədir. “İyə, əyə, əgə, iya, idhi, Ee, idə” kimi sözlər əski Türkcədə Tanrı, Allah, Yaradan, qoruyucu varlıq, sahib, malik, ruh (Orozbaev, 2014:105) anlamlarında işlədilib. Həsənoğlu, Sirətin Nəbi adlı məsnəvisində peyğəmbərimiz Hz. Məhəmmədin meraca getməsi olayını əsərinin həmin hissəsində göyün müxtəlif təbəqələrində Tanrı tərəfindən vəzifələndirilmiş mələklərin nəyə hökm etdiyini

¹⁵Eyü : ..də

¹⁶Xu Far. : Təbiət, xasiyyət

¹⁷Övrəti-ər Ar. T. : Qadın-kışi

vurğulayıb. Həsənoğlu, özü təriqət əhli mütəsəvvif bir şair olmasına baxmayaraq əski Türk inamı olan Tanrıçılığı bu möhtəşəm əsərində çox gözəl şəkildə əks etdirib.

ƏDƏBİYYAT

- Altaylı, Seyfettin (2005), Azərbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü, Prestij Yayınları, Ankara
- Altaylı, Seyfettin (1994), Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü, C II, MEB Yayınları, İstanbul
- Ateş, Süleyman (2007), Kuran-ı Kerim ve Yüce Meali, Kılıç Yayınları, Ankara
- Bonnefoy, Yves (2000), Mitolojiler Sözlüğü, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara
- Devletşah, Semerkandi (1977), Devletşah Tezkiresi-II (Çev:Necati Lugal), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- Əlizadə, Saməd (1999), Kitabı Dədə Qorqud, Yeni Nəşrlər Evi, Bakı
- Erkan, Mustafa (1993), TDV İslam Ansiklopedisi, C 8, Ankara
- Eröz, Mehmet (1992), Eski Türk Dini ve Alevilik Bektaşilik, TDAV Yayınları, İstanbul
- Gökbel, Ahmet (1999), Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara
- Harva, Uno (2014), Altay Panteonu (Çev: Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi, İstanbul
- Həsənoğlu, İzzəddin, Sirətin Nəbi, h. 1217 (Müstənsih: Həsən Şükrü), İstinsah tarixi 1802 İstanbul
- Kafesoğlu, İbrahim (1980), Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Kalafat Yaşar-Kiyani Mehmet. Kaşqay Türklerinde Sosyal Yaşam. Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri, Sayı I, S. 246-247, Sivas 2001
- Kalafat, Yaşar, Doğu Anadolu Eski Türk İnançlarının İzleri, Əbabil Yayınları, Ankara 2006
- Kalafat, Yaşar, Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları, Bayır-Bucak Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1996 Ankara
- Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, (Haz:Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıçı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut), TDV Yayınları, Ankara 1997
- Nebiyev, Azad (1997), Azərbaycanda Nevruz, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara
- Ögel, Bahaeddin (1988), Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul
- Orozbaev, Mayrambek (2014), Kırgızcadaki İslam Öncesi Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı, TDK Yayınları, Ankara
- Ögel, Bahaeddin (1989), Türk Mitolojisi, C I, TTK Yayınları, Ankara
- Ögel, Bahaeddin (2000), Türk Kültür Tarhine Giriş, C VII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Roux, Jean-Paul (2005), Orta Asyada Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yayınları, İstanbul
- Roux, Jean-Paul (1994), Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yayınları, (çev:A, Kazancıgil), İstanbul
- Rubruk Wilhelm Von (2001), Moğolların Büyük Hanına Seyahat. Ayışığı Kitapları, İstanbul
- Safran, Mustafa (1993) Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara
- Schmiede H, Achmed (2000), Kitab-ı Dedem Korkut, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara
- Tanyu, Hikmet (1991), Ateş maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, C 4, Ankara

MÜASİR POEZİYADA QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİNÜMUNƏLƏRİ-AQIL İMAN

Şəfahət ƏLİYEV*

Xülasə

Məqalədə XX-ci əsrin sonlarında Qərbi Azərbaycanın əzəli dədə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş el şairlərimizin Azərbaycan ədəbi mühitinə bəxş etdiyi bədii fəaliyyətləri tədqiq edilir. 1988-ci il deportasiyası və bu kimi proseslərin müxtəlif tarixi dövrlərdə yenidən təkrarlanması və tarixə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından türklərin ermənilər tərəfindən etnik təmizlənməsi kimi düşməsi faktı, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında acınacaqlı səhifələr açmışdır. Köçkünlük, öz vətəninə tərək etmək məcburiyyətində qalmış qaçqınlıq taleyi yaşamış el şairi, ömrünün cavan yaşında dünyaya vida edən, lakin bütün şeirlərində zor gücünə zəbt edilmiş torpaqlarımızın ah-naləsini ürək yangısı ilə qələmə alan Aqil İman yaradıcılığı araşdırılır. Aqil İman Azərbaycan ədəbiyyatına mühüm töhfələr vermiş Göyçə ədəbi məktəbinin yetirməsidir. Onun boya-başa çatdığı Daşkənd kəndi Göyçə mahalının yaradıcı insanlarını yetişdirən bir oba kimi yaddaşlarda iz qoyub. Məhz bu kənddən pərvazlanan tanınmış və nakam şair Aqil İman yaradıcılığında da el obasının faciəsini dərin kədərlə yaddaşlara köçürdüyü bilib.

Açar Sözlər: Qərbi Azərbaycan, deportasiya, Göyçə, Daşkənd.

WESTERN AZERBAIJANIEXAMPLES IN CONTEMPORARY POETRY -AGILIMAN

Abstract

Literary activities, contributed by the country poets who were from the ancient western Azerbaijan lands during late XX century, is researched in the current article. Deportation of Azeris in 1988 as well as during different times of history, ethnic clearance of western, Azerbaijani lands from turks by armenians endowed sorrowful terms in socio-political life of Azerbaijan. Literary activity by Agil İman, who was deported from his motherland, tasted refugee life and passed away in his youth, expressed the suffer of our lands with heartache. Agil İman was Goycha literary school member who contributed Azerbaijani literature. Dashkend village, Goycha settlement, where he grew up, is known as the home of creative people. Agil İman, from this area managed to carve the tragedy of his motherland on the history pages with deep sorrow.

Keywords: Western Azerbaijan, deportation, Goycha, Dashkend

GİRİŞ

XX-ci əsrin sonlarında Qərbi Azərbaycanın əzəli dədə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş el şairlərimizin Azərbaycan ədəbi mühitinə bəxş etdiyi əsərlər bu gün geniş şəkildə tədqiq edilir. 1988-ci il deportasiyası və bu kimi proseslərin müxtəlif tarixi dövrlərdə yenidən təkrarlanması və tarixə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından türklərin ermənilər tərəfindən etnik təmizlənməsi kimi düşməsi faktı, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında acınacaqlı səhifələr açmışdır. Köçkünlük, öz vətəninə tərək etmək məcburiyyətində qalmış qaçqınlıq taleyi yaşamış el şairi, ömrünün cavan yaşında dünyaya vida edən, lakin bütün şeirlərində zor gücünə zəbt edilmiş torpaqlarımızın ah-naləsini ürək yangısı ilə qələmə alan Aqil İman yaradıcılığı da tədqiq ediləcək şairlərimiz sırasında mühüm yerlərdən birini tutur.

XX əsrin sonlarında Azərbaycanda ictimai-siyasi proseslərin fonunda ədəbi mühitin fəaliyyət dairəsi genişlənməyə başlamış, müstəqillik yolunda ictimai fikirə təsir edəcək tribunalar gənc ədiblərə yeni meydan vermişdi. 1988-ci ildə əzəli və əbədi torpaqlarından qovulan Azərbaycan türklərinin yaşantıları, paralel olaraq Milli Azadlıq İdeyalarına çağırış, poeziyada, publisistikada, o cümlədən bədii ədəbiyyat sahəsində də özünü göstərmişdir.

1988-ci il azərbaycanlıların qədim türk torpaqlarından sonuncu deportasiyası kimi tarixə yazılması bütöv bir xalqın ədəbi-mədəni əlaqələrini sarsıtdı. Qaçqın həyatına düçar olmuş xalqın taleyüklü məsələləri həmişə olduğu kimi yenədə ziyalı təbəqəsinin, xalqın içərisindən çıxmış aydın təfəkkürə malik yaradıcı ziyalıların çiyinlərində idi. Araşdırmalardan aydın olur ki, azərbaycanlıların dövrü olaraq öz yurd yerlərindən tədricən sıxışdırılıb çıxarılmasında işğal, tərribat və qırğınlarla müşahidə edilən qarşıdurmalarla yanaşı, ideoloji müharibə də əsas rol oynayıb. Dünyada hər hansı bir xalqın taleyində nə qədər amansız alın yazısı yaşanarsa, bu dörd bir tərəfə parçalanmış Azərbaycanın bəxtinə düşüb. Məşəqqətli tarixi ədalətsizliklə üzləşən bir xalqın içərisindən süzülüb gələn ziyalı təbəqəsi ilə yanaşı, bu dərdi-səri öz xalqı ilə paylaşa bilən ədəbiyyat xadimləri vardır ki, onlar Azərbaycanın ən ağır günlərində tarix yazmaq bacarmış, və

* Bakı Avrasiya Universitetinin "Türk və xarici ölkə filologiyası" kafedrasının doktorantı, yeniavrasiya@gmail.com

ədəbiyyatımıza yeni bir nəfəs qatmışlar. Belə ədəbi simalar öz poeziyalarında qədim oğuz yurdunun başına gələn fəlakətləri qələmə almaqla, torpaq, Vətən nisgili nə olduğunu gələcək nəsillərə çatdırmağı mənəvi borc kimi qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Təbii ki, Azərbaycan şairləri hər zaman öz yardıqlığında azərbaycançılığı, türkçülüğü tərənnüm etməkdən çəkinməmiş, ağır represiya illərində belə sözlərinin sahibi olmuşlar. Ədəbiyyat tariximizdə sovet rejiminə qarşı kəskin etirazları ilə represiyaya məruz qalan şairlərimizin adları Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Bu gün ədəbiyyatımız şairlərin qoyduğu ənənə ilə daha da zənginləşib. Əgər bir xalqın taleyində bu qədər ağır-acı varsa, onun bədii ifadəsi təbii ki, şair və yazıçılarımızın üzərinə böyük mənəvi və psixoloji məsuliyyət qoyur. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında 1988-ci ildən sonra xalqın taleyində başlamış yeni siyasi vəziyyətin nəticələrinin özündə əksini tapması labüdü idi. 1988-ci ildən müasir poeziyada Qərbi Azərbaycandan qovulmuş şairlərimizin ədəbi baxışları, yurdsuz yuvasız qalmaları, qaçqın həyatı yaşamaları və bu yaşantılardan yaranan poeziyanı ədəbiyyata gətirmələri bu bizdəngeniş aradıma tələb edir. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan kökənli ədəbiyyat adamları sırasında Aqil İman yaradıqlığı xüsusi önəm daşıyır. Qədim oğuz türklərinin əzəli-əbədi yurd yerlərindən olan sazlı-sözlü ulu Göyçə mahalının Daşkənd kəndində dünyaya gələn Aqil İman az ömür sürməsinə baxmayaraq, çağdaş ədəbiyyatımızda Vətən həsrətli dərin mənə və məzmun kəsb edən, poetik şeirlərin müəllifi kimi tanınmışdır.

Göyçə mahalının digər kəndləri kimi, Daşkənd kəndində görkəmli saz-söz bahadırları ilə məşurdur. XIX əsrin tanınmış saz - söz üstadı aşiq Məmmədhüseyn, ermənilər tərəfindən belinə qaynar “samovar” bağlayaraq işgəncələrlə öldürülən Aşiq Nəcəf, söz sənətkarı Həsən Xəyalı, Aşiq Hacı, şeirləri ilə el-el, oba-oba dillərdə dastana çevrilən dövrümüzün tənqis üstadı Sərraf Şuriyyə və neçə-neçə saz-söz sənətkarları məhz Göyçə mahalının Daşkənd kəndindən pərvazlanıb, folklor dəyərlərimizə və ədəbiyyatımıza yeni nəfər gətirmişlər.

Aqil İman Göyçə mahalının Daşkənd kəndində söz xiridarı Həsən Xəyalın ailəsində dünyaya göz açmışdır. Cəmi 38 il mənalı ömür sürən Aqil İman ömrünün sonuna kimi şeirin, sənətin dərinliklərinə baş vurmağa çalışmış və qismən buna nail olmuşdur. Onun şeirləri Basarkeçərdə “Bolluq uğrunda”, İrəvanda “Sovet Ermənistanı”, Bakıda “Azərbaycan gəncləri” qəzetləri və bir sıra almanaxlarda çap olunmuşdur. Daşkəndli Həsən Xəyalının ailəsi genetik olaraq ədəbiyyat, saz- söz adamları idi. Ailənin digər şair oğlu Eldar Həsənli Aqil İman haqqında “Azadlıq və Hüquq” qəzetinin (№0101), sentyabr 2004-cü il buraxılışındakı məqaləsində vurğulayır ki, “O, ali təhsilli mühəndis olmaqla yanaşı, şeirlərini oxuyanda sanki poeziya üçün, ədəbiyyat üçün yarandıqlığını hiss edirsən. Ədəbiyyat, poeziya onun həyat eşqi, könül məlhəmidir. Şeirlə nəfəs alar, sazla ovunardır. El məhəbbəti, vətən sevgisi, qəlbində yuva qurub, kök salmışdır. Ulu Göyçəmizin, elinin, obasının başına gətirilən müsibətlər, didərginlik, köçkünlük, qürbətçilik onun sinəsini sönməz ocağa çevirmişdir”:

Qəribliyə gedən köçə,
Dağda çiskin, duman ağlar.
Qürbət eldə sızıldayar,
Qəlbə olar kaman, ağlar. (Həsənli, 2004)

Aqil İman saza-sözə həssaslıqlını ailəsindən, birdə doğulub boya – başa çatdıqlı dağlar qoynunda yerləşən Daşkənddən almışdır. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tanınmış imzalarından olan tənqidçi, esseist, şair Əsəd Cahangir el şairi Aqil İmanın “Bu dünya görüş yeridir” kitabına rəy yazarkən onun yaradıqlığına yüksək qiymət vermiş, onu klassiklərimizin davamçısı, yaradıqlığına ana xəttinin Göyçə, vətən, təbiət gözəlliklərinin tərənnümçüsü kimi xarakterizə etmişdir:

– “Aqil İmanın şeirləri istər forma (qoşma, gəraylı, deyişmə, tənqis), istərsə də məzmunca (Vətən eşqi, məhəbbət, təbiət gözəlliklərinin tərənnümü, sosial ədalətsizliklərə qarşı etiraz, dünyanın bədii-fəlsəfi dərk, zamandan giley-güzar) daha çox, minillik türk heca şeirinin gələnlərinə dayanır. Yaradıqlığında Göyçə mövzusu həm ata yurdunun gözəlliklərinin tərənnümü həm də onun itirilməsindən doğan həsrət yangısı mühüm yer tutur. Göyçə təkcə Aqil İman yox, hər bir göyçəlinin döyünən ürəyi həm də cənnətin simvoludur. Antik yunanlar üçün Olimp, əski türklər üçün Ötükən nədirsə, Aqil İman üçün də Göyçə odur. O, Göyçəsiz özünü cənnəti itirmiş Adəm kimi hiss edir:

İman, həsrətindən yanası, Göyçə,
Yanmasa, buz olub donası, Göyçə!
Sənə – Ələsgərin anası Göyçə,
Sənə dahilərin yurdu dedilər.

Lakin şairin Qarabağa, Kəlbəcərə dair şeirləri, Şuşa, Laçın itkisindən doğan misraları göstərir ki, Vətən anlayışının çevrəsi regional hüdudlardan daha genişdir:

“Torpaqdan pay olmaz” – deyən babalar,

Oyanın, qartallaryuvasıgedir.
GözümdənLaçınıntökülənqanı,
BaşımdanŞuşanınhavasıgedir. (İman, 2015: 7)

Qərbi Azərbaycan ədəbi mühitinin ən mühimsəciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri odur ki, oğuz ellərindən didərgin salınmış qələm sahiblərinin, el-oba təsibini çəkən el şairlərinin vətən anlayışı, yurd həsrəti misralarındakı fəlsəfi yükün təsiri tam fərqlidir. Aqil İman şeirlərində bu incəlikləri hiss etməmək mümkün deyil. Qələm sahiblərinin misralarındakı yangı, ağrı-acı təbii ki, səbəbsiz deyildir. Tarixin müxtəlif ağıl-qaralı səhifələrindəiz qoymuş və dəfələrlə qanlı-qadalı köçkünlük həyatı yaşayan ,doğma vətən torpaqlarından didərgin salınan bir xalqın ruhunda, yazılarının qayəsində ancaq vətən həsrəti yaşaya bilər. Aqil İman poeziyası da bu deyilənlərin fəvqündə dayanıb.

Gedən köçüm qalıb düzdə,
Gəlişimi bir gün gözlə!
Dərdin şırım açıb üzde,
Dən ələyib telə, Göyçə.

Şairin üz qırışlarını “şırım” kimi təqdim etməsi, misralarda vətən həsrətinin yangısını bu qədər əlçatmaz ifadə etməsi torpağına, elinə bağlılığın təzahürüdür. Şeirdə -Gəlişimi bir gün gözlə! misrası, oğuz yurduna qayıdışın möhtəşəm olacağına işarədir. El şairi Aqil İman şeirlərindəki möhtəşəmlik bax bu misraların mənasındadır.

Bəs eyləyər tək qaldığın,
Qəmin, qüssən yığın-yığın.
Bilməzdim ki, ayrılığın,
Olacaqdır belə, Göyçə.

Ürəyimdə dağ boyda xal,
Qıfillanıb, nitqimdi lal!
İman ölsün, oğulsuz qal,
“Balam” deyib mələ, Göyçə.

Ədəbiyyat adamları Aqil İman yaradıcılığı haqqında yazarkən Göyçə ədəbi mühitində dil qısırlığı olmadığına, dastanın, aşiq şeirinin, folklorun bölgədəki nüfuzunu önə çəkiblər və bu faktorların təqdir olunması, onun şeirlərindəki dil məziyyətlərinin üstünlüyünü aydın nəzərə çarpırdır. (Hüseyn, 2011)

Aqil İman Qərbi Azərbaycan ellərinin köçünü qələmə alarkən, bu köçü sarvansız, zamanın hökm verənlərini isə, “şah” adlandırmış. Şair xalqımızın başına gətirilən bəlaların, keçmişlə bu günün müqayisəsində heç nəyin dəyişmədiyinə ehyam vuraraq, gələcəkdə nələrin baş verə biləcəyini və xalqımızı bu tarixi ədalətsizlikdən nəticə çıxarmağa səsleyir.

Gedən köçümü zə sarvan tapmamış,
Verməyə şah özgə fərman tapmamış.
Təbriz dərdimizə dərman tapmamış,
Qarabağ, Zəngəzur, Göyçə satıldı.

Yaman narahatam səndən, Borçalı!
Başkeçid arxasız, müşküldü halı.
Gəbəli, kilimli, xallı-xalçalı.
Evlər qarət oldu, küçə satıldı.

Tarix kitabını varaqlayan yox,
Bu andır zülməti çıraqlayan yox!
Əsir düşənləri soraqlayan yox,
Dünya da almadı vecə, satıldı. (İman, 2015:27)

Göyçə ədəbi mühitinin tanınmış qələm sahibləri zaman-zaman Aqil İman şeiriyyatı haqqında öz xatirələrini yazmışlar. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Göyçə ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Eldar İsmayıl Aqil İman dünyasını Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus üslubu, fərqli düşüncəsi olan nəğməkar şair adlandırır.

- “Aqil İman, təəssüf ki, çox az yaşadı. İlhamının dağ çayı kimi çağlayan, yaradıcılığının odlulu-olovlu vaxtında dünyanın dərdləri ilə yüklənib əbədiyyətə köç elədi...”

İman sanki tezliklə öləcəyini bilirmiş kimi əvvəlcədən ürəyindən keçənləri deməyə məhkum idi. Çünki O, amansız əcəlin son qərarını bilirdi. Bilirdi ki, onun kimi həssas, Göyçə boyda vətəni yad əllərdə olan, Qarabağın ağrı-acılarını çəkən yaralı şair ürəyi bu dərdlərə dözməyəcək, dözmədi də:

Gedin deyin ayrılıq ömürlük,
Görməyəcək ta İmanı bir də o.
Yaxud:
Ağ kəfən – həya örpəyim,
Tülüm, xoş gəldin, xoş gəldin!

Və ya:

Qapım açıqdır üzünə:
Ölüm, xoş gəldin, xoş gəldin! (İsmayıl, 2011).

Əslən Daşkəndli olan Qərbi Azərbaycan ədəbi nümunələrinin toplanıb xalqa çatdırılmasında böyük əmək və araşdırma sərf edən Araz Yaquboğlu əmisi oğlu Aqil İman haqqında xatirələrində qeyd edir:

“Aqil İman çox şirin ləhcəylə – qədim Göyçə şivəsində bulaq axarı ilə danışardı, zəngin nitq mədəniyyətinə malik gözəl natiq idi. Söhbətlərinə qulaq asdıqca, onu dinləməkdən doymaq olmurdu. Ovqatının xoş vaxtında yazıçılar, şairlər haqqında maraqlı söhbətlər edər, rəngarəng, yeni şeirlər söyləyərdi. Aqil İman Aşıq Ələsgərdən, Səməd Vurğundan, Bəxtiyar Vahabzadədən, Hüseyn Arıfdən, Məmməd Arazdan, Məmməd İsmayıldan, Zəlimxan Yaqubdan, el şairləri Rasim Kərimlidən, İsmixandan, Sərraf Şiruyədən, Sücaətdən, Bəhmən Vətənoğlundan, Azaflı Mikayıldan gəraylı, tənqid, qoşma, divani söyləyəndə şeir pərəstişkarlarına xüsusi zövq verirdi. Onun özünəməxsus deyim üslubu, qulağa yatan məhrəm səsi vardı”. (Yaquboğlu, 2008)

Aqil İman şeirlərində motiv, ürək parçalayan misralarla zəngindir. Öz elinin işğalını sətirlərə köçürərkən ədəbiyyatda rast gəldiyimiz və olduqca çox işlədilən metaforalardan istifadə eTMİŞvə şeirə yeni bənzətmə notları gətirmişdir.

Həsərət oğrun baxır, qəm elçi düşüb,
Gəlin dərələrə, xanım dağlara.
Orda güllələnib keşkə öləydim,
Yaxılı qalaydı qanım dağlara.

Göyçə mahalının Daşkənd kəndində şair-molla Həsən Xəyallının ailəsində anadan olmuş şair Sərraf Şiruyə doğma qardaşı Aqil İmanın kiçik yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir:

–“Harada İmanın şeirini, sözünü eşitsəm ayaq saxlayıb keçən günlərimə boylanıram: Hürük-hürük uzanan yarıqanlı dərələr, “qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar”, quşqonmaz zirvələr, güllü-çiçəkli lələzərlik canlanır xəyalımda; qartal qıyı, kəklik qaqqıltısı, bülbül cəhcəhi ötür qulağımda; sürü yaylaqdan enir, elat yaylağa köçür, imran dilli aşıqların hər bə-zorbası başlayır; qara zurnanın şirin nəvası vahiməli zağalarda əks-səda verir. İman təbiətin kövrək bir vədəsində doğulmuşdu – 1958-ci ilin dekabr ayında. Taleyi də, ömür yolu da elə payız fəslinə bənzəyirdi. Adını atamız Həsən Xəyallı adlar içində əzizlədiyi könül dostu, nakam talehi böyük Növrəs İmana ehtiram əlaməti olaraq İman qoymuşdu. İndi Aqil İmanın şeirlərini oxuya-oxuya həm də Növrəs İmanı xatırladım. Çünki, Növrəs İmanla Aqil İman poeziyası arasında coğrafi bağlılıqla bərabər, bir ruhi bağlılıq da hiss etdim. Nədənə tələyin sərt sınaqları bu iki ömrügödək şairi sevincdən qabaq “muştuluqlayıb” həmişə. Bir də ki, Aqil İmanın poetik yaddaşında, nəfəsində Miskin Abdal, Aşıq Alı, Ələsgər, Məmməd Hüseyn, Həsən Xəyallıyla bərabər Növrəs İmanın da təsirinin olması təbiidi. Çünki Aqil İman Göyçənin milli və mənəvi dəyərlərini varlığında yaşadan ənənəyə bağlı oğuz türküydü. (Şiruyə, 2014)

Aqil İmanın kiçik yaradıcılığında milli vətəndaşlıq mövqeyinin biruzə verən və bu ideologiyaya zirvələrə daşıyan el şairinin, milli kimliyi onun poeziyasının əsas leytmotivi idi. Şairin müasirlərimizə xitabən yazdığı Rəhmət Mirzə Sabirə! Rəhmət Mirzə Cəlilə! şeiri də bu qəbilədənir.

Dilimizi kəsdilər – sözü ölə millətin,
Qoymadılar yetmiş il üzü gülə millətin,
Səbri özündən böyük bax, bu kölə millətin
Dərdlərini yazdılar, demədilər dil ilə,
Rəhmət Mirzə Sabirə! Rəhmət Mirzə Cəlilə!

Bu Leyli kreslolar çoxun Məcnun eyləyib,
Fərhad tək dağ çapdırıb, ya da Cünun eyləyib,
Qanuna şah deyənlər, şahı qanun eyləyib,
Yaltaqlar göz önündə, ehtiyac yox dəlilə,
Rəhmət Mirzə Sabirə! Rəhmət Mirzə Cəlilə!

Hacı Loğman Qorqud Aqil İman yaradıcılığına yazdığı “Tanrı Dərgahında Pilləkən” adlı məqaləsində Aqil İmanın yaşadığı 38 yaş həddlərində kifayət qədər qələminin gücünü göstərə bildiyini qeyd edərək yazır:

- Müxtəlif mövzularda qələmə alınan şeirlər onun güclü təbli, yetkin bir şair olmasından xəbər verir, sözsüz ki, hər dövrün, zamanın tələbi və poetik durumu vardır. Şair günümüzün reallığı olan Qarabağ faciəsinə, yurd-yuvası dağılmış elə, elata, ana deyib həsrətindən göyüm-göyüm göynədiyi yağlı əllərində qalan Göyçəyə, Vedibasara, Təbrizə və digər əsir yurdlarımıza sevgisini daim qələminin yaddaşında yaşatmışdır:

Gözlərimdə kükrə, çağla,
Axım gedim selə, Göyçə.
Bas bağrına həsrətimi,
Torpağına bələ, Göyçə.

Qarabağ müharibəsində iştirak edən şair, əldən gedən yurdlara görə özünü qınayır. Bir oğul kimi onu qoruya bilmədiyi üçün için-için qovrulur:

Ayrılıq olsa da, yenə qismətim,
Taledən inciyib, bəxtdən küsmədim.
Oğulluq borcunu verə bilmədim,
O adım dağlara, sanım dağlara.
Qalayıb odlara çox əhdi-andı,
İmanam, göz yaşım gözümdə yandı.
Bir para ömürdü, bir tikə candı,
Mən axı nə qədər yanım dağlara?!(Qorqud: 203)

NƏTİCƏ

Beləliklə, qaçqınlıq taleyi ilə heç vaxt barışa bilməyən söz sənətkarı el-obasının xiffətini şeirlərində ifadə edir. Aqil İman “Utanıram mən” şeirində qaçqınlığın, köçkünlüyün, vətənsizliyin necə ağır xəcalət yükü olduğunu ürək yanğısı ilə qələmə alıb. O, müasir poeziyada yurd yerində qalan ata-babalarımızın ruhunun təsvirini “Ölümüz girovdu... utanıram mən..” deyəcək qədər təsirli ifadə edən söz sənətkarı kimi ədəbiyyatımıza yeni nəfəs gətirmişdir.

O kimdi yurd deyib, ağlayan belə?
Nə əhdi, nə ufdu?... utanıram mən.
Köç-köçə qoşulub tamam hər tərəf,
Qaçqınla dolubdu... utanıram mən.
Ay, evdə oturub göz yaşını tökən!
– Torpaqsız gedəsi deyildi ləkən!
Bizim yerimizə xəcalət çəkən,
Zavallı Murovdu... utanıram mən.
Ay İman, ayağa qaldır hər kəsi,
Barış, istəmə bu atəşkəsi,
Dirimiz qürbətdə Vətən xəstəsi,
Ölümümüz girovdu... utanıram mən.

ƏDƏBİYYAT

- Həsənli E. Aqil İman, “Azadlıq və hüquq” qəzeti, №01(01), sentyabr 2004-cü il.
İman A. (2015), Bu dünya görüş yeridir. s. 7. Bakı, “OL”, 224 s
Hüseyn A. Qumarda oynamayan udurmuş, Ulduz jurnalı, №6, 2011.
İsmayıl E. Göyçənin İmanı, İmanın Göyçəsi, “Kaspi” qəzeti, 19 noyabr 2011-ci il.
Yaquboğlu A. Eldən gedən el şairi, “Qərbi Azərbaycanın səsi” qəzeti, №06(12), 11 iyul 2008-ci il.
Şiruyy S. 525-ci qəzet, №234 (4251) 23 dekabr 2014-cü il
Qorqud H.L. “Tanrı dərgahına pilləkən...”

PUBLISISTIK MƏTNLƏRİN STRUKTUR – SEMANTİK VƏ FUNKSIONAL XARAKTERISTİKASI

Dos. Dr. Təhminə İSMAYILOVA*

Xülasə

Məqalədə publisistik üslubun xarakterik xüsusiyyətləri açıqlanır, qəzet mətnlərinin struktur –semantik aspektləri öyrənilir. Qeyd olunur ki, publisistik mətnlər bütövlükdə fonetik, leksik və qrammatik normalara tabe olan, cümlələrdə aktual üzvlənmənin mövcud olduğu, məntiqi – semantik bütövlüyə malik konstruksiyalardan təşkil edilir. Mətnin bütövlüyü anlayışının onun fikir, niyyət, məna və ideya anlayışları ilə birbaşa bağlılığından danışılır, göstərilir ki, bütövlüyün mətnin öz bazası əsasında yaranan, kontekstdən meydana çıxan fikir, niyyət, məna və ideyanı və onların sonrakı inkişaf perspektivlərini əks etdirməsi göstərilmişdir. Mətnin şərhə mərhələləri olan başlanğıc, inkişaf və nəticə hissələrində də mətn və onun bütövlüyü, mətnin komponentlərinin əlaqələnmək, bütünləşərək bütövlüyü təmin etməsi məsələsinə toxunulmuş, bütövlüyə qlobal kateqoriya kimi yanaşılmışdır. İrəli sürülən nəzəri fikirlər qəzetlərdən götürülmüş mikromətnlərin izahı ilə əsaslandırılmışdır.

Açar Sözlər: Qəzet mətnləri, sintaktik bütövlər, aktual üzvlənmə, rema, mətn sintaksisi.

STRUCTURAL – SEMANTIC AND FUNCTIONAL CHARACTERISTIC OF PUBLISISTIC TEXTS

Abstract

In the article have been revealed characteristic peculiarities of publisistic style and also have been investigated structural – semantic aspects of newspapers texts. Here is pointed out that publisistic texts in a whole preserve phonetic, lexical and qrammatical norms and are formed from constructions where actual division and logical semantic entity exist. Within its base the text reflects the meaning, thought, intention, idea known from the context and the prospects of their further development. As a linguistic phenomenon the text possesses grammatical, structural, semantic, communicative, stylistic integrity. The integrity of the text is characterised with its structural architectonics. The anaphoric, cataphoric relations, the qualities such as logical – semantic integrity, coherence, closedness, completeness, perfection, coherency form the logical – semantic integrity of the text. Theoretical thoughts put forward in the article are based by means of microtexts from newspapers.

Keywords: Newspapers texts, syntactical whole, actual division, rema, text syntax.

GİRİŞ

“Publisist” sözü latın dilindən tərcümədə (publicus) “ictimai” mənasını bildirir. Bu məna həmin janrın mövzusunu qismən aydınlaşdırır. Publisistikanın mövzu dairəsi genişdir: xırda məişət məsələlərindən tutmuş, zamanın böyük ictimai – siyasi hadisələrinə qədər hamısı publisistika üçün mövzu ola bilər.

Bu üslub özünün kütləvililiyi ilə digər üslublardan fərqlənir. Belə ki, cəmiyyəti narahat edən, düşündürən bir çox problemləri, həyatımızda baş verən hər cür dəyişikliyi, yeniliyi birinci xalqa çatdıran da məhz gündəlik qəzetlərdir. Məhz buna görə qəzetləri, doğru olaraq, obrazlı şəkildə “söz göyərçini” adlandırırlar. “Publisistika günün mühüm məsələlərini özünə mövzu seçir. Sənətkarlıqla, ustalqla yazılmış publisist əsər hər bir dövr üçün öz dəyərini saxlayır. Bu isə, birinci növbədə, publisistikanın milyonları düşündürən, zamanın tələblərindən doğan mühüm məsələlərə toxunması və böyük ümumiləşdirmə qüvvəsinə malik olması ilə izah edilməlidir” (Mehdi, 1967: 8).

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda 500- dən artıq qəzet və jurnal çap olunmağa başladı. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ədəbi dil normalarının yayılmasında, təkmilləşməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu qəzetlərin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bugünün oxucusu dünənki oxucu deyildir. Yüksək zövqə və mənəvi inkişafa malik olan müasir oxucular qəzetə yüksək tələblə yanaşırlar. Onlar istəyirlər: qəzet və jurnalın hər bir nömrəsi məzmunlu, rəngarəng, maraqlı və tərtibatca gözəl olsun, hər bir çıxış: həm məqalə, həm müxbir məktubu, həm oçerk, həm felyeton, həm də xəbər adamların fikrinə və duyğularına təsir göstərsin, hər kəs üçün anlaşılqı olan yaxşı və tərəvətli bir dildə yazılsın. “Mətbuat artıq müasir tələblərə cavab verməyən formalardan qaçmaqla yanaşı, dilimizi korlayan yeni formalara da qarşı mübarizəyə qalxdı. Çünki qəzet mətnləri böyük auditoriyaya hesablanır, onların dili

*Avrasiya Universiteti, Türk və xarici ölkə ədəbiyyatı kafedrası, tahmina– ismayilova@mail. ru

yüksək effektiv dəyərə malikdir və onlar dövrün ictimai – siyasi hadisələrinə verilən reaksiyanın təzahürü kimi həmişə diqqət mərkəzində olur” (Babayeva, 2018: 21).

Bu gün Azərbaycan publisitikası məzmun və dil baxımından olduqca zəngindir. Belə ki, publisistik mətnlər və onların qarşısında duran vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi yolları, dillə təfəkkürün sıx əlaqəsini, nitqin törəmə mexanizminin konturlarını aydınlaşdırmaq baxımından da aktualdır.

R. A. Budaqovun göstərdiyi kimi, publisistika, xüsusilə də onun əsas janrlarından olan qəzet publisistikası hər cür dil “yeniliyini”, adətən, çox tez qəbul edir. O, nəinki, təkə leksik və frazeoloji yenilikləri, kömək edir (Будагов, 1967: 156).

1. PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRİN STRUKTUR – SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Publisistik mətnlərin struktur – semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə, ilk növbədə, sintaktik bütövlərdən başlamaq lazımdır, çünki onlar mətnin əsas funksional vahidləridir. Cümlədən fərqli olaraq, forma və məzmun baxımından fikir və intonasiya bitkinliyi də onlarda mövcuddur. Mikromətn və ya sintaktik bütövün funksional – sintaktik quruluşu müxtəlif cümlə modelləri üzərində, struktur – semantikasi aktual üzvlənmə və məntiqi vurğu ilə müəyyənləşən tema – rema əvəzlənmələri əsasında qurulur. Mətni təşkil edən konstruksiyalar ədəbi dilin qrammatik norma funksionallığını saxlayır. Mövcud normaya uyğun cümlələrdə əvvəl tema, sonra isə rema gəlir. Burada mübtədə və ya mübtədə zonası məlim olanı bildirməklə yanaşı, həm də nitqin predmetini ifadə edir. Xəbər və ya xəbər zonası yenini bildirir, başqa sözlə remadan ibarətdir. Beləliklə, mətnin təşkilində tema və remanın rolunu bu cür xarakterizə etmək olar: mətndə rema daşdığı kommunikativ yük baxımından relevant rolunu oynayır, yəni yeni informasiya verir, temada isə kommunikativ yük nisbətən aşağı dərəcədə olur. Buna görə də o, mətnin qurulmasında əsas əsas vasitə hesab olunur. Başqa sözlə desək, mətn və onun hissələri temaların ardıcıl düzülüşüdür desək, yanlışdır.

Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin sintaqmatik və paradiqmatik bağlılığı mikromətnin yaranmasına səbəb olur. Mikromətn təkə cümlələrin ardıcıl düzülüşü deyil, o, həm də leksik, qrammatik, məntiqi cəhətdən birləşərək bir tamlıq yaratmasıdır. Mətdən kənarında hər hansı bir cümlənin tam bitkin fikir ifadə etməsindən danışmaq olmaz. Publisistik mətnlər bütövlükdə fonetik, leksik və qrammatik normalara tabe olan, cümlələrdə aktual üzvlənmənin mövcud olduğu, məntiqi – semantik bütövlüyə malik konstruksiyalardan təşkil edilir. Publisistik mətnlərin analizi onu deməyə əsas verir ki, sintaktik bütövlərin struktur – semantikasında aktual üzvlənmə, məntiqi vurğu və bunlardan doğan tema – rema yerdəyişməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mətn dilçiliyinin görkəmli tədqiqatçısı K. Abdullayevin fikrincə, mətni başlanğıc, orta və son mərhələlərə ayırmaq olar. “Başlanğıc, sanki, bütün mətn quruluşunun əsas tematik duyününə çevrilərək, cümlə quruluşunakı mübtədanın, yəni subyekt ideyasının funksiyasını yerinə yetirir və ümumi girişlə xarakterizə olunur. Ümumi girişdə verilən mikrotəma mətnin qurulması boyu tədricən konkretləşir” (Abdullayev, 1989: 204). Q. Kazımovun qeydlərinə görə isə “mətnin semantik bütövlüyü mikrotəmanın şərhli ustalığı ilə bağlıdır. Mikrotəmanın şərhli başlanğıc, inkişaf və nəticədən ibarət üç mərhələdə başa çatır” (Kazımov, 2000: 426). Fikrimizi publisistik mətnlərin izahı ilə davam etdirək: “*Hüseyn Kürdoğlu nə deməkdir? İlk öncə elə bu qəzəlin şəirin baş obrazı, əsas lirik qəhrəmanı deməkdir; çünki əsas obraz müəllifin kimliyinə aid keyfiyyətləri, bütün xarakterik cizgiləri özündə cəmləyib. H. Kürdoğlu da bizim şirin, doğmaca türk dilimizdir. Sonra da Şəhriyarımız, Səməd Vurğunumuz, Füzulimiz... Vahidimizdir*” (“Kredo” qəzeti, 28 iyun 2018 – ci il). Mətnin qurulma texnikasına nəzər yetirsək görərik ki, bu sintaktik bütövə nitq aktı temadan remaya doğru irəliləyibvə birinci konstruksiya – “Hüseyn Kürdoğlu nə deməkdir?” giriş cümləsidir. Sintaktik bütöv birinci cümlədə qoyulan suala verilən cavab üzərində qurulub. İkinci və üçüncü cümlələr izahedicisi, sonuncu cümlə isə nəticə xarakterlidir:

“Vətənin qıraqda qalan yerlərini yaxalayan dərdin Sacanı da necə boğduğunu görmək şair üçün çox ağırdır. O, Sacadan başladığı yolunun çox uzaqlara qədər getdiyini, bu yolun bəzən qaranlıqdan, bəzən işıqdan keçən cizgilərini xəritə - xəritə çəkərək, gözlərində həsrətə döndüyünü yazır. Və bu zaman həmin uzaq diyardan Sacanın sığındığı dağlara tərəf baxır” (“Kredo” qəzeti, 21. 05. 06. 2018). Bu mətndə iç dünyasıyla danışan, mübahisə edən, düşüncələr və hisslər burulğanında Vətəndən uzaq yerlərin həsrətini çəkən şairin daxili mühakiməsi – monoloji nitqi verilmişdir. Burada diqqəti çəkən bir nöqsanı qeyd etməmək mümkün deyil, çünki bu hala publisistik mətnlərdə, təəssüf ki, tez – tez rast gəlinir. Dilimizə ərəb dilindən keçmiş “və” bağlayıcısı ilə cümləni başlamaq dilimizin qayda – qanunlarına ziddir. Bildiyimiz kimi, bağlayıcılar iki əsas funksiya daşıyırlar: 1) sözlər və söz birləşmələri arasında işlənərək birləşdirmə, əlaqə yaratma funksiyası, 2) sözlər arasında mənə əlaqələrinin gücləndirilməsində mühüm vasitə kimi. Bəs bu mətndə müəllifin təhkiyə dilində “və” bağlayıcısı ilə cümlənin başlanması hansı məqsədi güdür? Fikrimizcə, müəllif sintaktik bütövün əvvəlki iki cümləsində lazım olan informasiyanı oxucuya tam şəkildə çatdırma bilmədiyini üçün növbəti cümləni əvvəlki cümlələrin davamı olaraq düşünmüş və bu niyyətlə də “və” bağlayıcısı ilə cümləni başlamışdır. Artıq burada bağlayıcı konstruksiyalar arasında əlaqə yaratmaqdan daha

çox mətnin bütövlüyünün təminatçısı kimi çıxış edir, onu qırılmaz, bölünməz edir. Fikrimizi N. Novruzovadan gətirilmiş sitatla yekunlaşdıraraq: “Bağlayıcılar sintaktik vahid olan mətn komponentlərinin vahid informasiya mənbəyi kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır və sintaktik vahidin mühüm quruluş elementinə çevrilir” (Novruzova, 2002: 77).

Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə və ya mikromətnlərdə formal və semantik əlaqələrdən danışarkən, bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik bütövün tərkibindəki konstruksiyalar arasındakı semantik əlaqəni yaradan amillərlə komponentlər arasında struktur əlaqəni təmin edən vasitələr bir – biri ilə sıx bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində, qurulmasında təkrarlar mühüm rol oynayır. Belə ki, onlar cümlənin müstəqilliyini azaldır, onu daha çox bütöv bir sistemin struktur vahidinə çevirir, mətn hipertemasının formalaşmasına yol açır. “Deməli, mətn formal və semantik əlaqələrin nisbətində yaranan, müəyyən semantik əlaqə üsullarına, məzmun əlaqələrinə və məntiqi əlaqələrə əsaslanan bütöv sistemdən ibarət dilin ən böyük vahididir” (“Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” (kollektiv), 2012:112). Təkrarlar (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) həm də mətni zənginləşdirir, onun dilini cilalayır, üslubi – ekspressiv rəng qatır. Publisistik mətnlərdə ən çox təsadüf olunan leksik təkrarlardır. Onlar təkrarın digər formaları kimi mətn daxili birləşdiricilik əlaqəsini yerinə yetirən vasitələrdir. Yəni onların mətndə mövcudluğu fikir birliyi yaratmaqla yanaşı, həm də onun bir sistem kimi formalaşmasına xidmət edir. Bu məqamı K. Abdullayev xüsusi olaraq vurğulayır: “<... > özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır; <... > Tekstdə elə məqamlar olur ki, onun özünəməxsus düyünlü nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı daha effektiv rol oynayır” (Abdullayev, 1998: 234).

Mətn daxilində bir söz, söz birləşməsi və yaxud cümlə kommunikativ məqsəddən asılı olaraq təkrar oluna bilər. Təkrar iki komponentdən ibarət olur: 1) təkraredilən hissə, 2) təkraredən hissə. Bu hissələrin birliyi mürəkkəb sintaktik bütövün bütövlüyünə xidmət edən məna gücləndirici əlaqə vasitəsi yaratmış olur. “Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə təkrarların olması heç də keyfiyyəti aşağı salaraq ləğv etmir, əksinə, emosionallığın artmasına gətirib çıxarır. Bəzən bir sıra əsərlərdə tez- tez təkrarlanan sözlər çox vaxt bir rənz kimi çıxış edirlər” (Adilov, 1967: 19).

Dilçilik ədəbiyyatlarında leksik təkrarlara münasibət birmənalı deyil. Belə ki, M. Adilov leksik təkrarları morfoloji təkrarlarla eyni qrupda, eyni başlıq altında aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir: 1) tam təkrarlar, 2) yarımçıq təkrarlar (Adilov, 1967: 387). A. Məmmədov isə leksik təkrarların bir sistem yaratdığını qeyd edir və o, bu sistemə sözləri, söz birləşmələrini, cümləni, sintaktik bütövü, elipsisi aid edir (Məmmədov, 2001: 63).

Mətn daxili işlənmə formasına görə təkrarlar iki cür olur: 1. Tam leksik təkrarlar. 2. Natamam leksik təkrarlar. Leksik təkrarların bu növlərindən hər biri həm ikikomponentli, həm də çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütövlərin daxilində özünü göstərə bilər.

Tam leksik təkrarların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mətnin əvvəlki cümləsindəki leksik vahid sonrakı cümlələrdə də heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi, tam formada təkrarlansın. Nümunələrə müraciət edək:

Baharlanıb, yazlanıb,

Sən yuxuma girmişdin.

İşvələnilib, nazlanıb,

Sən yuxuma girmişdim. (“Ədəbiyyat qəzeti”, 14. 07. 2018)

“Sən yuxuma girmişdin” adlanan səkkiz bənddən ibarət bu nəzm əsərində hər bəndin son misrasında, yəni epiforik mövqedə şeirin adı təkrar olunaraq, şairin hiss və həyəcanının təsirli ifadəsinə çevrilir.

Bir əlyazmanı oxuyuram;

İnan bilmədim bunu mən yazmışam

Nə vaxtsa, haçansa;

Nəçə illər, əsrlər keçir bəlkə,

Bəlkə bir minillik keçir,

Bu əlyazmanın yazıldığı zamandan:

Bəlkə,

İndi yetmişin içindəyəm ömrümün,

Çox güman qalaram, gələnlə ilə -

2003 – ün 17 avqustuna

Kim bilir?...

Bəlkə?

Beləliklə, sözlərin üslubi təkrarına daha çox nəzm əsərlərində rast gəlinir ki, bu da müəyyən hissi, fikri, hadisə və ya vəziyyəti daha emosional, ekspressiv şəkildə ifadə etmək, oxucunun diqqətini məhz həmin fikir və ya hadisəyə yönəltmək məqsədilə istifadə edilir.

Natamam təkrarlar – adından da görüldüyü kimi, bu zaman təkrarlanan leksik vahidlər tam şəkildə deyil, müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq təkrar olunur. K. Abdullayevə görə, natamam təkrarlardan o zaman danışmaq olar ki, paralel komponentdə müxtəlif subyektlər iştirak edir və bu zaman uzlaşma eyni şəkildə həyata keçirir (Abdullayev, 1998: 66). Onu da qeyd edək ki, həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində bu növ təkrarların hər birinə kifayət qədər rast gəlmək olar.

Yer mənəm, göy mənəm, kainat mənəm,

Bu dünya məndədi, bu həyat mənəm. (“Kredo”, 05. 07.2018).

Bu nümunədə “mən” sözü müəyyən dəyişikliklə təkrar olunmuşdur. Belə ki, birinci misrada “Mənəm” şəxs əvəzliyi (birinci şəxsin tək + əm şəxs şəkilçisi) ikinci misrada “məndədi” şəkildə təkrar edildiyindən (yerlik hal və xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək) onun tam təkrar olmasına maneə törədərək natamam təkrar sayılmasına səbəb olmuşdur.

Leksik təkrarların mətn daxilində işlənmə yerlərinə görə üç növünü göstərmək olar: əvvəldə, ortada və sonda işlənən təkrarlar.

Nağılmı bu, əfsanəmi, yaxud həqiqət,

Yuxumu, reallıqımı, mifmi,

Yaxud da, sadəcə, bir hekayət,

deyə bilmərəm düzü,

inanın mənə,

deyə bilmərəm;

ancaq bir onu deyə bilərəm ki,

bu, olub,

gerçəkdən olub;

yadımdadır indi də

günlərin bir günü idi, xatırlayıram,

ilk günlərindən biri də təzəcə

başlamış payızın,

hələ soyuqları duyulmurdu

şəhərdə hələ qalırdı

istisi, günəşi, işığı yayın –

hələ yay geyimində idi

adamları şəhərin. (“Ədəbiyyat qəzeti”, 14. 07. 2018).

Verilən bu nümunədə mətnin müxtəlif yerlərində təkrar olunan bir çox leksik vahidlər (“deyə bilmərəm”, “olub”, “günlərin bir günü”, “hələ”)bütün misralar arasında əlaqə yaratmışdır və sintaktik bütövün komponentlərini bir vahid halında birləşdirmişdir. Beləliklə, mətndaxili əlaqənin qurulmasında təkrarın digər növlərinə nisbətən leksik təkrarlara, özü də tam leksik təkrarlara daha çox rast gəlinir. Şübhəsiz ki, bu da bədii əsərin ümumi ifadəlilik dəyərini qüvvətləndirir, onun emosional – estetik təsirini yüksəldir.

2. PUBLİSİSTİK MƏTNLƏRİN KOMMUNİKATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Beləliklə, publisistik mətnlər kütləyə, böyük auditoriyaya təsir üsulu kimi nəzərdə tutulmuş struktur – semantik bütövlüyə malikdir. Bu gün Azərbaycan oxucusu daha çox məlumat verən, informasiya çatdıran qəzetlərə üz tutur. İnternetin geniş yayıldığı indiki dövrdə məlumatı ondan əldə etmək nisbətən asan və operativ olsa da, qəzetin verdiyi informasiya daha dəqiq, geniş, əhatəli olmaqla, təfərrüat və ideyalarla işləmək imkanına da malikdir. Deməli, publisistik mətnləri digərlərindən fərqləndirən başlıca cəhət onların informasiya verməsi, ötürməsidir. Məsələn: “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 – 12 iyulda Belçika Krallığının paytaxtı Brüssel şəhərinə işgüzar səfərini Azərbaycan diplomatiyası üçün ciddi uğur hesab etmək olar. İlham Əliyevin iyulun 11 – də Avropa İttifaqı Şurasının prezidenti Donald Tuskla görüşünü xüsusi əhəmiyyət kəsb edən hadisə kimi dəyərləndirməliyik. Görüşdən sonra tərəflər arasında “Tərəfdaşlıq prioritetləri” sənədinin paraflanma mərasimi keçirildi ki, bu da Azərbaycanın son illərdə əldə etdiyi siyasi və diplomatik uğurlar sırasına yazılmalıdır” (“Xalq qəzeti”, 14. 07. 2018). Bu mikromətn respublikamızın xarici siyasətinin ölkə prezidenti tərəfindən uğurla həyata keçirilməsi haqqında verilən informasiya ilə yadda qalır. İstənilən publisistik mətn bu cür informativ xüsusiyyətə malik olmalıdır.

Publisistik mətnlər üçün səciyyəvi olan ikinci mühüm şərt onların dəyərləndirici xüsusiyyətə malik olmasıdır. Belə ki, məqalə müəllifinin, yaxud əhalinin müəyyən təbəqəsinin ölkəmizin ictimai, siyasi,

mədəni həyatında baş verən hadisələrə subyektiv münasibəti məhz publisistik mətnlərdə öz əksini tapır. Məsələn: *“Radikal bir qrup şəxsin Gəncədə asayışı kobud şəkildə pozmağa cəhd göstərməsi ictimaiyyət tərəfindən hiddətlə qarşılandı. Bu sözləri “Xalq qəzeti”nə açıqlamasında Azərbaycan Ağsaqqallar Şurasının sədri, Milli Məclisin deputatı Fəttah Heydərov deyib”* (“Xalq qəzeti”, 14. 07. 2018).

Bu mətnlər bizim dünyagörüşümüzü, yer kürresinin müxtəlif nöqtələrində baş verən hadisələr haqqında məlumatımızı artırmaqla yanaşı, həm də indiki qloballaşma, dünya ölkələrinin bir - birinə inteqrasiyası dövründə ətraf aləmi daha yaxından tanımağımıza yardımçı olur. Nümunələrə müraciət edək: *“Türkiyə Diyanət Vəqfinin Qırğızistanın paytaxtı Bişkekdə inşa etdirdiyi Orta Asiyanın ən böyük məscidinin tikintisi yekunlaşıb. İnşasına 2012 – ci ildə başlanan məscid Osmanlı memarlıq üslubuna uyğun inşa edilib. Paytaxtın şərqində, təxminən, 35 hektar ərazini əhatə edən 7 min 500 kvadratmetr qapalı sahəsi olan məsciddə eyni vaxtda 20 min adam ibadət edə biləcəkdir”* (“Xalq qəzeti”, 14. 07. 2018).

Publisistik mətnlər geniş oxucu kütləsində müəyyən məsələ ətrafında fikir formalaşdırma bilməkdə və təhrikedicilik xüsusiyyətinə malik olmaları ilə də seçilir. Məsələn: *“Son iyirmi ildə “bizdə tənqid yoxdur” iddiası ilə çox rastlaşmışıq. Amma bütün bu iddiaların əksinə olaraq, ədəbi tənqid öz missiyasını davam etdirir və məsələnin ən önəmli cəhəti budur ki, tənqidin aparıcı nümayəndələri, onun xarakterini, nə etməli olduğunu düzgün müəyyənləşdirən simaları var – onların sırasında Nizami Cəfərov birincilərdəndir”* (“Ədəbiyyat qəzeti”, 14. 07. 2018).

NƏTİCƏ

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdırsaq bu nəticəyə gələ bilərik ki,

1. Publisistik mətnlər kütləyə təsir amili üzərində qurulublar;
2. Bu mətnlərdə hadisələrə obyektiv və real münasibət olmalıdır;
3. Publisistik mətnlərdə hadisələrə subyektiv baxış da ifadə olunur;
4. Bu mətnlər müxtəlif ideoloji dəyərlərə xidmət edir;
5. Bu mətnlər müəyyən nitq etalonunu nümayiş etdirir;
6. Bu mətnlərdə elmi və bədii metodlar sintez təşkil edir.

Beləliklə, cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında publisistik mətnlərin böyük rolu vardır. Cəmiyyətdə informasiya axının əsasında dayanan publisistik ciddi təsir sferasına malikdir.

ƏDƏBİYYAT

- K.Abdullayev (1989), Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: “Maarif”.
- Adilov M. (1970), Qəzet dilinin bəzi xüsusiyyətləri. “Müxbir” jurnalı №7
- Adilov M. (1967), Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi. Fil. elm. dok. diss. Bakı.
- “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” (kollektiv). (2012), Bakı: “Mütərcim”.
- Babayeva N. (2018), Qəzet mətnində metaforik ifadələr və onların kommunikativ yükü. Fil. ü. fəl. dok. dis. Bakı.
- Həbibova S. (2002), Mətbuat leksikası. Bakı: “Nurlan”.
- Həbibova S. (2010), Kütləvi informasiya vasitələrinin dili. Bakı: “Elm və təhsil”.
- İsmayılov E. (2006), Müstəqil qəzetlərimizin dili. Bakı: “Nurlan”.
- Kazımov Q. (2000), Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Ünsiyyət”.
- F. Mehdi. (1967), Alovlu publisist Səməd Vurğun. Bakı.
- Məmmədli İ. (2010), Qəzet dilinin leksikası. Bakı: “Elm və təhsil”.
- Məmmədov A. (2001), Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı.
- Novruzova N. (2002), Mətn sintaksisi. Bakı.
- Yaqubova T. (2008), Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar. Bakı: “MBM”.
- Будагов Р. А. (1967), Литературные языки и языковые стили. Москва.
- Вакуров В. Н. (1978), Кохтев Н. Н., Солганик Г. Я. Стилистика газетных жанров. Москва: «Высшая школа».
- Винокур Г. О. (1929), Культура языка. Москва: Изд – во «Федерация».
- Вомперский В. (1960), Язык и стиль газеты. МГУ.
- Горбунов А. П. (1974), Язык и стиль газеты. Изд – во МГУ.
- Солганик Г. Я. (1968), О языке газеты. Изд – во МГУ.
- “Azərbaycan” qəzeti, 13 iyul 2018 – ci il
- “Ədəbiyyat qəzeti”, 14 iyul 2018 – ci il
- “Xalq qəzeti”, 14 iyul 2018 – ci il
- “Kredo” qəzeti, 28 iyun 2018 – ci il
- “Kredo” qəzeti, 21 iyul 2018 – ci il
- “Kredo” qəzeti, 05iyul 2018 – ci il.

ƏDƏBİYYATIMIZIN ORTA ƏSR DİNİ TƏRCÜMƏ NÜMUNƏSİ “SİYƏRÜN-NƏBİ”

Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ*

Xülasə

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində milli anadilli ədəbiyyatımızın mühüm bir qolunu ərəb və fars dillərində yazılmış əsərlərin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməsi ilə yaradılmış bədii ədəbiyyat təşkil edir. Bu dövrdə yazılan, tərcümə edilən əsərlərin əksəriyyəti dini-əxlaqi xarakterli, didaktik-ictimai məzmunlu, eləcə də, islam dininin yaranması və genişlənməsini, müqəddəs kitabımızdan müxtəlif ayə və surələrin, dini-tarixi hadisələrin mənzum şəkildə təsvirini əhatə edirdi. Orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri XIV əsr Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin nümayəndəsi Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir olmuşdur. Azərbaycan-türk tərcümə ədəbiyyatının mühüm nümunələrindən sayılan “Siyərün-Nəbi” əsəri ədibinhəcmcə ən böyük və islam dinin tarixini öyrənmək baxımından ən dəyərli əsəridir.

Açar Sözlər: *Siyərün-Nəbi, Azərbaycan, Mustafa Zərir, tərcümə*

“SIYARUN-NABI”-A SAMPLE OF RELIGIOUS TRANSLATION LITERATURE OF THE MIDDLE AGES

Abstract

In the history of Azerbaijani Literature of the Middle Ages, fiction created with the translation of the Arabic & Persian works into Azerbaijani Turkish is important branch of the national native language literature. Majority of the works translated & written in this period are composed of religious-ethical & didactic-public contents & include creation & widening of the Islam Religion, various Suras & Ayaats of the Holy Quran & religious-historical events in narrative versions. One of the famous exponents of translation literature of the Middle Ages was Arzurumlu Qazi Mustafa Zarir, an exponent of 14th Century West Anatolian Literary School. The work “SIYARUN-NABI” that considered an important sample of Azerbaijani-Turkish translation literature, is his largest & worthiest work in terms of Islamic religious history studying.

Keywords: *Siyarun-Nabi, Azerbaijan, Mustafa Zarir, Translation*

GİRİŞ

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində milli anadilli ədəbiyyatımızın mühüm bir qolunu ərəb və fars dillərində yazılmış əsərlərin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməsi ilə yaradılmış bədii ədəbiyyat təşkil edir. Xüsusən də, orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsində yaradılan ilk anadilli abidələr daha çox dini-əxlaqi xarakterli, didaktik-ictimai məzmunlu, eləcə də, islam dininin yaranması və genişlənməsini, müqəddəs kitabımızdan müxtəlif ayə və surələrin, dini-tarixi hadisələrin mənzum şəkildə təsvirini əhatə edirdi. Məlumdur ki, XIII-XIV əsrlərdə yaranmış ilk anadilli yazılı abidələrimizin bir qismi başlıca olaraq Şərqi Anadoluda və Şərqi Anadoluya həmsərhəd ərazilərdə meydana çıxmışdır. Hazırda Türkiyə Cümhuriyyətinə aid olan bölgələrdə anadilli abidələrimizin mövcudluğu, Azərbaycan orta əsrlər zəngin bədii irsini yaradan Qazi Bühranəddin, Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir, Yusif Məddah, Sulu Fəqih kimi sənətkarların məhz həmin coğrafi arealda yer almasının tarixi-siyasi kökləri vardır. Şərqi Anadolunu ilk anadilli ədəbiyyatımızın beşiyi adlandıran Şaməddin Xəlilov Azərbaycan dilinin Şərqi Anadoluda mövqeyi, təsir dairəsi ilə əlaqədar tədqiqatlarında bir çox türkoloqların “Şərqi Anadolu şivələrinin Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşdüyünü”, ... Şərqi Anadolu şivələri ilə Azərbaycan dili arasında bərabərlik işarəsinin qoyulduğunu” qənaətinə gəldiklərini qeyd edir (Qəhrəmanov, Xəlilov və Zərir, 1991: 152-154).

Azərbaycanda tərcümə işinin əsası orta əsrlərdə şəhəryanı mədrəsə və məktəblərdə “Quran”ın, şəriətin təlimi zamanı qoyulmuşdur. Belə ki, “Azərbaycan dili VIII-XI əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində təşkil edilmiş olan mədrəsələrə, daxil olmuş və orada bir təlim fənni kimi olmasa da, bir təlim vasitəsi kimi müəyyən mövqə tuta bilmişdi.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixini araşdıran professor Möhsün Nağısoylu “Quran”ın türkcəyə sətiraltı tərcüməli nüsxələrini ən qədim tərcümə nümunələri kimi qeyd edərək onların tərcümə və dil xüsusiyyətlərinin tədqiqinin əhəmiyyətli olduğunu bildirmişdir. Artıq XIII-XIV əsrlərdə sətiraltı tərcümələrlə yanaşı, bədii və dini ədəbiyyatın, eləcə də tarixə aid əsərlərin də ərəb dilindən türkcəyə nəslə tərcümələr edildiyi məlumdur (Nağısoylu, 2000: 6-11).

*Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı- Azərbaycan, zemine.rustembeyli@mail.ru

Orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri XIV əsr Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin nümayəndəsi Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir olmuşdur. Onun bədii irsindən elm aləminə 4 əsərin adı məlumdur. Ədəbiyyat tariximizdə tərcümə ədəbiyyatının mühüm nümunələrindən sayılan “Siyərün-Nəbi” əsəri ədibinhəcmə ən böyük və ən dəyərli əsəridir. Bu əsərin Azərbaycanda nüsxəsinin əldə edilməməsi səbəbindən uzun müddət işıq üzü görməmiş və mütəxəssislərin diqqətindən kənar qalmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk tərcümə və nəsr əsəri sayılan bu əsərin mətni 2007-ci ildə Azərbaycan tədqiqatçıları aşkar etmişdir. Elmi mənbələrdə Mustafa Zəririn adı və yaradıcılığı haqqında məlumatlara rast gəlinmə də, Azərbaycan alimləri tərəfindən Mustafa Zəririn, ümumiyyətlə, bədii irsi tam tədqiq olunmamışdır. Mustafa Zəririn əsərləri türk alimləri tərəfindən XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Eləcə də türk tədqiqatçılarından Mustafa Erkan əsər haqqında elmi tədqiqat işi yazmış, Yıldırım Kaplan isə “Ərzurumlu Mustafa Zəririn “Kitabi-siyər-i nəbisi” adlı magistr dissertasiyası hazırlamışdır.

Siyərlər mövzu baxımından eyni xüsusiyyətlərə malik olsalar da, şairlərin, yazarların üslubu və istedadı, eləcə də mövzunun işlənilməsinə görə fərqlilik nümayiş etdirmişlər. Siyər sözü “s-y-r” kökündən törəmişdir. Kök olaraq, “gəzmək, gecə yürümək və səyahət etmək” anlamlarını ifadə edir. Eyni kökdən törəyən sərə kəlməsi lüğətdə “yol, hərəkət, gediş, hal, davranış, idarə” mənalarını bildirməklə yanaşı, İslam elmlərində istifadə olunan bir istilah olaraq, iki ayrı sahədə özünə yer tutmuşdur. Bunlardan biri İslam hüququnda istifadə olunan peyğəmbərin davranış şəkli, xüsusilə savaşdakı davranışı anlamını bildirərək, müsəlman cəmiyyətinin, daha çox dövlət siyasəti baxımından qeyri-müsəlmanlarla münasibətlərini öyrənməyə xidmət etmişdir. Digəri isə həzrəti Məhəmmədin həyatı və şəxsiyyəti haqqında tarixi baxımdan bu mövzuda yazılan əsərləri ehtiva edir (Özfirat, 2014: 94). Beləliklə, həzrəti peyğəmbərin həyatından söz açan kitablara “Siyer-i Nəbi”, “Es-Siretün-Nebeviyyə” və ya qısaca olaraq “Siyer” adı da verilmişdir (Ayhan, 222).

İkinci əsəri olan “Siyərün-Nəbi” əsərinin yazılma səbəblərini açıqlayarkən Mustafa Zərir bir gün Məlik Əli ibn Şabanın ondan bir Siyər yazmasını istədiyini qeyd edir:

“Gəl, ey gözsüz bana bir siyər söylə

Kim anda surət ü həm sirət olsun.

Kim anda ilm anılsın adl anılsun

İçində ma’ni vü ma’rifət olsun...” (Mustafa, 2004:29)

O, ulu əmirdən bu əmri aldıqdan sonra dərhal şeyxülislam Şeyx Əkmələddin əl-Babərtinin yanına gedərək, bir siyər kitabı tərcümə etmək istədiyini, lakin ona qədər Allahın rəsulunu tərənnüm edən iki şəxs arasında tərəddüd etdiyini bildirir. Şeyx Əkmələddin Əl Babərti, Əbül-Həsən əl Bəkrinin siyərinin daha sadə dildə olduğunu və xalq tərəfindən rahat anlaşıldığını bildirir və Mustafa Zərirə məhz bu siyərin tərcüməsini məsləhət görür (Mustafa, 2004: 29-30). Beləliklə, Ərzurumlu Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsərini bilavasitə İbn İshaqın və ya İbni Hişamın əsərini tərcümə edərək, eləcə də Vəkdinin Siyərini dinləyərək ağılında tutmuş və qüvvətli hafizəsinin köməyi ilə katiblərinə söyləyərək yazdırmışdır (Banarlı, 1983: 368). Mustafa Zərir əsərinə ara-sıra “Qur’ani-Kərim”dən ayətləri də əlavə etmişdir. Əsər nəzm və nəsrə qələmə alınmışdır. Sadəcə ayətlər ərəb dilindədir. Mənzum hissələrin bir çoxu Mustafa Zərir tərəfindən əlavə edilmişdir. Müəllif bir çox yazının sonunda möhürbənd kimi öz adın çəkmişdir:

***Darir’e** idiniz kim epsem olsun*

Ki Hak sözü dini Hallac ederler(Mustafa, 2004: 504).

Əsəri bir dastan şəklinə salan mənzum hissələr içərisində ən gözəli Həzrəti Peyğəmbərin doğulmasını təsvir edir. Əsər ümumi şəkildə 6 cildə ibarətdir. Əsərin birinci cildi tövhid Həzrəti peyğəmbərin tərifi, dörd xəlifə və həzrəti Həsənə Hüseynin mədhi ilə başlayır. Sonra kitabın tərcümə edilməsinin səbəbi, həzrəti Məhəmmədin soyu, isimləri, nübbuvət nurunun peyğəmbərlərdən peyğəmbərlərə nəql olunması, Zənzəm quyusunun hekayəsi və bir sıra hadisələr, əhvalar və şəxslər haqqında hekayələr, o cümlədən, Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.)in möcüzələri, qıtlıq hekayəsi, həzrəti Xədicənin hekayəsi kimimövzular yer almışdır.

Əsərin ikinci və üçüncü cildində peyğəmbərin həyatına dair müxtəlif hadisələrin nəqli, Həzrəti Əlinin doğumu, Kəbənin yenidən təmiri, həzrəti Məhəmmədə peyğəmbərlik gəlməsi, ilk vəhy, ilk müsəlman olanlar, İslamın açıqlanması və dinə dəvət, Merac, bəzi ayət və surələrin nazil olmaları, Mədinə xalqının bir hissəsinin islamı qəbulu və Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.)in Mədinəyə hicrəti, Kuba və Mədinə məscidlərinin tikilməsi, İslam dini tarixində əhəmiyyətli olan müxtəlif hadisələr açıqlanmışdır.

Dördüncü cildə həzrəti Fatimənin doğulması, anası həzrəti Xədicənin vəfatı, bəzi savaşlar, həzrəti Məhəmmədin bəzi möcüzələri, Bədir döyüşü, Həzrəti Əli ilə həzrəti Fatimənin evlənməsi, Uhud döyüşü, həzrəti Hüseynin dünyaya gəlməsi kimi mövzular öz əksini tapmışdır.

Beşinci cildde din uğrunda baş verən müxtəlif savaqlar, Ümrə səfəri, Hüdeybiyyə anlaşması, həzrəti Məhəmmədin hökmdarları İslama dövət etməsi, Haybər in fəthi, qəza ümrəsi, Məkkənin fəthi kimi mövzular yer almışdır.

Altıncı cildde həzrəti Məhəmməd və səhabələrindən Sad ibn Müəzin toyuna getmələri, Hüneyn müharibəsi, Taif mühasirəsi, Təbuk savaşı, Həccin fərz olunması, vida həccii, həzrəti Məhəmmədin xəstələnməsi və vəfatı kimi mövzular təsvir olunmuşdur.

Əsərdə hadisələrin təsviri 814 miniatürlə də verilmişdir. “Miniatürlər Həzrəti Məhəmmədin həyatını, əhatəsindəki səhabələri və digər şəxslərə aid təsvirləri əhatə edir. Rəsmlərdə Həzrəti Məhəmmədin və zövcələrinin üzləri İslama hörmət rəmzi olaraq ağ rənglə örtülmüdü. Miniatürlərin digər mühüm bir xüsusiyyəti Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.) daxil olmaqla bütün şəxslərin XVI əsr Osmanlı-türk qiyafətlərində olmasıdır (Banarlı, 1983: 372). Əsərin III cildində İslamın çiçəkləndiyi dövrdə peyğəmbərin ən yaxın adamlarından olan Səlmən Fərisi ilə əlaqədar miniatürlər yer almışdır. Rəsmlərdə Osmanlı miniatür sənətinə uyğun olaraq məkan və fiqur qəliblərindən istifadə olunmuşdur (Dikmen və Yaman, 2013: 133).

Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsərini sadə və səmimi nəsr dili ilə qələmə almaqla yanaşı, nəzm parçalarında misra yaradıcılığında qüdrətini göstərə bilmişdir. Şair dövrünün türkcəsinin incəliklərini, gözəlliklərini məhz nəzm parçalarında tərcümə nümunəsi kimi deyil, özünün doğma dilinin imkanları hesabına verə bilmişdir.

Xalq dilinin canlılığını saxlamağa çalışan şair nəzm nümunələrində cinas qafiyələrdən məharətlə istifadə etmişdir:

İder ey asi muti ol emrine

Gör ki anın maksudu ne emri ne (Mustafa, 2004: 161)

“Türk ədəbiyyatında siyər və mövlud yazma ənənəsində bir cığır açmış” (Erkan, 270) Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsəri ilə öz dövründə məşhur olduğu kimi, sonrakı əsrlərdə də bir sıra şairləri siyər yaradıcılığına sövq etmişdir. Peyğəmbərin həyatına həsr olunmuş siyərlər sonrakı yüzillərdə daha da inkişaf etdirilmiş, çeşidli siyər və mövludlar yazılmış, Anadolu və müsəlman türkləri arasında geniş yayılan mövlud, siyər yazma ənənəsinə öncüllük etmiş və özündən sonrakı nəsllə böyük təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Qəhrəmanov, C., Ş.Xəlilov və Mustafa Zərir (1991). *Yusif və Züleyxa*, Bakı: Elm.

Nağısoylu, M. (2000). *Orta Əsrlərdə Azərbaycanda Tərcümə Sənəti*, Bakı, Elm.

Ayhan, T. “Siyer Yazıçılığı ve Türklerin Siyer İlmine Katkıları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V. 3, I. 15,

Özfirat, B. (2014). “Türk Edebiyatının Manzum İlk Siyeri: Velinin Siretün-Nebisi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, N. 12,

Mustafa, Darir (2004). *Siyer-i-nebi Peyğamberimizin Hayatı*. 2 cilt., Haz. Selman Yılmaz, İstanbul.

Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi.

Dikmen, Melek ve Bahattin Yaman (2013). “Salman Farsı in the Text and Illustrations Of Siyar-i-Nabi Manuscript Dated 1595”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28,

Erkan, Mustafa. “Siretün-n-Nebi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ НЕГІЗІ

п.ф.к., қауым. профессор А.М. КЕНЖАН*
 п.ф.к., қауым. профессор А.Ш. ИКРАМОВА**
 п.ф.к. И.БОРАНБАЕВА***

Түйіндеме

Рухани жаңғыру – ұлттық тәрбиенің негізі екендігіне тоқтала отырып, мәселенің көкейкестілігі қазіргі әлемді жаһандандыру жағдайында ұлттық тәрбиенің рухани құндылығы білімнің дамуында бұрынғысынан артып отыр. Ұлттық бірегейлікті сақтаудың басты жолдарының бірі болып патриоттық тәрбие беруде халықтың мәдени – мұрасын пайдалану болып табылады. Жастардың адамзаттық, патриоттық қасиеттерін қалыптастыру проблемасына Қазақстан үкіметі құжаттарында және Елбасы Жолдауларында аса үлкен мән бергендігі туралы айтылады.

Тірек сөздер: жаңғыру, ұлттық сана, жаһандану, патриот.

SPIRITUAL ENLIGHTENMENT IS THE BASIS OF NATIONAL EDUCATION

Abstract

This of the article speaks about national education of the youth. the importance of the issue of youth at the epoch of globalization is the formation of the national spirit, patriotism. it took the best features of people, human values: humanity, optimism, wisdom, courage, habits, customs, way of thinking, the national psychology, culture history all this wealth is represented by people's vospitani.

Key words: speaks, humanity, optimism, wisdom, courage

КІРІСПЕ

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Жаңа Қазақстандық патриотизм дегеніміз – Мәңгілік Ел идеясының бастауы тым тереңде жатыр. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты – Мәңгілік Ел» деп өсиет қалдырған. Бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекетіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді» деген болатын [1].

Бүгінгі таңда «Рухани жаңғыру» бағытында елімізде, соның ішінде Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде жастарға білім мен тәрбие беру, олардың бойына ұлттық, мәдени рухани құндылықтарды сіңіру бағыттарында көптеген жұмыстар атқарылып жатқаны белгілі. Осы іс-шаралардың жүргізілуі жас ұрпақтың өз ана тілін жетік меңгеруіне, ұлттық құндылықтарды білу, түсіну және оларды өмірлік ұстанымдары ретінде қабылдау арқылы имандылыққа, парасаттылыққа үйренеді деп сенеміз.

Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев: -"Болашақ ұрпағымызды тәрбиелегенде, оларға жастайынан имандылық пен ұлттық қасиеттерді сіңіре білсек, сонда ғана біз ұлттық рухы дамыған, Отанының гүлденуіне өз үлесін қоса алатын азамат өсіре аламыз, - деген болатын. Ол үшін ең әуелі жастарды бала кезінен ұлттық тәлім-тәрбиеге баулып, халқының салт-дәстүрін жақсы білетін саналы азамат тәрбиелеу қажеттігі туындап отыр.

Мемлекеті мәңгілік елдің ұрпағының тәрбиесі елжандылық сезімінің, рухы биіктігінің негізінде, Президентіміздің биылғы Жолдауының тағы бір ерекшелігі – Мәңгілік Ел құруды көздейтіні. Өйткені, бұл біздің отандық ортақ тарихымызға жаңа ұғым. Мәңгілік Ел құруға бағытталған ұзақ мерзімді стратегияны жүзеге асыру жөніндегі нақты бағдарлама. Бұдан бөлек Қазақстанның әлемнің ең дамыған мемлекеті құру идеясында жан-жақты мазмұндалған.

Қазақстан ғасырға татитын ұлан ғайыр табыстарға жеткен тарихи жолдан өтті. Дербес даму жолының нысаны табылды, жаңғыру кезеңінен өтіп, жаңа заманауи белеске шықты. Ал осыдан 15 жыл бұрын қабылданған ұзақ мерзімді стратегия 2030 бізге даму жолымызды нақтылауға бағыт берді. Ел экономиясы дамып, дүние жүзіндегі алдыңғы 50 дамыған елдің қатарындамыз [1]. Ғылым мен білімге, денсаулыққа баса назар аударылып, жаңа мектептер, ауруханалар, балабақшалар салынды. Мұның өзі ұзақ мерзімге жоспарланған 2030 стратегиясының межесінің бұрын орындалғанының белгісі.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kenzhan.ay@mail.ru

** ikramova@mail.ru

*** boranbaeva@mail.ru

«Тәуелсіз елімізді Мәңгілік ел ету жолында Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстанның 2050 стратегиясы осынау мәңгілік жолдағы буындар бірлігінің, ұрпақтар сабақтастығының көрнісі Тәуелсіз елді, өз қолымен құрған буыннан басталған ұлы істерді кейінгі ұрпақтың лайықты жалғастыратынына кәміл сенемін»-деген. Бабалардың ерлігі,бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасындағы сабақтастығы болса ғана біз «Мәңгілік ел» боламыз деген ұлағаты ұлы мақсаттарды негіздей келе, барлық буын өкілдеріне үн қатады. «Әсіресе, мемлекетімізді дамытудың қозғаушы күші – жастар» дейді. Елбасы Н.Ә.Назарбаев ендеше,білімге әрі ғылымға ұмтылған инновациялық жаңалықтарды меңгерген мамандарды даярлау мектептер мен жоғарғы оқу орындарында оқытушы профессорлық құрамның басты міндеті сайып келгенде, жолдауда көрсетілгендей Ел Президенті патриотизмді дамытуды, насихаттауды ұлтаралық татулықты,әр бір этнос өзінің дәстүрін, тілін сақтай отырып ұлттық тілдің дамуына ат салысуы керек дейді, бұл әрине, келешек ұрпаққа айтылған үндеу [2].

Ел болу үшін бір үміт,бір мүдде,бір болашақ - ортақ арнада тоғысуы қажет. Ал Мәңгілік Ел болуды біздің ата-бабаларымыз сан жылдар бойы аңсап келді. Енді сол асыл армандарға жеткізу кейінгі ұрпақ, жастарымыздың еншісінде, Мәңгілік ел идеясы бойынша жастармен жұмыс күшейтілетін болады сол ретте әрине, біздің педагогтарымыздың атқаратын ролі мен міндеттері орасан зор. Оқушылардың ұлттық келбетін қалыптастыруда ұлтжандылық, патриоттық тәрбиенің мәні зор.

Ұлтжандылық дегеніміз не, ұлтжандылық деген - ұлы сезім. Адамды ажарландырып, нұрландырып, жігерлендіріп, жібереді. Қазақ халқының саны тым аз, сондықтан біз ұлттың сапалы болуын ойлауымыз керек. Ол үшін нағыз білім болу керек. Тек диплом алу үшін білім алудың қажеті жоқ, білімнің ұшан-теңіз тереңіне бойлай білуіміз керек. Алаштың азаматтары сегіз қырлы, бір сырлы болған. Ұлтын сүйген адам ғана ұлт болашағын ойлай білген. Біз Қазақстанымызды жүрегімізбен сезініп келешек жастарға педагогикалық үрдіс барысында елжандылық сезімін сездіре білуіміз керек. Ұлт алдындағы міндетті- Қазақ елі алдындағы ұлы Мәңгілік Ел миссиясының шәкірті ертеңгі ел болашағын түсініп, білімге талпынып еңбек етуі қажет. Патриоттық тәрбие -барлық тәрбие бастауы. Ал тәрбие Отаннан басталады. Отан дегеніміз-халық, халық дегеніміз- адам.

«Халық кемеліне келіп өркендеуі үшін алдымен азаттық пен білім керек»- деп ұлы Ш.Уалиханов айтқанындай егеменді елдің ертенгі ұрпағының оқу – білім тереңдігімен өлшенеді. Адамның өмір сүруі мен еңбек етуіне лайықты жағдай туғызу, әлеуметтік азаматтық бостандық және жан-жақты рухани интеллектуалдық әлеуеттінің жетілу мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар адамның кәсіби біліктілігі мен білімділігін жетілдіру міндеттерін көздейді. Білім беру жүйесіндегі ұлттық және патриоттық қазыналар ретінде,жеке адмның рухани күш-қуат мүмкіндіктерін ашу, адамгершілік пен имандылық өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, әрбір адамды дамыту үшін қажетті жағдайларды жасауы, қоғамның және мемлекеттің алдындағы және құқықтары мен міндеттерің түсіндіруге, сондай-ақ республиканың мәдени және қоғамдық экономикалық, саяси өміріне қатысуы болып келді.

Кезінде қазақ халқының зиялы азаматтарының бірі – М.Жұмабаев қазақтың ұлттық мектебінің моделін ұсынған болатын, «онда әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет болғандықтан,әр тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбиелеуге мін – детті» деп атаған. Д.Міржақыпов мектептің мақсаты «Жалғыз құрғақ білімді үйрету емес, біліммен бірге жас ұрпақтың бойына ұлттық қасиетті қалыптастыра білуіміз қажет»деп айтқан. Тәрбиенің негізгі мақсаты-дені сау, рухы биік, мәдениетті,парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, басқада қасиеттері қалыптасқан ұрпақты тәрбиелеу [2].

Ұрпақ тәрбиесі тілден басталады,ұлттық психология мен дүниетанымдық көзқарасын қамтамасыз ететін тіл, сондықтан қоғамның басты мақсатының бірі-сәбиден бастап барлық жеткіншектер, жас өспірімдер және жоғары педагогикалық оқу орындарының жастары туған елінің рухы мен қоғамның өмірінен қол үзіп кетпеу үшін жас өспірімдер өнегелік қасиеттен жұрдай болып қалмау үшін ана тілін білуді өмірлік қажеттілігіне айналдыру көзделіп отыр. Ж.Аймауытов «білім негізі мектепте ана тілі арқылы меңгерілетінін айтып кеткен».Жүректің терең сырларын басынан кешкен барлық толқындарының ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын мол қазына халқының тілі. Қай уақытта болмасын өнегелі қасиеттерді қалыптастыру моральдық нормалардың негізінде жүргізілген. Олар өзінің әлеуметтік мәні жағынан бүкіладамзаттық,таптық болуы мүмкін деген ой философиялық әдебиеттерде үстемдік етіп келген. Негізінен алғанда ұлттық психологиялық өмір тіршілігіне орналасқан кәсібіне жүздеген,мыңдаған жылдар ішінде қалыптасқан бүкіл ел болып мойындаған нормалардық болуы тиісті екенін білуіміз керек [3].

Қай ұлттың, қай халықтың кемеліне келіп толысуына рухани өсуіне, әдеби дамуына басты ықпал жасайтын ұлттық мектеп. Ал сол ұлттық мектепте оқушылардың келбетін қалыптастыруда патриоттық тәрбиенің маңызы зор. Ол үшін ұстаздар қауымы әр шәкіртінің ұлттық тілдегі білімге талап тынысын жоғарылатуы керек, тек жүйелі оқу білім арқылы ғана ұлтының жаңашыл ел ертеніне бей-жәй қарамайтын ұрпақ тәрбиелейтіні белгілі. Игерген білім мен білігін қазақ елінің сан-саласына бағыттау арқылы шынайы патриот азаматты қалыптастырады. Мектеп кезінен-ақ оқушылар бойына патриоттық сезімді қалыптастыру бүгінгі кездің басты мақсаты. Оқушы бойына менің Отаным деген сенімді ұялату қажет, сонда ғана өз елінің шынайы патриоты болмақ.

Көк байрағымызды желбіретіп, ән ұранымызды әуеде қалықтатып, ел мерейін асырып жүрген спортшыларымыздың бойында елге деген сүйіспеншілігі қашанда асқақ болады. Жалпы патриоттық тәрбие беру барлық жерде жаппай жүргізілуі керек, нақтырақ айтсақ өзінің баласына, немересіне патриоттық тәрбие беруде әрбір ата-ана отбасынан бастауы абзал. Кез-келген адам нағыз патриот болуы үшін өз елінің, өз халқының бүгінгі жетістіктерімен мақтана білу керек. Қазіргі жас спортшыларымыз еліміздің патриоты деп айтуға болады.

Бүгінгі таңда қоғам мен мемлекетін білім беру жүйесінің алдында қойып отырған міндеттерінің бірі жеткіншектерді Қазақстандық елжандылық пен Қазақстанда тұратын халықтармен ұлттардың ынтымақтастығы рухында тәрбиелеу болып табылады, бұл мәселенің көкейкестілігі қазіргі әлемді жаһандандыру жағдайында бұрынғысынан да артып отыр. Ұлттық бірегейлікті сақтаудың басты жолдарының бірі болып патриоттық тәрбие беруде халықтың мәдени – мұрасын пайдалану болып табылады. Жастардың адамзаттық, патриоттық қасиеттерін қалыптастыру проблемасына Қазақстан үкіметі құжаттарында және Елбасы Жолдауларында аса үлкен мән берген Елбасы өзінің Жолдауларының бірінде «Өз тарихымызбен ерекше жағдайларымыз негізінде дұрыс жолды таңдап алу мүмкіндігіміз де бар» десе, екіншісінде біз бірлесе отырып ерлікті, ұлт жасақтау жолында алға жылжуымызға қажетті берік жолды қаладық өзіміздің тарихымызды, ұлттық қасиетімізді алдыңғы қатарға қойылған [3].

Президентіміздің патриотқа толы осы ой-пікірі Қазақстан республикасы білім туралы заңында ең маңызды міндеттер ретінде өз Отаны Қазақстанды сүйуге, патриотизмге тәрбиелеу, Мемлекет рәміздері мен халықтардың салт-дәстүрін құрметтеу, Ата заңымызға қайшы келетін көріністерге төзбеу, әлеуметтік және Отандық жетістіктерін игеру, Қазақстанда тұратын басқада халықтардың әдет-ғұрыптарын, тарихын жете білу деп көрсеткен. Демек салт-дәстүрлерін соның ішінде халық педагогикасында көрініс алған патриоттық сана сезімінің қалыптасуына тікелей ықпал ететін озық дәстүрдің тағылымдық мүмкіндіктерін пайдалану қажеттілігіне аса мән береді, ұлттық идеяға назар аудару және білім мен тәрбиені соған бағдарлау көптеген мемлекеттер мен халықтардың нақтылы тарихи кезеңдерінде жиі кездесетін мәселе [4].

Сонымен бірге ұлттық патриотизмнің негізгі құндылықтарына Отан, Атамекен, Ел, Жұрт, Азаматтық борыш, Ар-намыс, Адалдық пен Әділеттік, Азаматтық парыз, Қанағатшылық пен жомарттықты жатқызамыз. Сөйтіп оны қадірлеп, құрметтеу деп белгілейміз, демек, атамекен дәстүрлі дала қоғамның қоныс тепкен кеңістігі қазақ жұртының тіршілік кеңістігі өмір сүру ортасы жер, Отан, Ата-мекен, ел егіз ұғым, Отан адамның бойында патриоттық сезімді туғызуының қажетті шарты деп ой қорытамыз. «Адамға ең бірінші білім емес тәрбие керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы, ол келешектің өміріне қауып әкеледі» деп-ұлы ғалым, философ Абу Насыр әл-Фарафи бабамыз айтқан.

Өскелең ұрпаққа жан-жақты тәрбие беруді жетілдіріп отыру басты парызымыз деп есептейміз. Тәрбие- қоғамдық үздіксіз үрдіс, қоғам мен жеке тұлғаның қарым-қатынасындағы басты жүйе. Оның негізгі өлшемі өмірге қажетті тұлғаның жеке қасиеттерін қалыптастыру. Оқушы бойында саналы тәрбие мен байыпты мінез қалыптастыру, рухани дүниесі бай интеллекті тұлға тәрбиелеу ұстаздың мақсатқа бағытталған іс-әрекетіне байланысты. Тәрбиенің негізгі міндеті-қоғамның қажетті талаптарын әрбір баланың бойында борыш, намыс, ар-ождан, қадір-қасиет сынды биік адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру.

Қазіргі таңда елімізде болып жатқан әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жаңалықтарға байланысты оқу үрдісін ұлттық сипатта ұйымдастыру-заман талабы. Әр халықтың өзіне тән дәстүрі, оның білім беру мәдениеті осы оқу-тәрбие үрдісіне тікелей байланысты. Қазақ халқы-өзінің бай тарихи мұрасын, өнері мен тілін, салт-дәстүрін, әдеп-ғұрпын, рухани-адамгершілік тағылымдарын ұрпағына мұра етіп қалдырған.

Сондықтан оқу тәрбие үрдісінде қолданылатын әдіс-тәсілдер, деректер ұлттық психология ерекшелігін ескеру қажет. Халқымыздың ғасырлар бойы ұлан-байтақ жерін сыртқы жаулардан

қорғауда ерлігімен көріне білген батырлары мен қолбасшыларын, халқының сөзін сөйлеп, ел қамын ойлаған шешен-даналарын мақтан еткен. Отанымызды қорғау, шежіреге толы тарихын білу, тілі мен дәстүрін сақтау, зерттеу-азаматтық борышымыз. Сондықтан бар халық мақсаты өзінің өскелең ұрпағына тәрбие беруде күнделікті тұрмыс кәсібін ұлттық арнада ұйымдастырып, рухани-адамгершілік тағылымымен ұштастыра білген. «Адамгершілік»-адам бойындағы «ізгілік», «сыйластық», «инабаттылық», «кісілік» сөздерімен мәндес.

Рухани –адамгершілік тәрбие – белгілі бір мақсатқа қол жеткізе білетін мақсатты, жүйелі, ұлттық көз қарасты, сенімді, парасатты, мінез-құлықтағы адами тәртіп пен рухани дағдыны қалыптастыратын жалпы азаматтық тәрбиенің құрамдас бөлігі. Адамгершілік тәрбиенің бүкіл жүйесі гуманистік мазмұнға толы, рухани негізде жеке адамның жан-жақты дамып жетілуіне бағытталған. Қазақ халқының әдет-ғұрыптарын сақтау, мәдениеті мен дәстүрлерін зерделеу қажеттілігі болып табылады. Тәрбиенің жалпы негізі рухани-азаматтық құндылықтары болу керек. Рухани-азаматтық құндылықтар үлкен мен кішінің арасындағы шынайы қарым-қатынас кезінде бала бойына дариды. Оқытушылардың мақсаты- өзіндік рухани-азаматтық құндылықтарын ұрпақ бойына дарыта отырып, оның жүрек түкпіріндегі рухани қазынасын жарыққа шығару, әрбір баланы жеке тұлға ретінде жетілдіру үшін оның бойындағы бар құндылықтарды дамыту.

XX ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының Отан сүйгіштік қасиеттерді қалыптастырып дамытуда ұлттық тәрбиеде бірінші орынға қойды. Білім мен ғылымды және тәрбиені өркениетке жеткізудің жете жолы санаған Алаш ардақтысы Ж.Аймауытовтың пікірінше тәрбиеге әсер беретін өскен орта, ата-ананың тәрбиесі, соңғысы күшті болмаса бара –бара жамандыққа жақындататыны белгілі «Жақсы жігіт он бесінде басбын дейді, жаман жігіт отыз бесінде жаспын» - дейді. Бұл берік қалыптасқан дәстүрді ұлттық тәрбиенің өзегі діндегі десе де болады. «Атанның ұлы болма, адамның ұлы бол» дей келе адамның ұлы болу үшін кісіге нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек» керектігін ұлы Абай бабамызда айтып кеткен. Бұл өсиет - пікірлер мектебіміздің жеке тұлғаны тәрбиелеудегі темір қазығы.

«Адамдар туралы айтсақ, оларды қосатын, байланыстыратын дәнекер, тұтқа – адамгершілік болып табылады. Сондықтан адамзат тегіне жататын болғандықтан олар өзара бейбітшілік, татулық сақтаулары қажет», - деп әл-Фараби бабамыздың айтқанындай, жастар бақыт жолында, рухани жаңғыру жолында ұлттық тәлім-тәрбиені бойына сіңіріп, өзара ынтымақтастықта, достық қарым-қатынаста өмір сүруге ұмтылады [5].

Бүгінгі жас буын – ертеңгі еліміздің көк байрағын көкке желбіретіп, халқымыздың даңқын көтеретін ел азаматтары. Сондықтан қазіргі жастар халқымыздың тарихында қалыптасып, жаңа заманға сай жетілдіріліп жатқан әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін сақтауға, құрметтеуге міндетті.

Атақты грек философы Аристотель барлық адамдарға мемлекет тарапынан тәрбие беруді жақтап, дене, ақыл-ой, адамгершілік тәрбиенің байланысын, қоғамдық және отбасы тәрбиесінің сабақтастығын көздейді. Грек ғалымы Платон «ұлды тәрбиелей отырып, жер иесін тәрбиелейміз, қызды тәрбиелей отырып, елді тәрбиелейміз», - деп тегін айтпаса керек. Патриоттық сананы тұлғаның ішкі жан-дүниесінің қозғалыстары мен қарастыратын болсақ, ол сезімнен және іс-әрекеттен көрініс табады. Белгілі ғалым М.М.Тілеужанов өзінің үлкен еңбегінде «Халық тағылымы» тұжырымдайды: «Адам тәрбиелеу науқандық қызмет емес. Ол үздіксіз ешбір тоқталмайтын қызмет болуы тиіс, мүмкін болғанша пәрменді болса, тіптен жақсы».

Ұрпақты адамдық, кісілік, ілтипаттық, кішіпейілділік, әдептілік, сыпайылық сияқты асыл қасиеттерге баулуға аса зор мән береді. Демек, мейірімді, көпшіл, кешірімді болып, тақпапарлық пен тойымсыздық, ашкөздік сияқты жаман әдеттен бойды аулақ ұстап, жақсылық жасаудан аянбау жөнінде жастарға үлгі-өсиет айтады. Адам түзелсе, қоғам мен өмір түзеледі деп тұжырымдаған. Ұлтымыздың салт-дәстүріндегі үлгі –өнеге, асыл қасиеттеріміз: үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсеті, барға қанағат етушілік, жомарттық пен қонақ-жайлылық, мейірімді болу, қайырымдылық жасау сияқты көптеген адамгершілік, ізгілік, өнеге-сипаттар жайлы ғұлама көзқарасы педагогика тарихын байытып қана қоймайды, жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру үрдісінде зор мәні барлығына куә боламыз [5].

Сондықтан Жүсіп Баласағұнның педагогикалық мұрасындағы еш уақытта өлмейтін құндылықтар ізгі сөз бен ізгі ниет туралы тәлім-тәрбиелік ой-пікірлерін қазіргі заманғы руханилық мәселесінде оқу-тәрбие үрдісінде пайдаланудың маңызы зор болмақ

Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі де жас ұрпаққа-адамгершілік-рухани тәрбие беру. Руханилық-жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі адамды

мейірімділікке, ізгілікке шақырады. Адамгершілік тәрбиесі бұл дұрыс дағдылар мен өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас мәдениетінің тұрақтылығын қалыптастырады. Жеке адамның адамгершілік санасының дәрежесі оның мінез-құлқы мен іс-әрекетін анықтайды.

Қазақ халқында тектілік деген ұғым ерекше орын алған. Текті азаматтың білімді, парасатты болуы да міндетті. Дана халқымызда: «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың»-деп бекер айтылмаған. Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өзіне сенімділікті тәрбиелеуде ұлттық тәрбиенің мәні зор. Отанға деген сүйіспеншілік, қоғам игілігі үшін адал еңбек ету, өзара көмек, сондай-ақ қоғамға тән адамгершіліктің өзге де формалары, ұлттық құндылықтар жатады.

Ұлттық сананы жандандыратын феномен ұлттық рух болып табылады. Ұлттық рухтың маңызды қызметтерінің бірі – сол ұлттың тұтас адамзат эволюциясының өн бойындағы орны мен мәртебесін қайта айғақтай түсіп, өзгелерге паш ету арқылы әлеуметтік қорғаныш тетіктерін құру болып табылады. Ол, әсіресе, тұтастай ұлт болмысына қауіп төнген жағдайда, сол ұлттың өзін-өзі жоғалтып алуы мүмкін болатын экстремальды сәттерде күшейе түседі [6]. Инновациялық-технологиялық тәсіл арқылы ұлттық сананы қалыптастыру. Қазіргі күнде ақпараттық кеңістікте әр түрлі қиюласқан идеологиялардың өзіндік ішкі күресі мен тайталасы болып жатыр. Мысалға, қазақ қоғамындағы идеологиялық-ақпараттық кеңістікте: америкаландыру, исламдандыру, қазақтандыру сияқты неше түрлі идеялар билікке таласып келеді. Және сол арқылы адам санасына айтарлықтай ықпал етуде. Жаһандануды жақтаушылар әр түрлі идеялары арқылы қазақ жастарының санасы мен тіршілігіне әсер ете отырып, олардың бойында тек патриотизм емес, сондай-ақ өз еліне өзінің пайдакүнемлік мүддесі үшін ғана қызмет етуге итермелейді. Сондықтан да, біз инновациялық технологияларды пайдалана отырып, ұлттық сана қалыптастыру жолында ұлттық құндылықтарымызды насихаттауымыз қажет. Бұл жоспарды интернет желілеріне ұлттық құндылықтар мазмұнындағы ақпараттар салу арқылы іске асыра аламыз. Терапиялық тәсіл арқылы ұлттық сананы қалыптастыру. Ұлттық идеологияны санаға сіңірумен шұғылданғанда, санадағы ескі мен жаңа арасындағы қайшылықтар ескерілмейді. Қазақ халқы талай уақыт бойы өзге елдің отары болғандықтан, халық санасында құлдық психология қалыптасып қалған. Мәселен, қазақша қанағаттанарлық деңгейде ғана сөйлеп, кейбір сөздердің қазақша мағынасын ұмытып барып еске түсіру – мақтаныш, орыс тілін жетік меңгермеудің – кемістік екендігі туралы психология – құлдық сананың сарқыншақтары болып табылады. Рационалдандыру тәсілі арқылы ұлттық сананы қалыптастыру. Бұл тәсілде қазақтың ұлттық болмысының ешбір ұлттан кем түспейтін, тіпті басымдылық жақтарын ашып көрсету жүзеге асады. Ұлттық құндылықтардың өмірлік-мәнділік маңызын ашып көрсетіп, оны өзге де ұлттардың құндылықтарымен салыстырып барып, артықшылықтарымен қазақ болмысына табиғи тұрғыдан сәйкестігін, тіпті одан ажырауға болмайтындығын ғылыми дәлелдеумен ұштасуы тиіс. Ұмыт болған қасиеттілігін қайта қалпына келтіру тәсілі арқылы ұлттық сананы қалыптастыру. Жас ұрпаққа ұлттық идеяның құрылымындағы элементтердің әрбіреуінің қастерлігін, қасиеттілігін ұғындыру қажет. Ұлттық құндылықтарымыздың әрқайсысы мен әрбір элементі тылсым қуатты және сиқырлы ықпалды болып келетін құрылым екендігін көпшілікке ұғындыру – ұлттық идеяны қуаттау мен мойындауға алып келетін тиімді қадамдардың бірі болып табылады [6]. Бұл тәсілдер «неліктен ұрпақтардың санасына ұлттық идеяның сіңірілу дәрежесі төмен, оны қайтсек күшейте аламыз» деген сауалға жауап беруге ұмтылған жалпылама әдіснамалық бағдар болып табылады. Қазақтың көрнекті зиялысы Міржақып Дулатов: «Жас өркендерді жерге шырылдап түскен кезден есейіп, есі кіріп болғанға дейінгі аралықта ана тілінің уызына жарытып қана қоймай, олардың ұлттық рухпен, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптан мейлінше сусындауына ерекше көңіл аудару қажет» демекші жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беруде халық тәрбиесінің орны ерекше, сондықтан да ұлттық тәрбиеге көп көңіл бөлуіміз қажет [7]. Ұлттық санасы ояу ғана адамның өз елінің шын жанашыры екені белгілі. Әрбір жүрегі елім деп соққан адамның өзінің халқына, тіліне деген ерекше сезімі болатыны сөзсіз. Халқымыздың халықтығының басты белгісі – тілі болса, оның көркеюі үшін әлі де талай жұмыстар жасалуы қажет. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан бергі уақытта «Мен қазақпын» деп бас көтергенен бастап, арада екі онжылдықтан аса уақыт өтті. Еліміз көптеген жетістікке, биіктерге жете білді. Халықтың әлеуметтік жағдайы көтеріліп, заң, өнеркәсіп, ғылым, экономика, денсаулық сақтау салалары өз алдына даму үстінде. Қазіргі таңда ұлттық құндылықтарымызды насихаттау негізгі мәселе болып отыр. Бұл мәселені шешуде біз ана тілімізге ерекше мән береміз. Өйткені, тіл – сөйлеу мен ойды жеткізудің құралы болумен қатар, өткенді бүгінгі күнге, ал бүгінгі пайымдарымызды келешекке жеткізу

үрдісінде де өте маңызды дәнекерлік міндет атқарып келеді. Қабырғалы ел ата-бабадан мұра болып қалған және қазіргі уақытта жаңа синтезге, жаңа бейнеге, жаңа кейіптерге айналып үлгерген біртұтас зерделі, аңсар-мұратты, ғылыми жетістіктер мен байлықтарды игере алатын құдіретті тіл арқылы ғана мәңгілік тұрақтылығын сақтай алады [8]. Себебі, халық қай деңгейде тілдің бай қоры мен көркемділігін сақтап сөйлейтін болса, соғұрлым өрелі ойлайды; қай деңгейде ойласа, сол тілде сөйлейді. Қазақ тілі - біздің рухани негізіміз. Біз осы қазақ тілін барлық салада белсенді пайдалана отырып дамытуымыз керек және ұрпақтарымызға бабаларымыздың сандаған буынының тәжірибесінен өтіп, біздің де үйлесімді үлесімізбен толыға түсетін қазіргі тілді мұраға қалдыруға тиіспіз. Осы мәселе бойынша, қазіргі күнде елімізде көптеген жұмыстар атқарылуда. Солардың бірі - елімізде оқушылардың 70 пайызға жуығы мемлекеттік тілде оқиды және қазақ тілі барлық мектептерде оқытылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада айтылғандай, мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс, ал сананың өзгеруі еліміздің рухани, әлеуметтік және экономикалық жаңғыруларын толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналатыны сөзсіз. Қазақ халқы сан ғасырдан бері дамып келе жатқан тарихында өз ұрпағын Отан сүйгіштік тәрбие беруде баға жетпес тәрбиелік мүмкіндігі зор рухани, мәдени мұраның мол тәжірибесін жинақтаған. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін халықтық тәрбие жөніндегі қағидалар, талаптар және әдіс-тәсілдер қолданылған. Ендеше, сенің сүріп жүрген қарапайым өміріннің өзі- ұлтыңа, ұрпағына, туған жеріне, адамзатқа қызмет ету.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Ә. Назарбаев *Нұрлы жол –Болашаққа бастар жол*. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. «Егеменді қазақстан» газеті. 2015ж.
2. *Жастарды патриотизмге тәрбиелеу- мұғалімнің басты міндеті*. //Қазақстан орта мектебі-2014, №9, 7-9бет.
3. *«Патриоттық тәрбие және Б.Момышұлы»* //Қазақстан мектебі 2005, №8-72-73 бет.
4. Ә. Нысанбаев. *Қазақстан демократия рухани жаңару*. -Алматы; Қазақ энциклопедиясы, 1999, -416.б.
5. М.Тлеужанов. *Халық тағылымы*. Алматы: Рауан, 1996.
6. Аташ Б.М. *Ұлттық идеяны өрістетудің заманауи бағдарлары: теория мен тәжірибе* // Ұлттық Тәрбие журналы. Абай атындағы ҚазҰПУ, №2(22)
7. Молдабеков Ж. *Қазақтану және жаңару философиясы*. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
8. Садыкова Д.А., Таяуова С.Ж. *Еліміздің болашағы – елжанды ұрпақ* // Ұлттық Тәрбие журналы. Абай атындағы ҚазҰПУ, №1(21) 2014.

AZƏRBAYCANDA TERMINOQRAFIYANIN TƏŞƏKKÜLÜ

Ziya BƏHMƏNLİ*

Xülasə

Buməqalə Azərbaycanla leksikoqrafik lüğətlərin tarixinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müəllif elmin müxtəlif fəaliyyət sahələrində müxtəlif yazarlar tərəfindən çap olunmuş terminoloji lüğətləri xronoloji aradıcılıqla araşdırır. Elmi tədqiqatın nəticələrinə əsasən, biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, tərtib olunmuş lüğətlər hər zaman Azərbaycan ziyalılarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycanda leksikoqrafik lüğətlərin inkişafı cəmiyyətin elmi fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Terminoqrafiyanın necə təşəkkül tapması və hansı mərhələləri keçməsi geniş şəkildə araşdırılır. Azərbaycanda ilk dəfə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər haqqında məlumat verilir və təhlil edilir. Leksikoqrafiyaya aid araşdırmaların tarixi olduqca qədimdir və onların linqvistikasının bu qoluna dair gələcəkdəki araşdırmaların inkişafına böyük təsiri vardır.

Açar Sözlər: Termin, lüğət, leksikoqrafiya, terminologiya, lüğət tərkibi.

FORMATION OF TERMINOLOGY IN AZERBAIJAN

Abstract

The article is devoted to the study of the history of lexicological dictionaries in Azerbaijan. The author investigates in a chronological succession the dictionaries published on different spheres of the science by different authors. Referring to the results of the investigation, we came to a conclusion that the dictionary compiling has always received the attention of Azerbaijani enlighteners. In the article, it is noted that the development of lexicographic dictionaries in Azerbaijan is closely connected with the scientific life of the society. How terminology what stage of formation passing details. The history of the investigations on lexicography is ancient enough, and they have a great impact on the development of further investigations on this branch of the linguistics.

Keywords: Term, dictionary, lexicology, terminology, word stock.

GİRİŞ

Müasir dövrdə leksikoqrafiyanın ən inkişaf etmiş sahəsi terminoloji lüğətçilikdir, desək, yəqin ki, yanılmazıq. Çünki elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yeni-yeni terminlər yaranır, yeni anlayış adları meydana çıxır. Azərbaycanda terminoloji lüğətçilik bu proseslərdən kənar qalmamış və yeni yaranan terminlərin vahid bir mənbədə toplanması və unifikasiyası sahəsində ciddi işlər yerinə yetirilmişdir. Terminoqrafiyanın təşəkkülü əsasən elə bu qeyd etdiyimiz müasir dövrə təsadüf edir. Təkcə XXI əsrdə yüzdən artıq terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Bu lüğətlərin nəşri terminoloji lüğətçiliyinin inkişafından xəbər verir. Terminoqrafiyanın təşəkkül tapmasına qədər müəyyən tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Buna qısa da olsa, nəzər salmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik.

1. AZƏRBAYCANDA TƏRTİB OLUNMUŞ İLK TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR.

Qeyd edək ki, terminoloji lüğətlərin də özünəməxsus tərtib tarixi mövcuddur. Bu zaman belə bir sual ortaya çıxır: Azərbaycan dilçiliyində terminoloji lüğətlərin tərtibi tarixi nə vaxtdan başlayır? Əksər tədqiqatçılarımızın fikrincə, bu tarixin SSRİ-nin ölkədə bərqərar olmasından, yəni 1920-ci ildən başladığını qeyd edirlər. Lakin bu, o anlama gəlməməlidir ki, həmin dövrə qədər Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə cəhdlər olmamışdır. Etiraf edək ki, Azərbaycan dilçiliyində sistemli şəkildə terminoloji lüğətlərin yazılması və mövcud terminlərin toplanması 1920-ci ildən sonrakı dövrə təsadüf edir. Məsələn, B.Cəfərova öz dissertasiyasında terminoloji lüğətçiliyimizin tarixinin dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyovun tərtib etdiyi lüğətdən başladığını qeyd etmişdir. B.Cəfərova terminoloji lüğətçiliyimizin tarixini üç dövrə ayırmışdır:

- 1) XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövr (1907-1920-ci illər);
- 2) XX əsrin I rübündən sonrakı dövr (1920-1970-ci illər);
- 3) Yeni dövr (1970-1990-cı illər) (Cəfərova, 1994:15).

Bildiyimiz kimi, mətbuatın inkişafının əlamətdar olduğu həmin dövrdə belə bir lüğətin çap olunması mühüm hadisə idi. M.Qasımov həmin lüğət haqqında qeyd edirdi ki, "Üzeyir Hacıbəyovun lüğətində 2000-ə qədər termin toplanmışdır. Biz *bolşevik, sosializm, socialist, sosial-demokrat, anarxizm, anarxist,*

*Bakı Avrasiya Universiteti, Türk və xarici ölkə filologiyası kafedrasının müəllimi, Ziya_Behmenli@mail.ru

dekabiristlər, təttil, komissar, komuna, istismar, internasionalizm, demokratiya, parlamentizm terminlərinə ilk dəfə bu lüğətdə rast gəlik” (Qasimov, 1973: 62).

Ü.Hacıbəyov tərtib etdiyi lüğətlə Azərbaycanda terminoloji lüğətçiliyin əsasını qoymuş, sonrakı tərtib olunacaq lüğətlər üçün bir növ baza, mənbə rolunu oynamışdır. Məhz onun tərəfindən qoyulan lüğətçilik ənənəsi 1912-ci ildə Q.Qarabəyovun “Türki-rusi lüğəti”ndə öz əksini tapmışdır. Bu faktı qeyd etməkdə məqsədimiz terminoloji lüğətlərimizin tərtib tarixinin 1920-ci ildən əvvəlki dövrlərə təsadüf etdiyini göstərməkdən ibarətdir.

M.Qasimovun 1983-cü ildə nəşr etdirdiyi “Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin bibliografiyası”nda Azərbaycanda terminologiyanın inkişafından bəhs edərkən qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan dilinin terminologiyası həqiqi mənada Sovet hakimiyyəti illərində inkişaf etməyə başlamışdır. Sovet dövründə elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə terminologiya yaradılmaqla bərabər, terminologiyanın nəzəri və praktik məsələlərinin öyrənilməsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir” (Qasimov, 1983 : 5). Müxtəlif elm sahələri üzrə 1983-cü ilə qədər nəşr olunan terminoloji lüğətlərin böyük bir qisminin adları və nəşr olunma tarixi bibliografiyada öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatındakı mühüm dəyişikliklər terminoloji lüğətlərin nəşrinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, 1920-ci ildən başlayaraq elm və texnikanın, mədəniyyətin bütün sahələrinin inkişafı terminoloji lüğətlərin də nəşri istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Həmin ildən başlayaraq ikidilli, üçdilli hətta bir neçə çoxdilli terminoloji lüğətlər tərtib olunmuşdur. Bu dövrdə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərə nümunə kimi Q.Rəşadın 1921-ci ildə “Təfsiri xalq lüğəti”, 1922-ci ildə “Cəbr, həndəsə, coğrafiya və təbiət fənlərindən termin lüğətləri”, “Hüquq lüğəti”, “Qısa döyüş sözlüyü”, “Ruscadan-türkcəyə dəmiryol, işlətmə islahatları lüğəti”, “Dəmir yol işlətmə islahatları” nəşr edilmişdir.

Sadalanan lüğətlər arasında “Ruscadan-türkcəyə dəmiryol, işlətmə islahatları lüğəti”ni xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu terminoloji lüğəti X.Məlikaslanov, A.Pepinov, A.Axundov, M.Məmmədbəyov, A.Abdullazadə və A.Babayevin həmmüəllifliyi ilə nəşr edilmişdir. Lüğətdə dəmiryol terminlərindən əlavə, ümumtexniki terminlər də verilmişdir. H.Həsənovun fikircə, “Bu lüğətdə Azərbaycan dilində texniki terminologiyanın sistemə salınması işinin əsası qoyulmuşdur. Beynəlmiləl səciyyəli terminlər tərəcəmsiz lüğətə daxil edilmişdir. Məsələn, rels, semafor, drezina, avtomat, ampermetr. Bəzən bir anlayış iki terminlə verilmişdir, yəni onun azərbaycanca qarşılığı iki, bəzən də üç sözlə göstərilmişdir: Aktiv-işlək, hərəkətli, diri, akt-iş, hərəkət, aviator-uçucu, aviator və s. “ (Həsənov, 1999: 281).

Q.Rəşadın 1923-cü ildə tərtib etdiyi coğrafiya aid terminlər lüğəti də həmin dövr üçün əlamətdar hadisədir. 250-yə qədər termini əhatə edən lüğətdə coğrafiya terminləri rus dilində verilmiş, sonra həmin terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir.

1954-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının coğrafiya institutunun rəhbərliyi ilə yeni “Coğrafiya terminləri” çap olunmuşdur. Bu lüğət bir neçə ildən sonra 1957-ci ildə təzədən təkmilləşdirilmiş və yeni terminlər əlavə edilərək nəşr edilmişdir. Kitab “Coğrafiya terminləri lüğəti” adlanmasına baxmayaraq, lüğətdə Sovet İttifaqının tərkibində olan respublikaların, onların mərkəzlərinin adları və indiyə qədər müxtəlif şəkildə işlənmiş bir çox coğrafi adlar öz əksini tapmışdır. Lüğətdə coğrafiya terminləri yenidən işlənilmiş, bir çoxları yeni terminlərlə əvəz edilmişdir. Lüğətə 650 termin daxil edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz coğrafiya terminləri lüğətində bir sıra qüsurlar da nəzərə çarpır. Məhz bu qüsurların işlənilib və aradan qaldırılması istiqamətində yeni bir lüğət tərtib olunmuşdur. Yeni tərtib olunan “Coğrafiya terminləri lüğəti” Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının coğrafiya institutunun əməkdaşları tərtib etmişlər. Digər qeyd etdiyimiz lüğətlərdən onu fərqləndirən əsas cəhət onda həm yeni terminlərin əks olunması, həm də terminlərin sayının çoxluq təşkil etməsindədir. Əvvəlki illərdə tərtib olunmuş lüğətlərlə müqayisədə bu lüğətə 4 minə qədər termin daxil edilmişdir. Lüğətin mühüm xüsusiyyəti burada yalnız coğrafiya terminləri deyil, digər elmlərə aid müştərək terminlər də daxil edilməsidir. Bu lüğət tərtib üsulu və məzmununa görə də əvvəlki lüğətlərdən köklü sürətdə fərqlənir. Belə ki, “lüğətdə Azərbaycan xalq coğrafiya terminləri: ağıel, quzey, güney, yastan, güdrü, görşə, salbuz və s. daxil edilmişdir. Kitabda, bir qayda olaraq, sinonim terminlərə yol verilməmişdir. Bəzən rus dilində bir terminin qarşılığı iki Azərbaycan termini ilə qeyd edilmişdir. Məsələn: Пусто-мәсгә, yataq; степ-çöl, bozqır” (Yüzbaşov, Budaqov, Cəfərov, 1972: 5).

2. TERMİNOQRAFİYANIN TƏŞƏKKÜLÜNDƏ Ə.ŞİXLİNSKİNİN “QISA DÖYÜŞ SÖZLÜYÜ” LÜGƏTİNİN ROLU.

Azərbaycanda hərbi lüğətçiliyin inkişafında Ə.Şıxlınskinin tərtib etdiyi “Qısa döyüş sözlüyü”nün də mühüm rolu olmuşdur. Sovet dövründə bu lüğət 1926-cı ilə qədər nəşr olunmuş yeganə hərbi terminologiya lüğəti idi. Lüğətin bir neçə əlamətdar cəhətləri olmuşdur. Bunları aşağıdakı kimi təsnif etmək istərdik:

- 1) lüğətin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini geniş əhatə etməsi;
- 2) hamı tərəfindən başa düşülən sözlərin və ifadələrin lüğətdə daha çox istifadə edilməsi;

3) bəzi unudulmuş terminlərə yenidən həyat verilməsi və lüğətdə işlədilməsi.

Bu qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərə görə lüğət bu günümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

M.Qasımov lüğətin tərtib olunduğu zaman aşağıdakı prinsiplərin nəzərə alındığını qeyd etmişdir:

“1) imkan daxilində əcnəbi terminlər Azərbaycan dili terminləri ilə əvəz edilmişdir; 2) xalq arasında işlədilən Azərbaycanlaşmış ərəb və fars sözlərindən də yeri gəldikdə istifadə olunmuşdur. Belə sözlər onlarla yeni məna daşıyan Azərbaycan sözlərinin yanında mötərizə içərisində verilmişdir; 3) ərəb və fars mənşəli söz və terminlər əslində olduğu kimi deyil, Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğun şəkildə yazılmışdır; 4) bütün Avropa qoşunlarında qəbul olunmuş hərbi terminlər Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmədən verilmişdir. Lakin bu terminlər Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn: strateji, taktik, manevr, komanda və s.; 5) lüğətdə Qızıl Orduda qəbul olunmuş ən yeni terminlər də daxil edilmişdir (məsələn: gözətçi bölüyü). Lakin lüğətdə tarixi əhəmiyyətə malik olan və mövcud hərbi kitablarda işlənən terminlər (məsələn: puşdar, dəmdar və s) saxlanılmışdır” (Qasımov, 1973: 75).

H.Həsənov lüğətdə rastlaşdığı maraqlı məqamları qeyd etmişdir: “Ə.Şıxlinski rus və Avropa mənşəli sözlərin qarşılığı kimi xalq dilimizin söz xəzinəsindən bir sıra maraqlı sözlər seçmişdir. Məsələn, dövr-çağ dönümü, bilgi-nəzəriyyə, axıntı-cərəyan, saxlanc-ehtiyyat, ləngər-lövbər, düzgü-quruluş və s. Dilimizdə çoxdan işlədilən bir sıra terminlər qondarma terminlərlə əvəzlənmişdir. Məsələn, abidə-andırğac, partizan-qoşuntu, planet-gəzən ulduz, nəzəriyyə-bilgi, dəstə-ayrılıq, təyyarə-uçaq, lövbər-dəngər, nəqliyyat-daşıntı və s.” (Həsənov, 1999: 292).

Qeyd etdiyimiz “qısa düyüş sözlüyü”ndən sonra 1943-cü ildə Moskvada “Müxtəsər rusca-Azərbaycanca hərbi lüğət” nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətdən sonra da hərbi terminlərin toplanması istiqamətində işlər davam etmişdir. Bu işlərin nəticəsi kimi 1975-ci ildə M.Məhərrəmov tərəfindən “Rusca-Azərbaycanca qısa hərbi lüğət” tərtib olunmuşdur. Hərbi terminlərin toplanması istiqamətində bu lüğətin böyük rolu olmuşdur. “Lüğətə hərbi xidmətə, eləcə də Sovet və xarici ölkə ordularının quruluşuna, silahlarına və texnikasına, taktikasına, qoşunların idarə olunmasına və cəbhə arxası xidmətinə aid çox işlənən 3500 termin daxil edilmişdir” (Məhərrəmov, 1975: 6).

3. XX ƏSRİN 30-80-Cİ İLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ LÜĞƏTÇİLİK.

1929-cu ildən sonra terminoloji lüğətçilik sahəsində bir dönüş oldu. Bu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun nəzdində terminologiya komitəsi yaradılmışdır. Bununla terminoloji lüğətlərin nəşri və terminlərin toplanması daha da sürətləndi. Qeyd etdiyimiz dövrdən 90-cı illərə qədər tərtib olunmuş terminoloji lüğətlərin statistikasına nəzər yetirdikdə aydın olur ki, xeyli miqdarda lüğətlər çap olunmuşdur. “1930-1940-cı illər arasında 30-dan çox, 1940-1942-ci illərdə 4 terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. 1942-1952-ci illərdə heç bir terminoloji lüğət çıxmamışdır, 1952-1960-cı illər arasında 10, 1960-1988-ci illərdə 150-dən artıq lüğət çap olunmuşdur” (Həsənov, 1999:293) Bu statistikadan aydın olur ki, terminoloji lüğətçiliyimizin əsası XX əsrin əvvəllərində qoyulmasına baxmayaraq, sürətli inkişafı həmin əsrin 30-cu illərindən başlamışdır. Bu inkişaf 40-cı illərdə zəifləmiş, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1942-1952-ci illərdə heç bir terminoloji lüğət çap olunmamışdır. Bu zəifləmə çox davam etməmiş, 50-ci illərdən etibarən öz inkişaf yoluna geri dönmüşdür. Terminoloji lüğətlərin nəşrində xeyli canlanma baş vermişdir. Həmin illərdə nəşr olunan bir neçə lüğətləri nümunə göstəririk: “Riyaziyyat terminləri lüğəti” (1954), “Kimya terminləri lüğəti” (1956), “Coğrafiya terminləri lüğəti” (1954), “Botanika terminləri lüğəti” (1956), “Zoologiya terminləri lüğəti” (1957), “Torpaqşünaslıq və aqrokimya terminləri lüğəti” (1956), “Dilçilik terminləri lüğəti” (1957), “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” (1957), “Dilçilik terminləri lüğəti” (1954) “Musiqi terminləri lüğəti” (1956), “Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti” (1956), “Fəlsəfə terminləri lüğəti” (1959), “Tarix terminləri lüğəti” (1956), “Rabitə terminləri lüğəti” (1959), “Dağ-texniki terminləri lüğəti” (1957). və s.

1954-cü ildə nəşr olunmuş “Dilçilik terminlər lüğəti”nin çapı dilçilik elminin inkişafı istiqamətində mühüm addım kimi qiymətləndirmək olar. Lüğət Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. Lüğətdə “dilçilik terminlərinin tərtibində əksər terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını yaratmaq (məsələn, апокопа-son səs düşümü, асиндетон-bağlayıcısız) və dilçiliyimizdə müəyyən tarixə malik olan köhnə terminləri saxlamaq (məsələn, sait, samit, və s.) prinsipi əsas götürülmüşdür” (Dilçilik terminləri lüğəti, 1954: 5).

Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ilk terminoloji lüğət 1937-1938-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nizami adına dil və ədəbiyyat institutunun elmi işçiləri F.Qasımxadə və A.Abdullayev tərəfindən tərtib edilib və 1939-cu ildə nəşr olunmuşdur. Daha sonra 1957-ci ildə həmin lüğət əsasında yeni bir lüğət “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” çap olunmuşdur. Bu lüğət əvvəlki ilə müqayisədə daha da təkmilləşmiş, yeni-yeni terminlər daxil edilmişdir. Bir qayda olaraq terminlər əvvəl rus dilində, sonra isə onun qarşılığı olaraq Azərbaycan dilində izah edilmişdir “Lüğətdə orta və ali məktəbdə təsadüf edilən 900-ə yaxın termini əhatə edir” (Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, 1957: 6).

Ödäbiyyatşünaslıq sahəsində bu qeyd etdiyimiz lüğətlərdən əlavə 1965-ci ildə yeni terminoloji lüğət “Ödäbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur. Bu lüğətin mühüm xüsusiyyəti verilən terminlərin izah olunması idi. Lüğət L.Timofeyevin və L.Venqrovun “Краткий словарь литературоведческих терминов” kitabına əsasən tərtib edilmiş, bu lüğətdə yeni sovet ensiklopediya və lüğətlərindən, sovet alimlərinin ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığa, o cümlədən ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair əsərlərindən də istifadə edilmişdir” (Mirəhmədov 1965: 3). Lüğətə 280-a yaxın termin daxil edilmiş, verilmiş terminlər təkcə bizim ədəbiyyatımıza deyil, həm də Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına aid olan terminlərin izahına da geniş yer verilmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində terminoloji lüğətçilik əvvəlki illərlə müqayisədə daha da inkişaf etmiş, terminlər toplanmış, yeni-yeni lüğətlər çap olunmuşdur. Bunlara nümunə olaraq, “Fizika terminləri lüğəti” (1965), “Riyaziyyat terminləri lüğəti” (1979), “Hidrologiya terminləri lüğəti” (1972), “Zoologiya terminləri lüğəti” (1961), “Cərrahlıq terminləri lüğəti” (1966), “Ödäbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” (1965, 1978) və s. kimi lüğətləri göstərmək olar.

Terminoloji lüğətçiliyimiz 1980-cı ildən sonra da öz inkişafını daha da sürətlə davam etdirmişdir. Bu dövrdə cəmiyyətdə baş verən mühüm dəyişikliklər terminoloji lüğətlərə də öz təsirini göstərmişdir. Zəngin terminoloji fondun yaradılması elə məhz bu dövrün məhsuludur. 1983-cü ildə terminoloji lüğətlərin və terminoloji ədəbiyyatın biblioqrafiyası M.Qasimovun redaktəsi ilə nəşr olunmuşdur.

1960-80- cı illərdə nəşr olunan lüğətlər nöqsanlardan da xali deyildir. B.Cəfərova bu dövrdəki lüğətlərdə olan çatışmazlıqları aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

“1. Müəyyən sayda internasionalizmlər və alınma terminoloji vahidlər terminoloji lüğətlərə daxil edilmişdir;

2. Lüğətlərə daxil edilən ana dilinə məxsus sözlərin terminoloji mənalı xüsusi işarə ilə qeyd olunub nəzərə çatdırılmamışdır. Şərti işarələrdən yerində istifadə olunmamışdır”. (Cəfərova, 1994: 26).

4. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ LÜGƏTÇİLİK.

1990-cı ildən ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, terminoloji lüğətçilikdə də yeni bir mərhələ başlanmışdır. Bu dövrdə lüğətçiliyimizin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri dilimizə yeni daxil olan terminləri sistemləşdirmək və əvvəlki illərdə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərdə olan bir sıra çatışmazlığı aradan qaldırmaqdır. Müstəqillik illərində Azərbaycanda terminoloji lüğətçilik daha da inkişaf etmişdir. Buna nümunə olaraq 1995-ci ildə F.Ləmanın “Azərbaycan bədii dilinin epitetlər lüğəti”ni göstərmək olar. “Qeyd olunan lüğət Azərbaycan filologiyasında ilk təşəbbüsdür. Lüğətdə 200-dən artıq müəllifin kitabındakı 100-dən çox sözün epitetlə ifadəsindən istifadə olunub” (Fəridə Ləman, 1995:5).

XXI əsrin terminoloji lüğətçiliyimizin əsri olması demək, daha doğru olardı, çünki bu dövrdən başlayaraq müxtəlif sahələr üzrə çoxlu lüğətlər çap olunmuşdur. Təkcə Terminologiya komissiyasının qərarı ilə bu qısa müddətdə 90-dan artıq müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətlərin bəzilərini qeyd etməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik: “Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti” (2001), “Rusca-Azərbaycanca-İngiliscə informatika terminləri lüğəti” (2003), “Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti” (2003), “İngiliscə-Azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti” (2004), “İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti” (2004), “İzahlı onomastik terminlər lüğəti” (2005), “İzahlı tarix terminləri lüğəti” (2006), “İzahlı biologiya terminləri lüğəti” (2006), “İngiliscə-Azərbaycanca qısa hüquq terminləri lüğəti” (2008), “Torpaqşünaslıq və aqrokimiya terminlərinin izahlı lüğəti” (2008), “Rusca-Azərbaycanca arıçılıq terminləri lüğəti” (2010), “Almanca-Azərbaycanca izahlı beynəlmiləl iqtisadi terminlər lüğəti” (2010) və s. kimi onlarla terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, zaman dəyişdikcə terminoloji lüğətçiliyimiz də inkişaf edir. Qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, bizim lüğətçiliyimizin tarixi kökləri keçən əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Həmin lüğətlər bugünkü lüğətçiliyimizin inkişaf edib təşəkkül tapmasında misilsiz rol oynamışdır. Ona görə də terminoloji lüğətçiliyimizin tarixinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ÖDƏBİYYAT

Cəfərova B. (1994) Terminoloji lüğətlərin elmi əsasları və tərtibi prinsipləri. Bakı.

Dilçilik terminləri lüğəti. (1954) Bakı.

Ödäbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. (1957) Bakı.

Fəridə Ləman. (1995) Azərbaycan bədii dilin epitetlər lüğəti. Bakı.

Həsənov H. (1999) Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı.

Qasimov M. (1973) Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı.

- Qasimov M.(1983) Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin bibliografiyası. Bakı.
- Məhərrəmov M.(1975) Rusca Azərbaycanca qısa hərbi lüğət. Bakı.
- Mirəhmədov Ə.(1965) Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı.
- Sadiqova S.(2005) Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı.
- Yüzbaşov R, Budaqov B.Ə, Cəfərov N.Ş. və b. (1972) Coğrafiya terminləri lüğəti, Bakı.

KISSA-İ NAVRIZBAY TÖRE

Prof. Dr. Faruk ÇOLAK*

Özet

Kazak Türklerinin halk edebiyatında destan türü oldukça önemli bir yer tutar. Bu bağlamda Kazak destanları, muhabbet (aşk-sevda), kahramanlık ve dini olmak üzere üç temel kolda gelişme gösterir. Aslında Kazak destanlarının bu gelişme süreci, diğer Türk boylarında da benzer gelişme göstermiştir. Yusuf Şeyhismoğlu'nun nazma çektiği Kıssa-i Navrızbay Töre, Kazakların XVII. yüzyılda yaşamış meşhur kahramanlarından NavrızbayKuttımbatulu'nun hayatı etrafında teşekkül etmiş bir destan metnidir.

Bu çalışmada yaklaşık 2700 mısradan oluşan Navrızbay Töre Destanı hakkında bilgi verilecektir.

AnahtarKelimeler: *Navrızbay Töre, Kazak Destan, Yusuf Şeyhismoğlu.*

EPIC OF NAVRIZBAYTÖRE

Abstract

Thegenre of epics in the folk literature of theKazakhTurks has a veryimportantplace. Inthiscontext, theKazakhepicsdevelop in threebasicways: love (love-lover), heroism andreligion. Infact, thisprocess of development of theKazakhepics has showsimilardevelopments in otherTurkishprovinces. Kıssa-i Navrızbay Töre, writtenby Yusuf Şeyhismoğlu in the form of poetry, is an epictextcreatedbythe life of NavrızbayKuttımbatulu, one of thefamousheroes of theCossackswholived in the XVII century.Inthiswork, informationaboutNavrızbay Töre Epicwhich is composed of approximately 2700 verse will be given.

Keywords: *NavrızbayTöre, KazakhEpic, Yusuf Şeyhismoğlu.*

GİRİŞ

Türk dünyası halk anlatmaları içerisinde destan ve halk hikâyeleri özel bir yer tutar. Bu bağlamda Türk kültürünün abidevi eserlerden biri olan Dede Korkut ve daha başka eserler söz konusu kültürün meydana getirdiği en önemli kalıntılarından. Destancılık geleneğinin yazılı ilk örneği olarak kabul edilmesinden dolayı Dede Korkut, destancılık ve halk hikâyeciliği vadisinde özel bir yere sahiptir. Gelenek Türk dünyasında Dede Korkut ve erken dönem destan metinlerinden aldığı ilham ve ivmeyle Türk dünyasını tamamında yaşama şansı yakalamıştır.

Bu bağlamda Kazak Türklerinin halk edebiyatında destan türü oldukça önemli bir yer tutar. Kazak destanları, hem sayıca hem de hacimce diğer Türk boylarının destanları arasında ayrı bir oluşum ve gelişim oluşturmaktadır. Bu mühim destan vadisinde destanlar, muhabbet (aşk-sevda), kahramanlık ve dini olmak üzere üç temel kolda gelişme gösterir. Aslında Kazak destanlarının bu gelişme süreci, diğer Türk boylarında da benzer şekilde varlık göstermektedir.

Yusuf Şeyhismoğlu'nun nazma çektiği Kıssa-i Navrızbay Töre, Kazakların XVII. yüzyılda yaşamış meşhur kahramanlarından NavrızbayKuttımbatulu'nun hayatı etrafında teşekkül etmiş yaklaşık 2700 mısradan meydana gelen bir destan metnidir. Destan 1903, 1915, 1924 yıllarında Yusuf Şeyhismoğlutarafından basılmış ve 1927 yılında ise Muhtar Avezov tarafından ders kitabına (Bayram : 2004,7) alınmıştır.

Destan Musannifi Yusuf Şeyhismoğlu

YusufbekŞeyhismoğlu(1854-1936), Yusufbek hoca olarak da bilinir. 1857 yılında Güney KazakistanOturarıleşisiHocatayköyünde doğmuştur. 1937 yılında Sincan Uygur bölgesi İle Kazak Özerk Bölgesi Tekes ilçesi Şiyeliözek köyünde hayata gözlerini yumar. Şair, tercüman, Kazak halk edebiyatı materyali derleyicisi, nasihatçısı ve ozanıdır. Köy imamından eğitim aldıktan sonra medreseye devam etmiştir. Arapça, Farsça, Çağatay Türkçesi ve Türk dillerini iyi derecede öğrenmiştir. Eğitimi tamamlandıktan sonra şair olmayı tercih ederek halka nasihat etmek için köy köy gezmiştir. Karatay şairleri;Sır bölgesi, Sariarka ve Yedisu ozanlarıyla görüşmüştür. Onların eserlerini kayda geçirip halk arasında yayılmasına vesile olmuştur. Doğu dillerine hâkim olan şair, klasik edebiyatın şairlerinin eserlerini ve folklor çalışmalarını da okumuştur. Firdevsi, Hafız, Cami, Fuzuli, Navai'nin şiirlerini tanımıştır. O, XIX. asrın son on yılından itibaren Petersburg, Kazan, Ufa, Taşkent yayınevlerinde Kazak halk edebiyatına ait yazma nüshaları ile Doğu tarzındaki kıssa ve destanları yayınlama işine girişmiştir. Kazan'da otuz civarında kitabı yayınlanmıştır. Bu bağlamda Kız Jibek'i altı defa (1900, 1903, 1905, 1908, 1909, 1910, 1911), Ayman-Şolpan'ı dört defa (1896, 1901,

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, fcolak@ohu.edu.tr.

1913, 1916), Sara Kızla Bircan'ın Atışması'nı beş defa (1898, 1900, 1901, 1902, 1907), Alpamis'ı bir defa (1899), Kenesarı-Navrızbay'ı üç defa (1903, 1915, 1924) vb. milli folklorun asıl mahsulleri ile Sal-Sal, Zarkum, Jüsip-Zeliha, Munlık-Zarlık, Şakir-Şakirat vb. doğu tarzındaki kıssa ve hikâyeleri yayımlamıştır. BinbirGece, Kerbala Çölü, Tuti'nınDoksan Bölümü, DariğaKız, Kasım Jomartvb. efsanelerin muhtevalarını kendine göre uyarlamıştır. Yusufbekdestan musannifliği ve basma işinin yanında atışmalara da katılmıştır. Onun ŞökeyKızve JalayırBahtıbayla atıştığı bilinmektedir. İlk atışmaları ayrı cilt olarak yayımlanmış (1897, 1910), daha sonra da Atışma kitaplarına girmiştir. Yusufbek 1916 yılındaki bağımsızlık ayaklanmasına katılmış, ayaklanma başarılı olamayınca isyancılarla birlikte Çin'e mecburi göçe tabi tutulmuştur. Oraya yerleştikten sonra çocuk eğitimi ve halk hekimliği işleriyle uğraşmıştır. Şairin kendisine ait eserleri ile yayımladığı kıssa ve destanlarının el yazmalarının orijinal nüshaları Kazakistan Milli İlim Akademisi Merkez Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümünde (MİK, 170 adet, 546, 570 koliler) ile Muhtar AvezovAdındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü El Yazmaları Merkezi'nde saklanmaktadır (A-İ, 901, 121 koliler) (Davıtov 2012: 69; Yıldırım, 2015: 86-96; Çolak 2017: 189-190).

Kıssa-i Navrızbay Töre

Yukarıda da temas edildiği üzere yaklaşık olarak 2700 mısradan oluşan Navrızbay Töre destanı, Kazak destancılık geleneğinin yarattığı, 20. yüzyılda yazıya geçirilen ve basılan bir metindir. Destan, yukarıda söz konusu edilen Kazak kahramanı KuttumbetliNavrızbay Töre adına yaratılmıştır. Destan metni *Kıssa-i Navrızbay Töre* başlığı altında 1915 yılında Yusufbek Şeyhislamoğlu tarafından halk anlatılarına dayalı olarak tasnif edilerek basılmıştır.

Destan baştan sonuna kadar Kazak Türklerinin atalarının göçebe hayatını geniş bir şekilde anlatır. NavrızbayTöre'nin gençlik çağındaki gücünün yanında Kazak kültürünün temel taşlarından olan göçebe hayatı, kız gönderme, at yarışması, yarışma, ayıtıs, güreş, cambı atmak gibi birçok gelenek eserin olaylarının içerisine serpiştirilmiştir.

Destan metni, Navrızbay Törenin dedesi Abılay Han'ın ölümü ve babası Kasım Han'ın doğumu ile başlamaktadır. Kasım Han, tıpkı Oğuz Kağan gibi gözleri kan kırmızısı şeklinde doğar ve zamanı gelince halkına han olur. Kasım Han, arkasında dört oğlan bırakır. Bunlar, Kenesarı, Ercan, Kudaymende ve Navrızbay'dır. Kenesarı, babasının yerine orta cüze han olur ve yanına Navrızbay'ı alır. Diğer kardeşlerin annelerinden farklı birkadından olan Navrızbay, daha on sekiz yaşında kırk yiğidini yanına alıp eğlenir ve kendisini tanıtan bir konuşma yapar. Bu esnasında Kene Han/Kenesarı da ayağa kalkar ve Navrızbay'ı öven sözler, dua eder. Devamında Navrızbay söze başlar ve bir anda destanda Navrızbay'ınadı kısaltılmışı olarak Navan/Er Navan geçmeye başlar. Destanın ilerleyen kısımlarında Navrızbay Töre yerine Er Navan kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Destan metni NavrızbayTöre'nin şahsında Kazak direniş hareketi ile sosyal yaşamının kültürel kalıtlarının toplandığı olaylar silsilesi olarak devam eder (Davıtov: 2012: 69-167).

Tarih Gerçekliği Zemininde Destan Kahramanları

Navrızbay Destanı'nın kahramanlarından bazıları, diğer Kazak destanlarında da olduğu gibi gerçekten yaşamış ve halkı adına yararlı işler yapmış kişilerdir. Bu kişiler, hayatta iken gösterdikleri kahramanlıklar sayesinde halk dimağında derin izler bırakmış ve bu sayede çeşitli destanlarda kahraman olarak kendilerine yer bulmuşlardır. Söz konusu bu kahramanlar tarih gerçekliğinden çıkıp destan gerçekliğine dahil olduklarında farklı zamanlarda yaşamış olsalar bile aynı zaman dilimi ve olaylar içerisinde yer alabilmektedirler ki, destan katmanı dediğimiz şey de bundan başkası değildir. İncelediğimiz destanda Navrızbay, Abılay Han ve Kenesarı farklı tarihlerde ve farklı olaylar ekseninde yaşamış olmalarına rağmen, destanda aynı olay içerisine dâhil edilmişlerdir. Destanda, tarih gerçekliği zemininde Navrızbay, Abılay Han ve Kenesarı tarihte yaşayan kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kahramanlar hakkında kısaca şu bilgiler verilebilir.

Navrızbay Töre

Destana adını veren ana kahramandır. Kazakların Şapıraştı boyuna mensup Navrızbay Töre, Kazak soylularından Kuttumbet'in oğludur ve 1706 yılında Yedisu bölgesi Alatav (Aladağ) eteklerinde doğmuştur. Navrızbay'ın doğumundan itibaren Kazak kahramanları hakkında anlatılan destanlar, efsaneler ve zengin manevi kültür ortamında büyüdü. Onun çocukluk ve gençlik çağlarında İle, Talas, Alatav ve Karatow civarındaki Kazak ve Kırgızlar Moğol Kalmuk/Cungarların esareti altındaydı. XVIII. Yüzyılda Moğol Kalmuk/Cungarlara karşı başlatılan Kazak milli kurtuluş savaşında savaşmış ve üstün yararlılıklar göstermesi sonucu, ülkenin efsanevî kahramanlarından biri haline gelmiştir. Öte yandan, halka baskı yapan düşmanın işkencelerine maruz kalmıştır. Bu durum Navrızbay'ın vatan sevgisini ve onu düşmanlardan temizleme düşüncesini güçlendirmiştir. Bütün Edebî ve tarihî kaynaklar ile efsanelerde kahraman olarak yer alması, 1727-1731 yılları arasında Kazak halkının Moğol Kalmuk/Cungarlara karşı gösterdiği direnişe kadar

götürülebilmektedir. Alatav eteğinde gerçekleşen ve Şamalğan, Kaskelen, Boralday gibi bazı Kazak kahramanının şehit olduğu bu savaşlarda Navrızbay, pek çok kahramanlıklar ve fedakârlıklar göstermiştir. Kozıbası çatışmalarında sayısız askeri yöneterek komutanlık yapmış ve başkahraman unvanını almıştır.

Abılay Han

Abılay Han (1711-1781), asıl adı Ebulmansur'dur ve Kahramanlığından ve cesaretinden dolayı Kaniçer olarak da bilinir. 1771 yılında Kazakların orta cüzünün hanı seçilir. Kalmuk/Cungarlara karşı yaptığı savaşlarla ün kazanmıştır. Kenesari'nin dedesidir.

Kenesari

Kene olarak kısaltılır ve Kenesari Kasım veya Sultan Kenesari Kasım olarak da bilinir. Babası orta cüz hanı Kasım ve dedesi Abılay Han'dır. Rusların 1822 yılında Orenburg Kazakları için çıkardığı yönetim şeklinin 1824 yılında orta cüze uygulanması neticesi sultanlıklar kaldırılır ve 1835 yılından sonra ise Kazak topraklarına el konulmaya başlanır. Bu uygulama halkın şiddetli muhalefetine sebep olur ve Kenesari, kardeşleri Sarıcan ve Esengali ile birlikte halkı silahlendirilerek mücadeleye başlarlar. Kenesari ayaklanması Rusları uzun yıllar meşgul eder ve nihayetinde Kırgızlara karşı mağlup olan Kenesari korkunç bir şekilde öldürülür. Bu yenilgi ile birlikte Ruslar da Asya'ya kalıcı olarak yerleşirler (Özdemir, 2007: 23-25).

Sonuç

Kıssa-ı Navrızbay Töre, Kazak direniş hareketleri zemininde oluşturulmuş olaylar zincirine Navrızbay Töre, Abılay Han, Kenesari gibi Kazak hanlarının dâhil edildiği Yusuf Şeyhislamoglumusanıflığında oluşturulmuş bir destandır. Destanın ana kahramanlarından olan Abılay Han bağımsızlık hareketinin öncülerinden, Kene Sarı ise Ruslara karşı yürütülen 19. yüzyıl Kazak bağımsızlık hareketlerinin efsanevi kahramanıdır. Bu iki kahramanın yaşadığı tarihi serüvenler, Abılay Han'ın torunu olarak 18. yüzyılda dünyaya gelmiş Navrızbay Töre'nin hayatı etrafında şekillendirilmiştir. Destan metninin içerisine tarihî gerçeklik ifade eden direniş ve bağımsızlık hareketlerinin yanında, Kazak halkının günlük yaşamı, gelenekleri, kültürleri ve çeşitli inanç öğeleri de dâhil edilmiştir. Sözlü kültür geleneği çerçevesinde oluşturulan halk anlatılarından birisi olan bu destan, Kazak sahasına aittir. Azerbaycan sahasında anlatılan Nevruz Bey hikâyesi ile isim benzerliğinin dışında bir ilişkisi bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Bayram, Bülent, (2004), Alkanay Batır Destanı (İnceleme-Metin), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Manisa.

Çolak, Faruk, (2017), Kazakça Hallac-ı Mansur Destanının Motifleri, I. Uluslararası İpekyolu Akademik Araştırmalar Sempozyumu Bildiri Kitabı, Nevşehir, s. 188-192;

http://olgaramirez.com/uploads/sempozyum_tammetinEKitap.pdf; son erişim: 28.2028.

Davitov, Sarsenbi, (2012), Han Kene, Ana Tili Yayınları, Almatı.

Özdemir, Emin, (2007), 20. Yüzyılın Başlarında Kazakistanda Fikir Hareketleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

Yıldırım Seyfullah, (2015), Kazakların Dariyğa Kız Destanı, Kalem Kitap Yayınları, Ankara.

SESEN/ŞEŞEN/ÇEÇENİN MİTOLOJİK KÖKENİNE DAİR BİR EFSANE

Öğr. Gör. **Perizat YERTAYEVA***
Prof. Dr. **Faruk ÇOLAK****

Özet

Sesen/şeşen/çeçen kelimesi, tarihi Kıpçak Türkçesinin devamı olan bugünkü Türk lehçelerinde yaşamaktadır. Türk halk edebiyatının önemli yazılı kaynaklarından birini teşkil eden etimolojik sözlükler, gerek folklor, gerekse halk edebiyatı ile ilgili çalışmalarda göz ardı edilmesi mümkün olmayan eserlerdir. Bundan dolayı çalışmamızda kelimenin mitolojik kökeni, hangi anlamları ihtiva ettiği üzerinde etimolojik sözlükleri de dikkate alarak durulacaktır.

Anahtar kelimeler: *sesen, şeşen, çeçen, Altay efsanesi, mitoloji*

A LEGEND ON THE MYTHOLOGICAL CORRESPOND OF SESEN / ŞEŞEN / ÇEÇEN WORDS

Abstract

Nowadays, the words Sesen / şeşen / çeçen have been in Turkish dialects, which are continuation of the historical Kipchak Turkish dictionaries. These etymological dictionaries, folklore and folk literature which constituted one of the significant written sources of Turkish folk literature as an artefact cant be ignored. Therefore, our study will focus on the mythological root and the meaning of the words in etymological dictionaries.

Keywords: *sesen, şeşen, çeçen, Altay legend, mythology*

GİRİŞ

Şeşendik söz söyleme geleneği Kazak, Kırgız, Tatar ve diğer Türk boylarında bir kültür olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeşendik söz, sıradan bir söz olmaktan çok, toplumsal normların belirtildiği sözlü emirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Folklorun toplumsal işlevi çerçevesinde bakıldığında ise, atkı göçebe kültürünün bir mirası olarak toplumun yazılı olmayan kanunlarını, kurallarını belirler. Folklor metinlerinin eğitim işlevi çerçevesinde yeni yetişen nesillerin uyması gereken kuralları nesilden nesile sözlü olarak aktararak törenin devamlılığını sağlamaktadır. Bunlara bağlı olarak şeşendik sözlerin yaratıcısı olan şeşenler de sadece birkaç kelam etmenin ötesinde anlamlar ifade eder ki, bunun en önemli göstergesi toplumda kazandıkları statüdür. Bu çalışmada şeşen kelimesinin etimolojisi verilerek bu etimolojiler içerisinde pek fazla haberdar olunmayan ve mitolojik açıdan oldukça önemli olan bir efsane metni yorumlanacaktır.

ŞEŞEN KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ

Kazak dilinde *şeşen* olarak telaffuz edilen kelime, zaman zaman *sesen* ve *çeçen* olarak da telaffuz edilmektedir. Her ne şekilde telaffuz edilirse edilsin veya hangi söyleniş tercih edilirse edilsin şeşen; günümüz Kazak, Kırgız, Başkurt, Tatar vd. Türk topluluklarında hikmetli söz söyleyen kişi karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu kelimeden türetilen *şeşendik* söz ise şeşenler tarafından çeşitli problemleri çözmek amacıyla söylenmiş sözlü kurallar silsilesi olarak anlaşılmaktadır. Bu sözler, hem nazım hem de nesir olarak söylenebilmektedir. Nazım olanların formu ise icracının yeteneği ve problemin çeşidine göre farklı uzunlukta ve formlarda icad edilmektedir.

Altay dillerinde sadece dilbaz, hazırcı cevap veren kişi anlamıyla birlikte keskin nişancı ve hedefi tam on ikiden vuran kişiyi karşılayan Şeşen kelimesi; Moğol, Buryat, Kalmuk dillerinde de “kaken”, “sesen” kelimeleri bilge, düşünür, kıvrak zekâlı gibi anlamlarıyla birlikte “hedefi tam on ikiden vuran kişi” anlamını da karşılamaktadır. Kelime bu anlamlarıyla çeçen ve sasan şeklinde Altay, Yakut ve Tuva (Qazaqtilinin Kısaca Etimolojik Sözlüğü 1966: 222) dillerinde de yer almaktadır. Altay Dil Ailesine mensup Mançu-Tunguz dilleri konuşan Evenki, Even, Nanai, Udihe, Oroch, Ulç gibi toplulukların dillerinde deyer alan çeçen sözü; akıl, düşünce, bilgin, becerikli, hızlı, çalışkan (Karşılaştırmalı Tunuguz-Mançu Dilleri Sözlüğü-II, 1975: 471-472) anlamlarını günümüzde muhafaza etmeye devam etmektedir. Kazak alimi Edige Tursunov, şeşen kavramının kökeninin Ural-Altay dil ailesinin ortak mirası olduğunu ifade ederek tarihi serüvenini ise söz konusu dil ailesinin henüz kollara ayrılmadığı dönemlere kadar gitmektedir (Tursunov, 1999: 37)

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü doktora öğrencisi, perizat.yertayeva@ohu.edu.tr.

**Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fcolak@ohu.edu.tr.

Tursunov'ın ішәret ettiđi шешен kelimesinin Ural-Altay dil ailesinin ortak mirası olması durumunu, Fin-Ugor dillerinden olan Mari dilleri sözlüğünde anlamını yitirmeden bugüne kadar kullanıla geldiđini ortaya koymaktadır. Fin-Volga dillerinden olan Mari dilinde “цечен/tsetsen” kelimesi ағаç kazıklardan yapılan abluka, çit anlamına gelmektedir ve avcılıkla ilgili bir terimdir. Ayrıca, bu dildeki “цечен пичым ыдырен кеаш/ tsetsenpiçımyıdirenkeaş” deyiimi “hızlı konuşup, çabuk cevap vermek” anlamında da kullanılmaktadır. Buna örnek olarak “чеченкумыл/çеçен kumıl” deyiimi keyfi yerinde, morali yüksek anlamında kullanılmaktadır (Mari dili sözlüğü, 1990:820; 2005: 670). Kelimenin Mari dilindeki güncel anlamı, Tuva Türkçesindeki “herkesten farklı, özel, kimseye benzemeyen” anlamıyla benzeşmektedir.

Eski Моғолcadaseç-/çеç kökleri; “akıl, düşünce, anlayışlı”; “keskin nişancı”; ve шешен olan kişiyi karşılamaktadır. Seç kökünden сеçен, сеçелекү, сеçеле, çеçе kelimeleri türetilmiştir ki, . сеçен/çеçен; шешен anlamına gelmektedir. Сеçелекү terimi ise, hikmetli söz söylemek ve hazır cevap anlamında kullanılmaktadır. Сеçеле; söz yarıştırmak, шешенlik sanat göstermek; çеçе; nişancı ve okun tam yerine değmesi anlamında kullanılmıştır. (Ahet, 2017) Ayrıca günümüz Моғолcasında “tsetsenmergen”, шешен, dilbaz; “tsetsenüg”, шешенlik söz; “tseenuhantay hun”, шешен, akıllı kişi anlamlarında kullanılmaktadır. (Цэвэл, 1966:912, 808-809; Базылхан1984: 886,700-701) Ferdinand D. Lessing'in Моғолca-Türkçe sözlüğünde, “Seçен (сэцхэн)”, akıllı, ağır başlı, zeki, aydın, tedbirli, uyanık; “seçен mergen kümün”, bilgi sahibi kişi; akıllı, zeki ve aydın kişi anlamına gelmektedir. “Seçerke (сэцэрхэх) seşerheh”, zekâ, akıl ve bilgisini göstermek; “Seçerküü (сэцэрхүү) seşerhü”, bilgisini başkalarına gösteren, açık göz, akıllı ve uysal (çocuk) anlamını vermektedir. (Ferdinand, 2003:1056) Aynı zamanda XII-XIII yy kaynaklarına göre Türk, Моғол boy ve kabilelerinde Сеçен-шешен diye unvan olduđu da görölmektedir. Mesela Моғolların sırlı şeceresinde Tayşwıt boyunda Tumbınai Сеçен, Konırat boyunda Dai Сеçен vb. isimleriyle birlikte kullanılmaktadır. (Bazılhan 2006:71-77-95)

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle “шешен” kelimesinin Ural-Altay dil ailesinin bütün kollarında kullanıldığını, tarihsel olarak da bu dil birliđinin bütünlüğünü muhafaza ettiđi dönemden günümüze kadar varlığını sürdürdüğünü, yine aynı dil grubu içerisinde “сеç” kökünden türetilmiş pek çok kelimenin yer aldığını ve farklı şekillerde telaffuz edilerek kullanılan kelimelerin benzer şekillerde anlamlandırıldığını görmekteyiz.

Tarihi Türk kaynaklarında шешен kelimesi ile ilgili kayıtlara da rastlanmaktadır. Bu kayıtlardan ilki XI yüzyıldayazılmış Kaşgarlı Mahmut'un Divanü Lügat-it- Türk'tür. Divanda çеçен/шешен/sesen kelimesi rastlamamakla beraber, шешен kökünden türetilmiş bazı kelimeler yer alır. Kökü шеşolan kelimelerden сеş/шеş-fiilleri bilinen geçmiş zamanın 3. Teklik şahıs çekiminde “seşdi/ шеşdi” biçiminde madde başı olarak kaydedilmiş ve bu madde başlarının karşısına “Er attinkişenseşti (adam atın kösteğini çözdü), Er tügünşeşdi (Er düğüm çözdü) manaları verildikten sonra “ Atı ve ata benzer şeyleri bağından, kösteğinden çözerse yine böyle denir” şeklinde açıklamada bulunulmuştur. Yine divanda шеşildi fiilinin karşılığına ‘tügünşeşildi (düğüm kendi kendine çözüldü)’ (Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk 1940: 293, 13-27) şeklinde açıklama yazılmıştır. Divan'da geçen шеş kökünden türetilen kelimelere verilen anlamlardan anladığımız kadarıyla шеş veya çеç kökünden türetilen ve bugünkü manada kullanılan bir kelime vardı. Bunun olma ihtimalinin bir başka dayanağı da Ural Altay dil ailesi üyelerinde tarihsel süreç içerisinde kelimenin varlığını muhafaza etmiş olmasıdır.

Divanü Lügati't Türk'ten yaklaşık bir asır sonra (1127-1147 yılları) kaleme alınan Zamahşeri'nin Harezmi Türkçesi dil yadigârlarından Mukaddimetü'l-Edeb'de teşеş-kelimesi çözmek; шешил-kelimesi ise çөзүл şeklinde manalandırılmıştır. Benzer şekilde Eski Anadolu Türkçesinde çөзүл-anlamında шешил ve çөz karşılığı olarak таşeş kelimesi Süheyl-i Nevbahar'dan Yunus Emre Divanı'na kadar pek çok eserde geçmektedir.

Bana ol deđer diyem bildiđim

Onatlık ile tiz шеşilir düğüm (Süheyl-i Nevbahar, XIV yy)

Ol demir ki bağlamışlardı шеşilmiş yerde yatur (Siyer-i Nebi, XIV yy)

Çün cenazeden шеştiler,

üstüme toprak saçtılar

Cümle koyudan kaçtılar,

Allah sana sundum elim (Yunus Emre, XIII yy) (Özkan 2000: 609-610)

Günümüz Türkçesinin yaşayan bazı kolları шешен kelimesinin varlığını muhafaza etmeye devam etmektedir. Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde “шеş” çözmek, bağımı açmak anlamına, “шешен” kelimesi ise, zeyrek çеçен şeklinde geçmektedir. (Toparlıvd 2003: 252)

Шешен kelimesinin Kazak Türkçesinde oldukça yaygın kullanımının olduđu aşikâradır. Шешен kavramı, шеş fiilinden yani düğüm, mesele, bulmaca çözmek, açmak anlamına gelmektedir. Шеş fiil köküne fiilden isim

yapan – *en* ekinin getirilmesiyle türemiştir. *Şeşen* güzel konuşan, hatip anlamına gelmektedir. (Bayniyazov vd. 2012:742) Mesela Kazak aydını ÇokanVelihanov’ un *Tandamalı* eserinde Kazak Türkçesindeki ‘şeşen’ kelimesinin kökünün anlamını “akıllı”, “zeki” şeklinde verir. Kelimenin açıklamasında ise “Bu eski Moğol kelimesi, eski zamanda bugünkü kazakların kullandığı anlamda, azıcık ses değişikliği ile söylenmiştir. Kuzeydeki Moğollar, halksarsotsen, setsen diye de kullanırlar” (Velihanov1985:119)şeklinde açıklama yapar.

Kısaca, ‘şeşen’ kelimesi eski kullanışlarında jırav, sal, seri, sınçı, nişancı kişilerin adlarıyla birlikte söylenip, onların bilgeliğini, toplumdaki yerini göstermek için kullanılan unvan da olmuştur. Buna kanıt olarak Manas destanındaki şu mısraları gösterebiliriz.

Alıp Manas Destanında:

Albatıdan alğan eji (Halktan aldığı eşi)

Ermen Çeçen abakay boldı (Ermen Çeçen soylu hanım idi)

Kaçan tuşta Ermen çeçen (Her zaman Ermen Çeçen’in)

Eki caak kızıl maral(İki yanağı kızıl *yaban* gülü)

Eki köziottyküygen(İki gözü ateş gibi yanardı)(Surazokov, 1959:28)

Yukarıda gösterdiğimiz örnekte kahramanın annesinin adı Ermen Çeçen olarak anlatılmaktadır. Ermen sözü güzel; çeçen ise tatlı sözlü, hatip; üslup sahibi sıfat olarak kullanılmış ve hanımlar için kişi adı, unvanı seviyesine yüceltilmiştir

Şeşen/sesen/çeçen kelimesinin yukarıda aktarılan çeşitli dillere ait anlamı göz önüne alındığında “akıl”, “kıvrak zekâli”, “düşünce”, “becerikli”, “bilgin/bilge”, “aydın”, “düşünür”, “hızlı”, “çalışkan”, “dügüm çözmek”, “hikmetli söz söylemek”, “hazır cevap”, “herkesten ayrı”, “kimseye benzemeyen”, “ayrı bir özelliğe sahip” ve “hedefi tam olarak vuran kişi” anlamlarında veya bu özelliğe sahip kişi karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu anlamlar dillere göre farklılık göstermekle birlikte birkaç önemli anlamı üzerine yüklenmiş ve bu anlamlarda birlik sağlamıştır. Bunlar, *çözmek* ve *farklı* yani *seçilmişkişi* olmak, *hedefi tam isabet vurmaktır*. Birileri dilde ya da bazı halklarda keskin nişancı olarak, diğerinde ise güzelliği ile farklılık göstermektedir. Bu yüzden bazı dillerde “*keskin nişancı*” ve “*güçlü, güzel*” gibi anlamlarını korunmuştur. Ortak anlamı *yaradılışı farklı, herkesten ayrı, ilahi anlam yüklemiş, Tanrı tarafından gönderilen özel kişiolarak* karşımıza çıkmaktadır.

ŞEŞENİN MİTOLOJİK KÖKENİNE DAİR BİR EFSANE

EdigeTursunov, şeşenkavramının kökeni Ural-Altay dil ailesinin henüz kollara ayrılmadığı karanlık döneme kadar götürmekte ve böylece kavramın kökeninin eskiliğine işaret etmektedir. Bu kavramın tılsımlı (sihirli) güçler ile insanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen örf-adet araçlarından ve bu sihirli güce sahip kişiler ile bunların ritüellerinden kaynaklandığını (Tursunov, 1999: 37)belirtmektedir. Tursunov’un bu kanaate hangi veriye dayanarak ulaştığı konusu açık değildir. Çalışmasında dayandığı kaynak hususunda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Tursunov’un söz konusu ettiği kutsalve tılsımlı güçlerin sihirli sazı ve etkili konuşmalarıyla memnun edip, insanların isteklerini ilahigüçlere ileten ritüel araçları şeşen olarak ifade etmesi bir Altay Türk efsanesine konu edilmiştir. Efsane metni şu şekildedir:

“İnsanoğlunun bulduğu ilk yiyecekler; Hayvanlarla düşmanlık; Ateşin meydana gelmesi; Evlilik ve Ölüm

İnsanoğlu AruunSyudun’dan gönderildiği zaman, Ülgen ona tüm yenilebilen (kullanılabilen) ot ve meyveleri gösterir ve şöyle der: “İstediyinin tadına bakıp, yiyebilirsiniz” der. Targın-name bitki ve otların tadına bakarak onların besleyici olduğunu anlar.

Yaz boyu taze meyve ve bitkilerle beslenip, sağlıklı olan insanoğlu, güz gelince otlar kurumaya başladığında o da ot gibi solmaya başlar (halsizleşir yüzü sararır), ilk kışı zar- zor geçirir. Gelecek senesine yaşadığı acı deneyimden sonra, taze sebzelerini hazırlar, kışa hazırlık yapar. Kış geldiğinde hayvanlar bunun hazırladığı yiyeceklere gelmeye, yemeye başlar. Yiyeceklerin biteceğini gören insan, hayvanları sopayla döver ve kovalar. Kırgın hayvanlar ve sığırlar balıkları, kuşları çağırıp, Ülgen’e şikâyetlerini iletir. Ülgen hayvanları dinlemek için, herkesi Targın-nameye toplar, şikâyet ve açıklamalarını dinleyip şöyle der: “Balık ve kuşlar istediklerini yesinler, diğer hayvanlar otları yesinler, insanlar ise tohum ekmeğini ve hayvanların etlerini yesin, hayvanlara ait olanlara dokunmasın. Hayvanlar da insanlara ait şeyleri yemesin. İnsanlar hayvanları öldürüp, derilerini çıkarıp, onlardan giysi yapıp, etini ise kaynatıp yesinler. Bu yüzden ki hayvanlar insanlardan korkup uzaklaşır ve onları düşman görmeye başlar. İnsanoğlu ot ve bitkilerle beslenirken, ateşin kullanılmasını ve faydasını bilmiyorlardı. Ülgen insanoğlunun yiyeceklerini belirledikten sonra, gökten siyah ve beyaz olmak üzere iki taş indirir ve eline kuru ot alıp avucunda ezer. Daha sonra otu bir taşın üzerine koyup, diğer taşla vurur ve böylece kıvılcım (ateş) çıkar ve ot yanar. İlk

ateşi takip eden Ülgen ona işaret ederek şöyle der: “Bu ot adamninküçünentaşhatuyuşhan ot- Bu ateş babamın gücünden çıkan ateş. İnsan ve hayvanlar yeterince çoğalınca ölümü unuturlar. Daha sonra ise yeryüzü dar gelmeye başlar ve sığmazlar. Bu sebepten dolayı Ülgen’in hizmetçisi Yara Çeçen onları bir araya toplayıp, hayatın sonunu anlatması için insanlara gönderilir. Yara Çeçen birçok kızın olduğu bir kulübeye (eve) gelir. Ama o eve girdiğinde, bütün kızlar gülmeye başlar. Çünkü kızlar Yara Çeçen’i komik bulmuşlardır. Bu duruma kızan Yara Çeçen şöyle der: Beni sizin yaşam sürenizi belirlemem için Ülgen gönderdi. Şimdi siz benimle alay mı ediyorsunuz? Öyleyse her birinize şöyle olsun:

Senin karaciğerin farklı olsun,

Yabancı bir yerde gittiğinde aklın başında olsun.

Siyah uzoreche (ahşaptan yapılan dekor türü) senin çeyizin olsun;

Ana-baba evinde büyümemelisin;

Eski atın aygırının kaburgalarını kır;

Seninle ilgili söz bu olsun;

Örgün senin ikiye bölünsün!

Bundan sonra kızların akli ve kalbi değişir, baba evinden çıkıp evlenmeye başlarlar. Bundan önce ise onlar hayvanlar gibi akrabalık bağı ve evlilik kanunlarını bilmezlerdi. Yara Çeçen bütün yaratıkları bir araya toplayıp, herkese yaşam süresini belirler. Hayvanların içinde en çok balıklara uzun ömür verir. Diğer hayvanların yanında mahcup olmasın diye onlara her balıktan 800 balık çıkacak şekilde 800 yıl ömür verir.

Sonrasında Yara Çeçen eğer hayvanlar öleni görmezse, ölümü, ölmeyi anlamazlar diye ölümü göstermek ister. O kılıcı alıp insanın boynundan bir vurup, boynunu keser ama insan ölmez ayağıyla yürümeye başlar, bu sefer iki dizinden vurur ayağını keser; ama bu sefer insan iki koluyla emeklemeye başlar, bu sefer de iki kolunu keser böylece öldürür. Bugüne kadar kendi aralarında hiç kavgayı bilmeyen insanlar düşmanlığı, öldürmeyi, kavgayı öğrenirler.” (Verbitskiy 1893: 97, 98)

Verbitskiy’den aktarılan yukarıdaki efsanede Tanrı Ülgen’in yardımcı rolündeki Yara Çeçen, Tanrı’nın katından gerçek dünyaya inmiş ve bu dünyada birtakım olay ve varlıklara düzen vermiştir. Yara Çeçen’e verilen bu düzenleme, denetleme, yaşam ve ölüm verme fonksiyonları onun Tanrısal yönüne işaret etmektedir. Sosyal normlar koyan ve düzenleyen bir fonksiyon icra eden Yara Çeçen, gerek isim olarak birebir benzeşmesi, gerekse ifa ettiği işlerin fonksiyonları yönüyle şeşen ile birebir örtüşmektedir. Bu durum da Şeşen’in toplumdaki statüsüne işaret etmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak şeşen/sesen/çeçen kavramları Ural Altay dil ailesinin tamamında varlığını sürdürmüş ve fonksiyonlarını muhafaza etmiştir. Özellikle Türkistan Türkleri arasında fonksiyonunu hâlâ devam ettiren şeşenin bu kadar itibar görmesi, hem icra ettiği fonksiyonun söz konusu topluluklarda gücünü korumaya devam etmesidir. Şeşenlerin söyledikleri sözlerin kanun olarak kabul edilmesi onların ilahî bir yönleri olduklarına işaret eder ki, bize göre bu dair inanç kırıntısı kaynağını Verbitskiy’in aktardığı efsanedeki inanıştan ve mitolojik kökenden almaktadır.

KAYNAKÇA

- Tursunov E.D, (1999) Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау, Astana, s 37;
 Verbitskiy V.İ, (1893) Алтайские инородцы, Moskova, s 98;
 Ola, İoşkar (1990) Mari dili sözlüğü 820;
 Karşılaştırmalı Tunuguz-Mançu dilleri sözlüğü. (1975) II c, Leningrad, s 471-472;
 AhetMamai, (2017) “Şeşen sözü kaidanşıqqan?” DalanewsKz gazetesi, Almatı
 Bazılhan B, (1984) Монгол-казах толь (Moğolca-Kazakça sözlük) Өлгий, s 886,700-701
 Ferdinand D. Lessing, (2003) Moğolca-Türkçe Sözlük II, Ankara s 1056
 Atalay, Besim (1940) Kaşgarlı Mahmud, DivanüLügati’t-Türk, Tercemesi, II cilt, Ankara
 Özkan, İsa, (2000) Türk Boylarının sözlü edebiyatında “çeçen, şeşen, sesen” kelimesinin etimolojisi”,
 Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurult Bildiri, Kültür Bakan yay, 26-28 Mayıs Ankara
 Velihanov, Çokan, (1985) Tandamalı. Almatı, s 119
 Verbitskiy, V. İ., (1893), Алтайские Инородцы (Altayskiyeinorodtsi), Moskva.
 Bayniyazov, A –Kenan Koç-Vehbi Başbakan (2012) Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü,
 Almatı
 Surazokov, Sazon, (1959), Altay Baatırlar, GornoAltaysk, II c, s 28-29
 Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2003) Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, TDK s 252

TÜRKLERDE AT KÜLTÜRÜ ve ATA DAİR İNANIŞLAR

Nurten AY*

Özet

Atın Türkler tarafından evcilleştirilerek binek hayvanı olarak kullanılmaya başlanmasının ardından Orta Asya'nın bozkırlarında yeni bir medeniyetin kurulmasını sağlamış ve böylece at, yeni bir tarihi süreç başlatmıştı. At üzerinde kurdukları devletlerle diğer milletleri dize getiren Türkler, ata büyük önem vermişlerdi. Atın sağladığı yararlarınunkutsal sayılmasına ve dini anlam yüklenmesini sağlamıştı. Bunun yanı sıra at, savaşlarda Türklerin üstünlük kazanmasını sağlamış efsanelerdeki kahraman figürlerinin en yakın dostu olmuştu. İslamiyet'ten önceki ata dair yapılan törenler ve kaidelerin büyük çoğunluğu İslamiyet'in Türkler tarafından benimsenmesinden sonra da kendine yer edinmiş ve günümüzde Orta Asya'da ve Anadolu'da bu gelenekler devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: *At kültürü, Orta Asya, Şamanizm, Gök Tanrı.*

HORSE CULTURE IN THE TURKISH AND BELIEFS ABOUT HORSE

Abstract

After the horse was domesticated by the Turks and started to be used as a passenger animal, it established a new civilization in the steppes of Central Asia and thus started a new historical process. The Turks, who defeated other nations with the states they built on horses, gave great importance to horses. The benefits provided by the horse ensured it to be sacred and to bear religious significance. In addition to this, the horse became the closest friend of the heroic figures in the legends who gave the Turks the upper hand in the wars. The ceremonies and the great majority of the bases made up of the ancestor before Islam took their place after the adoption of Islam by the Turks and these traditions continued in Central Asia and Anatolia today.

Keywords: *Horse culture, Central Asia, Shamanism, Great God*

GİRİŞ

At çok eski çağlardan itibaren Türkler tarafından Orta Asya bozkırlarında evcilleştirilmiş ve insanlığın hizmetine sunulmuştu. Atın evcilleştirilmesi Türklerle bir yaşam tarzı kazandırmış, hayatlarının her alanında atlar Türklerin yardımına koşmuştur. Gerek savaşlarda düşmana ezici bir üstünlük sağlaması gerekse dini ritüellerde, sosyal ve ekonomik hayatta yerini alması atın önemini artıran unsurlar olmuştu. Bu sebeple atın evcilleştirilmesi, medeniyetlerin gelişmesinde belirli rol üstlenmesinin yanı sıra tarıma bağlı hayvancılığın kökleşmesi ve gelişmesini sağlamış, binek hayvanı olarak kullanılması ise insanlık tarihinin önemli bir kültür aşaması kazanmasına yol açmıştı.

At, binek hayvanı olarak evcilleştirildikten sonra insanların kolayca bir yerden bir yere gitmesini sağlamış, birbirinden habersiz insan topluluklarının kültür alışverişinde bulunmalarını sağlayarak medeniyetlerin kurulmasında etkin rol oynamışlardı (Çınar, 1993: 13). Ayrıca ata dayalı bir kültür olan Atlı-Göçebe Bozkır Kültürü'nün de gelişmesinin temelini oluşturmuştu. At, göçebe hayatın temel unsuruydu. Göçebelerin günlük hayatı atın üzerinde geçirdi. Büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması ve korunması, otlakların seçilmesi ve elde tutulması gibi bozkır ekonomisinin dayandığı bu işler zamanın en hızlı aracı olan at sayesinde gerçekleştirilirdi. Dolayısıyla devlet, at üzerinde kurulur ve at üzerinde yönetilirdi (Bedirhan, 2004: 20-21). At, Türklerin inanış sistemine de girmiş, İslamiyet'in kabulünden sonra dahi gelenek olarak at ile ilgili unsurlar uzun yıllar devam etmişti.

1. TÜRK DEVLETLERİNDE AT

At, Türklerin tarih sahnesine çıkışından itibaren onlara sağladığı çeviklik ve hızlilik sayesinde düşmanlarına karşı üstünlük kurmalarından dolayı Türklerin yaşam tarzının vazgeçilmez bir parçası olmuş, sosyal ve ekonomik hayatın temeli olmasının yanı sıra gelenek ve göreneklerde de at, yerini almıştı. Türkler sahip olduğu at kültürü ile onları, diğer kavimlerden ayırarak farklı bir dünya görüşüne sahip olmalarını sağlamıştı (Kazıcı ve diğerleri, 1982: 12)

1.1. İslamiyet'ten Önce Türk Dini

Türk kültüründeki inanç ve inanç unsurlarını belirlemek için Türklerin kadim dini olan Gök Tanrı dininin incelenmesi gerekir. Türklerin İslamiyet'ten önce bütün Türk topluluklarında yaygın ve uzun süreli dinleri Gök Tanrı diniydi. Fakat günümüzde hatalı olarak birçok kaynakta Şamanizm olarak gösterilmişti.

*Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Mezunlu, nurten_ay@windowslive.com.

Fakat şamanlık kurumu falcılık, büyücülük, halk hekimliđi, halk ozanlıđı gibi özellikleri üzerinde bulundururdu (Erođlu ve diđerleri, 2005: 762).

Şaman sözcüđü, Mançu-Tunguz dilinden gelmektedir ve Tunguzca şaman, saman; Mançu dilinde sama'dır. Türk kavimlerinde ise, şaman sözcüđü "kam" sözcüđüne karşılık gelmekteydi. Şamanizm, trans durumuna geçebilme yeteneđindeki kimselerin, dođaüstü varlıklarla ilişki kurarak onların güçlerine sahip olmalarından bu güçleri toplum adına kullanmalarından ve bu amaçla yapılan dinsel-büyüsel pratik ve törenlerdi (Örnek, 1988: 47-48). Türkler Şamanist olmakla birlikte Altay ve Yakut Türklerinin benimsediđi anlamda şamanlıđın bir din olarak kabul edildiđini söylemek dođru deđildir. Bununla birlikte eski Orta Asya'da Şamanizm bir din olarak kabul görmese de din kadar etkili olmuştı. Bu bağlamda şamanizmin esasları Gök-tanrı, güneş, ay, yer, su, ata (ceddi âlâ) ve ateş (ocak) idi (İnan, 1986: 1-2).

Eski Türk inancına göre tanrıların en yükseđi, insanođullarının atası olan Tengri Kayra Kan (veya Bay-Ülgen) kişiyi ve bunun aracılıđıyla yeryüzünü yaratmış, kişinin kendisiyle mücadeleye girmesi üzerine ona Erlik adını vererek, ışık diyarından, yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalında bir cins insan türetmiştir. Kamlık inancına göre kâinat üst-üste katlardan müteşekkildir. Bu katlar belirli bir düzen üzere birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan dolayı Kam sanatını icra ederken, bir kattan diđerine geçmek için büyük bir güç sarf etmek zorundadır. Yukarıda on yedi kat vardır ve ışık âlemini teşkil eder. Aşađıda yedi veya dokuz kat bulunur. Bu da karanlıklar dünyasıdır. İnsanlar da bu iki âlem arasında, yani yeryüzünde yaşarlar. Koruyucu ve iyi ruhlar bu ışık diyarında bulurlarken, kötülüđün kaynakları da yerin altındadır. Göğün en üst katında ise altın bir taht üzerinde, dokuz erkek ve dokuz kızı ile beraber Bay-Ülgen oturmaktadır (Gömeç, 1998: 41).

Yer-sular tabiat güçleri, yaşadığımız ülke, dađ, orman, su, yer ve vatan toprađı kutsal sayılmış ve bunlar korunmaya alınmış, oralarda yetişen ağaç ve ormanlar kutsallıkları nedeni ile kesilip koparılmamıştır. Atalar kültü, Patriarkal aile tipinin egemen olduđu toplumlarda karşımıza çıkan bu kült, Türkler için de söz konusudur. Bu inanç sisteminde topluma önderlik eden kişiler kutsal sayılmaktadır. Türbe, kümbet, yatır, evliya ve erenler gibi ziyaret yerleri bu inanışla ilgilidir. Bir de ölümler kültü vardır ki, bu da kendi ölümlerimiz, atamız ana-babalarımızın ruhunun kutsanmasıdır (Güngör, 2007: 1-2). Gökyüzünde bulunan güneş ve ay kutsal sayılıp onlara da kurbanlar kesilmekte idi (Pamir, 2003: 158). Ateş kültünün de Türklerde önemli bir yeri vardı. Onun maddi ve manevi kirleri temizlediđine inanırlardı (Erdem, 1988: 82).

Kam/ Şaman, ayin esnasında girdiđi "extase" hali içinde ruhunun göklere yükselmek veya yer altına inmek ve oralarda gezip dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldıđını hisseden bir "trance" ustadır. Transe halindeyken ruhları hükmü altına alarak ölümlerle, şeytanlarla, cin ve perilerle irtibat kurar. Radlof'un verdiđi bilgiye göre, Kamların yaptıkları ayinler, âlemin hâlikı olan Tanrı'ya ibadet ve duadan başka bir şey deđildir (Erođlu ve diđerleri, 2005: 763). Gök Tanrı, kutsal ruhlar ve Türkler tarafından kutsal sayılan bazı hayvanlar Türklerin inanç sisteminde yer almış ve İslamiyet'ten sonra da bu inançlar gelenek haline gelerek uygulanmıştı. Türkler için kutsal sayılan hayvanlardan biri at idi. İbadetlerde, cenaze ve festivallerde yerini alan at ve ata dair ürünlerle yapılan ruhları kutsama ayinleri şamanlarınkullandıđı önemli bir imge idi.

1.2. Dinde Atın Yeri ve Önemi

Türk inanç sisteminde de yer bulan at, birçok ibadet ve ayinlerde yer almış, dua ve ilahilerde ismi anılmıştı. Atlar ruhlar dünyasıyla bir araç olarak düşünölmüş eski Türklerde ruhlarla irtibat kurmak için ritüeller yapan, ölümden sonra insanların ruhunu kurtuluşa erdiren, falcı ve şifacı olan şamanın deflerine şaman atı denilmiştir. Atların ölenlerin ruhlarını öbür dünyaya götürdüklerine inanılmıştı. Bu sebeple kara kalpaklarda tabuta ağaç at denilmiştir (Beydilli, 2005: 71-72). Hasta tedavisi için ayin sırasında şaman odanın orta yerindeki Yakutlarda kutsal olan boz at postuna oturur ve ayine bu şekilde başlar. Yine ev sahibi ateşe at kılı atarak ateşin sönmesini sağlardı (İnan, 1986: 114-115).

Türkler cenaze törenlerinde kurban edilen atları başlarını sarıđa takarlardı (İnan, 1986: 5). Törenler gelenek ve görenekler bütün Türk boylarında aynı olmakla birlikte zamanla geleneklerde küçük farklılıklar ortaya çıkmaktaydı. Kırgız Türklerinde cenaze törenlerinde atlar kurban verilen hayvanlar arasındaydı. Cenaze törenlerinde at yarışları düzenlenir tören sonrasında ise ölümler atıyla birlikte eşyaları yakılırdı. Kalan kemikler toplanarak mezara yerleştirilir ve içinde yine at yarışlarının olduđu daha büyük bir tören düzenlenirdi (Ögel, 1979: 308-309). Göktürk cenaze törenlerinde ölü çadırının etrafında yedi kere at koşturulurdu (Onay, 2013: 483). Ölümler bindiđi atıyla beraber eşyaları muayyen bir günde yakılır ve külleri yılın muayyen bir gününde mezara gömölürdü. Göktürklerde ölümler yakmanın yanı sıra toprađa gömme adetleri de vardı. Öyle ki Oğuzların defin törenleri Göktürklerin defin törenlerinden farksızdı. Ölü, mal ve eşyalarıyla beraber tabuta konurdu. Atlarından servetine göre at keserler, etlerini yiyip, başını, derisini, ayaklarını ve kuyruđunu sarıklara asıp cennete gideceđi atı tasvir etmişlerdi (İnan, 1986: 177-178). Buna; Altaylılar *baydara*, Yakutlar *tabık* demişlerdi (Gömeç, 1998: 93). Ayrıca at ölü ile beraber gömölme için kurban edilirdi.

İslam öncesinde savaşçılar atlarıyla birlikte gömülmeğe idi. Orta Asya Altaylar' da 1929 yılında bulunan bir mezarda ölü ile gömülmüş on at bulunmuştu. Kuman mezarlarında ise bu sayı yediydi (Batu, 1952: 3).

At Türklerin yaşamında arz ettiği önemden dolayı at sürülerinin tanrısı olduğuna inanılmış, şamanlar ayinlerinde at sürülerinin tanrısı olan kartal ve Cesegey İyehsit hatundan güzel yeleli atlar dilemiştir (İnan, 1986: 118).

Türkler özel günlerde ve eğlencelerde, yas ve cenaze törenlerinde büyük saygı duydukları ölmüş atlarının ruhlarına ve tanrılarına kurban sunmuşlardı. Kurban sunulan hayvanların başında ise at gelmekte idi. Türklerde kurban verme iki şekilde meydana gelmekte idi. Birincisi kanlı kurbanlar, diğeri kansız kurbanlar idi. Kanlı kurbanlarda kurban hayvanı kesilmez, boğulurdu ve hayvanın ağzı burnu tıkanarak dört ayağı dört tarafa çekilirdi. Kurbanın eti kurban yerinin yanına kurulan kazanlarda pişirilirdi (Anohin, 2006: 36). Kansız kurbanlar ise tanrılara cansız ürünlerin sunulmasının yanı sıra tanrılar için başiboş salıverilen hayvanlardan oluşmakta idi (Bekki, 1996: 18). Hayvanların salıverilmesinde ıdık/uduk denilmekte idi. Bu hayvanların eti sütünden faydalanılmaz yük hayvanı olarak da kullanılmazdı. Kansız kurbanlardan biri de saçı idi. Kutsal ruhlar için yapılan saçıda kullanılan ürünlerden biri de her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden olan kısrağ sütünden yapılan kımız idi (İnan, 1986: 100).

Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra da cenazelerin atların kullanılması geleneği Orta Asya Türk toplulukları arasında uzun zaman devam etmişti. Bunun tesiri Anadolu' ya da yansımış Osmanlı İmparatorluğu padişahlarının cenaze merasimlerinde at kullanılmıştı. IV. Murat'ın cenaze töreninde üç atını ters eyerlenerek tabutu arkasında götürülmüştü. Yine Kırgız Türklerinde sultanın ölmesinin ardından yapılan cenaze töreninde sultanın binek atları naaşın tam arkasından gelerek cenaze töreninde yer alıyorlardı. 19. Yüzyıl ortalarında Kazak Türklerinde ise bu adet aynı olmakla birlikte ters eyerlenen atın üstüne ölenin elbiseleri ve başlığı yerleştirilirdi. Eyerin üzerine elbiselerin geçirildiği kuklaya 'tul' denirdi. Yine aynı gelenek Türkmenlerde de vardı (Başbuğ, 1986: 43-45).

Çetin savaşlara girmek üzere hazırlanan savaşçı erler, atlarının kuyruklarını kesip tuğ yapmak suretiyle kendilerinin fedai olduklarını, kendilerini ölüme adadıklarını ilan ederlerdi. Büyük Selçuklu Sultan Tuğrul Bey'e yapılan yas töreninde, törene katılanların atlarının kuyruğu kesiktir (Hacıgökmen, 2013: 407). Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Malazgirt savaşından önce, atının kuyruğunu keserek dullamış, savaş meydanına bu şekilde çıkarak kendini şehit olmaya bir fedai olarak hazırlamıştı. Atının da kuyruğunu keserek onu sahihsizliğe, efendisizliğe hazırlamıştı. Aynı şeyleri Alp Arslan'ın askerleri de yaparak savaştan önce atlarının kuyruklarından kestikleri tüyleri mızraklarının ucuna asarak aynı gaye uğrunda şehit olmak için yapmışlardı. Ölenlerin de mezarlarına atlarının kuyruk veya yelelerinden alınan perçemler bir sırığa bağlanarak konuyordu (Ögel, 1984: 199). Atı 'dullamak' geleneği Osmanlı zamanında da devam etmiş II. Mehmet'in ölümünden sonra da atının kuyruğu kesilerek at dul bırakılmıştı. Yine II. Murat ve Yavuz Sultan Selim'in cenaze törenlerinde atlarının kuyrukları kesilmişti (Hacıgökmen, 2013: 406).

Defin töreninde at kuyruğunu kesme âdetinin milattan önceki III-IV. yüzyıllarda mevcut olduğunu Altaylardaki donmuş mezarlardan çıkarılan atların durumu göstermiştir (İnan, 1952: 25)

Hayvanın kuyruğunu kesmek acı verdiği için bazen atın kuyruğunu kesme yerine yelesini kesip, kuyruğunu örme âdeti de uygulanırdı. Bu durum Türkiye Selçuklularında da görülmektedir. Eski Türkler'de savaş başlamadan önce alpler (yiğitler) atların kuyruklarını ipekle örüyorlar ve bunu yiğitlik alameti sayıyorlardı. Bu vesile ile onların at kuyruğunu bağlama işine " at çerm etmek" dedikleri anlaşılmaktadır (Hacıgökmen, 2013: 407).

2. SAVAŞTA AT

Onlu sistem şeklinde teşkilatlanan orduda hemen her Türk savaşa hazır durumdaydı ve askerliğe hususi meslek gözü ile bakılmamaktaydı (Kafesoğlu, 1987: 70-71) Türklerde atlı süvari birliklerinin düzenli bir hal alması ve stratejiye dayalı savaş taktiklerinin uygulanması Büyük Hun İmparatoru Mete Han döneminde gerçekleşmişti. Bu sayede at, yeni bir veçhe kazanmıştı (Ucuzsatar, 2007: 62) Atın Türklerle hareket serbestliği kazandırmasıyla insan bedenine sağladığı direnç ve dayanıklılığı arttırmasıyla çağdaşları olan yaya ordularına karşı Türk orduları büyük üstünlük sağlamıştı. Daha sonraki dönemlerde oku ve yay etkili bir savaş silahı haline getiren Türkler, yayı süratle koşan atın üzerinde kullanarak uzak savaş usulünü muharebe taktikleri sisteminde bir yenilik olarak geliştirmişlerdir (Kafesoğlu, 2006: 284) Türklerin kadim savaş tekniği olan ve yüzyıllar boyunca düşmanı yenilgiye uğratan turan taktiği (sahte ricat) diğer adıyla hilal taktiği, atın savaş esnasında sağladığı hızlı manevra yeteneği sayesinde şekillenmişti. Türk birlikleri kaçıyor gibi geri çekilerek, düşmanı üzerlerine çekip onlara at üzerinde geriye dönerek ok atarlardı. Düşman askerleri pusu yerine geldiğinde çember içine alınarak yok edilirdi (Günal, 2004: 121)

Savaşta atlar don adı verilen tüylerinin renklerine göre ayrılırdı. Böylece Türkler renklere göre savaş planları ve taktikler geliştirerek, pusu ve taarruz bölgeleri belirlenerek süvarilerin savaş esnasında istikametleri karıştırılmaları önlenmişti.

Türklerin savaşta atı nasıl kullandığını ayrıntılı bir şekilde anlatan Arap müellifi El-Cahiz (ölüm 869) eserinde “*hücum anında Türklerden bin süvari bin düşman atlısına ok atsalar onların hepsini yere sererler. Bu tür bir hücumda hiçbir ordu dayanamaz. Türk vahşi hayvana, kuşa, insana avının üzerine ok atar, o hayvanını hızlı sürdüğü halde önce arkaya sağa ve sola yukarıya ve aşağıya ok atar. Türkün ikisi yüzünde ikisi kafasının arkasında olmak üzere dört gözü vardır. Hızlı yürüyüşe, devamlı yolculuğa, uzun gece yürüyüşlerine ve memleketler katetmeye gelince o hususta cidden başarılıdır. Atını kendisi yetiştirir. Atının adını söylerse, atı onu takip eder. Türkün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerinin daha çok olduğunu görürsün. Türk hem çoban, hem siyasi, hem cambaz, hem baytar hem de süvaridir. Hülasa bir Türk başlı başına bir millettir*” (Doğan, 2006: 83) sözleriyle Türklerin atla bütünleşerek yaptıkları hareketlerden etkilenmiş bir dille aktarır. Buradan da anlaşılacağı üzere Türk savaş stratejilerinde ve ordunun geniş bozkır topraklarına egemen olmasında at, vazgeçilmez bir unsurdur.

Türklerde hâkimiyet ve devlet işareti olan tuğ da kutsal sayılan atın kuyruğundan yapılmakta idi. Bu bakımdan at kuyruğu da değerli atlarının sembolü olarak Türk topluluklarının günlük hayatlarında, geleneklerinde ve dini inanışlarında yerini almıştı. Atın kuyruğu savaşta uhreviye bir özellik kazanmakta, şehitliği kabul eden Alplerin eşi saydıkları atlarını da dul kalacağı inanışıyla kuyruklarını kesiyorlardı. Bu gelenek Türklerde dullama/tullama adını almıştı (Ögel, 1984: 197)

3. SPORDA At

Türkler hem savaş becerilerini hem de savaş yöntemlerini geliştirmek için at üzerinde oynanan oyunlar düzenlemişlerdir. Bu oyunlar sayesinde Türkler sürekli bir savaş hazırlığı içerisinde olmuş ve yeteneklerini geliştirme imkânı bulmuşlardır. Bu oyunların büyük çoğunluğu günümüzde Orta Asya da oynanmakta ve Anadolu'nun bazı yörelerinde atla oynanan bu oyunlar devam ettirilmektedir.

3.1. At Yarışları

Bu spor Türklerde çok yaygın olup doğumlar, evlenme, bayramlar, festivaller ve cenaze törenlerinde yapılmaktadır. Kırgızlar (MÖ 201-MS I. yüzyıl), Başkurtlar at yarışlarında kurallar belirlemişlerdi. Yarışlar özellikle yaz ortasında ya da sonbahar başlarında yapılırdı. Uzun mesafeli olan biniciler atlarını yormamak için atın üstünde sağ omuzları hafifçe geride olmak üzere eğik bir şekilde oturmuşlar, atlarını süratli koşturmak zorunda kaldıklarında ise ağırlıklarını üzengeye verirlerdi (Köstem, 2000: 30) Kırgızlar bayramlarda, eğlencelerde ve düğünlerde yarış düzenledikleri gibi genç kız ve erkeklerin eş seçmeleri de at yarışlarıyla yapılırdı. Genç kızlar ve erkekler koşumsuz atlara bindirilirdi ve kızı eş olarak almak isteyen delikanlılar kızın peşinden atlarla koştururlardı. Kızı yakalayan erkek onunla evlenirdi (Köstem, 2000: 30-31). Bunun yanı sıra evlenmek isteyen erkekler, gelinleri at koşturmada ve ok atmada yenmesi gerekirdi (Kalkan, 1997: 1132) Azerbaycan'da eski nevrüz şenliklerinde at yarışları ön planda gelirdi. Bir kış boyu beslenene atlar o gün dışarı çıkarılır ve binilirdi. Genellikle yılın en önemli at yarışı Ergenekon/Nevruz bayramında yapılan yarışlardır. Kazak Türkleri ise at yarışlarına bayga/baga demektedir ve günümüzde hala yapılırdı. Bayga yarışları biniciliğin geliştirilmesinin yanı sıra yetenekleri toplum önünde teşhir etmek amacıyla da taşımaktadır (Güven, 1992: 29)

3.2. Cirit

Davul zurna eşliğinde yapılan atlı savaş sporlarından biri olan cirit, Türkler tarafından mızrak talimlerini geliştirmek amacıyla düzenlenen bir oyundu. Türklerde yiğitlik, savaşçılık, sporculuk yetenekleriyle geliştirilen cirit, Anadolu başta olmak üzere Türklerin töre ve uygarlıklarını yansıttıkları her yerde oynanan ya da izleri görülen bir spor olmuştur (Köstem, 2000: 32). Oyun devam ettiği sürece davul ve zurna savaş ritimleriyle birlikte koşu ve cirit havaları çalarlar. Cirit, Türk'ün korkusuz ve gözü pek yetişmesinde ata, savaşa, kana alışmasını sağlar.

3.3. Cop oyunu

Cop oyununda kullanılan çubuk, küt budaksız ve kuru bir ağaçtan yapılmalıdır. Düz bir meydanda aralıklı üç dört metre boyunda iki direk dikilir ve bunların üzerine karşılıklı ip geçirilirdi. Karşıdan at üzerinde hızla gelen binici ipin önüne geldiğinde elindeki copu zıplayacak şekilde yere vurur. Her vuruşta cop az veya çok yerden havalanır. Copunu ipin üzerinden geçiren binici ortaya konan hediyeyi alır. Ata iyi binmek ve onu idare edebilmek bu oyun için de gereklidir (Türker, 1971: 20)

3.4. Çögen

Batıda polo adıyla tanınan ve atla oynan bu oyun ilk olarak Orta Asya'da Türkler tarafından oynanamaya başlamıştır. Çögen ucu eğri çengelli ve sapı 1. 30 metre civarında bir değnekle oynanır.

Oyundaki amaç hakemin saha ortasında yere koyduğu topu karşı takımın kalesine sokarak veya belirli bir hedefe isabet ettirerek sayı yapabilmektir. Çöğen at üzerinde çeşitli yetenekleri artıran bir askerlik eğitimi seklindedir. Çöğen oyunu için hazırlanan atlarda bazı nitelikler aranarak bu atlara özel eğitim yaptırılıyordu. Atın topa sıçraması süratle giderken kısa dönüşler yapabilmesi aniden durması veya çabuk harekete geçebilmesi binicinin isteklerini çabuk kavraması ve gürültüden ürkmemesi gerekirdi. Bu oyun daha sonra Anadolu Selçukluları ve Osmanlı devletlerinde de oynanmıştır. Babür Şah Hindistan'da kurduğu devleti güçlendirmek için Türk törelerini ve geleneklerini uygulamış bunun yanında Türk sporlarını da Hindistan'a getirmiştir. İngilizler de daha sonra çöğen oyununu 19. Yüzyıl ortalarında Hindistan'da öğrenip 1871 ülkelerine götürmüşlerdir. Böylece Türkler tarafından asırlarca oynanan bu oyun İngilizler tarafından dünyaya tanıtılmıştır (Güven, 1992: 34)

3.5. Gökbörü, kökpar, Buzkaşi, Oğlak

Bu oyun günümüzde Özbekler, Türkmenler ve Kırgızlar arasında bilinen ve oynanan bir oyundur. Gökbörünün esası atlarla koşarak oğlağı kapmaktır (Demirbilek, 1993: 219). Oyundaki oğlak başı ve ayakları kesilerek içine saman doldurulduktan sonra karnından dikilir ve bir gece su da bırakılır. Böylece hayvanın ağırlığı 30-40 kiloyu bulur.

Gökbörü oyunu başlamadan önce alanın ortasına kireçle çizilen daireye halhal veya adalet çemberi adı verilmektedir. Hakemler oğlağı yüksekçe bir yere götürüp peşlerinden koşan atlıların üzerine atılır. Oğlak ilk atıldığında on metreye ulaşabilen atlılarca kapıldığı için bu oyunda geniş göğüslü yüksek atlar seçilir. Atlı oğlakla beraber çevreyi bir tur dönebilirse oyunu kazanır (Güven, 1992: 34)

4. MİTOLOJİ VE EFSANELERDE AT

Atın kutsallığı Türk mitolojilerinde de yerini bulmuş, yaratılışı mitolojik efsanelerde yer almıştır. Yaratılış bakımından atların farklı kökenlerden geldiği Türklerce inanılmaktaydı (Öngel, 2001: 125). Gök tanrı kökenli atlar, semavi bir kökten geldiğine inanılan atlardı. Bu kökenden gelen atlar, kahramanların tanrılarıyla olan ilişkilerinde en kudretli vasıta idi. Yakut efsanelerinde at, tanrı tarafından Türk kahramanlarına hizmet için gönderildiğine inanılırdı (Tansü ve diğerleri, 2015: 4-5). Rüzgâr-hava kökenli atlar, hızı, sesi, ısı her yeri dolaşabilen zaman ve mekânın dışında hareket eden rüzgârla özdeşleştirilmişti. Rüzgârla at, iç içe kavramlar olarak görülmüş, kimi zamanda ata kanat takarak zaman ve mekânı aşır havada uçtuğu şeklinde tasavvur edilmişti (Öngel, 2001: 123). Toprak kökenli atlar, kutsal bir dağda bulunan mağaradaki bir atın kısıraklarla çiftleşip emsalsiz bir at soyunun ortaya mitolojik inanın en eskisi 5. Yüzyılın 2. Yarısında Orta Asya'da devlet kuran Akhunlar'a aitti. Su kökenli atlar, Türklere özgü olup, su ruhundan türeyen atlardı. İnsanın ilk uygarlığı sulak alanlarda kurmuş olması, sudan çıkan at mitolojisini ortaya çıkarmış olmalıdır (Ocean, 2017: 167). Kan terleyen atlar, yazılı metinlerin orta Asya'da iyi cins atların yetiştirildiği yerler olan bugünkü Afganistan ve kuzeydoğu İran'da kurulan Baktriya Devleti ve günümüzdeki Fergana yöresinde bulunmakta idi. Bu atlardan koşarken ter ile birlikte kan çıktığı rivayetleri vardı (Gumilev, 2002: 139-140).

Efsanelerde atın üstlendiği rol genellikle binicisini koruyucu nitelikteydi. At, savaş esnasında düşmanı tekmeleyen, kahraman savaş sırasında düşerse yanına giden, düşmana karşı duran, tehlikeyi önceden sezip haber veren yeteneğe ve kahramanlık töresine sahip bir varlıktı (Ocean, 2017: 168). Kahramanı yaralanmış ise onu savaş meydanından kurtarıcı özelliklere sahipti (Doğan, 2006: 64). Kimi zaman ise atlar sahibine öğüt veren, güç durumlarda ona yardımcı olan ve tabiatüstü niteliklere haiz bir varlık olarak işlenmişti (Köse, 1962: 30). Eski Türk resimlerinde de at çok defa insan resimlerinden daha büyük bir vukuf ve hakikilikle yapılmıştır. Türk ressamı atı çoğunlukla küçükbaşlı veya şaha kalkmış iri gövdeli ince bacaklı olarak gösterir (Batu, 1952: 30) Bozkır Türk sanatında hayvan mücadele sahnelerine çokça yer verilmiş bu sebeple bu sanat tarzı Göçebe- Hayvan Sanatı adını almıştı (Doğan, 2006: 91).

SONUÇ

Atın evcilleştirilmesiyle birlikte günlük hayatın ve savaşın vazgeçilmez bir parçası haline gelen ve birçok kavmin aksine Türklerin hayatında önemli bir yere sahip olan at; Orta Asya bozkırlarında Türklerin en yakın yoldaşı olmuş, günümüzdebu özelliğini korumaya devam etmiştir. Medeniyetlerin kurulmasına ve yıkılmasına katkı sağlayan at, Türkler tarafından evcilleştirilerek etkileşim halinde buldukları diğer kavimlere ve insanlığın hizmetine sunulmuştu. Türk milletinin hayatlarının büyük bir bölümün at üstünde geçirmeleri, onlarla atları arasında bağ oluşturmaktaydı. Bu bağ hayatın her alanında kendine yer etmişti. Türkler için en değerli hayvan olarak görülen at, kadim Türk dini olan Gök Tanrı inancında yerini alarak tanrılar için verilen kurbanların başında yer almış ve şamanlar dini törenlerini kurban olarak sunulan atlarla beraber yapmıştı. Her şeyin ruhu olduğuna inanan Türkler onları memnun etmek adına yapılan saç ve adak kurbanlarında da at ürünlerinden biri olan ve en değerli mahsullerden biri olarak düşünülen kımız başta gelmekte idi.

Savaşlarda da şehit olma ve ölüme kendini hazırlamak için kesilen atın kuyruğunun tuğ yapılarak sembolleştirilmesi İslamiyet'in kabulünden sonra da Türk devletleri arasında varlığını devam ettirmişti. Türk edebiyatı ve sanatında da at figürü önemli bir yer tutmakta idi.

Ata duyulan sevgi ve saygı Türklerde at kültürünü meydana getirmiş yüzyıllar boyunca da bu özelliğini korumuştur. Günümüzde dahi en değerli ve asil atlar Orta Asya'da Türkmenistan bölgesinde yetiştirilerek Türklerde at kültürünün gelişmiş düzeyini devam ettirmektedir.

KAYNAKLAR

- Anohin, A. V., *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Çev. Zekeriya Karadavut- Jannet Meyermanova, Kömer Yayınları, Konya 2006.
- Başbuğ, Hayri *Aşiretlerimizde At Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986
- Batu, Selahattin, *Türkler ve At*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1952.
- Bedirhan, Yaşar, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Eğitim Kitabevi Yayınları, Konya 2004, s. 20-21.
- Bekki, Selahattin, "Türk Mitolojisinde Kurban", *Akademik Araştırmalar*, S. 3, kış 1996, s. 16-28.
- Beydilli, Celal, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev: Eren Aydın, Yurt Kitap Yayın, Ankara 2005.
- Çınar, Ali Abbas, *Türklerde At ve On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarname'de At Kültürü*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.
- Demirbilek, Salih, "Türklerde At ve At Kültürü", *Yüksek lisans Tezi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 1993.
- Doğan, Orhan, "Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At", *Yüksek lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2006.
- Erdem, Mustafa, "Geleneksel Türk Dini ve İslam", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 1998, C:1, S: 2, s. 79-91.
- Eroğlu, Türker-Hatice Çiğdem Kılıç, "Türk İnançları Ve İnanışlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2005, S: 49, s. 749-770.
- Gömeç, Sadettin, "Şamanizm Ve Eski Türk Dini", Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1998, S: 4, s. 38-52.
- Günal, Zerrin, *İslam Öncesi Türk Kültürü*, Nobel Yayınevi, Ankara 2004.
- Güngör, Harun, "Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar", *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2007, s. 1-6.
- Güven, Özbay, *Türklerde Spor Kültürü*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1992.
- Gumilev, L. N., *Hunlar*, Çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, "Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları, Konya 2013, s. 393-423.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- İnan, Abdülkadir, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1952, C: 1, S: 4, s. 19-30.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2006.
- Kalkan, Mustafa, "Bozkır Kültüründe At ve Przewalsky Atının bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm", *Erdem*, Ankara 1997, C. 9, S. 27, s. 1129-1141.
- Kazıcı, Ziya -Mehmet Şeker, *İslam-Türk Medeniyeti Tarihi*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1982.
- Köse, Nerin, "Bozlaklarda At", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S. 335, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1962, s. 34-62.
- Köstem, Reşat, *Tarihsel Sürecinde Açılığımızın Yapısı ve Yarışçılığımızın Oluşumu*, Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, İstanbul 2000.
- Ocean, Anthony E., *Türk Mitolojisi, Mitoloji Tarihi Yayınları*, Çev: Şefkat Sarıhan, İstanbul 2017.
- Onay, İbrahim, "İslamiyet'ten Önce Türklerde, Cenaze ve Defin İşlemlerinde Uygulanan Gelenekler ve Bunların Amaçları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C: 6, S: 3, Mart 2013, s. 479-490.
- Ögel, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen yayınları, Ankara 1979, s. 308-309.

- Ögel, Bahattin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C. 6, Ankara 1984.
- Öngel, Hasan Basri, *Türk Kültür Tarihinde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Örnek, Sedat Veyis, *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Gerçek* Yayınevi, İstanbul 1988.
- Pamir, Aybars, “Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 4, 2003, s. 155- 185.
- Tansü, Yunus Emre - Baran Güven, “Eski Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri Üzerine Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 218, Ekim 2015, s.1- 16.
- Türker, Hasan Ali, *Türklerde Atçılık Dün Bugün*, Türkiye Jokey Kulübü Yayınları, Ankara 1971.
- Ucuzsatar, Necati Ulunay, *Harp Sanatı Taktik ve Strateji*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.

FOLKLOR-SÖZLÜ TARİH İLİŞKİSİ VE BİR MÜBADELE DESTANIDr.Öğr. Üyesi **Recep TEK*****Özet**

Bir kurgular yumağı olarak niteleyeceğimiz dünya sahnesinde insanoğlu, gerek birey olarak gerekse de toplum olarak büyük ya da küçük, önemli ya da önemsiz pek çok olay yaşamış veya buna tanıklık etmiştir. Bu olaylar, yaşayanların ve tanık olanların hafızasında ehemmiyetlerine göre yaşamları süresince muhafaza edilmiştir. Şairler, bu olayları sözel dokumalar hâline getirerek bir nevi toplumlarının sözel tarihçisi olmuşlardır. Hangi kültür ortamı içerisinde yaşamış/yaşıyor olurlarsa olsunlar bu sanatçılar, destan, türkü, hikâye vb. edebî ürünlerle resmi tarih kayıtlarına girmemiş ayrıntıları yansıtma açısından özellikle önem arz etmektedirler. Günümüzde sözlü kültür-sözlü tarih ilişkisi olarak nitelenip açıklanan bu olgu, yaratılan sözel ürünlerle tarihî belgeler arasındaki bağı irdelemekte ve bu bağlamda tarihî belgelerde yer almayan hususları, karanlıkta kalmış noktaları, yaşandığı bağlamın algısını, insanların duygularını yani halkın belleğindeki gayr-ı resmi tarihi ortaya koymaya çalışmaktadır. Anadolu coğrafyasında yaşayan insanları derinden etkilemiş en önemli olaylardan biri de yakın geçmişimize damga vuran mübadele vak'asıdır. Bu zorunlu göç, gerek buna maruz kalanların gerekse de tanık olanların ruhlarında, hafızalarında onulmaz yaralar açmıştır. Çalışmada, Gelverili Ortodoksların yaşadıkları göç olayını konu alan ve göç olayını bizzat onu yaşayanların gözünden, ilk ağızdan aktaran, yaşananların görünmeyen yanlarını ortaya koyan KosmasÇekmezoğlu'na ait destan metni incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sözlü kültür, sözlü tarih, mübadele, Gelveri (Güzelyurt).

THE RELATION OF ORAL HISTORY WITH FOLKLORE AND AN EPIC OF EXCHANGE**Abstract**

Human being had lived and testified lots of events as both individual and society in world scene. These events are preserved in minds of ones who lives and testifies along their life. Poets, had been oral historian of their societies. They had gone on these functions in culture environments as called written and electronic culture. This fact called as oral culture and oral history examines the difference between oral products and historic document. And it aims to reveal unofficial history in societies mind. One of the most effective event effect people who live in Anatolian geography is exchange event. According to Lausanne This forced migration caused bad affect on these people who was exposed to this migration. In the study, the epic text of Kosmas Çekmezoğlu, which depicts the invisible parts of the living, which refers to the migration phenomenon experienced by the Orthodox people, and who quoted the migration phenomenon at the first hand in view of those who experienced it, will be examined.

Keywords: Oral culture, oral history, exchange, Gelveri (Güzelyurt)

GİRİŞ

Yeryüzündeki insan topluluklarını birbirinden ayıran en önemli unsur kültürdür. “Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere aktarmada kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, bir topluma veya halk topluluğuna özgü düşünce ve sanat eserlerinin bütünü.” (TDK, 2005: 1282), “Bir milletin hayatında fertlerin sözlü ve yazılı gelenekte yer alan kabulleri ile müştereklik gücüne erişen ve milli kimliği oluşturan maddi ve manevi faaliyetlerin bütünü.” (Yıldırım, 1998b: 38) olarak tanımlanan kültür, toplumların milli kimliklerinin korunmasında ve milleti millet yapan değerlerin gelecek kuşaklara aktarılıp süreklilik sağlanmasında önemli işlevlere sahiptir.

Coğrafi şartlar, din, dil, sosyal yaşam, gelenek ve görenekler, dünya görüşü vb. etmenler, kültürün şekillenmesinde etkili olan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumların tarihî seyri içerisinde bu unsurlarda meydana gelen gelişmeler, değişim ve dönüşümler, dinamik bir olgu olan kültürün şekillenmesinde etkili olmaktadır.

Bir milletin hayatında yer alan kültüre ait unsurlar, sözlü ve yazılı kültür ortamları içerisinde teşekkül eder (Yıldırım, 1998a: 82) ve bu kültür ortamları içerisinde varlığını sürdürür. Bu ortamların ilki bütün milletlere sözlü kültür ortamı olmuştur.

*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, tekrecep@hotmail.com

1. SÖZLÜ KÜLTÜR

İnsanođlu için iletifim araçlarının en eskisi ve en yaygını söz olmuştur. Bu bağlamda toplum tarafından sözlü, kısmen sözlü veya sözsüz olarak sözlü gelenekte oluşturulmuş ve sözlü aktarımla fertler arasında dolaşan veya nesilden nesile aktarılan unsurların tümü sözlü kültür (Yıldırım, 1998b: 39) olarak ifade edilmektedir.¹⁸ Bu ürünlerin oluştuđu ortama da sözlü kültür ortamı ya da Ong'un ifadesiyle "Birincil sözlü kültür ortamı" (Ong, 2003: 23) denir. Yıldırım, bu kültür zeminini "Yazı öncesi toplum hayatının etkinliklerinin oluştuđu, bilgi, teknoloji, tecrübe ve işin aktarıldığı, ilişkilerin ve kurumların belirginleştiđi, düzenin işlediđi, iletişim biçiminde sabit anlatım biçimlerinin ortaya çıktığı ve kendilerine özgü içerik kazandıkları estetik anlayışın ve bunun yansımalarının, bilinmeyen ile ilgili açıklamaların inanç ve ahlâk normlarının oluştuđu ortam." (Yıldırım, 1998c: 95) olarak tanımlar.

Yazı icat edilinceye kadar insanođlu, bilgi, birikim, deneyim ve tecrübelerini sözlü kültür ortamında söz ile dokuyup biçimlendirdiđi ürünlerle somutlaştırmış, aktarmış ve muhafaza etmeye çalışmıştır. Zaman içerisinde sözlü kültür ortamına yazılı ve elektronik kültür ortamları da eklenmiş olmakla birlikte bu ortamlar içinde de söz önemini kaybetmeden varlığını devam ettirmiştir (Yıldırım, 1998c: 95; Ersoy, 2004: 103; Fidan, 2011: 140).

Sözlü kültür sabit bir metinden yoksundur. Bu nedenle de sözlü kültürde oluşturulmuş ürünler, biçim ve içerik bakımından deđişim ve dönüşüme, çeşitlenmeye, unutulmaya açıktır. Sözlü kültürde hiçbir şey ilk yaratıldığı şekliyle hatırlanmaz. Bu kültürde hafıza, bilginin, ürünün istenildiđi anda bulunup çıkarılabileceđi bir depo deđildir (Sanders, 1999: 24). Kendine ait bir geleneđi olan sözlü kültür ürünü, ortak kabul eseridir ve kalıplaşmaya müsaittir (Yıldırım, 1998b: 41).

Sözlü kültür ortamında yaratılan ve yaşatılan ürünler için ezberleme, bellekte saklama, dönüştürme, kalıplaştırma ve hatırlama gibi süreçler mevcuttur (Ong, 2003: 46-96).

Sözlü kültürde yaratılan bir ürünün düzenli bir şekilde bilinebilir, hatırlanabilir olması ve hafızayı kuvvetlendirmek için hazır kalıplar ve ritm gibi birtakım temel muhteva ve biçim özelliklerinin mevcut olması gerekmektedir (Ong, 2003: 49-51; Çobanođlu, 2000: 125). Bu unsurlar hatırlamaya ve kalıplaşmaya yardımcı olmakta, unutulmanın önüne geçmektedir.

İletişimin ve etkileşimin yüz yüze olduđu sözlü kültür ortamında her şey yaşça büyük kimselerin zihinlerinde toplanmıştır ve dolayısıyla bu kişiler, bilginin, geçmişin ana kaynađı durumundadırlar (Goody, 2009: 130). Sözlü kültür ortamında hafızalarda depolanıp saklanan bilgi ve hatıraları, önemli olayları sözel metinler haline dönüştürüp toplumun dikkat ve ilgisine sunan, bu bilgiyi, hatıra ve olayları canlı tutan, toplumu bunlar etrafında bir araya getiren, bunların gelecek kuşaklara aktarımını sağlayanlar ise toplumlara göre farklı isimlerle anılan sanatçılar olmuştur.

Yıldırım, sözlü ortam kaynakları içerisinde yer alan sözlü ürünleri, "sözlü dokumalar" olarak nitelendirir ve bunları "Adlama dizinleri", "Yorum ve tanımlar", "Konuşmalık dokumalar", "Söylemelik dokumalar" ve "Anlatmalık dokumalar" şeklinde beş ana başlıkta sınıflandırır ve bu ana başlıkları da kendi içerisinde alt başlıklara ayırır (Yıldırım, 1998c: 100-101). Bu dokumalar, anlatılacak olan temaya göre belli kurallara sahip söz, duygu veya düşünceyi aktaran kalıplaşmış teatral bir anlatım ve iletişim biçimi olarak ifade edilir (Arslan, 2014: 4).

2. SÖZLÜ TARİH VE SÖZLÜ TARİH-SÖZLÜ KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Sözlü kültürün içerisinde onun bir kolu olarak deđerlendirilen sözlü tarih¹⁹, 1920'lerin sonlarında hareketlenmeye başlayan, 1942'de Joseph Gould tarafından ilk defa kullanılan ve tarihî, devlete, devlet adamlarına ve kurumlara yoğunlaştırmaktan ziyade, sıradan insanların yaşamlarını, öykülerini ve deneyimlerini tarihe katan (Öztürk, 2010: 14) bir disiplindir.²⁰ Thompson, sözlü tarihî, tarihin kabul edilmiş mitlerini ve baskın yargılarını yeniden deđerlendirme, tarihin toplumsal anlamını kökten dönüştürme aracı olarak tarif eder ve sözlü tarihin, tarihin içine hayatı sokup, onun kapsamını genişleterek, toplumsal sınıflar ve kuşaklar arasındaki bağlantıyı ve anlayışı sağladığını belirtir (Thompson, 1999: 18).

Sözlü kültür alanında ortaya konulmuş ürünlerle tarihî belgeler arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışma alanı, sözlü kültür-sözlü tarih ilişkisi olarak nitelendirilmektedir.

İnsanlar yaşamları boyunca ferdi ya da toplumsal, önemli ya da önemsiz pek çok olayla yüz yüze gelmekte veya bunlara tanık olmaktadır. Bu olaylar, önemiyetlerine göre fertlerin veya toplumların belleklerinde depolanmakta ve muhafaza edilmektedir. Zaman içerisinde zihinlerde arşivlenen, muhafaza edilen yaşanmışlıklar, toplumların sanatçıları tarafından sözlü kültür ürünlerine dönüştürülmüştür. Zira sana-

¹⁸ D. Yıldırım, "sözlü kültür" kavramını "folklor" kavramı yerine kullanır (Yıldırım, 1998b: 38).

¹⁹ bk. Yıldırım, 1998c: 89-100; Ersoy, 2004: 103-104.

²⁰ Sözlü tarih çalışmalarının batıda ve Türkiye'deki durumu ve gelişimi ile ilgili olarak bk. Öztürk, 2010: 13-26.

тчинин ortaya koyduđu ürünün en önemli belki de en başta gelen hammadde kaynaklarından biri şüphesiz içinde yaşanan topluma ait ferdi ya da toplumsal hadiselerdir. Dönemine ait bireysel kahramanlık ve yaşanmışlıklarla beraber sosyal, siyasi, askeri, ekonomik vb. hususiyetler içerebilen bu malzeme, milletin sanatçıları tarafından sözlü kültür ortamı denilen ortamlarda sözlü metinler haline getirilerek somutlaştırılmıştır. Dolayısıyla bu metinler, sözlü tarih de denilebilecek tarihî hususiyetler de barındırdıklarından dolayı bunların yaratıcıları olan sanatçılar aynı zamanda toplumlarının sözel tarihçileri de olmuşlardır. Yıldırım onların bu tarihçiliklerinin hem “biyografik tarihçilik” hem de “toplum tarihçiliği” olduğunu belirtir (Yıldırım, 1999d: 506). Toplumun ortak hafızası olan bu sanatçılar, bir nevi tarih kaydedicileriydiler (Azar, 2007: 21).

Sözlü kültür ortamında oluşturulan destan, tarihî şiirler, hikâye, efsane, menkıbe, mit, fıkra, atasözü vb. ürünler, sözlü tarihe ışık tutan ve sözlü tarih malzemesi barındıran sözlü kültür verimleri olarak değerlendirilmiştir²¹ (Köprülü, 1943: 411-441; Turan, 1969: 75; Togan, 1985: 36-52; Kaplan, 1990: 71-72; Tural, 1993: 41; Kütükoğlu, 2014: 18-20).

M. Fuat Köprülü, tarih kavramını dar ve basit bir şekilde anlayanlar için hiçbir ehemmiyeti olmayan çeşitli edebi eserlerin, günümüzün geniş ve gerçek tarih anlayışını idrak etmiş tarihçilere ve araştırmacılara, vekayinamelerde yer alanlar kadar mühim pek çok yeni malzeme vereceğini belirttiikten sonra bu kaynakların mahiyeti ve bunlardan nasıl ve ne dereceye kadar yararlanılabileceği konusunda örneklerden hareketle geniş malumat verir.²²

Osman Turan da milli destan, menkıbe ve efsane gibi sözlü kültür ürünlerinin milletlerin yaşayış, düşünüş ve inançlarını araştırırken bazen tarih vesikaları arasında birinci derecede önem kazandığını ve bunları yalnız tarihin eksikliklerini doldurmakla kalmayıp toplumun duygu düşünce ve inançlarını ortaya koymak açısından da çok önemli olduğunu belirtir (Turan, 1969: 75).

Mehmet Kaplan, divan edebiyatında manzum olarak tarih düşürmenin, gazavatnamelerin ve destanların tarih ile edebiyatı birleştiren tarihçiler tarafından tarihî bir kaynak olarak kullanılabilir eserler olduğu hakkında açıklamalar yaptıktan sonra tarihçilerin bu tarz edebî eserleri dikkatli bir biçimde incelemelerinin tarih açısından faydalı ve bilhassa geçmiş dönemler için elzem olduğunu belirtir. Edebî eserlerin tarihî bir olayı içermeseler de tarihî aydınlatma bakımından değer taşıdıklarını ifade eder. Ona göre bazı edebî eserler nasıl geleceği önceden haber veriyorsa geçmişin karanlık kalan köşelerine de aydınlatılabilir (Kaplan, 1990: 71-72, 76).

Abdülkadir İnan ise bu konuda, “Arkeologların yaptıkları kazılarda elde edilen çanak, çömlek, silah ve sairelerin parçaları muhtelif devirlerdeki maddi kültürün inkişaf safhalarını öğrenmek için yegâne kaynak teşkil ettikleri gibi epope, hikâye, masal ve sair manevî kültür mahsulleri de o geçmiş muhtelif devrelerin karanlık noktalarını bize aydınlatırlar. Bunlar kazılarda elde edilen çanak ve çömlek parçalarından daha mühimdirler çünkü bunlar toprak altında ölü kalan kırıklar değil; cemiyetin ruhunda binlerce yıl yaşayan vesikalardır.” (İnan, 1987: 191) diyerek toplumsal hafızayı barındıran kolektif şuuru yansıtan bu ürünler içerisinde toplumun kültürel kodlarının yanı sıra tarihe dair verilerin de bulunabileceği ve buradan hareketle tarihî çıkarımların yapılabileceğini belirtir.

Sözlü tarih, yazılı bilgi ve belgenin bulunmadığı az, yetersiz ve yanlış olduğu (Togan, 1985: 44; Ersoy, 2009: 27; Azar, 2007: 21; Kütükoğlu, 2014: 19), yazılı kaynakların boş bıraktığı ya da değinmediği tarihî hadiselerin aydınlığa kavuşturulmasında, tarihin inşasında, eksiklerin tamamlanmasında (Turan, 1969: 75; Yıldırım, 1998c: 94) devreye girer ve bunun için de sözlü kültür ürünlerinden yararlanır. İnan’a göre yazılı belgelerle içinden çıkılması ya da sağlıklı bir neticeye ulaşılması zor olan bazı meseleler ancak etnografya ve folklor bakımından tetkik edildiğinde aydınlatılabilmektedir (İnan, 1987: 194). Zira olaylar tek taraflı değildir. Yaşanılan, tanık olunan olaylara her bir bireyin ya da toplumsal grubun bakışı, ondan etkilenme derecesi, çıkarımları farklı olacaktır. Dolayısıyla farklı birey ve gruplar olayları kendi penceresinden değerlendirecektir. Bununla birlikte hâkim yönetimler kendi ideolojileri ve sosyal, siyasal, askeri, ekonomik vb. çıkarları doğrultusunda olayları sansürleyebilmekte, yeniden kurgulayıp kendisini destekler mahiyette kullanabilmektedir (Ersoy, 2004: 106; Ersoy, 2009: 28; Sakal, 2008: 52). İşte sözlü tarih böyle zamanlarda devreye girerek olayların taraflarının sözlü kültür ürünlerinde yer alan/alabilen sözlü tarih verilerinden hareketle tarihî olayları daha sağlıklı ve gerçekçi bir biçimde analiz edebilir, eksikleri tamamlayabilir ve olayın/olayların taraflarının bakış açısından yaşananları değerlendirebilir.

Ancak tarihçi bunları değerlendirirken dikkatli olmalı, bu metinlere bir tarih metni gibi yaklaşmamalıdır.²³ Çünkü bu metinler her şeyden evvel edebî bir metin, bir kurgudur. Tarihçinin tarihî bir olaya

²¹ Bununla birlikte sözlü kültür ürünlerinin “sözlü tarih” olarak değerlendirilemeyeceği şeklinde görüşler de vardır. Bu görüşler için bk. Raglan, 2004: 37-44; Oğuz, 2010: 5-12.

²²bk. Köprülü, 1943: 411-441.

²³bk. Azar, 2007: 22; Ersoy, 2009: 28; Kütükoğlu, 2014: 19.

yaklaşımıyla bir sanatçının yaklaşımı aynı olmayacaktır. Tarihçi, olayları olduğu gibi aktarmak zorundayken edebiyatçının böyle bir zorunluluğu yoktur. O, tarihî olayları yeniden kurgulayacak, olay halkalarının yerini değiştirecek, eklemeler çıkarmalar yapacak, kahramanlardan birini ön plana çıkarıp yüceltirken diğerini geri plana itecek, değersizleştirecek, olayı, tarafı olduğu toplumsal grubun bakış açısıyla anlatacak, içinde bulunduğu toplumun duygularını düşüncelerini hislerini yarattığı esere aktaracaktır.²⁴ Tarihçi, bu durumu göz önünde bulundurarak kullanacağı edebi üründeki kurmaca yapıyı kavrayıp analiz edebilecek yeteneğe ve birikime, disiplinlerarası bir bakış açısına sahip olmalıdır (Ersoy, 2004: 106-107). Köprülü, bu işi yapacak tarihçinin sağlam bir filoloji kültürüne, tenkit yeteneğine ve mukayese gücüne sahip olması gerektiğini vurgularken (Köprülü, 1943: 457-458) Sadık K. Tural, tarihçinin edebî eserin sadece yazıldığı yıla değil; edebî eserin yazıldığı/gerçekleştiği zaman hakkındaki şahitliğine ve daha sonraki yıllara yaptığı tesiri de araştırmalıdır (Tural, 1993: 32-33) der. Yıldırım ise tarihî olgu, eylem ve gerçek çok iyi denetim altında tutulmadıkça yapılacak yorumların yanıltıcı olabileceğini vurgular (Yıldırım, 1998c: 100). Tarihçi, sözlü kültür ürünlerini titiz bir şekilde tahlil etmeli ve mümkünse yazılı tarih belgeleriyle bunları karşılaştırılmalıdır (Köprülü, 1943: 424, 428; Fidan, 2011: 140). Zira sadece sözlü kültür ürünlerinden hareketle yapılacak değerlendirmeler sağlıklı sonuçlar doğurmayacak ve yeni hataların yapılmasına neden olacaktır. Yazılı tarih metinleri ile paralel yürütülecek sözlü tarih çalışmaları boşlukları dolduracak, eksikleri giderecek ve araştırmacıyı doğru güvenilir bilgiye ulaştıracaktır.

3. MÜBADELE VE GÜZELYURT

XX. yüzyıl Türk-Yunan tarihinin en önemli olaylarından biri mübadele olayıdır. Mübadele neticesinde yüz binlerce insan yaşadıkları topraklardan göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçler, evvela Kurtuluş Savaşı'nın bitimiyle başlamıştır. Yunan ordusunun hezimete uğratılmasıyla Batı Anadolu, Marmara, Doğu Trakya ve Karadeniz kentlerinde yaşayan bir milyondan fazla Rum Yunanistan'a göç etmiştir (Kayam, 1993: 584; Arı, 2007: 7-8). Kalanların durumu ise 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansı'nda çözüme kavuşturulur. Dönemin şartları içerisinde ekonomik çıkarlar, nüfus ve din bakımından homojenleşme, ulus-devlet olabilme ve yurttaşlarını maruz kalabilecekleri baskı ve zulümden kurtarmak gayesi her iki taraf açısından mübadeleyi zorunlu kılmıştır (Kayam, 1993: 586; Arı, 2007: 15; Emgili, 2009: 224; Goularas, 2012: 130).

Lozan Konferansı'nda yapılan bir takım görüşmeler ve tartışmalar neticesinde 30 Ocak 1923 tarihinde "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" imzalanır (Emgili, 2009: 224; Goularas, 2012: 130). Bu antlaşmaya göre Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklar 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu göçte tabi olacaklardır. Ancak belirtilen şartlar içerisinde İstanbul'da oturan Rumlar ile Batı Trakya'da yaşayan Türkler mübadeleden muaf tutulmuşlardır (Kayam, 1993: 593; Öksüz, 2000: 758; Arı, 2007: 18-19; Budak, 2010: 137; Güner, 2012: 1455; Goularas, 2012: 130; Bozdağlıoğlu, 2014: 130). Kurtuluş Savaşı bitiminde başlayan göçler, mübadele ile birlikte bir milyonun üzerinde Türk ve Rum nüfusu etkilemiştir (Öksüz, 2000: 759; Arı, 2007: 8; Budak, 2010: 141; Güner, 2012: 1455).

Mübadele olayından etkilenen yerlerden biri de Rum nüfusun yoğun olarak bulunduğu Aksaray'ın Güzelyurt ilçesidir. Eski adı Karvala, Karvali, Kalavria, Kalavrita, Kalivari, Gelivara, Kelberi, Gelvedere, Gerveli ve daha sonra da Gelveri olan Güzelyurt (Kaplanis ve Özdil, 2014: 10), çok eski çağlardan itibaren önemli bir yerleşim yeri olmuş, Hitit, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı medeniyetlerine ev sahipliği yapmıştır (Ayçin vd. 2009: 10). Hristiyanlığın özellikle de Ortodoks Hristiyanlığın önemli bir merkezi olan Güzelyurt'ta Türkler ve Rumlar asırlarca bir arada yaşamışlardır (Ayçin vd. 2009: 11-13). Mayıs 1924 tarihine ait bir kayda göre Gelveri'nin Hengameci, Sokak, Orta ve Merya mahallerinde mübadeleye tabi tutulacak 560 hanede toplam 2037 kişi yaşamaktadır (Kaplanis ve Özdil, 2014: 10). Mübadele neticesinde Yunanistan'ın Kastorya ve Kozan köylerinden getirilen Türkler buraya yerleştirilirken Güzelyurtlu Rumlar da Yunanistan'ın Kavala şehrinin hemen doğusundaki Çırpıntı Çiftliği'ne yerleştirilmişler ve burada kurulan köye Yeni Gelveri anlamına gelen "Nea Karvali" adı verilmiştir (Kaplanis ve Özdil, 2014: 10).

1990'lardan itibaren Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Karamanlı Ortodoksların yerleştikleri yerlerin belediyeleri ile Türkiye'de göç etmeden önce yaşadıkları yerlerin belediyeleri arasında "Kardeş belediye" protokolleri imzalanmış ve bu bağlamda Güzelyurt Belediyesi de Nea Karvali Belediyesiyle kardeş belediye olmuştur (Öger; Özdem, 2015: IX).

Kültürlerini korumak ve kültürel değerlerini gelecek nesillere aktarmak isteyen mübadiller, bu gayeyle Nea Karvali'de bir müze kurmuşlardır. Bu müzede, özellikle Gelveri (Güzelyurt)'den götürülen geleneksel

²⁴ Tarihî olayların edebiyata etkisi ile ilgili olarak bk. Kaplan, 1990: 73.

kostümler, Kapadokya stiliyle dokunmuş halılar, dinî resimler, takılar, oyalı, nakışlı işlemler, eşyalar vb. şeyler sergilenmiştir. Bu müze 1997 yılında Avrupa Birliği'nin en iyi müzesi ödülüne layık görülmüştür.

4. GÜZELYURTLU (GELVERİLİ) MÜBADİLLERİ KONU ALAN KOSMAS ÇEKMEZOĞLU'NA AİT DESTAN²⁵

Toplumların en önemli sözlü kültür ürünlerinden biri destanlardır.²⁶ Toplumları derinden etkilemiş, sarsmış olan savaşları, kahramanlık olaylarını, deprem, yangın, sel gibi doğal afetleri işleyen destanların en önemli konularından biri de toplumsal bir olgu olan göçtür. Destanlar, toplumların yaşadığı olayların birinci ağızdan edebî bir üslupla aktarımıdır. Olaylar çoğu zaman bunu gören ya da yaşayan şairler, ozanlar, âşıklar tarafından metinleştirilmiştir. Dolayısıyla bu edebî ürünler tarihî kaynakların ve belgelerin kaydetmediği ayrıntıları, olayın çeşitli safhalarını, halkın duygu ve düşüncelerini, psikolojisini yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Gelverili Ortodoksların yaşadıkları göç olayını konu alan KosmasÇekmezoğlu'nun destanı, göç olayını bizzat onu yaşayanların gözünden, ilk ağızdan aktarması, yaşananların görünmeyen yanlarını ortaya koyması nedeniyle çok önemlidir.

Yunanistan'da bulunan Küçük Asya Araştırmaları Merkezi (KAM) araştırmacıları tarafından kayda geçirilmiş olan Gelverili mübadillerin anılarını içeren dosya içerisinde bulunan bu destanın 1923-1935 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir (Balta; Millas, 1996: 5). KosmasÇekmezoğlu'na ait olan bu destan, 72 dörtlükten oluşmaktadır ve deftere Karamanlıca yazılmıştır (Balta; Millas, 1996: 5). Vezin aksaklıkları bulunmakla beraber destan genel olarak on birli hece ölçüsüyle söylenmiştir/yazılmıştır.

Destan tarafımızdan üç bölüme ayrılarak incelenmiştir. Bu bölümler: 1. Mübadele haberinin gelmesi, yapılan hazırlıklar ve yola çıkış. 2. Yunanistan topraklarına ve yeni yerleşim yerine varış ve burada çekilen sıkıntılar. 3. Destanı söyleyenin belirtilmesi ve bu destanın sürekli okunup dinlenilmesi ve hatıraların unutulmaması nasihat edilerek destanın bitirilmesi.

I. Bölüm:

1.-12 dörtlükleri kapsayan bu bölüme şair, Konya Aksaray'ı Gelveri Beldesi sakinlerinin yeni yerleşim yerinin Yunanistan'ın Kavala şehri yakınlarındaki Çırpıntı adıyla bilinen Çınarderesi olduğunu belirterek başlar. Destanda ozan bu durumu "Çaresi olmayan bir derd" olarak görür ve feleğin kendilerine açtığı bu yaranın asla iyi olmayacağını belirtir. Destanın bu bölümünde ozan, Gelveri'den Yunanistan topraklarına göçü hikâye eder. Buna göre gelen bir emirle yüreklere ateş düşmüştür. Şair bu durumu "Dayanmaz yürekler olsa da demir" mısraı ile ifade eder. Bu kara haber üzerine Gelverili Ortodokslar satabildikleri mallarını pazarlarda satarlar. Mübadeleye tâbi olanları götürmek üzere Aksaray'dan pek çok araba gelir. Götürebilecekleri eşyalarını arabalara yükleyen Gelverili Ortodokslar, mallarının çoğunu bırakmak zorunda kalırlar. Malları ile birlikte evlerini, bağlarını da Yunanistan'dan buraya (Gelveri'ye) gelen muhacirlere teslim ederler. Bu hal, onların yüreğindeki yağları eritir. Okullarını, kiliselerini kapatan, ikonalarını mezarlara gömen ya da yakan, anne babalarının, yakınlarının mezarlarını, hatıralarını geride bırakan mübadiller, Aziz Grigoryas'a veda edip yol duaları okuyarak çoluk çocuk yollara düşerler. Gelverili Ortodokslar, Aksaray'a doğru giderken Gelveri'nin görüldüğü son yer olan Perva'da geriye dönerek son kez yaşlı gözlerle Gelveri'ye bakarlar. O ruh hâli içerisinde Gelveri, onlara "Viran olmuş harap bir yer" olarak görünür ve şair Gelveri'yi "Bozulmuş bir bağa" benzetir.

Şairin dörtlükteki ifadelerine göre Gelveri'den yola çıkan mübadillerin bir kısmı Adana üzerinden bir kısmı da Ereğli üzerinden Mersin'e ulaşırlar.²⁷ Mersin'de vapurlara bindirilen Gelverililer yaşanan ölümler nedeniyle Yunanistan'da karantinaya alınırlar. Bu olayı yaşamış yaşayan mübadillerin verdikleri sözlü tarih bilgilerine göre karantinaya alınanların saç ve sakalları kesilmiş, elbiseleri çıkarılmıştır (Özdemir, 2015: 203-204). Şair, bu durumu destanında, "Çeşme gibi akar gözler yaşları/Tellerde kestiler sakal saçları" (Balta; Millas, 1996: 6) mısralarıyla dile getirir. Destandan anlaşıldığına göre bu deniz seyahati esnasında ölenler de denize atılmıştır.

II. Bölüm:

13.-71. dörtlükler arasını kapsayan bu bölümde şair, Gelverili mübadillerin Yunanistan safahatını hikâye eder. Dörtlüklerde, yeni bir yerde yaşamak zorunda kalan bu insanların yürek burkan sefaletleri, çektikleri acılar bir bir anlatılır. Bu safahat şair tarafından şöyle dile getirilir: Vapurda bulunan mübadillerin bazıları vapurun uğradığı Pire, Selanik, Drama ve Dedeğaç gibi şehirlerde indikten sonra vapur nihayet Ka-

²⁵ Destan metni için bk. Balta; Millas, 1996: 5-8.

²⁶ Burada destan kavramı ile kastedilen âşık tarzı kültür geleneği içerisinde oluşturulmuş destanlardır. Âşık tarzı kültür geleneği içerisinde oluşturulmuş destanlarla ilgili geniş bilgi için bk. Çobanoğlu, 2000.

²⁷ Sözlü tarih kaynaklarının verdiği bilgiye göre Aksaray'dan Ereğli'ye geçen Gelverili mübadiller buradan trene binerek Mersin'e giderler. bk. Özdemir, 2015: 203.

vala'ya ulaşır.²⁸ Gelverililer vatan topraklarına kavuşmaktan dolayı mutluluk içerisinde ve sevinç gözyaşları dökmetedirler. Şair, bu durumu, “Hasretliklerin birbirlerine kavuşması” olarak niteler. Gelverili mübadiller, Kavala'ya dokuz kilometre uzaklıktaki İskeçe yolu üzerinde bulunan Çırpıntı Ovası'na yerleştirilirler. Evleri henüz yapılmamış olan Gelverililer çadırlar kurarlar ve evlerini yapmak için çalışmaya başlarlar. Gelverililer Çırpıntı Ovası'nı kasabaya çevirmişlerdir ancak zalim felek onların yakasını bırakmaya pek niyetli değildir. Vatanlarından kopmak zorunda kalan bu insanlara şimdi de sıtma belası musallat olmuştur ve bu bela genç ihtiyar demeden insanların onlardan koparmaktadır.²⁹ Şairin ifadesiyle “Tırpanını derin sallayan felek” her yıl yüzden fazla insanı kara toprağın altına götürmektedir. Bir ağıt gibi destan dörtlükleri arasına sıkıştırılmış şu dörtlük onların çaresizliklerini ve yardım çılgınlıklarını göstermesi açısından çok etkileyicidir: Anneme söyleyin malımı satsın/Ölüm saatinden beni kurtarsın/Nazlı nişanlımı kardaşım alsın/Benim arzularım mahşere kalsın (Balta; Millas, 1996: 8).

Sıtma ilaçları ve doktorlar bu ölümlerin önüne geçememiş, bu illet yedi sene zarfında çok yiğitleri alıp götürmüş, genç gelinleri dul bırakmış, ocakları söndürmüş, evleri viran bırakıp baykuşlar öter hâle getirmiştir. Bu sıkıntı yetmezmiş gibi bir de yerel ahalinin onları benimseyememesi dolayısıyla onlara yaptıkları düşmanlıklar³⁰, suyun olmayışı, okullarının yapılmaması, kiliselerinin sahipsiz ve yardıma muhtaç oluşu, devletin ilgisizliği bu insanları daha da umutsuzluğa sevk etmiştir.³¹ Bu sıkıntılardan dolayı ağlamaktan kalpleri kararmış, gözleri görmez olmuştur. Bu durum halkın bir kısmının Devret, Pire, Dedeğaç gibi şehirlere göç etmesine neden olur. Dağları devirdik bağa döndürdük/Kefinledik yiğitleri ahrete gönderdik/Bu yurt bize Gelveri olur belledik/Ölecek zannederek umut eyledik (Balta; Millas, 1996: 8)dörtlüğünde de şairin ifade ettiği üzere kendilerine Gelveri'yi aratmayacak bir yurda dönüştürmek istedikleri bu yere gelip yerleştiklerinden dolayı “Düştük bu yurda eyvah ne çare” diyerek artık pişmanlıklarını dile getiren Gelverililer, burayı “Çaresi bulunmayan ölüm mahallesi” olarak nitelemeye başlarlar.Zehir battık acıdan dolduk/Dini bir uğruna biz burda durduk (Balta; Millas, 1996: 5)mırsaları onların neden burada olduklarının ve neden vatanlarını terk etmek zorunda kaldıklarının aslında kısa bir ifadesi gibidir.

Bu sıkıntılarla yoğrulmuş olan Gelverili mübadilleri şair KosmaÇekmezoğlu, “bostanı bozulmuş bağ ve tarlaya”, “yaprağı, meyvesi sararmış dallara”, “goncası kurumuş ağlayan güllere” benzetir.

III. Bölüm

71. ve 72. dörtlükleri kapsayan bu bölümde destanın Çekmez'inKosma tarafından yazıldığı belirtilir ve bu destanın okunup dinlenilmesi, bunu yaparken de düşünülüp ağlanılması gerektiği nasihat edilerek destan hitama erdirilir.

SONUÇ

Dünya coğrafyası üzerinde yaşayan bütün toplumlar gibi Güzelyurt (Gelveri)'ta yaşayan Karamanlı Ortodokslar da edebî ürünler ortaya koymuşlardır. Bu edebî ürünler evvela sözlü kültür ortamında yaratılmış ve uzun bir zaman da bu ortamda varlığını devam ettirmiştir. Pek çok edebî gelenekte olduğu gibi muhtemelen Gelverililerin edebî geleneğinde de bu ürünler yazılı kültür ortamı denilen ortamda da sözlü olarak üretilip icra edilmeye devam etmiştir. Toplum tarafından üretilen bu ürünler, onların acıları, sevinçleri, zevkleri, beğenileri, yaşam tarzları, hayatı algılayışları, kültürel değerleri hakkında bilgiler içermektedir. Yani bu ürünler birey bağlamında bir taraftan toplumun duygu ve düşüncelerini yansıtırken bir taraftan da onun sosyal hayatını yansıtmaktadır. Bu ürünler, özellikle de türkü ve destanlar, “sözlü tarih” diye ifade edilen gayr-i resmi tarihe dair veriler içermesi bakımından da önem taşımaktadır. İncelenen destan metninde görüldüğü üzere bu sözlü folklor ürünleri, bir tarihçi için sebep ve sonuçlarıyla artık bitmiş bir olayı bizzat yaşayanların gözünden yansıtması, tarihî kayıtlara girmeyen ayrıntılara yer vermesi, toplumun içinde bulunduğu ruh hâlini, duygu ve düşüncelerini, olayın sonrasında yaşananları, olayın toplum üzerinde bıraktığı etkiyi yani sahne arkasını yansıtması bakımından çok önemlidir. Toplumsal hafızayı barındıran,

²⁸ Bu hadise ile ilgili olarak bk. Özdemir, 2015: 204.

²⁹ Sözlü tarih kaynakları bu konuda şu bilgileri vermektedir: “Bununla birlikte evler derme çatmaydı ve alt yapı da yoktu. Hatta topluluğun ilk yerleştiği yerde sıtmanın önüne geçilemediğinden köy daha kuru bir bölgeye taşınacaktı.” (Özdemir, 2015: 204).

³⁰ Dilleri, giyim-kuşamları ve ev yaşantıları (hayvan tezeğini kışları evin ortasına kurulan ve kürsü denilen ocakta yakarak ısınmaları, yemeklerin kürsünün etrafında yere oturularak yenmesi) dolayısıyla yörenin yerlileri tarafından ötekileştirilmişler ve dışlanmışlardır. bk. Özdemir, 2015: 199, 202, 205.

³¹ Sözlü tarih kaynakları bu konuda şu bilgileri vermektedir: “... suyumuz da yoğudu. Herkes ne yapabilirse yaptı. Ep-eyce çektik. Fokaralık da vardı. Hökümet (pek) yardım edemedi.” (Özdemir, 2005: 204).

kollektif şuurı yansıtın bu ürünler, kùltürün aktarımında, ortak deęerlerin yaşıatılmasında, milli kimlięin korunmasında, birlik ve beraberlięin saęlanmasında, tarihî birikimin gelecek kuşaklara aktarılmasında ve hatıraların canlı tutulmasında, geęmişiyle baęını koparmamış, şuurlu ve bilinçli nesillerin yetiştirilmesinde önemli işlevler yüklenmiştir.

KAYNAKÇA

- Arı, Kemal (2007), *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç*, 4. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arslan, Mustafa (2014), "Sözlü Tarih ve Kültürel Bellek Aktarımı Bağlamında Denizli Yöresi Efe Türküleri", *ActaTurcica*, Yıl: VI, S. 2, s. 1-18.
- Ayçin, Fahri; Salman, Şengül; Yeęen, Alev vd. (2009), *Kültür Envanteri (Aksaray-Güzelyurt-1)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Azar, Birol (2007), "Sözlü Kültür, Tarihî Gerçek ve Saltuknâme Örneęi", *TÜBAR*, S. XXI, s. 17-27.
- Balta, Evangelia ve Millas, Herkül (1996), 1923 Mübadelesinin Tarihsel Sorunları Bir Destan ve Sözlü Tarih, *Tarih ve Toplum*, C. 25, S. 149, s. 5-15.
- Bozdaęlıoęlu, Yücel (2014), "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 18, Özel Sayı S. 3, s. 9-32.
- Budak, Ömer (2010), Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü" *Karadeniz Araştırmaları*, S. 26, s. 129-142.
- Çobanoęlu, Özkul (2000), *Âşık Tarzı Kültür Geleneęi ve Destan Türü*, Ankara: Akçaę Yayınları.
- Emgili, Fahriye (2009), "Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtidâ", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coęrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 28, S. 45, s. 221-234.
- Ersoy, Ruhi (2004), "Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih İlişkisi Üzerine Bazı Görüşler", *Milli Folklor*, Yıl: 16, S. 61, s. 102-110.
- Ersoy, Ruhi (2009), *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi, Baraklar Örneęi*, Ankara: Akçaę Yayınları.
- Fidan, Süleyman (2011), "Sözlü Kültür-Sözlü Tarih İlişkisi Bağlamında Niş Türküleri", *Turkish Studies*, V 6/4, s. 139-148.
- Goody, Jack (2009), "Sözlü Kültür", *Milli Folklor*, S. 83, s. 128-132.
- Goularas, Gökçe Bayındır (2012), 1923 "Türk-Yunan Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşıatılması", *Alternatif Politika*, C. 4, S. 2, s. 129-146.
- Güner, Zekai (2012), "Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38 (10-15 Eylül 2007) Bildiriler*, C. III, Ankara: Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s. 1453-1466.
- İnan, Abdulkadir (1987), "Epepe ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 191-194.
- Kaplan, Mehmet (1990), "Tarih ve Edebiyat" *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu (21-26 Mayıs 1984)*, Elazığ: Fırat Havzası Araştırma Merkezi, s. 71-76.
- Kaplanis, A. Iosifidis; Özdil, Orhan (2014) Gelveri'den Nea Karvali'ye Tarihî Kesitler 1500-1925, Nea Karvali: Doęu Makedonya ve Trakya Valilięi Kapadokya Araştırma Merkezi "Nazianzos".
- Kayam, H. Cevahir (1993) "Lozan Barış Andlaşmasına Göre Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM'de Görüşülmesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IX, S. 27, s. 581-608.
- Köprülü, M. Fuad (1943) "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, C. VII, S. 27, s. 379-458.
- Kütükoęlu, Mübahat S. (2014) *Tarih Araştırmalarında Usul*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ong, Walter J. (2003) *Sözlü ve Yazılı Kültür/Sözün Teknojileşmesi*, 3. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları.
- Oęuz, Öcal (2010) "Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri", *Milli Folklor*, S. 87, s. 5-12.
- Oęer, Adem; Özdem, Oęuz (2015) *Nevşehir Mektepleri (1820-1920)*, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları.
- Öksüz, Hikmet (2000) "Türk-Rum Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, S. 48, s. 753-769.
- Özdemir, Renk (2015) "Gelveri'den Nea Karvali'ye Ortodoks Karamanlılar", *Milli Folklor*, Yıl: 27, S. 108, s. 197-209.

Öztürk, Serdar (2010) “Türkiye’de Sözlü Tarihten İletişim Araçlarında Yararlanma Üzerine Notlar”, *Milli Folklor*, Yıl: 22, S. 87, s. 13-26.

Raglan, Lord (2004) “Tarih ve Mit”, *Milli Folklor*, C. 8, S. 63, s. 37-44.

Sakal, Fahri (2008) “Folklor Ürünlerinin Tarih Araştırmalarında Kaynak Olarak Kullanılması”, *Milli Folklor*, S. 77, s. 50-60.

Sanders, Bary (1999) *Öküz’ün A’sı*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

TDK Türkçe Sözlük (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Thompson, Paul (1999) *Geçmişin Sesi*, (Çev. Şehnaz Layıkel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Togan, A. Zeki Velidi (1985) *Tarihte Usûl*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tural, S. Kemal: (1993) *Edebiyat Bilimine Katkılar*, Ankara: Ecdad Yayınları.

Turan, Osman (1969) *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. 1, İstanbul: İstanbul Matbaası.

Yıldırım, Dursun (1998a) “Sözlü Gelenek Kültürü”, *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 81-83.

Yıldırım, Dursun (1998b) “Sözlü Kültür ve Folklor Kavramları Üzerine Düşünceler”, *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 37-42.

Yıldırım, Dursun (1998c) “Tarih Yazımı ve Sözlü Ortam Kaynakları”, *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 87-101.

Yıldırım, Dursun (1999d) “Dede Korkut’tan Ozan Barış’a Dönüşüm”, *Türk Dili*, S.: 570, s. 505-530.

QARABAĞ NAĞILLARININ ÖZƏLLİYİ

Dos.Sönməz ABBASLI*

Xülasə

Qarabağ folklor mühitində geniş yayılmış epik janrlardan olan nağıllar əslər boyu xalqın mənəvi qida mənbəyini təşkil etmiş, günümüzədək əhəmiyyətini itirməmişdir. Nağıllarda diqqəti çəkən əsas məqamlar ictimai məzmun, milli xüsusiyyətlər, maraqlı süjet xəttidir. Nağıl xalqın sözün əsl mənasında mənəvi qidasıdır. Nağıllar aid olduğu xalqın coğrafiyası, düşüncə sistemi, etiqları, istəkləri, dünəni və bugünü ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Tədqiqatçılar nağılların təsnifatını apararkən onları müxtəlif bölgələrə bölürlər. Qarabağdan qeydə alınmış nağılları saf-çürük edərək onların içərisində sehrlı nağılların, heyvanlar haqqında olan nağılların, tarixi nağılların, məişət nağıllarının üstünlük təşkil etdiyini görürük. Sehrlı nağılların əsas mövzusunı təbii ki, xeyirlə şərin mübarizəsi təşkil edir ki, burada həm xeyirxahlığı, həm də bədxahlığı təmsil edən qüvvələr hamımıza məlum ənənəvi obrazlarla təqdim olunur. Heyvanlar haqqında nağıllarda heyvan və quşlar əsas obrazlar kimi qarşımıza çıxır. Heyvanlardan bəhs edən nağıllarda nağıl qəhrəmanları olan tülkü, keçi, dovşan, qurd, ayı və s. zahiri görünüşünə, hərəkət formasına görə səciyyələndirilir. Adətən nağıllarda tülkü hiyləgər, dovşan qorxaq, canavar acgöz, səfeh kimi təqdim edilir. Qarabağdan qeydə alınmış nağılların bir qismini məişət nağılları təşkil edir. İctimai-sosial həyat bu nağılların özəyini təşkil edir.

Açar Sözlər: Qarabağ, nağıl, sehrlı, heyvanlar, məişət

THE SPECIFICITY OF GARABAG TALES

Abstract

The epic genre tales widely spreading in Garabag folklore sphere have been the spiritual nourishment of people for centuries, hasn't lost importance to the present day. The remarkable features in tales are social content, national features and an interesting plot line. The tales are deeply closed with the geography, though system, beliefs, wishes, past and the present day of the people. The researchers divided the tales into various types. While investigating the tales collecting from Garabag we will see that there are a lot of magic tales, the tales about the animal, historical tales and social tales. The main theme of the magic tales is the fight between good and evil. Here the forces which represent the kindness and greed are presented with the known traditional images. In the tales about the animals the animal and birds are the main images. In tales dealing with the animals the tale heroes such as: fox, goat, hare, wolf, bear and so on are characterized according to the appearance, movement form. Generally, the fox is represented as a crafty, the hare as a coward, the wolf as a greedy and stupid in tales.

Keywords: Animals, Garabag, welfare, tale, magic

GİRİŞ

Nağıllar Qarabağ folklor çevrəsində geniş yayılmış epik janrlardan biridir. Mənşə etibarilə kökü qədim zamanlara gedib çıxan nağıllar uzun illər aid olduğu xalqın mənəvi qida mənbəyini təşkil edərək günümüzədək əhəmiyyətini itirməmişdir. Nağıllarda diqqəti cəlb edən məqamlar çoxdur. İctimai məzmun, milli xüsusiyyətlər, maraqlı süjet xətti və s. Nağıl anlayışı ilə bağlı bir çox tədqiqatçılar maraqlı fikirlər söyləmişdilər. Aleksey Tolstoy nağılı xalqın yavaş-yavaş topladığı böyük mənəvi mədəniyyəti adlandıraraq nağılla qarşımızda xalqın minillik tarixinin açıldığını qeyd edir.

Folklorşünas F.Bayat yazır ki: “Nağıllardan biz qədim adət-ənənələri, nikah formalarını, toy və yaz mərasimlərini, qurban rituallarını, ailə, namus qavramlarının mənəvi tutumunu, bir sözlə, mənəvi dünyamızı öyrənmiş oluruq” (Bayat, 2012:116).

Nağılları tədqiq edən folklorşünas O.Əliyev isə nağılı “folklorun daha çox möcüzəyə əsaslanan bir janrı” (Əliyev, 2001:9) hesab etməklə, onu xalq epik yaradıcılığının məhsulu olub, nəsil-dən-nəslə keçərək yaşayan, xalqın həyat, məişət tərzini, tarixi ənənələrini və cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri qabarıq halda, fantastik bədii uydurmalar vasitəsilə əks etdirən, sonu əsasən nikbin ovqatla qurtaran bir janr kimi səciyyələndirir (Əliyev, 2001: 10).

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, “Klassik folklor” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, sonmezabbasli@gmail.com

Deyilənlərdən də bəlli olur ki, nağıl xalqın sözü əsl mənasında mənəvi qidasıdır. Nağıllar aid olduğu xalqın coğrafiyası, düşüncə sistemi, etiqadları, istəkləri, dünəni və bugünü ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Tədqiqatçılar nağılların təsnifatını apararkən onları müxtəlif bölgülərə bölürlər. Qarabağdan qeydə alınmış nağılları saf-çürük edərkən onların içərisində sehrli nağılların, heyvanlar haqqında olan nağılların, tarixi nağılların, məişət nağıllarının üstünlük təşkil etdiyini görürük. Qarabağdan toplanmış sehrli nağıllarda uzaq keçmişin əlamətləri, izləri yaşamaqdadır. Bu nağıllarda təsvir olunan seyr və tilsimlər, şər qüvvələr — divlər, əjdaha və ilanlar, küpəgirən qarılar və onlara qarşı mübarizə aparən xüsusi, qeyri-adi qüvvəyə malik olan qəhrəmanlar bu janrın çox qədim dövrlərlə əlaqədar olduğunu aydın göstərir. Sehrli nağıllarda həm də erkən dövrlərin izlərinə, ətrafda baş verən çeşidli hadisələr barədə ibtidai insanın primitiv anlayışlarına rast gəlmək olar. Bu onu göstərir ki, sehrli nağıllarda uydurmanın arxasında əslində elə real həyat hadisələri dayanır. Sehrli nağılların əsas mövzunu təbii ki, xeyirlə şərin mübarizəsi təşkil edir ki, burada həm xeyirxahlığı, həm də bədxahlığı təmsil edən qüvvələr hamımıza məlum ənənəvi obrazlarla təqdim olunur.

Qarabağ sehrli nağıllarında müxtəlif türk xalqlarının folklorunda geniş yayılan qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu motivinə rast gəlinir və təbii ki, bu cür möcüzəli doğuluşla dünyaya gələn nağıl qəhrəmanı ətrafdakılardan qeyri-adiliyi ilə fərqlənir. Konkret olaraq “Adamyeyən qız” nağılında bu motivlə rastlaşırıq. Nağılda təsvir olunur ki, bir padşah olur. Padşahın 3 oğlu olur, qızı olmur. Padşahın qardaşının 3 qızı olur. Padşah gileylənir ki, Allah-tala mənə də bu üç oğlanın yerinə bir qız verəydi. Allahın da buna acığı tutur ki, sənə üç oğul vermişəm, hələ bir qız arzulayırsan. Cənabi Cəbrayılı göndərdi ki, apar bu almanı ver ona, denən yarı bölsün, ailəsiynən yesin. Allah-tala ona qız kəramət eləyəcək. Almanı gətirib verdikdən sonra arvadın uşağı olur, qızı olur (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II, 2012: 187).

Nağılda diqqətçəkən məqam Cəbrayılın gətirdiyi möcüzəli almanı yedikdən sonra qəhrəmanın dünyaya gəlməsidir. Məlum olduğu kimi, ərəb, fars, türk və digər şərq xalqlarının sehrli nağıllarında məhz alma övladsız ata-anaya övlad bəxş edən magik təsir gücünə malikdir. Bu motivə əksər nağıllarda rast gəlinir. Bunun da kökündə əslində bitkiyə tapınma dayanır. Məlum olduğu kimi türkdilli xalqlar su, günəş (od) kimi ağaca tapınmışdılar və bu nəticədə nağıllara da sirayət etmişdir.

“Adamyeyən qız” nağılında diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də möcüzəli alma nəticəsində dünyaya gələn qəhrəmanın — qızın başqalarından fərqli olmasıdır. Nağıldan da görüldüyü kimi bu qız adı adam kimi deyil. Şahın bütün malını — kişmiş, xurmanı gecələr beşikdən çıxıb yeyir. Nağılda təsvir olunur ki, bu qeyri-adi qız hətta ata-anasını da yeyir. Yəni, bütün nağıl boyu bu qız adamyeyən kimi xarakterizə olunur. Bu tipli sehrli nağıllar kifayət qədərdir.

Qarabağ nağıllarında keçəl obrazı aparıcı yer tutmaqla adət etdiyimiz kimi kasıb, lakin mübariz, hazırcavab qəhrəman kimi qarşımıza çıxır. “Şah Abbas və keçəl” nağılında gecələmək üçün yer axtaran Şah Abbasa yalnız keçəl qoca anası ilə birgə yaşadığı köhnə komasında yer verməyə etiraz etmir. Daha sonra nağılda keçəlin pəyədən bir-iki dənə yumurta tapdığı, qoca anasının isə zəhmətlə qonşuya yun əyirib əvəzində bir balaca yağ aldığı məlum olur. Onlar qonağa səxavət göstərən qalanlarını bişirib qonağın qarşısına qoyurlar.

Nağılda nəzəri cəlb edən əsas problem keçəlin vəzirin qızına aşiq olması, lakin kasıblığı ucbatından tərəddüd etməsidir. Görüldüyü kimi, bu nağılda da aşağı ilə yuxarının, varlı və kasıbın ziddiyyəti öz əksini tapır. Lakin nağılın sonunda keçəl Şah Abbasa göstərdiyi səxavətin əvəzini alır. Şah Abbas taxta çıxır və vəzirin qızını ona alır. Keçəllə bağlı yaranmış ənənəvi nağılların əksəriyyətində kasıb keçəl- varlı keçələ qədər yüksəlir və yüksək təbəqədən olanların — şahın, vəzirin qızı ilə evlənilir. Qarabağdan qeydə alınmış “Keçəl”, “Evi arvad tikər” nağılında da oxşar motiv xüsusi yer tutur.

Ümumiyyətlə, nağıllarda keçəl nə qədər çətinliklərə, əzab-əziyyətə düşsə də, qarşı tərəfi nə qədər üstün olsa da, nəticədə keçəl həmişə qalib gəlir.

Qarabağdan qeydə alınmış sehrli nağıllarda ən çox səciyyəlandırılan mifoloji obrazlardan biri divdir. O şər qüvvələri təmsil edən mənfə obraz kimi əks olunur. “Məhəmmədin nağılı”nda möcüzəli divin peyda olması göyün guruldması, ıldırımın çaxması ilə müşayiət olunur. Məhəmməd divlə vuruşan zaman o ovsunnanır, dovşana, sonra isə quşa dönüb pırıldayıb uçur. Divlə bağlı nağıllarda hər nə qədər gücə malik olsalar da, nağıl qəhrəmanları həmişə divə qalib gəlirlər.

Qarabağdan toplanmış nağılların böyük bir qismini Allahla dialoq əsasında qurulmuş nağıllar təşkil edir. “Süleymana qalmayan dünya” nağılında Süleyman peyğəmbərlə, “Allahın hörmətli bəndəsi” nağılında Musa peyğəmbərlə Allahın dialoqu əks olunur. Ümumiyyətlə, Qarabağdan qeydə alınmış nağıllarda Allaha inam çox güclüdür və Allaha etiqad motivi aparıcı mövqeyə malikdir.

Qarabağ nağıllarında tez-tez təsadüf edilən tarixi şəxsiyyətlərdən biri Şah Abbasdır. Onun adı ağıllı, tədbirli vəzir kimi təsvir edilən Allahverdi xanla çox vaxt birgə çəkilir. Nağılların əksəriyyətində Şah Abbasın zülmkar bir şah kimi təsvir edilməsi təsadüfi deyil. Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan

uğrunda İran və Türkiyənin apardığı mübarizə, işğalçılarla mübarizə etmək bəhanəsilə yerli əhalidən alınan yersiz vergilər xalq arasında Şah Abbasi zülmkar bir şah kimi təsvir etməyə zəmin yaratmışdır.

“Şah Abbasla pinəçi” nağılında Şah Abbasın zülmkarlığı aydın boyalarla təsvir edilir. Nağılın qısa süjeti belədir:

Bir gün Şah Abbasın vəziri Allahvedi xan şəhərə çıxır və bir pinəçiyə rast gəlirlər. Bunlar gedəndə pinəçinin gülməyi tutur, gülür. Padşah əmr edir ki, onu saraya gətirsinlər. Pinəçinin nəyə güldüyünü soruşduqda deyir ki, gülməyim gəldi, güldüm. Şahın acığı tutur və deyir ki, sənə çörək verən mənəm, sən nəçisən ki, gülürsən. Şahın cavabında pinəçi deyir ki, şah sağ olsun, çörək verən sən deyilsən, çörək verən Allahdı. Bu zaman acıqlanan Şah Abbas deyir ki, indi səni zindana ataram. Allahın da sənə çörək verər. Tapşırı ki, buna çörək verməyin. Sonda məlum olur ki, yanlışlıq nəticəsində pinəçinin çörəyi hər gün gəlir, digər adam isə çörəksiz qalıb ölür (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I, 2012: 235-236).

Nağıldan da göründüyü kimi sadə bir pinəçi adı dillər əzbəri olan zülmkar şah qalib gəlir və ona isbat edir ki, Allah şahdan daha yüksəkdə durur. Bu nağıldan da məlum olduğu kimi sadə bir pinəçi nəinki ağıllıdır, o şahın üzünə dik baxan, heç bir hədə-qorxudan çəkinməyən, möhkəm iradəli bir obrazdır. Nağılın sonunda şahın onun yanına gəlib “anan namaz üsdə imiş” deməsinə o özünəməxsus bir tərzdə “şah sağ olsun, anam namaz üsdə olmağına namaz üsdə imiş, amma sən onu bil ki, çörəyi verən Allahdı” deyir.

Ümumiyyətlə, Şah Abbas ziddiyyətli bir obrazdır. Zülmkar, ədalətsiz Şah Abbas bəzən də Qarabağ nağıllarında ədalətli, səxavətli şah kimi təsvir edilir. “Şah Abbasla bostançı” nağılında şah yemiş-qarpız gətirən keçələ şah iki kisə gümüş-qızıl kisə veib yola salır. Nağıl boyu Şah Abbas saxavətlə gümüş-qızıl paylayan bir obraz kimi səciyyələndirilir.

Qarabağdan qeydə alınmış nağıllarda Şah Abbasla bir təriflənən şəxslərdən biri onun yaxın köməkçisi, vəzir Allahverdi xandır. O əksər hallarda Şah Abbasla xalqın “dərdinə yanan” bir surət kimi təsvir edilir. Şah və vəziri əksər hallarda hər həftə şəhəri gəzib, xalqın yaşayışı ilə maraqlanırlar. Bəzən onlar fərdi şəxslərin belə yaşayış tərzini, istəklərini öyrənirlər. Onlar dərviş libası geyib bazar-dükənləri, çayxanaları gəzir, hər gecə bir evdə qalır, şahın necə adam olduğunu rəiyyətdən öyrənirlər. Əksər hallarda ev sahibləri onları tanımayaraq şahı tənqid və təhqir edirlər. Lakin bütün hallarda Şah Abbas və vəziri Allahverdi xan ev sahibini cəzalandırmır, səhəri gün öz səhvlərini xalqa etiraf edir və ədalətli olmağa çalışırlar.

Qarabağ nağıllarının bir qismini heyvanlar haqqında nağıllar təşkil edir. “Tülküynən Tozdu bəyin nağılı”, “Aрмақ canavarın nağılı”, “Dana, keçi və toğlu”, “Dəvə, xoruz və eşşəyin nağılı”, “Tülkü, tısbağa və dəvə”, “Tülkü və canavar”, “Canavar, qoyun və at”, “Süleyman peyğəmbər və bayquş” kimi nağıllar ənənəvi örnəklər kimi səciyyələndirilə bilər. Sehrli nağıllarda heyvanlar yardımçı obrazlar kimi təsvir olunursa, heyvanlar haqqında nağıllarda heyvan və quşlar əsas obrazlar kimi qarşımıza çıxır. “Kasıb kişi ilə ilan” nağılının süjetində sehrli nağıllara bənzərlik özünü göstərir. Nağılda deyilir ki, bir kasıb kişi dərəbədə gəzib, dilənirmiş. Bir gün bir ilan bunun qarşısına çıxır. Hara getdiyini, hardan gəldiyini soruşur. Kişi cavab verir ki, heç nəyim yoxdu. İlan onu varlandıracağını deyir və ağzından bir üzük çıxardıb verir və bildirir ki, harda desən ki, üzüyüm səndən filan şeyi istəyirəm, o saat hazır olacaq (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI, 2013: 255-256).

Göründüyü kimi bu nağılda yardımçı qüvvə kimi üzükdən istifadə olunması bu nağılı sehrli nağıl kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Bu onu göstərir ki, bəzi nağılları qruplaşdırarkən kəskin sərhəd qoymaq olmaz.

Heyvanlardan bəhs edən nağıllarda nağıl qəhrəmanları olan tülkü, keçi, dovşan, qurd, ayı və s. zahiri görünüşünə, hərəkət formasına görə səciyyələndirilir. Adətən nağıllarda tülkü hiyləgər, dovşan qorxaq, canavar acgöz, səfeh kimi təqdim edilir.

“Canavar, qoyun və at” nağılında canavar əvvəlcə qoyuna rast gəlir, onu yemək istəyir. Qoyun bir oyunum var, onu oynuyum sonra ye — deyib sıçrayıb qaçır. Daha sonra canavar atla rastlaşır. Onu yemək istəyərkən at da dal ayağında şokalad var, əvvəlcə onu ye, sonra məni ye deyir. Armaq canavar atın dal ayağına yaxınlaşanda at ayağına vurulmuş nal ilə onun ağzının üstündən təpiklə vurur. Canavarın ağzı para-para olur (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III, 2012: 326).

“Armaq canavarın nağılı”nda da analoji süjet təkrarlanır. Ac-yalavac bir canavar meşə ilə gedərkən qarşısına bir eşşək çıxır. Onu yemək istədikdə o, eşşəyin ətinə ancaq səhər yemək olar deyib aradan çıxır. Daha sonra canavarın qarşısına çıxan keçi, camış da müxtəlif bəhanələr gətirib canlarını qurtarırlar. Nəhayət, canavar qarşısına çıxan atı yemək istədikdə at canavara bildirir ki, dal ayağının altında atın nə vaxt doğulduğu qeyd edilib. Ona baxıb, desin, sonra onu yesin. Nağılın sonunda armaq canavar atın arxa tərəfinə keçən kimi zərbəyə tuş gəlir (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I, 2012: 323-324).

Göründüyü kimi, hər iki nağılda canavar acgöz, ağılsız heyvan kimi səciyyələndirilir və səfehliyi ucbatından məhv olur.

Həmişə hiyləgər obraz kimi qarşımıza çıxan tülkü Qarabağdan toplanmış “Tülkü, tısağa və dəvə” nağılında öz hiyləgər funksiyasını itirir. Nağılda təsvir olunur ki, tülkü, tısağa və dəvə yol ilə gedən zaman qarşılarna böyük bir könbə çıxır. Heyvanlar qərara gəlirlər ki, kim yaşda böyükdü o da könbəni yesin. Tülkü deyir ki, Nuhu taxtda, Şah İsmayılı qundaxda görmüşəm. Tısağa isə Nuhun gəmisini dəryada qərq olanda elə belə tısağa idim, deyir. Dəvə baxıb görür ki, iki böyük tarixi rəqəm vardı, ikisini də bunlar dedi. Əyilib könbəni götürür, göydə yeyə-yeyə deyir: “Onda belə çıxır ki, dəvə qardaşınız o vaxt uşağıymış” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III, 2012: 321-322). Göstərilən örnəkdə tülkü deyil, məhz dəvə hiyləgər funksiyada çıxış edir.

Qarabağdan qeydə alınmış nağılların digər bir qismini isə məişət nağılları təşkil edir. İctimai-sosial həyat bu nağılların özəyini təşkil edir. Belə nağıllar folklorşünas O.Əliyevin yazdığı kimi “sehrli və heyvanlar haqqındakı nağıllarla müqayisədə real həqiqətə, ictimai və məişət problemlərinə daha yaxındır” (Əliyev, 2001: 52).

Xalqın gündəlik yaşam tərzini məişət nağılları ilə qarşımızda açılır. Yaşam tərzini müxtəlif olduğu kimi bu nağılların mövzuları da olduqca rəngarəngdir. Məişət nağıllarında iki əks qütb üz-üzə dayanır: tənbel-qoçaq, axmaq-ağıllı, yalan-doğru və s. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar isə sehrli nağıllardan fərqli olaraq qeyri-real, fantastik aləm deyil, konkret bir məkandır. Məişət nağıllarında xalqın istək və arzuları qabarıq şəkildə təqdim olunur. İctimai zülmə, ədalətsizliyə qarşı etiraz bu nağıllarda bədii boyalarla ifadəsini tapır. Ona görə hakim təbəqələr — padşahlar, kəndxudalar, qazılar bu nağıllarda ifşa hədəfinə tuş gəlirlər.

Qarabağdan qeydə alınmış “Çobanla tənbel qız” nağılı tərbiyələndirici funksiya daşıyan məişət nağıllarındandır. Nağılın qısa məzmunu belədir:

Bir varlı kişinin üç qızı olur. Ortancıl və kiçik qız o qədər tənbel olur ki, üç gün ac qalsalar belə durub bir tikə çörək almağa getməzdilər. Ata-ana qızlarının tənbelliyindən cana doyurlar. Ata hər yerə car çəkir ki, kim onun qızlarını tənbellik azarından xilas etsə, onu dünya malından qane edəcək. Bu əhvalatı eşidən bir çoban nənəsini də götürüb həmin kişinin yanına gedir və ona deyir ki, gəlmişəm qızını aparım nənəmin yanında bir il qalsın, əgər qızının tənbelliyi getməsə, mənə nə cəza istəsən verərsən. Kişi qızının əlindən cana doyduğundan çobanın sözünə razı olur. Qız o qədər tənbel olur ki, çoban və nənəsi hər nə soruşurlarsa, qız tənbelliyindən cavab vermir. Çoban və nənəsi hər nə yeyib-içirdilsə, qıza heç nə təklif etmirlər. Qız tənbellikdən ağzını açıb çörək də istəyə bilmir. Bir gün nənə süpürgəni onun üstünə atıb — heç olmasa oturduğun yerdə yan-yörəni süpür, zibilin üstündə oturmusan — deyir. Qız süpürgəni əlinə alıb yan-yörəsinə çəkir. Bu zaman ona bir tikə çörək verirlər. Səhəri gün bu hadisə yenidən təkrarlanır. Bu dəfə qıza həm oturduğu yeri, həm də yan-yörəsinə təmizlədirlər. Növbəti gün nənə qab-qacağı qızın qabağına töküüb, “əgər bu qabları yumasan acından ölsən də sənə çörək verməyəcəyəm” deyir. Beləliklə, gün dolanır, ay keçir, tənbel qız iş görməyə adət edir, əməlli-başlı qoçaqlaşır. İl tamam olanda, qızın atası gəlir ki, görsün çoban vədini yerinə yetiribmi? Kişi görür ki, qız elə bir ildırım parçasıdı, köhnə tənbellikdən əsər də qalmayıb. Hətta maraqlısı odur ki, qız çörək bişirir, süfrə salır, heç atasına təklif də eləmir. Atası bu işə təəccüb edib “özün çörək yedin, heç mənə bir quru təklif də eləmədin? — dedikdə qız: “Kim ev süpürüb qab yumasa, iş görməsə ona yemək verməzlər” deyir. Kişi başa düşür ki, qızını bu yolla işə alıxdırıblar. Çobana “afərin” deyib, qızını evinə gətirir (Azərbaycan folkloru antologiyası, Qarabağ, V cild, 2009: 52).

Göründüyü kimi, tənbelliyi ifşa edən bu məişət nağılında işə alıxdırmanın üsulları təqdim olunur. “İşləməyən dişləməz” prinsipi üzərində qurulan bu motiv tərbiyəvi funksiya daşımaqla bir sıra nağıllarda da geniş yayılmışdır.

Qarabağdan toplanmış “Halal zəhmət” nağılı da məişət nağılı olub, sadə süjet üzərində qurulmuşdur. Nağıldan məlum olur ki, Rüstəm adlı bir kişinin bir oğlu var idi və o çox erköyün böyümüşdü, əlindən heç bir iş gəlmirdi. Ata oğluna məsləhət verib qazanc dalınca göndərir. Çox gəzib yorğun halda evə dönən oğul anasından 5 qəpik alır və “budu mənim qazancım” — deyir. Ata pulu götürüb ocağa atır. Növbəti gün yenə dilxor evə dönüb anasından 5 qəpik alır. Ata bu dəfə də pula diqqətlə nəzər salıb onu ocağa atır. Bildirir ki, sabah hökmən öz qazancını gətir. Ertəsi gün oğul bazar ağzında yük daşımağa başlayır, çox çətinliklə də olsa alın təri ilə yük daşıyıb beş qəpik qazanır. Ata yenidən pulu ocağa atdıqda oğlan tez qızarmış közün arasından pulu çıxarır Azərbaycan folkloru antologiyası, Qarabağ, V cild, 2009: 56).

Göründüyü kimi, bu nağılda da saxta qazanc ifşa edilir, halal zəhmətlə qazanılan pulun önəmliyi vurğulanır.

Qarabağdan qeydə alınmış “Ağıllı qoca” məişət nağılının süjeti isə sual-cavablar, tapmacalar üzərində qurulmuşdur. Nağılın qısa süjeti belədir: Bir gün padşah vəzirə səyahətə çıxır, bir bilikli qocaya rast gəlirlər. O qoca pinəçi imiş. Vəzir şaha deyir ki, ona söz çatdırmaq olmaz. Şah da müdrik olur. Qocadan soruşur:

— Qoca, ikidəsən, üçdəsən?

Deyir:

— Şah sağ olsun, üşdəyəm.

Deyir:

— Qoca yaxındaxan, uzaxdasan?

Deyir:

— Şah sağ olsun, yaxındayam.

Deyir:

— Qışçün ayın-oyun yığmısanmı?

Deyir:

— Yığmışam, intaası otuz ikilər qoymadı.

Şah vəzirdən soruşur ki, mən ona nə dedim, o mənə nə cavab verdi? Gərək onu biləsən, ya da boynunu vurduracam.

Vəzir qocanın yanına gəlib soruşduqda qoca hər bir sözə bir qızıl alır və deyir ki, şah soruşdu ki, ikidəsən, işdəsən? Deyir yanı iki ayağnan gəzirsən, yoxsa çəliynən gəzirsən? Dedim ki, üçdəyəm. Çəliynən gəzirəm. Uzaxdasan, yaxındasan? Gözün uzağı görə bilirmi? Dedim ki, yaxındayam. Uzağı görə bilmirəm da. Otuz iki də dişdərdi. Yedi, nə varıdı, qalmaqda (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI, 2013: 259-260).

Mükəlimə üzərində qurulmuş bu nağılda pinəçi ağılı, zəkası ilə qalib gəlir.

Qarabağdan qeydə alınmış bu nağılın “Şahla pinəçi” nağılı ilə süjet oxşarlığı aşkarlanır. Sadəcə burada vəzir sual-cavabdan bir şey anlamır. Qayıdıb bu sual-cavabın mənasını soruşur, əvəzində sözün hərəsinə bir qızıl verir. Bu nağılın sonunda pinəçinin ağılına heyran qalan şah onu özünə vəzir seçir.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, Qarabağ nağılları özünəməxsus cizgiləri ilə seçilirlər.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan folklor antologiyası(2009), Qarabağ cildi, V kitab, Bakı, Səda

Bayat Füzuli (2012), “Folklor dərsləri”, Bakı, Elm və təhsil, 424 səh.

Əliyev Oruc (2001), “Azərbaycan nağıllarının poetikası”, Bakı, Səda, 192 səh.

Qarabağ: Folklor da bir tarixdir (2012), I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri, Bakı, Elm və təhsil, 464 səh.

Qarabağ: Folklor da bir tarixdir(2012), II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri), Bakı, Elm və təhsil, 484 səh.

Qarabağ: Folklor da bir tarixdir(2012), III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri), Bakı, Elm və təhsil, 468 səh.

Qarabağ: Folklor da bir tarixdir(2013), VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri), Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 468 səh.

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA SEHRLİ ALMA OBRAZININ MİFİK SEMANTİKASI

Yadulla ƏLƏKBƏROV*

Xülasə

Hər bir xalqın nağıl yaradıcılığında olduğu kimi, Azərbaycan nağılları da mifoloji personajlarla zəngindir. Nağıllar zəngin obrazlar aləminə malikdir. Bu obrazlar strukturu etibarilə iki tipə ayrılır: real obrazlar və mifik obrazlar. Nağıllardakı mifik obrazlar özləri də təbiətinə görə iki qrupa ayrıla bilər: 1. Mifik-fantastik, yaxud başqa adla mifik-uydurma obrazlar qrupu; 2. Mifik-real obrazlar qrupu. Mifik-fantastik (mifik-uydurma) obrazların yer üzündə analogiyası yoxdur. Məsələn, divlər, əjdahalar, pərilər, fərişələr, kəlləgöz-təpəgözlər. Nağıllarda mifik-real obrazlar mifik-fantastik obrazlardan fərqli olaraq, mifik xüsusiyyətlərə (funksiyalara) malik real obrazlardır, lakin onlar eyni zamanda sehrli xassəyə malikdir. Məqalədə nəzərdən keçirilən sehrli alma kosmosyaradıcı personajdır.

Açar Sözlər: Folklor, nağıl, mifologiya, mifik obraz, sehrli alma

MYTHICAL SEMANTICS OF THE IMAGE OF MAGIC APPLE IN AZERBAIJANI TALES

Abstract

Like fairy tale creativity of every nation, Azerbaijani tales are rich in mythological characters. Tales have rich characters world. These characters are divided into two types in structure: realistic characters and mythical characters. Mythical characters in tales are divided into two groups in nature, too. 1. Group of mythic-fantastic or, in other words, mythic-alleged characters; 2. Group of mythic-realistic characters. Mythic-fantastic images have no analogy on earth. For example, divs (giant ogres), dragons, fairies, Cyclops – the-forehead-eyed. Mythic-realistic images in tales, unlike mythic-fantastic ones, are of realistic characters (functions), whereas they have magical features at the same time. The magic apple run over in the article is a Cosmo-creative image.

Keywords: Folklore, tale, mythology, mythical image, magic apple

GİRİŞ

Hər bir xalqın nağıl yaradıcılığında olduğu kimi, Azərbaycan nağılları da mifoloji personajlarla zəngindir. Bu baxımdan, Azərbaycan nağıllarının nəşri tarixində xüsusi yeri olan nağılların 1960-1964-cü illərdə çap olunmuş 5 cildliyi və 2006-2008-ci illərdə çap olunmuş 10 cildliyi zəngin material verir.

Nağıllar zəngin obrazlar aləminə malikdir. Bu obrazlar strukturu etibarilə iki tipə ayrılır:

1. Real obrazlar;
2. Mifik obrazlar.

Nağıllardakı mifik obrazlar özləri də təbiətinə görə iki qrupa ayrıla bilər:

1. **Mifik-fantastik**, yaxud başqa adla **mifik-uydurma** obrazlar qrupu;
2. **Mifik-real** obrazlar qrupu.

Mifik-fantastik (mifik-uydurma) obrazların yer üzündə analogiyası yoxdur. Məsələn, divlər, əjdahalar, pərilər, fərişələr, kəlləgöz-təpəgözlər. Bu obrazlar müxtəlif mifik funksiyaları yerinə yetirənlər də, onları birləşdirən əsas cəhət reallığın fantasmaqorik təcəssümü olmalarındadır. Bu obrazlar haqqında müşahidələrimizi belə ümümləşdirə bilərik:

Divlər, əjdahalar – təbiətin mifik metaforalarıdır.

Pərilər – kosmoqonik qadın başlanğıcının mifik alleqoriyalarıdır.

Kəlləgöz (Təpəgöz) – mifoloji xaosun metaforasıdır.

Nağıllarda mifik-real obrazlara gəlinə, bunlar mifik-fantastik obrazlardan fərqli olaraq, mifik xüsusiyyətlərə (funksiyalara) malik real obrazlardır. Məsələn, nağıllarda rast gəldiyimiz atlar real varlıqlardır. Lakin bunların içərisində sehrli xüsusiyyətlərə malik atlar var ki, artıq bunlar adi atlardan fərqli olub, mifik-real obrazlar qrupuna aiddir. Yəni mifik-real obrazla onun real analogiyasını fərqləndirən əsas cəhət brincinin sehrli xassəyə malik olmasıdır. Tutaq ki, qonaq üçün açılan süfrə adi real obraz, insanın yemək arzusunun yerinə yetirən sehrli süfrə mifik-real obrazdır.

Mifik-real obrazlara, əsasən, sehrli quşlar, atlar və bizim reallıqda cansız hesab etdiyimiz predmetlər aiddir. Bu obrazlar haqqında müşahidələrimizi belə ümümləşdirə bilərik:

Zümrüd (Simurq) quşu – mediasiya yaradıcı obrazdır.

* Bakı Avrasiya Universitetinin qiyabi doktorantı, yadullaekberov2@gmail.com

Mifik atlar – kosmosyaradıcı mediatorlardır.

Uçan xalça – kosmosyaradıcı mediasiya personajıdır.

Sehrli papaq, üzük – mediasiya vasitəsidir.

Sehrli güzgü – kosmosyaradıcı personajdır.

Sehrli çubuq – xaosyaradıcı personajdır.

Sehrli alma – kosmosyaradıcı personajdır.

Biz burada sehri alma obrazının mifik xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Biz nağıllarda alma obrazının, əsasən, kosmosyaradıcı predmet kimi görürük. Alma yaradılış (kosmoqoniya) vasitəsi kimi çıxış edir. Nağılların başlanğıcı üçün xarakterik olan bir motiv var. Belə ki, övladsız valudeynlər dərvişin verdiyi almanı yeməklə övlad sahibi olurlar. Başqa sözlə, uşaqlar almadan doğulurlar. Bu sadə süjet dərin ritual-mifoloji semantikaya malikdir. Prof. Ramil Əliyev yazır ki, geniş mənada inkarnasiya qəhrəmanın doğulmasında əsas olan ruhun ana bətnində uşağa çevrilə bilməsi, uşağın 14 yaşından ərgənlik dövrünə keçməsi, padşah kimi başına tac qoyması mərasiminə daxil olması və s. proseslərini əhatə edir. İnkarnasiyanı sırf mənada və nisbi mənada götürmək olar. Nağıllarda quş uçurma, cavan şahzadənin padşah seçilməsi inkarnasiyanın nisbi olaraq qəbul edilməsinə yönəlmişdir. İnkarnasiya prosesinin əvvəli, yəni uşağa qalmanın əvvəli alqış-dualar, kəsilən qurbanlar ilə müşahidə edilir. Bu isə xüsusi olaraq qəhrəmanın doğuluşu ilə bağlıdır. Türk xalqlarının keçirdiyi “döllənmə törəni” lazım olan yeməklərin yeyilməsi ilə ilişgildir. Sırf mənada, yəni xüsusi hal kimi inkarnasiya prosesi nağıllarda alma yeməklə baş verir. Almanı yeyən padşah və arvadı qısır halından törədici roluna keçir. İnkarnasiyanın mənbəyi mağara, ağac koğuşu və s. yerlərdir. Ona görə də mağarada uşaq doğulur, ağac uşaq doğur və s. (Əliyev, 44).

Alma təkcə nağıllarda deyil, epik növün digər janrlarında, xüsusən əfsanə və dastanlarda fəal kosmosyaradıcı elementdir. R.Əliyevin yazdığı kimi, “əfsanələrdə inisiyasiyanın ikinci mərhələsi qəhrəman və alma ağacının iştirakı ilə başlanır. Bu zaman fizioloji proses baş vermir. “Qızılquş” əfsanəsində inisiyasiyaya səbəb olan ağac dağ başında bitmişdir. Qızılquş ona edilən yaxşılığın əvəzi olaraq bu alma ağacının budağını padşaha hədiyyə gətirir. Buradan sonra süjet aydıdır. Padşahın bağında alma ağacı ildə 3 alma verir. Bağban almalarından birini padşaha aparır, vəzir hiyləgərliklə almanı bağbandan alır, almaya zəhər vurub padşaha verir. Padşah almanın ətrindən bihuş olur. Yoxlamaq üçün bir dilim kəşib pişiyə verir, pişik ölür, padşah qızılquşun başını üzür. Bağban qorxusundan bağa qaçır ki, almanı yeyib ölsün. Amma dönüb 15 yaşında oğlan olur. Padşah bağa gəlir, bağbanın cavanlaşdığını görüb arada xəyanət olduğunu başa düşür, qızılquşun intiqamını vəzirdən alır (Pirsultanlı., 1999. 42-43). Almanın türk mifoloji düşüncəsində yerini göstərən faktlardan biri toya dəvət olunan adama alma verilməsidir. Vedibasər kəndlərində toya adam çağıranda bir atlı bir torba qırmızı alma götürüb adamlara paylayardı. O adam da gəlib toy sahibinə kömək edərdi (Azərbaycan folkloru antologiyası. 2004. 99). Alma ağac kultunun atributu kimi nağıllarda şahzadələrin nişanlı seçməsində istifadə olunur (Əliyev, 115-116).

Göründüyü kimi, “Padşahla balıqçı” nağılında bağban qorxusundan almanı yeyir, 15 yaşında cavan oğlan olur, yəni qoca ikən ölüb yeni cavan statusunu qazanır (Paşayev, 1985: 177).

“İlan oğlan” əfsanəsində cildini dəyişən ilan sevdiyi qızı mənfi obraz olan qarıdan qorumaq üçün özü bağban olur, qızı isə alma ağacına çevirir (Paşayev, 1985: 108).

“Yusiflə Sənubər” nağılında göstərilir ki, iki qardaş olan padşahla vəzirin övladı olmur. Dərviş onlara iki alma verir, deyir ki, birinizin oğlu, birinizin qızı olacaq. Adlarını özüm qoyacağam (Seyidov, 1963. 68-69).

“Ölü Məhəmməd” nağılında dərviş odunçu ilə arvadına alma verir ki, övladları olsun. Bir müddətdən sonra odunçunun qızı doğulur. Qız bulağa gedəndə həmin dərviş onun qarşısına çıxır, deyir ki, “xubsan, xubsan, bir ölüyə münasibən” (Axundov, 1964: 292)

R.Əliyev yazır ki, ağac kultunun övlad verə bilmə xüsusiyyəti sonradan inkişaf edərək almadan uşaq əmələgəlmə motivində təsbit olunmuşdur. Demək, mifoloji düşüncədə alma öz xüsusiyyətini ağacdan almışdır. Ağac artım xüsusiyyətinə malik olduğundan, onun barı da belə düşünülmüşdür (Əliyev, 134-135).

Almanın nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrin hamısındakı əsas xüsusiyyəti onun həyatla, yeni başlanğıcla, kosmoqoniya, yəni yaradılışla bağlı olmasıdır. Bu yaradılış mifik məkan-zaman sistemini bütövlükdə əhatə edir.

Məşhur “Məlikməmməd” nağılında deyilir ki, bir padşah varmış. Bu padşahın da bağında bir alma ağacı varmış. Bu ağac birinci gün çiçək açarmış, ikinci gündə çiçəyini tökərmiş, üçüncü gündə bar verərmiş. Bu almanı hər kəs yesəymiş, on beş yaşında oğlan olarmış (İsmayılov və Əliyev, 2006: 70).

Beləliklə, nağıl sehri alma ağacının təqdimatı ilə başlanır. Nağıldakı alma ağacı poetik təbiətinə görə mifik-real obrazlar qrupuna aiddir: alma ümumiyyətlə real bir cisimdir, lakin nağılda sehri xassələrə malil olduğu üçün biz onu mifik-real obrazlara aid edirik.

Burada tædqiqatçyların æhæmiyyæt vermædiyi bir mæsælæ var. Bu alma aǵacının bitdiyi mækandyr. Alma aǵacı padşahın baǵında bitir. Padşah-hökmdarin olduǵu yer epik-mifoloji düşüncədə dünyanın mærkæzi hesab olunur. Aǵacın dünya mifologiyalarında dünyanı modellæşdiræn obraz olduǵu mælumdur. Bu cæhætdæn dünyanın mærkæzi olan padşahın baǵında bitæn alma aǵacını dünyanın modeli, yæni “dünya aǵacı” hesab etmæk olar.

Naǵılda deyilir ki, padşah hær gün sæhær tezdæn sübh açılan kimi durub gedærmiş baǵa ki, almanı dærib yesin, amma görærmiş ki, alma dærib. Kor-peşiman geri qayıdarmış (İsmayılöv və Əliyev, 2006: 70).

Göründüyü kimi, sehrlı alma aǵacı alma gætirsæ dæ, kosmos dünyasında olanlar onu yeyæ bilmirlær. Kimsæ onu oǵurlayır. Bu oǵurluq adı oǵurluq deyil. Kosmosa müdaxilæ hæmişæ kaos dünyasından, yæni kosmosun æksi olan şær, ölüm dünyasından baş veirir. Lakin kosmosda almanı kimin oǵurladıǵından hælæ heç kæsin xæbæri yoxdur. Bu sirri açmaq lazımdır. Naǵıdan görürük ki, sirrin açılışı qæhræmanın “aşkarlanması” (müæyyænleşdirilməsi) fonunda baş verir.

“Bir gün belæ, beş gün belæ, axırda padşah tængæ gælib böyük oǵlunu yanına çağırdı. Oǵul atasının qulluǵuna gæln kimi baş endirib dedi:

– Ata, sænæ fæda olum, mænæ göræ nə qulluq?

Atası dedi:

– Belæ dæ iş olar? Mæn padşah ola-ola baǵımdakı almaya hæsræt qalam, heç ondan yemæyæm. Gæræk nə tæhær olsa, almanı oǵurlayanı tutasan ki, tænbih oluna.

Oǵlan atasının ælindən öpüb çıxdı, ox-kamanını götürüb, dava libasını geyinib baǵa getdi. Oǵlan bir saat gözlædi, iki saat gözlædi, sübh alma yetişæn vaxt onu yuxu tutdu. Bir zaman ayılıb gördü ki, alma aǵacda yoxdu, dæribdi. Padşahın böyük oǵlu kor-peşiman evæ qayıtdı.

O biri gün padşah ortancıl oǵlunu yanına çağırıb dedi:

– Belæ dæ iş olarmı? Mæn özüm padşah ola-ola baǵımdakı almaya hæsræt qalam, heç ondan yemæyæm. Gæræk nə tæhær olsa, alma oǵurlayanı tutasan ki, tænbih oluna.

Ortancıl oǵlan atasının ælindən öpüb çıxdı, ox-kamanını götürdü, dava libasını geyib baǵa getdi. Bu da bir saat gözlæyib, iki saat gözlæyib axırda alma yetişæn vaxtı yuxuya gedib yatdı. Bir zaman ayılıb gördü alma dærib. Kor-peşiman evæ qayıtdı.

Bu xæbæri padşahın balaca oǵlu Mælikmæmmæd eşitcæk, atasının yanına gældi, ædæblæ baş endirib dedi:

– Ata, izin ver, bu sæfær dæ alma aǵacının keşiyini mæn çækim.

Atası dedi:

– Sændæn böyük qardaşların deyirdilər, alma aǵacının keşiyini çækib oǵrunu tutacaǵıq, amma tuta bilmædilər, kor-peşiman geri qayıtdılar. İndi sæn gedib nə qayıracaqsan?

Mælikmæmmæd æl çækmæyib, atasından tævæqqe elædi ki, ona izin versin. Atası çar-naçar izin verdi. Mælikmæmmæd kefi kök, damaǵı çağ, qayıdıb öz otaǵına gældi. Elæ ki gün batdı, axşam oldu, Mælikmæmmæd qıvraq geyinib ox-kamanını götürüb baǵa getdi. O biri qardaşları kimi bir saat gözlædi, iki saat gözlædi, axırda gördü yuxusu gælib. Xæncærinı çıxarıb, barmaǵının başını yardı, yerinə duz tökdü. Gecæ ta sæhæræ kimi barmaǵının aǵrısından yata bilmædi. Sübhæ yaxın gördü ki, bir gurultu, bir nærilti gælib, ta nə tæhær... durub aǵacın dalında gizlændi ki, görsün bu nædir. Bir vaxt gördü ki, bir dev gælib, boyu minaræ kimi, adam baxanda baǵrı yarılır, elæ bilirsæn bir daǵ qopub gælib. Mælikmæmmæd o saat barmaǵını dişlæyib dedi:

– Aha, almanı aparan bu imiş.

Dev gælib alma aǵacına yaxınlaşanda Mælikmæmmæd birdæn onun başına elæ bir qılınc vurdu ki, qılınc zærbdæn iki parça olub ælindən yeræ düşdü. Dev o saat qayıdıb, næræ çækæ-çækæ qaçdı.

Sabah olan kimi Mælikmæmmæd almanı yıǵıb bir mæcmæyiyæ qoydu, üstünæ dæ bir örtük çækib atasına apardı. Padşah almaları görçæk çox şad oldu (İsmayılöv və Əliyev, 2006, 70-71).

Buradan aydın olur ki, padşahın baǵındaki alma aǵacı hæqiqætæn dünya aǵacıdır. Belæ ki, mifik tæsævvürlærdæ dünya aǵacı yerüstü və yeraltı alæmlæri bir-biri ilæ birlæşdirir. Almaları oǵurlayan div yeraltı dünyanın, yæni kaos dünyasının sakinidir.

“Mælikmæmmæd dedi:

– Ay ata, izin ver, qanın iziynæn gedib devi öldürüm.

Padşah razı oldu. Mælikmæmmædæ bir qædær qoşun verib, o biri oǵlanlarını da ona qoşdu və yola saldı. Az gedib, üz gedib, dæræ, tæpæ, düz gedib bir quyuya rast gældilər. Bildilər ki, dev bu quyuya giribdi. Quyunun aǵzına bir dæyirman daşı qoyulmuşdu. Padşahın oǵlanları istædilər daşı götürüb içæri girsinlər. Övvæl böyük oǵlan daşdan yapışdı, nə qædær çalışdı, yerindən tærpædæ bilmædi. Ortancıl oǵlan yeridi, bu da nə qædær çalışdı, daşa gücü çatmadı. Növbæ Mælikmæmmædæ yetişdi. Bu daşdan yapışdı, bir dæfæ güc verib daşı götürdü, kænara atdı. Daşı atandan sonra devin dalınca quyuya girmæk lazım idi. Yenæ böyük oǵlan qabaǵa yeriyib dedi:

– Gərək məni sallayasınız.

Dedilər:

– Yaxşı.

O saat bir kəndir götürüb, bunun belinə bağladılar, quyuya sallamağa başladılar. Bir az sallamışdılar ki, bərk çığırdı:

– Ay yandım, çəkin!

Padşahın böyük oğlunu quyudan çəkdilər. Ortancıl oğlan qabağa yeriyib dedi:

– Məni quyuya sallayın, devin dalınca gedim.

Yenə razı oldular, kəndiri belinə bağlayıb, onu quyuya salladılar.

Padşahın ortancıl oğlunu da elə bir az quyuya sallamışdılar ki, quyudan səs gəldi:

– Ay yandım, çəkin!

Axırda növbət Məlikməmmədə yetişdi. Məlikməmməd qabağa yeriyib dedi:

– Məni quyuya sallayın, amma nə qədər "yandım" desəm, qulaq asmayın.

Məlikməmmədi quyuya sallayanda o da o biri qardaşları kimi çığıрмаğa başladı:

– Ay yandım, çəkin!

Bu sözlərə qulaq asmadılar. Məlikməmməd bir az aşağı enmişdi, gördü ki, yavaş-yavaş isti azalır. Quyunun təkinə çatan kimi, bir o yana, bir bu yana baxıb gördü ki, bir yol var. Belindən kəndiri açıb yolnan başladı getməyə” (İsmayılov və Əliyev, 2006: 71-72).

Burada kosmosla xaos dünyası arasındakı sərhəd və keçid aydın şəkildə təsvir olunmuşdur:

1. Xaos dünyası yerin altında yerləşir;

2. Kosmosla xaos bir-biri ilə quyuyu vasitəsi ilə birləşir.

“Məlikməmməd” nağılı ilə bağlı yazılmış tədqiqatlara nəzər saldıığımızda bir maraqlı cəhət aşkara çıxdı. Tədqiqatlarda, əsasən, Məlikməmmədin qəhrəmanlığına fikir verilmiş, onun atası və qardaşları ilə konflikt diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu konflikt, əsasən, böyük qardaşların paxıllığı ilə izah olunmuşdur. Lakin bizim fikrimizcə, burada bir əsas məsələ diqqətdən qaçırılmışdır. Bu, Məlikməmmədin atasının sehrli almaları yeyib-yeməməsidir. Məlikməmməd almaları divdən qoruyub, atasına gətirə bilir. Lakin həmin almaların taleyi haqqında nağılda heç nə deyilmir. Axı padşah bu almaları yemək istəyirdi. Yeməyəcəkdisə, nəyə görə onları əldə etmək istəyirdi? Yox, əgər yemişdirsə, onda o, on beş yaşlı oğlana çevrilmişdir. Lakin nağılda buna heç bir işarə olunmur. Buradan, təbii ki, ehtimallar başlanır.

Əgər padşah sehrli almaları yeyərək on beş yaşlı oğlana çevrilmişdirsə, onda o, öz oğlanları, yaxud kiçik oğlu ilə eyni konflikt müstəvisinə daxil olmuşdur.

Bütün bunlar çox mürəkkəb məsələlərdir və fikrimizcə, bu məsələni digər nağıllardakı ata (padşah) - oğul (vəliəhd) konfliktlərini tədqiqata cəlb etməklə həll etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan nağılları (1960), 5 cildə, I c. Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 325 s.

Azərbaycan nağılları (1961), 5 cildə, II c. Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 374 s.

Azərbaycan nağılları (1962), 5 cildə, III c. Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 282 s.

Azərbaycan nağılları (1963), 5 cildə, IV c. Tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 287 s.

Azərbaycan nağılları (1964), 5 cildə, V c. Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 288 s.

Azərbaycan folkloru külliyyatı (2006), I cild. Nağıllar I kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Səda: 400 s.

Azərbaycan folkloru külliyyatı (2006), II cild. Nağıllar II kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Səda: 400 s.

Azərbaycan folkloru külliyyatı (2006), III cild. Nağıllar III kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Səda: 400 s.

Azərbaycan folkloru külliyyatı (2007), IV cild. Nağıllar IV kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 400 s.

Azərbaycan folkloru külliyyatı (2007), V cild. Nağıllar V kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 400 s.

- Azərbaycan folkloru külliyyatı (2007), VI cild. Nağıllar VI kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 400 s.
- Azərbaycan folkloru külliyyatı (2008), VII cild. Nağıllar VII kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 400 s.
- Azərbaycan folkloru külliyyatı (2008), VIII cild. Nağıllar VIII kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 400 s.
- Azərbaycan folkloru külliyyatı (2008), IX cild. Nağıllar IX kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 400 s.
- Azərbaycan folkloru külliyyatı (2008), X cild. Nağıllar X kitab. Tərtib edənlər H.İsmayılov və O.Əliyev. Bakı: Nurlan, 400 s.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. İrəvan çuxuru folkloru (2004), X kitab. Bakı: Səda, 471 s.
- Azərbaycan xalq əfsanələri (1985), / Toplayan və tərtib edəni S.Paşayev. Bakı: Yazıçı, 286 s.
- Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları. Bakı: Elm, 332 s.
- Xalqın söz mirvariləri (1990), / Tərtibçi və toplayanı S.P.Pirsultanlı. Bakı: Azərənşr, 110 s.

HAN VE KERVANSARAYLARDACOĞRAFI SORGULAMALAR

Dr. Öğr. Üyesi **Bekir Necati ALTIN*****Özet**

Bu çalışmada amaç, Han ve Kervansaraylar'dacoğrafi yaklaşım olarak önemli gördüğümüz bazı soruları paylaşmak ve coğrafi yaklaşımlarla sorgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: *İpek Yolu, Kervansaray, Mekansal değerlendirmeler*

GEOGRAPHİCINQUIRIES IN INNSANDCARAVANSERAIŞ

Abstract

The purpose of this study is to share some questions we consider important as a geographical approach in Han and Caravansarays and to question them with geographical approaches.

Keywords: *Silk Road, Caravanserai, Spatial evaluations*

GİRİŞ

Toplumlar arasında ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel değerlerin bileşkesinde yer alan “yol-yollar”, mekânlar arasında bağlayıcı bir kavramdır. “Yolcular” ise insanlık tarihi ile yaşıt, değışen ve değıştiren bir kavramdır. Her adım “değişimin gücü” olarak değerlendirilmelidir. Toplumların ortaya çıkışı veya yok oluşu “etkileşim” kavramının doğal sonucudur.

Avrupa ortalarından Çin'e uzanan ticaret yolları üzerinde ve bugün, büyük bir kısmı terkedilmiş olan anıt yapılar dikkati çeker. Bunların başında kervansaraylar, hanlar, medreseler, köprüler, hamamlar, mezarlar-türbeler, mabetler ön plana çıkan yapılarıdır. Bugün bunların büyük bir kısmı hakkında tarihi verilere sahibiz. Ancak çok az çalışmada “yapılar ve coğrafi ortam” ilişkisine değinilmiş ve mekânlar arası ilişkiler ele alınmıştır.

Her geçen gün artan tarihsel verilere rağmen, mekân-coğrafya ilişki sorgulanması yeterli değildir. Çalışmamızın temel noktası da bazı örnek yapılar üzerinden birtakım sorular sormak sureti ile dikkatleri coğrafi platforma taşımaya çalışmaktır.

İpek yolu rotaların “trans-ekolojik” niteliği (Christian 2000), mal ve malzemelerin hareketine ivme kazandıran önemli bir unsur olduğuna dikkati çekmektedir. Ona göre jeo-ekolojik bölgeler, en önemli İpek Yolu etkileşimlerinin bazılarının merkezinde yer aldılar ve önemleri, rota kesitlerinin adlarına yansıtıldı; Çim Yolu, Bozkır Yolu ve Vaha Yolu gibi. Bu faktörler, rotaların niteliği üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Dağ geçişleri, nehir geçişleri, çöl kenar geçişleri gibi tüm geçişler de topografyanın kontrolü ve mevsimselliği önemli rol oynamıştır (Williams, 2014). Taşınan yükün mahiyeti de yollara ismini ver İpek Yolu, Kürk Yolu, Baharat yolu, Çay Yolu gibi (Altın, 2017b).

Bilindiği gibi “Coğrafya”nın çalışma prensipleri arasında “nedensellik” ve “ilgi ve bağlılık” önemli yaklaşımlardır. Belki burada sorulacak soruların bazıları ilk etapta anlamsız gelebilir ama yine de coğrafik tanımlama ve yeterlilikler açısından cevaplandırılması gerekir. Mesela “yapı”nın neden orada olduğu sorusu çalışmamızda mekâna yöneltilecek sorular içinde ilk adım olabilir. Bir diğer nokta ise aranan ve alınan cevabın başka bir mekânda da geçerliliği olacak mıdır?

Daha önceleri sayısal analizlere dayalı mekânsal çalışmalarda (Ayhan, 2004; Kaymakçı, 2005; Altın 2014, 2017a, 2017b) mekânlar arası korelasyonlarda sayısal uyumlar ön plana çıkarılmıştır. Bu çalışmada da İç Anadolu Bölgesi'nde bulunan bazı anıtsal mekânlarda dikkati çeken unsurlar, diğer yapılarda yapılacak olan karşılaştırmalar için örnekler şeklinde sunulmaktadır.

I. LOKASYONA DAYALI DEĞERLENDİRMELER

Han veya kervansarayların coğrafi değerlendirmesinde öncelikleyer seçimi, yapı malzemesi ve mekânın yapılışında rol oynayan unsur olarak işçilik öncelikli olarak tanımlanması gereken noktalarıdır.

1. Yer seçimi

Yapı niçin burada bulunuyor? Lokasyonun belirlenmesi, belki de en önemli sorudur. Bilindiği gibi jeolojik ve jeomorfolojik yaklaşımlar yapılar için esas alınan temel unsurlardır. Ancak geçmişin teorik bilgi ve teknolojik imkânları dikkate alındığında, yapıların asırlardır ayakta kalmasını, düşüncenin gücü ve öngörüsü olarak değerlendirmek gerekir.

*Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, FEF, Coğrafya Bölümü, bnaltin@ohu.edu.tr

Batıda Pirenelerden başlayıp Anadolu üzerinden Tibet platosu ve kuzeyinde, Tanrı ve Altay dağlarına kadar uzanan Alp-Himalaya orojenik sistemi olarak yükselen dağlık alanlar ve yaşam şartlarını zorlayan iklimatik bölgeler, kuzey kesimde uzanan permafrost alanlar ve iç kısımlarda çöl topografyasının mevcudiyetine rağmen İpekyolu güzergâhında farklı alanlarda ortaya çıkan anıt mekânlar. Birçok farklı kültürel yapının ticaret kavramı altında bulunduğu bu alanlar günümüzde farklı siyasi rejimlerin ve politikalarının kontrol ettiği ülkeler, geçmişten günümüze toplumsal değişimlerle birlikte güncel beşeri yapıyı oluştururlar.

Bu yapı etkisini anakayanın tabiatı, yer şekillerinin oluşumu ve gelişimi, insanın bunu algılayışı ve değerlendirişi, çevre ile olan karşılıklı etki ve etkileşimin boyutunu, meydana getirdiği yapılarda ortaya koyacaktır. Değişen coğrafi ortamlar ve ekosistemler, bugün ile karşılaştırıldığında, geçmişin daha iyi anlaşılacağı şüphesizdir.

Son derece farklı topografyalarda bulunan anıtsal tarihi yapıların yapı malzemelerinin büyük bir kısmı yakın çevreden sağlanmıştır. Tarihi yapıların bulunduğu coğrafyanın jeolojisi dikkate alındığında Eosen ve Oligosen yaşlı birimlerin ürettiği Miosen ve Pliosen yaşlı sedimentler ön plana çıkmaktadır. Lokal iklim şartları altında tortulanan bu malzemeler yüksek alanlardan taşınan Pleistosen ve Kuaternermalzemeleri ile örtülmüşlerdir (Şengör, 1980; Smith vd. 1981) Aslında bölgede Orta Pleistosen sonrası dağlık alanlar arasında kalan iç havzalar dayanan kuraklaşma ve su temini de zaman zaman ciddi sınırlayıcı unsur olmuştur (Sala, 2003). Dolayısı ile suyun sağlanabilirliği açısından kuyular, sarnıçlar, göl, dağ eteği ovaları (piedmont), dağ rejimli (kar-buz-yağmur) akarsu vadilerinin ön plana çıktığı dikkati çeker (Dyakonov 1953, Kaymakçı, 2005).

Tahrip olmuş anıtsal yapıların büyük bir kısmı bugün ya devletlerin kendisi tarafından ya da UNESCO gibi uluslararası kuruluşlarca onarılmaktadır. Yerleşim alanlarından uzak olan ve tam anlamı ile doğaya teslim olmuş, dış etkenlerce çözünerek yıkılmış çok sayıda anıtsal yapı da sözkonusudur. Ayrıca yıkımlarda depremlerin yanı sıra savaş ve işgallerin büyük etkisi olduğu (Korjenkov, 2003) göz ardı edilmemelidir. Bu bakımdan bugün güncel yerleşim alanları içinde kalanlar yakın dönem savaşların etkisi altında önemli ölçüde tahrip edilmişlerdir.

Özellikle kesme, kiltası, kumtaşı ve lümaşellerden, metamorfik kayalar veya kireç taşlarından inşa edilen yapıların büyük bir kısmı varlıklarını restorasyonlarla sürdürebilmektedirler. Yapıların yakın çevrelere bakıldığında akarsularca taşınmış alüvyal malzemelerin veya yamaç molozlarının da yapı malzemesi olarak kullanıldıkları görülür. 15. yüzyıl sonrası yapılarda pişirilmiş tuğla malzemeler ve başka alanlardan taşınmış mermer ve bazalt-andezit malzemelerin yanı sıra ağaç malzemelerin iç mekânlarda kullanıldığı görülür.

Yurdumuzda İç Anadolu Bölgesi'ni kuzey-güney uzanımlı olarak çizilen eski ticaret yolu üzerinde çok sayıda han ve kervansarayın varlığı dikkati çeker. Bugünkü karayoluna çok yakın mesafelerde bulunmakla birlikte ortak olan noktaları hepsinin düz bir topografyada yer almalarıdır. Daha kuzeye veya güneye dağlık alanlara girildiğinde yamaçlarda veya aşınım yüzeyleri üzerinde inşa edildikleri görülür.

2. Yapı malzemesi

Han veya kervansarayın yapımında kullanılan malzemeler nelerdir? Bu malzemeler nereden ve ne şekilde sağlanmış ve yapının neresinde, ne şekilde kullanılmıştır?

3. İşçilik

Eski yapıların hemen hepsinde kimin tarafından ve kimin zamanında yapıldığına dair bilgiler kitabelerde yazılır. Bazı kervansaraylar bu kitabelere dayanılarak değerlendirilir. Fakat hiçbir zaman yapı inşa edilirken kimlerin çalıştığı bilinmez. Oysa plana göre taş işçilerinin hepsine verilen görev plan dahilinde ve hesaplı olarak bir iş bölümü gerçeği vardır. Belli bir mekânda çalışan usta-ustaların hazırladıkları taşlarda bir takım işaretler vardır. Taşın yerleştirilişi sırasında bu işaretler altta kalabilir. Ancak bazen dikkatli bakıldığında kenarlarda kalan "usta imzası" olarak nitelendirilen bu işaretleri görebiliriz. Bu işaret hemen her taş için aynı noktada ve aynı karakterdedir. Peki bu işaretlere başka bir yapıda rastlarsak ne düşünürüz? Çalışanlar yakın çevreden sağlanıyor ve yaşlılar çalışmayacağına göre burada çalışan diğerinde de çalışmış olabilir mi?

II. KERVANA DAYALI DEĞERLENDİRMELER

Diğer değerlendirmeler mekân ve mekânda kalanlar açısından yapılacak olan sorgulamalar ile ortaya konulabilir.

1. Bir kervan en az ve en fazla kaç bireyden oluşmaktaydı? Sorumlu kim veya kimlerdi? Yetkileri nelerdi?
2. Yol güzergâhı ve kalınacak yerler ne şekilde belirleniyordu?

3. Yaz ve kış durumlarına göre güzergâhta değişiklik yapılıyor muydu? Keza uzun günler ve kısa günler dikkate alındığında hangi iklim koşullarında ne şekilde hareket ediliyordu?

4. Kervanın güvenliği nasıl sağlanıyordu özellikle değerli eşyalar nasıl korunuyordu?

5. Kervan yola çıkmadan veya sonrasında önceden birilerine bilgilendirme yapılıyor muydu?

6. Kervanlardan vergi alınıyor muydu? Vergi nasıl ve hangi değerler üzerinden hesaplanıyordu?

7. Kervanın mali bütçesi nasıl hesaplanıyordu?

8. Han veya kervansaraylara konaklama ücreti veriliyor muydu ve bu ücret kim tarafından nasıl karşılanıyordu?

9. Bir kervanın iki kervansaray arasında ki mesafe dikkate alındığında yaz ve kış şartlarına göre kervanın yükü, kişi sayısı, taşıyıcı hayvan sayısı ne şekilde düzenleniyordu?

10. Kervan gündüz veya gece yol alış şekline göre öncelikli olarak dikkat ettikleri noktalar nelerdi.

11. Yolculuk sırasında hastalanma, yaralanma, ölüm gibi durumlarda ne yapılıyordu?

12. Kervanı taşıyan hayvanlar at, deve, eşek vb. kervanın hangi özelliğine göre nasıl belirleniyordu? Mevsimsel bir farklılık söz konusu mudur? Yolda taşıyıcı hayvan değişimi söz konusu mudur? Bu değişim nerede ve nasıl bir değişim gerçekleşiyordu?

III. MEKÂN KULLANIMINA DAYALI DEĞERLENDİRMELER

Önemli sorulardan biri mekânın kullanımı ve buralarda kalanların ihtiyaçlarına yönelik değerlendirmelerdir.

1. Misafirler

Kervanları oluşturanlar kimlerdi? Han veya kervansarayın kapasitesi nedir? Ağır konuklar ve onların hizmetlileri ve mekanda çalışanlar da dahil edildiğinde içeride kaç kişilik yer-oda vardı? Banyo ve tuvaletler ne şekildeydi? Mahremiyet, harem-selam kavramları ne şekilde düşünülmüştü?

2. Rezervasyon

Yola çıkan kervanların periyodik bir takvimleri var mıydı? Yola çıkan bir kervanın hangi han veya kervansarayda kalacağı nasıl belirleniyordu? Ya iki kervan eş zamanlı olarak karşılaşırsa öncelik kimindir? İçeriye alınacak olan kimler alınmayacak olanlar kimler? İçeriye alınmayanlar dışarıda ve nasıl bir ortamda konaklıyorlardı? Mallar nasıl emniyete alınıyordu? Nasıl bir konaklama yaşıyordu ve bunların ihtiyaçları nasıl karşılanıyordu?

3. Hayvanların barınması

Kervana katılan tüm hayvanlar içeri alınıyor muydu? Kervansaray içine kaç hayvan sığar? Kaç deve kaç at? Kaç hayvanlık yem stoku sağlanabiliyordu? Bu hayvanların atıklarının temizlenmesi nasıldı? Atıklar nerede yığılıyordu? Sonradan bunlar değerlendiriliyor muydu?

4. İbadet

Han veya kervansarayda kalanların dini mensupluğu bir şeyi değiştiriyor muydu? Biliyoruz ki bazı kervansarayların ilk inşalarında mescit yoktur. Bazılarına ek olarak sonradan yapılmıştır. Mekân dışında kalanlar ibadetlerini nasıl gerçekleştiriyorlardı. Mesela Cuma namazı topluca kılınır. Bu durumda kervansaray içinde veya dışında bu vecibe için ayrı bir mekân söz konumuydu? Kervansaray dışında abdest almak için çeşme-yalak vs. var mı, yok mu varsa neredeydi? Başka dinden olanlar için durum nasıldı?

5. Isınma ve aydınlatma

Soğuk dönemlerde, kışın durum nasıldı? Mesela iç odalarda ısınma ve aydınlatma nasıldı? Han-Kervansaray dışında kalanlar için durum neydi? Isınma tertibatı nasıldı? Yakacak olarak kullanılan yakıt (odun-kömür) nasıl ve nereden sağlanıyordu ve nerede depolanıyordu?

6. Yiyecek

Tüketilen yiyecek ve içecek temini nasıldı ve nereden sağlanıyordu? Nerede saklanıyordu? Mali gelir ve giderler nasıl ve ne şekilde kontrol ediliyordu? Restoran sistemi olmayacağına göre hazırlıklar neye göre ve ne şekilde, kimlere göre gerçekleşiyordu? Yiyecek ve tüketim kapasitesi neye göre nasıl belirleniyordu?

7. Çalışanlar-hizmetliler

Mekânda hizmet edenler, yönetenler, sorumlular gibi daimi olarak orada bulunanlar kimlerdir? Mesela aşçı, seyis, temizlikçi vd. Bu kişiler nasıl ve nereden, hangi şartlarda nasıl temin ediliyorlardı? Bu ekip kaç kişiden oluşuyordu? Görevleri nasıl belirleniyordu? Yaz ve kış aylarında durum nasıl organize ediliyordu?

8. Güvenlik

Han veya kervansarayda yolcuların konakladıkları süre boyunca içeride veya dışarda kalanların güvenlikleri nasıl sağlanıyordu? Kimler ne şekilde bu görevi üstleniyorlardı? Taşınan değerli mallar şüphesiz içeri alınıyordu ama burada da güvenlik söz konusu değil miydi? Dışarıdan gelecek saldırılar için ne gibi önlemler alınıyordu? İstihbarat söz konusu muydu? Saldırı durumunda yeterli silah ve cephane söz konusu mudur, destek takviye nasıl sağlanıyordu?

9. Atıklar

Birçok kervansarayın kare veya dikdörtgen bir iç avlusu vardır. Bu avluların çatıları açık olduğuna göre sağanak yağışlarda avluya düşen suyun tahliyesi nasıl sağlanıyordu? O halde yeraltı atıksu drenaj tahliliye sistemleri nasıldı? Başta atık su ve diğer çöp atıklar nereye ne kadar uzağa bırakılıyordu? Koku, haşerat, fare gibi olumsuzluklara karşı ne gibi önlemler düşünülmüştür?

10. Etkiler

Söz konusu mekânlar zaman içinde nasıl bir değişime uğramışlardır. Çevre yerleşim alanları için olumlu veya olumsuz etkileri olmuş mudur? Bu mekânlar, mekânın hinterlandı açısından rol oynamışlar mıdır? Günümüzle karşılaştırıldığında terk edilme nedenleri nelerdir?

SONUÇ

Aslında daha birçok soru mekânlara yöneltilebilir. Ancak çalışmaların sadece arkeolojik veya sanat tarihi açısından ele alınması bilimsel eksiklikleri gidermez. Mutlaka coğrafi temelli çalışmalar gerçekleştirilerek geçmişle günümüz arasında köprülerin kurulması gerekir.

Mekânsal analizler, sadece mekâna dayalı olarak değil, çevresi ile bir bütün olarak ve günlük yaşam koşulları da dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Geçmişe dayalı yapılan çalışmalarda her zaman için bazı soruların cevapsız kalacağı muhakkaktır. Ancak, benzer mekânların farklı alanlarda (yerlerde) yapılan çalışmaların sonuçlarından hareket edilerek karşılaştırmalara gidilebilir.

Özellikle ortak noktaların ortaya konulabilmesi, disiplinler arası çalışmaları zorunlu kılmaktadır. İşte bu noktada coğrafi yaklaşımlar önem kazanmaktadır. Bugün Amerika, İngiltere ve birçok Avrupa ülkesinde sadece İpekyolu çalışmalarının ele alındığı bölümler ve dersler dikkati çekmektedir. Türkiye’de bu alanda önemli bir eksiklik olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Yapılacak çalışmalar kültürel bağların aktarımı ve değişimi açısından olduğu kadar günümüz toplumsal, sosyolojik değerlendirmelere de ışık tutacağı şüphesizdir.

KAYNAKÇA

Altın Bekir Necati (2014). Silk Road and Geographical Approach. *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, I*, Bildiriler, 199-208.

Altın Bekir Necati (2017a). Central Anatolian Silk Road Routes, *Innsand Caravanserais. I. Uluslararası İpekyolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu*, Bildiri Özetleri, 361.

Altın Bekir Necati (2017b). Three Routes (The Silk Road-The Fur Road-The Spice Road) *In Eurasia Geoarchaeological and Geographical Spatial Approaches. IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Bildiriler, 177-184.

Ayhan, Arda, (2004), Geological and Morphological Investigations of The Underground Cities of Cappadocia Using GIS, *In Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree of Master of Science In Geological Engineering, A Thesis Submitted to The Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University*, Ankara

Dyakonov, M M (1953) Archeologicheskeieraboti v niznemtecheniireki Kafir nigana. Materiali i Isledovaniapo Archeologii SSSR. Vol. 37

Kaymakçı, Ertepinar Pınar, (2005), Geoarchaeological Investigation of Central Anatolian Caravanserais Using GIS, *In Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree of Master of Science In Geological Engineering, A Thesis Submitted to The Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University*, Ankara

Korjenkov, Andrey; Baipakov, Karl; Chang, Claudia; Peshkov Yury ve Savelieva, Tamara, (2003), Traces of Ancient Earthquakes in Medieval Cities Along the Silk Road, Northern Tien Shan and Dzhungaria, *Turkish Journal of Earth Sciences (Turkish J. Earth Sci.)*, Vol. 12, 2003, pp. 241-261.

Sala, Renato (2003) Historical survey of irrigation practices in west central Asia.

[https://scholar.google.com.tr/scholar?q=Sala,+R+\(2003\)+Historical+survey+of+irrigation+practice+s+in+west+central+Asia&hl=tr&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar](https://scholar.google.com.tr/scholar?q=Sala,+R+(2003)+Historical+survey+of+irrigation+practice+s+in+west+central+Asia&hl=tr&as_sdt=0&as_vis=1&oi=scholar) Erişim 05.07.2018

Smith, A.G., Hurley, A.M., Briden, J.C. (1981). *Phanerozoic paleocontinental world maps*. Cambridge: Cambridge University Press.

Şengör, A.M.C., (1980), Türkiye’nin neo tektoniğinin esasları. Principles of the neotectonism of Turkey. TJK Yay. 40 s, Ankara.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА АДАМ ЖАНА АДАМЗАТ ПРОБЛЕМАСЫНЫҢ КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ НЕМИС АДАБИЙ СЫНЫНДА

ф.и.к., Г. САТАЕВА*
п.и.к. К.А.ДУШЕЕВА

Аннотация

Бұл мақалада Германияда Чыңгыз Айтматовдун чығармаларына арналған сын мақалаларда эң көп Айтматовдун каармандары тууралуу олуттуу ойлор айтылат.

Айтматов түзгөн каармандардын ар түрдүү кесиптин ээлери экендигин, ички дүйнөсүнүн байлыгын, аң-сезимдеринин жогору экендигин, алар аркылуу жаңы адамдын типтүү образы берилип жаткандыгына көңүл бөлүшөөрү И.Гучкенин «Айтматовдун чығармаларында адамзат көйгөйү, жомоктор жана мифтер» аттуу эмгегинде, Р. Опицтин «Ч. Айтматовдун чығармаларында биздин замандын каармандарынын берилиши» аттуу макаласында, Кристина Баше «Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасында биздин жашоо-тиричилигибиздин негизги маселелеринин түзүлүшү» деген макаласында жана Ралф Шрёдердин эмгектеринде немис окумуштууларын биринчи кезекте Чыңгыз Айтматовдун жөнөкөй, карапайым каармандарынын руханий бийиктиги кызыктыраары белгиленет.

Негизги сөздөр: адам, адамзат, тагдыр, гумандуулук, каарман, коомдун проблемалары, ыйман, адамгерчилик, аң-сезим.

THE PROBLEMS OF HUMAN AND HUMANITY OF CHYNGYZ AITMATOV'S NOVELS IN GERMAN CRITICS

Abstract

This article describes about the important ideas that are reflected in critical articles German scientists devoted to the characters of the works of Chyngyz Aitmatov.

The article notes that in the work of I. Gucci "Human problems in the works of Chingiz Aitmatov, tales and myths", article by R. Opitz "Reflection of modern heroes in the works of Chingiz Aitmatov", the article Cristina Bash "the formation of the main issues of our life in the novel "mother's field" Aitmatov and the writings of Ralph Schroeder, the first German scientists are interested in the lofty morality of the simple, ordinary heroes Chyngyz Aitmatov.

According to I. Guchce: "you Know, in both Russian and Kyrgyz traditions responsibilities Aitmatov can be compared with the duties of the Navigator of the aircraft," and studies of the works of Chingiz Aitmatov, we mainly see that he appreciated the works of Chyngyz Aitmatov.

Key words: human, humanity, destiny, humane hero, problems of society, morality, humaneness, consciousness.

Чыңгыз Айтматовдун чығармаларынан кыргыз гана эмес, жалпы адамзаттын жан дүйнөсүнүн жаңырыгын, сөз менен берүүгө кыйын болгон көркөмдүк менен сулуулукту, гумандуулукка үндөгөн улуу инсандарга тиешеси болгон чакырыктарды, бүткүл адамзаттын суроосун, кайгы-кубанычын, ар бир алган демин, жүрөгүнүн кагышын, көңүлүнүн түпкүрүндө жаткан бугун, кубанычын табууга болот.

Чыңгыз Айтматовдун чындыктан баш тартпаган каармандары окурмандардын аң-сезимине, жан дүйнөсүнө жакшылыктын үрөнүн сээп, адамгерчиликтин нурларын күн шооласындай чачыратып, келечектин айкын жолуна чакырат. Анын ааламды чабыттап жаткан философиялык терең мазмундуу чығармаларындагы каармандар менен чет элдик окурмандар тагдырлаш, сырдаш, жан бирге. Немис окурмандары да Чыңгыз Айтматовдун чығармаларынан немис элинин тагдырын, проблемаларын табышат.

Биз изилдөө объектисине алган XX кылымдын 80-90-жылдарында Германияда Чыңгыз Айтматовдун чығармаларына арналган сын мақалаларда эң көп Айтматовдун каармандары тууралуу олуттуу ойлор айтылат. Айтматов түзгөн каармандардын ар түрдүү кесиптин ээлери экендигин, ички дүйнөсүнүн байлыгын, аң-сезимдеринин жогору экендигин, алар аркылуу жаңы адамдын типтүү образы берилип жаткандыгына көңүл бөлүшөт. Маселен, И.Гучкенин «Айтматовдун Айтматов чығармаларында адамзат көйгөйү, жомоктор жана мифтер» аттуу эмгегинде: «Чыңгыз бизден

* Талас мамлекеттик университети, gulmira.sataeva@mail.ru

миңдеген чакырым алыс жашайт. Бизди таң калтырып жагымдуу жагдай тартуулаганы: биздин анын каармандары менен бирдей ой жүгүрткөндүгүбүз. Башка расадагы адамдын сендей ойлонуп, сен сыяктуу сезишин андаган сайын өзүндүн ички дүйнөдөгү МЕНиндин бекемделип жатканын туясың. Мындай таасирленүүгө сен эле эмес бүткүл дүйнө купуя дуушарланып бараткандай. Мындай жакындык менен катар эле өзгөчөлүктүн да болушу андан да кызыгуу арттырат. Анткени бул сенсациянын, жаңы тажырыйбанын, инсандын аракетинин акыбетинен улам гана келе турган аброюнун жаралышынан кабар берет», - дейт [42:S131.] (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

«Айтматовдун чыгармаларындагы адамдардын театр, телевидение эмне экендигинен кабары жок, алардын кино көрүшү – сейрек көрүнүш, китеп окууга да алардын убактылары жок. Ошого карабай алар өздөрүнүн көкүрөктө уялаган асыл сапаттары менен бизге шоола чачышат. Албетте, алардын жан дүйнөсү менен сырткы дүйнөнүн эриш-аркак байланышын чанда кездешчү көрүнүш катары баалоого болот»-дейт И.Гучке [42: S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Көрүнүп тургандай, немис окумуштууларын биринчи кезекте Чынгыз Айтматовдун жөнөкөй, карапайым каармандарынын руханий бийиктиги кызыктырат.

Ушундай эле пикирди Р. Опицтен да кездештиребиз. Ал өзүнүн «Изображение героя нашего времени в повестях Ч. Айтматова» аттуу макаласында Чынгыз Айтматовдун каармандары өзүнүн айылынан чыккан колхозчулар, бийик тоолуу Тянь-Шань трассасындагы шоферлор, дың жерлерди иштетишкен агроном менен трактористтер, жол жумушчулары экендиги тууралуу жана алардын руханий байлыгы, ички маданияттуулугу жогору турган адамдар экендиги тууралуу кеңири баяндаган. Алар кыйынчылыктар менен кездешип, бирок ал кыйынчылыктарды өзүлөрүнүн кайраттуулугу, майтарылбас эрки менен жеңишээри тууралуу: “Турмуштагы чыныгы, үлкөн адамды издөө - Айтматовдун башкы маселелеси. Мындай адамды ал кыргыз жеринде жан аябай эмгектенген алгачкы коммунистердин, дың бузган агрономдордун, туулган жерде эмгектенген колхозчу аялдардын, Тянь-Шандын бийик тоолуу трассаларынын айдоочуларынын катарынан табат. Биздин доордун мындай адамынын рухий дүйнөсүнүн бийиктиги менен анын эрдигин көркөм чагылдыруу Айтматовдун чыгармачылыгынын проблемасы болуп эсептелет,”- дейт [82:S.144]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Чынгыз Айтматовдун бардык каармандары чындыгында да элдин өкүлдөрү, карапайым эмгек адамдары. Алардын ой-тилектери, аракеттери башкаларга үлгү. «Мен, - дейт Чынгыз Айтматов, - чыныгы үлгү болорлук, башкалар ээрчип туурай турган, өтө эрктүү, активдүү, өз чындыгы үчүн жан аябай күрөшө билген каармандарды издеген жазуучулардын тарабындамын». [Айтматов Ч. Ответственность перед будущим. / Советская Киргизия, 1967, 13-октябрь.] Алар табигый тазалыгы, бийик адамкерчиликтери менен дүйнө окурмандарына оң таасир этишет. Өздөрүнүн жасаган иштери, аракеттери менен адамзатка туура жол көрсөтүшөт. Ошондуктан автордун калеминен жаралган ар бир оң каарман окуучунун эсинде түбөлүккө калат. Мындай сапаттар бардык адабиятчылардын көңүлүн бурат.

Адабиятчы В. Вороновдун “Чынгыз Айтматов: Очерк творчества” деген эмгегинде да Айтматовдун каармандары тууралуу төмөнкүдөй ой айтылат: «Чынгыз Айтматов алгачкы аңгемелеринин сюжетин өз элинин күндөлүк турмушунан алат. Накта кыргыздарга тиешелүү кесип ээлери - мурап, койчу, сыпайчы сүрөттөөгө алынып, алардын дүйнөсү кесипкөй катары да ачылат, жаңы менен эскинин мамилеси бардык иште иликтенет, мекендештеринин аң-сезиминдеги өзгөрүүлөр байкоого алынат» [35:231с.]. (Орус тилинен кыргыз тилине которгон - Г.С). Айтматов алгачкы мезгилде жаралган чыгармаларында улуу муундагы адамдардын (Ашым, Сейнеп апа, Бекназар ж. б.) психологиясы иликтенсе, кийинчирээк жазуучуда жаш муундун жан дүйнөсүн ачуу аракети байкалат. Сүрөткердин бул али калыптанып бүтө элек жаш адамдардын образын түзүүгө багыт алуусу – жазуучунун чыгармачылык изденүүсүнүн, татаалдыкты бет алуусунун күбөсү, башкача айтканда, улам жаңы ашууну ашып бараткандыгында.

И. Гучке Чынгыз Айтматовдун каармандары тууралуу оюн дагы мындайча улантып, коментариялайт: «Айтматовдун каармандары бизге ар бир адамдын жүрөгүндө байыр алып аны толкундаткан сезимдерге сугарылгандыгы менен жакын. Өмүр менен өлүм, балалык, жаштык, карылык, сүйүү, достук, жоготуу, үмүт жана көңүл калуу өндүү адамдын башкалар менен бөлүшүүнү эңсеген миң кырлуу ой-санаа, сезимдери Айтматовдун ар бир чыгармасынын эмоционалдык негизги темасынын деңгээлине жетип, анын тегерегинде социалдык көйгөйлөр көтөрүлөт.

“Джамийла”- бардык тоскоолдуктарды жеңген эски ошол эле учурда дайыма жаңырып турган махабат жөнүндөгү баян. “Делбиримде” бир кезде жеңил ойго алдырып сүйгөн жары менен уулун таштап кеткен башкы каармандын кусалыгы баяндалса, “Саманчынын жолунда” согуштун кесепетинен күйөөсүн, уулун жоготкон аялзатынын алмустактан бери тартып келаткан азабы, кайгы-муңу коңгуроо болуп кайрадан кагылат. “Гүлсарат” карыган адамдарга карата астейдил мамиленин “таңсыктыгы” маселесин көтөрсө, “Ак кемеде” жаз гүлдөй гүлдөп турган балалык кыял наадандык менен арамдыктын айынан талкаланат. Ал эми “Кылым карытар бир күндөгү” Зарипанын окуясы романдын бир эле эпизоду экендигине карабай, бүтүндөй романдын көңүл туйгусун, маанайын аныктап турат десек да болот» [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Жогорудагы айтылган пикирде эң маанилүү учур Чыңгыз Айтматов ар бир чыгармасында «эмоционалдык негизги теманын жанында социалдык маселени» топтоону билгендиги. Чындыгында да жазуучу ар бир чыгармасында социалдык маселени курч коюп, адамдын адамдыкка келүүсүндө же тескерисинче адамдыктан кетүүсүндө, ажыроосунда ал чечүүчү мааниге ээ экендигин чагылдырат. И. Гучкенин эмгегинде Чыңгыз Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестин анализдөөгө да көп көңүл бөлүнгөн. Ал советтик, кыргыз адабиятчыларындай эле “Саманчынын жолун” орус жазуучусу М. Шолоховдун “Адамдын тагдыры” чыгармасына салыштырып карайт да, анда сүрөттөлгөн башкы каармандар Толгонай менен Андрей Соколовдун тагдырларынан параллелдикти таап, алар боюнча мындай пикирин айтат: “Саманчынын жолу” Шолоховдун “Судьба человека” (“Адамдын тагдыры”) деген чыгармасы менен дайыма салыштырылып келинчү. Чындыгында эле, бул эки чыгарма окуянын түзүлүшү боюнча бири-бирине окшош. Толгонай жана Андрей Соколов өзүнүн калкы менен тыгыз байланышта болгон жашоосун айтып беришет. Экөө тең социализмди негиздөө деген күн сайын аткарыла турган милдетти аркалап келишкен. Согуш алардын көптөгөн үмүттөрүн жок кылып, жакындарынан ажыраткан. Согуш аларды жалгыз калтырган. Бирок кайгы-муң аларды жырткыч кылбады. Андрей Соколов чоочун баланы өз баласындай көрөт. Ал эми, Толгонай келинин жалгыз болгон учурда башка бир эркекке кетип калып, андан бала күтүп жатканын сынга албастан, моралдык жагынан өзүн улуу экендигин көрсөтөт. Кылымдар бою адамдардын ортосундагы мамилелерди чече турган каны жана тукуму бир туугандык Толгонайга тиешелүү эмес, балким: ал Жанболотту өз небересиндей көрөт”, - деген [42: S.131.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева)

Бирок бул окшоштуктар эки чыгарманын өз алдынча оригиналдуу чыгарма экендигин жокко чыгарбай тургандыгы жөнүндө: “Албетте, Андрей Соколовдун аңгемелешип турган адамы бул – жазуучу. Ал эми, Толгонай жер менен сүйлөшөт. Мындай көрүнүш башынан бери аңгеменин башка жагын көрсөтөт” деген туура ишенимин айтат [42 : S.131.].

И. Гучке «Жаныбарым, Гүлсары» аттуу повестинин каармандары жөнүндө да көз карашын мындайча билдирген: “Студент кезибизде Чоронун образын сыноого алганыбызды эстейм. Анын жай жана терең ойлуу мүнөзүн жактырганбыз. Анын интеллектин биз жогору баалаган элек, бирок Чоронун тууралыгы жана компромисске баруу мамилеси бизге жакпачу. Танабай деген тайманбаган каарман биз үчүн баалуу. Биз өзүбүз жаш элек; атака жасабасак дүйнөлүк революцияга тезирээк ээ болобуз деп ойлогонбуз. Бирок Чоронун эстүүлүгү жана акылдуулугу келечекте коммунисттер үчүн ушунчалык маанилүү боло турганын кыраакылык менен көрө албадык”, - дейт [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Немис окумуштуусу оюн андан ары улантып, “Гүлсарат” повестинин идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүгүнө туура баа берет. Анын ою боюнча Чыңгыз Айтматов “Гүлсарат” аттуу чыгармасында Советтер союзундагы тарыхтын татаал процесстерин чагылдырып берген. Чындыгында эле, ачык жана таамай чагылдырып, бирок ар бир турмуштагы карама-каршылыкты жакшы түшүнө албаган. “Билгениңиздей эле, көп нерсе өзгөрдү. Азыркы күндө көп нерселер дагы да жакшы жасалат”, - деп партиянын жаңы райондук катчысы Керимбеков Танабайга айтат [42:S.131]. Ошондой эле Чыңгыз Айтматов субъективдүү жана жаңылыш чечимдерди жокко чыгарып, өнүгүүнүн жаңы мезгили келет деп ишенет.

Айтматов бүгүнкү күндө, балким, Чоронун дагы да көп жактарын жактырып калат эле. Китепте эки дос бири-бирин толуктап турган бир бүтүндүк катары берилген. Алардын сапаттары төмөндөгүдөй нерсе менен толукталып турган: Танабайдын энтузиазмы жана Чоронун эстүүлүгү, ошондой эле, Чоронун досуна болгон камкордугу жана душмандарга жеңилип берилбеши. Мындай түрдөгү логикалык түзүмгө жараша Чоро менен Танабай жаңылып калган учурларда окурмандардын алдындагы сыноодо окшош эместиги көрүнөт”, - деген. [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

И. Гучке жылкы малы кыргыздар үчүн абдан бир маанилүү экендигин белгилеп, кыргыздардын улуттук өзгөчөлүгү катары алар менен адамча сүйлөшөөрүнө токтолот: “Эгерде силер сүйлөгөн болсоңор, бизге көп нерселерди айтып бермексиңер” деп бир кыргыз чабандын айтып калганын угуп калгам.

“Силер аны карасаңар! Күн нурунун жарк этишиндеги сулуулугун караңыз! Жакын келип, анын көздөрүнө терең карап көрүңүз. Жылкы эч качан аялды теппейт”. Жылкы кыргыздар үчүн адамдык сапаттарды кабыл ала тургандай бир күчкө жана сулуулукка, акылга ээ” деген корутунду чыгарат [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Албетте, И. Гучкенин немис окумуштуусу катары жогорудагы пикирлери кантсе да көңүл бурууга арзыйт. Ал башкы нерсени, тактап айтканда, кыргыздар жаратылышка өтө жакын экенин жылкылар боюнча айткан пикиринде туура белгилеген. Ошондой эле Танабай менен Чоронун образы бири-бирин толуктап тургандыгына да көңүл бөлүшү маанилүү. Бирок изилдөөчү Чыңгыз Айтматовдун жогорудагы эки повестине анализдерин терең жүргүзө алган эмес.

Биздин оюбузча «Жаныбарым, Гүлсары» повести боюнча айткан анализдери өтө эле үстүрт болуп турат. «Саманчынын жолу» чынында Толгонайдын өлгөн эркектер жөнүндө эскерүү, азап чегүүсү гана эмес, адамдын күчтүү руху, майтарылбас кайраты жөнүндөгү чоң эпопея экендигин немис сынчысы жеткилең түшүнбөгөндөй.

И.Гучкенин Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары боюнча изилдөөлөрүндө жогорудагыдай айрым бир кемчиликтер болгону менен негизинен ал Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын жогору баалаганын көрөбүз. И. Гучке: “Кыргыз жана орус салты боюнча белгилүү болгондой эле, Айтматовдун милдетин самолеттогу навигатордун милдети менен салыштырууга болот”, -дейт. “Алысты көрө алган, тоскоолдуктардын же болбосо чагылгандын кайсы жерде боло турганын алдынала көрө алган, ошондой эле, булар тууралуу самолеттун пилотуна кабар берген навигатор менен салыштырылат”, - деген [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Бул жерде И. Гучкенин айрыкча жазуучуну “самолеттун новигаторуна” салыштырганы, биздин оюбузча, оригиналдуу салыштыруу, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык өзгөчөлүгүнө берилген жогорку баа.

“Саманчынын жолу” повести туурасында дагы бир немис сынчысы Кристина Баше “Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасында биздин жашоо-тиричилигибиздин негизги маселелеринин түзүлүшү” деген темада макала жазган. Ал өз макаласында: “Согуш жөнүндө жакшы жана укмуштуудай сонун чыгармалар жазылган. А бирок алардын бирөөсү да ушунчалык Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасындай толкунданткан да жок, биздин жашообуздун негизин көркөм бере алган да жок. Чыгарманын максаты анын орус аталышында эле чагылдырылат: “Материнское поле (Жер эне) –жер эне. Энелик жана жер согушка эң бийик даражада каршы турган түбөлүк жашоо, күчтүүлүк символдору” - дейт. [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Кристина Баше И. Гучкеге караганда “Саманчынын жолу” повестинин идеялык пафосуна терең түшүнүп, терең анализдеген. Жогоруда аталган “Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасында биздин жашоо-тиричилигибиздин негизги маселелеринин түзүлүшү” деген макаласында Баше: “Бул жерде Айтматов өз баянын акыркы чектеги эскалацияга жеткизет. Согуштун кесепетинен Толгонай чырактай үч уулунан, өмүрлүк жарынан, ошондой эле гүл сүйгөн келининен ажырайт. Алимандын өлүмү сөздүн биологиялык маанисинде кокустук эмес. Ал төрөт учурунда өлсө да, а бирок бакытын түбөлүккө бузган, ушунчалык терең жан дүйнөсүн жарадар кылган жана эң аягында бир убакытта кулоонун себеби болгон согуштун кесепетинен ажал менен жолуккан жокпу? Толгонай Алимандын баласын өз уулундай кабыл алып, тарбиялайт. Бул энеликтин согушту жана кыйроону жеңиши, энелерге жашоо үчүн, жөнөкөй бакыт үчүн жарык дүйнөгө балдарды алып келүүгө мүмкүн болгон келечекке үмүт менен, уулдарынын баатырдыгы үчүн сыймыктанган эненин жеңиши”, - деп эң туура аныктама берген жана ошондой эле башка сынчылар менен полемикага чыгып: “Сынчылар Айтматовду өзүнүн чыгармасында бир дагы жолу Улуу Ата Мекендик согуш деген сөздү колдонбогону үчүн жана жетээрлик деңгээлде улуу согуштун бийиктигине көңүл бурбаганы үчүн сындап жүрүшөт. Бирок Айтматовдун “Саманчынын жолу” чыгармасы согуш жөнүндө типтүү чыгарма эмес. Анын чыгармасы согушка каршы полемикада, адамгерчилик жана жашоо жөнүндө көз карашта ушунчалык бийиктиктерге жетет. Ал ким жалгыз эле согушту алдын алганга мүмкүнчүлүгү жетет деген жерде баардыгын айкындап көргөзө алды. “... адамзат согушсуз тынч жашай алабы. Бул менден эмес, силерден-адамдардан көз каранды, силердин эркиңерден,

силердин эсиңерден көз каранды”, ушинтип ал Жер Эне аркылуу элдердин аң-сезимине кайрылат”, - деп жыйынтык чыгарат [105:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Кристина Баше туура белгилегендей, Айтматовдо согушта душманды кырып, өлтүрүп, ал эрдигине мактанган, же болбосо, согуштан алган сыйлыктарына сыймыктанган бир да жоокери жок. Анткени, согушка, жоокердин образына карата Айтматовдун өзүнчө эстетикалык концепциясы бар. Айтматовдун согуштук каармандары да Ата Мекенди коргоого өз үлүштөрүн кошушат, чоң эрдиктерди көрсөтүшөт. Бирок, ал эрдиктер Айтматовдо адам өлтүрүүгө байланыштуу эмес, а адамдардын өмүрүн сактоого багытталгандыгына байланыштуу экендиги “Бетме-бетте” Байдалынын, “Саманчынын жолунда” Майсалбектин эрдиктери жөнүндө атайын тактап айтып өткөн жери бар.

“Саманчынын жолу” повести жөнүндө өз пикирин жазган дагы бир немис окумуштуусу Моника Фукс “Искусство бизге эмне бере алат?” деген макаласында кыргыз элиндеги эр жүрөктүүлүктү совет элдеринин эр жүрөктүүлүгү менен бирдикте караганын көрөбүз.

“Саманчынын жолу” окурмандарга кыргыз элинин жашоого болгон терең көз караштарын жана менталитетин бере алды. Биз кыргыз эли менен эмгекчил жана намыскөй, өзүнө ишенген, эр жүрөк жана өз Ата Мекенине терең, аруу сүйүүсү менен толгон жана айырмаланган калк катары таанышабыз. 1917-жылдагы революция жеке инсандыкты эркин ачууга жана өлкөнүн дөөлөтүн толук колдонууга мүмкүнчүлүк берди. Бул үчүн алар бардык күчтөрүн жумшады. Ал тургай согуш үй-бүлөгө азаптарды жана жокчулукту алып келсе да, ал совет элдеринин эр жүрөктүүлүгүн жана кайратын өчүрө алган жок. Тескерисинче, совет эли үчүн эң оор сыноо накта Ата Мекен коргоочуларынын адамдык улуулугун жана баатырдыгын көргөздү. Мени өзгөчө Толгонайдын айбаттуулугу жана көңүл эргүүгө күчү таң калтырды. Башкы каармандын адамдарга, жер жүзүндөгү эң баалуу нерселерге болгон мамилеси, анын аларга жана Ата Мекенге болгон сүйүүсү, ага эң татаал жеке мээнет тартууну кечип өткөнгө жардам берет. Ар бир жакын адамдарын жоготуусу, уулдары, өмүрлүк жары, келини, анын кайрат-күчүнүн толушуна, өзүнө ишенимдин ашышына, келечекке бекем ишенүүсүнө алып келди. Азап тартып турса да, тирүүлүктүн касиетин көрсөтүп, белин бекем бууп, жолдошунун бригадир катары ишин өзүнө алып, өзүнүн үлгүлүү жумушу менен башкаларды да тартып, адатка айланган жалган көз караштарды ашып өтүп, өзүнүн келинин колдоп, жалаалардан аны коргой алды. Толгонай күчүн Ата Мекенге болгон чексиз сүйүүсүнөн алат. Өзгөчө мени анын өмүр бою Жер Эне менен жүргүзгөн диалогдорундагы ачыктык жана табият менен адамдын ортосундагы жаралган мамилелери таң калтырды. Адам ушунча азапты туруктуулук менен жеңип чыгуусу жана көтөрө алгандыгы мүмкүн эместей көрүнөт. А бирок улам Толгонайды кайраттуу, күчтүү кылып турган кандайдыр бир нерсе, ойлор бар. Алар эл, небереси жана башка адамзаттын астындагы милдеттер. Муну Островскийдин “Болот кантип курчуду” чыгармасындагы Павел Корчагиндин сөздөрү менен сүрөттөсө болот: “Адам ээ болгон эң баалуу нерсе өмүр, жашоо. Ал адамга бир гана жолу берилет. Ошон үчүн ал жашоону максатсыз жашаган жылдар капалантпагандай, анын берекесиз өткөн кези уят кылбагандай колдонуш керек”. Так ушул көз караштан Толгонайдын чексиз күчү, кайраты жана эрдиги, өмүрлүк жарынын жана үч уулунун татыктуу аялзаттык мүнөзү түшүндүрүлөт [105:75-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Биз бул жерде Моника Фукстун пикирин узун болсо да кыскартпастан атайын бердик. Анткени мында Толгонайдын кыргыздын бир адамы экени, ошол эле маалда Советтик Мамлекеттин өкүлү катары советтик идеологиянын алып жүрүүчүсү экени жөнүндө айтылып, ошол эле учурда анда, тактап айтканда, Толгонайда “башка адамзаттын алдындагы милдеттери” тургандыгы боюнча да ой айтылат. Сынчынын пикири боюнча демек, Толгонай өзүндө Адам жана адамзат маселесин жоопкерчилик менен көтөргөн бир улуу инсан. Чыңгыз Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестинин идеялык максатынын немис окумуштуулары тарабынан мындайча туура түшүнүлүшү эң маанилүү деп эсептесек болот.

Германиянын сынында да, кыргыз жана совет адабиятынын сынында да, Айтматов өз чыгармаларында инсандын өз алдынчалыгын, анын кайталангыс сапатын коргоо жана ички дүйнөсүн толугураак ачып көрсөтүү менен, жалпы коомчулуктун өнүгүүсүнө камкордук көрүүгө умтулуп, адамды курчап турган жаратылыш татаал, ал эми адам дүйнөсү андан да татаал экендигин терең чагылдыруу менен чыгармалары аягында чындыкка, акыйкаттыкка, жакшылыкка үндөгөндүгүн белгилешет.

Немис окумуштуусу Чыңгыз Айтматовдун каармандарына чечүүчү мезгилде чечкиндүүлүк мүнөздүү экендигин туура баамдайт, акыры келип ал чечкиндүүлүк, же каармандын тандоосу алардын адамдык сапаттарынын бийик көрсөткүчү болорун так белгилейт.

«Айтматовдун жаш каармандары бардык тоскоолдуктарга моюн сунбай бет алган максаттарына ишенимдүү кадам шилтешет. «Мен келдим, мен сага өзүм келдим», - деп суу чайыган көйнөгү менен Жамийла Даниярга өзү келсе, Дүйшөн өзүнүн чала-сабат экенине карабай, элдин аны колдомок тургай шылдыңдап күлгөнүнө карабай, атүгүл карышкырлар кол салып, бандиттердин аткылаганына да карабастан, тиш какшаткан муздак суу кечип балдарды окутуп, аруу тилек, асыл ой менен алдыга кадам шилтейт. «Кызыл жоолук жалжалым» повестиндеги Илиястын жаңылыштык кетирип, кайра оңолушу – бул адамдын жан-дүйнөсүнүн тазарышынын, жаңырышынын татаал диалектикасынын бир мыкты көрүнүшү», - дейт адабиятчы И. Гучке [42:S.131]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева). Ушул эле оюн андан ары улап, дагы бекемдөө максатында: «Акчанын аркасынан кууган Абакир айланадагылардын баарын өзүнө баш ийдиргиси келет. Айтматовдук логикага ылайык, айдың талаадан алган ички күч-кубатка эгедер болгон Кемел Абакирдин зулум күчүнө туруштук берип аны жеңиши керек эле. Бирок өз текебердиги менен таш боордугунун кулу болгон Абакир чыгарманын соңунда жерден таап алган темирди алтын санап элден бөлүнүп кетип бараткандыгы баяндалат. Чыгарманын финалы бир караганда атайын ойлоп табылгандай сезилип кетет. Бирок сөз болуп жаткан чыгармада каармандардын көңүл-туйгу маанайы жашоого болгон мамиле-ниеттери таасын чагылдырылып, адамдын тагдыры анын кыялына, аксанатай ойлоруна да байланыштуу болоору баяндалган», - дейт [42.131-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Ал эми Р. Шрёдер баштаган бир тобу Айтматовдун оң каармандары тууралуу ой жүгүртүп: «Жазуучу бул маселеде классикалык адабияттын традицияларын улантуучу экендигин белгилешет. Анын каармандары өзүнүн, мекенинин, замандаштарынын алдындагы милдетин ачык-айкын сезген, жаркын маанайлуу, эмгекчил, кайратман адамдар экендигин айтышат. Айтматов алардын жан дүйнөсүнө кенири, терең анализ бере алат», - деген оюн айтат [100:152-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык ийгилигинин бирден бир сыры ал өз чыгармаларын жаратууда улуттук алкактан чыгып, жалпы адамзаттык, планетардык ой жүгүртүүнүн деңгээлине көтөрүлгөндүгүндө экендигин жазуучунун чыгармачылыгын изилдеген окумуштуулар бир ооздон белгилешет. Жазуучу эмне жөнүндө жазбасын анда жалпы адамзаттык проблемалар көтөрүлүп, ал жөнүндө ойлонуу маселеси азыркы күндүн адамдарынын алдына кырынан коюлат. Немис окумуштуулары да Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы бул өзгөчөлүктү өз изилдөөлөрүндө башкы нерсе катары белгилешкендигин жана бул маселеге карата ар кыл ойлор айтылгандыгын көрөбүз. Мисалы, Чынгыз Айтматовдун прозаларында коомдун өнүгүшүнүн татаал жолдорун чагылдыруусун мүнөздөөдө немис окумуштуусу жана сынчысы Р. Опиц өзүнүн “Изображение героя нашего времени в повестях Айтматова” деген макаласында бул татаал жолдордогу келип чыккан конфликтер бир гана улуттуку эмес, азыркы замандын жалпы проблемалары экендигин Чынгыз Айтматов ачып көрсөткөндүгүн белгилеп өтөт [71]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Мындай ойду советтик адабияттаануучу жана сынчы Г. Гачев: “Чынгыз Айтматов – бүтүндөй Евразиянын жазуучусу. Анын Кыргызстаны элдердин жана алар алып жүргөн маданияттардын тогошкон кесилиши. Тоолорду мекендеген элдердин, көчмөн элдердин, дыйканчылык менен жан баккан элдердин маданияттары Индия цивилизациясында жана буддизмде бириксе (Монголиядагы жана Тибеттеги ламаизм), ислам маданиятында түрк жана фарсий маданияттарынын таасирлери байкалат. Ал эми соңку мезгилдерде Россиянын маданиятынын Европа цивилизациясына тийгизген таасири ачык байкалууда. Ушул традициялардын баары Айтматовдун чыгармачылыгында өз ордун алган”, - деп билдирген [36:284-б.].

Профессор Х. Флиге Эрфуртта өткөн конференцияда чыгып сүйлөгөн сөзүндө Айтматовдун ошол кездеги адабияттагы орду негизинен улуттук жана эл аралык айкалышуусу менен аныкталып, мына ушунун негизинде анын талантынын өркүндөп-өсүп жаткандыгын айтып өткөн. Ушундай эле ойду Шрёдер да «Entdecker menschlichen Große im Alltagsleben» (Величие человека в повседневной жизни) деген макаласында: «Кыргыз совет жазуучусу Ч. Айтматов өз өлкөсүнүн адабият айдыңына улуттук деңгээлден чыгып адамзаттык деңгээлдеги маселелерди козгоо менен кирди», - деп жазган [100:152-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Жогорудагы келтирилген пикирлерден улам немис окумуштуулары өзгөчө Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгында улуттук маселеге караганда жалпы адамзаттык маселеге негизги орун бергендигин жазуучунун өзгөчө жетишкендиги деп таанышканын билсек болот. Чындыгында бул Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына берген туура баа. Жазуучу бир караганда улуттуктай

көрүнгөн маселелерди чагылдырып жатып эле ошол эле учурда жалпы адамзаттын көйгөйүн чагылдырууга чебер уста. Анын чыгармаларында улуттук кайсы жерден башталып, жалпы адамзаттык деген проблемаларга кайсы учурда өтүп кеткенин окурман сезбей калат, тактап айтканда, Айтматов – өз чыгармаларында улуттук менен жалпы адамзаттыкты синтездөөнүн жогорку көркөм эстетикалык бийиктигине жеткен жазуучу.

Германияда Ч.Айтматовдун чыгармаларын талдоого багытталган дээрлик бардык изилдөөлөрдө өзүнүн мүнөздүү бөтөнчөлүгү бар болгон улуттук маселеге басым жасалат. Бул тууралуу ой айрыкча К. Каспердин «Der menschheitsgeschichtliche Anspruch der Erzählungen» [52] “Айтматовдун прозаларында тарыхый өнүгүүнүн проблемалары” деген макаласында толугураак көрсөтүлгөн. Немис сынчысы К. Каспер Ч.Айтматовдун «Жамийла», «Ак кеме» повесттерин жана «Уулу менен жолугушуу» деген аңгемесин талдоодо эң мыкты улуттук чыгарма өзүнө жалпы адам баласынын жогорку үлгүсүн көбүрөөк камтып жүрөөрүн, Айтматовдун чыгармаларында социалисттик реализмдин маанилүү позициясы менен бирдикте коомдун проблемалары коюлгандыгын далилдейт, ошондой эле Айтматовдун каармандарынын улуттук мүнөздөрүнүн баатырдык өзгөчөлүктөрүн белгилеп өтөт. «Айтматов, - деп жазат К. Каспер, - миллиондогон элдин акыл-эсин калыпка келтирүүчү көркөм чыгармаларды жаратуу менен бирге кандайдыр бир деңгээлде алдыга коюлган тарыхый маселени ишке ашырат» [52: 67-б.]. (Немис тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева).

Бул тууралуу Айтматовдун Х. Пластиас менен болгон маегинде : «Биз улуттук мурастарыбыз менен сыймыктанабыз, аларды изилдейбиз, рухий казына катары пайдаланабыз. Бирок биз совет бийлигинин доорунда ээ болгон рухий жана маданий баалуулуктарга эч нерсе тең келе албайт» [8:345-б.] (Орус тилинен кыргыз тилине которгон – Г. Сатаева) деген сөзүнө карап, демек, Германиянын көрүнүктүү окумуштууларынын эмгектериндеги бул көйгөйлөрдү талкуулоодогу ойлору менен Айтматовдун теориялык жана анын көркөм тажрыйбасынын абалы негизинен дал келип тургандыгын көрүүгө болот деп айтмакчыбыз.

Бул өңдүү пикирлер канчалык көп жана ар түрдүү болбосун, алардын бардыгына бир нерсе мүнөздүү: ал баарыдан мурда жазуучунун чыгармачылыгындагы жаңычылдык белгилердин жана жышаналардын азыркы учурдун рухуна шайкештигин жана үндөштүгүн бир ооздон ырастоо болуп эсептелет. Кезегинде В. Г. Белинский: «...акын канчалык улуу болсо, анын талантынын багыты, мүнөзү ошончолук даражада өзү туулуп-өсүп, жашап турган коомго таандык болуп, анын өсүп-өнүгүү багытына жакын, тыгыз байланышта болот», - деген [29:797-б.]. Бул пикирди бүгүнкү күнү кыргыз жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына карата айтсак аша чапкандык болбойт деген ойдобуз. Немис окумуштууларынын улуттук өзгөчөлүктү жазуучу тарабынан чеберчилик менен колдонулушуна жана жалпы адамзаттык маанидеги бир идеялык-эстетикалык баалуулук катары баалашканы көңүлдү бурат.

Улуттук өзгөчөлүк бир улутту экинчи бир улуттан бөлүп койбостон, тескерисинче, көрүнүштөрдүн ачык-айкын көрүнүү горизонтун кеңейтет жана өз ара байытат. Автор менен Германиянын окумуштуулары улуттук маданий мурастардын баалуулугун жана проблемаларын ачып көрсөтүүгө болгон аракеттерин көрүүгө болот.

Р. Шрёдердин оюу боюнча, Чынгыз Айтматовдун чыгармалары элдик эпостор жана мифтерден мурунку жана азыркы адабияттарда, азыркы реалисттик прозада жана дээрлик өткөн убакыттын классикалык гуманисттик шедеврлеринен азыркы реалисттик романга өнүгүү планына өзгөчө маани берилет, ал эми «Ак кеме» болсо, эпостон жаралып, эпоско өткөн, бул болсо бир гана улуттук адабияттын азыркы убактагы өнүгүү баскычын гана эмес биздин доордун азыркы дүйнөлүк адабиятынын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүгү.

Бул бөлүмчөдөгү каралган маселелерди корутундуласак, мындай жыйынтыктар келип чыгат.

Немис окумуштууларын да Айтматовдун чыгармаларындагы адам, анда жаралган каармандар маселеси кызыктырат. Бул боюнча изилдеген окумуштуулар Айтматовдун каармандары жөнөкөй эмгек адамдары экенин туура белгилешет. Ал адамдар өздөрүнүн табыгый тунук акыл-парасаттары менен сүрөттөөлөрүн, алардын руху күчтүү, адамкерчиликтери бийик экенин жана жаратмандыкка умтулуу сезимдери күчтүү экендигине өзгөчө көңүл буруп, алардын иш-аракеттерине туура, так баа беришет.

Чынгыз Айтматовдун каармандары өздөрүнө улуттук белгилерди алып жүрүү менен ошол эле учурда жалпы адамзаттык проблемалардын чордонунда турушары да немис окумуштуулары И. Гучке, Р. Опиц, Х.Флигелердин изилдөөлөрүндө жазуучунун чыгармаларындагы каармандардын

мисалдарында терең анализделет. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылык ийгилигин да ушул маселеге байланыштырып карашат.

Белгилей кетчү нерсе, биздин байкашыбызда бул маселелер боюнча немис окумуштууларынын пикирлери советтик жана кыргыз окумуштууларынын пикирлерине үндөш жана айрым учурларда идиректүү ой пикирлери өзүнчө бир оригиналдуулукка ээ десек болот.

АДАБИЯТТАР:

1. Archiv für wissenschaftliche Künste von Rußland.1852, Bd. II. S. 3.
2. Beitz, W. Cingis Ajtmatov im Kontext Junger Literaturen. Wiss. Zeitschr. der Karl-Marx-Univ.,Leipzig,1980, S. 437-443.
3. Gutschke, I. Menschheitsfragen, Märchen, Mythen zum Werk Aitmatows. Verlag Halle Leipzig, 1987, S. 131.
4. Hitzer, F. Jeden Pfad will ich betreten, von der Wüste zu den Städten. Unionsverlag, 1988.
5. Inozemtsev Juliana. Der Schneeleopard von Tschingis Aitmatow. Halle. Saale, 31. 03.2007.
6. Kasper, K. Der menschheitsgeschichtliche Anspruch der Erzählungen Tsch. Aitmatows. Z. fürSlawistik. 1989. S.67- 71.
7. Latschinian, A. Tradition und Neuertum im Schaffen Tsc. Aitmatows. Weimarer Beitrage, 1975, №11. S. 101.
8. Opiz, R. Der Weg des Schnitters. In Handbuch der Sowjetliteratur, Leipzig, 1975. S.143.
9. Olaf Schwenke Loccumer Protokole. Richtplatz Literatur. Tsch. Aitmatow in Loccum. 1988. № 16. S.193.
10. Ruht Weiss. Die Richtstatt. Legenden und religiöse Motive im Werk Tschingis Aitmatows. //Literaturkritik. de. № 4, April, 2008.
11. Юнгер, Г. Чувствительный мир ребенка [Текст] / Г. Юнгер // Приложение к газете «Нойес Дойчланд». - 1971. 11августа.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ПОЭЗИЯДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ САРЫН (СЫР БОЙЫ АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ)

6M020500—«Филология» мамандығының 2 курс магистранты **А.Ғ.ҚОЖАМКУЛ***

Түйіндеме

Мақалада XX ғасыр басындағы поэзиядағы дидактикалық сарын (Сыр бойы ақындары шығармашылығы негізінде) қарастырылды. Сыр сүлейлері - қазақ әдебиеті тарихындағы байырғы өркениеттер тоғындысын танытатын шығармашылық әдеби мектеп өкілдері. Олардың шығармаларында қазақ фольклоры мен ауызша дәстүрлі ақындық-жыраулық әдебиет ерекшеліктері тұтасқан болмысымен ерекшеленеді. Сонымен бірге шығыс халықтарынан діни, ислам өркениеті арқылы жалғасқан дидактикалық-философиялық сарынды лирикалық және эпикалық шығармалар жазу үрдісі де игерілді. Шығыстық байырғы жазбаша классикалық әдебиетінде кеңінен қолданылған нэрагәйлік дәстүрдің сыр сүлейлері шығармашылығындағы үлгілері қазақ жыршы-термешілерінің ауызша жырлап таратуы арқылы халықтың рухани сұранысын қанағаттандыратын өнер үлгісі болып қалыптасты. Шығыстың классикалық әдебиеті дәстүрінің ықпалы Сыр сүлейлері шығармашылығында айрықша байқалады. Сыр сүлейлерінің поэзиясын жаңаша көзқараспен пайымдап қарастыру мақаның ғылыми-сапалық сипатын айқындай түседі. Ақындардың поэзиясы тақырып, идея, мазмұны жағынан жүйеленіп, оларға жеке-жеке талдау жасалды.

Тірек сөздер: Қазақ әдебиеті тарихы, XX ғасыр басындағы поэзия, ақын, дидактикалық сарын, Сыр бойы ақындары, Сыр сүлейлері, байырғы өркениеттер тоғындысы, шығармашылық әдеби мектеп өкілдері.

DIDACTIC POETRY IN POETRY OF THE BEGINNING OF TWENTIETH CENTURY (ON THE BASIS OF CREATIVITY OF THE SYRLAND POETS)

Abstract

The article discusses didactic poetry (based on the verses of the Syr Darya) in early 20th century poetry. Suleiman de Suvity is a representative of the creative literary school, representing ancient civilizations in the history of Kazakh literature. In their works, the features of Kazakh folklore and traditional oral poetry-Zhyrau literature are distinguished by their unity. At the same time, the process of writing lyrical and epic compositions of a didactic-philosophical program was also developed, which was continued through religious and Islamic civilization.

An example of the art of satisfying people's spiritual needs was the examples of medieval tradition, which was widely used in the eastern literature of classical literature, in the creativity of the cheerful Kazakh language creator. The influence of the eastern traditions of classical literature is particularly noticeable in the work of Suleiman Solomon. A new perspective of poetry poetry is the scientific and qualitative nature of the article. Poetic poetry was systematically divided into topics, ideas, content and analyzed them individually.

Key words: history of Kazakh literature, poetry of the 20th century, poet, didactic poetry, poetry of the Syr Darya, Sufi poet, ancient civilization, creative literary school.

КІРІСПЕ

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін кенес империясының тоталитарлық идеологиясы салдарынан ұзақ жылдар бір жақты бұрмаланып келген әдебиетіміздің белгісіз беттеріне үңілу мүмкіндігі туды.

Сан ғасырлардан атадан балаға мирас болып келе жатқан рухани мұраларды бүгінгі күн талабына сай жаңаша бағамдау үшін мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы жасалды. Осы бағдарламаның алдына қойған мақсаты мен міндетін түсіндіру барысында еліміздің президенті Н. Назарбаев: «... ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуы тиіс», - деген болатын [1, 5].

Қазақ әдебиеттану ғылымының алдында тұрған мәселелер жетерлік. Солардың бірі – Сыр бойы ақын-жыраулары шығармашылығы негізінде.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті – терең мән беруді, ерекше зерттеуді қажет ететін, сан алуан көзқарасты, бірнеше бағыттарды топтастырған көп қырлы әдебиет.

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kozhamkul_aizat@bk.ru

Қазақ халқы бұл кезеңде әлеуметтік-экономикалық, рухани дағдарысты басынан өткергені мәлім. Ұлттың басына түскен бұл жағдай көзі ашық, көкірегі ояу азаматтардың әртүрлі дүниетанымдық көзқараста өсіп-жетілуіне әсерін тигізді.

Осы кезеңде Сыр елінде, соның ішінде, әсіресе, Қармақшы-Арал өңірінде «Сыр сүлейлері» атанып жүрген сөз өнері саңлақтарының үлкен бір тобы дүниеге келген кезең болды. Олар: Ешнияз сал, Балқы Базар, Ерімбет Көлдейбекұлы, Оңғар Дырқайұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Қаңлы Жүсіп Қадірбергенұлы, Омар Шораяқұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Нұртуған Кенжеғұлұлы және т.б. ақындар [2, 2].

Еліміздің ізгі дәстүрін ұдайы насихаттап, имандылық келбетін сақтап қалуына бұл туындылардың ерекше әсері болғаны кәміл. Олай болса, қазақ әдебиеті тарихында өзіндік шығыстық мектеп дәстүрін қалыптастырып, дамытып, шығармалары "Сыр сүлейлері" атауымен халық жүрегінен орын алған ақындарды халқына қайта қауыштырып, олардың өмірі мен шығармашылығын, әдеби мұрасын, кисса-дастандарын әлі де жіті зерттеп, бүгінгі ұрпаққа тереңірек жеткізу.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы қазақ даласындағы қоғамдық-саяси жағдай әдебиеттің дамуына тікелей әсер етіп, нәтижесінде тарих сахнасына діни-ағартушы ақындардың келуі, діни бағыттағы ақындардың шығармаларындағы ислам діні мәселелерінің әдеби дамуда да маңызды орын алғаны айқындалады.

XX ғасырдың басы қазақ халқы, қазақ қоғамы үшін тарих сахнасында қалу мәселесі басты назарда болып, алмағайып, күрделі халді бастан кешкен тарихи кезең болды. Осы кезеңге қызыл империяның отарлау саясаты шегінен шыққан қысым болып жетті. Бұл дәуірге хандық дәуір тұсындағы шаруалардың өктем үні әлсін-әлсін жетсе, талықсыған жыраулық үн қайта оянып, елді ояту сарынына айналып, қайта күшейіп жетті. Халықты ояту, бостандыққа үндеу, отар ел ақындары үшін оңай болмасы хақ. Астарлап айту, ажарлап айту, тәмсілдеп айту дегендей қазақ ақындары ой айтудың сан алуан амалына барды. Осыдан келіп, бостандық деп жарғақ құлағы жастыққа тимей жырлап жүрген ақын, жазушылар, «кітаби», «ағартушы», «ұлтшыл» дегендей түрлі атауларға ие болды. Ой айтудың сан алуан формасынан әдебиет байлығы туындады. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде түрлі ағым, әдіс, мектептер өмірге келді.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында әдебиет сахнасында «кітаби ақындар» деген атаумен белгілі болған діни-ағартушылық бағыт қалыптасты. Бұл бағыттың ағартушылық сипаты мол. Оған Ақмолла, Нұржан, Наушабаев, Мақыш Қалтаев, Әбубәкір Кердері, Мәшһүр Жүсіп, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Шәді Жәңгірұлы т.б. ақындарды жатқызамыз. Өздерінің стилі жағынан бұлар қазақ арасына кең тараған шығыс әдебиетінің соңғы көрінісі болған-ды.

Бұл ақындар адамгершілікті, ағартушылықты мақсат еткен қайраткерлер. Олар өздерінің шығармаларында феодалдық қараңғылыққа, ескі діни сенімге, надандыққа қарсы шықты. Өздерінің негізгі көзқарасы – ағартушылық болды.

Олардың иненің жасуындай жалғаны жоқ мөлдір жырларына еш уақытта өлім жоқ, өлеңдері халықпен мәңгі бірге жасай берері даусыз.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы кезінде Сыр өңірінің тума таланттары Базар Оңдасұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы, Оңғар Дырқайұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Шораяқтың Омары, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Нұртуған Кенжеғұлұлы және т.б. жалғастырды.

Сыр бойындағы ақындық дәстүр, осы ортаға тән ерекшеліктер, Сыр сүлейлері шығармашылығындағы ислам тақырыбы жырлануының маңызды орын алғаны айқындалады. Әсіресе, Сыр сүлейлерінің лирикалық-дидактикалық өлеңдерінің дамуына елеулі ықпал жасаған классикалық шығыс әдебиетінің көркемдік арнасына айрықша баға берілді.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы әдеби үдерісте дидактикалық поэзия ерекше сипатқа ие болды. Оның себептері де жоқ емес. Бірінші себеп, осы кезең поэзиясындағы тақырып тандау, өлең көркемдігі, әдеби әдіс-тәсілдер, эпикалық шығармалардағы сюжеттік желі т.б. шығыс әдебиетімен етене байланысып жатты. Әдебиет зерттеушілері дидактикалық поэзияның қазақ әдебиетіне келу жолын да шығыс әдебиетімен байланыстырады. Бұл негізсіз де емес. Екінші себеп, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы қазақ даласындағы өзгерістері кезеңі еді. Бұл халықтың тек әлеуметтік-тұрмыстық өміріне ғана емес, рухани өміріне, сонымен бірге мінез-құлқына да әсер етті.

Патшалық Ресей өз отаршылдығын нығайту үшін қазақтың ұлттық менталитетін бұзуды ең басты міндет етіп қойды. Осындай қитұрқы саясаттың салдарынан қазақ арасында паракорлық, зұлымдық, өзара алауыздық өрістей бастады. Сөз зергерлері түбі жақсылыққа апармайтын қоғамдағы

осындай келеңсіздіктердің алдын алуға барынша ат салысты. Өздерінің ғибраттық ойларын жыр жолдары арқылы қалың қауымға арнап отырды. Үшіншіден, отаршылдық езгісінен құтылудың ең сара жолы білім мен ғылым, өнер мен мәдениет деп түсінген ақындар өз халқын осы жолға үндеуді ақындық, азаматтық парыз тұтты. Әдебиеттану ғылымында «дидактикалық поэзия – (didaktikos – үлгілі, өнегелі, тағылымды деген сөз) үгіт-насихаттық, өсиет сарын сипатында түзілген, поэзиялық жанрда жазылған шығарма» [3,80],-деп баға берген жанр осылайша әдеби үдерісте кең көрініс тапты.

Ұлттық әдебиетіміздегі мол әдеби мұра болып есептелінетін осы жанрға тек жалаң өсиет, ғибрат, насихат сөз деп қарау көзқарасы әлі де басым. Бірақ біз осы үлгі, насихат, ғибрат сөздің астарында ағартушылықтың жатқандығына аса мән бере қоймаймыз. Профессор Т.Кәкішұлының XX ғасыр басындағы әдеби бағыттар мен ағымдар туралы: «Әдебиеттегі ағымдар мен бағыттарға, көркемдік ізденістерге шындап көңіл қоятын болсақ, онда әдебиеті мен саясаты араласып кеткен құбылысты, дидактика мен ғақлияны тұтастай қарастырғанда ғана шындық шығады, әдебиет тарихы оң шешім табады»,-деген пікірі [4,381] дидактикалық поэзияның көтерер жүгі мен алар орнын айқындай түсетіндей.

Кез келген әдеби ағым суреткердің ұстанған бағытына, сол кезеңдегі әдеби үдеріске байланысты екендігін ескерсек, мұндай шығармаларды дидактикалық-ағартушылық бағыттағы шығармалар дегеннен біз ұтылмайтынымыз анық.

Дидактикалық өлеңдердегі ағартушылық бағыт әсіресе, XX ғасыр басындағы әдебиетте ерекше сипатқа ие болды. Өйткені қаламгерлер ғасыр тудырған заман өзгерісін қалайда жөнге салуды азаматтық-ақындық борышы санады. Заманды түзеудің ең басты жолы адам санасын түзеу екендігін түсінген олар сол қоғамдағы адамдардың бойындағы теріс қылықтардан арылу қажеттігін, алдымен мінез-құлықты түзеу қажеттігін насихаттады. Сонымен бірге заман түзеуші ұрпақ үшін ең басты қажеттілік білім мен ғылым екендігін өз шығармаларына арқау ете отырып, қара халықты білім, ғылым, мәдениет арқылы өркениетке жетелеу жолында ғибрат, өсиет, насихат сөздер тудырды.

XX ғасыр басындағы ұлттық поэзия өкілдері Нұржан Наушабаев, Мақыш Қалтаев, Шәді Жәңгіров, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Мұсабек Байзақұлы, Ғұмар Қарашев т.б. осы бағытта жыр төккен зергерлері болатын. Әдеби үдерістегі осы дәстүрден қазақ ұлттық сөз өнерінің бастау бұлақтарының бірі, өзіндік дара дәстүрмен ерекшеленетін Сыр мектебінің өкілдері Базар жырау Оңдасұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Омар Шораяқұлы, Қаңлы Жүсіп Қадірбергенұлы, Қарасақал Ерімбет, Кете Жүсіп Ешниязұлы т.б. сырт қалған жоқ.

Сыр сүлейлерінің жасаған дүниелерінде тосын адам аңдай қоймайтын, бейнелеп жеткізгенде ару қыздың кез-келген пендені еріктен тыс өзіне қарататын, ынтық ететіндей, сезімтал жүректі елжірететін сиқырлы сұлулығы бар. Бұл Сыр сүлейлерінің бәрінің де шығармаларының әуез, ән, жыр тілеп, соған қоса есіліп тұратындығы.

Қазақ әдебиеті тарихының көрнекті саласы болып саналатын Сыр сүлейлерінің шығармашылық мұралары сөз арқауындағы аталған тарихи-мәдени дамудың көркемдік жалғастығы аясында айқындалды. Бұл, әсіресе, Сыр сүлейлері шығармаларының жанрлары жүйесіндегі лирикалық-дидактикалық өлеңдерде ерекше байқалады.

Т.Ізтілеуұлы XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясындағы өзіндік орны бар сөз зергері. Ақын шығармашылығында осы кезең әдебиетіне тән өсиет, ғақлия, насихат өлеңдер көп кездеседі. Адамгершілік, ізгілік қасиеттерін насихаттау, білім ғылымға ұмтылуға шақыру арқылы өз халқын іргелі елдер қатарына қосуды мақсат еткен ақынның шығармашылығында бұл тақырыптың кең көрінуі де заңды. Олай дейтініміз қандай да бір суреткер – халықтың ұлы. Оның ең басты арман-мұраты да өз халқына қызмет ету. Ал бұл мақсатқа қол жеткізудің ең басты жолы ұлт болашағы болып есептелетін ұрпақты тәрбиелеу.

Тұрмағамбеттің дидактикалық-ағартушылық бағыттағы туындыларын зерделей отырып біз көз жеткізген бір шындық ақынның ұрпақ тәрбиелеу арқылы ұлтты тәрбиелеуді мақсат еткендігі. Оның азаматтық, ақындық позициясы:

Емеспін білгенімді бүркеп қойып,
Айтудан ақыл, үгіт сараң болған.
Тілегім, тірілікте түбі терең,

Құтқару қатарымды қараңғы ордан [5,74] деген өлең жолдарынан-ақ анық көрінеді. Бұл өз халқын жанындай сүйген, оның болашағы үшін шарқ ұрған ақынның жан сыры, перзенттік ой-арманы. «Азаматтық позиция ұғымы ең алдымен ақынның биік адамгершілік болмысымен, иманды гуманистік көзқарсымен, суреткерлік күш-қуатымен, ішкі ойлау мәдениетінің жоғарылығымен, қоғамдағы белсенді іс-әрекетімен, дүниетанымының кеңдігімен әрі теңдігімен, жан-жақты

парасаттылығымен, білім-білігінің молдығымен, тазалыққа, әділдік пен адалдыққа құштарлығымен, халық мүддесіне етене жақындығымен, әлеуметтік мұрат-мақсаттарының биік өресімен, ақиқатқа, шындыққа ұмтылуымен, жақсы мен жаман, ақ пен қара ұғымдарына байланысты көзқарастарының айқындығымен өлшенсе керек», - [6,135-136] деген профессор Балтабай Әбдіғазизұлының тұжырымы ақындық азаматтық позицияға берілген нақты анықтама іспетті.

Ақынның дидактикалық өлеңдерінде оның мұсылмандық-ағартушылық дүниетанымы айқын көрініс береді. Сондай туындысының бірі «Үгіт сөз» деп аталады. Адам бойындағы жалқаулық, жатыпшіерлік, бекер малшашушылық сынды жағымсыз қасиеттерді сын садағына алған ақын, мұндай мінез-құлықтың қазақтың жауы екендігін тілге тиек етеді. Ал оларды жеңу өз кезеңінде, уақытында орындалса ғана құнды, өтіп кеткеннен кейінгі өкініш орынсыз қылықтың орнын толтыра алмайды деген ғибратты ойлары ақынды бір сәт сөз зергерінен ойшылдық, пәлсапашылдық деңгейге көтеретіндей. Өлеңнің өн бойынан байқалатын бір ерекшелік қалың қауымға арналған үгіт сөзін Тұрмағамбет тұспал, бүркеме арқылы жеткізеді. Әдеби жаратындыдағы ең басты ерекшелік ақынның ғибратты ойларының діни-ағартушылық сипатта берілуі. Мұның төркіні шайырдың мұсылмандық дүниетанымында екендігі дау туғызбаса керек-ті.

Бағатын бағландарыңды иман атты,

Ақылды өздеріңе ес көріңдер.

Қалмасын қапияда қатаң шөлдеп,

Қолына құйып қатық мес беріңдер [5,66],-

деген бүгінгі оқырман үшін түсініксіздеу болып көрінетін өлең жолдарындағы астар, айтар ой тереңі исламдық танымда жатыр. Ақын өз тыңдармандарына яғни, қалың қауымға иманды жетілдіру, шыңдау мәселесін астарлай жеткізеді. Исламдық танымда иманды шыңдау көркем мінездің – бастау бұлағы, түп негізі болып табылады. Ендеше ақын айтып отырған иманды шыңдау адам бойындағы теріс қылықтардан арылудың ең басты, әрі ең төте жолы. Өз иманыңды кемелдендіруді ешкім жасап бермейді, ол тек өз қолыңнан келетін нәрсе деген өсиеттік ойлар айтады.

Тұрмағамбеттің дидактикалық өлеңдерінің ішіндегі ағартушылық ұстанымын білдіретін шығармаларының бірі – «Шәкірттерге айтылған сөз» деп аталатын туындысы. Адамзат баласы үшін ұрпақ тәрбиесінен асқан құнды байлық жоқ. Бүкіл бақ-дәулет атаулының қымбаттысы – ұрпақ тәрбиесі. Өйткені ұрпақты тәрбиелеу – ұлтты тәрбиелеу. Ақындық-азаматтық мұраты осындай асыл ойдан бастау алған Тұрмағамбет үшін де заманды түзетудің жолы ұрпақ тәрбиесі. Сондықтан ақын өз ұрпағының болашағына бей-жай қарай алмайды. Оның адамзат баласын биікке жеткізер білім мен ғылымды игергенін қалайды, армандайды. Тек армандап қана қоймайды, өз ұрпақтарының осы жолды таңдауына септігін тигізуді борыш санайды.

Ақылмен андасандар ғылым, хикмет,

Секілді сауыт-сайман, садақтарың.

Бақ қонып бастарыңа, орнап ықпал,

Әркімнен ауыр болар қадақтарың.

Көркейтпін кеуілдеріңді күнгірт тартқан,

Ойлатар Жаппар Хақтың жанаптарың [5,74].

Ең басты байлық – ғылым мен білім деген ойды ақын шебер жеткізе білген. Материалдық байлық пен рухани байлықтың ара салмағын көңіл таразысына сала отырып, мәңгілік байлық ғылым екендігін болашақ ұрпақтың жадына сіңіруді мақсат етеді. Өз шәкірттерінен тек білім мен ғылымды игеруді ғана емес, оны адам игілігі үшін жарата білудің, әрі қарай дамытудың, жаңартудың қажет екендігін еске салады.

Тұрмағамбеттің жастарды өнер-білімге шақыруға арналған өлеңдерінің арасында шоқтығы биік шығармаларының бірі – «Болсандар, балаларым, хатқа ұста» деп аталатын туындысы.

Болсандар, балаларым, хатқа ұста,

Төрден жай аларсыңдар тұрмай тыста.

Төр түгіл төменнен де тимейді орын,

Жүрсендер жалқаулықпен жазы-қыста,- [5,79]

деп, білімнің адам өміріндегі маңызын ұрпақ санасында жаңғырта түсуден басталған өлең, ғибрат, үлгі, өнегеге толы. Жастық шақ тек қызық-думанымен, сұлу-сымбаттылығымен, қайрат-жігерімен ғана қымбат емес, ойдың алғырлығымен, ақылдың толықтығымен, есте сақтау қабілетінің мықтылығымен де ерекше. Адамның жас кезінде алған білімі құнарлы, өміріңе азық болар білім-ғылымды жастық шақта игеру қажет деген ой білдіреді.

Педагогика, психология ғылымдары негіздеп берген адамның жас кезеңдеріне байланысты білімді игеру ерекшелігін Тұрмағамбет өзінің ағартушылық-дидактикалық сипаттағы өлең жолдарында шеберлікпен жеткізе білгендігін аңғарамыз.

Жастарды өнерге, білімге, ғылымға шақырған қайбір шығармасын алып қарасақ та Тұрмағамбеттің исламдық дүниетанымы анық көрінеді. Осындай қасиет біз сөз етіп отырған лирикалық шығармада да бар.

Сауалын Сүлейменнің берген шешіп,
Білімге бай болған соң бір құмырсқа,- [5,80]
деген өлең жолдары осының дәлелі.

Тұрмағамбет қаламынан туған «Жігіттің жарастығы жан барында», «Жігітке жарамайды алаң болған», «Ой – терең, ойлар – нәһән теңізден де», «Қимаймын адам «дәлін» надандарға», «Ақыл – тон аңдағанға тозбайтұғын» т.б. шығармалары ақынның ағартушылық-гуманистік мұратын танытатын дүниелер.

Қазақ әдебиетіндегі жыраулар поэзиясынан бастап, бүгінгі күнге дейін өзекті болып келе жатқан жақсы мен жаман, мінез-құлық турасындағы дидактикалық шығармалардың түп-төркінін де осындай пәлсапалық, ойшылдық рисалалар мен ғибрат сөздерден іздеуіміз керек шығар. Тұрмағамбет те осы дәстүрден ұзап кетпейді. Бірақ дәстүрді тек жалғастырушы, қайталаушы ғана емес, жаңартушы, жаңғыртушы ретінде өзіндік үнмен, өзіндік өрнекпен ой тербейді. Заман мен адам, қоғам мен тіршілік иесі арасындағы байланысты, үйлесімді болжай отырып, қоғамға ықпал етуші ең басты күш ретінде адам факторын алға шығарады. Адамды тәрбиелеу арқылы ғана қоғамды өзгертуге болатындығын ақындық түйсікпен сезінеді. Сол үшін де замандастары мен болашақ ұрпаққа ең бірінші мінез-құлықты тәрбиелеу керектігін айтып үн қатады.

Ақынның «Түзеп ал татаусыз ғып мінезінді», «Нәпсі», «Жігіттің жарастығы жан барында», «Бәз біреу бақ-дәулетке масығады», «Жарылған жалған дүние жар басындай», «Туымды ер туралықпен билейді ұлтын», «Ер болсаң алдыңды ойла ақыраймай», «Жаманға жақсы адам ақыл айтар», «Бектерім, ойласаңдар үшбу жаһан», «Жақсы өзін жан біткеннен кем көреді», «Сабырлы салтанатқа ие болар», «Ерлерім, өзгені қой, өзіңді ойла», «Болса егер көзің көкте, кеуілің биік», «Шырын тіл, шырайлы жүз, болсаң балдай», «Шырын тіл, шырайлы жүз, болсаң кішік», «Жаһанның жоқ қарары тұтынба дос», «Ақылсыз нені аңдар көз болғанмен», «Арасы төрт-ақ елі шын, жалғанның», «Ер деме артында аты қалмағанды», «Жақсы адам жатық мінез, кішік болар», «Әй, нәпсім» т.б. шығармалары осындай өмірлік мәселені көтеруімен құнды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сыр сүлейлері өз шығармалары арқылы қазақ әдебиетіндегі сан ғасырлар бойында жасап келе жатқан, ең бір жасампаз, дәстүрлі, қазақ оқырманының көркемдік қабылдауына етене жақын, қазақтың қара өлеңіндей құлаққа үйреншікті, сіңісті жанрлық түр – дастандық жырларымыздың өресін жаңа биікке көтерді. Тақырыптық ауқымын кеңейтті, танымдық-тағылымдық мәні терең діни-философиялық, сюжеттік дастандарды алып келді. Тарихи тұлғалар тағдырын немесе пайғамбарлар өмірін тарата айтылатын, сюжеттік оқиғалары тартымды болып келетін, оқырмандарын жалықтырмайтын, поэтикалық қуаты өте әсерлі, көркемдік бояуы қанық, суреткерлік шеберлік тұрғысынан төрт аяғынан тең тұрған дастандық жырлардың осынау үлкен шоғыры біздің бүгінгі әдебиетіміздің де баға жетпес байлығы.

Халқымыздың бір ғасырға жуық уақыт бойы талан-таражға салған бай рухани мұрасын жинақтап жүйелеу, көмескі тартқан асыл қасиеттерін сақтап, келесі ұрпаққа шашпай-төкпей сол қасиеттерімен жеткізу – бүгінгі әдебиетіміз бен өнеріміздің аса маңызды міндеті.

Ақиқатында шынайы талант иелерінің қаламынан туындаған адам баласына тән ізгі қасиеттер мен рухани құндылықтарды жырлаған шығармалар қай кезеңде де құнын жоймайды. Адамды биік мұраттарға итермелейді, руханияттың таусылмас азығына айналады.

Сыр сүлейлерінің артында қалған мол әдеби мұраларын халықтың ортақ игілігіне айналдырып, дүниемен қайта дидарластырып, өмірінің екінші кезеңін кейінгі ұрпақтарға таныстырып, із қалдыру қазіргі ұрпақтың мәртебелі міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Ә. *«Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан*, 2003, 29 қараша, № 311-312.
2. *Ақын-жыраулар*. - Алматы, 1979, 184 б.
3. *Әдебиеттану терминдерінің сөздігі*. Құраст.: З.Ахметов, Т.Шоңбаев, - Алматы: Ана тілі, 1996 - 240 б.
4. Кәкішұлы Т. *Сын мен сынышы, Жанр жайлауы*, 1-кітап. - Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 460 б.
5. Ізтілеуұлы Т. *Шығармалары*. Құраст.: Б.Жүсіпов, Қ.Бабағұлов, - Алматы: Дешті Қыпшақ, 2007. – 588 б.
6. Әбдіғазизұлы Б. *Шәкәрім әлемі*. - Алматы: Раритет, 2008.- 408 б.

**МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПЕН МЕХМЕТ ЭМИН ЮРДАКУЛДЫҢ ПОЭЗИЯЛАРЫНДАҒЫ
ТҮРІКШІЛДІК САРЫН****Қ. Ж. ЖҰМАБЕКОВ***
С.Ә.ЖҰМАБЕКОВА****Түйіндеме**

Түркі әлемі ортақ тарих, тіл, дін, әдебиет және мәдениет тұрғысынан ажырамас алып аумақты қамтып жатыр. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап пайда болған ұлттық қозғалыстар тек қана Түркияда ғана емес, бүкіл түркі әлеміне өз әсерін тигізді. Бұл қозғалыстар XX ғасырдың басында барлық түркі тілдес халықтардың ұлттық әдебиетінің туындауына зор ықпал етті. Ұлт зиялылары ұлттық әдебиет сол ұлттың ана тілі арқылы жүзеге асырылатынын атап көрсетті. Қазақтың «алаш ұранды әдебиеті» және түріктің «ұлттық әдебиеті» кезеңдері де ұлттық идеяны насихаттады. Екі әдебиеттің өкілдері де ұлттық рух, ұлттық болмыс, түрікшілдік, тұраншылдық тақырыптарын өз шығармаларына арқау етті. Біз өз зерттеуімізде қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев пен түрік ақыны Мехмет Эмин Юрдакулдың түрікшіл сарындағы шығармаларын жан-жақты талдауға тырысамыз.

Тірек сөздер: Алаш әдебиеті, ұлттық әдебиет, ұлттық болмыс, түрікшілдік, поэзия.

**TURKİZM İN THE POETRY OF MAGZHAN ZHUMABAYEV AND MEHMET EMİN
YURDAKUL****Abstract**

The Turkish World is a large geographical area connected with common history, language, religion, literature and culture. The national movements that emerged since the second half of the 19th century have had an impact not only in Turkey but also in the whole Turkic world. These movements had a great impact on the birth of national literature of all Turkic peoples at the beginning of the 20th century. Nation intellectuals have noted that national literature is carried out through mother tongue of the same nation. The Kazakh "alash slogan literature" and Turkish "national literature" also promoted national idea. Representatives of both literature have devoted their works to the national spirit, national identity, Turkism and Turanism. In our study, we are trying to thoroughly analyze the works of Kazakh poet Magzhan Zhumabayev and the Turkish poet Mehmet Emin Yurdakul about Turkism.

Keywords: Alash literature, national literature, national identity, turkism, poetry.

КІРІСПЕ

Түркі әлемі – жер жүзінде ұлан-ғайыр кеңістікті алып жатқан, этногенез, діл, тіл, тарих, әдебиет, мәдениет, әдет-ғұрып және салт-сана тұрғысынан ажырамаған тұңғиық әлем. Алайда қоғамда орын алған кей себептердің салдарынан бұл әлем жұрты өзара түсінісе алмайтын халге жеткені хақ. Бір-біріне қаншалықты жақын бір әлемнің бір-бірінен соншалықты алыс болуы, расында, ойландыратын жайт. Түрлі тарихи оқиғалар мен аласапыран уақыт үстемдігі түбі бір түріктерді бір-бірінен алшақтатып, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері тамырлас халықтардың өмірлеріне «өзіндік» өзгерістер жасағаны да баршаға аян. Тағдыры мен тарихы ұқсас, түбі бір түркі халықтарының тұтасу процесінде тіл мен дін ерекше рөл атқарады. Бұл тұрғыда зиялы қауым өкілдерінің еңбектері өлшеусіз.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алған саяси қозғалыстар барлық түркітілдес елдерде өз әсерін тигізбей қоймады. XX ғасырдың басында анадолы жерінде белең ала бастаған Жаңа тіл қозғалысы мен қазақ даласында орын алған Алаш қозғалысы ұлттық сананы оятуға барынша күш жұмсады. Аталмыш қозғалыстар нәтижесінде ұлт тілінің мәртебесін көтеру мен ұлттық әдебиетті қалыптастыру секілді көзқарастар туындады. Қазақ «Алаш әдебиеті» мен түрік «Ұлттық әдебиеті» қалам тербеген тақырыптар, ұлттық романтизм һәм тарихи кезең тұрғысынан өте ұқсас болып келеді.

Бұл мақалада Алаш әдебиетінің көрнекті өкілі Мағжан Жұмабаев пен түрік ұлттық әдебиетінің рухты қаламгері Мехмет Эмин Юрдакулдың түрікшілдікті арқау еткен өлеңдерін қарастырамыз.

*Нийде Өмер Халисдемир университетінің докторанты, kuanysh.zhumabekov@mail.ru

**Эрджиес университетінің докторанты, samalalikizi@gmail.com

Мағжан мен Мехметтің түркі халықтарының рухани және мәдени бірлігін аңсаған жалынды жырлары бүгінгі күні де өз құнын жоғатпаған.

Қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасымен өлең өлкесінде өшпес мұра қалдырған ұлы ақын – Мағжан Жұмабаев. Мағжан поэзиясы рухани азық алып, жан-дүниенді байытып, өмір құбылыстарына деген көзқарастарынды кеңейтіп, айналаның қыр-сырын түсінуге көмектеседі. Жалпы, ақын өлеңдерінің тақырыбы әр алуан, оның бармаған, жырламаған тақырыбы жоқтың қасы деуге болады. Солардың бірі – аса күрделі әрі әлі де зерттеуді қажет ететін Тұран, Түркістан, түрікшілдік мәселесі. Поэзия падишасының өзі өмір сүрген дәуірде кеңес қоғамының қытымыр саясаты халық жадынан өшіруге талпынған тақырыпты өлеңдеріне арқау етуі үлкен ержүректілікті талап етеді. Өз ұлтын және бүкіл түркі әлемін жанындай жақсы көріп жырға қосатын ақынның аталған тақырыпты жырлау себебін белгілі мағжантанушы ғалым Ш.Елеукунов былай деп сипаттайды: «Мағжан поэзиясында түрік өлеңдерінің өрістеуінен әлденеше себептер бар. Ең бастысы – отаршылдыққа қарсылық, дүние жүзіндегі ұлт-азаттығы қозғалысының күрескерлерімен бірлесу, тізе қосу» (Елеукунов, 2002: 31).

«Қарашы төңірекке мойның бұрып,
Алтай, Орал бойында тұрған түрік.
Аты да, заты да жоқ, дыбысы жоқ,
Жоғалған әлдеқайда іріп-шіріп...» (Сүлейменов, 2006: 19) - деп, өзінің «Орал тауы» атты

өлеңінде кезінде даңқымен жарты әлемді тітіреткен түркі халықтарының бір-бірінен іргесі ажыраған соң, кей елдердің боданы болып кеткенін күйіне жазған ақын, ендігі жерде бірігудің қажет екенін алға тартады.

«Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған

Түріктің Тәңірі берген несібі ғой», - деп басталатын «Түркістан» өлеңінде ақын түгел түркіге ортақ Түркістанды сөз етумен қатар, Тұранның айбынын асқақтатқан атақты адамдарды да атап өтеді.

«Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,

Басынан не тамаша күндер кешкен», - деп жалғасатын өлеңде ақын өткен ғасырларда түркілердің біртұтас мемлекет болып, түрлі саяси себептердің әсерінен атын да, атағын да жоғалтып алған тарихын баян етеді.

Түркі әлемі, соның ішінде Түркістан тарихын терең білетін Мағжан түркі халықтарының тегі бір тұтастығы мен бірлігін жүрегімен аңсады. Ақынның 1919-1923 жылы Мұстафа Кемал Ататүрік бастаған азаттық соғыста түрік халқын қолдау және оларға рух беру мақсатында жазылған «Алыстағы бауырыма» атты өлеңінде:

«Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта,
Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа,
Лайық па құл боп тұру? Жүр кетелік.

Алтайға, ата мирас алтын таққа, - деген жолдарынан азаттықты аңсаған жүрегі өзге елдің отары болмай, бірігіп бір ел болуды қалайтынын айқын аңғаруға болады.

Мағжан Жұмабаевтың «Күншығыс», «Пайғамбар», «Тез барам», т.б. тәрізді жырлары да түрікшілдік, түрік бірлігі идеясын жалғастырды. Түрікшілдік тақырыбын тереңнен толғаған ақын Тұран тағдырын түгел түркінің толғанысы етіп жырлады.

Мехмет Эмин Юрдакул – түрікшілдік тақырыбын ту еткен ақын, «ұлттық әдебиет» ағымының көшбасшыларының бірі. Анадолыда түрікшіл көзқарасты қалыптастырған және өзін түрік қоғамы үшін құрбан ете білген халық ақыны Мехмет Эмин Юрдакул жырлары арқылы түркі ұлысын бірлік жолында күресуге шақырады. Тек жалынды жырларымен ғана емес, ісімен де түрікшілдікке сүбелі үлес қосқан қаламгер өз замандастары әрі пікірлестері Ахмет Хикмет, Жүсіп Ақшора сияқты түрікшілдермен бірге 1911 жылы «Türk Yurdu» журналын шығара бастады. «Türk Ocağı» қоғамын құрды және сол қоғамның басшылығына тағайындалды (Töker). 1914 жылы «Türk Ocaqları» тарапынан Мехмет Эмин Юрдакул атына әдеби кеш ұйымдастырылды. Бұл кеште Мехмет Эмин өзінің жаңадан жазылған «Әй, түрік, оян!» атты өлеңін оқыды.

«Әй, түрік, оян!
Сен тура бес мың жыл бұрын
Алтайларда өмір сүргенде,
Тәңірім саған айтқаны:

«Әй, түрік нәсілі!

Бұл жерден күнге ұмтылған

Қырандай ұш, самға!»», - деп басталатын өлең жолдары ұлттың рухын көтеріп, жігерін жанитыны рас.

Түрікшілдік ұғымының кеңінен қанат жайып, дамуына үлес қосқан ғалым Зия Гөкалп Мехметтің бұл тақырыпқа келу себебін өз еңбегінде былайша баяндайды: «Түрік ақыны Мехмет Емін бейдің бойына түрікшілдікті еккен, өзінің айтуы бойынша, - Шейх Жамаладдин Ауғани, ...Түркияда Мехмет Емін бейді тауып алып, оның халық тілімен және буын өлшемімен ұлттық сүйіспеншілікке толы өлеңдер жазуына кеңес берген» (Гөкалп, 2000: 8). Мехмет Эмин 1914 жылы жарыққа шығарған «Әй, Түрік, оян!» атты өлеңдер жинағының кіріспесі төмендегі жолдардан басталады:

“Әй, бауырлар, ояныңдар,

Түрікшілдікке жан беріндер,

Ара ұясы аранікі,

Тұран елі түркілердікі!..» (Tansel, 1989: 129). Осы жолдар арқылы Мехмет Эмин түркі халқының өз елі мен жері үшін жанын қиып, күресу және бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып бірігу керектігін алға тартады. Өршіл өлеңдері арқылы түркі ұлысының санасын оятуға күш салған ақын сол кезеңдегі қиындықтар мен тайталастарға қарамастан түбі бір түркілердің және түркі әлемінің қайтадан аяққа нық тұратынына сенімді еді. Ол халыққа былайша үн қатады:

«Оян енді! Азат күн келіп жетті,

Түрікшілдікті бәлекеттен құтқару,

Оны қайта бостандыққа шығару –

Сен үшін ең мүбәрак іс еді». Қиын тарихи кезеңдерді бастан кешірген түркі ұлысының азаттыққа қолы жетіп, бостандықпен қауышқаннан кейін де ұлттық бірлікті сақтап, түрікшілдікті дәріптеу керектігін насихаттайды.

Мехмет Эмин өлеңдерінде өз ұлтының зорбалаң кезеңдерде көрсеткен жанкештілігін тамаша суреттейді әрі түріктей ұлы ұлттан жаралғанын мақтанышпен жырлайды.

«... Мен түрікпін, дінім, ұлтым ұлы-дүр,

Өне бойым жанған отқа толғандай...» - деп, жалын жүректі, өршіл намысты, асқақ рухты ұлттың ұрпағы екендігін аса толқыныспен жырлайды.

1914 жылы бірінші дүниежүзілік соғыс басталған уақытта әскерлерді рухтандыратын бірнеше өлеңдер жазады. Солардың бірі – «Таңсәрі дауысы» атты жыры. Бұл жырында ақын түрік әйеліне үн қатады:

«Гүл терген нұр қолдар,

Кеудеде қанаған жараларды қарайды.

Әрбір қыз Ұлы Тұранға оқалы байрақ

Немесе өзіне қанды кебін жасайды». Бұл өлеңінде де ұлт ақынының ұлы Тұранды дәріптегенін байқауға болады.

Мехмет Эмин Юрдакул - түрікшіл сарынды жырларымен түрік әдебиетінде ойып тұрып орнын алған ұлы тұлға. Кей дерек көздерінде оны «ұлттық сипатты айшықтайтын жырлардың дауысы» деп те атайды. Себебі ол – алғаш түрікшілдік, ұлтжандылық тақырыбында қалам тербеген қаламгерлердің бірі. Оның жауһар жырлары бүгінгі бостан ұлттың кешегі көрген қиыншылығын керемет суреттеп, түбі бір түркі тектес халықтардың тамырын қайта қозғап, ынтымақ пен бірлікте болуға үндейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз мақаламызда түрікшілдік тақырыбындағы тамаша туындыларымен талайды тамсандырған қос ақынның шығармалары жайында сөз еттік. Қазақ пен түрік ақынының сөз өрнегінде айырмашылық болғанмен, ой-пікір сабақтастығы айқын аңғарылады. Бұл орайда, түркі тілдес халықтардың ортақ әдебиеті тұрғысынан жаңаша пайымдаулар жасау бүгінгі ғылыми қауымға қажетті іс болмақ. Осы мақсатта келелі істерді күн тәртібіне шығарып, ұлаңғайыр игілікті істер тындыру түрік халықтары әдебиетіне жаңа бағыт пен соны серпіліс әкелмек. Түркі әлемі сонда барынша жарқырап, күннің нұрындай сәулесін шаша бермек!!!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гөкалп, зия (2000), Түрікшілдіктің негіздері, ауд. – Фәдли Әли, Алматы: «Мерей» баспасы, б.8.
2. Елеукенов, Шериаздан (2002), «Мағжан Жұмабаев», *көп томдық шығармалар жинағы*, 1-том, алматы: «Жазушы» баспасы, б.31.
3. Сүлейменов, Жарасбай (2006), Мағжан, Петропавл, б.19.
4. Tansel, Fevziye Abdullah (1989), “Ey Türk Uyan” *Mehmet Emin Yurdakul’un Eserleri-1-Şiirler*, Ankara: Tdk Yayinlari, S.129.
5. Töker, Yalçın, Mehmet Emin Yurdakulun Türkçülüğü Ve İttihatçiliği, Erişim Tarihi: 05.09.2018.

**SOME FEATURES OF VLADIMIR NABOKOV'S EARLY LYRIC POETRY.
(On the problem of consciousness modernization through the Russian culture phenomena)**

Saltanat MAKASHEVA*

Doctor of Philology, Professor
department of service engineering and legal support in housing and public
utility sector and in construction industry

Elena PRUDCHENKO**

lecturer of the department of intercultural communication

Abstract

This article considers the ways of expressing emotions of happiness / unhappiness in V. V. Nabokov's early lyrics. Conceptual analysis of the binary opposition of happiness/unhappiness in V. V. Nabokov's Russian works «Chto nuzhno serdцу moemu...» and «Ty mnogogo, slishkom mnogogo hochesh'!» has been produced. It was revealed that the modality of the emotions of happiness is represented by the concepts of "love", "admiration", and the modality of the emotions of unhappiness are submitted by the concepts of "melancholy", "sadness", "indifference".

Keywords: *binary opposition, dominant emotions, emotionsmodality, emotions intensity, emotions representation.*

Binary opposition is a universal means of the world cognition, which was used especially actively and what is most important was realized as such in the twentieth century. Binary opposition (binarius (lat.) double, dual, consisting of two parts) is a type of relationship in semiotic systems, in which the sign acquires sense and meaning only through the relationship with the sign opposing to it [13].¹ Thus, the word (linguistic sign) "friend" reveals the meaning through the word "enemy", the meaning of the word "sweet" is revealed through the word "bitter".

In the theory of structuralism, the binary oppositions principle turns into a fundamental category and an essential principle of nature and culture.

All relationships between signs are reduced to binary structures, that is, to the model, which is based on the presence or absence of a certain feature.

Currently, it is getting popular to criticize this kind of double opposition.

The ethology creator Conrad Lorenz stated that "the division of the world of phenomena into opposites pairs is an innate principle of ordering, a priori forced thinking pattern inherent in man since ancient times" [2].

In the archaic society, a man tried to organize his ideas, categorizing the phenomena on the principle of "male-female", "top – bottom", etc., his thoughts were organized on the principle of opposition and association of surrounding phenomena in pairs of opposites.

At the beginning of the third Millennium " new imperatives are defined. As the Binary scheme being one-dimensional it generates thereby a linear representation of connections.

To understand what unites opposites into one entity and how to resolve contradictions it requires a more complex structure containing additional elements and relationships [1]

The third element is necessary to solve the problem of binary contradictions as a compromise, as a condition of their coexistence.

The binary oppositions are widely used in the range from poetic rhyme to biological rhythms of day and night, as well as cultural rhythms: ideal culture – material culture.

According to many reputable researchers, such as N. Bohr, Heisenberg, Yu. M. Lotman, the binary opposition of the universal character, are the basis of any picture of the world description both of the archaic, and up-to-date one.

Binary complementarity of view points on the world compensates the impossibility of its final cognition.

* Industrial University of Tyumen, makascheva@mail.ru

** Industrial University of Tyumen, helenprud@yandex.ru

This bipolarity has acquired a special meaning in the cultural concept of Lotman, who distinguishes opposition pairs (on the one hand, linear-discrete, on the other hand, homeomorphic-continuum beginning of the organization) at almost all levels of human activity. The nature of these poles is associated with the thinking

principles, characteristic of the right and left brain hemisphere. Examples of such oppositions are "child – adult", "action – narrative", "iconic thinking – verbal thinking", etc. [3. p. 38].

As soon as any level of semiotic development of the world stands out, the opposition is immediately outlined, which fits into this series. It sets the internal dynamics of the semiotic mechanism and its ability to create information.

Here Lotman focuses on such an integration mechanism as a meta-language block. He says that meta-language descriptions are a necessary element of the "intellectual whole" [3. p. 39]. And it is binary oppositions that are the units of metalanguage.

The studies of ethnologist and anthropologist K. Levi-Strauss, who believed that structural models of linguistics are similar to models of anthropology can be a response to such criticism.

The culture is studied by identifying the structure of the unconscious through binary oppositions formed by five senses (quiet-loud, hard-soft, light-dark), and binary oppositions expressing logical oppositions as a result of a man's social experience (good – evil, life – death, friend – enemy).

The oppositions described by linguists exist in both biological and physical reality. The language is known to reflect the human culture, but its structure is not realized by the speaker (the structure of the unconscious).

It was found that the binary oppositions are widely used to describe any picture of the world; and they are universal:

life-death
happiness - misfortune
right-left
good-bad
near-far
past-future
here – there

The left part of the opposition is always considered to be marked positively, unlike the right one which is marked negatively.

In modern life, we also use the binary opposition: possible - impossible, necessary - unnecessary, accepted - unaccepted, true - false, yes - no, statement - denial, knowledge - ignorance. To study the mechanism of the binary opposition it is important to concern the concept of mediation, that is, mediation between the extreme members of the opposition.

The authors carried out a conceptual analysis of the binary opposition "happiness / misfortune" in V. Nabokov's Russian-language «Chto nuzhno serdцу moemu...» and «Ty mnogogo, slishkom mnogogo hochesh'!». It allowed to identify and describe the ideas, motives, images of works of art, and to establish the specificity of the author's personality, presented in the above poems.

To identify and describe the ideas, motives and images of works of art, it is necessary to identify the author's dominant personal meanings and dominant emotions. Let us consider the V. Nabokov's work «Chto nuzhno serdцу moemu...» with the prevailing emotion of happiness.

Chto nuzhno serdцу moemu
Chtob byt' schastlivym? Tak nemnogo...
Lyublyu zverej, derev'ya, Boga,
i v polden' luch, i v polnoch' t'mu.
I na krayu nebytiya
skazhu: gde byli ogorchen'ya?
Ya pel, a esli plakal ya –
tak lish' slezami voskhishchen'ya. (2)

This poem actualizes the emotion of happiness, which includes the components of "love", "admiration". The emotion of happiness modality is represented by the following concepts: "love", which is represented in the following way: "I love animals, trees, God, and at noon the beam, and at midnight the darkness" / "Lyublyu zverej, derev'ya, Boga, i v polden' luch, i v polnoch' t'mu." (Love (n) 2. a sense of deep liking, selfless and sincere affection (S. I. Ozhegov's dictionary of the Russian language)); and "admiration", which is represented in the lines, "I sang, but if I cried - I cried with tears of admiration" / "Ya pel, a esli plakal ya –

tak lish' slezami voskhishchen'ya. (Admiration (n) higher satisfaction, delight (S. I. Ozhegov's dictionary of the Russian language))

The intensity of the emotion "happiness" is represented by the expression "and on the edge of nothingness I will say: where were the sorrows? / I na krayu nebytiya skazhu: gde byli ogorchen'ya?" (Happiness (n) a feeling and a state of complete, supreme satisfaction (S. I. Ozhegov's dictionary of the Russian language), respectively, the absence of "grief»)

V. Nabokov's work "what my heart needs .../ Chto nuzhno serdцу moemu ...» was written in 1919 and is an example of the poet's early work, and is characterised by the emotion of happiness actualization .

The work " you want too much, too much!" on the contrary actualizes the emotion of unhappiness, which includes the components "melancholy", "hopelessness", "indifference".

Ты mnogogo, slishkom mnogogo hochesh'!
 Tosklivo i zhadno lyubya,
 naprasno ty gryozam pobedu prorochish'
 kogda on glyadit na tebya.
 Pover' mne: on zhenshchinu lyubit ne bole,
 chem lyubyat poehty vesnu...
 On molit, on manit, a serdce - na vole
 i cenit lish' volyu odnu!
 I zori, i zvyozdy, i radugi maya -
 sopernicy budut tvoi,
 i v noch' upoen'ya, tebya obnimaya,
 on vspomnit o pervoj lyubvi.
 Pust' ehta lyubov' mimolyotno-sluchajno
 kosnulas' i kanula... Pust'!
 V glazah u nego zamechaetsya tajna,
 tebe neponyatnaya grust'...
 Togda ty pochuvstvuesh' holod razluki.
 Chto zh delat'! Celuj i molchi,
 siyaj bezmyatezhno, i v rajskie zvuki
 tvoi prevratit on luch'i!
 No ty... ty ved' lyubish' vlastitel'no-dushno,
 potrebuesh' zhertv ot nego,
 a on lish' vzdohnyot, otojdyot ravnodushno -
 i bol'she ne dast - nichego... (4)

The modality of the emotions of misfortune is submitted by the concepts "melancholy", "sadness", "indifference", which are represented in the following way: "Sad and eagerly out of love, / in vain you dreams are predicting victory, when he looks at you./ Tosklivo i zhadno lyubya, / naprasno ty gryozam pobedu prorochish', / kogda on glyadit na tebya."; (Dreary (adj) experiencing mental anxiety, worrying, fear, boredom, grief, sorrow, mourning (V. Dal's Defining dictionary),; "...he just sigh, depart indifferently / and do not give - anything / ...on lish' vzdohnyot, otojdyot ravnodushno - / i bol'she ne dast - nichego ". (Indifferently (adv) showing indifference (2), relating indifferently, impassively to everything and everyone (T. Efremova Defining dictionary); "Then you will feel the cold of separation/ Togda ty pochuvstvuesh' holod razluki..." (Cold (idiom) indifferent, dispassionate (S. Ozhegov Defining dictionary) Separation *from* (n) parting with a loved one (T. Efremova Defining dictionary))

The intensity of the emotion "hopelessness" is represented by the expression "Sad and eagerly out of love, / in vain you dreams are predicting victory, when he looks at you. / Tosklivo i zhadno lyubya, / naprasno ty gryozam pobedu prorochish', / kogda on glyadit na tebya." (In vain (adv) the assessment of any situation, someone's actions as useless, unsuccessful (T. Efremova Defining dictionary)).

The author's emotion representation is unique ("love", "admiration", "longing", "hopelessness") and serves the author's idea of presenting the symbolic concept of "creativity". (5)

REFERENCES

obrashcheniya: 16.08.2018)

5. Vl. Sirin "Gornii put" Izdatelstvo "Grani". – Berlin, 1925. [Elektronnyj resurs]. – URL: http://librebook.ru/gornii_put (data obrashcheniya: 16.08.2018).

6. Lorenc K. Oborotnaya storona zerkala. [Elektronnyj resurs]. – URL: https://ps.vk.me/c539202/u100354823/docs/a264cc832a34/Konrad_Lorents_-_Oborotnaya_storona_zerkala.fb_2 (data obrashcheniya: 16.08.2018). []Ufimceva N.V. Russkie: opyt eshche odnogo samopoznaniya // Etnokul'turnaya specifika yazykovogo soznaniya. Sbornik statej / Otv. red. N. V. Ufimceva. – M., 1996– S.139-162.
- [7]Frumkina R.M. Est' li u sovremennoj lingvistiki svoya ehpistemologiya? // Yazyk i nauka konca HKH veka. – M., 1995 – S. 74-117.
- 8 Enciklopediya kul'tury i obshchestva. [Elektronnyj resurs]. – URL: [http:// glossword. info/index. php/term/](http://glossword.info/index.php/term/) (data obrashcheniya: 03.09.2018).
9. V. Rudnev. Slovar' literaturnyh terminov [Elektronnyj resurs].– URL:<http://slovar.lib.ru/terminologies/rudnev.htm> (data obrashcheniya: 03.09.2018).
10. V. Nabokov Chto nuzhno serdцу moemu... [Elektronnyj resurs].- URL: <http://rupoem.ru/nabokov/chto-nuzhno-serdцу.aspx> (data obrashcheniya: 03.09.2018).
11. S. Ozhegov. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka[Elektronnyj resurs].- URL: <http://slovarozhegova.ru/>(data obrashcheniya: 02.09.2018).
12. V. Dal'. Tolkovyj slovar' zhivago velikogo russkogo yazyka.[Elektronnyj resurs].- URL: <http://slovardalja.net/> (data obrashcheniya: 02.09.2018).
13. Efremova T.F. Novyj slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-obrazovatel'nyj.- M.: Rus. yaz. 2000.- v 2 t.- 1209 s. - (B-ka slovarej rus. yaz).
14. Толковый словарь русского языка: В 4 т./ Под ред. Проф. Д. Ушакова.- М.: ТЕРРА- Книжный клуб, 2007.- 752 с.
16. Т.А. Golikova Dinamika ehmocij schast'ya i neschast'ya v tvorchestve V. V. Nabokova.- ZHurnal "Kul'tura

I СЕКЦИЯ.

ЖАҒАНДЫҚ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ФИЛОЛОГ МАМАН ДАЯРЛАУДЫҢ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аты-жөні	Мақала атауы	
А.А.Сатбекова	Kazak dili proje öncesi eğitim teknolojisi-	14
А.А.Сатбекова	öğrencilere kaliteli bir seviyede öğrenmenin etkili bir yoludur	
Aysel Ahmedova	Orhon Yazıtlarındaki Türemiş Sözcüklerin Göktürk Harfli Uygur Yazıtlarına Yansıması	18
Қ.Қалыбаева	Кейбір сөздердің этимологиясы жайында	23
П.Байтімбетова		
М.Атабаева	Ахмет Байтұрсынұлының «Тілді қолдана білу» жайындағы тұжырымдары	27
Fidan Yusifova	Azərbaycan Dili Dialektlərində və Türk Dilində İşlənən Ortaq Sözlər	33
С.Қ.Иманбердиева,	«Ақиқат сыйы» ескерткішінің ономастикалық жүйесі	38
Л.Н. Дәуренбекова		
А.Оңалбаева,	«Дастарқан» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері	44
А.Задаева		
Наси Veli Bişkin	Tarihî Tıp Metinleri Çalışmaları Üzerine Bir Deneme	49
Қ.Т.Садыбаев,	Иғрабтың маңызы және оның араб тілінде алатын орны	57
Ж.Ж.Сариева		
Ж.Н.Сүлейменова	ЖОО оқытушысының кәсіби құзыреттілігі	61
İsmayıl Kazımov	Sunqur Türkləri: Folklor və Dil	66
Ж.К.Отарбекова,	Абай шығармалары тіліндегі авторлық қолданыстар	74
Б.Н.Нуржанова		
С.Айтжанова,	«Қыз» сөзінің қатысымен жасалған фразеологизмдер	80
Б.Закенова		
С.А.Асанбаева,	Қазақ жарнама мәтіндерінің прагматикалық аспектісі	85
Г.Қ.Абдрасилова		
Mayıl B. Əsgərov	Türk Dünyasında Dil Siyasəti və Latin Əlifbası	89
А.Ғ.Сембаева,	Нейролингвистикалық бағдарлаудың коммуникативтік маңызы	96
А.Джамамбетова		
Ғ.Б.Шойбекова,	Орта ғасыр ескерткіштеріндегі етістік жасаушы жұрнақтардың жуан жіңішкеварианттары	101
Қ.Абдирасилова,		
Ш.Д.Дүйсенова		
Nebahat Erdem	Karamanlı Nizami'nin Divanında Harflerin Ele Alınışı	107
Ж.А.Абитжанова,	Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі соматикалық атаулардың лингвомәдени сипаты	112
С.Т.Наурызбай		

В.К. Bazylova	Artistic reflection of the national character in the historical novel	117
Ömer Küçükmehtetoğlu	Başkurt Türkçesinde “+Һыз,+Һез,+Һоз,+Һөз” (+Һи́з,+Һе́з,+Һү́з,+Һү́з) Yapım Eklerinin Çağatay Türkçesi Ve Türkiye Türkçesindeki Morfolojik Görünüşleri	123
Г.Ж.Бүркітбай Ж.З.Беркутбаева	Мультимәдениет қалыптастыруда тілдің әсері	127
М.Есімболова	Тарихи лексикологияның этнолингвистикалық негіздері	132
М.Ж. Жүнісова	М.Қашқари сөздігіндегі ауыз әдебиеті үлгілері (зерттелуі, тәржімалануы, басылымдары)	138
Рәхшанә Babazadə	Əsnəbi Dillərlə Ortaq Türk Feilləri	143
Г.ж.А.Кажигалиева	Қазіргі оқу үдерісіндегі шығармашылық компонент туралы	150
Ш.А.Тажобаева		
Г.К.Қайдарова, Ұ.Ноғаева	Қазақ тіліндегі дыбыстар түрленімінің зерттелімі	156
Sevda Rzayeva	İngilis Dilində Türk Mənşəli Sözlərin Mənimənilməsi Prosesi	160
А.Т. Тохметов, М.А.Кебекбаев	Қытай тілін оқутуда қазақстандық материалдарын пайдалануының маңыздылығы	165
М.Қ.Қанабекова	М.Әуезов көркемдік әлемін «тілдік тұлға» теориясы негізінде сипаттау	171
Қ.Ш.Балабекова	Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу тарихын жүйелеу мәселелері	176
Süleyman Efendioğlu, Esra Yavuz	Kazak Sözdiziminde Zarf Tümleci	183
Д.Ж. Рысқұлбек	«Қазақ» атауына қатысты сандық метафоралар	191
Б.А.Садырбаева, М.З.Беркутбаева	Антропонимдердің прагматикалық аспекті	194
Г.Д.Даниярова	Жаратылыстану пәнін шет тілінде оқытуда мұғалімдердің кәсіби коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру	198
А.Даутқұлова	Су нысандарындағы ұлттық дүниетаным іздері	201
К.З.Елшібаева	Шаршы топта сөйлеудің тілдік нормалары	206
З.Ж.Жорабек	«Шаңырақ» концептісінің символдық семантикасы	212
Г.Т.Қарсыбек	Жаңартылған білім беру аясында бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілі мен ағылшын тілдерінен сөздік қорын дамыту жолдары	217
A.S. Murzinova	National-cultural peculiarity of stereotype-concept	221

Ф.Өмірбай	Қазақ-Ағылшын мақал-мәтелдерінің мазмұнындағы ұқсастықтары мен ұлттық сипаты.	226
Б.А.Сабденова	Қазақ тілі сабағында қатысымдық технологияны қолдану арқылы оқушылардың ызығушылығын арттыру	230
Б.Матай	Түр-түс әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан сарқылмас қазынасы	234
А.У.Ақынбекова	Чагатай тилинин түрк тилдериндеги орду	239
Л.У. Алипбекова	Ағылшын антропонимдерінің семантикасындағы эмоционалды-экспрессивті және стилистикалық коннотация	244
Н.А.Рысқұлова, Г.А.Жанұзақова	Қазіргі таңдағы шет тілін оқытудағы мәденитаралық қарым-қатынастың маңызы	251
А.О.Тымболова А.С.Кушкимбаева	М.О.Әуезовтің драмаларындағы «ажал» концептісінің көрінісі	258
Н.Ш.Қалиева	«Жеті ата» ұлттық концептісінің тілдік санадағы көрінісі	263
Л.Ә.Ибраймова, А.Сарбалина	Тіл білімінде коннотациялардың қолданылу жайы	269
Г.Ж.Сүлейменова, А.Әміржаева	Рухани жаңғыру аясында лингвоелтанымдық бірліктерді жаңаша оқыту мәселелері	275
Г.Ақанқызы	Сана көкжиегіндегі аққу немесе «Аққулар ұйықтағанда» поэмасы қақындағы ой	279
G.Shainova, M.Tuleubayeva	The modern kazakh novel. The development and genre diversity	282
Р.Р.Барқыбаева, А.С.Сқағи	Түрлі медиядидактикалық материалдарды заманға сай сақтау жолдары	289
Абубакирова, М.М.Зимин	Дим башкорттарының һәм афғанстандың афшар төркмәндәре теленең фонетикаһы	294
А.Х.Ерімбетова Ж.М.Бектұрғанова	Тарихи жазба ескерткіштер тілі психолингвистикалық аспект тұрғысынан	298
З.А.Алымбаева	Көркөм тексттегі үндөш тыбыштардың жыштығынын стилдик боёктуулугу	303
Ж.С.А битова Кенан Коч	Қазақ тілі сөзжасамының жеке ғылым саласы ретінде зерттелуі	306

II СЕКЦИЯ

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: ӘДЕБИЕТ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ САНАНЫ КЕМЕЛДЕНДІРУ

Аты-жөні	Мақала атауы	
Doç. Dr. Adem Öger	Kazakistan uygurlari ve kültürel miraslari üzerine	310
С.Б.Ержанова	Ежелгі түркі поэзиясының даму үрдісі	315
Р.З.Зайкенова	Рухани жаңғыру және әдебиет	320
Huseyn Ahmadov	Azerbaycan Millî Romantizmi'nin İlk Temsilcilerinden Abdülhalık Cenneti (Gaffarzâde)	325
Turgay Düğen	“Manevi Uyanış” Makalesi ve Programı İçinde Kazak Milli Kimliğinin İnşası	331
Yeganə Hüseynova	Azərbaycanda Mənəvi Oyanış	338
Қ.Қ.Мәдібаева	Қалнияз ақынның «Қармыс батыр» жырының көркемдік ерекшелігі	342
Қ.Т.Жанұзақова, Адем Өгер, А.Б.Нурсали	Тәуелсіздік тұсындағы романдардың жанрлық сипаты	346
Л.М.Әділбекова	STEAM білім берудің өзектілігі туралы	351
Б.Д.Жұмақаева, Ш.Л.Ерхожина	Әдебиет сабағында кері байланыс жасау тәсілдемесі	356
Б.С.Сарбасов	Түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мотивтер	361
А.А.Көшекова	Тарихи жырлардағы ат бейнесі	366
Ziya Avşar	Ahmet Yesevi ve Yunus Emre'de Akibet Fikri	371
Bekir Çinar	Fatih Sultan Mehmed'in (Avnî'nin) Şiirlerinde Ali Şîr Nevâî Etkisi	376
Буробия Ражабова	“Қутадғу Билиг”да Васиятнома Жанри	381
Elmira Məmmədova Kekeç	Ramız Rövşən Poeziyası və Vücutnamə Yaradıcılığı	388
Б.Ш.Қожекеева, Т.А.Әзімхан	Ноғайлы дәуірі және тарихи қаһармандық жырлардың өзіндік ерекшелігі	393
К.С.Әбдіқалық, Г.Нүсіп, А.А.Чанчарова	Мағауин әңгімелеріндегі руханият мәселесі	398
Т.Дәуітұлы	Әлімғазы Дәулетханұлының шығармашылығы	403
Э.С.Сейсенбиева, З.А.Әуезова	А.Үлімжіұлы және «Қажы Баян» дастанының өзіндік ерекшелігі	408
Zuhal Yüksel, Б.Панзабек	Kırım tatar destanlarındaki şahislerin tarih içindeki yeri	414
К.С.Әбдіқалық, Н.М.Рахманова,	Мағжан шығармаларындағы ұлттық идея	419

Ғ.А.Орынханова			
Б.М.Сұлтанова, М.Кулманова	Б. Соқпақбаев прозасының идеялық- эстетикалық мәні	425	
Emine Nur Ata	Türk Halk Anlatıları ve Halk İnanmalarında Su İyeleri ve Burkut Ata'nın İzleri	430	
Gulshat Shaikenova	Kazak Edebiyatında Roman Türü ve Gelişmesi	436	
Hikmet Koraş	Ulpan Romanı Örneğinde Edebi Eserde Siyasi Propaganda	440	
Kamile Çetin	İki Klâsik Türk Şairinden Geleneksel Bir Türk Tatlısı Gullaç Tarifi	453	
Kübra Merve Taş	Su Üzerinde Yürüme Motifinin Kökeni Üzerine Tespitler: Sarı Saltık Örneği	458	
Б.С.Бегманова	И.Оразбаевтың ақындық шеберлігі	464	
Н.А.Мажиева, Н.С.Балтабаева	Қазақ эпосындағы үйлену мотивінің тарихи дүниетанымдық негіздері	469	
Afaq Yusifli	Rəsulzadə Publisistikasında Cümhuriyyət Dönəmi Ədəbiyyatının Rəmzi Xarakteri Haqqında Mülahizələr	474	
Meder Saliev	Osmanaalı Sıdık Uulu'nun Eserlerinde Kırgızların Sosyal ve Dinî-Eğitim Durumunun İzleri	480	
Mesut Sönmez	Ömer Seyfettin'in "Türkistan Devleti" Makalesi ve Günümüz	488	
Мукимова Зохида Расуловна	Ўзбек Тилидаги Ўхшатишларда Ҳаёт Тасвири	491	
Мархабо Кўчқорова	Замонавий Ўзбек Адабиётининг Маънавий Раҳномаси Абдулла Қодирий: "Ўтган Кунлар" Ва "Алпомиш"	494	
Natella Quliyeva	Azərbaycan Şairi Sərdar Əsədın Yaradıcılığında Milli-Etnoqrafik Obrazlar	497	
Pərvanə Hüseynova	Adlarda İkinci Reprəzentasiya Kateqoriyası	501	
P.P.Галиуллин	P. Фəхрəтдин Ижатында Ханыт-Кыз Образларының Бирелеше ("Сəлимə", "Əсма" Əсəрлərə Мисалында Мисалында)	506	
Sahibə Paşayeva	Azərbaycan və Qırğız Xalqlarının Dastançılıq Ənənəsində "Koroğlu" və "Manas" Dastanları	510	
Seda Selim	Rafiq Hümmet'in Şiirlerinde Türk Milleti ve Vatan	516	
Sevda Qasimova	Azərbaycan Nağıllarında Xıtablar	523	
Sevinc Talibova	Müstəqillik İllərində Azərbaycan Ədəbi Dilinin Lüğət Tərkibinin Zənginləşməsində Bədii Üs- lubun Rolu	529	
Seyfəddin Altayli	Atəşin Türk Mədəniyyətindəki Yeri və "Sirətin Nəbi"Də Atəş İyəsi	532	

Şəfahət Əliyev	Müasir Poeziyada Qərbi Azərbaycan Ədəbi Nümunələri-Aqıl İman	538
Təhminə İsmayilova	Publisistik Mətnlərin Struktur – Semantik və Funksional Xarakteristikası	543
Zəminə Rüstəmbəyli	Ədəbiyyatımızın Orta Əsr Dini Tərcümə Nümunəsi “Siyəgün-Nəbi”	548
A.M. Кенжан	Рухани жаңғыру – ұлттық тәрбиенің негізі	551
И.Боранбаева		
Ziya Bəhmənli	Azərbaycanda Terminografiyanın Təşəkkülü	557
Adem Öger	Kazakistan Uygurları ve Kültürel Mirasları Üzerine	
Faruk Çolak	Kıssa-I Navrubay Töre	562
Perizat Yertayeva,	Sesen/Şeşen/Çeçenin Mitolojik Kökenine Dair	565
Faruk Çolak	Bir Efsane	
Nurten Ay	Türklerde At Kültürü ve Ata Dair İnanışlar	569
Recep Tek	Folklor-Sözlü Tarih İlişkisi ve Bir Mübadele Destanı	576
Sönməz Abbaslı	Qarabağ Nağıllarının Özəlliyi	584
Yadulla Ələkbərov	Azərbaycan Nağıllarında Sehrli Alma Obrazının Mifik Semantikasi	589
Bekir Necati Altin	Han ve kervansaraylarDa COĞRAFI sorgulamalar	594
Г.Сатаева,	Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында адам жана адамзат проблемасынын көркөм чагылдырылышы немис адабий сынында	598
К.А. Душеева		
A.F.Қожамкул	XX ғасыр басындағы поэзиядағы дидактикалық сарын (Сыр бойы ақындары шығармашылығы негізінде)	606
Қ.Ж.Жұмабеков,	Мағжан жұмабаев пен мехмет эмин юрдакулдың поэзияларындағы түрікшілдік сарын	612
С.Ә.Жұмабекова		
Saltanat Makasheva	Some features of vladimir nabokov's early lyric poetry.	616
Elena Prudchenko	(on the problem of consciousness modernization through the russian culture phenomena)	